પ્રાચીન

શાહની

ઇરાન

પાલનજી બરજોરજી દેસાઈ.

00066060

THE
ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY
Town Hall, Bombay.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

Digitized with financial assistance from
NSDL
Technology, Trust & Reach
on 16 November, 2018

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

(Ardeshir Sorabji Dastur Kamdin's Prize Essay.)

HISTORY OF THE KINGS OF PERSIA

BEING

A COMPLETE CHRONICLE OF EVENTS OF THAT ANCIENT COUNTRY,

FROM THE PREHISTORIC TIMES DOWN TO THE

SETTLEMENT OF THE PARSIS IN INDIA.

IN TWO VOLUMES.

WITH THREE MAPS.

2984

BY

PALANJI BARJORJI DESAI,

Author of the History of the Sassanides, History of the Achæmenides, History of the Desai Family, The Parsis of Ancient Times, &c.

VOL. II.

66060 dc.

WHICH COMPRISES THE FOLLOWING :—

HISTORY OF THE MEDES.
HISTORY OF THE ACHÆMENIANS.
HISTORY OF THE MACEDONIAN GREEKS.
HISTORY OF THE PARSI RULE.
HISTORY OF THE ASHKANIANS.
HISTORY OF THE SASSANIANS.
HISTORY OF THE ZOROASTRIANS OF IRAN.
HISTORY OF THE ISLAMI RULE IN IRAN.
HISTORY OF THE ZOROASTRIANS OF HINDUSTAN.

COLLATED FROM DIFFERENT SOURCES,

WITH SPECIAL REFERENCE TO THE LATEST RESEARCHES.

(Published with the Permission of the Managing Committee of Mulan Firoz Madressa.)

Pxa-6-6

Bombay:

PRINTED AT THE "STANDARD" PRINTING WORKS.

A. D. 1895.—A. Y. 1265.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ORF
Guj 955
Des/His
66060

(Registered under Act XXV of 1867.)

00066060

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

(અરદેશર સોહરાબજી દસ્તુર કામદીનવાળો ઇનામનો ગ્રંથ.)

તારીખે શાહાને ઇરાન

યાને

કદીમ જમાનાથી તે પારસીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવી વસ્યા ત્યાં સુધીની

પુરાતન ઇરાન દેશની સંપૂર્ણ તવારીખ.

બે દફતરોમાં.

ત્રણ નકશાઓ સાથે.

બનાવનાર

પાહલનજી બરજોરજી દેસાઈ,

તે

"તવારીખે સાસાનીઆન," "તવારીખે હખામનીઆન," "દેસાઇ ખાનદાનની તવારીખ,"
"પુરાતન જમાનાના પારસીઓ," વગેરેના કર્ત્તા.

દફતર બીજું.

આમાં નીચલી બાબતોનો સમાસ કીધો છે :—

તવારીખે મીદીઆન,
તવારીખે હખામનીઆન,
તવારીખે યુનાનીઆન,
તવારીખે પાર્સીઆન,
તવારીખે અશ્કાનીઆન,
તવારીખે સાસાનીઆન,
તવારીખે જરતોશ્તીઆને ઇરાન,
તવારીખે ઇસ્લામીઆને ઇરાન,
તવારીખે જરતોશ્તીઆને હિંદુસ્તાન.

(આ ગ્રંથ મુલ્લાં ફીરોજ મદ્રેસાની કારોબાર મંડળીની પરવાનગીથી છપાવી પ્રગટ કર્યો છે.)

મુંબઇ:
"સ્ટેન્ડર્ડ પ્રીંટીંગ પ્રેસ"માં છાપ્યો છે.

ઇસ્વી ૧૮૯૫—યજદેજર્દી ૧૨૬૫.

એક નોધ.

આ દફતરોમાં જે નક્શાઓ આપવામાં આવ્યા છે તેમની નેમ એકજ છે, અને તે એ કે જુદે જુદે વખ્તે અસલી ઇરાનીઓ અને પાર્સીઓના મુલુકો અને શેહેનશાહાતોનો વિસ્તાર કેટલો હતો તેનો સેહેજ ખયાલ વાંચનારને આપવો.

અવસ્તાવાણીના મુલુકોને લગતો નક્શો પહેલાં દફતરનાં પહેલાં પ્રકરણ સાથ તાલુકો રાખે છે; બાકીના બે હખામની અને સાસાની શેહેનશાહાતોના વિસ્તાર દેખાડે છે.

આ ગ્રંથ ૧૮૬૭ના ૨૫)મા કાયદા મુજબ સરકારમાં નોધાવ્યો છે
અને તેને લગતા સર્વ હક કર્ત્તાએ પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સાકળિયું.

—:o:—

ભાગ ૬.
તવારીખે મીદીઆન.
બાબ ૧.
મીડયાના પહેલા પાદશાહો.

સફે.

ફસલ ૧—પહેલા મીડયનો ૧
ફસલ ૨—પહેલો પાદશાહ ડીઓસિસિસ... ૩
ફસલ ૩—ફ્રેઑર્ટિસ ૫

બાબ ૨.
ક્યાકસરિસ.

ફસલ ૧—એસીર્યાની શેહનશાહાતનું શેવટ ૭
ફસલ ૨—પાદશાહની ચો તરફ ફતેહો. ૯

બાબ ૩.
એસ્તાયજીસ.

ફસલ ૧—મીડયાનાં રાજ્યની સમાપ્તિ. ૧૩

ભાગ ૭.
તવારીખે હખામનીઆન.
બાબ ૪.
શેહેનશાહાતના સ્થાપકો.

ફસલ ૧—મહાત્મા કુરૂશ ૧૮
ફસલ ૨—કમ્બાઇસિસ ૧.... ... ૨૨

બાબ ૫.
શેહેનશાહાતનો વિસ્તાર વધારનારા પાદશાહો.

ફસલ ૧—દારાયસ હીસ્તાસ્પિસ ... ૨૪
ફસલ ૨—મહાત્મા જર્કસિસ... ... ૨૮

બાબ ૬.
પાદશાહાતની નબળાઇની શરૂઆત.

ફસલ ૧—આર્તાજર્કસિસ, અર્દશીર અથવા બહમન ૩૧
ફસલ ૨—દારાયસ નોથસ ૩૨
ફસલ ૩—અર્દશીર અથવા આર્તા જર્કસિસ ૨ ... ... ૩૩

ભાગ ૭.
પાદશાહાતની પડતીનો જમાનો.

સફે.

ફસલ ૧—દારાબ અથવા અર્દશીર ૩ ૩૬
ફસલ ૨—દારા અથવા દારાયસ કોડો માનસ... ... ... ૩૭
હખામની પાદશાહાતની વંશાવળી... ૪૪

ભાગ ૮.
તવારીખે યુનાનીઆન.
બાબ ૮.

સેકંદર અને તેની શેહનશાહાત ... ૪૫

ભાગ ૯.
તવારીખે પાર્સીઆન.
બાબ ૯.
પૉન્ટસની મોટી પાર્સી પાદશાહાત.

ફસલ ૧—પૉન્ટસના પહેલા પાદશાહો. ૫૩
ફસલ ૨—રૂમીઓ સાથની જબરદસ્ત કજએહસી ૫૮
ફસલ ૩—રૂમી પ્રપંચોથી મેહેરદાદનો અંત ૬૨

બાબ ૧૦.
કેપેડોશિયા, આર્મીન્યા અને આજરબાઇજાનની હાકમીઓ.

ફસલ ૧—કેપેડોશિયાના મજદયસ્ની પાદશાહો ૭૧
ફસલ ૨—આર્મીન્યાના મજદયસ્નાન પાદશાહો ૭૭
ફસલ ૩—આજરબાઇજાનના પાદશાહો ૭૯
ફસલ ૪—ફાર્સીસ્તાનના પાર્સી હાકમો. ૮૦

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ભાગ ૧૦.

તવારીખે અશ્કાનીઆન.

બાબ ૧૧.

દેશ અને દેશીઓ.

સફે.
ફસલ ૧—અશ્કાનીઓનું વતન ... ૮૨
ફસલ ૨—ધર્મ અને રાહરસમ ... ૮૩
ફસલ ૩—ઇમારતબંધી વગેરે હુનર... ૮૯

બાબ ૧૨.

પાદશાહી સ્થાપનારા પાદશાહો.

ફસલ ૧—પહેલો પાદશાહ અશ્ક ... ૯૩
ફસલ ૨—બાહદુર તીરદાદ ૯૬
ફસલ ૩—અર્દવાન ૧ ... ... ૯૭

બાબ ૧૩.

ત્રણ બાહદુર પાદશાહો.

ફસલ ૧—અશ્કાની મોટાઇ વધારી દેનાર પાદશાહો ૯૯
ફસલ ૨—સીર્યાની શેહેનશાહાતનું શેવટ લાવનાર પાદશાહ ૧૦૩
ફસલ ૩—તુરાની શત્રુઓને જેર કરનાર પાદશાહ ૧૦૫

બાબ ૧૪.

રોમને રાજી રાખનારા પાદશાહો.

ફસલ ૧—સકસ્તાન અને આર્મીન્યાની ફતેહ ૧૦૮
ફસલ ૨—નબળા પાદશાહોનો તબક્કો... ૧૧૧

બાબ ૧૫.

ઓરોડિસ.

ફસલ ૧—રોમ સાથની મહાભારત લડાઇઓમાં અશ્કાનીઓની મોટી ફતેહો ૧૧૭
ફસલ ૨—રૂમી મુલુકો ઉપર અશ્કાની-ઓની ચહડાઇ અને હારજીત ... ૧૨૨

બાબ ૧૬.

ફરહાદ ૪.

ફસલ ૧—એન્ટનીની અશ્કાની મુલુકો ઉપરની નાશકારક ચહડાઇ... ... ૧૨૭
ફસલ ૨—મીડયા અને આર્મીન્યાનો દગો ૧૩૦

બાબ ૧૭.

પ્રજાને નાપસંદ પાદશાહો.

સફે.
ફસલ ૧—નબળા પાદશાહોનો નવો તબક્કો ૧૩૪
ફસલ ૨—ત્રણ ત્રણ વખ્ત અમલ ઉપર આવનાર એક પાદશાહ ... ૧૩૬
ફસલ ૩—પાદશાહ ગુદર્જનો બેવડો અમલ... ... ... ૧૪૧

બાબ ૧૮.

પલાષ ૧.

ફસલ ૧—પાદશાહ પોતાના ભાઇને આર્મીન્યાનો રાજા બનાવે છે ... ૧૪૫
ફસલ ૨—રોમ ઉપર ઇરાનની યાદગાર ફતેહ ૧૪૮
ફસલ ૩—પાદશાહના અમલનાં પાછલાં વરસો ૧૫૨

બાબ ૧૯.

પાદશાહાતની પડતીના દિવસો.

ફસલ ૧—પાદશાહ પેકોરસ ૨. ... ૧૬૪
ફસલ ૨—પાદશાહ ખોસરૂ ૧૫૬

બાબ ૨૦.

પલાષ નામના ચાર પાદશાહો.

ફસલ ૧—રોમની મોટી ફતેહો ... ૧૬૧
ફસલ ૨—શેહેનશાહાતની આખરી લાવનારા બનાવો ૧૬૪

બાબ ૨૧.

અર્દવાન ૪.

ફસલ ૧—રોમના "કારા" શેહનશાહનાં કાળાં કર્તુકો ૧૬૮
ફસલ ૨—રોમ ઇરાનને મોટો દંડ આપે છે. ૧૭૦
ફસલ ૩—બીજી પાર્સી પાદશાહાતનો પાયો ૧૭૨

ભાગ ૧૧.

તવારીખે સાસાનીઆન.

બાબ ૨૨.

પાર્સી પાદશાહાતના પહેલા પાદશાહો.

ફસલ ૧—અર્દશીર બાબેકાન ૧૭૭
ફસલ ૨—શાપુર ૧ ... ... ૧૭૮

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સફે.
ફસલ ૩—નબળા પાદશાહોનો પહેલો તબક્કો ૧૮૧

બાબ ૨૩.
મહાત્મા શાપુર.
ફસલ ૧—એક બળિયા પાદશાહની બળવાન ફતેહો ૧૮૪
ફસલ ૨—નબળા પાદશાહોનો બીજો તબક્કો ૧૮૮

બાબ ૨૪.
બાહદુર પાદશાહોનો એક લાંબો તબક્કો.
ફસલ ૧—બેહરામ ગૂર ૧૯૨
ફસલ ૨—યજદેજર્દ ૨... ... ... ૧૯૪
ફસલ ૩—કોબાદ ૧ ... ... ૧૯૭

બાબ ૨૫.
નોશીરવાન આદેલ.
ફસલ ૧—રૂમી પ્રાંતોમાં ઇરાનની ફતેહ ૨૦૧
ફસલ ૨—લેજિકામાં ઇરાનની ફતેહ અને હાર ૨૦૨
ફસલ ૩—ઇરાનની ચોબાજુની ફતેહો ૨૦૫

બાબ ૨૬.
પાદશાહાતની પડતી—હોરમજ અને ખુસરો પર્વીજ.
ફસલ ૧—ભલા બાપનો ભુંડો બેટો: હોરમજ ૨૦૮
ફસલ ૨—ખુસરો પર્વીજની હારજીત ૨૧૦
ફસલ ૩—ઇરાનની મહાભારત ફતેહો અને શિકસ્તો... ... ... ૨૧૧

બાબ ૨૭.
સાસાની શેહેનશાહતનું શેવટ.
ફસલ ૧—ઇરાનમાં અંધેર કારોબાર... ૨૧૪
ફસલ ૨—યજદેજર્દ શેહરિયાર ... ૨૧૫
સાસાની પાદશાહોની વંશાવળી ... ૨૧૮

ભાગ ૧૨.
તવારીખે જરતોશ્તીઆને ઇરાન.

બાબ ૨૮.
પાદશાહી પછીની પાયમાલી.
ફસલ ૧—પાદશાહની નાસભાગ પછીના નાશકારક બનાવો ૨૨૦

સફે.
ફસલ ૨—રાજ્ય ગયા પછી ભયંકાર ખુઆરી ૨૨૪

બાબ ૨૯.
પાર્સીઓને મળેલાં કીમતી ફરમાનો.
ફસલ ૧—હજરત મોહમદ તરફનું દસ્તુર દીન્યારને મળેલું એહદનામું... ૨૨૮
ફસલ ૨—હજરતઅલી તરફથી બેહરામ-શાદને મળેલું ફરમાન ૨૩૧

બાબ ૩૦.
મધ્ય એશિયામાં પાર્સી રાજ્ય.
ફસલ ૧—બોખારામાં જરતોશ્તી પાદશાહોનો અમલ ૨૩૩
ફસલ ૨—જરતોશ્તી બાપનાં ઇસ્લામી વંશની બલ્ખમાં પાદશાહી... ... ૨૩૮

બાબ ૩૧.
અસલી ઇરાનવેજના મંજદયસ્ની ટોળાઓ.
ફસલ ૧—જુના ઇરાની તાયફાઓ... ૨૪૫
ફસલ ૨—કાફિરસ્તાન અને પામીર તરફના ટોળાઓ ૨૪૯

બાબ ૩૨.
પાદશાહીગયા પછીના પાર્સી પાદશાહો.
ફસલ ૧—તબ્રસ્તાનના પાર્સી હાકમો... ૨૫૪
ફસલ ૨—રૂસ્તમદારના પાર્સી હાકમો ૨૫૮
ફસલ ૩—માજંદરાનના પાર્સી હાકમો ૨૬૦

ભાગ ૧૩.
તવારીખે ઇસ્લામીઆને ઇરાન.

બાબ ૩૩.
ઇરાનમાં ઈસ્લામી અમલ—૧.
ફસલ ૧—હજરત મોહમદ અને તેના જાયેનશીન ખલીફાઓ ૨૬૬
ફસલ ૨—ઇરાનમાં નવા પ્રદેશી અમલો ૨૭૧

બાબ ૩૪.
ઇરાનમાં ઇસ્લામી અમલ—૨.
ફસલ ૧—દેશમાં નવેસરનો ઇરાની અમલ... ... ... ૨૭૯
ફસલ ૨—પાર્સી ઓલાદના ઇસ્લામી પાદશાહો ૨૮૭

બાબ ૩૫.
ઇરાનમાં ઇસ્લામી અમલ—૩.
સફે.
ફસલ ૧—કાજાર વંશના પાદશાહો... ૨૯૪
ફસલ ૨—ફતેહઅલી શાહ ૨૯૭
ફસલ ૩—પાટવી કુંવર અબ્બાસ મિર્જાનો અમલ ૩૦૦
ફસલ ૪—મોહમદશાહ કાજાર ૩૦૩

બાબ ૩૬.
ઇરાનમાં ઇસ્લામી અમલ—૪.
ફસલ ૧—કાજાર વંશના પાદશાહો—શાહ નસ્ર-ઉદ-દીન ૩૦૭

બાબ ૩૭.
ઇસ્લામી ઇરાનનો સંસારી કારોબાર.
ફસલ ૧—મોહમદી મજહબ અને તેની શાખાઓ ૪૧૩
ફસલ ૨—ઇરાનનો વેપારરોજગાર અને સંસારવેહવાર... ... ... ૩૧૫

બાબ ૩૮.
ઇસ્લામી ઇરાનનું સાહિત્ય.
ફસલ ૧—શાયરો, તવારીખનવેશો અને સેતારેશનાસો ૩૨૩
ફસલ ૨—શાહનામુ અને ફિર્દુસી ... ૩૨૮

ભાગ ૧૪.
તવારીખે જરતોશ્તીઆને હિંદુસ્તાન.

બાબ ૩૯.
હિંદુસ્તાનમાં ધર્મસંબંધી શોધખોળ.

બાબ ૪૦.
ધર્મસંબંધી ગુમરાહીનો જમાનો.
ફસલ ૧—પાર્સીઓની મજહબ સંબંધી બેખબરી ૩૪૩
ફસલ ૨—ગુમરાહી દૂર કરવાની તજવીજો ૩૪૬
ફસલ ૩—મજદયસ્ની મજહબની ખરી રાહનુમાઇ ૩૫૩

બાબ ૪૧.
હિંદના પાર્સીઓની રીતભાત બાબે મુસાફરોનાં મત ... ૩૫૬

બાબ ૪૨.
સફે.
હિંદુસ્તાનમાં અસલી ઇરાની પાદશાહોનું રાજ્ય ૩૬૩

બાબ ૪૩.
હિંદુસ્તાનમાં પહેલા પાર્સીઓ.
ફસલ ૧—હખામની જમાનામાં આમદ રફ્ત ૩૭૦
ફસલ ૨—સાસાની જમાનાનું પાર્સી રાજ્ય ૩૭૨

બાબ ૪૪.
ઇરાનથી પાર્સીઓની નાસભાગ.
ફસલ ૧—ઇરાની જરતોશ્તીઓ ઉપર ઇસ્લામી જુલ્મ ૩૮૨
ફસલ ૨—હિંદમાં નાસી આવેલા પાર્સીઓ ૩૮૪

બાબ ૪૫.
સંજાણ સંસ્થાન.
ફસલ ૧—સંજાણવાળો નામીચો તાયફો ૩૮૯
ફસલ ૨—સંજાણને ફતેહ કરનાર કોણ? ૩૯૩
ફસલ ૩—સંજાણની ફતેહની કહાણી ૩૯૬

બાબ ૪૬.
સંસ્થાન નવસારી.
ફસલ ૧—નવસારીના પહેલા મુબદો. ૪૦૦
ફસલ ૨—સંજાણના આતશને નવસારી લાવવાનો સને ૪૦૩

બાબ ૪૭.
પરચુટણ સંસ્થાનો.
ફસલ ૧—ગુજરાતનાં સંસ્થાનો ... ૪૦૬
ફસલ ૨—દખણનાં સંસ્થાનો... ... ૪૧૦

બાબ ૪૮.
ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પાર્સીઓ.
ફસલ ૧—પંજાબ અને સિંધના તાયફાઓ ૪૧૨
ફસલ ૨—તુરાની તીમુરને હાથ પાર્સીઓની કતલ ૪૧૫

બાબ ૪૯.
શાહ અકબર અને પાર્સીઓ ... ૪૧૯

ઇરાનના ઇતિહાસ બાબે ઑનરેબલ કર્ઝન.

ઇરાની લોકો બાબે ઇંગ્રેજોમાં આસ્થા ઉત્પંન કરવાનું મુશ્કેલ હોયજ નહિ. તેઓની ઓલાદ આપણા જેવીજ છે. આજ ત્રણ હજાર વરસોની વાત ઉપર તેમના નેયાગાનો પેલાં ભેદી ઇરાનવેજનો પહાડી મુલ્ક છોડી ગયા હતા, જે વતનખાતેથી આપણા વડવાઓ તો તે આગમજના છુટા પડયા હતા. એ ઇરાનવેજની ભૂમિ બાબે વિદ્વાનોમાં વારેઘડિયે ફોકટની વઢવાઢ ચાલે છે. ઇરાનીઓના તે નેયાગાનો ઇંડો-યુરોપિયન ટોળામાં એક ઇશ્વરવાદી એતેકાદ ધરાવનાર સર્વથી પહેલા હતા. તેઓમાં **જરથુશ્ત્ર** અથવા **જરતોશ્તે** દેખાવ દીધો, જે જો ખરેખર હયાતી ભોગવી ગયો હોય[1] તો ઉગમણા દેશોમાં ધર્મનો ફેલાવો કરનારા મહાન ગુરૂઓમાં તે બીજો જાહેર થયો હતો. તે મજહબમાંથી હોરમજ્દ અને હારેમનનું શ્રેષ્ટ ધર્મમત ઉગી નિકળ્યું. પછી અવસ્તાવાણીએ રૂપ લીધું અને આતશ રોશન કરવામાં આવ્યો, જે પોતાનાં અસલ વતનનાં મકાનોમાં તો લગભગ બુજાઇ ગયો છે, પણ મુંબઇ ખાતે દેશનિકાળ થયલા માતબર અને સુખી પાર્સીઓમાં વશ થયલી પણ અચળ રોશની સાથ રોશન રહેલો છે.

ઇરાનની તવારીખના પાદશાહી દાદર ઉપરથી જેમ આપણ નીચે ઉતરિયે છિયે તેમ આપણને એવાં ઘણાં નામો મળતાં જાય છે, કે જેમને આપણ બાળપણથી ઓળખતા આવ્યા છિયે. કહાણી કિસ્સાઓને દંતકથાના વિભાગને લગતા ગણીને આપણ પસાર કરી જઇયે, (જે દંતકથા બીજા કોઇપણ દેશ કરતાં ઇરાનના સંબંધમાં વધારે ધુમસી છે,) તો આપણ **કાઇરસ**, **દારાયસ** અને **જર્કસિસ**ના નામાંકિત ચિતારોની સામસામે આવી ઉભા રહિયે છિયે, જેઓના હાથ દસ્તખતો જે દીવાનખાનાંઓમાં તેઓએ અમલ ચલાવ્યો હતો અને જીયાફતોની મજાહ લીધી હતી તેઓમાંથી તેમની કીર્ત્તિનો પડઘા હજી પાછો મારે છે. એ પછી ખડતા તારાઓના જેવો દેખાવ એક પછી એક ચાલુ થયો, જેમાં મનુષ્ય જાતિના અચંબા અથવા શ્રાપ દાખલ એક **સેકંદર** એક **જંગીજખાન**, એક **તીમુર**, એક **નાદારશાહ** આતશ અને લોહીના લિસોટામાં તવારીખના તખ્તા ઉપરથી જુદે જુદે વખ્તે પસાર થઇ જાય છે. રોમનાં છેલાં પ્રજા સત્તાક રાજ્યનો સર્વથી બદબખ્ત દિવસ તે

૧ મી૦ કર્જનને આ શક પ્રો૦ ડાર્મેસ્ટેટેરનાં જરતોસ્તની હસ્તી બાબેનાં શંકા ઉત્પંન કરનારાં લખાણુ ઉપરથી ઉપજ્યો છે એમ તે પોતે કબૂલ કરે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતો કે જ્યારે ક્રેસસનાં લશ્કરો કાહીનાં મેદાનમાં વેરાઇ પડયાં હતાં. બે મરતબે રૂમી કયસરો પાર્સી અથવા અર્ધ-પાર્સી ફતેહ કરનારાઓને તાબે થયા હતા. એકવાર શેહનશાહ વેલેરિયને પોતાની ગર્દન શાપુર ૧ લાના પાંઉં નીચે વાંકી વાળી હતી; અને બીજી વાર શેહનશાહ રોમાનસ ડાયોજીનિસ સલ્જુકી વંશના પાદશાહ અલ્પ અર્સલાન (નરે શીર)ના હાથમાં બંધવો થઇ પડયો હતો. એક ત્રીજા કએસર તે પ્રખ્યાત જુલ્યનનું જંગ મેદાનમાં મોત નિપજ્યું તે શાપુર ૨ જાને માટે રણ ભૂમિ કરતાં વધારે કીમતી ફતેહ હતી. વળી બે મરતબે—એકતો નામાંકિત ખુસરો અથવા નોશીરવાનના જમાનામાં અને બીજીવાર તેના નબીરા ખુસરો ૨ જો અથવા પર્વીજના વખ્તમાં—ઇરાનની સરહદ ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી લંબાવવામાં આવી હતી, તથા તેનાં લશ્કરોનો ધાક છેક બાઇ ન્સ્યમની દેવાલો સુધી બેસાડી દેવામાં આવ્યો હતો. એ પછી ઑમરની તલવાર અને કોરાનની સફાઇ કરી આપનારી આગ પંથરાઇ. એ પછીના જમાનાઓમાં અવીસેના (અબુ ઇબ્ન સેના), ફિર્દુસી, ઉમર અલ ખૈયામ, સાઅદી અને હાફેઝ જેવા પ્રખ્યાત નામદારોએ ઇરાનનાં સાહિત્યની તવારીખને સણગાર આપ્યો અને તેને માટે તેઓ નહિ નાશ પામે એવી કીર્તિનો વારસો મૂકી ગયા. શેવટે એક સ્વદેશી ટોળાએ અને સ્વદેશી બનાવેલા મજહબે દેખાવ દીધો; અને મોટા શાહ અબ્બાસનું નામ આજની ઘડી સુધી ઇરાનની તવારીખની છેલી ત્રણ સદીઓને દરમયાન જે કંઇ મહાભારત અથવા ટકાઉ હોય તેની સાથ જોડાયલું રહેલું છેએ કરતાં ઉતરતાં નામોની નોધ, માહોમાંહેની લડાઇ, અને અરસપરસના કજીયા, જે દરમયાન રશિયા અને ઇંગ્લંડ તખ્તા ઉપર દેખાવ દેવા લાગ્યાં છે, તે આપણને હાલ જમાના ઉપર લાવી મૂકે છે, જે જમાનામાં ઇરાનનો અસલ મુલ્ક જોકે મોટે ભાગે સંકોચાઇ ગયો છે પણ તેમ વધારે સંગીન થયો છે, તે પોતાને માથે એક તુરાની ટોળાની પાદશાહી કબૂલ રાખે છે, અને આલમની સનમુખ હાલ સર્વને જાણીતા થઇ પડેલા શાહ નસ્ર ઉદ દીનની તસ્વીર ઠાઠમાઠથી રજુ કરે છે. અગરજો આપણાં સન્માન ઉપર ઇરાનને કોઇપણ જાતનો દાવો નહિ હોય તો એટલું તો છે કે આજ ૨૫૦૦ વરસોથી જે ચાલુ સ્વદેશી તવારીખ તે ધરાવે છે તે એક એવી કીર્તિ છે કે જે કોઇજ દેશ દેખાડી શકશે.[૧]"

---

૧ ઑનરેબલ જ્યૉર્જ એન. કર્જન, એમ. પી.ના નવા ગ્રંથ "PERSIA AND THE PERSIAN QUESTION" ઉપરથી; દફ્‌૦ ૧, સ૦ ૫–૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તારીખે શાહાને ઈરાન.

દફતર બીજું.

ભાગ છઠો.

તવારીખે મીદીઆન:

યાને

ઇરાનના મીડ ટોળાના મજદયસ્નાન પાદશાહોની તવારીખ.

બાબ ૧.

મીડયાના પહેલા પાદશાહો.

જમાનો—ઇ. પૂ. ૭૧૦ થી ૬૩૩.

૧—મીડ અને પાર્સી ટોળાઓ—મીડ કોમના અનેક સરદારો—એસીર્યનો સામે તેમની એકદિલી—પ્રદેશી હુમલા વેળા તેમની સરકશી—તેમની મોટી પાદશાહી.

૨—સ્વતંત્ર થયા પછીની માંહોમાંહેની લડાઈ—ડીઓસિસ, એક લવાદ ઉપરથી એક પાદશાહ—હમદાનનાં યાદગાર મેહેલ અને શેહેર—પ્રજા સાથ નવા પાદશાહની ગોઠવણ—તેની કારકિર્દી.

૩—ફ્રેઓર્ટિસની બાહદુરી—પાર્સી ટોળાની તાબેદારી—એસીર્યા હાથ કરવારી તેની જવાંમર્દી—તેમાં તેનો સંહાર અને મીડયાની ખરાબી.

ફસલ ૧—પહેલા મીડયનો.

એસીર્યાની ફતેહ કરનાર મીડ ટોળાની તવારીખ ઉપર હવે આપણ આવિયે છિયે. **રૉલિન્સન** મુજબ એ ટોળાએ એસીર્યન તવારીખમાં છેક પાછળથી દેખાવ દીધો છે. એ ટોળો મોટા આર્ય તાયફાનો એક ભાગ હતો, અને તેણે મીડ્યા ખાતે પોતાનું મથક બનાવ્યું તેથી તે મીડને નામે ઓળખાયો છે. મીડ અને પાર્સી એકજ ધર્મ પાળનારી, એકજ ભાષા બોલનારી, એકજ જાતની રાહરસમ અને ક્રિયામાર્ગ એખત્યાર કરનારી, એકજ પોશાક પહેરી એકસરખી બાહદુરી દેખાડનારી એકનીએકજ કોમ હોય એમ લાગે છે. મીડ્યા અને પર્સીસ પ્રાંતો એકેકની લગોલગ ઉત્તર દક્ષિણે આવેલા છે. તેઓ બંને એકજ ઇરાન સરજમીનના પ્રાંતો છે, અને ત્યાં વસનારી તે જમાનાની કોમો એકજ મોટી ઇરાની જરતોસ્તી પ્રજાની શાખાઓ હતી. કદાચ તેઓ મીડ અને પાર્સીને નામે એસીર્યનોને જાણીતી નહિ હશે, કેમકે તે વેળા આ ટોળાઓ મીડ અને પાર્સી નામની કોમોમાં વહેંચાયલા નહિ હશે. તે વખ્તે તેમના તે પ્રાંતોબી જુદા ન હશે, કેમકે તે જમાનામાં એકજ ઇરાનમાં એકજ પ્રજા દાખલ સઘળા જરતોસ્તી ઇરાનીઓ વસતા હતા, પણ પાછળથી ઇરાની પાદશાહાત હરકોઇ કારણથી નાશ પામ્યા પછી, અને પ્રદેશી અમલ શરૂ થઇ તેના દોર અને દીનનાં દબાણમાં જ્યાં ગમે ત્યાં પોતાનો મજહબ સાચવવા માટે દાંહેબાંહે થયાથી જેઓ મીડ્યામાં આશ્રો લઇ રહ્યા તેઓ પોતાનાં

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જરતોસ્તી-ઇરાની દાખલનાં સામાન્ય નામનો નાશ થવાથી પ્રદેશીઓમાં મીડને નામે અને પર્સીસના તેવાજ રહેવાસીઓ પાર્સીને નામે ઓળખાયા છે. પાર્સીઓ વિષે આ ઠેકાણે આપણુને બોલવાનું નથી. હ્યાંતો મીડ કોમનીજ તવારીખ આપીશું.

એ રીતે ત્યારે "મીડ" નામથી જે જરતોસ્તી ઇરાનીઓ એસીયનોને જણાવા લાગ્યા તે છેક ઇ. પૂ. ૮૪૦ થી કહેવાય છે. આનું કારણ કંઇ તેઓ એજ વરસમાં ઉગી નિકળ્યા હોય એમ નથી, પણ એસીર્યનોની એક વાર ચાલીને નાબુદ થયલી ફતેહ ઇરાન તરફ બીજી વાર આ વખ્તથીજ ફેલાવા માંડી હતી માટે એ વખ્તથી મીડ લોકો તેમની જાણમાં આવ્યા હતા. એ વેળા જેમ બલ્ખ, સોગ્દ, વેહેરકાન, વગેરે ઇરાની પ્રાંતો સ્વતંત્ર હતા, અને ત્યાં તેમના નાના નાના હાકમોનો સ્વતંત્ર કારોબાર ચાલતો હતો, તેવી મીડ લોકોમાં પણ સ્વતંત્ર સાહેબી હતી. પણ એ સાહેબી આખા ટોળા ઉપર એકજ સરદાર કે હાકમની ન હતી. મીડ લોકો અનેક ટોળામાં વહેંચાયલા હતા, અને તે દરેક ટોળાનો જુદો સરદાર હતો. આ સધળા સરદારો એકેકથી સ્વતંત્ર હતા. **હિરૉડોટસ** આ ટોળામાંના મૂખ્ય છનાં નામ આ મુજબના આપે છે:—૧—બુસી; ૨—પારેટાસેનૈ; ૩—સ્ત્રુચાટીસ; ૪—આરિજન્તૈ; ૫—બુદ્ધાઇ; અને ૬—મેજૈ (માજી). આ સધળા ટોળાઓ મધ્ય એશિયા ખાતેનાં ઇરાનવેજમાંથી છુટા પડી ઇરાન તરફ આવ્યા હતા અને ઇ. પૂ. ૮૪૦ માં હજી તેઓ પુરેપુરા મીડીઆમાં આવી ચૂકયા ન હતા, એ **રૉલિન્સન**ની અટકળ ખરી પડી નથી. તેના કહેવા મુજબ છેક ઇ. પૂ. ૬૪૦ માં તેઓ મિડીઆમાં આવી ઠરીઠામ થઇ ચૂકયા હતા;[1] જયારે તવારીખ નવેશો શાબેત કરી ચૂકયા છે કે મીડીઆનાં રઘ શેહેર ખાતે સ્થાપિત થયલા જરથુસ્ત્રોતેમો નામના ધર્મગુરૂ-રાજાઓ ઇ. પૂ. ૨૪૫૮ માં બેબિલન ફતેહ કરી ચૂકયા હતા. આપણી તરફનો ખોલાસો એટલોજ છે કે ઇરાનની શેહેનશાહાતના પડી ભાગ્યા પછી કોમો વેરાઇ પડી, અને જે મીડીઆમાં રહી તે પાછળથી મીડને નામે ઓળખાઇ છે. હવે એસીર્યનો સાથ જયારે આ મીડ કોમને પહેલો સંબંધ થયો ત્યારે તે આપણે ઉપર કહ્યું તેમ અનેક ટોળાંમાં વહેંચાયલી હતી, અને દરેક ટોળો એકેકથી સ્વતંત્ર હતો. ૯ મી સદીની અધવચથી એસીર્યન હાકમોએ તેઓ ઉપર દરોડો પાડવા માંડયો. શરૂઆતમાં તો મીડ ટોળા છુટા હતા માટે એકને તાબે થયલો જોઇ બીજાઓ તાબે થવાની ફરજ વિચારતા અને એ રીતે એસીર્યન લૂટ ચલાવનારાઓનું કામ સહેલ થઇ પડતું હતું. પણ રફતે રફતે મીડનો જેમ વધારે સંબંધમાં આવતા ગયા તેમ વધારે સમજુ થતા ગયા, અને નવી નવી ધાડ પડતી ત્યારે ટોળાઓ એકેક સાથ મળી જઇ શત્રુઓ સામે લડતા હતા. આમ થવાથી **ઇવા-લુશ** નામે એસીર્યન પાદશાહ ૮ મી સદીની શરૂઆતમાં મીડીઆના માત્ર એકજ ભાગની ફતેહ કરવા પામ્યો. એ વેળા મીડનો "એક મોટી પ્રજા" દાખલ પિછાન પામ્યા. આ વખ્તે તેઓએ આજરબાઇજાનની દક્ષિણેનો તમામ મુલ્ક કબજે કરી લીધો હતો. તેઓની આથમણે પર્વતોની હાર હતી અને તેથી તેઓ "પહાડી બાહદુર ટોળા" દાખલ ગણાતા હતા.

પણ તેમની બાહદુરીની પિછાન તો હજી લેવાવાની હતી. **સેનાચરિબ** અથવા **સાર્ગના** નામે એસીર્યન પાદશાહે મીડીઆ જીતવાની તલબ કીધી ત્યારેબી મીડનો તરફથી જે બચાવ થયો તે નબળોજ હતો. તેણે એ આખા પ્રાંતમાં ફરી વળી કેટલાક કસ્બાઓને પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી દીધા, અને એક ભાગમાં કેટલાક કિલ્લા બાંધી તેમને હથિયાર બંધ કીધા. તોપણ **સાર્ગન** આ હારેલી કોમને માથે ઘોડાઓ પુરા પાડવાની ખંડણી નાખ્યા સિવાય વધારે કશું કરી શકયો નહિ. ત્યારબાદ **એસાર-હાદન** નામે એસીર્યન પાદશાહના વખ્તમાં મીડીઆના

---

[1] Herodotus, દફ્તર ૧, સ૦ ૩૯૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બિકની અથવા બિકાન નામે એક ભાગ[1] ઉપર ચહડાઇ ગઇ ત્યારેથી ત્યાં સંખ્યાબંધ સરદારો હાકમી ચલાવતા જણાયા હતા. આવી ચહડાઇ વખ્તેવખ્ત થતી, કેમકે પાદશાહો ખંડણી લેતી કરીને એક તરફ પાછા ફરતા કે બીજી તરફ મીડ્યન હાકમો તે આપવાની ના પાડતા હતા. આ રીતે મીડ્યનો એસીર્યનોના કબજા તળે માત્ર નામના કેટલાંક વરસો સુધી રહ્યા, પણ હવે તેઓએ ખંડણી નહિ આપવા જોડે હિમતથી લડી સ્વતંત્ર થવાનો કસ્દ કીધો. એ વખ્તથી મીડ્યાની ખરેખરી તવારીખ શરૂ થાયછે.

પણ એ મોટા બનાવની તારીખ બાબે તવારીખનવેશોમાં મતફેર છે. **ટીશ્યસ** મુજબ મીડ્યાની પાદશાહી ઇ. પૂ. ૮૭૫ થી શરૂ થાય છે; **રૉલિન્સન** કહેવા માંગે છે કે એ પાદશાહી માત્ર ઇ. પૂ. ૬૪૦ થી શરૂ થઇ થોડાંજ વરસમાં તેની આખરી પણ આવી હતી.[2] જ્યારે આપણ વિચાર કરિયે છિયે કે મીડ્યનો એસીર્યનોથી સ્વતંત્ર થયા, તેઓએ નિનિવેહ શેહેર જીત્યું, અને એસીર્યાની શેહેનશાહાતને તાબે કીધી, તથા ત્યારપછી બીજી આસપાસની પ્રજાઓના મુલુકો જીતી લઇ પોતાની નવી શેહેનશાહાત સ્થાપી હતી, ત્યારે તેજ મોટી શેહેનશાહાત એકજ પાદશાહ **કયાકસરિસ**ના વખ્તમાં શરૂ થઇ તેજ પાદશાહના અમલમાં નાશ પામે, એ કેવળ અસંભવિક લાગે છે. **ટીશ્યસ** મુજબ મીડ્યામાં નીચલા પાદશાહો રાજ્ય ચલાવી ગયા છે:—

પાદશાહ	વરસ	પાદશાહ	વરસ
૧ આર્બેસીસ	...૨૮	૬ આર્તિયુસ.	...૪૦
૨ મન્દૌકાસ.	...૫૦	૭ આર્તાઇનિસ.	...૨૨
૩ સોસાર્મસ.	...૩૦	૮ અસ્તીબારાસ	...૪૦
૪ અર્તિયાસ.	...૫૦	૯ અસ્પાદાસ.	... ૦
૫ આર્બિયાનિસ	૨૨		

કુલે ૨૮૨ વરસ.

હિરોડોટસ આટલાબધા પાદશાહો અને તેમના અમલનાં આટલાંબધાં વરસો આપતો નથી. તે તો મીડ્યન પાદશાહાતના ચારજ પાદશાહોનાં નામો આપે છે, અને ૧૫૦ વરસમાં તેની આખરી આવેલી જણાવે છે. તેણે આપેલી ટીપ આ મુજબની છે:—

પાદશાહ	વરસ	પાદશાહ	વરસ
૧ ડીજોસિસ	...૫૩	૩ કયાકસરિસ	...૪૦
૨ ફ્રેઑર્ટિસ	...૨૨	૪ એસ્તાયજીસ	...૩૫

કુલે ૧૫૦ વરસ.

રૉલિન્સનનો આધાર એસીર્યન પાદશાહોના લેખોનો છે. તે કહેછે કે મીડ્યન પાદશાહાતની સ્થાપના પછી તરતજ એસીર્યાની શેહેનશાહાતની આખરી આવેલી હોવી જોઇયે. મીડ્યન જેવી અનેક સ્વતંત્ર હાકમોમાં વહેંચાયલી પ્રજાને એકદિલ થતાં, એક પાદશાહના અમલ તળે આવતાં, તથા એક રાજ્ય બનાવતાં વખ્ત લાગવો જોઇયે, અને રાજ્ય બન્યા પછી મજબૂત થઇ એસીર્યન જેવી બળવાન શેહેનશાહાતથી સ્વતંત્ર થતાં જુદો વખ્ત લાગવો જોઇયે; ત્યારબાદ તે શેહેનશાહાતને તાબે કરવા માટેની તૈયારીઓમાં વધુ વખ્ત જવો જોઇયે. એટલામાટે અમોને **હિરોડોટસ**ની ગણત્રી વધારે માનવાજોગ લાગે છે અને તેનેજ આધારે મીડ્યનોની તવારીખ આપણે સંપૂર્ણ કરીશું.

ફસલ ૨—પહેલો પાદશાહ ડીજોસિસ.

(ઇ. પૂ. ૭૧૦—૬૫૭.)

એવું જણાય છે કે મીડ્યન પ્રજાઓએ ઇ. પૂ. ૭૧૦માં એસીર્યનોથી પોતાનું સ્વતંત્રપણું મેળવ્યું. એ બનાવ આગમજ તેઓ ઉપર પ્રદેશી કાબુ હતો, પણ તે કાબુ વખ્તે તેમની જેવી હાલત હતી તે કરતાં વધારે ખરાબ હાલત સ્વતંત્રપણું મેળવ્યા પછી થઇ. તેમનો આખો દેશ જુદા જુદા ટોળાઓમાં વહેંચાયલો હતો માટે એક ટોળો બીજા ઉપર અને બીજો ત્રીજા ઉપર એમ ચહડાઇ કરવા

૧ રૉલિન્સન ધારે છે કે આ પ્રમાણું કદાચ આજ.રબાઇજાન હશે—Ancient Monarchies, ૬૬૦ ૨ સ૦ ૪૭૩.

૨ Herodotus, ૬૬૦ ૧, સ૦ ૪૦૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લાગ્યા. આથી લૂટફાંટ, ફેસાદ, બખેડા અને માંહોમાંહેની લડાઇ જેવો મામલો થઇ પડ્યો. સર્વ કોઇ સ્વતંત્ર હોવાથી કોઇ કોઇનું કહ્યું માને નહિ, ડહાપણની વાત સમજે નહિ, અને એક બીજાના તાબામાં રહેવા કરે નહિ. સર્વ ટોળાનાં જુદાં જુદાં ગામડાં હતાં, પણ ગામડાં-વાળાઓબી કોઇને ગાંઠે નહિ. આ હાલત કેટલીક મુદ્દત સુધી ચાલુ રહ્યા પછી એક મીડ, જેનું નામ **હિરૉડોટસ**ના જણાવ્યા મુજબ **ડીજોસિસ** હતું, અને જે **ફ્રેઑર્ટિસ** નામે ધણીનો બેટો હતો, તેણે પોતાનાં ગામડાંની સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાનો કસ્દ કીધો. તે લડીમરતા ભાઇબંધો વચે માથાં મારી તેમના કજીયાનું સમાધાનીથી શેવટ આણવા લાગ્યો, અને એ રીતે લડનારાઓને દોસ્ત બનાવી દેવામાં ફતેહ પામ્યાથી ચો તરફ વખણાવા લાગ્યો. આથી ગામનાં લોકોમાં તે દીપી નિકળ્યો અને તેની ઇનસાફી વલણ જોઇને સર્વ કોઇએ તેનેજ પોતપોતાના કજીયા ચુકવનાર લવાદ ઠેરવ્યો. **ડીજોસિસે** પોતાનું કામ પાકા અપક્ષ-પાતપણાંથી બજાવ્યું અને તેથી તે વધારેને વધારે પંકાયો. હવે આસપાસના ગામવાળાઓ-માંબી તેનું નામ પ્રખ્યાત થયું અને તેઓબી પોતાના કજીયા તેનીજ આગળ લાવવા લાગ્યા.

આમ કરતાં તો **ડીજોસિસનું** નામ આખા મીડીઆમાં એક અપક્ષપાત ન્યાયાધિશ દાખલ જાહેર થયું, અને તેનું મકાન એક ન્યાયની અદાલત થઇ પડ્યાથી હવે તેનો આખો વખ્ત એજ કામમાં રોકાઇ ગયો. આ નામદારીથી હવે **ડીજોસિસ**નાં મનમાં જુદીજ મોટાઇનો વિચાર આવ્યો. આખા મીડીઆની હાકમી લેવાનું તેનું મન થયું. પોતાની ઉપર તમામ પ્રજાનો વિશ્વાસ છે એમ જોઇને તેણે હવે લોકોનો ઇનસાફ કરવાની ના પાડી, અને "પારકી પંચાતી ચુકવતાં મારા ઘરનું કામ ખરાબ થાય છે તે હું કેમ જોઇ શકું?," આમ કહીને તેણે ન્યાયાસન છોડી દીધું. આથી થયું એમ કે ગામમાં અને દેશમાં પાછો ફેસાદ અને દગો ચાલુ થયો. આ ઉપરથી ગામેગામના વડાઓ એક ઠેકાણે ભેગા થયા, અને હવે શું કરવું તેનો વિચાર ચલાવવા બેઠા. **હિરૉડોટસ** કહે છે કે આ સઘળાઓ **ડીજોસિસ**ના મિત્ર અથવા મળતિયા હતા. તેઓ એવાં શેવટ ઉપર આવ્યા કે "લૂટફાટની હાલતમાં દેશને વધુ વખ્ત ચાલુ નહિ રાખતાં હવે આપણે માથે એક પાદશાહ મુકરર કરવો જોઇયે, જે દેશનો સંભાળ કરે અને આપણને આપણાં પોતાનાં કામમાં ધ્યાન આપવાને શક્તિવાન કરે." સઘળાઓએ રાજા ઠરાવવાનું એકમતે કબૂલ કીધા પછી કોણને પસંદ કરવો તે બાબે મસલત ચાલી અને તેમાં તો સર્વ કોઇનાં મુખમાંથી **ડીજોસિસ**નુંજ નામ નિકળી પડયું, જે દરેક રીતે લાયક હતો અને ઇનસાફી કરી ચૂકેલો હોવાથી તેનો રાજા થવાના હક ઉપર દાવો પણ હતો. આ રીતે **ડીજોસિસ** મીડ લોકોનો પહેલો પાદશાહ થયો, અને તેની પછી બીજા ચાર પાદશાહોએ મીડીઆનું રાજ્ય ચલાવ્યા પછી છેલા **એસ્તાયજીસ**ના વખ્તમાં ઇરાનના હખામની તબકકાના મોટા પાર્સી પાદશાહ **કુરૂશે** મીડીઆનાં રાજ્યની સમાપ્તી આણી તેને પોતાની શેહેનશાહાત સાથ જોડી દીધું.

હવે **ડીજોસિસે** પાદશાહ થયા પછી પહેલું કામ એક મેહેલ બંધાવવાનું કીધું. ડુંગરોથી ઘેરાયલું એક મોટું ચોગાન પસંદ કરીને ત્યાં તેણે આ મેહેલ બંધાવ્યો, અને તેનાં રક્ષણને માટે આખી પ્રજામાંથી ચુંટી કહાડેલા ચુનંદા સિપાહોની ચોકી રાખી. મેહેલની આસપાસ તેણે એક ફરતી દિવાલ બંધાવી, અને તેની આસપાસ એક બીજી, તેની આસપાસ એક ત્રીજી, એમ સાત દિવાલોથી તેણે આ નવાં શેહેરની રચના કીધી. એ દરેક કોટનાં રક્ષણ માટે કરેલી કિલ્લેબંદીને સાત જુદા જુદા રંગો આપી એકેકથી ઓળખાતી કીધી. સર્વની વચેની દિવાલ અથવા કોટમાં રાજાનો મેહેલ અને રાજ્યનો ખજાનો રાખ્યો. આ અંદરની દિવાલ-ની કિલ્લેબંદી સોનેરી, તેની પછીની રૂપેરી અને ત્યારબાદ નારંગી, બ્લ્યુ, કિરમજી, કાળી અને સફેદ રંગની હતી. આ શેહેર હમદાન

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અથવા એકબેટાનાને નામે ઓળખાયું છે.[1] મીડયનોને આ શેહેરમાં વસવાની મનાઇ હતી. સર્વ વસ્તી એ શેહેરની સાતમી દિવાલની બહારથી શરૂ થઇ હતી. શેહેર બંધાઇ રહ્યા પછી ડીજોસિસે રાજા અને રૈયતો વચે કેવી રીતે સંબંધ રહે તેની ગોઠવણો કીધી. તેણે ફરમાવ્યું, અને મીડયન પ્રજાઓ તેના ઉપર કુર્બાન હતીજ માટે તેઓએ તે કબૂલ રાખ્યું, કે રાજા આગળ કોઇ પણ ધણીએ પાધરૂં જવું નહિ પણ વચમાંનાં બીજાં માણસો મારફતે તેની સાથ સંબંધ રાખવો; રાજાએ રૈયતોમાં દેખાવ દેવો નહિ; રાજાની હજુરમાં કોઇએ હસવું કે થુકવું નહિ, ઇત્યાદિ.

આ રીતે પોતે દરેક રીતે ઠરીઠામ થયા પછી ડિજોસિસે આગળની માફકજ અપક્ષપાતપણે વાજબી ઇનસાફ ચાલુ કીધો. જે ફરિયાદ હોય તે લખીને રાજા આગળ લઇ જવામાં આવતી, રાજા તે ઉપર ધ્યાન પુગાડી પોતાનો ચુકાદો લખી અરજદારોને તેથી વાકેફ કરતો, અને સર્વ કોઇ રાજી થઇ પોતપોતાને માર્ગે લાગતાં. ડીજોસિસે દેશમાં આ ઇનસાફ છતાં કોઇ અધિકારીઓ તરફથી કંઇ જુલ્મ થતો હોય તો તેની ખબર અંતર મેળવવા માટે છુપા જાસુસો ફરતા રાખ્યા, અને જો કોઇની ફરિયાદ સંભળાતી તો તેને બોલાવી મંગાવી તેની તપાસ કરી તેને સજાએ પહોંચાડતો હતો. આ રીતે આ ધણીએ છુટા પડેલા, વિખરાઇ ગયલા, એકેકને લૂટતા અને માથાં કાપતા મીડ લોકોને ભેગા કરી તેમની એક મોટી પ્રજા બનાવવા અને તેમને માથે પોતે રાજા થવાનાં કામમાં ફતેહ મેળવી, અને એમ કરીને તેણે તેઓ ઉપર ૫૩ વરસોની લાંબી મુદત સુધી અમલ ચલાવ્યો. સામાન્ય રીતે લેતાં આ પહેલો મીડ પાદશાહ ઘણો બાહોશ અને અપક્ષપાત હતો. તે વળી ડાહ્યો અને સુલેહ ભરેલો હતો. તેણે દેશમાં સુલેહ સંપજને થકી એક રાજ્ય સ્થાપવા જેવું મહાભારત કામ કીધું હતું, અને લાંબી મુદત સુધી મીડાને એટલું બધું સમાધાનીમાં રાખ્યું કે દેશમાં માહોમાંહેના અસલી બખેડાઓ તો થવા નહિજ દીધા, પણ પોતે આસપાસનાં રાજ્યો સાથે પણ લડવા ગયો નહિ.

ફસલ ૩—ફ્રેઑર્ટિસ.

(ઇ. પૂ. ૬૫૭—૬૩૩.)

ડીજોસિસ પછી તખ્ત ઉપર તેનો બેટો **ફ્રેઑર્ટિસ** આવ્યો. તે તેના બાપથી સુલેહ સંપજની બાબતમાં ઉલટાજ ખવાસનો હતો. તે લડાયક હતો. ફક્ત મીડયન ટોળા ઉપરજ હાકમી ચલાવવાનું તેને માટે પુરતું ન હતું, અને તેથી તેણે પોતાના મુલકની દક્ષિણે વસતા પાર્સી ટોળા ઉપર ચહડાઇ લઇ જવાનો કસ્દ કીધો. બીજા કોઇ પણ ટોળાને બદલે તેણે પાર્સીઓનેજ કાં પસંદ કીધા તેનું કારણ દેખાઇતું છે. પાર્સીઓ અને મીડાનો એકજ મૂળ આર્ય તાયફાના, એકજ ભાષા બોલનારા, અને એકજ ધર્મ પાળનારા હતા. કદાચ એમ હોય કે **ડીજોસિસના** અમલમાં તેમનેબી મીડાનો સાથ જોડી દેવાની તજવીજ થઇ હોય, પણ તેઓ શામેલ થયા ન હોય, અને પોતાના જુદાજ હાકમોના અમલ હેઠલ સ્વતંત્ર રહેવાનું પસંદ કીધું હોય. અને તે વખ્તે **ડીજોસિસે** પોતાની સુલેહ ભરેલી રાજનીતિને લીધે

---

[1] બીસતુનના ખિલારોકા લેખોમાં આ શેહેરનું નામ "હગ્મતાન" છે. એનો મીડયન ભાષામાં અસલ અર્થ "અંજુમનની જગા" એવો થાય છે. અવસ્તાના "હંજમન" શબ્દ ઉપરથી મીડયન "હગ્મતાન" નિકળ્યો હોય, અને એ બંનેના અર્થો પણ ઉચાર પ્રમાણે એકસરખાજ છે. ખેલ્દીયન જબાનમાં ઉપલાજ અર્થને માટે "અઘ્મથ" શબ્દ છે, તે ઉપલા આર્ય શબ્દ ઉપરથીજ અપભ્રંશ થયલો ગણાયછે. સર હેનરી રૉલિન્સનનાં મત મુજબ આજનાં હમદાનની જગા ઉપર નહિ પણ તખ્તે સુલેમાન નામની પ્રખ્યાત જગા ઉપર અસલી એકબેટાના શેહેર હતું. આજેબી તે જગાએ એક અસલી આતશખાનાનું ખંડિયેર મુસાફરોના જોવામાં આવે છે. પાછળથી એક બીજુંબી એકબેટાના નામનું શેહેર વસાવવામાં આવ્યું હતું, જે માંહેલા મેહેલનો ઘેરાવો એક મૈલના ⅘ ભાગ જેટલો હતો, એમ પોલિબ્યસ નામે એક અસલી લખનાર કહી ગયો છે. તેનાજ જણાવ્યા મુજબ મેહુલના ભારવટિયા, થાંભા, સીલિંગ સુધી તમામ લાકડકામને સોના રૂપાનાં પત્રાં જડી લીધાં હતાં, અને મેહુલનું છાપરૂં રૂપાંની ઇંટોનું બનાવેલું હતું.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેમને છેડયા ન હોય, પણ તેના બેટાએ પોતાની લડાયક પ્રકૃતિને લીધે પહેલી ચહડાઇ પાર્સીઓ ઉપર લઇ જવાનું મન કીધું હોય. ગમે તેમ હોય, પણ પાર્સી ટોળો મજબૂત ન હતો માટે ફ્રેઑર્ટિસે તેના દેશમાં દાખલ થઇ લૂટફાંટ ચલાવી તેને પોતાને તાબે કીધો. આ ફતેહથી તેને ઘણું જોર આવ્યું, અને પાર્સીઓબી મીડ લોકોના જેવાજ લડવે બાહદુર હતા માટે આ બંને લડાયક પ્રજાની કુમક ઉપર ફ્રેઑર્ટિસે તે વખ્તે જણાયલા તમામ એશિયાખંડના મુલુકો તાબે કરવાની હિંમત કીધી.

અને ખરેખર તેણે આ કામમાં કેટલેક દરજ્જે ફતેહ મેળવી. તેની ચહડાઇઓ ઘણું કરીને પાશ્ચમ એશિયામાંજ થઇ, જ્યાંના એક પછી એક ઘણા પ્રાંતો અને પ્રદેશો તેણે હાથ કર્યા. એસીર્યનોના કાબુમાંથી તો મીડ્યા કેવારનું સ્વતંત્ર થઇ ચૂકયું હતું, અને તેને ફતેહ મળેલી જોઇને બીજી પ્રજાઓ પણ એસીર્યનોથી પોતાનું છુટાપણું મેળવવાની તજવીજ કરી તેમાં ફાવી હતી. આથી એસીર્યનો બહુ કમજોર થઇ ગયા હતા. તે તકનો લાભ લઇને મીડ્યાના આ બાહદુર રાજાએ હવે એસીર્યાને પણ ફટકો લગાવવા અને બને તો પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી દેવાનું માથું ઉચક્યું. જો-કે આ વખ્તે એસીર્યનો આગળના જેવા એશિયાના ધણી ગણાતા ન હતા તોપણ તેઓનો કાબુ હજી મોટો હતો. જ્યારે એસીર્યા ઉપર ફ્રેઑર્ટિસ મીડ અને પાર્સી લશ્કરો સાથ ચહડાઇ લઇ ગયો ત્યારે તેઓ બળત્વારીથી તેની સામે થયા, અને એ લડાઇમાં મીડ પાદશાહ મોટી ખુહારી સાથ નાશ પામ્યો (ઇ. પૂ. ૬૪૧). ફ્રેઑર્ટિસને ચહડાઇ લાવતો જાણીને એસીર્યન પાદશાહ નેબુખહ્નેજરે પોતાની આસપાસના આગળા મિત્રો ઉપર કાસદો મોકળી લશ્કરી મદદ મંગાવી, પણ તેઓએ તે ધિક્કાર સાથ ના પાડી. આથી તેઓ સર્વ ઉપર વેર લેવાના કસમ લઇને એસીર્યન હાકમ રઘનાં મેદાનમાં[1] મીડ્યન હાકમ સાથ લડાઇમાં ઉતર્યો, જેમાં છેલ્લાની હાર થઇ તેના ઘોડસ્વારો નાઠા, તેના રથો ઉંધા વળ્યા, અને તે પોતે માર્યો ગયો. આથી એસીર્યન પાદશાહ હવે મીડ્યામાં દાખલ થયો અને ત્યાં પુષ્કળ લૂટફાંટ કરી ભારી ખૂનરેજી ચલાવી, કિલ્લાઓ અને બુર્જો ભાંજી નાખી તથા મોટી દોલત લઇ પોતાનાં પાયતખ્ત નિનિવેહ ખાતે ગયો, અને આ મોટી ફતેહની ખુશહાલીમાં ચાર મહિના સુધી પોતાની બાહદુર ફોજને એકલે હાથે લડવું પડયું તેનાં ઇનામ દાખલ મોટી જીયાફત આપી. તેણે મીડ લોકોના ધર્મની પણ ખુહારી કરી કે નહિ તે આપણને જણાવવામાં આવ્યું નથી. પણ તેમ જો થયું હોય તો તેમાં નવાઇ નથી. જરતોસ્તી ધર્મની તે બીજી મરતબેની ખરાબી સંમજવી.

---

૧ આ શેહેર મીડયામાં પાયતખ્ત એકબેટાનાની પણ પૂર્વે હતું. અગરજો મીડયનો એસીર્યા ઉપર ચહડાઈ લઈ જાય તો આ શેહેરખાતે કેમ કરી લડાઈ થાય તેની સમજ પડતી નથી. પણ એક લખનાર (જુઓ History of the Assyrians and Chaldeans, સં૦ ૪૦) મુજબ ફ્રેઑર્ટિસ એસીર્યા ઉપર નહિ પણ એસીર્યન પાદશાહ મીડયા ઉપર ચહડાઈ લઈ ગયો હતો. જો આમ હોય તો રઘનાં મેદાનમાં લડાઈ થાય એ સંભવિક છે. પણ હિરૉડોટસ આમ જણાવી ગયો નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૨.

ક્યાકસરિસ.

નામ—આ પાદશાહને કેટલાએક તવારીખનવેશો કેયાની પાદશાહ **કએકાઉસ** ગણે છે, પણ તે દેખઇતી ભૂલ છે. તેનાં **ક્યાકસરિસ** નામનો અર્થ "સુંદર આંખવાળો" થાય છે. કહે છે કે બૈબલમાં એને **અહસુએરસને** નામે ઓળખ્યો છે.

જમાનો—ઇ. પૂ. ૬૩૩—૫૯૩.

અમલ—સ્કીથ્યનોની ૨૮ વરસની સાહેબી સુધાં ૪૦ વરસઃ અથવા તખ્તે બેઠાથી તે સ્કીથ્યનોના દરોડા સુધી બે વરસઃ વચમાં ૨૮ વરસ ગયા પછી સ્કીથ્યનોના નાશથી તે મરણ સુધી ૧૧ વરસઃ કુલે ૧૩ વરસ.

૧—ક્યાકસરીસની કારસાજી—એસીર્યનો સામે તેની લડાઈ—નિનિવેહનો ઘેરો.—મીડયા ઉપર સ્કીથ્યનોનો દરોડો—તેમના ૨૮ વરસના અમલ પછી તેમનો નાશ—એસીર્યા ઉપર ક્યાકસરિસની બીજી વારની ચહડાઈ—બેબિલનના રાજાની તેને મદદ—નિનિવેહનો લાંબા ઘેરા પછી નાશ—તેનાં કારણો—રાજ્યોની ચહડતી પડતી.

૨—સ્કીથ્યનો તુરાની હતા કે ઈરાની?—તેમના દરોડાનું બયાન—ક્યાકસરિસે કહાડેલું તેમનું કાટલું—મીડયન પાદશાહતનો સ્થાપક કોણ?—લીડયાનો રાજા એલિયાટિસ—તેના ઉપર ક્યાકસરિસની ચહડાઈ—સૂર્ય ગ્રહણના ડરથી તેઓ વચે થયલી દોસ્તી—મિસર ઉપર મીડયન પાદશાહની ચહડાઈ.

ફસલ ૧—એસીર્યાની શેહનશાહાતનું શેવટ.

નિનિવેહના પાદશાહે મીડયાની કરેલી ખરાબી વગર કીનો લેવે ભૂલી જવાઇ નહિ. એ કરતાં વધારે મોટી ખરાબી—બલકે શેહેનશાહાતના સમૂળગા નાશને માટે એસીર્યા હવે છેક તૈયારી પર આવ્યું હતું. મીડ્યાનો જખમ ઘણો મજબૂત હતો. પણ હકીમ હાજર હતો. બાપનાં ખૂનનો કીનો લેનાર દીકરો તૈયાર હતો. તે વળી પોતાના પિતા કરતાં વધારે સરકશ અને બાહદુર હતો. **ફ્રેઑર્ટિસે** ૨૨ વરસ રાજ્ય કર્યા પછી શત્રુના હાથ ઉપર તેનો ઉપર મુજબ નાશ થયા બાદ મીડ્યાનાં તખ્ત ઉપર ઇ. પૂ. ૬૪૧માં એક સર્વથી લડાયક પાદશાહ આવી બેઠો. તેનું નામ **ક્યાકસરીસ** હતું. તે લડાઇની કુનેહથી ખબરદાર હતો. તેણે પોતાનાં લસ્કરને જુદા જુદા ભાગોમાં વહેંચ્યું અને તેમની નવીજ ગોઠવણો કીધી. ભાલાવાળાઓનો તેણે એક નવોજ વિભાગ ઉભો કીધો, અને તીરંદાજોને તથા ઘોડેસ્વારોને તેમનાથી છુટા પાડ્યા. આગળ આ સઘળાઓ એકજ ઝુમખામાં લડતા હતા, તેમ હવેથી નહિ થવા દેતાં દરેકનો જુદો જુદો વિભાગ બનાવી તેમને યોગ્ય કામો સોંપ્યાં. આ રીતે પ્રથમ લસ્કરોની ગોઠવણો કરી તેમને નવીજ ઢબની તાલીમો આપીને હવે આ જવાન પાદશાહ મુલુકગીરી કરવા નિકળ્યો.

પ્રથમ તો તેણે પોતાનું રાજ્ય તેની નાશ પામેલી હાલતમાંથી પાછું સમારી આખું કીધું, પાયતખ્તનો કબજો લીધો, દેશમાંથી એસીર્યનોને મારી કહાડ્યા, અને પછી પોતાનાં રાજ્યના કટા શત્રુ **નેબુખદનજર** સામે ચહડાઇ લઇ ગયો. એવું ધારવામાં આવે છે કે પહેલીજ લડાઇમાં (ઇ. પૂ. ૬૪૦)[1] આ હાકમ બેથુલિયાનાં મેદાનમાં માર ખાઇને નાઠો અને પાયતખ્ત નિનિવેહમાં જઇ ભરાયો. ત્યાં જઇ તે નવી લડાઇ માટે નવેસરથી મોટા પાયા ઉપર તૈયારી કરે તે આગમજ તેને કશો પણ વખ્ત નહિ આપતાં **ક્યાકસરિસે** ઉપલી ફતેહ પછી તરતજ પહેલું કામ નિનિવેહને ઘેરો ઘાલવાનું કીધું. એસીર્યનો બહુ ગભરાયા, અને ઘેરો જો ચાલુ રહે તો પોતે ભુખે મરવાના

---

૧ રૉલિન્સન ૬૪૦ ને બદલે ૬૩૨નું વરસ ગણાવે છે—Ancient Monarchies, ઇ૦ ૨, સ૦ ૫૦૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એમ તેઓએ નકી જાણ્યું, કેમકે ઘેરો નખાશે એવી તેમને ખબર ન હોવાથી તેઓએ ખોરાકીની કશી તૈયારી કીધી ન હતી.

આથી નિનિવેહ હવે જલદીથી તાબે થાય એવો વખ્ત પાસે આવી લાગ્યો. પણ હજીબી એ શેહેર ઉપર ખોદાની મેહેર હતી. **કયાકસરિસ**ને પોતાનું ધારેલું કામ પડતું નાખીને પોતાને વતન દોડી જવાની ફરજ પડી, કેમકે એજ વખ્તે મીડીઆ ઉપર એક નવાજ શત્રુઓ ચહડાઇ લાવ્યા હતા. તેઓ યુરોપ ખંડમાંથી આવેલા સ્કીથ્યન અથવા તુરાની લોકો હતા. આ લોકો જંગલી હતા, જેમના હાથ ઉપર મીડીઅન પાદશાહે માર ખાધો અને તેઓ એ દેશના ધણી થઇ બેઠા. ૨૮ વરસો સુધી તેઓએ મીડીઆમાં હાકમી ચલાવી, પણ અંતે **કયાકસરિસે** તેમને હરાવ્યા, અને તેમનો નાશ કરીને પોતે પાછો મીડયાનો ધણી થયો. અઠાવીશ વરસ પછી પાછો મજબૂત થઇને તેણે એસીર્યા ઉપર નવેસરથી ચહડાઇ કીધી. આ વેળા માજી પાદશાહ મરણ પામ્યો હતો, અને નિનિવેહનાં તખ્ત ઉપર **સરક, સારાકસ** અથવા **સાર્દાનાપેલસ** નામે પાદશાહ બેઠો હતો. તેના ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયા આગમજ **કયાકસરિસે** પોતાની ફતેહ વધારે મજબૂત કરવા માટે બેબિલનના તે વખ્તના રાજા **નેબોપોલાસ્સર** સાથ એકસંપ કીધો, જે ધણી આ વખ્તે એસીર્યાથી સ્વતંત્ર થઇ ચૂકયો હતો. તેની અને **કયાકસરિસ**ની વચે વળી શાદીના ગાંઠથી મિત્રાઇ વધારે ચીવટ થઇ, તે એવી રીતે કે મીડીઆના પાદશાહની બેટી **અમૈટિસ** સાથ બેબિલનના રાજાના બેટા **નેબુખદનજર**નું જોડું બંધાયું. આમ કરીને હવે આ બંને પાદશાહો બે જુદી જુદી દિશાએથી એસીર્યા ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયા.

જસ્ટીન નામે લખનાર મુજબ **સરક** પાદશાહ નબળો અને હિચકારો હતો, જે ચહડાઇની વાત સાંભળતાંજ લડાઇમાં ઉતરી મર્દાનગી બતાવવાને બદલે સહેજ બચાવ કરી મેહેલમાં ભરાઇ ગયો, અને ત્યાં સર્વ ઝવેરાત ભેગું કરી તેની જોડે પોતે બળી મુઓ! પણ એક બીજો તવારીખનવેશ **ડાયોડોરસ**, જે **ટીશ્યસ**ને પગલે ચાલી પોતાની હકીકતો બયાન કરી જાય છે, તે મુજબ એસિર્યનોને લાંબા વખ્તથી એક એવી આગાહી મળી હતી કે જ્યાં સુધી તેમની નદી ટૈગ્રીસ તેમને દગો દે નહિ ત્યાંસુધી તેઓને કશી હરકત થનાર નથી, અને તેમનું પાયતખ્ત જનાર નથી. આ ઉપરથી **સરક** પાદશાહ મુસ્તાક હતો. તેણે બચાવની સઘળી સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી, તેણે પોતાનાં ફર્જંદો તેમજ ખજાનાનો મોટો ભાગ પેફ્લેગોન્યાના હાકમ **કોટા**, જે પોતાનો ખાસ સ્ટીક હતો, તેના સ્વાધીનમાં આપ્યાં, અને નિનિવેહના રહેવાસીઓને તેમનાં રક્ષણ અને બચાવ માટે ખોરાકી તથા હથિયારો પુરાં પાડયાં. હવે પેલા બેઉ હાકમ-મિત્રો **કયાકસરિસ** અને **નેબોપોલાસ્સરે** બે વરસો સુધી નિનિવેહનો ઘેરો ચાલુ રાખ્યો, પણ તેમનું કશું વળ્યું નહિ. એ શેહેરે છેલ્લાં ૨૮ વરસોની મુદતમાં પોતાના બચાવ માટેની દરેક ગોઠવણ કરી રાખેલી હતી, માટે ઘેરો નાખનારાં બંને લશ્કરો ફાવી શકયાં નહિ, રહેવાસીઓને તેઓ ભુખે મારી શકયાં નહિ, યા કિલ્લામાંનાં લશ્કરને તેઓ બહાર આણી શકયાં નહિ. ખુદ કિલ્લાના દરવાજા કે દિવાલ પણ તેઓ તોડી શકયાં નહિ.

અંતે પેલી આગાહી મુજબ ટૈગ્રીસ નદીએ દગો દીધો. પહાડો ઉપર અને આસપાસ પુષ્કળ વર્સાદ થવાથી એ નદીમાં એવી જબરી રેલ આવી કે નિનિવેહના કિલ્લાની ઉંચી મજબુત દિવાલ ૨॥ મૈલ જેટલી લંબાઇમાં તુટી પડી, અને એ માર્ગ ખુલ્લો થતાંજ બેબિલન અને મીડયાના પાદશાહો શેહેરમાં દાખલ થયા, તેની લૂટ ચલાવી, અને તેને બાળી ભસ્મ કીધું[1] (ઇ. પૂ. ૬૦૬). તેઓ એસીર્યન પાદશાહની

---

૧ કહે છે કે નિનિવેહ શેહેર ૧૯૦૦ વરસો સુધી ટકી રહી ઇ. પૂ. ૬૦૬ માં નાશ પામ્યું તે ફરીથી પાછું બંધાયુંજ નહતું. ઇ. પૂ. ૨૧ મી સદીમાં એસીર્યાના પહેલા પાદશાહ નૈનસે એ શેહેર બાંધેલું આપણ આગળ જોઇ ગયા છિયે, માટે ૧૯૦૦ વરસોની તેની હયાતીનો હિસાબ ખરો પડે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

શોધમાં ગયા, પણ તે તો પોતાના શત્રુઓના હાથમાં કેદી નહિ બનતાં પોતાની રાણીઓ અને ખજાના સાથ બળી મુઓ હતો! **રૉલિન્સન** એસીર્યાના નાશનું મૂળ કારણ તેના છેલ્લા પાદશાહની નબળાઇ કરતાં **નેબોપોલાસ્સર**નાં દગાનું ગણે છે.[1] તેના જણાવ્યા મુજબ મીડયાના રાજાની મદદમાં તો સુસિયાનાનો હાકમ હતો, જે પોતાની ફોજ લઇ **કયાકસરિસ**ને મળી નહિ જાય તે માટે **સારાકસે નેબોપોલાસ્સર**ને બેબિલન તરફ એક ફોજ આપીને સુસિયનો સામે મોકલ્યો હતો અને પોતે મીડયન લશ્કર સામે ગયો હતો, પણ **નેબોપોલાસ્સર** તેમ નહિ કરતાં છુપી રીતે **કયાકસરિસ**ને મળી ગયો અને તેઓ બંનેની સામે થવાને પોતાને અશકત જોઇને **સારાકસ** અથવા **સાર્દાનાપેલસ** બળી મુઓ હતો.

ઉપલી મહાભારત લડાઇમાં મીડયનો જોડે પાર્સીઓ અને બેબિલોન્યનો જોડે આરબો હતા. હુમલો લઇ જનારૂં લશ્કર એ રીતે ૪૦૦૦૦૦ માણસોનું હતું. બંને ફોજો વચે બે લડાઇ થયલી **ટીશ્યસ** જણાવે છે, જેમાંની પહેલીમાં એસીર્યનો જીત્યા હતા અને મીડયનોને જાગ્રોસના પર્વતો તરફ નાસી જવું પડયું હતું. પણ ત્યાર પછી મીડયનોએ શત્રુની ફોજ ઉપર એક રાત્રે શબેખૂન ચલાવ્યું, જેમાં તેમને બલ્ખ ખાતેથી નવી મદદ મળી હતી. આ કામમાં **કયાકસરિસ**ને મોટી અને પુરતી ફતેહ મળી હતી. એસીર્યન રાજા બિકણ હતો માટે પોતાનાં પાયતખ્ત ખાતે નાસી ગયો, અને લશ્કરની સરદારી પોતાના એક ખેશી **સાલીમિનિસ**ને આપી, જે લડાઇમાં હાર્યો અને કપાઇ મુઓ. આ પછીજ નિનિવેહનો ઘેરો શરૂ થયો, જેનું શેવટ આપણે ઉપર વર્ણવ્યું છે. આ રીતે મગરૂર, જુલ્મી, સેમેટિક એસીર્યા બાહદુર આર્યન મીડયાને તાબે થયું અને મીડયન શેહેનશાહાતના એક નાનકડા પ્રાંત દાખલ રહ્યું, જેની માલેકી બેબિલનવાળા **નેબોપોલાસ્સર**ને તેની મદદનાં ઇનામ દાખલ **કયાકસરિસે** આપી દીધી. પાછળથી ઇ. પૂ. ૫૩૯ માં બેબિલન પોતેબી મહાત્મા **કુરૂશ**ને તાબે થયું અને પાર્સી શેહેનશાહતનો એક પ્રાંત થઇ પડયું, જ્યાં ઇ. પૂ. ૨૫ મી સદીમાં **કુરૂશ**ના બાહદુર નેયાગાનો રાજ્ય ચલાવી ગયા હતા. એસીર્યા પોતેબી આગળ કેયાની પાદશાહોના વખ્તમાં હોમાવરાન અથવા એવાંજ કોઇ અજાણ્યાં નામોથી ઇરાનીઓના કબજામાં આવી ચૂકયું હતું. પણ રાજ્યોની ચઢતી પડતી સદા ચાલુજ છે તેમ એસીર્યાએ કેયાની વંશની આખરી આણી, અને એકવાર ફરીને તેજ એસીર્યન શેહેનશાહાત તેજ કેયાનીઓના વંશજ મીડયન **કયાકસરિસ**ના હાથ ઉપર જમીનદોસ્ત થઇ.

1 Ancient Monarchies, દફ્૦ ૨, સ૦ ૫૨૦

ફસલ ૨—પાદશાહની ચોતરફ ફતેહો.

એસીર્યાની સમાપ્તિનાં વરસ બાબે તવારીખનવેશોમાં ઘણો મતફેર છે. **રૉલિન્સન** પોતે એ બાબતમાં અનેક તારીખો સૂચવી શેવટે ઇ. પૂ. ૬૦૩ ઉપર આવે છે. ૬૦૪ માં તેણે સ્કીથ્યનોને મારી કહાડયા, જેઓ ૨૮ વરસો સુધી મીડયાના ધણી થઇ બેઠા હતા એમ આપણ ઉપર જોઇ ગયા છિયે. આ સ્કીથ્યનો તુરાની પ્રજા દાખલ સાધારણ રીતે ઓળખાય છે. પણ **હિરૉડોટસે**[1] તેમનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી રૉલિન્સન અને બીજાઓ[2] એવાં અનુમાન ઉપર આવે છે કે તેઓ આર્ય પ્રજાના લોકો હતા. એ લોકોની ભાષામાંથી કેટલાક એવા શબ્દો મળી આવ્યા છે કે જે અવસ્તા, સંસ્કૃત અને બીજી આર્ય ભાષાઓના તેવાજ શબ્દોને સહેજ ફેર સાથ ઉચ્ચાર અને અર્થમાં મળતા આવે છે. વળી તેમના કેટલાક દેવતાઓનાં નામો[3] પણ એજ રીતે મળતાં

1 દફ્૦ ૪, પ્ર૦ ૪૬ થી ૭૩.

2 રૉલિન્સન: Herodotus, દફ્૦ ૩, સ૦ ૧૯૧, ઈત્યાદિ.

3 એક સ્કીથ્યન દેવતાનું નામ 'થામી મસ્દાસ' છે, જેનો અર્થ 'પાણીનો દેવતા' એવો થાય છે. હવે આ નામના બે ભાગો કરિયે તો બીજો 'મસ્દાસ' તે અવસ્તાવાણીના 'મજ્દા'ને મળતો મનાય છે. એજ 'મસ્દાસ' શબ્દ સ્કીથ્યન પાદશાહોનાં નામોમાં પણ જણાય છે, જેમકે—'ઑકત-મસ્દાસ'. કદાચ 'ઑકત' શબ્દ 'અહુર'નો અપભ્રંશ હોય. અને પાદશાહનું આખું નામ 'ઑકતો-મસ્દાસ'ને બદલે અહુરમજદાઓ હોય તો નવાઈ નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉતરે છે; અને તેમના મુલુકનાં શેહેરો અને નદીઓનાં નામોમાં આર્ય તત્વ જણાય છે. વળી આ સ્કીથ્યન લોકોના જે રેવાજોનું **હિરૅાડોટસે** વર્ણન આપ્યું છે[1] તેમાંના કેટલાક જરતોસ્તી આર્યોના વંદીદાદના જમાનાના રેવાજોને આબાદ મળતા આવે છે, જે બાબે એક ઠેકાણે અમો આગળ પુરતું બોલી ગયા છિયે.[2] આ સઘળાં ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો મીડયા ઉપર હુમલો લાવનારા ચોકસ સ્કીથ્યનોને આર્ય વંશના માને છે. આ બાબતમાં વધારે લંબાણ નહિ કરતાં સ્કીથ્યનો મીડયા ખાતે કેમ આવ્યા અને **કયાકસરિસે** તેમને કેવી રીતે મારી કહાડયા તે ટુંકમાં જોઇ જઇયે.

આપણ ઉપર જોઇ ગયા તેમ **કયાકસરિસે** એસીર્યન ફોજોને પોતાના અમલને પહેલેજ વરસે લડાઇમાં હરાવી, તેમને નિનિવેહના કિલ્લામાં નસાડયા પછી તેણે તેને ઘેરો નાખ્યો. એજ વખ્તે પોતાના રાજા **માદીઇસની** સરદારી હેઠલ સ્કીથ્યનોનું જંગલી ટોળું અતિ મોટી સંખ્યામાં મીડયા ઉપર તુટી પડયું. તેઓ પોતાના કોઇ શત્રુઓની પુઠે લાગ્યા હતા અને તેમને યુરોપ ખાતેના પોતાના દેશમાંથી એશિયામાં હાંકી લાવ્યા હતા એમ કરતાં માર્ગમાં તેઓએ મીડયાનો મુલક ફળદ્રુપ અને પોતાને માફક આવતો દિઠો. **કયાકસરિસ** નિનિવેહનો ઘેરો પડતો નાખીને આ નવા શત્રુઓ સામે દોડયો. પણ તેની ફોજે માર ખાધો અને તે રાજ્ય ખોહી બેઠો. સ્કીથ્યનો એ રીતે મીડયાના ધણી થઇ બેઠા અને ૨૮ વરસો સુધી તેઓએ એશિયામાં પોતાનો કાબુ ચલાવ્યો. મીડયા ઉપરાંત એસીર્યા અને બીજા આસપાસના મુલુકોનેબી તેઓએ ઘણા હલાક કરી તાબામાં રાખ્યા. આ મુદતમાં તેમની લૂટફાંટ, ખૂનરેજી અને ઘાતકીપણાંથી ચો તરફ બહુ ત્રાસ વર્તાઇ રહ્યો. મિસર અને બીજા દેશોએ તેમને ખંડણી આપવાનું એકદમ કબૂલ કરી દૂરના દૂરજ રાખ્યા હતા, તોપણ બીજી પ્રજાઓ કને તેઓએ મનગમતી જકાત લેતી કીધી હતી. એ ઉપરાંત તેઓ વખ્તે વખ્ત મરજી ચહાય ત્યાં લૂટ ચલાવતા હતા. આ સઘળા જુલમાતનું શેવટ **કયાકસરિસે** અજાયબ રીતે આણેલું **હિરૅાડોટસ**[1] જણાવે છે. તે એમ કે તેણે સ્કીથ્યનોની એક મોટી સંખ્યાને જીયાફત આપી ખુબ છાકટી બનાવી, અને પછી તેઓ સર્વને કાપી નાખ્યા. સવાલ ઉઠે છે કે **કયાકસરિસ** જો રાજ્ય ખોહી બેઠો હોય અને સ્કીથ્યનો મીડયાના ધણીજ થયા હોયતો આ બંને એકબીજા સાથ જીયાફતનો બ્યવહાર કયાંથી ચલાવે? આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે સ્કીથ્યનોએ ૨૮ વરસ સુધી જેમ એશિયાનાં બીજાં રાજ્યોમાં તેમ મીડયામાં પણ જાથુકનો અમલ ચલાવ્યો ન હશે, પણ એટલી મુદત સુધી તેઓ વખ્તે વખ્ત લૂટફાંટને માટે ઉતરી પડતા હશે અને તેથી **કયાકસરિસથી** મીડયા છોડીને બીજા દેશો જીતવા જવાતું ન હશે. પણ એ દરસાલની પિડામાંથી છુટવા માટે એક વખ્ત તેણે સ્કીથ્યનો સાથ મિત્રાચારી રાખી જીયાફતે બોલાવી તેમના વાર્સિક હુમલાનો અંત આણ્યો હશે, અને તે પછીજ તે નિનિવેહ ઉપર ફરીને હુમલો લઇ જવાને શક્તિવાન થયો હશે.

આ રીતે પ્રથમ સ્કીથ્યનો અને ત્યારબાદ એસીર્યનોની ફતેહ કરવાથી **કયાકસરિસનું** નામ મખ્યાત થઇ ગયું છે. એ મોટા પાદશાહને **રૅાલિન્સન** મીડયન શેહેનશાહાતનો સ્થાપનાર ગણે છે; અને તેનાજ વખ્તમાં એ શેહેનશાહતનું શેવટ પણ આવેલું માને છે. **કયાકસરિસે** સ્કીથ્યન લોકોના લાંબી મુદતના અમલ પછી મીડયાને પાછું સમાર્યું, પાયતખ્ત એકબેટાનાને નવેસરથી સુધારી હથિયારબંધ કીધું, અને પોતાનાં લશ્કરને નવીજ રીતથી ગોઠવ્યું, તેટલા માટે અગરજો તેને મીડયન રાજ્યનો સ્થાપનાર ગણવામાં આવતો હોય તો તે વાજબી છે; પણ ખરો સ્થાપક તો **ડીજોસિસ** હતો,

૧ દફ્‌૦ ૪, મ૦ ૫૯ થી ૭૩.

૨ જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૪, ફસલ ૪.

૧ દફ્‌૦ ૧, મ૦ ૧૦૬.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અને આપણુ આગળ ઇશારો કરી ગયા તેમ મીડયાની નાની પાદશાહી તો છેક ઇ. પૂ. ૭૧૦થી ચાલુ થઇ હતી, જે પછીજ મીડયન લોકો એસીર્યાની ઝુસરીમાંથી છુટી સ્વતંત્ર થવા પામ્યા હતા.

ક્યાકસરિસના સંબંધમાં હવે એકજ બાબત જણાવવાની રહી છે, અને તે મીડયાની લીડયા સાથની લડાઇ છે. લીડયાનો નાનો પ્રાંત મીડયાની આથમણે આવેલો હતો, અને એ બંનેની વચે ફ્રીજ્યાનો પ્રાંત હતો. લીડયા ખાતે પણ ત્યાંના રાજાઓ એસીર્યાના **નેનસ** પાદશાહના જમાનાથી સ્વતંત્ર અમલ ચલાવતા હતા, અને તેઓ આર્ય વંશના કહેવાતા હતા. **ક્યાકસરિસ**ના જમાનામાં ત્યાં **એલિયાટિસ** નામે એક બાહદુર રાજાનું રાજ્ય હતું. તેઓ બંને વચે કેટલાક સ્કીથ્યન શેકારીઓના સંબંધમાં વાધો ઉઠેલો **હિરાડોટસ** જણાવે છે.[1] પણ એ તવારીખનવેશને કેટલીક કલ્પિત અને નહિ મનાય એવી કહાણીઓ તવારીખના બનાવ દાખલ ભેળી દેવાની આદત છે તેમ આ વાંધાના સંબંધમાં પણ તેવીજ એક અસંભવિત કહાણીજ તે જણાવે છે, જેની આ ઠેકાણે નોંધ પણ લેવી ઘટારત નથી. એટલુંજ જણાવીશું કે **ક્યાકસરિસ**ની નોકરીમાં રહેલા કેટલાક સ્કીથ્યન યાને તુરાનીઓ લીડયાના મજકુર રાજાની નોકરીમાં જઇ રહ્યા, જેમને પાછા માગ્યા છતાં **એલિયાટિસે** નહિ આપ્યાથી બંને પાદશાહો વચે લડાઇ ઉઠેલી **હિરૉડોટસ** જણાવે છે. પણ **રૉલિન્સન** આ વાત માનતો નથી. તેનાં અનુમાન મુજબ **ક્યાકસરિસે** એશિયામાં ઇરાન (પર્સીસ,) એસીર્યા, આર્મીન્યા, અને કેપેડોશિયા જેવા મુલુકો ફતેહ કીધા પછી હવે તેની મરજી લીડયા હાથ કરવાની થઇ અને તેથી તે તે પ્રદેશ ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયો હતો.[2] આ લડાઇ નિનિવેહના બીજી વારના ઘેરાની પણ આગમજ શરૂ થયલી કહેવાય છે, અને તે પાંચ વરસ સુધી ચાલુ રહી હતી.

હિરૉડોટસ મુજબ એ મુદતમાં અનેક લડાઇઓ થઇ, જેમાં બંને પક્ષો એકસરખી ઉતરી હતી.[1] પણ એ વાતની **રૉલિન્સન**ને ખરી લાગતી નથી. **ક્યાકસરિસ** જેવા બળવાન મોટા પાદશાહને માટે લીડ્યા જેવું નાનકડું રાજ્ય જીતી લેવું મુશ્કેલ ન હતું. પણ **રૉલિન્સન** અનુમાન કરે છે કે જો લીડયા તાબે થાય તો **ક્યાકસરિસ** તેની પડોશનાં બીજાંબી રાજ્યો ઉપર ચહડાઇ લાવી તેઓ કનેથી ખંડણી લેતી કરે એવો ભય રાખીને તે સઘળાં રાજ્યો તેને ફાવવા નહિ દેવાની તજવીજમાં હતાં, અને તેથીજ બંને પક્ષો વચે અજાયબ જેવી રીતે સુલેહ થઇ હતી. **હિરૉડોટસ** મુજબ મૈલિટસના એક રહેવાસી **નોલિસે** પોતાના ભાઇબંધોને આગમજથી ખબર આપેલે વરસે એવો બનાવ બન્યો કે ધોળો દિવસ હતો તે એકદમ રાતમાં બદલાઇ ગયો! આ વેળા લીડયા અને મીડયાની ફોજો એકબીજા સાથ લડાઇમાં ઉતરેલી હતી, પણ એકાએક અંધકાર ફરી વળવાથી તેઓ અજાયબીમાં પડી, અને ખરૂં કારણ નહિ જાણ્યાથી એ બનાવને કુદરતી સજા સમજવામાં આવ્યો અને આસપાસનાં રાજ્યોએ વચે પડી બંને લડતા શત્રૂઓ વચે સુલેહ કરાવી તેમને દોસ્ત બનાવ્યા, અને દોસ્તીની ગાંઠ વધારે મજબૂત કરવા અને લાંબી મુદત સુધી ચાલુ રાખવા માટે બંને રાજાઓને એકેકના વહેવાઇ બનાવ્યા; તે એવી રીતે કે **ક્યાકસરિસ**ના બેટા **એસ્તાયજીસ** સાથ **એલિયાટિસ**ની બેટી **આર્યેનિસ**ની શાદી કરી અપાવી[2] (ઇ પૂ. ૬૦૩).

આ રીતે ત્યારે મીડ્યાની લીડ્યા ઉપરની ચહડાઇનું છ વરસે શેવટ આવેલું **હિરૉડો-**

૧ દફ્‌૦ ૧, પ્ર૦ ૭૩.

૨ રૉલિન્સન: Herodotus, દફ્‌૦ ૧, સ૦ ૩૬૧

૧ દફ્‌૦ ૧, પ્ર૦ ૭૪.

૨ હિરૉડોટસ મુજબ લીડયા સાથની લડાઈ ઈ. પૂ. ૬૦૨ થી ૫૯૬ સુધી ચાલીને છેલ્લાં વરસમાં સુલેહ થઇ હતી. રૉલિન્સન અને હિરૉડોટસની ગણત્રીઓમાં પડેલા ફર્ક માટે બાબ ૩ ની શેવટે આપેલો કોઠો જુઓ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ટસ આપણને જણાવી જાય છે,[1] જે બનાવ પછી **કયાકસરિસ** માત્ર બે વરસ વધુ જીવી મરણ પામ્યો હતો. પણ એ મુદતની આગમજ ઇ. પૂ. ૫૯૭ માં તે એક બીજી પ્રજા સાથની લડાઇમાં પણ રોકાયલો જણાયો છે. બેબિલનનો રાજા તેનો ખાસ મિત્ર હતો, જે એકવાર ઇજીપ્તના રાજા **નિકો** ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયો હતો. આ વેળા બંને રાજાઓ વચે કારચેમિશ નામે જગા આગળ ચાલેલી લડાઇમાં **કયાકસરિસે નેબોપોલાસ્સરની** જોડે જઇ તેને મદદ આપી હતી.[2] **જોસેફસ** નામે એક યહુદી તવારીખનવેશ મુજબ પ્રથમ મિસરનો રાજા પોતેજ આ બંને પાદશાહો ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયો હતો, કેમકે તેઓએ એસીર્યા ફતેહ કર્યું હતું. **નિકો**એ પ્રથમ ફતેહ મેળવી, અને **નેબોપોલાસ્સર** જૈફીને લીધે નાતવાન હતો માટે ઝાઝું કરી શકયો નહિ; પણ ઇ. પૂ. ૬૦૫ માં તણે પોતાના બેટા **નેબોખદનજરને** લશ્કર આપી **નિકોને** સજા કરવા માટે તેનાં મિસરનાં રાજય ઉપર હુમલો કરાવ્યો, જે વેળા આ જવાન શાહજાદાની મદદે તેનો સસરો **કયાકસરિસ** પણ હતો. ઉપર કહ્યું તેમ બંને લશ્કરો વચે કારચેમિશ ખાતે લડાઇ ચાલી, જેમાં બેબિલોન્યન અને મીડયન લશ્કરોની સંપૂર્ણ ફતેહ થઇ અને મિસરનો હાકમ નાસી ગયો હતો.

---

[1] દફ્‌૦ ૧, પ્ર૦ ૭૪.

[2] રૉલિન્સનકૃત Herodotus, દફ્‌૦ ૧, સ૦ ૪૦૩—૪૦૪, તથા ૫૨૫.

બાબ ૩.

એસ્તાયજીસ.

નામ—યુનાનીઓ મુજબ: એસ્તાયજીસ. **જમાનો**—ઇ. પૂ. ૫૯૩ થી ૫૫૮.
બૈબલ મુજબ: દારાયસ મીડ.

અમલ—૩૫ વરસ. **પ્રખ્યાત પુરૂષો**—ઇરાનમાં મહાત્મા કાઇરસ અથવા કુરૂશ.

૧—કયાકસરિસની નામદારી—એસ્તાયજીસના અમલમાં જાણવાજોગ બનાવોની કોતાહી—પાર્સી પ્રજા અને તેની પાદશાહાત—એસ્તાયજીસનાં નામ તેમજ કામો બાબે મતફેર—બેબિલનની ફતેહ એસ્તાયજીસની હયાતીમાં થઇ હતી કે પછી?—મીડયાનાં રાજ્યની આખરી લાવનાર કુરૂશ—પાર્સી પાદશાહાત સામે મીડ લોકોના બલવાં—મીડયાની તવારીખના અગત્યના બનાવોની હેરફેર તારીખો.

ફસલ ૧—મીડયાનાં રાજયની સમાપ્તિ.

કયાકસરિસનાં મરણનું વરસ નક્કી નથી. પણ તેના બેટા **એસ્તાયજીસે** મીડયામાં ૩૫ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યા પછી મહાત્મા **કાઇરસ**ના હાથ ઉપર જીવ ખોયો તે બનાવ ઇ. પૂ. ૫૫૮ માં બનેલો નક્કી થયો છે, માટે **કયાકસરિસ**ની આખરી ઇ. પૂ. ૫૯૩ માં આવેલી હોવી જોઇયે. તેણે **હિરૅાડોટસ** મુજબ ૪૦ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. તે ઘણો બાહદુર અને કુનેહબાજ પાદશાહ હતો. **રૅાલિન્સન** તો તેનાથીજ મીડયાની શેહેનશાહાતની સ્થાપના થયલી ગણે છે અને તેનાં મરણ પછી એ રાજ્યની આખરી પણ આવેલી માને છે, તો જોકે **હિરૅાડોટસ** અને બીજા તવારીખ નવેશો મુજબ તેની પછી ૩૫ વરસો સુધી તેના બેટા **એસ્તાયજીસે** રાજ્ય ચલાવેલું તે પોતે પણ કબૂલ રાખે છે. અલબત પાદશાહ **એસ્તાયજીસ**ના સંબંધમાં તેની **કાઇરસ**ના હાથ ઉપર થયલી શિકસ્ત સિવાય બીજા જાણવાજોગ તવારીખના બનાવો કશા જણાયલા નથી. તેનું કારણ એક રીતે એમ સમજી શકાયછે કે લીડયા, બેબિલન અને મીડયાનાં રાજ્યો એકલાંજ **એસ્તાયજીસ**ના વખતમાં પશ્ચિમ એશિયામાં સર્વોપરી હતાં, અને એ ત્રણુંડે એકબીજા સાથ શાદીના ગાંઠથી જોડાયલાં હોવાથી તેઓ એકેક સાથ લડી નહિ મરતાં સુલેહ સંપજથી રહેલાં હતાં. ફક્ત નાનાં નાનાં બીજાં આસપાસનાં રાજ્યો સાથેજ તેમને લડાઇ ચાલી હતી અને તે રાજ્યો અરસપરસની મદદથી તેઓ સહેલથી જીતી લેતાં હતાં. આ કારણને લીધે **એસ્તાયજીસ**ના ૩૫ વરસોના જમાનામાં તવારીખને માટે નોંધવા લાયક કશા બનાવો બનેલા જણાતા નથી. પણ તેના અમલની આખરીએ પર્સીસના પ્રાંતમાં રાજ્ય ચલાવતી મીડયાની તાબેદાર પાર્સી પ્રજાએ વધારે આગળ કદમ ભરવા માંડયાં હતાં, અને તેમ કરીને **કુરૂશ**ના વખતમાં તેણે એ રાજ્યથી સ્વતંત્ર થવાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો હતો,—તે બનાવ એટલો તો મહાભારત ગણાયો છે કે તેની આગળ **એસ્તાયજીસ**ના અમલના બીજા નાનકડા બનાવો ઢંકાઇ ગયા છે. પાર્સી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લોકોની કમરકશીનો બનાવ વધારે જાણવાજોગ એટલામાટે ગણાય છે કે તેઓએ મીડયનોથી પોતાનું છુટાપણું મેળવ્યું એટલુંજ નહિ પણ એ લોકોની શેહેનશાહાતને પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી નાખી અને પછી પોતાની તે કરતાં ઘણીજ મોટી અને અતિ બળવાન નવી શેહેનશાહાત સ્થાપી અને તેને ઘણી આગળ વધારી હતી.

બૈબલમાં **કયાકસરિસને અહસુએરસ** અને **એસ્તાયજીસને દારાયસને** નામે ઓળખ્યા છે. હખામની તબકકાના પાર્સી પાદશાહોમાં **દારાયસ** નામના ઘણા પાદશાહો થઇ ગયલા છે તેઓથી આ **દારાયસને** જુદો પાડવા માટે બૈબલમાં તેને "મીડ વંશનો **દારાયસ**" કહ્યો છે. **એસ્તાયજીસ** સાથ (પર્સીસ) ઇરાનને કેવી લડાઇઓ ચાલી અને તેનું શેવટ કેવા પ્રકારનું આવ્યું તે બાબે એક જુદુંજ દફતરમાં[1] વિગતવાર બયાના થયલું છે માટે આ ઠેકાણે તે ફરીને લખી લંબાણ કરવાની જરૂર નથી. પણ અગરજો બૈબલનો "**દારાયસ** મીડ" તેજ **એસ્તાયજીસ** (જે **કુરૂશનો** મમાવો થતો હતો, કેમકે હખામની પાદશાહ **કમ્બાઇસીસ** સાથ તેણે પોતાની બેટી **મનડાનેને** પરણાવી હતી અને તેમને પેટે **કુરૂશનો** જન્મ થયો હતો તે) હોય તો એ પાદશાહનાં મરણના બનાવ બાબે જુદુંજ શેવટ જાહેર થાય છે. તે એમ કે **કુરૂશે** તેની હયાતીમાં રાજ્ય કારોબાર ચલાવ્યો હતો અને તેનાં મરણ પછીજ ઇરાન અને મીડયાને જોડી દીધાં હતાં.[2]

પણ આમ માનવાનું કારણ થોડાક પાછળા તવારીખનવેશોને યહુદીઓનાં આ લખાણ ઉપરથી મળ્યું છે કે જ્યારે ઇ. પૂ. ૫૩૮ માં બેબિલન ફતેહ કરવામાં આવ્યું ત્યારે યહુદીઓને **એસ્તાયજીસ** અથવા **દારાયસ** મીડ ત્યાંનો ખરેખરો પાદશાહ લાગ્યો હતો. માટે જો બેબિલનની ફતેહ વખ્તે **એસ્તાયજીસ** પાદશાહ ગણાય ત્યારે તો મીડયાની ફતેહ જે એ બનાવની વીશ વરસ આગમજ થઇ હતી તે વેળા **એસ્તાયજીસ** માર્યો ગયલો હોય નહિ. અને **રૉલિન્સન** એમ સમજાવવા માંગે છે કે **એસ્તાયજીસ** પોતાનો મમાવો હતો તેથી **કુરૂશે** તેનો જીવ નહિ લેતાં તેને પાદશાહ દાખલ કાયમ રાખી તેની તરફથી ઇરાનની જોડે મીડયાનો કારોબાર પણ પોતેજ ચલાવ્યા કીધો હશે અને **એસ્તાયજીસનાં** મરણ પછીજ પોતે બંને દેશોના શેહેનશાહ દાખલ નામ ધારણ કીધું હશે.[1] માત્ર **દારાયસ** મીડ નામ ઉપરથીજ આ અટકળ કરવામાં આવી છે અને એ નામે યહુદીઓ **એસ્તાયજીસને** ઓળખાવી ગયા છે, (કેમકે તે **દારાયસને અહસુએરસ** (**કયાકસરિસ**)નો બેટો બૈબલમાં જાહેર કીધો છે,) એવા તર્ક ઉપરથી આ અટકળને વજન આપવામાં આવે છે. પણ આ તર્ક તેમજ અટકળ વજનદાર દિસતાં નથી. એમ કાં નહિ બન્યું હોય કે **દારાયસ** નામ કદાચ **કયાકસરિસના** કોઇ બીજા બેટાનું હોય, જેને **એસ્તાયજીસે** ભાઇ દાખલ પોતાની તરફથી બેબિલનના રાજાની મદદમાં મોકલ્યો હોય, અને તે ઉપરથી યહુદીઓ બેબિલનના હાકમ દાખલ ખરી કે ખોટી રીતે **દારાયસને** સમજ્યા હોય ?[2]

આ તકરાર બીજી રીતે સાબેત કરવા માટે **રૉલિન્સન** એમ દલીલ લાવે છે કે મીડયાના

૧ જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૭, ફસલ ૧.

૨ રૉલિન્સનકૃત Herodotus, દફ૰ ૧, સ૦ ૪૦૫.

૧ રૉલિન્સનકૃત Herodotus, દફ૰ ૧, સ૦ ૪૦૫.

૨ જોસેફસ નામે યહુદી તવારીખનવેશ લખી ગયો છે કે દારાયસ તે કાંઇ એસ્તાયજીસ નહિ પણ તેનો બેટો અને કુરૂશનો મામો હતો, જોકે એસ્તાયજીસના બેટા પણ હતા એવું જેનોફનબી જણાવી ગયો છે, તોપણ હિરોડોટસ ખુલ્લું લખી ગયો છે કે એ પાદશાહને બેટાનું ફરજંદ હતુંજ નહિ. આ મતફેરને લીધે અમારી ઉપલી અટકળ વધારે બંધ બેસતી ગણી શકાય. તોપણ ઉપલા બંનેને એક ગણવાની દલીલ વજનદાર નથી એમ રૉલિન્સન પોતેબી કબૂલ કરે છે.—Herodotus, દફ૰ ૧, સ૦ ૪૦૬.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

છેલા પાદશાહનું ખરૂં નામ **એસ્તાયજીસ** નહિ પણ **દારાયસ** હોવું જોઇયે, અને **એસ્તાયજીસ** માત્ર તેનો ખેતાબ હોવો જોઇયે, કેમકે એજ ખેતાબ પુરાણા સ્કીથ્યન પાદશાહોમાંના ઘણા ધારણ કરી ગયલા છે, અને તેઓ ઉપરથી મીડયન પાદશાહોએ પણ તે લીધેલો દિસે છે.[1] પણ મીડયાના ગણત્રીના ચાર પાંચ પાદશાહોમાં **એસ્તાયજીસ** નામ એકલા છેલાજ પાદશાહનું છે; પહેલા પાદશાહ **ડિઓસિસ**ને તો **રૅાલિન્સન** ગણત્રીમાં પણ લેવા માંગતો નથી. ત્યારે ઘણા પાદશાહોએ "એસ્તાયજીસ" ખેતાબ ધારણ કરવાની દલીલ ક્યાં રહી? એ શબ્દ અવસ્તાના અસલ બોલ "અજ઼િ દહાક" (ડંખ મારનાર સાપ) ઉપરથી બિગડેલો જણાય છે; અને "ડીઓસિસ" શબ્દની ઉત્પત્તિ પણ "દહાક" ઉપરથીજ થયલી સાબેત થાય છે, માટે કદાચ **રૅાલિન્સન**ની મતલબ આ બે પાદશાહોનાં ઉપલાં નામ ઉપરથી તેઓએ "એસ્તાયજીસ"નો ખેતાબ ધારણ કીધો હતો એમ દેખાડવાની હશે. પણ તેના પોતાનાજ અર્થ કરવા મુજબ "ડંખ મારનાર સર્પ" એવો ખેતાબ મીડયાનો પહેલો ઇનસાફી પાદશાહ કે છેલો ઐયાસી પાદશાહ કદી પણ ધારણ કરે નહિ, અને પોતાને હાથે પોતાને એવાં ખરાબ ઉપનામથી ઓળખાવે નહિ. અગરજો સ્કીથ્યનોએ એ નામ ધારણ કીધું હોય; તો એ નામના અસલ પાદશાહને અવસ્તાવાણીમાં કેવો ઘાતકી અને એબવાળો ગણ્યો છે તેથી બેખબર રહીને તેઓએ એમ કીધું હોય, પણ આમ મીડયનો, જેઓ આર્ય વંશના હતા અને જેમનો મજહબ જરતોસ્તી હતો, તેઓ કદી કરે નહિ. બનવાજોગ તો એ છે કે મીડયાના છેલા પાદશાહનું અસલ નામ તો **ટીશ્યસ** જણાવી જાય છે તેમ **અસ્પાદાસ**. અથવા કોઇ બીજું હોય, અને તેનાં કોઇ ઘાતકીપણાંને લીધે તેને **અજ઼ીદહાક**નું નામ મળ્યું હોય અને યુનાની લોકો તે ઉપરથી અપભ્રંશ થયલાં **એસ્તાયજીસ**નાં નામે તેને ઓળખાવી ગયા હોય. પણ તેનું અસલ નામ **દારાયસ** હતુ—કેમકે બૈબલમાંથી એવું કોઇ નામ મળે છે—અને તેથી **કુરૂશે** તેની હૈયાતી સુધી તેનો અમલ કાયમ રહેવા દઇ પોતે તેના નાયબ દાખલ કામ ચલાવ્યું હોય, એ તર્ક તો ધ્યાનમાં ઉતરી શકતો નથી. વળી **હિરૅાડોટસ**, **જ઼ેનોફ઼ન**, **બેરૅાસસ** અને બીજા ઘણા અસલી તવારીખનવેશો મુજબ બેબિલનની ફ઼તેહ **કુરૂશે** પોતેજ કીધી હતી અને તેમાં કોઇ પણ મીડયન હાકમનો હાથ હોય એવું તેઓ મુદલ જણાવી જતા નથી, યા માત્ર ઇશારો પણ કરતા નથી. **જ઼ેનોફ઼ન** અને તેના ઉપરથી **જોસેફ઼સ** **એસ્તાયજીસ**ના એકબેટાનું નામ આપી જાય છે, જે **કયાકસરિસ** રાજાના એલકાબથી મીડયાનાં તખ્ત ઉપર બેઠો હતો. આ ધણીને ડૉ૦ **હેલ્સ**, **હૅાર્ન** અને બીજાઓ[1] બૈબલમાંના **દારાયસ** મીડ તરીકે ગણે છે, અને જણાવે છે કે બેબિલનના રાજા **બેલશાજ઼ર**ના કપાઇ મુઆ પછી તેણે તે દેશની હાકમી પોતે રાખીને પોતાની તરફ઼થી **નેબોનાદિયસ** નામે એક બેબિલોન્યન ઉમરા, જે ત્યાંનાં પાદશાહી ખાનદાનમાંનો ન હતો, તેને પોતાના નાયબ દાખલ બેબિલનનાં તખ્ત ઉપર બેસાડયો હતો, એવી મતલબથી કે બેબિલોન્યનો પોતાનાં તખ્ત ઉપર પોતાનીજ કોમમાંના એકને અમલ કરતો જોઇ રાજી થાય અને મીડયાના વડાપણાં સામે બલવો ઉઠાવતાં અટકે. કહે છે કે આ નવો પાદશાહ, જેનું નામ પણ **હિરૅાડોટસ** જણાવી જતો નથી; તેનાં મરણ પછી મીડયા ઇરાનને તાબે થયું અને **કુરૂશે** તેને પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી નાખ્યું હતું.

ગમે તેમ હોય—પણ મીડયાનાં રાજ્યની

---

1 તેજ, સ૦ ૪૦૫.

1 History of the Medes, સ૦ ૫૭.

કુરૂશે સમાપ્તિ આણી એ તો ચોકસ છે,[1] અને તે બાબેની તવારીખ પણ મુકરર થઇ ચૂકી છે. એ રીતે ત્યારે ઇ. પૂ. ૫૫૮ માં મીડયા પાર્સી શેહેનશાહાતનો એક પ્રાંત થઇ પડ્યું, અને બીજી તમામ જીતાયલી અને તાબે થયલી પ્રજાઓમાં ફકત પાર્સીઓથીજ મીડ લોકો ઉતરતા ગણાવા લાગ્યા. લશ્કરી, દીવાની, ફોજદારી, વગેરે સર્વ રાજદ્વારી નોકરીઓમાં પાર્સીઓથીજ ઉતરતો દરજ્જો મીડ આર્યોને મળતો હતો, કેમકે તે લગભગ પાર્સીઓનોજ ધર્મ પાળનારી અને તેમનીજ બોલી બોલનારી કોમ હતી. પણ આ મોટાઇ છતાં મીડ લોકોએ પાર્સીઓના તાબામાંથી છુટવા માટે બે મરતબે કોશેશ કીધી હતી. એક ઠેકાણે[2] જણાવવામાં આવ્યું છે કે પાર્શી પાદશાહ **દારાયસ હિસ્તાસ્પિસના** વખતમાં મીડ લોકોએ સ્વતંત્ર થવા માટે બલવો ઉઠાવ્યા હતો, જે બીજા સઘળા બલવાઓમાં ઘણોજ અગત્યનો અને **દારાયસનું** રાજ્ય ઉધું વાળે એવો હતો. તે વેળા એક મીડે પોતાને મોટા **ક્યાકસરિસ** પાદશાહની ઓલાદથી ઉતલો. જાહેર કરી આ ઝુંડો ઉઠાવ્યો અને તેમાં આર્મીન્યા અને એસીર્યા શામેલ થયાં. આ બલવો બેસાડી દેતાં **દારાયસને** બહુ મહેનત પડી હતી. **દારાયસ નોથસ** નામે પાર્સી પાદશાહના અમલમાં મીડ લોકોએ બીજી વાર બલવો ઉઠાવી સ્વતંત્ર થવા માંગ્યું હતું, પણ તે વેળાબી એક જબરી લડાઇમાં બલવાખોરો હાર્યા હતા. આ પછી મીડયનોએ પાર્સીઓ સામે ફરીથી માથું ઉચકયુંજ નહિ. પણ **સેકંદરે** હખામની શેહેનશાહાતનું શેવટ આણ્યા પછી એક શત્રપ અથવા છત્રપતિ નામે **આત્રોપાતિસે** **(આદરબાદે) સેકંદરનું** રાજ્ય તેના સરદારોમાં વહેંચાઇ ગયું ત્યારે મીડયાનું નવું રાજ્ય સ્થાપવામાં ફતેહ મેળવી હતી, જેનું વર્ણન આગળ ચાલતાં આપણુ વાંચીશું.

એ રીતે જોતાં ત્યારે ઇ. પૂ. ૭૧૦ માં મીડયનોએ એસીર્યનોથી સ્વતંત્ર થઇ ઇ. પૂ. ૫૫૮ માં **કાઇરસના** હાથ ઉપર પોતાનું રાજ્ય ખોહ્યું તે દરમયાન ૧૫૨) વરસો સુધી સાહેબી ભોગવી હતી. હવે અમે આગળ જણાવ્યું તેમ એ બાબતમાં તવારીખનવેશોમાં કેટલોક મત ફેર છે, અને તવારીખના ચોકસ બનાવો તેઓ હેરફેર વરસોમાં બનેલા જણાવે છે. છેલા બાબોમાં મીડયાની તવારીખ સમજાવતાં આપણે જે તારીખો દાખલ કીધી છે તે ઇરાનની તવારીખમાં તારીખની શરૂઆત દેખાડે છે, માટે એ તારીખ ઘણી ફેરફાર હોય તેમાં નવાઇ નથી. હવે જુદા જુદા લખનારાઓની ગણત્રી ફેરફાર હોવાથી આ તારીખ નકી કરવી મુશ્કેલ છે, માટે એ ફેરફાર તારીખોનો એક કોઠો નીચે આપ્યા સિવાય હાલ બીજું કશું ખાતરી પૂર્વક કહી શકાય એમ નથી:—

૧ ખોરનનો મુસા, એ નામે જાણીતા આર્મીન્યન લખનારે પોતાની તવારીખમાં મીડયાની ફતેહના સંબંધમાં કેટલુંક દેશાભિમાન બતાવ્યું છે. બીજા ગ્રંથકારોને આધારે તે જણાવે છે કે કુરૂશ જેમ સ્વતંત્ર હતો તેમ આર્મીન્યાનો તે વેળાનો રાજા તીગ્રાન પણ સ્વતંત્ર થતો. તેઓ બંનેએ અરસપરસ મદદ કરવાના કોલ કીધા, જે બાબે ખબર પડવાથી એસ્તાયજીસ બેચેન થયો, અને વળી પોતાનું રાજ્ય જવાના સ્વપ્ના આવ્યા કીધા હતા તેથી તે વધારે દુખી થયો. આ ખાબમાં તેણે એવું જોયું હતું કે અર્માની રાજા એક અજદહા ઉપર સવાર થઇ હવામાંથી એસ્તાયજીસના મેહલ ઉપર હુમલો લાવે છે. આથી બિહીને મીડયાના પાદશાહે તીગ્રાનની બહેનને પોતાની રાણી કરવાની માંગણી મોકળાવી, એવી મતલબથી કે જો તેમ થાય તો આર્મીન્યાનો રાજા પોતાના બંનેવી ઉપર ચહડાઈ લાવી શકે નહિ. તીગ્રાન મીડયાના પાદશાહ સાથ સગાઈ કરવાને કબૂલ થયો, અને એ રીતે તેની બહેનને પોતાની રાણી કરીને એસ્તાયજીસે તેણીની મારફતે તીગ્રાનનેજ ફસાવવા માંગ્યો. પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ ત્યારે હવે તેણે પોતેજ આર્મીન્યા ઉપર ચહડાઈ લઇ જવાની ખુલ્લી તૈયારીઓ કીધી. આ જોઇ તીગ્રાન મીડયા ઉપર ચહડી ગયો, કેટલાક માસ લડાઈ ચાલી, પોતાની બહેનને સલામત બચાવી લીધી, અને એક મોટાં યુદ્ધમાં મીડયાને જબરી શિકસ્ત આપી, એસ્તાયજીસનો જીવ લીધો, અને મીડયાને પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી નાખ્યું !—હવે આ સઘળા હેવાલમાં કુરૂશનું નામ જણાતુંજ નથી, એટલુંજ નહિ પણ મુસા અહીં સુધી તોપ ચલાવે છે કે અર્માની રાજાએ ઇરાનને પણ તાબે કરી પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી દીધું !! ખરી તવારીખથી આ બિના કેવળ ઉલટી અને ખોટી છે, એમ કહેવાની જરૂર રહી નથી.

૨ જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૧૨, ફસલ ૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મીડયન તવારીખ મુજબ—

ઈ. પૂ.	
...	મીડયનોનો છુટાપણાં માટે બલવો
૭૦૮	ડીજોસિસ (૨૨ વરસ પાદશાહી)
૬૮૬	ફ્રેઑર્ટીસ (૫૩ વરસ પાદશાહી)
...	તે ઇરાન વગેરે જીતે છે
૬૩૩	કયાકસરિસ (૪૦ વરસ રાજ્ય કીધું)
૬૩૨	નિનિવેહપરહુમલો કરેછે
૬૦૪	સ્કીથ્યનોને મારી કહાડે છે
૬૦૩	નિનિવેહ ફતેહ કરે છે
૫૯૩	એસ્તાયજીસ (૨૫વરસ)
૫૫૮	કુરશના હાથ ઉપર રાજ્ય ખોએ છે.

હિરોડોટસ મુજબ—

ઈ. પૂ.	
...	મીડ લોકોનો બલવો
૭૦૮	ડીજાસિસ (૫૩ વરસ)
૬૫૫	ફ્રેઑર્ટીસ (૨૨ વરસ)
...	ઇરાન ઇસાદી જીતે છે.
૬૩૩	કયાકસરિસ (૪૦ વરસ)
૬૩૨	નિનિવેહપરહુમલો કરેછે
૬૦૪	સ્કીથ્યનોને મારી કહાડે છે
૬૦૩	નિનિવેહ જીતે છે
૬૦૨	લીડયા ઉપર હુમલો કરે છે
૫૯૬	સુલેહ કરે છે
	મીસર લડવા જાય છે.
૫૯૩	એસ્તાયજીસ (૩૫વરસ)
૫૫૮	કુરશને હાથ રાજ્ય જાય છે.

રૉલિન્સન મુજબ—

ઈ. પૂ.	
...	એસીર્યા સાથની મીડ લોકની લડાઇ
૭૧૦	એસીર્યા મીડયા સીતે છે
...	મીડયનો એસીર્યાને તાબે છતાં ઘડી બલવો કરે છે
૬૩૩	(?) કયાકસરિસની ફતેહો શરૂ થાય છે
...	સ્કીથ્યનો સાથની લડાઇ
૬૧૦	નિનિવેહ જીતે છે
૬૦૮	લીડયા સાથ લડાઇ
૬૦૩	અને સુલેહ
૫૯૭	મીસર ઉપરના હુમલામાં બેબિલનને મદદ આપે છે
૫૯૩	એસ્તાયજીસ
૫૫૮	કુરશ મીડયા ફતેહ કરેછે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ભાગ ૭.

તવારીખે હખામનીઆનઃ

યાને

હખામની ટોળાના પાર્સી પાદશાહોનો ઇતિહાસ.

બાબ ૪.

શેહનશાહાતના સ્થાપકો.

(ઇ. પૂ. ૫૫૮ થી ૫૨૨.)

૧—હખામની વંશ—તેને કેયાની વંશ સાથ ભેળી નાખવાની ભૂલ—એ વંશના પાદશાહો—મહાત્મા કુરૂશનું મહાભારત કામ—મીડયાની ફતેહ—કુરૂશને કેયાની કએ ખુસરો ગણવાના સબબો—અસ્ત્રાસિયાબ અને એસ્તાયજીસ—લીડયાનો ક્રીસસ—નાનાં યુનાની રાજ્યોની ફતેહ—ઈરાની પ્રાંતોમાં કુરૂશની જીત—બેબિલન ફતેહ કરવાની બાહદુરી—માસાગેટી લોકો સામે ચહડાઇ—કુરૂશનું મરણ—તેની ખુબી.

૨—તેનો બેટો કમ્બાઈસિસ—મિસર ઉપર ચહડાઈ—મધ્ય આફ્રીકામાં ગયલી ઈરાની ફોજોની ખુઆરી—મિસરનો બલવો અને ફતેહ—શાહજાદા સ્મર્દિસનું ખુન—ઠગારા સ્મર્દિસનો ઈરાનમાં બલવો—કમ્બાઈસિસનું મરણ—સ્મર્દિસનું ભોપાળું—ઈરાનમાં મજુસોની કતલ—સાત ઈરાની અમીરો.

ફસલ ૧—મહાત્મા કુરૂશ.[1]

(ઇ. પૂ. ૫૫૮ થી ૫૨૯.)

આપણે છેલાં પ્રકરણમાં જોયું કે હખામની પાદશાહ **કુરૂશ** અથવા **કાઇરસે** મીડયાના છેલા પાદશાહ **એસ્તાયજીસને** મારીને તેનું રાજ્ય પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી દીધું હતું. **કુરૂશનું** પોતાનું રાજ્ય તે મીડયાની દક્ષિણે આવેલાં પર્સીસ યાને પાર્સીસ્તાનનું રાજ્ય સમજવું, જ્યાં હખામની ટોળાના પાદશાહો મીડયાના પાદશાહોના તાબા તળે રહીને સ્વતંત્ર અમલ ચલાવતા હતા. આ પાદશાહોમાં સર્વેથી પહેલો **હખામની** નામનો હતો, અને તેનાં નામ ઉપરથી તેના ટોળાને પણ નામ મળ્યું છે.

આજ ૫૦ વરશોની વાત ઉપર આ ટોળાને એક સ્વતંત્ર પાર્સી ટોળા દાખલ યુરોપિયન વિદ્વાનો પણ પિછાનતા ન હતા. 'એકીમીન્યન' નામના ટોળાના પાદશાહોનું બયાન યુનાની ગ્રંથકારો છુટક છુટક આપી ગયા હતા, તોપણ તે ઉપરથી યુરોપિયન અભ્યાસીઓ એમ સમજતા હતા કે **ફિર્દોસીએ** પોતાનાં શાહનામામાં જે કેયાની પાદશાહોનું વર્ણન કરેલું છે તેજ કેયાની પાદશાહોને યુનાની લખનારાઓ હખામનીને નામે ઓળખાવી ગયા છે. આમ સમજીને આજ પચાશ પોણાશો વરસો ઉપર આપણી સન્મુખ કેયાની અને હખામની પાદશાહોને નીચે મુજબ એકસરખા અને એકનાએક રજુ કરવામાં આવતા હતાઃ—

---

૧ આ મહાત્મા પાદશાહનાં વિગતવાર બયાન માટે જુઓ અમારી "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૬ થી ૯; સફે ૧૩૪ થી ૧૯૭ સુધી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હખામની—		કેયાની—
કુરૂશ	તે	કએ ખુસરો
કમ્બાઇસિસ	,,	કએ લોહરાસ્પ
દારાયસ હીસ્તાસ્પિસ	,,	કએ ગુસ્તાસ્પ
જર્કસિસ	,,	અસ્ફંદિયાર
આર્તાજર્કસિસ લોંજીમાનસ	,,	બહમન
પરીસાટિસ	,,	હોમાય
દારાયસ ઓકસ	,,	દારાબ
દારાયસ કોડોમાનસ	,,	દારા

પણ આ જાતની સમજણ આજે પોતાનું તમામ વજન ખોઇ બેઠી છે, અને આજે સિદ્ધ થયું છે—યુનાની તવારીખો ઉપરથી, યાહુદી તવારીખ ઉપરથી, અને સૌથી વધારે ઇરાન દેશના ડુંગરો ઉપરના ખીલારોકા લેખો ઉપરથી સાબેત થયું છે—કે આ બંને ટોળાના પાદશાહો કંઇ એકનાએક નથી પણ તદન જુદા છે; તેઓ, નામે તેમજ કામે, ભાષા અને વતનમાં, ધર્મ અને રેવાજમાં, દરેક રીતે જુદા છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ વચે લાંબી સદીઓનો તફાવત છે.

હવે ઉપલા હખામની વંશના પાદશાહોની આખી ટીપ નીચે મુજબની છે:—

લેખો મુજબ—	યુનાનીઓ મુજબ—	ફિર્દુસી મુજબ—
હખામનીશ	એકીમીનિસ	...
ચીસ્પાઇશ	ટીસ્પીસ	...
કમ્બુજિય ૧	કમ્બાઇસિસ ૧	...
કુરૂશ ૧	કાઇરસ ૧	...
કમ્બુજિય ૨	કમ્બાઇસિસ ૨	...
કુરૂશ (મહાત્મા) ૨	કાઇરસ (ધ ગ્રેટ) ૨	? કએ ખુસરો
કમ્બુજિય ૩	કમ્બાઇસિસ ૩	? કએ લોહરાસ્પ
બર્દિય	સ્મર્દિસ	...
દારયવુશ ૧	દારાયસ (હીસ્તાસ્પિસ) ૧	? કએ ગુસ્તાસ્પ
ક્ષયાર્શા ૧	જર્કસિસ ૧	? અસ્ફંદિયાર
અર્તક્ષત્ર ૧	આર્તાજર્કસિસ (લોંજીમાનસ) ૧	અર્દેશીર (દરાજદસ્ત અથવા બહમન)
ક્ષયાર્શા ૨	જર્કસિસ ૨	...
...	સોગ્દિયાનસ	...
દારયવુશ ૨	દારાયસ (નોથસ) ૨	...
અર્તક્ષત્ર ૨	આર્તાજર્કસિસ (નીમન) ૨	...
દારયવુશ ૩	દારાયસ (ઓકસ) ૩	દારાબ
અર્ષ	આર્સેસિસ	...
દારયવુશ ૪	દારાયસ (કોડોમાનસ) ૪	દારા

હવે આ સઘળા પાદશાહોનું વર્ણન "**તવારીખે હખામનીઆન**" નામના અમારા ૫૦૦ સફાના મોટા ગ્રંથમાં વિગતે અમે આપેલું છે, માટે તે સઘળું આ ઠેકાણે પાછું ઉતારી લેવું દુરસ્ત ધારતા નથી. તોપણ આ "**તારીખે શાહાને ઇરાન**"ને ઇરાનની તવારીખ દાખલ સંપૂણ કરવા માટે અમે ઉપલા પાદશાહોમાંથી જેઓ નામીચા થઇ ગયા છે તેમનાં વર્ણનનો ટુક ઇંતેખાબજ આ ગ્રંથમાં આપીશું, અને બાકીના સર્વ હેવાલને માટે વાંચનારને ઉપર જણાવેલી મોટી તવારીખમાં તપાસ કરવાની ભલામણ કરીશું.

ઉપર જણાવેલા હખામની પાદશાહોમાં મહાત્મા **કુરૂશ** અથવા **કાઇરસ** ૨ જાની આગમજ થઇ ગયલા પાંચ નબળા પોચા હતા. તેઓ મીડયાના રાજાઓને ખંડણી આપતા હતા.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પણ મહાત્મા **કુરૂશે** એ ખંડણી બંધ કીધી, અને તે પાછી લેવા માટે રાજા **એસ્તાયજીસ** પાર્સીસ્તાન ઉપર ચહડાઇ લાવ્યો ત્યારે **કુરૂશે** તેને શિકસ્ત આપીને પોતાનાં નાનાં રાજ્યને મીડયાની ઝુસરીમાંથી છોડવ્યું, એટલુંજ નહિ પણ પાછળથી પોતે મીડયાનાં પાયતખ્ત ઉપર હુમલો લઇ જઇ, રાજાને હરાવી તેનો જીવ લીધો, અને તેનાં રાજ્યને જીતી લઇ પોતાના મુલક સાથ જોડી નાખ્યું.

પાર્સી તવારીખમાં આ એક સૌથી પહેલો મહાભારત બનાવ હતો. એ બનાવ ઇ. પૂ. ૫૫૮ માં બન્યો. એ વખ્તે પાર્સી લશ્કરે દેખાડેલી બાહદુરી ઉપરથી પાદશાહ **કુરૂશને** બહુ હિમત આવી, અને પોતાની બાજુનાં બળથી તેણે હવે આસપાસના બીજાબી મુલુકો જીતવાની તલબ કીધી. **કુરૂશને કએ ખુસરો** દાખલ જેઓ ગણી ગયા છે તેઓને **હિરોડોટસ** ઉપરથી એક મજબૂત સબબ મળ્યો છે, અને તે એ કે એ યુનાની ઇતિહાસકર્તાએ આપેલી **કુરૂશના** જન્મની કહાણી **ફિર્દુસીએ** શાહનામામાં **કએ ખુસરોના** સંબંધમાં લખેલી કહાણીને આબાદ મળતી આવે છે. દાખલા તરીકે આપણુ આગળ **કએ ખુસરોનાં** દાસ્તાનમાં વાંચી ગયા કે તે તુરાનના રાજા **અફ્રાસિયાબની** બેટીનો બેટો હતો, તેનો જમાઇ ઇરાની પાદશાહનો શાહજાદો હતો, **ખુસરો** તુરાનથી નાસી ઇરાન ગયો હતો, તેને પોતાના આ મમાવા સાથ લડાઇઓ ચાલી હતી, જેમાં શેવટે **અફ્રાસિયાબનો** પરાજય થવા સાથ તેનો જીવ ગયો અને તેનું રાજ્ય ઇરાનનાં રાજ્ય સાથ જોડાઇ ગયું હતું. હવે **હિરોડોટસે** હખામની પાદશાહ **કુરૂશ** બાબે આપેલું વર્ણન જુઓ. તેમાં જણાવ્યા મુજબ એ શાહેજાદો મીડયાના રાજા **એસ્તાયજીસની** દીકરીનો દીકરો હતો. તેનો જમાઇ એક પાર્સી શાહજાદો હતો, **કુરૂશ** મમાવાની દરબારેથી નાસી પાર્સીસ્તાન ગયો હતો, બંને વચે લડાઇઓ ચાલી તેનું શેવટ મમાવાની શિકસ્ત અને મોતમાં આવ્યું અને મીડયાનાં રાજ્યને **કુરૂશે** પોતાના મુલક સાથ જોડી દીધું. આ રીતે બંનેના કામો વચે સંબંધ ઘણો ઘાડો જણાય છે, તેમજ તેમનાં નામો પણ લગભગ એકસરખાજ અર્થનાં છે. **કુરૂશ, કાઇરસ, ખુસરો અને ખોરેશ** એ સઘળાં જુદાં જુદાં દેખાતાં નામો માત્ર અક્ષરોની ફેરબદલી સિવાય એકનાં એકજ છે, અને તેમનો અર્થ નૂરમંદ પાદશાહનો થાય છે.[1] એજ રીતે **એસ્તાયજીસ અને અફ્રાસિયાબનાં** નામોની સમજણ પણ એક મળતી છે. આપણુ આગળ જોઇ ગયા કે આ તુરાની પાદશાહને અવસ્તાવાણીમાં 'ઘાતકી' અને 'સાપની ખસલત'નો કહ્યો છે. હવે મીડયાના આ પાદશાહનું નામ 'એસ્તાયજીસ' અસલ અવસ્તાના શબ્દ 'અઝી દહાક' ઉપરથી અપભ્રંશ થયલું છે, જે નામ ધરાવનાર મદેશી પાદશાહ કેવો 'સાપની ખલસત'નો હતો તે આપણુ **જોહાકનાં** વર્ણનમાં આગળ જોઇ ચૂકયા છિયે. એ રીતે આગળા યુરોપિયન લખનારાઓએ કેયાની **ખુસરોને** હખામની **કાઇરસ** દાખલ ઠોકી બેસાડવાનો ભૂલાવો ખાધો હતો.

મહાત્મા **કુરૂશે** એક વાર મીડયા જીતીને મજબૂત થયા પછી લીડયા તરફ તેની નજર દોડી. એ માંતનો રાજા **ક્રીસસ** અથવા **કારૂન** મોટો બળિયો અને બહુ માતબર હતો. વળી તે એટલો મગરૂર હતો કે પોતાનાં રાજપાટ અને ધનદોલતને થકી તે પોતાને દુનિયામાં સર્વથી સુખી ગણાવતો હતો. તે **કુરૂશને** તુચ્છકારતો હતો, કેમકે મીડયાનો રાજા **એસ્તાયજીસ** તેનો વહેવાઇ હતો, અને તેથી તે પાર્સી પાદશાહ સાથ દુશ્મની ધરાવતો હતો. પણ એ દુશ્મનીનાં પરિણામ દાખલ **કુરૂશ** સાથ તેને લડાઇમાં ઉતરવું પડયું, તેનાં રાજ્ય ઉપર પાર્સી લશ્કર ચહડાઇ લઇ ગયું, અને **ક્રીસસને** નાસવું પડયું. તેનાં પાયતખ્ત સાર્દિસનો કિલ્લો **કુરૂશના** હાથમાં આવ્યો અને **ક્રીસસ** પકડાયો. તેણે પોતાને સર્વથી સુખી

૧ જુઓ એ બાબે "તવારીખે હખામનીઆન," સફે ૧૨૪ની નોટ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ગણવાનો દાવો છોડી દીધો અને તેના ઉપર દયા લાવીને પાર્સી પાદશાહે તેને જીવતદાન બક્ષી પોતાનો દોસ્ત બનાવ્યો તથા પોતે તેની સલાહ પુછી અમલ કરવા લાગ્યો. લીડયાનું રાજ્ય એ રીતે ઇ. પૂ. ૫૪૬માં ઇરાની શેહેન-શાહાતમાં જોડાયું.

આ વખ્તે ભૂમધ્યે સમુદ્રના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર નાનાં નાનાં અનેક યુનાની રાજ્યો ઉગી નિકળ્યાં હતાં, જેઓ **કુરૂશ** સામે એકસંપ થઇ સરકશી કરવા લાગ્યાં. પાદશાહે તેમને પ્રથમ તો જતાં મૂક્યાં, પણ પાછળથી સાર્દીસ-માં બલવો થયો તેમાં તેઓની શામેલગીરી માલુમ પડવાથી **કુરૂશે** તેઓ સર્વને ઘટતી સજા કીધી.

હવે **કુરૂશ** બહુ નામીચો પાદશાહ થઇ પડયો. તેનાં બળથી આસપાસનાં રાજ્યો થરથર ધ્રુજવા લાગ્યાં. તેણે હવે પુરાતન બલ્ખ બામી અને તેની ઉત્તરે તુરાનના મુલુકો તરફ સવારી કીધી અને ઇ. પૂ. ૫૪૦ સુધીમાં તેમને પણ જીતી લેવામાં ફતેહ મેળવી. એજ વખ્તે ઇરાનના બીજા પ્રાંતો, જેવાકે હીર્કેન્યા, ખોરાસ્મ્યા, પાર્થ્યા, સોગ્દિયાના, આર્યા, દ્રાન્જિયાના, એરેકોશિયા, સેતેગીધા અને ગંદાર્યા એક પછી એક તેણે જીતી લીધા, અને પછી હિંદુસ્તાનમાં પંજાબ અને સિંધ તરફ નજર દોડાવી. પણ એવું જણાય છે કે આ છેક દૂરનો મુલ્ક તેના હાથમાં આવવા પામ્યો ન હતો.

આ રીતે ઉગમણુ તરફ ફતેહો કરીને હવે મહાત્મા **કાઇરસ** આથમણુ તરફ દોડયો. બેબિલન ખાતે એક મોટી પાદશાહત હજી ચાલુ હતી. એસીર્યાની શેહનશાહાતને મીડયન લોકોએ પ્રથમ મરણતોલ ઘા કરીને પછી પોતેજ જીતી લીધી ત્યારે એ કામમાં બેબિલને મદદ આપી હતી, જે મીડયાની જોડે પાછું ખીલી નિકળ્યું. **કુરૂશ**ના વખ્તમાં આ દેશનો રાજા **નેબોનાદિયસ** નામનો હતો, જે એટલો બધો સરકશ હતો કે તેણે પાર્સીઓ સામે લડાઇ કરી તેમનું નવું સવું રાજ્ય તેઓ ફનેથી પડાવી લેવા માટે ૧૪ વરસો સુધી ભારી તૈયારીઓ ચલાવી. વળી તેણે લીડયન લોકોને સમજાવી અરસપરસની મદદ માટેના કોલ કરાર કરી લીધા. પણ એ સઘળું છતાં **કુરૂશે** બેબિલન શેહરમાંથી પસાર થતી નદીનું પાણી ખેંચી લઇ તેનો માર્ગ સુકવી નાખ્યો અને તે રસ્તે રાતની વેળા શેહેરમાં દાખલ થઇ મોટી લડાઇ ચલાવી રાજાને હરાવ્યો, પણ તેને તાબે થયલો જોઇ જીવતદાન બક્ષ્યું અને તેના ઉપર મેહરબાન થયો. બેબિલન ઇ. પૂ. ૫૩૮ માં ઇરાનના તાબામાં આવ્યું.

હવે **કુરૂશે** માસાગેટી નામે એક જાતના જંગલી સ્કીથ્યન લોકોને જીતવાની કમર બાંધી. એ પ્રજાને માથે **ટોમીરિસ** નામે એક રાણી રાજ્ય કરતી હતી, પણ તેનો મુલ્ક હાથ કર્યા આગમજ **કુરૂશ** પોતેજ લડાઇમાં કતલ થયો. **જેનોફન** મુજબ આ પાદશાહ ઉપલી લડાઇથી ફારેગ થઇ આવ્યા પછી શાંતિથી કુદરતી મોતે મરણ પામ્યો હતો (ઇ. પૂ. ૫૨૯). **કાઇરસ** ઘણો ડાહ્યો, દયાળુ અને બાહદુર પાદશાહ હતો. હખામની શેહનશાહાત તેણેજ સ્થાપી અને મજબુત કીધી હતી. તેની એક ખુબી એ હતી કે તે પોતાની સર્વ પ્રજાઓને તેમનું ધર્મ સંબંધી છુટાપણું ભોગવવા દેતો હતો. બેબિલન ખાતે યહુદીઓ ૭૦ વરસના કેદ પડી રહ્યા હતા તેમને તેણે છોડવી પોતાને વતન જવા દીધા, અને જેરૂસલમ ખાતે તેમને પોતાનું નાશ પામેલું દહેરું બાંધવાની પરવાનગી આપી, એટલુંજ નહિ પણ તેનો ખર્ચ પણ પોતેજ આપ્યો. આથી બૈબલમાં **કુરૂશની ખોરેશને** નામે બહુ સ્તુતિ કીધી છે. યહુદીઓની માફક બેબિલોન્યન લોકોને પણ **કુરૂશે** તેમના દેવતાઓનાં દહેરાં બાંધી આપવાની ખુશી દેખાડી હતી. આ પાદશાહે મેહેલો બંધાવ્યા તથા લેખો કોતરાવ્યા હતા, તથા શેહેરો વસાવી રૈયતનાં સુખને માટે ઘણા સુધારા કીધા હતા. **કુરૂશ** બહુ સાદો પાદશાહ હતો, અને તેના જમાનાના પાર્સીઓ પણ સાદીજ જીંદગી ગુજારતા હતા.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તે વેળા **તેઓ** મોજ મજાહથી દૂર હતા, અને તેથીજ તેઓ એક મોટી શેહેનશાહાત સ્થાપીને તેને મજબૂત કરવાને શક્તિવાન થયા હતા.

ફસલ ૨—કમ્બાઇસિસ ૧.[1]

(ઇ. પૂ. ૫૨૯ થી ૫૨૨.)

કુરૂશની એક ઉમેદ મિસર દેશ સર કરવાની હતી, કેમકે ત્યાંના રાજાની સરકશી વધી ગઇ હતી. બાપની આ ઉમેદ તેનો બેટો **કમ્બાઇસિસ** બજા લાવ્યો. ત્યાંનો રાજા **એમેસિસ** બેબિલનને તાબે હતો, પણુ બેબિલન ઇરાનને તાબે થયા પછી મિસરનો પાદશાહ **કુરૂશને** ખંડણી આપવાને કબૂલ થયો હતો. આ ખંડણી આપવા કે તાબેદારી કરવાની ના પાડીને **કાઇરસ**ની હયાતી બાદ **એમેસિસે** બલવો ઉઠાવ્યો, જે ઉપરથી નવો પાર્સી પાદશાહ તેની સામે ચહડાઇ લઇ ગયો. આ કામ આગમજ માર્ગમાં મળતા આરબ ટોળાઓને **કમ્બાઇસિસે** પોતાની પક્ષમાં ખેંચી લીધા. મિસરનો રાજા ઇરાની ફોજે સામે ટકી શક્યો નહિ. લડાઇ આગમજ તેનું મરણુ નિપજ્યાથી નવો પાદશાહ **સેમેનિટસ** તખ્તે આવ્યો, પણુ તેના ઉપર પાર્સી પાદશાહને ફતેહ મેળવતાં વિલંબ લાગ્યો નહિ. લડાઇમાં તે હાર્યો, તેનાં મેમ્ફીસ પાયતખ્તને ઘેરો નાખીમે તાબે કીધું, અને રાજાને કેદ પકડયો. **કમ્બાઇસિસે** તેના ઉપર રેહમ નજર દેખાડીને તેનું રાજ્ય તેનેજ હવાલે કરવાનો કોલ આપ્યો. પણુ એજ વખ્તે મિસરનાં લોકે બલવો ઉઠાવ્યો તેમાં આ પદભ્રષ્ટ રાજા શામેલ થયો, જે ઉપરથી પાદશાહે તેને ઘટતી સજા ફરમાવી. મિસરમાં **કમ્બાઇસિસે** અનેક જુલમાતનાં કામો કરવાની **હિરૉડોટસ** વિગત આપી ગયોછે, પણુ તેમાં તેને ત્યાંના ધર્મગુરૂઓએ ખોટું સમજાવીને ઉસ્કેરી મૂકેલો જણાય છે, કેમકે જે કામો કરનાર દાખલ તેને ચિતારવામાં આવ્યો છે તે કામો પાર્સી પાદશાહના ધર્મનાં ફરમાનોથી કેવળ ઉલટાં હતાં.

મિસરની ફતેહ પછી **કમ્બાઇસિસ** આફ્રિકાનાં ભિત્તરમાં ત્રણુ જુદી જુદી ચહડાઇઓ લઇ ગયો. પણુ એ ત્રણેમાં તે માર ખાઇ ગયો. પ્રથમ ઇથીઓપિયન લોકો સામેની ચહડાઇમાં ઇરાની લશ્કર ભુખમરાથી ખુઆર થઇ પાછું ફર્યું. બીજી ફોજ કાર્થેજ ઉપર ચહડાઇ લઇ જનાર હતી, પણુ તે કામબી અધુરૂં ગયું. અને ત્રીજું લશ્કર એમોન્યન લોકોને તાબે કરવા ગયું, પણુ માર્ગમાં તે કોણુ જાણે કયાં એકદમ ગૂમ થઇ ગયું તેનો કશો પતો મળ્યો નહિ.

આ ચહડાઇઓનું કામ બરહમ ગયા પછી **કમ્બાઇસિસ** મિસરખાતે પાછો ફર્યો, જ્યાંનાં લોકે નવેસરથી બલવો ઉઠાવ્યો હતો. તેમને સખ્તપણે તાબે કરીને હવે તેણે પોતાનાં પાયતખ્ત તરફ પાછું ફરવાની અગત્ય જોઇ, કેમકે ત્યાં એક નવો દાવાદાર તખ્ત ઉપર ચહડી બેઠો હતો! **કમ્બાઇસિસ**નો **સ્મર્દિસ** નામે એક નાનો ભાઇ હતો, જેનું તેણે છુપ્યું ખૂન કરાવી તખ્ત માટેનો પોતાનો માર્ગ મોકળો કીધો હતો. હવે આ ખૂનની વાત ઇરાની આલમ જાણુતી ન હતી, પણુ **ગૌમત** નામે એક મજુસ યાને ધર્મગુરૂને તે ખબર હતી. આ ઉપરથી એ મજુસે **સ્મર્દિસ**નું નામ ધારણુ કીધું અને પોતે મરનાર પાદશાહનો બેટો છે એમ કહીને કેટલાક મિત્રોની મદદથી તખ્ત ઉપર ચહડી બેઠો. આ વેળા **કમ્બાઇસિસ** ઇરાનમાં ઘણાં વરસોનો હાજર નહિ હોવાથી પેલા મજુસને પોતાનો કાબુ ચલાવવાનું સહેલ થઇ પડ્યું. **કમ્બાઇસિસ**ને એ વિષેની ખબર મળતાંજ તે ઇરાન તરફ દોડયો આવવા નિકળ્યો, પણુ માર્ગમાંજ પોતાનું રાજ્ય પારકાના હાથમાં ગયું એવો ગમ ખાઇને તે મરણુ પામ્યો. આ પાદશાહ બાહદુર પણુ ઘાતકી હતો.

સ્મર્દિસ મજુસે કમ્બાઇસિસની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવ્યો તેમાં તે એટલો બધો ફતેહ પામ્યો કે તે તખ્ત હાથ કરવાને શક્તિવાન થયો. શાહજાદા **બર્દિય**નું ખૂન તેનાજ ભાઇ પાદશાહ **કમ્બુજિયે** કરાવ્યું હતું, અને તે

૧ આ બાહદુર પાદશાહની કારકિર્દી માટે જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૧૦; સફે ૧૯૮–૨૨૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પ્રિક્ષાસ્પિસ અથવા **પોરૂષસ્પ** નામના સરદારે કીધું હતું. આ સરદારે પોતાનું આ પાપ સર્વ આલમ હજુર કબૂલ કીધું અને પેલો તખ્ત પચાવી બેસનાર મજુસ ખરેખરો **બર્દિય** શાહજાદો નથીજ એમ જાહેર કીધું. આથી લોકો ઉસ્કેરાયું અને તે ઠગારાને સજા કરવાને તત્પર થયું.

પણ લોકોને આ વાત લગાર મોડી ખબર પડી હતી. તેઓના જાણવામાં **સ્મર્દિસ** મજુસની ઠગાઇની વાત આવે તે આગમજ તો સાત પાર્સી અમીરો તે જાણી ચૂકયા હતા, જેઓએ પોતપોતા વચ્ચે કરેલી એક નવાઇ જેવી શરતથી **દારાયસ** નામે અમીરને ઇરાનનો નવો પાદશાહ કરવાનું નકી થયું, તેઓ **ગોમત** મજુસના મેહેલ ઉપર ધસી ગયા, તેને કતલ કીધો અને તેની કુમક ઉપર દેશમાં મજુસ ધર્મગુરૂઓનો જે દોર વધી ગયો હતો તે ઉપરથી તેઓની જબરી કતલ ચલાવી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૫.

શેહનશાહાતનો વિસ્તાર વધારનારા પાદશાહો.

(ઇ. પૂ. ૫૨૧ થી ૪૬૫.)

૧—નવા પાદશાહની નસલ—તખ્ત મેળવવાની તેની તદબીર—ગૌમત મજુસ અને તેના સાથીઓનો નાશ—રાજ્યમાં બલવાની આગ—૧૯ લડાઈઓમાં તેની ફતેહ—પંજાબની ફતેહ—યુનાન અને ઇટલી તરફ ઈરાની કાફલા—યુરોપના સ્કીથ્યન લોકો સામે ચહડાઈ—તેની નિષ્ફળતા—થ્રેસ અને મેસિડનની ફતેહ—યુનાન ઉપરની ચહડાઈના સબબો—મારેથનની લડાઈ—પાદશાહનું મરણ.

૨—યુનાન ઉપર બીજી મહાભારત ચહડાઈ—થર્મોપીલીની લડાઈમાં ઈરાની ફતેહ—એથન્સની ખરાબી—દરિયાઇ લડાઈઓમાં હારજીત—યુનાનીઓ સાથ ચાલુ દુશ્મની—જર્કસિસનું ખૂન—તેના યાદગાર મેહલો—હખામની શેહેનશાહતનો બહોળો વિસ્તાર—તેની મોટાઇ.

ફસલ ૧—દારાયસ હીસ્તાસ્પિસ.[1]

(ઇ. પૂ. ૫૨૧ થી ૪૮૫.)

દારાયસ એક અજબ જેવી તદબીરથી પોતાના શરીકો ઉપર ફાવી નિકળ્યો અને પાદશાહ થયો. તે મહાત્મા કુરૂશ સાથ શગાઇ ધરાવતો હતો, અને પોતેબી હખામની ખાનદાનનોજ હતો. તે પોતાના યાદગાર લેખોમાં પોતાની વંશાવળી આપી ગયો છે. એ વંશમાં બીજો કોઇ નામીચો નબીરો નહિ હોવાથી પાદશાહીને લાયક તેજ ગણાયો, અને ખરેખર તેનાં કામો ઉપરથી તે બહુ લાયક પાદશાહ નિવડેલો જણાય છે. તેણે અને તેના બેટા તથા નબીરાએ ઇરાનની પાદશાહાતનો વિસ્તાર બહુ વધારી દીધો અને યુરોપ સુધી પાર્સી પાદશાહીની ધજાની ધાક પાંથરી નાખી. **ગૌમત** મજુસને મારનાર **દારાયસ** પોતેજ હતો, અને તખ્તે બેઠો ત્યારે તે માત્ર ૨૮ વરસની નવ જવાન વયનો હતો.

આ ઠગારા મજુસના માર્યા ગયા પછી તેના બીજા શરીકોમાંના એક **ઓતાનિસ (હુતન)**નો એવો વિચાર હતો કે પાદશાહતને બદલે ઇરાનમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવું, પણ **દારાયસ** એ વિચારની સામે હતો. તેણે પાદશાહાતના ફાયદા વર્ણવ્યા અને અંતે સઘળાઓએ એક પાદશાહ નેમવાનું કબૂલ રાખ્યું. ત્યારે સવાલ ઉભો થયો કે આ સાત અમીરોમાંથી કોણે પાદશાહ થવું? **ઓતાનિસ** આ હરીફાઇમાંથી નિકળી ગયો, પણ બાકીના છએ એવું ઠરાવ્યું કે બીજે દિને મળસ્કે તેઓએ શેહરની બહાર નિકળી જવું અને સૂર્ય ઉગતી વેળા જેનો ઘોડો પહેલો ખંખારે તેને પાદશાહ મુકરર કરવો. **દારાયસ**ના ઘોડાવાળાએ પોતાના શેઠના ઘોડાને આગળી રાત્રે એક ઘોડીની આસપાસ ફેરવ્યા કીધો હતો જેથી બીજે દિને તેજ ઘોડો પહેલો ખંખાર્યો, અને તે વેળા આકાશમાં વિજળીના ચમકારા અને ગગડાટ થવાથી બાકીના અમીરોએ **દારાયસ**નું એકબાલ પોતાનાં કરતાં ચહડતું ગણી તેને પાદશાહ કબૂલ રાખ્યો.

નવા પાદશાહે જે સર્વથી પહેલું કામ કીધું તે રાજ્યમાં ઉઠેલો બખેડો બેસાડી દેવાને લગતું હતું. **ગૌમત** મજુસ અને તેના સાથીઓનો નાશ કર્યા ઉપરાંત **દારાયસ**ને માટે બીજી ઘણી મુશ્કેલીઓ બાકી હતી. તેની સત્તા

---

૧ આ નામચીન પાદશાહની વિગતવાર હાકીકતો માટે જુઓ અમારી "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૧૨ થી ૧૫; સફે ૨૨૩ થી ૨૮૭.

સામે અનેક પ્રાંતોખાતે નાશકારક બલવા ઉઠ્યા, અને નવા પાદશાહને પોતાની હકુમત હાથમાં રાખવાનું બહુ ભારી પડ્યું. બલવાની આગ દેશમાં ચોતરફ ફરી વળી, પણ સારાં ભાગ્યે **દારાયસ**ની તરફેણમાં તેના પેલા છ હમશરીકો હતા, જેઓએ તેની તરફથી લશ્કરો લઇ જઇ સઘળે ઠેકાણે ફતેહ મેળવી. પાદશાહે પોતાની આ જવાંમર્દીના મહાભારત બનાવની નોંધ પર્વતો ઉપરના લેખોમાં કાયમ રાખી છે તે મુજબ તેને અને તેના મદદગારોને બલવાખોરો સાથ ૧૯ લડાઇઓ લડવી પડી હતી. આમાંની નવ લડાઇ તો નવ જુદે જુદે ઠેકાણે રાજ્ય પચાવી બેસનારા “રાજાઓ” સાથ લડવી પડી હતી. સારાં ભાગ્યે એ સર્વમાં શેવટે બલવાખોરોનીજ શિકસ્ત થઇ હતી, અને **દારાયસ**ને ફતેહ મળી હતી. પ્રથમ એ પાદશાહે સુસિયાના અને બેબિલન ખાતેના બલવા બેસાડી દીધા. સુસિયાના તો ઝપાટામાં તાબે થઇ ગયું, પણ બેબિલનના બલવાખોરો સાથે બે લડાઇ થઇ, અને તેમનો સરદાર કેદ પકડાયો ત્યારેજ ત્યાં સમાધાની પથરાઇ. આમ થયું કે સુસિયાનામાં પાછો બલવો જાગ્યો, જ્યાંનો સરદાર કતલ થયો કે મીડયાએ માથું ઉઠાવ્યું. આ બલવો મોટો હતો, કેમકે મીડયનોની મદદમાં બીજા ચાર પ્રાંતોના લોકો હતા. પણ એ બંડખી બેસાડી દેવામાં આવ્યું અને ત્યાંના સરદાર **ફ્રવર્તિશ**ને સખ્ત સજા કરવામાં આવી. એવીજ સજા આર્મીન્યાના બલવાખોરોને પણ થઇ, તથા હીર્કેન્યા, સગર્ટ્યા, અને માર્જિયાના ખાતેના બલવાઓનું શેવટ પણ પાદશાહની તરફેણમાંજ આવ્યું. આ ફેસાદમાં ભાગ લેનારા પ્રાંતોમાં ખુદ પાર્સીસ્તાનનો પ્રાંત પોતે પણ હતો, અને વળી ત્યાં એક નહિ પણ બે વાર બંદ ઉઠયાં હતાં. તે તેમજ આરાકોશ્યા ખાતેનાં ફીતુરો બેસાડી નહિ દીધાં એટલાંમાં બેબિલન ખાતે નવેસરથી બલવો જાગ્યો, અને તેનું જોઇને સુસિયાનાના પ્રાંતે નવા પાદશાહના અમલ સામે ત્રીજી મરતબે માથું ઉચક્યું. વળી સાર્દીસ ખાતેના ઇરાની હાકેમેબી લીડયા પ્રાંત પોતે પચાવી બેસવાની આ કરતાં બીજી સરસ તક જોઇ નહિ, અને તેજ રીતે મિસર ખાતેના ઇરાની હાકમે પણ **દારાયસ** સામે **સરકશી** ચલાવવા માંડી. પણ એ સઘળી એક પછી એક ઉભી થયલી જાત જાતની મુશ્કેલીઓ છતાં પાદશાહ સલામતી અને ફતેહમંદી સાથ બહાર આવવા પામ્યો અને દેશમાં ૧૪ વરસે પાછી સમાધાની ફેલાઇ.

આ રીતે પોતાનાં તખ્ત ઉપર મજબૂત થયા પછી અને રૈયતોમાં પોતાનાં નામ અને કામનો અસરકારક છાપ બેસાડયા પછી **દારાયસે** ઉગમણે હિંદુસ્તાન તરફ ફતેહ લંબાવવાનું મન કીધું. આપણુ આગળ જોઈ ગયા છિયે તેમ તેની આગમજ **કુરૂશ** પાદશાહે પણ પંજાબ અને સિંધ જીતવાની તજવીજ કીધી હતી, પણ તેમાં તેને મળેલી નિષ્ફળતા ઉપરથી **દારાયસે** એ મુલ્ક પોતે જીતીને નામ કહાડવાનું મન કીધું. પ્રથમ તો તેણે **સ્કાઇલેકસ** નામે એક સરદારને પંજાબની મોટી સિંધુ નદીમાં ઉત્તરતાં કેસ્પાર્ટિસ નામે બંદર ખાતેથી વહાણોના એક કાફલા સાથ ઉપડી દક્ષિણે જ્યાં એ નદી સમુદ્રમાં ખાલી થાય છે ત્યાં સુધીની મંજલ કાપવાનું કામ સોંપ્યું, અને તેને ફરમાવ્યું કે એ નદીના કાંઠાઓ ઉપર વસંતી જુદી જુદી પ્રજાઓની રીતભાતની તથા તેમના મુલ્કની સઘળી જાતની ખબર અંતર ભેગી કરવી. **સ્કાઇલેકસ**ની મદદમાં નદી ઉપરનાં ચાર જુદાં જુદાં મથકો ખાતે પાદશાહે બીજાબી કાફલાઓ તૈયાર રખાવ્યા હતા, અને એ રીતે આ સરદારે ૨॥ વરસોની મુદત પોતાને ફરમાવવામાં આવેલાં કામ પાછળ ગુજારીને પછી **દારાયસ**ને સઘળી હકીકતોથી વાકેફ કીધો. આ વેળા એ પાદશાહ સુસાના મેહેલમાં વસતો હતો, જ્યાં પર્સીપોલિસની માફક તેણે યાદગાર મેહેલ બાંધેલો હતો. **સ્કાઇલેકસ**નાં આપેલાં વર્ણનથી ખુશહાલ થઇને **દારાયસ** પંજાબ ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયો અને ઇ. પૂ. ૫૧૦ માં એ પ્રદેશ જીતી લીધો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એ વખ્તથી પાર્સીઓનો પહેલવહેલો સંબંધ હિંદુસ્તાન સાથ પડેલો ગણાવો જોઇયે.

એક તરફ ઉગમણે પંજાબ સુધી પોતાની ઇરાની ધજા ઉડતી કરીને આ બખ્તાવર પાદશાહે હવે આથમણે યુનાન અને ત્યાંથી પણ વધારે આગળ છેક ઇટલી દેશ સુધી પોતાના કાફલાઓ ફતેહની શોધમાં મોકળવાની નોંધ તવારીખનવેશો આપી જાય છે, પણ તે તરફ એ પાદશાહને કશી ફતેહ મળેલી જણાતી નથી. ત્યાંથી કાફલાઓ ખુઆર થઇ પાછા ફર્યા. એજ વખ્તે બેબિલનમાં એક વાર ફરીને બલવો જાગ્યો, રહેવાસીઓ જબરું ઘાતકીપણું ચલાવવા લાગ્યા, અને **દારાયસ**ની સત્તા જોખમમાં આવી પડી. પણ તેના **જોપિરસ** નામે એક સરદારે એક નવાઇ જેવા દાવપેચથી બલવાખોરોને પોતાની તરફેણમાં ખેંચી લઇ અંતે પાદશાહની સત્તા કબૂલ રાખવાની તેમને ફરજ પાડી.

પણ હવે પાદશાહે એક મુશ્કેલ કામ માથે ઉઠાવ્યું, જેમાં તેને મોટી તકલીફ ખેંચવી પડી, પણ ફાયદો જીવ જેવો થયો નહિ. એ કારણ માટે યુરોપમાં ડેન્યુબ નદી પસાર કરી રશિયા દેશમાં તેને લશ્કર લઇ જવું પડ્યું. સ્કીથ્યન નામની પ્રજા બહોળો ફેલાવો પામેલી હતી, જેનો એક મોટો બળવાન ટોળો "દરિયાને પેલે પારના સક લોકો"ને નામે ઓળખાતો હતો. ઇરાનના જુદા જુદા ભાગો ઉપર આ જંગલી ભટકતા લૂટારા લોકો દરોડ પાડતા, ઢોરઢાંક ચોરી જતા અને માલમતા લૂટી જતા હતા. માટે તેમને સજા કરવાની મતલબથી **દારાયસ** તેમના મુલ્ક ઉપર ચઢડાઇ લઇ ગયો. એ માટે તેણે આગમજથી કેટલીક તૈયારીઓ કીધી, ડેન્યુબ નદી ઉપર બોટોનો પુલ બાંધ્યો, તેનાં રક્ષણ માટેના ઇલાજો લીધા, માર્ગમાં મળતી બીજી પ્રજાઓને પોતાના હાથમાં રાખી, અને તેમની મદદ માટે ઇનામો આપ્યાં, વળી તેણે બૉસ્ફોરસની ખાડી ઉપર પણ પુલ બાંધી તે ઉપરથી પોતાનું લશ્કર ચલાવી લઇ ગયો, તથા ત્યાં પોતે જે કામ માટે જતો હતો તે દર્શાવનારા યાદગારીના લેખો કોતરાવ્યા. પાર્સી પાદશાહને આ રીતે પોતાના મુલ્કમાં હુમલો લાવેલો જોઇને સ્કીથ્યાનો રાજા ગભરાટમાં પડ્યો. તેણે આસપાસના બીજા જંગલી ટોળાઓની મદદ માંગી, અને એ રીતે એકદમ સાત રાજાઓએ ભેગા થઇ **દારાયસ** સામે કેવી રીતે લડવું તેની મસલત ચલાવી. પણ પાછળથી આ સાતમાંના ચાર રાજાઓએ સ્કીથ્યનોને મદદ આપવાની ચોખી ના પાડી, જે ઉપરથી સ્કીથ્યન રાજાએ ખુલ્લાં મેદાનમાં લડાઇ કરવા ઉતરવાની પોતાની કમશક્તિ જોઇને એક એવી તદબીર શોધી કહાડી કે જેથી તેણે ધારેલી અસર થઇ, અને **દારાયસ**ને પાછો ફરવાની ફરજ પડી. પાર્સી લશ્કરને પોતાનાં પાયતખ્ત તરફ ધસી આવતું જોઇને આ રાજા નાઠો, અને માર્ગમાં જ્યાં જ્યાં ખોરાકી અને ચારો જણાયો તેનો નાશ કરતો ગયો. આથી **દારાયસ**ને શત્રુના દૂર દરાજ મુલ્કમાં પાછળથી બહુ ખમવું પડ્યું, કેમકે ખોરાકી તેની કને હતી ત્યાં સુધી તો ચાલ્યું, પણ પછી તે વિના ભુખમરો વેઠવો પડવાનાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં. તેણે રાજા ઉપર લડાઇમાં ઉતરવાનું કહેણ મોકલ્યું, અને તે જ્યાં જ્યાં નાઠો ત્યાં ત્યાં તેની પુઠ પકડેલી રાખી. રાજાએ **દારાયસ**ને ચોકસ અજાણી જગાએ ખેંચી લાવી ઘેરી લઇ હરાવવાની અનેક તદબીર કીધી, તેણે ડેન્યુબ નદી ઉપરનો પુલ ભાંગી નાખવાની ધમકી આપી, ભેટસોગાદ મોકલાવી, પણ એ કોઇબી યુક્તિમાં તે ફાવ્યો નહિ. અંતે તેણે પાર્સી લશ્કરની છાવણી ઉપર વખ્ત બેવખ્ત હુલ્લા કરવા માંડ્યા, અને તેને ભોજનનો કે બીજી આસાયશનો વખ્ત આપ્યોજ નહિ. આથી પાદશાહ બહુ કંટાળ્યો. આવા કંટાળા વચે શત્રુનો મુલ્ક છોડીને જવાય એમ પણ ન હતું. એટલામાટે પોતાની છાવણી ઉભી રાખી ત્યાં ગધેડાં અને અશક્ત પ્રાણીઓ વગેરે બાંધેલાં રાખી, તથા માર્ગમાં ઠેકાણે ઠેકાણે સગડીઓ બળતી રાખી **દારાયસ** એક રાત્રે પોતાની ફોજને ડેન્યુબ તરફ ઉતાવળી કુચ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કરાવી લઇ ગયો. ગધેડાં ભૂકવાથી સ્કીથ્યનો સમજ્યા કે પાર્સી લશ્કર હજી પડેલુંજ છે. પણ પોતાની આ ભૂલ તેઓએ મોડી જોઇ. તેઓએ તરત ટુકે રસ્તે નદી તરફ દોડી જઇ પુલનું રક્ષણ કરનારા ઇયોન્યન લોકોને ધમકી આપી કે તેઓ જો પુલ ભાંજી નાખી પોતાને વતન નહિ જશે તો તેમને સ્કીથ્યનોના હાથ ઉપર બહુ ખમવું પડશે. આ ઇયોન્યનોમાં **મિલ્ટાયડિસ** નામનો એક જવાન હતો તેણેબી પોતાના સાથીઓને પુલ ભાંજી નાખવાની સલાહ આપી. પણ **હિસ્ટિયસ** નામે એક સરદારે આમ કરવાની સાફ ના પાડી અને ઇયોન્યનો **દારાયસ** તરફ વફાદાર રહ્યા. આ રીતે પોતાની ધારણામાં નિષ્ફળ થઇને આપણો પાદશાહ સ્કીથ્યાથી પાછો ફર્યો.

પોતાનાં પાયતખ્ત ખાતે પાછો ફરતાં માર્ગમાં તેણે થ્રેસ અને મેસિડનના પ્રાંતો તાબે કીધા. અને એ પછી અસલી યુનાન દેશ સાથ પાર્સી પાદશાહને મોટો ઝગડો શરૂ થયો, જે હખામની શેહનશાહાતની આખરી સુધી વધતો ઓછો ચાલુ રહ્યો, અને એજ ઝગડાનાં પરિણામ દાખલ ઇરાનનું પાર્સી રાજ્ય મેસિડનના નાનકડા પ્રાંતના નામીચા માલેક મહાત્મા **સેકંદર**ના હાથમાં ગયું.

યુનાન સાથના ઝગડાનું કારણ એ બન્યું કે સ્કીથ્યા ઉપરની ચહડાઇ વેળા જે જે ઇયોન્યન રાજ્યોના સરદારોએ પાદશાહને મદદ આપી હતી તેમને નાનાં મોટાં ઇનામો આપવામાં આવ્યા પછી એકાદ બે રાજ્યોની ઉસ્કેરણીથી ઇયોન્યનોએ **દારાયસ**ની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવ્યો. આ ઉપરથી પાદશાહે પ્રથમ નેક્સૉસના ટાપુ ઉપર ચહડાઇ મોકલાવી, જે ઇરાની સરદારોના વાંધાને લીધે અધુરે ગઇ. બલવાખોર રાજ્યોએ પોતાની નિર્બળતા જોઇ યુનાનના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલાં સ્પાર્ટાનાં રાજ્યની મદદ માંગી, અને ત્યાંના રાજાઓ બહુ લાંચિયા હતા માટે જોઇતી રકમની લાંચ આપવાની માંગણી કીધી. પણ આ મતલબમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ. એજ વખ્તે યુનાનના ઉત્તર ભાગનાં બળવાન એથન્સનાં રાજ્યમાં મોટો રાજદ્વારી ફેરફાર થયો, અને ત્યાંના માજી રાજાના એક બેટાને કાપી નાખી રૈયતોએ બીજા બેટા **હિપ્પયસ**ને દેશનિકાળ કીધો, અને પોતે પ્રજાસત્તાક અમલ ચલાવવા માંડયો. મેસિડનના પાર્સી હાકમ **આર્તાફર્નિસે** એથીન્યનોને મિત્રાચારી ભરેલી સલાહ આપવા છતાં તેઓએ **હિપ્પયસ**ને રાજપાટ પાછું સ્વાધીન કરવાની ના પાડી અને પોતાના શત્રુના ઇરાનીઓ દોસ્ત છે એમ જાણી લીધું.

એજ વખ્તે પેલા ઇયોન્યન બલવાખોરોનો સરદાર **એરિસ્તાગોરસ** સ્પાર્ટા ખાતેથી મદદ મેળવવામાં નિષ્ફળ થઇ એથન્સ ગયો, અને ઇરાનીઓની લાગણી પોતાની તરફેણમાં નથી એમ જોઇને એથીન્યનોએ આ બલવાખોરોને ઇરાન સામે મદદ આપવાની હા પાડી, અને એક લશ્કરે સાહ બલવાખોરો જોડે તેઓ સાર્દીસનાં પાર્સી શેહેર ઉપર ચહડી ગયા, એ શેહેર ખાતેનાં આતશખાનાંઓ બાળી નાખ્યાં, અને ઘણી ખરાબી કીધી. તોપણ ત્યાંથી તેમને શિકસ્ત ખાઇને પાછા ફરવાની ફરજ પડી. આમ છતાં ઇયોન્યનોએ ઇરાન સામેની કમરકશી છોડી નહિ. તેઓ લાડી ખાતે પાર્સી લશ્કર સામે લડાઇમાં ઉતર્યા. પણ તેમાં જબરો માર ખાધો, અને એ બનાવ પછીજ ઇયોન્યન ટાપુઓ ઇરાનને તાબે થયા.

એથીન્યનોએ સાર્દીસ બાળી નાખી ખરાબી કીધી હતી તે માટે હવે પાદશાહનો ખોફ ખેંચી લેવાની તેમની વારણ આવી. તે નામદારે **માર્દોન્યસ** નામના પોતાના જમાઇને એક લશ્કર આપીને પ્રથમ ઇયોન્યન ટાપુઓ તરફ મોકલ્યો, અને જે જે રાજ્યોએ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પસંદ કીધું હોય તેમને તેમ કરવાની છુટ બક્ષીને પોતાની તરફેણમાં ખેંચી લીધાં, એવી મતલબથી કે યુનાન ઉપર ઇરાની ચહડાઇ જાય તે વેળા એ રાજ્યો શત્રુઓને મદદ આપતાં અટકે. હવે **માર્દોન્યસ** એથન્સ તરફ ચાલ્યો, પણ માર્ગમાં તુફાન નડયું તેમાં તેની ફોજની

જબરી ખુઆરી થઇ, અને તે પોતે ઇજા પામી પાછો ફર્યો. પણ આ સંકટથી નહિ ડરતાં પાદશાહે બીજી ચહડાઇ મોકલાવી, અને મેરેથનનાં મેદાનમાં એથીન્યન અને ઇરાની લશ્કરો વચ્ચે એક એવી લડાઇ થઇ કેજે આજ સુધી દુનિયાની મોટી યાદગાર લડાઇઓમાંની એક ગણાય છે. આ લડાઇની જે વિગતો આપણને મળી છે તે આપનારા એકલા યુનાની તવારીખ નવેશોજ છે, અને તેથી તેઓએ પોતાનાં દેશાભિમાનને થકી ઘણી બડાઇઓ મારી છે, જે હાલના ઇંગ્રેજ તવારીખનવેશોએ કેવળ હસી કહાડી છે. તેઓના જણાવ્યા મુજબ મેરેથનની લડાઇમાં ઇરાનીઓ બાહદુરીથી લડયા તે છતાં તેમની હાર થઇ અને તેમનાં ૬૪૦૦ માણસો કપાઇ મુઆં, જ્યારે એથીન્યનોનાં માત્ર ૧૯૨ માણસો માર્યાં ગયાં હતાં! યુનાની લખનારાઓની આ કિસમનાં ખોટાં અભિમાનની ઘણી વાતો છે.

આ શિકસ્તથી પાદશાહ **દારાયસ** બહુ દુખી થયો, અને હવે પોતે યુનાન ઉપર ચહડી જવાનો ઇરાદો રાખ્યો. તે માટે તેણે તૈયારીઓ કરવા માંડી, એટલાંમાં મિસર ખાતે બલવો ઉઠયો અને અને એ કામમાં એથીન્યનોનો હાથ માલુમ પડયો. આ ઉપરથી **દારાયસે** એક તરફથી મિસર ખાતે અને બીજી તરફથી એથન્સ ખાતે બે જુદાં જુદાં લશ્કરો મોકલવાનો હુકમ આપ્યો. એથન્સને સજા કરવા જનારાં લશ્કરની સરદારી તો તેણે પોતેજ લેવા ધાર્યું, પણ એમ બને તે આગમજ તેનું મરણ નિપજ્યું. તે ૩૬ વરસ રાજ્ય કરી ૬૪ વરસની ઉમરે ઇ. પૂ. ૪૮૫ માં મરણ પામ્યે તે ઘણો દયાળુ, બાહદુર, અને મર્દાનો પાદશાહ હતો. તેણે ઘણા ઘણા રાજ્યસુધારા કીધા હતા, અને ઘણા મુલુકો જીત્યા હતા. તેણે પોતાનાં બહોળાં રાજ્યોને ૨૦ પ્રાંતોમાં વહેંચી તેમનો વહિવટ નકી કીધો હતો. તેણે નક્ષે રૂસ્તમ અને બીજા પર્વતો ઉપર પોતાનાં બાહદુરીનાં કામોના લેખો કોરાવ્યા હતા. આ લેખોમાં તેના જીતેલા ૩૦ પ્રાંતોનાં નામો છે.

ફસલ ૨—મહાત્મા જર્કસિસ.[1]

(ઇ. પૂ. ૪૮૫ થી ૪૬૫.)

નવા પાદશાહનું ખીલારોકા લેખોમાંનું નામ **ક્ષયાર્શા** છે. જેમ તેને **અસ્ફંદિયાર** તેમ તેના મરહુમ નામદાર પિતાને **ગુશ્તાસ્પ** સાથ ભેળા નાખવાની આજ અર્ધી સદી આગમજ તજવીજ થતી હતી, પણ તેમ કરવાનો જમાનો આજે વહી ગયો છે. **જર્કસિસે** પહેલું કામ હાથમાં પકડયું તે પોતાના બાપે કરવા ધારેલાં બે કામોને હાર પાડવાનું હતું. એઓમાંનું એક મિસરનો બલવો બેસાડી દેવાનું હતું, અને તે તો આ નવા પાદશાહે સહેલથી બજાવ્યું. બીજું કામ એથન્સને સજા કરવાનું હતું, પણ તે કામ અતિ મુશ્કેલ હતું. તોપણ એ ચહડાઇ માટે **જર્કસિસે** મોટા પાયા ઉપર તૈયારીઓ કીધી. **હિરૉડોટસ** અને બીજા યુનાની તવારીખનવેશો આ ચહડાઇ પાછળથી નિષ્ફળ ગઇ હતી એમ જણાવે છે, અને તેને નિષ્ફળ મોકલનારા બાહદુર યુનાનીઓ હતા એમ કહે છે. એટલામાટે એ ચહડાઇના સંબંધમાં તેઓ બંને એટલી હદ સુધી પોતાંની કલ્પના દોડાવે છે અને બયાન આપે છે. તેઓ કહે છે કે પાદશાહે પોણી ત્રેપણ લાખ માણસોની એક ગંજાવર ફોજ એકલાં એથન્સને ચુડી નાખવા માટે ભેગી કીધી હતી!

ફકત આટલા એકજ દાખલા ઉપરથી યુનાની લખનારાઓની સચાઇ ઉપર આપણને શક જાય છે, અને એવી શક ભરેલી બાબતો તો તેમની તવારીખમાં અનેક છે. જે મિસાલે શાયર **ફિર્દુસીએ** ઇરાની પાદશાહોની મોટાઇ દેખાડવા માટે તેમની તરફેણની સઘળી વાતો મોટી નામદારી ભરેલી જણાવી તુરાનીઓ અને બીજા દુશ્મનો તરફની બિના ટુકમાં પટાવી છે યા ઉલટાવી નાખી છે, તેમ **હિરૉડોટસ** અને બીજા યુનાની તવારીખનવેશોએ પો-

[1] આ બળિયા પાર્સી પાદશાહનું રસીલું અને વાંચવા જોગ લંબાણ દાસ્તાન "તવારીખે હખામનીઆન" માં આપેલું છે. જુઓ બાબ ૧૬ થી ૧૮; સફે ૨૮૮ થી ૩૪૦ સુધી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તાના દેશ ઉપર **જર્કસિસ**ની આણેલી ચહડાઇના સંબંધમાં કીધું છે, અને તેમના ઉપર આમ કરવાનો ખુલ્લો દોષ મૂકીને સર **જ્યાર્જ કોકસ** નામનો તવારીખનવેશ ઇરાન અને યુનાન વચેની લડાઇનાં યુનાની બયાનોને કલ્પિત દાસ્તાનો ગણે છે.

પાર્સી પાદશાહે મોટું લશ્કર જમા કીધું હતું અને તે માટે ખોરાકીની પુરતી જોગવાઇ કરી રાખી હતી. હેલેસ્પોંટ ઉપર પુલ બાંધીને તે રસ્તે તે પોતાનાં લશ્કરને એથૉસ પર્વત તરફ લઇ ગયો, અને ત્યાં તુફાનમાં **માર્દોન્યસ**નો કાફલો નાશ પાંમ્યો હતો તેમ નહિ થાય તે માટે એક નેહેર બાંધીને તે માર્ગે તેણે યુનાનમાં પગ મૂકયો. જર્કસિસ ઉપર યુનાની લખનારાઓ તરેહવાર તોહમતો મૂકી જાય છે અને તેને બહુ બુબખ દેખાડવાની તજવીજ કરે છે. કહે છે કે તેણે દરિયાને બેડી પહેરાવી અને જેરબંધનો માર મરાવ્યો, કેમકે તેણે પાદશાહનો હુકમ માન્યો ન હતો! આ સઘળાં તોહમતો જર્કસિસે એથન્સને સજા કીધી તેના બદલામાં તેને એક જંગલીમાં જંગલી ચિતારવા માટે તેના ઉપર મૂકવામાં આવેલાં છે, અને એજ કિસમનાં હલકાં તોહમતો મિસર ફતેહ કરી ત્યાંની મૂર્તીઓ ભાંજી નાખવા માટે ત્યાંના ધર્મગુરૂઓના સમજાવ્યાથી હિરૉડોટસે **કમ્બાઇસિસ** ઉપર પણ મૂક્યાં છે તે બાબે આગળ અમે ઇશારો કરી ગયા છિયે.

ઇ. પૂ. ૪૮૦ માં યુનાની ભુમિ ઉપર જર્કસિસને પગ મૂકતો સાંભળતાંજ એથીન્યનો ગભરાટમાં પડયા. પાદશાહ તરફથી તાબેદારીની ઇધાણી દાખલ "આબ અને ખાક" લેવા ગયલા કાસદો સાથ પ્રથમ તેઓ બહુ ઘાતકીપણે વર્ત્યા હતા માટે હવે તેમને બહુ દુખ પેદા થયું. તોપણ તેઓએ સઘળાં યુનાની રાજ્યોને ભેગાં કરી ઇરાની પાદશાહ સામે લડવાનો એકસંપ કર્યો. હવે જર્કસિસ આગળ વધ્યો અને થર્મોપીલીની સાંકડી નાળ તરફ ચાલ્યો, જ્યાં સ્પાર્ટન લોકોની ફોજને સંભાળને માટે રાખી હતી. તેમને એક નાશકારક લડાઇમાં સદંતર કાપી નાખીને પાદશાહ આગળ વધ્યો. જોકે દુશ્મનના મુલકમાં તે બહુ કઢંગી હાલતમાં આવી પડયો હતો તોપણ તેમની ફોજોનું હિંચકારાપણું જોઇને તેણે હિમત પકડી, અને એક પર્વત ઉપરનો માર્ગ પસાર કરીને તે હવે એથન્સના પ્રાંતમાં દાખલ થયો. તેને આમ છેક નજદીક આવેલો જોઇને મદદે આવેલા શત્રુઓ નાસભાગમાં પડયા. અત્યારસુધી ઇરાનીઓને ફતેહ મળી હતી, પણ એવું સાબેત થયું કે તેમનું ખુસ્કીનું લશ્કર જેટલું બાહદુર અને વફાદાર હતું એટલું તરીનું લશ્કર ન હતું. આર્ટીમિશ્યમની દરિયાઇ લડાઇ ચાલી તેમાં ઇરાની ફોજે જેટલો ઓછી મર્દાનગીથી નહિ તેટલો ગફલત અને કુદરતી તુફાનને લીધે માર ખાધો. એ લડાઇનું પરિણામ અચોકસ રહ્યું; કેમકે કોણ જીત્યું તે નકી થયું નહિ, તોપણ જેઓ નાઠા તેતો યુનાનીઓજ હતા!

બીજી તરફથી ખુશ્કીનાં લશ્કરે માર્ગમાં મળતાં એથીન્યન શત્રુઓના મદદગારીનાં પ્રગણાંઓમાં લૂટફાંટ ચલાવીને એથન્સ તરફ ધસારો કીધો. તેમની એક ફોજ યુનાનનાં આ પાયતખ્ત જીતવા સારે બીજી ફોજ ડેલ્ફીનું નામીચું દહેરં લૂટવા ગઇ. દહેરં તો સાર્ડીસ ખાતેનાં આતશખાનાઓની એથીન્યનોએ કરેલી લૂટફાંટ અને લગાડેલી આગના બદલામાં ફના થયું હતું. બીજી ફોજે એથન્સ ઉપર ચહડાઇ લઇ જઇ તેને પણ તાબે કીધું. એથીન્યનો કેવળ લાઇલાજ હતા; યુનાની સરદારોમાં ફાટફુટ ચાલી રહી હતી; તેમના એક સરદાર **થેમિસ્ટોકલીસ**નો દગો જાહેર થયો હતો. પણ એટલામાં યુનાનીઓને એક ધીરજ એ મળી કે સાલામિસ ખાતે એક દરિયાઇ લડાઇ ચાલી તેમાં તેમની ફતેહ થઇ. ઇરાનીઓની એક તરફથી આ હાર થઇ કે બીજી તરફથી તેમને યુનાનમાં પોતાની સર્વ ફતેહો મૂકીને ઇરાન તરફ દોડી જવાની ફરજ પડી. યુનાની લખનારાઓ મુજબ ઇરાનીઓ હાર્યા તેથી તેઓ નાઠા હતા. પણ ખરી વાત તો એ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતી કે ઇરાનમાં પાદશાહની ગેરહાજરીને લીધે બલવો ઉઠવાના સમાચાર મળતાંજ **જર્કસિસ** પોતાની તમામ ફતેહ પડતી નાખીને પાછો ફર્યો. તેને જે કંઇ કરવું હતું તે તે કરી ચૂકયો હતો. પોતાના શત્રુઓનો દેશ તે ખરાબ કરી શકયો હતો, અને સાર્દીસના બદલામાં એથન્સને તેણે તારાજ કીધું હતું તથા ડેલ્ફીનું મોટું દહેરૂં લૂટીને પાયમાલ કર્યું હતું.

પણ પાછા ફરતી વેળા નાસી ગયલા યુનાનીઓએ પુઠેથી આવીને ઇરાનીઓને બહુ પજવ્યા અને હેરાન કરવા માંડયા. આ ઉપરથી સરદાર **માર્દોન્યસે** એકવાર ફરીને એથન્સ ઉપર ધસી જઇ એ પાયતખ્તનો કબજો લીધો, અને તેણે લાંબો વખ્ત સુધી યુનાનમાં રહીને ઘણી ફતેહો કીધી. યુનાની લખનારાઓ ડીંગ મારી ગયા છે તેમ જો ઇરાની પાદશાહ માર ખાઇનેજ નાઠો હતો તો તેનો આ સરદાર યુનાનમાં પાછો દેખાવ દેવા પામત નહિ, અને તેમનાં પાયતખ્તનો કબજો લઇ તેમને નાસભાગની હાલતમાં રાખી શક્ત નહિ. ઇરાની અને યુનાનીઓ વચ્ચે એ રીતે ધુરકાધુરકી ચાલુ રહી, અને તેનાં પરિણામ દાખલ અસોપસના કાંઠા ઉપર યુનાનીઓ માર ખાઇને નાઠા, ત્યારે પ્લેટીની લડાઇમાં ઇરાનીઓ હાર્યા. બીજી તરફથી માઇકેલ ખાતેની દરિયાઇ લડાઇમાં તેમનીજ શિકસ્ત થઇ. આ લડાઇઓમાં ઇરાનીઓનાં સંખ્યાબંધ માણસો માર્યા ગયાં, પણ યુનાનીઓનાં તો માત્ર ગણત્રીનાજ મરી ગયાં, એમ દેશાભિમાની લખનારાઓ જણાવી જાય છે. પણ તે ઉપર આપણે કશું લક્ષ આપવું ઘટતું નથી.

જર્કસિસ ઇરાન પાછો ફર્યો ખરો, પણ તે માત્ર મરવાને માટેજ પાછો ફર્યો હતો. માઇકેલની છેલી લડાઇ પછી એકજ વરસમાં તેનું ખૂન થયું, અને તેનાં તખ્ત ઉપર તેનો બેટો આવ્યો. **જર્કસિસ** જેટલો બાહદુર તેટલોજ હિમતવાન અને મકમ વિચારનો પાદશાહ હતો. યુરોપમાં પગ મૂકી, યુનાન જીતીને તેણે બહુ નામ કહાડયું હતું. પર્સીપોલીસ ખાતે જેમ તેણે તેમજ તેના પિતા **દારાયસે** યાદગાર મેહેલો બંધાવ્યા હતા, જેઓ આજે તારાજ થયા છે તોપણ તેમનાં ખંડિયેરો પણ સુધરેલા મુસાફરને આજે હેરત પમાડે છે.[1] અસલી એસીર્યા, બેબિલન, રૂમશામ, વગેરે મુલુકો આ પાદશાહોના તાબાની ભૂમિ હતી. તેઓનાં નામની ધજા ઉગમણથી આથમણ ૩૦૦૦ મૈલની લંબાઇ સુધી ઉડતી હતી અને ઉત્તરેથી દક્ષિણની હદ કેથે ૫૦૦ તો કેથે ૧૫૦૦ મૈલની હતી. એવડો મોટો વિસ્તાર એશિયાનાં આગળાં કોઇ પણ રાજ્યનો હતો નહિ. ગોયા અર્ધું યુરોપ તેમના તાબામાં હતું, કેમકે તેમનાં આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૨૦૦૦૦૦૦ ચોરસ મૈલનો ગણાયો છે, જ્યારે યુરોપનો વિસ્તાર ૩૮૦૦૦૦૦ ચોરસ મૈલનો છે. હખામની શેહેનશાહાત પહેલી પાર્સી શેહેનશાહાત હતી, અને તેનો વિસ્તાર બીજી પાર્સી શેહેનશાહાત—સાસાની તખ્અફાની—કરતાં પણ વધારે હતો. બેબિલન કે એસીર્યા કે ખેલ્દીયાની પાદશાહાતનો વિસ્તાર તો હખામની રાજ્યના ફેલાવા આગળ ઘણોજ નાનો હતો' એ મોટી શેહેનશાહાતની હદ **દારાયસ** અને **જર્કસિસ** જેવા પાદશાહોના અમલમાં નીચે મુજબની હતી:- ઉત્તરે કાળા અને કેસ્પિયન સમુદ્રો, કૉકેસસ પર્વત, અને એક તરફ યુરોપમાં મોટી ડેન્યુબ નદી તથા બીજી તરફ એશિયામાં દરિયા જેવી જીહુન નદી; ઉગમણે ટીબેટનું જંગલ, પંજાબની મોટી નદીઓ અને સિંધનો પ્રાંત ભર્તખંડમાં; દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર, ઇરાની અખાત, અરબસ્તાન, તથા ન્યુબ્યાનાં જંગલો; અને આથમણે ભૂમધ્ય તથા ઇજયન સમુદ્રો, સર્ટિસ અને આઇમન નદીઓ, અને યુનાન દેશ.

---

[1] આ યાદગાર મેહેલોનાં વર્ણન માટે જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન", સફે ૧૮ થી ૨૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૬.

પાદશાહાતની નબળાઇની શરૂઆત.

(ઇ. પૂ. ૪૬૫ થી ૩૫૮.)

૧—ખુની અર્દવાન—ત્રણ શાહજાદાઓ—દારાનું શેવટ—નવો પાદશાહ અર્દશીર અથવા બહમન—ગુશ્તાસ્પનો તખ્ત માટે દાવો—તેનો પરાજય—યુનાની રાજ્યો વચ્ચે મોટું યુદ્ધ—ઈરાનની મદદ માટે તેમની અરજ.

૨—પાદશાહ જર્કસિસ ૨ જો—તેનું ખૂન—દારાયસ 'નોથસ'—બલવા અને બખેડાનો જમાનો—પાદશાહનું ઘાતકીપણું—એથન્સના પરાજયમાં ઈરાનનો હાથ.

૩—મા જણ્યા ભાઈઓ વચ્ચે દુશ્મની—નાના શાહજાદા કાઈરસની સરકશી—તેની ખૂની મતલબ—ઈરાન ઉપર તેનો હુમલો—લડાઈમાં તેનું મોત—મદદે આવેલા એથીન્યનોની નાસભાગ—સ્પાર્ટન રાજાનો ઈરાન ઉપર ધસારો—યુનાની રાજ્યો ઉપર ઈરાનનો કાબુ—પાદશાહ અર્દશીરનું મરણ.

ફસલ ૧—**આર્તાજર્કસિસ** (લોંગીમાનસ); **અર્દશીર** (દરાજદસ્ત); અથવા **બહમન**.[1]

(ઇ. પૂ. ૪૬૫ થી ૪૨૫.)

એક તરફથી પાદશાહ **જર્કસિસ** મરણ પામ્યો કે બીજી તરફથી પાર્સી પાદશાહાતની નબળાઇનો દિવસ શરૂ થયો. એ મહાત્માનું **આર્તાબાનસ (અર્દવાન)** નામે એક લશ્કરી અમલદારે તેના આરામગાહમાં ખૂન કર્યું હતું, અને એ ક્રૂર કર્મ પછી હખામની શેહનશાહાતની જાહોજલાલીનો પહેલો તબકકો પુરો થઇ તેની પડતી દિશાનો બીજો તબકકો શરૂ થયો. પાદશાહની એકજ રાણી હતી જેને પેટના ત્રણ બેટાઓમાં **આર્તાજર્કસિસ**—અથવા આપણે મહોડે ચહડેલાં આજનાં ફાર્સી નામ મુજબ **અર્દશીર**—સર્વથી નાનો હતો. તે આ વેળા પોતાના વડા ભાઇ **દારાયસ** (અથવા **દારા**) જોડે બાપીકા મેહેલમાંજ વસતો હતો. ખૂન કોણે કીધું તેની તેને ખબર ન હતી, પણ ખુનીએ તેના કાન ભર્યા કે આ કુકર્મ વડા બેટા **દારાએ** કીધું હતું. ખુનીનીજ ઉસ્કેરણીથી **અર્દશીરે** ગુસ્સે થઇ દારાનો જીવ લીધો, અને વચલો ભાઇ **હીસ્તાસ્પિસ** યાને **ગુશ્તાસ્પ** આ વેળા બલ્ખનો હાકમ હોવાથી દૂર પડેલો હતો માટે એ તકનો લાભ લઇ **અર્દશીર** તખ્તનશીન થયો. આ કામમાં તેને પાદશાહના ખરેખરા ખૂની **અર્દવાનની** મદદ હતી, પણ એ ખૂની અમલદારની છુપી નેમ **અર્દશીરનું** પણ કાટલું કહાડીને રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમા લેવાની હતી. પણ **અર્દવાનના** પાપી કામની તેમજ તેની છુપી મતલબથી નવા પાદશાહને ખબર પડી, અને પોતાના વડા ભાઇનાં ખૂન માટે બહુ પસ્તાવો કરીને તેણે ખૂની **અર્દવાનનો** જીવ લીધો.

પણ એક તરફથી આ પિડા દૂર કીધી સારે બીજી તરફથી જવાન પાદશાહ બીજી મુશ્કેલીમાં આવી પડયો, તેનો વચલો ભાઇ **ગુશ્તાસ્પ** તખ્ત લેવા બલ્ખથી લશ્કર લઇ લડવા આવ્યો, પણ તે બાપડો હાર્યો અને બલ્ખની પોતાની હાકમી પણ ખોઇ બેઠો.

એથીન્યનો હજી પુરેપુરા જેર થયા ન હતા. મિસરમાં પાછો બલવો ઉઠયો તેમાં તેમજ બીજી શત્રુતામાં તેમની ઉસ્કેરણી જણાઇ અને પાદશાહ **અર્દશીરે** હવે તેમને પુરેપુરા ચુરી નાખવાનો મનસુબો કીધો. તેણે **અર્દબાજુ** નામે એક વિશ્વાસુ સરદારને યુરોપમાં યુનાનને

---

[1] આ પાદશાહનાં બયાનને માટે જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન", બાબ ૧૯; સફે ૩૪૧—૩૫૮.

માથે થ્રેસના પ્રાંતના નવા ઇરાની હાકમ દાખલ મોકલ્યો અને તેને યુનાનીઓને સજા કરવા માટેની ગોઠવણો કરવાનું કામ સોંપ્યું. મિસરનો બલવો તો **મેહુબાજુ** નામના પાર્સી સરદારે બેસાડી દીધો, અને બલવાખોરોની મદદે આવેલા એથીન્યનોનો બેવડો નાશ કીધો. પણ એમ છતાં યુનાની લખનારાઓએ એક કલ્પિત સુલેહની વાત જોડી કહાડી એવું દેખાડવા માંગ્યું કે પાદશાહ **અર્દશીરે** એથીન્યનોથી બિહિને તેમની જોડે એવી મતલબના કોલકરાર કીધા કે એશિયાના કાંઠા ઉપરનાં સઘળાં યુનાની શેહેરોને સ્વતંત્ર કરવાં, જેના બદલામાં એથન્સે મિસર ખાતેથી પોતાની ફોજ બોલાવી લેવી અને સૈપ્રસનો ટાપુ છોડી દેવો, તથા ઇરાન અને યુનાન વચેનો દરિયો એ બંને દેશોએ પોતપોતા વચે વહેંચી લઇ એકની હદમાં બીજાએ જવું નહિ. પણ આ સુલેહની વાત માત્ર ખોટી બનાવી કહાડેલી આજે સાબેત થઇ ચૂકી છે અને યુનાની લખનારાઓ કેટલી બધી ઘાલમેળ પોતાની તવારીખોમાં કરી ગયા છે તેનો આ એક મજબૂત પુરાવો સાબેત થયો છે.

ઉપલા બનાવોને દરમયાન યુનાનનાં બે મુખ્ય રાજ્યો સ્પાર્ટા અને એથન્સ વચે લડાઇ જાગી, જેમાં સ્પાર્ટનોએ ઇરાનની મદદની માંગણી કીધી, પણ પાદશાહે તેમના તરફ કેવળ થંડું દિલ દેખાડયું. બીજી તરફથી એથીન્યનો બિધા કે ઇરાન જો સ્પાર્ટાને મદદ આપશે તો આપણો જરૂર નાશ થવાનો. એટલામાટે તેઓએ ઇરાન સાથ ભલાઇથી વર્તવા માંડયું. અગરજો પાદશાહ **અર્દશીર** શરૂઆતમાં જેવો મકમ હતો તેવોજ આ વખતે પણ રહ્યો હોત તો સ્પાર્ટાની મારફતે તે પોતાના નાનકડા પણ બળવાન શત્રુ એથન્સને ખીલા ઉપાડ કરી શકત. પણ આ વખતે ઇરાનમાં **મેહુબાજુ** અને તેના બેટાઓએ બલવા ઉઠાવ્યા હતા તેથી યા બીજા સબબોને થકી **અર્દશીરે** હપલી પંચાતીમાં પડવાનું મન કીધુંજ નહિ, પણ ઉપલાં યુનાની રાજ્યો વચેની લડાઇ, જે તવારીખમાં "પેલોપોનિશ્યન જંગ" ને નામે ઓળખાય છે, તેને સાતમે વરસે પાદશાહે **અર્દાખોરેહ** નામે સરદારને સ્પાર્ટન લોકોને શી મદદ જોઇયે છે તે નકી કરવા મોકલ્યો હતો. આ સરદાર એથીન્યનોના હાથમાં સપડાઇ ગયો, જેઓએ તેના એક બાલને પણ ઇજા નહિ કરતાં પાદશાહ આગળ સલામત મોકલાવી દઇ પોતેજ ઇરાનની મદદના તલબગાર થયા.

અર્દશીર—જેને ફાર્સી લખનારાઓ **બહુમન**ને નામે ઓળખી ગયા છે, અને જેને તેઓએ હખામનીને બદલે કેયાની વંશમા ઘુસાડી દેવાની ભૂલ કીધી છે તે—ભલો પાદશાહ હતો. તેણે ૪૦ વરસ પાદશાહી કીધી, જે દરમયાન યહુદી લોકોનો તે બહુ માનીતો થઇ પડયો હતો, કેમકે **ઇસ્થર** નામની એક યહુદી સુંદરીને તેણે પોતાની રાણી બનાવી હતી.

ફસલ ૨—દારાયસ ("નોથસ") ૨.[1]

(ઇ. પૂ. ૪૨૫ થી ૪૦૪.)

પાદશાહ **અર્દશીર**ની એકજ રાણી હતી અને બેટો પણ એકજ હતો, જેનું નામ **જર્કસિસ** હતું. પણ આ હકદાર પાદશાહને ૧॥ મહિનામાંજ **સોગ્દિયાનસ** નામે તેના એક સાવકા ભાઇએ કતલ કીધો, અને આ ખૂનીને છ મહિનાની પાદશાહી પછી તેનાજ સાવકા ભાઇ **ઓકસે** મારી નાખ્યો, અને પછી પોતે તખ્તનશીન થયો. તેણે પોતાનું અસલ નામ પડતું મૂકી **દારાયસ** નામ ધારણ કીધું. પણ એ નામનો બખ્તાવર પાદશાહ થઇ ગયો હતો માટે તેનાથી આ નવા પાદશાહને જુદો દેખાડવા માટે યુનાની લખનારાઓ એને 'નોથસ' (યાને હલકી બુન્યાદનો) એવાં ઉપનામથી ઓળખી ગયા છે.

આ પાદશાહના ૧૯ વરસના અમલની આખી મુદત બલવા, બખેડા અને ફેસાદ ટંટામાં પસાર થઇ હતી. ખૂની કદી સુખી હોતો

૧ આ પાદશાહના હેવાલને માટે જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૨૦, સફે ૩૫૯—૩૭૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નથી તેનો આ દાખલો છે. **પહેલાં** તો મિસર તેની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવી પોતાનું છુટાપણું મેળવવામાં લાંબી મુદતે ફતેહ પામ્યું. વળી તેના પોતાનાજ મા જણ્યા ભાઇ **આર્સીતિસે** તેની સામે ઇરાનમાંજ બલવો ઉઠાવ્યો, અને યુનાની રાજ્યોની મદદથી પાદશાહની ફોજો ઉપર બે મરતબે ફતેહ મેળવી. પણ અંતે બલવાખોરોનો પરાજય થયો અને **આર્સીતિસ** નાઉમેદ થયો. બીજો બલવો લીડયાના પાર્સી હાકમ **પીસુથિનસ** અથવાં **પશુતને** કીધો, જેને નવા પાદશાહ તરફથી **ચેહેરખોરેહ** નામે સરદારે તાબે કીધો ત્યારે **પશુતનના** બેટાએ માથું ઉંચકયું. પણ તેબી પોતાને ઘટતે ફેજે પહોંચ્યો.

આ પછી નવો બલવો મીડયામાં ઉઠયો. મીડ લોકોએ પાર્સીઓના તાબામાંથી છુટી પોતાનું અસલ સ્વતંત્રપણું પાછું મેળવવાને અનેક તક હાથ કીધી હતી, પણ તેમાં તેમને કદી ફતેહ મળી નહિ તેમ આ બલવો પણ અધુરે ગયો. પાદશાહ સામે પાંચમો બલવો તેનાજ જમાઇ **ત્રીતોખ્મીસે** ઉઠાવ્યો. આ ચંડાળે પોતાની ઓરત શાહજાદી **એમેસ્ત્રિસ**નું ખૂન કરી **રોક્ષાના** નામે એક નવી નાજનીન સાથ પરણવાનું મન કીધું. પાદશાહને એ બાબે ખબર મળતાંજ તેણે યુક્તિથી આ નાલાયક જમાઇનુંજ કાટલું કહડાવ્યું અને એ રીતે પોતાની બેટીનો જીવ બચાવ્યો તથા બલવો બેસાડી દીધો.

હજી એથન્સ અને સ્પાર્ટા વચેનું યુદ્ધ ચાલુજ હતું, જે દરમયાન પાદશાહે છેલાં રાજ્યને ઇરાન સામે ઓછી સરકશી કરનાર ગણીને મદદ આપી, અને તેની જોડે ચોકસ કોલકરાર કીધા. પણ એટલામાં તો સ્પાર્ટનો એથન્સના હાથ ઉપર મારખાઇ નાચાર થયા. એથીન્યનોએ હવે ઇરાન સાથ ખરાં દિલથી દોસ્તી કરવા માંગી, જેમાં જયારે ખલલ પડી ત્યારે સ્પાર્ટનોએ પાદશાહના બેટા **કુરૂશની** મદદ મેળવીને પોતાના હરીફો ઉપર એક જબરી ફતેહ મેળવી, અને ઇગૉસ-પોટેમેની લડાઇમાં તેઓએ એથન્સને એક એવો ફટકો લગાવ્યો કે જેનાં દબાણમાંથી એ મગરૂર શેહેર પાછું આગળી જાહોજલાલી ઉપર પહોંચવા પામ્યુંજ નહિ. આ કામમાં ઇરાનની છુપી મદદ હતી, અને એ રીતે પાદશાહ **દારાયસના** અમલમાં ઇરાનને માટે જે એક ધીરજ આપનારી વાત બની હતી તે તેના સરકશ શત્રુના શેવટના પરાજયને લગતી હતી. આ બનાવ ઇ. પૂ. ૪૦૫ માં બન્યો, અને બીજેજ વરસે પાદશાહનું મરણ નિપજ્યું. આ પાદશાહનો અમલ મારફાડનો હતો અને તેથી સંખ્યાબંધ બલવા અને બખેડા, લડાઇ અને મારામારીમાં અગણિત જાનોની ઘાત થઇ હતી. તે એક બેબિલોન્યન ઓરતને પેટનો હોવાથી વચન પાળક ન હતો. તેનો અમલ નબળો હતો, અને એ નબળાઇનેજ લીધે તેના હાથમાંથી મિસર દેશ જતો રહેવા પામ્યો હતો. તેના વખતથી ઇરાની હકુમતની દુર્દશા થવા માંડી.

ફસલ ૨–અર્દશીર અથવા આર્તાજર્કસિસ[1]

(ઇ. પૂ. ૪૦૩ થી ૩૫૯)

માજી પાદશાહની દરબારમાં તેની રાણી **પરીજ઼ાતિસ** અથવા **પરીજાદનો** બહુ વગ વધી ગયો હતો. તેણીએ ૧૭ બાળ કોને જન્મ આપ્યા છતાં તેઓમાંના માત્ર બેજ બેટાઓ જીવ્યા. વડા **અરક** કરતાં નાના **કુરૂશ** ઉપર માતપિતાનો બહુ ચહા હતો, કેમકે તે **દારાયસને** તખ્ત મળ્યા પછી જન્મ્યો હતો, **પરીઝાદ** રાણીની મતલબ **કુરૂશને** તખ્ત અપાવવાની હતી, પણ પાદશાહે **અરકનો** દાવો ખરો ગણ્યો, અને **કુરૂશને** એશ્યા મૈનરની હાકમી બક્ષી.

બાપનાં મરણ પછી શાહજાદો **અરક** નવું **અર્દશીર** નામ ધારણ કરીને તખ્તે બેઠો, અને તેથી તેની સામે તેની પોતાનીજ મા અને પોતાનાજ ભાઇની જબરી અદેખાઇ ઉસ્કેરાઇ. **કુરૂશ** બાપનાં મોતનાં બિછાના આગળ હાજર

૧ આ પાદશાહની જાહોજલાલીનાં બયાન માટે જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૨૧—૨૩, સફે ૩૭૩—૪૧૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

થવા માટે સાર્દિસની હાકમી છોડી સુસા ખાતે આવી પુગે તે આગમજ તો તેનો વડો ભાઇ પાદશાહ થઇ ચૂકેલો હતો. તોપણ તખ્તનશીન થવાની ક્રિયા તો **કુરૂશ**ના આવ્યા પછીજ થઇ, અને પાર્સાગર્દનાં આતશ બેહરામમાં એ ક્રિયા થતીવેળા નવો પાદશાહ પોતાનો પાદશાહી વાગો બદલવા ગયો ત્યારે **કુરૂશ** તેનો જીવ લેવાના ઇરાદાથી ખાનગી ઓરડામાં છુપાયલો પકડાઇ આવ્યો. વાંક સાબેત થવાથી પાદશાહે તેને દગાખોર ગણી ગર્દન મારવાનો હુકમ આપ્યો પણ એક તરફ અભાવ અને બીજા તરફ મમતા રાખી બંને વચે દુશ્મની વધારી આપનારી માતા **પરીજાદ** વચે પડી, અને **કુરૂશ**નો જાન બચ્યો.

કુરૂશ બચ્યો એટલુંજ નહિ પણ બાપના વખતમાં મળેલી એસ્યા માઇનરની હાકમી પાછી તેને હાથ આવી. તે સાર્દિસ તરફ ઉપડી ગયો, પણ પેલાજ ઇરાનના જુના શત્રુ એથીન્યનોની મદદ લઇ ભાઇ સામે ચહડાઇ લાવવાના છુપા મનસુબાથી તે પોતાની હાકમીનાં પાયતખ્ત ખાતે ગયો. તે પોતાના પાદશાહ તરફ બેમુરવત અને બેવફા થયો. તેનો જીવ લેવાના પ્રપંચમાં પકડાયાથી તેનો પોતાનોજ જીવ જવો જોઇયે, પણ તે જે દયાળુ ભાઇએ તેને પાછો બક્ષ્યો તેને કોઇબી રીતે મારીને તેનું રાજ્ય લેવાનો બુરો વિચાર કુરૂશનાં મનમાં ઘોળાયા કીધો. પોતાની કનેની ૧૦૦૦૦૦ ઇરાની ફોજ સાથ ૧૩૦૦૦ યુનાનીઓનાં ભાડુતી લશ્કર જોડે તે કુચ કરતો સુસા તરફ ધસી આવ્યો. તેની આ કપટરચનાની પાદશાહને આગમજથી ખબર મળી ચૂકી હતી, માટે તેબી પોતાની તૈયારીમાંજ હતો, તોપણ માર્ગમાં મળતા ઇરાની પ્રાંતોના હાકમોએ જેવી જોઇયે તેવી બાહદુરી કે મજબૂતીથી કામ લીધું નહિ. **કુરૂશ**ને એક શાહજાદો સમજીને તેઓ તેની સામે થયા પણ લડયા નહિ, અને તેને પકડવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિ. તેઓએ તેને છેક નજદીક આવેલો જોઇને પસાર થવાનો રસ્તો કરી આપ્યો, પણ જો તેઓએ તેને અટકાવીને લડાઇ કીધી હોત તો **કુરૂશ**નો બલવો અને ચહડાઇ અધુરે ગયાં હોત.

એમ કરતાં જયારે છેક કુનેકસા સુધી **કુરૂશ** આવી પુગ્યો ત્યારે પાદશાહે પોતેજ તેને રોકયો અને ઇ. પૂ. ૪૦૧ માં બંને ભાઇઓ વચે મોટી લડાઇ ચાલી. પાદશાહ **અર્દશીર**ની ઘણી મરજી હતી કે પોતાના સરકશ ભાઇને જીવતો કેદ પકડી તેની શુધ ઠેકાણે લાવવી. પણ બંને ભાઇઓ લડાઇમાં એક બીજાની સામસામે આવી ગયા ત્યારે **કુરૂશ** તેના ઉપર એક વિકાળ વાઘની પેઠે કુદયો. તેણે પોતાના ભાલાથી પાદશાહનું બખ્તર વિંધી નાખ્યું. **અર્દશીર** પોતાના ભાઇ સાથ હાથોહાથ લડયો. **કુરૂશ** સખ્ત જખમી થયો, તેની આંખમાં એક ભાલો લાગ્યો, અને તે જમીનપર પડયો તેવોજ તેને કતલ કરવામાં આવ્યો. આ બનાવ જોઇ તેની ઇરાની ફોજ નાસી ગઇ અને **કલીયાર્કસ** નામે સરદાર સાથ આવેલી યુનાની ફોજ વિટંબણામાં આવી પડી. તેની છાવણીની લૂટ ચાલી અને તેને પડતી ખડતી હાલતમાં પોતાને વતન પાછું ફરવું પડયું. તેણે જીવતદાન માગ્યું નહિ; જો તેમ તે કરત તો તેને ચાલી જવાની રજા મળત. પણ પોતાની બાપીકી મગરૂરી મુજબ એ ફોજે ઇરાની મુલકમાંથી ઇરાનના પાદશાહ સાથ શત્રુવટ ચાલુ રાખ્યાથી ઇરાની લશ્કરે તેની પુઠ પકડી અને પાછા ફરતી વેળા તેની બહુ ખરાબી કીધી અને આખે રસ્તે તેને ઘણી હલાક અને હેરાન કીધી. **કુરૂશ**ની મદદે આવેલી યુનાની ફોજોની સરદારી **કલીયાર્કસ** નામે એથીન્યનના હાથમાં હતી, જે પછી **જેનોફન** એ ફોજનો વડો થયો હતો. આ છેલ્લો જાણીતો તવારીખનવેશ છે, અને તેણે પાછી ફરેલી યુનાની ફોજના સંબંધમાં જે હેવાલ લખ્યો છે તે કેવળ એકતરફી, અતિશયોક્તિ ભરેલો અને ઘણી બાબતમાં ખોટો સાબેત થઇ ચૂકયો છે. તેમાં તેણે પોતાની કોમને લગતી બડાઇઓ મારી છે, અને પો-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તાની ફોજની શરમ ભરેલી નાસભાગ બાબે સઘળી બિના છુપાવી છે. ટુકમાં એટલુંજ અહીં નોંધીશું કે ઘણીજ નામોસી સાથ આ ફોજ ઇરાન છોડી માર્ગે લાગી હતી, અને તેનાં ઘણાં માણસોની અનેક રીતે ઘાત થઇ હતી.

સ્પાર્ટનોનો ઇરાન સાથનો સંબંધ અત્યાર સુધી તો ઠીક હતો, પણ હાલ **એજીસિલેઅસ** નામે એક લંગડો રાજા પોતાના હકદાર ભત્રીજાને પડતો નાખી તખ્ત પચાવી બેઠો હતો. તેણે એશ્યા માઇનરના ઇરાની હાકમ **ખોરેહુબાજુ** ઉપર હલ્લો કીધો, તોપણ લડાઇમાં ઉતરવાની તેની હિમત ચાલી નહિ. અંતે નાઇડસ ખાતે એક દરિયાઇ જંગ ચાલ્યું જેમાં સ્પાર્ટનો હાર્યા, અને તેમની આ પડતી જોઇને બીજાં યુનાની રાજ્યો તેની મગરૂરી તોડવા માટે તેની સામે એકસંપ થયાં. આમ હોવાથી પાદશાહ **અર્દશીરે** એશ્યાનાં સઘળાં યુનાની રાજ્યોને કેટલીક છુટ બક્ષીને પોતાની બાજુએ ખેંચી લીધાં, અને પછી સ્પાર્ટાને પુરે પુરી સજા કરવા માટે એક કાફલો તૈયાર કરી ચહડાઇ મોકલાવી. આથી પેલોપોનિશ્યન દરિયાનો કબજો ઇરાનના હાથમાં આવ્યો. બીજી તરફથી પાદશાહ ઇરાનના પેલા પડીભાગેલા શત્રુ એથન્સ ઉપર મેહેરબાન થયો અને એ શેહેરને ફરતો કોટ બાંધી આપવાનો હુકમ ફરમાવ્યો. સ્પાર્ટાનો રાજા શિકસ્ત ખાઇ નાસભાગમાં પડ્યો, યુનાની એલચીઓ ઇરાની હાકમ **તીરબાજુની** દરબારમાં ભેગા મળી સુલેહ માટે તેને વચે નાખવાની ઓજરખાહી કરવા લાગ્યા, અને **એન્ટાલ્સિડાસ** નામે તેમનો વડો પાદશાહની મુલાકાતે પાયતખ્ત ખાતે જઇ સુલેહના કોલકરાર કરવામાં ફતેહ પામ્યો, જેની મતલબ એવી હતી કે એશ્યા માંહેલાં યુનાની શેહેરો તથા કલેઝોમીન અને સૈપ્રસના ટાપુઓ પાદશાહે પોતાના કબજામાં રાખવા, સઘળાં નાનાં મોટાં યુનાની શેહેરોને પોતાના હાકમ પોતેજ નેમવાની છુટ બક્ષવી; પણ ત્રણ ટાપુઓ એથન્સના તાબામાં રહેવા દેવા. આથી સઘળાં યુનાની રાજ્યો ઉપર ઇરાનના પાદશાહની સત્તા નકી થઇ.

પ્રદેશો સાથના મામલાનું આ રીતે "એન્ટાલ્સીડાસની સુલેહ"થી શેવટ આવ્યું એટલે ઇરાનમાં એકવાર ફરીને બલવાની આગ સળગી ઉઠી. સૈપ્રસ, એશ્યા માઇનર અને કેડુશ્યામાં એકજ વખ્તે ફેસાદ ઉઠયા, પણ અનેક તદબીરોથી તે બેસાડી દેવામાં આવ્યા. આ બલવામાં મિસરના રાજાએ મદદ આપેલી જણાયાથી પાદશાહ **અર્દશીરે** તે દેશ ઉપર ચહડાઇ મોકલાવી. બીજી તરફથી એક જુનો દુશ્મન નવી સરકશી કરતો જણાયો. સ્પાર્ટાનો નાસી ગયલો રાજા **એજીસિલેઅસ** પેતાનું વેર લેવા ઇરાન સામે મિસરને મદદ કરવાં તૈયાર થયો. પણ બનાવ એવો બન્યો કે એક તરફથી ઇરાની લશ્કર મિસરમાં દાખલ થયું ત્યારે બીજી તરફથી ત્યાંનાંજ લોકોએ રાજા સામે બલવો ઉઠાવ્યો, જેનાં પરિણામ દાખલ ત્યાંના રાજા **ટાચોસને** નાસી જવાની ફરજ પડી.

આ પછી ઇરાનમાં પાછી શાંતિ થઇ, અને તે શાંતિને દરમયાન પાદશાહ **અર્દશીર** ૪૫ વરસની પાદશાહી પછી મરણ પામ્યો. તે ઘણો ડાહ્યો અને દયાળુ હતો. તેના અમલમાં યુનાન ઇરાનના કાબુમાં આવી ચૂકયું હતું. આ પાદશાહની મા **પરીજાદને** યુનાની લખનારાઓએ બહુ ઘાતકી ચિતારી છે. **ફિર્દોસીએ** **હુમાય** નામની જે રાણીનું બયાન આપ્યું છે તેજ આ બાઇ હતી કે કોઇ બીજી તે નકી કરી શકાતું નથી. **પરીજાદના** બેટા **અર્દશીરે** રાજ્ય ચલાવ્યા પછી જે નવો પાદશાહ થયો તેનું નામ **દારાબ** હતું. પણ **ફિર્દોસી** મુજબ **હુમાયના** પોતાનાજ બેટાનું નામ **દારાબ** હતું. આ રીતે યુનાની અને ફારસી લખનારાઓમાં હેરફેર જણાય છે, પણ વધારે સહી તવારીખ યુનાનીઓની આપેલી સિદ્ધ થાય છે.

બાબ ૭.

પાદશાહાતની પડતીનો જમાનો.

(ઇ. પૂ. ૪૫૯ થી ૩૩૦.)

૧—શેહેનશાહાતની પડતીનો સબબો—પાદશાહનુ ઘાતકીપણું—તેની સામે બલવા—તે મિસર જીતી લે છે—મેસિડનના રાજા ફિલિપને સજા—અમીર બગવાસે ચલાવેલી પાદશાહી ખાનદાનમાં ખૂનરેજી.

૨—દારા અને સેકંદર—બગ્વાસનાં કારસ્તાન—ખણે તે પડે—સેકંદરની ઇરાન ઉપર ચહડાઈ—ઈરાનના દરિયાઈ કાફલાની મજબૂતી—સેકંદર અને યુનાની રાજ્યો—ઈરાની સરદારોની બેદરકારીનું માઠું ફળ—ગ્રેનેકસની લડાઈમાં પાદશાહની હાર—યુનાની લખનારાઓનો ઘોંતાળો—ઈરાનનાં બુરાં એકબાલનાં ચિન્હો—દારાની ભૂલો—ઈસસની લડાઈ—તવારીખનવેશોના ટોલ્લા—દારાના હાથ ઉપર સેકંદરનું જખમી થવું—ઈરાની છાવણીની લૂટ—પાદશાહનાં કુટુંબનું કેદ પકડાવું—તેને પાછું સ્વાધીનમાં લેવાની દારાની માંગણીઓ—ઈરાની સરદારોના પ્રપંચો—સેકંદરનો વધતો જતો ગર્વ—આર્બેલાનું ભારી જંગ—દારાની બાહદુરી—તેની શિકસ્તના સબબો—તેનું ખૂન—ઈરાનનાં લશ્કરની ખામી—યુનાનનો ફોનો ઇરાન ઉપર—પર્સિપોલિસનો નાશ—સેકંદરની ફેરવાયલી રાજનીતિ.

ફસલ ૧-દારાબ (અથવા અર્દશીર ૩.)[1]

(ઇ. પૂ. ૩૫૯ થી ૩૩૮.)

ઇરાનની પાર્સી પાદશાહાતની દુર્દશા બેસી ચૂકી હતી. તેનાં માઠાં પરિણામો અત્યાર આગમજનાં જણાવા લાગ્યાં હતાં. જે રાજ્યમાં માંહોમાંહેની લડાઇનો સળો લાગ્યો તે રાજ્ય પોતાના ગમે એટલા મોટા વિસ્તાર કે શોભા છતાં લાંબા દિવસ કહાડતું નથી. હખામની શેહનશાહાતના સંબંધમાં પણ તેમજ થયું. પાદશાહને તાબેના ઇરાની હાકમોએજ બલવા ઉઠાવી પોતાની હાકમીના મુલકના પોતેજ ધણી થઇ બેસવાની નિષ્ટાથી કામ લેવા માંડયું ત્યારથી શેહનશાહાતનો તેજસ્વી સેતારો અસ્ત પામતો જણાયો, અને હવે તેને પુરેપુરો ગેબ થવાનો વખ્ત પાસે આવી ચૂકયો હતો. રાજતાજના લોભને થકી ભાઇ ભાઇઓની કતલ ચાલવા લાગી, મોજમજાહે સાદાઇ અને સાચવટની જગા લીધી; જુઠાઇ અને લોભે બાહદુરી અને ઇમાનદારીને હાંકી કહાડી; અને તાજ તરફ વફાદાર રહેવાને બદલે વિશ્વાસુ સરદારો દુશ્મનોને મળી જવા લાગ્યા. આ સર્વથી ખરાબી સંપૂર્ણ થઇ, અને રાજ્યની જાહોજલાલીનો સહેજમાં અંત આવ્યો.

મહાત્મા જરકેસિસનું ખૂન થયું ત્યારથી ઇરાની દરબારમાં શાહજાદાઓની ખૂનરેજીએ દેખાવ દેવા માંડયો. બાજી પાદશાહ અર્દશીરે પોતાનું તખ્ત વડા બેટા દારાને બદલે નાના બેટા ઓકસને આપવાની મતલબ રાખેલી હોવાથી દારાએ પાદશાહનો જીવ લઇ તખ્ત પોતે હાથ કરવા માંગ્યું, પણ કહે છે કે તેનો આ દગો પકડાઇ આવ્યાથી જૈફ પાદશાહે તેને મારી નખાવ્યો. એ પછી બીજાબી એકાદ બે શાહજાદાઓના જીવ ગયા પછીજ ઓકસ તખ્તના સંબંધમાં નચિંત થયો. ૯૪ વરસનો જૈફ પાદશાહ સઘળા દુખ ભરેલા બનાવોથી ગમ ખાઇ એક વરસમાં મરણ પામ્યો. અને ઓકસ આ ફસલને મથાળે આપેલાં નામથી તખ્તે આવ્યો.

કહે છે કે સઘળા હખામની પાદશાહોમાં દારાબ જેવો ઘાતકી પાદશાહ બીજો કોઇ હતો નહિ. ત્રણ ખૂનો પછી તેણે તખ્ત મેળવ્યું, અને તે મેળવ્યા પછીબી તેણે પોતાનાં ભાઇ ભાંડુઓમાં જબરી કતલ ચલાવી. પોતાની બહેનને જીવતી દટાવી, પોતાના જૈફ કાકાને

[1] આ પાદશાહનાં બયાન માટે જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન" બાબ ૨૪, સફે ૪૧૮—૪૩૦.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેનાં નાનાં મોટાં ૧૦૦ ફરજંદોના કબીલા સાથ વિંધી નખાવ્યો, અને જેના ઉપર પોતાને શક હોય તેવા દરેકનો તેણે જીવ લીધો.

આવા સખ્ત દિલના પાદશાહ સામે એશ્યા-મૈનરના પાર્સી હાકેમ **અર્દાબાજુએ** બલવો ઉઠાવ્યો, જેમાં એથીન્યનોની તેને મદદ હતી; પણ નવા પાદશાહને એ બાબતમાં ખબર મળતાંજ તેણે એથન્સ સામે ચહડાઇ મોકળી તેને સજા કરવાની ધમકી આપવાથી એથી-ન્યનો તે બલવાખોર ઇરાનીની ખોડુંએથી ખીસી ગયા, અને પાદશાહે **અર્દાબાજુને** તેના સરદાર **મેમ્નન** જોડે એશ્યા મૈનર ખાતેથી દેશનિકાળ કીધો, જે ઉપરથી આ બંને બેદિલ સરદારો ઇરાનનાં ભવિષ્યના શત્રુ મેસિડનનો રાજા **ફિલિપનો** આશ્રો શોધવા તેને જઇ મળ્યા.

પણ આ બલવો નરમ પડયો નહિ એટલાં-માં બીજાં શેહેરો ઉઠી ઉભાં થયાં. સૈપ્રસના ટાપુના નવ રાજાઓએ પાદશાહની સત્તાનો અનાદર કરી ભેગો બલવો ઉઠાવ્યો. ફિનિશ્યા-માંબી એવુંજ તુફાન જાગ્યું, પણ સૈડનના રહેવાસીઓની તકસીર માફ નહિ કરતાં પાદ-શાહે તેઓ તરફ કઠણ દિલ વાપર્યાથી તેઓએ **દારાબને** તાબે નહિ થતાં પોતાનાં શેહેરને આગ લગાડી અને તેનાં પોતે જીવતાંજ બળી મુઆં.

આપણે આગળ જોઇ ગયા છિયે કે પાદશાહ **દારાયસ** (નોથસ)ના વખ્તમાં મિસર બલવો કરીને ઇરાનના કબજામાંથી સ્વતંત્ર થયું હતું. પણ **દારાબે** તેને પાછું હાથ કરવામાં ફતેહ મેળવી. તેણે એક ચહડાઇનું લશ્કર ત્યાં મોક-લાવ્યું, જેને પ્રથમતો ફતેહ મળી નહિ, પણ બીજી મોટી ચહડાઇમાં એ દેશ પુરેપુરો તાબે થયો. **દારાબ** ઘાતકી હતો પણ જાતે બાહદુર હતો. મિસરની ફતેહ પછી તેણે આસપાસ દોડી જઇ સઘળે શાંતિ ફેલાવી અને વધુ જીત મેળવી. એ પછી તેણે હવે પોતાના નવા ઉગતા શત્રુ તે મેસિડનના મજકુર રાજા **ફિલિપ-**ને સજા કરવાનું મન કીધું. તેણે એક ફોજ તૈયાર કરીને મેસિડન ઉપર હુમલો કીધો, અને **ફિલિપ**—જેને ફાર્સી લખનારાઓ ફિલકુસને નામેંઓળખી ગયા છે તેણે—યુનાની રાજ્યોની મદદ માંગ્યા છતાં તેની શિકસ્ત થવાથી તેણે ઇરાનના પાદશાહને આગળ આપતો હતો તેમ સ-લામી આપવાને કબૂલ કીધું. અજબ જેવું છે કે યુનાની લખનારાઓ આ બાબતમાં કશું જણાવી જતા નથી, પણ ફાર્સી લખનારાઓ મુજબ **ફિલિપ** ઉપર ચહડાઇ લઇ જવાનો પાદશાહને સબબ એટલોજ મળ્યો હતો કે મેસિડન યાને મ-કદુનિયાના આ રાજાએ ખંડણી આપવાની ના પાડી હતી તે તેની કને પાછી લેતી કરવી.

આ બનાવ પછી આરબો ઇરાન ઉપર ચહ-ડાઇ લાવ્યા, પણ મારખાઇને નાઠા. એ રીતે પાદશાહ **દારાબની** ફતેહો આગળ વધતી હતી, એટલામાં **બગ્વાસ** નામે એક માનીતાએ જેહેર આપીને તેનું ખૂન કીધું અને તેની કારકિર્દીનો અંત આણ્યો.

બગ્વાસની મતલબ રાજયનો પોતે ધણી થઇ બેસવાની હતી. તેણે ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર **આર્સિસ** અથવા **અર્ધ** ("રાસ્ત") નામના જવાન શાહજાદાને બેસાડી બીજા સઘળા રાજ-વંશીઓને કતલ કીધા. **અર્ષનો** અમલ માત્ર બે વરસનો હતો, પણ એ મુદતમાં વહીવટ સઘળો પેલો ખૂનીજ ચલાવતો હતો, જેણે પોતાનું કાટલું કહાડવાની જવાન પાદશાહની ધારણા છે એમ જાણી લઇને તેનો તથા તેનાં ફરજંદોનો જીવ લીધો.

ફસલ ૨—દારા (દારાયસ કોડોમાનસ)[1]

(ઇ. પૂ. ૩૩૬ થી ૩૩૦.)

એક તરફથી ઇરાનમાં જે વરસમાં આ નવો પાદશાહ તખ્તનશીન થયો તેજ વરસમાં બીજી તરફથી મેસિડન ખાતે એક નવો રાજા તખ્તે આવ્યો. આ બંને વચે તવારીખમાં મોટ્ટો સંબંધ જાહેર થયો છે, પણ તવારીખની ખરી હકીકતોની હદ કુદાવી દાસ્તાન રૂપી લખાણ

૧ આ બાહદુર પણ કમભાગ્યના પાદશાહનાં મહા-ત્મા સેકંદર સાથનાં મોટાં યુદ્ધોની લંબાણ અને રસીલી હકીકતોને માટે જુઓ અમારી "તવારીખે હખામનીઆન" બાબ ૨૬ થી ૨૯; સફે ૪૩૫ થી ૪૯૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કરનારા મહમદિયાન ગ્રંથકારો આ બંને વચ્ચે એક નવી સગાઇ કલ્પી ગયા છે. પહેલો ફિર્દુસી અને તેનું જોઇને બીજાઓ આપણને એમ કહી જાય છે કે ઇરાનનો શાહ **દારા** અને મેસિડનનો **સેકંદર** એકેકના ભાઇ હતા—તેઓ બંને ઇરાનના માજી પાદશાહ **દારાબ**ના બેટા હતા, પણ તેમની મા જુદી હતી. આ સગાઇ સાબેત કરવા માટે રજુ કરવામાં આવેલી કહાણીની આ ઠેકાણે જગા થઇ શકતી નથી, કેમકે એ સગાઇ ભરૂસા વિનાની અને ખોટી છે. પહેલાં તો આજ બિના ધ્યાનમાં લેવાની છે કે **દારા** પોતે માજી પાદશાહ **દારાબ**નો બેટો ન હતો. ખૂની **બગ્વાસે** પોતે તખ્ત પચાવી બેસવા માટે સઘળા પાદશાહી ખાનદાનીઓના જીવ લીધા તેઓમાં જવાન **દારા** બચી ગયો હતો, કેમકે ખૂનીનો તે દોસ્ત હતો; અને તેને ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર બહુ દૂરનો હક હતો, પણ તેના સિવાય વધારે હકદાર હયાત નહિ હોવાથી તેનેજ તખ્ત મળ્યું. પાદશાહ **દારાયસ** (નોથસ)નો **ઉસ્તાનિસ** નામે એક બેટો માજી પાદશાહ **દારાબ**ના હાથમાંથી છટકી નાસી ગયો હતો, તેનો આ નવો પાદશાહ **દારા** બેટો હતો.

બીજા હાથ ઉપર મેસિડનના રાજા **ફિલિપ**ની **ઓલિમ્પ્યા** નામની રાણીને પેટનો બેટો તે **સેકંદર** હતો. મહમદિયાન લખનારાઓ મુજબ **દારાબે** મેસિડન ફતેહ કરી ફિલ્કુસ (ફિલિપ) કનેથી ખંડણી લેતી કરવા જોડે તેની બેટી **નાહીદ** સાથ શાદી કીધી હતી તેને પેટનો બેટો તે **સેકંદર** હતો.

દારાએ જે સર્વથી પહેલું કામ કીધું તે પાદશાહી ખાનદાનીઓને ખારેસ્તા કરનાર ખૂનીનો જીવ લેવાનું હતું. **બગ્વાસેજ** એ શાહજાદાને આર્મીન્યા ખાતેથી ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર ચહડાવ્યો હતો, માટે તે એવું સમજતો હતો કે **દારા** તેનું પુતળું થઇ રહેશે. પણ નવા પાદશાહે તેવું કંઇ નહિ કરવાથી ખૂનીએ તેનું પણ કાટલું કહાડવાની તદબીર રચી. તેણે મોટાં માનથી એક શરાબની જામ તૈયાર કરી પાદશાહ આગળ ધરી, પણ **દારા** તેનાં આગળાં કર્તુકોથી જાણીતો હોવાથી તે જામને તેણે હાથ નહિ લગાડતાં **બગ્વાસ**ને ફરમાવ્યું કે પાદશાહ તરફની મેહરબાનગી દાખલ આ જામ તેણે પોતેજ નોશ કરવી! ખૂની ચૂપ થઇ ગયો. તેનાથી આ હુકમનો અનાદર કરાય એમ ન હતું તેમજ શરાબમાં જેહેર છે એમ કબૂલ કરાય એમ પણ ન હતું. જાણે કાંઇ જાણતોજ ન હોય તેમ તેણે પેલી જામ નોશ કીધી અને એ રીતે પોતે ખણેલા ખાડામાં પોતેજ પડયો: કર ને જો તે એનું નામ.

જેમ **દારા**, તેમજ **સેકંદર** જવાન હતા. **દારા** તખ્તે આવ્યા આગમજ આર્મીન્યાની હાકમી ભોગવતો હતો. માજી પાદશાહ **દારાબે** મેસિડનના રાજાને લગાવેલા ફટકા પછી **ફિલિપ** ઇરાન ઉપર કીનો લેવાની તક શોધ્યા કરતો હતો, પણ એ તક તેને હાથ આવે તે આગમજ તો તેનોજ કાંટો નિકળી ગયો. તેની રાણી ઉપર ફિદા થનાર **પોસેન્યસ** નામે સરદારે તેનું ખૂન કીધું અને તખ્ત **સેકંદર**ને મળ્યું. આ ખૂનમાં રાણી અને તેના બેટાની શામેલગીરીની તરેહવાર વાતો નોધાઇ છે, પણ આ ઠેકાણે તે બાબે લંબાણ કરવાની જરૂર નથી. **સેકંદર**નો બાપ ઇરાન ઉપર હુમલો લાવવાની તજવીજમાં હતો એમ જાણીને **બગ્વાસે** ઇરાનના તાબા તળેનાં યુનાની રાજ્યોને નાણાંની મદદ કરીને ફિલિપનો રસ્તો રોકી રાખવાની તજવીજ રાખી હતી, પણ આ રાજાનાં મરણ પછી તખ્તે આવેલો **સેકંદર** માત્ર ૨૦ વરસનો જવાન શાહજાદો છે એમ સમજીને **દારાએ** ઉપલાં યુનાની રાજ્યોને નાણાં આપી પોતાની બાજુએ રાખવાની અગત્ય જોઇ નહિ. પણ તેની આ ગણત્રી કેવી ભૂલ ભરેલી હતી અને તે ભૂલથી કેવાં માઠાં પરિણામો નિપજ્યાં, તે **દારા** અને તેના સલાહકારોએ થોડાજ વખતમાં જોઇ લીધું.

ઇરાનનો દરિયાઇ કાફલો આ વખતે બહુ મજબૂત હતો. મિસર દેશની નવેસરથી ફતેહ થયા પછી એશ્યાના કાંઠા ઉપરનો ભૂમધ્ય

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સમુદ્રવાળો દરિયો ઇરાની લડાઇનાં બારકસોના ધાક અને સત્તા તળે હતો. આ કાફ્લો ફિનિશ્યન લોકોની સરદારી હેઠલ તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો, ફ્રીજ્યા અને લીડયાના ઇરાની હાકમોએ મોટી ફોજો ભેગી કીધી, ઘણાએક યુનાનીઓ ઇરાનની નોકરીમાં જોડાયા, **ફિલિપ**ની દરબારમાં આશ્રો લઇ પડેલા દેશનિકાળ ઇરાની સરદારો **અર્દાબાજુ, મેમ્નન** વગેરેને પાછા બોલાવ્યા, અને એ રીતે ઇરાનની બાજુને મજબૂત કરવાની સઘળી તૈયારીઓ ચાલી. જેમ મિસરની છેલી ફતેહ વેળા તેમજ ત્યારબાદ **સેકંદર** સાથની લડાઇઓ વેળા ઇરાનની નોકરીમાં જે સર્વથી વફાદાર બાહદુર સરદારો હતા તે **મેન્ટર** અને **મેમ્નન** નામના રહોડસ ટાપુના રહેવાસીઓ હતા, જેમનાં નામ ઇરાનની તવારીખમાં યાદગાર રહી ગયાં છે.

ઇરાનને ઉપલી સઘળી તૈયારીઓ કરવાનું કારણ એ હતું કે જેને પાદશાહ **દારાએ** ૨૦ વરસના બાળક શાહજાદા દાખલ તુચ્છકાર્યો હતો તેજ બાળક ઇરાન ઉપર પોતાના બાપની ધારેલી ચહડાઇ લાવવા નિકળ્યો હતો. પ્રથમ તેણે યુનાન સરજમીનનાં નાનાં મોટાં રાજ્યોને તાબે કરી લીધાં, પોતે તે રાજ્યોનો સરદાર થયો અને તેમને એમ રાજી કરી પોતાની પક્ષમાં લીધાં કે ઇરાનના માજી પાદશાહ **જર્કસિસે** યુનાનમાં દાખલ થઇ જે ખરાબી કીધી હતી તેનો બદલો લેવાનો હવે વખત આવ્યો છે, અને તે લેવા યુનાન તરફથી હું લડાઇ લઇ જાઉં છું. થીબ્સનાં રાજ્યે તેને પોતાનો સરદાર ગણવાની ના પાડવાથી **સેકંદરે** ત્યાંના રહેવાસીઓની કતલ ચલાવી તેમને ખુઆર કીધા. આમ કરીને તે હવે દોડતો ઇરાન તરફ આવ્યો, પણ તેની કને જેટલી બાહદુરી અને જેટલું લસ્કર હતું તેટલું નાણું ન હતું. તેનો બાપ કરજદાર મરી ગયો હતો, અને કહે છે કે **સેકંદર**ની મૂળ નેમ ખજાનો ભરપૂર કરવામાટે બને એટલી લૂટ ચલાવવાની હતી.

તે હવે ૩૦૦૦૦ પાયદળ અને ૪૫૦૦ ઘોડેસ્વારોની ફોજ સાથ હેલેસ્પોંટની ખાડી પસાર કરી ગ્રેનેકસ નદી ઉપર પડાવ નાખી પડયો—એટલે જે તેણે ઇરાન સરજમીનના સર્વથી આથમણના કાંઠા ઉપર પગ મૂકયો. ખાડી પસાર કરતી વેળા ઇરાની સરદારોએ વફાદાર અને બાહદુર **મેમ્નન**ની સલાહ મુજબ અમલ કરી શત્રુઓને આગળ વધતા અટકાવ્યા નહિ; તેઓએ ચાલાકી દેખાડવાને બદલે સુસ્તી બતાવી, અને દુશ્મનની ખોરાકીનો નાશ કરવાની **મેમ્નન**ની સલાહ તરફ બેદરકાર રહ્યા. આથી શત્રુ ખાડી પસાર કરવા અને ઇરાનમાં પગ મૂકવાને શક્તિવાન થયો. એક વખત ભૂલ કીધી તો હવે નવી નવી ભૂલો વધતીજ ચાલી. ઇરાની સરદારોની માંહોમાંહેની અંટસને લીધે શેહેનશાહાતની ખરાબી થઇ અને તે શત્રુને હાથ જવા પામી.

મેમ્નનની સલાહ એવી હતી કે દુશ્મન સાથ લડાઇમાં ઉતરવામાં જેટલો લાભ નથી તેટલો તેને માટેની ખોરાકીનો નાશ કરી તેને ભુખે મારવામાં છે. પણ ઇરાની સરદારોને એ સલાહ પસંદ આવી નહિ, અને ગ્રેનેકસ નદી ઉપર **સેકંદર** અને **દારા**ની ફોજો વચ્ચે પહેલી લડાઇ થઇ (ઇ. પૂ. ૩૩૪). લડાઇ જેમ નદીની અંદર તેમજ તેના કાંઠા ઉપર થઇ; પણ **સેકંદર**નું બખ્ત બુલંદ હતું; તે દુનિયાનો ફતેહ કરનાર ગણાવા માટેજ જન્મ્યો હતો; માટે તેની સામે ઇરાનીઓની હજાર તદબીરમાંની એકે ચાલી નહિ. તે થોડાં માણસો અને ઘણી મુશ્કેલીઓ છતાં નદીમાં લડતો લડતો મરી જતે-બચીને કાંઠે ઉતરવા પામ્યો. એ મરતબે તેનો જાન જોખમમાં આવી પડયો, અને બંને મરતબે તે બચ્યો—કુદરતે તેને બચાવ્યો; અને ઇરાન સર કરવા માટેજ તેને બચાવ્યો.

જેમ સાસાની પાદશાહો સાથની લડાઇ વેળા રૂમીઓ, અને જેમ હખામની પાદશાહો સાથની લડાઇ વેળા યુનાનીઓ, પોતાનાં ખોટાં જાત્યાભિમાનને થકી અનેક ટોલા મારી ગયા છે અને ખોટી વાતો ખરી દાખલ મનાવવાની તજવીજ કરવા જતાં જબરો ઘોંટાળો કરી ગયા છે, તેવોજ ઘોંટાળો **સેકંદર**ની તવારીખ આ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પતાં તેનું જન્મચરિત્ર લખનાર **આર્યને** કીધો છે. તે પોતે પોતાના આ સરદારની સાથે હાજર હતો અને તેથી પોતાના પક્ષની સઘળી ધોળી બાજુજ દેખાડવાની કુદરતી ઉલટમાં તેણે એવી હકીકતો લખી દીધી છે કે જેમની સચાઇ બાબે મોટો શક ઉભો થયો છે.

દાખલા તરીકે ઉપલી લડાઇના સંબંધમાં રંગીન બયાન આપતાં તે લખે છે કે તેમાં જ્યારે હજારો ઇરાનીઓ માર્યા ગયા ત્યારે **સેકંદર**ની ફોજમાંના ૮૫ ઘોડસ્વારોના જીવ ગયા અને ૩૦ પાયદળ સિપાહીઓ માર્યા ગયા હતા! આથી સરસ દેશાભિમાનનો બીજો દાખલો ક્યાં મળશે? અને આ કરતાં વધારે ખોટી ઐતિહાસિક નોંધ બીજી કઇ હશે?

ગ્રેનેકસની લડાઇમાં જીત મળ્યાથી **સેકંદર**, જે જાતે મગરૂર અને અભિમાની હતો, તેની ગરૂરી અને તુંદીનો હવે પાર રહ્યો નહિ. તે હવે ફ્રીજ્યા જીતી લીડયા તરફ ચાલ્યો, અને ઇરાની હાકમોને હિચકારા તથા લશ્કરોને કમજોર જોઇને તે તેમની સહેલ ફતેહ કરવા લાગ્યો. પણ એક તરફથી જ્યારે તે ઇરાનમાં આ ફતેહ કરતો હતો ત્યારે બાહાદુર **મેમ્નન**ને એવો વિચાર સુઝ્યો કે એજ વખ્તે મેસિડનનાં રાજ્ય ઉપર હુમલો લઇ જઇ તેને ફના કરવું. આ ઘણોજ સરસ દાવ રમવાનો હતો, પણ દૈવયોગે એજ વખ્તે બાપડો **મેમ્નન** મરણ પામ્યો અને એ બનાવથી ઇરાન સરજમીનને એક પાદશાહ ખોવા કરતાં પણ વધારે મોટી ખોટ ગઇ.

ખરેખર ઇરાનનું બુરૂં એકબાલ બેસી ચૂક્યું હતું. **મેમ્નન**ની ખાલી પડેલી જગા પુરે એવો એકે અમલદાર હતો નહિ. પાદશાહે અત્યાર સુધીની પોતાની બચાવની રાજનીતિ છોડી દીધી અને હવે **સેકંદર**ની સામે થઇ તેની ઉપર પોતેજ ચહડાઇ લઇ જવાની ચાલાકી ભરેલી રાજનીતિ હાથ ધરી, જે માટેનો હાલ વખ્ત ન હતો. પાદશાહે પોતેજ આ ચહડાઇવાળાં લશ્કરની સરદારી લીધી, અને ઇસસ નદી તરફ **સેકંદર** હતો ત્યાં તે ચાલ્યો. તે સરદાર મૈલિટસ, કાર્યા, હેલિકર્નાસસ વગેરે ફતેહ કરતો ટાર્સસ સુધી વધી આવ્યો હતો, અને જો **દારા** લશ્કર લઇ તેની સામે નહિ થાય તો તે પાયતખ્ત સુધી દોડી પહોંચે એમ હતું. ટાર્સસ ખાતે **સેકંદર** લગાર બીમાર પડયો, પણ એવી બીમારીની તેને દરકાર ન હતી, તે પોતાનું કામ ગોયા ગણત્રીથી કરતો હતો અને તેથી તે કશી ભૂલવિના એકેક કદમ ભરતો હતો. પણ **દારા** ગણત્રી વિના કદમ ભરતો અને તેથી ભૂલ કરતો હતો. આવી તેની અનેક ભૂલોમાંની એક મૂર્ખાઇ ભરેલી એ હતી કે **સેકંદર**ને સજા કરવા ઇસસ આવ્યો ત્યાં તે પોતાના જનાનાને સાથે લાવ્યો હતો, અને જેવો ભપકો મેહેલમાં રાખતો તેવોજ છાવણીમાં પણ રાખવા માટે સઘળી મોજમજાહ અને એશઆરામની સામગ્રીઓ લઇને તે આવ્યો હતો. સાથે વળી સઘળો ખજાનો અને ઝવેરાત હતાં. તેની બીજી મોટી ભૂલ એ હતી કે તેણે પોતાના દેશનું રક્ષણ કરનારા સઘળા કુદરતી માર્ગોને દુશ્મન સામે બંધ રાખવાને બદલે ખુલ્લા મૂકયા હતા, અને તેમને બચાવવાળી હાલતમાં મૂકવાને બદલે તે બાબે તદ્દન બેદરકાર રહ્યો હતો. એક ત્રીજી ભૂલ પાદશાહે એ કીધી કે સોચાઇનાં ખુલ્લાં મેદાનમાં શત્રુ સાથ લડવાનો લાગ હતો તે પડતો નાખીને તેણે પિનારસ નદીના કિનારા ઉપર ડુંગરો અને પાણીની વચે પડાવ નાખ્યો, જ્યાં **સેકંદર** તેને આવી મળ્યો.

ઇ. પૂ. ૫૩૩ ના નવેમ્બર માસમાં **સેકંદર** અને **દારા** વચે ઇસસની લડાઇ થઇ, જેનું **આર્યને** આપેલું વર્ણન એટલુંબધું અતિશયોક્તિથી ભરપુર છે કે તે ઉપર સુદલ વિશ્વાસ આવતો નથી. ઇરાની ફોજોની સંખ્યા તેના જણાવ્યા મુજબ ૯૦૦૦૦ પાયદળની હતી, જેમાં વચોવચમાં ૩૦૦૦૦ યુનાની સિપાહીઓને રાખ્યા હતા, તથા ૨૦૦૦૦ માણસોની એક ફોજને **સેકંદર**ની જમણી પાંખ ઉપર હુમલો કરવા માટે જુદી રાખી હતી. કહે છે કે એ ઉપરાંત બીજી ઘણી ઇરાની ફોજ હતી, જેનો મેદાનમાં

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સમાસ કરવાની જગા નહિ રહી તેથી તેને ઉપલા નેવું હજાર પાયદળની પછવાડે ઉભી રાખી. આ રીતે ગણતાં ૧૨૦૦૦૦ નું લશ્કર થયું; પણ **દારા**ની ફોજ એટલીજ ન હતી! આપણને જણાવવામાં આવ્યું છે કે ૩૦૦૦૦ ઘોડસ્વારો અને ૨૦૦૦૦ પાયદળને તેણે નદીના સામા કાંઠા ઉપર રાખ્યાં હતાં ત્યાંથી પોતાની જમણી-બાજુએ બોલાવી લીધાં. આ સઘળાં પોણાબે લાખ માણસોનાં ઇરાની લશ્કરની ગણત્રી આપવાની તકલીફ લેનાર **સેકંદર**ની ફોજ કેટલી હતી તે જણાવતાં ભૂલી જાય છે, તો-પણ એટલું જણાવવાની સંભાળ લે છે કે તે બહુ નાની હતી. અને નાની ફોજ મોટી જબર-દસ્ત ફોજને મારે તેમાંજ નામદારી હોય. આપણને ચમકાવવામાં આવે છે કે આ નાની ફોજના જુદા જુદા ભાગો તરફથી ઇરાની લશ્કરો ઉપર એવા અચિંતા હુમલા થયા કે બસ એ ગંજાવર લશ્કરે વગર લડાઇ કરવે નાસવા માંડ્યું! પાદશાહ **દારા** **સેકંદર**ને આગળ વધતો અટકાવવા માટે પોતેજ સપેહ-સાલાર થઇ લડવા ગયો અને તે છતાં તે પોતેજ નાઠો! અને તેબી લડાઇ કર્યા વિના! કોઇપણ દેશના સપેહસાલાર ઉપર આ કિસમ-નું હિચકારૂં તોહમત આગળ કદાચજ મૂકાયું હશે. અને આગળા તવારીખનવેશોએ આપેલાં મહાભારત લડાઇઓનાં વર્ણનોમાં આ કરતાં વધારે હસી કહાડવા જોગ બયાન બીજું કોઇજ હશે.

ડાયોડોરસ અને **કર્શ્યસ** નામના યુનાની તવારીખનવેશોના વધારે ભરૂસેદાર લખાણો મુજબ ઇસસની લડાઇમાં બંને પાદશાહો વચ્ચે જબરૂં જંગ મચ્યું હતું, જેમા **સેકંદરે** પોતાના હરીફના રથને ઘેરી લીધો હતો. **ચારિસ** નામે એક ત્રીજા લખનાર મુજબ બંને પાદશાહો વચ્ચે આમણે સામણે હાથોહાથની લડાઇ થઇ તેમાં **સેકંદર**ને જાંગ ઉપર એક જખમ **દારા**-એ કીધો હતો. આ જખમની વાત **સેકંદરે** પોતે મેસિડન ખાતે **એન્ટીપેટર** ઉપર લખેલાં એક પત્રમાં કબૂલ રાખેલી છે. અને તોપણ **આર્યન** એવું કશું નહિ જણાવતાં લખે છે કે ઇરાનીઓનાં ૧૦૦૦૦૦ પાયદળ અને ૧૦૦૦૦ ઘોડસ્વાર માર્યા ગયા તથા ૪૦૦૦૦ લશ્કરીઓ કેદ પકડાયા હતા! એટલે જે પોણાબે લાખની ફોજમાંથી ૧॥ લાખનો આમ આંકો આવ્યો અને બાકીના જીવ લઇ નાસી જવા પામ્યા હતા! અને એટલા બધા ઇરાનીઓની મુકાબેલ મેસિડોન્યન સિપાહોમાંથી માત્ર ૩૦૦ પાયદળ અને ૧૫૦ ઘોડસ્વારોના જીવ ગયા હતા! સવાલ ઉઠે છે કે જ્યારે આ મેસિડોન્યન પેહેલવાનોને ધસારો લાવતા જોઇ ઇરાનીઓ-એ વગર લડાઇ કરવે નાસવાજ માંડ્યું હતું ત્યારે તે બાહદુરોમાંથી આટલા સાડી ચારશોબી કેમ મરવા પામ્યા હશે?

ઇસસની લડાઇમાં ઇરાનીઓની હાર થઇ અને પાદશાહની છાવણીની લૂટ ચાલી. છાવણીમાં-થી **દારા**ની મા, રાણી, બહેન અને એક બાળક શાહજાદો તથા બે શાહજાદીઓ **સેકં-દર**ના હાથમાં સપડાયાં. વળી ૩૦૦૦ ટેલંટ (રૂ ૬૦૦૦૦૦)ની દોલત તથા બીજો ખજાનો તેના હાથમાં આવ્યાં. આ લડાઇ આગમજ સ્પાર્ટનો સાથ મળીને ઇરાનીઓ મેસિડન ઉપર એક મહાભારત ચહડાઇ લઇ જવાની ગોઠવણ કરતા હતા. પણ લડાઇનાં નાશકારક પરિણામ પછી એ યોજના ભાગી પડી અને **સેકંદર** ઉપર કુદ્રત કેટલી પ્રસંન હતી તેનો એક નવો દાખલો ઉમેરાયો.

પાદશાહ **દારા** નાઠો, પણ સાથે પોતાનાં રાજ કુટુંબને લઇ જઇ શક્યો નહિ. એ કુટુંબ શત્રુને હાથ જવાથી તે બહુ દુખી થયો, અને તેને પાછું મેળવવા માટે તેણે **સેકંદર** ઉપર એક નરમાશ ભરેલું નામુ લખ્યું. પણ તે જવાન મેસિડોન્યન પોતાની છેલી ફતેહોથી એટલોબધો છકી ગયો હતો કે તેણે તુંદીથી જવાબ વાળ્યો. **દારા**એ બીજો પત્ર મોકલ્યો, પણ તેનોબી તુંદી ભરેલો ઉત્તર મળ્યો. આ પછી પાદશાહની રાણીનું મરણ નિપજ્યું, જે ઉપરથી **દારા**એ એક ત્રીજું નામુ પોતાના ફતેહમંદ હરીફ ઉપર લખ્યું, જેનો જવાબ પણ કોઇબી રીતે પાદશાહ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નાં દુખી દિલને ખુશ કરનારો હતો નહિ. હવે તેણે પોતાનું સર્વસ્વ પોતાના હાથમાંથી ગયલું જોઇને **સેકંદર** સામે એક ત્રીજી મરતબે ઉતરવાનો ઠરાવ કીધો.

પણ આ વખ્ત આગમજ ઇરાનમાં માંહેમાંહેનો કુસંપ વધી ગયો હતો, હાકમો પાદશાહ તરફ બેદિલ થઇ ચૂકયા હતા, અને કેટલાકોએ તો છડેચોક બેવફાઇ દેખાવવા માંડી. છુપાં કાવત્રાં ચાલ્યાં. **દારા** તરફથી લખાયાં હોય એવાં કાગજો **સેકંદર**ના હાથમાં આવ્યાં. હાકમો દગાખોર નિવડયા. પોતાના પ્રાંતોના ખજાના દુશ્મન આગળ ખુલ્લા કરી તેને મળી ગયા. અને એ રીતે એટલાબધા પ્રપંચો ચાલ્યા કે **દારા**ના ખરા વફાદાર નોકરો થોડાજ રહી ગયા. દમાસ્કસનો ખજાનો ત્યાંના હાકમના દગાથી શત્રુને હાથ ગયો અને તેથી પાર્સી શેહેનશાહાતની ખરાબીમાં મોટો વધારો થયો. ફિનિશ્યન બંદરો દુશ્મનોને સહેલથી તાબે થયાં, પણ ટાયરના રહેવાસીઓ આ હુમલો લાવનાર સામે માથેમાથ લડયા, અને જ્યારે હાર્યા ત્યારે **સેકંદર**નાં ઘાતકીપણાંના ભોગ થઇ પડયા. એજ રીતે ગાજા શેહેરના લોકો પણ દેલાવરીથી સામા થયા અને ઇરાનના પાદશાહ તરફ શેવટ સુધી વફાદાર રહ્યા. પણ જ્યાં ફતેહનો પ્રવાહજ એક તરફ વહેતો હોય ત્યાં આવાં એકાદ બે શેહેરોના શા આશ્રા? તે બાપદાઓની પણ આ સંગદેલ લડવૈયાના હાથ ઉપર ખૂનરેજી ચાલી હવે તે મિસર તરફ ચાલ્યો, જ્યાં સહેલ ફતેહ કરીને નવું સેકંદરિયા શેહેર વસાવ્યું. અહીં **સેકંદર**નો ગર્વ એટલોબધો વધી ગયો કે તેણે પોતાને દેવતાઓનાં ફર્જંદ દાખલ ઓળખાવવા માંડયો!

હવે આર્બેલાનાં મેદાનમાં બંને લશ્કરો વચ્ચે નવી લડાઇ નકી થઇ. ત્યાં તેઓ ભેગાં મળ્યાં. આ લડાઇ બહુ જબરદસ્ત હતી. ઇરાનીઓ એ વેળા જીવપર આવીને લડયા. મારવું કે મરવું, એજ કાનુન ઉપર તેઓએ અમલ કીધો. એવાં બળથી તેઓ લડયા કે એકવાર ઇરાનીઓની ફતેહ થવાની ઉમેદ પેદા થઇ. પણ બુજાઇ જતી રોશનીનું એ નાબુદ થતું તેજ હતું. ઇરાની ઘોડસ્વારો શત્રુઓ ઉપર ફતેહ પામ્યા ખરા, પણ **સેકંદર** અને **દારા** આ લડાઇમાંબી હાથોહાથ લડયા હતા તે દરમયાન મતલબિયા માણસો તરફથી એવી ખોટી બૂમ ઉરાડવામાં આવી કે પાદશાહ માર્યો ગયો હતો. આ ખોટી અફવા વિજળીને વેગે ઇરાની લશ્કરોમાં ફરી વળી, અને તેથી પેલા સ્વાર્થિ માણસોની મતલબ મુજબનીજ અસર થઇ. પાયદળ ફોજેએ પોતાનો પાદશાહ પડયો એમ જાણીને નાસવા માંડયું, અને શત્રુઓએ તેમની પુઠ પકડી તેમની બની આવી એટલી ખરાબી કીધી.

અસલી તેમજ આજના રાસ્ત તવારીખનવેશો પાદશાહ **દારા**ની હિમત અને લડાઇની કુનેહની બહુ તારીફ કરી ગયા છે. **સર એડવર્ડ ક્રીજી** તેની શિકસ્તનું એકજ મજબૂત કારણ એ દેખાડે છે કે **સેકંદર**ના સરદાર **પાર્મિન્યો**એ ઇરાની ફોજ ઉપર શબેખૂન ચલાવવાની ભલામણ કીધી હતી, તેમ થશેજ એવા ભરૂસાથી **દારા**એ પોતાનાં લશ્કરને બળતી મશાલોની રોશની વચ્ચે આખી રાત જાગૃત રાખ્યું હતું. પણ રાત્રે છાપો મારવા **સેકંદર** આવ્યો નહિ અને બીજે દિને લડાઇ ચાલી ત્યારે ઇરાની લશ્કર આખી રાતના ઉજાગરા અને થાકથી બહુ સુસ્ત પડી ગયું હતું અને તેનું લડવાનું જોર અર્ધું જતું રહ્યું હતું.

આ શિકસ્ત પછી **દારા** મીડયા તરફ નાઠો. હજીબી તેણે ઉમેદ છોડી ન હતી. હજીબી તે નવી લડાઇની તલબ રાખતો હતો. પણ એટલામાં તેના દરબારીઓ અને વજીરો તેના તરફ દગાખોર થયા. **બીસસ** નામે એક વજીરે પાદશાહી પોતાને હાથ કરવાની મતલબથી પ્રપંચ રચ્યો અને **દારા**ને નાસભાગને દરમયાન કેદ કીધો એટલુંજ નહિ પણ તેને મરતતોલ જખમી કીધો. તેઓએ તેનું ખૂન કીધું અને તે ખૂન એક દયાળુ મેસિડોન્યન સિપાહીથી અજવાળામાં આવ્યું. તેણે મરતા પાદશાહને પાણી પાયું, અને **સેકંદર** આવી પુગ્યો

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેને પોતાની વસીહતના છેલા સખુનો કહીને **દારા** પોતાના એ શત્રુના ખોળા ઉપર મરણ પામ્યો (ઇ. પૂ. ૩૩૧). આ વેળા ફતેહ કરનાર રડયો, પણ એ તેનાં ખોટાં નિર્દય આંસુ હતાં. એક ફાર્સી લખનાર મુજબ **દારા**નાં ખૂનમાં **સેકંદર**ની શામેલગીરી હતી, અને ખૂની વજીરોએ તેનીજ લાલચો ઉપરથી આ બુરૂં કામ કીધું હતું.

દારા ઉપર તરેહવાર તોહમતો મૂકાયાં છે. પડતા પર પાતું હોયજ હોય, પણ એટલું ગનીમત છે કે સઘળાજ તવારીખનવેશો તેને વગોવતા નથી. એવું જણાય છે કે એ પાદશાહ જેટલો કમભાગ્ય હતો તેટલો હિચકારો ન હતો. તેની ગમે એટલી બાહદુરી અને હિમત છતાં સંજોગ સઘળા તેની વિરૂધ હતા. તેનું મોટું લશ્કર નામેજ મોટું હતું—સંખ્યામાંજ મોટું હતું. તે કવાયદ વિનાનું હતું. તેને માથે સરદારોનો અંકુશ ન હતો. તેઓ લોભી અને મોજી થઇ ગયા હતા. તેઓમાં વળી કુસંપ હતો. તેઓ પાદશાહ તરફ જોઇયે તેવા વફાદાર ન હતા. તેઓ આખી શેહનશાહાતના મોભા કે નામદારીને બદલે પોતાના એકલાની નામદારી અને દરજ્જા માટે વધારે આતુર હતા. **દારા** તેમને માટે લાયક પાદશાહ ન હતો—બલકે તેઓ એ પાદશાહના હાકમો અને સરદારો થવાને કેવળ નાલાયક હતા. **દારા**ને માટે તો **કુરૂશ** અને **દારાયસ** અને **જર્કસિસ**ના જમાનાના બાહદુર અને સાદા પણ આસુદા પાર્સી હાકમો અને પાર્સી સિપાહોની જરૂર હતી. તેવા સરદારો અને લશ્કરીઓ જો આજે હોત તો એકને બદલે દશ **સેકંદરો** કદી ફાવત નહિ.

હવે થોડાજ શબ્દોમાં આ દુખ ભરેલી પણ ખરી બનેલી વાર્તાનું શેવટ આણીશું યુનાનની **જર્કસિસે** કરેલી ખરાબીનો કીનો **સેકંદરે** બોલેબોલ લીધો, એટલુંજ નહિ પણ તે પુરેપુરો લીધો. **દારા**નાં મોત પછી હવે દેશમાં અફડા તફડી ચાલી. પાદશાહી ખાનદાની એવો કોઇ નિકળી આવ્યો નહિ કે જે લગામ પોતાના હાથમાં લઇ શકે. **દારા**નો એક બાળક શાહજાદો ફતેહ કરનારની છાવણીમાં કેદ પકડાયો હતો, પણ તેનું તેણે શું કીધું તે આજ સુધી કોઇ જાણતું નથી. પાર્સી પાદશાહાતનાં પાયતખ્તો હવે નાચાર થઇ પડયાં. શત્રુ તેમને સેહેલથી તાબે કરી શકયો. પર્સિપોલિસનો નાશ કરવાનો શત્રુનો વિચાર હતો, પણ તેને તેમ કરવા દેવા આગમજ **આર્યબુર્ઝીન** નામનો સરદાર બહુ બળવારીથી લડયો, જેથી શત્રુને આગળ વધી આવ્યા છતાં પાછો હઠવાની ફરજ પડી. તોપણ દેશમાં દગો બરપા હતો. તેને એક છુપો રસ્તો દેખાડવામાં આવ્યો, અને તે રસ્તે દુશ્મને પાર્સી શેહરમાં દાખલ થઇ આગ અને લૂટથી તેને ખુઆર કીધું. રહેવાસીઓ પોતાના જાનમાલને માટે શેવટ સુધી સામે થયા હતા માટે તેણે તેમની નિર્દય કતલ ચલાવી. ઓરતોને ગુલામ દાખલ વેચવા કહાડી. મહાત્મા **જર્કસિસ**ના દુનિયાની અજાયબી જેવા મેહલોને સળગાવી મૂકી પાયમાલ કરી નાખ્યા!

સેકંદરનાં આ જાતનાં કામોની નોંધ લેતાં દિલ કમકમે છે. ઇરાનનો તે હવે ધણી થયો, પણ તેની મુસ્કેલીઓ થોડીજ હતી. પાર્સીઓનો નાશ કર્યા પછી જેઓ બચ્યા હતા તેમને રાજી રાખવા તેણે પાર્સી રીતભાત એખત્યાર કીધી, **દારા**ની બેટી સાથ પરણ્યો, અને પાર્સી સિપાહીઓને પોતાની ફોજમાં લીધા. વળી પાદશાહના ખૂની **બિસસ** વજીરનો તેણે જીવ લીધો. હિંદુસ્તાન સુધી તેણે પોતાની દસ્તદરાજી કીધી, અને પંજાબ તાબે કરી પાછો ઇરાન આવ્યો, અને બેબિલનમાં ઇ. પૂ. ૩૨૩ માં તાવથી મરી ગયો. એ રીતે એક ઘાતકી, ગર્વિષ્ટ, ખૂની, તુંદ અને સખ્ત દિલના લડવૈયાનું ૩૨ વરસની નાનીજ વયમાં શેવટ આવ્યું, અને તે વખતની દુનિયા તેના કાબુમાંથી છુટી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હખામની પાદશાહાતની વંશાવળી.[૧]

- **(૧) હખામનીશ**
  - **(૨) ચીશપાઇશ**
    - **(૩) કમ્બુજિય ૧**
      - **(૪) કુરૂશ ૧**
        - **(૫) કમ્બુજિય ૨**
          - **(૬) કુરૂશ (મહાત્મા) ૨**
            - **(૭) કમ્બુજિય ૩**
            - બર્દિય
    - આર્ય રામત
      - અર્શામ
        - વીશ્તાસ્પ
          - **(૮) દારયવુશ ૧**
            - **(૯) ક્ષયાર્શા ૧**
              - **(૧૦) અર્તક્ષત્ર**
                - **(૧૩) દારયવુશ ૨**
                  - **(૧૪) અર્તક્ષત્ર ૨**
                    - **(૧૫) દારયવુશ ૩**
                      - **(૧૬) અર્ષ**
                  - હુતન
                    - અર્સાન
                      - **(૧૭) દારયવુશ ૪.**
                  - કુરૂશ
                - **(૧૧) ક્ષયાર્શા ૨**
                - **(૧૨) સોગ્દીયાનસ**

૧. આ વંશાવળીમાં જે નામો કાળા અક્ષરમાં છે તે નામવાળા ધણીઓએ નંબર મુજબ એક પછી એક રાજ્ય ભોગવેલું સમજવું.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ભાગ ૮.

તવારીખે યુનાનીઆનઃ

યાને

હખામની શેહનશાહાત પછી ઇરાનમાં ચાલેલી યુનાની હકુમતનો હેવાલ.

બાબ ૮.

સેકંદર અને તેની શેહેનશાહાત.

(ઇ. પૂ. ૩૩૦ થી ૨૪૬.)

૧—સેકંદરની એક મોટાંમાં મોટી તકસીર—પર્સીપોલિસના પાદશાહી મેહેલોની આગ—તેનાં મોત બાબે કહેવાતી આગાહી!—ઈરાની શાહજાદીઓ સાથ તેની શાદી—૧૦ હજાર મેસિડોન્યન સિપાહીઓનાં ઈરાની ઓરતો સાથ લગ્ન—નવી પાર્સી ફોજ—પ્રાંતોમાં પાર્સી હાકમોની નેમણુક—સેકંદરના મરણ પછીની ફાટફુટ—તખ્ત માટેના દાવાદારો—નામનો રાજા ફિલિપ—શેહેનશાહાતની સરદારોમાં વહેંચણી—તેઓ વચ્ચેની દુશ્મની અને લડાઈ—ફિલિપ અને તેની રાણીનાં ખૂન—દારાની શાહજાદી રોશનકના બેટાને પાદશાહી આપવાની ગોઠવણ—તેનું અને તેની માનું ખૂન—સેકંદર ૨ જા દાખલ તેના સિક્કા—સરદારો વચ્ચે ચાલુ લડાઈઓ—પોતાના હરીફનું કલેજું ખાઈ જનાર સિલ્યુકસ!—થ્રેસ, બેબિલન અને મિસરવાળા સરદારો વચ્ચે ઘાડો સંબંધ—બહેન અને મા સાથ શાદી કરનારા પરદેશી હાકમો!—જુદાં જુદાં પાર્સી રાજ્યોનું યુનાનીઓથી સ્વતંત્ર થવું—ઈરાન તરફ બૌધ્ધ ધર્મ ફેલાવનાર અશોક રાજા—ઈરાનમાં પાર્થ્યનોની તુરાની હકુમત.

હખામની વંશની સમાપ્તી મહાત્મા સેકંદરે આણ્યા પછી તે માત્ર સાત વધુ વરસ જીવવા પામ્યો, અને તેનાં મરણ પછી થોડીજ મુદતમાં તેણે જીતેલા મુલુકો તેના વારેસોના હાથમાંથી વેરાઇ પડયા. ઇરાનમાં કરેલી તેની ખરાબીઓ એ પુરાતન દેશને માટે કદી નહિ પુરાય એવી ખોટ હતી, અને તેટલામાટે તેનાં એ કામ તરફ જરતોસ્તીઓનાં અનેક પુસ્તકોમાં ધિક્કાર બતાવ્યો છે.[૧] કેટલાકો એવું કેહેવાની હિંમત કરે છે કે તેણે પર્સિપોલીસના બેમૂળા મહાભારત મેહલોને બાળી નાખ્યા ન હતા. બીજાઓ એવો બચાવ લાવે છે કે હખામની પાદશાહ મહાત્મા જર્કસિસે યુનાન ઉપર ચહડાઇ કરીને જે ખરાબીઓ કીધી હતી તેના બદલા તરીકે તેણે આ મહાન મેહેલોને આગ લગાડી હતી. ઇંગ્રેજ કવિ ડ્રાઇડને એ મતલબની એક કવિતા[૧] લખીને સેકંદરનો બચાવ કીધોછે, અને તે ઉપરથી બીજાઓ બી એમજ લઇ નાઠા છે, કે માત્ર એથન્સના કીમતી દહેરાંને બાળી નાખવાના કીનામાં સેકંદરે પર્સિપોલીસને આગ લગાડી હતી. જો આ કીનાની વાત મંજુર રખાતી હોય તો સેકંદરને આ જગ પ્રસિદ્ધ મેહેલોને પોતાને હાથે બળતી મશાળવડે સળગાવવાની કશી અગત્ય ન હતી, અને કાંઇ કીનો પણ લેવાનો ન હતો, કેમકે એથન્સનું દહેરૂં જર્કસિસે બાળ્યું તેમાં તેણે યુનાનીઓની એક મહાભારત તકસીરનો માત્ર એક નજીવો ખંગ લીધો હતો. તે તકસીર તેઓએ લીડયાનાં રાજ્યનાં પાયતખ્ત સાર્દિસ શેહરને બાળી નાખવા સંબંધી હતી, જેમાં એથન્સનાં દહેરાં જેવાં અનેક કીમતી આતશ-

૧ અર્દાવીરાફ નામુ, પ્ર૦ ૧; દીનકર્દ; બહમન યશ્ત, પ્ર૦ ૨, ફ૦ ૧૯ તથા પ્ર૦ ૩, ફ૦ ૩૪; ઇત્યાદી.

જુઓ "તવારીખે સાસાનીઆન," સ૦ ૪૯—૫૦, તથા "તવારીખે હખામનીઆન;" સ૦ ૪૯૫—૯૬.

૧ જેનું નામ તેણે "Alexander's Feast" એવું આપ્યું છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કદેહોનો નાશ થયો હતો. એ રીતે ત્યારે **સેકં-દરનું** પાર્સી પાદશાહાતનો નાશ કરીને તેના શેહનશાહોની જગ પ્રસિદ્ધ યાદગારીનો પણ સદંતર નાશ કરવાનું કામ કેવળ નહિ માફ થઇ શકે એવું હતું, અને તેમ કરવાનું તેની કને કશું મજબૂત કારણ ન હતું. ઇરાનના એક માજી અમેરિકન એલચી મી૰ એસ. જી. ડબ્લ્યુ. **બેન્જામિનના** શબ્દોમાં "પર્સીપોલિસ-ની આગ એક ભૂલ હતી, પછી તે જંગલી ઝનુનમાં લગાડવામાં આવી હોય યા ગંભીર રાજ્યનીતિનું તે પરિણામ હોય. જે ધણી હુન્નર સામે લડાઇ ચલાવે છે તે પ્રજાઓ સામે નહિ પણ માણસજાત સામે લડાઇ ચલાવેછે."[1] આ ઘણાજ નરમ ઠપકાના શબ્દો છે, તોપણ તેટલોજ ઠપકો મહાત્મા **સેકંદરને** ગૉથ અને વેનડૉલ જેવી ઉત્તમ વસ્તુઓનો નાશ કરનારી જંગલી પ્રજાઓ જેવો ઝનુની દેખાડવા માટે બસછે, કેમકે એ સૌથી મોટી કસુરને માટે તેને જેટલોબી ઠપકો આપો તેટલો થોડો છે. તેણે ચલાવેલાં ખૂનો અને તેણે છેલા હખામની પાદશાહ **દારાના** બે ખૂની વજીરોને આપેલી પાદશાહનો જીવ લેવાની છુપી મંજુરિયાતનાં પાપોમાં પર્સીપોલિસનો મહેલ બાળી નાખવાનો ગુનાહ ઘણો મોટો વધારો કરે છે.

પણ એ સર્વ તકસીરો વગર સજા મેળવવે પસાર થવા પામી નહિ. માત્ર ૩૨ વરસની કાચ્ચી જવાનીમાં આ બળવાન જોધ્ધો બેબિલન ખાતે મરણ પામ્યો, જેની કીમતી કબર આજે તે-નાજ વસાવેલાં સિકંદરિયા શેહરખાતેથી મળી આવેલી કહેવાય છે.[2] એક દંતકથા છે કે જ્યારે **દારાના** ખૂની વજીર **બિસસની** શોધમાં **સે-કંદર** બલ્ખ તરફ ગયો, જ્યાં તે ઇરાની રાજ-વંશી પોતાનું નાનકડું રાજ્ય સ્થાપી બેઠો હતો. ત્યારે માર્ગમાં દમધાનની પડોશમાં એક જાતનાં બે નરમાદા ઝાડ ("પ્લેન ત્રી") એક બીજાની જોડે જોડ જોડાઇને ઉગેલાં તેણે દિઠાં. કહે છે કે આમાંનું નર ઝાડ દિવસે અને માદા રાત્રે ભવિષવાણી ભાખતું હતું! **સેકં-દરને** કાને આ વાત આવ્યાથી તેણે પોતાનું ભવિષ જાણવાની ઇચ્છા કીધી, કેમકે આમ કરવાનો તેને બહુ વેહેમ હતો. ઝાડોએં પોત પોતામાં વાત કરતાં કહ્યું કે **સેકંદર** પોતાની ભર જવાનીમાંજ મરણ પામશે, અને બીજાઓ તેની ફતેહનાં ફળ ચાખશે.[1] આ કથાને આ-પણ વાજબી રીતે હસી કહાડીશું, પણ ઉપલી ભવિષવાણી મુજબજ **સેકંદરના** સંબંધમાં પાછળા સર્વ બનાવો બન્યા હતા એમ તવા-રીખે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. એ બનાવોમાંનો પહેલો તેનાં મોતને લગતો હતો તે બાબે તો એક આગળાં દફતરમાં[2] અમે ખોલાસેથી લખ્યું છે, માટે ત્યાં હવે તેનાં મરણ પછીના બના-વોનીજ નોંધ લઇશું.

મહાત્મા **સેકંદર** પાર્સીઓના પાદશાહ અને તેના મેહેલનો નાશ કરવા માટે ગમે એટલો આપણા ધિક્કારમાં આવ્યો છે, તોપણ પોતે રાજ્યનો ધણી થયા પછી તેણે તેઓ તરફ બહુ મમતા બતાવવા માંડી અને જો તે લાંબી જીંદગી ભોગવવા પામ્યો હોત તો ઇરાની શેહનશાહત આખી દુન્યામાં ઘણી ફાવી નિક-ળત, તે વાત કોઇથી ના પાડી શકાશે નહિ. તેણે પાર્સીઓ સાથ મળી જવા માટે બલ્ખના એક શાહજાદાની બેટી **રોશન (રૌક્ષાના)** સાથ શાદી કીધી હતી, પણ ત્યારબાદ પાદશાહ **દારાની** છેલી વસીહત ઉપરથી હોય યા પાર્સી-ઓનો વધારે પ્યાર મેળવવાની રાજદ્વારી નેમથી હોય, ગમે તેવી રીતે પણ તેણે **દારાની** બેટી **સ્તેતીરા** સાથે પણ શાદી કીધી.[3] **દારાની** રાણી **પરીજાદ (પેરીજાતિસ)** આગળા પાર્સી પાદશાહ **દારાયસ** ઓકસ (દારાયસ ૩)ની બેટી

---

1 The Story of Persia, સ૰ ૧૪૬.

2 એક ગરીબ મહમદિયાન કુટુંબનાં સાદાં ઘરની લોડમાં આ કબર આવેલી કહેવાય છે, અને તે પોતબી બહુ સાદી છે. કેટલાક મુસાફરો તેને સેકંદરની દાખલ ભૂલ રાખવાની આંચકી ખાય છે.

1 The Story of Persia, સ૰ ૧૪૮.

2 જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન," સ૰ ૪૯૭.

3 ફિર્દુસી અને નીજામી મુજબ દારાની બેટીનુંજ નામ રોશનક હતું. સ્તેતીરાની વાત તેઓ જાણતા જણાતા નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતી, અને એ રીતે **દારા**ની બેટી જેમ બાપ તેમજ મા તરફથી પણ પાદશાહી ખાનદાનથી ઉતરેલી હતી. આ બાનુનો હાથ કબૂલ રાખીને **સેકંદરે** પોતાના વડા લશ્કરી અમલદારો અને સિપાહોને એવો મોતેબર દાખલો આપ્યો કે જેથી ઇરાની ઓરતો સાથ શાદી કરીને ઇરાનમાંજ ઠરીઠામ થવાની તેમનેબી લાલચ થઇ. **સેકંદર**ની મતલબ આમજ કરાવવાની હતી, કેમકે હવે તે ઇરાનમાંજ પોતાનું પાયતખ્ત સ્થાપવા માંગતો હતો અને ત્યાંથીજ મેસિડન અને યુનાન ઉપર કાબુ ચલાવવા ધારતો હતો. એ રીતે ત્યારે ૧૦૦ વડા લશ્કરી અમલદારોએ અને ૧૦૦૦૦ મેસિડોન્યન સિપાહીઓએ પોતાના મહાન સરદારનો દાખલો પકડી ઇરાની ઓરતો સાથ શાદી કીધી. આમ કરીને તેઓ હવે ઇરાનનાજ રહીશ થવાને કબૂલ થયા, અને એ સરજમીન તેઓને એટલી બધી પસંદ પડી તથા માફક આવી કે તેઓએ પોતાને વતન પાછા ફરવાની મરજી દેખાડીજ નહિ. એટલી બધી હદ સુધી તેઓ પોતાનાં નવાં ઘરબાર ઉપર મોહિત હતા કે પાછળથી **સેકંદર**નાં મરણ પછી ૨૩૦૦૦ યુનાની સિપાહીઓએ પોતાને વતન જવાની માંગણી કીધી અને પોતાનાં હથિયારો છોડી આપવાની શર્મિંદગી ભરેલી શરતે પણ તેઓ યુનાન જવાને તૈયારજ થયા ત્યારે પેલા ઘરબારવાળા થઇ પડેલા મેસિડોન્યન સિપાહીઓએ તે વગર હથિયારની મોટી સંખ્યાને એકદમ ઘાતકીપણે કાપી નાંખી[1]!

સેકંદરે હવે એક બીજું પગલું ભર્યું. તેણે ખાસ પાર્સીઓનીજ એક નવી ફોજ ઉભી કીધી, અને ૩૦૦૦૦ માણસોનાં આ લશ્કરને યુનાનીઓને મળતી લડાઇની તાલીમ આપી અને હથિયારબંધ કીધું. એ લશ્કરના એક ભાગ સાથ **સેકંદર** પંજાબ સુધી જઇ ફતેહ કરી આવ્યો હતો, અને મોટા પાર્સી પાદશાહ **દારાયસ હીસ્તાસ્પિસના** વખ્તથી પાર્સીઓનાં સંસ્થાન હિંદુસ્તાનમાં બનવા લાગ્યાં હતાં. તેમાં આ વખ્તથી નવો વધારો થયો હતો.

હિંદુસ્તાનથી પાછો ફરીને **સેકંદરે** બેબિલનમાં પોતાનું પાયતખ્ત કીધું અને ત્યાંજ તેની અજલ આવી. આ વખ્તે શેહનશાહાતનો કારોબાર અસલ મુજબ શત્રપો યાને છત્રપતિઓથી ચાલતો હતો, અને આ હાકમો દાખલ ઘણું કરીને પાર્સીનેજ નેમવામાં આવતા હતા, એવી મતલબથી કે ઇરાની રૈયતો પોતાને માથે પોતાનાજ હાકમોનું રાજ્ય ચાલતું જોઇને બંડ નહિ ઉઠાવતાં સુલેહથી વર્તે. અશિયા મૈનર ખાતેના પ્રાંતો આ ગોઠવણથી અત્યાર આગમજના રાજી હતા, અને ઇરાનના ઘણા પ્રાંતો પણ આ યુક્તિથી ચૂપ થઇ ગયા હતા. પણ સુગ્ધ, બલ્ખ, અને પંજાબના મુલુકો પોતાને માથે પ્રદેશી અમલ જોવાને નારાજ હતા. બીજા હાથ ઉપર યુનાની ને મેસિડોન્યન સિપાહીઓ વચે જેવો જોઇયે તેવો એખલાસ ન હતો. તેઓ એકેકની અદેખાઇ કરી હરીફાઇ બતાવતા હતા. **સેકંદર**ની હયાતીમાંજ આ અરસપરસના ધિકારની વાત જાણીતી હતી; પણ ઇ. પૂ. ૩૨૩નાં સાલમાં તેનું મોત નિપજ્યા પછી આ શત્રુતાએ જાહેર રૂપ લીધું. આ જોધ્ધાએ ૭૦ થી વધુ શેહેરો સ્થાપીને ત્યાં જેમ મેસિડોન્યન તેમજ યુનાની લોકોનાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હતાં, પણ હવે તેની હયાતી બાદ આ સંસ્થાનોમાં પણ આગ સળગી અને એ રીતે ૪૦ થી ૪૫ વરસો સુધી હખામની ઇરાનના જુદા જુદા ભાગો ખાતે આ પ્રદેશી ટોળાંઓ વચે રાજ્યનાં વડાપણાં માટે જબરી જુંબેશો ચાલી, અને લાખોના જાનની ખુઆરી થઇ. આ ફિતુરનો ટુક ઈતિખાબ આ ઠેકાણે જોઇ જવો ઘટે છે.

સેકંદર પછી તખ્ત કોણને આપવું અને કોણે લેવું એ એક મુશ્કેલ સવાલ થઇ પડયો. તેની રાણી **રૈશનક** હમેલદાર હતી; પાદશાહ **દારા**ના બાહદુર યુનાની સરદાર **મેમ્નન**ની વિધવા **બાર્સીન**ને પેટે તેનો **હિરેકિલસ** નામે એક બેટો હયાત હતો. તેની બીજી રાણી શાહજાદી **સ્તેતિરા** પણ દાવો ઉઠાવે એમ હતું; તેનો વળી એક સાવકો ભાઇ **ફિલિપ અરિડયુસ** નામનો હતો, જે નબળાં મનનો

1 The Story of Persia, સ૦ ૧૫૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અને એક નાચનારીને પેટનો હતો. આ સઘળા દાવાદારો જોડે વળી તેની મા **ઓલિમ્પ્યાસ** તથા તેની બહેન **કિલયોપેત્રા** રાજ્ય લેવાને ખડાં ઉભાં હતાં. પણ એ સઘળાં જેટલું રાજ્ય કુટુંબનું નહિ તેટલું પોતાનું ભલું થયલું જોવા માગનારાં હતાં. એટલામાટે હજીતો **સેકંદર**ની લાશ ભૂમિદા થયાવિના મેહેલમાં પડેલી હતી ત્યારથીજ લાગતા વળગતાઓ વચે મારામારી ચાલી. **સેકંદર**ના ઘરખટલાનો વડો **પર્ડીકાસ** નામે સરદાર હતો તેણે ઘોડેસવારોને હાથ કરી લઇ એવું જાહેર કીધું કે રાણી બાળકનો જન્મ આપે ત્યાં સુધી સરદારોનાં એક નાનાં મંડળે રાજ વહીવટ ચલાવવો. આ ગોઠવણુની સામે પાયદળ ફોજ થઇ, અને તેણે ઉપર કહેલા નબળાં મનના **ફિલિપ**ને રાજા ઠોકી બેસાડવા માંગ્યો. બંને પક્ષો વચે ખૂનખાર લડાઇ જાગે તે આગમજ તોડ એવો શોધી કહાડયો કે નવો વારેસ જન્મે ત્યાંસુધી **ફિલિપ**ને નામનો રાજા ઠરાવવો. એ આગમજ બંને વિરૂધ પક્ષનાં લશ્કરો એક કુત્રાંનો ભોગ આપી તેના બે કકડા કરી તેમને એકેક બાજુએ રખાવી તેમની વચેથી પસાર થઇ ગયાં, કેમકે આવી વખ્તે આમ કરવાનો મેસિડોન્યન લોકોમાં જંગલી રેવાજ હતો.[1] પછી **પર્ડિકાસે** પોતાની વિરૂધવાળાઓના આગેવાનોમાંના ૩૦ જણને કેદ પકડી તેમને હાથીના પગતળે ભચડી નખાવ્યા.

ઉપલી ગોઠવણુમાં એક શરત એવી હતી કે **પર્ડીકાસે** નવા રાજાના વડા કારભારી દાખલ રાજ્યનો સર્વ વહીવટ કરવો, અને લશ્કર ઉપર કાબુ ચલાવવો. તેણે સઘળા વડા અમલદારોને જુદા જુદા પ્રાંતોના હાકમ નેમ્યા અને તેમને પુર લશ્કરી સત્તા આપી. આ સરદારોમાંનો એક **ટૉલેમી લાગસ**, જે **સેકંદર**નો તવારીખનવેશ થઇ ગયો છે, તેને મિસરની હાકમી મળી; મેસિડોન્યા યાને **સેકંદર**નાં વતનની પાદશાહી જેફ **એંટિપેટર**ને મળી, જે રાજકુટુંબ તરફ અસલથી ફિદા હતો, અને જે પોતાના બેટા **કેસેંડર**ને એવો ફિદા નહિ જોઇને તેને પોતાની ગાદીનો વારેસ નહિ ઠરાવતાં એક જુદાજ ધણીને મેસિડનનું તખ્ત આપી ગયો હતો. **કેસેંડર** **સેકંદર**નો તથા તેના કુટુંબનો બહુ કટ્ટો શત્રુ હતો. એક ત્રીજો સરદાર **લૈસિમેકસ** હતો, તેને થ્રેસની હાકમી મળી; ચોથો **એન્ટીગોનસ** ફ્રીજયામાં અને પાંચમો **યુમીનિસ** પેફલેગોન્યામાં ઠરીઠામ થયા. છેલો **સેકંદર**ની હયાતીમાં તેનો ખાનગી મુનશી હતો. પણ **એન્ટીગોનસ** અને બીજા મેસિડોન્યન સરદારો તેને ધિકારતા હતા. **યુમીનિસ** રાજ્ય કુટુંબ તરફ વફાદાર હતો અને તેથી **પર્ડિકાસ**નો તે વહાલો હતો; પણ **પર્ડિકાસ** વળી બીજા સરદારોને અકારો હતો માટે તેની મદદમાં **યુમીનિસ** એકલોજ હતો.

હવે આ અને એવાજ બીજા છત્રપો વચે માંહેમાંહેની લડાઇઓ ચાલી, અને ઉપર કહ્યું તેમ તે ૪૫ વરસો સુધી ચાલુ રહી. લડાઇની શરૂઆત **પર્ડિકાસ**થીજ થઇ. વડા વહીવટદાર દાખલ તેણે જોઇ લીધું કે કેટલાક છત્રપો રાજ્યકુટુંબ તરફ વફાદાર નહિ રહેતાં પોતપોતાની સ્વતંત્ર પાદશાહી સ્થાપવા બેઠા છે. એટલામાટે આ સરકશ સરદારોને તેણે બોલાવી મંગાવ્યા. એઓમાંના બે મુખ્ય મિસરવાળો **ટૉલેમી** અને ફ્રીજયાનો **એન્ટીગોનસ** હતા. છેલો યુરોપ નાસી ગયો, પણ **ટૉલેમી** પોતાના પ્રાંતમાંજ હતો માટે **પર્ડિકાસે** તેને કચડી નાખવા માટે મિસર ઉપર ચહડાઇ કીધી, જેમાં તેની ભારે હાર થઇ, અને તેનાજ લશ્કરને હાથે ગભરાટમાં તેનો જીવ ગયો. આ રીતે રાજવહીવટ કરનાર વડો ગયો કે સઘળા એકેકથી સ્વતંત્ર થઇ પડયા. બેબિલનની હાકમી આ વેળા **સિલ્યુકસ** નામે એક જવાન સરદારને મળી હતી. **એન્ટીગોનસે** **યુમીનિસ**નો જીવ લીધો, અને હવે તેણે આખી શહેનશાહાતનો ધણી થઇ બેસવા ચહાયું. એશિયામાં

---

૧ "The Story of Alexander's Empire," સ૦ ૪૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મુખ્ય દોર તેનોજ હતો. ઇરાન આખું તેનાજ હાથમાં હતું, પણ માર્ગમાં એકલો બેબિલનનો હાકમ **સિલ્યુકસ** રહેલો હતો. તે જવાન તેની સાથ લડાઇમાં ઉતરવાને અશક્ત હોવાથી મિસરમાં જઇ ભરાયો, અને **એન્ટીગોનસ**નો છેક હિંદુસ્તાન સુધી ડંકો વાગ્યો. તેનો જો કોઇબી મુખ્ય હરીફ રહ્યો હોય તો તે મેસિડનવાળા જેફ **એન્ટીપેટર**નો બેટો બાહદુર પણ ઘાતકી **કેસેંડર** હતો. એ જવાનને તેનો બાપ તખ્ત આપી ગયો ન હતો, તોપણ લડીને તેણે એ તખ્ત હાથ કીધું. જેમ એ ધણી તેમજ **એન્ટીગોનસ** **સેકંદર**ના વારેસને તાબે રહેવાને ખુશી ન હતા, માટે એ રીતે **સેકંદર**ની જીતેલી હાકમી તેનાં મરણ પછી થોડાંજ વરસોમાં તેના કુટુંબના શત્રુઓના હાથમાં ગઇ.

આ ઠેકાણે જણાવવું જોઇયે કે **સેકંદર**ની રાણી **રૈશનકે** એક બેટાને જન્મ આપ્યો હતો અને હાલ તે ૧૩ વરસની વયે પુગ્યો હતો. તેને **સેકંદર ૨જો** એવું નામ આપીને તેનેજ નામે રાજકાજ ચલાવવાની હિલચાલ થઇ ચૂકી હતી. જેફ **ઓલિમ્પ્યાસ** આ બાળક તથા તેની મા ઉપર વહાલ રાખી બીજા કોઇપણ દાવાદારનો દાવો કબૂલ રાખવાની ના પાડી બેઠી હતી. તેણીએ પેલા નામના નબળા રાજા **ફિલિપ આરિડયુસ** અને તેની બાયડીને[1] મારી નખાવ્યાં તથા બીજાં ઘણાં ખૂનો કરાવ્યાં, એવી નેમથી કે તે ધણીઓ **સેકંદર**ના માર્ગમાં હરકત કરનાર થઇ પડે નહિ. પણ પોતાનાં મરણ પછી એજ નિર્દોષ બાળક અને તેની માને પોતાનાંજ આ ઘાતકી કામોને થકી નાહક કેવું ખમવું પડશે તે આ બુઢી જાણતી ન હતી. તેણીનાં મોત પછી આ બંને પાદશાહી મા દિકરો મેસિડનમાં સબળ થઇ પડેલા પેલાજ **કેસેંડર**ના હાથમાં કેદી જેવાં થઇ પડ્યાં, જે ધણી **સેકંદર**નો કટો શત્રુ હતો. તેણે નાના **સેકંદર**ને એવું કહીને પોતાના કબજામાં રાખ્યો કે તે મોટી વયનો થાય ત્યારે તેને તખ્ત હવાલે કરવામાં આવશે. તેણે તે શાહજાદા—બલકે નાના રાજાને—તેની મા રાણી **રૈશનક** સાથે એમ્ફીપોલિસ ખાતે નજર કેદ રાખ્યાં, જ્યાં લોકોની દયા તેઓ તરફ ખેંચાયલી જોઇને તેણે છુપી રીતે તે બંને નિર્દોષ જીવડાઓને સદાના શાંત કરી દીધા. બાપની હયાતી પછી જન્મીને કાચી બાળક વયમાં **સેકંદર ૨જો** જાયા થયો, જેને માથે તેના મોત વખ્તે કોઇનો મદદગાર હાથ ન હતો, અને તેની તરફથી ઘાતકી **કેસેંડર** સામે હાથ ઉઠાવે એવું પણ કોઇ ન હતું. જો **પર્ડિકાસ** કે **યુમીનિસ** જીવતા હોતતો આમ કરત ખરા. આ ઘાતકી મોત વેળા તેની વય માત્ર ૧૩ વરસની હતી. તેને નામના સિક્કા પડતા હતા, જે ઉપર તેનું નામ ભપકાથી કોતરાતું હતું. પણ તે બિચારો નામનોજ રાજા હતો. ફકત એક પાદશાહને પેટે અવતરવા થકીજ બાળ વયમાં ખૂનીએ તેનો જીવ લીધો હતો. તેનાં મોતથી **સેકંદર**નાં ખાનદાનમાં તખ્ત રહેવાની સઘળી ઉમેદો ભ્રષ્ટ થઇ. બીચારા **હિરેકલીસ**ને પણ મતલબી ખૂનીઓએ જીવતો રહેવા દીધો નહિ. **સેકંદર**ની બહેન **કિલયોપેત્રા** જે ઇપેરસના રાજાની વિધવા હતી તેણીનું પણ **એન્ટીગોનસે** ખૂન કરાવ્યું. એક મહાન જોદ્ધો—જેણે એકવાર જાણીતી દુનિયાનો મોટો ભાગ જીતી લીધેલો—તેના કુટુંબની આ કેવી હાલત! તેનું નામ રાખનાર પણ કોઇ રહ્યું નહિ!

એન્ટીગોનસ એશિયામાં મજબૂત હતો, પણ હવે તેની સામે ચાર હાકમોની ચોકડી ઉભી થઇ. બેબિલનવાળો **સિલ્યુકસ** (જે મિસરમાં આશ્રો લઇ પડ્યો હતો), મિસરવાળો **ટૉલેમી** (જે ત્યાં બહુજ મજબુત થઇ પડ્યો હતો), થ્રેસવાળો **લૈસિમેકસ** અને મેસિડનવાળો **કેસેંડર**;—એ સઘળાઓએ ફ્રીજ્યાવાળા **એન્ટીગોનસ** સામે એકસંપ રચ્યો. પણ આ હાકમનો **ડિમિત્રિયસ** નામે એક

૧ આપણે ઉપર જોયું તેમ ફિલિપ સેકંદરનો ભાઈ હતો, અને તેની બાયડી સેકંદરની બહેનની દીકરી હતી; માટે ફિલિપે પોતાની ભાણજી સાથ લગન કીધેલાં હોવાં જોઈએ. આ કરતાં પણ વધારે નજદીકની સગાઈની યુનાનીઓ અને મેસિડોન્યનોમાં કશી છીટ હતી નહિ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઘણોજ ખબરદાર અને કુનેહબાજ બાહદુર બેટો હતો, જેની મદદથી તેણે આ ચારે શત્રુઓને એકેક સાથ મળી જતા અને લશ્કરો ભેગાં કરી હુમલો લાવતા અટકાવ્યા. પણ **એન્ટીગોનસ**નો સર્વથી મોટો હરીફતો બેબિલનવાળો **સિકલ્યુકસ** સાબેત થયો, જેની કને મોટી ફોજ હતી. છેક હિંદુસ્તાન સુધી તેનો કાબુ હતો, પણ છેલ્લાં કેટલાંક વરસો તેને તે તરફની લડાયક પ્રજાઓને તાબે કરવામાં ગુજારવાં પડયાં. અગસ કરીને પંજાબ તરફ **સેકંદર**ને તાબે થનાર હિંદુ રાજા **પોરસ**નું ખૂન થયાપછી **સિલ્કયુસ**ની મુશ્કેલીઓ વધી હતી, એજ વખ્તે **ચંદ્રગુપ્ત** નામનો હિંદુ રાજા સિંધુ નદીની આપણીતરફની બાજુએ બહુ બળવાન ગણાતો હતો. તેની સાથે **સિલ્યુકસ**ને દોસ્તી રાખવાની ફરજ પડી, અને તેમાટે તેણે તેને ગેડ્રુશિયા, આરાકોશિયા અને પેરોપામિસસના પ્રાંતો સ્વાધીન કરી તેના બદલામાં ૫૦૦ હાથીઓ અને મોટો ખજાનો મેળવ્યો. આથી **સિલ્યુકસ**નો વગ બહુ વધી ગયો, અને **એન્ટીગોનસ**નો તે જબરો હરીફ થઇ પડયો. તેણે ઇ. પૂ. ૩૧૨ માં પોતાના વંશની સ્થાપના કીધી અને તેની પછી તેના એ વંશના ઘણા પાદશાહો અમલ ભોગવી ગયા. ટૈગ્રીસ નદી ઉપર તેણે પોતાનાં નામ ઉપરથી સિલ્યુકિયા નામે શેહેર સ્થાપી ત્યાંજ પોતાનાં ઇરાની, બલકે યુનાની-ઇરાની રાજ્યનું પાયતખ્ત કીધું. અગરજો **સેકંદર** જીવતો રહ્યો હોત તો આ રાજ્ય ઇરાનનુંજ ચાલુ રહેત, અને બળ તથા વિસ્તારમાં આગળ વધત. કદાચ **પર્ડિકાસ** અને **યુમીનિસે** પણ તેમજ કર્યું હોત. પણ ઇરાનને યુનાનની ખિદમત બજાવવાની સર્જત હોવાથી તે ૪૫ વરસના સઘળો લડાયક હિંગામમાં નહિ સરખી તાબેદાર હાલતમાં રહ્યું. **સેકંદર**ના વારસોની ઉપલી સઘળી લડાઇઓથી નિપજેલી ખરાબીનાં દુઃખમાંથી પાર્સી સંસ્થાન નિરાળું રહ્યું હતું—એક ગંજવર તુફાનમાંથી કોઇ બારકસ બચાવ ભરેલી હાલતમાં સલામત છટકી જાય તેમ તે બચી ગયું હતું. અને ત્યારપછીની પાંચ સદીઓ સુધીના લાંબા કાળમાં જ્યારે લડાઇનો મોજો મીડયા અને પાર્થ્યા વગેરે પ્રાંતોમાં ખરાબી પાથરતો હતો ત્યારે પર્સીસ પોતાની લાંબી શાંતિવાળી ઊંઘમાંજ પડેલું રહ્યું હતું.

સિલ્યુકસ હાથીઓની જે મોટી ફોજ હિંદુસ્તાનથી લઇ ગયો તે વેળાસર કામ લાગી નહિ. તેની મદદ તૈયાર છે એમ સમજીને **લૈસિમેકસ એન્ટીગોનસ** ઉપર હુમલો લાવ્યો, પણ તેને **ટોલેમી** તરફથી પણ વેળાસર મદદ મળી નહિ. આથી તેને અનેક પ્રપંચોથી વખ્ત પસાર કરી નાખવો પડયો. અંતે **લૈસિમેકસ** એક તરફથી **એન્ટીગોનસ** અને બીજી તરફથી તેના બેટા **ડિમિત્રિયસ**નાં લશ્કરો વચ્ચે ઘેરાઇ ગયો. પણ એજ વખ્તે **સિલ્યુકસ** હાથીઓની ફોજ સાથ આવી પુગ્યો અને ઇ. પૂ. ૩૦૧ માં ઇપ્સસની લડાઇમા **એન્ટીગોનસ**નો જબરો પરાજય થયો. તે ૮૧ વરસની વૃદ્ધ ઉમરે માર્યો ગયો, તેનું લશ્કર વિખરાઇ ગયું, અને **ડિમિત્રિયસ** પોતે પણ નાસી ગયો. આ રીતે **સેકંદર**નાં આખાં રાજ્યનો પોતે ધણી થવાની ઉંઘમાં બુઢો **એન્ટીગોનસ** સદાનો ઉંઘાઇ રહ્યો, પણ તેના નાસભાગમાં પડેલા દિકરાએ એ સ્વપ્નો ચાલુજ રાખ્યો. મેસિડનમાં કેસેંડરનાં મરણ પછી તે ત્યાંનો ધણી થઇ બેઠો, પણ અંતે **સિલ્યુકસે** તેને પકડયો અને એક ઝનુની, ખૂની, માણસખાઉ જંગલીની માફક તે તેનું દિલ ખાઇ ગયો! **ડિમિત્રિયસ** પકડાયો ત્યારે તેની જીંદગીની કહાણી લખનાર **પ્લુટાર્ક** કહી જાય છે કે અગણિત શેહેરોએ તેનો છુટકારો કરવાની **સિલ્યુકસ**ને કાકલુદી કીધી અને તે જે માંગે તે કીમત આપવાની ખુશી દેખાડી. બીજા હાથ ઉપર ગ્રેસવાળો **લૈસિમેકસ** આ પકડાયલા ધણીથી એટલોબધો બિતો હતો કે તેણે તેને નહિ છોડી મૂકતાં પુરો કરી દેવા માટે **સિલ્યુકસ**ને ૨૦૦૦ ટેલંટની[1] રકમ આપવા માંગી હતી. **ડિમિત્રિયસ**નાં મોત પછી તેના બેટા **એન્ટીગોનસે** મેસિડનમાં પાદશાહી ચાલુ કરી પોતાનો વંશ સ્થાપ્યો હતો.

---

૧ એક ટેલંટના રૂપિયા ૧૫૯૦.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સિલ્યુકસની છેલી મોટી ફતેહ પછી હવે તે છેક ભૂમધ્ય સમુદ્રથી હિંદુસ્તાન સુધીના મુલુકોનો ધણી કહેવાયો, તો જોકે એટલાં વિસ્તારમાં ઘણે ઠેકાણે સ્વતંત્ર હાકમો આગળા વખ્તથી રાજ્ય કરતા હતા તેમને હજી તુલીક કોઇએ છેડયા ન હતા, અને **સિલ્યુકસ** કે **એન્ટીગોનસ**થી પણ તેઓ અળગાજ રહી ગયા હતા. એ સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં કેટલાંકતો ખુદ મજદયસ્ની મજહબ પાળનારાં પાર્સી અથવા ઇરાની રાજ્યો હતાં; જેવાંકે—પૉન્ટસ, કેપેડોશિયા, આર્મીન્યા વગેરે. એ રાજ્યો બાબે પાછળાં પ્રકરણમાં આપણુ લગાર વિસ્તારથી બોલીશું. **એન્ટીગોનસ**ના વાઘ જેવા બેટાનો સંહાર કર્યા પછી **સિલ્યુકસે** થ્રેસવાળા **લૈસિમેકસ** જોડે સઘળી લૂટ વહેંચી લીધી, અને એ બંને સરદારોનાં રાજ્યો વચે હદની અથડાઅથડી નહિ થાય તે માટે તેઓએ કેટલાંક નાનકડાં સ્વતંત્ર રાજ્યોને વચે રહેવા દીધાં. અને એ રાજ્યો તે કોઇજ નહિ પણ આપણે ઉપર જણાવેળાં પૉન્ટસ, આર્મીન્યા અને કેપેડોશિયાનાં રાજ્યો હતાં. મિસરવાળા **ટૉલેમી**ને કશો લાભ મળ્યો નહિ, કેમકે તેણે ઉપલી લડાઇમાં કશો ભાગ લીધો ન હતો. તોપણ તેઓ ત્રણેડે એકબીજા સાથ સમજીને વર્તતા અને વળી કોઇવાર લડી પણ પડતા હતા. વળી તેઓ એકેક સાથ લગ્નના ગાંઠથી જોડાયલા હતા. દરેકે મરજી ચહાય એટલી રાણીઓ કીધી હતી. **સિલ્યુકસે** તો પંજાબવાળા **ચંદ્રગુપ્ત**ની કુંવરીનેબી પોતાની રાણી બનાવી હતી. ખુદ્દા **ટૉલેમી**ની બેટી **લૈસિમેકસ** સાથ પરણી હતી, અને **લૈસિમેકસ**ની દીકરી **ટૉલેમી**ની વહુ થઇ હતી! **લૈસિમેકસે** પોતાના ગાદીવારેસને **ટૉલેમી**ના વડા બેટા **કિરૈનૉસ**નાં કારસ્તાનથી મારી નખાવ્યો ત્યારે **સિલ્યુકસે** લડાઇ કરી પોતાના આ જુના મિત્ર **લૈસિમેકસ**નો જીવ લીધો. એ આગમજ **ટૉલેમી** તો મરણ પામ્યો હતો.

હવે **સેકંદર**નો હયાત સરદાર એકજ જીવતો રહ્યો અને તે **સિલ્યુકસ** હતો, જેણે પોતાનું સર્વ રાજ્ય પોતાના બેટા **એન્ટિયોકસ**ને સોંપી દઇ પોતાનાં ઘડપણના દિવસો પોતાનાં વતન મેસિડનમાં ગુજારવા ચહાયું. પણ તે વતનમાં દાખલ થતાંજ ઉપર કહેલા કાવત્રાંબાજ **કિરૈનૉસે**જ તેનો જીવ લીધો, અને પછી પોતે મેસિડોન્યાનો ધણી થઇ બેઠો અને પોતાની સાવકી બહેન સાથ પરણ્યો! આ બાઇ **લૈસિમેકસ** સાથ પરણેલી હતી અને તેને બાળકો થયાં હતાં, જેઓ કોઇ દહાડે દાવો કરશે એવો ભય રાખીને તેઓ સર્વને ખૂની **કિરૈનૉસે** મરાવી નખાવ્યાં, જે ઉપરથી તેની બહેન—રાણી—જીવ લઇને નાઠી અને મિસર ગઇ. ત્યાં તેણીનો પોતાનો મા જણ્યો ભાઇ **ટૉલેમી** રાજાને નામે રાજ્ય કરતો હતો તેની સાથ તેણી પરણી અને લોકોએ તેને જીવતાં જીવત દેવીની ઉપમા આપી! ઉપલા **કિરૈનૉસ**ની અજલ યુરોપમાંથી ઉતરી પડેલા કેલ્ટ લોકોના જંગલી ટોળાથી આવી, જેઓ જયારે એશિયામાં ઉતરી આવ્યા ત્યારે **સિલ્યુકસ**ના બાહદુર બેટા **એન્ટિયોકસે** તેમને હરાવ્યા અને મારી કહાડયા. એ પાદશાહ પોતાની સાવકી મા સાથ પરણ્યો હતો, જેણી ઉપર તેને બહુ ફિદા જોઇ તેના બાપ **સિલ્યુકસે** તેણી તેને બક્ષી દીધી હતી. આપણે આગળ **બેરોસસ** નામે જે ખેલ્દીયન તવારીખનવેશ બાબે વાંચી ગયા છિયે તે આ પાદશાહના વખ્તમાં થઇ ગયો હતો, અને **એન્ટિયોકસ**ના હોકમથીજ તેણે પોતાની તવારીખ રચી હતી.

આ પાદશાહના બેટા **એન્ટિયોકસ ૨** જાના વખ્તમાં આજરબાઇજાનના પ્રાંતે સ્વતંત્ર થવા માથું ઉચક્યું અને તેમાં ફતેહ મેળવી. ત્યાં **આત્રોપાતિસ** અથવા **આદરબાદ** નામે પાર્સી છત્રપ હાકમી ચલાવતો હતો જે **સેકંદર**નાં મરણ પછી લાગલોજ ત્યાંનો રાજા થઇ નિકળ્યો હતો અને ત્યારથી એ નામે તેણે અને તેના વંશજોએ ત્યાં રાજ્ય ચલાવવા માંડયું હતું. તોપણ આ વખ્તે આજરબાઇજાનનું પાર્સી રાજ્ય **એન્ટિયોકસ**ના તાબા તળે હોય એમ લાગે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

છે, કેમકે તેણે સ્વતંત્ર થવાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો હતો. તેનું જોઇને વળી બેક્ત્રિયા (બલ્ખ), સોગ્દિયાના (સુગ્ધ) વગેરે પ્રાંતો પણ સ્વતંત્ર થવા પામ્યા હતા, અને ત્યાંપણ તેમનાંજ મજદ-યસ્ની યાને પાર્સી પાદશાહો રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા હતા, તો જોકે અજાયબ જેવું છે કે તેમનાં નામો ઇરાનીને બદલે યુનાની જેવાં આપણને મળે છે, તથા તેમના જે સિકા આજ મળી આવે છે તે પણ યુનાની ઢબછબનાજ જણાય છે।[1] વળી જોકે ત્યાંથી મળી આવતાં બાંધકામો પણ યુનાનીજ રૂઢીનાં છે, તોપણ તેમની ભાષા અને ધર્મ પાર્સી શેહનશાહાતના વખ્તમાં જે ચાલતાં હતાં તેજ કાયમ રહ્યાં હતાં. અગરજો અસલી ઇરાની મજહબમાં બૌધ ધર્મનો કાંઇપણ ભેળ થવા પામ્યો હોય તો તે આ જમાનામાં (ઇ. પૂ. ૨૪૬) થવો જોઇયે, કેમકે **ચંદ્રગુપ્ત**ની ગાદી ઉપર તેનો પૌત્ર **અશોક** આવી બેઠા પછી તેણે **બુદ્ધ**નો ધર્મ સંપાદન કરી પોતાનો પુરાણો બ્રાહ્મણી ધર્મ તજી દીધો હતો. એ રાજાનાં મોટાં બળ અને વગથી બૌધ ધર્મે પશ્ચિમ તરફ પણ કદમ લંબાવ્યાં અને એ ધર્મનો ફેલાવો કરનારાઓ છેક ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધીનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં ફરી વળ્યા હતા.

પણ હવે **સેકંદર**ના વારેસોને લગતી તવારીખ આપણે આ ઠેકાણે પડતી નાખીશું, કેમકે ઇરાનના સંબંધમાં હવે તેમના અમલની આખર આવી હતી, અને તેમનાં પોતાનાં સીર્યાનાં રાજ્યને પણ ધાસ્તીમાં લાવી મૂકે એવું એક બળવાન રાજ્ય ઉગી નિકળ્યું હતું, જે જોકે પાર્સી કે આર્ય ટોળાનું નહિ, તોપણ ઇરાની રાજ્ય હતું અને તેણે ઇરાનમાંજ અમલ ચલાવ્યો હતો. જેનો ધર્મ જરતોસ્તી ન હતો, તોપણ તેઓના કોઇ કોઇ પાદશાહોનાં નામો આગળા પાર્સીઓને મળતાં હતા—બલકે તે **ફિર્દુસી**નાં શાહનામામાં આપણ આગળ વાંચી ગયા છિયે તેવાં કૈયાની અને સાસાની નામો હતાં. તેઓ ઇરાની નહિ પણ તુરાની તોખમના હતા. તેઓ નબળા હતા અને સબળાના તાબામાં હતા. આ સબળા તે **સિલ્યુકસ**ના વારેસ સિર્યાના પાદશાહો હતા. પણ હવે આ નબળા તુરાનીઓએ પોતાનું પાણી દેખાડી તેમને ઇરાનમાંથી મારી કહાડયા, જેનાં વર્ણન ઉપર હવે આપણ આવિયે છિયે. આ તુરાનીઓની હાકમી ઇરાનની પાર્થ્યન પાદશાહાતને નામે તવારીખમાં મશહુર છે.

1 The Story of Alexander's Empire, સ૦ ૧૩૯.

ભાગ ૯.

તવારીખે પાર્સીઆનઃ

યાને

હખામનની પાદશાહી ગયા પછીનાં પાર્સી રાજ્યો.

બાબ ૯.

પૉન્ટસની મોટી પાર્સી પાદશાહાત.

(ઇ. પૂ. ૩૬૩ ૪૭ સુધી.)

૧—નાનકડાં પાર્સી રાજ્યો—પૉન્ટસના મ.જદયસ્ની પાદશાહો—એ રાજ્યની સ્થાપનાનું કારણ—શરૂઆતના પાદશાહોનાં પરાક્રમો—મહાત્મા મેહરદાદ—તેની વિચિત્ર પ્રકૃતિ—તેનાં શરૂઆતનાં કામો—રૂમીઓ સામે તેની કમરકશી—તે પોતાના બે ભાણજાઓનાં ખૂન કરે છે—રૂમીઓના તેની સામેના પ્રપંચો—મોટાં યુદ્ધની તૈયારી.

૨—યુદ્ધની શરૂઆત—મેહરદાદની રૂમીઓ ઉપર ફતેહો—"એશિયાનો તારનાર"—તેની મોટાઈ, દયા અને ઘાતકીપણાંના દાખલા—તે યુનાન જીતે છે—રોમમાં ભારી ગભરાટ—સીલાના હાથ ઉપર મેહરદાદની મોટી શિકસ્તો—સુલેહની શરતો.—રૂમીઓ તરફથી નવી લડાઈની ચિંગારી—મ્યુરિનાની મેહરદાદના હાથ ઉપર જબરી ખુઆરી—નવો શરતોમાં મેહેરદાદને લાભ—તેની મોટી જીયાફત—તેની નવી ફતેહો.—નવી લડાઈ માટેની મોટા પાયા ઉપર નવી ગોઠવણો—રૂમી સરદાર કોટાનો પરાજય—લુકુલસ સાથની લડાઈમાં હારજીત.

૩—મેહરદાદની અચાનક નાસભાગ—તેની પડતી દિશા—જમાઈ તરફનો આદરસત્કાર.—તીગ્રાનનાં પરાક્રમો—તેની ખોટી મોટાઈ— તેનાં રાજ્ય ઉપર રૂમીઓની ચહડાઈ—તીગ્રાનની ભારી ખરાબી.—મેહરદાદની નવી જવાંમર્દી—પૉમ્પી સાથની તેની લડતો—સસરા તરફ તીગ્રાનનો તિરસ્કાર—બાપ બેટા વચેની લડાઈની કહાણી—નાના તીગ્રાનની સરકશી માટે સજા—મેહરદાદનાં નવાં અવિચારી કામો—પૉમ્પીની તેના તરફ ઈતરાજી—રોમ ઉપર ચહડાઈ લઈ જવાનો મેહરદાદનો ધુજારો—તેના બેટાની નિમકહરામી—લશ્કરી બલવાથી મેહરદાદનું પદભ્રષ્ટ થવું—તેનો વિચિત્ર આપઘાત!—તેની ગણના—પૉમ્પીનો ખાલી ગર્વ—મેહરદાદના બેઓન્યાદ બેટાનું શેવટ—પૉન્ટસના પાદશાહોની વંશાવળી.

ફસલ ૧—પૉન્ટસના પહેલા પાદશાહો.

હખામની તખ્તકના પાર્સી પાદશાહોના અમલની આખરી આગમજ તેમની અહોળી શેહનશાહાતમાંના કેટલાક આજુબાજુના પ્રાંતોમાં તેમના મોકલેલા યા નેમેલા સુબાઓ રાજ્ય ચલાવતા હતા. તેઓ શેહનશાહોને ખંડણી આપી તેમનું વડાપણું કબૂલ રાખતા, અને લડાઇવેળા તેમની તરફથી લડવા નિકળતા હતા, અથવા પાદશાહી ખજાનામાં ચોક્સ નેમી આપેલી રકમો મોકલતા અને બીજી સર્વે રીતે શેહનશાહાતનાજ એક અંગ દાખલ તાબેદારી કરતા હતા. આવા નાના નાના રાજાઓ ઉપરની પોતાની મોટાઇને લીધેજ પાર્સી પાદશાહો પોતાને શેહનશાહ, યાને પાદશાહોના પાદશાહ, કહેવાડતા હતા. આવાં નાનાં રાજ્યો ખુદ ઇરાન દેશમાંતો ઘણાં હતાં, જ્યાં શેહનશાહ પોતાનાં ખાનદાનના શાહજાદાઓ અને બીજા અતલગના ખેશીઓ વગેરેને નેમતો હતો. પણ ઇરાનની આસપાસના પ્રાંતો, જેવા કે પૉન્ટસ, કેપેડોશિયા, આર્મીન્યા, આજરબાઇજાન, વગેરે ખાતે જુદા જુદા સરદારોની

નેમણુક થતી, અથવા કોઇ મહાભારત સેવાઓના બદલામાં માત્ર ખંડણી લેતી કરીને તે પ્રાંતો તેમને વંશપરમપરા હાકમી ભોગવવા માટે આપી દેવામાં આવતા હતા. આ સઘળાં નાનાં રાજ્યોમાં અલબત પાર્સી પાદશાહોનોજ મજહબ ચાલતો હતો, અને તેથી એ રાજ્યોને પણ વાજબીની રાહે મજદયસ્ની ધર્મ પાળનારા ગણવામાં આવ્યાં છે. તેમનો ઇતિહાસ જેવો જોઇયે તેવો મળતો નથી, તોપણ તેમની મુખ્તેસર હકીકતો યુનાની અને રૂમી લખનારાઓથી મળી આવી છે તેનો સાર બીજા તવારીખનવેશોને આધારે આ ઠેકાણે ઉપજાવી કહાડીશું.[1] એ રાજ્યોની તવારીખ હખામની જમાનાને દરમયાન શરૂ થાય છે, પણ તે વખ્તનો ઇતિહાસ આપણા હાથમાં આવ્યો નથી. તોપણ ઇ. પૂ. ૩૩૦ માં આ પહેલી પાર્સી પાદશાહાતની સેકંદરના હાથ ઉપર આખરી આવ્યા પછી મેસિડોન્યન લોકોનો ઇરાનમાં અમલ ચાલુ થયો ત્યારથી કેટલીક સદીઓ સુધી એ રાજ્યો પોતાની સ્વતંત્ર હકુમત ચાલુ રાખી શકયાં હતાં, માટે ઘણું કરી તે વખ્તથી શરૂ થતી તેમની તવારીખનો ઇતેખાબ આ જગાએ આપણુ વાંચીશું, અને તે પૉન્ટસવાળાં રાજ્યથી શરૂ કરીશું.

એવું જણાય છે કે આ રાજ્ય હખામની જમાનામાં આબાદ હતું, અને તેની આખરીવેળા ઘણું જોરાવર હતું. ઇ. પૂ. ૩૬૩ થી ૩૩૭ સુધી ત્યાં **આર્યબુર્જીન** નામે એક પાર્સી પાદશાહની હાકમી હતી. હખામની છેલા પાદશાહ **દારા**નો પરાજય થયો તે વેળા પૉન્ટસની હાકમી **મેહરદાદ** નામના પાદશાહના હાથમાં હતી, જે મજકુર **આર્યબુર્જીન**નો બેટો હતો. એ વખ્તથી છેક ઇ. પૂ. ૪૭ સુધી ત્યાં એજ વંશના પાદશાહોએ આશરે સવા ત્રણુશો વરસો સુધી અમલ ચલાવ્યા બાદ પૉન્ટસ રૂમીઓએ પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી નાખ્યું હતું. એ વંશની તવારીખ પોતાનું રસીલાપણું એકજ મહાત્મા પાદશાહને લીધે ધરાવતી જણાય છે. પૉન્ટસના પાદશાહો પોતાનાં નામો તથા સિકાઓ ઉપરથી જરતોશ્તી તો નહિજ પણ એક જાતનો મજદયસ્ની મજહબ પાળનારા જણાય છે. હખામની જમાનામાં પણ એ ધર્મ અનેક ફાંટાઓમાં વહેંચાઇ ગયલો હતો અને આપણા તે પાર્સી પાદશાહો પણ મજદયસ્ની ધર્મ પાળી ગયલા સાબેત થયા છે. તેમજ પૉન્ટસ, આર્મીન્યા, વગેરે રાજ્યો પાર્સીઓનાં હતાં તોપણ આસપાસના સંજોગોની અસરથી, તેમજ અસલ ધર્મની મૂળ નેમ બદલાઇ અને ફેરવાઇ ગયલી, બલકે વિસરાઇ જવાયલી હોવાથી, ફકત એક અહુરમજદને બદલે જુદા જુદા અમશાસ્પંદો અને ઇજદોને આરાધવાનું લઇ બેઠેલા હોય એમ જણાય છે. પણ એ સઘળું છતાં તેમને આપણુ મજદયસ્ની ધર્મ પાળનારાજ ગણીશું, કારણ કે શરૂઆતમાં અને ત્યારપછી લાંબી મુદત સુધી તેમનો બીજો કોઇ એતેકાદ હોય એમ જણાયું નથી.

તવારીખ જણાવે છે કે હખામની પાદશાહ **કબુજિય(કમ્બાઇસિસ)**નાં અકસ્માતિક મરણ પછી ઇરાનની પાદશાહી **ગોમત** નામે એક મજુસ (ધર્મગુરૂ) લઇ બેઠો હતો તેને હરાવવા અને પછી આ પાદશાહી પોતાને અપાવવાનાં ઇનામ દાખલ મોટા પાર્સી પાદશાહ **દારાયસ હીસ્તાસ્પિસે ચુતન, ઉતન** અથવા બરાબર બોલિયે તો **હુતન** અથવા **વોહુતન** (નેક અથવા ખુબસુરત બદનનો)એ નામના એક પાર્સી અમીરને કેપેડોશિયાની હાકમી વંશપરમપરા બક્ષી હતી. આ જાગીર **હુતનના** વંશજોએ છેક ઇ. પૂ. ૩૬૩ સુધી સાચવી રાખી હતી, અને તેના બદલામાં હખામની શેહનશાહોની નોકરી બજાવી હતી. પણ એજ વરસમાં **આર્યબુર્જીન** નામના ત્યાંના એક પાર્સી હાકમે પાદશાહ **અંદશીર (આ-**

---

1 ફ્રેંચ તવારીખનવેશ રોલિન્સે આ રાજ્યોના ઇતિહાસની જાણવાજોગ વિગતો આપી છે; તેમજ મી૰ જમશેદજી કાપડિયાએ પણ "તવારીખે મલુકે તવાએફે ઇરાન"માં એ રાજ્યોનો હેવાલ આપ્યો છે; તેમનો અમે આધાર પકડયો છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ટીજ઼્રકંસીસ નીમન) ની સત્તા સામે બંડ ઉઠાવવાની સરકશી કીધી, અને તેની સજા દાખલ જ્યારે તેને કેપેડોશિયા છોડી જવું પડ્યું, ત્યારે તેની ઉત્તર બાજુએ આવેલા આજના કાળા સમુદ્ર (જેને તે જમાનામાં રૂમીઓ 'યુકસાઇની પૉન્ટસ' કહેતા હતા તે) ના દક્ષિણ કિનારા ઉપરના એક નાના પ્રાંતમાં તે નાસી ગયો, અને ત્યાં પોતાનો સ્વતંત્ર અમલ ચલાવવા લાગ્યો. આ કિનારાવાળા પ્રાંતને ઉપલા દરિયાને લીધે **પૉન્ટસ**નું નામ મળ્યું હતું, જેમાં ઉપલા ૧ લા

આર્યબુર્ઝીન

પાદશાહે સ્વતંત્રપણે ૨૬ વરસ નિર્ભયતાથી રાજ્ય ચલાવ્યું. તેણે એ રાજ્યની પાદશાહી સ્થાપી, અને હખામની અમલ ગયો તોપણ તે પાદશાહી ચહડ ઉતર ફતેહ સાથ લાંબાં વરસો સુધી કાયમ રહી. તેની પછી તેનો બેટો

મેહરદાદ ૧ લો

ઇ. પૂ. ૩૩૭ માં પાદશાહ થયો, જેના અમલમાં હખામની શેહનશાહાતનું શેવટ આવ્યું. **દારા** અને **સેકંદર** વચેનાં ત્રણ મોટાં યુદ્ધો વેળા આ **મેહરદાદ** અળગો રહ્યો હતો, તો જોકે ઇરાનના પાદશાહ સામે તેના એક સરદાર **દાતામે** સરકશી કરી બંડ ઉઠાવ્યું હતું, તેને **મેહરદાદે** પોતેજ ઠાર કરીને પાદશાહની એક મોટી સેવા બજાવી હતી. જ્યારે ઇરાનમાં અફડાતફડી ચાલી, તથા ત્યારબાદ **સેકંદર**ના સરદારો પોતપોતામાં લડી મુઆ, ત્યારે **મેહરદાદ** પ્રથમ **એન્ટીગોનસ**નો મદદગાર હતો, પણ જ્યારે એ સરદારે તેના વધતા જતા વગની અદેખાઇ કરીને તેને મારી નાખવાનો પ્રપંચ રચ્યો ત્યારે **મેહરદાદ** એ નિમકહરામ સરદારની મદદગારી છોડી, તેના હરીફ તે પર્ગામસવાળા **યુમીનિસ** સાથ મળી ગયો. તોપણ અંતે **એન્ટીગોનસ**નાં કાવત્રાંથીજ **મેહરદાદ**નો જીવ ગયો (ઇ. પૂ. ૩૦૨), જે વેળા તેની વય ૮૪ વરસની બુજર્ગી સુધી પહોંચી હતી. તેણે ૩૫ વરસ રાજ્ય કીધા પછી

મેહરદાદ ૨ જો

એ નામથી તેનો બેટો તખ્તનશીન થયો. આ પાદશાહે કેપેડોશિયા અને પેફ્લેગોનિયાના ભાગો પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી દઇ તેમાં ઘણો વધારો કીધો હતો. તેનો અમલ પણ ૩૬ વરસનો હતો, જે બાદ તેનો બેટો

આર્યબુર્ઝીન ૨ જો

તખ્ત ઉપર આવ્યો. તેણે ઇ. પૂ. **૨૪૫** સુધી **૨૧ વરસ** રાજ્ય ચલાવ્યું તોપણ તેના અમલમાં કાંઇપણ જાણવાજોગ બનાવો બનેલા જણાતા નથી. એકજ સુધારો તેનાં રાજ્યની યાદગારીમાં એ જાહેર થયો છે કે તેણે પોતાનાં ચલણ દાખલ સિકાઓ પડાવવા માંડ્યા હતા. આ સિકાઓ ઉપર એક બાજુએ આફતાબ અને માહતાબની તસ્વીરો પાડેલી જોવામાં આવે છે. એની પછી એનો બેટો

મેહરદાદ ૩ જો

તખ્તનશીન થયો (ઇ. પૂ. ૨૪૫) તે વેળા તે બહુ બાળ વયમાં હતો. ઉમરે પુગ્યા પછી તેણે સીરીઆના પાદશાહ **સિલ્યુકસ કેલિનેકસ**ની બહેન સાથ શાદી કીધી, જેથી રીતમાં તેને ફ્રીજ્યાનો પ્રાંત મળ્યો. બીજા હાથ ઉપર એજ બાઇને પેટની **લાઓડિસે** નામની પોતાની બેટી તેણે મજકુર **કેલિનેકસ**ના બેટા **એન્ટીઓકસ** સાથ પરણાવી, જે પાછળથી 'મહાત્મા'ને નામે ઓળખાઇ ગયો છે. **મેહરદાદ**નાં મરણ બાદ નવો પાદશાહ

ફાર્નાક ૧ લો

થયો, જે તેનો બેટોજ હતો. તેણે સિનેપી નામે એક યુનાની શેહેર જીતી લઇ તેને પોતાનાં પૉન્ટસનાં રાજ્યનું પાયતખ્ત બનાવ્યું, તથા પર્ગામસવાળા **યુમીનિસ** સાથ લડાઇ ચલાવી તેના ઘણાએક મુલુકો જીતી લીધા, પણ પાછળથી તે સઘળા તેને પાછા આપી દેવાની આ પાદશાહને ફરજ પડી હતી. એનો બેટો

મેહરદાદ ૪ થો

ઇ. પૂ. ૧૬૦ માં તખ્તનશીન થયો, જેણે ૪૦ વરસો સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું. રૂમીઓનો વગ હવે એશિયાના પશ્ચિમ ભાગમાં વધતો જતો હતો તે દરમયાન તેમને આ પાદશાહે કેટલીક લડાઇઓમાં સારી મદદ કરેલી હોવાથી તેઓએ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેનાં રાજ્ય સાથ ફ્રીજ્યાનું રાજ્ય જોડી આપ્યું. **મેહરદાદ**નો જાન એના મિત્રોએજ ઇ. પૂ. **૧૨૦** માં લીધાથી તખ્ત ઉપર એનો વડો બેટો આવ્યો, જે માત્ર પૉન્ટસનીજ નહિ પણ આખી પશ્ચિમ એશિયાની અને પૂર્વ યુરોપની તવારીખમાં મશહુર થઇ ગયો છે. તેની તવારીખ બહુ રસીલી છે, અને આપણું આ પ્રકરણ તેના ઇતિહાસને થકીજ લખવાની અગત્ય પડી છે, તે કોઇજ નહિ પણ તવારીખમાં **મહાત્મા મેહરદાદને** નામે ઓળખાતે પાદશાહ છે, જેનાં કામો ઉપરથી જણાશે કે તેને મળેલાં એ નામને તે કેવળ યોગ્ય હતો.

મહાત્મા મેહેરદાદ

આ પાદશાહને **જસ્ટીન** જેવો રૂમી લખનાર પણ **સેકંદર** કરતાંબી ચહડતો ગણી ગયો છે. તે બાહદુર અને લડાઇની તમામ કુનેહેથી વાકેફગાર હતો, અને તેથી તે જ્યાં જ્યાં લડાઇ લઇ જતો ત્યાં ત્યાં ફતેહ મેળવતો હતો. વેહમી તવારીખનવેશો એમ લખી જાય છે કે આ પાદશાહ જ્યારે જન્મ્યો ત્યારે, તેમજ જ્યારે તખ્તનશીન થયો ત્યારે પણ, આકાશમાં એક પૂછડિયો તારો બે મહિના સુધી અતિ તેજસ્વી રોશની સાથ પ્રકાશ્યો હતો, તેણે આકાશનો ચોથો ભાગ રોક્યો હતો, અને રાત્રે ગોયા સૂર્ય જેવો દીપ્યો હતો. **મેહેરદાદ** બાળક હતો તે વેળા એટલો તુફાની અને વિક્રાળ હતો કે તેને તે વેળાએજ મારી નાખવાની અનેક કોશેશો થઇ હતી. કેટલીકવાર તેને મસ્તાન ઘોડા ઉપર બેસાડી અને કેટલીકવાર તેને જેહેર દઇ મારી નાખવાની યુક્તિઓ રચાઇ હતી, પણ તે સઘળી મિથ્યા ગઇ હતી. રાજ દરબારી ખટપટો વેળા જીવ લેવાનું મૂળ સાધન વિખ હોવાથી **મેહરદાદે** અનેક દવાઓથી પોતાનાં શરીરને એવું મજબુત બનાવ્યું હતું કે કોઇપણ જેહેર તેના ઉપર અસર કરી શકતું નહિ. વળી જાતજાતની કસરતો અને શેકારબાજીથી તેણે શરીરને નિરોગી બનાવ્યું હતું. બુદ્ધિમાં પણ તે એક્કો હતો. ૨૦ વરસની વયમાં તે ૨૫ ભાષા જાણતો હતો, અને દરબારના પ્રદેશી એલચીઓ સાથ તેમનીજ બોલીમાં વ્યવહાર ચલાવતો હતો. તખ્ત ઉપર આવ્યો ત્યારે માત્ર **૧૨** વરસનો હોવાથી પાકી ઉમરનો થયો ત્યાં સુધી તેની માતાએ તેની જોડે રાજ કારોબાર ચલાવ્યો; પણ ઉમરે પુગતાંજ તેણીને આ હકુમત છોડવી પડશે તો તેણી પોતાને સુખે રાજ્ય ચલાવવા દેનાર નથી એવો વેહેમ પકડીને **મેહેરદાદે** તેણીને તેમજ પોતાના એક ભાઇને મારી નખાવ્યાં. આ તેનાં ખુની દિલના પહેલા દાખલા હતા.

મેહરદાદ સાથ રૂમીઓએ પહેલી છેડતી શોધી. તેની બાળ વયનો લાભ લઇને તેના બાપને ઇનામમાં આપેલો ફ્રીજ્યાનો મુલ્ક તેઓએ લઇ મૂક્યો. આ વેળા તેઓ એશિયાના ધણી થવા માંગતા હતા. ઉગમણે અશ્કાની શેહેનશાહાત (જેની તવારીખ આપણુ હવે પછી વાંચીશું)નો અને આથમણે તેઓનો દોર ભારી હતો, માટે તેઓ કોઇ દિવસ પૉન્ટસ અને બીજા વચે આવેલાં નાનાં રાજ્યો હજમ કરી જશે એવો **મેહરદાદને** હવે ભય પેદા થયો. તેણે પોતાના મુખ્ય શત્રુ આ રૂમીઓને ગણ્યા, અને બની આવે તો તેમને એશિયામાંથી નહસાડવાનું બિડું ઝડપયું. તેણે એ કામ પાર ઉતારવા માટે પ્રથમ તુરાની (સ્કીથ્યન) લોકોને હાથ કીધા. પછી છુપે વેશે પોતાના તેમજ આસપાસના મુલુકોની તપાસ લીધી, અને તે કામની ગેરહાજરીમાં જ્યારે કેટલીક મુદત વહી ગયાથી તેના દરબારીઓ વગેરે તેને મરણ પામેલો સમજ્યા અને નવી ખટપટમાં પડયા, ત્યારે તેની રાણી જનાકારીથી એક બેટાની માતા થઇ. પણ જ્યારે પાદશાહ પોતાનાં છુપાં કામથી પાછો ફર્યો, ત્યારે આ નીચ ઓરતે પોતાના જાન અને ઇજતની સંભાળને ખાતર પોતાના ખાવંદનાજ જીવ માટે છટકું માંડયું. તેણીએ તેને જેહેર આપવા ચહાયું, પણ તેમાં તે ફાવી નહિ. **મેહરદાદને** તેણીનાં કારસ્તાનની આગમજથી ખબર પડી ચૂકી હતી, માટે ખાડો ખણનારાંજ તેમાં પડયાં અને નાશ પામ્યાં. શિયાળામાં

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લડાઇ બંધ હોય તે વેળા પાદશાહ પોતાનાં લશ્કરને તરેહવાર યુદ્ધકળામાં રગડોળતો, અને તેથી તેપણ તેના જેવું અજીત ગણાતું હતું. આવું એક મજબૂત, શૂરૂં, અને લડાઇ માટે મસ્ત લશ્કર બનાવીને, **મેહુરદાદે** હવે પોતાનાં રાજ્યની સિમા જાળવી રાખવા અને બને ત્યાં તે વધારવાની શરૂઆત કીધી.

ઇ. પૂ. ૧૧૨ થી તેણે પોતાની પૂર્વના યાને અશ્કાની હકુમત તરફના પ્રાંતો જીતવા માંડયા, અને સાત વરસમાં તો તે આર્મીન્યાનો એક ભાગ, કોલ્ચીસ, કર્સોનીસ અથવા બૉસ્ફોરસ, કાળા સમુદ્રના પૂર્વકાંઠાવાળો જીલ્લો, એ સર્વે હાથ કરીને નીસ્ટર અને ડેન્યુબ નદીઓ તરફ આથમણે પણ પોતાનું લશ્કર લઇ જઇ તે તરફના જંગલી તુરાની તાયફાઓ સાથ મળી ગયો, એવી મતલબથી કે પાછળથી રૂમીઓ સાથની લડાઇને દરમયાન અગરજો ખુદ રોમ પાયતખ્ત ઉપર ધસી જવું પડે તો તે કામમાં આ ટોળાઓ મોટા મદદગાર થઇ પડે. આ સર્વે ફતેહો કરીને **મેહેરદાદ** પોતાનાં પાયતખ્ત ખાતે પાછો ફર્યો, અને ત્યાં સંસારી સગાઇઓથી નવી મદદો તૈયાર રાખી. પોતાની બહેન **લાઓડિસેને** તેણે કેપેડોશિયાના મજદયસ્ની પાદશાહ **આર્યરથ** ૬ ઠા સાથ પરણાવી આપી; અને પોતાની બેટી **કિલયોપેત્રાને** મોટાં આર્મીન્યાના રાજા **તીગ્રાનને** આપી. આ પછી બિથિન્યાના રાજા **નૈકોમિડિસ** સાથ મળી જઇ તેણે પેફ્લેગોન્યા ઉપર ચહડાઇ કીધી, અને તે જીતીને આ બંનેએ તે રાજ્ય વહેંચી લીધું. રૂમીઓને ભડકાવનારૂં **મેહુરદાદનું** આ પહેલુંજ પગલું હતું. તેની ઉપર કહેલી સઘળી ફતેહો સાથ તેમને લાગતું વળગતું નહિ હોવાથી તેઓએ તેની દરકાર કીધી ન હતી; પણ હવે પેફ્લેગોન્યાનો પોતાનાં સંરક્ષણ હેઠલનો પ્રાંત **મેહુરદાદે** જીતી લેવાની સરકશી કીધેલી જોઇને તે પાછો તેના હકદાર ધણીને આપી દેવાનો તેઓએ તેના ઉપર હુકમ મોકલાવ્યો, જેની દરકાર નહિ કરતાં બીજે વરસે આ પાદશાહે ગેલેસ્યાનો એક બીજો પ્રાંત સર કીધો.

મેહુરદાદની સર્વે બાહદુરી છતાં તે રાજ્યના લોભને ખાતર ખૂની હતો, એમાં કશો શક નથી. પોતાના બનેવી તે કેપેડોશિયાવાળા **આર્યરથ** ૬ઠાનું રાજ્ય પચાવી પાડવા માટે તેણે તેનું ખૂન કરાવ્યું. તોપણ તેના બે બેટાઓ—પોતાની બહેન **લાઓડિસેના** બેટાઓ—હયાત હોવાથી તેમનો પણ કંઇક તેવોજ રસ્તો થાય તે આગમજ બિથિન્યાવાળા **નૈકોમિડિસે** તેમની વિધવા માતા **લાઓડિસે** સાથ શાદી કીધી, જે કામમાં **મેહુરદાદ** ભાઇ દાખલ બહુ સામો થયો. આ રીતે તેના નાવારેસ ભાણેજોને માથે એક બીજો પિતા ઉભો થયો, જેણે પોતેજ **મેહુરદાદની** આગમજ કેપેડોશિયાનો કબજો લઇ લીધો. પણ આ સરકશી તે પાદશાહ ખમી શકયો નહિ. તેણે એક તરફથી લશ્કર મોકલી **નૈકોમિડિસને** કેપેડોશિયામાંથી હાંકી કહાડયો, અને બીજી તરફથી પોતાના વડા ભાણેજ **આર્યરથનું** પોતાનેજ હાથે દગાથી ખૂન કીધું. આ પછી **આર્યરથનાં** નામથીજ તેણે પોતાના માત્ર ૮ વરસની વયના એક બાળક બેટાને કેપેડોશિયાનો રાજા બનાવ્યો. પણ એ ગોઠવણ ત્યાંની પ્રજાને પસંદ નહિ આવ્યાથી તેણે બલવો ઉઠાવ્યો, અને પોતાના મરનાર પાદશાહના બીજા બાળક બેટાને તખ્ત ઉપર બેસાડયો, જેને **મેહુરદાદે** લડાઇ કરી મારી કહાડયો અને પછી તે બાપડો ધાસ્તી ખાઇ મરણ પામ્યો. આ રીતે બે કુમળાં બાળકોનો નાહક જીવ ગયો તે છતાં **નૈકોમિડિસનો** લોભ થોભ્યો નહિ. તેણે પોતાની નવી રાણી (**મેહુરદાદની** બહેન) સાથ મસલેહત કરી, એક ખુબસુરત જવાનને મરનાર શાહજાદાઓના ત્રીજા ભાઇ દાખલ ઉભો કીધો, અને પોતાનું બાપીકું તખ્ત મેળવવાની અરજ કરવા તેને રોમ મોકલ્યો. આ એક ઠગાઇ હતી, જે બાબેની ખબર પડતાંજ **મેહુરદાદે** પણ હવે રૂમીઓનેજ મુન્સફી સોંપી. પણ રોમની રાજ સભા સેનેટે આ બંને લડી મરતા પાદ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

શાહોમાંથી કોઇનો પણ પક્ષ નહિ લેતાં કેપેડોશિયાને સ્વતંત્ર કરવા માંગ્યું. પણ પ્રજાની સત્તાથી રાજ્ય ચલાવવાનું ત્યાંની પ્રજાએ ના પાડયાથી રૂમીઓએ **આર્યબુર્ઝીન** નામના એક પુરાણા ખાનદાની પાર્સીને નવો પાદશાહ ઠરાવ્યો. આથી **મેહરદાદને** બહુ માઠું લાગ્યું. પણ બીજા હાથ ઉપર **નૈકોમિડિસ** મરણ પામ્યો હતો માટે **મેહરદાદે** પોતાની બહેનની તરફથી વચે પડી બિથિન્યાનાં તખ્ત ઉપર ચહડી બેઠેલા એક કંચણીને પેટના બેટાને ઉઠાડી મૂકી **સોકરાત** નામના એક ખેશીને હકદાર ગણી નવો રાજા ઠરાવ્યો. પણ આ કામમાંબી રૂમીઓએ વચે પડી પેલા કંચણી-પુત્રનેજ તખ્ત અપાવ્યું. આથી તો **મેહરદાદને** બહુજ નરસ લાગ્યું.

આ રીતે રોમે એ પાદશાહનાં વાજબી કે ગેરવાજબી કામો સામે અમલ કરવાથી **મેહરદાદને** રૂમીઓ સામે બહુ બહુ ગુસ્સો ઉત્પંન થયો. તેઓ સાથ લડાઇમાં ઉતરવાની તૈયારીમાં તો તે હતોજ, તોપણ એકદમ નહિ ઝીપલાવતાં પ્રથમ પોતાના મદદગારો સાથ તેણે છુપી ગોઠવણો કરવા માંડી. પણ એટલામાં રૂમીઓની શત્રુતાનો એક નવો પુરાવો મળ્યો. બિથિન્યાવાળો પેલો કંચણી-પુત્ર, જેણે પોતાના મરનાર પિતાનુંજ **નૈકોમિડિસ** નામ રાખ્યું હતું, તેણે રૂમીઓની ઉસ્કેરણીથી પૉન્ટસનો કેટલોક મુલ્ક જે પોતાનાં રાજ્યની અડોઅડ હતો તે ઉપર ચહડાઇ લઇ જઇ ખરાબ કીધો અને ઘણી લૂટફાંટ ચલાવી. આનો બદલો ભરી આપવાની કે **મેહરદાદને** રાજી કરવાની રૂમીઓએ સાફ ના પાડી, અને એ બનાવ પછીજ હવે તેઓ બંને વચેનું એક યાદગાર યુદ્ધ, જે રૂમી ઇતિહાસમાં **મેહરદાદ** સાથનાં જંગ ("મિથ્રિડેટિક વૉર્સ")ને નામે ઓળખાયું છે, તે શરૂ થયું.

ફસલ ૨—રૂમીઓ સાથની જબરદસ્ત કજબેહસી.

આ યુદ્ધ નજદીક ૨૦ વરસો સુધી ચાલુ રહ્યું હતું, અને તેમાં રૂમી જેવી બળવાન પ્રજાને ઘણું ખમવું પડયું હતું. એ લોભી લોકો પોતાની બહોળી શેહનશાહાતનો અમલ પાદશાહનાં વડાપણાં વિના પોતેજ પ્રજા સત્તાથી ચલાવતા હતા, અને સેનેટ નામની રાજ સભાને સઘળો કારોબાર સોંપેલો હતો. એ અમલને દરમયાન આ સભાએ ઘણાંએક કામો જબરદસ્તીથી ચલાવ્યાં હતાં, તેમાંનું એક મહાભા **મેહરદાદ** સાથની ખૂનખાર લડાઇનું હતું, જેનું વર્ણન આ ભાગમાં આપણ વાંચીશું.

મેહરદાદ સાથની આ લડાઇએ ઇ. પૂ. ૮૮ માં શરૂ થઇ. પૉન્ટસના આ પાદશાહે આગમજથી આર્મીન્યાના પાદશાહ અને પોતાના જમાઇ **તીગ્રાન** સાથ અરસપરસની મદદના કોલકરાર કીધા હતા, તે મુજબ જમાઇએ સસરા તરફથી લડાઇની પહેલ કહાડી. તે કેપેડોશિયા ઉપર ધસી ગયો અને રૂમીઓના નેમેલા પાદશાહ **આર્યબુર્ઝીનને** મારી કહાડી **મેહરદાદના** બેટા **આર્યરથને** તે ઉપર પાછો મુકરર કીધો. આથી રૂમીઓએ પર્ગામસ પેમ્ફીલ્યા અને કેપેડોશિયામાં ત્રણ મોટાં લશ્કરો તૈયાર કરી **મેહરદાદને** લડાઇમાં ઉતાર્યો. પણ તેતો આ યુધ્ધને માટે તૈયાર હતોજ. તેણે પ્રથમ કેપેડોશિયાનો પોતાના હાથમાં એકવાર ફરીને આવેલો મુલ્ક જાળવી રાખવા માટે પહેલી લડાઇ ત્યાં ચહડાઇ લાવનાર રૂમી સરદાર સાથ કીધી, અને તેને મોટી ખુઆરી સાથ મારી કહાડયો. અહીંથી નિકળેલો તે બિથિન્યામાં દાખલ થયો, અને ત્યાંના કંચણી-પુત્ર રાજા **નૈકોમિડિસની** તમામ ફોજને જબરી શિકસ્ત આપી, તથા તેની મદદે આવેલા રૂમી સરદારને કેદ પકડયો, તેને ગધેડે બેસાડી શેહરમાં ફેરવ્યો, તથા પોતાના ઘોડા પાછળ દોડાવી બહુ ફજેત કીધો, એટલુંજ નહિ પણ તાવેલું શીશું તેનાં ગળાંમાં રેડી ઘાતકીપણે તે બાપડાનો જીવ લીધો. આ પછી બીજા રૂમી સરદારો સામે પણ **મેહરદાદ** એવીજ બળવારીથી લડયો, અને તેમની ગંજાવર ફોજોનો નાશ કીધો.

પૉન્ટસના પાદશાહની આ ફતેહોને લીધે હવે આસપાસનાં બાવીશ જુદાં જુદાં રાજ્યો રોમને છોડી તેની બાંહેધરી તળે આવ્યાં. તેની ફોજની આ વેળાની સંખ્યામાં ૨૫૦૦૦૦ પાયદળ, ૪૦૦૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૧૩૦ લડાઇના રથો, અને ૪૦૦ વહાણોનો મોટો દરિયાઇ કાફલો હતો. એ સઘળાં લશ્કર સાથ **મેહરદાદ** હવે રૂમીઓ સામે ખાઇ પીને મંડયો. તેનો સેતારો હાલ પોતાની પૂર બુલંદી ઉપર હતો, અને તેથી તેણે આસ્તે આસ્તે કરીને પશ્ચિમ એશિયાનો મોટો ભાગ જીતી લીધો. આ જીતની જોડે તેણે હવે ઘાતકીપણાંને બદલે દયાથી અમલ કરવા માંડયાથી જીતાયલાં લોકો પણ તેના ઉપર રાજી થયાં. રૂમીઓની વિરૂધમાં તેને "એશિયાનો તારનાર" અને એવા એવા બીજા એલકાબો દુખી થયેલી પ્રજાઓ આપવા લાગી, અને પોતાનાં શેહેરોનો ખજાનો, લશ્કર અને સત્તા તેને હવાલે કીધાં. આથી રૈયતો ઉપરની પાંચ વરસની મેહસુલ તેણે માફ કીધી અને તેમને મોટાં કરજોમાંથી મુક્તિ બક્ષી. આ સઘળી ફતેહો પછીના દયાના હિંગામને દરમયાન **મેહેરદાદને** છુપી ખબર મળી કે તેને તાબે થયલાં શેહરોના રૂમી રહેવાસીઓ તેની સામે પ્રપંચો ચલાવે છે. આ ઉપરથી બચાં છોકરાં સુધાં ૮૦૦૦૦ રૂમીઓનો તેણે જીવ લીધો.

આવાં ખૂની ઘાતકીપણાંની નોધ લેતાં કમકમાટ ઉપજે છે. પણ એવો સખ્ત હાથ રાખ્યાથી **મેહેરદાદ** આખા પશ્ચિમ એશિયાનો ધણી થયો. હવે તેણે પોતાનું લશ્કર યુનાન દેશ સર કરવા મોકલ્યું, જે આ વેળા રૂમીઓને તાબે હતું. ઇ. પૂ. ૮૭ માં તેણે **આર્કિલેયસ** નામે સરદારને ૧૨૦૦૦૦ માણસોની ફોજ અને એક મોટો કાફલો આપીને ત્યાં રવાના કીધો. આ સરદારે પાયતખ્ત એથન્સ તાબે કરીને પછી આસપાસના સઘળા પ્રાંતો જેર કીધા. આ રીતે **મેહેરદાદનું** બળ એશિયાથી હવે યુરોપમાં આગળ વધેછે અને મબાદા તે રોમ સુધી આવી પુગશે, એવો ખરો ભય રાખીને હવે રૂમીઓએ મોટા પાયા ઉપર લડવાની ગોઠવણ કરવા માંડી, કેમકે તેઓ અત્યાર આગમજના ગભરાટમાં પડી ચૂક્યા હતા. તેઓએ **સીલા** નામે સરદારને પોતાનો સપેહસાલાર નેમ્યો, જે એક મોટી ફોજ સાથ યુનાન તરફ ધસી ગયો. બિધેલા યુનાનીઓ **સીલાને** તાબે થવાને તૈયાર થયા, પણ એથન્સ ખાતે **મેહેરદાદ** તરફથી મુકરર થયલો હાકમ **એરિસ્ત્યાન સીલા** સામે બળત્વારીથી લડયો, તેમજ સરદાર **આર્કિલેઅસે** પિર્યુસનાં બંદરનો બાહદુરીથી બચાવ કીધો. આમાં તેને યુનાનીઓ તરફની મોટી મદદ હતી, તોપણ ભુખમરાને લીધે અંતે રૂમીઓ સાથ સુલેહ કરવાની ફરજ પડી. પણ તે માટેની ગોઠવણ થાય તે આગમજ શત્રુઓ કિલ્લાની દિવાલ ફોડી માંહે પેઠા અને શેહેરીઓની ભારી કતલ ચલાવી.

આમ છતાં **આર્કિલેઅસે** હિમત છોડી નહિ. પાદશાહે તેની મદદે તેનાજ ભાઇને વધુ લશ્કર આપી મોકલ્યો, જેનો ભપકો જોઇ લડવા આવેલો રૂમી સરદાર તો થથરીજ ગયો. તે લડાઇમાં ઉતરતાં બિધો, જે ઉપરથી પાર્સી લશ્કરે આસપાસનાં રૂમી શેહેરો લૂટયાં. અંતે બંને વચે કિરોન્યાનાં મેદાનમાં જબરી લડાઇ ચાલી, જેમાં **મેહેરદાદનું** લશ્કર વિખરાઇ ગયલું હોવાથી રૂમીઓને સહેલ ફતેહ મળી ગઇ. આ રીતે પોતાનાં બે લશ્કરો યુનાન તરફ નાશ પામ્યા છતાં પાદશાહે એક ત્રીજું લશ્કર મોકલાવ્યું (ઇ. પૂ. ૮૫), પણ તેના સરદારે પુરતી ચોકાસી નહિ રાખવાથી **સીલાના** હાથ ઉપર તે પણ નાશ પામ્યું. રૂમીઓ પોતાની આ ફતેહથી હિમતવાન થઇ હવે એશિયામાં પાછા દાખલ થયા, અને બિથિન્યામાં **મેહેરદાદને** જબરી શિકસ્ત આપી. એ પાદશાહ દરિયાને માર્ગે મૈટિલીની ખાતે જઇ ભરાયો. બીજી તરફથી યુનાનમાં તેના સરદારો માર ખાતા હતા તેથી તેઓ, તેમજ **સીલાની** સામે તેના શત્રુ **માર્યસે** રોમમાં લોકોનાં મન તેની સામે ઉસ્કેરી મેળેલાં હોવા-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

થી તે ત્યાં જવાની ઉતાવળમાં હતો માટે તે પોતે પણ, સુલેહ કરવાને રાજી હતા. અંતે કેટલીક રીકઝીક પછી **મેહરદાદે** સુલેહની શરતો કબૂલ રાખી, અને તે મુજબ એવું નકી થયું કે—

(૧) લડાઇના દંડ દાખલ તેણે રૂમીઓને રૂ ૩૦૦૦૦૦૦ ની રકમ આપવી, તેમજ પોતાના કાફલામાંનાં ૭૦ બારકસો તે ઉપરના સઘળા સરનજામ સુધાં આપી દેવાં; તથા

(૨) નેકોમિડિસ (કંચણી-પુત્ર)ને બીથીન્યામાં તથા **આર્યબુર્ઝીન**ને કેપેડોશિયામાં પાછા સ્થાપિત થવા દેવા.

આ સર્વના બદલામાં રૂમીઓ કબૂલ થયા કે—

(૩) પેફ્લેગોન્યાના રૂમી પ્રાંત સિવાય મહાત્મા **મેહરદાદે** જીતેલા બાકીના સર્વ મુલુકો તેનાજ કબજામાં રહેવા દેવા, અને તેમાં રૂમીઓએ કશી હરકત નાખવી નહિ.

આ શરતો અલબત **મેહરદાદ**ને માટે ઘણી નામોસી ભરેલી હતી, પણ તે ચો તરફથી ઘેરાઇ ગયલો હોવાથી તેને તે કબૂલ રાખવાની ફરજ પડી હતી. રૂમીઓનો હવે તે દોસ્ત ગણાયો.

આ કોલકરાર ઇ. પૂ. ૮૪ માં થયા, અને એ રીતે **મેહરદાદ**વાળી પહેલી લડાઇનો ચાર વરસે છેડો આવ્યો. પણ એ પાદશાહને રૂમીઓ સાથ આવી આવી તો બીજી બે ભરતમે મોટી લડાઇઓ ચાલી હતી. બીજી યાને નવી લડાઇનું બીજ **મેહરદાદ**ના તાબા તળે આવેલી પ્રજાઓએ તેની પડતી જોઇ તેનાથી સ્વતંત્ર થવા માટે ઉઠાવેલા બલવામાં હતું. એ બલવામાં પોતાના જવાન પણ બહાદુર બેટાનો હાથ છે એવો શક ગયાથી **મેહરદાદે** તેનો જાન લીધો. પોતાના સરદાર **આર્કિલેઅસ** ઉપરબી તે ખફા હતો, કેમકે રૂમીઓ સાથના કોલકરારમાં પોતાને ગયલી હાણીનો કર્ત્તા એજ સરદાર હતો, એમ **મેહરદાદ**ને લાગ્યું હતું. આથી **આર્કિલેઅસ** પોતાના જાન ભાગી બિહિને નવા રૂમી સરદાર **મ્યુરિના** સાથ મળી ગયો, અને તેને સમજાવીને **મેહરદાદ** શાહના મુલુકો ઉપર હુમલો કરાવ્યો.

એ ઉપરથી ઉપલી સુલેહ પછી બીજેજ વરસે રોમ સાથની લડાઇ પાછી શરૂ થઇ.

લડાઇની પહેલ કહાડનાર રૂમી **મ્યુરિના** પોતેજ હતો. **સિલા** સાથ થયલા કોલકરારોને બાજુએ મૂકી તે કેપેડોશિયામાં દાખલ થયો, અને કોમા નામનું જોરાવર શેહર હાથ કરી બેઠો. **મેહરદાદે** તેને કોલકરારની યાદ આપી ત્યારે તેણે કેવળ બેખબરી બતાવી એમ બહાનું કહાડ્યું કે **સિલા** સાથના કરાર કંઇ લખેલાં નહિ પણ મહોડેના હોવાથી તેને વળગી રહેવાને હું બંધાયલો નથી! હવે તેણે **મેહરદાદ**ના મુલુકોમાં લૂટફાટ ચલાવવા માંડી, અને રોમથી સેનેટે તેને એ કામથી અટકવાનો પેગામ મોકલ્યો તેનેબી કશો વજન આપ્યો નહિ. આ સર્વ નહિ ખમાયાથી હવે **મેહરદાદે** હેલિસ નદી પસાર કરી તે ફેરાવાન મગજના સરદારને આગળ વધતો અટકાવી એક જબરદસ્ત લડાઇમાં રોક્યો, અને તેમાં **મ્યુરિના**ને એવી તો જબરી શિકસ્ત આપી કે તે ફજેત થઇ ફ્રીજ્યા છોડી નાઠો, અને એ રીતે **મેહરદાદ** પાછો કેપેડોશિયાનો ધણી થયો (ઇ. પૂ. ૮૨). હવેજ **મ્યુરિના**ની શુદ્ધ ઠેકાણે આવી, અને ત્રણ વરસો સુધી લડાઇ ચાલુ રહ્યાબાદ ઉપલી હાર પછી બીજે વરસે રૂમીઓને પાછી સુલેહ કરવાની ફરજ પડી. આ વખ્તે થયલા કરાર **મેહરદાદ**ના લાભના હતા, અને આ બીજી લડાઇનું એ પાદશાહની ફતેહમાં શેવટ આવ્યું હતું માટે તેણે મોટાં દિલથી એક ભપકાદાર જીયાફત આપી તેમાં સર્વ રૂમીઓને નોતરી તેમને બહુ મજાહ કરાવી હતી.

એક તરફથી આમ લડાઇનું શેવટ આવ્યું કે બીજી તરફથી શાહે પોતાના અમલ સામે સરકશી કરી સ્વતંત્ર થવા નિકળેલાં નાનાં રાજ્યોને એક પછી એક પછાં જીતી લેવા માંડયાં, અને પોતાના દરિયાઇ કાફલાને એક વાર ફરીને ૪૦૦ બારકસો જેટલો મોટો અને મજબૂત બનાવ્યો, તથા છેક ડેન્યુબ નદીના મુલુકો ખાતેથી સિપાહીઓ બોલાવી તેમને રૂમીઓના જેવી લશ્કરી કવાયદ અપાવી. કેપે-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ડોશિયા હજી તેના હાથમાંજ હતું, પણ **સિલા** હાલ રોમનો વડો ડિક્ટેટર થયો હતો માટે તેની શરમને ખાતર **મેહુરદાદે** એ માંત ઉપરથી પોતાનો હાથ બહુજ આનાકાનીથી ઉઠાવ્યો, તોપણ તેણે બીજી તરફથી પોતાના જમાઇ, તે આર્મીન્યાના પાદશાહ **તીગ્રાન**ને ઉસ્કેરી કેપેડોશિયા ઉપર હલ્લા કરાવ્યા. આ વેળા **તીગ્રાન**—જે પણ એક મજદયસ્ની અને પાર્સી પાદશાહજ હતો—તેણે તીગ્રાનગર્દ (તીગ્રાનો કેર્તા) નામનું પોતાનું એક નવું પાયતખ્ત મોટા પાયા ઉપર બાંધીને મચાવી દીધું હતું, માટે કેપેડોશિયા જીતીને ત્યાંની પ્રજાઓથી આ પાયતખ્ત તેમજ આર્મીન્યાના બીજા ઓછી વસ્તીવાળા ભાગો વસાવવાની **મેહુરદાદે** આપેલી સલાહ તેના આ જમાઇએ માથે ચહડાવી. એટલુંજ કરીને બેસી નહિ રહેતાં પૉન્ટસના મોટા પાદશાહે **સર્ટોરિયસ** નામે એક રૂમી સરદારને પોતાના પક્ષમાં લેવા માંગ્યો, જે આ વેળા રૂમી રાજ સભાથી કંટાળી પોતે મોટો અધિકાર લેવા નિકળ્યો હતો. **મેહુરદાદ**ની માંગણી એવી હતી કે રૂમીઓએ તેની કનેથી તેના જે જે મુલુકો જીતી લીધા છે તે **સર્ટોરિયસે** તેને પાછા અપાવવા, અને તેના બદલામાં એ સરદારને પોતાની ધારેલી મતલબ પાર પાડવા માટેનું કામ સહેલું કરી આપવા માટે પાદશાહે તેને પોતાના ૪૦૦ બારકસોના કાફલાની તે કહે તેવી રીતે મદદ આપવી. કેટલીક મસલતો પછી એમ નકી થયું કે **મેહુરદાદ**ની માંગણી મુજબ **સર્ટોરિયસે** તેને તેના સર્વ મુલુકો રૂમીઓના લાગવગ અથવા સત્તામાંથી છોડાવી અપાવવા અને તેના બદલામાં આ પાદશાહે તેને ૪૦ બારકસો તે ઉપરના તમામ માણસો અને હથિયારો, ખોરાકી અને બીજા સર્વ સરસામાન સુધાં બક્ષીશ આપવા, એટલુંજ નહિ પણ ત્રણ હજાર ટેલંટ[1] સિકાની મદદ આપવી. આ મુજબની ગોઠવણ નકી થઇ, અને **સર્ટોરિયસે** **માર્યસ** નામના પોતાના એક આંખે કાણા સરદારને **મેહુરદાદ**ની દરબારમાં મોકલ્યો.

આ બધી ગોઠવણો રૂમીઓ સાથની નવી લડાઇને માટે થતી હતી, તેમાં કશો શક નથી. પણ એ લડાઇ પોતાની મેળે જુદાજ સબબને થકી પાસે આવી ઉભી. ઇ. પૂ. ૭૪ માં બિથીન્યાવાળો પાદશાહ **નૈકોમીડિસ** મરણ પામ્યો, જેને પેટે કશાં ફરજંદ નહિ હોવાથી તેણે પોતામા વસિહતનામાની રૂહે પોતાનો મુલ્ક રૂમીઓને સ્વાધીન કીધો. હવે એજ રીતે પર્ગામસવાળા પાદશાહ **એટેલસે** પણ રૂમી દાવપેચથીજ પોતાનું રાજ્ય કોઇ વારેસ નહિ હોવાથી રૂમીઓનેજ આપી દીધું હતું, માટે **મેહુરદાદ**ને ગભરાટ પહોંચ્યો કે આ ફતેહમંદ પ્રજા રફતે રફતે મારા મુલુકોની છેક અડોઅડ આવી છે, માટે હવે તેની ફોજ મારાં પોતાનાં રાજ્ય ઉપર ઉતરી પડે એ બનવા જોગ છે. એવી ધાસ્તી રાખીને પૉન્ટસના આ પાદશાહે બીથીન્યા અને પર્ગામસના મુલુકો રૂમીઓ પોતાને સ્વાધીન કરી લે તે આગમજ તેમનો કબજો પોતેજ લઇ લીધો, તથા કેટલાંક બીજાં રાજ્યો જે રૂમીઓનાં વડાપણાંથી કંટાળી રહેલાં હતાં તેમને પણ પોતાની બાંહેધરી તળે લીધાં. આથી રૂમીઓ છેડાયા અને બંને હરીફો વચ્ચે ત્રીજી મરતબે નવી લડાઇ શરૂ થઇ, જે નવથી બાર વરસ સુધી ચાલુ રહી.

આ લડાઇ વેળા **મેહુરદાદ** કને જબરી ફોજ તૈયાર હતી. તેની પાસે રૂમી કવાયદવાળા ૧૨૦૦૦૦ સિપાહીઓનાં પાયદળ ઉપરાંત ૮૬૦૦૦ ઘોડસ્વારો, તથા તમામ હથિયારોથી સંપૂર્ણ બનાવેલા ૧૦૦ લડાઇના રથો, અને ૪૦૦ બારકસોનો મોટો દરિયાઇ કાફલો તૈયાર હતો. આ મોટી ફોજ સાથ લડવા માટે બે રૂમી સરદારો એશિયા મૈનર ખાતે આવ્યા, જેઓમાંનો એકનું નામ **લુકુલસ** અને બીજાનું નામ **કોટા** હતું. પહેલો પોતાના માર્ગે વચ્ચે મળતી દરેક પ્રજાને સમજાવી તથા મિઠી-મિઠી કબૂલતો આપી પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લેવાનાં કામમાં રોકાયો હતો તેનો લાભ લઈને બીજા સરદારે તેની ગેરહાજરીમાં એકદમ **મેહુરદાદ** પાદશાહને મારી તેનું રાજ્ય લઇમૂકી મોટું

[1] આશરે ૪૭૭૦૦૦૦ રૂપિયાની મોટી રકમ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નામ કહાડવાની મકસદથી તેની સાથની લડાઇમાં પોતે એકલોજ ઉતર્યો, અને **લુકુલસને** આવી પુગવાની વાટ જોઇજ નહિ. **કોટાની** આ ઉલટનું પરિણામ તેની વિરૂધમાં આવ્યું, કેમકે પાદશાહે તેને બે મોટી લડાઇઓમાં સરતાપા શિકસ્ત આપીને નહસાડયો. દરિયાઇ લડાઇમાં તેનાં ૬૦ બારકસો ફના થયાં, અને જમીન ઉપરની લડાઇમાં ૮૦૦૦ ઘોડસ્વારો નાશ પામ્યા. આથી **કોટાને** પોતાના જાન ભાગી નાસીને ચેલસીડન શેહરમાં ભરાઇ બેસવાની ફરજ પડી. એ શેહેરને **મેહુરદાદે** પુઠેથી દોડી આવીને ઘેરો ઘાલ્યો અને ઇ. પૂ. ૧૩ માં તે પણ હાથ કર્યું, તથા સીઝીકમ નામનાં શેહરના રહેવાસીઓએ ઉપલી લડાઇમાં રૂમીઓને મદદ આપી હતી માટે તેમના ઉપર પણ ઘેરો નાખ્યો.

પોતાના શત્રુની આ સર્વ ફતેહો જોઇને હવે **લુકુલસ** દોડયો આવ્યો. તેની કને ૩૦૦ પાયદળ અને ૨૫૦૦ ઘોડેસ્વારો હતા. આટલાં નાનાં લશ્કરથી **મેહુરદાદનાં** મોટાં દળસામે નિભી શકાવાનું નથી એમ સમજીને **લુકુલસે** પાદશાહની મોટી ફોજને ભુખમરાથી હેરાન કરી પોતે ફતેહ મેળવવાની તજવીજ કીધી. તેણે **મેહુરદાદની** ઘેરો નાખનારી ફોજની ખોરાકી તેને નહિ મળે એવી રીતના પ્રપંચ રચ્યા, અને તેમાં તે એટલો બધો ફાવ્યો કે અંતે પાર્સી ફોજમાં ભુખમરો ચાલ્યો. કહે છે કે પ્રથમ તેઓ ભાજીપાળો અને કંદમૂળ, અને ત્યાર બાદ નાચારીથી અંતે કેટલાકોતો માણસનું ગોશ્ત પણ ખાવા લાગ્યા! અંતે બે વરસના ઘેરા પછી **મેહુરદાદ** તે પડતો નાખી દરિયા માર્ગે નેકોમીડયા તરફ ચાલી ગયો, જે વેળા **લુકુલસની** ફોજે તેનો દુંબાલો પકડી ઘણાએક સિપાહીઓને કાપી નાખ્યા તથા કેદ પકડયા. **મેહુરદાદે** ત્રણ સરદારોના હાથ હેઠલ થોડોક દરિયાઇ કાફલો અને ૧૦૦૦૦ ચુનંદા સિપાહીઓની ફોજ આપી હેલેસ્પોંટ ખાતે રાખ્યાં હતાં, તેઓ ઉપર પણ **લુકુલસે** હવે સિજીકમનો ઘેરો ઉઠયા પછી દસ્તદરાજી ચલાવી. આથી પાદશાહનો આખો કાફલો ઇટલી તરફ ધસી ગયો અને ત્યાંના કાંઠા ઉપરનાં રૂમી શેહેરો લૂટવા અને ત્યાંના રહેવાસીઓમાં દેહશત પાંથરવા લાગ્યો. બીજી તરફથી **લુકુલસે મેહુરદાદનાં** ત્રણ શેહેરો ઉપર પોતેજ ઘેરો નાખ્યો, પણ એ પાદશાહને એક નવી ફોજ તૈયાર કરીને કબીરા નામની જગા ઉપર છાવણી નાખી પડેલો જાણતાંજ રૂમી સરદાર મજકુર ઘેરો ઉઠાવીને પોતાના હરીફની સામે દોડયો. ત્યાં બંને ફોજો વચ્ચે બે મરતબે લડાઇઓ ચાલી, અને બેઉ લડાઇઓમાં પાર્સી પાદશાહ **મેહેરદાદનીજ** મોટી ફતેહ થઇ. પણ એક ત્રીજી લડાઇમાં મામલો ઉલટાઇ ગયો. **મેહુરદાદ** બીજી જગા ઉપર છાવણી લઇ જતો હતો એટલામાં તેનાં લશ્કરમાં કોઇ જાતનો ભય પેદાથી નાસભાગ ચાલી, જે તકનો લાભ લઇ **લુકુલસે** નાસી જતા સિપાહીઓની પૂઠ પકડી તેમને આજેજ કીધા. આ નહિ ધારેલી લડાઇ હતી, અને **મેહુરદાદની** નહિ ધારેલી હાર હતી. કહે છે કે તે મોટા પાદશાહને આ મારફાડને દરમયાન ઘોડા વિના પાઉપ્યાદો નાસી જવાની ફરજ થઇ પડી. પણ એ હાલતમાં એક ગુલામે તેને ઓળખીને પોતાનો ઘોડો તેની સેવામાં ધર્યો. કદાચ રૂમીઓ તેને પકડી પાડત, પણ **મેહુરદાદ** તેમની લાલચુ આદત જાણતો હતો માટે માર્ગમાં તે પુષ્કળ જર વેરતો ગયો, જે લૂટવાના લોભને લીધે કોઇ પણ શત્રુએ **મેહુરદાદને** છેડયો નહિ.

ફસલ ૩—રૂમી પ્રપંચોથી મેહેરદાદનો અંત.

આ લડાઇ પછી કબીરાનું પાર્સી શેહેર રૂમીઓના હાથમાં આવ્યું, જેના કિલ્લામાંથી મોટો ખજાનો **લુકુલસે** હાથ કીધો. **મેહુરદાદ** ગમે એટલો બાહદુર હોવા છતાં ઘાતકી પાદશાહ હતો, તેના અનેક દાખલાઓમાં આ એક છે કે ઉપલી હાર પછી રખેને પોતાની રાણીઓ કે બહેનો અને બીજી ખાનદાનની બાનુઓ શત્રુના હાથમાં જાય અને તેમની ઇજત જળ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વાય નહિ, એવા ખયાલથી તેણે એક ગુલામને મોકલી તેઓ ચાહે તેવાં મોતથી તેમનો જીવ લેવાનો હુકમ આપ્યો હતો, અને તે મુજબ કહેછે કે કોઇએ જેહરથી તો કોઇએ તલવારથી પોતાના જાન ખોયા.

આ બીના રૂમી તવારીખનવેશો જણાવી ગયા છે, પણ તે ઉપર કેટલો ઇતબાર મૂકવો તે વાંચનારનેજ સોંપિયે છિયે. બાપડો **મેહરદાદ** ઉપલી લડાઇથી પોતાનું સર્વસ્વ ગયું હોય તેમ હવે પોતાને વતન પૉન્ટસખાતે નહિ જતાં પોતાના જમાઇ તે આર્મિન્યાવાળા **તીગ્રાન**ની દરબારમાં આશ્રો લેવા ગયો. આ કોઇ બડો મગરૂર, પાજી અને બેશરમ પાદશાહ હતો. પોતાના વૃદ્ધ સસરાના આવા પડતા વખ્તમાં તેણે પ્રથમતો તેને કશો આવકાર દીધો નહિ. તે બીચારાને પ્રથમતો એક ખરાબ જગામાં ઉતારો આપી તેને નજરકેદ જેવી હાલતમાં રાખ્યો, અન તેનો કશો આદરસત્કાર કીધો નહિ. પણ પાછળથી જયારે **લુકુલસે** એલચીઓ મોકલી **મેહરદાદ**ને પકડી આપવાની માંગણી કીધી અને દમ ભિડાવ્યો ત્યારેજ **તીગ્રાને** તેઓને હાંકી કહાડીને પોતાના આ સસરા તરફ ઘટતી માયા દેખાડવા માંડી. તેણે તેને મોટાં માનથી પોતાની દરબારમાં બોલાવી તેની જોડે મોહબતથી બગલગીરી કીધી, અને નવી લડાઇવેળા શું કરવું તેની મસલત કીધી તથા સલાહ પુછી.

તીગ્રાન કાંઇ **મેહરદાદ** જેવો લડવે બાહદુર કે હિમતવાન, યા રાજ્યદ્વારી કુનેહ ધરાવનારો કે પ્રપંચો રંચનારો પાદશાહ ન હતો. તેની ખુબી માત્ર પોતાનાં નામ અને દમામ ઉપર પુર એતેકાદ રાખી કામ લેવામાં હતી. તેનું આર્મીન્યાનું રાજ્ય અસલ નાનું હતું, પણ સસરાની જેહેમતથી અને તેનીજ સલાહ અને મદદથી એ રાજ્યને ચો તરફ આગળ લંબાવવાને **તીગ્રાન** શક્તિવાન થયો હતો. નાનાં રાજ્યોને માથે પોતે વડો બનવાથી તેણે હવે "શેહનશાહ"નું નામ ધારણ કીધું હતું. તેણે સીર્યા દેશવાળા **સિલ્યુકસ**નાં વંશની સમાપ્તિ આણી હતી, અશ્કાની પાદશાહોમાં પોતાની બિક પેદા કીધી હતી, યુનાની સ્વતંત્ર શેહેરો તેણે તારાજ કરી ત્યાંની વસ્તીથી નીડયાનાં શેહેરોને આબાદ કીધાં હતાં, સીર્યા અને જેરૂસલમ હાથ કર્યાં હતાં, તથા સેનૈટ નામના આરબ ટોળાને નવા ધારા બાંધી આપ્યા હતા. આ સર્વથી ગોયા **તીગ્રાન** ફાટી ગયો હતો. તે રૂમીઓને પોતાનો દમામ દેખાડવા તેમના એલચીઓની મુલાકાત પોતાનાં આખાં લશ્કર સહિત લેતો હતો. જ્યારેબી પોતે બહાર નિકળતો ત્યારે સ્વારીમાં એના ઘોડાની બંને બાજુએ બે ખંડયાં રાજાઓને એ ચલાવતો, જેઓ તેના નોકર દાખલ તેનો પડેલો બોલ ઉપાડી લઇ દરેક કામ કરતા. એલચીઓની મુલાકાતવેળા પોતાનાં તખ્તની બંને બાજુએ તે આવા રાજાઓને સફ સમારી ઉભા રાખતો, અને એ રીતના પોતાના ઠાઠથી પરદેશીઓને આંજી નાખતો. એજ ભપકા સાથ તેણે **લુકુલસે** મોકલેલા એલચીઓની પણ મુલાકાત લીધી, અને તેમને રોકડો પરખાવ્યો કે **મેહરદાદ** મારો સસરો થાયછે માટે તેના એક બાલને પણ ઇજા કરવા રૂમીઓને હું દઇશ નહિ.

આ ઉપરથી ઇ. પૂ. ૬૯ માં રૂમીઓએ **તીગ્રાન** સાથની લડાઇ જાહેર કીધી, અને **લુકુલસે** **મેહરદાદ**નાં પાયતખ્ત સિનોપેને જીતી તથા લૂટી લઇ તથા એ ગુનાહના બદલામાં ત્યાંનાં લોકને સ્વતંત્રપણાનું ઇનામ બક્ષીને પછી પોતે આર્મીન્યામાં દાખલ થયો. તેની કને આ વેળા ૧૨૦૦૦ પાયદળ અને ૩૦૦૦ ઘોડેસ્વારો હતા. તે ઝડપથી કુચ કરતો **તીગ્રાન**નાં પાયતખ્ત તરફ આવી લાગ્યો, જે બાબેની જ્યારે એ પાદશાહને ખબર કરવામાં આવી ત્યારે રૂમીઓ શું કરવાના છે એમ હસી કહાડી ખબર લાવનારને કતલ કરાવી પોતે પોતાના ખુશામદિયા મિત્રો સાથ મોજ મજાહમાં પડયો. આ ખોટા મિત્રોથી **તીગ્રાન**ને કેટલું બધું ખમવું પડયું તે હવે આપણે જલદીથી જોઇશું. તેઓનીજ ચાપલુશીને લીધે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પાદશાહે પોતાની ફોજને કવાયદ અપાવવાની પણ ના પાડી, અને શત્રુઓ છેક પાયતખ્તના દરવાજા સુધી આવેલા હોવા છતાં લશ્કરને તૈયાર કરવાનો પણ હુકમ આપ્યો નહિ. અંતે **મેહરબુર્ઝીન** નામના **તીગ્રાન**ના એક માનીતા સરદારે બહુજ તાકીદ આપી ત્યારે તેનીજ સરદારી હેઠલ **તીગ્રાને** એક ફોજ આપી રૂમીઓને મારી કહાડી **લુકુલસ**ને પકડી લાવવા તથા મુરકા બાંધવાનો હુકમ આપ્યો. પણ જ્યારે નવી ફોજ બોલબોલતાંમાં કપાઇ ગઇ ત્યારેજ પાદશાહની આંખ ઉઘડી, ત્યારેજ તેણે પોતાના સસરા **મેહેરદાદ**ને પૉન્ટસ જઇ નવી ફોજ ભેગી કરવાની સલાહ આપી, અને ત્યારેજ પોતેથી પાયતખ્ત તીગ્રાનગર્દ છોડી ટૅરસ પર્વત તરફ જઇ છાવણી નાખી. આથી **લુકુલસે** હવે આ પાયતખ્તને ઘેરો નાખ્યો, જેમાં તરેહવાર પચરંગી પ્રજાઓ વસતી હતી.

તીગ્રાને ઘણી સરસ જગા પોતાને માટે પસંદ કરી હતી, પણ રૂમીઓ સાથ હાથ મેળવવાને પોતે બહુ આતુર હોવાથી તેણે પોતાના સસરા **મેહરદાદ**નું કહ્યું નહિ માનતાં **લુકુલસ** સામે લડાઇ કરવા પોતાની છાવણી છોડી તે આગળ વધ્યો. તે જાતે લોભી અને બેવિશ્વાસુ હોવાથી તેને એમ લાગ્યું કે **મેહરદાદ** મને લડાઇમાં ઉતરવા ના પાડી પોતેજ એકલો **લુકુલસ** સાથની લડાઇ અને ફતેહની કીર્તિ ખાટી જવા માંગે છે. પણ તેના સસરાને તો આગળી લડાઇઓનો અનુભવ મળી ચૂક્યો હતો કે રૂમીઓ સાથ સામસામી લડાઇ કરવાને બદલે તેમની ફોજને પાછળથીજ આગળ વધતી હેરાન કરવામાં લાભ છે. પણ આ સલાહ **તીગ્રાન**ને ગળે ઉતરી નહિ. તેની કને આ વેળા લશ્કરથી મોટું હતું:—૨૦૦૦૦ ગોફણ ફેંકનારા, ૫૫૦૭૦ ઘોડસ્વારો, અને ૧૫૦૦૦૦૦ પાયદળ સિપાહીઓ. આ મહાભારત ફોજથી આર્મીન્યાના પાદશાહના મનમાં મગરૂરી અને મોટાઇએ ઘર કીધું. તેણે આ ફોજને બે સરદારોને હવાલે કીધી, અને ૩૫૦૦૦ બેગારીઓને રસ્તા સાફ કરવા, નદી નાળાંના વાટ અટકાવવા યા ફેરવવા, પુલો બાંધવા અને એવાંજ બીજા કામો માટે એક જુદીજ ફોજ દાખલ પુઠે રાખ્યા. ખરેખર, આ સઘળો હિસાબ રૂમી તવારીખનવેશોનો આપેલો છે, અને તેમની સદાની ફિસિયારી અને બડાઇ મારવાની આદત તરફ જોતાં પોતાનાં બળનું ચહડતાપણું દેખાડવા માટે આ સંખ્યા તેઓએ ઘણી વધારી દીધી હોય એ બેશક માનવા જોગ છે. બીજા હાથ ઉપર તેઓ પોતાનાં લશ્કરની સંખ્યા બહુજ નાની જણાવી જાય છે. તેમના જણાવ્યા મુજબ **લુકુલસે** ૬૦૦૦ પાયદળ, **મ્યુરિના**ની સરદારી તળે આપી તેને પછવાડે રાખ્યો, અને પોતે ૧૨૦૦૦ પાયદળ, તમામ ઘોડસ્વાર લશ્કર અને ૧૦૦૦ ગોફણ ફેંકનારાઓને લઇ **તીગ્રાન** સામે લડવા ગયો.

બંને ફોજો વચે એક મોટી નદી વહેતી હતી, જે ઉચાઉચ પસાર કરીને **લુકુલસ** નદીને બીજે કાંઠે આર્મીની ફોજ પડેલી હતી તે ઉપર ધસ્યો આવ્યો. આ વખતે **તીગ્રાન** તો એવાજ ભરૂસામાં હતો કે તેનું મસ મોટું સૈન્ય જોઇ રૂમીઓ થથરી જશે. પણ જ્યારે મામલો તેથી ઉલટોજ જોયો ત્યારે આખાં લશ્કરની સરદારી ત્રણ રાજાઓને આપી. હવે બંને પક્ષો વચે જે ભયંકાર લડાઇ થઇ તેમાં **તીગ્રાન**ને તેનાં નસીબે યારી દીધી નહિ. તેનું લાહુલશ્કર તમામ નાશ પામ્યું યા નાસભાગમાં પડ્યું. તે પોતે આંખમાં આંસુ લાવી પોતાનું તાજ પોતાના બેટાને માથે મૂકી બેઉ જણ નાઠા. **મેહરદાદ** જે પૉન્ટસ તરફ નવું લશ્કર જમા કરવા ગયો હતો તેને આ નાશકારક શિકસ્તની ખબર મળતાંજ પ્રથમ તે **તીગ્રાન**ની શોધમાં નિકળ્યો, અને ઘણી મહેનતે તેને કેવળ એકલી હાલતમાં છુપાયલો શોધી કહાડ્યો. આ વેળા તે મગરૂર પાદશાહના ચાપલુસીખોરા દોસ્તો તેને છોડી ગયા હતા, અને તેબી બહુ સરગરદાન હાલતમાં નસીબને રડતો હતો. સસરા જમાઇ મળ્યા; **મેહરદાદે** તી-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આનને બહુ દિલાસો આપ્યો, અને નવું લશ્કર જમા કરી એક વાર ફરીને લડવા અને ગયલું રાજ્ય પાછું મેળવી આપવાની હિમત ભરી કબૂલત આપી: બીજા હાથ ઉપર **તીઆનની** ઉપલી શિકસ્ત જોઇને તેનાં પાયતખ્ત શેહેરમાં વસનારા યુનાનીઓએ બંડ ઉઠાવી એ શેહેર શત્રુઓને હવાલે કીધું. આથી **લુકુલસ**નાં હાથમાં આશરે સવા કરોડ રૂપિયા (૮૦૦૦ ટેલંટ) જેટલો રોકડ અને બીજો પરચુરણ ખજાનો આવ્યો, અને તેના ભુખા સિપાહીઓએ શેહેરમાં પુષ્કળ લૂટફાંટ ચલાવી.

બએ પાર્સી પાદશાહો આ રીતે રૂમીઓના હાથ ઉપર રાજ્ય ખોહી રવડતા થયા. **મેહુરદાદ** અને **તીઆને** હવે નવેસરથી લડાઇ માટે તૈયારીઓ કરવા માંડી. તેઓએ આસપાસનાં કેટલાંક નાનાં રાજ્યોને પોતાના પક્ષમાં લીધાં, અને ઇરાનના તે વખ્તના અસ્કાની પાદશાહ **ફ્રાઆટિસ (ફેરહાદ)**નો અમલ હતો, તેના ઉપર **મેહુરદાદે** પોતાને હાથદસ્તખતે એક નામુ લખીને તેની મદદ માંગી. તેમાં રૂમીઓના લોભ, લાલચ, બેવચનીપણું, દગો, કીનો, વગેરે તમામ બદીઓની વિગતો અને દાખલા આપી એવી વાત **ફેરહાદ**નાં મન ઉપર ઠસાવવા માંગી હતી કે અગરજો તેઓને આગળ વધતા અટકાવવામાં નહિજ આવશે, અને તે કામમાં **ફેરહાદ** પાદશાહ **મેહુરદાદ** અને **તીઆનને** મદદ નહિજ આપશે તો આય દેહ એજ રૂમીઓ તેનાં પોતાનાં ઇરાની રાજ્ય ઉપરં હુમલા લાવ્યાવિના રહેનાર નથી. પણ પાદશાહ **ફેરહાદે** આ નામાં ઉપર કશું લક્ષ આપેલું જંણાતું નથી. તેણે **મેહુરદાદ**ની માંગણી સ્વિકારીતો નહિજ, પણ તેના ઉપર કશો હા નાનો ઉત્તર પણ લખ્યો નહિ. પણ આ મોટી નાસિપાસી છતાંબી ઉપલા બંને પાર્સી પાદશાહોએ પોતાના લાગવગ અને કાબુથી એક નવું ૭૦૦૦૦ માણસોનું મોટું લશ્કર ઇ. પૂ. ૬૮માં તૈયાર કીધું, જેને **મેહુરદાદે** તમામ રૂમી ઢબછબ મુજબની લશ્કરી કવાયદ આપી હતી. આ લશ્કરની મદદથી **લુકુલસ** સાથ સામસામી લડાઇમાં નહિ ઉતરતાં પાદશાહે રૂમીઓનો દુંબાલો પકડી અથવા તેમની ખોરાકી લૂટી, અથવા બીજી હર રીતે તેમને રોકીને હેરાન કરવા માંડયા. આથી કંટાળીને રૂમી સરદાર આર્મીન્યાનાં બીજા મોટાં શેહેર આર્તાક્ષાતા[1] તરફ ચાલ્યો, એવી મતલબથી કે ત્યાં **તીગ્રાન**નો કબીલો તેમજ ખજાનો છે તેમનો કબજો લે. આ વાત જાણતાંજ તે પાદશાહ ઉતાવળી કુચ કરી **લુકુલસ**ની આગમજ ઉપલાં શેહરના બચાવ માટે દોડી ગયો, અને અર્સામીની નામે નદી આગળ બંને વચે એક જબરી લડાઇ ચાલી, જેમાં પણ માઠાં ભાગ્યે પાર્સીઓનીજ હાર થઇ.

પણ હવે **લુકુલસ** રૂમીનો સેતારો બરગસ્તે બેસવા માંડયો. તેની ચોકસ વર્તણુકને લીધે તેનું લશ્કર તેનાથી ફરી બેઠું અને તે કામમાં તેનાજ સાળાએ નિચોવી આપ્યું. આ તકનો લાભ લઇને **મેહેરદાદ** પોતાના હાથમાં બચેલી કેટલીક ફોજ સાથે પોતાનાં બાપીકાં રાજ્ય પૉન્ટસમાં દાખલ થયો, જયાંની પ્રજા તેને પાછો ફરેલો જોઇ તેના ઉપર ફિદાફિદા થઈ ગઇ. એક તો રૂમીઓના જુલ્માતથી તે કંટાળી ગઇ હતી, અને બીજું તો પોતાના હકદાર પાદશાહને તેની આગળી તમામ જાહોજલાલી વિનાનો જોઇને દુખી થતી હતી, માટે તમામ રૈયત તેની તરફ થઇ ગઇ. બીજી તરફથી આસપાસનાં રાજ્યોએ તેને નવું લશ્કર મદદમાં આપ્યાથી આ મહાત્મા પાદશાહના પગમાં નવું જોર આવ્યું, અને હવે બચાવની કે નાસભાગની હાલતમાં નહિ રહેતાં હવે તો બેધડક શત્રુઓની સામે જઇ બળત્વારીથી લડવાનુંજ તેણે બિડું ઝડપ્યું. આ નવી કુનેહથી ફાયદા એ થયા કે **ફેબ્યસ** નામે રૂમી સરદારની

[1] રૂમીઓએ ઈરાની અને પાર્સી પાદશાહોનાં તેમજ શેહેરોનાં નામો પણ બિગાડી નાખ્યાં છે, તેનો આ દાખલો છે. અસલ શેહેર 'અર્તક્ષત્ર' નામનું હોવું જોઈયે તે ઉપરથી બિગાડીને રૂમીઓએ તેને આર્તાક્ષાતા નામ આપ્યું છે. એ નામનું ફાર્સી રૂપ 'અર્દશીર' થાય.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફોજને તેણે હરાવી, અને તે સરદારને કાબીરાના કિલ્લામાં બંધ કરી ઘેરી લીધો; **લુકુલસના** બીજા બે સરદારોનો ટુંબાલો પકડી તેમને એક મોટી લડાઇમાં જબરી શિકસ્ત આપી, તથા ૭૦૦૦ રૂમીઓને કાપી નાખ્યા; અને એ રીતની અનેક ફતેહોથી અંતે **મેહરદાદ** પાદશાહે પોતાના રૂમીઓને હાથ ગયલા સઘળા મુલુકો પાછા પોતાના સ્વાધીનમાં લીધા. એ સઘળું ઇ. પૂ. ૬૭ માં બન્યું, ત્યારે બીજે વરસે તેણે કપેડોશિયાનું રાજ્ય પણ પોતાના તાબામાં માહ્યું કરી લીધું. આ સર્વ બનાવોથી રૂમીઓમાં જબરો ગભરાટ ચાલ્યો, અને રોમની રાજસભાએ **પૉમ્પી** નામના નામીચા સરદારને કુલ મુખ્ત્યારી આપીને એશિયામાં **મેહરદાદ** સાથ લડવા મોકલ્યો.

પૉમ્પી રૂમી પ્રજાનો બહુ માનીતો હતો. વળી રોમના શત્રુઓ સાથની લડાઇઓમાં તે સદા ફતેહમંદ ઉતરતો હતો. એક તરફથી તેણે અશ્કાની પાદશાહ **ફરહાદને** પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લઇ બીજી તરફથી **મેહરદાદ** સાથ સુલેહ કરવાનું નામુ લખ્યું. પણ આ પાદશાહ પોતાની છેલી ફતેહોથી એટલો પ્રફુલ્લિત બન્યો હતો કે રૂમીઓ જેવા શત્રુઓ સાથ દોસ્તી કરવાની તેણે ના પાડી. આથી ફીનીસ્યા અને બૉસ્ફોરસ તરફનો દરિયા કાંઠો કાફલા અને લશ્કરથી મજબૂત કરીને રૂમી સરદાર **મેહરદાદ** સામે લડવા ચાલ્યો. આ વેળા પૉન્ટસના આ પાદશાહ કને માત્ર ૩૦૦૦૦ પાયદળ અને ૨૦૦૦ સ્વારો હતા. આ નાનું લશ્કર હતું તોપણ તેણે એવી ઉંચાણ જગા પસંદ કીધી હતી કે રૂમીઓ તેના ઉપર હુમલો કરવાને એકદમ રાજી થાય નહિ. પણ આ જગાએ પાણીની તંગી જણાયાથી **મેહરદાદને** પોતાની છાવણી બીજે ઠેકાણે કરવી પડી. આ તકનો લાભ લઇ **પૉમ્પીએ** તે જગા પોતેજ હાથ કરી લીધી, અને ત્યાં કુઆ ખોદતાં પુષ્કળ પાણી નિકળી આવ્યું. આમ કરીને હવે તેણે **મેહરદાદનાં** લશ્કરને ઘેરી લેવા તેની આસપાસ લાંબા વિસ્તારની ઊંડી ખાઇ ખોદાવી, અને તેમ કરીને પાર્સી ફોજને ભુખમરાથી આજેજ કીધી. પચાશ દિવસો સુધી ભુખમરો વેઠીને **મેહરદાદની** ફોજ રતોવાઇ નાહી. રૂમીઓએ તેની પૂઠ પકડી અને યુફ્રેટિસને કાંઠે બંને ભેગી થઇ. ત્યાં બીજે દિને લડાઇ ચાલવાનો સંભવ હતો, પણ આગળી રાત્રે ચાંદણી બહુ સરસ પડતી જોઇ રૂમી સિપાહીઓ શબે ખૂન લઇ જવાને તૈયાર થયા, અને તે એકાએકના હુમલામાં **મેહરદાદનું** લશ્કર પોતાની બીન તૈયારીને લીધે માર ખાઇ ગયું. થોડાંક માણસો સાથ તે રૂમી ફોજમાં વાઘની પેઠે ધસ્યો અને તેઓમાં પણ મોટી કતલ ચલાવી. પણ શેવટે તે માત્ર બેજ સાથીઓ સિવાય કેવળ એકલો થઇ પડયો, અને હાથમાં નાગી તલવાર સાથ શત્રુઓ વચેથી આ બેજ સોહબતીઓને લઇ તે છટકી ગયો.

આ બેમાંનો એક સોહબતી તો **મેહરદાદની** પોતાનીજ રાણી હતી, જેણીએ મર્દનો લેબાસ લીધો હતો, અને જ્યાં સુધી તેઓ પોતાના એક ચોકસ કિલ્લામાં જઇ ભરાયાં ત્યાં સુધી હાથમાં તલવાર સાથ ઘોડસ્વાર થઇ પોતાના ખાવંદ સાથ તેણી કાયમ રહી હતી. આ શિકસ્ત ઇ. પૂ. ૬૬માં થઇ, તે પછી **મેહરદાદને** એકવાર ફરીને પોતાનાં જમાઇ તે અર્માની પાદશાહ **તીગ્રાનની** મદદનો તલબગાર થવું પડયું, જેનો સૂર્ય તેના સંસરાની છેલી મોટી ફતેહોને લીધે પાછો પ્રકાશતો થયો હતો. દુનિયા કેવી દોરંગી છે! જ્યારે **તીગ્રાન લુકુલસ** સાથની લડાઇમાં નાઠો ત્યારે તેણે પોતાનું તાજ પોતાના જે બેટાનાં માથાં ઉપર મૂકવાની મેહરબાની કીધી હતી તેજ બેટા સાથ તાજ અને તખ્તની માલેકીને. થકીજ હાલ આ બાપ લડાઇમાં ઉતર્યો હતો! તે વખ્તે બેટાએ તાજ લેવાની ના પાડી હતી; આ વખ્તે બાપ તેને તાજ પહેરાવી પાદશાહ જાહેર કરવાની ના પાડતો હતો. હવે એ લડાઇમાં બેટાને ઉસ્કેરનાર તેનો મમાવો તે **મેહરદાદ** પાદશાહજ છે એવો **તીગ્રાનને** વેહમ હતો, અને તે ઉપરથી જ્યારે એ બુરગસ્તે સેતારેના

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મોટા શાહ તરફથી એલચીઓ તીગ્રાનની દરબારમાં આવ્યા ત્યારે તેણે ઉપલા સબબથી તેઓને કેદખાને નખાવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ જે કોઇ તે જૈફ પાદશાહને જીવતો પકડી આપે તેને ૧૦૦ ટેલંટ (શુમારે રૂ ૧૫૯૦૦૦)નું ઇનામ આપવાનું જાહેર કીધું.

પણ આ છેલું કામ જમાઇએ સસરા સામે દિલોજાનથી ઉભું કીધું ન હતું. ખરી વાત એ હતી કે રૂમીઓની સામે થવાનું હવે તેનામાં કુવત ન હતું, અને એક તરફથી મેહેરદાદને પાછો નહાસતો કરીને બીજી તરફથી પૉમ્પી તીગ્રાન ઉપર ચહડાઇ લાવતો હતો. એટલામાટે હવે પોતે રૂમીઓનો શત્રુ નહિ પણ દોસ્ત છે એમ દેખાડવા અને તેમની આફતમાંથી બચવા માટે પ્રથમ મેહરદાદને આશ્રો આપવાની જાણે ના પાડી હોય તેમ તેના એલચીઓને કેદ કીધા, અને પછી તેને પકડવાનું ઇનામ કહાડયું! તોપણ એટલાંથી પૉમ્પી રાજી થનાર નથી એમ સમજીને તેણે પેલા એલચીઓને રૂમી છાવણીમાં મોકલી આપ્યા, અને પાછળથી પોતે પણ તે સરદારની દયા મેળવવા તેની હજુરમાં ગયો. પણ ત્યાંજ તેણે પોતાની જોડે વઢતા બેટાને પણ દિઠો. આ બાપ દીકરા વચેના અણબનાવનો સબબ એવો કહેવાય છે કે તીગ્રાને પોતાના બે બેટાઓના નાહક જીવ લેવાથી આ ત્રીજો પોતાના ભાઇઓના જેવોજ પોતાનો પણ હાલ થશે એમ બિહિને ઇરાનના અશ્કાની પાદશાહ ફરહાદની દરબારમાં આશ્રો શોધવા ગયો, જેણે તેને પોતાની શાહજાદી સાથ પરણાવી ઇરાનમાંજ નહિ રાખતાં એક લશ્કર આપી આર્મીન્યા ઉપર ચહડી જવા મોકલ્યો. ફરહાદ પોતાના આ જમાઇ, જેનું નામ પણ રૂમી તવારીખનવેશો તીગ્રાનજ જણાવી તેને "નાના તીગ્રાન"ને નામે ઓળખી જાય છે, તેને અર્તક્ષાતા નામનાં શેહેર ઉપર ઘેરો નાખવાનું કામ સોંપી અશ્કાની પાદશાહ પોતે ઇરાન પાછો આવતો રહ્યો. આ ઉપરથી બુઢો તીગ્રાન પોતાના બેટાની ફોજ ઉપર ઉતરી પડયો અને તેને લડાઇમાં હરાવી આર્મીન્યાથી પાછો નહાસતો કીધો. આ સઘળા બનાવો મેહરદાદની છેલી મોટી શિકસ્તની આગમજ બન્યા હતા. હવે જવાન તીગ્રાને પોતાને એકલો પડી ગયલો જોઇ પોતાના આ મમાવા—મેહરદાદની મદદ લેવાની તલબ કીધી, પણ એજ વખ્તે તેને તેની મજકુર હારની ખબર પડી જે ઉપરથી તદન નાઉમેદ થઇને તે પૉમ્પીની છાવણીમાં જઇ તેને તાબે થયો અને તેની મદદ માંગી.

હવે જ્યારે એક તરફથી આ બેટો રૂમી છાવણીમાં હતો ત્યારે બીજી તરફથી તેનો બાપ પણ પોતાનું તાજ અને તલવાર છોડી દઇ તથા ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડી પૉમ્પીની દરબારમાં આવી ઉભો. આ રૂમી સરદારે તેને બાઇજ્જત પોતાની જમણી બાજુએ અને તેના બેટાને ડાવી બાજુએ જગા આપી, તથા રાત્રે તેઓ બંને જોડે ભોજન લેવાની ખાહેશ દેખાડી. પણ પૉમ્પીની આ વર્તણુક નાના તીગ્રાનને ભાવી નહિ. તેણે દરબારમાં પોતાના પાદશાહ બાપને કશું કોહું દીધું નહિ, એટલુંજ નહિ પણ રાત્રે તેની જોડે જમવા બેસવાની પણ ના પાડી. પૉમ્પીએ તીગ્રાન સાથનો પોતાનો વાંધો એમ પટાવ્યો કે આ અર્માની પાદશાહે પોતાનાં બાપીકાં આર્મીન્યા દેશ સિવાય બાકીના સર્વે જીતેલા મુલુકો રૂમીઓને હવાલે કરી દેવા, તથા રૂમીઓ સાથ છેલી લડાઇ ફોકટની ઉઠાવી હતી માટે તેના દંડ તરીકે ૬૦૦૦ ટેલંટ (શુમારે રૂ ૯૫૪૦૦૦૦)ભરી દેવા. આમ કરવાને જ્યારે બુઢો કબૂલ થયો ત્યારે પૉમ્પીએ તેના બેટા સાથનો વાંધો એમ પટાવી આપવા માંગ્યો કે આર્મીન્યાની પડોશના ગોર્ડિયાની અને સોફિની નામે બે પ્રાંતો નાના તીગ્રાનને રાજ્ય ચલાવવા માટે હવાલે કરવા, તથા પોતાનાં મરણ પછી આખા દેશનો તેનેજ વારેસ મુકરર કરવો. આ વાત પણ બાપે કબૂલ રાખી; પણ સોફિનીના પ્રાંતમાં જેબી ખજાનો હતો તે તીગ્રાને ખાલી કરી જવો, એમ પૉમ્પીએ ચુકવ્યું હતું તે નાના તીગ્રાનને ગમ્યું નહિ. તેણે ત્રણપાંચ કરવા માંડી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અને તુફાન ઉઠાવવા જેવી સરકશી કીધી, જે ઉપરથી **પૉમ્પીએ** પ્રથમ તેને કેદ કરાવ્યો, અને ત્યારબાદ તેના ઉપર બહુ જાપ્તો રાખીને તેને રોમ લઇ જઇ પોતાની ફતેહની સવારીમાં એક તાબેદાર શાહજાદા દાખલ ચલાવવાનું નકી કીધું. આ ઉપરથી તે બેવકુફ શાહાજાદાના સસરા તે ઇરાનના પાદશાહ **ફરહાદે પૉમ્પી** ઉપર નામુ લખી પોતાના જમાઇને પોતાને સ્વાધીન કરવાની માંગણી કીધી, પણ તે ઉપરથી તે રૂમી સરદારે કશું લક્ષ આપ્યું નહિ.

તીગ્રાન પૉમ્પીના ચુકાદાથી ઘણો રાજી થયો, પણ તેની એ વર્ત્તણુક તેના જૈફ સસરા **મેહરદાદથી** સાંખી શકાઇ **નહિ**. તે બાપડાનો આર્મીન્યામાં પણ થાગ લાગ્યો નહિ અને પુરોજ રવડતો થયો, એટલે રૂમી સરદારે હવે તેની પુઠ પકડી. કપેડોશિયાનો મુલ્ક આ વખ્તે **પૉમ્પીએ** પાછો પેલાજ **આર્યબુર્જીન** નામના હાકમને હવાલે કીધો, જે રૂમીઓનો તાબેદાર હતો. વળી જવાન **તીગ્રાનને** આર્મીન્યાના જે બે પ્રાંતો તે અપાવવા માંગતો હતો તે પણ તેણે **આર્યબુર્જીનનેજ** આપાવ્યા હતા. આ સઘળું **મેહરદાદને** માટે બહુજ હતું. તે નાસભાગમાં હતો તોપણ તેણે રૂમીઓનાં રક્ષણ હેઠલના મુલુકો ઉપર સવારી કરવા માંડી. પણ એજ વખ્તે એક તરફથી પોતાના જમાઇ, બીજી તરફથી પોતાના દોત્રા (તે જવાન **તીગ્રાન**), અને ત્રીજી તરફથી પોતાનાજ બેટા **મહાચેહરને** રૂમીઓ **સાથ** મળી ગયલા જાણીને બાહદુર **મેહરદાદનું** પથર જેવું સખ્ત દિલ બહુ તુટી ગયું. આ શાહજાદાએ પોતાને ફરજનો માર્યો તરતવેળા કામ કહાડી લેવા થકી રૂમીઓ સાથ મળી જવાની ફરજ પડીછે એમ પોતાના બાપની ખાત્રી કરવા માંગી, પણ **મેહરદાદ** સમજ્યો નહિ. તેણે તેને પકડી મંગાવ્યો, અને બાપને હાથે બેઇજત થઇ મરવાને બદલે પોતાનેજ હાથે આપઘાત કરી તેણે જીવ આપ્યો. **મેહરદાદને** માટે બીજા સંતાપ હજી બાકી હતા. બૉસ્ફોરસના દરિયા તરફ તેના એક કિલ્લાનો કબજો તેની એક યુનાની રાણી **સ્ત્રેટોનિસેના** સ્વાધીનમાં તેણે આપેલો હતો.. આ કિલ્લામાં મોટી દોલત છુપાવેલી હતી તે સુધાં તે રાણીએ એ જગા **પૉમ્પીને** સ્વાધીન કરી દીધી, અને તે એટલાજ માટે કે તેણીનો બેટો જો રૂમીઓના હાથમાં કોઇ દહાડે સપડાઇ જાયતો તેને તેઓ મારે નહિ પણ છોડી દે. **મેહરદાદને** આ ખબર પડતાંજ તેણે એકદમ ખૂનપર આવીને જે છોકરાના બચાવને થકી તેની માએ પોતાનો કિલ્લો શત્રુને આપી દીધો હતો તેજ બેટાને તેની આ માનાં દેખતાંજ મારી નાખ્યો! **પૉમ્પીના** હાથમાં **મેહરદાદનો** એક બીજોબી કિલ્લો આવ્યો, જેમાં સંતાડેલા ખજાના જોડે એ પાદશાહે પોતાને હાથે લખેલી એક સ્મરણ પોથી પણ હતી. એ પુસ્તકમાં **મેહરદાદ** પોતાની જીંદગીના મહાભારત બનાવોની નોંધ લખી રાખતો હતો.

આ મહાન પાદશાહ હવે આજેજ થયો. તે પોતાનાં રાજ્યો એક પછી એક પડી ભાગતાં જોઇ, તથા કિલ્લાઓ અને તે માંહેલા ખજાના શત્રુઓના હાથમાં જતા જોઇ, અંતે દૂર છેક બૉસ્ફોરસનાં રાજ્યમાં જઇ પડયો. અહીં **પૉમ્પીએ** તેની પૂઠ નહિ પકડતાં દરિયાનાં નાકાંઓ ઘેરી લઇ તેને પહોંચતી ખોરાકી બંધ કરી નાખી. શેવટે જ્યારે કોઇ પણ તરફથી મદદ નહિ મળે એવુંજ જણાયું ત્યારે **મેહરદાદ** નસીબને તાબે થયો. તેણે પણ **પૉમ્પીનો** આશ્રો શોધ્યો. દુનિયામાં જેઓ પોતાનાં સર્વથી વહાલાં હતાં તેમનાજ દગાફટકાથી હવે તદન કંટાળીને તેણે રૂમીઓ સાથ સુલેહ કરવાની નાચારીથી પોતાની ફરજ વિચારી. **પૉમ્પીની** દરબારમાં તેણે એલચીઓ મોકલ્યા અને એવી શરત કરવા માંગી કે "જો મારા બાપીકા મુલુકો મારા સ્વાધીનમાંજ રહેવા દેવાને તું કબૂલ થાય તો બાકીના સર્વ જીતેલા મુલુકો ઉપરનો હક છોડી દેઉં તથા દંડ દાખલ નાણાની એક મોટી રકમ આપું." આનો ઉત્તર **પૉમ્પીએ** એવો વાળ્યો કે "જે મિસાલે આર્મીન્યાનો પાદશાહ **તીગ્રાન** પોતાનું તાજ પડતું નાખી, હથિયાર છોડી દઇ, પાઉં

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પ્યાદો થઇ, કશા પણ રસાલા વિના મારી હજુર હાજર થયો હતો તેમ જો **મેહેરદાદ** પણ કરે તો હું આ શરતો કબૂલ રાખું."

પણ **મેહરદાદ** બિધો. તેને વેહેમ ગયો કે મને જીવતો પકડવાનું ખોટું માન લેવા થકી **પૉમ્પી** મારી સાથે દગો રમવા માંગે છે. તેણે પોતે તો તેની દરબારમાં જવાની નાપાડી, પણ પોતાનાં ફર્જંદોને મોકલી આપવાની ખુશી દેખાડી. પણ **પૉમ્પીને** તો **મેહરદાદ** પોતેજ જોઇતો હતો. આથી સમજુતી થતી રહી ગઇ, અને **મેહરદાદ** ગમે એટલી નાસિપાસી છતાં લડવા માટે એકવાર પાછો તૈયાર થયો અને લશ્કર ભેગું કરવા લાગ્યો. તેની મતલબ એક છેલો હાથ રૂમીઓને દેખાડવાની હતી. તે ઇટલી તરફ ધસી જઇ રોમ ઉપર હુમલો કરવા માંગતો હતો. એ કારણસર તેણે આસપાસના ઘણાએક તુરાની ટોળાઓને પોતાની બાજુમાં લીધા, તથા આ સઘળી ફોજે સાથ તે આલ્પ્સ પર્વતવાળા મુલ્કમાં દાખલ થયો ત્યારે ગૉલ લોકોના પાદશાહને અરજ કરી તેનાં લશ્કરની મદદ મંગાવી.

પણ બસ એટલુંજ. હવે તો તેનું લશ્કરબી તેના ઉપર રૂઠયું. જે બાહદુર ફોજે એક નહિ પણ અનેકવાર મહાત્મા **મેહરદાદ** જેવા પાદશાહની સરદારી હેઠલ લડવામાં માન અને મગરૂરી સમજતી હતી તે ફોજે એક બદમાશની ફુલવણીથી ફરી બેઠી. આ બદ માણસ કોઇજ નહિ પણ પાદશાહનો પોતાનો બેટો હતો. તે રૂમીઓ સાથ છુપ્યો મળેલો હતો. તે પોતાના બાપની સઘળી હિલચાલોની **પૉમ્પીને** ખબર આપતો હતો, અને તે મુજબ તે સરદાર **મેહરદાદને** આગળ વધતો અટકાવવાના ઇલાજો લેતો હતો. પણ એટલાંથી નહિ ધરાતાં હવે આ નિમકહરામ બેટાએ બાપનાં લશ્કરને ફેરવી નાખ્યું. રોમ સુધીની મોટી મંજલનું સંકટ તેઓ આગળ સહરાવીને જાહેર કીધું, જેથી સઘળા સિપાહો ઉશ્કેરાયા, ફરી બેઠા, બંડ મચાવ્યું, અને શેવટે **મેહરદાદને** તખ્ત ઉપરથી પણ ઉઠાડી મૂકીને તેના આ બેઇમાન બેટાને પોતાનો નવો પાદશાહ કીધો. આ માઠો બનાવ ઇ. પૂ. ૬૪માં બન્યો. એમાં **પૉમ્પીનો** છુપો હાથ હોવો જોઇએ. આ બદ બેટાનું નામ **ફાર્નાક** હતું. તેનાથી **મેહરદાદને** હવે પોતાના જીવની નહિ તેટલી ઇજતની ધાસ્તી લાગી. તે સમજ્યો કે એ બુરું ફર્જંદ કોઇ દિન મને જીવતો પકડી શત્રૂઓને હવાલે કરી દેવાનો. આ ભયથી તે દેવાનો બની ગયો, અને તે ખરેખરાં દેવાનાપણાંમાં તેણે ઘણાં માઠાં કામો કરી દીધાં.

તેણે જીવપર કીધું, પણ તે આગમજ તેણે પોતાની રાણી, બેટી અને બીજી સ્ત્રીઓની ઇજત જાળવવા માટે તેમને પણ જેહેરનાં પ્યાલાં આપ્યાં. તેઓ સઘળાં તો ઠાર થયાં, પણ **મેહેરદાદ** પાદશાહ ઉપર વિખે અસર કીધી નહિ. તે હમેશ જેહેરનું પડીકું પોતાની સાથેજ લઇને ફરતો હતો, તોપણ જો કોઇ શત્રુ તેના સાથ દગો રમી તેને જેહેર આપે તો તે કારગાર નહિ લાગે એટલામાટે પાદશાહ હમેશાં જેહેર નહિ લાગે એવાં વસાણાં અને દવા ખાયા કરતો હતો. આથી તેની દેહ બહુ મજબૂત થઇ હતી. એ રીતે તેણે જેહેરનો ઇલાજ પણ શોધી કહાડયો હતો. પણ તે ઇલાજ અનેકવાર પોતાની ઉપર તેણે અજમાવેલો હોવાથી હાલ ખરેખર જીવ ખોઇ બેસવાની જરૂર તેને લાગી તે વેળા તેણે લીધેલાં જેહેરની તેના ઉપર મુદલ અસર થઇ નહિ, પણ દુખ વધ્યું. આથી પોતાની તલવાર ખેંચી તેણે પોતાનાંજ શરીર ઉપર એક મજબૂત જખમ કીધો. પણ તેથીબી તેનું મોત નિપજ્યું નહિ. અંતે એક ગૉલ સિપાહીને તેણે હુકમ કીધો, અને તેના એકજ ફટકાથી આ બાહદુર પાદશાહે જાન છોડયો!

કેવો બાહદુર! આ આખું લાંબું પ્રકરણ તેનાં બાહદુરીભર્યાં કામોથી ભરાયું છે. તેણે ૬૦ વરસો સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું, અને ૭૨ વરસની વયે વગર મોતે મુઓ. જો દુનિયા તેના ઉપર રૂઠી ન હોત તો તે વધારે ઉમર કહાડત. પણ એકબાલ આગળ સૌ નાચાર! તે ૨૫ ભાષાઓ જાણતો હતો. તેણે એક

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હકીમાનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. તેણે જેહેરનો એક રામબાણ ઇલાજ શોધી કહાડયો હતો. તેના આ વૈદક ગ્રંથનો લૅટિન ભાષામાં **લિન્યસ** નામે રૂમી પાસે **પૉમ્પીએ** તરજુમો પ્રગટ કરાવ્યો હતો. તેની હિમત, હિકમત, લડાઇની ફુનેહ, રોબ, તાપ, ધાતકીપણું અને એક મહાત્મા પાદશાહમાં હોય તેવા બીજા સર્વ ગુણોનો કંઇક ખયાલ વાંચનારને તેનાં ઉપલાં બયાન ઉપરથી આવ્યાવિના રહ્યો ન હશે. તે જો કોઇ બીજા જમાનામાં થઇ ગયો હોતતો બહુ ફાવી નિકળત. તે જો ઇરાનનો પાદશાહ હોત તો રૂમીઓને ભાહુમાહુ બોલાવી **પૉમ્પીને** એશિયામાંથી ઉભી પૂછડીએ નહસાડત. પ્રણ નહિ. એકબાલ તેનું ટુકું હતું. તેની કરણીનો તેને બદલો ચાખવો હતો, અને તેથી ફર્જંદો તરફનાં ધાતકીપણાંના બદલામાં ફર્જંદને લીધેજ તેણે જાન પણ ખોયો. કેટલાક રૂમી લખનારાઓ મુજબ તો **મેહરદાદે** પોતાને હાથે પોતાનો જાન આપ્યો ન હતો, પણ તેના મુજી બેટા **ફાર્નાકે** તેનો જીવ લીધો હતો.

ગમે તેમ હોય, પણ એ મહાન પાદશાહનાં મોતની ખબર આ શાહજાદાએ એકદમ **પૉમ્પીને** પુગાડી, અને તેથી એકેએક રૂમી સિપાહ જાણે કે એક મહાભારત લડાઇ મારી હોય તેમ ખુશ થયો. ખરેખર, જ્યારે જંગલમાં ચિત્તા ન હોય તો પછી ગોરખરો અને હરણો નાચ કુદમાં પડેજ. પણ આ મરણની ખબર ખોટી નથી, તેની સાબેતી જાણે કે રૂમીઓને જોઇતી હોય તેમ **ફાર્નાકે** પોતાના બાપનાં રવાનને મજદયસ્ની રસમ મુજબ અવલમંજલ પુગાડવાને બદલે ધકેલામાં નાખ્યું. **પૉમ્પી** આ વેળા એમેસિસ નામે શેહેરમાં હતો ત્યાં તેણે તે દેખાડવા મોકલ્યું! અને વધારે માનીતો થવા થકી કેટલોક કીમતી હદિયો પણ રવાના કીધો. બીનસ્વાર્થે **પૉમ્પીએ** તે સઘળી વસ્તુઓ મોટી ખુશી સાથ કબૂલ રાખી, અને પછી રવાનને પૉન્ટસનાં પાયતખ્ત સિનોપે શેહેરનાં પહાડ ઉપરનાં **મેહરદાદના** બાપદાદાઓનાં દોખમામાં ભારી ભપકા અને માન અકરામ સાથ ઠેકાણે પુગડાવ્યું. એ પછી તેણે **ફાર્નાકને** પૉન્ટસ અને બૉસ્ફોરસનું તેના બાપનું રાજપાટ હવાલે કીધું, તથા **મેહરદાદના** કિલ્લાઓ વગેરે ખાતેથી મળેલા બેશુમાર ખજાનામાંથી રૂ ૨૪૦૦૦૦૦૦ રૂમી સરદારો અને સિપાહોમાં વહેંચી આપ્યા, અને રૂ ૩૦૦૦૦૦૦ રોમની ટીજોરી માટે મોકલાવ્યા. હવે એશિયામાં તેનું કામ પણ પુરૂં થયું હતું, માટે ઇ. પૂ. ૬૧ માં તે ભારી ધામધુમ સાથ રોમમાં દાખલ થયો. તેની ફતેહની સવારી બે દિવસો સુધી ચાલી રહી હતી, જેમાં તેના રથની આગમજ સવા ત્રણશો નામીચા રાજવંશીઓ કેદી જેવા ચાલ્યા હતા. એઓમાંનો એક તો આર્મીન્યાવાળો પેલો જાહેલ શાહજાદો જવાન **તીગ્રાન** હતો. બીજાઓમાં **મેહરદાદ** શાહના પાંચ બેટાઓ, બે બેટીઓ અને બે બહેનો પણ હતી. **મેહરદાદને** પોતાને જીવતો પકડવાની **પૉમ્પીની** ઉમેદ હતી, પણ તે જ્યારે બર નહિજ આવી ત્યારે તેણે બટ સોનાનું તે પાદશાહનું બાર ફીટ ઉંચું એક બાવલું બનાવી તેનાં સોનાનાંજ તખ્ત અને નેજા સાથ સવારીમાં ફેરવ્યું હતું!

હવે **ફાર્નાક** બાપનાં તખ્ત ઉપર બેઠો ખરો, પણ એ બુરા માણસનો અંત જલદીજ આવ્યો. તેની સરખામણી તેના મહાત્મા પિતા સાથે કરવી તે હાથી સાથ મચ્છરને સરખાવ્યા બરાબર છે. **એસેન્દર** નામે એક સરદારે તેની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવ્યો, અને તે દરમયાન તેનો અંત આવ્યો. તેની જોડેજ પૉન્ટસના મજદયસ્ની પાદશાહોનાં રાજ્યની પણ સમાપ્તિ થઇ (ઇ. પૂ. ૪૭). તેના તથા **મેહરદાદના** સિકાઓ મળી આવ્યા છે. આ પાદશાહોની વંશાવળી આ મુજબની મળે છે:—

આર્યબુર્જીન ૧ લો (ઈ. પૂ. ૩૬૩ થી ૩૩૭)
મેહરદાદ ૧ લો („ ૩૩૭ થી ૩૦૨)
મેહરદાદ ૨ જો („ ૩૦૨ થી ૨૬૬)
આર્યબુર્જીન ૨ જો („ ૨૬૬ થી ૨૪૫)
મેહરદાદ ૩ જો („ ૨૪૫ થી ૧૯૦)
ફાર્નાક ૧ લો („ ૧૯૦ થી ૧૬૦)
મેહરદાદ ૪ થો („ ૧૬૦ થી ૧૨૦)
મેહરદાદ ૫ મો („ ૧૨૦ થી ૬૪)
ફાર્નાક ૨ જો („ ૬૪ થી ૪૭)

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૧૦.

કેપેડોશિયા, આર્મીન્યા અને આજરબાઇજાનમાં પાર્સી પાદશાહી.

૧—કેપેડોશિયાનું પાર્સી વંશ—આર્યરથ પાદશાહની સેકંદર સામે સરકશી—તેના ઉપર પર્દીકાસનું ઘાતકીપણું—તેના વંશજોની પાદશાહી—એક બાપબેટાની એકેક પર ફિદાગીરી—રૂમીઓ સાથની દોસ્તીનો એક પાદશાહને મળેલો કડવો અનુભવ—પોતાનાજ બાળકોની ખૂંની એક રાણી—આર્યરથ વંશની સમાપ્તિ—ત્રણ મરતબે ઉઠાડી મુકેલો આર્થબુઝીન—તેના વંશના પાદશાહો—રોમમાં ચાલતી રાજદ્વારી ખટપટોમાં તેમની શામેલગીરી—કેપેડોશિયાનાં શેહેરો ખાતેનાં પુરાણાં ખંડિયેરો અને તેઓ ઉપરનાં કોતરકામો—હખામની ખંડિયેરો સાથ તેમની સરખામણી—પાદશાહોની વંશાવળી.

૨—આર્મીન્યા આર્ય દેશ હતો તેના કારણો—આજના કુર્દ લોકોના વડવા આર્ય હતા—અર્મોનીઓનો અસલ મજદયસ્ની ધર્મ—પાછળથી તેની બિગડેલી હાલતના પુરાવા—આર્મીન્યાની પાર્સી પાદશાહાત—પાદશાહ તીગ્રાન—અર્દવશ ૧ લો—પાછળા પાદશાહો—તેમના સિકાઓની મજદયસ્ની ઢબછબ—ઉઘાડા માથાંના પાદશાહી સિકા.

૩—આજરબાઇજાનની બુજર્ગી—ત્યાંના દસ્તુરાન દસ્તુરોનો પાદશાહી દરજ્જો—આદરબાદનાં ખાનદાનની હકુમત—તેમના સિકા.

૪—પાર્સીસ્તાનમાં પાર્સી હકુમત—ત્યાં સ્વતંત્ર રાજ્ય ચાલેલું ગણવાના સબબો—અર્દશીર બાબેકાન—તવારીખની વિગતોની ગેરહાજરી.

ફસલ ૧—કેપેડોશિયાના મજદયસ્ની પાદશાહો.

હખામની વંશના મોટા પાદશાહ **દારાયસ હીસ્તાસ્પિસે** જીતેલાં એશિયા મૈનરનાં અનેક રાજ્યોમાંનું એક કેપેડોશિયાનું હતું, જેનું હખામની નામ તેની બાગેસ્તાન ખાતેની ખીલા-રોકી તખ્તીમાં 'કાતપતુક' લખેલું છે. મહાત્મા **સેકંદરે** ઇરાન જીત્યું તે આગમજ એ મુલકમાં **દારાયસ**ના એક મોટા હમશરીક અને બાહદુર સરદાર **હુતન**ના વંશજો રાજ્ય ચલાવતા હતા. આ **હુતન** પાદશાહ **દારાયસ**નો ભાઇ થતો હતો, જેણે તેને ઇરાનનું તખ્ત અપાવવામાં કીમતી મદદ આપેલી હોવાથી **દારાએ** તેને કેપેડોશિયાની હાકમી ફરજંદાન ફરજંદો સુધી બક્ષીશ કીધી હતી. આ શાહજાદાના કેટલા વંશજોએ પહેલા **દારાયસ**થી છેલા **દારાયસ** ("કોડોમાનસ") સુધીના હખામની અમલને દરમયાન પાદશાહી ભોગવી હતી તે કહી શકાતું નથી. પણ **સેકંદર**ના જમાનાથી યુનાનીઓ સાથની મહાભારત લડાઇઓ પછીજ કેપેડોશિયાની થોડી ઘણી તવારીખ આપણે હાથ આવવા પામી છે. એવું જણાય છે કે એક તરફ ઇરાનની શેહનશાહાત પડી ભાગી કે બીજી તરફ ઇ. પૂ. ૩૩૧ માં ઉપલા પ્રાંતના તે વખતના રાજા નામે **આર્યરથે** ઇરાનથી સ્વતંત્ર થઇ પોતાનું રાજપાટ નિર્ભયપણે ચલાવવા માંડયું—એટલે જે અત્યારસુધી તે અને તેના બાપદાદા હખામની પાદશાહો તરફ જે નિમકહલાલી અને વફાદારી દેખાડી લડાઇમાં તેમને મદદ આપવાના કોલથી બંધાયલા હતા અને તેમના તાબેદાર દાખલ જે ચોકસ ચોથાઇ ભરતા હતા, તે ફરજ **સેકંદર** તરફ નહિ બજાવવાની તેણે કમર બાંધી. તેની આગમજ કેપેડોશિયાનો હાકમ તેનો બાપ **આર્યમન** નામનો હતો. **આર્યરથે** સ્વતંત્ર થઇ પોતે છેક ૮૨ વરસની વૃધ્ધ વયે પુગ્યો ત્યાંસુધી અમલ ચલાવ્યો હતો. પણ **સેકંદર**ના એક સરદાર **પર્દીકાસ** સાથનાં યુધ્ધમાં તેનું મોત નિપજ્યું હતું (ઇ. પૂ. ૩૨૧), માટે તેણે સ્વતંત્રપણે માત્ર દશજ વરસ રાજ્ય કીધેલું જણાય છે. **પર્દીકાસે** તેને પોતાના તાબામાં લેવા માટે તેનાં રાજ્ય ઉપર સવારી કરી એક મોટી લડાઇમાં તેને હરાવ્યો હતો. આ શિકસ્ત પછી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

રણભૂમિમાંથી નાસીને તે પોતાના મેહલમાં આવ્યો અને તે વખ્તના રેવાજ મુજબ પોતાનાં બચ્ચાં છોકરાંઓ શત્રુના હાથમાં જઇ બેઇજત નહિ થાય તે માટે તેમના જીવ લઇ, સર્વસ્વ બાળી નાખી,તે એક છેલ્લી લડાઇમાં ઉતર્યો, જેમાં માઠાં ભાગ્યે કેદ પકડાયાથી **પર્ડીકાસે** તેને તેની જૈફી છતાં ફાંસી દઇ·મારી નાખ્યો. આ પછી કેપે· ડોશિયાની હાકમી યુનાનીઓના હાથમાં ગઇ, અને **યુમીનિસ** નામે સરદારે ત્યાં પાંચ છ વરસો સુધી માત્ર નામનો અમલ ચલાવ્યો. પણ ઇ. પૂ. ૩૧૫ માં તેનાં મરણ પછી મર- નાર પાદશાહ **આર્યરથ**ના ભાઇ **હોલોફર્નિસ**-નો બેટો **આર્યરથ**, જે લડાઇમાં પોતાનો કાકો કેદ પકડાયો· તે વેળા આર્મીન્યામાં જઇ ભરાયો હતો, તે **યુમીનિસ**નાં મરણની તક લઇ અર્માની પાદશાહની મદદથી કેપડોશિયા ઉપર ચહડી ગયો અને **એમિન્ટાસ** નામના યુનાની સરદારને મારી કહાડી પોતાના કાકાનું તખ્ત પાછું પોતાને સ્વાધીન લીધું. આ પછી બીજા કોઈ પણ મકદુની કે યુનાની સરદારોએ કેપેડોશિયાનું રાજ્ય પોતાના સ્વાધીનમાં લેવાની ફરીથી તજવીજ કીધીજ નહી, જેથી નવો પાદશાહ

આર્યરથ ૨ જો

નિભર્યપણે છેક ઇ. પૂ. ૨૮૦ સુધી યાને ૩૫ વરસો સુધી પાદશાહી ચલાવી મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો બેટો

આર્યમન ૨ જો

તખ્તનશીન થયો, જેણે પોતાના વડા શાહજા- દાને પોતાના પાડોશી સીર્યા દેશના પાદશાહ **એન્ટીઓકસ** ("થિયૉસ")ની બેટી સાથ પરણાવી તેની સાથ દોસ્તી બાંધી. આ બેટા ઉપર **આર્યમન**ને એટલો બધો ચહા હતો કે તેણે તેને પોતાની જોડે રાજકાજમાં શામેલ રાખ્યો હતો. એ શાહજાદો

આર્યરથ ૩ જો

એ નામે પોતાના બાપનાં તખ્ત ઉપર છેક ઇ. પૂ. ૨૨૦ સુધી અમલ ચલાવી·ગયો. તેની પછી

આર્યરથ ૪ થો

નાનપણથીજ તખ્તનશીન થયો. એની શાદી સીર્યા દેશવાળા મહાત્મા **એન્ટીઓકસ**ની બેટી સાથ થઇ હતી, જે ઘણી બાહોશ શાહજાદી હતી. આ શાદીનાં ફળ દાખલ બે બેટી અને એક બેટો **મેહેરદાદ** જન્મ્યાં હતાં. માતા યુનાની ખવાસની હોવાથી તેણીએ આ શાહજાદાને પણ પાર્સીને બદલે યુનાની રીત· ભાત મુજબનીજ તાલીમ અપાવી હતી. પાદશાહે પોતાની એક બીજી રાણીને પેટની બેટીને પર્ગામસના રાજા **યુમીનિસ** સાથે પરણાવીને તેની જોડે પણ દોસ્તી બાંધી હતી. **આર્યરથ** બાહદુર હતો. પોતાના સસરા **એન્ટીઓકસ**ને તેણે રૂમીઓ સાથની લડાઇમાં અછી મદદ આપી હતી, અને મેગ્નીશિયાનાં મોટાં જંગમાં તે રૂમીઓ સામે બળત્વારીથી લડયો હતો, તો જોકે તે ખૂનખાર યુદ્ધમાં તેના સસરાનાં રાજ્યની આખરી આવી હતી (ઇ. પૂ. ૧૯૦). એ પછી બે વરસમાંજ તેને રૂમીઓની મારી ચહાઇ પોતાનાં રાજ્યનાં રક્ષણ માટે પનાહ માંગવાની ફરજ પડી, જેના બદલામાં તેના ઉપર પાંચ લાખ રૂપિયાનો દંડ પડયો. પણ પર્ગામસવાળા એના જમાઇ **યુમીનિસે** વચે પડીને આ દંડની અર્ધી રકમ માફ કરાવી હતી. એ પછી પૉન્ટસવાળા **ફાર્નાક** ૧ લા સાથ એજ જમાઇને લડાઇ ચાલી તેમાં **આર્યરથે** તેને સારી મદદ આપી હતી. ત્યારબાદ ગેલી- શિયાના લોકો સાથ **આર્યરથ**ને લાંબી મુદત સુધી લડાઇ ચાલી, કેમકે તે લોકો તેના મુલ્કનો ચોકસ ભાગ પચાવી બેસવા માંગતા હતા. **આર્યરથ**નો પ્યાર તેના બેટા **મેહરદાદ** ઉપર બહુજ હતો, અને તેથી તેણે આગળા કેયાની પાદશાહોની પેઠે પોતે ગોસેનશીની એખ્ત્યાર કરી પોતાનું તાજ અને તખ્ત આ બેટાને હવાલે કરી દેવા માંગ્યું, પણ **મેહરદાદ** પોતાના પિતા ઉપર એટલો બધો ચહા રાખતો હતો કે તેણે પાદશાહની હયાતી સુધીમાં કોઇ કાળે પણ તાજ લેવાની સાફ નાપાડી. એમ કરતાં જયારે ઇ. પૂ. ૧૬૨ માં **આર્યરથ** મરણ પામ્યો

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ત્યારે તેનો આ નિમકહલાલ અને તાબેદાર બેટો **મેહરદાદ**

આર્યરથ ૫ મો

એ નામ ધારણ કરીને તખ્તનશીન થયો. મરનાર પાદશાહે ૫૮ વરસો સુધી અમલ ચલાવ્યો હતો. તેનાજ અમલમાં કેપેડોશિયાના પાદશાહોના પહેલીજ વાર સિકા પડવા લાગ્યા. નવો પાદશાહ તવારીખમાં બહુ વખાણાયો છે. તેના બાપના લાંબા અમલનાં છેલ્લાં પચીશ વરસોમાં તેણે રૂમીઓ સાથ સારી દોસ્તી રાખી હતી, તેમાં આ પાદશાહે રોમ ખાતે એલચીઓ મોકલાવીને ઘણો વધારો કીધો. વિદ્યાભ્યાસ ઉપર બહુ શોખ હોવાથી તેણે યુનાની ઓલ્માઓના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા માંડયો, જેથી ઘણાએક યુનાની વિદ્વાનો અને બીજા દાનાઓ તેની દરબારમાં આવ્યા હતા. **આર્યરથ** રૂમીઓને જરા પણ નારાજી કરવા માંગતો ન હતો, માટે સીર્યાવાળા પાદશાહ **ડિમિત્રિયસ** ("સોટર")ની બહેન સાથ શાદી કરવાની લાલચ પણ એણે સાફ ના પાડી હતી, તેમજ તેની જોડે સુલેહના બંદોબસ્ત કરવાની પણ નાખુશી દેખાડી હતી, કેમકે તે રૂમીઓનો શત્રુ હતો. આથી **ડિમિત્રિયસ આર્યરથ** ઉપર બહુ રીસે ભરાયો અને કીનો લેવાને તૈયાર ઉભો, એટલાંમાં **આર્યરથ**નો કોઇ **હોલોફર્નિસ** નામે ખેશી કેપેડોશિયાની ગાદી ઉપર દાવો ઉઠાવી નિકળ્યો, તેને **ડિમિત્રિયસે** દરેક પ્રકારની મદદ આપી. હવે **આર્યરથ**ને દેશ છોડી નાસવું પડ્યું. તે મદદ માંગવા રોમ ગયો, પણ પેલા ઠગારાએ પણ પોતાના એલચીઓ મોકલી રૂમીઓની મદદ માંગેલી હોવાથી રાજસભા સેનેટે ચુકાદો આપ્યો કે બંને દાવાદારોએ એકમેક સાથ મળીને પોતાના દેશનો અમલ ચલાવવો! પણ આ ચુકાદાથી **આર્યરથ** નારાજી થયો. તેને પર્ગામસના નવા પાદશાહ **એટેલસે** મદદ આપી, અને અંતે રૂમીઓની કુમકથી ઇ. પૂ. ૧૫૫ માં તે પાછો પોતાનાં બાપીકાં તખ્તનો એકલો ધણી થવા પામ્યો.

હવે **ડિમિત્રિયસ** ઉપર ધાડ આવી. તેનાં તખ્ત ઉપર એક નવા ઠગારાએ દાવો કીધો, જેણે પોતાને **એન્ટીઓકસ**નો બેટો જાહેર કીધો, અને તેને મિસર, પર્ગામસ તથા કેપેડોશિયાના પાદશાહોએ ટેકો આપ્યો. હકદાર **ડિમિત્રિયસ** તેની સામે લડયો, પણ લડાઇમાં તેનું મરણ નિપજ્યું. આ રીતે **આર્યરથ**નો શત્રુ નાશ પામ્યો. એ પછી પર્ગામસવાળા **એટેલસ**ને બિથીન્યાના રાજા સાથ લડાઇ ચાલી તેમાં **આર્યરથે** પોતાના આ મદદગારને બનતી યારી આપી હતી. પણ પાછળથી પર્ગામસનું રાજ્ય રૂમીઓએ હજમ કરવા માંગ્યું ત્યારે આ પાદશાહે રૂમીઓનો પક્ષ ખેંચી તેમના સરદાર **ક્રેસેસ**ના ઝુંડા હેઠલ પોતે લડયો, જેમાં ઇ. પૂ. ૧૩૧ માં તેનું મરણ નિપજ્યું હતું. **આર્યરથ**નું આ છેલું કામ બાદ કરિયે તો તે ઘણો નેક ખસલતનો, સાચો અને ઇમાનદાર પાદશાહ જણાય છે. એકવાર કેપેડોશિયાનું રાજ્ય પચાવી બેસવાની આર્મીન્યાના પાદશાહે એની સાથ યુક્તિ રચવા માંગી તેમાં શામેલ નહિ થતાં એ વર્તણુક તરફ તેણે બહુ ધિકાર દેખાડયો હતો. તે ૩૨ વરસ રાજ્ય ચલાવી ૭ નાનાં બાળકો મૂકી મરણ પામેલો હોવાથી તેનાં મરણ બાદ તેની રાણી **લાઓડિસે**એ કેટલીક મુદત સુધી કેપેડોશિયાનો અમલ ચલાવ્યો અને તેમ કરવા માટે મરનાર પાદશાહ તેનેજ મુકરર પણ કરી ગયો હતો. પણ આ બાઇ બહુ લોભી અને ખૂની ખવાસની હતી. પોતાનો વડો બેટો ઉમરનો થાય એટલે પોતાને લગામ છોડી દેવી પડશે એમ ભય હોવાથી તેણીએ પોતાનાં છમાંનાં પાંચ બાળકોને તો **આર્યરથ**નાં મરણ પછીનાં પહેલાંજ વરસમાં જેહેર દઇ મારી નાખ્યાં, અને છેલાં બાળકનો પણ જીવ લેવાની તૈયારીમાં હતી એટલાંમાં બીજાં ખેશીઓએ વચે પડી તેને બચાવી લીધો. એ પછી તરતજ આ ખૂની રાણીમાતાનો ગુસ્સે થયલી પ્રજાએ જીવ લીધો, અને પેલા બાળક બેટાને

આર્યરથ ૬ ઠો

એ નામથી તખ્તનશીન કીધો. આ તેજ આર્યરથ હતો, કે જેણે આપણ આગળ જોઇ ગયા છિયે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેમ પૉન્ટસવાળા મેહાત્મા **મેહરદાદ**ની બહેન **લાઓડિસે** સાથ શાદી કરી તેની જોડે દોસ્તીનો ગાંઠ બાંધ્યો હતો, તથા જેનું તખ્ત પોતે પચાવી બેસવાની મતલબથી **મેહરદાદે** આ **આર્યરથ**નાં મરણ પછી તેના બે બેટાઓ—જેઓ પોતાના ભાણેજ થતા હતા તેઓ—ને મારી નાખવાના પ્રપંચ રચ્યા હતા. અને ખરેખર તેઓમાંના એકનો જીવ લેવામાં તો તે ફાવ્યો હતોજ. એ શાહજાદો

આર્યરથ ૭ મો

એ નામથી ઇ. પૂ. ૯૫ માં પોતાના આ મામાની સાહેતાથીજ કેપેડોશિયાનાં તખ્ત ઉપર બેઠો ખરો, પણ તે **મેહરદાદ**ના કહ્યા મુજબ ચાલ્યો નહિ તેથી મામાએ તેને પોતાની ખાનગી મુલાકાતે બોલાવી પોતાને હાથેજ તે બાળકને ઠાર કીધો (ઇ. પૂ. ૯૪), અને પછી પોતાનાજ આઠ વરસના બેટાનું અસલ નામ ફેરવી **આર્યરથ** રાખી તેને તખ્તનશીન કીધો, પણ **કેપેડોશિયાના રહેવાસીઓને આ** ફેરફાર ગમ્યો નહિ, તેથી તેઓએ મરનાર **બાળક** પાદશાહના બાકી રહેલા બીજા ભાઇને

આર્યરથ ૮ મો

એ નામે તખ્તનશીન કીધો, અને **મેહરદાદ**ની સત્તા સામે બંડ ઉઠાવ્યું. પણ એ કોશેશમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ, કેમકે **મેહરદાદે** તેમને એક લડાઇમાં હરાવ્યા, જેથી પેલું પાદશાહી બચ્ચું જીવ લઇ નાઠું, અને બિકનું માર્યું તરતજ મરણ પામ્યું.

આથી હવે કેપેડોશિયાના **આર્યરથ** વંશની આખર આવી, અને હવે એક તરફથી પૉન્ટસવાળો **મેહરદાદ** અને બીજી તરફથી બીથીન્યાવાળો **નૈકોમિડિસ** એ દેશ પોતે કબજે લેવાની તરેહવાર યુક્તિ રચવા લાગ્યા. પણ રોમની સેનેટે તેઓ બેઉમાંના કોઇને પણ ફાવવા નહિ દેતાં રહેવાસીઓને પોતાનો નવો પાદશાહ પસંદ કરવાનો હક બક્ષ્યો, જે ઉપરથી તેઓએ એક ઉમરાને એકમતથી પસંદ કીધો, અને તે ઇ. પૂ ૯૩ માં

આર્યબુર્ઝીન ૧ લો

એ નામથી તખ્તનશીન થયો. તેને રૂમીઓની બાંહેધરી હોવાથી તેણે તેઓનોજ પક્ષ તાણેલો રાખ્યો અને તેની ત્રણ પહેડી સુધી અમલ ચાલ્યો તે દરમયાન રૂમીઓ સાથની દોસ્તી કાયમ રહી. હવે નવો પાદશાહ **આર્યબુર્ઝીન** થયો ખરો, પણ તેને તેના શત્રુઓએ ફરીને તખ્તપર બેસવા દીધો નહિ. આ શત્રુઓમાંનો એક તો **મેહરદાદ** અને બીજો આર્મિન્યાવાળો તેનો જમાઇ **તીગ્રાન** હતો. આ છેલા પાદશાહે તેના ઉપર ચહડાઇ મોકલાવી તેને કેપેડોશિયામાંથી હાંકી કહાડયો, અને તેનું તખ્ત એક વાર ફરીને **મેહરદાદ**ના ઉપલાજ બાળક બેટા **આર્યરથ**ના હાથમાં આવ્યું. પણ બીજેજ વરસે રૂમીઓ વચે પડયા, અને **આર્યબુર્ઝીન**ને પાછો તખ્તનશીન કીધો, જેણે ચાર વરસ સુધી પાદશાહી ભોગવી નહિ હશે એટલાંમાં **મેહરદાદે** તેને પાછો મારી કહાડયો. આ વખતે રોમ અને **મેહરદાદ** વચેની મહાભારત લડાઇઓમાંની પહેલી ચાલુ હતી, માટે તે ઇ. પૂ. ૮૪ માં પુરી થઇ ત્યાં સુધી કેપેડોશિયામાં **મેહરદાદ**નોજ અમલ ચાલુ રહ્યો. પણ એ લડાઇ બાદ જ્યારે સુલેહ થઇ ત્યારે તેની એક શરત મુજબ એ દેશનું તખ્ત ત્રીજી મરતબે પાછું બાપડા વિઘ્નમાં પડેલા **આર્યબુર્ઝીન**ના હાથમાં આવ્યું. આથી છેક ઇ. પૂ. ૬૧ સુધી તેણે સુખ ચેનથી રાજ્ય ચલાવ્યું, પણ એ વરસમાં ત્રીજી મરતબે **મેહરદાદ** અને **તીગ્રાને** તેને ઉઠાડી મૂકયો, પણ બીજેજ વરસે **પૉમ્પી**એ આ બેઉ પાદશાહોનો પરાજય કરી **આર્યબુર્ઝીન**ને તેનાં તખ્ત ઉપર શેવટનો મુકરર કીધો, જે પછી તેના શત્રુઓથી તેનું નામ લેવાયું નહિ. પણ આ ચોથી મરતબે તખ્ત મળ્યા બાદ બે વરસમાં આ જૈફ પાદશાહે પોતાની હયાતીમાંજ રાજી ખુશીથી પોતાનું તાજ પોતાના વડા બેટાનાં માથાં ઉપર મૂક્યું, જેણે

આર્યબુર્ઝીન ૨ જો.

એ નામથી દશેક વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું, અને તેની પછી નવો પાદશાહ

આર્યબુર્ઝીન ૩ જો.

થયો, જે તેનોજ બેટો હતો અને જે પરહેજગાર કહેવાતો હતો. આ વેળા એશિયાના રૂમી પ્રાંતોની

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સરદારી પ્રખ્યાત **સિસરો**ના હાથમાં હતી, જે આ **આર્યબુર્ઝીન** પાદશાહ ઉપર બહુ ફિદા હતો. તેને કાને એવી વાત આવી કે પાદશાહનો **આર્યરથ** નામે ભાઇ તેનું તખ્ત લઇ મૂકવા માટે ફેસાદ ઉઠાવે છે. પણ **સિસરો**ને ખોલાસો આપતાં આ છેલ્લાએ જણાવ્યું કે "એ ફેસાદમાં મારો કશો હાથ નથી; મને કેટલાકોએ ફેસાદની આગેવાની લેવા અને તખ્ત હાથ કરવા ઘણું સમજાવ્યો, પણ તેમ કરવાની મેં સાફ ના પાડી છે; મારા ભાઇ તરફ હું બહુ વહાલ ધરાઉં છું; અને તેને પેટે કશું ફરજંદ નથી એટલે મનેજ તખ્ત મળશે એવી ઉમેદ ઉપર હું એને આશ્રે બેઠેલો છું." આ ખોલાસાથી રાજી થઇ **સિસરો**એ **આર્યબુર્ઝીન** સામેનો ફેસાદ બેસાડી દીધો.

આ પછી રોમમાં વડાપણાને માટે **પૉમ્પી** અને **જુલ્યસ સીઝર** વચ્ચે ખૂનખાર લડાઇ જાગી, જેમાં કેપેડોશિયાના આ મજદયસ્નાન પાર્સી પાદશાહ **આર્યબુર્ઝીને** પહેલાનો પક્ષ ખેંચ્યો, તેને લશ્કરી મદદ આપી, અને ફાર્સેલ્યાની નાશકારક લડાઇમાં પોતે જાતે **પૉમ્પી**ની તરફથી લડયો. એ લડાઇમાં **પૉમ્પી** નાશ પામ્યો, પણ **સીઝરે** પાદશાહને તેનાં કામ માટે મોટી સજા નહિ ફરમાવતાં માત્ર દંડ લઇનેજ માફી બક્ષી. પણ આ દંડ ભારી હતો, તે **આર્યબુર્ઝીનથી** ભરી શકાય એમ ન હતું, અને તેમાં વળી પૉન્ટસવાળા મહાત્મા **મેહરદાદ**નો નાતરસ બેટો **ફાર્નાક**, જે હાલ રૂમીઓની કુમક ઉપર ત્યાંનો નવો પાદશાહ થયો હતો, તે કેપેડોશિયા ઉપર ચહડાઇ લઇ જઇ લૂટફાંટ કરતો હતો. આ બાબે **સીઝર** જોગી ફરિયાદ થઇ અને **સીઝરે** મિસરથી પાછા ફરતાં **ફાર્નાક**ને સજા કીધી, તેમજ **આર્યબુર્ઝીન**ના ભાઇ **આર્યરથ**ના સઘળા ઢોંગ છતાં તેની તેના પાદશાહ તરફની બેવફા વર્ત્તણુકને માટે કેટલીક શિખામણ દઇ તેને પાદશાહના કહ્યા મુજબ અમલ કરવા ફરમાવ્યું. આ પછી **સીઝર**નું ખૂન થયું, જે વખતે ઉઠેલી ગડબડને દરમયાન **આર્યબુર્ઝીને** તેના શત્રુ **બ્રુટસ** અને **કેશ્યસ**ની ટોળીને કશી મદદ આપી નહિ, તે ઉપરથી છેલ્લાએ ઇ. પૂ. ૪૨ માં કેપેડોશિયા ઉપર ચહડાઇ લઇ જઇ બીચારા **આર્યબુર્ઝીન**નો જીવ લીધો. એની પછી એનો ઉપલો ભાઇ

આર્યરથ ૯ મો

તખ્તનશીન થયો, અને માત્ર છ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું એટલાંમાં રૂમી સરદાર **માર્ક એન્ટની**ની એના ઉપર ઇતરાજી થયાથી તેણે એનો જીવ લેવાડયો, અને પછી કેપેડોશિયાનું રાજ્ય ઇ. પૂ. ૩૬ માં રૂમીઓના સ્વાધીનમાં ગયું. એ રીતે **આર્યબુર્ઝીન** ખાનદાનનું પણ શેવટ આવ્યું.

કેપેડોશિયાના મજદયસ્ની પાદશાહોનું મુખ્ય શેહેર- માજેકા નામનું હતું ત્યાં તેમજ બીજા શેહેરો ખાતેથી અસલી લેખો અને કોતરકામો બિસ્માર હાલતમાં આજેબી યુરોપિયન મુસાફરોના જોવામાં આવે છે. વળી કેટલાંક દોખમાઓ અને અસ્તોદાનોની પણ તારાજ નિશાનો મળે છે, જેમને ખડકોમાંથી કોતરી કહાડેલાં હોય એમ જણાય છે. જેમ હખામની જમાનાનાં ગંજાવર મકાનોના દરવાજાઓ આગળ સિંહો અને ગોધાઓનાં બાવલાં પથરમાંથી કોરી કહાડેલાં મળ્યાં છે, તેમ આ ઠેકાણે પણ ચોકસ ખંડિયેર થઇ પડેલાં મકાનો આગળ તેજ પ્રાણીઓનાં બાવલાં દિઠામાં આવે છે. વળી તેવાજ પથરના બાંધેલા તખ્તા અથવા અગાસી, તેવાજ કુશાદે પહોળા દાદર, અને તેવાજ મેહલોની પણ ખંડિયેર નિશાનીઓ પેત્રિયા, અમાસિયા અને બીજાં શેહેરો ખાતે મુસાફરોએ જોઇ છે. આ ઇમારતોનો એકેક પથર ૧૫ થી ૨૦ ફીટ લાંબો અને ૬ ફીટ પહોળો છે. વળી ત્યાં ખડકો ઉપર કોતરકામ કરીને દેવાલોમાં પુતળાંઓ કોરી કહાડેલાં મોજુદ છે. આ છેલી કિસમનાં કોતરકામમાં પાદશાહ, ધર્મગુરૂ, દરબારીઓ, પ્રદેશીઓ વગેરેની સવારીની હારનીહાર કોરેલી જણાય છે. એકજ નવાઇની બિના છે, અને તે એ કે આ પુતળાંઓના જોડા બુટરોકા નહિ પણ ચાંચવાળા છે! વળી આ સવારીમાં વચ્ચે વચ્ચે રાક્ષસોનાં પુતળાં પણ કોરેલાં નજર આવે છે. આ સવારીનું મહોડું એકજ બાજુએ કોતરેલું છે, પણ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેમ સામેથી એક બીજી સવારી આવતી ચિતારી છે. એ રીતે બે પાદશાહી સરઘસો એક બીજાને સામસામાં આવી મળતાં હોય એવો આ આખા ચિતારનો મજમુન જણાય છે. આ ચિતારોમાં સઘળા મર્દોજ નથી, પણ રાણી અથવા શાહજાદી જેવાં સ્ત્રીઓનાં પણ બાવલાં છે, જેઓમાંની એક તો એક સિંહ ઉપર સવાર થયલી છે. બીજીઓ તેણીની સાહેલી જેવી છે. આ સઘળું કોણે, કયા પાદશાહે, યા કયા જમાનામાં, કયા મહાભારત બનાવની યાદમાં કોતરાવ્યું હશે તેની અટકળ પણ થઇ શકતી નથી.

કેપેડોશિયાના પાદશાહોની વંશાવળીઓ:—

(૧) હુતન
|
દાતામ
|
આર્યમન ૧ લો
|
આર્યરથ ૧ લો (ઇ. પૂ. ૩૩૧ થી ૩૨૨)

(૨) હોલોફર્નિસ
|
આર્યરથ ૨ જો (ઇ. પૂ. ૩૧૫ થી ૩૮૦)
|
આર્યમન ૨ જો (ઇ. પૂ. ૨૮૦ થી —)
|
આર્યરથ ૩ જો (ઇ. પૂ. — થી ૨૨૦)
|
આર્યરથ ૪ થો (ઇ. પૂ. ૨૨૦ થી ૧૬૨)
|
આર્યરથ ૫ મો (ઇ. પૂ. ૧૬૨ થી ૧૩૧)
|
આર્યરથ ૬ ઠો (ઇ. પૂ. ૧૩૧ થી ૯૬)
| |
આર્યરથ ૭ મો — આર્યરથ ૮ મો (ઇ. પૂ. ૯૬ થી ૯૩)

(૩) આર્યબુર્ઝાન ૧ લો (ઇ. પૂ. ૯૩ થી ૬૪)
|
આર્યબુર્ઝાન ૨ જો (ઇ. પૂ. ૬૪ થી ૫૩)
|
આર્યબુર્ઝાન ૩ જો (ઇ. પૂ. ૫૩ થી ૪૨)
|
આર્યરથ ૯ મો (ઇ. પૂ. ૪૩ થી ૩૬)

ફસલ ૨. આર્મીન્યાના મજહબસ્નાન પાદશાહો.

હખામની તબક્કાના પાર્સી પાદશાહોના જમાનામાં આર્મીન્યા ખાતે પણ તેમનોજ ધર્મ પાળનારા હાકમો રાજ્ય ચલાવી ગયા હતા, એમ ભૂગોળશાસ્ત્રી **સ્ત્રેબો** જણાવી જાય છે. પણ તેઓનાં નામનિશાન કે કામકાજથી આપણ બેખબર છિયે. આ દેશ ઉપર તરેહવાર હાદેશા ગુજરેલા જણાય છે, અને વખ્તે વખ્ત ત્યાં જુદા જુદા મજહબોનો દોર ચાલેલો માલુમ પડે છે. એ દેશનાં નામની ઉત્પત્તિ અને ત્યાંના અસલી રહેવાસીઓનું મૂળ શોધી કહાડવું બહુ મુસ્કેલ છે. **સ્ત્રેબો** અથવા એ દેશનો ઇતિહાસકર્તા **મુસા** આ મૂળો બાબે ગમે તેમ જણાવે તોપણ આજના યુરોપિયન ભાષાશાસ્ત્રીઓનાં એકમત મુજબ આર્મીન્યા અસલ આર્ય મુલ્ક છે, અને ત્યાંથીજ યુરોપ તરફ રવાના થયલા પુરાતન આર્ય લોકોએ પશ્ચિમનો માર્ગ લીધો હતો. કહે છે કે ઘણા પુરાણા કાળમાં એ દેશને એટલામાટે આર્યભૂમિ કરી પણ કહેતા હતા. અમને લાગે છે કે ખુદ એ દેશનું આજનું નામ આર્મીન્યા પણ આર્ય-મનનું અપભ્રંશ થયલું અથવા બદલાયલું રૂપ છે; એટલુંજ નહિ પણ એ દેશની મોટી નદી આરાક્સિસ (આર—આક્સિસ) તેમજ મોટા સરોવર ઉરૂમિયા (ઉરૂ-ઉમિયા)-માંના પહેલા કકડાઓમાં ખુલા 'આર્ય' બોલો આપણ જોઇયે છિયે. કયાની પાદશાહોના જમાનામાં આપણા જરતોશ્તી-આર્યો મધ્ય એશિયાની ભૂમિ છોડી ઇરાનના પશ્ચિમ ભાગ તરફ બલ્ખબામીમાં પાયતખ્ત કરી રાજ્ય ચલાવી ગયા હતા, તેઓ રફતે રફતે વધારે પશ્ચિમે આર્મીન્યા તરફ ચાલ્યા હોય અને ત્યાં પોતાનો વગવસીલો વધાર્યો હોય, એ બનવાજોગ છે. વળી ત્યાં આવેલા આરારાત (આર્-આરાત) પર્વતનાં નામમાં પણ આર્ય બોલ આપણ જોઇયે છિયે, અને એવાં એવાં બીજાં અનેક નામો એમજ સૂચવે છે કે ત્યાં એકવાર પુરાણા આર્યોનું મથક હતું, અને એ મથક

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉપર વસનારા લોકો પોતાના પાડોસીઓ તે મીડયા પ્રાંતના રહેવાસીઓના જેવોજ ધર્મ અને રાહરસમ પાળતા હતા એમ **સ્ટ્રેબો** કહી જાય છે, તે ઉપરથી પણ તેઓ આર્ય મજહબનાજ ઠરે છે, કેમકે આ મીડયા પ્રાંતમાં પેગામ્બર **જરતોશ્ત**ના જમાનાથી રઘ અથવા રએ શેહેર તે સાહેબના જાયેનશીનોનું મૂળ મથક ગણાતું હતું, અને તેથી એ આખો પ્રાંત જરતોસ્તી દસ્તુરાન દસ્તુરોની ધર્મ તેમજ રાજદ્વારી સલતનત હેઠલ હતો. હાલ જમાનાના કુર્દીસ્તાન પ્રાંતમાં વસનારા પહાડી કુર્દ લોકોના અસલી અર્માનીઓ વડીલ હતા, અને એ પહાડી જંગલી ટોળાની આજની કેટલીક રીતભાત પણ જરતોસ્તીઓને કોઇ કોઇ બાબતમાં મળતી આવે છે. આ કુર્દ લોકોને અસલી રૂમી લખનારાઓ કાર્દુચ્યનને નામે ઓળખી ગયા છે, અને યુનાની લખનારાઓ ગોર્દાઇનિસ કહેતા હતા. વળી પડોસના સીર્યન લોકો અર્માનીઓને પણ કાર્ધુને નામે પિછાનતા હતા. એ સઘળાં ઉપરથી જણાય છે કે અસલી અર્માનીઓનો મજહબ એક વાર શુદ્ધ મજદયસ્નની હતો, જે પાછળથી બિગડયો હતો, અને બીજા મજદયસ્નાન કે જરતોસ્તી ટોળાઓની પેઠે તેઓએ પણ ચોકસ ઇજદ અમશાસ્પંદની આરાધનાને વધારે મરતબો આપી તેનેજ પોતાનો મૂળ રક્ષક ગણ્યો હતો.

એ રીતે ત્યારે આર્મીન્યા જ્યાં સુધી કેયાની સલતનતમાં રહ્યું ત્યાં સુધી તેણે મજદયસ્ની મજહબ પાળ્યો, પણ ત્યારબાદ બદખ્બામીનાં રાજ્ય જોડે એ મજહબ પણ ખરાબ થયો, અને તે ખરાબ કરનાર એસીર્યાના મોટા પાદશાહ **નૈનસ**નો મજહબ આર્મીન્યામાં ચાલુ થયો, અને કેટલીક પહેડીઓ સુધી તે તેનાજ વારેસોના કબજામાં રહ્યો. અંતે જ્યારે મીડયનોએ એસીર્યન શેહનશાહાતનો અંત આણ્યો, ત્યારે આર્મીન્યા એકવાર પાછું જરતોસ્તી પાદશાહોના અમલમાં આવ્યું, પણ તે વખ્તનો તેમનો મજહબ આગળ કરતાં ઘણો ફેરવાયલો અને બિગડેલો હતો. **ટીશ્યસ** મુજબ મીડયાની હકુમત સ્થાપનાર **આર્બેસિસ** પાદશાહે આર્મીન્યાની હાકમી **બારોઇર** નામે એક ખાસ સરદારને સોંપી, અને તેના વંશજોએ લાંબી મુદ્દત સુધી ત્યાં રાજ્ય ચલાવ્યું. એ વારેસોમાંનો નવમી પહેડીનો પાદશાહ **તીગ્રાન** નામનો હતો જેણે ઇ. પૂ. ૫૬૫ માં મીડયાના તે વેળાના છેલા પાદશાહ **એસ્તાયજીસ**ને એક મોટી લડાઇને દરમયાન જીતી તથા પોતાના ભાલા વડે તેને વિંધીને મોટા હખામની પાદશાહ કુરૂશની એક મહાભારત સેવા બજાવેલી તવારીખ નવેશ **મુસા** જણાવી જાય છે.[1] તે આ **એસ્તાયજીસ**ને **અજદેહાગ**ને નામે ઓળખે છે, અને તે બરાબર છે, કેમકે મૂળ અવસ્તાના શબ્દ "અઝીદહાક" ઉપરથી "અજદેહાગ" અને તે ઉપરથી "એસ્તાયજીસ" નામો બિગાડીને બનેલાં છે. **મુસા** લખે છે કે **એસ્તાયજીસ**ની રાણીઓ અને કબીલાને ઉપલો **તીગ્રાન** પાદશાહ પોતાનાં પાયતખ્ત ખાતે કેદ પકડી લઇ ગયો હતો, અને ત્યાં તેણે તેમને તથા મીડયન પાદશાહના બીજાં કેદ પકડાયલાં માણસોને કોઘતન નામે જગા ખાતે વસાવ્યાં હતાં, જેમને ત્યાંનાં લોકો પોતાનાં સ્વદેશી ગીતોમાં "સાંપનાં બચ્ચાં"ને નામે ઓળખતાં હતાં, કેમકે **મુસા**ના જણાવ્યા મુજબ અર્માની ભાષામાં 'અજદેહાગ'નો અર્થ 'એક મોટો અજદહા' એવો થાય છે. હવે ઉપર આપણે જોયું તેમ એ શબ્દ અવસ્તાના અઝીદહાક ઉપરથી નિકળ્યો છે, જેનો મૂળ અર્થ પણ 'દંસ દેનારો સર્પ' એવોજ થાય છે. એ ઉપરથી પણ જણાય છે કે અર્માની ભાષામાં છેક **મુસા**ના જમાના સુધી (ઇ. સ. ની ૫ મી સદી) અસલ અવસ્તા ભાષાના પુરાણા શબ્દો કાયમ હતા, માટે તે ભાષા પણ અવસ્તા ભાષાનીજ એક શાખા હશે. **તીગ્રાન** અને તેના બાપદાદાઓ મજદયસ્નાન હતા એમ તેમના 'બગ મજદા', 'અનાહીત,' અને બીજા આરાધનાનાં નામો ઉપરથી જણાય છે. પણ

[1] પણ આ બિના કેવળ હસી કહડાઇ છે. જુઓ અગાડી સફે ૧૬ ની નોટ ૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેઓ એસીર્યન અને બેબિલોન્યનોની સલતનતમાં રહેલા હોવાથી પરમેશ્વર વટીકની મૂર્તિ બનાવતા હતા એમ જણાય છે, જે મૂર્તિઓ એસીર્યન પાદશાહો ચહડાઇ લાવીને લૂટી લઇ જતા હતા એમ તેઓ પોતાના લેખોમાં જણાવી ગયા છે.

હવે આપણે પ્રથમ જોયું તેમ મીડયનો બાદ હખામની જમાનામાં આર્મીન્યા પાર્સી પાદશાહોની સાહેતા હેઠલ રહ્યો. **દારાયસ હીસ્તાસ્પિસ**ના **વીદર્ન** નામે એક સરદારને એ પ્રાંતની નવાજેશ થઇ હતી, જેના વારેસોમાં સૌથી છેલો **અર્વંદ** નામનો હતો, જેની કનેથી **દારા**ના માર્યા ગયા પછી **સેકંદર**ના દોર વેળા ઇ. પૂ. ૩૨૩ માં એ દેશ મકદુની લોકોએ પડાવી લીધો હતો, પણ તેમના હાથમાં માત્ર ૭ વરસથી નહિ રહ્યો. એટલામાં **ફ્રાતાફર્નિસ** અથવા **અર્દશાહ** નામના એક પાર્સી સુબાએ તે પોતાને હાથ કરી લઇ ત્યાં એકવાર ફરીને સ્વતંત્ર પાદશાહી સ્થાપી, અને સીર્યાના પાદશાહની તાબેદારીમાં રહી તેને ચોથાઇ આપવા કબૂલ કીધું. આમ થોડીક મુદત ચાલ્યા પછી ત્યાંના મહાત્મા **એન્ટીઓકસે** આર્મીન્યા પડાવી લઇ તેના બે ભાગ કીધા અને તે પોતાના બે અમીની સરદારો **અર્દશીર** અને **જરીઆદ્રવ** વચે વહેંચી આપ્યા. આથી એ દેશ મોટાં અને નાનાં આર્મીન્યાને નામે ઓળખાવા લાગ્યો. **એન્ટીઓકસે** રૂમીઓના હાથ ઉપર માર ખાધા પછી આ બેઉ સરદારો કેવળ સ્વતંત્ર થયા. મોટાં આર્મીન્યામાં અર્તક્ષત (અર્તક્ષથ્ર—અર્દશીર--નું અપભ્રંશ) નામનું પુરાણું શેહેર પાયતખ્ત ગણાતું હતું. પૉન્ટસવાળા મોટા પાદશાહ **મેહેરદાદ**નો જમાઇ

પાદશાહ તીગ્રાન

મજકુર **અર્તક્ષથ્ર** અથવા **અર્દશીર**ના વંશનો હતો. તેણે નાનાં આર્મીન્યાવાળા **જરીઆદ્રવ**ના વંશના **આર્દાન** નામના પાદશાહને જીતી લઇ તેનો મુલક પણ પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી દીધો હતો. આ **તીગ્રાન** બાબે કેટલીક જાણવાજોગ વિગતો આપણે આગળાં પ્રકરણમાં જોઇ ગયા છિયે. એણે કુલે ૩૪ વરસ સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું તે દરમયાન ઘણી બાહદુરી બતાવી હતી. પ્રથમ એના બાપે **તીગ્રાનને** અશ્કાની પાદશાહના હવાલામાં આપેલો હતો માટે બાપનું તખ્ત મળ્યું તે વેળા તેને પોતાના મુલકનો કેટલોક ભાગ તે પાદશાહને આપી દેવાની ફરજ પડી હતી. પણ પછી તેની જોડે ઇ. પૂ. ૯૦ થી ૮૭ સુધી લડાઇ ચલાવી, તેને શિકસ્ત આપી, આ મુલ્ક તેણે પાછો હાથ કરી લીધો હતો. તેણે એ પછી આદિયાબીનિનો પ્રાંત જીતી લીધો, તથા આજરબાઇજાન અને ગોર્દિયાનિના પ્રાંતોના હાકમો કનેથી ચોથાઇ લેતી કીધી. એ પછી સિલિશિયાનો પ્રાંત તેણે હાથ કીધો, અને એ રીતે કેટલાંક વરસો સુધી તેનાં રાજ્યની હદ એટલી બધી વધી ગઇ કે તેની ધજા પશ્ચિમે પેમ્ફીલ્યાથી પૂર્વે કેસ્પિયન સમુદ્ર સુધી ઉડવા લાગી. કેપેડોશિયાવાળા **આર્યબુર્ઝીનને** તેનાં રાજ્યમાંથી મારી કહાડી ત્યાંના ૩૦૦૦૦૦ રહેવાસીઓને પકડી લઇ જઇ તેણે પોતાનાં રાજ્યમાં વસાવ્યા હતા, અને તેથી તેણે બાંધેલાં નવાં પાયતખ્ત તીગ્રાનગર્દમાં તમામ પચરંગી પ્રજા વસતી હતી. **તીગ્રાન** પછી તેનો બેટો

અર્દવશ ૧ લો

તખ્તનશીન થયો (ઇ. પૂ. ૫૫), જે ઘણો ફાજેલ હતો. તેણે યુનાની ફિલસુફી અને ઇતિહાસ વગેરેનો અછો અભ્યાસ કીધો હતો, અને તવારીખ, નાટકો, રસાલાઓ વગેરે રચ્યાં હતાં. રૂમી સરદાર ક્રેસસે ઇરાન ઉપર ચહડાઇ કીધી ત્યારે આ પાદશાહ તેની ઓદુંમાં હતો, પણ **ક્રેસસ**ની ફોજના સમૂળો નાશ પછી અશ્કાની પાદશાહ **ઓરોડિસ** આર્મીન્યા ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયો ત્યારે રૂમીઓ તેને કશી મદદ આપી શકયા નહિ. આથી નિરાશ થઇને **અર્દવશે** તેમની દોસ્તી તર્ક કરી **ઓરોડિસ**ની પનાહ માંગી, અને તેના બાહદુર બેટા **પેકોરસ** સાથ પોતાની બેટીને પર-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ણાવી આપી. પણ પાછળથી **માર્ક એન્ટનીએ** અશ્કાનીઓ ઉપર નવો હુમલો લાવવા માંગ્યો ત્યારે આ પાદશાહ પાછો રૂમીઓને મળી ગયો, એટલુંજ નહિ પણ આજરબાઇજાનના મજદયસ્નાન પાદશાહ **અર્દવશ** સામે લડવા જવાને પણ તૈયાર થયો, જેમાં તેનું તેમજ **એન્ટનીનું** લશ્કર જબરો માર ખાઇ નાઠું હતું. આથી તે રૂમી સરદાર એટલો તો ગુસ્સે થયો કે તેણે આ અર્માની પાદશાહને પકડી મિસરવાળી પોતાની માશુક **કિલઓપેત્રા** ઉપર મોકળી આપ્યો, જે ઘાતકી રાણીએ તેને ઇ. પૂ. ૩૦માં મારી નખાવ્યો. આ ઉપરથી અર્માની લોકોએ પોતાના નવા પાદશાહ દાખલ તેના બેટા

અર્દશીર ૨ જા

ને નેમ્યો, જેને પ્રથમ આજરબાઇજાનના મજકુર પાદશાહ **અર્દવશે** તેના બાપ ઉપરના કીનાને થકી મારી કહાડયો, પણ પાછળથી **અર્દશીરે** તેના ઉપર ચહડાઇ લઇ જઇ, તેને કેદ પકડી, ત્યાર બાદ છેક ઇ. પૂ. ૧૯ સુધી નચિંતે રાજ્ય ચલાવ્યું. અંતે એ વરસમાં તેનાજ ખેશીઓએ તેનો જીવ લીધો, જેથી એના ભાઇ

તીગ્રાન ૨ જા

ને રૂમીઓની પનાહ હેઠલ તખ્ત મળ્યું. તેના સંબંધી કશી જાણવાજોગ બિના મળી નથી. તેની પછી નવો પાદશાહ

તીગ્રાન ૩ જો

થયો, પણ રૂમીઓની તેને પનાહ નહિ હોવાથી તે બાપડાને તેઓએ પદભ્રષ્ટ કર્યો, અને તેની જગા ઉપર

અર્દવશ ૨ જો

રૂમીઓની મદદથી તખ્તનશીન થયો. પણ તેણે એક વરસ રાજ્ય ચલાવ્યા બાદ ઇ. પૂ. ૫ માં **તીગ્રાન** ૩ જો પાછો પાદશાહ થયો. તેનાં મરણ બાદ તેની રાણી **ઇરેટોએ** અમલ ચલાવ્યો, પણ રૂમીઓએ તેની કનેથી જોરજુલ્મથી રાજવહીવટ ઇ. પૂ. ૨ માં લઇ મૂકી **આર્યબુર્ઝીન** નામના એક અશ્કાનીને નવો અર્માની પાદશાહ ઠરાવ્યો. એ પછી આર્મીન્યાનો ઇતિહાસ અશ્કાની અને સાસાની તવારીખમાં અછો ખુલ્લો થાય છે, માટે આ ઠેકાણે તે લંબાણ કરવાની જરૂર જોતા નથી.

આર્મીન્યાના જે પાદશાહે પોતાના સિક્કા પહેલા પડાવવા માંડયા તે **અર્સામ** નામનો હતો, જે છેક **સિલ્યુકસના** જમાનામાં થઇ ગયો હતો. આગળ ચાલતાં **આતરદાત** અથવા **આદરદાદ** નામના એક પાદશાહના સિકામાં નવાઇ જેવું એ છે કે તેની તસ્વીર ઉઘાડે માથેની છે. સિકાની બીજી બાજુએ આતશનું પાત્રું ઘણા સિકાઓમાંથી મળે છે. પણ એ પાત્રાંમાં અને આજરબાઇજાનના પાદશાહોના સિકા માંહેલાં એવાંજ પાત્રાંમાં કેટલોક ફર્ક જણાય છે. **તીરદાદ** નામનો જે અર્માની પાદશાહ પાછળથી થઇ ગયો છે, તેની તસ્વીર પણ તેના સિકામાં ઉઘાડાં માથાંનીજ નજર આવે છે.

ફસલ ૩—આજરબાઇજાનના પાદશાહો.

આજરબાઇજાન મીડયાના પ્રાંતનો એક ભાગ ગણાય છે. મીડયામાં રઘ નામનું નામીચું શેહેર હતું, જ્યાં પેગામ્બર પછી તેના જાયેનશીનો જરથુસ્ત્રોતેમો (અથવા દસ્તુરાન દસ્તુરો)ને નામે અમલ ચલાવતા હતા. તેમનો એ અમલ બેવડો—યાને રાજ્યનો તેમજ ધર્મનો પણ—હતો. જ્યારે કેયાની પાદશાહોના મુલકોમાં પાદશાહ અને ધર્મગુરૂ સુધાં પાંચ સરદારો અવસ્તાવાણીમાં ગણાયા છે ત્યારે રઘ (મીડયા)-માં ચારજ સરદારો કાયમ થયા છે, કેમકે ત્યાં દસ્તુરોજ પાદશાહી કાબુ પણ ધરાવતા હતા. આ તેમના બેવડા કાબુથી ટુંક મુદતમાં તેઓ એટલા બધા બળવાન થઇ પડયા હતા કે આસપાસ ફતેહ કરવા લશ્કરો પણ મોકળતા હતા. એ બાબતનો જાણવાજોગ દાખલો બેબિલનની ફતેહ ઉપરથી મળે છે, જે બાબે આગળા સફાઓમાં આપણ વિગતવાર જોઇ ગયા છિયે.

વળી સિકા અને લેખો ઉપરથી પણ સિદ્ધ થયું છે કે મીડયા ધર્મનું મોટું મથક હતું. આ મીડયાના બે ભાગ પડેલા હતા, જેમાંના રઘ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વાળા પ્રાંતનાં પાયતખ્ત હમદાન ખાતે પાદશાહોના નામીચા મેહેલો અને ખજાનો તથા દફતરખાનું હતું. બીજો ભાગ આજરબાઇજાનને નામે ઓળખાયો છે, જેમાં ધર્મનાં મકાનો અને આતશખાનાઓ મોટી સંખ્યામાં બનાવેલાં હતાં. **આતરપતિ** (આથ્રોપઇતિ) યાને 'આતશનું રક્ષણ કરનાર' એ નામના એક ધર્મગુરૂ સરદારે એ પ્રાંતને શાહ **દારા**નાં મરણ પછી યુનાનીઓના હાથમાં જતો બચાવી લઇ ત્યાં અસલથી ચાલતી આવેલી જરતોસ્તી દસ્તુરોની પાદશાહી ચાલુ રાખી હતી, અને **સ્ટ્રેબો**ના જણાવ્યા મુજબ આ પાદશાહી તેણેજ સ્થાપ્યા બાદ **ઇસુખ્રિસ્ટ**ના જન્મ સુધી યાને સવાત્રણશોથી વધારે વરસો સુધી એ પાદશાહી **આતરપાત** અથવા **આદરબાદ**ના ખાનદાનમાં કાયમ રહી હતી.

આજરબાઇજાનનો મુલ્ક રૂમીઓના દોરની બહાર, બહુ દૂર આવેલો હોવાથી તેને તેઓથી ઘણું ખમવું પડયું ન હતું, પણ તેમ તેના પાદશાહોથી રૂમી લખનારાઓ બેખબર રહેલા હોવાથી આપણે માટે તેઓ કશું વર્ણન આપી ગયા નથી. આ પ્રાંતના હાકમોને આર્માન્યા, સીર્યા અને પાર્થ્યાના પાદશાહો સાથે સારો સંબંધ હતો, અને શાહજાદીઓની આપલેનો વ્યવહાર હતો. તેઓ જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે સહેજ વખ્તમાં ૧૦૦૦૦ ઘોડસ્વારો અને ૪૦૦૦૦ પાયદળ ફોજ ભેગી કરી શકતા હતા.

ત્યાંના **અર્દવશ** નામના એક પાદશાહને માટે કહે છે કે તે એટલો બાહદુર હતો કે ઇ. પૂ. ૩૬ માં આર્માન્યાના એજ નામના પાદશાહની જોડે તેની ફુલવણીથી રૂમી સરદાર **માર્ક એન્ટની** આજરબાઇજાન ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયો હતો ત્યારે આ **અર્દવશ** પાદશાહે તેઓ બંનેને ભારી ખુઆરી સાથ પોતાનાં પાયતખ્ત ખાતેથી મારી કહાડયા હતા. આ પાદશાહના સિકાઓમાં એનું નામ પેહલવી હરફમાં **અર્દશીર** લખેલું છે. તે પોતાને **આદરદાદ** પાદશાહનો બેટો લખે છે. આ અને બીજા પાદશાહોના સિકાની એક બાજુએ તેમની તસ્વીર અને બીજી બાજુએ આતશનું પાત્રું હોય છે, જેની સન્મુખ મુબદો બોય દેતા ઉભેલા જણાય છે.

આ પ્રાંતની કશી જાણવાજોગ તવારીખ મળી આવતી નથી એ દીલગીરી ભરેલું છે.

ફસલ ૪—ફાર્સીસ્તાનના પાર્સી હાકમો.

હખામની પાદશાહાત ગયા પછી આર્માન્યા, કેપેડોશિયા, પૉન્ટસ, આજરબાઇજાન વગેરે પ્રાંતો ખાતે મજદયસ્ની પાર્સી પાદશાહો રાજ્ય ચલાવી ગયા હતા, એમ આપણે ઉપર જોયું છે. તેજ રીતે પર્સીસ અથવા પાર્સના પ્રાંતમાં પણ **સેકંદર** પછી લાંબી મુદત સુધી પાર્સીઓએ પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય ચલાવેલું હોવું જોઇયે એમ અનેક શાહદતો ઉપરથી સાબેત થાય છે. એ પ્રાંત ખુદ પાર્સીઓનાં પોતાનાં મુખ્ય સંસ્થાન જેવો હતો અને હખામની પાદશાહી તેમની પોતાનીજ હતી. માટે રાજ્ય ગયા પછી બીજા બીજા પ્રાંતોમાં પાર્સી સુબાઓ સ્વતંત્ર થઇ હાકમી ચલાવે અને પાર્સ અથવા પાર્સીસ્તાનમાંજ નહિ ચલાવે એ બનવાજોગ નથી.

પણ **સેકંદર** પછીની અફડાતફડીમાં ઇરાન જુદા જુદા પ્રાંતોમાં વહેંચાઇ ગયું હતું, અને તેના વારેસો વચે ચાલેલાં ૫૦ વરસોનાં યુધ્ધમાં ઘણાં નાનાં રાજ્યો ઉગી નિકળ્યાં હતાં, તેજ દરમયાન પાર્સમાંબી પાર્સી હાકમોનો અમલ ચાલુ થવા પામ્યો હતો, એમ જણાય છે; કેમકે જ્યારે પાંચ સદી પછી અશ્કાની તખ્કાના છેલા પાદશાહ **અર્દવાન**ને જે ધણીએ મોટી લડાઇઓમાં હરાવ્યો તે આ પાર્સીસ્તાનનાજ હાકમ **બાબક**નો શાહજાદો **અર્દશીર** હતો. એ ઉપરથી જણાય છે કે અશ્કાની દોરમાં પાર્સ ખાતે પાર્સી અમલ લાંબી મુદતનો ચાલુ હતો. પણ તેઓ યુનાનીઓ કે રૂમીઓ સાથ સંબંધમાં આવેલા નહિ હોવાથી તેઓ વિષે આપણે કશું જાણતા નથી. પણ તેઓ છેક **સિલ્યુકસ**ના જમાનાથી પોતાનાં સંસ્થાનમાં રાજ્ય ચલાવી તેને તાબે રહી ખંડણી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આપતા હશે, અને ત્યાર બાદ અશ્કાની પાદશાહોને તેવીજ ખંડણી આપતી કરી તેમના આશ્રા તળે રહ્યા હશે, અને શેવટે પોતે પુરતા બળવાન થવાથી એજ શેહેનશાહાતના નબળા વખ્તમાં તેની આખરી આણી હશે, એવું અનુમાન થઇ શકે છે.

એ વંશનો સ્થાપનાર કોણ હતો તે આપણ જાણતા નથી. તેના છેલાજ બે પાદશાહો—**બાબક** અને **અર્દશીર**—નાં નામો તવારીખમાં યાદગાર રહેલાં છે. **ફિર્દુસી** તેમજ બીજા મહમદિયાન લખનારાઓએ આ ફાર્સીસ્તાનના અને અશ્કાની તોખમના પાદશાહોને એકબીજા સાથ ભેળી દઇ તેમનાં નામ, તેમજ જમાના અને રાજ્ય કરવાની મુદતમાં જબરી ભેળમભેળ કરી મૂકી છે. માટે દિલગીરી સાથ તેમની આપેલી ટીપ પણ આ ઠેકાણે ઉતારી લેવાનું પડતું નાખવું પડે છે. કદાચ હવે પછી એ બાબતમાં કોઇ નવી બિના હાથ લાગે તો કોણ જાણે. **અર્દશીરે** કેવી પ્રકારે **અર્દવાન**ને હરાવી બીજી મોટી પાર્સી પાદશાહાતનો પાયો નાખ્યો તેનું બયાન "તવારીખે સાસાનીઆન" નામનાં અમારા દફ્તરમાં અમે વિગતવાર આપેલું છે, તેમજ વળી હવે પછી પણ તે વાંચવામાં આવશે.

ભાગ ૧૦.

તવારીખે અશ્કાનીઆન:

યાને

ઇરાનના અશ્કાની તબકાના પાદશાહોની તવારીખ.

બાબ ૧૧.

દેશ અને દેશીઓ.

૧—પાર્થીઆ પ્રાંતનો વિસ્તાર—તેની સરહદ—તેની જમીનની હાલત—ત્યાંની સખ્ત ગર્મી—તેની આસપાસના પ્રાંતો અને ત્યાંના લોકો.

૨—પાર્થીનો ઇરાની હતા કે તુરાની?—ઇરાની અને તુરાની ભેળવાળાં તેમનાં નામો—તેમનાં 'પર્થવ' નામનો અર્થ—તેમની તુરાની રીતભાત—તેમનું ખાનપાન ઘોડા ઉપરજ—તેમનો અસલ મઝદયસ્નીની જેવો ધર્મ—તેમાં પાછળથી દાખલ થયલી મૂર્તિપૂજા—તેમના પાદશાહોનો પોશાક—રાણીનો દરજ્જો—"પાદશાહના દોસ્તો"—અમીરોનો કાબુ—સેનાપતિનો અધિકાર—પાદશાહી મેહેલમાં ઠાઠમાઠ—લશ્કર અને તેની હથિયારબંધી—તીરંદાજીની કળા—સાંજ પછી લડાઇ નહિ કરવાનો વેહેમ—તેમની લડાઇ કરવાની વિચિત્ર રીત—એલચીખાતાં—યુનાની સાહિત્ય—લેખિત ફરમાનો અને હુકમો—મોટું મન પણ ઘાતકી દિલ—સિકાઓ.

૩—હુનરકામ—હાત્રાનો મેહેલ—એજ નામનું પુરાણું આરબ શેહેર—મેહેલનું વર્ણન—લાશને દાટવાની પેટીઓ—પર્વતો ઉપરનાં કોતરકામ—પ્રાર્થના કરતા મઝદયસ્નાનોની એક મિજલસનો નક્ષ—બીજા ચિતારો—તેમની ઉતરતી હાલત.

ફસલ ૧—અશ્કાનીઓનું વતન.

પાર્થીઆનાં મોટાં ઇરાની રાજ્યની તવારીખ લખવા આગમજ એ દેશ અને ત્યાંના દેશીઓ બાબે થોડીક હકીકત જાણી લેવી જોઇયે, અને તે આ ઠેકાણે ટુકમાંજ લખવામાં આવશે. આજના ખોરાસાનનો 'જે મુલ્ક તે અસલી જમાનાનું પાર્થીઆ હતું. તેની આથમણે દમધાન અને ઉગમણે હરીરૂદ નદી અને ઉત્તરે વહરકાન (હીર્કેન્યા) તથા દક્ષિણે કેર્માન (કેર્માન્યા) હતાં. એટલામાટે એ પુરાણા પ્રાંતની પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીની લંબાઇ સુમારે ૩૦૦ મૈલની, ત્યારે પહોળાઇ ઉત્તરથી દક્ષિણે ૧૦૦થી ૧૨૫ મૈલની ગણી શકાય. આથી તે આશરે ૩૩૦૦૦ ચોરસ મૈલના વિસ્તારનો અને આજના આયરલંડ દેશ જેટલો મુલ્ક ગણાય. પણ આ હદ મેહદુદતો માત્ર પાર્થીઆ પ્રાંતની છે. એક શેહનશાહાત દાખલના તેના ચહડતા વખ્તમાં તો તેનો વિસ્તાર અતિ બહોળો હતો, જે બાબે આગળ ચાલતાં આપણને વખ્તે વખ્ત બોલવું પડશે. આ પ્રાંત પર્વતો અને ખિણોથી તથા મોટી નદીઓ અને ફળદ્રુપ જમીનથી બનેલો છે. પર્વતો ઉત્તરે ત્યારે મેદાનો દક્ષિણે આવેલાં છે. દમાને કોહ પર્વતોની હાર ઉત્તરે, અલાતાઘ અને મીરાબીની હાર મધ્યે, અને જધેનાઇની હાર દક્ષિણે આવેલી છે. એ ત્રણુડે હારો એકેકની જોડે સિધી લીટીમાં પૂર્વેથી પશ્ચિમે જાય છે. તેજંદ અથવા મશેદની નદી, નીશાપુરની નદી અને મિયાનાબાદની નદી, એ ત્રણ મૂખ્ય મોટાં જળાશય છે, જેમને બીજાં અનેક નાનાં મોટાં નાળાં આવી મળવાથી પાર્થીઆની જમીનને ઘણી તરોતાજગી મળી છે, અને વળી બીજે ઠેકાણે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નેહેરો ખોદાઇ છે. આ પર્વતો અને નદીઓનાં ઉપલાં નામો કાંઇ અસલી નથી. શેહનશાહાતના જમાનામાં તો તે જુદાંજ હશે, પણ તે નામો આજસુધી જળવાઇ રહ્યાં નથી.

પર્વતો ઘણા ઉંચા નથી. ૬૦૦૦ ફીટ જેટલી કોઇપણ ટોંચ નથી. તેઓ વળી ઉજડ અને વનસ્પતિ વિનાના છે. તેથી ઉલટું ખિણો અને તેમને લગતાં ચોગાનો ઝાડપાનથી ભરપૂર અને ફળદ્રુપ છે. મશેદની ખિણ તો ૧૦૦ થી વધારે મૈલ લાંબી અને ૨૦ થી ૩૦ મૈલ પહોળી, પાણીથી ભરપૂર અને ખેતીથી આબાદ છે; પણ નીશાપુર નદીની ખિણ તેથીબી વધારે માતબર છે. અસલી પાર્થીઆનો મુલ્ક ૩૦૦ મૈલની લંબાઇનો હતો, જેમાં આજે ઘણાંએક નાશ પામેલાં શેહેરોની નિશાનીઓ જણાય છે. તે તરફ વળી પર્વતોથી દશ પંદર મૈલને છેટે નિમકના બિયાબાનો પડેલાં છે, માટે વસ્તી માત્ર એટલી હદોમાંજ આજે છે તેમ તે જમાનામાં પણ હોવી જોઇયે, એમ લાગે છે. અને તેમ છતાં આજનું ખોરાસાન પોતાની આસપાસનાં બિયાબાનો સાથ સરખાવતાં બેહસ્ત જેવું ગણાય છે.

અસલી પાર્થીઆની આબોહવા ઘણી સખ્ત લેખાઇ હતી. ત્યાં ગર્મીનું જેટલું જોર છે તેટલી થંડી કાતેલ કહેવાતી નથી. આજે મુસાફરોના જણાવવા મુજબ ત્યાં શિયાળો અકટોબરથી માર્ચની આખરી સુધી લંબાય છે. બર્ફ અને કડાંનાં તુફાનો તો એ મુદતમાં સાધારણ છે. તોપણ શિયાળાનો ત્રાસ ગર્મી જેટલો નથી. એ મોસમમાં પણ પારાની શીશી દિવસે ૪૦ થી ૫૦ ડીગ્રી સુધીની ગર્મી બતાવે છે! ખુદ ઉનાળાની મોસમમાં તો નહિ ખમાય એવા તાપ અને તડકા સાથ દક્ષિણ તરફથી ફુકતો જે પવન તનદરોસ્તી ભરેલો ગણાય તે પણ એક આફત જેવો વાય છે! તોપણ પર્વતોની તળેટીવાળી જમીન ઉપર એટલી બધી ગર્મી પડતી નથી.

પાર્થીઆની આસપાસ નીચલા પ્રાંતો ફરી વળેલા છે:—ઉત્તર તરફ ખોરાસ્મિયા (અસલી ખારેજમ), જે જીહુનના પુરાતન દરિયા અને પાર્થીઆના પર્વતો વચ્ચે છે. ઇશાન તરફ માર્જિયાના (પુરાતન બલ્ખનું એક પરગણું), જે અસલી માર્ગુસ અથવા મુર્ઘાબ નદીથી ફળદ્રુપ છે. પૂર્વે આર્યા (હેરાત), જેની આબોહવા અને ભૂમિ ખુદ પાર્થીઆને મળતીજ છે. ત્યાંનાં લોક લડાયક હોવા છતાં તેઓ કરતાં પાર્થ્યેનોની વસ્તી ભારી હોવાથી તેમનાથી અશ્કાનીઓને બિહવાનું થોડુંજ હતું. અગ્નિ તરફ સરંજીયા (સરંગી અથવા દ્રંગી લોકોનો મુલ્ક) જયાંના લોકોથી પણ પાર્થ્યેનોને ભય રાખવાનું કારણ ન હતું, કેમકે તેઓ સરકશ ન હતા. પશ્ચિમે સગર્ટ્યા, જે થોડાક ભાગ સિવાય લગભગ જંગલ જેવો છે, જંગલી પ્રાણીઓનું થાણક છે, અને વનસ્પતિથી ખાલી છે. ત્યાંના જંગલી ભટકતા લોક ભુખે મરે ત્યારે પાર્થીઆની દક્ષિણે દરોડો પાડતા. વાવ્ય અને પશ્ચિમ તરફ હીર્કેન્યા (અસલી વહરકાન), જે ખુદ પાર્થીઆના જેવોજ પ્રાંત હોવા છતાં તેના કરતાં વધારે ગર્મીવાળો, વધારે માતબર અને વધારે પસંદ કરવા જોગ છે. તોપણ તે એના કરતાં વિસ્તારમાં અર્ધો હોવાથી ત્યાંની વસ્તી ઓછી હતી, અને તેથી એ ભાગમાં પણ અસલી પાર્થ્યેનોને ઝાઝો ડર રાખવાનું કારણ ન હતું.

એ રીતે જોતાં આ મુલ્કને ફાવી નિકળવાનાં કારણો હતાં. તેણે યુનાનીઓ સામે સરકશી કરી તેમને મારી કહાડયા તેથી તવારીખનવેશો અચરતી બતાવે છે, પણ **રાલિન્સન**નાં મત મુજબ તો ખરી અચરતી એ છે કે ઇસ્વી પૂર્વે ત્રીજી સદી સુધી એ પહાડી લોકો હખામની પાર્સીઓના તાબેદાર કાં રહ્યા, અને તેજ જમાનામાં તેઓએ કાં નહિ માથું ઉચક્યું?[1]

ફસલ ૨—ધર્મ અને રાહરસમ.

પાર્થ્યા બાબે અવસ્તામાં કશું નથી. તેમાં અસલી પ્રાંતો અને પ્રજાઓનાં નામો છે, તેમજ તેમાંથી બીજી આર્ય પ્રજાઓની નોંધ મળે છે,

૧ Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૧૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પણ આ નામના મુલ્કનું, અથવા તે ઉપરથી ત્યાં વસનારાઓનું નામ મળતું નથી. તોપણ પાછળથી પાર્થ્યાએ ઇરાન સરજમીનમાં જે જગા રોકી હતી તે પ્રાંતનું નામ અવસ્તામાં **નિસય** નામનું મળે છે, જેને યુનાની લખનારાઓ નિસ્યાને નામે ઓળખાવી ગયા છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે અવસ્તાના જમાનામાં પાર્થ્યનો ઇરાનમાં એક પ્રજા દાખલ જાણીતા ન હતા. અને એજ ઉપરથી **રૉલિન્સન**[1] ધારે છે કે પાર્થ્યનો કાંઇ આર્ય તોખમના ન હતા, પણ અવસ્તાના જમાના પછી ઉત્તર તરફથી આવીને વસેલા તુરાની તાયફાવાળા હતા. આની સાબેતીમાં તે દાખલા આપે છે કે તેમનાં નામોની ઢબ તુરાની છે, તેમજ તેમની રીતભાત પણ તુરાનીજ છે. તોપણ આ વાત જાણવાજોગ છે કે પાર્થ્યનોનાં નામોમાંનાં કેટલાંક ઇરાની ઢબનાં પણ છે, જેમકે **તીરીદાતિસ** (**તીરદાદ**), **ગોતાર્જીસ** (**ગુદર્જ**), **આર્તાબાનુસ** (**અર્દવાન**), ઇસાદી. વળી તેમની રીતભાત પણ સઘળીજ તુરાની નથી, અને તેમાં કેટલોક ઇરાની ભેળ પણ છે, તે આગળ ચાલતાં જણાશે. પણ એ ઉપરથી અમે એ લોકોને આર્ય તોખમના ગોઠવવા માંગતા નથી. અમારાં આગળાં દફતરમાં[2] અમે ખુલ્લું કહી ચૂકયા છિયે તે મુજબ આ પ્રજા ઇરાની નહિ પણ તુરાની ટોળામાંની હતી.[3] પાર્થ્યન નામોમાંનાં કેટલાંકની શેવટે "અક" પ્રત્યય આવે છે, જેમકે અર્સક (અશક), સિનક, ફ્રાતક ઇત્યાદી. એ પ્રત્યય આર્ય નહિ પણ સેમેટિક નામોનો જાહેર છે. તેમજ વળી કેટલાંક નામોની છેવટે 'ગુશ' પ્રત્યય આવે છે, જેમકે **વલગુશ**, **અબ્દાગુશ**, ઇત્યાદિ. એ પ્રત્યય પણ તુરાની 'ગીજ'ને મળતો સાબેત થાય છે, જેમકે **જંગીજ**, **ફૂરંગીજ** વગેરે. એક રૂમી લખનાર **જસ્ટીન**નાં મત મુજબ 'પાર્થિ'નો અર્થ 'દેશનિકાળ કહાડેલા' એવો સ્કીથ્યન જબાનમાં થાય છે. **લાસન**નાં મત મુજબ એ શબ્દનો અર્થ 'સરહદ ઓલંગી જનાર' થાય છે. આમાં કેટલી સચાઇ છે તે તેમજ આ પ્રજાને તુરાનથી ઇરાનમાં હાંકી કહાડવાનો કે સરહદ ઓલંગવાનો શો સબબ હશે તેની તવારીખ આપણને ખબર નથી. પણ હખામની તબક્કાના નામીચા પાર્સી પાદશાહ **દારાયસ હીસ્તાસ્પિસે** જે જે મુલુકો તાબે કીધા હતા તેમની ટીપ બાગીસ્તાન (બીહીસ્તુન)ના પહાડ ઉપર કોરાવેલા પોતાના લેખોમાં આપતાં અનેક વખતે 'પર્થવ' અથવા 'પર્થ્વ' એ નામે પાર્થ્યાના મુલ્કને ઓળખ્યો છે, એટલુંજ ઇતિહાસે નોંધ્યું છે અને એટલુંજ આપણ સહી દાખલ નોંધી શકીશું. પાર્થ્યનોની ભાષા જેવું કશું આજે હયાત નથી, કેમકે તેમના કશા લેખો કોરાવેલા જણાયા નથી; માટે ભાષા ઉપરથી પણ તેમનો ટોળો નકી થઇ શકતો નથી.

ફક્ત એકજ બાબત અગત્યની જણાય છે અને તે તેમની રીતભાત છે. તે લગભગ તુરાનીઓને મળતી છે—તે તુરાની સ્કીથ્યનોને મળતી છે—અને તેથી એમ લાગે છે કે તુરાની રીતભાતને વળગી રહેનાર આ ટોળો તુરાનીજ હોવો જોઇયે. આ રીતભાતનો થોડોક સાર આ ઠેકાણે ઉતારી લેવાની અમારી એક મૂળ નેમ એ છે કે આ ગ્રંથનાં પહેલાં દફતરમાં ઇરાનીઓ સાથ ચાલુ લડાઇમાં ઉતરેલા તુરાનીઓની જે રીતભાતનું કશું બયાન અવસ્તા ઉપરથી કે **ફિર્દુસી**ને આધારે આપણ મેળવી શકતા નથી, તે પાર્થ્યનોનાં બયાન ઉપરથી મેળવાય છે.

પહેલાં તો આજના તાતારી અને તુર્કોમાનીઓની માફક પાર્થ્યનો પોતાની જીંદગીનો મોટો ભાગ ઘોડા ઉપરની સવારીમાંજ ગુજારતા હતા. વાતચિત, કામકાજ, ધંધોધાપો, ખાનપાન, એ સર્વ તેઓ ઘોડા ઉપર બેઠા બેઠાજ કરતા. તેમની માફકજ તેઓ અનેક બાયડી કરતા,

---

૧ Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૨૨-૨૩.

૨ જુઓ "તવારીખે સાસાનીઆન," સ૦ ૭૧.

૩ "નામચે ખુસવાન"નો બનાવનાર એમ કહેવા માંગે છે કે અશ્કાન્યાન (પાર્થ્યન) લોકોનો વડો અશ્ક સેકંદરને હાથે હાર પામેલા હખામની પાદશાહ દારાનો બેટો હતો. આ વાત તદન નહિ મનાય એવી છે. એ ઉપરથી ઉપલો લખનાર અશ્કાનીઆને ઈરાની તોખમના—બલકે પાર્સી અને પાદશાહી ખુનના સાબેત કરવા માંગે છે, જે કેવળ ભુલ ભરેલું છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેમની પેઠેજ તેમને પર્દેનશીન રાખતા, જનાકારી માટે સખ્ત સજા કરતા, શેકાર પાછળ મંડતા, થોડું ખાતા, ઘણું પીતા, ઓછું બોલતા, પણ સદા ફેસાદમાં મંડેલા રહેતા. રહેવાસીઓમાંના થોડાજ સ્વતંત્ર હતા—બાકીના સર્વ નોકર, નફર, અને ગુલામ જેવી હાલતમાં રહેતા. ઘણાઓ પોતાની જાતવાળાઓની મોટી પાદશાહી કે ચહડતી કળા છતાં હજી અસલી ભટકતી હાલતમાંજ જીંદગી ગુજારવાનું પસંદ કરતા, અને પાદશાહ તથા અમીર ઉમરાઓ પોતે પણ સઘળા સુધારા છતાં અસલી જંગલીપણું પ્યારથી પકડી લેતા.

આ સઘળાં ઉપરથી **રૉલિન્સન** એવું કહેવા માંગે છે કે અસલી પાર્થ્યનોને જો આજે કોઇબી પ્રજા આબાદ મળતી આવે એવી હયાત હોય તો તે તર્કોમાન લોકો છે. ગમે તેમ હોય પણ પાર્થ્યન લોકોની રીતભાતની લગાર વિગતથી તપાસ લઇ આપણુ જોઇયે કે તેઓ કેટલે દરજ્જે ઇરાનીઓને મળતા આવે છે, અથવા તેઓથી જુદા પડે છે. યુનાની અને રૂમી લખનારાઓ મુજબ આ લોકો પોતાના રાજ્યની શરૂઆતમાં અને તેની પણ આગમજ બહુ મિતાહાર હતા, પણ રૂમી લોકો સાથ સંબંધ પડયા પછીજ તેમની સુધરેલી રીતભાતની નકલ કરી તેઓએ ઘણું ખાનપાન માંડયું હતું, અને ડુકરનું ગોસ્ત પણ છોડયું ન હતું. તેઓની રોટી આજનાં પાઉં જેવી ખમીર ચહડાવેલા આટાની અને હલકી હોવાથી તે છેક રોમ સુધી વખણાતી અને ત્યાં તેની આયાત થતી. તેઓના મુલકમાં ખજુર ઘણો પાકતો અને તે તેઓ મોટા જથામાં ખાતા. તેમાંથી તેઓ એક જાતનો શરાબ પણ બનાવતા. તેમની જીયાફતોમાં ગાનું એક મુખ્ય વસ્તુ હતી. વાંસલી, સરનૈ, પડઘામ અને બીજાં વજંત્રો તેઓમાં જાણીતાં હતાં. ખાના પછી તેઓમાં નાચ થતા. ઓરતોનો કારોબાર મર્દોથી જુદોજ અને એલાહેદો હતો, જેઓ નજદીકના ખેશીઓ અને ખોજા નોકરો સિવાય બીજા પારકા મર્દો સાથ છુટથી વાતો કરતી નહિ. જનાકારી માટે સખ્ત સજા હોવા છતાં છુટાછેડા સહેલથી થતા. તોપણ મર્દો અનેક બાયડીઓ પરણુતા યા રાખતા, અને તે બાબે ધારાની કશી મનાઈ ન હતી.

આવીજ ઢીલી દોરી આ પ્રજાને ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં પણ મળેલી હતી. તેમનો મૂળ ધર્મ શો તે તો કોઇ તવારીખનવેશ જાણતો નથી. છેક હખામની જમાનાથી પાર્સી પાદશાહોની રૈયતો દાખલ રહીને તેઓએ તે જમાનામાં હતો તેવો માજદયસ્ની મજહબ અખ્ત્યાર કીધો હોય એમ જણાય છે, કેમકે તેમનાં રાજ્યોની શરૂઆતમાં પણ તેઓ હોરમજ્દ અને હારેમનની બે એકેકથી ઉલટી—ભલી અને બુરી—શક્તિઓની હસ્તી માનતા હતા, લાશને બાળતા ન હતા, પાણીને ખરાબ કરતા ન હતા, આતશને પવિત્ર ગણુતા, લાશને પક્ષિઓ અને પશુઓ કને ખવાડી હાડકાંનો સંગ્રહ કરી રાખતા. એટલુંજ નહિ પણ રાજ્યની શરૂઆતની સદીમાં રાજદરબારમાં માગી ધર્મગુરૂઓ મોટા વગવસીલો ધરાવતા, અહીં સુધી કે તેઓ તખ્ત ઉપરથી પાદશાહોને ઉઠાડી મૂકતા, અને નવાને તખ્તનશીન કરી આપતા. ધર્મગુરૂઓની આ સત્તાને લીધેજ પાદશાહો તેમજ પ્રજા કેટલીક મુદત સુધી માજદયસ્ની ધર્મને વળગી રહી; પણ પછી એ સત્તાઓ ઓછી થતાં થતાં તદન નિકળી ગઇ અને એક તરફથી હાકમો તો બીજી તરફથી પાર્થ્યનોજ નહિ પણ ઘણી ખરી અસલી માજદયસ્ની રૈયતો પોતાના પુરાણા મજહબને તજતી અને ભૂલતી ચાલી. તેઓ આફતાબ અને માહતાબને પૂજવા અને તેમની મૂર્તિઓ બનાવવા લાગ્યા. વળી તેઓ પાદશાહી ખાનદાનનું રક્ષણ કરનારા દેવતાઓને માનવા લાગ્યા, તેમજ દરેક ઘરમાં મરણ પામેલા પૂર્વજોની મૂર્ત્તિઓ બનવા અને માન મેળવવા લાગી. સૂર્યને માટે તો મંદિરો બંધાયાં, અને મિથ્ર (મેહેર)ને નામે તેની પૂજાપાત્રી અને ક્રિયાકામ થવા લાગ્યાં.[1] તેનાં માનમાં વળી બાવલાં

૧ રૉલિન્સન: Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૩૯૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બન્યાં, અને તેની જોડે ચંદ્રની પણ જગા કરવામાં આવી. પાદશાહો જરૂર પડે ત્યારે પોતાના રક્ષક ઇજદ અમશાસ્પંદોના કસમ લેતા. રૈયતોના મોટા ભાગનો મજહબ તો પૂર્વજોની આકૃતિઓ હતી, જેમને દરેક ઘરમાં ખાસ જગા ઉપર રાખી આરાધવામાં આવતી હતી.

આ રીતની ધર્મસંબંધી માઠી હાલત થવાથી પાર્થ્યનો પોતાની જોડે વસતી બીજી કોમોના મજહબમાં આડે આવતા નહિ. માજદયસ્નાનો પોતાનો મજહબ પાળતા, આતશકદેહો બાંધતા, અને તેનો કેબલો કાયમ રાખતા. યુનાનીઓ પોતાના અસલી દેવતાઓનેજ વળગી રહેતા, યહુદીઓને તેમનો મજહબ પાળવાની છુટ હતી, અને પાછળથી ખ્રિસ્તી ધર્મે જન્મ લઇ પાર્થ્યાનાં ચોક્કસ પ્રગણાઓમાં પગપેશારો કીધો તેની આડે પણ કોઇ આવ્યું નહિ.

પાદશાહોના પોશાકમાં અસલી મીડ શેહનશાહાત વેળા હતો તેવો ઢીલો ઝુલતો સાયો હતો, જે છેક નીચે સુધી આવતો. તેની નીચે તેઓ પાયજામો પેહેરતા અને એક મલમલનાં વસ્ત્રથી શરીર ઢાંકતા હતા. પાયજામો રેશમી કપડાંનો બનાવતા.[1] પાદશાહો માથાં ઉપર રેશમી કપડાંનો એક અથવા વધારે આંટો વિટાળતા, અને તેના બે લાંબા છેડા પછવાડેથી ઝુલતા રાખતા. વળી તેઓ એક હલકાં તાજ જેવું કીમતી શીરઢાંકણુ પણ માથાં ઉપર પહેરતા, જેને ઝવેરાત કે મોતીથી મઢી લેવામાં આવતું. ગળાંમાં તેઓ તરેહવાર ઘરેણાં પહેરતા, અને કાન પણ તેજ કારણથકી વિંધાવતા, તેઓ અસલી મીડ અને હખામની જમાનાના પાદશાહોની માફક દહાડી અને ગુચ્છા રાખી તેને કરચલીદાર બનાવતા, અને તેને જાતજાતના આકાર આપતા. આ પાદશાહો બહુ લડાયક હતા, અને તેથી લડાઇ વેળા તેઓ ટુંકો ડગલો પહેરતા, માથે કોલાહ મૂકતા, હાથમાં તીરકમાન લઇ ઘોડેસ્વાર થતા. કોઇવાર તેઓ હાથીપર સવાર થઇ લડવા જતા.

રાણીનો દરજ્જો પાદશાહથી ઘણો ઉતરતો ન હતો. તેણીનું તાજ વધારે કીમતી અને ભપકાદાર બનતું, અને તેને ગળે ઘરેણું શુમાર વિનાનું જણાતું. પાદશાહ "દેવતા" તો રાણી "આકાશીદેવી"ને નામે ઓળખાતી. રાણી, તેમજ પાદશાહની બીજી મેહણુઓ એકેકથી જુદા મેહેલોમાં રહેતી, જેમના ઠાઠ અને ભપકાનો કાંઇ પાર હતો નહિ.[1] વડી રાણી ઘણું કરીને પાંદશાહી ખાનદાનમાંથીજ પસંદ કરવામાં આવતી, તો જોકે કોઇવાર તાબેદાર હાકમની બેટી યા તેથી પણ હલકા દરજ્જાની રૂપસુંદરીને એ જગા મળતી હતી. પાદશાહો વગેરે યુનાની સ્ત્રીઓને રાખતા. રાણીઓ એકાંતમાં રહેતી હતી, પણ એકવાર એક રાણી એવા તો સુધરેલા શોખની જણાઇ કે જનાનખાનું છોડીને તેણીએ પોતાના ભર્તારના હાથમાંનો રાજકારોબાર પોતાને સ્વાધીન લઇ બેટા સાથ વહીવટ ચલાવવા માંડયો. દરબારમાં અને જનાનખાના-

---

૧. આ પોશાક આબાદ હિંદુસ્તાનના એક બેહદીન જરતોશ્તીનો જણાય છે. સાયો તે જામો, પાયજામો તે રેશમી ઇજાર, અને મલમલનું પેહરન તે સદરો છે. અલબત અરકાનીઓ તે ઉપર કુસ્તી બાંધતા હશેજ, પણ તે બાબેની વિગત આપણને મળી નથી.

૧. છેલા અશ્કાની પાદશાહોના વખતમાં થઇ ગયલો ફિલોસ્ત્રેટસ નામે લખનાર બેબિલન ખાતેના પાર્થ્યન મેહલનું અજાયબ જેવું વર્ણન કરતાં કહે છે કે તેનું છાપરૂં પિત્તળનું બનાવ્યું હતું; તેના ઝરૂખાઓ સોનાથી દીપતા હતા; અને દિવાનખાનાઓમાં જડી લીધેલા સોનાના સંગીન પાટા આર્સીની માફક ઝપઝપ થતા હતા. વળી ઝરી તારનાં ભરતકામથી તેને શોભાવ્યું હતું, જેમાં અસલી હખામની જમાનામાં યુનાન ઉપરની મહાત્મા જર્કસિસની ચહડાઇ વેળા થયલી લડાઇઓ અને પાર્સી ફતેહોના દેખાવો નજર આવતા હતા; જેમકે કેથે થર્મોપીલીની ફતેહ, કેથે એથોસ પર્વતનો બુગડો અને નેહેર, કેથે પાદશાહની લશ્કરી દોડધામ, ઇત્યાદી. એક દિવાનખાનાનું છાપરૂં તો ગોયા તે આકાશ હોય તેમ ઝવેરાતોથી છવાઇ ગયું હતું અને તેમાં ઇજદ અમશાસ્પંદોની સોનાની મૂર્તિઓ તારા માફક ચકચક થતી હતી. એજ દિવાનખાનામાં બેસીને પાદશાહો પોતાના ફેસલા આપતા હતા. એજ છાપરાંની સીલીંગ ઉપરથી સોનાનાં ચાર એજમતી પૈડાં લટકતાં હતાં, જેમને "ઇજદોની જબાન"નું નામ મળ્યું હતું, અને જેમની મતલબ એવી હતી કે પાદશાહ જો પોતે માણસ છે એમ ભૂલી જાય તો તેના ઉપર એ પૈડાં મારફતે ખોદાઇ કેહર ઉતરે—રૉલિન્સન: Sixth Oriental Monarchy, સફે ૪૧૬-૧૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

માં ખોજાઓની વસ્તી મોટી હતી ખરી, પણ પાદશાહો તેમનો ઉપદ્રવ કે તેમની સત્તા સાંખી શકતા નહિ. પાદશાહો એકલા પણ બહુ ઠાઠથી ભોજન લેતા. તેમના "મિત્ર" ગણાવાને બીજા હાકમો મોટું માન સમજતા, અને તેવા દોસ્તો પાદશાહના પાઉં આગળ બેસી તે જે નવાલા બક્ષે તે ન્યામત કરતા. અગરજો બીજાઓને જમવા બોલાવ્યા હોય તો પાદશાહ સર્વથી ઉંચી બેઠક ઉપર બેસતો. તેનો સુફરો બીજાઓથી હેલાયદોજ હતો. નજદીકીમાંજ ચોકીદારો, દેવાનો, કારભારીઓ વગેરે હથિયારબંધ થઇ હુકમ બજાવવાને તૈયાર ઉભેલા રહેતા. જો કોઇ પાદશાહની મુલાકાત ઇચ્છતો હોય તો તે મોટી કિમતના હદિયા વિના પરવાનગી મેળવી શકતો નહિ. પણ આ હદિયાનો લાયક બદલો પાદશાહ તરફથી પાછો મળતો.

ઉમરાઓનો વર્ગ પાદશાહની નેમણુક કરતો. બાપે દાદે ઓધ્ધા મળતા હોવાથી એ વર્ગનો કાબુ મોટો હતો, અને પાદશાહ પણ તેમનાથી ડરતો. દરેક અમીર પોતાનાં માણસો ધરાવતો, અને એવાં માણસોથી લશ્કર બનતું, એટલે પાદશાહનું લશ્કરી બળ આ અમીર ઉમરાઓજ ગણાતા, અને તેમનીજ મરજી લડાઇ, સુલેહ, કારોબાર કે પાદશાહી નેમણુકોમાં સર્વોપરી થઇ પડતી. કહે છે કે તેમના જેટલો કાબુ હખામની કે સાસાની જમાનાના અમીરી વર્ગનો પણ ન હતો. તેઓ પાદશાહને ધાકમાં રાખતા, અને તેની સાથ વિરોધ પડે ત્યારે માંહોમાંહેની લડાઇ ઉઠાવી તેને હેરાન કરતા. તેઓમાં સર્વથી વડો આધકારી 'સુરેના'ને નામે ઓળખાતો સપેહસાલાર હતો, જે દરજજો બાપ પછી દીકરાને મળવાનો ચાલ હતો. આ સેનાધિપતિ એકી વખ્તે ૧૦૦૦૦ સુધીની ફોજ જમા કરી શકતો, અને તેજ પાદશાહને તખ્તનશીન થતી વેળા તાજ પહેરાવતો. બીજા અમીરોમાંના કેટલાક પોતાનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય ધરાવતા, બીજાઓ છત્રપતિ દાખલ હાકમ નેમાતા, અને ઘણાઓ વજીર થતા કે બીજા મોટા આધકાર ભોગવતા. પાદશાહ પોતાની જોડે ખાસ અમીરોને શેકારે લઇ જતો, જેઓ સિંહ, રિંછ, ચિત્તા અને વાઘો સામે ધસારો લઇ જતા. કેટલીક વખ્તે આ અને એવાંજ બીજાં જંગલી પ્રાણીઓને પોતાની જમીનો ઉપરનાં ચોગાનોમાં ખાસ રાખીને તેમના શેકાર કરવામાં આવતા. ઉમરાઓ પણ તાજ સિવાય બીજો સર્વ પોશાક લગભગ પાદશાહના જેવોજ પહેરતા, પણ તેહવાર યા ખુશવકતી વેળા માથે તાજાં ફુલોના હારડા બાંધતા. તેઓ કમરે કટારી તો હમેશાં ખોસી ફરતા.

ઉપર જોયું તેમ પાર્થ્યનોનું જાથુકનું લશ્કર તો હતુંજ નહિ. લડાઇ વેળા પાદશાહના હુકમથી ઉપલા અમીર ઉમરાઓ પોતપોતાનાં હજારો માણસોની ફોજો હાજર કરી લાખોનું લશ્કર બનાવતા. આમાં કેટલાંક માણસો પ્રદેશી પણ હતાં. આ લશ્કરોનો ખર્ચ પ્રાંતોના હાકમો કે અમીર ઉમરાઓનેજ કરવો પડતો. સિપાહીઓમાં ઘોડસવારોની સંખ્યા અતિ મોટી રહેતી; પાઉંપ્યાદા તો ઘણાજ થોડા અને નજીવા ગણાતા. પાર્થ્યન ઘોડેસ્વારોની આજ સુધી તારીફ રહી ગઇ છે, જેમને ફતેહમંદ બનાવવા માટે ભારી મહેનત લેવાતી. એ ઘોડસ્વારોમાં વળી બે વર્ગના સિપાહો પગ સુધી પહોંચે એવાં બખ્તર અને સ્ટીલની કોલાહ પહેરતા. બખ્તરને લીધે ઢાલની તેમને જરૂર ન હતી. તેમના હથિયારોમાં મજબૂત ભાલો અને તીરકમાન હતાં. ભાલો ઘણો જાડો તેમજ તીરકમાન અસાધારણ કદનાં હતાં. વળી કમરે નાની કટારી ખોસતા, જે હાથો હાથની લડાઇમાં કામ આવતી. તેમના ઘોડાનો બચાવ પણ બખ્તરથી કરતા.

બીજા વર્ગના ઘોડસ્વારો ભાલો કે બખ્તર નહિ ધરાવતાં બીજી સર્વ વાતે ઉપલાઓને મળતાજ હતા. આ સર્વ તીરંદાજો ઘણા ચપળ અને એકા હતા. એ હુન્નરની તેમને અછી તાલીમ મળતી. તેઓ હુમલો કરતી કે નહાસતી તેમજ લડતી વખ્તે પણ એકસરખી રીતે તીરો ફેંકતા અને શત્રુઓના જાન લેતા.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નહાસતી વખતના તેમના તીરનો ભય સૌથી વધારે રખાતો. કહે છે કે પાર્થ્યનો લડાઇમાં ફાલતુ ઘોડા રાખતા, અને થાકેલા ઘોડાઓની જગા તેઓથી પુરતા. વળી લશ્કરમાં અસ્બાબ ઉઠાવવા માટે ઉંટોની એક ટુકડી રહેતી. તેમના ઉપર સવાર થનાર દરેક રીતે હથિયારબંધ થતા, અને તે ઉપરથી અછી રીતે લડતા. તેઓ પોતાથી ઉતરતા શત્રુ ઉપર હુમલો લઇ જતા, પણ બળવાન સામે તો બચાવ કરીનેજ બેસતા. ઘેરો નાખવામાં તેઓ કુશળ ન હતા, અને જો તેમાં ફતેહ સહેલથી મળે એમ નહિ લાગતું તો સઘળું છોડીને ચાલી જતા. તોપણ શત્રુને ઘેરવામાં, આગળ વધતો રોકવામાં, તેની ખોરાકી કાપી નાખવામાં, તેને લાઇલાજ કરવામાં, તેઓ હુશિયાર હતા. એક જગાનો કબજો લઇ બેસનારા શત્રુઓને તેઓ જો નસાડવામાં ફતેહ પામે તો તે નાઠેલાઓને ભારી ખુંઆરી વિના તેઓ છટકી જવા દેતા નહિ. રૂમીઓએ પાર્થ્યનો સામે ૭ જબરી ચડાઇઓ આણી તેમાંની એકમાંજ તેઓએ જીત જેવી ફતેહ મેળવી, પણ બીજીઓમાં નાશકારક માર ખાધો હતો, તે આગળ ચાલતાં આપણ જોઇશું.

આ લોકોની એકજ ખામી હતી અને તે એ કે રાતની વેળાએ તેઓ શત્રુની નજદીક ધસી જવાને નાખુશ હતા, અને એ વેળાએ હથિયાર પણ ભિડતા નહિ. આથી સાંજ પડયા પછી તેમના ગમે એવા નબળા શત્રુને પણ નાસી જવાની છુટ મળતી, કેમકે સૂર્યાસ્ત થતાંજ પાર્થ્યન લશ્કર લડાઇનું મેદાન છોડીને બહુ દૂર જઇ વિસામો લેતું. તોપણ તેમની ૫૦૦ વરસની તવારીખને દરમ્યાન કોઇ કોઇ વાર બામદાદ આગમજ તેઓએ શત્રુઓને મારી કહાડવાના દાખલા બનેલા છે.

વળી આ સિપાહમર્દો શિયાળામાં પણ લડાઇ માથેલેતા નહિ, કેમકે એ વેળા તેમનાં સર્વથી ફતેહમંદ હથિયાર કમાનની તાંત ઢીલી પડી જતી હતી. તોપણ કેટલીક વાર આ કાયદો પણ તુટવાના દાખલા મળે છે. પાર્થ્યનો જેમ થંડી તેમજ ગર્મી એકસરખી રીતે સહન કરતા, પણ ગર્મી તેમના જેટલી રૂમીઓથી ખમી શકાતી નહિ. રૂમીઓ એમ માનતા કે તેમના હરીફો કોઇ વસાણાંથી તરસ છિપાવી ગર્મી ખમતા હતા.

લડાઇમાં અમીરઉમરાઓ જોડે તેમનો જનાનો પણ શામેલ રહેતો. આ સ્ત્રીઓ રથોમાં બેસતી. વળી નાચનારીઓ પણ છાવણીમાં ઉભાઇ જતી. એઓ સિવાય લડાઇમાં રથોનો ઉપયોગ કરશો ન હતો. ખોરાકી લાધેલાં હજારો ઉંટો લશ્કર સાથ જતાં, તોપણ એ બાબે કશી તારીફ લાયક ગોઠવણ હતી નહિ. કેટલાંક ઉંટો પર તો લાખો અને કરોડો તીરો લાધવામાં આવતા, જેથી એ હથિયારની લડવૈયાઓને કશી ખૂટ પડતી નહિ. લડાઇના રથ કરતાં હાથીઓનો ઉપયોગ પાર્થ્યનોમાં બહુજ ઓછો હતો. લડાઇમાં જતી વેળા અને તે ચાલુ કરતી વેળા પાર્થ્યનો નકારાં ઠોકીને બહુ ધામધુમ કરી મૂકતા, જેથી તેમના શત્રુઓમાં જબરો ભય પેસતો. રૂમીઓની પેઠે તેઓ કરનાય કે બ્યુગલ ફુંકતા નહિ. આ નકારાંઓ લશ્કરના તમામ ભાગો મધેથી આવાજ કહાડી ચો તરફ પાંથરી નાખી લડનારાઓને ઉસ્કેરતા, જેઓ બહુ જોશ સાથ ધસારો લઇ જતા અને એકજ ભાલાને જખમે ઘણીવાર બબે શત્રુઓને વિંધી નાખતા ! પણ જો શત્રુઓ તેમના બરાબરિયા જણાતા તો કાંઇબી બહાનું કહાડી તેઓ પિઠ ફેરવતા, અને હરીફો પૂઠે આવેતો એ યુક્તિથી તેમની ખુઆરી કરતા. જો સુલેહ કરવાની મરજી હોય તો તેઓ કમાનની દોરી છોડી નાખી, પોતાનો જમણો હાથ લાંબો કરી શત્રુઓ તરફ જઇ સમજુતી કરવાની માંગણી કરતા. આ બાબેની ગોઠવણ બંને પક્ષોથી અલગ હોય એવી ભૂમિ ઉપર થતી, અને તે થયા પછી બંને બાજુના સરદારો એકબીજા સાથ છુટથી ભળી જતા, ખાનપાન ચાલતું, દરબારો ભરાતી, અને એકબીજાને બોલાવી માન અકરામ આપતા. ગોઠવણો નકી થયા પછી તેના દસ્તાવેજ થતા, એકેકના હાથ સાથ હાથ મેળ-

વતા, સોગંદો લેવાતા, અને પછી એ રીતે દોસ્તી થતી.

પાર્થ્યનો પાડોશી પાદશાહોની દરબારોમાં એલચીખાતાં મોકળતા અને પોતે પણ લેતા. આમાં મોટી કિમતના હદિયા જતા, જેમાં કેટલીક વાર ખુબસુર્ત ગુલામડીઓ પણ હતી. એલચીઓ નામાં લઇને જતા, જેમાં પાદશાહ તરફની મુબારકબાદી લખવામાં આવતી અથવા અરસપરસની મદદ માટેની દરખાસ્તો થતી. આ દરખાસ્ત નાપસંદ કે નાકબૂલ થતી તોપણ એલચીખાતાંને તો સારૂં માન દરેક પક્ષ તરફથી મળતું; બે પક્ષો વચે થયલા કોલકરાર કાયમ રાખવાની જામિનગીરી દાખલ નામીચા પુરૂષોને સાનમાં આપવામાં આવતા. આ પુરૂષો ઘણું કરીને પાદશાહના ભાઇ, બેટા કે ઘણાજ નજદીકના ખેશી હોવાથી તેમનો તમામ ખર્ચ સામી પક્ષવાળી દરબારમાંથીજ થતો અને તેમને બહુ માન મળતું. પાદશાહો યુનાની ભાષાને મોટા વપરાસમાં લેતા, અને તેનાં સાહિત્ય તરફ બહુ માન ધરાવતા, કેમકે તેમની પોતાની ભાષામાં એવાં કશાં સાહિત્ય ન હતાં. તોપણ લખવાના હુનરથી તેઓ અજાણ્યા ન હતા. ઉપર કહ્યું તેમ એલચીઓ જોડે નામાં લખવા અને રવાના કરવાનો રેવાજતો ઘણો પુરાણો હતો. અને રાજવહીવટ તમામ ફરમાનો અને હુકમો લખીનેજ ચલાવવામાં આવતો. દેશમાં આયાત થતા માલ ઉપર જકાત લેવાતી તે પણ નોધાતી. વળી પાદશાહ રસાલા સાથ જુદાં જુદાં પાયતખ્તો ખાતે જઇ રહેતો, ત્યાં તે વખ્તે જે જે પ્રદેશી આવતા તેમનાં નામો નોધી લેતા અને તેમને લગતી વિગતો લખતા. પાદશાહ હાકમો ઉપર તેમજ હાકમો વડી દરબાર સાથ લખીનેજ વહેવાર ચલાવતા. પ્રથમ કપડાં ઉપર લખાણો થતાં, પણ પછી 'પાપીરસ' નામના રોપામાંથી કાગજો બનાવી તે ઉપર તમામ લખાણો કરવામાં આવતાં.

રોમ સાથ પાર્થ્યનો મોટો વેપાર ચલાવતા હતા. રોમથી તરેહવાર જાતની ધાતુ અને તેની વસ્તુઓ તેમજ ચહડતા વર્ગની જાત જાતની બનાવટની ચીજો આવતી, અને તેના બદલામાં ઉંચી વણાટનાં કાપડ અને મશાલો જતાં. કાપડમાં રેશમી પણ હતું, અને તેની જોડે ઊંચી કિસમના ફરશ, તરેહવાર રંગ અને તરાહની રજાઇ પણ હતાં. પાર્થ્યનો મોટાં મનના ગણ્યા છે, કેમકે જેમ તેઓએ સર્વે પ્રજાને ધર્મ સંબંધી છુટાપણું બક્ષ્યું હતું, તેમ તેઓ પરદેશીઓને તેમના ગુણ મુજબ રાજ્યમાં ચહડતા ઓધા આપતા, શત્રુઓ તરફથી છુટા પડી આવેલા શાહાજાદાઓને આશ્રો આપી તેમની જોડે માન ભરેલી રીતે વર્ત્તતા, આપેલો વચન શેવટ સુધી પાળતા, અને બંદીવાન સાથ પણ દયાથી કામ લેતા. તોપણ તેઓ સચાઇ શોધી કહાડવા માટે ઘાતકીપણું વાપરતા, નાની તકસીર માટે પણ બાંધી મારતા, અને કોઇવાર મરણ પામેલા દુશ્મનોની લાશના કાપીને કકડા કરાવતા. વળી તેઓ બહુજ અમિતાહાર હતા. એ સઘળું છતાં તેઓ રૂમી કે યુનાનીઓ કરતાં તે જમાનાને છાજતા સુધારામાં ઘણા પછાત ન હતા.[1] ત્રણ સદી સુધી લડાયક બળમાં તેઓ આખી દુનિયામાં ફક્ત રૂમીઆથીજ ઉતરતા હતા. તેઓના જમાનામાં પાદશાહોના જાતજાતના સિકા પડેલા જણાયા છે, પણ તેમાં રૂમી કે યુનાનીઓનો હાથ ન હતો, અને તે ઘણા બેડોલ હતા. તેઓમાંના થોડાક ઉપરતો યુનાનીઓના વગવસીલા અને અખિત્યારને લીધે તેમની ભાષાના લેખ કોરેલા હતા. રાજ્યનાં છેલાં બસો વરસોમાં તેઓએ યુનાની ભાષા તદ્દન પડત નાખેલી લાગે છે. પાછળા સિકાઓમાં વળી પાદશાહોનાં નામો અને બીજી કિસમના લેખોમાં ભૂલો પણ જણાઇ છે.

ફસલ ૩—ઇમારતબંધી વગેરે હુનર.

એક ઘણી અગત્યની બાબતમાં પાર્થ્યને બહુ પછાત જણાય છે, અને તે ઇમારતબંધીનો હુનર છે. તેમની પાછળ થયલી સાસાની પાદશાહાત વેળા, અને તેથી પણ વધારે તેમની

[1] રૉલિન્સન: Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૪૨૭.

આગમજ થઇ ગયલી હખામની શેહનશાહતના જમાનામાં એ હુનર જેટલી હદમાં ખીલી નિકળ્યો હતો, તેટલી હદ સુધી તો પાર્થ્યન હુનરની સરખામણી થઇ શકશેજ નહિ; તોપણ તેમની શિલ્પશાસ્ત્ર સંબંધી ખબરદારીના જે નમુનાઓ આજ સુધી હયાત રહેલા જણાય છે તે ઉપરથી એવાંજ અનુમાન ઉપર એક વિદ્વાન આવ્યો છે કે મહાત્મા **સેકંદરે** ઇરાનમાં પગ મૂકયા પછી ઉગમણુ તરફનો ઇમારત-બંધીનો હુનર ગૂમ થાય છે, અને સાસાની જમાનામાં તે પાછો દેખાવ દે તે આગમજ પાંચ સદીઓની લાંબી મુદત પસાર થઇ જાય છે.[1] પણ આ અનુમાન કેવળ ખરૂં નથી. જે જે યુરોપિયન મુસાફરોએ અસલી ઇરાની બાંધકામોના ખંડિયેરોની શોધ કીધી છે તેઓએ કેટલાંક એવાં રજુ કીધાં છે કે જેમનો જમાનો નહિ હખામની કે નહિ સાસાની, પણ પાર્થ્યન યાને અશ્કાની સિદ્ધ થાય છે. આ ઠેકાણે આપણુ આ બાંધકામોમાંનાં થોડાંક જાણીતાંની ટુંક નોધ ટપકાવીશું.

૧૮૪૬ માં મી૦ (પાછળથી સર) **હેનરી લેયર્ડ** નામના નામીચા મુસાફરે એક નામીચા પણ પુરાણા મેહલનાં ખંડિયેરની મુલાકાત લઇ તેનું વર્ણન પોતાની તેવીજ પ્રખ્યાત કેતાબ[2]માં આપ્યું છે. આ મેહલ અશ્કાની જમાનાનો હતો, અને આજેબી તે જે ગામમાં આવ્યો છે તે ઉપરથી **અલહદ્ર** અથવા **હાત્રાને** નામે ઓળખાય છે. એવું જણાય છે કે ઇસ્વી સનની બીજી સદીમાં એ શેહેર પ્રખ્યાત થયું હતું, જે જમાનો અશ્કાની હકુમતની મોટાઇનો હતો. બબે મોટા રૂમી સરદારો તેને જીતવા આવ્યા છતાં મારખાઇ નાઠા હતા. તેની વસ્તી ભારી હતી, અને તેની આસપાસ મજબૂત મોટી દેવાલો બાંધી લીધી હતી. તેમાં આફતાબનું એક મંદિર હતું. આ કાંઇ ઇરાની નહિ પણ આરબ શેહેર હતું, જયાં તેના સ્વતંત્ર પાદશાહો રાજ્ય કરી અશ્કાનીઓને ખંડણી આપતા. પણ ૨૦૦ વરસની આબાદી ભોગવી હાત્રા સાસાની પાદશાહ **શાપુરના** હાથ ઉપર ૩૫૦ માં નાશ પામ્યું. હાત્રા ત્રણ મૈલના ઘેરાવાનું, મોટા ચોરસ પથરોની જબરી દેવાલનું, અને દર ૧૭૦ વારને છેટે બાંધેલા મજબૂત બુર્જોવાળું ગોળ શેહેર હતું. કોટની બહાર ઉંડી ખાઇ હતી, જેની બીજી બાજુએ માટીની બાંધેલી જબરી ઉંચી અને જાડી દેવાલ હતી. એ બહારની દેવાલના બચાવ માટે બે જુદા જુદા કીલ્લા હતા. તેની ચાર ભાગોળોમાંની મૂખ્ય ઉગમણુ તરફ હતી. બંને દેવાલો માંહેથી પસાર થતા એક જળમાર્ગથી બે વિભાગ પડ્યા હતા, જેની ઉગમણે કબ્રસ્તાન હતું, પણ આથમણે જાહેર ઇમારતો અને મેહલો બાંધેલાં હતાં. મેહલોમાંના એક સર્વથી મોટી યાને ૮૦૦ ફીટ લાંબી અને ૭૦૦ ફીટ પહોળી જગા રોકી હતી. આ વિસ્તારની આસપાસની મજબૂત દેવાલને વળી ઉંચા બુર્જોથી વધારે મજબૂત કીધી હતી. આ દેવાલની ઉગમણુ તરફનો અર્ધો વિસ્તાર તદન ખાલી હતો, પણ આથમણ તરફના ભાગમાં બે મેહલો બાંધેલા હતા, જેમાંનો એક ભપકાદાર હતો. તેનાં સાત ગુંબજદાર દેવાનખાનાં હતાં, અને એ સાતમાંનાં ત્રણ બીજાઓ કરતાં કીમતી હતાં. દરેકનું મહોડું ઉગમણુ તરફ હતું. નાનાં દિવાનખાનાં જયારે ૩૦ ફીટ લાંબા, ૨૦ ફીટ પહોળાં, અને ૩૦ ફીટ ઉંચાં હતાં, ત્યારે મોટાં ૯૦ ફીટ લાંબા, ૩૫ થી ૪૦ પહોળાં અને ૬૩ ઉંચાં હતાં. તેઓ દરેક એક બીજા સાથ સમાંતર સિધી લીટીમાં બાંધેલા હતાં, તે ઉપર અર્ધગોળ છાપરૂં હતું, અને કશી બારી ન હતી. તેઓમાં રોશની માત્ર આર્કોદાર દરવાજામાંથીજ આવતી હતી.

આ મકાનમાં જેમ એક મહેલ તેમજ એક મંદિર પણ હતું. તેની બહાર મર્દો અને ઓરતોની શિકલ સાથના સ્થભો ઉભા કીધા હતા, અને ત્યાં તેમજ અંદર જુદાં જુદાં પક્ષિ વગેરેનાં કોતરકામ કીધાં હતાં. આખી ઇમારત ચુનાના પથરની બાંધેલી હતી. મંદિરમાં બે બારાઓ-

૧ સર જે. ફર્ગ્યુસન: History of Architecture, પુ૦ ૨, સ૦ ૪૨૨.

૨ Nineveh and its Remains, સ૦

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

માંથી રેશની દાખલ થતી હતી. તેના દરવાજા ઉપર નક્શીદાર કિનારી બનાવી હતી, પણ અંદર કશો એવો શંગાર ન હતો. એવું અટકળવામાં આવે છે કે આ મેહલ ત્રણ મજલાનો હતો, અને તે સાસાની પાદશાહોના મેહલોની ઢબછબનો હતો.

જેમ હાત્રાનો મેહલ ઘણો ખૂબીવાળો સાબેત થયો નથી, તેમ તે અશ્કાનીઓની ચંચળાઇનું પણ પરિણામ નથી. કેટલાંક ખંડિયેરોમાંથી તે જમાનાની મથોટી, પદા, લાશને દાટવાની માટીની પેટી અથવા બરણીઓ, દીવા કરવાના વાસણો અને કુજાઓ તથા ફુલદાનો, અને છેલ્લે ખડકો ઉપરનાં કોતરકામો મળી આવ્યાં છે. લાશની પેટીઓ ઉપર અંદર જેવી રીતે શરીરને ગોઠવવામાં આવતું તેવીજ બહારથી બેડોળ આકૃતિઓ પાડવામાં આવતી. એ પેટીઓને બ્લુ-લીલો રંગ આપતા અને તેમને ૩ થી ૬ ફીટ લાંબી જોડાના ઘાટની બનાવતા. એક બાજુએ રાખેલાં ખુલ્લાં મહો વાટે લાશને અંદર દાખલ કરવામાં આવતી હતી અને પછી એક ઢાંકણુ ઢાંકી તેને ચુના વડે જડિત કરતા. પેટીને બીજે છેડે એક બીજો માર્ગ રાખતા, જેમાંથી લાશમાંની બદબો માર્ગ લેતી. એવીજ રીતે માટીનાં નાનકડાં બાવલાં પણ તેઓ બનાવતા, જે મર્દોના લાયક પોશાકમાં અને ઓરતોના ભપકાદાર લેબાસમાં મળી આવ્યાં છે. પર્વતોમાં કરેલાં કોતરકામ અર્ધા ડજન જેટલાં, અને તેમાં પણ માત્ર એકની જોડેજ લેખ છે. બાકીનાં બીજાં લેખ વિનાનાં છે તોપણુ તેમની ઢબછબ ઉપરથી એ બાબતના વિદ્વાનો તેમને અશ્કાની જમાનામાં માને છે. લેખ સાથનું કોતરકામ બિહીસ્તુનના પર્વત ઉપર છે, જેમાં ઘોડસ્વારોનું એક સરઘસ જણાય છે, જેમાંના એકની જોડે ફતેહ બક્ષનાર એક આકાર હવામાં ઉડે છે, અને પેલા સવારનાં માથાં ઉપર તાજ મૂકે છે.[1] આ ચિતાર ઘણોજ બિગડી ગયલો છે, અને સવારો તેમજ તેમના ઘોડાઓનાં મહોડાં પણ બરાબર પિછાની શકાતાં નથી.

એક બીજો અશ્કાની નક્ષ વધારે ખુલ્લો છે, પણ તે અશ્કાની હકુમતના જમાનાનોજ છે કે નહિ તે બાબે શક છે. તેમાં એક પાદશાહને પ્રજા તરફથી સુંદર ફુલોનું એક તાજ મળે છે, તો જોકે તેણે પોતાનું તાજતો પહેરેલુંજ છે. તેનો પોશાક તંગ છે, પણ પાયજામા શરેસ્તા મુજબ ઢીલા છે. વળી તેણે બદન ઉપર એક શાલ જેવો સાયો ઓઢેલો છે. તે એક ઘોડા ઉપર બેઠેલો છે, જે નાનો હોવા છતાં તેની પુછડી લાંબી અને યાળ ગુંથેલી છે. આ ધણી કોઇ છત્રપતિ હોય એમ તેના લેખ ઉપરથી જણાય છે.

બખ્તયારી પહાડો ઉપરના એક ખડક ઉપરથી કેટલાક બીજા નક્ષો મળી આવ્યા છે, અને તેબી અશ્કાની ગણાયા છે. એઓમાં સર્વથી અગત્યનો એક ધર્મગુરૂનો છે, જે મોટો આતશ રોશન કરીને તેની આગળ પ્રાર્થના કરે છે. તેનો જમણો હાથ ઉંચો ઉઠાવેલો છે અને ડાબો છાતી આગળ પદાન કીધું હોય તેમ ધરેલો છે. તેણે પણ એક લાંબો સાયો અથવા જામો પહેરેલો છે, જેને પિઠ પછવાડે ઉંચકેલો જણાય છે. જામો ઉંચકયાથી ધર્મગુરૂનું અંદરનું પહેરણ (સુદરેહ) દેખાય છે, જે ઉપર કુસ્તી બાંધેલી હોય એવો પાસ પડેલો આબાદ માલુમ પડે છે. તેણે માથે કોલાહ જેવી ઉંચી તોપી પહેરેલી છે, અને ટુંકી દહાડી જોડે માથાંના લાંબા કરચલીદાર વાળ છુટા રાખ્યા છે. આ બંદગી કરનાર ધર્મગુરૂની આસપાસ ૧૫ મજદયરનાનો ઉભા છે, જેમાંના થોડાથી તેને માથે, અને બાકીનાથી તેના પગ નીચે એમ બે હાર બની છે. એઓમાંનો એકજ જણ એક બેઠક ઉપર બેઠેલો છે, પણ બાકીના ૧૪ ઉભેલાજ છે.

ઉપલાજ ખડક ઉપર એક બીજો નક્ષ છે, જેમાં એક અશ્કાની ઘોડેસ્વાર એક હાથમાં કમાન પકડી બીજા હાથમાં પકડેલા ભાલાવડે એક રિંછ સાથ લડી તેનાં ગળાંમાં પોતાનું

---

૧ આ ફતેહ બક્ષનારના ચિતાર સાસાની નક્ષ-કામોમાં પણ જણાય છે, અને તે વેરેથ્રઘ્ન યાને બેહરામ ઇજદની સુરત હોય એમ લાગે છે, કેમકે એ ઇજદ પોતે ફતેહમંદ છે, બીજાઓને તે ફતેહ બક્ષે છે, દુશ્મનોના નાશ કરે છે, અને પોતાને માનનારાઓને સહાય થાય છે. જુઓ "બેહરામ યશ્ત."

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હથિયાર ભોકી દેતો દેખાડયો છે. તેનાં માથાં ઉપર શરેસ્તાની તાજ જેવી તોપી છે, તેના બાલ બંને બાજુએ ગુચ્છાદાર વધી ગયલા છે.—વળી એજ ખડકની બીજી બાજુએ એક નાજનીનને એક પલંગ ઉપર આરામ કરેલી ચિતારી છે. તેણીની નજદીક ત્રણ ખિદમતગારો હાજર છે, જેઓમાંનો એક માથાં આગળ વગર હથિયારે, પણ બીજા બે પગ આગળ ભાલા સાથ બેઠેલા છે. આ બાનુંના બાલ પણ મર્દોની પેઠેજ ગર્દન આગળથી કરચલીદાર ગુચ્છામાં વિખરાતા જણાય છે, જેણીએ જમણો હાથ ફુલોનો એક હાર પકડીને લંબાવ્યો છે. એક ભાલાવાળાનાં માથાંની આસપાસ કંઇ તારા જેવાં કિરણો ચમકે છે, અને બીજાના ભાલાની ટોંચ સાથ એક નાની વાવટી ઉડે છે. તેઓ સર્વની નીચે બીજા ત્રણ ખિદમતગારો ઉભેલા છે. આ ત્રણુડે નક્ષો—રિંછ સાથની લડાઇ અને પલંગ પર સેટેલી બાનુ તથા બંદગી કરતો ધર્મગુરૂ—એક બીજા સાથ સંબંધ ધરાવતાં જણાય છે, તે એવી રીતે કે લડાઇ કરનાર એક પાદશાહ છે, જે ફતેહ કરીને આવે ત્યારે તેને ભેટ આપવા માટે શાબાશીનો હાર હાથમાં તૈયાર લઇ તેની રાણી તેની વાટ જાતી બેઠી છે, તથા વડો ધર્મગુરૂ બીજાઓ ભેગો તેની ફતેહને માટે પ્રાર્થના કરે છે. પણ આ અને ઉપર વર્ણવેલા બીજા સઘળા નક્ષે હખામની જમાનાના એજ જાતના નક્ષો કરતાં બહુજ ઉતરતા અને શિલ્પ વિદ્યાની પડતી દેખાડનારા સાબેત થઇ ચૂકયા છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૧૨.

પાદશાહી સ્થાપનારા પાદશાહો.

(ઇ. પૂ. ૨૫૬ થી ૧૭૪.)

૧—પાર્થ્યન લોકો બાબે તવારીખમાં પહેલી નોધ—કાઈરસ અને દારાયસ સામે તેમની સરકશી—પાર્સી પાદશાહાત વેળા તેમની તાબેદારી—બહ્‌ખમાં નવું સ્વતંત્ર રાજ્ય—પાર્થ્યનોનું યુનાની હાકમીથી મુક્ત થવું—તેઓના સ્વતંત્ર થવાના જુદા જુદા હેવાલો—પાદશાહ અરક—તેનો આપખુદ અમલ.

૨—તીરદાદ અથવા અરક ૨ જો—તેની મુશ્કેલીઓ—મિસરના ટૉલેમીનો ધુજારો—તેની નાસભાગ—તીરદાદ હીર્કૅન્યા જીતીને સીર્યાનાં રાજ્યને હફાવે છે—તેની ફતેહો—તેનાં સુધારા અને સમાધાનીનાં કામો.

૩—અર્દવાન ૧ લો—તેની ફતેહો—સીર્યાની મોટાઈની આખરી—પાદશાહ ફરહાદની મુલ્કગીરી—મર્દી લોકો ઉપર ફતેહ—રૂમ ઉપર હુમલો.

ફસલ ૧—પેહેલો પાદશાહ અરક. (ઇ. પૂ. ૨૫૬ થી ૨૪૭).

પાર્થ્યન લોકોનો ઇતિહાસ ઘણો પુરાણો નથી. જેમ પાર્સીઓનું નામ બૈબલમાંથી મળે છે, અથવા જેમ તેથી પણ બહુ પુરાણી અવસ્તાવાણીમાં અસલની સર્વ આર્ય અને બીજી પ્રજાઓનાં નામો મળે છે, તેમ પાર્થ્યનોનું નામ એ એમાંનાં એકપણ ધર્મ પુસ્તકમાંથી નિકળતું નથી. બીજા હાથ ઉપર એસીર્યન લોકોના લેખોમાંથી તેઓ એ પ્રજાને જીતવાની વાત લખી ગયા નથી, તેમજ મીડયાનાં પાડોશી રાજ્યે પણ પોતાની મોટી શેહનશાહતને દરમયાન પાર્થ્યન જેવા કોઇ લોકોને તાબે કરવા યા તેઓ સાથ લડાઇ ઉઠાવવાની કશી વાતો નોધાઇ નથી. એ પ્રજાની સર્વથી પહેલી નોંધ હખામની તબક્કાના મોટા બળવાન પાદશાહ **દારાયસ હીસ્તાસ્પિસે** પર્વતો ઉપર કોરાવેલા લેખોમાંથી મળે છે, જેમાં ત્રીશથી વધારે જીતાયલી પ્રજાઓમાં "પર્થવ" નામે એક પ્રજા જણાય છે, અને તે આપણી આ તવારીખવાળા લોકો છે. તેઓનું પહેલવહેલું નામ તવારીખમાં આ રીતે યાદગાર થયું છે. તેમનું **અરકાની** નામ તો તેમનાં રાજ્યની સ્થાપના કરનારા પહેલા પાદશાહ **અરક**નાં નામ ઉપરથી પડયું છે.

હવે એ વખ્તની આગમજ પાર્થ્યનો હયાત હતા એ તો ચોકસ છે, કેમકે **દારાયસ** તખ્ત મેળવવા પામે તે આગમજ **બર્દીય** નામના એક મરહુમ શાહજાદાનું ખોટું નામ ધારણ કરીને જે મગુસ ધર્મગુરૂએ ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર દાવો ઉઠાવ્યો હતો,[1] તે વેળા તે ઠગારાની પક્ષમાં બલવો ઉઠાવનારા પ્રાંતોમાંનો એક પાર્થ્યા હતો. ત્યાંના રહેવાસીઓએ વેહરકાન (હીર્કૅન્યા)ના લોકો સાથ મળીને ખોટા દાવાદારનો પક્ષ તાણ્યો હતો; એ અૈયામમાં પાર્થ્યામાં ખુદ **દારાયસ**નો પોતાનો પિતા **હીસ્તાસ્પિસ** હાકમ હતો, જેણે એ મોટી લડાઇઓમાં આ બંડખોરોને જબરી શિકસ્ત આપીને અંતે તાબે થવાની ફરજ પાડી હતી. **દારાયસે** આ પ્રાંતને છુટો નહિ રાખતાં તેને આર્યા, સોગ્દિયાના અને ખોરાસ્મિયાના પ્રાંતો સાથ જોડી દઇને તેને પોતાનાં બહોળા વિસ્તારનાં રાજ્યનો ૧૬ મો પ્રાંત બનાવ્યો હતો, તો જોકે પાછળથી તેને છુટો પાડવામાં આવ્યો હતો. **દારાયસ**નો બેટો પાદશાહ **જર્કસિસ** જ્યારે યુનાન ઉપર મહાભારત ચહડાઇ લઇ ગયો ત્યારે પાર્થ્યનો પણ તેમાં શામેલ હતા. પણ એ સઘળું છતાં હખામની શેહનશાહાતનો પાયો નાખનાર ખરેખરા મહાત્મા પાદશાહ **કુરૂશ** અથવા **કાઇરસે** આ લોકોને **દારાયસ**ની પણ પાંત્રીશ વરસ આગમજ જીત્યા અને તાબે કીધા હતા, અને ત્યારથીજ તેઓ

---

૧ જુઓ એ બાબેના હેવાલ માટે "તવારીખે હખામનીઆન", સ૦ ૨૧૫.

પાર્સી પ્રજા દાખલ ગણાવા લાગ્યા હતા. તે વખ્ત પછી ઉપર કહ્યું તેમ **દારાયસ** સામે બલવો કરવાના એકજ દાખલા સિવાય બશેંથી વધારે વરસો સુધી તેઓ પાર્સી પાદશાહત તરફ વફાદાર રહ્યા હતા, અને **સેકંદર** જ્યારે ચહડાઇ લાવ્યો ત્યારે પાર્સી પાદશાહ તરફથીજ તેઓ લડયા અને પડયા હતા, પણ **સેકંદર** તેમના મુલ્ક ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયો ત્યારે તેઓ એકદમ તાબે થયા અને તેની પ્રજા દાખલ ઓળખાવા લાગ્યા હતા.

મહાત્મા **સેકંદર**ની નેમ પોતે ફતેહ કરેલાં સઘળાં રાજ્યોની એકજ જોડાયલી શેહનશાહત બનાવવાની હતી. આવી એક શેહનશાહાત, જે પાર્સી પાદશાહો સાચવી શક્યા નહિ, તે સાચવવાનું **સેકંદરે** બિડું ઝડપ્યું, જેમાં તે ચોખો નિષ્ફળ થયો. ૩૨ વરસની કાચી વયે મરણ પામ્યાથી તેની ભલી તેમજ લુંડી ઉમેદો તેનાં મનમાંજ રહી ગઇ, તેનું રાજ્ય પ્રથમ ચાર અને ત્યારપછી સંખ્યાબંધ દાવાદારોમાં વહેંચાઈ ગયું, અને તેણે જેને એક રાજ્ય બનાવવા ધારેલું તે એક કુડી રાજ્યોમાં કપાઇ ગયું. એ બાબતમાં કંઇક અગત્યનું બયાન આગળા સફાઓમાં આપણ જોઇ ગયા છિયે.[1] તે બિના સાથ આપણી અશ્કાની તવારીખનો સિલસિલો ચાલુ કરવા માટે ઉપલાં બયાનમાં ઉમેરવાનું એટલુંજ છેકે **સેકંદર**ના વારસોમાં સર્વથી બાહદુર **સિલ્યુકસ નિકેટર**ના કબજામાં આવેલા મુલુકોમાંનો એક પાર્થ્યાનો હતો. **સિલ્યુકસ** પછી તેના બેટા **એન્ટીઓકસ**ના વખતમાં બેકત્રિયા અથવા બલ્ખ ખાતેના તેનાજ તાબેદાર યુનાની હાકમ **ડાયોડોટસે** તેની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવ્યો અને પોતાને નામના સિક્કા પાડીને પોતે તે પ્રાંતનો ધણી થઇ બેઠો. વાંચનાર જાણે છે તેમ બલ્ખબામી છેક કેયાની જમાનાથી નામચીન ભૂમિ હતી. તે પાદશાહોનું તે પાયતખ્ત હતું, અને સુરીઆની **નૈનસે** તેને ફના કીધા છતાં હખામની પાદશાહો પણ તેને મોટાઇ આપતા અને પોતાના નજદીકના

[1] જુઓ આગાડી. બાબ ૮.

બેશીઓનેજ ત્યાંની હાકમી બક્ષતા. બલ્ખના લોકો જોરાવર અને બાહદુર હતા, દેશ પોતે ફળદ્રુપ હતો અને તેથીજ તે પુરાણા વખ્તથી વખણાતો અને ચહડતો ગણાતો હતો.[1] ત્યાં નવી સ્વતંત્ર પાદશાહાત **ડાયોડોટસે** સ્થાપી તેથી બલ્ખના અસલી લોકોને પોતાની પુરાણી મોટાઇ પાછી મળવાની ઉમેદમાં ખુશી પેદા થઇ. બીજા હાથ ઉપર **એન્ટીઓકસ** જેટલો મોટો હતો તેટલો ગર્વિષ્ટ અને મોજીલો હતો, અને તેથી પોતાના બલવાખોર હાકમને સજા કરવાની તેણે કશી તજવીજ કીધી નહિ, અને એ રીતે ૧૮ વરસોની મુદત વિટી ગઇ.

હવે એક તરફથી જ્યારે આમ એક પ્રાંત સ્વતંત્ર થવા પામ્યો ત્યારે બીજી તરફથી બીજા સહાસિક પ્રાંતોને એજ જાતની કમર કશવાની ઉલટ નહિ થાય, એ બનવાજોગ નથી. અને ખરેખર તેમજ બન્યું. બલ્ખને પગલે ઘણા પ્રાંતો ચાલ્યા, જેમાંનો એક પાર્થ્યા હતો. હવે આ ઠેકાણે જણાવવું જોઇયે કે પાર્થ્યા ઉપર **એન્ટીઓકસ**ની સરદારી હતી પણ ત્યાં કાંઇ તેના યુનાની હાકમો રાજ્ય ભોગવતા ન હતા. છેક **સિલ્યુકસ**ના વખતથીજ પાર્થ્યનોએ પોતાના યુનાની ધણીઓ સામે બંડ ઉઠાવી તેમને પોતાના મુલ્કમાંથી હાંકી કહાડયા હતા, અને પોતાનું રાજ્ય પોતાનાજ દેશી હાકમોથી ચલાવવા લાગ્યા હતા. તેઓ તે વખ્તે એશિયા ખંડની એક જંગલી અને ઝનુની પણ બાહદુર અને સ્વતંત્રતા પસંદ કરનારી પ્રજા દાખલ ઓળખાતા, અને તેથી યુનાનીઓના તાબામાં રહેવાનું તેમને મુદલ પસંદ ન હતું. જોકે પાછળા અશ્કાની પાદશાહોએ યુનાની ભાષા વાપરવા માંડી હતી અને યુનાનીઓનો વગવસીલો વધારી દીધો હતો, તોપણ તેમનાં રાજ્યની સ્થાપના વેળા લગભગ ૧૫૦ વરસો સુધી તેઓને યુનાની દાખલ દરેક ચીજ ધિક્કાર પામેલી થઇ પડી હતી. તે વખ્તે વળી બીજી પ્રજાઓ પણ પોતાના મુલુકોમાંથી **સેકંદરે**

[1] રૉલિન્સન: Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૪૦.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આણેલા આ યુરોપિયનોને હાંકી કહાડવા નિકળી હતી, જેઓમાં પાર્થ્યનો જેવા ચુસ્ત બીજા થોડાજ હતા. બહ્લખબામી ખાતેના યુનાની હાકમની હિંમતથી ત્યાંના રહેવાસીઓ સ્વતંત્ર થયા તોપણ પાર્થ્યાના લોકને તે ગમ્યું નહિ, કેમકે તે લોકોએ મેળવેલાં છુટાપણાં છતાં તેમને માથે હજી એક પરદેશી હાકમજ સાહેબી ભોગવતો હતો. તોપણ પાર્થ્યન લોકોને પોતાનું છુટાપણું મેળવવાનો જે લોભ પેદા થયો તે બેક્ટ્રિયનોનું જોઇનેજ થયો હતો.

હવે તેઓ **એન્ટીઓકસ**ના વડાપણાંમાંથી તેને ખંડણી આપતા કેમ બંધ થયા અને સ્વતંત્રતા કેવી પ્રકારે મેળવી તે બાબે નક્કી તવારીખ મળતી નથી. તરેહવાર વાતો છે તેમાંની એક એવી છે કે છુટાપણાંનો પહેલો ઝુંડો ઉઠાવનાર **અર્સક** અથવા **અરક** નામનો એક બહ્લખબામીનો અમીર હતો, જેને પોતાના જાતભાઇઓએ **ડાયોડોટસ** જેવા યુનાનીને પાદશાહ કબૂલ રાખ્યો તે ગમ્યું નહિ તેથી તે પાર્થ્યા ગયો, અને ત્યાંનાં લોકને ઉશ્કેરી તથા પોતે તેમનો પાદશાહ થવાની શરત કરી આગેવાની લીધી, અને તેમાં ફાવ્યો. એક બીજો હેવાલ એવી મતલબનો છે કે **અર્સ (આર્સેસિસ)** અને **તીરદાદ (તીરીદાતિસ)**નામના બે ભાઇઓ મૂળ પુરૂષ **અર્સક** અથવા **અરક**ના ખાનદાની (**પ્રિયપતિસ**ના બેટાઓ હતા. એઓમાંના એકને પાર્થ્યાના હાકમ **ફેરેકલીસે** અપમાન આપ્યાથી તેઓએ પંચ બોલાવી મસલહત કીધી અને હાકમનો જીવ લીધો. આ પછી તેઓએ પોતાના ભાઇબંધ રહેવાસીઓને ઉશ્કેરી મેસિડોન્યનો સામે છુટાપણાંનો વાવટો ઉઠાવ્યો અને તેમાં તેઓ ફાવ્યા. ત્રીજો હેવાલ એથી જુદો છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બહ્લખના લોકોએ સ્વતંત્ર થતાંજ **અરક** નામના એક સ્કીથ્યન અથવા તુરાનીએ અત્રક અથવા ઓકસ નદીની ખિણમાં વસતા પાર્નિયન દાહી લોકોની એક ફોજ ભેગી કરીને ખુદ પાર્થ્યા ઉપર ચહડાઇ કરી તે પ્રાંત જીતી લીધો અને પોતે ત્યાંનો પાદશાહ થયો.[1]

ગમે તેમ હોય, પણ **અર્સક** અથવા **અરક** પાર્થ્યાનો પહેલો પાદશાહ હતો, એમ સર્વ તરફથી સિદ્ધ થાય છે, અને એ બનાવ ઇ. પૂ. ૨૫૬ માં બનેલો તવારીખનવેશો ગણાવે છે. સીર્યાનો પેલા મોજીલો પાદશાહ **એન્ટીઓકસ**, જેની સત્તામાંથી પાર્થ્યા ખેંચી લેવાયો હતો, તેનાં રાજ્યનું આ ૧૧ મું વરસ હતું. એ વખ્તે તે પોતાના જુના શત્રુ મિસર દેશવાળા **ટૉલેમી ફિલાડેલ્ફસ** સાથ જબરી જંગમાં પડેલો હતો, તેથીજ તેણે આ મુલ્કને જવા દીધો હોય એમ લાગતું નથી, કેમકે બીજેજ વરસે સુલેહ કરી તે નચિંત થયો ત્યારે જો તે ચહાત તો **અરક**ને તેની સરકશી માટે સજા કરવા લશ્કર લાવત. પણ તેવું કશું બન્યું નહિ, અને **અરક** નવ વરસ સુધી એક સ્વતંત્ર પાદશાહ દાખલ અમલ ભોગવી ઇ. પૂ. ૨૪૭-માં કોઇ શત્રુએ ફેંકેલા ભાલાના જખમથી મરણ પામ્યો. આ મુદતમાં જોકે તેને પોતાના સર્વથી મોટા દુશ્મન તરફથી કશી અલ-

---

૧ પહેલી તેમજ આ બિના સ્ટ્રેબોએ જણાવી છે, તોપણ તે આ છેલીને ખરી માને છે, અને બીજા લખનારાઓ પણ તેની સાથે મળતા થાય છે.

મી૦ બેન્જામિન (Story of Persia, સફે ૧૫૫-૫૬) લખે છે કે અર્ક અને તીરદાદ બંને પાર્ની ટોળાના વડા હતા, પણ તેઓએ અને તેમના જાતભાઈઓએ પોતાને વતનથી પાર્થ્યા જઈને શેહનશાહાત સ્થાપી માટેજ તેમને તવારીખમાં પાર્થ્યનોને નામે ઓળખવામાં આવે છે, તો જોકે તેઓતો પાર્ન્યન લોકો હતા. વળી એ લખનાર જણાવે છે કે આ લોકો અસલ બહ્લખબામીમાં વસતા હતા. તેઓ પહાડી અને ઢોરો ઉપર ગુજરાણ કરનારા ભરવાડી લોક હતા, અને હાલના તુર્કોમાન લોકોની પેઠે કેટલીકવાર પોતાના ડુંગરો ઉપરથી ઉતરી આવી ગામડાંઓમા લૂટ ચલાવી નાસી જતા હતા. પણ બહ્લખમાં યુનાનીઓનું સ્વતંત્ર રાજ્ય થયું અને તેમના કાબુ તળે પોતાને રહેવું પડયું તે આ લોકને ભાવ્યું નહિ તેથી તેઓ પોતાનું વતન છોડી પાર્થ્યા તરફ પશ્ચિમે ઉતર્યા અને ત્યાં અરક અને તીરદાદની સરદારી તળે રહીશ થઈ પડયા. એ પછીજ ઉપર જણાવ્યા મુજબ મેસિડોન્યન છત્રપતિ ફેરિકલિસ સાથ તેમને ઝગડો ઉઠ્યો અને પોતે રાજ્યના ધણી થઈ બેઠા.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વલ આવી નહિ, તોપણ તેનાં રાજ્યમાંજ નાના નાના ફેસાદોને લીધે તેની સત્તાને મજબૂત થતાં ઘણી મુશ્કેલી નડી. મુખ્ય કરીને પાયતખ્ત શેહેર હેકેટોમપાઇલૉસ[1] અને બીજાં યુનાની સંસ્થાનો ખાતેના પરદેશી લોકો તરફથી નવા પાદશાહને ઘણી હરકત થઇ, અને તેનો જીવ પણ તેવીજ કોઇ નાનકડી ઝપાઝપીમાં ગયો.

ફસલ ૨—બાહદુર તીરદાદ.

(ઇ. પૂ. ૨૪૭ થી ૨૧૪.)

અશ્કને કોઇ ફરજંદો હોય અથવા હોય તો તે ઉમરે પુગેલા હોય, એમ જણાતું નથી; કેમકે તેનાં તખ્ત ઉપર તેનો ભાઇ **તીરદાદ** આવ્યો, અને પ્રજાએ તેને ખુશીથી કબૂલ રાખ્યો. તેણે પોતાનું આ નામ છતાં **અશ્કનુંજ** નામ ધારણ કીધું, અને એ રીતે તે **અશ્ક** ૨ જાને નામે તવારીખમાં ઓળખાયો છે.[2] આપણે ઉપર જોયું તેમ **અશ્કને** નવું રાજ્ય સ્થાપવામાં મોટાં રાજ્ય તરફથી કશી મુશ્કેલી નડી નહિ; **કુરૂશની** પેઠે તેનો જીવ લેવાને કોઇ **એસ્તાયજીસ** હયાત હતો નહિ, તેમજ **અર્દશિર બાબેકાનની** પેઠે **અર્દવાન** જેવા હરીફ સામે કમર કશવા જેવુંબી કશું હતુંજ નહિ. પણ **અશ્કની** જે સહેલાઇ તે તેના ભાઇની મુશ્કેલી થઇ પડે એમ હવે તરતજ જણાયું. હજી તો તેને તખ્તનશીન થયાને બે વરસ થયાં નહિ એટલામાં મિસરના જવાન રાજે **ટૉલેમી યુએર્ગેટિસ**, જે **તીરદાદની** જોડે એકજ વરસ (ઇ. પૂ. ૨૪૭) માં પોતાના બાપનાં તખ્ત ઉપર બેઠો હતો, તેણે ૨૪૫ માં એક મોટી ફોજ ભેગી કરીને પશ્ચિમ એશિયા ઉપર ચહડાઇ કીધી, સીર્યાના રાજા **સિલ્યુકસ** રાજાને હરાવ્યો, તેનું પાયતખ્ત એન્ટીઓક સર કીધું અને યુફ્રેટિસ નદી ઓળંગીને બેક્ટ્રિયા અને પાર્થ્યા સુધી પોતાની ફતેહ લઇ ગયો. એ છેલાં બે રાજ્યો તરતનાંજ સ્વતંત્ર થયાં હતાં માટે તેઓ ધ્રુજવા લાગ્યાં. **તીરદાદનાં** રાજ્ય ઉપર પણ તે હુમલો લાવી તેને ઝડપથી તાબે કરી લે-તેમાં શક ન હતો, પણ પાર્થ્યા અને બેક્ટ્રિયાને બચાવી લેવાની કુદ્રતની ધારણા હોય તેમ ખુદ મિસરમાંજ **ટૉલેમી** સામે બલવો ઉઠયાથી તેને તે બેસાડી દેવા માટે એકદમ ત્યાં ઉપડી જવાની ફરજ પડી, અને તેથી પોતે જીતેલાં રાજ્યો પણ પડતાં નાખીને અને નવાં જીતવાનો વિચાર છોડી દઇને તે ત્યાં દોડી ગયો.

ટૉલેમીની ફતેહ છતાં નાસભાગથી સીર્યાને પોતાનાં જીતાયલાં રાજ્યો પાછાં મેળવવાનું બન્યું ખરૂં, પણ એ દેશના રાજાઓની હાકમીનો હવે લગભગ છેડો આવ્યો હતો, કેમકે **તીરદાદ ટૉલેમીના** સપાટામાંથી એક તરફથી બચી ગયો કે બીજી તરફથી સીર્યાને તાબેના હીર્કેન્યા પ્રાંત ઉપર તે ચહડાઇ લઇ ગયો અને તેને પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી દીધું. આ ઉપરથી સીર્યાનો યુનાની રાજા **કેલિનેકસ** ઇ. પૂ. ૨૩૭ માં પાર્થ્યા સામે લડવા ગયો. તે આગમજ તેણે બેક્ટ્રિયાના યુનાની રાજા **ડાયોડોટસ** સાથ અરસપરસની મદદના કોલકરાર કીધા હતા, અને તેથી **તીરદાદના** મુલ્ક ઉપર બે બાજુ તરફથી હુમલો થવાનો હતો. પણ આથી નહિ ડરતાં **તીરદાદે** પ્રથમ જીહુન અને સીહુન નદીઓની વચે વાળા **અસ્પેસિયાકી** નામના સ્કીથ તાયફા સાથ મળી જઇ તેમની મદદ માંગી, અને એજ વખ્તે બેક્ટ્રિયાનો રાજા મરણ પામેલો હોવાથી તેના વારેસને પોતાની બાજુએ ખેંચી લીધો.

---

[1] આ નામનો અર્થ "સો દરવાજાવાળું શેહેર" એવો થાય છે, અને તે આજનાં એક જુદાંજ ઈરાની શેહેર સાથ મળતું આવતું કહેવાય છે.

[2] આ રીતે અશ્કાની વંશના ઘણા પાદશાહોએ પોતાનાં જુદાં નામો છતાં આ એકજ મૂળ પુરૂષનાં નામથી પોતાને ઓળખાવવાનું પસંદ કીધું છે. આમ ખાનદાનનાં નામથી ઓળખાવાનો તે જમાનાઓમાં ઘણે ઠેકાણે રવેસો હતો એમ જણાય છે, કેમકે તેજ વખ્તમાં મિસરના પાદશાહો ટૉલેમીને નામે પ્રખ્યાત હતા. પેશદાદ ટોળાના જમશેદ અને જોહાક અને ફરેદુનના સેંકડો વરસોના અમલનો જે ખોલાસો આપણે આગળ જોઇ ગયા છિયે તેને આ દાખલાઓથી નવો ટેકો મળે છે.

આ પછી તે સીર્યાના રાજા કેલિનેકસ સામે બચાવ કરવા ગયો અને એક લડાઇમાં તેનો જબરો પરાજય કીધો. આ ફતેહથી તીરદાદનાં રાજ્યને ઘણી મજબૂતી આવી. પોતાના સ્વતંત્રપણાંની હવે તેને પુરેપુરી ખાતરી થઇ, અને આ લડાઇની યાદગારીમાં પાર્થ્યનોએ દરસાલ જાહેર તેહવાર પાળવા અને ખુશહાલી કરવાનું ચાલુ કીધું.

સિલ્યુકસે કદાચ અશ્કાની પાદશાહ સાથ બીજી મરતબે જોર અજમાવ્યું હોત, પણ તેનાજ ભાઇએ તેની સામે બંડ ઉઠાવ્યાથી તેને પોતાને વતન દોડી જવાની ફરજ પડી, અને ત્યારબાદ તેણે પાર્થ્યાનું નામ લીધું નહિ. આથી તીરદાદ હવે પોતાની મરજી મુજબ અમલ કરવાને તદન સ્વતંત્ર થયો. પણ વધારે મુલુકનો લોભ નહિ રાખતાં તેણે હવે જે કાંઇ મેળવ્યું હતું તેજ કાયમ રાખવા માટેના ઇલાજો લેવા ચહાયું, અને તે મુજબ પોતાનાં રાજ્યનાં બાકીનાં વીશ વરસોની લાંબી મુદત તેણે સુલેહ અને સમાધાનીનાં સંતોષકારક કામોમાં ગુજારી, તેણે ઠેકાણે ઠેકાણે રાજ્યની મજબૂતી માટેના કિલ્લા બાંધ્યા, ત્યાં લશ્કરોની ગોઠવણ કીધી, અને નવાં પાયતખ્ત માટે એક શેહર વસાવવાની જગા પસંદ કીધી, આ જગા દિલપસંદ હતી એટલુંજ નહિ પણ શત્રુઓથી સહેલથી જીતી નહિ શકાય એવી હતી. તે પહાડોની વચે આવેલી આબાદ અને ફલદ્રુપ હતી. આ જગા ઉપર બાંધેલાં નવાં શેહરને તીરદાદે 'દારા'નું નામ આપ્યું, જ્યાં તમામ અશ્કાની સંસ્થાન વસાવવાની પાદશાહની ધારણા હતી. પણ તેની પછીના પાદશાહોએ એ શેહરની જોઇએ તેવી કદર બુજી નહિ. તેઓએ ત્યાંને બદલે હેકેટોમપાઇલૉસનાં અસલ પાયતખ્ત ખાતેજ પોતાની દરબાર ચાલુ રાખી અને એ રીતે દારા પડતું નખાયું.

તીરદાદ ૩૦ વરસની લાંબી મુદત સુધી અમલ ભોગવીને જૈફ ઉમરે મરણ પામ્યો, અને તેનું તખ્ત તેના બેટા અર્દેવાન ૧ લાને મળ્યું.

ફસલ ૩—અર્દેવાન ૧.

(ઇ. પૂ. ૨૧૪ થી ૧૯૬).

જેમ તીરદાદ અશ્ક ૨ જાને તેમ તેને બેટો અર્દેવાન અશ્ક ૩ જાને નામે રૂમી અને યુનાની ગ્રંથકારોથી ઓળખાયો છે. અર્દેવાન તખ્તનશીન થતાંજ પોતાના બાપનાં જેવું કાંઇ નામ કહાડવાને તૈયાર થયો. આ વેળા સીર્યાના પાદશાહ એન્ટીઓકસ ૩ જાને તેનાજ એક બલવાખોર હાકમ એકયુસ સાથ લડાઇ ચાલતી હતી તે તકનો લાભ લઇને નવા અશ્કાની પાદશાહે મીડયાના પ્રાંત ઉપર ચહડાઇ કરી તેને પોતાને તાબે કરી લેવાનો કસ્દ કીધો અને તેમાં તે ફાવ્યો. એકજ ચહડાઇમાં તેણે એ પ્રાંત સિર્યાના પાદશાહના અખ્ત્યારમાંથી ખુંચી લીધો. તેણે પ્રથમ મીડયાનાં પુરાતન પાયતખ્ત એકબેટાના (હામાદાન)ને ઘેરો ઘાલી તેને તાબે કીધું, અને ત્યાંથી ટૈગ્રીસ અને યુફ્રેટિસ નદીઓની વચેના અસલી બેબિલન અને હાલના મેસોપોટેમ્યાના મુલુકો સર કરવા માંગ્યા. આ બાબે ખબર મળતાંજ એન્ટીઓકસ એક મોટી ફોજ લઇને સઘળા જીતાયલા મુલુકો પાછા તાબે કરવા આવ્યો. તેણે હામાદાન પાછું લીધું એટલુંજ નહિ પણ પાર્થ્યા ઉપર ચહડાઇ લાવીને પાયતખ્ત શેહેરને ઘેરો નાખ્યો. અર્દેવાને તેના માર્ગમાં મળતા કુઆઓને જેહરી બનાવવા માંગ્યા, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો. એન્ટીઓકસે તેની પૂઠ પકડીને તેને લડાઇમાં ઘસડવા માંગ્યો, અને તેમ કરતાં હીર્કેન્યાનો પ્રાંત જે આ વખતે અશ્કાનીઓના કબજામાં હતો તેનાં શેહેરો તાબે કર્યાં. પણ અર્દેવાન તાબે થયો નહિ. તેને પડતો નાખીને સીર્યાના પાદશાહને કેટલીક ખુઆરી સાથ પાછું ફરવું પડયું. તેણે સુલેહના કોલકરાર કીધા તેમાં અશ્કાનીઓનાં છુટાપણાં ઉપર પોતાની મંજુરિયાત મુકરર કીધી. બીજા હાથ ઉપર તે બખ્ખબામીના મુલ્ક ઉપર પણ ચહડાઇ લઇ ગયો અને ત્યાંથીબી તેને પાછો ફરવાની ફરજ પડી (ઇ. પૂ. ૨૦૬).

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એન્ટીઓકસ, જેને તેના પક્ષકાર લખનારાઓ 'મહાત્મા'ના ભપકાદાર ખેતાબે ઓળખી ગયા છે, તે જેમને જીતવા ગયો હતો તેમને સ્વતંત્ર ઠરાવી આપીને પાછો ફર્યો પછી અશ્કાની તવારીખમાં લગભગ પા સદીનો ગાળો પડે છે. **અર્દવાને** ઇ. પૂ. ૧૯૬ સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું માટે તેના શત્રુના પાછા ગયા પછીનાં દશ વરસમાં તેમજ તેનાં મરણ બાદ તેના બેટા **પ્રિયપત્યુસના**[1] વખતમાં (ઇ. પૂ. ૧૯૬—૧૮૧) પાર્થ્યા ખાતે શું બન્યું તેની કશી વિગતો મળતી નથી.

ફરહાદ ૧.

(ઇ. પૂ. ૧૮૧ થી ૧૭૪)

ઉપલો પાદશાહ **અરક ૪** થાને નામે અને તેનો બેટો **ફ્રઆટિસ ૧** લો **અરક ૫** માને નામે પણ ઓળખાઇ ગયા છે. **ફ્રઆટિસ**[2] તે અસલ ઇરાની નામ, જે ઉપરથી ફાર્સી **ફરહાદ** થવું જોઇયે, તેનો અપભ્રંશ હોય એમ લાગે છે, અને તેમ સમજીને એ નામના પાદશાહોને આપણ તેમનાં ફાર્સી નામેજ ઓળખીશું. **ફરહાદ**ના બાપ અને બપાવાના વખતમા અશ્કાનીઓએ સુલેહ માંજ કાળ ગુજારેલો લાગે છે, પણ આ જવાન શાહજાદો તખ્તે આવ્યા પછી તેઓએ પચીશ વરસોની છેલી ચુપકીદી તોડીને આગળ કદમ લેવા માડેલાં જણાય છે.

ફરહાદે પહેલી લડાઇ મર્દિયાન નામના એક મુફલેસ પણ બાહદુર લોકો સાથ ઉઠાવી, જેઓએ અલ્બોર્જ પર્વતનો એક ભાગ રોકેલો હતો. તેઓ પહાડી, ઝનુની, જોરાવર લોકો હતા, અને તેથીજ તેઓ મર્દી યાને "બાહદુર"ને નામે ઓળખાતા હતા. વળી તેઓ પહાડી ચોર લોકો હતા, અને હખામની પાદશાહાતને તાબે હતા. તોપણ તેઓથી **ફરહાદ**ની ચહડાઇ વેળા સામે થઇ શકાયું નહિ. **સેકંદરે** તેમને જીત્યા પછી સીર્યાનાં રાજ્યને તેઓ તાબે હતા, તોપણ અશ્કાનીઓની ચહડાઇવેળા તે બાપડાઓને કોઇ તરફથી મદદ તો મળીજ નહિ, પણ સીર્યાના પાદશાહ **સિલ્યુકસ** ૪ થાએ પોતાના એ તાબેદારો તરફથી **ફરહાદ** સામે એક સખુન પણ કહાડયો નહિ. મર્દી લોકને તાબે કરીને અશ્કાની પાદશાહે હવે મીડયાને લગતા રઘ અથવા રએના પ્રાંત ઉપર નજર દોડાવી. આ એક ફળદ્રુપ મુલ્ક હતો, તો જોકે પહાડો અને નિમકનાં રણ વચે આવેલો તે એક બહુ સાંકડો કકડો હતો. તે કેસ્પિયન સમુદ્રના કાંઠાથી ઉગમણે શુમારે ૧૫૦ મૈલ લાંબો હતો.

આમાંનો સરખસ નામનાં શેહેર સુધીનો એક ભાગ **ફરહાદે** હાથ કીધો અને ત્યાં ઉપલા મર્દી લોકોને વસાવ્યા. **ફરહાદે** માત્ર સાત વરસ (ઇ. પૂ. ૧૮૧—૧૭૪) સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું, અને વધારે ફતેહો કરી શકે તે આગમજ તે મરણ પામ્યો.

---

૧. આ એક સંસ્કૃત ઉપરથી બનેલું હિંદુ નામ લાગે છે. એ 'પ્રિય પતિ' બોલને મળતું નામ જણાય છે.

૨. આપણા કાબેલ એરવદ સાહેબ શેહરિયારજી દાદાભાઈ ભરૂચાએ કેટલાંક રૂમીઓથી બિગડી ગયલાં અશ્કાની નામોના સંબંધમાં અમોને અગત્યના ખોલાસા આપ્યા છે, તે મુજબ આ 'ફ્રઆટિસ' નામ જો અવસ્તાના 'ફ્રંગહાધ' શબ્દને મળતું હોય તો એ ઉપરથી ફાર્સીનું 'ફરહાદ' નામ બની શકે.

બાબ ૧૩.

ત્રણ બાહદુર પાદશાહો:-

મેહરદાદ ૨ જો, ફરહાદ ૨ જો, અને અર્દવાન ૨ જો.

(ઇ. પૂ. ૧૭૪ થી ૧૨૪ સુધી.)

૧—નવા પાદશાહ દાખલ બેટાને બદલે ભાઈની પસંદગી—ઉગમણુ અને આથમણુ તરફ મેહેરદાદની ફતેહો—હીર્કેન્યામાં નબળો બલવો—પાદશાહની નવી નવી જીત—તેનાં રાજ્યનો બહોળો વિસ્તાર—સીર્યા ઉપર તેની ચાદમાર ફતેહ—ત્યાંના પાદશાહની બેઈજતી—મેહેરદાદનું મરણ અને તેની ચાલચલણ. રાજ્ય વહીવટનું નવું ધોરણ—ઉમરાઓ અને આમ લોકોની બનેલી બે રાજસભાઓ. અથવા "પાર્લામેંટ"—મેહેરદાદે "શેહેનશાહ" નો એલકાબ ધારણ કરવાનો સબબ—પાદશાહી પાયતખ્તો.

૨—નવા પાદશાહની સીર્યાના કેદી રાજા તરફની ભલી વર્તણુક—રૂમીઓની પાર્થ્યા ઉપર સવારી—ત્રણ લડાઈઓમાં અરકાનીઓની જબરી હાર—ફરહાદના નવા પ્રપંચો અને તેમાં તેની મોટી ફતેહ—સીર્યાની પાદશાહાત ઉપર સખ્ત ફટકો—ત્યાંના રાજ કુટુંબ સાથ ફરહાદની ભલાઈ—પોતાની મદદે આવેલી તુરાની ફોજના હાથ ઉપર પાદશાહની શિકસ્ત અને કતલ.

૩—શેહનશાહતની સલામતી ભયમાં—એક જૈફ પાદશાહની નેમણુકના સબબો—ઉત્તર એશિયાના ભટકતા જંગલી ટોળાઓ—બલ્ખ ઉપર તેમનો દરોડો—અરકાની મુલ્ક ઉપર તેમનો ધુજારો.

ફસલ ૧—અરકાની મોટાઇ વધારી દેનાર પાદશાહ.

મહાત્મા મેહેરદાદ.

(ઇ. પૂ. ૧૭૪ થી ૧૩૬).

પાદશાહ ફરહાદને એક એવું દર્દ થયું હતું કે જેમાંથી તેને બચવાની આશા થોડીજ હતી, અને તેથી પોતાનાં તખ્તનો વારસ નકી કરવાની તેને પુરતી તક મળી હતી. તેની પછી નવો પાદશાહ તેનો ભાઇ મેહરદાદ થયો, જેને રૂમી લખનારાઓ મિથ્રિદેતિસને નામે ઓળખાવી ગયા છે. ફરહાદના અનેક શાહજાદા હોવા છતાં તેણે પોતાના ભાઇને વારસ ઠરાવ્યો તેનો સબબ સમજી શકાતો નથી. નવા પાદશાહે પોતાના સિક્કા ઉપર પોતાનાં નામ સાથ "ભાઇને ચહાનાર" એવો લકબ વાપર્યો છે, તે પરથી જણાય છે કે બંને ભાઇઓ વચ્ચે ઘણીજ પ્રીતિ હોવી જોઇયે. બીજા હાથ ઉપર પોતાનું રાજ્ય સાચવી શકે એટલી કુદ્રત કે કુવત પોતાના કોઇપણ બેટામાં નહિ જોઇને પણ ફરહાદે મેહેરદાદને તખ્ત બક્ષ્યું હોય તો તેબી બનવા જોગ છે, અને મેહેરદાદના અમલમાં બનેલા અગત્યના બનાવો ઉપરથી કોઇપણ ધણી મરનાર પાદશાહને તેની પસંદગીને માટે દોષ દેનાર નથી.

મેહેરદાદને તખ્ત મળ્યું તે વેળા પાર્થ્યાનું રાજ્ય ઉગમણે હરીરૂદ નદી અને આથમણે સરખસ શેહરની હદ સુધીના એક સાંકડા મુલ્ક સિવાય વધારે મોટું ન હતું. પણ ૩૭ વરસની પોતાની કીર્તિ ભરેલી કારકિર્દીને દરમયાન એ બાહદુર પાદશાહે આ નાના પ્રાંતની હદને એક મોટાં રાજ્યના વિસ્તાર જેટલી વધારી દેવામાં ફતેહ મેળવી. આ ફતેહ સહેલી કરી આપવામાં તેનાં પાડોશી રાજ્યોએ આડકતરી મદદ કરી આપી. બલ્ખબામીના યુનાની રાજાઓ છેક પંજાબ સુધી પોતાનાં રાજ્યની હદ વધારવાના લોભમાં ઘણા નબળા પડી ગયા હતા. વળી સીર્યાના રાજાઓની જીંદગી મિસર અને પેલેસ્ટૈન અને આર્મીન્યા વગેરે દેશો

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સાયની ચાલુ લડાઇઓમાં ગુજરતી હતી, એટલુંજ નહિ પણ વળી માંહોમાંહેની અંટસને લીધે રાજયની લગામ માટે પણ મારામારી ચાલતી હતી.

આમ હોવાથી **મેહેરદાદ** જેવા પાકા અનુભવના અને બાહદુર પાદશાહને એક પછી એક આ બંને પાડોશીઓ સાથ જંગમાં હાથ મેળવવાની હિંમત થઇ. પહેલાં તેણે બલ્ખ ઉપર ચહડાઇ કીધી, જે વેળા ત્યાંનો યુનાની રાજા **યુક્રેટિડાસ** હિંદુસ્તાન તરફના રાજાઓ સાથ લડાઇમાં ઘુંટાયલો હતો. **મેહેરદાદે** કશી પણ મુશ્કેલી વિના એ નાનાં પરગણાં હાથ કીધાં. એક તરફથી આ ફતેહ મળતાંજ બીજી તરફથી અશ્કાની પાદશાહે સીર્યા તરફ નજર દોડાવી. આ વેળા તે દેશનાં તખ્ત ઉપર **યુપેટર** નામે એક બાળક રાજા બેઠો હતો, જેને પોતાના કબજામાં લઇને વહીવટ ચલાવવા માટે એ યુનાની સરદારો વચ્ચે મારામારી ચાલતી હતી, અને બીજી તરફથી તખ્તનો એક જુદોજ દાવાદાર ઉઠી ઉભો થયો હતો. **મેહેરદાદે** પ્રથમ મીડયા ઉપર ચહડાઇ કીધી, જે પ્રાંત જોકે આ વખ્તે લગભગ સ્વતંત્ર હતો, તોપણ સીર્યાના રાજાના તાબામાં ગણાતો હતો. મીડ લોકો અસલથીજ બાહદુર આર્યવંશી હતા, માટે તેઓ બળત્તારીથી સામે થયા, અને **મેહેરદાદને** કશો મચક આપ્યો નહિ. પણ અંતે આ મોટો પ્રાંત પાર્થ્યાનાં રાજ્યમાં જોડાવા પામ્યો, અને મીડ લોકોનું સ્વતંત્રપણું એકવાર પાછું ખોરવાયું. **મેહેરદાદે** ત્યાં **બેકેસિસ** નામે એક હાકમ નેમ્યો, અને પછી વધારે આથમણુ તરફ આગળ વધવા કરે છે એટલાંમાં હીર્કેન્યા ખાતે બલવો ઉઠવાથી તેને તે તરફ દોડી જવાની ફરજ પડી.

સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ઉઠાવનારા આ પુરાતન વેહેરકાની લોકો શુધ્ધ ઇરાની વંશના હતા. મોટા આર્ય પાદશાહો જેઓ હખામનીઆનને નામે હકુમત ભોગવી ગયા તેઓએ પણ વેહેરકાનના લોકોને બીજી જીતાયલી અને તાબેદાર પ્રજાઓ કરતાં ચોકસ ખાસ હકો વધારે બક્ષેલા હતા. તેવું કશું અશ્કાની જેવા તુરાનીઓથી પોતાને નહિ મળેલું જોઇને તેઓએ તેમની સત્તા સામે બંડ ઉઠાવ્યું. તેઓએ કદાચ એ કામમાં મીડ અને મર્દી જેવી બીજી ઇરાની પ્રજાઓની મદદની વકી રાખી હશે. પણ તેમને તેવી કશી પણ મદદ મળે તે આગમજ **મેહરદાદે** દેખાવ દીધો, અને બલવો બેસી ગયો તથા વેહેરકાની ઇરાનીઓ પાછા ચૂપ થઇ ગયા.

હવે **મેહરદાદની** નજર સુસિયાનાના પુરાતન પ્રાંત ઉપર દોડી. એ મુલકનો એક સ્વતંત્ર પાદશાહ હતો, જે સામો થવા છતાં તેનું કશું વળ્યું નહિ. તે તેમજ તેની પડોશના પર્સીસ પ્રાંતના પાર્સીઓ પણ આ તુરાની પાદશાહને તાબે થયા, એટલુંજ નહિ પણ અશ્કાની પાદશાહે બેબિલોન્યન લોકોનેબી તાબે કરીને પોતાનાં રાજ્યની ધજા યુક્રેટિસ નદીથી હિંદુ કુશ પર્વત સુધી ઉડતી કીધી. આ સઘળી ફતેહો ઇ. પૂ. ૧૬૩ થી ૧૪૦ સુધીમાં થઇ, અને આ છેલાં વરસમાં **મેહરદાદને** એક નવા દુશ્મન સામે જવાબ દેવા દોડી જવાની ફરજ પડી.

આ ધણી કોઇજ નહિ પણ બલ્ખનો નવો રાજા **હેલિયોકિલસ** હતો. તે પોતાના બાપ **યુક્રેટિડાસનું** ખૂન કરીને તખ્ત ઉપર આવ્યો હતો, કેમકે રાજાની પંજાબ તરફની ગેરહાજરીનો લાભ લઇને **મેહરદાદે** બલ્ખને તાબેનાં જે બે પરગણાંઓ સર કીધાં હતાં તે પાછાં મેળવવાને **યુક્રેટીડાસે** કશી તજવીજ કીધી નહિ તેથી તેનો આ ખૂની બેટો પોતાના આ બાપ ઉપર બહુ રીસે ભરાયો હતો. તે હવે રાજા થઇને પાર્થ્યા ઉપર ચહડાઇ લઇ જવાની તેયારીમાં હતો, એટલામાં **મેહરદાદે** પોતેજ તેના ઉપર ચહડી જઇ, તેનો પરાજય કરી, તેનાં રાજ્યનો મોટો ભાગ જીતી લીધો. કહે છે કે આ ફતેહથી ફુલી જઇને અશ્કાની પાદશાહ ઉગમણુ તરફ છેક હિંદુસ્તાન સુધી ધસી ગયો, અને હાઇડાસ્પિસ (જેહલમ) નદી સુધીનો મુલક જીતીને ઉજડ કીધો. **મેહરદાદની** આ છેલી ફતેહ કદાચ બાદ કરિયે તોપણ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેનું રાજ્ય હવે ઉગમણુથી આથમણુ સુધીમાં ૧૫૦૦ મૈલની લંબાઇનું અને પહોળાઇમાં ૩૦૦ થી ૪૦૦ મૈલનું—એટલે જે એકંદર વિસ્તારમાં ૫૪૦૦૦૦ ચોરસ મૈલનું—ગણ્યાયું છે.

પણ પોતાનાં રાજ્યને તાબેના એક નાનકડા, પહાડી પ્રાંતની આ સઘળી ફતેહો સીર્યાના પાદશાહોથી દેખી ખમાઇ નહિ. છેલ્લાં વીશ વરસો થયાં તેમની માંહોમાંહેની મારામારી એટલીબધી ખૂનખાર થઇ પડી હતી કે તેઓથી ઉગમણુ તરફ નજર પણ દોડાવી શકાતી ન હતી. એટલામાટેજ તેઓએ મેહુરદાદને છેક યુફ્રેટિસ સુધી આવવા દીધો, અને એબિલન તથા એસિર્યા ફતેહ કરવા દીધાં. પણ હવે માંહોમાંહેની લડાઇ બંધ થતાંજ ડિમિત્રિયસ ૨ જા નામના સીર્યાના પાદશાહે ખુદ પાર્થ્યા ઉપર ચહડાઇ કીધી. એ કામમાં તેને જીતાયલા મુલુકોની દુખી રૈયતો—જેઓનો મોટો ભાગ યુનાનીઓનો હતો તેઓ—તરફથી મદદ મળી. મેહુરદાદ આ રૈયતોની વફાદારી ઉપર શક રાખી લગાર સખ્તપણે તેઓ સાથ વર્ત્તતો હતો, માટે પેલા બેદિલ યુનાનીઓ ડિમિત્રિયસના ઝુંડા હેઠલ ભેગા થયા. આ કામમાં કહે છે કે યુનાનીઓ ઉપરાંત પાર્સીઓ, સુસિયાનીઓ, બલ્ખી અને બીજી તાબેદાર પ્રજાઓનાં લશ્કરો પણ શામેલ થયાં, અને એ રીતે તેમની મદદથી સીર્યાના પાદશાહે મેહુરદાદને અનેક લડાઇઓમાં હરાવ્યો. આ સઘળું પોતાની વિરૂધ જતું જોઇને અશ્કાની પાદશાહે સુલેહનું ડોળ કીધું, ડિમિત્રિયસને થંડો પાડી બેદરકાર રાખ્યો, અને પછી તક સાધી તેના ઉપર હુમલો કરી એક મોટી લડાઇમાં તેને હરાવીને કેદ પકડયો, એટલુંજ નહિ પણ તેનાં હુમલો લાવનારાં લશ્કરનો નાશ કીધો. આટલાંથી નહિ ધરાતાં મેહુરદાદે પોતાના હાથમાં કેદ પકડાયલા યુનાની પાદશાહને તેના ઝુંડા હેઠલ ભેગી મળેલી જુદી જુદી પ્રજાઓ આગળ એક પછી એક રજુ કરી તેઓએ તેને મદદ આપવાની બેવકુફી દેખાડી આપી.

પણ ડિમિત્રિયસની બેઇજતી આટલેથીજ અટકી. મેહુરદાદ જેમ બાહદુર તેમજ પાદશાહોનો મરતબો જાળવનારો શૂરવિર હતો. તેણે સીર્યાના પાદશાહને તેને છાજતું તમામ માન અકરામ આપ્યું. તેને વેહેરકાન ખાતે એક મેહલ રહેવા માટે આપ્યો, તેનો પાદશાહી ભપકો ચાલુ રખાય એવી દરેક ગોઠવણ કીધી, એટલુંજ નહિ પણ તેને પોતાનો દામાદ બનાવવાની પણ ખુશી દેખાડી. મેહુરદાદની મતલબ આમ કરીને સીર્યા દેશ જીતવાની અને તે જીતીને પછી પોતાના આ પાદશાહી જમાઇને બક્ષી દેવાની, તથા તેને પોતાને તાબેનો એક ખંડિયો રાજા કરવાની હતી. પણ તેની એ ઉમેદો તેનાં મનમાંજ રહી ગઇ. તેની જીંદગીએ યારી દીધી નહિ, અને ૩૬ વરસનાં કીર્તિ ભરેલાં રાજ્ય પછી ઇ. પૂ. ૧૩૬માં તે જૈફ ઉમરે મરણ પામ્યો. આ બનાવ સીર્યાના રાજાને કેદ પકડયા પછી થોડીજ મુદતમાં બન્યો હતો. તે બાહદુર અને લડાયક પાદશાહ હતો, અને તેની મોટાઇ અને જવાંમર્દીથીજ અશ્કાની શેહનશાહાતનો પાયો મજબૂતી પામ્યો હતો. વળી તે નરમ સ્વભાવનો, દયાળુ અને પરગજુ હતો,[1] અને જેમને પોતે તાબે કીધા હોય તેઓ સાથ તે ઓછી મુશ્કેલીથી મળી જતો અને તેમનાં દિલ જીતી લેતો હતો. તેના પછી થઇ ગયલા તેનુંજ નામ રાખેલા ૪ થા મેહુરદાદને 'મહાત્મા'નો ખેતાબ મળ્યો છે, પણ રૉલિન્સનનાં મત મુજબ એ લકબ જો કોઇપણ અશ્કાની પાદશાહને લાયક હોય તો તે આજ મેહુરદાદને હતો. તે પોતાનાં ખાનદાનના સઘળા પાદશાહોમાં સર્વથી મોટો હતો. તેણેજ અશ્કાની શેહનશાહાતની ખરેખરી મોટાઇનો પાયો નાખ્યો હતો, અને તેજ વખ્તે વળી પોતાના લાંબી મુદતના અમલમાં તેણેજ અશ્કાની રાજકાજના કાયદાઓ નવા ઘડી તથા બીજા પાડોશી ઉપરથી લઇને ચાલુ કર્યા હતા.

---

૧ આમ ડાયોડોરસ સિકયુલસ લખી જાય છે, અને તે રૉલિન્સન સ્વિકારે છે:—Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૯૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પહેલાં તો મેહરદાદે મુકરર કીધું કે પાદશાહને તેના રાજ્ય કારોબારમાં બે રાજ સભાઓએ સલાહ આપવી. આ સભામાં બિરાજનારાઓને પાદશાહ પોતે નેમતો નહિ, પણ તેઓની નેમણુક તેમના વંશપરમપરાના હક અને ઓહ્દા મુજબ થતી. આ સભાઓમાંની એક તો ખુદ પાદશાહી ખાનદાનીઓથીજ બની હતી, પણ બીજીમાં પ્રજાના સુફી યાને ડાહ્યા માણસો અને માજી યાને ધર્મ ગુરૂઓને નેમવામાં આવતા. આ સભાઓ આપણને આજનાં સુધરેલાં દેશોની પાર્લામેંટનો કંઇક ખયાલ આપે છે. આ બંને સભાઓ ભેગી થવાથી એક ત્રીજી મોટી રાજ સભા બનતી જે "માજીસ્તાન" યાને ઉમરાઓ અથવા મહા પુરૂષોને નામે ઓળખાતી, અને તે પાદશાહની આપખુદી ઉપર વારે ઘડીએ અટકાવ મૂકી શકતી. પાદશાહની પણ નેમણુકજ થતી. બાપની જગા દીકરાનેજ મળે એવું ન હતું, તોપણ એ નેમણુક અશ્કના પાદશાહી ખાનદાનીઓમાંથીજ થતી. ઘણું કરીને તો બાપની જગા દીકરાનેજ મળતી, પણ જો દીકરો ન હોય અથવા નાનો હોય તો ઉમરાઓ તેના ભાઇને અથવા બીજા ખાનદાનીને નેમતા. આવી રીતે ૫૦૦ વરસની મુદતમાં પાંચ ભાઇઓ તખ્ત મેળવવા પામ્યા હતા; અને જો ભાઇબી ન હોયતો મરનાર પાદશાહનું તખ્ત તેના બાપના ભાઇ યાને કાકાને મળતું.

રાજ્ય મળ્યું કે પાદશાહ આપખુદીથી વર્તતો; પોતાની નાપસંદગી મેળવનારને તે વગર તપાસે સજા કરતો, અને તેનો જીવ પણ લેતો. પાદશાહને મોટો ડર માજી યાને ધર્મગુરૂઓનો હતો. અશ્કાની વંશની આખરીએ તેમની સંખ્યા ૮૦૦૦૦ ની હતી. તેઓ રાજ્યમાં મોટા અધિકાર આગળા જમાનાઓથીજ ધરાવતા આવ્યા હતા. કેટલાક શેહેરોમાં તો તેમનીજ મુખ્ય વસ્તી હતી, અને ત્યાં અમલ પણ તેમનોજ ચાલતો. પાછળથી પાદશાહોએ આ ધર્મગુરૂઓનો દોર તોડવા માંગ્યો, પણ તેમ કરતાં તો તેમનાંજ વંશની આખરી આવી. પાદશાહોના તાબા હેઠલ કેટલાક ખંડિયા રાજા પોતપોતાના મુલ્કમાં રાજ્ય ચલાવતા, તેઓમાંના મુખ્ય ઇરાન, સુસિયાના, મીડયા વગેરેના હતા. બાકીના પ્રાંતોમાં છત્રપતિ દાખલ પાદશાહો તાબેદાર હાકમોને નેમતા, જેમની સંખ્યા ૧૫ ની હતી. આ માટે પાદશાહો પોતાને "પાદશાહોના પાદશાહ" યાને શાહનશાહ કહેવાડતા અને તે નામ સિકકાઓ ઉપર લખતા. **મેહરદાદે** એ લકબ પહેલો પોતે ધારણ કીધો, અને તેમ કરવામાં તે ઘણે દરજ્જે વાજબી હતો. તેનાજ વખ્તથી અશ્કાની પાદશાહો માથે સાદાંને બદલે ભપકાદાર તાજ મૂકવા લાગ્યા. સાદાં તાજ માત્ર તુરાની લોકના જેવી લગાર ઉંચી અથવા બેઠી તોપી અને તેની આસપાસ સીરપેચ વિંટાળીને તેના બેઉ છેડા પીઠ ઉપર ઉડતા અથવા ઝુલતા કરવા સિવાય વધારે ન હતાં. પણ **મેહરદાદ**નું તાજ ઉંચી કોલાહ જેવું હતું, જે ઉપર હીરા મોતી વગેરે ઝવેરાતો જડી લીધેલાં હતાં.

કહે છે કે અશ્કાની પાદશાહો પોતાને "આફતાબ અને માહતાબના બેરાદર"ને નામે ઓળખાવતા. તેઓ પોતાને આસ્માની તોખમના સમજતા, અને પ્રજા પણ તેમ ગણી તેઓ તરફ અસાધારણ માનથી જોતી. તેનો જીવ લેતાં આંચકી ખાતા, અને મરણ પછી પુતળાં બનાવી દેવતાઓની મૂર્તિઓવાળાં મંદિરમાં મૂકતા. પાદશાહોનું મુખ્ય મથક ટેસિફન અથવા મદાઇન શેહર હતું, જ્યાં તેઓ શિયાળો ગુજારતા. ટૈગ્રિસ નદીની પેલેપારે સીર્યાના પાદશાહોએ સિલ્યુશિયા શેહેર બાંધ્યું હતું તેની મોટાઇ તોડી નાખવા માટે અશ્કાની પાદશાહોએ એજ નદીને આ કાંઠે મદાઇન બાંધેલું કહેવાય છે. વરસની બાકીની મુદત તેઓ એકબેટાના અથવા હમાદાન ખાતે, અથવા હીર્કેન્યાનાં પાય તખ્ત ખાતે ગુજારતા. વળી કહે છે કે તેઓ પુરાતન રઘ યાને રએ ખાતે પણ થોડીક મુદત કહાડતા.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફસલ ૨—સીર્યાની શેહેનશાહાતનું શેવટ લાવનાર પાદશાહ.

ફરહાદ ૨.

(ઇ. પૂ. ૧૩૬ થી ૧૨૫.)

બાહદુર **મેહરદાદ**નાં તખ્ત ઉપર આવનાર તેનો બેટો **ફરહાદ** ૨ જો પોતાના શૂરવિર પિતાના જેવોજ હિમતવાન અને લહાયક હતો. તેણે સીર્યા દેશને અસ્કાની પાદશાહોના તાબા તળે લેવાનો પોતાના બાપનો વિચાર પકડી લીધો, અને તે કામ સહેલું થવા માટે તેણે કેદ પકડાયલા સીર્યન પાદશાહ **ડિમિત્રિયસ** તરફ **મેહરદાદ** કરતાં પણ વધારે મમતા અને માન દેખાડવા માંડયાં. પોતાની જે બહેન **રહોદોગુનેને** તે કેદી હાકમને શાદીમાં આપવાની બાપની ધારણા હતી તે **ફરહાદે** પાર પાડી, અને પોતાના નવા બનેવીનો મરતબો અસંત વધારી દીધો. પણ પેલો કેદી પાદશાહ આ સર્વથી જરાબી રાજી હતો નહિ. તે તો કંઇબી કરીને છુપી રીતે નાસી જવા માંગતો હતો. એક મિત્રની મદદથી બે વાર તે વેહરકાન ખાતેના પોતાના મેહલમાંથી નાસી ગયો; અને બંને વાર પાછો પકડાયો. બીજી વારનાં તેનાં આ કામથી પાદશાહ **ફરહાદ** કંઇક નાખુશ થયો, અને **ડિમિત્રિયસ**ને પોતાની હજુરમાંથી પાછો વાળ્યો; પણ એ ઉપરાંત તેણે તેના ગુનાહની કશી વધુ સખ્તાઇ સાથ ખબર લીધી નહિ.

બીજી તરફથી સીર્યાનું તખ્ત ખાલી પડવાથી પકડાયલા પાદશાહની જગા ઉપર તેનાજ ભાઇ **એન્ટીઓકસ સિડેટિસ**ની નેમણુક થઇ. આ નવો હાકમ જોકે મોજીલો હતો, તોપણ ચાલાક અને કુનેહબાજ હતો. રાજ્યની શરૂઆતનાં બે ચાર વરસો તે એક હરીફ દાવાદાર સાથના ઝગડામાં રોકાયો, પણ તેનો એકવાર નિકાળ આણ્યા પછી હવે તેણે પ્રથમ યહુદીઓને પોતાને તાબે કરી લીધા, અને પછી ભારી તૈયારીઓ કરીને ઇ. પૂ. ૧૨૮ માં પાર્થ્યા ઉપર સવારી કીધી. તેણે ૪૦૦૦૦૦ માણસોનું લશ્કર જમા કીધું, જ્યારે તેની સામે લડવા માટે અસ્કાની પાદશાહની ફોજ ૧૨૦૦૦૦થી વધારે ન હતી. તેણે સ્કીથ જાતના તુરાનીઓની મદદ મંગાવી, તે બહુ મોડી આવી પુગી હતી. બીજા હાથ ઉપર તાબેદાર રાજાઓ અને શાહજાદાઓમાં ફુટ પડવાથી તેમની તરફની મદદ પણ પાદશાહ **ફરહાદ**ને મળી શકી નહિ, અને તેથી પાર્થ્યન પ્રજાનીજ ફોજ ઉપર તેને રહેવું પડયું. બંને ફોજો વચે બેબિલનની પડોશમાં ત્રણ લડાઇઓ થઇ, અને તે ત્રણેમાં **એન્ટીઓકસ** જીત્યો. આથી પરિણામ એ આવ્યું કે બેબિલોન્યાનો **મેહરદાદે** જીતેલો મુલક સીર્યાના પાદશાહના હાથમાં પાછો ગયો, એટલુંજ નહિ પણ બીજા જીતાયલા પ્રાંતોએબી અસ્કાની પાદશાહ સામે બલવો ઉઠાવ્યો.

આ સઘળું પાદશાહ **ફરહાદ**ની સઘળી ધારી વાળેલી નેમથી ઉલટું થયું. તે પોતે સીર્યા ઉપર સવારી લઇ જનાર હતો અને ત્યાંના નવા રાજા કનેથી ખંડણી લેવા ધારતો હતો તેને બદલે તેની પોતાની લગભગ તેવીજ હાલત થઇ પડી. તેની કને હવે બે રસ્તા રહ્યા. એક તાબે થવાનો, અને બીજો સીર્યાનાં રાજ કુટુંબમાં ફેસાદ બરપા કરી પોતાનું કામ કહાડી લેવાનો. આ છેલો ઇલાજ તેણે પહેલો લીધો. તેણે પોતાના કેદી બનેવી **ડિમિત્રિયસ**ને છુટો કીધો, એવું સમજાવીને કે હવે તેણે પાદશાહી માટે દાવો ઉઠાવી પોતાના ભાઇ કનેથી તે હાથ કરવી. એ કારણ થકી તેણે તેની મદદમાં કેટલુંક લશ્કર પણ આપ્યું. આ ભય બાબે **એન્ટીઓકસ** અસાવધ જણાયો. શિયાળો માથે આવ્યાથી તેણે વધુ લડાઇ બંધ પાડી, અને લશ્કર વીખેરી નાખ્યું. પણ **ફરહાદે** એજ તકનો લાભ લઇને શત્રુ ઉપર ધસી જવાની સઘળી તૈયારીઓ કરી રાખી. વિખુટા પડેલા તાબેદાર રાજાઓ અને પ્રજાઓ હવે પાછાં તેની મદદે આવી લાગ્યાં. વળી જે જે શેહરો ખાતે સીર્યાના પાદશાહની ફોજેએ પડાવ નાખ્યો હતો, અને જ્યાંનાં લોકોને ખર્ચે તેમને મોજ કરાવવામાં આવતી હતી, તેઓ આ જુલમાત-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

થી ઘણાં કંટાળી ગયાં. તેઓએ અશ્કાની પાદશાહની મદદ માગી, અને બંને વચ્ચે એકસંપ થયા મુજબ એક ચોકસ દિને આ બેદિલ લોકોએ **એન્ટીઓકસ**ની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવ્યો, તેના સિપાહીઓને કાપી નાખ્યા તથા જખમી કીધા, અને એ કામમાં **ફરહાદે** પોતાનાં લશ્કરથી શેહરનાં લોકોને પુરતી મદદ આપી.

પણ આ કામ આગમજ પાદશાહ **ફરહાદે** પોતાના શત્રુને પડાવ ઉઠાવી જવાની તક આપી હતી. તેણે સુલેહ માટેની માંગણી મોકલીને તે માટેની શરતો જાણવા માંગી હતી, જેના જવાબમાં **એન્ટીઓકસે** કહેવાડયું હતું કે **ફરહાદે** કેદી **ડિમિત્રિયસને** કશાપણ બદલા વિના છુટો કરવો, સીર્યાને તાબેના જીતાયલા સર્વ માંતો પાછો હવાલે કરી દેવા, અને પાર્થ્યાના માંતે સીર્યાને તાબે રહી ખંડણી આપતી કરવી. આ કઠણ શરતો અશ્કાની પાદશાહથી કબૂલ રખાય એવી ન હતી, માટે ઉપર કહ્યા મુજબ ઠરાવેલે દિને શત્રુઓનાં વિખરાઇ ગયલાં લશ્કરો ઉપર જુદાં જુદાં શેહેરોનાં લોકો હથિયારબંધ થઇને તુટી પડયાં, અને તેમની મોજ મજાહને દરમયાન તેમનો સંહાર કર્યો. બીજી તરફથી **એન્ટીઓકસ** પોતાની ખાસ ફોજ સાથ નાસભાગમાં અથવા નજદીકના લશ્કરને જઇ મળી પોતાનું બળ વધારવાનાં કામમાં પડયો, એટલામાં પાદશાહે તેનો રસ્તો ઘેરી તેને લડાઇમાં ઉતાર્યો. એક મોટી લડાઇ ચાલી તેમાં સીર્યાનો આ પાદશાહ પોતેબી જીવથી ગયો, તેનું લશ્કર કપાઇ મુવું, અને તેનો નાની વયનો બેટો **સિલ્યુકસ** તથા તેની ભત્રિજી (ડિમિત્રિયસની બેટી) કેદ પકડાયાં, જેઓ **એન્ટીઓકસ**ની જોડે સવારીમાં હતાં.

આ એક મહાભારત લડાઇ હતી. તેમાં અને તેની જોડેની આગળી ત્રણમાં મળીને ૩૦૦૦૦૦ માણસોના જીવ ગયા તે માટેજ નહિ, પણ સીર્યાની શેહનશાહતના શત્રુએ જીતેલા માંતો પાછા મેળવવાની તેના પાદશાહની સર્વેથી છેલીજ કોશેશને દરમયાન ત્રણ ફતેહો પછીની આ લડાઇ હોવાથી તે મહાભારત હતી. એ લડાઇ પછી આ માંતો અશ્કાનીઓ કનેથી પાછા મેળવવાની ફરીથી તજવીજ થઇજ નહિ, એટલુંજ નહિ પણ સીર્યા દેશ પોતે હવે પોતાના આ બળવાન હરીફથી ધ્રુજવા લાગ્યો. આ લડાઇ પછી સીર્યાને તાબે રહેલા બીજા મુલુકોએ તેની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવ્યો, અને તેને ઘણું નબળું કરી નાખ્યું. બીજા હાથ ઉપર એજ મહાભારત લડાઇ પછી તેનાં પાયતખ્તમાટે અનેક દાવાદારો ઉઠી ઉભા થયા, જેથી એક તરફથી જ્યારે માંહોમાંહેની લડાઇનો ભય ઉભો થયો, ત્યારે બીજી તરફથી અશ્કાની સિવાય બીજાબી શત્રુઓએ તેને ધાકમાં રાખવા માંગ્યું. છેલ્લે એજ મહાભારત લડાઇ પછી ૬૦ વરસની મુદતમાં સીર્યાની પાદશાહાત એટલી બધી નબળી થઇ પડી કે રૂમી લોકોએ તેને તાબાનું એક પરગણું બનાવી દીધું. એ છેલો બનાવ ઇ. પૂ. ૬૫ માં બન્યો, જે આગમજ ઉપલી લડાઇ પછી સીર્યાએ પોતાના પાડોશીઓ સામે કદી પણ માથું ઉઠાવ્યું ન હતું.

આ લડાઇ આગમજ પાદશાહ **ફરહાદે** **ડિમિત્રિયસને** છોડી દીધેલો હોવાથી હવે તે સીર્યાનો રાજા થયો. પણ તેમ બને તેની આગમજ અશ્કાની પાદશાહે તેને પાછો પોતાના કબજામાં લેવાની તલબ કીધી. તે છુટો થઇ પોતાને ખંડણી આપશે કે નહિ, એ બાબે **ફરહાદને** વેહેમ ઉપજ્યો, અને તેથી એક તરફથી **ડિમિત્રિયસ** ભાઇનાં મરણ પછી પોતાનું બાપીકું રાજ્ય હાથ કરવા દોડયો, ત્યારે બીજી તરફથી અશ્કાની પાદશાહે તેની દુંબાલે લશ્કર મોકલી તેની ધરપકડની તજવીજ કીધી. પણ તેમાં **ફરહાદ** ફાવ્યો નહિ, તોપણ આ નિષ્ફળતાથી નારાજી નહિ થતાં આ પાદશાહે સીર્યાનાં પાદશાહી ખાનદાન સાથ જુદીજ અને ઘણી ભલી લાગણીથી કામ લેવા માંડયું. પહેલાં તો તેણે પોતાનાજ બંનેવી—એટલે **ડિમિત્રિયસ**—ની ઉપલી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લડાઇમાં પકડાયલી કુમારી બેટીને પોતાની રાણી બનાવી, અને એ રીતે બંને ખાનદાનો વચેની એકવડી સગાઇને બેવડી કીધી. એ પછી **ફરહાદે** મજકુર શાહજાદા **સિલ્યુકસ**ને પાદશાહી મરતબાથી પરવરશ કરવા માંડયો; તથા તેના લડાઇમાં માર્યા ગયલા બાપ **એન્ટીઓકસ**ની લાશને પાદશાહનેજ છાજે એવાં તમામ માન અકરામો સાથે એક રૂપાંની પેટીમાં બંધ કરીને ભારી દમામ સાથ સીર્યા ખાતે ભૂમિદા કરવા રવાના કીધી.

આ સઘળું છતાં **ફરહાદ** પાદશાહને માટે કહે છે કે તેણે યુફ્રેટિસ નદી પસાર કરીને સીર્યાનો મુલ્ક જીતવાની તલબ કીધી, એવી નેમથી કે મરનાર **એન્ટીઓકસે** પાર્થ્યા ઉપર ચહડાઇ આણી હતી તેનો કીનો લેવો. પણ એ વિચાર ઉપર તે અમલ કરે તે આગમજ તુરાની (સ્કીથ) લોકો સાથ તેને ખટપટ જાગી. **એન્ટીઓકસ**ના હુમલા સામે મદદ કરવા માટે આ લોકોની એક ફોજ **ફરહાદે** બોલાવી હતી તે મોડી આવી પુગ્યાથી કશી કામ લાગી નહિ, તોપણ તે સિપાહબચાઓએ પોતાના પગારની માંગણી કીધી અને સૂચવ્યું કે કોઇપણ બીજી લડાઇમાં અમોને મોકલવા. પણ અસ્કાની પાદશાહે આ સૂચના કબૂલ રાખવાની તેમજ પગાર આપવાની સાફ ના પાડી, જે ઉપરથી તુરાનીઓએ પાર્થ્યાનો મુલ્ક લૂટવા માંડયો. **ફરહાદ** તેઓ સામે લડવાને તૈયાર થયો. પણ તેની જોડે **એન્ટીઓકસ** સાથની મજકુર લડાઇ વેળા પકડાયલા યુનાનીઓની પણ એક ફોજ હતી, તેણે તેની સાથ દગો રમીને તેની ખરાબી કીધી. લડાઇ વેળા તે ફોજ તુરાનીઓ સાથ મળી ગઇ અને અસ્કાનીઓને હરાવ્યા. આ શિકસ્તમાં પાદશાહ **ફરહાદ** પણ માર્યો ગયો, અને તેની ઘણી ફોજ કતલ થઇ (ઇ. પૂ. ૧૨૫).

આ પાદશાહે માત્ર ૮ કે ૯ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, તોપણ એ સઘળી મુદત તેણે પોતાના બાહદુર પિતાનેજ પગલે ચાલીને શૂરવિરપણાંમાંજ ગુજારી હતી. તે સ્વભાવે નરમ તેમજ વળી કઠોર પણ હતો. શત્રુ ઉપર ઉપકાર કેમ કરવો તે તે સારી પેઠે જાણતો હતો.

ફસલ ૩—તુરાની શત્રુઓને જેર કરનાર પાદશાહ.

અર્દવાન ૨.

(ઇ. પૂ. ૧૨૫ થી ૧૨૪).

પાદશાહ **ફરહાદ**નાં તખ્ત ઉપર તેનો જૈફ કાકો **અર્દવાન** આવી બેઠો. માજી પાદશાહનો બેટો હતો કે નહિ તે જણાતું નથી; જો હોયા છતાં **અર્દવાન**ની નેમણુક થઇ હોય તો તે શાહજાદો બાળક વયનો હોવો જોઇયે. **ફરહાદ**ની ગમે એટલી બાહદુરી ને ફતેહ છતાં અસ્કાની શેહેનશાહાતનો સમય બારીક હતો, અને તેથી તખ્ત ઉપર એક બાળકને બદલે એક અનુભવી અને લડવૈયા પાદશાહની જરૂર હતી. બારીક સમય એમ હતો કે સ્કીથ તુરાનીઓ સાથની દુશ્મનીને દરમયાન યુનાની મિત્રો પણ શત્રુમાં બદલાઇ જઇ દુશ્મનોને મળી ગયા હતા, અને તેમના એ દગાને લીધેજ મરનાર પાદશાહનો જીવ ગયો હતો તથા તેની શિકસ્ત થઇ હતી. આ ભેગા શત્રુઓ પાયતખ્ત શેહેરો લૂટવા અને નાશ કરવાની તલબમાં હતા, તે ભયની જોડે વળી મરનાર પાદશાહે બેબિલોન્યામાં **હિમેરસ** નામે એક ખુબસુરત જવાન ઉપરની હદથી જ્યાદા ફિદાગીરીને લીધે તેને ત્યાંનો હાકમ બનાવ્યો હતો. તેણે તે તરફ જાસ્તી ચલાવવાથી પ્રજા બેદિલ થઇ ગઇ હતી, તથા પોતે વળી લડાઇમાં રોકાયો હતો ને આમ ભય વધ્યો હતો. આ સઘળાં રાજદ્વારી કારણોને લીધે **અર્દવાન** જેવા ૫૫ વરસની વયના પાદશાહની નેમણુક ઘણી વાજબી ગણી શકાય, જેનું પહેલું કામ ઉપલા સંપીલા શત્રુઓને દેશમાંથી મારી કહાડી સમાધાની પાંથરી નાખવાનું હતું.

પણ એક તરફથી રાજસભાએ આ નેમણુક કીધી કે બીજી તરફથી તેનો ઉપલો સઘળો ભય દૂર થઇ ગયો. તુરાની શત્રુઓ થોડી ઘણી લૂટફાંટ કરીને પોતાને વતન જીહુનનો દરિયો ઓળંગીને ચાલી ગયા, અને યુનાની લશ્કરીઓ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એકલા પડવાથી તેઓએબી વધારે સરકશી નહિ કરતાં ચૂપકીદી પકડી. પણ જ્યારે આ પિડા ટુંકેથીજ પતી, ત્યારે અશ્કાની રાજ્ય એક નવાં સંકટમાં આવી પડ્યું. ઉત્તર એશિયામાં છેક ઉત્તર મહાસાગરથી સીહુનના દરિયા (જકસાર્ટિસ નદી) અને થિયાનચાન પહાડો સુધીની બહોળી હદમાં એક જંગલી ભટકતી પ્રજા વસતી હતી, જે વખ્તેવખ્ત દક્ષિણ તરફના ફળદ્રુપ મુલુકો ઉપર દરોડો પાડતી હતી. આ તેના ધસારાથી બલ્ખબામીનાં યુનાની અને પાર્થીઆનાં અશ્કાની રાજ્યોને ઘણું ખમવું પડતું. અશ્કાનીઓની હિમત તેમની સામે લડવા જેટલી નહિ હોવાથી તેઓએ વરસની ચોકસ મુદત સુધી પોતાંની લીલોત્રીવાળી થોડીક જમીન તેમનાં ઢોરોનાં ચરાણને માટે મુફ્ત આપતી કરીને આ પિડા તરત વેળા પતાવી હતી. પણ બલ્ખની ભૂમિ પોતાની વધારે નજદીક હોવાથી પેલા ભટકતા ટોળાએ તો રફ્તે રફ્તે એ રાજ્યનો ઘણો ભાગ પોતાના કબજામાં લઇ લીધો. પ્રથમ સોગ્દિયાના હાથ કરીને હવે તેઓ ખુદ બલ્ખ ઉપર ધસારો લાવ્યા, અને શેવટે પાર્થીઆની પાદશાહાતની ઇશાણ સરહદ ઉપર આ લૂટારૂ લોકોનો ધુજારો શરૂ થયો.

એવું જણાય છે કે ઇ. પૂ. ૨૦૦ ને શુમારે હિયોંગ–નુ નામની પ્રજા, જેને કેટલાકો લૂટારા હન લોકો માને છે, તેણે યુઇ-ચિ નામે એક પ્રજાને તેના ચેન-સિના મુલ્કમાંથી હાંકી કહાડવાથી આ વતન છોડી આવેલી પ્રજા બલ્ખ તરફ ઉતરી પડી હતી. આ યુઇ-ચિ બે ભાગમાં વહેંચાઇ ગઇ, જેમાંનો એક નાનો ટિબેટ તરફ અને બીજો મોટો પશ્ચિમ તરફ ધસી ગયો. છેલાએ માર્ગમાં સુ નામના એક બીજા ટોળાને મારી તેનો મુલ્ક હાથ કીધો, ત્યારે સુ લોકો ફરગાના અને સીહુન તરફ ચાલ્યા. આથી થયું એમ કે સુ પ્રજા બલ્ખની પડોશમાં આવી, અને યુઇ-ચિ ઉપર એક નવા ટોળાએ હુમલો કરવાથી સુના મુલ્કમાંથી નાસી પાર્થીઆની સરહદમાં આવી વસી. આ રીતે ભટકતા લુટારૂ ટોળાઓના દરોડાઓ તવારીખમાં ઘણા સાધારણ છે, અને ખુદ ઇરાનની તવારીખમાં પણ તેમની ખુટ જણાતી નથી તે આ સફાઓ ઉપરથી તેમજ હખામની અને સાસાની જમાનાની તવારીખો ઉપરથી વાંચનાર જોઇ લેશે. માસાગેટી, સ્કીથ, તુરાની, ગેટી, હયતાલી, વગેરે નામોથી જણાયલા ભટકતા લૂટારૂ લોકોમાંનાજ ઉપલાબી હતા. આ છેલા યાને યુઇ-ચિ અને સુ ટોળાઓએ ઉપર મુજબ થોડીક મુદત સુધી ઠરીઠામ થયા પછી હવે તેમની ભટકતી જીંદગી મુજબ વધારે આગળ વધવાનો તેમને લોભ થયો. તેઓએ બલ્ખનું રાજ્ય લગભગ પચાવી પાડ્યું. વળી હિલમંદ નદીવાળો મુલ્ક હાથ કરીને તેઓએ ત્યાં પણ પોતાનું સંસ્થાન કરવાથી તે “ સકસ્તાન ” યાને સક (સ્કીથ) લોકોના મુલ્કને નામે એકવાર ઓળખાઇ ગયું છે, અને તેજ મુલ્ક આજે સજ(સક)સ્તાન અથવા સીસ્તાનને નામે ઓળખાય છે. તેઓ કાબૂલમાં દસ્ત બેસાડીને છેક હિંદુસ્તાન સુધી વધી ગયા હતા, અને તેમની ફતેહ ઉપરથીજ આપણા એ મુલ્કમાં ચોકસ મુદત સુધી સક (સને) ચાલ્યો હતો. સિંધુ પસાર કરીને તેઓએ વધારે આગળ વધવા માંડયું હતું, પણ તે તરફના એક બળવાન રાજાએ તેમને મારી કહાડવાથી આ લૂટારાઓનો દોર તુટો હતો (ઇ. પૂ. ૫૬).

હવે આ સર્વ લૂટારાઓને અસલી લખનારાઓ સકી અથવા સ્કીથી (સ્કીથ) લોકોને સાધારણ નામે ઓળખી ગયા છે, તો જોકે તેમના જુદા જુદા ટોળા મુજબ તેમનાં નામો જુદાં જુદાં છે. હિંદુસ્તાનમાં આવેલા સક ઉપરાંત વળી જત અથવા જીત લોકો, તથા માસાગેટી અથવા ગેટી લોકો પણ હતા. આ માસાગેટી લોકોનાં **હિરોડોટસ** વગેરે તવારીખનવેશોએ આપેલાં વર્ણન મુજબ તેઓ ગાડાંમાં બેસી ભટકતા અને સાથે ઢોરઢાંકને લઇ ફરતા, જેમનાં દુધ ઉપર તેમનું ગુજરાણ ચાલતું. દરેક જણ એક બાયડી કરતા, પણ તે બાયડી સર્વની ગણાતી. તેઓ અછા સ્વારી કરનાર તેમજ તીરંદાજ હતા. તેઓ વળી કોઇ કોઇ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વાર માણુસખાઉ પણ હતા. જૈફ અથવા મરવા સુતેલાને કુદ્રતી મોતે મરવા નહિ દેતાં તેનો જીવતાંજીવત ભોગ આપતા અને પછી તેનું ગોસ્ત રાંધી ખાતા. તેઓ જેહર પાયલા તીરો વાપરતા, અને સર્પનાં વીખ અથવા માણુસનાં જેહરી બનેલાં લોહીથી તીરના કાપલાને તર કરતા. તેઓ સૂરજને પૂજતા.

આવા લોકો ઉપર કહ્યું તેમ બલ્ખ સર કરીને પાર્થ્યા ઉપર તુટી પડવાની તલબમાં હતા, માટે નવો અસ્કાની પાદશાહ સ્કીથ શત્રુઓ સાથની પોતાના ભત્રિજાની છેલ્લી લડત પછી મુગો બેઠો નહિ. તેઓએ માજી પાદશાહનો જીવ લીધો હતો, તથા મુલ્ક લૂટી ખરાબ કીધો હતો, અને પછી તેઓ પોતાને વતન પાછા ચાલી ગયા હતા. તોપણ તેઓ પાછા નહિ આવે એવું કશું ન હતું. માટે તેઓ ફરીને ધુજારો લાવે ત્યાં સુધી ચૂપ બેસી રહેવાને બદલે અર્દવાને તેઓ ઉપર ચહડાઇ લઇ જવાનો કસ્દ કીધો. તેના મુલ્કની પડોશમાંનાં બલ્ખના પ્રાંતનો કાબુ ટોચારી નામના શત્રુઓના હાથમાં હતો, માટે હવે તેમનાથીજ પોતાને ખમવું પડશે એમ સમજીને પાદશાહે એજ લોકો ઉપર પહેલી ચહડાઇ કીધી, પણ લડાઇ ચાલી તેમાં આ જૈફ પણ બાહદુર પાદશાહ એક જેહરી તીરના જખમથી માર્યો ગયો અને તેની ફોજ શિકસ્ત ખાઇ નાઠી; કેમકે ઇરાન તેમજ ઉગમણા સઘળા દેશો ખાતે એવોજ ધારો પડી ગયો હતો કે લશ્કરનો સરદાર બેજાન થાય તો લશ્કરની તે હારજ ગણાય. આ બનાવ ઇ. પૂ. ૧૨૪ માં બન્યો હતો.

બાબ ૧૪.

રોમને રાજી રાખનારા પાદશાહો:

મેહેરદાદ ૨ જો; સાનાત્રોકિસ; ફ્રરહાદ ૩ જો; અને મેહેરદાદ ૩ જો.

(ઇ. પૂ. ૧૨૪ થી ૫૫ સુધી.)

૧—રાજયનો નવો ઉદય—તુરાની લૂટારાઓથી નિર્ભય થવું—સકસ્તાનની ફતેહ—આર્મીન્યામાં જીત—તે ઉપરના અશ્કાની અમલની આગળી પાછળી નોધ. પર્ગામસનાં રાજયમાં રૂમી સલતનત—રોમને મદદ આપવા માટે મેહેરદાદને ઈનામ—રૂમી અને અશ્કાની રાજ્યો વચ્ચે વધતો જતો સંબંધ—કેપેડોશિયાની હાકમી બાબે રૂમીઓ અને પોન્ટસવાળા મેહેરદાદ વચ્ચે વાંધો—અર્માની પાદશાહ તીગ્રાન અશ્કાની પાદશાહનો મુલ્ક જીતી લે છે—મેહર-દાદને મળેલી નામોસી—તેને 'મહાત્મા'નો ખેતાબ મળવાના સબબોની ખૂટ.

૨—તવારીખમાં ખાંચો—સાનાત્રોકિસ—તેને તીગ્રાનનો ભય—રૂમીઓના પગ પેશારા ઉપરથી સ્વતંત્ર રાજયોમાં પેઠેલો ભય—અશ્કાની પાદશાહની દાનેશમંદી ભરેલી કુનેહ. ફરહાદ ૩ જો—પૉમ્પી સાથે તેની દોસ્તી—એ દોસ્તીનું દગા ભરેલું પરિણામ—રોમ સાથની અશ્કાનીઓની મોટી દુશ્મનીનું બી—પોમ્પીના દગા ફટકા—ફ્રરહાદનું ખૂન. પાદશાહ મેહરદાદની આર્મીન્યા ઉપર સવારી—તે ગોર્ડિયેનીનો બાપીકો પ્રાંત પાછો જીતી લે છે—ઘાતકીપણાં માટે તેનું દેશનિકાળ થવું—રોમની મદદ માંગવામાં તેની નિરાશી—ભાઈના હાથ ઉપર તેનુ બેજાન થવું.

ફસલ ૧—સકસ્તાન અને આર્મીન્યાની ફતેહ.

મેહરદાદ ૨ જો.

(ઇ. પૂ. ૧૨૪ થી ૮૯.)

એ બાહદુર પાદશાહો એ જંગલી ઘાતકી લોકો સાથની લડાઇઓમાં ટુંક મુદતમાં માર્યા ગયાથી અશ્કાની પાદશાહાતની હાલત આગળ કરતાં પણ વધારે ભયભરેલી થઇ પડી. **અર્દવાન**ની જગા ઉપર તેનો બેટો **મેહરદાદ** તખ્તનશીન થયો, અને તેના ઉદયથીજ તેનાં રાજયનો ઉદય પાછો શરૂ થયો. આ પાદશાહને તેનાં મહાભારત કામો ઉપરથી તવારીખનવેશો 'મહાત્મા' નો એલકાબ આપી ગયા છે; પણ તેનાં એ નામ મુજબનાં કામોનો હેવાલ જોઇયે એટલો પુરતો તેઓ લખી ગયા નથી. એજ નામનો પહેલો માહત્મા પાદશાહ થોડાંજ વરસો ઉપર થઇ ગયો હતો તે કોઇબી રીતે આ બીજા કરતાં ઉતરતો ન હતો. ખરૂં જોતાં તેજ ખરો મહાત્મા હતો.

આ જવાન પાદશાહ પોતાના બાપના જેવોજ બાહદુર અને હિમતવાન હતો, અને તેથી બાપનું આરંભેલું કામ તેનાં મોત અને શિકસ્તને લીધે પડતું નહિ નાખતાં **મેહરદાદે** તે આગળ ચલાવ્યું, અને તુરાની શત્રુઓ સાથ એવી બળત્કારીથી લડત ચલાવી કે ઘણી-એક લડાઇઓમાં તેની ફતેહ થઇ અને તેમને દક્ષિણ તરફ ઉતરી પડતા અટકાવ્યા. આ બનાવ પછી પેલા ભટકતા લૂટારાઓએ પાર્થ્યાનું નામ ફરીથી લીધું નહિ, અને તેમના ચાલુ ભયમાંથી એ રાજય એ રીતે મુક્ત થયું. **મેહરદાદે** તેઓ ઉપર ખાલી ફતેહ માત્ર મેળવી નહિ, પણ તેમની કનેથી મુલ્કનો કેટલોક ભાગ પણ પડાવી લીધો, એમ એક લખનાર[1] કહી ગયો છે. બીજા હાથ ઉપર વળી અશ્કાની રાજયની હદ ઉગમણુ તરફ સીસ્તાન અથવા સકસ્તાનના સ્કીથ સંસ્થાન સુધી આગળ વધી હતી, તે બિના પણ **મેહરદાદ**ની મુલુકોની જીત બતાવે છે.

આ રીતે ઉગમણુ તરફ પુરતી જીત મેળવીને તથા શત્રુઓને શેવટના હરાવીને જવાનં

---

૧ સ્ત્રેબો લખે છે કે સ્કીથ લોકો કનેથી અશ્કાની લોકોએ બહખનો કેટલોક ભાગ પાછો મેળવ્યો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મેહેરદાદે પોતાની વાવ્ય સરહદ ઉપરના આર્મીન્યાના મુલકની ફતેહ કરવાની તલબ કીધી. આ ઠેકાણે જણાવવું જોઇયે કે આર્મીન્યા, પોન્ટસ, કેપેડોશિયા, બિથિન્યા વગેરે તે જમાનાના નાના નાના મુલુકો ખાતે જે સ્વતંત્ર પાદશાહો રાજ્ય કરતા હતા, તે સઘળા ઘણા ખરા માજદયસ્ની ધર્મ પાળનારા ઇરાની વંશના હતા. તેઓ બાબે અમે એક જુદાંજ પ્રકરણમાં કેટલુંક વિવેચન કરેલું છે, માટે આ ઠેકાણે લંબાણ કરવાની જરૂર જોતા નથી. **મેહેરદાદે** આર્મીન્યાના જે પાદશાહ ઉપર હુમલો કીધો તેનું નામ **અર્દાશીશ** અથવા રૂમી લખનારાઓ મુજબ **ઓર્તોઆદિસ્તસ** (?) હતું.[1] આ ધણી આર્મીન્યાના મોટા **તીગ્રાન** પાદશાહનો બાપ હતો, જેનો મુલ્ક પશ્ચિમે યુફ્રેટિસથી પૂર્વે અરાકસિસ નદી સુધી, તથા ઉત્તરે ખૂર નદીથી તે દક્ષિણે ટૈગ્રીસના ઉપલા ફાંટાઓ સુધી વધેલો હતો.

એવું જણાય છે કે હખામની પાદશાહાતની આખરી સુધી અર્માની લોકો તેમને તાબે રહ્યા, અને ત્યારબાદ **સેકંદરના** સરદાર **સિલ્યુકસ**નાં રાજ્ય સાથ જોડાયા. એ રાજ્ય વેળા તેઓ એકવાર સ્વતંત્ર થયા, પછી પાછા તાબે થયા, અને છેલે પાદશાહ **મેહેરદાદ ૧** લાએ છેક બેબિલન સુધી ફતેહ ચલાવ્યાથી સીર્યાનાં રાજ્યના તાબા તળેના બીજા પ્રાંતો જોડે આર્મીન્યાએ પણ સ્વતંત્ર થવા માગ્યું. એ વેળા ત્યાં **વહારશગ** નામે એક અસ્કાની શાહજાદાને **મેહેરદાદે** રાજા નેમ્યો, તેણે સ્વતંત્રપણે ૨૨ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું. તે દરમ્યાન આર્મીન્યાને કોહેકાફથી નીસ્બીસ સુધી અને કેસ્પિયનથી ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી વધારી દીધું. તેની પછી તેનો બેટો **અરશગ** અથવા **અરક** તખ્તે આવ્યો, જેણે ૧૩ વરસની મુદતમાં પોન્ટસના રાજાઓ સાથ અછી લડત ચલાવ્યા કીધી, અને તેની જગા ઉપર જ્યારે **અર્દાશીશ** આવ્યો, ત્યારે તેની સામે હવે અસ્કાની પાદશાહ **મેહેરદાદે** લડાઇ ઉઠાવી. જોકે તે પોતાનાંજ ખાનદાનનો હતો, તોપણ તે સ્વતંત્ર હતો; માટે **અર્દાશીશના** બેટા **તીગ્રાન**ને પોતાની દરબારમાં સાનમાં લઇને તથા કદાચ ખંડણી અને વફાદારીની શરતો કરાવી લઇને, **મેહેરદાદ** રાજી થયો, અને ખૂનરેજી અટકાવી. આ બનાવ ઇ. પૂ. ૧૦૦ ને આશરે બન્યો, જે પછી ચાર વરસ રહીને **અર્દાશીશ** ૨૫ વરસની પાદશાહી પછી મરણ પામ્યો, અને તેનાં તખ્તનો ધણી બળવાન પાદશાહ **તીગ્રાન** થયો.

પણ એક તરફ સક લૂટારાઓ અને બીજી તરફ અર્માનીઓને તાબે કરવા જેવાં સહેલ ફતેહનાં કામોજ **મેહેરદાદ** જેવા 'મહાત્મા' પાદશાહને માટે પુરતાં અને યાદગાર જણાયાં! તેના અમલમાં એ કરતાં વધારે અગત્યનાં બીજાં કશાં કામો બન્યાં નથી. પણ તેના પાડોશી રાજ્યોમાં એજ વખતે ઘણા અગત્યના ફેરફારો થયા અને બનાવો બન્યા હતા, જેમનું લંબાણ વિવેચન આપવું જોકે આપણા વિષયની બહાર છે, તોપણ તેમની નોંધ લેવી આપણી તવારીખમાં આગળ ચાલતાં મદદગાર થઇ પડે એમ છે, માટે તે ટુકમાં આ ઠેકાણે ટપકાવી લઇશું.

સીર્યાના મોટા ગણાતા પાદશાહ **એન્ટીઓકસ ૩ જાને** આ શેહનશાહતે પોતાનાં ભારી બળથી ઇ. પૂ. ૧૯૦ માં તાબે કર્યા પછી સીર્યા રોમનું એક પરગણું બની રહ્યું હતું. આ જીત પછી રૂમીઓએ આસ્તે આસ્તે એશિયામાં વધુ પગલાં લંબાવવા માંડ્યાં, મેસિડોન્યા અને યુનાન તેઓએ સર કર્યા, કાર્થેજનાં મોટાં રાજ્યનો નાશ કર્યો; અને

[1] રૂમી અને યુનાની લખનારાઓએ અસલી હખામની અને સસાની નામો કેવાં બિગાડી નાખેલાં છે તે વાંચનારથી છુપ્યું નથી; અને તેમજ ઉપલું નામ પણ કેવળ બિગડી ગયલું જણાય છે. આ એક ઇરાની નામ છે, અને જોકે બીજા લખનારાઓ તેને અર્થો આદિસ્તી અથવા અર્તાદિસ્તી લખે છે, તોપણ રૉલિન્સન ધારે છે કે આ અર્તવસ્દીસ જેવું કાંઇ હોવું જોઇયે. ખોરનના મુસા મુજબ એ નામ અર્દાશીશ છે, જે વાજબી લાગે છે.—Sixth Oriental Monarchy, સ० ૧૨૫, નોટ ૧.

સીર્યા સુધી તો પોતાનાં રાજ્યની ઉગમણુ તરફની હદ હતીજ, માટે હવે તેને વધારે આગળ લંબાવીને વિસ્તાર વધારવાનો લોભ રૂમી જેવી બળવાન અને તેજ વખ્તે અતિ લોભી પ્રજાને થાય તેમાં નવાઇ નથી. એજ વખ્તે પર્ગામસનાં રાજ્યના સ્વતંત્ર પાદશાહોનું વંશ વારસ વિનાનું થઇ પડ્યાથી પહેલી શરૂઆત તેઓએ ત્યાં માથું મારીને કરી. એકવાર આગળ રૂમીઓએ એજ નાના મુલ્કના એક રાજા **યુમીનિસ**નાં રાજ્યની હદ લગભગ બેવડી વધારી આપવામાં મદદ આપેલી હતી, માટે જ્યારે **એટેલસ ૩જો** મરવા સુતો ત્યારે રોમે તેને ભમાવીને તેનું તમામ રાજ્ય પોતાની આગળી સેવાઓના બદલા દાખલ પોતાનાં નામ ઉપર કરાવી લીધું ! જોકે આ નવાઇ જેવાં કામ સામે જૈફ રાજાના એક ખેશીએ બહુ વાંધો લીધો, તોપણ રૂમીઓ પૉન્ટસવાળા ૪ થા **મેહેરદાદ**ની મદદથી પર્ગામસ પચાવી બેઠા, તથા ફ્રીજ્યાનો પ્રાંત જે પર્ગામસને તાબે હતો તેનો એક ભાગ **મેહેરદાદ**ને ઇનામમાં બક્ષી બાકીનો પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી દીધો. આ રીતે પશ્ચિમ એશિયામાં પોતાનો પગપેશારો મજબૂત કરીને રોમ તે તરફનાં નાનકડાં રાજ્યોમાં વખ્તેવખ્ત ઉઠતા ફેસાદ અને વાંધાઓમાં માથું મારવા લાગ્યું, અને પોતાનાં જબરાં બળથી કજીયો ભાંજવાને બહાને તેણે ઘણો લાગવગ તેમજ સત્તા વધારી દીધાં.

આ સઘળું યુફ્રેટિસ નદીની પેલી બાજુ તરફજ અત્યાર સુધી ચાલ્યા કરતું હતું. હજી અશ્કાની પાદશાહોને એ બાબતમાં કશું લાગતું વળગતું ન હતું, અને રૂમીઓ પણ તેમને છેડવા માંગતા ન હતા. આ બંને રાજ્યો વચ્ચે સીર્યા, આર્માન્યા, અને કેપેડોશિયાના મુલુકો આવેલા હતા, એટલે એ બંને મોટાં રાજ્યોને અથડી પડવાનો સંભવ દૂર હતો. તોપણ એક તરફથી સીર્યા રોમના હાથમાં અને આર્માન્યા પાર્થ્યાના હાથમાં આવ્યાથી બંને શેહનશાહાતો એકેકની વધારે પાસે આવી લાગી, અને બંને એકેકના વધારા તરફ શકની નજરથી જોવા લાગી. તેઓ વચ્ચે આસ્તે આસ્તે હવે સંબંધ થતો ચાલ્યો અને તે આગળ વધતો ગયો. આ વાતને દરમયાન પૉન્ટસનાં નાનાં રાજ્યનું પરિબળ ઘણું વધી ગયું. ત્યાંનો છેલ્લો પાદશાહ ૪ થો **મેહેરદાદ** જે રૂમીઓનો મિત્ર હતો, તેની ગાદી ઉપર તેનો બેટો ૫ મો **મેહેરદાદ** આવ્યો, જેણે પોતાનાં બળથી પોતાનાં રાજ્યને એક નાની જેવી શેહનશાહાત બનાવી દીધી. આર્માન્યા દેશ બે ભાગમાં વહેચાયલો હતો, જેમાંનો મોટો જ્યારે અશ્કાની પાદશાહોની હથેલીમાં હતો, ત્યારે નાનો આ **મેહેરદાદે** કબજે કરી લીધો; અને તેની જોડે વળી કોલ્ચીસ, કાળા સમુદ્રનો આખો પૂર્વ કાંઠો, બોસ્ફોરસનું રાજ્ય, અને ત્યાંથી છેક નીસ્ટર નદી સુધીનો મુલ્ક તેણે હાથ કરી લીધો. વળી એ સઘળાંથી નહિ ધરાતાં તેણે બિથિન્યાના રાજા **નૈકોમિડિસ** સાથ મળી જઇને પેફ્લેગોન્યાનો અર્ધો ભાગ પચાવી પાડ્યો, ગેલેશિયા સર કર્યું, અને છેલ્લે કેપેડોશિયાને પોતાના કબજામાં લેવાની તે તજવીજ કરવા લાગ્યો.

આ છેલ્લાં કામમાં **મેહરદાદ**ને મોટાં આર્માન્યાના નવા રાજા **તીગ્રાન**ની છુપી મદદ હતી. તેને **મેહરદાદે** પોતાની બેટી **કિલયોપેત્રા** શાદીમાં આપી હતી, અને તેથી આ સસરા જમાઇએ રાજ્ય વધારવાનો ઠીક ઘાટ રચ્યો હતો. વાંચનારે યાદ રાખવું કે આ **મેહરદાદ** તે પાર્થ્યાનો **મેહરદાદ ૨ જો** નહિ પણ પૉન્ટસનો પ્રખ્યાત પાદશાહ **મેહરદાદ ૫ મો** હતો, જેનું રસીલું દાસ્તાન આપણુ આગળા સફાઓમાં વાંચી ગયા છિયે. **તીગ્રાન** અશ્કાની વંશનો હોવાથી તે અશ્કાની **મેહરદાદ**નો તાબેદાર હતો, જેને તેના મરનાર બાપે પોતાની પાર્થ્યા તરફની વફાદારીની સાનમાં આપેલો હોવાથી તે અશ્કાની દરબારમાંજ રહેતો હતો, પણ **અર્દાશીશ**નાં મરણથી પોતાનું તખ્ત લેવા છુટો થઇ આર્માન્યા ગયો હતો (ઇ. પૂ. ૯૬). પણ હવે તે પોતાના સસરા ઇરાની વંશી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પૉન્ટસવાળા **મેહેરદાદ** સાથ મળી ગયો. જોકે રૂમીઓ આ **મેહેરદાદ** સાથ લડાઇમાં ઉતરવાને રાજી નહતા, તોપણ તેનાં રાજ્યનો વધારો જોઇ તેમને બળાપો થતો હોવાથી કેપેડોશિયા તેના હાથમાં જતું અટકાવવાને તેંઓ સાવધ થયા. **મેહેરદાદ** અને તેના જમાઇ **તીગ્રાન**ની મતલબ એ પ્રાંતની હાકમી ઉપર પોતાની તરફનાં એક પુતળાંને બેસાડી પોતાનું કામ કહાડી લેવાની હતી, પણ તેમ થવા નહિ દેતાં રૂમી અધિકારીઓએ **સિલા** નામે સરદારને ઇ. પૂ. ૯૨માં એશિયા ખાતે મોકલીને પેલાં પુતળાંને બદલે **આર્યબુર્ઝીન** નામના ઘરાની વંશી પાર્સી પાદશાહને કેપેડોશિયાનાં તખ્ત ઉપર બેસાડવા માટે મોકલ્યો, જો કે આ શાહાજાદો એ રાજ્યનો હકદાર પાદશાહજ હતો, તોપણ તેને ઉઠાડી મૂકી **મેહેરદાદ** અને **તીગ્રાને** રાજ્યમાંથી હાંકી કહાડયો હતો.

હવે આ કામમાં રોમ ઇનસાફથી વર્ત્તવા માંગતું જણાયછે ખરૂં, પણ તેની નેમ જુદીજ હતી. **સિલાએ** **આર્યબુર્ઝીન**ની પક્ષે રહીને પંહેલી લડાઇ અર્માની રાજા **તીગ્રાન** સાથે કીધી, અને તેને જબરી શિકસ્ત આપીને કેપેડોશિયામાંથી તેનાં નેમેલાં પેલાં પુતળાં સુધાં હાંકી કહાડયો. આથી અસ્કાની પાદશાહને કાંઇ થોડી ખુશી ઉપજવી જોઇયે નહિ, કેમકે **તીગ્રાન**ને છોડી તેના બાપનું રાજ્ય આપતી વેળા તેની કનેથી આર્મીન્યાનો એક પ્રાંત પોતે લેવાની અસ્કાની **મેહેરદાદે** શરત કીધી હતી, જે આર્મીન્યાના આ રાજાએ પ્રથમ પાળી ખરી, પણ પછી લાગ ફાવતે તે પાછો જીતી લીધો, એટલુંજ નહિ પણ ખુદ પાર્થીઆના મુલકનો નિનિવેહ અને આર્બેલા તરફનો કેટલોક ભાગ ખરાબ કીધો. આથી અસ્કાની **મેહેરદાદ** તેના ઉપર રીસે ભરાયલો હતો એટલામાં **તીગ્રાન**ની રૂમીઓનેહાથની ઉપલી શિકસ્તથી તે ઘણો રાજી થયો. તેણે આ મામલો જોઇનેજ રૂમી સરદાર **સિલા** ઉપર એલચીને મોકલીને રૂમી અને અસ્કાનીઓ વચે અરસપરસની મદદ માટેના કોલકરાર કરવા ચહાયા, જે વાત **સિલાએ** પસંદ કીધી ખરી, પણ આવા કરાર કરવાનો તેને એખ્ત્યાર મળેલો નહિ હોવાથી જ્યારે કરાર કશા થયા નહિ ત્યારે બંને રાજ્યો વચે દોસ્તીનો સારો આવજો ભાવજો થયો.

પેલી તરફ **તીગ્રાન** પાર્થીઆ ઉપરના ઉપર કહેલા છેલ્લા હુમલાઓથી તૃપ્ત નહિ થતાં એક વાર ફરીને નવી ચહડાઇ લઇ ગયો અને ઇ. પૂ. ૯૨ થી ૮૩ સુધીના વરસોમાં અસ્કાની હકુમતને બહુ ઝાંખ લગાડી, એટલુંજ નહિ પણ ઉપલાં મેસોપોટેમ્યાનું આખું રાજ્ય પોતે દબાવી બેઠો, જ્યાં એક અસ્કાની રાજા હકુમત ચલાવતો હતો. પણ એ સઘળું બને તે આગમજ તો મોટો યાને અસ્કાની **મેહેરદાદ** ઇ. પૂ. ૮૯માં મરણ પામ્યો. તેણે એકંદર ૩૫ વરસોની લાંબી મુદત સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું હતું, પણ તેનાં છેલ્લાં વરસોમાં **તીગ્રાન**ના હાથ ઉપર તેને બહુ સોશવું પડયું હતું. તેને 'મહાત્મા'નો એલકાબ રૂમીઓ આપી ગયા છે તેનો આધાર કશો તેની તવારીખના બનાવો ઉપરથી મળતો નથી. જો **મેહેરદાદ** નામ ધરાવનારા અસ્કાની પાદશાહોમાં એલકાબને લાયક કોઇબી હોય તો તે **પહેલો મેહેરદાદ** હતો, અને તેમ અમે આગળ જણાવી ગયા છિયે. જો આ બીજો **મેહેરદાદ** મહાત્મા હતો તો તેની મોટાઇને તેના **તીગ્રાન** જેવા એક ખંડિયા રાજાથી લાગેલા જખમો સામે તે અટકાવતો શું પણ ઉપાયો પણ કાં કરી શકયો નહિ, એ અગત્યનો સવાલ છે. રૂમીઓ સાથ તેણે શોધેલી દોસ્તી તેનાં રાજ્યને માટે કેવી આફતકારક નિવડી તે પાછળા બનાવો બરાબર દેખાડી આપે છે.

ફસલ ૨—નબળા પાદશાહોનો તબક્કો.

મેહેરદાદ પછી તેનાં તખ્ત ઉપર કોણ આવ્યું—તેનો બેટો, કે ભાઇ, કે કાકો—તે કશું જણાતું નથી. અસ્કાની તવારીખનો મૂળ આ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ધાર રૂમી લખનારાઓ ઉપર છે, અને તેમાં મુખ્ય **જસ્ટીન** નામનો તવારીખનવેશ છે; પણ તેણે યા બીજા કોઇએ **મેહરદાદ**નાં મરણ પછીની સહી તવારીખ આપી નથી. થોડેક વરસે **સાનાત્રોકિસ** નામે એક પાદશાહ થયલો તેઓ જણાવે છે, પણ ત્યારે આ છેલ્લાં નામવાળા ધણી અને **મેહરદાદ રજા** વચ્ચે કોણનું રાજ્ય હતું તે અંધારામાંજ રહ્યું છે. **રૉલિન્સન** અનુમાન કરે છે કે આ બેઉની વચ્ચે કંઇંજ નહિ તો બે પાદશાહો જરૂર થઇ જવા જોઇયે, જેમનાં નામો વટીક આપણ જાણતા નથી. તોપણ તે **લુશ્યન** નામે એક રૂમી લખનારને આધારે આ ગાળો પુરવા માટે

મ્નાસ્કીરાસ[1]

નામે પાદશાહનું નામ આગળ ધરે છે, જે ૯૬ વરસની જૈફ ઉમરે મરણ પામ્યો હતો.

ગમે તેમ હોય પણ **મેહરદાદ**નાં મરણ પછી અશ્કાની ખાનદાનમાં તખ્ત માટે જબરી મારામારી ચાલેલી લાગેછે, અને રાજ સભા ઘણું કરીને પાકટ અનુભવવાળા શાહજાદાઓનેજ પાદશાહ ઠરાવતી હોય એમ માલુમ પડે છે. કદાચ આથી માંહોમાંહેની લડાઇ બરપા થઇ હોય, બીજા જવાન ઉમેદવારો રાજસભામાં મતફેર પડવાથી વધુ મતને તાબે નહિ થતાં હથિયાર સજી લડવા નિકળ્યા હોય, અને એ રીતે એક પછી એક અનેક પાદશાહો ટુંક મુદતને માટે અમલ ચલાવી ગયા હોય, તેથી રૂમી લખનારાઓને તેમની નોંધ લેવાને બન્યુ ન હોય, એ બનવા જોગ છે.

હવે આ ગાળો માત્ર ૧૩ વરસનોજ છે. ઇ. પૂ. ૮૯ માં **મેહરદાદ** મરણ પામ્યો, અને ૭૬ માં ઉપર જણાવેલાં **મુશ્કેલ** નામ વાળો

સાનાત્રોકિસ

(ઇ. પૂ. ૭૬ થી ૬૮)

પાદશાહ થયો, જે વળી **સીનાત્રોકિસ** તથા **સીન્ત્રીકસ**ને નામે પણ ઓળખાયો છે. પણ સિકાઓ ઉપર તો પાદશાહનું નામ "પહેલું" લખ્યું તેજ છે. તે તખ્તે બેઠો ત્યારે તેની વય ૮૦ વરસની હતી. કદાચ વચમાંનાં ૧૩ વરસોમાં અનેક જવાન રાજકુંવરો માંહોમાંહેની લડાઇઓમાં નાશ પામ્યા હોય તેથીજ આવા જૈફ ધણીને તખ્ત મળ્યું હશે કે કેમ, તે કહી શકાય એમ નથી. તે કોણ હતો, તેબી નક્કી જણાતું નથી. **રૉલિન્સન** તેને પહેલા **મેહરદાદ**નો બેટો અને બીજા **ફરહાદ**નો ભાઇ ઠરાવવા માંગે છે, અને કહે છે કે કદાચ સ્કીથ (તુરાની) લોકો સાથની નાશકારક લડાઇમાં તેને સાનમાં આપવાની ફરજ પડી હોય, અને તેથી તેઓએ તેને પોતાની દરબારમાં રાખ્યા બાદ શેવટે પોતાનીજ મદદથી અશ્કાની તખ્ત ઉપર બેસાડયો હતો.[1] પાદશાહનાં ખુદ તુરાની નામ ઉપરથી પણ આ અટકળને ટેકો મળે એમ છે, જે બીજા પાદશાહોનાં જેવું ઇરાની નામ નથી.

આ ઘરડો પાદશાહ તખ્તે આવે તે આગમજ તેનાં રાજ્યનો આથમણુ તરફનો કેટલોક મુલ્ક આર્મીન્યાનો જબરો પાદશાહ અને પોન્ટસવાળા **મેહરદાદ**નો જમાઇ **તીગ્રાન** જીતી ચૂક્યો હતો. તેની સામે લડવા જવાને નબળો અશ્કાની પાદશાહ જેમ ઘડપણ તેમજ રાજ્યની નિર્બળતાને લીધે અશકત હતો. **તીગ્રાન**નું બળ વળી વધ્યુંજ જતું હતું. પોતે મોટાં આર્મીન્યાનો ધણીતો હતોજ, અને જ્યારે આસપાસ પોતાની સત્તા ઘણી વધી ચાલી ત્યારે તે નાનાં આર્મીન્યાના રાજાને મારીને તેનું રાજ્ય પણ લઇ

૧ આવો કોઇ અરકાની પાદશાહ થઇ ગયલો સિધ્ધ થતો નથી. પહેલાં તો આ નામજ વિચિત્ર લાગે છે. પ્રોફેસર ગાર્ડનર "અશ્કાની સિકાઓ" બાબેના પોતાના ગ્રંથમાં જે સાર ઉપર આવે છે તે ખરો લાગે છે કે કામ્નાસ્કિરાસ નામ ઉપરથી આ "મ્નાસ્કિરાસ" અપભ્રંશ થયલું છે. આ વિદ્વાન કામ્નાસ્કિરાસને વળી અરકાની અમલમાં કોઇ ખંડિયો રાજા ધારે છે, પણ તે શાપરથી એમ ધારે છે તે જણાતું નથી. રૉલિન્સન પ્રથમ મ્નાસ્કિરાસને અશ્કાની પાદશાહ લેખે છે (જુઓ તેની "Sixth Oriental Monarchy," સફે ૧૩૯), પણ પાછળથી પ્રોફેસર ગાર્ડનરને આધારે પોતાનું મત ફેરવે છે. (જુઓ તેનો નવો "Story of Parthia"ની તવારીખનો ગ્રંથ, સ૦ ૪૨૦.

૧ Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૧૩૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બેઠો. પાર્થીઆનાં રાજ્યના કેટલાક કીમતી પ્રાંતો સર કર્યા જોડે તેણે વળી આજરબાઇજાન (મીડયા એત્રોપેટેની)ના રાજાને પણ પોતાના તાબામાં કરી લીધો. એજ વખ્તે સીર્યામાં **સિલ્યુકસ**નાં ખાનદાનીઓ સત્તા માટે લડી મરતા હતા તેમના ઝગડાથી કંટાળીને રહેવાસીઓએ **તીગ્રાન**ને વચે નાખવા માંગ્યું, અને એ તકનો એકદમ લાભ લઇને તે માત્ર સીર્યાનોજ નહિ પણ સિલીશ્યા અને ફિનીશ્યાનો પણ ધણી થઇ બેઠો (ઇ. પૂ. ૮૩). ઉત્તર મેસોપોટેમ્યા અથવા ગોર્ડિયેની પ્રાંતે તેણે પોતાનાં નામ ઉપરથી તીગ્રાનોકર્તા (તીરગર્દ) નામનું એક પાયતખ્ત બાંધ્યું, જ્યાં ૧૨ યુનાની શેહેરોને ઉજડ વાળીને વસ્તી વસાવી, જેમાં ૩૦૦૦૦૦ તો કેપેડોશિયાનાંજ રહેવાસીઓ હતાં. આ નવાં શેહેરને તમામ મોજમજાહ અને એશ આરામનું ધામ બનાવ્યું અને કોઇથી વૈભવ જે આ દુનિયામાં મળી શકયો તે મેળવવા માટે પૈસાની કશી વાણ કીધી નહિ. શેહેરની દેવાલો અથવા ફરતા કોટ વળી પોતાની કીર્તિમાં ન્યારાજ હતા.

આ મોટું પાદશાહી શેહેર પાર્થ્યાની હાલની સરહદ ઉપર હોવાથી તે એ દેશને માટે મોટા ભય જેવું હતું. વળી મેસોપોટેમ્યાના જે પ્રાંતમાં તે બાંધ્યું તે થોડાંજ વરસ આગમજ અશ્કાનીઓનો પોતાનો મુલ્ક હતો, જે ઉપર કહ્યું તેમ **તીગ્રાને** જીતી લીધો હતો. એટલામાટે નવા ૮૦ વરસના જેફ અશ્કાની પાદશાહને માટે આ એક બડો જબરો શત્રુ તેનાં પાસાંમાં એક કાંટા મિસાલ ખુંચતો હતો. તે કોઇપણ દહાડે પાર્થ્યા ઉપર બીજી મરતબે તુટી પડી નવી જીત કરે તેમાં થોડોજ શક હતો. વળી શાહનશાહ યાને 'પાદશાહોનો પાદશાહ' એ ખેતાબ અત્યાર સુધી એકલા અશ્કાની પાદશાહોજ ધારણ કરતા હતા, તેજ ખેતાબ **તીગ્રાને** પોતે ધારણ કરવાની ધારણા જાહેર કીધી હતી, તે પણ એક નવું દુખ હતું. **તીગ્રાન**ના આવા ધાકને લીધે પોન્ટસવાળા **મેહેરદાદ** સાથ મળી જવાનું અશ્કાનીઓને માટે મુશ્કેલ થઇ પડયું હતું, અને તેથીજ માજી પાદશાહ **મેહેરદાદે** રૂમીઓ સાથ દોસ્તી રાખવાની ખાહેશ દેખાડી હતી, અને હાલનો જેફ પાદશાહ તે દોસ્તી કાયમ રાખી બેઠો હતો.

પણ રોમે, આપણે આગળ જોઇ ગયા તેમ, કેપેડોશિયાના હકદાર પાદશાહ **આર્યબુર્જીન**નો પક્ષ ખેંચીને પોતાના સરદાર **સ્રીલા** મારફતે **તીગ્રાન**ને વીશેક વરસ ઉપર હરાવ્યો હતો, જે વખતથી એશિયાનાં પૉન્ટસ અને આર્મીન્યાનાં રાજ્યોને રોમ ઉપર બેવિશ્વાસ બેઠો હતો. **તીગ્રાન**ને હરાવ્યો તેથીજ નહિ, અથવા પર્ગામસનું રાજ્ય પચાવી પાડયું તેથીજ નહિ, પણ હવે રોમે બીજાં નાનાં રાજ્યોને પોતાના કાબુમાં લેવા માંડયાં, તથા ત્યાં પોતાનું કામ કહાડી આપે એવાં પુતળાંઓને બેસાડવા માંડયાં, તથા ફ્રીજ્યાનો મુલ્ક તેના રાજા **મેહેરદાદ**ની બાળ વયમાં બથાવી પાડયો તેથી **તીગ્રાન** અને તેનો સસરો **મેહેરદાદ** રોમના આ સઘળા પગપેસારા તરફ બહુજ શકની નજરથી જોતા હતા. પણ એટલુંજ નથી. હવે તો રૂમીઓને આ છેલ્લા **મેહેરદાદ** અને તેના જમાઇ સાથ ચાલુ લડાઇઓમાં ઉતરવું પડયું હતું, અને પહેલી લડાઇ (ઇ. પૂ. ૮૮ થી ૮૪)માં તેઓએ તેમને જબરી શિકસ્ત પણ આપી હતી. આથી અશ્કાની પાદશાહ પોતે પણ જેમ પોતાના ઉપલા પાડોશીઓથી તેમજ રૂમીઓનાં વધતાં જતાં બળથી બિહવા લાગ્યો. રૂમીઓ સાથની તેની દોસ્તી છતાં, અને **મેહેરદાદ** અને **તીગ્રાન** સાથની દુશ્મની છતાં, તેણે પોતાના આ દુશ્મનો સામે તે દોસ્તને લશ્કરી મદદ આપવાના અખાડા કીધા. **મેહેરદાદે** પણ આ મદદ મંગાવી હતી, જેને તે આપવાની તો અશ્કાની પાદશાહે સાફ નાજ પાડી. રૂમીઓ અને તેમના હરીફો વચે બીજી લડાઇ (ઇ પૂ. ૭૪ થી ૬૪) ચાલી તે દરમયાન તેણે બેઉ પક્ષવાળાઓની જબરી માંગણી છતાં એકને પણ આશ્રો આપવાના અખાડા કીધા. ઇ. પૂ. ૬૯માં લડાઇની આગ વધતી વધતી છેક પાર્થ્યાની સરહદ ઉપર આવી, અને તેમાં બેઉ હરીફોનાં સંખ્યાબંધ માણસોની ખૂનરેજી ચાલ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વાથી તેઓનાં લશ્કરો બહુ દુર્બળ થઇ ગયાં, ત્યારે તેઓએ જૈદ્દ પાદશાહની ઘણીજ મિનતજારીથી મદદ માંગી. એ વખતે તેણે બેઉની છાતીએ હાથ આપ્યો. બેઉને મદદ આપવાની હાથતાલી આપી, અને બેમાંના એકનેબી કશી મદદ કીધી નહિ. આ કામ મોટા કુનેહબાજ પાદશાહથીજ થઇ શકે. અશ્કાની પાદશાહ કદાચ વચનભંગનો તકસીરવાર કહેવાય, પણ આમ કરીને તેણે પોતાનાં રાજ્યને ખરાબ થતું બચાવી લીધું, એટલુંજ નહિ પણ જે બે હરીફોથી તે બિહતો હતો તેમને પોતપોતાવચ્ચે લડીમરી નબળા પડવામાં પોતાનો બચાવ જોયો.

પણ રૂમી સરદાર લુકુલ્લસને અશ્કાની પાદશાહની ખોટી કબૂલતોથી એટલું બધું માઠું લાગ્યું કે તેણે મેહરદાદ સાથની લડાઇ પડતી નાખીને પાર્થીઆ ઉપરજ લડાઇ લઇ જવા ધાર્યું. પણ તેના શત્રુઓની ચાલુ ફતેહોને લીધે, અને લડાઇનું મથક પાછું ઉત્તર તરફ બદલાયાથી આ ધારણા પાર પાડવાને રૂમીઓને બન્યું નહિ, અને તેમને હજી બીજાં થોડાંક વરસ અશ્કાનીઓની મદદ વિનાજ લડાઇ ચાલુ રાખવી પડી. પણ હવે જૈદ્દ સાનાત્રોકિસનું મરણ નિપજ્યું, અને તેનાં તખ્ત ઉપર તેના બેટાની નેમણુક થઇ.

ફરહાદ ૩ જો

(ઇ. પૂ. ૭૬ થી ૬૮).

નવા પાદશાહનું નામ ફરહાદ હતું, જેણે પોતાના અમલની શરૂઆતમાં તો પોતાના બાપને પગલે ચાલીને લડતા હરીફોમાંના કોઇનોબી પક્ષ ખેંચવાની સાફ ના પાડી. ઇ. પૂ. ૬૬ માં બેઉ પક્ષકારોએ ફરહાદને લાલચ દેખાડી કે અગરજો તે મદદ આપશે તો તીગ્રાને જીતી લીધેલા તેના પ્રાંતોનું તેને ઇનામ બક્ષવામાં આવશે. આથી લલચાઇને અશ્કાની પાદશાહે મેહરદાદને નહિ પણ રૂમી લશ્કરનો નવો સરદાર પૉમ્પી, જે પાછળથી 'મહાત્મા'ને નામે ઓળખાઇ ગયો છે, તેની સાથ દોસ્તી બાંધીને એવું નકી કીધું કે એક તરફથી રૂમીઓ મેહરદાદ સાથ લડે ત્યારે બીજી તરફથી ફરહાદે આર્મીન્યા ઉપર ધસી જઇ તીગ્રાનની પૂઠ પકડવી. આ કામ અશ્કાની પાદશાહે એવીતો અછી રીતે બજાવ્યું કે પૉમ્પીને પોતાના શત્રુ સામે લડવાનું બહુ સહેલ થઇ પડયું, કેમકે તીગ્રાનને પોતાનો મુલક સાચવવો પડવાથી તે પોતાના સસરાને મદદ આપી શકયો નહિ.

હવે આ બનાવો બને તે આગમજ એવું બન્યું હતું કે તીગ્રાનનો વડો બેટો, જેનું નામ પણ એજ હતું, અને તેથી જેને આપણે આગળા સફાઓમાં નાના તીગ્રાનને નામે ઓળખ્યો છે તેણે પોતાના બાપ સામે કમર બાંધી બલવો ઉઠાવ્યો હતો, અને તેમાં તેની શિકસ્ત થવાથી તેણે અશ્કાની દરબારમાં આશ્રો લીધો હતો. ફરહાદ પાદશાહે તેને પોતાની જોડે રાખ્યો હતો, અને આ જવાન શાહજાદાને આર્મીન્યાનાં તખ્ત ઉપર આવેલો જોવાને ત્યાંની કેટલીક રૈયતો રાજી હતી, માટે બાપ બેટા વચેના કજીયાને વધારી દઇ, જવાન તીગ્રાનને કેટલાંક લશ્કર સાથ આર્મીન્યા રવાના કરી રૂમીઓને મનગમતો ઘાટ ઉતારવાનું ફરહાદે દરસ્ત ધાર્યું. આ મતલબથી તે એક ફોજ લઇ આર્મીન્યા ઉપર ચહડી ગયોં, અને સઘળે નાશ પાંથરતો છેક પાયતખ્ત આર્તાક્ષાતા સુધી જઇ પુગ્યો. તેને આવતો જોઇ બુઢો તીગ્રાન પાસેના પર્વતોમાં નાસી ગયો. ફરહાદે પાયતખ્તને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ શેહર એકદમ તાબે થાય એવું નહિ જણાયાથી જવાન તીગ્રાનને એ કામ સોંપી તે પોતે પાછો ફર્યો. પણ આનું પરિણામ ઘણુંજ માઠું આવ્યું, કેમકે એકગમથી ફરહાદ પોતાના રાજ્ય તરફ પાછો ફર્યો કે બીજી ગમથી બુઢા તીગ્રાને નિકળી આવી, પોતાના બેટાની અશ્કાની ફોજ ઉપર હુમલો કરી તેને તેના જવાન સરદાર સુધાં પોતાના મુલકમાંથી મારી કહાડી. પણ અંતે તીગ્રાનને તાબે થવાની ફરજ પડી. તે કંઇ ફરહાદને નહિ પણ પૉમ્પીને શરણ થયો, કેમકે મેહરદાદ સામેની લડાઇમાં રૂમીઓની પાકી જીત થવાથી તે પૉન્ટસવાળા પાદશાહને દૂર નાસી જવું પડયું હતું, અને એ રીતે તીગ્રાન મદદગાર વિનાનો થઇ પડયો હતો.

તીગ્રાન આ રીતે તાબે થયો તે પોતાની સેવાઓથી હતું એમ સમજીને હવે અશ્કાની પાદશાહે ફતેહમંદ **પૉમ્પી** કનેથી પોતાનાં ઇનામની માંગણી કીધી; એટલે જે પોતાનાંજ રાજ્યના પણ ખુદ **તીગ્રાને** જીતી લીધેલા આડિયાબીની અને ગોર્ડીયેનીના પ્રાંતો પાછા મેળવવા માંગ્યા. પણ રૂમી સપેહસાલારે વચન ભાંગ્યો. તેણે પહેલો પ્રાંત **ફરહાદ**ને લેવા દીધો, પણ બીજો જવાન **તીગ્રાન**ને આપવા માંગ્યો, અને જ્યારે તે જવાનથી પોતે નારાજ થયો ત્યારે કેપેડોશિયાવાળા પોતાના પુતળાં-રાજા **આર્યબુર્ઝીન**ને તે આપી દીધો. પણ આ ગોઠવણબી અમલમાં આવી શકી નહિ, કેમકે એક તરફથી અશ્કાનીઓ અને બીજી તરફથી અર્માનીઓ એ પ્રાંત માટે લડવા લાગ્યા. **પૉમ્પીની** મતલબ અશ્કાનીઓનું બળ વધવા દેવાની ન હતી, માટે તેમનીજ માલેકીનો ઉપલો પ્રાંત તેમનેજ આપી દેવાની હવે તેણે સાફ ના પાડી, એટલુંજ નહિ પણ તેમને તેમના એ પ્રાંતમાંથી હાંકી કહાડવાની ધમકી આપીને તે પાર ઉતારવા માટે **આફ્રેન્યસ** નામે સરદારને મોકલ્યો, એવું ફરમાવીને કે તેણે અશ્કાનીઓને હાંકી કહાડીને ઉપલો પ્રાંત આર્મીન્યાના રાજા **તીગ્રાન**નેજ આપી દેવો! એજ વખતે વળી **પૉમ્પી** પાદશાહ **ફરહાદ** ઉપર એટલો બધો ખફા થયો કે તેને 'શાહનશાહ' ના એલકાબથી નહિ ઓળખવાનું અપમાન પણ કીધું! સ્વતંત્ર, પ્રજાસત્તાક, ઇનસાફી રોમની આ વર્તણુક આપણાં મનમાં શરમ પેદા કરે છે. અશ્કાની પાદશાહે આ ગેરઇનસાફી સામે ફરિયાદ ઉઠાવી, અને જો બની શકતું હોય તો રોમ સામે લડાઇ ઉઠાવવાનો નિશ્ચય રાખ્યો.

એ રીતે ત્યારે રોમ અશ્કાની શેહનશાહાતનો મિત્ર નહિ પણ શત્રુ ઠર્યું. **પૉમ્પી** પોતે **ફરહાદ** સામે લડાઇ ઉઠાવવા માટેજ આમ કરતો હતો, તોપણ એ લડાઇ તેણે ઉઠાવી નહિ, કેમકે તેની કને પાર્થ્યા ઉપર ચહડાઇ કરવા જેટલું લશ્કરી કુવત ન હતું. પણ આ વખતથી આ બંને શેહનશાહાતો વચ્ચે દુશ્મનીનું બી રોપાયું, અને આગળ ચાલતાં નાશકારક લડાઇઓથી તેઓ બંનેની જબરી ખુઆરી થઇ, તે હવે તરતજ આપણુ જોઇશું. **ફરહાદે** રૂમી સરદારને તાનાજનીના સખુનોથી વિંધી નાખવામાં કાંઇ બાકી રાખ્યું નહિ. તેણે પોતાના લૂટાયલા પ્રાંતો પાછા આપાવવાની પૉમ્પીની શરતો પાળવાની માંગણી કીધી, તથા રોમની હદ યુફ્રેટિસ નદીથી પુરી થાય છે એમ કહીને તેને આગળ વધતો અટકાવવા માંગ્યો. બીજી તરફથી ખુદ **તીગ્રાને** ફરિયાદ ઉઠાવી કે હું રૂમીઓનો મિત્ર થયો છું તોપણ અશ્કાની પાદશાહ મારા મુલ્ક ઉપર વખ્તે વખ્ત ચહડાઇ લાવી તેને ખરાબ કર્યો જાય છે તેને **પૉમ્પી** અટકાવતો નથી. પણ આ સઘળાના એવા ઉડાવનારા જવાબ આ રૂમી સરદારે આપ્યા કીધા કે અંતે આર્મીન્યા અને પાર્થ્યા પોતપોતાની હદ ખાનગી સમજુતીથી નકી કરી બેઠાં, અને રોમને વચ્ચે નાખવાની અગત્ય જોઇ નહિ.

આ રીતે ઇ. પૂ. ૬૨ માં સુલેહ થઇ, **પૉમ્પી** રોમ પાછો ફર્યો, અને ત્યારબાદ એ વરસમાં પાદશાહ **ફરહાદ** બેજાન થયો. તેનો જીવ તેનાજ બે બેટાઓ **મેહરદાદ** અને **ઓરોડિસે**[1] લીધો, જેવું પાપી કામ ઇરાનની તવારીખમાં આગળ કદાચજ બન્યું હશે. આ ખૂન શા માટે થયું તેનું કશું કારણ એ બિના જાહેર કરનાર ડાયો **કાશ્યસ** નામે લખનાર આપી જતો નથી. **ફરહાદે** ૮ વરસ રાજ્ય કીધું હતું.

મેહરદાદ ૩ જો.

(ઇ. પૂ. ૬૦ થી ૫૫).

બાપનું ખૂન કરીને વડો શાહજાદો **મેહરદાદ** તખ્ત ઉપર આવ્યો. કદાચ આ ઘાતકી કૃત્યનો ભેદ આર્મીન્યા સાથની બાજી પાદશાહની સમજુતી હોય, કેમકે એક તરફથી આ

---

૧ એરવદ શેહેરિયારજીનાં મત મુજબ અગરજો અવસ્તાના "હુરઓધ" શબ્દ ઉપરથી આ નામ બિગડેલું સાબિત થાય તો ફારસીમાં એ નામ "ખુબરૂ" બને.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સમજુતી થઇ અને **પૉમ્પી** પાછો ફર્યો કે બીજી તરફથી તે સમજુતી ઉપર તિરસ્કાર બતાવીને નવા પાદશાહે **તીગ્રાન**ના લૂટી લીધેલા અશ્કાની મુલુકો પાછા મેળવવા માટે આર્મીન્યા ઉપર સવારી કીધી, તેમાં ફાવ્યો અને ગોર્ડિયેની-નો માંત ખુદ્દ **તીગ્રાન** કનેથી પાછો મેળવ્યો.

મેહરદાદનાં આ કામથી તેની બહુ વાહુવાહ થઇ. પણ એ પાદશાહ જેટલો બાહદુર તેટલો વળી ઘાતકી પણ હતો, અને તેથી તેની ચોકસ સખ્તાઇઓને થકી તવારીખમાં તેને ઠપકો પણ મળ્યો છે. પહેલાં તો તેણે પોતાના ભાઇ **ઓરોડિસ**ને દેશનિકાળ કહાડયો, અને પછી એટલોબધો જુલ્માત ચલાવવા માંડયો કે અશ્કાની ઉમરાઓએ તેના અમલથી કંટાળી જઇ તેને પદભ્રષ્ટ કીધો, અને તેની જગા ઉપર તેના મજકુર ભાઇ

ઓરોડિસ

ને લાવી બેસાડયો. આ ગોઠવણ થઇ તે વેળા **મેહરદાદ**ને મીડયા ખાતે એક સ્વતંત્ર રાજા દાખલ મુકરર કીધો, પણ આગળ ચાલતાં કોઇ દિવસ તે પોતાને હેરાન કરશે એમ સમજીને **ઓરોડિસે** તેની કનેથી આ હાકમી પણ છીનવી લીધી. આ બેહોરમતી તામોસ નહિ થઇ શકવાથી **મેહરદાદ** કીનો લેવા માટે રૂમી-ઓને જઇ મળ્યો. આ વેળા રૂમી સરદાર **ગેબિન્યસ** નામનો હતો, જેણે **મેહરદાદ** તરફથી પાર્થ્યા ઉપર ચહડાઇ કરવાનું બિડું ઝડપ્યું. પણ તે લશ્કર લઇ જવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં તેને મિસરની પ્રજાએ હાંકી કહાડેલા રાજા **ટાલેમી ઑલિટિસ**ની મદદે જવાનું તેડું આવ્યાથી, **મેહરદાદ** રખડતો થયો. હવે તે પાછો પોતાનાં વતનમાં દાખલ થયો અને ત્યાં કેટલાક પક્ષકારોથી મદદ મેળવીને પોતાના ભાઇ સામે લડાઇ બરપા કીધી. તેના મદદગારોનું મુખ્ય મથક બેબિલન શેહેર હતું; જેને પાદશાહની ફોજે ઘેરો નાખ્યો અને જ્યારે ભુખમરો નહિજ ખમાયો ત્યારેજ એ શેહેર તાબે થયું. **મેહરદાદ** કદાચ પાછો નાસભાગમાં પડત, પણ તેમ નહિ કરતાં તે પોતાના ભાઇની દયા માંગવા તાબે થયો, જેણે તેને ભાઇને બદલે દેશનો શત્રુ ગણીને ગર્દન મરાવ્યો. આ રીતે એક બાહદુર પણ જુલ્મી પાદશાહનો અંત આવ્યો, અને બાપનું ખૂન કરનાર પોતાના મા જણ્યા ભાઇને હાથેજ મુઓ! કેવી વાજબી સજા!

બાબ ૧૫.

ઓરોડિસ.

[હુરઓધ અથવા ખુબરૂ]

(ઇ. પૂ. ૫૫ થી ૩૭ સુધી.)

૧—હવામાં કિલ્લા બાંધનાર રૂમી સરદાર ક્રેસસ—પાદશાહ ખુબરૂનો હિમત ભરેલો પેગામ—ક્રેસસને તેના મરજી વિરૂધ લડાઈમાં ઉતરવાની ફરજ—પાર્થ્યા ઉપર તેની સવારી—ખુબરૂની બચાવ માટેની તૈયારીઓ—ક્રેસસ અને તેના બેટાની જવાંમર્દિ—અશ્કાનીઓની બાહદુરી—જવાન ક્રેસસનો ધસારો, લડાઈ અને પરાજય—રાત પડવાથી બચી ગયલો રૂમી સરદાર—બુઢા ક્રેસસને પકડવાની નવી તદબીર—એક પ્રપંચ અને તેનું રૂમીઓની વિરૂધ આવેલું પરિણામ.

૨—આર્મિન્યાના રાજા સાથ અશ્કાની પાદશાહની ખેશાવંદી—ક્રેસસની લાશ ઉપર ઘાતકીપણું—રૂમી સાહિત્યમાંનાં નીતિભ્રષ્ઠ લખાણો ઉપર અશ્કાની સરદારનો ધિકાર—ક્રેસસનાં અપમાન માટેનું સરઘસ—રૂમીઓ તરફ પાદશાહની નરમ દોરી—તેમના મુલ્ક ઉપર હુમલો—ખુબરૂને તેના બેટા સાથ અથડાવી મારવાનું રૂમી કાવત્રું—તેમાં તેમની નિરાશી—પૉમ્પી અને સીજ.ર અશ્કાની પાદશાહની મદદ માંગે છે—ખુબરૂની સુલેહ ભરેલી રાજનીતિ—શેહેનશાહાત ઉપર ધુંજારો લાવવાના જુલ્યસ સીજરના હવાઈ વિચારો—રૂમી પ્રાંતો ઉપર અશ્કાની લશ્કરની નવી સવારી અને જાણવા જોગ ફતેહો—ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી રાજ્યની હકુમત—અશ્કાનીઓની શિકસ્ત—તખ્ત વારેસ શાહજાદાનું લડાઈમાં બેજાન થવું—જેફ પાદશાહના દુખી દિવસો—પોતાનાંજ ફર્જંદના હાથ ઉપર તેનું ખૂન.

ફસલ ૧—રોમ સાથની મહાભારત લડાઇઓમાં અશ્કાનીઓની મોટી ફતેહો.

(ઇ. પૂ. ૫૫ થી ૫૦).

પોતાના ભાઇનાં અપકીર્તી ભરેલાં મોત પછી **ઓરોડિસ** અથવા જેને હવેથી આપણુ **ખુબરૂ**ના સહેલ નામથી ઓળખીશું તે, હવે નચિંતે તખ્ત ઉપર બેઠો. પણ એક ગમથી તેને આ શાંતિ મળી તેજ વરસમાં (ઇ. પૂ. ૫૫) બીજી તરફથી એશિયા માંહેલી રૂમી ફોજની સરદારી **ક્રેસસ** નામે રૂમી કૉન્સલ (સપેહસાલાર)ને મળી. આ ધણી અશ્કાની શાહનશાહતને ઉંધી વાળવાનો મગજમાં પવન લઇનેજ આવ્યો હતો. **તીગ્રાન** અને **મેહરદાદ** સામેની આગળ રૂમી કૉન્સલોની લડાઇઓને તે બચાંની રમત ગણુતો હતો, માટે તેણે એ લડાઇઓને પાર્થ્યામાં થઇને છેક બલ્ખબામી અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાન સુધી લઇ જઇ છેક પંજાબમાં રોમનો ધાક બેસાડી દેવાનો હવાઇ કિલ્લો બાંધ્યો હતો! તેની એ લડાઇઓની ખબર અશ્કાની પાદશાહને કાને વેળાસર આવી હતી, અને તેથી બચાવના તેણે પુરતા બંદોબસ્ત કરી રાખ્યા હતા. પોતાના દેશના માંહેલા ભાગના બંદોબસ્તો ઉપરાંત પાદશાહે રોમની મીનમાં ગયલા કેટલાક સ્વતંત્ર રાજાઓને પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લીધા. **ક્રેસસે** સીર્યામાં પગ મેલ્યા પછી પ્રથમ યુફ્રેટિસ પસાર કરીને જયુગ્મા નામે બંદર આગળથી પાર્થ્યન મુલ્ક ઉપર સહેલ સવારી ચલાવી. તે તરફના યુનાની શેહેરો તેણે પોતાના પક્ષમાં કરી લીધાં, કેમકે ત્યાંનો અશ્કાની શત્રપ સામે થવા છતાં જલદીથી હાર ખાઇ બેઠો. તે આપડો લડાઇમાં જખમી થયો હતો. એકજ યુનાની શેહેર જેનોડોશ્યમ **ક્રેસસ**ની સામે થયું, જેને અંતે તાબે કરી પોતાના સિપાહીઓ કને લૂંટાવ્યું અને ત્યાંના રહેવાસીઓને ગુલામ બનાવી વેચ્યા. એ પછી ૮૦૦૦ માણસોની ફોજ ઉપલાં શેહેરો ખાતે રાખીને **ક્રેસસ** શિયાળો ગુજારવા સીર્યા ખાતે પાછો ફર્યો (ઇ. પૂ. ૫૪).

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેની ઉપલી દોડધામ પાદશાહ **ખુબરૂ (ઓ-રોડિસ)** ને મુદ્દલ ભાવી નહિ. એ પાદશાહે પોતાનાં પાયતખ્ત મદાઇનને મજબૂત કરી રાખવાની દરેક સંભાળ લઇ રાખી હતી, અને તે પોતાની ઉપરના હુમલાની જલદીથી વકી રાખતો હતો. પણ તેવું કશું પહેલે વરસની મારફાડમાં તો બન્યું નહિ. શિયાળાની મુદતમાં પેલો રૂમી સપેહસાલાર, જે ૬૦ વરસની વયનો હતો, તેણે માતબર મંદિરો લૂટવા અને લોકો કનેથી લશ્કરી મદદને બદલે નાણાંની રકમો કહડાવવામાં ગુજારી. આ સઘળું જોઇને બાહદુર અશ્કાની પાદશાહને એટલોબધો ધિકાર છુટયો કે તેણે પોતેજ એક અપમાન ભરેલું નામું લખીને **ક્રેસસ**ને લડાઇમાં ઉતરવાની ફરજ પાડી. તેણે કહેવાડયું કે "જો રોમની મરજી લડાઇમાંજ ઉતરવાની હોયતો તે શેવટ સુધી ચલાવવી. પણ જો **ક્રેસસ**ની મતલબ પોતાના ખાનગી ખીસાં ભરવા માટેજ પાર્થ્યા ઉપર હુમલો કરવાની હોય તો પાદશાહ તેની ખબર લેનાર નથી, કેમકે તેને તેની જૈફી ઉપર દયા આવે છે, અને તેથી તેને રોમ ખાતે પાછો ફરવા દેવામાં હરકત કરનાર નથી." આ જાતના સખુનોથી **ક્રેસસ**ને જબરો ચટકો લાગ્યો, માટે તેણે ઝનુનમાં આવી કહ્યું કે "તમારી માંગણીનો જવાબ હું તમારાં પાયતખ્તને તાબે કરીનેજ આપીશ." આ ઉપરથી અશ્કાની એલચીએ આ જૈફ સરદારને વધારે તાના મારીને માંગણી કીધી કે જેખી જવાબ આપવો હોય તે અહીંજ આપવો. **ક્રેસસ** પાર્થ્યા ઉપર ચહડાઇ લઇ જવા માંગે છે એમ રોમની રાજસભાને ખબર હતી, અને તેથી સભાસદોનો મોટો ભાગ એ લડાઇની સામે હતો, માટે આ રૂમી કૉન્સલ અશ્કાનીઓનાં સઘળાં મેહેણાં છતાં રોમની પરવાનગી વિના મોટી લડાઇમાં ઉતરવાને અશક્ત હતો.

પણ પાદશાહે તેને લડાઇ કરવાની ફરજ પાડી. મેસોપોટેમ્યા ખાતેના રૂમીઓના મિત્રો સામે અશ્કાની ફોજે ધસારો કીધો, અને તે રાજ્યોની ઘણી ખરાબી કરવા માંડી. આથી **ક્રેસસ** લડવાને તૈયાર થયો. આર્મીન્યા ખાતે આ વેળા (ઈ. પૂ. ૫૩) બુઢા **તીગ્રાન**ના મુઆ પછી તેનો બેટો **આર્તાવસ્દીસ** રાજ્ય કરતો હતો, જેણે મોટી લશ્કરી મદદ આપવાની લાલચ દેખાડીને **ક્રેસસ**ને અરજ કીધી કે તેણે આર્મીન્યાને માર્ગે પાર્થ્યાનાં પાયતખ્ત ઉપર ધસારો લઇ જવો. પણ મેસોપોટેમ્યાનાં શેહેરો ખાતે આપણે ઉપર જોયું તેમ તે ૮૦૦૦ માણસોની ફોજ રાખી આવ્યો હતો માટે તેણે તેમને બચાવવા અને મદદમાં લેવા માટે તેજ પ્રાંતમાંથી પોતાની કુચ શરૂ કીધી. તેણે એકવાર ફરીને જયુગ્માને બંદરેથીજ યુફ્રેટિસ પસાર કીધી. તેની જોડે ૩૫૦૦૦ પાયદળ અને ૪૦૦૦ ઘોડેસ્વારોની ફોજો હતી. રૂમી લખનારાઓ મુજબ કુલે લશ્કર ૧૦૦૦૦૦ માણસોનું હતું. આવાં મોટાં લશ્કર જોડે **ક્રેસસ** યુફ્રેટિસ નદી ઉપરનાં શેહેરોને માર્ગે ટેસીફનમાં દાખલ થવા માંગતો હતો. પણ માર્ગમાં ઓસ્રોહેની નામે મુલકનો રાજા—જે બહારથી રૂમીઓનો પક્ષકાર પણ અંદરખાનેથી અશ્કાની પાદશાહનો મદદગાર હતો—તેણે **ક્રેસસ**ની છાવણીમાં જઇ ખબર આપી કે અશ્કાની લશ્કર તો મેસોપોટેમ્યા છોડીને ખજાના સુધાં વેહરકાનના પર્વતો તરફ નાસી જાય છે, અને એ નાસભાગ છુપાવવા થકી બેજ સરદારોના હાથ તળે તે થોડીક ફોજ રાખી ગયું છે. આ ફરેબથી લલચાઇને **ક્રેસસે** પેલી નાની ફોજને એકદમ કાપી નાખીને પાછળથી મોટી નાઠેલી ફોજનો દુંબાળો પકડવાનું દુરસ્ત ધાર્યું.

બીજી તરફથી અશ્કાની પાદશાહે પોતાનાં રાજ્યના બચાવ માટે ઘણીજ અછી ગોઠવણો રાખી હતી. રોમના મિત્રોને પોતાની બાજુમાં લઇ રાખીને તથા તેઓની પાસેજ રૂમી લશ્કરનો નાશ કરાવવાનું કબૂલ કરાવીને, પાદશાહે આર્મીન્યાના રાજા ઉપર પોતે જાતે ચહડાઇ લઇ જવા ધાર્યું હતું, તથા રૂમીઓની ચહડાઇ સામે બચાવ કરવાનું પોતાના એક બાહદુર અને ખાતરીદાર સપેહસાલારને

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સોંપ્યું હતું. **આર્તાવસ્દીસ** રાજા **ક્રેસસ** સાથ મળી જાય તો મોટી ખરાબી નિપજે એવો પાદશાહનો ભય ખોટો ન હતો, કેમકે આ અર્માની રાજાએ રૂમી સરદારને એકદમ ૩૦૦૦૦ પાયદળ અને ૧૬૦૦૦ ઘોડસ્વારોની મદદ આપવા માંગી હતી. માટે આર્માન્યા ઉપર ધુજારો જાય તોજ તે રૂમીઓને મદદ આપતો અટકે એમ હોવાથી **ઓરોડિસ** (**ખુબરૂ**) પોતે એ ધસારો લઇ જવા માંગતો હતો. દેશનો પોતાનો બચાવ કરવાનું જે સેનાધિપતિને સોંપ્યું હતું તેનું નામ રૂમી લખનારાઓ આપી ગયા નથી, પણ તેને **સુરેના** યાને સપેહસાલારનાં સાધારણ નામથીજ પિછાની ગયા છે. આ સેનાપતિ તેજ હતો કે જેણે હાલના પાદશાહને તેની દેશ નિકાળ હાલતમાંથી પાછો લાવી તેને માથે તેના જુલ્મી ભાઇનું તાજ મેલ્યું હતું. એજ સપેહસાલારે વળી સિલ્યુશિયા ખાતેનો બલવો બેસાડી દીધો હતો. તેની ઉમર આ વેળા માત્ર ૩૦ વરસની હતી, પણ તે ઘણોજ અક્કલમંદ અને કુનેહબાજ હતો. તેના હાથ નીચે તમામ ઘોડસ્વાર ફોજ હતી, જેની સંખ્યા જાહેર થઇ નથી, પણ તે અલબત મોટી હોવી જોઇયે.

આ ફોજ સાથ **સુરેના** સિન્જાર પર્વતો તથા ખાબૂર નદી પસાર કરીને એ નદી તથા બેલિક નદીની વચેના મુલ્કમાં જઇ ઉભો. બીજી તરફથી પેલો ઓસ્ત્રોહેનીનો રાજા **અબ્ગારસ**, જેની ફુલવણીથી **ક્રેસસ** ટેસીફન અથવા મદાઇને ઉપર હલ્લો લાવતો હતો, તે રૂમી સરદારનો બહુ માનીતો થઇ પડયો, તે એક ફોજની સરદારી લઇ **ક્રેસસ**નાં મોટાં લશ્કરની આગળ આગળ વધતો ચાલ્યો, અને દુશ્મનોની દરેક હીલચાલની અશ્કાની સેનાધિપતિને ખબર આપતો રહ્યો, તથા **સુરેના** સૂચવે તેવો માર્ગ એખ્ત્યાર કરવાની **ક્રેસસ**ને ભલામણ કરતો ગયો. રૂમીઓને માર્ગમાં કોઇવાર સપાટ મેદાન તો કોઇવાર ડુંગરો પસાર કરવા પડ્યા, જે પછી ચોથે કે પાંચમે દહાડે તેઓ અશ્કાની ફોજની લગોલગ આવી પુગ્યા. આ કોઇ મોટી ફોજ હશે એવી તેમને ખબર ન હતી, માટે બેલિક નદી ઉપર **ક્રેસસ** પડાવ નાખે છે એટલામાંજ તેના ખેપિયાઓ ખબર લાવ્યા કે શત્રુઓ મોટી સંખ્યામાં લડાઇ કરવા ધસ્યા આવે છે. **પ્લુટાર્ક** મુજબ આ વખતે પેલો ફરેબબાજ શાહજાદો **અબ્ગારસ** કાંઇ બહાનું કહાડીને રૂમી છાવણી છોડી જઇ અશ્કાનીઓને સામો જઇ મળ્યો હતો. **ક્રેસસે** નદી ઉપર છાવણી નાખી અને એકદમ લડાઇ કરવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. તે જૈફ લડવૈયાને આ નજદીક આવેલાં યુદ્ધ બાબે કશો ભય ન હતો, કેમકે તેનો જવાન બેટો **પબ્લીયસ** રોમના પહેલવહેલા શેહનશાહ **જુલ્યસ સીઝર** તરફથી ગૉલિક ઘોડસ્વારોની એક બાહદુર ફોજ લઇ આવ્યો હતો, અને તે પોતેબી લડવા માટે આતુર હતો. જોકે બીજા રૂમી સરદારોએ લશ્કરને એક દિન આરામ આપી બીજી બામદાદે લડાઇ કરવાની ભલામણ કીધી તોપણ બાપદીકરા **ક્રેસસ** લડવાને એટલા બધા તત્પર હતા કે લશ્કરને ખુકબાચક ખાઇને એકદમ સફ સમારી લડવાને તૈયાર રાખ્યું.

પેલી તરફથી અશ્કાની સપેહસાલાર (સુરેના)-એ પોતાની તમામ ઘોડસ્વાર ફોજને એક ઝાડીવાળી તેમજ ટેકરાવાળી જમીન ઉપર ગોઠવી હતી, જ્યાં તેની ખરી સંખ્યા છુપાવી શકાય એમ હતું. પણ શત્રુઓ જ્યારે એ જગા તરફ ધસી આવ્યા ત્યારે સઘળી વાત જાહેર થઇ ગઇ. **સુરેના**એ પોતાની તમામ ફોજને મેદાનમાં ઉતારી અને તેને રૂમીઓ સાથ એક યાદગાર લડાઇ રમાડી. પ્રથમ ઘોડસ્વારોએ રૂમી પાયદળો ઉપર તીરોનો વર્સાદ અતિ ઝડપથી અને વગર થોભવે ચાલુ રાખ્યો. આના જવાબમાં રૂમીઓએ પોતાના તીરંદાજોને આગળ કીધા, પણ તેઓ એટલી બધી હદસુધી નિષ્ફળ નિવડયા કે તેમને એકદમ નાસી જવાની ફરજ પડી. આથી રૂમી પાયંદળ પાછી તીરોના વર્સાદ તળે આવી, અને તેથી તેની અતિ જબરી ખુવારી થઇ. અશ્કાની તીરોનું બળ એટલું

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બધું હતું કે તે ઢાલમાંથીજ નહિ પણ બખ્તરોમાંથી પણ પસાર થઇ શત્રુઓના સીના વિંધતા અને તેમનું લોહી પીતા હતા. અનેક વાર આ પાયદળ ફોજે પોતાના હરીફો ઉપર ધસી તેઓ સાથ હાથોહાથની લડાઇ કરવા માંગી, પણ તેમનાથી આગળ વધાયુંજ નહિ —ગોયા અસ્કાની તીરંદાજોએ તેમને આગળ કદમ લંબાવાની સાફ મના કીધી. જેમ રૂમીઓ આગળ ધસવા કરતા તેમ તીરંદાજો પાછળ હટી પોતાના તીરોના જરબ માટે જોઇતો તફાવત કાયમ રાખતા. એકવાર રૂમીઓને એમ હિંમત આવી કે તેમના હરીફોના તીરો ખપી જશે એટલે આપણુ સહેલથી તેમનો ઘાણ કહાડીશું. પણ તીરંદાજોનાં એ નાશકારક હથિયારો તો કેવળ અખુટ જણાયાં. હવે રૂમીઓએ એક છેલો ઇલાજ લીધો. **ક્રેસસે** પોતાના બેટા **પબ્લીયસને** ફરમાવ્યું કે તેણે પોતાના ઘોડસ્વારો સાથ શત્રુઓ ઉપર એકદમ, ધસી જઇ તેમને ગભરાવવા.

તે જવાન લડવૈયાને તો આવું જોઇતું હતુંજ, માટે પોતાના ૧૦૦૦ સવારો ઉપરાંત બીજા ૫૦૦ સવારો, ૫૦૦ તીરંદાજો, અને આશરે ૪૦૦૦ પાયદળને લઇ તે અસ્કાની ફોજ ઉપર ધસારો લઇ ગયો. છેલાઓ જાણે આ હુજારાથી બિધા હોય તેમ પ્રથમ પાછા હટયા અને નાસભાગનું ડોળ કીધું. પેલો જવાન રૂમી આથી બહુ છલકાયો, અને પેલા નહાસતા શત્રુઓની પુઠે યાહોમ દોડયો. પણ જ્યારે અસ્કાનીઓએ જોયું કે તે બાકીનાં રૂમી લસ્કરને છોડી બહુ આગળ નિકળી આવ્યો છે, અને તે લસ્કર હવે તેની મદદે સહેલથી આવી શકે એમ નથી, સારે **સુરેના**ની ફોજ માર્ગ ઘેરીને ઉભી રહી ગઇ, અને જવાન **ક્રેસસ**નાં ઉપલાં લસ્કરને ચો તરફથી ફરી વળીને ઘેરી લીધું. હવે અહીં એક ખૂનખાર યુધ્ધ ચાલ્યું. **પબ્લીયસ** ઘણી બળવારીથી લડયો. તેના ગૉલિક સવારોએ બહુ બાહદુરી દેખાડી. તેઓ આગળ પાર્થેન સવારો ઘણા આજેજ થયા, અને તેથી તેમની ઘણી ખરાબી થઇ. પણ રૂમી પાયદળ ફોજ એટલી બધી ભાગ્યશાળી નિવડી નહિ. તેણે એક ટેકરી ઉપર પોતાની જગા લીધી અને પોતાના બચાવ માટે ઢાલની દેવાલ બનાવી. પણ અસ્કાની તીરંદાજોએ તેને ઘેરી લઇ એવો તો સખ્ત લોખંડી કાપલાઓનો પ્રવાહ ચાલુ કીધો કે તેનાં પરિણામ દાખલ ટેકરી ઉપરથી ખરેખરી લોહીની નદી નીચેનાં મેદાનમાં વહેતી થઇ, અને એ રીતે એકેએક રૂમી સિપાહી માર્યો ગયો. એવોજ હાલ પાછળથી પેલા ૧૫૦૦ ઘોડસવારો અને ૫૦૦ તીરંદાજોનો પણ થયો. તેઓમાંનો એકબી ધણી બચી જવા પામ્યો નહિ. ૬૦૦૦ માણસોની આ રૂમી ફોજમાંથી માત્ર ૫૦૦ સિપાહીઓજ બંધવા પકડાયા—બાકીના સઘળાએ જીવ ખોયા. જવાન **ક્રેસસે** શત્રુના હાથમાં કેદ પકડાવાને બદલે પોતાનાજ એક માણસને હાથે જીવ ખોવાનું પસંદ કીધું, અને તેનેજ પગળે બીજા ઘણા સરદારો ચાલ્યા. અસ્કાની સરદારે **પબ્લીયસ**નું ડોકું કાપી લઇ ભાલા ઉપર ઉઠાવી લીધું, અને પછી ફતેહનાં નકારાં ઠોકાવીને વાજતે ગાજતે તે રૂમીઓની પાછળ રહેલી મોટી ફોજ સાથ લડવા ધસ્યો.

બુઢો **ક્રેસસ** અને તેના સરદારો તો એમજ માનતા હતા કે તેનો બેટો શત્રુઓનો સંહાર કરીનેજ પાછો ફરવાનો, અને એ રીતે લડાઇનું શેવટ આજનું આજજ આવી જવાનું. પણ જ્યારે તે વેળાસર પાછો ફર્યો નહિ ત્યારે રૂમી ફોજમાં ચિંતા ફેલાઇ, અને જ્યારે છુપા જાસુસોથી ખબર મળી કે **પબ્લીયસ** મોટાં ભયમાં હતો ત્યારે તો ગભરાટ ચાલ્યો. **ક્રેસસે** હવે આખી ફોજને તેની મદદે ધસી જવા ફરમાવ્યું અને એ રીતે તે થોડીક આગળ વધી એટલે સામેથી જવાન **ક્રેસસ**ને બદલે તેનું ડોકું ઉઠાવીને ફતેહનાં નકારાં ઠોકતી શત્રુઓની ફોજ આવી મળી. આ ફોજ, જે પોતાના રૂમી દુશ્મનોનીજ શોધમાં હતી, તેણે તેમને સામેજ મળી ગયલા જોઇને હરખના પોકાર કીધા, અને તેમના ઉપર એકદમ જબરદસ્ત ધસારો

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કીધો. ઘોડેસવારોએ પોતાના ભાલા પાયદળ સિપાહીઓનાં પેટમાં ભોકી દીધા, અને તીરંદાજોએ પછવાડેથી તીરો ફેંકી પાછળ ઉભેલા રૂમી સવારોના જીવ લીધા. આ અચૂક ઘસારાનો ખંગ વાળી આપવાની તો શું પણ પોતાનો બચાવ કરવાની પણ રૂમીઓમાં તાકત જણાઇ નહિ. આ આફતમાંથી કુદરતે તેમનો છુટકો કીધો. અંધારૂં થયું એટલે પાર્થ્યનોએ લડાઇ બંધ પાડી, અને રૂમીઓ બચી ગયા.

રાતે અશ્કાનીઓ લડાઇ ચાલુ રાખતા નહિ, તેમજ શત્રુઓ તરફનાં શબેખૂનથી બહુ ડરતા. એટલામાટે **સુરૈના** પોતાનાં લશ્કરને દૂરના ભાગ ઉપર ખેંચી ગયો. પણ તે આગમજ તે રૂમી સરદારને કહેતો ગયો કે તારા બેટાનાં અકાળ મોત ઉપર માતમ કરવા અમે તને એક રાત આપી છે, પણ કાલે પાછા ફરિયે તે આગમજ જો તું પાદશાહને તાબે થશે નહિ તો તને પોતાને બાંધીને તેની આગળ હાજર કરીશું. આશરે ૪૦૦૦ રૂમીઓ ઘાયલ થયા હતા તેમને લડાઇનાં મેદાનમાંજ પડતા નાખીને **ક્રેસસ** રાત ગુજારવા કાર્હી નામે કસ્બા ખાતે ગયો. આખી રાત જખમી થયલા રૂમી સિપાહીઓની રડાપિટના પુકારોથી અશ્કાનીઓને ખબર મળી કે રૂમીઓ મેદાન છોડી ગયા હતા, તોપણ તેઓએ તે ઘાયલ જીવડાઓનો જીવ લેવાનું ઘાતકીપણું તથા માર્ગમાં મળતા પડતા ખડતા, નહાસતા ભાગતા લશ્કરીઓને છાંટી નાખવાનું બીજી બામદાદ સુધી મુલતવી રાખ્યું, જેમ કરીને જયારે તેઓએ શત્રુઓની પાછી પૂઠ પકડી ત્યારે રૂમીઓ કાર્હી ખાતે સલામત ભરાઇ ચૂકયા હતા. આ શેહેરને પાર્થ્યનો ઘેરો નાખી શકયા નહિ, કેમકે એ કામ ઘોડસવારોનું હતુંજ નહિ. બીજા હાથ ઉપર રૂમી સિપાહીઓ પણ આ શેહેરમાં પડી રહેવાને રાજી ન હતા, માટે બીજી રાત્રે સઘળાઓએ નાસી જવાનો મનસુબો કીધો. અશ્કાનીઓ રાત્રે લડતા ન હતા, તેથીજ આ બે રાતમાં થતી રૂમીઓની નાશકારક ખરાબી અટકી. જુદા જુદા સરદારો જુદે જુદે માર્ગે નાઠા. બુઢ્ઢો **ક્રેસસ** ૫૦૦ સવારો સાથ યુફ્રેટિસ તરફ અને **ઓકટેવ્યસ** ૫૦૦૦ પાયદળ સાથ સિનેકા તરફ નાઠો. છેલ્લો સલામત બચ્યો, પણ ત્રીજી બામદાદે અશ્કાની સવારોએ દોડી જઇને **ક્રેસસ**ને પકડી પાડયો. ત્યાં ચાલેલી લડાઇમાં **ક્રેસસ** માર્યો ગયો અથવા કેદ પકડાયો હોત. પણ આ જગાથી સીનેકા માત્ર એકજ મૈલ દૂર હોવાથી **ઓકટેવ્યસ**ને પોતાના જેફ સરદારનાં સંકટની ખબર મળતાંજ તે તેની મદદે દોડી આવ્યો.

૭૦૦૦ રૂમીઓ એક અચ્છી જગાનો કબજો લઇ પોતાના ભયંકાર શત્રુઓની સામે લડવા ઉભા. **સુરૈના ક્રેસસ**ને જીવતો પકડવાને બહુ આતુર હતો. દુશ્મનોનો ગમે એટલો સંહાર કરવા છતાં તેના સરદારને જીવતો પકડવામાં મોટી બાહદુરી ગણાતી હતી; અને **ક્રેસસ** પાર્થ્યા ઉપર ચહડાઇ લાવ્યો હતો માટે તેને પકડવાનો લોભ અતિ જબરો થઇ પડયો. રાત સુધી જો તે નહિ પકડાય તો તે આર્મીન્યાના ડુંગરોમાં છટકી જવાનો અને ફરીથી હાથમાં નહિ આવવાનો, એમ સમજીને સપેહસાલારે તેને કોઇ જુદીજ તદબીરથી પકડવા માંગ્યો. તેણે લડાઇનાં મેદાનમાંથી પોતાની ફોજોને બોલાવી લીધી અને રૂમીઓને અલગ રહેવા દીધા. વળી થોડાક કેદીઓને છોડી મૂકી તેમની છાવણીમાં પાછા જઇ મળવા દીધા, પણ તે આગમજ તેઓને કાને એવી વાત પાડી કે અશ્કાની સરદાર દયાળુ છે અને તે રૂમીઓ સાથ હજીબી તેઓ રાજી થાય તેવી શરતોથી સુલેહ કરવાને તૈયાર છે. આ સાંભળેલી વાતો પેલા છુટેલા રૂમી બંધવાઓએ પોતાના ગોઠિયાઓમાં કીધી અને પછી તે શેવટે **ક્રેસસ**ને કાને ગઇ. આમ થવા માટે કેટલો વખ્ત જોઇયે તેની ગણત્રી રાખીને હવે **સુરૈના** થોડાક સરદારો સાથ સવાર થઇને તથા હાથમાં તાંત છોડી નાખેલી કમાન લઇને એક હાથ ઊંચો કરી પોતાની સુલેહની ધારણા દેખાડવાના ઇરાદાથી રૂમી છાવણી તરફ ગયો, અને એવી માંગણી કીવી કે રૂમી સરદારે એટલાજ સરદારો સાથ બંને

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લશ્કરોની વચેની ખુલ્લી જગા ઉપર સુલેહના કોલકરાર નકી કરવા માટે આવવું. કહે છે કે **ક્રેસસને** આ સઘળાંમાં કંઇ ભેદ જેવું લાગ્યાથી તેણે જવાની ના પાડી, પણ અંતે પોતાના માણસોના બબડાટ અને શેવટે ધમકીને લીધે તેને **ઓકટેવ્યસ** તથા બીજા થોડાક સરદારો સાથ મેદાનમાં ભેગા મળવાની ફરજ થઇ પડી.

બંને સરદારો એકઠા થયા. **સુરેનાએ ક્રેસસને** ઘણું આદરમાન આપ્યું, અને પછી કોલકરાર નકી થયા. પણ આજે થયલા કરાર ઉપર પાછળથી રૂમીઓ પાણી ફેરવે છે એમ **પૉમ્પીના** દાખલાથી સાબેત કરીને **સુરેનાએ** માંગણી કીધી કે એ કરાર એકદમ લખી લઇ તે ઉપર બંને પક્ષના સરદારોએ સહીઓ કરવી. **ક્રેસસને** આ કરાર ઘણા મનપતિજ લાગવા જોઇયે, અને તેથીજ તે અને તેના સાથીઓ **સુરેનાની** અરજ ઉપરથી અશ્કાનીઓના ઘોડાઓ ઉપર સવાર થયા, અને તેઓ તેમને પોતાની છાવણી તરફ લઇ ચાલ્યા. પણ તરતજ રૂમીઓ સમજી ગયા કે આમાં કંઇ કાવત્રું છે. **ઓકટેવ્યસે** તલવાર ખેંચી **ક્રેસસ**ને ખેંચી જનાર ઘોડાવાળાને બેજાન કીધો. પણ તેજ વખતે પછવાડેથી એક એવો ફટકો પડયો કે જેથી **ઓકટેવ્યસ** પોતે મુર્દું થઇ પડયો. હવે બંને પક્ષો લડી પડયા. એક જબરી ઝપાઝપી ચાલી, જેમાં **ક્રેસસ** પોતે પણ કોઇ રીતે માર્યો ગયો. આ રીતનો મામલો જોઇને રૂમી લશ્કરનો મોટો ભાગ અશ્કાનીઓને તાબે થયો, અને જેઓ નાઠા તેઓ બીદુઇન આરબોના ભોગ થયા.

એ રીતે પ્રોકૉન્સલ **ક્રેસસની** પાર્થેન શેહનશાહાતને તાબે કરવાની જબાનદરાજીનું શેવટ આવ્યું. તેની ૪૦૦૦૦ માણસોની મોટી ફોજની અર્ધી સંખ્યા કપાઇ મુઇ, ૧૦૦૦૦ માણસો કેદ પકડાયા, અને બાકીના હરકોઇ રીતે બચી જવા પામ્યા. કેદ પકડાયલાઓને માર્જીયાના ખાતે લઇ જઇ ત્યાં વસ્તી વસાવી, જ્યાં તેઓ પાર્થેન સ્ત્રીઓ પરણીને અશ્કાની પ્રજા દાખલ રહ્યા. આ રીતે રૂમીઓની પહેલી ચહડાઇ અધુરે ગઇ અને તેનો નાશકારક છેડો આવ્યો.

ફસલ ૨—રૂમી મુલુકો ઉપર અશ્કાનીઓની ચહડાઇ અને હારજીત.

(ઇ. પૂ. ૫૦ થી ૩૯)

પેલી તરફથી પાદશાહ **ઓરોડિસ** પોતાને હાથે પસંદ કીધેલા શત્રુ તે આર્મીન્યાના રાજા **આર્તાવસ્દીસ** સાથ લડાઇ ચલાવવામાં બે રીતે ફતેહમંદ નિવડયો. પહેલાં તો તે એ રાજાને પોતાના રૂમી મિત્રનાં લશ્કર સાથ મળી જતો તેણે અટકાવ્યો, અને ત્યારપછી તેને લડાઇમાં એટલો તો આજેજ કીધો કે અર્માની રાજાને સુલેહ માંગવાની ફરજ પડી. **ખુબરૂ** રાજ્ય વધારવાને ઘણો ભુખો ન હતો, માટે બંને વચે સુલેહ થઇ, તેઓ દોસ્ત બન્યા, અને વળી એકેકના ખેશી થયા. **આર્તાવસ્દીસ**ની બહેન સાથ **ઓરોડિસના** બેટા **પેકોરસ**ની શાદી થઇ. આ સર્વ ખુશહાલીના હિંગામમાં બંને પાદશાહો મોજમજાહમાં ગિરફતાર થયા. એક દિને ખાનપાનને દરમયાન નાટકની ગમત ચાલતી હતી એટલાંમાં **ક્રેસસનાં** ડોકાં તથા તેના હાથોની ભેટ સાથ માણસો સેનાધિપતિની મહાભારત ફતેહની ખુશ ખબર લાવ્યા, અને તેથી પાદશાહના હરખનો પાર રહ્યો નહિ.

રૂમી લખનારાઓ બાપડા **ક્રેસસનાં** મરણ પછી તેની કરવામાં આવેલી ઘાતકી મશ્કરીઓની અજાયબ વાતો લખી ગયા છે. કહે છે કે એ જૈફ રૂમી પૈસાનો બહુ લોભી હતો માટે પાદશાહની દરબારમાં જ્યારે તેનાં ડોકાંનાં ડાચામાં સોનું તાવીને રેડવાનું જંગલીપણું દેખાડવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે **સુરેનાની** દરબારમાં જુદીજ કિસમનો તમાશો ચાલી રહ્યો હતો. અશ્કાની પાયતખ્તનો બચાવ કરનાર એ સપેહસાલારે રૂમીઓને જબરદસ્ત શિકસ્ત આપીને મારી કહાડયા પછી મદાઇનની પાસે ટૈગ્રીસ નદીની સામીજ પાળે બાંધેલાં શેહેર

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સિલ્યુશિયાનાં બેદિલ લોકોમાં એવી બૂમ ફેલાવી કે **ક્રેસસ** કંઇ માર્યો ગયો નથી પણ કેદ પકડાયો છે. આમ કરીને પછી કેદ પકડાયલા રૂમીઓમાંથી જે ઘણી તે જૈફ સરદારને ઘણોજ મળતો આવતો હતો તેને ઓરતનો પોશાક પહેરાવી **ક્રેસસ**નાં નામથી ઘોડેસ્વાર બનાવી સિલ્યુશિયામાં ફેરવ્યો. તેની અગાડી ઊંઠો ઉપર કેટલાક રૂમીઓને હથિયારબંધ કરી બેસાડયા, જેમની કુહાડી ઉપર માર્યા ગયલા રૂમીઓનાં લોહીથી ઝઝરતાં ડોકાં બાંધ્યાં હતા. તેની પછાડી કેટલીક ગાનારીઓ **ક્રેસસ**નાં હિચકારાપણાં માટે તેને ઠપકો દેનારાં ગીતો ગાતી ચાલી હતી. આ સર્વ સરઘસે શેહેરમાં ચક્ર લીધા પછી **સુરેના**એ સિલ્યુશિયાની રાજસભાને ભેગી કરી રૂમી છાવણીની જીત વેળા પોતાના હાથમાં આવેલાં કેટલાંક રૂમી પુસ્તકોનાં નીતિભ્રષ્ટ લખાણો બાબે ધિક્કાર બતાવી લ્યાનત વર્સાવી. **પ્લુટાર્ક** આ તોહમતની સચાઇ કબૂલ કરી ગયો છે, જેનો વાજબી જવાબ રાજસભાથી આપી શકાયો નહિ ત્યારે તેઓએ અશ્કાની ફોજમાં રાંડો અને રામજણીઓની સવારી હતી તેનો દાખલો આપી પાર્થ્યનોને પણ નીતિભ્રષ્ટ લેખવા માંગ્યા!

રૂમીઓ ઉપરની છેલ્લા મોટી ફતેહોનાં પરિણામ દાખલ મેસોપોટેમ્યાનો તમામ પ્રાંત અશ્કાનીઓના હાથમાં આવ્યો, આર્મીન્યાએ રૂમીઓની દોસ્તી છોડી દીધી અને પાર્થ્યાની તાબેદારી કબૂલ રાખી, અને યહુદી લોકો રૂમીઓની ઝુસરીમાંથી છુટા થવા માટે મેદાન પડયા. પણ એ સિવાય વિશેષ કશું થયું નહિ. બીજી તાબેદાર પ્રજાઓએ રૂમીઓ સામે કમર બાંધી નહિ, એટલુંજ નહિ પણ અશ્કાની પાદશાહ પણ છેલી શિકસ્તનો લાભ લઇ તેમને એશિયામાંથી મારી કહાડવાની સરસ તક ચૂકયો. **ખુશરૂ**ને બદલે કોઇ વધારે લડાયક પાદશાહ હોત તો રૂમીઓને ખચીત ઘણું ખમવું પડત. બીજા હાથ ઉપર **સુરેના** જેવો બાહદુર સપેહસાલાર પણ રહ્યો ન હતો, કેમકે તેની છેલી મોટી ફતેહો પછી તેના દુશ્મનોએ પાદશાહના કાન ભર્યા, અને તે બાપડાને જાનથી ફના કીધો. તેનાથી ઉતરતો સરદાર **સિલાક** એટલો બાહદુર કે કુનેહબાજ ન હતો.

તોપણ ઇ. પૂ. ૫૨ માં અશ્કાની પાદશાહે છેલી લડાઇમાં પોતાને ગયલી ખોટ ભરી લેવા માટે યુફ્રેટિસ પસાર કરીને રૂમી મુલ્કમાં લૂટફાંટ કરવામાટે એક ફોજ મોકલાવી, તથા ત્યારપછીનાં વરસમાં પાદશાહનો વારેસ શાહજાદો **પેકોરસ** પોતે એક મોટી ફોજ લઇને શત્રુઓ ઉપર કીનો લેવા સીર્યામાં દાખલ થયો. તેની જોડે એક પાકટ અનુભવવાળો **ઓસાક** નામનો સરદાર હતો. આ વેળા રૂમી ફોજનો સરદાર **કેશ્યસ** નામનો હતો, જે અશ્કાનીઓની સામે થવાને કેવળ અશક્ત હતો. તેણે પોતાનાં શેહેરોનો બચાવ કરવામાંજ સબુરી પકડી, અને તેથી **પેકોરસે** આખા મુલ્કમાં લૂટફાંટ ચલાવી અને રૂમી પ્રજાઓમાં ગભરાટ પાંથરી નાખ્યો. અગરજો આ વખ્તે આર્મીન્યાના રાજા **આર્તાવસ્દીસે** પોતાની સરહદ ઉપરનો કેપેડોશિયાનો પ્રાંત, જેનો રાજા **આર્યબુર્ઝીન** રૂમીઓનો પક્ષકાર હતો, તે ઉપર સવારી કીધી હોત તો એકવાર ફરીને રૂમીઓને એશિયામાંથી ખદેરી કહાડવાની ઘણીજ અછી તક અશ્કાનીઓના હાથમાં આવી હોત. **કેશ્યસ** રૂમી પાયતખ્ત એન્ટીઓક શેહેરમાં ભરાઇ બેઠો હતો માટે અશ્કાનીઓ ત્યાંથી સિલીસ્યાના રૂમી પ્રાંતમાં પેઠા, જયાંનો વડો **સીસરો** હતો, જે તવારીખમાં મશહુર થઇ ગયો છે. **સીસરો** સામે થયો ખરો પણ તેની કને પુરતી ફોજ ન હતી. તોપણ અશ્કાની ફોજોને પોતાની સરસ તક ચૂકીને માત્ર શેહેરોને ઘેરો નાખતી જોઇ એક તરફથી **કેશ્યસ** અને બીજી તરફથી **સીસરો**એ ઘેરવા માંડી. એવી એકાદ લડાઇમાં બુજર્ગ સરદાર **ઓસાક** માર્યો ગયો, તોપણ મારામારીનો અંત આવ્યો નહિ.

ત્રીજે વરસે (ઇ. પૂ. ૫૦)માં નવો કોન્સલ **બિબ્યુલસ** થયો, જેનામાં લડાયક જોહન કે લશ્કરી બળ કશું નહિ હોવાથી તેણે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અશ્કાની પાદશાહ જોડે તેના બેટા **પેકોરસને** લડાવી મારીને પોતાનું કામ કહાડી લેવા માંગ્યું. એક અશ્કાની ઉમરાની મારફતે તેણે બાપનાં તખ્ત ઉપર **ઓરોડિસની** હયાતીમાંજ તેના બેટાને બેસાડવામાં મદદ કરી આપવા માંગી. આ તુમડાં લડાઇથી **બિબ્યુલસે** એવી નેમ રાખી હતી કે સીર્યા ઉપરની ચહડાઇનું શેવટ આવે અને ચહડાઇ લાવનારાઓના મુલ્કમાંજ માંહોમાંહેની લડાઇ જાગે. કદાચ આ પ્રપંચ મુજબ થયું પણ હોત, પણ એ દગો પકડાઇ આવ્યાથી પાદશાહે **પેકોરસને** એકદમ પાયતખ્ત ખાતે બોલાવી લીધો, અને એ રીતે તુરત વેળા લડાઇનું શેવટ આવ્યું (ઇ. પૂ. ૫૦, જુલાઇ).

પેકોરસ પોતાના બાપ તરફ ખરેખર બેવફા ન હતો, અને તે વાતથી **ખુબરૂ** અજાણ્યો રહ્યો નહિ. દીકરો બાપના હોકમને માન આપી એકદમ પાયતખ્ત ખાતે પાછો ફર્યો એટલે રાજ્યમાંથી માંહોમાંહેની લડાઇ ઉઠવાનો સંભવ દૂર થયો. એ પછી શાહજાદો એટલોબધો માનીતો થઇ પડયો કે પાદશાહે તેને પોતાનાં રાજકાજમાં શામેલ કીધો અને પોતાના સિકાઓ ઉપર પણ તેમ જાહેર કીધું. એટલા માટે તો કેટલાક રૂમી લખનારાઓ **પેકોરસ**ને 'પાદશાહ'ને નામે ઓળખી ગયા છે, તો જોકે તેની એ પાદશાહી તેના બાપની જોડેની હતી. આ જવાન બાપની પછી પાદશાહી ભોગવવા પામ્યો ન હતો તે હવે જલદીથી આપણ જોઇશું.

પેકોરસને રૂમી મુલુકો ઉપરની ચહડાઇ ઉપરથી પાદશાહે પાછો બોલાવ્યા પછીનાં નવ વરસો સુલેહસંપજમાં પસાર થયાં. **ઓરોડિસને** નવા મુલુકોનો લોભ ન હતો, અને તેથી લડાઇઓમાં ઝીપલાવી રાજ્યની ખરાબી કરવાનું તેને પસંદ ન હતું. એ મુદતને દરમયાન રૂમી લોકો પોતાનાંજ રાજ્યમાં વધી પડેલો ફેસાદ નરમ પાડવામાં રોકાયલા હતા, માટે અશ્કાની પાદશાહ ચહાત તો એ તકનો લાભ લઇ એશિયા માહેલા રૂમી મુલુકોમાં ઘણી લૂટફાંટ ચલાવી ખરાબી પાંથરી નાખત; એટલુંજ નહિ પણ અગરજો **ખુબરૂ** લડી મરતા રૂમીઓ **પોમ્પી** અને **સીજર** વચે દુશ્મની વધારવા કે એકેક સામે ઉશ્કેરવા માટે એક યા બીજાને મદદ આપવા માંગત તો તેબી બની શકત. પણ તેવું કશું તેણે કીધું નહિ.

તેની આવી સુલેહ ભરેલી વળાણ જોઇને **પોમ્પીએ** ઇ. પૂ. ૪૮ માં તેને પોતાનો દોસ્ત ગણીને તેનાં લશ્કરની મદદ માંગી. અશ્કાની પાદશાહે લડાઇમાં એક યા બીજી પક્ષ તરફથી ભાગ લેવાની સાફ ના પાડી, પણ ઘણો આગ્રહ થયો ત્યારે એવી શરત કીધી કે સીર્યાનો પ્રાંત અગરજો અશ્કાની રાજ્ય સાથ જોડી દેવાને **પોમ્પી** રાજી થાય તો તેની માંગેલી મદદ તેને મળે. પણ **પોમ્પી** આમ કરવાને રાજી થયો નહિ, અને તેની સાથના સંદેશા બંધ પડ્યા. એ પછી **પોમ્પી** ફાર્સેલ્યાની લડાઇમાં (ઇ. પૂ. ૪૮) પોતાના હરીફોના હાથ ઉપર હાર્યો, જે વેળા બચવાનો બીજો માર્ગ નહિ જોઇને તેણે અશ્કાની પાદશાહનો આશ્રા મેળવવા માંગ્યો. પણ પોતાના મિત્રોના વચે પડવાથી **પોમ્પીએ** આ વિચાર છોડી દીધો.

બીજી તરફથી **સીજર** પોતાની એક પછી એક થયલી ફતેહોથી ફુલી જઇને પાર્થ્યા ઉપર નવી ચહડાઇ લાવવા નિકળ્યો. ઇ. પૂ. ૪૪ માં પોતાના સર્વ સ્વદેશી શત્રુઓનો સંહાર કરી પરવારીને મગરૂર **સીજર** અશ્કાની પાદશાહે થોડાંક વરસો ઉપર સીર્યામાં ચહડાઇ કરીને જે ખરાબી કીધી હતી તેનો બદલો લેવા નિકળ્યો અને ઇરાન ઉપર હુમલો કરવા માટે રૂમી ફોજો રૂમથી રવાના કીધી. પેલા આગળા રૂમી સરદાર **ક્રેસસના** જેવાજ તેનાબી હવાઇ વિચારો હતા, એવું **પ્લુટાર્ક** ઉપરથી જણાય છે.[1] તે તો કેથો પાર્થ્યા જીતીને કેસ્પિયન અને કૉકેસસને માર્ગે સ્કીથ્યામાં દાખલ થઇ તે મુલ્કમાંથી જર્મનોને તાબે કરી ફ્રાન્સને માર્ગે

૧ Julius Cæsar, ફકરો ૫૮.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફંટલીમાં દાખલ થનાર હતો! પણ આ લોભી રાજયાધિકારી આ સઘળી ખરાબીઓ કરી શક્યો નહિ, કેમકે તેના જુલ્માતની હદ આવી હતી અને તેથી તે પોતાનાજ સંખ્યાબંધ જાતભાઇ હમશરીકોના હાથ ઉપર ઉપલાંજ વરસની તા. ૧૫ મી માર્ચે મારે લાગ્યો.

જુલ્યસ સીજર કદાચ પાર્થીઆ જીતવા કે તાબે કરવા નહિ પામત તોપણ તે એ રાજ્યને ખરાબ તો કરી શકત. તેનાં ખૂન પછી રોમમાં ઉઠેલા જબરા કુસંપ વેળા અશ્કાની પાદશાહે મરનારના મજકુર હુમલાની ધારણાને લીધે લડતા રૂમીઓમાંના એક પક્ષને મદદ આપવાનું મન કીધું, અને તે પક્ષ **સીજર**ના મિત્રોના દુશ્મનોનો હતો. એશિયા ખાતે આ વેળા **સીજર**નો એક શત્રુ **કેશ્યસ** લશ્કર ભેગું કરતો હતો (ઇ. પૂ. ૪૩). તેણે એલચીઓ મોકલીને પાદશાહ સાથ દોસ્તી કીધી અને તેની મદદ મેળવી. આ રીતે બીજાં ચાર વરસો સુધી રોમન શેહનશાહાતમાં માંહો-માંહેનો ફેસાદ બરપા રહ્યો, અને તેમાં તેની ઘણી ખરાબી થઇ. ફિલિપ્પીની લડાઇમાં **સીજર**ના મિત્રો જીત્યા (ઇ. પૂ. ૪૦), તોપણ તેઓમાં ત્રણ ઉમેદવારો શેહનશાહ જેવો અખ્ત્યાર લેવા ઉભા થયા, જેથી એને બદલે હવે ત્રણ પક્ષોમાં રૂમીઓ વહેંચાઇ ગયા.

આ તકનો લાભ લઇને અશ્કાની પાદશાહે રૂમી મુલુકો ઉપર બીજી વાર ચહડાઇ કીધી. તેની નોકરીમાં આ વેળા **લેબિયેનસ** નામે એક રૂમી સરદાર હતો, જેની જોડે પોતાના બેટા **પેકોરસ**ને આપીને તેણે એક મોટી ફોજ સીર્યા તરફ રવાના કીધી, આસપાસ લૂટ ચ-લાવીને અંતે તેઓએ સીર્યાના રૂમી હાકમ **સેકસા**ને લડાઇમાં ઉતરવાની ફરજ પાડી અને તેમાં તેને હરાવીને નસાડયો. આ સઘળી ફતેહોથી ફુલી જઇને બંને અશ્કાની સરદારો-એ પોતપોતાની ફોજોને છુટી પાડી, અને બે જુદી જુદી જગાએથી બેવડા હુમલા લઇ ગયા. **પેકોરસ** શાહજાદો સીર્યા, ફીનીશ્યા અને પેલે-સ્ટૈનમાં ફરી વળ્યો, અને **લેબિયેનસ** એશિયા માઇનરના રૂમી પ્રાંતો જીતી ચૂક્યો. **પેકોરસ**ની ફતેહમાં એકજ હરકત હતી. ટાયર શેહેર દરિયાઇ કાફલા વિના તે તાબે કરી શક્યો નહિ. પેલેસ્ટૈનમાં બે યહુદી ધર્મગુરૂ-રાજા એ તખ્તને માટે લડી મરતા હતા, જેમાંના એક **એન્ટીગોનસ**નો પક્ષ લઇ **પેકોરસે** તેને તખ્ત અપાવ્યું, અને તે અશ્કાની શેહનશાહાત તરફના શત્રપ દાખલ જેરૂસેલમમાં રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.

બીજી તરફથી **લેબિયેનસે** રૂમી હાકમ **સેકસા**ને એક બીજી જબરી લડાઇમાં હરા-વીને તેનો જીવ લીધો, અને એટલી બધી ફતેહ મેળવી કે કેટલાક રૂમી લખનારાઓ મુજબ અશ્કાની શેહનશાહાતની ધજા આથમણે ભૂમધ્ય સમુદ્રના તેમજ છેક યુરોપની લગો-લગ હેલેસ્પોંટના કાંઠા સુધી ઉડતી થઇ. **લે-બિયેનસ** હવે બહુ ફુલી ગયો. તે પાર્થ્યન શેહનશાહાતમાં પોતાને વડો ગણવા લાગ્યો, અને પોતાનાં નામના સિકા પણ કહાડી બેઠો, જેમાં એક બાજુએ પોતાની તસ્વીર અને બીજી બાજુએ લડાઇનો ઘોડો હતો.

પણ હવે અશ્કાની ફતેહોનું શેવટ નજદીક હતું. એક વરસ દહાડો સુધી આથમણે રૂમી મુલુકોમાં **ઓરોડિસની** ધજા ઉડતી રહી. પણ ઇ. પૂ. ૩૯ ની પાનખર રૂતમાં **માર્ક એન્ટનીએ પબ્લીયસ વેન્ટીડયસ** નામે રૂમી સરદારને એક મોટી ફોજ સાથ ફતેહમંદ અશ્કાની સરદારો સામે લડવા મોકલ્યો, જેણે એકાએક ઉતરી પડી **લેબિયેનસ**ને એટલો બધો ગભરાવી માર્યો કે તેની કને ઘોડસ્વાર ફોજ નહિ હોવાથી સઘળા જીતેલા મુલુકો એમના એમ નાખીને તે સિલીશ્યા જઇ ભ-રાયો, અને **પેકોરસ** કને ઉતાવળી મદદ મંગાવી. પણ જે મદદ આવી તેણે રૂમી છા-વણી ઉપર અચયુચ હલ્લો લઇ જતાં માર ખાધો અને **લેબિયેનસ** નાસવા જતાં પક-ડાઇને માર્યો ગયો. બીજી તરફથી **પેકોરસ**ની ફતેહો પણ ઝાઝો વાર ટકી રહી નહિ. તેનો એક સરદાર **ફાર્નીપતિસ**,[1] જેને સીર્યાના

---

1 એરવદ શેહરિયારજીનાં મત મુજબ આ નામ અવસ્તામાં "ખરેનો પઇતિશ" થાય, જે ઉપરથી ફાર્સીમાં "ખુરેહબદ" નામ બની શકે.

દરવાજાનો બચાવ કરવા રાખ્યો હતો, તેના ઉપર રૂમી સરદાર **વેન્ટીડયસે** ફતેહ મેળવી. એક બીજી લડાઇમાં આ અશ્કાની સરદારે જીવ પણ ખોયો. આ શિકસ્તોની ખબર મળતાંજ **પેકોરસે** શાહજાદાએ સર્વ પડતું નાખીને યુફ્રેટિસ પસાર કરી પાયતખ્ત ખાતે જઇ આશ્રો લીધો; અને એ રીતે આખો રૂમી મુલ્ક જે એક વરસ અશ્કાનીઓના હાથમાં રહેવા પામ્યો હતો તે બીજા વરસની આખરી-એ તો રૂમીઓના કબજામાં પાછો ગયો.

પણ ઉપલું નસીબનું ચક્ર એકજ વરસમાં જેમ ફેરવાઇ ગયું તેમ તે બીજા વરસમાં વળી પાછું બદલાઇ જશે, એમ શાહજાદાને ઉમેદ હતી. સીર્યા ખાતેની પોતાની એક વરસની હકુમતથી તે ત્યાં બહુજ માનીતો થઇ ગયો હતો. તેના અદલ ઇનસાફ અને દયાળુ રાજ-નીતિથી ત્યાંની પ્રદેશી પ્રજાઓ તેને રૂમીઓ કરતાં વિશેષ ચહાતી હતી. અને એવાજ બીજા સબબોને લીધે શાહજાદો સીર્યા ઉપર બીજી વાર ચહડાઇ લઇ ગયો, પણ યુફ્રેટિસ નદી પસાર કરવાનો માર્ગ તેણે જુદો લેવાથી તથા વચમાં કેટલોક વખ્ત નકામો કહાડી નાખવાથી રૂમી સરદાર તેની સામે લડવાને મજબૂત થઇ ઉભો હતો. બંને વચ્ચે નદીને પેલે યાને રૂમી પાજે જબરી લડાઇ ચાલી, જે એવડી ત્રેવડી લડાઇ હતી. પ્રથમ એક ટેકરી ઉપરની રૂમી ફોજ ઉપર હુમલો કરવામાં અશ્કાનીઓ નિષ્ફળ ગયા. ત્યાર બાદ મેદાનમાં ચાલેલાં યુદ્ધમાં પણ તેમની શિકસ્ત થઇ, અને **પેકોરસ** શાહજાદો જાનથી ગયો. સરદાર માર્યો ગયો એટલે અશ્કાની ફોજ વધારે વાર લડે એમ હતુંજ નહિ તે નાસભાગમાં પડી, અને રૂમીઓને સહેલ ફતેહ મળી. નાઠેલી ફોજમાંના જેઓ નદી પસાર કરવા માટે બાર-કસો તરફ ગયા તેઓ તો રૂમીઓના હાથ ઉપર માર્યા ગયા, પણ જેઓ ઉત્તરે નાઠા તેમને કોમાગેનીના રાજાએ આશ્રો આપી તેમને વતન સલામત મોકલી આપ્યા.

આ રીતે રૂમી મુલ્ક ઉપરના શાહજાદાનો બીજો બલકે ત્રીજો હુમલો કેવળ નિષ્ફળ ગયો, એટલુંજ નહિ પણ તેનાં મરણમાં અને પાર્થીયાનોની ઘણીએક ખરાબીમાં તેનું શેવટ આવ્યું. પોતાના તખ્ત-વારેસ બેટાનાં મરણથી જેફ પાદશાહ **ખુબરૂને** બહુ ગમ લાગ્યો. કેટલાક દિવસો સુધી તો તેણે ભોજન નહિ લીધું, તેમજ જબાન પણ બંધ કરી બેઠો. હમેશાં બેટાને યાદ કર્યા કરવાથી તેનાં મગજ ઉપર માઠી અસર થઇ. તે એમજ માનવા લાગ્યો કે મરનાર તો જીવતો છે, પાછો આવ્યો છે, અને તેનો આવાજ સંભળાય છે! કેટલીક મુદત સુધી આ હાલત ચાલુ રહ્યા પછી અંતે પાદશાહ શાંત થયો, અને રાજકાજમાં પાછો ભાગ લેવા લાગ્યો. તેને એક બીજો વિચાર તખ્તના નવા વારેસ માટેનો હતો. તેના ઘણા બેટાઓ હતા, પણ તેઓમાંનો એકબી લડાઇમાં બળ અજમાવી આવેલો ન હતો. અંતે તેણે પોતાના વડા બેટા **ફરહાદને** વારેસ દાખલ પસંદ કીધો. પણ પોતાનાં મરણ પછી આ પસંદગી રાજસભા કબૂલ રાખશે નહિ, અથવા બીજા શાહજાદાઓ બલવો ઉઠાવશે તો રાજ્ય ખરાબ થશે, એમ સમજીને પાદશાહે પોતાની હયાતીમાંજ **ફરહાદ** શાહજાદાને તખ્તનશીન કીધો, અને તેટલામાટે પોતાનું રાજપાટ છોડી આપ્યું. હવે **ફરહાદની** મા કાંઇ હકદાર રાણી ન હતી; હકદાર રાણીતો કોમાગેનીના રાજા **એન્ટીઓકસની** બેટી હતી; માટે તે-ણીના બેટાઓનો ડર કરીને નવા પાદશાહે પોતાનાં રાજ્યની શરૂઆત તેમની કતલથી કરી, અને જ્યારે જેફ બાપે એ બાબે પોતાની નાપસંદગી દેખાડી ત્યારે ભાઇઓનું ખૂન કરનાર **ફરહાદે** બાપનો પણ જીવ લીધો! એ રીતે ૧૮ વરસના અમલ પછી પાદશાહ **ઓરોડસની** અથવા **ખુબરૂની** પોતાનાંજ બદબખ્ત ફર્ઝંદથી આખર આવી. બાપનું ખૂન કરવાનો અશ્કાની ખાનદાનમાં આ બીજો દાખલો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૧૬.

ફરેહાદ ૪ થો:

પ્રજાને અણગમતા પાદશાહોનો તબકકો.

(ઇ. પૂ. ૩૭ થી ૨ સુધી)

૧—ઈરાનનાં તખ્ત ઉપર એક બીજો જોહાક—તેની ખૂનરેજીથી ગભરાઈને રૂમીઓને જઈ મળેલા અમીરો—પાદશાહના પસ્તાવાથી તેમનું પાછું ફરવું—માર્ક એન્ટની જીતાયલા રૂમી ઝુંડા માંગે છે—પાદશાહે તે પાછા નહિ આપવાથી ઈરાન ઉપર તેની ચહડાઈ—આજરબાઈજાનમાં રૂમીઓની નાશકારક હાર—એન્ટનીની શરમ ભરેલી નાસભાગ.

૨—મીડયાના હાકમની દગાબાજી—તે રૂમીઓ સાથ દોસ્તી બાંધે છે—આર્મીન્યામાં એન્ટનીની દસ્તદરાજી—ત્યાંના રાજાને સોનાની બેડી—અરેકાનીઓની આર્મીન્યા અને મીડયામાં ફતેહ—ત્યાંના રાજાઓનું તાબે થવું—પાદશાહ સામે તીરદાદનો બલવો—ફરહાદની નાસભાગ—તીરદાદનો ત્રણ વરસનો અમલ—તેના સિકા—રૂમી સરદારથી તેને મળેલો આશ્રો—ઓકટવ્યન અને ફરહાદ વચે સમજુતી—રૂમી ઝુંડાઓ આપી દેવાથી ઈરાન અને રોમ વચેની દુશ્મનીનું શેવટ—પાદશાહ પોતાના શાહજાદાઓને રોમની દરબારમાં મોકલાવે છે.—આર્મીન્યામાં તખ્ત માટે નવી ગડબડ—રોમ અને ઈરાન વચે અણબનાવનો સંભવ—પાદશાહનું તેની ગુલામડીને હાથ ખૂન—એક ગુલામ શાહજાદાનું તખ્તનશીન થવું—કરણી તેવી પાર ઉતરણી.

ફસલ ૧—એન્ટનીની અશ્કાની મુલુકો ઉપરની નાશકારક ચહડાઇ.

ભાઇઓ અને બાપનાં ખૂન કરીને તખ્તે આવેલો જવાન પાદશાહ લોકપ્રિય નિવડયો નહિ. તેનું પોતાનાંજ લોહીવાળાઓ ઉપરનું ઘાતકીપણું એટલાંમાંજ અટકયું નહિ. તેણે કરેલી ખૂનરેજી કાંઇ રાજદ્વારી સબબોને સર થઇ ન હતી. તે તો કેથો ખવાસેજ ખવીસ હતો. હકદાર ભાઇઓના જીવ લીધા તો બીજા ભાઇઓ શા માટે જીવતા રહે? કહે છે કે અનેક ઓરતોને પેટે ભરનાર પાદશાહના ૩૦ બેટાઓ હતા. તેઓ સર્વેને એક યા બીજે બહાને આ એકજ ભાઇએ કતલ કરાવ્યા. એ પછી તેણે પોતાની ખૂની નજર અમીર ઉમરાઓ ઉપર દોડાવી, અને તેઓમાંના ઘણાના જીવ લીધા. આથી બીજાઓ જીવ લઇને પરદેશો ખાતે નાઠા. પણ વળી થોડાક માથાના ફેરાવાન હતા, તેઓએ પોતાને માથે એક નવો જોહાક પેદા થયલો જોઇને રૂમીઓને મળી જવાનું અને દેશમાં પોતાના સ્વદેશીને બદલે પરદેશી હાકમો આવેલા જોવાનું નાચારીથી પસંદ કીધું. આ ફેરાવાન ધણીઓમાં એક ઘણાજ ચહડતા દરજ્જાનો **મોનીસિસ** નામે અમીર હતો, જે સીર્યા ઉપરની ચહડાઇઓ વેળા રૂમીઓ સામે લડી પણ આવ્યો હતો. તેણે રૂમી સરદાર **માર્ક એન્ટની**ની છાવણીમાં નાસી જઇ તેને લશ્કર લાવવાની ભલામણ કીધી. આમાં **મોનીસિસ**ની નીચ નેમ એ કહેવાતી હતી કે તખ્ત ઉપર પોતે ચહડી બેસવું અને રૂમીઓની મદદના બદલામાં પોતાને તેમનો તાબેદાર ગણવો. **એન્ટની**એ આ સઘળી વાતો કબૂલ રાખી, અને આર્મીન્યાનાં રાજા **આર્તાવસ્દીસ**ની મદદથી પાર્થ્યા ઉપર હુમલો લઇ જવાનું કબૂલ કીધું.

એક તરફથી આ પ્રપંચો ચાલતા હતા ત્યારે બીજી તરફથી એ બાબેની ખબર મળતાંજ અશ્કાની પાદશાહ **ફરહાદ** ગભરાટમાં પડયો. તેણે **મોનીસિસ** ઉપર છુપો પેગામ મોકળી તેની તકસીર માફ કરવા અને તેને પાછો પોતાની મેહેરબાનગી તળે લેવાનો વચન આપ્યો. તે અશ્કાની અમીરનું દિલ આથી પિગળ્યું. પોતાનાં વતન તરફ બેવફા થવાનું હવે તેને કારણ રહ્યું નહિ. તે **એન્ટની**ને રાજી કરી પાયતખ્ત ખાતે પાછો ફર્યો. તોપણ **એન્ટની** ખરેખર રાજી ન હતો. તેણે **મોનીસિસ**ને

બીજા અમીરો સાથ પાછો ફરવા દીધો, પણ તેમની જોડેજ પોતાના એલચીઓ મોકલીને અસ્કાની પાદશાહને એવી માંગણી કીધી કે આગળાં વરસોમાં **સુરેના**એ રૂમી સરદાર **ક્રેસસ** કનેથી જે ઝુંડાઓ જીતી લીધા હતા તે પાછા આપવા, તથા તે વખતે કેદ પકડાયલા જે બંધવાઓ હજી જીવતા હોય તેમને છોડી મૂકવા.

આ માંગણીનો **ફરહાદ** પાદશાહે શો જવાબ વાળ્યો, અને **એન્ટની** પાછળથી તેના ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયો તે આ માંગણી નામંજુર રહ્યાથીજ લઇ ગયો કે કેમ, તે જણાયું નથી. પણ **રૉલિન્સન**[1] મુજબ **એન્ટની**ની નેમ પોતે જાતે હુમલો લઇ જવાની આગળથીજ હતી, કેમકે **વેન્ટીડયસ** જેવા નાનકડા સરદારો જીત મેળવી રોમ મધે માન ખાટે અને પોતે રહી જાય એ **એન્ટની** જેવા લોભી સરદારને ભાવતું ન હતુ. એટલામાટે આર્મીન્યાના રાજાને પોતાની જોડમાં લઇને તેણે એક મોટું લશ્કર જમા કીધું. આ રાજાએ ૭૦૦૦ પાયદળ અને ૬૦૦૦ ઘોડસ્વારોની મદદ આપવાને કબૂલ કીધું, અને **એન્ટની**એ પોતાના ૬૦૦૦૦ પાયદળ અને ૧૦૦૦૦ ગૉલિક તથા ઐબીર્યન ઘોડસ્વારો જોડે વળી ૩૦૦૦૦ બીજાં એશિયાનાં રાજ્યો તરફના સવારો અને માણસો હતા તે તો જુદા. એ રીતે **એન્ટની**ની પોતાની તથા અર્માની ફોજો જોડે એકંદર ૧૧૩૦૦૦ માણસોનુ જબરૂં લશ્કર જમા થયું.

ચહડાઇ લાવતી વેળા **એન્ટની** પ્રથમ યુફ્રેટિસ નદી પસાર કરીને **ક્રેસસ**નેજ પગલે આગળ વધવા માંગતો હતો, પણ ઇ. પૂ. ૩૭ના મધ ઉનાળામાં જ્યારે તે નદી તરફ ગયો ત્યારે તેની સામે લડવા માટે અસ્કાનીઓને પુર તૈયારીમાં દિઠાથી તેનો વિચાર ફરી ગયો. તે ઉત્તરે આર્મીન્યા તરફ ચાલ્યો, અને ત્યાંના રાજાની કુમક ઉપરથી એ દેશમાં થઇને પાર્થ્યા ઉપર ઉતરી પડવાનું તેણે દરૂસ્ત ધાર્યું. આ રાજાએ મોટી દિલોજાનીથી રૂમી સરદારને આવકાર દીધો, અને સલાહ આપી કે એકદમ પાર્થ્યા ઉપર હલ્લો કરવાને બદલે પ્રથમ તેને તાબેના આજરબાઇજાન (મીડયા) ના રાજા ઉપર ધસારો કરી તેનું રાજ્ય તાબે કરી લેવું. આ રાજ્ય કોઇવાર અસ્કાની પાદશાહોને તાબે રહેતું, અને કોઇ વાર વળી પોતાનું સ્વતંત્રપણું પાછું મેળવતું હતું. પણ આ વખતે તે પાદશાહને તાબે હોય એમ જણાય છે. વળી આ વખતે આજરબાઇજાનનો રાજા પોતાના મુલુકમાં પણ ન હતો. તે તો પાદશાહ **ફરહાદ**ની ફોજમાં દેશના બચાવ માટે લડવા ગયો હતો. આથી તેનાં પાયતખ્ત પ્રાસ્પા (? પ્ર+અસ્પ)[1] ઉપર ધસારો લઇ જઇને તેને તાબે કરવાનો **એન્ટની**ને લોભ થયો. તેણે પોતાની નજદીક સવાલાખ માણસોની ફોજને બે ભાગમાં વહેંચી એક ભાગ સાથ પોતે ધસારાબંધ આગળ વધી ગયો, અને બીજા ભાગની સરદારી **ઓપિયસ સ્ટેશિયાનસ**ને આપી તેને ફરમાવ્યું કે અસ્બાબ તથા ઘેરો નાખવાનાં ઓજારો સાથ તેણે ધીમે ધીમે પાછળથી આવવું.

પ્રાસ્પા આર્મીન્યાની સરહદથી ૩૦૦ મૈલ દૂર હતું, કેમકે આજરબાઇજાન ઉપલા પ્રાંતની અગ્નિ ખુણે આવેલું હતું. આખે રસ્તે પુરતી ખોરાકી અને પાણી મળે એમ હતું, માટે એક સપાટામાં ઉતાવળી કુચથી રૂમી સરદારોએ એ શેહેર ખાતે જઇ તેનો કબજો લેવા માંગ્યો. પ્રથમ તેને ઘેરો નાખવો પડયો, કેમકે કિલ્લાની દેવાલો મજબૂત હતી, અને રહેવાસીઓ તાબે થવાની ના પાડતા હતા. આ ઘેરો કોણ જાણે કેટલી મુદત સુધી ચાલુ રહેત તે કહેવાય એમ નથી, કેમકે આજરબાઇજાનનું પાયતખ્ત સહેલથી તાબે થાય એવાં કશાં ચિન્હ જણાયાંજ નહિ. પણ બીજી તરફથી તેના ઉપર આવી પડેલી ધાડ બાબે તેના રાજાને ખબર મળતાંજ બચાવ કરવા માટે તે પોતેબી અસ્કાની પાદશાહ જોડે મોટી ફોજ લઇને દોડયો આવ્યો. પ્રથમ

---

૧ Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૨૦૦.

૧. આ પુરાણું શેહર આજના ઈરાન દેશનાં તખ્તે સુલેમાન સાથ મળતું આવતું જણાયું છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેઓને ખબર કહાડતાં જણાયું કે પાયતખ્ત દરેક બાજુએથી સલામત છે. આ ઉપરથી અસ્કાની ફોજે પ્રથમ પ્રાસ્પાને પડતું નાખી પાછળથી અસ્બાબ વગેરે લાવનાર રૂમી સરદાર **સ્ટેટેન્શ્યસ** જે હજી **એન્ટનીને** આવી મળ્યો ન હતો, તેના ઉપર ઉચાઉચ હુમલો કરવાનું ઠરાવ્યું. આ હુમલો એવો એકાએક થયો કે રૂમીઓ ગાભરાં પડી ગયા, તેમની જબરી કતલ ચાલી, અને એક નાશકારક શિકસ્ત સાથ રૂમી સરદાર પોતે પણ બેજાન થયો. ૧૦૦૦૦ રૂમી સિપાહો આ લડાઇમાં માર્યા ગયા, અને તેમનો તમામ અસ્બાબ તથા ઘેરો નાખવાનાં ઓજારો વગેરે અસ્કાનીઓના હાથમાં આવ્યાં (ઇ. પૂ. ૩૬).

આ કાંઇ જેવી તેવી ફતેહ ન હતી. પણ શત્રુની આ ફતેહને પોતાની જીતમાં બદલી નાખવાને **એન્ટની** અશકત હતો. એ મગરૂર રૂમી સરદાર કાંઇપણ કરી શકે તે આગમજ તેનું પોતાનું એકબાલ પણ રૂઠયું. આર્મીન્યાનો પેલો દગાખોર રાજા **આર્તાવસ્દીસ** બેવફા થયો. તેણે રૂમીઓનો દહાડો બરગસ્તે જોઇને તેઓ તરફથી પિઠ મરડી. તે **એન્ટનીને** પ્રાસ્પાના ઘેરામાંજ વિંટળાયલો મૂકી પોતાના દેશમાં ભરાઇ બેઠો, અને પોતાનું તમામ કુમકનું લશ્કર બોલાવી લીધું. **એન્ટની** હવે તદન એકલો, નજોરો અને નિરાધાર થઇ પડયો. પ્રાસ્પાના બાહદુર રહેવાસીઓના વખ્તે વખ્તના ધુજારાથી તેને વળી કાંઇ ઓછું ખમવું પડયું ન હતું. તેની ખોરાકી પણ ખુટી ગઇ હતી. મીડયા અને પાર્થીના પાદશાહોએ તેની પૂઠ પકડેલીજ રાખી તેને નાસી જતો રોકયા કીધો, તેના પાછળ રહી ગયલા કે રખડતા સિપાહીઓને કાપી નાખ્યા, તોપણ તેની જોડે એક શેવટની લડાઇ રમવાનાં અખાડાજ કીધા. આથી **એન્ટની** બહુજ કંટાળી ગયો. શિયાળો નજદીક આવતો હતો માટે પોતાની ફોજને આશ્રો મળે એવી જગાની તે શોધમાં હતો. આર્મીન્યા પડોશમાં હતું, પણ અસ્કાની પાદશાહ માથાં પર હતો. પોતાની હાર કે નિષ્ફળતા કબૂલ રાખે એવો તો **એન્ટની** હતોજ નહિ.

એટલામાટે તેણે એક તોડ શોધી કાહાડયો. પોતે હાર્યો નથી પણ જીતેલોજ છે એવું દેખાડવા માટે તેણે પાદશાહ **ફરહાદ** પાસે એલચીઓ મોકલી એવું કહેવાડયું કે "જો **ક્રેસસ** કનેથી જીતી લીધેલા રૂમી ઝુંડા પાછા આપો અને કેદીઓને છોડી મૂકો તો હું મારૂં લશ્કર પાછું કહાડી લઇ જાઊં." પણ આ ફરેબ ઉપર પાદશાહ **ફરહાદ** તો હસ્યો, અને રૂમી સરદારની માંગણીએ ધિકાર સાથ પાછી વાળી. હવે થંડી વધારે પાસે આવતી હતી માટે મુગે મહોડે **એન્ટનીએ** પ્રાસ્પા ઉપરનો ઘેરો ઉઠાડી લીધો અને ઉભી પૂછડીએ નાસવાનું શરૂ કીધું. તે એરાક્સિસ નદી તરફ દોડયો, જ્યાં જવાના બે માર્ગ હતા—એક લાંબો પણ સહેલો, બીજો ટુંકો પણ મુશ્કેલ. સહેલ રસ્તા ઉપર અસ્કાની ફોજો પડેલી છે એવી ખબર મળવાથી **એન્ટનીએ** મુશ્કેલ રસ્તો હાથ ધર્યો, જે તખ્તે સુલેમાન અને તબ્રીજ શેહેરોની વચે પહાડોમાંથી પસાર થતો હતો. તે સહેલ રસ્તે પસાર થશે એમ અસ્કાનીઓ માનતા હતા, માટે તેની પૂઠ પકડતાં તેમને વાર લાગી. બે દિવસો સુધી તો **એન્ટની** સલામત આગળ વધ્યો, પણ ત્રીજે દિનથી તેઓએ તેને પકડી પાડી ૧૯ દહાડા સુધી તેને એક કદમ પણ આસાનીથી આગળ વધવા દીધો નહિ. આ સઘળા દિવસો સુધી જબરી થંડી, બર્ફનાં તુફાનો, ખોરાકીની તંગી, પાણીની તાણ, જેહરી કંદમૂળ ઉપર ગુજરાણ ચલાવવાની જરૂરિયાત, અને એ સર્વની જોડે શત્રુઓના તીર તથા બીજા મારાને લીધે **એન્ટનીની** ફોજની ઘણી ખરાબી થઇ. તેના સાથીઓમાંના $\frac{1}{3}$ આ નાસ ભાગને દરમયાન માર્યા ગયા. અંતે ૨૭૩ મૈલોની અતિ મુશ્કેલ કુચ પછી તે બાપડો નદી ઉપર જઇ પુગ્યો અને તે પસાર કરીને આર્મીન્યામાં દાખલ થયો (ઇ. પૂ. ૩૫).

પણ એકવાર આમ આ મુલકમાં ગયાથી **એન્ટનીની** ફોજ ઉપરનાં આફતોનો છેડો

આવ્યો નહિ. હજી તો શિયાળો પૂરો થાય તે આગમજ રસ્તાની થાક અને હેજગારીથી, તથા અસ્કાનીઓના જખમો અને જફાથી લશ્કરમાંનાં બીજાં ૮૦૦૦ માણસોએ જીવ ખોયા. એ રીતે પાર્થ્યા ઉપર હુમલો કરવા માટે ૧૦૦૦૦૦ માણસો તેણે જમા કીધાં હતાં તે-માંથી એકંદર ૩૦૦૦૦ માર્યાં ગયાં, અને બાકીનાં ૭૦૦૦૦ સાથ તે પાછો ફર્યો.[1]

ફસલ ૨—મીડયા અને આર્મીન્યાનો દગો.

એક તરફથી શત્રુઓ આ રીતે નાશકારક ખુઆરી અને શરમ ભરેલી નાસભાગ સાથ નાબુદ થયા કે બીજી તરફથી તેમની લૂટફાંટમાં મળેલી દોલતની પાદશાહ **ફરહાદ** અને તેના મિત્ર આજરબાઇજાનના હાકમ વચે વહેંચણી ચાલી. પણ આમાં પોતાને જોઇયે એટલો પૂરતો હિસ્સો નહિ મળવાથી આ હાકમ બહુ નારાજ થયો, અને પાદશાહ સામે નહિ ઘટતા સખુનો બોલ્યો. આ બેઅદબી **ફરહાદ** જેવો માણસ ભૂલી જાય કે માફ કરે એવું પોતાને નહિ લાગ્યાથી મીડયન હાકમે પોતાનો બચાવ પોતાના માજી દુશ્મનમાંજ શોધ્યો. તેણે **ફરહાદ** સામે **એન્ટનીને** મળી જવા ચહાયું. તેણે એલચી મોકલી પોતાની દોસ્તી જાહેર કીધી, એટલુંજ નહિ પણ આર્મીન્યાનો રાજાએ આ રૂમી સરદાર સાથ જે છેલો દગો રમ્યો હતો તે માટે અગરજો **એન્ટની** તેને સજા કરવા માંગતો હોય તો તે કામમાં મદદ આપવાની પણ ખુશી દેખાડી; પણ એ સઘળું આ શરતે કે અસ્કાની પાદશાહ જો મીડયા ઉપર ચહડાઇ લાવે તો રૂમીઓએ બચાવ કરવો. **એન્ટનીએ** આ સર્વે માગણીઓ એકદમ ખુશી સાથ કબુલ રાખી, કેમકે જેમ તે **આર્તાવસ્દીસને** સજા કરવા માંગતો હતો તેમ વળી પાર્થ્યા જીતવાનો વિચાર તેણે હજી પડતો નાખ્યો ન હતો. એટલામાટે એક તરફ મીડયાના હાકમની દોસ્તી નકી કરીને બીજી તરફથી **એન્ટનીએ** આર્મીન્યા ઉપર ચહડાઇ માટેની તૈયારીઓ કરવા માંડી. હાલ તે એ દેશમાં પોતાની ફોજે રાખીને સિકંદરિયા નામનાં મિસરનાં પાયતખ્ત જેવાં શેહેર ખાતે હતો, જયાંથી ઇ. પૂ. ૩૪ ની વસંતમાં તેણે એકાએક આર્મીન્યા ઉપર સવારી કીધી.

આર્મીન્યાના રાજાને આ પ્રપંચની કશી ખબર ન હતી. તેનો દગો **એન્ટની** ભૂલી ગયો છે એમ તે માનતો હતો, કેમકે આ રૂમી સરદાર બહારથી તેની જોડે બહુ મિત્રાચારી બતાવતો હતો એટલુંજ નહિ પણ **આર્તાવસ્દીસ**નાં કુટુંબને પોતાનાં કુટુંબ સાથ શાદીના ગાંઠથી જોડવા માંગતો હતો. આ ઉપરથી જયારે આ રાજા બેધડક પોતાના મિત્રને મળવા ગયો ત્યારે **એન્ટનીએ** તેને કપટથી એકદમ પકડી લઇ બંધવો બનાવ્યો, અને તેને પગે બેડી ઠોકી, જે પ્રથમ રૂપાંની અને ત્યારબાદ સોનાની ઠોકાઇ હતી! આમ કરીને રૂમીઓએ આર્મીન્યા ઉજડ બાળ્યું. પકડાયલા રાજાની જગા ઉપર તેના બેટા **આર્તાક્ષ્યાસ**ને તેની પ્રજાએ રાજા કીધો હતો, તેને પણ **એન્ટનીએ** એક લડાઇમાં હરાવીને નસાડયો, જેને અસ્કાની પાદશાહે પોતાની દરબારમાં આશ્રો આપ્યો. બીજી તરફથી **એન્ટનીએ** હવે ઇજીપ્તની ખુબસુરત રાણી **કિલયોપેત્રા**ને પેટના પોતાના બેટા **એલેકઝાંડર**ની શાદી મીડયાના રાજા **આર્તાવસ્દીસ**ની બેટી સાથે કરવાની ગોઠવણ રાખી, અને પછી બાપડા જૈફ અર્માની રાજાને કેદી તરીકે તથા મુલ્કમાંની મોટી લૂટ હદિયા તરીકે લઇને તે મિસર ગયો (ઇ. પૂ. ૩૪).

આ સઘળી ગડબડોને દરમયાન અસ્કાની પાદશાહ **ફરહાદ** ચુપ બેઠેલો હતો. આર્મીન્યાને સજા થયલી જોઇને તે કાંઇ દલગીર ન હતો, કેમકે તેથી એક તરફથી જયારે પોતાના એક શત્રુને બીજા શત્રુથી ખમવું પડયું હતું, ત્યારે બીજી તરફથી અર્માની લોકો રોમ તરફ પાર્થ્યા

[1] જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન." સ૦ ૩૯૯-૯૦. જેનોફન નાના કાઇરસની મદદે ગયલી યુનાની ફોજમાંથી માત્ર ૧૦૦૦૦ માણસોને જે મુશ્કેલી સાથ પાછ લાવવા નિકળ્યો હતો તે બનાવ સાથ આ બનાવની આબાદ સરખામણી થઇ શકે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કરતાં વધારે ધિક્કારથી જોવા લાગ્યા હતા. આર્મીન્યા તાબે થયા પછી બીજે વરસે (ઇ. પૂ. ૩૩) **એન્ટની** એરાકસિસ નદી ઉપર પોતાના નવા દોસ્ત મીડ્યન રાજા **આર્તાવસ્દીસ**ને આવી મળ્યો, તેઓ વચેની દોસ્તી નકી થઇ, આર્મીન્યાનો એક ભાગ તેને ભેટ આપ્યો, લશ્કરોનો આવજો માવજો ચાલ્યો, અને છેલે રાજાએ પોતાની બેટી **જોતાપા**ને રૂમી સરદારના બેટા જવાન **સેકંદર**ને દીધી, જેને તેનો બાપ **એન્ટની** એશિયા ખાતેના રૂમી મુલુકોનો વડો શત્રપ કરવા માંગતો હતો. પણ તેને પોતાને રૂમી શેહનશાહાતના વડાપણાં બાબે પોતાના હરીફ **ઓકટેવ્યન** સાથ હજી મારામારી ચાલી જતી હતી, જે બાબેની લડત માટે નવી તૈયારીઓ કરવા જેવો **એન્ટની** એશિયા મૈનર તરફ વળ્યો કે લાગલો અશ્કાની પાદશાહ પોતાને અછી તક મળેલી સમજીને મીડ્યાના રાજા **આર્તાવસ્દીસ**ને સજા કરવા નિકળ્યો.

પાદશાહ **ફરહાદે** પોતાની જોડે આર્મીન્યાના જવાન રાજા **આર્તાક્ષ્યાસ**ને લીધો, જે હજી તેની દરબારમાંજ પડેલો હતો. હજી સુધી રૂમી ફોજ આર્મીન્યામાં પડેલી હતી તેની મદદથી **આર્તાવસ્દીસે** પ્રથમ અશ્કાની ફોજને મારી કહાડી. પણ આ રૂમી સિપાહીઓની **એન્ટની**ને એકાએક જરૂર પડવાથી તેણે તેમને બોલાવી લીધા, જેથી મીડ્યન રાજા બહુ કમજોર થઇ ગયાથી **ફરહાદે** બીજી લડાઇમાં તેને હરાવી કેદ પકડયો. નવા અર્માની રાજાએ હવે પોતાનું પાયતખ્ત પાછું હાથ કર્યું, અને ત્યાંના કિલ્લામાંની રૂમી ફોજને કાપી નાખી. આ રીતે આર્મીન્યા અને મીડ્યા રોમથી પછાં સ્વતંત્ર થયાં, અને છેલું અશ્કાની પાદશાહની બાંહેધરી તળે પાછું આવ્યું.

પણ આ નવી ફતેહોથી આ પાદશાહ ફુલી ગયો અને આગળાં ઘાતકીપણાંનો તેને પાછો પવન થઇ આવ્યો. આ ઉપરથી ઇ. પૂ. ૩૩ માં તેની સત્તા સામે **તીરદાદ** નામે એક અમીરે બલવો ઉઠાવ્યો, અને **ફરહાદ**ને દેશ છોડીને નાસી જવું પડયું. કહે છે કે પોતાનો જનાનો બલવાખોરોના હાથમાં જશે એમ સમજીને **ફરહાદે** પોતાની સર્વે ઓરતોને કાપી નખાવી! **તીરદાદ**ની ફતેહો ઉપરથી તેના મિત્રોએ તેનેજ પાદશાહ ઠોકી બેસાડયો. પણ **ફરહાદે** સ્કીથ (તુરાની) લોકોમાં જઇ આશ્રો લીધો હતો માટે તેમની મદદથી તે પાછો પોતાને વતન આવ્યો અને પાયતખ્ત ઉપર ચહડી જઇ રાજ્યનો એકવાર ફરીને ધણી થઇ બેઠો. આ ગડબડને દરમયાન બલવાખોર **તીરદાદ** નાસી ગયો, પણ તે પોતાની જોડે પાદશાહના સર્વથી નાના બેટાને લઇ ગયો હતો, જેને સાથે લઇને તે સીર્યા ખાતે **એન્ટની**ના હરીફ **ઓકટેવ્યન**ની દરબારમાં આશ્રો શોધવા ગયો (ઇ. પૂ. ૩૦). **તીરદાદે** પાર્થ્યામાં ઇ. પૂ. ૩૩ થી ૩૦ સુધી ત્રણ વરસ રાજ્ય કરેલું જણાય છે, તોપણ પોતાની નાસભાગને દરમયાન પણ છેક ઇ. પૂ. ૨૬ સુધી તેણે પોતાના સિકા પાડવા ચાલુ રાખ્યા હતા. **ઓકટેવ્યને** પેલા જવાન શાહજાદાને પોતાની છાવણીમાં આશ્રો આપ્યો, પણ પાર્થ્યા ઉપર ચહડાઇ લઇ જવાના અથવા **તીરદાદ**ને લશ્કરી મદદ આપવાના કુનેહથી અખાડા કર્યા કીધા, તો જો કે **તીરદાદ**ને સીર્યામાં તે ચહાય ત્યાં સુધી ખોરાકી પોશાકી પુરી પાડવાની રૂમી સરદારે ખુશી દેખાડી.

ઓકટેવ્યન અશ્કાની પાદશાહ તરફ ઘણો ભલો દેખાયો. ઉપલા બનાવ પછી સાત વરસે ઇ. પૂ. ૨૩ માં જ્યારે **ફરહાદે** પોતાના શાહજાદાની તેમજ પોતાની પ્રજા દાખલ **તીરદાદ**ની માંગણી કીધી ત્યારે છેલાને આપી દેવાની ના પાડીને શાહજાદાને મોટી ખુશી સાથ તેના ઇંતેજાર બાપને હવાલે કીધો, પણ સાથે ઉમેદ દેખાડી કે એ ભલાઇના બદલામાં **ફરહાદે ક્રેસસ**વાળા રૂમી ઝુંડા તથા કેદીઓને હવાલે કરી દેવા. પણ **ફરહાદે** આ છેલી માંગણી ઉપર જ્યારે કશું લક્ષ આપ્યું નહિ ત્યારે **ઓકટેવ્યન,** જે હવે **એન્ટની** ઉપર પુરેપુરી ફતેહ મેળવીને રૂમી શેહનશાહાતનો

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઑગસ્ટસનાં નામથી પહેલો શેહનશાહ બન્યો હતો, તેણે ઇ. પૂ. ૨૦ માં એશિયામાં આવી **ફેરહાદ** સામે લડાઇ ઉઠાવવાની ધમકી આપી ત્યારેજ પેલા યાદગાર ઝુંડાઓ એ પાદશાહે આપી દીધા હતા. આ બનાવ ગમે એટલો પાદશાહ કે તેની પ્રજાને અણગમતો હતો, તોપણ તેથી રોમ સાથની લાંબા વરસોની દુશ્મનીનો અંત આવ્યો, અને બીજાં ૧૩૦ વરસો સુધી એક પણ રૂમી શેહનશાહે અશ્કાની પાદશાહનું નામ લીધું નહિ. એ મુદત પછી શું થયું તે આ-પણ લાયક જગા ઉપર વિગતથી વાંચીશું.

ફેરહાદે રૂમી વાવટાઓ આપી દીધા બાદ ૨૦ વરસો સુધી પાદશાહી ચલાવી તેમાં કશા મહાભારત કે જાણવાજોગ બનાવો બન્યા નથી. ફકત એટલુંજ કે ઝુંડા આપી દેવાથી પાદશાહે રૈયતોની ખફગી ખેંચી લીધી હતી, માટે તેને એવો ભય હતો કે તેઓ જે વખ્ત જાય છે તેમાં તખ્ત ઉપર પોતાના શાહજાદા-ઓમાંનાં હરકોઇને બેસાડશે. આ ઉપરથી આ નિર્દય અને મૂર્ખ પાદશાહે પોતાના સઘળા શાહજાદાઓને રોમ ખાતે શેહનશાહ **ઑગ-સ્ટસ**ની દરબારમાં મોકળી આપ્યા, જેમનાં નામ **વોનોનિસ**, **સેરાસ્પાદાનિસ** (સર+અસ્પ+દાન), **રહોદાસ્પિસ** (રઓધ+અસ્પ) અને **ફ્રાઆતિસ** (ફરહાદ) હતાં. આ ચારમાંના બે તો પરણેલા હતા અને તેમને ફર્જંદો થયલાં હતાં. તેઓ સર્વની રોમ ખાતે બહુ અછી મદારત થઇ, અને પ્રજાને ખર્ચે તેમને લાયક ભપકા અને દરજ્જા સાથ તેમના બાપની હયાતી પછી પણ રાખ્યા. કેટલાક રૂમી લખનારાઓ પોતાની આદત મુજબ એમ બોરંગો મારી ગયા છે કે અશ્કાની પાદશાહે પોતાની વફાદારીની સાનમાં આ શાહજાદાઓને રૂમી શેહનશાહની દરબારમાં મોકલી આપ્યા હતા! પણ **ટેસિટસ** અને બીજા વધારે સાચા લખનારાઓ એ વાતને ટેકો આપી ગયા નથી, કેમકે **ફેરહાદે** આમ તાબેદારી કબૂલ રાખવા જેવો **ઑગસ્ટસ**નો કશો ગુંનાહ કર્યો ન હતો.

પણ રોમ અને પાર્થ્યા વચેની દોસ્તીમાં જલદીથી ખલલ થઇ. આર્મીન્યામાં **ફેરહાદે** બેસાડેલો સ્વતંત્ર પાદશાહ **આર્તા-ક્ષ્યાસ** (ઇ. પૂ. ૨૦) મરણ પામ્યાથી એ દેશ ઉપર હજીબી પોતાનો અખત્યાર હોય તેમ **ઑગસ્ટસે ટૈબીર્યસ** નામે સરદારની મારફતે તખ્ત ઉપર મરનારના નાના ભાઇ **તીગ્રાન**ને બેસાડયો, જે રાજા ઇ. પૂ. ૬ માં મરણ પા-મવાથી આર્માની પ્રજાએજ શેહનશાહની મરજી પુછયા વિના **તીગ્રાન**ના બેટાઓને તખ્તનશીન કીધા. આ સ્વતંત્ર કારોબારથી ગુસ્સે થઇ **ઑગસ્ટસે** એક ફોજ મોકલી (ઇ. પૂ. ૫), અને મરનારના બેટાને ઉઠાડી મૂકી **આર્તા-વસ્દીસ** નામે ધણીને તખ્તનશીન કીધો. પણ આર્માનીઓએ તેની સામે બલવો ઉઠાવી (ઇ. પૂ. ૨) રૂમી લશ્કરને મારી કહાડયું, પેલાં રૂમી પુતળાંને દેશમાંથી હાંકી કહાડયો, તથા પાછો **તીગ્રાન**ને પાદશાહ મુકરર કીધો. હવે આ ગોઠવણ સામે રૂમી શેહનશાહ વાંધો લીધા વિના રહેનાર નથી, એમ જાણીને આર્માનીઓ-એ અશ્કાની પાદશાહ **ફેરહાદ**ની મદદ માંગી. **ફેરહાદ** તેમજ બીજા પાદશાહો હમેશાં આર્મી-ન્યાને સ્વતંત્ર થયલું જોવા માંગતા હતા, એવી મતલબથી કે રોમને પોતાના મુલક ઉપર એકદમ તુટી પડવાનું એ રસ્તેથી બને નહિ. એટલામાટે **ફેરહાદે** આર્માનીઓને મદદ આપવા માંડી, જે ઉપરથી રૂમી શેહનશાહ, જે આ વખ્તે જૈફ થયલો હતો, તેણે ઇ. પૂ. ૧ માં પોતાના ૧૯ વરસના એક નબીરા **કાયસ**ને આર્મીન્યા ખાતે લડવા જવા રવાના કીધો.

આ સરદાર એશિયામાં આવી પુગે તે આગમજ પાદશાહ **ફેરહાદ** ૩૫ વરસોની લાંબી મુદત સુધી રાજ્ય કરીને મરણ પામ્યો, અને તેનાં તખ્ત ઉપર **ફેરહાદક** નામે શાહજાદો પોતાની માતા **થરમુસા** અથવા **મુસા**ની સાથે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. અગરજો આ વખ્તે પાદશાહના હકદાર બેટાઓ તેની નજર આગળ હોત તો તેઓમાંનો હર-કોઇ તખ્તનશીન થાત, જે ધણી બાપનાં

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મરણ પછી તખ્તે બેઠો હતો તે તો રૂમી **ઑગસ્ટસે** પાદશાહ **ફરહાદને** માટે ભેટ મોકળેલી એક ઇટાલ્યન ગોલામડીનો બેટો હતો. આ સ્ત્રીની ખુબસુર્તીથી **ફરહાદ** એટલો બધો અંજાઇ ગયો હતો કે (કેટલાકોના જણાવ્યા મુજબ) તેણીનીજ શિખવણી ઉપરથી પોતાના હકદાર બેટાઓને તેણે રોમ ખાતે કેળવણી લેવા મોકલ્યા હતા, જેમ કરવામાં આ ઓરતની નેમ પોતાના બેટાને તખ્ત અપાવવાની હતી. એ નીચ યુક્તિ પાર પાડવા માટે તેણીએ એક અજીમ ગુનાહ એ કીધો કે બેટા સાથ મળીને તેણીએ પાદશાહને જેહર આપ્યું, જેની અસરથી **ફરહાદ** એકાએક મરણ પામ્યો!

હ્યાં પાછો કુદરતનો હાથ દેખાય છે. ઇનસાનની કરણીનો બદલો તેને આ દુનિયામાંજ મળે છે. **ફરહાદે** બાપનું ખૂન કીધું હતું, માટે તેના બેટાએબી પોતાનાં બાપનો જીવ લીધો. એ પાદશાહ ઘણો કુનેહબાજ અને બાહદુર હતો. ૩૫ વરસો સુધી પોતાનું રાજ્ય અનેક હરીફો અને રોમ જેવા બળવાન શત્રુના દાંત વચ્ચે બચાવી રાખવાનું કામ કાંઇ સોથીજ બનતું નથી. તેણે પોતાનાં રાજ્યની સરહદ, અગત્સ કરીને આથમણ તરફ, જેમ વધારી નહિ તેમ ઘટવા પણ દીધી નહિ. **ઍન્ટની** જેવા રૂમી સપેહસાલારને તેણે હરાવ્યો, અને રૂમીઓને પોતાનાં જાતિબળ અને બાહદુરીની ખાતરી કરી આપી. એક પાદશાહ તરીકે આ રીતે તે વખણાયો છે, પણ એક ઇનસાન તરીકે તે ઇરાનમાં એક નવો જોહાક ગણાયો છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૧૭.

પ્રજાને નાપસંદ પાદશાહો.

ઇ. પૂ. ૨ થી ઇસ્વી સન ૫૧ સુધી.

૧—નવો પાદશાહ—રૂમી શાહજાદા સાથ તેની દોસ્તી—તેનાં પાપી અને વિચિત્ર કામો—અમીરોના બલવામાં તેનું માર્યું જવું.—નવા પાદશાહ ખુબરૂને બોલાવા ગયલું અંજુમન—તેનો જુલ્માત—તેની કતલ.—ઈરાનનાં તખ્ત માટે રોમથી અશ્કાની શાહજાદાઓને બોલાવવામાં આવેછે—વોનોનિસ ૧ લો—તેના "સુધરેલા" શોખો—પ્રજાનો અણગમો—તેના સામે બંડ—તેની નાસભાગ.

૨—પાદશાહ અર્દવાન ૧ લો—વોનોનિસ તરફ તેની ધાતકી વર્તણુક—આર્મીન્યાનાં તખ્ત માટે નવી પંચાતી—રોમ વચ્ચે પડે છે—વોનોનિસનો દુખી અંત.—રોમ સાથ અર્દવાનની છેડતી—શેહેનશાહ ટૈબીર્યસની અર્દવાન ઉપર વેર લેવાની નવાઈ જેવી તદબીર—તેમાં તેની નિષ્ફળતા—અર્દવાનનાં ધાતકી કામો—તેની સામે રોમે ઉભો કરેલો નવો દાવાદાર—તેની ફતેહો—અર્દવાનની સત્તાને લાગેલો જબરો ફટકો—રૂમી પ્રપંચથી તેની નાસભાગ.—નવો પાદશાહ તીરદાદ—તેનાં કામો તરફ પ્રજાની નાપસંદગી—માજી પાદશાહના પક્ષમાં એક-સંપ—અર્દવાનનો બીજો અમલ—તીરદાદની નાસભાગ—રોમ સાથ પાદશાહના નવા કરાર—પ્રજાની નાપસંદગી માટે પાદશાહનું બીજી વાર નાસી જવું—તેનો ત્રીજો ટુંકો પણ દયાળુ અમલ—તેનું મરણ.

૩—જાલેમ પાદશાહ ગુદર્જ.—તેને તખ્ત ઉપરથી ઉઠાડી મૂકે છે—પાદશાહ બરદાન—પાદશાહી બેરાદરો વચ્ચે સમજુતી—સિલ્યુશ્યાના બલવાખોર રહેવાસીઓને સજા—આર્મીન્યાનાં તખ્ત બાબે નવો વાંધો—પાદશાહ તે હાથ કરવા માંગે છે—માજી પાદશાહ ગુદર્જ.નો તખ્ત માટે દાવો—લડાઈમાં તેની હાર—અમીરોની ખફગીથી બરદાનનું ખૂન—ગુદર્જ.નો બીજો અમલ—તેનો નવો જુલ્માત—તે બાબે રોમની દરબારમાં ફરિયાદ—તેની સામે મેહેરદાદ શાહજાદાનો તખ્ત માટે દાવો—મેહેરદાદ તરફ રાજાઓનો દગો—પાદશાહ તેને અપંગ કરેછે—પોતાની ફતેહ માટે ગુદર્જે. કોતરાવેલા નક્ષ.—નવા પાદશાહ વોનોનિસનો ટુક અમલ.

ફસલ ૧—નબળા પાદશાહોનો નવો તબકકો.

(ઇ. પૂ. ૨ થી ઇ. સ. ૧૬.)

ફરહાદક.[1]

અશ્કાની પાદશાહોનાં તખ્ત ઉપર આવેલો નવો જવાન એક ગુલામડીને પેટનો હોવા છતાં બાહદુરીમાં કંઇ ઓછો ન હતો. તેણે અર્માની લોકોનો રૂમીઓના ધસારા સામે બચાવ કરવાનું માથે લીધું, પણ તે આગમજ પાદશાહોની રીત મુજબ રોમના પાદશાહ ઉપર એક નામુ લખીને તેની સાથ પોતાના બાપની સુલેહ પાછી તાજી કરવા માંગી, અને કોઇ છુપી બુરી મતલબ —ધણું કરીને તેમને મારી નાખવાની—માટે તેણે પોતાના ભાઇઓને પાછા મોકલવાની અરજ ગુજારી. પણ પાદશાહ **ફરહાદક**નાં આ નામાંનો જેફ **ઑગસ્ટસે** જવાબ વાળતાં એ જવાન કોણ છે તે તેને પોતાને કહી દેખાડયું. તેણે તેને પાદશાહ કે શેહનશાહને બદલે **ફરહાદક**નાં ખાલી નામથીજ લખ્યું અને ફરમાવ્યું કે પાદશાહી નામ ધારણ કરવાનું તેણે છોડી દેવું, તથા આર્મીન્યા ખાતેથી પોતાની ફોજ એકદમ બોલાવી લેવી. તેના ભાઇઓ બાબેની માગણીનો જવાબ તો ખાઇ જવામાં આવ્યો.

આ સધળાંથી **ફરહાદક** બિધો નહિ. તેણે એક બીજું નામુ **ઑગસ્ટસ** ઉપર લખ્યું, જેમાં પોતે શેહનશાહ છે તે જણાવવાને તે ચૂકયો નહિ, પણ રૂમી શેહનશાહને તેણે માત્ર '**ઑગસ્ટસ સીજર**' લખીનેજ કાસળ પતાવી.

---

[1] આ કાંઈ આ પાદશાહનું ખરૂં નામ હોય નહિ. એતો એને એના બાપથી જુદો દેખાડવા 'નાનો ફરહાદ' એવું નામ આપેલું લાગે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પણ આવાં બચાંનાં ચેડાં ખરા રાજ્યાધિકારીઓને છાજે નહિ, એમ સમજી **ઑગસ્ટસે** પાછો ઉત્તર નહિ વાળતાં પોતાના નબીરા **કાયસને** આર્મીન્યા તાબે કરવાનું, અને જો અસ્કાનીઓ સામે થાય તો તેઓ સાથેબી લડાઇ ઉઠાવવાનું કામ સોંપીને એશિયા મોકલ્યો. **કાયસને** ખુબ ઠઠેરામાં આવેલો જોઇ **ફરહાદક** ગભરાયો. તે ઇ. પૂ. ૧ માં તે જવાન રૂમીને યુફ્રેટિસના એક સ્વતંત્ર ટાપુ ઉપર જાતે જઇ મળ્યો,' અને ત્યાંજ તેની જોડે સુલેહ કરી નાખી. બંનેએ એક બીજાને પોતપોતાની છાવણીઓમાં નદીને એકેક પાળે ભોજન લેવા બોલાવ્યા, અને **ફરહાદકે** આર્મીન્યા ઉપરથી હાથ ઉઠાવવાના સોગંદ લેવાથી **કાયસ** રાજી થયો. પણ અર્મીની લોકો અસ્કાનીઓની મદદ પાછી ખેંચી લેવાયાથી ડર્યા નહિ. તેઓએ લડાઇ ચાલુ રાખી, જેમાંની એકમાં **કાયસ** મરણતોલ જખમી થયો.

ફરહાદકે આર્મીન્યા ઉપરથી હાથ ઉઠાવવાનું મજબૂત કારણ તો એ હતું કે તેનાં પોતાનાં રાજ્યમાં તેની પોતાની સામે બલવો ઉઠવાનાં ચિન્હ જણાતાં હતાં. આ બલવાનાં મૂળ કારણો **ફરહાદક**ની માનું નીચ તોખમ, અને તેણી સાથનો તેનો અતિ પાપી જાર હતો.[1] આ બંને માદીકરા વચ્ચે એટલોબધો એખલાસ અને ચહા હતો કે આગળ કોઇ પણ અસ્કાની હાકમના જમાનામાં નહિ બનેલું **ફરહાદકે** એ બનાવ્યું કે પોતાનાં નામના સિકા ઉપર એક બાજુએ પોતાની અને બીજી બાજુએ પોતાની મા **મુસાની** તસ્વીર તેણે કોતરવાની હતી. એક પાદશાહ પોતાની રાણીનેજ આ રીતનું માન આપી શકે—માને તો નહિજ. વળી **મુસા**ની આ તસ્વીર જોડે તે તેણીને વળી ફક્ત રાણીનેજ નામે ઓળખાવતો નહિ, પણ "આકાશી દેવી" એવો લેખ તેની તસ્વીરની આસપાસ કોતરાવતો હતો! આવાં આવાં કામોથી અસ્કાની ઉમરાઓ બહુ નાખુશ થયા, અને એવા એક મા તરફથી નીચ બુન્યાદના પાદશાહનો કાંટો કહાડવાને તૈયાર થયા. તેઓએ તેની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવ્યો, અને એક નાની લડાઇમાંજ તેને પકડી લઇ તાજ છીનવું લીધું તથા તેને જીવથી માર્યો.

એ પછી વડી રાજસભાએ નવા પાદશાહ દાખલ અસ્કાની ખાનદાનના.

ખુબરૂ અથવા ઓરોડિસ ૨ જો

નામે એક શાહજાદાને પસંદ કીધો, જેની બુનિયાદ અને છેલા પાદશાહ **ફરહાદ** સાથની ખેશાવંદી બાબે આપણા કશું જાણતા નથી. એવું જણાય છે કે માજી **ફરહાદક** પોતાનો જીવ લેશે એમ સમજીને આ શાહજાદો વતન છોડી મદેશ ખાતે જઇ વસ્યો હતો. તે જ્યાં હતો ત્યાં અસ્કાની અમીરોનું એક અંજુમન તેને નવા પાદશાહ તરીકે પાયતખ્ત ખાતે લાવવા માટે ઇજન કરવા અને એસ્તેકબાલ લેવા ગયું. અને એ રીતે **ઓરોડિસ** તખ્તનશીન થયો. પણ આ ધણીએ પોતાના અમલની શરૂઆતમાંજ એટલો બધો જુલ્માત વર્સાવવા માંડયો કે અમીરો થોડાજ વખ્તમાં તેનાથી કંટાળી ગયા, અને તેની સામે એકસંપ થઇ એક જીયાફ્ત વેળા અથવા શેકારગાહમાં તેનો જીવ લીધો. અગરજો આ વખ્તે માજી પાદશાહ **ફરહાદ**ના બેટાઓ હાજર હોત તો આવા જુલ્માત કે ખૂનરેજીના દાખલા બનત નહિ. પણ તે નિર્દય પાદશાહે પોતાના લોભને થકી હકદાર બેટાઓને રોમ જેવાં એક દૂરનાં શેહેરમાં એક બળવાન દુશ્મનની દરબારમાં મોકલી આપેલા હોવાથી ઇરાનમાં આ રીતની અફડાતફડી કેટલાંએક વરસો સુધી ચાલુ રહી. અંતે રાજસભાએ રોમ ખાતે શેહનશાહ **ઑગસ્ટસ**—જે જેફ જોધ્ધો હજી જીવતો હતો તે—ની મુલાકાતે કેટલાક અમીરોને મોકલી અરજ ગુજારી કે તેની દરબારમાંના ચાર શાહ-

---

[1] આ છેલું તોહમત ફરહાદક ઉપર જોસેફસ નામનો એક યહુદી લખનાર પોતાના સ્વદેશની તવારીખમાં મૂકી ગયો છે. જુઓ તેની "Antiquities of Judea", પુ૦ ૧૮, મ૦ ૨, ફ૦ ૪.

જાદાઓમાંના વડા **વોનોનિસને** તેના બાપનું તખ્ત લેવા માટે મોકલી આપવો. રૂમી શેહનશાહ આ અરજથી છલકાઇ ગયો, અને ઉપલા શાહજાદાને છુટો કીધો, જે

વોનોનિસ ૧ લો.

એ નામે તખ્ત ઉપર આવ્યો. પણ બાપડી અશ્કાની પ્રજાનાં દુખોનું હજી શેવટ આવ્યું ન હતું. **વોનોનિસ** રૂમી દરબારમાં રૂમી કેળવણી લઇ એટલોબધો "સુધરી" ગયો હતો કે તેનો તે "સુધારો" અશ્કાની જેવી "જંગલી" પ્રજાને ગળે ઉતર્યો નહિ. રોમમાં એયાસી જીંદગી ભોગવેલી તેને બદલે તખ્તે બિરાજી પ્રજાની સંભાળ અને સુખ માટેની કાળજી રાખવાની પંચાત નવા પાદશાહને પહાડ જેવી મુશ્કેલ લાગી. તેને પોતાની સ્વદેશી જીયાફતો, સ્વદેશી શિકારબાજી, સ્વદેશી સવારીઓ કે બીજું સ્વદેશી સર્વ પસંદ આવ્યું નહિ. વળી તે પોતાની જોડે કેટલાક રૂમી અને યુનાની પ્રદેશી મિત્રોને લાવ્યો હતો, જેમની ઉપર બાર હાથની મેહેરબાની વરસાવવા લાગ્યો અને તેમને મોટા મોટા ખેતાબોથી નવાજવા લાગ્યો. આ સઘળું અશ્કાની ઉમરાઓ અને રૈયતોને મુદલ ગમ્યું નહિ, તો જોકે નવા પાદશાહે તેઓનેબી રાજી રાખવાને પોતાથી બનતું કીધું. તેણે ઇનસાફ આપવા, દાદ લેવા, પ્રજાનાં સુખ માટે કાળજી રાખવાને પણ કંઇક કીધું. પણ એ સર્વ છતાં **વોનોનિસ** અશ્કાનીઓની નજરમાં એક અશ્કાનીને બદલે રૂમી શાહજાદો માલુમ પડયો, જેના અમલ હેઠલ પાર્થ્યા કોઇ દહાડે રૂમી પ્રાંત બની જવાનું એવો ભય રાખીને અંતે ઇ. સ. ૧૬ માં તેઓએ તેની સામે પણ બંડ ઉઠાવ્યું, અને તેની જગા ઉપર **અર્દવાન** નામનો એક અશ્કાની શાહજાદો, જેણે કેટલાંક વરસો કેસ્પિયન સમુદ્ર ઉપર વસનારા દાહી લોકોમાં ગુજાર્યાં હતાં, અને જે હાલ મીડયા (આજરબાંઇજાન)નો હાકમ હતો, તેને નવો પાદશાહ પસંદ કર્યો અને તેણે એ માન એકદમ કબૂલ રાખ્યું. પણ તે તખ્તનશીન થાય તે આગમજ આ શાહજાદાએ આજરબાઇજાન ખાતેથી પોતાની ફોજ લઇ આવીને પાર્થ્યા ઉપર હુમલો કીધો. જેની સામે **વોનોનિસ** થયો ખરો, પણ તેની પ્રજા બેદિલ થઇ **અર્દવાનને** મળી ગયલી હોવાથી તે પોતાનું રાજ્ય બચાવી શકયો નહિ. અલબત પહેલી લડાઇમાં તેની જીત થઇ હતી, પણ બીજીમાં એવી જબરી શિકસ્ત મળી કે **વોનોનિસને** થોડાજ મિત્રો સાથ સિલ્યુસ્યા ખાતે નાસી જવાની ફરજ પડી, તેની ફોજ નાસભાગમાં ઘણી હલાક થઇ, અને **અર્દવાનની** ફતેહ પૂરી થઇ.

ફસલ ૨— ત્રણ ત્રણ બખ્ત અમલ ઉપર આવનાર એક પાદશાહ.

અર્દવાન ૩ જો.

(ઇસ્વી સન ૧૬ થી ૪૨).

હવે નવો પાદશાહ તખ્તનશીન થયો. પણ તેને હજી માજી પાદશાહ સંબંધી ઘણો ભય હતો. તે જ્યાં સુધી જીવતો હતો ત્યાં સુધી **અર્દવાનને** પોતાનું તખ્ત સલામત લાગ્યું નહિ. **વોનોનિસ** સિલ્યુશિયાથી છુપ્યો આર્મીન્યામાં જઇ ભરાર્યો, જ્યાં તેનાં નસીબે યારી દેવાથી તે પ્રાંતનાં ખાલી તખ્ત ઉપર આ નાઠેલા પાદશાહનેજ પસંદ કરવામાં આવ્યો. આ ગોઠવણ **અર્દવાનને** રૂચી નહિ. તેણે એ બાબતમાં અર્માની પ્રજાને થથરાવી, તેમજ રોમ ખાતે પણ ખખરાવનારૂં નામું લખ્યું. આ વેળા ત્યાંનો નવો શેહેનશાહ **ટેબીર્યસ** નામનો હતો, જેને **અર્દવાને** લખ્યું કે **વોનોનિસને** જો રોમ અર્માની પાદશાહ દાખલ કબૂલ રાખશે તો અશ્કાની પાદશાહ તેની સામે લડાઇ ઉઠાવ્યા વિના રહેશે નહિ. આથી **ટેબીર્યસ** બિધો, અને **વોનોનિસને** કબૂલ રાખવાની નાપાડી. બીજી તરફથી અર્માનીઓ ઉપર અશ્કાની પાદશાહે એવી માંગણી મોકલાવી કે તેઓ જો **વોનોનિસને** પકડી પોતાને સ્વાધીન નહિ કરશે તો તેમને ખમવું પડશે. કેટલાક અર્માની સરદારો લડાઇ ભાગી બિહિને આમ કરવાને તૈયાર થયા; પણ બાપડો દુખી **વોનોનિસ**,

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એ બાબેની ખબર પડવાથી પોતાને છેક એકલો પડી ગયલો જોઇને સીર્યા ખાતે ગુપચુપ નાસી ગયો, જ્યાંના રૂમી સરદારે તેને ખુશીથી આશ્રો આપ્યો અને તેને પાદશાહનો ખેતાબ ધારણ કરી ભપકાથી રહેવાની છુટ બક્ષી.

આ રીતે પોતાનો શત્રુ દૂર થયલો જોઇને પાદશાહ **અર્દવાને** આર્મીન્યાનાં ખાલી પડેલાં તખ્ત ઉપર **ઓરોડિસ** નામના પોતાના એક બેટાને મુકરર કરવા માંગ્યો. આ વાત રૂમી શેહેનશાહને પસંદ આવી નહિ. તેણે એશિયા માંહેલા પોતાના મુલુકોના પાદશાહ દાખલ **જર્મેનિકસ** નામના પોતાના ભત્રિજાને પસંદ કરી મોકલ્યો, જે જવાન ભલો, લાયકીવાળો અને લોકપ્રિય હતો. શેહેનશાહે તેને લડાઇ કે સુલેહ કરવાના, રાજ્યો જોડી દેવા, કે રાજાઓ પસંદ કરવા, તેમજ લશ્કરો ભેગાં કરી લડવા મોકલવા માટે રોમને પુછાવ્યા વિના પોતાની મરજી મુજબ અમલ કરવાના સઘળા હકો બક્ષ્યા હતા. આ શાહજાદો ઇસ્વી ૧૮ માં એશિયામાં આવી પ્રથમ આર્મીન્યામાં દાખલ થયો. પાયતખ્ત અર્તક્ષત[1] ખાતે જઇ તેણે અમાની પ્રજાની મરજી પુછીને એક તરફથી **વોનોનિસની** અને બીજી તરફથી **ઓરોડિસની** નેમણુક રદ કરી **જેનો** નામે પોન્ટસના એક આગળા રાજાના બેટાને આર્મીન્યાના નવા રાજા દાખલ પસંદ કરી, તેને તાજ બક્ષ્યું. આ ગોઠવણ ત્યાંની પ્રજાને પણ પસંદ આવી, અને **જેનો** **આર્તાશ્યાસને** નામે તખ્તનશીન થયો.

આ કામ પોતાની ઇચ્છાની વિરૂધ હતું તે છતાં અશ્કાની પાદશાહે એ બાબતમાં ઝાઝો વાંધો લેવા જોગ જોયું નહિ. તેણે તો **વોનોનિસને** પોતાનાં રાજ્યની સરહદ ઉપરથી ઘણો દૂર લઇ જવા તેમજ **જર્માનિકસ** જોડે સુલેહના કરાર કરવાની ઇચ્છા દેખાડી, જેના ઉત્તરમાં આ રૂમી રાજાએ **અર્દવાન** સાથ યુફ્રેટીસ નદી માંહેલા સ્વતંત્ર ટાપુમાં જઇ મળવાના અખાડા કીધા, પણ **વોનોનિસને** સીર્યામાંથી કહાડી સિલીશ્યામાં મોકલી આપ્યો, અને તેને પોમ્પીઓપોલિસ નામનું શેહેર મુકરર કરી આપ્યું (ઇસ્વી ૧૯). આ ગોઠવણ **અર્દવાનને** પસંદ પડી, પણ **વોનોનિસ** તેથી રાજી થયો નહિ. તે ત્યાંથી નાસી ગયો, પણ તેની પૂઠ પકડવામાં આવી અને રૂમી સરદારે તેને પકડી કાપી નાખ્યો. આ રીતે **અર્દવાનના** હરીફ બાપડા **વોનોનિસ** પાદશાહનો અંત આવ્યો. બીજા હાથ ઉપર ઉપલાંજ વરસમાં રૂમી રાજા **જર્માનિકસ** પણ મરણ પામ્યો.

આ પછી **અર્દવાન** પાદશાહ પોતાની બીજી સરહદો ઉપરની પ્રજાઓ સાથની લડાઇઓમાં ઘુંટાયો, જેમાં કેટલાંક વરસો ગુજરી ગયાં. ત્યાં ફતેહ મેળવ્યાથી તેને પોતાનાં બળની ખબર પડી, જે ઉપરથી હવે તેણે રોમ સાથ છેડતી શોધવાની તલબ કીધી. આ વખ્તે (ઇસ્વી ૩૪) આર્મીન્યાનો નવો રાજા **આર્તાક્ષ્યાસ** પણ મરણ પામેલો હોવાથી ત્યાંનું તખ્ત એકવાર ફરીને ખાલી પડેલું હતું. એટલામાટે **અર્દવાને** પોતાની રાજનીતિની પહેલી ચાલ દાખલ પોતાના વડા બેટા **અર્સીકને**[1] આર્મીન્યાનો નવો રાજા ગોઠવી આપ્યો. એક તરફ આ પહેલી ચાલ ચાલીને બીજી તરફથી પાદશાહે રૂમી સરદાર **વિટેલ્યસ** ઉપર માંગણી મોકલાવી કે મરનાર પાદશાહ **વોનોનિસ** રાજ્ય મૂકીને નાસી જતી વેળા જે ખજાનો પાયતખ્ત ખાતેથી લઇ ગયો હતો

---

1 એનો અર્થ આર્તાક્ષ્યાસનું શેહર (આર્તાશ્યા+સત) એવો થાય છે.

1 આ કાંઇ જાતિ નહિ પણ સેફાતી નામ છે. સઘળા અશ્કાની પાદશાહો તખ્ત ઉપર આવ્યા આગમજ આ નામ ધરાવી ગયલા જણાય છે. જેમ ઇંગ્લંડના સઘળા પાટવી કુંવરો Prince of Wales ને નામે ઓળખાય છે તેમ અશ્કાની પાટવી કુંવરો અર્સીકને નામે ઓળખાતા હતા. અર્સ દેશનો પહેલો પાદશાહ અને ખાનદાનનો મૂળ પુરૂષ હતો, માટે તેનુંજ નામ આ વડા શાહજાદાઓને મળતું, તોપણ તઓને મૂળ પુરૂષથી નાના દરજાના દેખાડવા માટે અર્સીક (અર્સ+ક) કહેતા હતા. તેઓ અર્સનાં ખાનદાનના છે એમ દેખાડવા માટે પણ આ ખેતાબ અથવા નામ તેમને મળેલું હોવું જોઇયે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તે અશ્કાની પાદશાહ ઉપર પાછો મોકલી દેવો. વળી આની જોડે **અર્દવાને** કેટલાક રૂમી મુલુકો પોતાના બાપદાદાઓની માલેકીના છે એમ કહીને તે પાછા મેળવવાની ધમકી આપી, એટલુંજ નહિ પણ તે ધમકી મુજબ અમલ કરવા થકી કેપેડોશિયાનો હાલ રૂમી સલતનતવાળો પ્રાંત જીતવા માટે લશ્કર મોકલ્યું. આ સઘળું રોમ કદી સહન કરી નહિ શકે એવું હતું, તે છતાં **ટૈબીર્યસ** શેહેનશાહ, જે ૭૫થી વધારે વરસની જૈફ વયે પુગ્યો હતો, તેણે અશ્કાનીઓ સાથ લડાઇમાં નહિજ ઉતરવાની તાકીદ કરીને સીર્યાના હાકમ **વિટેલ્યસને** ફરમાવ્યું કે **અર્દવાન** જે કરે તે કરવા દેવું.

આ ઘણું નવાઇ જેવું લાગે છે, પણ રૂમી શેહેનશાહની એક નેમ હતી અને તે પાર ઉતરવા થકીજ તે આમ થવા દેતો જણાયો. **અર્દવાન** પોતાની પ્રજાને અકારો થઇ પડયો હતો. તેણે પોતાનાં ખાનદાનના સઘળા રાજવંશીઓનો નાશ કર્યો હતો, રૈયતો ઉપર તે નાલાયક સખ્તાઇ વાપરતો હતો, અને બહુ મગરૂર બની ગયો હતો. આથી કંટાળીને કેટલાક લોકોએ **ટૈબીર્યસ** ઉપર માંગણી મોકલાવી હતી કે માજી પાદશાહ **ફરહાદ** ૪ થાનો એજ નામનો સર્વથી નાનો બેટો જે હજી રૂમી દરબારમાંજ હતો તેને અશ્કાની તખ્ત લેવા મોકલવો. આ માંગણી બુઢા શેહેનશાહે એકદમ કબૂલ રાખી, કેમકે આથી **અર્દવાન** સામે બંડ ઉઠશે અને તે માંહોમાંહેની લડાઇઓમાં એટલોબધો ખરાબ થશે કે ફરીથી રૂમી મુલુકોનું નામ લેવા નહિ પામશે—એ તે બુઢાની છુપી નેમ હતી. પણ તેમ થયું નહિ. **ટૈબીર્યસ** ઠગાયો, અને **અર્દવાનનો** સેતારો પોતાની બુલંદી ઉપરજ તલુ રહ્યો.

પાદશાહને આ પ્રપંચની ખબર મળતાંજ તેણે પોતાના છુપા શત્રુઓની છુપી ખબર લેવા માંડી. એકને ધીમું જેહર આપી તેનો જીવ લીધો, અને બીજો, જે દરબારનો મોટા અધિકારી અને નામીચાં ખાનદાનનો દોલતમંદ અમીર હતો, તેને રાજ્ય કારોબાર સોંપી દઇ એટલોબધો મશગુલ રાખ્યો કે પેલી તરફ શાહજાદો **ફરહાદ** રોમથી તખ્ત લેવા સીર્યા ખાતે આવી પુગ્યો હતો તેની સાથે છુપા સંદેશા ચલાવવાનો તેને વખ્ત મળ્યોજ નહિ. વળી નસીબ સંજોગે બાપડો **ફરહાદ** કોઇ દર્દનો ભોગ થઇ જીવથી ગયો. આથી **અર્દવાન** પાછો નચિંત થયો. તેને જણાયું કે તેની સામેનાં કાવત્રાંમાં રૂમી શેહેનશાહની શામેલગીરી હતી, જે ઉપરથી તેણે તેના ઉપર એક અતિ સખ્તાઇ ભરેલું નામું લખી તેમાં તેને આ મતલબનો જબરો તાનો માર્યો કે “તારાં ઘાતકીપણાં, હિચકારાપણાં અને મોજ મજાહને લીધે તારી પ્રજા તને અંતઃકરણથી ધિકારે છે, માટે એકદમ આપઘાત કરીને તારો જીવ આપી તેમને રાજી કર.”

પણ આથી **ટૈબીર્યસના** કાવાદાવા બંધ થયા નહિ. તેણે પોતાની દરબારમાંના એક બીજાં અશ્કાની શાહજાદાના બેટા **તીરદાદને** પોતાના બપાવાનું તખ્ત લેવા માટે હકદાર વારેસ દાખલ ઉભો કીધો, એટલુંજ નહિ પણ બીજાં રાજ્યોનેબી **અર્દવાનની** સત્તા સામે બલવો કરવાને ઉશ્કેર્યા. જેમકે **એબીર્યા** (આજનાં જ્યૉર્જિયાનો એક ભાગ)ના રાજા **ફેરાસ્મનિસ**[1] લશ્કર લઇ આર્મીન્યા ઉપર ચહડી ગયો અને ત્યાં **અર્દવાનના** બેટા **અર્સકનો** જગા ઉપર પોતાના ભાઇ **મેહરદાદને** તખ્તનશીન કરવાની ધમકી આપી આ સઘળાંથી અશ્કાની પાદશાહ બિધો. પણ જ્યારે **ફરાસ્મને** તેના બેટા રાજા **અર્સકનું** ખૂન પણ કરાવવાની વાતો **અર્દવાને** સાંભળી ત્યારે તેની દિલગીરીનો પાર રહ્યો નહિ. વળી પેલો રાજા આર્મીન્યાનાં પાયતખ્ત ઉપર વગર હરકતે ચહડી ગયો, જેની સામે પાદશાહે પોતાના બીજા બેટા **ઓરોડિસ** અથવા **ખુબરૂને** લડવા મોકલ્યો. પણ **ફરાસ્મનને** તેના પાડોશી અલ્બાન્યન લોકોની મદદ મળી હતી, તથા વળી સ્કીથ અથવા સામરયન જંગલીઓને પણ તેણે બોલાવ્યા હતા. આથી શાહજાદો

---

૧ એર્વદ શેહેરિયારજી મુજબ ફાર્સીમાં ફરાસ્મન.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઓરોડિસ પોતાના શત્રુનાં ત્રગણાં બળને લીધે ફાવી શક્યો નહિ. તેને લડાઇમાં ઉતરવાની ફરજ પડી, જેમાં પોતે બળતાંરીથી લડવા છતાં જખમી થઇ મેદાનમાં નિરાધાર પડ્યો, આર્મીન્યા અશ્કાનીઓના હાથમાંથી ગયું, અને ઘણી ફોજ કતલ થઇ. આ સઘળું ઇસ્વી ૩૫ માં બન્યું.

આ સઘળી શિકસ્તો છતાં **અર્દવાન** હિંમત હાર્યો નહિ. બીજેજ વરસે તે એક મોટી ફોજ જમા કરી ઉત્તર તરફ ઐબીર્યના રાજાને સજા કરવા તથા આર્મીન્યા પાછું હાથ કરવા દોડ્યો પણ હવે રૂમી સરદાર **વિટેલ્યસે** તેને નબળો પડેલો જોઇને ખુલ્લી દુશ્મની દેખાડી તે તેની સામે લડયા આવ્યો અને મેસોપોટેમ્યાના અશ્કાની પ્રાંત ઉપર હુમલો કરવાની ધમકી આપી. આથી જ્યારે **અર્દવાનને** ત્યાં બચાવ કરવા દોડી જવાની ફરજ પડી, ત્યારે રૂમી સરદારે પોતાના શેહેનશાહને પગલે ચાલી અશ્કાની ઉમરાઓમાં નવેસરથી બેદિલી પાથરવા માંડી. તેઓ દુખી તો હતાજ, તેમાં આ નવી ઉશ્કેરણી—જેમાં જરનું જોર ભારી હતું, તે થી ઘણો અને જલદી વધારો થયો. સઘળું લશ્કર હવે પોતાના હકદાર પાદશાહથી ફરી બેઠું. તેની કને હવે પ્રદેશી ભાડુતી ફોજ સિવાય લડવાવાળું કોઇ રહ્યું નહિ. આ ઉપરથી હવે પોતાનો જીવ બચાવવા **અર્દવાનને** વેહરકાન ખાતે નાસી જવાની ફરજ પડી. એ મુલક દહી જંગલીઓના મુલકની પડોશમાંજ હતો, જ્યાં **અર્દવાન** બચપણમાં ઉછર્યો હતો. અહીં તે થોડાંક વરસ રહ્યો, જે અરસામાં ઇરાનમા નવો પાદશાહ

તીરદાદ ૨ જો

થયો, જે આપણે ઉપર જોયું તેમ રોમ ખાતે રાખેલા ચાર અશ્કાની શાહજાદાઓમાંના એકનો બેટો અને આગળા પાદશાહ **ફરહાદ** ૪ થાનો નબીરો હતો. **અર્દવાનને** નાઠેલો જોઇને રૂમીઓએ આ શાહજાદાને તખ્તનશીન કીધો. તેને કેટલાક અશ્કાની પ્રાંતોના તાબેદાર રાજાઓ આવી મળ્યા, યુનાની શેહેરો તેને તાબે થયાં, તેમજ અશ્કાની શેહેરોએ પણ નવા પાદશાહને કબૂલ રાખ્યો. ઉપલાં યુનાની શેહેરોને પાદશાહ **અર્દવાને** એવો હક બક્ષ્યો હતો કે તેમનું રાજ્ય ૩૦૦ બડેમાઓએ ચલાવવું, પ્રજાને ચોકસ હકો આપવા, અને તેઓ સર્વે ઉપર પાદશાહ તરફથી સત્તા ભરેલી દેખરેખ રાખવી. પણ આ કામ નવા પાદશાહને એમ નહિ ગમ્યું કે એથી તો પ્રજાને તેનો રાજકારોબાર ચલાવવામાં હરકત થાય. એટલામાટે **તીરદાદે** સર્વે યુનાની શેહેરોનો વહીવટ તેમનેજ સોંપી દીધો અને પોતાની કશી સત્તા રાખી નહિ.

તખ્ત મેળવ્યા પછી નવા પાદશાહે ઉગમણુ તરફના મુલકોમાં ફરીને પોતાની સત્તા બેસાડવાની કશી કાળજી કીધી નહિ, તેમજ નાઠેલા **અર્દવાનની** પૂઠ પકડી તેને પોતાના માર્ગ વચેથી દૂર કરવાની પણ જરૂર વિચારી નહિ. તેણે માત્ર માજી પાદશાહનો જે શેહેરમાં ખજાનો હતો તે ઉપર ઘેરો નાખ્યો, તેમજ જ્યાં **અર્દવાનનાં** બચાં છોકરાં હતા તે જગા હાથ કરવા માંગી. પણ આ કામોથી અશ્કાની ઉમરાઓ નારાજ થયા. મોટા અધિકારો ઉપર નવા નવા ધણીઓને નેમવાનું પાદશાહના હાથમાં હતું, પણ તે ઓધાઓ ઉપર જ્યારે ગણત્રીના આસામીઓને મુકરર કરી શકાય એમ હતું ત્યારે ઉમેદવારોની સંખ્યા અતિ મોટી હતી. જેઓ ઓદ્ધા મેળવવામાં નાઉમેદ થયા તેઓ ફરી બેઠા, જેઓ **તીરદાદને** પાદશાહ થયલો જોવાને નાખુશ હતા તેઓ તેમને જઇ મળ્યા; અને જેઓ હજી માજી પાદશાહના પક્ષકારો હતા તેઓએ આ બંને કિસમના અમીરોને પોતાની બાજુમાં લીધા. આ સઘળાઓએ ભેગા થઇ હવે માજી પાદશાહને પાછો તખ્ત ઉપર બોલાવવાનો મનસુબો કીધો અને તેના ઉપર છુપા પેગામો મોકલ્યા. બાપડો **અર્દવાન** તો દહી લોકોના મુલકમાં ચિથડે હવાલ રહેલો હતો અને શેકાર મારીને પોતાનું ગુજરાણ કરતો હતો. પેલા પેગામીઓ પોતાને પકડવા આવ્યા છે અને **તીરદાદે** દગાથી તેમને મોકલ્યા છે એમ સમજીને

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અર્દવાને તેમની જોડે પાયતખ્ત ખાતે જવાની ના પાડી. પણ અંતે કેટલીક નિશાનીઓથી તેની ખાતરી થઇ, ત્યારે દહી લોકો અને સ્કીથ (તુરાનીઓ)ની એક ફોજ સાથ તે મદાઇન તરફ ધસ્યો. તેણે પોતાનો છેલો કનિષ્ટ પોશાકજ પહેરેલો રાખ્યો હતો, એવી મતલબથી કે તેની એ હાલત જોઇને મજાનું દિલ તેની તરફ ઉશ્કેરાય.

અર્દવાનને પોતાનું તખ્ત પાછું લેવા માટે આવેલો જોઇને **તીરદાદ** ગભરાયો તેને તૈયાર થવાને કશો વખત મળ્યો ન હતો. લડાઇ કરવી કે તરત વેળા બચાવ શોધવા દૂર જઇ લશ્કરી ગોઠવણો મજબૂત કરવી, એ બે વિચાર વચે તેનો કેટલોક વખ્ત નિકળી ગયો. અંતે યુફ્રેટિસ તરફ રૂમી ફોજની તથા અર્બાની લોકોની મદદ મેળવવાના વિચારથી **તીરદાદ** મેસોપોટેમ્યા તરફ નિકળી ગયો, જે કામને તેનુંજ લશ્કર લડાઈ કર્યા વિનાની નાસભાગ સમજીને તેની પૂઠે જવાને બદલે વિખરાઇ જવા લાગ્યું, અને તેમાનો એક સારો ભાગ **અર્દવાન**ની ફોજને જઇ મળ્યો. આથી **તીરદાદ** જ્યારે **નેદી** તરફ જઇ લાગ્યો ત્યારે તેની જોડે માત્ર ગણત્રીના સાથીઓ સિવાય કોઇ હતું નહિ. એક તરફથી તે સીર્યામાં દાખલ થયો કે બીજી તરફથી **અર્દવાને** પાયતખ્તમાં પગ મૂકયો, અને ઘણીજ સહેલાઇથી પોતાનું તખ્ત પાછુ હથ કીધું. એ રીતે

અર્દવાનનો બીજો અમલ

થોડાજ માસમાં શરૂ થયો (ઇસ્વી ૩૬). પણ એ અમલ તેના પહેલા જેવો બાહદુરી ભરેલો ન હતો, કેમકે પાદશાહ જૈફ થયો હતો માટે તેનામાં આગળી જવાંમર્દી રહી ન હતી એટલામાટેજ તેણે પોતાના હાથમાંથી આર્મીન્યા પડાવી લેનાર ઐબીર્યાના રાજાને સજા કરવાનું કે **તીરદાદ**ને મદદ આપી પોતાને રાજ્યમાંથી કહાડી મૂકાવનાર રૂમીઓને હલાક કરવાનું માંડી વાળવામાં ડહાપણ કીધું. હજી રોમમાં બુઢો **ટેબીર્યસ** રાજ્ય ચલાવતો હતો, જે પાર્થ્યાનાં તખ્ત ઉપર પોતાની મરજી મુજબનો પાદશાહ બેસાડવામાં નિષ્ફળ થયો હતો, માટે હવે તેણે **અર્દવાન**ને પાદશાહ દાખલ કબૂલ રાખ્યો અને તેની જોડે સુલેહ કીધી. રૂમી સરદાર **વિટેલ્યસે** યુફ્રેટિસવાળા ટાપુ ઉપર **અર્દવાન**ને નોતર્યો, અને ત્યાં સુલેહના કરાર થયા (ઇસ્વી ૩૭), જેમાં **અર્દવાને** આર્મીન્યા ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો, તથા પોતાના બેટા **દારા (દારાયસ)**ને રોમ કેળવણી લેવા મોકલી આપ્યો. બીજા હાથ ઉપર રૂમીઓએ અશ્કાની તખ્તને માટે પોતાની મરજી મુજબના દાવાદારોને ઉભા નહિ કરવાની કબૂલત આપી. પણ ફકત આટલા ફાયદાને ખાતરજ **અર્દવાન** પોતાના મોટા લાભોના ભોગ આપે નહિ. વળી રૂમી લખનારાઓ જણાવી જાય છે કે રૂમીઓ સાથ પોતાનો વચન નહિ તોડવા માટે પાદશાહ **અર્દવાને** આતશ ઉપર સુખડ લુબાન મૂકીને કસમ પણ લીધા હતા! હવે ખરૂં જોતાં **અર્દવાને** કશા વચન તોડવાની વાત આ લખનારાઓ આપણને જણાવી ગયા નથી. આગળા વખ્તમાં વચન તોડનાર તો રૂમી સરદારો પોતેજ હતા, માટે પાદશાહ **અર્દવાન**ની સર્વે ઢીલી દોરીનો ભેદ બીજોજ હોવો જોઇયે. એક લખનાર[1] મુજબ જયારે ઉપલા કરાર થયા ત્યારે રોમમાં એવી ગુલબાન ઉડી હતી કે **ટેબીર્યસ** મરી ગયો હતો અને નવો શેહેનશાહ થયો હતો તેની ખુશાલીમાં અશ્કાની પાદશાહે ઉપલા કરાર કીધા હતા. આ અફવામાં સચાઇ હોવી જોઇયે, અને આતશ ઉપર ખુશબો મૂકીને **અર્દવાને** ફરીથી વચન નહિ તોડવાના કસમ ખાધેલા નથી ઠરતા તેટલું **ટેબીર્યસ** જેવો દુશ્મન, જેની નીચ ખટપટ અને પાપી પ્રપંચોથી પોતાને તખ્ત છોડવું પડયું હતું તેના મરી જવાની ખુશાલીમાં **અર્દવાને** આતશ રોશન કરીને જશન કીધેલું નકી ઠરે છે (ઇસ્વી ૩૭).

કદાચ આ કારણ થકી હોય — યાને રૂમી શેહેનશાહનો સખુન માનીને તેની જોડે પોતાની પ્રજાને

---

1 રૉલિન્સન: Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૨૩૯.

નઠારૂં લાગે એવી સુલેહ કબૂલ રાખી તેથી હોય—અથવા રૂમી લખનારાઓ જણાવી જાય છે તેમ પોતાની પ્રજા સાથ બહુ સખ્તપણે વર્તવા થકી હોય; ગમે તે કારણ માટે પાદશાહ **અર્દવાનને** પોતાની પાદશાહી બીજીવાર મેળવ્યા પછી થોડાંજ વરસમાં એકવાર ફરીને તખ્ત છોડી નાસી જવું પડ્યું. તેની પ્રજા તેના ઉપર બીજી મરતબે નારાજી થઇ, અને તેણે તેને બીજી મરતબે સ્વદેશ છોડી જવાની ફરજ પાડી. ઇસ્વી ૪૦ માં અમીર ઉમરાઓ પાછા તેની સામે મળી ગયા, અને તખ્ત છોડી ગયા સિવાય બીજો માર્ગ નહિ રહ્યાથી પાદશાહ આડિયાબેની ખાતે તેના ખંડિયા રાજા **ઇજૅતિસ** (**ઇજાહ**)ની દરબારમાં જઇ ભરાયો. આ પ્રાંત બેઉ જાબ નદીઓની વચે આવેલો હતો, જ્યાં **અર્દવાનને** નાઠેલો જોઇને વડી રાજસભાએ તેને પદભ્રષ્ટ થયલો ગણ્યો, અને તેની જગા ઉપર એક અસ્કાની શાહજાદા

કિનામ અથવા કિનામુસ

ને પાદશાહી બક્ષી. આ શાહજાદાને **અર્દવાને** પોતે ઉછેરીને મોટો કીધો હતો. આ વખતે રાજા **ઇજાહ** વચે પડયો, પણ અસ્કાની અમીરોએ **અર્દવાનને** પાછો ફરેલો જોવાની ના પાડી. પણ શાહજાદા **કિનામમાં** વફાદારી અને નિમકહલાલી હદ બહાર જણાઇ. તેણે પોતે **અર્દવાન** ઉપર નામુ લખી પોતાને મળેલું તખ્ત તેને પાછું આપવાની ખુશી જાહેર કીધી, જે ઉપરથી રાજી થઇને તે નાઠેલો પાદશાહ એકવાર ફરીને પોતાનાં પાયતખ્ત ખાતે આવ્યો, જે વેળા **કિનામે** પોતાનુ તાજ તેને પહેરાવ્યું. આ રીતે

અર્દવાન ૩ જાનો ત્રીજો અમલ

ઇસ્વી ૪૦ માં શરૂ થયો, જે લાંબી મુદત સુધી તફી રહ્યો નહિ. પાદશાહે પોતાની સામે એકસંપ થનારા સઘળા અમીરોના સઘળા રાજદ્વારી ગુનાહ એકદમ માફ કીધા અને એ રીતે સઘળા નવા અમલથી ખુશ થયા. પણ હવે **અર્દવાનની** અજલ નજદીક હતી, જે રાજ્યના એક અગત્યના બનાવ પછી આવી. મદાઇન શેહેરની લગોલગ યુફ્રેટિસ નદીને પેલે પાર સિલ્યુસ્યાનું મોટું ભપકાદાર શેહેર આવ્યું હતું, જે રાજ્યનું બીજું અગત્યનું મથક ગણાતું હતું. એ શેહેરનાં લોકોએ ઇસ્વી ૪૦ માં અસ્કાની અમલ સામે બલવો ઉઠાવી સ્વતંત્ર થવા માંગ્યું. પણ તેમાં અંતે તેઓ હાર્યા અને તેમનાં શેહેરની પદવી ઉતારી દેવામાં આવી.

પાદશાહ **અર્દવાન** ૨૬ વરસોની પાદશાહીમાં ત્રણ ત્રણવાર અમલ ભોગવીને ઇસ્વી ૪૨ માં મરણ પામ્યો હતો. એ મુદતમાં બે જુદા જુદા પાદશાહો ટુક વખતને માટે રાજ્ય ચલાવી ગયા હતા. **અર્દવાન** બાહદુર પાદશાહ હતો, પણ તેનાં રાજ્યનાં છેલાં વરસોનાં કામકાજની પુરતી વિગતો રૂમી લખનારાઓ આપી ગયા નથી.

ફસલ ૩—પાદશાહ ગુદર્જનો બેવડો અમલ.

ગુદર્જનો પહેલો અમલ.

(ઇસ્વી ૪૨.)

પાદશાહ **અર્દવાનનાં** તખ્ત ઉપર એક પછી એક તેના બે બેટાઓ બેઠેલા જણાય છે. પણ પહેલાનો અમલ ઘણો ટુક હોવાથી અસલી તવારીખનવેશોએ ગુચવાડો કરી મુકી કોઇ એક ભાઇનો તો કોઇ બીજાજ ભાઇનો એકલો અમલ જણાવી ગયા છે. રૂમી લખનાર **ટેસિટસ** મુજબ **અર્દવાન** પછી તેના બેટા **ગુદર્જનો** અમલ ચાલુ થયો હતો. પણ એ શાહજાદો તખ્તે આવતાંજ એટલો બધો તુમાખી અને જાલેમ માલુમ પડયો કે તેના દરબારીઓ થોડાજ વખતમાં તેનાથી કંટાળી ગયા. તે ઘણો ઘાતકી અને કઠોર મિજાજનો હતો. તેની ઘણીએક જાસ્તીઓમાં મુખ્ય એ જણાઇ છે કે તેણે પોતાનાજ એક ભાઇનો જીવ લીધો, અને તેની જોડે તે બાપડાની ઓરત તથા બેટાને પણ નાહક મારી નખાવ્યાં. આવાં ધિકારભરેલાં પાપી કામોથી કંટાળી જઇને રાજસભાએ પાદશાહ **ગુદર્જને** તખ્ત

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાનો ઠરાવ કીધો, અને તેનો એક બીજો ભાઇ જે એજાન થવાના ભયથી ૩૫૦ મૈલ દૂર જઇ વસનો હતો તેને નવા પાદશાહ દાખલ પસંદ કીધો, તેઓએ તેના ઉપર ખાનગી પેગામ મોકલ્યા, અને તે શાહજાદો, જેનું નામ **વારદાનિસ**[1] હતું, અને જે જાતે બાહદૂર અને લોભી હતો, તે એકદમ કેટલુંક લશ્કર ભેગું કરી પાયતખ્ત ઉપર ધસી આવ્યો. ગુદર્જને આ સઘળા પ્રપંચોની કશી ખબર હતી નહિ, માટે પોતાને કેવળ અસાવધ જોઇને તેણે લડવાની જરાબી તજવીજ નહિ કરતાં જીવ બચાવવા માટે નાસી જવામાં ડહાપણ જોયું. પોતાના બાપ **અર્દવાન**ના મદદગાર દહી લોકો, જેમનો મુલક ઇરાનની ઉત્તરે કેસ્પિયન અને આર્લ સમુદ્રોની વચે આવેલો હતો, તેઓનો તેણે આશ્રો લીધો.

માજી પાદશાહ **અર્દવાન** ઇસ્વી ૪૨ માં મરણ પામ્યો હતો, અને તેજ વરસના સપ્ટેમ્બર મહિનાથી નવા પાદશાહ

વારદાનિસ અથવા બરદાન
(ઇસ્વી ૪૨ થી ૪૬)

નો અમલ ચાલુ થયો હતો, એમ તેના સિક્કાઓ ઉપરથી માલુમ પડે છે. એટલામાટે પાદશાહ ગુદર્જનો અમલ થોડાજ મહિના બલકે અઠવાડિયાંનો સાબેત થાય છે. આમ હોવાથીજ યહુદી લખનાર **જોસેફસ અર્દવાન** પછીના પાદશાહ ગુદર્જને બદલે **બરદાનને** ગણતા સંભવે છે હવે આ નવા પાદશાહનું પહેલું કામ તો પેલા સિલ્યુસ્યા શેહરના લોકોએ તેના બાપની સામે ઉઠાવેલો બલવો બેસાડી દેવાનું હતું. **અર્દવાન** એ બલવો બેસાડવા આગમજ મરણ પામ્યો હતો, માટે **બરદાને** આ શહેરને ઘેરો નાખ્યો. પણ તે આ કામમાં રોકાયલો હતો: એટલામાં પેલી તરફથી નાઠેલા પાદશાહ **ગુદર્જે** વેહેરકાની અને દાહી લોકોની મદદ લઇ પોતાનું તખ્ત પાછું લેવાની તૈયારીઓ કરવા માંડવાની **બરદાનને** ખબર મળતાંજ તે બલ્ખ તરફ દોડી ગયો. ત્યાં તેઓ વચે લડાઇ જાગે તે આગમજ **ગુદર્જને** કાને એવી વાત આવી કે અશ્કાની અમીરોની છુપી નેમ આ બંને લડી મરતા ભાઇઓનું કાટલું કહાડીને એક નવાજ ધણીને તખ્ત આપવાની છે. આ ખબરથી તેણે પોતાના ભાઇને વાકેફ કીધો, અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે બેઉ પાદશાહી બેરાદરો પોતાની દુશ્મની ભૂલી ગયા અને એકેકના મિત્ર થઇ સમજુતી ઉપર આવ્યા. ગુદર્જે તખ્ત ઉપરનો પોતાનો દાવો છોડી દીધો, જેના બદલામાં તેને હીર્કેન્યા (વહરકાન) ની હાકમી મળી અને એ રીતે નચિંત થઇને પાદશાહ **બરદાન** સિકલ્યુસ્યાને તાબે કરવા પાછો આથમણુ તરફ ગયો, અને એવી ખંતથી એ કામ પાછળ મંડયો કે ઇસ્વી ૪૬માં બલવા પછી સાતમે વરસે તેણે તેને શરણ થવાની ફરજ પાડી.

આ રીતે પહેલાં અગત્યનાં કામમાં ફતેહ મેળવ્યા પછી પાદશાહે હવે આર્મીન્યા તરફ નજર દોડાવી, જે પ્રાંત તેના બાપના હાથમાંથી રૂમી પ્રપંચોને લીધે જતો રહ્યો હતો. ઇસ્વી ૩૫ માં ઐબીર્યાના રાજા **ફરાશ્મને** રૂમીઓ સાથ મળી જઇ પોતાના જે ભાઇ **મેહરદાદને** તે જીતેલા મુલકનો હાકમ બનાવ્યો હતો તેનાથી રૂમીઓને જોઇયે તેવો સંતોષ મળેલો નહિ જણાયાથી રોમના નવા શેહનશાહ **કેલીગુલા**એ હાલ તે બાપડાને પોતાની હજુરમાં બોલાવી લઇ પોતે મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી તેને નજરકેદ રાખ્યો. આ રીતે પોતે રાજા વિનાનું થઇ પડવાથી આર્મીન્યાએ સ્વતંત્ર થવા માંગ્યું, ત્યારે શેહનશાહ **કલોડયસ મેહેરદાદ**ને પાછો તેને વતન જઇ રાજ્યની લગામ લેવાની રજા આપી. અમાનીઓએ તેને પાછો દાખલ થવા દીધો નહિ, પણ રૂમીઓ અને એબીર્યનોનાં ભેગાં બળ આગળ તેમનું કંઇ ચાલ્યું નહિ. **મેહરદાદે**

૧ એરવદ શાહેરિયારજીનાં મત મુજબ આ નામનું અવસ્તાઈ રૂપ જો "વરેતન" થાય તો ફારસી રૂપ બરદાન થઈ શકે. પણ જેમ આગળાં કેટલાંક અરકાની નામોના સંબંધમા તેમજ આ નામના સંબંધમાં પણ તેવણ ચોકસ નથીં.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હવે પોતાની નારાજ થયલી રૈયતો ઉપર બહુ જોહાકી દોર ચલાવવા માંડયો, જેથી તે એટલી તો બેદિલ થઇ ગઇ હતી કે તે તકનો લાભ લઇને હાલ અસ્કાની પાદશાહે આર્મીન્યા હાથ કરી લેવા માગ્યું. પણ તે આગમજ તેણે પોતાના ખંડિયા રાજાઓની મસલત પુછી. એઓમાં મુખ્ય આડિયાબેની અને ગોર્ડિયેનીનો રાજા **ઇજદ** હતો. એ રાજાને પાદશાહની લડાઇ બાબેની સૂચના પસંદ આવી નહિ, કેમકે તેના પાંચ બેટાઓ રોમ ખાતે રાજદ્વારી તાલીમ લેતા હતા. પાદશાહને તેની દલીલો કંઇ ધણી મજબૂત લાગી નહિ, અને અંતે જ્યારે રાજાએ રૂમીઓ સામે લડાઇ ઉઠાવવાનાં કામમાં મદદ આપવાની સાફ નાજ પાડી ત્યારે આર્મીન્યાને એક બાજુએ રાખીને અસ્કાંની પાદશાહે આ ખંડિયા રાજા સામેજ પહેલું યુદ્ધ મચાવ્યું.

પણ એ કામ ઘણું આગળ વધે તે આગમજ પાદશાહનો ભાઇ **ગુદર્જ** પોતાનું તખ્ત પાછું મેળવવાને તૈયાર થયો. અમીરોની રાજસભાએ તેને એ માટે નોત્રું દીધું હતું. **બરદાન**ને એ બાબેની ખબર મળતાંજ તેણે **ઇજદ** સામેની લડાઇ પણ માંડી વાળી, અને હીર્કેન્યા ખાતે ભાઇની સામે લડવા ગયો. એકથી વધારે લડાઇઓમાં તેણે ગુદર્જને હરાવ્યો. આ ફતેહથી તેના દરબારીઓ રાજી નહિ પણ બહુજ નારાજ થયા, અને પાદશાહેબી હવે પોતાની વિરૂધમાં એક પક્ષ બનેલો જોઇ જેઓ શત્રુ જણાતા તેમની સખ્તપણે ખબર લેવા માંડવાથી અંતે શેકારગાહને દરમયાન **બરદાન** શાહને કતલ કરવામાં આવ્યો (ઇસ્વી ૪૬).

હવે **ગુદર્જ** સહેલથી પાદશાહ થયો. સર્વ અમીરો તેના ઉપર આ વખ્તે પ્રસંન હતા. પણ તેણે ત્રણ વરસ પાદશાહી નહિ કીધી એટલાંમાં તેનાં ઘાતકીપણાંથી અને શત્રુઓ સાથની લડાઇઓમાં તેની શિકસ્ત થયા કરવાથી દરબારીઓ કંટાળી ગયા, અને એકવાર ફરીને તેને પદભ્રષ્ટ કરવાને તૈયાર થયા. આ વખ્તે રોમ ખાતે આગળા પાદશાહ **ફરહાદ ૪ થા**નો **મેહરદાદ** નામે એક નબીરો (શાહજાદા **વોનોનીસ**નો બેટો) હજી જીવતો હતો, જેને પોતાનો નવો પાદશાહ કરવા માટે અમીરોએ ત્યાંના શેહનશાહ **કલૉડયસ** ઉપર માંગણી મોકલાવી (ઇસ્વી ૪૯). આ નામુ લખતાં તેઓએ બળાપો કીધો હતો કે **ગુદર્જ**નો અમલ જેમ અમીરોને તેમજ રૈયતોને માટે એકસરખો જુલ્મ‌ાત ભરેલો હતો, કેમકે તેણે સઘળા મર્દ ખેશીઓને કાપી નાખ્યા હતા, તથા તેમની હમેલદાર બાયડીઓ અને નાનાં બાળકોને પણ તે જીવતાં રાખતો ન હતો.

રોમ ગયલા એલચીઓ સાથ શેહનશાહે શાહજાદા **મેહરદાદ**ને ખુશી સાથ મોકલી આપ્યો, જેને અસ્કાની અમીરો અને એકાદ બે ખંડિયા રાજાઓ પણ મળી ગયા. એઓમાંનો એક ઓસ્ત્રોહેનીનો રાજા હતો, જે તેના બાપદાદાનાં **અબ્ગારસ**ને નામેજ ઓળખાતો હતો. સીર્યાના રૂમી હાકમ **કાયસ કેશ્યસે** તેમજ અસ્કાની અમીરોએ એકદમ મદાઇન જઇ પુગવાની **મેહરદાદ**ને ભલામણ કીધી, પણ આ રાજા તે શાહજાદાને જયુગ્માથી પોતાનાંજ પાયતખ્ત એડેસ્સા ખાતે લઇ ગયો, અને ત્યાં તેને ખાનપાનની મસ્તીમાં પુષ્કળ દિન રાખ્યો, અને પછી આર્મીન્યાને લાંબે માર્ગે મદાઇન ઉપર ઉતરી પડવા સૂચવ્યું. આથી કેટલોક વખ્ત નિકળી ગયો. **મેહરદાદ**ની ફોજને શિયાળો માથે આવ્યાથી લાંબે રસ્તે ઘણું ખમવું પડયું, અને ગુદર્જ પાદશાહને તૈયાર થવાનું બની આવ્યું. તોપણ તેને જ્યારે વધારે મોટી ફોજ જોઇતી હતી, ત્યારે મેહરદાદને માર્ગમાં આડિયાબેનીના રાજા **ઇજદ** તરફથી મોટી મદદ મળી. પણ થોડાજ વખ્તમાં મામલો એકદમ બદલાઇ ગયો. **મેહરદાદ**ની ફોજ ઘટી જવા માંડી. **ઇજદ** અને **અબ્ગારસ** રાજાઓ તેની પક્ષમાંથી નિકળી ગયા, અને તે બીચારો એકલો પડી ગયો. હવે તેની મદદે અસ્કાની અમીરોનીજ ફોજ હતી. પણ એ ફોજબી બેવફા થાય તે આગમજ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લડાઇ થઇ. તે ઘણી ભયંકાર હતી. ઘણો વખ્ત સુધી તેનું શેવટ આવ્યું નહિ. પણ અંતે ગુદર્જની ફોજના એક ભાગને માર આપીને **મેહરદાદ**નો એક સરદાર પાછો ફરતાં અશ્કાનીઓની બીજી ફોજના હાથ ઉપર માર ખાઇ માર્યો ગયો, જેથી **મેહરદાદ**ની ફોજે નાસવા માંડયું. તે બીચારો પોતે પણ એક સરદાર સાથ નહાસતાં તેના દગાનો ભોગ થઇ પડયો, જેણે તેને ભારી બેડી પોઇ ગુદર્જને હવાલે કરી દીધો. ગુદર્જ ઘાતકી તો હતોજ તોપણ તેણે આ શાહજાદાનો જીવ નહિ લેતાં તે બાપડાને અપંગ કીધો, એવી નેમથી કે ફરીથી તખ્ત માટે તે દાવો કરી શકે નહિ (ઇસ્વી ૫૦).

આ રીતે પોતાના હરીફ ઉપરની ફતેહને ગુદર્જે મોટી મુશ્કેલીમાંથી મુક્તિ મેળવ્યા જેવી ગણી, અને તે બાબે બાગીસ્તાનના પર્વતો ઉપર તેણે ચિતારો કોતરાવ્યા, જે ખડકો હખામની તબક્કાના પાર્સી પાદશાહોના ચિતારોથી ભરાઇ ગયલા છે. ગુદર્જના આ ચિતારોમાંના એકમાં તેને લડાઇમાં ગયલો, બીજામાં તેની રાણી તેને ફતેહનો હાર પેહેરાવવા માટે તેની વાટ જોતી, અને ત્રીજામાં ફતેહને માટે ધર્મગુરૂ જશન કરતો દેખાડયો છે. એ નક્ષો બાબે અમે આગળ લગાર વિગતથી બોલ્યા છિયે.[1]

આ યાદગાર ફતેહ પછી પાદશાહ થોડીજ મુદતમાં મરણ પામ્યો (ઇસ્વી ૫૧), જેનું કારણ તવારીખનવેશો જુદું જુદું જણાવે છે.[2] ઇસ્વી ૪૨ માં પોતાના બાપનાં તખ્ત ઉપર બેઠા પછીનાં આ નવ વરસોમાં પાદશાહનું એક વરસ પણ નચિંતાઇનું ગયું ન હતું. તેના બે અમલોમાંનો પહેલો બે મહિનાનોજ, પણ બીજો ૪૬ થી ૫૧ સુધીનાં પાંચ વરસોનો હતો. પહેલા અમલ પછી તેના ભાઇએ ચાર વરસ રાજ્ય કીધું, તે છતાં ગુદર્જે તેમાં ઘડી ઘડી સરકશી ચલાવીં હતી, અને ફકત શત્રુઓને નિષ્ફળ કરવા માટેજ તે પોતાના ભાઇ સાથ મળી જઇ તેના તાબા તળે રહેવાને રાજી થયો હતો. આ પાદશાહ ઘાતકી હતો, પણ બાહદુર કે હિમતવાન તો હતોજ નહિ; તોપણ તે ડાહ્યો અને બાજી સંભાળી જાણનાર હતો. તેની પછી અશ્કાની તખ્ત ઉપર

વોનોનિસ.

(ઇસ્વી ૫૧)

પાદશાહ થયો. ગુદર્જને કોઇ બેટાનાં ફર્જંદો હતાં કે નહિ, અને **વોનોનિસ** કોણ હતો, તે કશું જણાયું નથી.[1] એ શાહજાદાને છેક મીડયા ખાતેથી બોલાવી મંગાવી તખ્ત આપ્યું હતું. આ નવા પાદશાહનું રાજ્ય બહુ ટુકું હતું. તેના સિક્કા માત્ર ઇસ્વી ૫૧ નાં સાલનાજ મળે છે, અને એજ વરસમાં જેમ મરહુમ ગુદર્જ તેમજ તે પોતે પણ મરણ પામ્યો, તથા એજ વરસમાં તેનો બેટો **વલખષ** અથવા **પલાષ**[2] તખ્તનશીન પણ થયો, માટે **વોનોનિસ**નો અમલ અતિ ટુંક મુદતનો જણાય છે.

---

૧ જુઓ બ.બ ૧૧, ફસલ ૩.

૨ ટેસિટસ મુજબ તે કોઈ રોગથી કુદરતી મોતે મુઓ હતો. જોસેફસ મુજબ તે દગાનો ભોગ થયો હતો. રૉલિનસન આ છેલા યહુદી કરતાં પહેલા રૂમી તવારીખનવેશની વાત ઉપર વિશ્વાસ મુકે છે—Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૧૬૦.

૧ ફિલોસ્ટ્રેટસ નામે લખનાર મુજબ આ શાહાજાદો માજી પાદશાહ અર્દવાન ૩ જાનો નાનો ભાઈ હતો. પણ રૉલિન્સન એ સચાઈ માનવાની ના પાડે છે, તો જોકે પોતે બીજો કશો સબબ જણાવતો નથી.—Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૨૬૦.

૨ રૂમીઓ આ નામને પોતાની ભાષામાં "વોલોગેસિસ" લખી ગયા છે, પણ પેહેલવી દસ્તરોમાં એ નામ "વલખષ" મળે છે, જે ઉપરથી એરવદ શેહેરિયારજી ફાર્સીમાં "પલાષ" નામ બનેલું નકી માને છે, એલટામાટે એ પાદશાહનાં ઉપલાં રૂમી નામને પડતું નાખી આપણ હવે પછીના સફાઓમાં પલાષ નામ વાપરીશું.

બાબ ૧૯.

પલાષ ૧.

(ઇસ્વી ૫૧ થી ૭૮ સુધી.)

આર્મીન્યાની માલેકી બાબે રોમ અને ઇરાન વચે જુંબેશ.

૧—અશ્કાનીઓમાં ધર્મ સંબંધી નવું જોશ—સર્વથી નાના શાહજાદા પલાષનું તેના ભાઈઓની સંમતિથી તખ્તનશીન થવું—આર્મીન્યામાં પાદશાહની ફતેહ—મર્કીને લીધે શાહજાદા તીરદાદનું ત્યાંથી નિકળી આવવું—આડિયાબેનીના રાજાની સરકશી—તેનું તાબે થવું—આર્મીન્યાનો પલાષે લીધેલો કબજો—રૂમીઓ સાથ દોસ્તીના કરાર—શાહજાદા બરદાનનો બલવો—તેના પાદશાહ દાખલના સિકા—આર્મીન્યા અંતે રૂમીઓને હાથ જાય છે.

૨—પલાષે રોમ સામે લડાઈમાં ઉતરવાના અગત્યના સબબો—આર્મીન્યા તીરદાદને પાછું આપવાના તે સોગંદ લે છે—એ રાજ્ય સંબંધી રૂમીઓ સાથ નવા કોલકરાર—રૂમીઓ કોલ તોડે છે—અશ્કાની મુલ્ક ઉપર તેમની સવારી—રૂમી સરદારની નામોસી ભરેલી શિકસ્ત—નદી ઉપર પુલ બાંધી આપવાના દંડથી તેને મળેલું જીવતદાન—પાદશાહની સૂચવેલી શરતો શેહેનશાહ કબૂલ રાખે છે—તીરદાદ તાજ પહેરવા રોમ જાય છે—તેને માર્ગમાં મળેલું પાદશાહી માન—રોમમાં તેની શાહાનશાહી મદારત—રૂમી લખનારાઓનું દેશાભિમાન—આર્મીન્યા મેળવવામાં રોમ ઉપર ઈરાનની ફતેહ—પલાષનો અમલ—તેના પછીના પાદશાહો બાબે અનુમાન—તેમના સિકાઓ.

૩—રોમ સાથ ઈરાનની ૫૦ વરસોની સુલેહ—સરહદ ઉપરનાં એક રાજ્ય ઉપર રૂમી સવારી—ઈરાન ઉપર સ્કીથ લોકોનો દરોડો—રૂમી શહનશાહ આશ્કાની પાદશાહને મદદ આપવાની નાપાડે છે—હીર્કેન્યનોનું સ્વતંત્ર થવું—અશ્કાની પાદશાહાતની નબળાઈની શરૂઆત—પાદશાહ પલાષ મઝદયસ્ની ધર્મનાં લખાણો ભેગાં કરે છે.

ફસલ ૧—પાદશાહ પોતાના ભાઇને આર્મીન્યાનો રાજા બનાવે છે.

વોનોનિસ પાદશાહ અગરજો **અર્દવાન** ૩ જાનો નાનો ભાઇ હોય, અને તેને તખ્ત મળે તે આગમજ મીડયા (આજરબાઇજાન)ની હાકમી મળી હોય, અને **અર્દવાન**ના બંને બેટાઓનાં મરણ પછી તે હાકમી ઉપરથી તેને બોલાવી ઇરાનની પાદશાહી આપી હોય તો તે બનવાજોગ છે. અત્યારસુધી અશ્કાની પાદશાહોનો મજહબ શો હતો તે રૂમી કે યહુદી લખનારાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાતું નથી, પણ **વોનોનિસ** આજરબાઇજાનથી આવી પાદશાહ થયો તે વખ્તથી ઇરાનના પાદશાહોમાં ધર્મ સંબંધી નવું જોશ પેદા થયલું લાગે છે. એ જોશ અત્યારસુધી મીડયા અને અકસર કરીને આજરબાઇજાનના પ્રાંતમાં તો હતુંજ, અને ત્યાંનોજ હાકમ જ્યારે પાદશાહી તખ્ત ઉપર આવ્યો ત્યારે તે જોશ તે પોતાની જોડે લેતો આવે તેમાં નવાઇ નથી. એવું લાગે છે કે અશ્કાની પાદશાહોનો નાનો બેટો આજરબાઇજાનની હાકમી ઉપર જતો હશે, અને તેમ **અર્દવાન** ૩ જાના અમલમાં તેના નાના ભાઇ **વોનોનિસ**ને એ હાકમી મળી હશે, એવી મતલબથી કે પાદશાહી ખાનદાને જેમ રાજ્યની તેમજ મજહબની પણ સંભાળ રાખવી; અને મજહબનું મૂળ મથક છેક પુરાણા વખ્તથી મીડયાનું રએ શેહેર અને તેટલામાટે આજરબાઇજાનનો આખો પ્રાંત ગણાતો હતો. આમ હોવાને લીધેજ **વોનોનિસ** જ્યારે પાદશાહ થયો ત્યારે તેનો વડો બેટો **પેકોરસ** તેના વારેસ દાખલ અલગ રહ્યો, પણ બીજો બેટો **તીરદાદ** આજરબાઇજાનમા વડો દસ્તુર ઠર્યો. હવે જ્યારે જેફ **વોનોનિસ** તખ્ત મેળવ્યા પછી થોડાજ માસમાં મરણ પામ્યો ત્યારે **પેકોરસ**ની રાજીખુશીથી તેનો ત્રીજો અને સર્વથી નાનો ભાઇ **વલખષ** અથવા **પલાષ**

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તખ્તનશીન થયો, જે કામમાં બીજા ભાઇ **તીરદાદે** કશો વાંધો લીધો નહિ, કેમકે દસ્તુરાન દસ્તુરનો અધિકાર તેને મનથી પાદશાહના જેવોજ બુલંદ હતો. **પેકોરસે** તખ્ત લેવાની કાં ના પાડી, અને **પલાષને** પાદશાહ મુકરર કરવાની પરવાનગી શા માટે આપી, તેનું નકી કારણ તે વખ્તના અસલી લખનારાઓ આપી ગયા નથી,

પલાષે પાદશાહી અખ્ત્યાર કરીને **પેકોરસને** મીડયાના આજરબાઇજાન સિવાયના આખા પ્રાંતનો હાકમ નેમ્યો, જેથી તે રાજી થયો, પણ આજરબાઇજાન પણ તેનાજ કબજામાં આપી તેને વડો દસ્તુર બનાવવા ધારીને પાદશાહે બીજા ભાઇ **તીરદાદને** થકી એક નવો મુલ્ક ફતેહ કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો, અને તે આર્મીન્યાનો તેનો બાપદાદાનોજ મુલ્ક હતો, જે જીતી લેવાની એક છેલા પાદશાહ **બરદાનની** ઉમેદ એમની એમ રહી ગઇ હતી. આ વખ્તે આર્મીયાનાં તખ્ત ઉપર ઐબીર્યાના પેલાજ દગાખોર હાકમ **ફરાશમનનો** બેટો **રહાદામિસ્તસ** બેઠો હતો, જેણે પોતાના બાપની ઉસ્કેરણીથી પોતાના કાકા **મેહરદાદ** અને તેનાં બચ્ચાં છોકરાંઓને[1] કતલ કરી દગાથી આ પ્રાંત હાથ કીધો હતો. આવા દગાખોરને લાંબો વખ્ત પોતાનો પાદશાહ રહેલો જોવાને અર્માનીઓ નાખુશ હતા, જે તેનો લાભ લઇને નવા અશ્કાની પાદશાહ **પલાષે** પોતે તખ્તે બેઠો તેજ વરસ (ઇસ્વી ૫૧) માં આર્મીન્યા ઉપર હુમલો કીધો. તેને ધસ્યો આવતો જોઇ નવા રાજાના ઐબીર્યન મદદગારો નાસી ગયા, અર્માની લશ્કરે સહેજ બચાવ કીધો, અને શેવટ એ આવ્યું કે પાયતખ્ત આર્તાક્ષત એકદમ શરણ થયું. રાજા નાસી ગયો હતો એટલે **પલાષે** આર્મીન્યાના નવા હાકમ દાખલ પોતાના ભાઇ **તીરદાદને** તખ્તનશીન કીધો, અને એ મુલ્ક એકવાર ફરીને અશ્કાની હકુમત તળે આવ્યો. પણ **તીરદાદની** આ હકુમત થોડાજ મહિના ચાલુ રહી; કેમકે એકાએક આખાં રાજ્યમાં મર્કી ચાલી, જેથી અશ્કાની લશ્કર ઘણું મરી ગયું, અને વળી ખોરાકી વગેરેની ઘણીજ તાણ પડવાથી પાદશાહે પોતાના ભાઇને બોલાવી લીધો અને આર્મીન્યાની ફતેહ પડતી નાખી. આથી **રહાદામિસ્તસ** પાછો આવી હાકમ થયો, અને ઇસ્વી ૫૧ થી ૫૪ સુધીનાં ત્રણ વરસો તેણે નચિંતે હાકમી ભોગવી.

આ મુદતને દરમયાન **પલાષને** આડિયાબેનીના રાજા **ઈજદ** સાથ ઝગડો ઉઠયો. તે તેનો ખંડિયો હોવા છતાં દિનપરદિન વધારે સરકશ અને સ્વતંત્ર થવા માંગતો હતો. **ઇજદે** તાબેદાર રાજા રહેવાની ના પાડયાથી પાદશાહે તેના ઉપર હુમલો કીધો, જેની વકી રાખીને તે રાજાએ પોતાનાં બચ્ચાં છોકરાં તથા ખજાનો એક મજબૂત કિલ્લામાં સલામત રાખીને તથા સઘળો દાણો ભેગો કરી લઇ તમામ મુલ્ક ઉજડ વાળીને પોતે નીચલી જાબ નદી ઉપર પાદશાહની ફોજ સાથ લડવા માટે તૈયાર ઉભો પણ **પલાષ** આ લડાઇમાં ઝીપલાવે તે આગમજ ઉગમણુ તરફના મુલુકો ઉપર દાહી અને સ્કીથ તુરાનીઓએ દરોડો પાડવાથી પહેલાં તે તે મુલુકો બચાવવા દોડયો, અને શત્રુઓને શિકસ્ત આપી નહસાડીને (ઇસ્વી પર) ઇજદને સજા કરવા પાછો ફર્યો.. પણ એ મુદતને દરમયાન આ હાકમ મરણ પામ્યો હતો, અને તેના તખ્ત ઉપર **મોનોબાઝુસ** નામે તેનો ભાઇ આવ્યો હતો, જેણે અશ્કાની પાદશાહોની તાબેદારી કરવાનું કબૂલ કીધાથી **પલાષે** તેના સામે લડાઇ ચલાવવાની માડી વાળી (ઇસ્વી ૫૩).

આ રીતે ફારેગ થઇને પાદશાહે એકવાર ફરીને આર્મીન્યાનો કબજો લેવા માંગ્યો, અને તેની ફોજને જોતાંજ ત્યાંનો રાજા **રહાદા**-

[1] મેહરદાદ ફરાશમનનો ભાઈ હોવા છતાં તેનીજ બેટી સાથ પરણેલો હતો! માટે રહાદામિસ્તાસે જેમને કતલ કીધા તે પોતાનીજ બહેન અને તેણીનાં બાળકો હતાં, એમ ટેસિટસ જણાવી જાય છે; તો જોકે આડિયાબેનીનો રાજા ઈજદ અને તેનું આખું કુટુંબ આ વખતે તેમના અસલા ઈરાની જેવાં નામો છતાં ખ્રીસ્તી મઝહબમાં વટલી ગયલાં હતાં.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મિસ્તસ એકવાર ફરીને નાસી ગયો, જેથી **તીરદાદ** શાહજાદો બીજી મરતબે તખ્તનશીન થયો (ઇસ્વી ૫૪). આ વખ્તે રોમનાં તખ્ત ઉપર **નીરો** નામનો મખ્યાત શેહનશાહ હતો, જેની વય માત્ર ૧૮ વરસની હતી, તથા જેને ગાયન અને ચિત્રકળા જેવા ઉંચા હુનરોનો શોખ હોવાથી લડાઇ મુદલ પસંદ ન હતી. આર્માન્યા ઉપર રોમને કશો હક નથી એમ સમજીનેજ **પલાષે** આ જવાન શેહનશાહ સાથ પોતાના ભાઇની નેમણુક બાબે કશો પત્ર વ્યવહાર પણ ચલાવ્યો નહિ, જેથી ત્યાં બહુ ઉશ્કેરણી ચાલી, અને રૂમી દરબારીઓએ અશ્કાનીઓ સાથ લડવા માટે મહાભારત તૈયારીઓ ચલાવી યુફ્રેટિસ ઉપર બોટોનો પુલ નાખવા માંડયો, ચુનંદા સરદાર **કોર્બ્યુલોને** જર્મનીથી લડવા બોલાવ્યો, સીયાના રૂમી સરદાર **ઉમિડયસને** લશ્કરો તૈયાર કરવા ફરમાવ્યું, અને ચોતરફ ગોંધાટ કરી મૂકયો. પણ એ સઘળો માત્ર ખાલી ધુમાડો માલુમ પડયો. ઇસ્વી ૫૫ માં રૂમી ફોજો ચહડાઇ લઇ જવા તૈયાર થઇ તેજ વેળા **કોરબ્યુલો** અને **ઉમિડયસે** અશ્કાની પાદશાહની મુલાકાતે એલચી મોકલી પોતાની સાથની પાર્થ્યાની જુની દોસ્તીની માંગણી કીધી. **પલાષે** આ માંગણી કબૂલ રાખીને કેટલાક અશ્કાની શાહજાદાઓને રોમ સાથની દોસ્તી ચાલુ રાખવાની ખાતરી દાખલ સાનમાં આપ્યા, આર્માન્યા ખાતે પોતે રૂમીઓ સાથ લડવા માટે તૈયાર રાખેલી ફોજો બોલાવી લીધી, અને રૂમીઓ આ મુલકનું ફરીને નામ નહિ લેવાની કબૂલત આપી ચાલી ગયા.

પલાષ જેવો બાહદુર પાદશાહ રૂમીઓને રાજી રાખવા આટલું બી કરે એવો ન હતો. પણ એજ વખ્તે તેને લશ્કરની જરૂર હતી, અને તેથી આર્માન્યા જ્યારે પોતાનાજ હાથમાં રહ્યું ત્યારે તેને રૂમીઓ સાથ લડવાની જરૂર હતીજ નહિ, માટે તેમને રાજી રાખવા દૂરના ખાનદાનીઓ સાનમાં આપીને તેણે શેતાન ડાવો કીધો. આ વખ્તે તેનો પોતાનોજ બેટો **બરદાન** સરકશ થઈ બલવો ઉઠાવી નિકળ્યો હતો. તેણે વળી ઇસ્વી ૫૫ માં પોતાને નામના સિક્કા પણ પડાવ્યા અને પોતે

પાદશાહ બરદાન ૨ જો

એ નામે ઓળખાવા લાગ્યો. બંને બાપ દીકરા વચ્ચે ચાર વરસો સુધી કજીયો ચાલુ રહ્યો, પણ શેવટે આ બલવાખોર બેટો માર્યો જવો જોઇયે, કેમકે તેનું નામ નિશાન પાછળથી મુદલ જણાયું નથી.

એક ગમ આ રીતે માંહોમાંહેનો ફેસાદ નરમ પડયો કે બીજી **તરફથી** બાહદુર **પલાષે** પોતાના રૂમી શત્રુઓ **સાથનો** ઝગડો નવેસરથી બરપા કીધો. રૂમીઓ એમ સમજતા જણાયા કે **તીરદાદને** આર્માન્યાનાં તખ્ત ઉપર મુકરર કીધો છે તે અશ્કાની નહિ પણ રૂમી તખ્તને તાબે છે. પણ હવે પાદશાહે **કોરબ્યુલો** અને **ઉમિડયસને** ખુલ્લું જણાવ્યું કે તેઓએ એ ઉંઘમાં ઉંઘાવું નહિ, કેમકે **તીરદાદ** રાજા રૂમી નહિ પણ અશ્કાની પાદશાહના આશ્રા તળે છે, અને તેનું કોઇથી નામ લઇ શકાશે નહિ. આ ઉપરથી રૂમી સરદારોને કીડી લાગી. તેઓએ હવે તો લડાઇમાં ઉતરવાની નેમથી જબરી તૈયારીઓ ચલાવી, અને પછી આર્માન્યા ઉપર હલ્લો કીધો. ત્યાં **પલાષે** એક ફોજ મોકલીનેજ માંડી વાળ્યું, કેમકે હીર્કેન્યા ખાતે ઉઠેલો નવો બલવો બેસાડી દેવા માટે તેને પોતાને ત્યાં લશ્કર લઇ જવું પડયું હતું. આથી રૂમીઓને આર્માન્યા પાછુ હાથ કરવાનું ઘણુંજ સહેલ થઇ પડયું. **તીરદાદે** પોતાને એકલો પડી ગયલો જોઇ નાસી જવામાં લાભ જોયો, તો જોકે ત્રણ વરસો સુધી તે એકલે હાથે રૂમીઓ સામે લડયો હતો. ત્રીજે વરસે (ઇસ્વી ૬૦) પોતે એક ત્રીજી શેહ ખાધા પછીજ તેણે રૂમીઓના હાથમાં પોતાનો મુલ્ક જવા દીધો, જેઓએ પોતાની તરફના હાકમ દાખલ હવે કેપેડોશ્યાના રાજાના એક નબીરા **તીગ્રાનને** નેમ્યો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફસલ ૨—રોમ ઉપર ઇરાનની યાદગાર ફતેહ.

પણ એથી કંઇ આર્મીન્યાનાં તખ્તની માલેકીના વાંધાનો નિકાળ આવ્યો નહિ. ઉપલા બનાવો વખતે પાદશાહ હીર્કેન્યા ખાતે રોમેજ ઉસ્કેરેલો મનાતો બલવો બેસાડી દેવા મંડયો હતો.[1] તે બેસાડી દઇને હવે તે પાછો આર્મીન્યા તરફ આવ્યો, જ્યાં એ પ્રાંત તેના હાથમાંથી જતો રહ્યો હતો એટલુંજ નહિ પણ બીજા પ્રાંતોબી તેની તાબેદારી છોડી દેવાની તૈયારીમાં હતા. આર્મીન્યાનો નવો હાકમ **તીગ્રાન** આડિયાબેનીના પ્રાંત ઉપર વખ્તે વખ્ત હુમલા કરતો અને ખરાબી પાંથરતો હતો, જ્યાંનો નવો રાજા **મનબાજુ** અશ્કાની હકુમત તળે હતો. આ રાજા પોતે એકલે હાથે આ નવા શત્રુની સામે થવાને અશક્ત હોવાથી રૂમીઓના પક્ષમાં જઇ ભરવા માંગતો હતો. બીજા હાથ ઉપર શાહાજાદો **તીરદાદ** પાદશાહને જલદીથી પાછો ફરેલો નહિ જોઇ ફરિયાદ ઉઠાવવા મંડયો અને પોતાને પડતો નાખવાનું તેહમત મૂકવાને પણ લજવાયો નહિ. આ સઘળાં કારણોને લીધે **પલાષ** બલવાનું કામ સમાધાન થતાંજ દોડયો આવ્યો, અને પ્રથમ પાયતખ્ત ખાતે અમીર ઉમરાઓની એક રાજસભા બોલાવી રૂમી લોકોના દાવપેચ અને પ્રપંચોથી પોતાને કેવું ખમવું પડયું છે તે બાબે એક ટુકું ભાષણ કરી તેમને તેમનાં કર્તુકની સજાએ પહોંચાડવાની કબૂલત આપી, અને ખડા થયલા **તીરદાદ**નાં માથાં ઉપર પોતાને હાથે તાજ પહેરાવી આર્મીન્યા તેને પાછું અપાવવાના સોગંદ લીધા.

બીજા હાથ ઉપર પાદશાહે **મનબાજુ** અને એક અશ્કાની સરદારને આર્મીન્યા ઉપર એકદમ ચહડાઇ લઇ જવા ફરમાવ્યું, અને પોતે એક મોટું લશ્કર લઇ રૂમીઓ સામે લડવા નિકળી પડયો. **મનબાજુ** અને તેનો મદદગાર પોતાની ચહડાઇમાં પુરા ફતેહમંદ નિવડયા. અર્માની પાયતખ્ત અતાક્ષતનો રૂમી સપેહસાલાર **કોરબ્યુલો**એ નાશ કરેલો હોવાથી હાલનું પાયતખ્ત તીગ્રાનોકર્તા હતું, જેને અશ્કાની હકુમતને તાબે કરવા માટે ઘેરો નખાયો. પણ આ કામના જવાબ દાખલ **કોરબ્યુલો**એ હવે ખુદ પાર્થ્યા ઉપર હુમલો લઇ જવાની એલચીઓ મોકલી ખબર આપી, જે ઉપરથી કહે છે કે બંને દુશ્મનો વચે એકાએક સમજુતી થઇ. કહે છે કે એજ વખ્તે ઉપલાં મેસોપોટેમ્યામાં તીડોનાં લશ્કરોએ દેખાવ દઇ અતિ જબરી ખરાબી કરવાથી અશ્કાની ઘોડસવારો તદન લાઇલાજ થઇ પડયા હતા, તેવા વખ્તમાં રૂમીઓએ સુલેહની માંગણી કરવાથી પાદશાહે તેમ કરવાની ખુશી દેખાડી; અને બંને વચે તરતવેળા એવી સમજુતી થઇ કે આર્મીન્યા ખાતેથી રૂમીઓએ પોતાની ફોજ બોલાવી લેવી, તેમજ પાદશાહે પણ પાયતખ્ત ઉપરનો ઘેરો ઉઠાવી લેવો, તથા અશ્કાનીઓ સાથ રૂમીઓ આર્મીન્યા સંબંધી કોઇ ખરેખરાં સંગીન શેવટ ઉપર આવે તે માટે પાદશાહ રોમ ખાતે એક એલચીખાતું મોકળનાર છે તેનો ફેંસલો આવે ત્યાંસુધી એ દેશને પડતો નાખવો અને બંનેમાંના એક પણ રાજ્યના એકપણ સિપાહીને ત્યાં રહેવા દેવો નહિ.

આ ગોઠવણ ઇસ્વી ૬૨ માં થઇ અને તેથી બંને દેશો વચે થોડાક મહિના સુલેહ ચાલી. પણ એટલામાં શેહનશાહ **નીરો**નો એક માનીતો નામે **પીટસ** આર્મીન્યાનો કારોબાર ચલાવવાનો અધિકાર લઇને આવી પુગ્યો, જેની જોડે **કોરબ્યુલો**એ રૂમી ફોજે વહેંચી લીધી. આ નવો સરદાર જેટલો બાહાદુર ન હતો તેટલો ઉછાછલો હતો. તે તો અશ્કા-

1 મી॰ મેરીવેલ (Roman Empire, ઇ૰ ૭, પા॰ ૨૩) એવું ધારે છે કે આ બલવો રોમેજ ઉસ્કેરી આપીને તેમાં પોતે મદદ આપી હતી. આ બિનાને ટેસિટસ પરથી આમ ટેકો મળે છે કે વેહરકાનથી એક એલચી ખાતું રોમ ખાતે નીરો પાસે મદદ માંગવા ગયું હતું ખરૂં, જેના એલચીઓ એશિયામાં પાછા ફર્યા ત્યારે રૂમી સરદાર કોરબ્યુલોએ તેમને પોતાની સાહેતા હેઠલ લઇને તેમને વતન પહોંચતા કર્યા હતા.—Sixth Oriental Monarchy, સ॰ ૨૭૧, નોટ ૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નીઓનો સમુળગો નાશ કરીને આર્મીન્યાને રૂમી શેહેનશાહાત સાથેજ જોડી દેવા માંગતો હતો. આ વખતે પાદશાહ **પલાષ**ના એલચીઓ કશા જવાબ વિના રોમથી પાછા ફર્યા અને તેથી બંને દેશો વચેની સુલેહનું શેવટ આવ્યું હતું, માટે **પીટસ** પાર્થીા ઉપર હુમલો કરવા તૈયાર થયો **કોરબ્યુલો** નદી ઓલંગી સીર્યામાંથી અશ્કાની મુલ્કમાં દાખલ થઇ, અશ્કાની ફોજને ત્યાંથી ખસેડી પોતે એક ઉંચી જગાનો કાબુ લઇ બેઠો. બીજા હાથ ઉપર **પીટસ** આર્મીન્યામાં દાખલ થઇ ખરાબી કરવા લાગ્યો. અશ્કાની ફોજો સાથ એકબી લડાઇ હજી તો તે લડયો ન હતો એટલાંમાં લડાઇ પુરી થઇ હોય તેમ તેણે **નીરો** ઉપર એક અતિ બડાઇ મારનારૂં નામું લખ્યું અને શિયાળો માથે આવેલો હોવાથી સિપાહીઓને છુટથી રજા આપી, તથા લશ્કરોને જુદાં જુદાં મથકો ખાતે વહેંચી નાખ્યાં, એવું સમજીને કે શિયાળામાં અશ્કાનીઓ કદી પણ લડાઇ લડવા આવનાર નથી.

આમ નચિંત થયા પછી તરતજ **પીટસ**ને ભડકાવનારી ખબર મળી કે પાદશાહ **પલાષ** એક મોટી ફોજ લઇ લડવા આવે છે! **પીટસ**માં લડાઇની કુનેહ કશી હતીજ નહિ. તેણે એકવાર પોતાની છાવણીમાંજ રહી લડવા ધાર્યું; પછી તેણે દુશ્મનોની સામે ધસી જઇ બાહદુરી દેખાડવાનું મન કીધું; અને શેવટે પાછો છાવણીમાંજ રહી બચાવ કરવા ઠરાવ્યું; પણ તેની જોડે પોતાનાં ત્રણ હજાર માણસોને તેણે ટૉરસ પર્વતમાંનો માર્ગ બંધ કરવા મોકલ્યા, જે રસ્તે પાદશાહ ધસારો લાવતો હતો. આ નાની ફોજને તો **પલાષે** એક સપાટામાં કાપી નાખી, અને પછી આર્સામેસાતા (**આર્સામનું** શેહેર), જ્યાં **પીટસે** પોતાનાં બાયડી છોકરાંઓને સલામતી માટે રાખ્યાં હતાં તેને ઘેરો નાખ્યો. રૂમીઓને લડાઇ રમવાનું અનેકવાર નોત્રું થયું, પણ તેઓમાં બહાર નિકળવાની હિમત ન હતી. ખુદ લશ્કર લડવાને બદલે તાબે થવાને તૈયાર હતું. આ જોઇ **પીટસે** **કોરબ્યુલો**ની મદદ માંગી. પણ તે આવી પુગે તે આગમજ તો આ ગભરાયલો સરદાર પોતાના તેવાજ ગાભરા બની ગયલા સિપાહીઓ સુધાં પાદશાહને તાબે થયો! એવી શરત થઇ કે તેની ફોજે સઘળા કિલ્લા અને તે માંહેલો અસબાબ ફતેહ કરનારને સ્વાધીન કરી દઇને આર્મીન્યા છોડી જવું, એ પ્રાંતમાં એક પણ રૂમીએ રહેવું નહિ, અને રોમ ખાતે નવું એલચીખાતું મોકલવામાં આવે તેનું શેવટ આવ્યા સુધી બંને દેશો વચે સુલેહ જાળવી રાખવી. વળી પાદશાહે ફરમાવ્યું કે યુફ્રેટિસ નદીની અર્સાન્યસ નામની એક શાખા ઉપર રૂમીઓએ પોતાની શિકસ્તની યાદગારીમાં એક પુલ બાંધી આપવો. આ સઘળું **પીટસે** કબૂલ કીધું, અને તે મુજબ તે ચલ્યો. પછી છુટો થઇને તે એટલીબધી ઝડપથી યુફ્રેટિસ તરફ નાઠો કે પોતાના જખમી થયલા સિપાહીઓને પણ જોડે લઇ ગયો નહિ! અગરજો માત્ર ત્રણ દિવસો સુધીજ તેણે બચાવ કર્યો હોત તો **કોરબ્યુલો** તેને આવી મદદ આપી શકત. બંને સરદારોએ હવે જે નામોસી લાગવાની હતી તે લાગી ચૂકેલી જોઇ છુટા પડવા સિવાય બીજો ઇલાજ જોયો નહિ, તો જોકે **પીટસ**ની ખાહેશ એકવાર ફરીને લડાઇ [illegible]રી આ નામોસી ધોઇ કહાડવાની હતી.

આ રીતે થોડાક મહિના સુધી સુલેહ ચાલુ રહ્યા બાદ ઇસ્વી ૬૩માં પાદશાહના એલચીઓ રોમ ગયા હતા તેઓ એકવાર ફરીને નિરાશ થઇ પાછા ફર્યા, કેમકે રૂમી દરબારીઓ પોતાની શિકસ્ત કબુલ રાખી સુલેહ કરવાને રાજી હતા નહિ. **નીરો**એ પોતાના માનીતા **પીટસ**ને બોલાવી લઇ લડાઇનું કામ એકલા **કોરબ્યુલો**ને સોંપ્યું, જે ૩૦૦૦૦ માણસોની ફોજ સાથ આર્મીન્યામાં દાખલ થયો, જ્યાં **પલાષ** અને **તીરદાદ** એ બંને પાદશાહી બેરાદરો પોતપોતાની ફોજો સાથ તેની વાટ જોતાંજ ઉભા હતા. પણ લડાઇ કાંઇ થઇ નહિ—રોમ અને ઇરાન વચે સુલેહ થઇ. આગળે વરસે જે જગા ઉપર **પીટસ**ની

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

છાવણી શરણ થઇ હતી તેજ ઠેકાણે વીશ વીશ માણસો સાથ તીરદાદ અને કોરબ્યુલો વચ્ચે મુલાકાત થઇ, અને તે વેળા જે શરતો થઇ તેજ પાદશાહે રોમ ખાતે શેહેનશાહ તરફ મોકલેલા એલચીઓ તરફથી રજુ થયલી શરતો હતી. તે વેળા નીરોએ તે શરતો રદ કીધી હતી, પણ આ વેળા કોરબ્યુલોએ તેજ શરતો મંજુર રાખી હતી,[1] તે ઉપરથી આપણને વેહેમ જાય છે કે બંને શત્રુઓ વચ્ચે એક જબરી લડાઇ થવી જોઇયે, અને તેમાં રૂમીઓની શિકસ્ત થવા પછીજ કોરબ્યુલોએ આ શરતો મંજુર રાખવી જોઇયે; કેમકે જે શરતો તેના શેહેનશાહ અને રૂમી રાજ સભાએ તુચ્છકારી કહાડેલી તેજ શરતો કોરબ્યુલો વગર લડાઇ મારવે સઘળી ધાંધળ પછી શા વસ્તે કબૂલ કરે? આપણને જણાવવામાં આવ્યું છે કે કોરબ્યુલોને સઘળી લડાયક તૈયારીઓ સાથ અને રોમથી મળેલાં નવાં લશ્કર જોડે આર્મીન્યા ઉપર ધસ્યો આવવા દઇને પાદશાહે પોતેજ તેની મુલાકાતે ઉપલી શરતો સાથ એલચીઓ મોકલ્યા અને કોરબ્યુલોએ તેમના એ માંગણી કબૂલ રાખી![2] ગમે તેમ હોય, પણ રૂમી લખનારાઓ, જેઓ પોતાની ફતેહ તેમજ પોતાની શિકસ્ત વેળા એકસરખી બડાઇ મારી જાણે છે, તેમના જણાવ્યા મુજબ તીરદાદે નીરો શેહેનશાહનાં બાવલાં આગળ પોતાનું તાજ ઉતાર્યું, અને તે રોમ જઇને શેહેનશાહને પોતાને હાથે પોતાને માથે પહેરવાનું કબૂલ કીધું તથા પોતાની એક બેટીને એ કામની ખાતરી દાખલ સાનમાં આપી[3]! આના અવેજમાં કોરબ્યુલોએ પાદશાહને ખાતરી આપીનેજ પતાવ્યું કે તીરદાદને સર્વ પાદશાહી માન મળશે અને તેના જાનને કશી અલવલ આવશે નહિ.

આ ગોઠવણ મુજબ થયું ખરું; પણ તે થયા પછી બીજાં બે વરસની મુદત કહાડી નાખીનેજ તીરદાદ રોમ ગયલો જણાય છે. તેની જોડે તેની રાણી, કેટલાક જવાન અમીરો, અને ૩૦૦૦ અશ્કાની ઘોડસ્વારો પણ હતા. એ આખા ભપકાદાર રસાલાને રૂમી શેહેનશાહાતના સઘળા ભાગો ખાતેથી ઘણોજ લાયક આવકાર મળ્યો. રૂમી સરદારો અને હાકમોએ આખે રસ્તે તેમની ભારી આગતાસ્વાગતા કીધી. જે જે શેહેરમાંથી તીરદાદ પસાર થયો તે તે શેહેરનેએક પાદશાહને માન આપવાનું હોય તેવી રીતે શણગારવામાં આવ્યું અને ઠઠમાર પ્રજાઓ આ પાદશાહી સવારીથી ખુશ ખુશ થઇ ગઇ. આ આખી મુસાફરી માત્ર હેલેસ્પોંટની ખાડી સિવાય જમીનને માર્ગેજ થઇ. ખાડી પસાર કરીને આપણો આર્મીની રાજા તીરદાદ થ્રેસ અને ઇલીરીકમ ખાતે થઇને એડ્રિયેટિક સમુદ્રને માથે જઇ પુગ્યો, અને ત્યાંથી દક્ષિણે ઉતરી ખુશ્કીનેજ માર્ગે રોમ ગયો. ત્યાં તે નવ મહિના સુધી ખુબ ઠાઠમાઠથી રહ્યો, અને એ લાંબી મુદતને દરમયાન રૂમી શેહેનશાહાતને ખર્ચ તેની મોટા પાયા ઉપર મદારત થઇ. કહે છે કે તેના મોટા રસાલા સુધાં દરરોજ રૂ ૬૨૫૦૦ નો ખર્ચ થતો હતો, જેથી ઉપલી આખી મુદતમાં એકંદર રૂ ૧૫૦૦૦૦૦૦ થી પણ વધારે રકમ તેની પાછળ ખર્ચાઇ હતી!

અને આ સઘળું શાને માટે? રૂમીઓ કહે છે કે તેઓના શેહેનશાહને હાથે તાજ પહેરવાનું તીરદાદ કને કબૂલ કરાવવા માટે આ મોટી પાદશાહી રકમ તેના ઉપર સદકે કરવામાં આવી હતી. બંને વચ્ચે પહેલી મુલાકાત નેપલ્સ ખાતે થઇ, જ્યાં નીરોની દરબારમાં દાખલ થવા આગમજ તીરદાદ કને તેની શમશેર છોડાવવાની માંગણી થઇ. પણ એક અશ્કાની બચ્ચો પોતાની શમશેર કદીપણ છોડે નહિ, એમ જણાયાથી રૂમીઓએ તેને તલવાર સુધાંજ શેહેનશાહની હજુરમાં દાખલ કીધો, પણ

૧ ટેસિટસ આમ લખી ગયો છે,અને તે ઉપરથી રૉલિન્સન પણ એમજ જણાવી જાય છે.—Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૨૮૧.

૨ તેજ, સ૦ ૨૮૦—૮૧.

૩ રૂમી શેહેનશાહો અશ્કાની શાહાજાદાઓને પોતાની દરબારમાં રાખવાને ઘણા આતુર જણાયા છે, પણ આ દાખલામાં તો તેઓ અશ્કાની શાહજાદીઓના પણ ભુખ્યા જણાય છે!

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આગમજથી તે હથિયારનાં મયાનમાં ખિલા ઠોક્યા! આ પછી બીજી મુલાકાત રોમ ખાતે થઇ, જ્યાં એક રાત આગમજ **તીરદાદનાં** માનમાં આખાં શેહેરમાં રોશની થઇ હતી, તથા ફુલપાનથી શણગાર કરવામાં આવ્યો હતો. બીજી બામદાદે રૂમી પ્રજાઓથી 'ફોરમ' નામનો રાજદ્વારી ચોક ભરાઇ ગયો, તથા તમામ ઘરોનાં છાપરાંઓ પણ તમાશગીર લોકોથી છવાઇ ગયાં. શેહેનશાહ પોતાના સેનેટરો જોડે પોતાનાં તખ્ત ઉપર આવી બેઠા પછી **તીરદાદ** પોતાના રસાલા સાથે સિપાહીઓની બે હારો વચેથી તમામ લશ્કરી માન મેળવતો દાખલ થયો; અને પછી તેણે એક ભાષણ કીધું, જેનો **નીરોએ** ઉત્તર વાળ્યો, અને છેલે રૂમી શેહેનશાહના પાઉં આગળ જઇ પોતાની જગા લીધા બાદ **નીરોએ** તેને માથે આર્મીન્યાનું તાજ મૂક્યું. આ ક્રિયા પછી **તીરદાદ** કેટલીક મુદત સુધી રોમમાં રહ્યો, અને સઘળાં માનપાન સાથ પાછો પોતાને વતન ગયો રૂમીઓ બડાઇ લેછે કે આ દહોડ કરોડથી વધારે રૂપયાને ખર્ચે રોમે **તીરદાદને** પોતાનો તાબેદાર બનાવ્યો હતો; પણ એ તાબેદારી માત્ર નામની હતી. ખરો ફાયદો તો અશ્કાની પાદશાહને થયો હતો, કેમકે તેણે જે ધણીને આર્મીન્યાનો રાજા નેમવાનો સખુન કહાડયો હતો તે તેણે બજાવ્યો હતો. રૂમીઓએ **તીગ્રાનને** આ રાજ્ય અપાવવા માંગ્યું હતું, તે છતાં શેહેનશાહે **તીરદાદને** કબૂલ રાખ્યો, ત્યારે જીત્યું કોણ? અલબત રોમ નહિ પણ ઇરાન.[1] એ રીતે ત્યારે ફતેહ તો **પલાષ** પાદશાહનીજ થઇ હતી—કાંઇ **નીરો** શેહેનશાહની નહિ. માત્ર ઉપલા ખાલી ભપકાનું માન મેળવવાના ખ્યાલી લોભથી ૧॥ કરોડથી વધારે રકમને ખર્ચે રોમે આર્મીન્યા પોતાના હાથમાંથી જવા દીધું હતું.

આ ફતેહ ઇસ્વી ૬૬ના વસંતમાં થઇ, જે પછી બીજાં ૨૪ વરસો ગુજરવા બાદ પાદશાહ **પલાષ** મરણ પામ્યો હતો, એટલે જે તેણે એકંદર ૩૯ વરસો સુધી પાદશાહી ચલાવી હતી, એમ સઘળા તવારીખનવેશો જણાવી જાય છે. પણ પાછળાં વરસો ઉપર અશ્કાની સિકાઓની શોધ ખોળ ઉપરથી બે અગત્યની બાબતો જાહેર થઇ છે, જેમાંની એક એ કે એ પાદશાહના અમલની મુદત ૩૯ વરસોની અથવા ઇસ્વી ૯૦ સુધીની ન હતી; અને બીજી એ કે એ લાંબી મુદતમાં એક નહિ પણ ત્રણ પાદશાહો રાજ્ય ચલાવી ગયા હતા. **પલાષ** ઇસ્વી ૫૧માં તખ્તે બેઠો હતો; ત્યારબાદ ઇસ્વી ૬૨માં એક બીજા પાદશાહના સિકા પડેલા જાહેર થયા હતા; અને છેલે ઇસ્વી ૭૮માં **પેકોરસ** નામે નવા અશ્કાની પાદશાહના સિકા પડેલા મળી આવ્યા છે. એક લખનાર[1] મુજબ **પલાષ** પછીના પાદશાહનું નામ **અર્દવાન** ૪થો હતું; એક બીજે ઠેકાણે[2] **પલાષ** પછીનો પાદશાહ એજ ન મનો બીજો થઇ ગયલો જણાવ્યો છે. પણ આ બીજો પાદશાહ—પછી તે અર્દવાન નામનો હોય કે **પલાષ** નામનો હોય—તેને માટે રૂમી લખનારાઓ કશું જણાવી ગયા નથી. એટલામાટે **રૉલિન્સન પલાષ** ૧લાનો અમલ ઇસ્વી ૫૧ થી ૭૮ સુધીનો ગણે છે, અને **પેકોરસ** પાદશાહનો અમલ ઇસ્વી ૭૮ થી ૯૦ સુધીનો ગણવે છે. વચગાળે કોઇ પાદશાહ થઇ જવાના જે સિકાઓં મળ્યા હોય તે કોઇ બલવાખોર શાહજાદાઓના હોય, જેવા રાજ્ય માટેના દાવાદારો અશ્કાની તવારીખમાં વખતેવખત ઉગી નિકળતા જણાયા છે[3] ખુદ **પલાષના** અમલમાંજ એવા અનેક દાખલા બન્યા છે,

---

૧ રૉલિન્સન પણ એવાજ સારાંશ ઉપર આવે છે. તેના એ બાબેના વિચારો વાંચવા જોગ છે. જુઓ Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૨૮૪.

મેરિવેલ પણ એવોજ અભિપ્રાય આપે છે. તે લખે છે કે તીરદાદે પોતાના તાજ માટે નીરોને નમન કીધું તો શું થયું, પણ ખરેખર તો તે પાદશાહ પલાષનાં રક્ષણ તળે હતો, અને તેમ રૂમીઓએ તેને રહેવા દીધો હતો.—Roman Empire, દફ૦ ૭, સ૦ ૨૬.

૧ લિંડસેઃ History and Coinage of Parthia, સ૦ ૮૭.

૨ મી૦ ડિસલીસે લંડનના બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાંના અશ્કાની સિકાઓની ગોઠવણી કીધી છે તે મુજબ.

૩ Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૨૮૬.

જેમકે હીર્કેન્યામાં પહેલો બલવો શાહજાદા **વોનોનિસે** ઇસ્વી ૫૮માં કીધો અને પોતાને નામના સિકા પડાવ્યા, જે બલવો ૬૦ થી ૬૨ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. વળી ઇસ્વી ૭૫ માં એન્જ પ્રાંત ખાતે એક બલવાખોર અમીરે દગે મચવી સ્વતંત્રપણે અમલ ચલાવ્યો હતો એમ એક યહુદી લખનાર **જોસેફસ** જણાવી જાય છે. આ રીતે જોતાં પાદશાહ **પલાષનો** અમલ ૨૭ વરસોનો ગણી શકાય છે.

ફસલ ૩—પાદશાહના અમલનાં પાછળાં વરસો.

ઇરાન અને રોમ વચે ઝગડાનું મૂળ કારણુ આર્મીન્યાનો પ્રાંત હતો, જેના રાજા દાખલ બન્ને વાર પાછા ફરેલા અશ્કાની શાહજાદા **તીરદાદને** રૂમી તેમજ અશ્કાની શેહેનશાહો **નીરો** અને **પલાષે** મુકરર કીધાથી એ પ્રાંત ઉપરનો ઇરાનનો દાવો નકી થયો, અને હવે ઉપલા બંને મુલુકો વચેની સુલેહ મુકરર થઇ, જે ૫૦ વરસો સુધી તકી રહી હતી. પણ આ લાંબી સુલેહને લીધે રૂમીઓ સાથ ઇરાનીઓને મારામારીનું કાંઇ કારણ નહિ રહેવાથી એ મુદતમાં અશ્કાની રાજ્યમાં શા શા બનાવો બન્યા તેથી આપણુ બેખબર રહી ગયા છિયે, કેમકે રૂમી લખનારાઓને પોતાના શેહેનશાહોની તવારીખ આપતાં અશ્કાનીઓ વિષે બોલવાનું કારણ રહેલું નહિ હોવાથી તેઓ તેમની તવારીખ આપી ગયા નથી. **તીરદાદ** રોમ જઇ આવ્યો ત્યારપછી પાદશાહ **પલાષ** ૧૨ વરસ જીવ્યો, જે દરમયાન એક વાર ઇસ્વી ૬૯ માં જયારે **નીરોનાં** મરણુ પછી રોમમાં અફ્ડાતફ્ડી ચાલી અને રાજ્યની લગામ માટે **વેસ્પેશ્યન** નામે સરદારે ઉમેદવારી કીધી, ત્યારે તેણે એ પાદશાહ ઉપર એલચીઓ મોકલી અરજ ગુજારી હતી કે તેણે રોમ સાથની સુલેહ ચાલુજ રાખવી આના ઉત્તરમાં આ પાદશાહે આ માંગણી મુજબ અમલ કરવાનો કબુલાત આપી, એટલુંજ નહિ પણુ **વેસ્પેશ્યની** મદદે ૪૦૦૦૦ અશ્કાની ઘોડેસવારોની ફોજ મોકલવાની પણુ ખુશી દેખાડી. પણુ એ મદદ વિનાજ આ રૂમી સરદાર શેહેનશાહ થવા પામ્યો, અને તેથી તેણે **પલાષની** મદદ ઉપકાર સાથ ના પાડી, અને એ રીતે રોમ અને પાર્થીઆ વચેની સુલેહ વધારે મિત્રાચારી સાથ ચાલુ રહી.

પણુ એટલામાં સરહદ ઉપર કોમાગેનીનાં રાજ્ય સંબંધી બંને દેશો વચે વાંધો ઉઠે એમ લાગ્યું. એ રાજ્ય રૂમી સલતનત છોડીને અશ્કાનીઓની મિનમાં ભરાવા માંગે છે એવી શેહેનશાહ **વેસ્પેશ્યનને** ખબર મળી. આ રાજ્ય યુફ્રેટિસની પશ્ચિમે આવેલું હતું, જેનું પાયતખ્ત સેમોસત નદીના કાંઠા ઉપર એવી રીતે આવેલું હતું કે તે જો અશ્કાનીઓના હાથમાં જાય તો તેઓ નદી પસાર કરીને હર વખતે કેપેડોશિયા, સિલીશ્યા અને સીરીઆના રૂમી મુલુકોમાં સવારી લાવી શકે આ ખબર ઇસ્વી ૭૨ માં પેલાજ સરદાર **પીટસે** આપી હતી, જેણે પાદશાહ **પલાષના** હાથ ઉપર આર્મીન્યાના સંબંધમાં જબરી શિકસ્ત ખાધી હતી. **વેસ્પેશ્યન** તરફથી પુરે એખ્ત્યાર મળવાથી તેણે કોમાગેનીનાં રાજ્ય ઉપર સવારી કીધી, જ્યાંનો જૈફ રાજા **એન્ટીઓકસ** અને તેનો બેટો **એપિફેનીસ પલાષને** મળી જનાર છે એમ **પીટસ** માનતો હતો. તેણે પ્રથમ વગર હરકતે પાયતખ્ત હાથ કીધું. રાજાના બે બાહદુર કુંવરો તેની સામે થવા, અને બળત્વારીથી લડયા એ કામ બુઢા **એન્ટીઓકસને** ગમ્યું નહિ, માટે જેરીને વખતે બેઇજતી હાંસલ કરવાને બદલે તે પોતાની રાણી જોડે રૂમીઓને જઇ મળ્યો, જે ઉપરથી તેના બેટાઓને નાસી જવાની ફરજ પડી. તેમને **પલાષ** પાદશાહે યોગ્ય આવકાર દઇ તેઓ તરફથી **વેસ્પેશ્યન** ઉપર નામુ લખી તેમનું નિર્દોષપણું જાહેર કીધું, જે ઉપરથી તેમની તકસીર માફ કરી શેહેનશાહે તેમના જૈફ બાપ જોડે તેઓને રોમમા બોલાવી રાખી તેમને પાદશાહી સાહ્યબાનું બાંધી આપ્યું (ઈસ્વી ૭૫).

પણુ હવે રૂમી શેહેનશાહની મદદ માગવાનો **પલાષનો** વારો આવ્યો. આજનો એગ્રૅક-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નો દરિયો, જે આગળ મીઓટિસ સરોવરને નામે ઓળખાતો હતો તે અને ટાનાઇ (ડૉન) નદીની વચે રહેતી આલાની નામે એક સ્કીથ (તુરાની) પ્રજા હીર્કેન્યનો સાથ મળી જઇને મીડયા ઉપર ઉતરી પડી, અને ત્યાંના રાજા **પેકોરસ** (પાદશાહના વડા ભાઇ) ને પર્વતો તરફ નસાડી મેલીને સઘળો મુલ્ક વેરાન કરવા માંડયો. અહીં ફતેહ મેળવીને હવે તે જંગલીઓ આર્મીન્યામાં દાખલ થયા અને તેઓએ ત્યાંના રાજા **તીરદાદ** (પાદશાહના બીજા ભાઇ) ને એક લડાઇમાં હરાવ્યો, તથા એક કમંદ નાખીને તેને કેદ પકડવામાં લગભગ ફતેહ પામ્યા. આ મુશ્કેલીને વખ્તે **પલાષે વેસ્પેશ્યન**ની મદદ માંગી, પણ એ નિમકહરામ શેહેનશાહ, જેને તખ્ત મેળવવાનાં કામમાં અશ્કાની પાદશાહે ૪૦૦૦૦ ઘોડેસવારોની મદદ આપવા મંગી હતી, તે ફરી બેઠો અને **પલાષ**ને મદદ કરવાની સાફ ના પાડી! આનું પરિણામ એ નિપજેલું કહેવાય છે કે પાદશાહ પોતાના ઝનુની, ખૂની અને જંગલી શત્રુઓની સામે થવાને અશકત થયો; તે તેમને મારી કહાડવા જવાને બદલે પોતાનાંજ રાજ્યોનું રક્ષણ કરવા ઉભો, અને શેવટે શત્રુઓ મીડયા અને આર્મીન્યામાં જબરી ખરાબી કરી, મોટી લૂટ ભેગી કરી, સંખ્યાબંધ બંધવાઓ સાથ પોતાને વતન ચાલી ગયા. આ બનાવ ઇસ્વી ૭૭ માં બન્યોં.

બીજે વરસે પાદશાહ મરણ પામેલો જણાય છે, કેમકે ૭૮ નાં સાલના જુન માસમાં નવા પાદશાહ **પેકોરસ**ને નામના સિકા પડેલા મળી આવ્યા છે. આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ **પલાષે** ૨૭ વરસ રાજ્ય કીધું હતું, જે અડસામાં તેણે ભારી બાહદુરી દેખાડી હતી. તેની એ બાહદુરીને લીધેજ રૂમીઓ અશ્કાની મુલુકો ઉપર ત્રાપ મારતા અટકયા હતા એટલુંજ નહિ પણ આર્મીન્યાનો મુલ્ક તેમના હાથમાંથી જીતી લેવાનું બની આવ્યું હતું. એ આખો મુલ્ક જીતી લેવાનું કામ જેવી તેવી લડાયક કુનેહનું ન હતું, અને વળી તે કંઇ જેવા તેવા હરીફો કનેથી ખેંચી લેવામાં આવ્યો ન હતો. એ મુલ્ક પાછો આપી દઇને પણ રૂમીઓએ અશ્કાનીઓ સાથે સુલેહ કરવાની ખાહેશ દેખાડી હતી, અને તે **પલાષ**ના અમલનાં બાકીનાં વરસોમાં તો કાયમ રહીજ હતી, પણ ત્યાર પછીબી નજદીક ૪૦ વરસો સુધી તેને કાયમ રાખવાને રૂમીઓ લલચાયા—એટલીબધી જવાંમર્દી **પલાષે** બતાવી હતી. પણ એજ વખ્તે વળી તેનાં રાજ્યમાં જ્યારે આર્મીન્યા આવ્યું ત્યારે હીર્કેન્યા છુટું પડીને લગભગ સ્વતંત્ર થવા પામ્યું હતું. ઇરાની પ્રજાની એકદિલીથી અશ્કાની જેવા તુરાનીઓને જે પહેલી વાર ખમવું પડયું તે આ વેહરકાનનો બલવો હતો. એ બલવામાં મળેલી ફતેહ પછી બીજી ઘણી ઇરાની પ્રજાઓએ અશ્કાની હકુમત સામે આસ્તે આસ્તે માંથાં ઉચકયાં, અને તેમાં એટલીબધી હદ સુધી ફાવી નિકળ્યાં કે અંતે અશ્કાની અમલ ઊંધો વાળ્યો અને પાછો ઇરાની પાર્સી અમલ ચાલુ થયો, તે હવે આપણ જલદીથી જોઇશું.

પલાષનાં રાજ્યનાં છેલ્લાં થોડાંક વરસો સુલેહમાં ગુજર્યાં હતાં, અને તેનો તેણે ઘણોજ ઉત્તમ ઉપયોગ કરેલો જણાય છે. અત્યાર સુધી માજદયસ્નની ધર્મનાં લખાણો વેરવાર હાલતમાં હતાં, જેમને ભેગાં કરવાની **સેકંદર**ની ખરાબી પછી પહેલી તારીફ લાયક તજવીજ આ પાદશાહે કીધી હતી. એ બાબે અમે આગળ[1] બોલી ગયા છિયે, માટે અત્રે લંબાણ કરવાની જરૂર જોતા નથી.

૧ જુઓ અગાડી, દફ્ત૦ ૧, બાબ ૬, ફસલ ૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૧૯.

પાદશાહાતની પડતીના દિવસો.

(ઇસ્વી ૭૮ થી ૧૩૦. સુધી.)

૧—પાદશાહ પેકોરસ—રોમ સાથ તેની દોસ્તી—ખોટા નીરોને તે પકડી આપે છે—તેની ખજાનો ભરપુર કરવાની રાજનીતિ—જ્વાળામુખી વિસુબ્યસના ફાટવાથી પોમ્પીઆઇ અને હર્કયુલ્યમ શેહેરો દટાઇ જવાનો બનાવ—તખ્તને માટે ત્રણ દાવાદારો—તેમના સિકા—અશ્કાની અમલની વધતી જતી નબળાઇ—રાજ્યમાં બલવા—નવા પાદશાહ દાખલ પાદશાહના ભાઇને નેમવાના સબબો.

૨—પાદશાહ ખુસરો—રૂમી શેહનશાહની તે ખુશામદ કરે છે—ત્રેજનનો તુચ્છકાર ભરેલો ઉત્તર—આર્મીન્યાનાં તખ્તની ગડબડ—તેના હાકમનું રૂમીઓને તાબે થવું—ત્રેજન તેનું તાજ લઇ મૂકી તેને બેજાન કરાવે છે !—આર્મીન્યા અને બીજાં રાજ્યો જીતીને નહિ પણ "લૂટીને" કબજે કરવાનો ત્રેજન ઉપર દોષ—તેના ઉપર ખોદાઇ કોપ—ધર્તિકંપમાંથી તેનું જરાજરામાં છટકી જવું—અશ્કાની પાયતખ્ત ઉપર તેની સવારી—મદાઇનનું તાબે થવું—પાદશાહ ખોસરૂના દાવપેચ—ત્રેજનનું ઘેરાઇ જવું—તેણે જીતેલાં શેહેરોમાં બલવા—તેની શર્મિંદગી ભરેલી નાસભાગ—રૂમી લખનારાઓએ છુપાવેલી એક સચાઇ—ત્રેજને માર ખાધો હતો એમ માનવાના સબબો—હેડ્રિયન શેહનશાહની તેનાથી તદન ઉલટી રાજનીતિ—નવો પાદશાહ પલાષ કોણ હતો ?

ફસલ ૧—પાદશાહ પેકોરસ ૨ જો.

(ઇસ્વી ૭૮ થી ૧૦૮).

પલાષ જેવા બાહદુર પાદશાહનાં તખ્ત ઉપર હવે **પેકોરસ** નામે એક જવાન આવી બેઠો. તે આ પાદશાહ સાથ શી સગાઇ ધરાવતો હતો તે નકી જણાતું નથી. ઘણા ખરા તવારીખનવેશો તેને માજી પાદશાહનો બેટો ગણે છે, પણ તેના પ્રથમ સિકા ઉપરથી તે એક મુછ દહાડી વિનાનો નોજવાન શાહજાદો માલુમ પડે છે તે ઉપરથી **લિંડસે** તેને **પલાષ**નો નબીરો ધારે છે.[1] આ જવાન શાહજાદાએ ૩૦ વરસ અમલ ચલાવેલો જણાય છે, પણ જ્યારે રૂમી લખનારાઓ તેને માટે કશી વિગતો આપી ગયા નથી ત્યારે આપણુ આ લાંબા અમલની એક ટુકી તપાસ પણ લેવાને અશક્ત છિયે. માત્ર છુટી છવાઇ નોંધો રૂમી લખનારાઓ આડકત્રી રીતે લખી ગયા છે તે ઉપરથી એકાદ બે બાબતો આ ત્રીશ વરસના અમલમાં બનેલી જાહેર થવા પામી છે, જેમકે આ **પેકોરસ** પાદશાહના વખતમાં **નીરો**નું ખોટું નામ ધારણ કરીને રૂમી તખ્તનો એક દાવાદાર ઉભો થયો હતો, જેને અશ્કાની દરબારમાં આશ્રો મળ્યો હતો, અને જેને એક ઠગારો ગણીને તે વખતના શેહેનશાહ **ડામિશ્યને** તેને પોતાને હવાલે કરી દેવાની **પેકોરસ** ઉપર માંગણી મોકલાવી હતી. જોકે **નીરો** ઇસ્વી ૬૯ માં ગુજરી ગયો હતો તે છતાં આ ઠગારો ત્યાર પછી ૨૦ વરસે ઇસ્વી ૭૯ માં ઉભો થયો હતો, જે વેળા **ડામિશ્યન**ને તખ્ત લેવાને નવ વરસ થયાં હતાં. અશ્કાની પાદશાહ પ્રથમ આ ખોટા-**નીરો**ને બચાવવા માંગતો હતો, એટલુંજ નહિ પણ રૂમી તખ્ત મેળવવામાં તેને મદદ આપવાને પણ રાજી હતો. પણ પાછળથી તેણે તેને **ડામિશ્યન**ને હવાલે કરી દઇ રોમ સાથની સુલેહમાં ખલલ પડવા દીધી ન હતી. પણ એ બનાવની આગમજ **પેકોરસે** ડેસાઇ નામનાં એક મોટાં રૂમી ખાનદાનના વડા **ડાસબાલસ**ને **ડામિશ્યન** અને ત્યારબાદ **ત્રેજન** શેહેન-

---

1 History and Coinage of Parthia, પ્ર૦ ૧૦૧.

શાહો સાથેની લડતમાં મદદ આપવા માટે મિત્રાચારી ભરેલા સંદેશાઓ ચલાવ્યા હતા.

પેકોરસ પાદશાહ પૈસાનો લોભી જણાય છે. તેની પાદશાહાતને તાબેનો ઓસ્રોહેની નામે એક પ્રાંત **અબ્ગારસ** હાકમને અતિ મોટી રકમે તેણે વેચી દીધો હતો. પણ આ વેચાણ પછી એ હાકમ સ્વતંત્ર રાજા થઇ પોતાને નામના સિકા પાડવા લાગ્યો હતો કે હજી તે અશ્કાની પાદશાહને તાબેજ રહ્યો હતો તે જણાતું નથી. એ રાજા પાછળથી સ્વતંત્ર થયા હતા ખરા, પણ તે **પેકોરસ**નાં રાજ્યમાં તો નહિજ. **પેકોરસે** પોતાનાં પાયતખ્ત મદાઇનને મોટો ખર્ચ કરીને ઘણું સુધાર્યું હતું. તેનો વિસ્તાર વધારીને તેણે તેની શોભામાં મોટો સુધારો કરી નાખ્યો હતો, જેની તરીફ રૂમીઓ પણ કરી ગયા છે.

એજ પાદશાહનાં રાજ્યમાં વળી વખતે વખત ફેસાદ પણ ઘણા ઉઠયા હતા. એકવાર તો **અર્દેવાન** નામનો ધણી ઇસ્વી ૭૯ માં એટલે **પેકોરસે** તખ્ત મેળવવાને બીજેજ વરસે નવો અશ્કાની પાદશાહ થઇ નિકળ્યો હતો. એજ વરસમાં રૂમી શેહેનશાહ **ટૈટસ**ના અમલમાં વિસુવ્યસ જવાળા મુખી ફાટયો હતો અને હરકયુલેન્યમ તથા પૉમ્પીઐનાં શેહેરો દટાઇ ગયાં હતાં. **અર્દેવાન**ની જોડે બીજા બે દાવાદારો ઉભા થયા હતા, જેઓએ **પલાષ** રજો અને **મેહેરદાદ** ૪થો એ નામો ધારણ કરીને પોતાની હકુમતના સિકાઓ પણ પડાવ્યા હતા. ઇસ્વી ૮૦ કે ૮૧ નાં સાલમાં મજકુર **અર્દેવાને** પણ સિકાઓ પડાવેલા જણાય છે. આ ત્રણેદ ધણીઓ જો **પેકોરસ**નું તખ્ત લેવા માટે દાવો ઉઠાવી નિકળ્યા ન હોય તો તેઓએ શેહેનશાહાતના જુદા જુદા ભાગો ખાતે સ્વતંત્રપણે અમલ ચલાવેલો જાહેર થાય છે. ઉપર કહેલા **મેહેરદાદે** તો **પેકોરસ**ના અમલની આખરીથી ઇસ્વી ૧૧૩ સુધીનાં ૭ વરસ સ્વતંત્રપણે સિકા પડાવેલા મળી આવ્યા છે. પણ આ સઘળાઓ પોતાનો 'પાદશાહોનો પાદશાહ' નહિ પણ માત્ર 'પાદશાહ'નાજ ઇલકાબથી ઓળખાવી ગયા છે. આ જમાનામાં અશ્કાની ઇરાનમાં માંહોમાંહેનો ફેસાદ ઘણો વધી ગયો હોય, અને પાદશાહો જગાએ જગા ઉઠેલા બલવા બેસાડવાને અશકત હોય, એમ **ડાયો કેશ્યસ** નામના રૂમી તવારીખનવેશ ઉપરથી સિધ્ધ થાય છે. એ સઘળી બિના સારે એવું સાબેત કરે છે કે અશ્કાની પાદશાહાત આગળના જેવી હવે એકત્ર અને સંગીન રહેવા પામી ન હતી, પણ તેમાં નવા નવા વિભાગો પડતા હતા; મીડયાની તથા આર્મીન્યાની હાકમીઓતો પાદશાહ **પલાષે** પોતેજ અલગ અને સ્વતંત્ર કરી આપી હતી; પણ સારબાદ બલવો કરીને હીર્કેન્યાનાં લોકો જુદા પાદશાહની સરદારી તળે અશ્કાનીઓથી સ્વતંત્ર થયાં હતાં; અને તેમનું જોઇને હવે બીજાબી પ્રાંતોએ સરકશી કીધી હોય, અને કોઇનો **મેહેરદાદ** તો કોઇનો **અર્દેવાન** પાદશાહ થયો હોય અને સ્વતંત્રપણે સિકા પાડી નિકળ્યો હોય તો તે ખચિત બનવાજોગ લાગે છે.

પાદશાહ **પેકોરસ**નો ૩૦ વરસનો લાંબો અમલ એ રીતે સારે ઉપર કહ્યા તેવા બલવાઓ બેસાડી દેવામાં ગુજર્યો હોય તો તેમાં તાજુબ થવા જેવું કાંઇ નથી. ઇસ્વી ૧૦૮ માં આ પાદશાહ મરણ પામ્યો, જેનાં તખ્ત ઉપર તેના બબે શાહજાદાઓ હોવા છતાં અમીરોની રાજસભાએ તેઓમાંના એકને પણ નેમવાની સાફ ના પાડી. કદાચ **એકસિડેરિસ**[1] અને **પાર્થામાસિરિસ**[2] શાહજાદાઓ નાની વયના હશે, અને હિંગામ બલવાનો હતો માટે રાજસભાએ મરનાર પાદશાહના ભાઇ **ખોસરૂ**ને તખ્ત આપ્યું અને તાજ પહેરાવ્યું. રોમ સાથની ૫૦ વરસોથી ચાલતી આવેલી સુલેહ હવે રૂમીઓજ તોડશે એવોબી સંભવ હતો, અને નવો શેહેનશાહ **ત્રેજન** લડાયક પ્રકૃતિનો હતો. એટલામાટે પાદશાહ **ખોસરૂ**ની નેમણુક વાજબી હતી.

---

૧ એર્વદ શેહેરિયારજી મુજબ ફાર્સીમાં અષદાર.

૨ એર્વદ શેહેરિયારજી મુજબ ફાર્સીમાં પહાલુમસર.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફસલ ૨—પાદશાહ ખોસરૂ.

(ઇસ્વી ૧૦૮ થી ૧૩૦).

અરકાની મુલુકો ઉપર રૂમીઓની મોટી ચહડાઇ અને શરમ ભરેલી નાસભાગ.

પાદશાહ **ખોસરૂ**નું તખ્તનશીન થવું. રોમ સાથની ત્રીજી મહાભારત લડાઇઓમાં અશ્કાની પાદશાહોએ ઉતરવાનાં ચિન્હો લેતું આવ્યું હતું. આર્મીન્યાનો રાજા **તીરદાદ** ઇસ્વી ૧૦૦માં મરણ પામવાથી તેનાં તખ્ત ઉપર માજી પાદશાહ **પેકોરસે** પોતાના શાહજાદા **એકસિડેરિસ**ને બેસાડયો હતો, પણ તે બાબે રોમની પરવાનગી તો નહિજ પુછી પણ ત્યાંના શેહેનશાહ **ત્રેજન**ને તે બાબે ખબર પણ આપી ન હતી. આ બિનાને **ત્રેજને** એક અપમાન દાખલ લઇને ૧૧૪ ઇસ્વીમાં એક ભારી ચહડાઇ એશિયામાં મોકલી સર્વ દેશો તાબે કરવાની મોટા પાયા ઉપર યોજના રચી. એ બાબેની ખબર પડવાથી નવા અશ્કાની પાદશાહે એલચીઓ મારફતે મોટી કીમતનો હદિયો મોકલી **ત્રેજન**ને ખબર આપી કે આર્મીન્યાના નવા રાજા શાહજાદા **એકસિડેરિસ**ને પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે, અને જો શેહેનશાહ કબૂલ થાય તો તેજ શાહજાદાના બીજા ભાઇ **પાર્થામાસિરિસ**ને નવો રાજા મુકરર કરવામાં આવે. વળી **ખોસરૂ**એ ખબર આપી કે આ છેલો શાહજાદો શેહેનશાહને હાથે તાજ પહેરવાને રાજી છે, માટે **ત્રેજને** તે તેને માટે મોકલી આપવું.

પણ આ નમનતાઇ ભરેલું નામુ **ત્રેજન**ના લોભ અને મગરૂરીને અનુકૂળ આવ્યું નહિ. તેની લડાઇ લાવવાની નેમ કંઇ રોમનું પદ રાખવાની ન હતી, પણ આખી અશ્કાની શેહેનશાહાત જીતી લેવાની હતી એટલામાટે **ખોસરૂ**ના એલચીઓને તેણે ઝાઝું કોહું દીધું નહિ, કીમતી હદિયો કબૂલ રાખ્યો નહિ, અને દોસ્તીની ગાંઠ મજબૂત કીધી નહિ. તેણે તુચ્છકારથી જવાબ વાળ્યો અને પોતે ચહડાઇ લાવે છે તેની ધમકીભરી ખબર આપી. આ સઘળું ૧૧૪ માં એથન્સ ખાતે બન્યું, જયાંથી **ત્રેજન** સીધાંમાં એન્ટીઓક ખાતે દાખલ થયો, અને ત્યાં તેણે ચહડાઇ માટેની ગોઠવણો અને તૈયારીઓ કીધી. સરહદ ઉપરના નાનકડા રાજાઓ તેને આવી મળ્યા, શાહજાદો **પાર્થામાસિરિસ** પણ **ત્રેજન**ને તાબે થવાને ખુશી થયો. તેની તાબેદારી જોઇ **ત્રેજને** તેને એવું સમજાવીને રૂમી છાવણીમાં બોલાવ્યો કે **તીરદાદ**ને જેમ રોમખાતે તાજ મળ્યું હતું તેમ તેને આ છાવણીમાં શેહેનશાહ છે પહેરાવશે, પણ આમ છતાં લશ્કરી તૈયારીઓ તો ચાલુજ રહી, અને અંતે વસંતમાં પોતાની કુચ શરૂ કરીને તે યુફ્રેટિસની આ પારેનાં અર્માની શેહેરો હાથ કરવા લાગ્યો. એક ઠેકાણે પેલો અર્માની રાજા **પાર્થામાસિરિસ** **ત્રેજન**ને આવી મળ્યો, જેની જોડે થોડાંજ માણસો હતાં. તેણે એકદમ પોતાનું તાજ ઉતારી **ત્રેજન**ના પાઉં આગળ મૂક્યું, એવું સમજીને કે તે તેનાં માથાં ઉપર બીજીજ પળે પાછું મૂકવામાં આવશે. પણ રૂમી પ્રપંચોની આ જવાનને ખબર હતી નહિ તેણે પોતાને ફસી પડેલો દિઠો. રૂમી ફોજે ઘેરી લીધેલો હોવાથી તેનાથી હવે છટકી જવાય એમ પણ ન હતું. તેણે **ત્રેજન**ની ખાનગી મુલાકાત લીધી, જેણે તેને તુચ્છકાર સાથ જણાવ્યું કે તેનું તાજ તો જપ્ત થયું છે. તોપણ બીજી વાર તેને દરબારમાં બોલાવ્યો, જ્યાં આ તાજની માંગણી કરતાં પોતે કેવા ભરૂસા ઉપર રૂમી છાવણીમાં આવવાને લલચાયો હતો તે શાહજાદાએ હિંમતથી અને ખુલાસાથી જાહેર કીધું, જેનો તેને **ત્રેજન** તરફથી એવો જવાબ મળ્યો કે આર્મીન્યાનાં તખ્ત ઉપર હવે કોઇની પણ નેમણૂક કરવાની નથી, પણ તેને રૂમી શેહેનશાહાત સાથ જોડી નાખી સાં રૂમી હાકમ નેમવામાં આવનાર છે.[1] આ જવાબમાં રૂમી

---

૧ આ સઘળી બિના ડાયો કેશ્યસ નામે રૂમી તવારીખ નવેશે જણાવી છે, જે ઉપરથી રૅાલિન્સન તેના ઉપર વાજબી ધિક્કાર દેખાડી ત્રેજનની વર્તણૂકને નામોસી ભરેલી કહે છે, અને તેનાં બીજાં કામો, જેમની હવે આપણ તરતજ નોંધ લઇશું, તેમને નીચ ગણે છે.—Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૩૦૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

શેહેનશાહનું કાવત્રું ખુલ્લું પડે છે. તેણે જે શાહજાદાને દગાથી બોલાવી તેનું તાજ છળ-કપટથી જપ્ત કીધું હતું, તેને હવે ગમે ત્યાં જવાની તેણે રજા આપી. પણ એક તરફથી રજા આપીને બીજી તરફથી આ ક્રૂર હાકમે તે નિર્દોષ શાહજાદાનો જીવ લીધો! આ નીચ કર્મને માટે **ત્રેજન** ઉપર વાજબી ધિકાર વર્સ્યો, અને તવારીખમાં તેનાં નામ ઉપર એક સિયાહ છાપ પડયો.[1]

હવે આર્મીન્યા વગર લડાઇએ તાબે થયું. પાદશાહ **ખોસરૂ**એ તેનો બચાવ કરવા યા પોતાના ભત્રિજાનાં ખૂનનો કીનો લેવાની માત્ર તજવીજ પણ કીધી નહિ. આથી બીજાં રાજ્યો રૂમીઓને તાબે થાય અને અશ્કાની હકુમતનો ત્યાગ કરે તેમાં નવાઇ નથી. તેમજ થયું. ઘણાંખરાંનાં દિલમાં હવે અશ્કાનીને બદલે રૂમી બળનો ડર પેઠો. **અબ્ગારસ** તાબે થયો, તેમજ બીજા અશ્કાની શત્રપો રૂમીઓને મળી ગયા. જેઓ હજી આ તર કે પેલી તર જવાના ડામાડોળ વિચારમાં હતા તેમને જીતીને તાબે કીધા. એ રીતે ઉપલું મેસોપોટેમ્યા પણ હવે અશ્કાનીને બદલે રૂમી પ્રાંત થઇ પડયું. આ ફતેહો ઉપરથી રૂમી રાજસભા (સેનેટ) એ **ત્રેજનને** "પાર્થિકસ"નો દમામી ખેતાબ એનાયત કીધો; પણ એ ફતેહો કેવી નીચ પ્રપંચો અને દગાબાજીથી થઇ હતી તેનો વાજબી તોલ કરીને એક અપક્ષપાત તવારીખનવેશ લખે છે કે **ત્રેજને** આર્મીન્યા અને મેસોપોટેમ્યા **ખોસરૂ** કનેથી જીતીને નહિ પણ "લૂટીને લીધા" હતા.[2]

ઇસ્વી ૧૧૫ માં આ સઘળું બજાવીને **ત્રેજન** શિયાળો માથે આવતાં એન્ટીઓક ખાતે પાછો ફર્યો. ત્યાં તેણે આવતાં સાલનાં યુદ્ધને માટે નવી તૈયારીઓ ચલાવી, જેમાંની એક નીસીબીસ ખાતે એક દરિયાઇ કાફલો બાંધવાની હતી. પણ એન્ટીઓક ખાતે **ત્રેજન** હતો તે વેળા ડિસેમ્બર માસમાં એક એવો સખ્ત ધર્તિકંપ થયો, કે જેથી શેહેરની ઘણીક મોટી હવેલીઓ નાશ પામી, તથા હજારો લોક દટાઇ મુઆં. કેટલાક રૂમી સરદારોનાબી એવાજ હાલ થયા, અને જે મકાનમાં પોતે હતો તેની બારીમાંથી નિકળી નાઠો ન હોત તો આ કોલ તોડનાર હાકમ **ત્રેજનને** પણ તેનાં પાપની સજા મળી ચૂકત. તે બચ્યો ખરો, પણ જખમી થયા વિના રહ્યો નહિ. ધર્તિકંપનો આંચકો ઘણો મજબૂત હતો, અને તે બીજાં રૂમી શેહેરો સુધી વધી ગયો હતો, જ્યાં તેણે એકસરખી ખરાબી પાંથરીને બચેલાં રહેવાસીઓને ઘરબાર વિનાનાં કરી મૂક્યાં હતાં. **રૉલિન્સન** કેવું મજાહનું લખે છે કે રોમ જે નવી નવી કીર્તિ વધાર્યું જતું હતું તેને ધૂળ મેળવવાની, અને **ત્રેજન** પોતાના અમલને ફતેહમંદ તથા ભલુકદાર બનાવવા માંગતો હતો તેને અંધકાર, દુઃખ અને આફતનો બતાવવાની કિર્તારની ધારણા હોય તેમ આ નાશકારક ધર્તિકંપ ઉપરથી જણાયું.[1]

પણ એ સઘળી આફતની કશી પરવા વિના **ત્રેજને ૧૧૬** માં નવી ચહડાઇ શરૂ કીધી. નીસબીસ ખાતેના દરિયાઇ કાફલાને ટૈગ્રીસ નદીમાંના અલગ ટાપુ ખાતે લઇ જઇ ત્યાંથી આડિયાબેની ઉપર તે હુમલો લઇ ગયો. પાદશાહ **ખોસરૂ**એ હજીબી દેખાવ દીધો નહિ, અને સરહદ ઉપરના તાબેદાર હાકમોને પોતપોતાનું ફોડી લેવા દીધા, કેમકે આ વેળા તે માંહોમાંહેના ફેસાદમાં ફસી પડેલો હતો. એટલા માટે ઉપલા પ્રાંતના હાકમ **મેહેર અસ્પ** એકલે હાથેજ રૂમીઓની સામે થયો, જેમાં તેની શિકસ્ત થઇ, નિનિવેહ, આર્બેલા, ગોગેમેલા વગેરે અસલી મોટાં શેહેરો ફતેહ કરનારને તાબે થયાં, અને એક શેહેર તો રૂમી બંધવાઓએ બંડ કરીને પોતાના જાતભાઇઓને સ્વાધીન કરી આપ્યું. એ રીતે જાગ્રોસ પર્વતથી ટૈગ્રીસ નદી વચેનો તમામ મુલ્ક **ત્રેજનના** હાથમાં આવ્યો. આ ફતેહ પછી

[1] Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૩૦૫. એ બાબે જુઓ રૉલિન્સનની ટીકા.

[2] તેજ, સ૦ ૩૦૭.

[1] રૉલિન્સન, Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૩૦૯

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હવે **ત્રેજન** ચહાત તો પાયતખ્ત મદાઇન ઉપર ઉતરી પડત; પણ તેમ નહિ કરતાં તેણે ટૈગ્રીસ પાછી ઓલંગીને પુરાતન હાત્રા શેહેર સર કર્યું અને પછી બેબિલનનો તે ધણી થઇ બેઠો. ત્યાં તેમજ સિલ્યુસ્યા જે મદાઇનની સામે પાસે આવેલું હતું તેમાં પણ તેને કશી લડાઇ મારવી પડી નહિ. હવેજ મદાઇનમાં દાખલ થવાનું તેણે મન કીધું, અને તે પણ તેણે સહેજ અટકાવ પછી હાથ કર્યું. એ મોટું પાયતખ્ત શેહેર, જેને માજી પાદશાહ **પેકોરસે** મોટી દોલત ખર્ચીને વિસ્તાર તથા શોભામાં વધારી દીધું હતું, તે આ વેળા પાદશાહ કેવળ છોડી ગયો હતો. શેહેરનો ખજાનો કે પાદશાહી કુટુંબ જેવું કંઇ ફતેહ કરનારને મળ્યું નહિ.

આ ઘણું નવાઇ જેવું છે કે પાદશાહ **ખોસરૂ** પાયતખ્ત પણ પડતું નાખીને દૂર ગયો હતો. પણ તેની એક નેમ હતી. **ત્રેજન** સામેની લડાઇમાં ફતેહ મેળવી શકાય એમ નહિ લાગવાથી તેણે તેને ગમે એટલો રાજ્યના માંહેલા ભાગમાં આવવા દઇને પછી તેને અનેક રીતે હેરાન કરી પોતાનું વેર લેવાની મતલબ રાખી હતી. જેમ શત્રુ આગળ વધતો તેમ **ખોસરૂ** પાછળ હઠતો હતો; પણ આમ બહારથી પોતાની નિર્બળતાનો દેખાવ રાખીને અશ્કાની પાદશાહે અંદરખાનેથી પોતાના દુશ્મનને આજેજ કરવાની તક સાંધી હતી, જેમાં તે અંતે કેવો ફાવ્યો તે હવે જલદીથી આપણ જોઇશું. મદાઇન જીત્યાથી તેને લગતો તમામ મુલ્ક હાથ આવ્યો, અને હવે **ત્રેજન** એટલોબધો ફુલી ગયો કે તેણે પોતાની મહાત્મા **સેકંદર** જોડે સરખામણી કરવા માંડી! પાયતખ્ત ખાતેથી તેને પાદશાહનું સોનાનું તાજ મળેલું કહેવાય છે. જેથી હવે તમામ શેહેનશાહાતજ મળી ગયલી તેણે માની લીધી, અને **ખોસરૂ**-એ હજી પણ દેખાવ નહિ દેવાથી તેને પોતાનો જીવ બચાવવા માટે કોઇ પહાડમાં નાસી ગયલો તે સમજ્યો. આથી હવે **ત્રેજન** પોતાને નચિંત સમજીને ટૈગ્રીસ નદીવાળા કાફલા જોડે ઇરાની અખાતમાં સેલ કરવા નિકલ્યો, અને ત્યાંથી વળી હિંદુસ્તાન જીતવાની મિઠી મિઠી તલબ કરવા લાગ્યો.

પણ આ બધી મધુર ઇચ્છા એકદમ હવામાં ઉડી ગઇ. એકાએક ખબર આવી કે જે જે શેહેરો પોતે જીતેલાં તે સમજતો હતો ત્યાંનાં લોકોએ તેની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવ્યો છે; હાત્રા, સિલ્યુસ્યા, નીસીબીસ, એડેસ્સા, એ સર્વ ઠેકાણે રમખાણ મચ્યું છે; **ત્રેજનને** પાછો ફરવાનો તમામ માર્ગ અશ્કાની ફોજોથી ઘેરાઇ ગયો છે; અને જે વખ્ત જાય છે તેમાં **ત્રેજન**-નો પોતાનો જાન ભયમાં આવી પડે એવો સંભવ છે. આ સઘળા ધાસ્તી ઉપજાવનારા સમાચારોથી રૂમી શેહેનશાહ ગભરાયો, તોપણ સરદારોને એકદમ ઉતાવળા દોડાવીને બલવો નરમ પાડવામાં તો ફતેહ પામ્યો. પણ તે કેવી રીતે? સિલ્યુસ્યાને સળગાવી મૂક્યું; અને નીસીબીસ હાથ કરી એડેસ્સા લૂટીને બાળી નાખ્યું! પણ બીજા હાથ ઉપર એક રૂમી સરદાર **મેકસીમસને** તો બલવાખોરોએ હરાવી કાપી નાખ્યો, અને તેની ફોજનો નાશ કીધો. આ સઘળા જીતેલા પ્રાંતોને તેમના સ્વદેશી રાજાના અમલ તળે નહિ મૂકતાં રૂમી રાજ્ય સાથ જોડી નાખવાની રાજનીતિથી આ બધું બન્યું છે એમ સમજીને **ત્રેજને** બલવો કરનારાં શેહેરો, જે સઘળાં પાયતખ્ત મદાઇનને તાબેનાં નીચલાં મેસોપોટેમ્યાને લગતાં હતાં, તેમને માથે એક દેશી રાજા નેમ્યો. આ હાકમ **પાર્થામાસ્પતિસ**[1] નામનો એક અશ્કાની શાહજાદો હતો, જે રૂમીઓને મળી ગયલો હતો. **ત્રેજને** તેને પાર્થ્યાનો હાકમ નેમ્યો અને તેને માથે પોતાને હાથે તાજ પહેરાવી તેને પોતાનો તાબેદાર બનાવ્યો!

આ રીતે ગોયા નવો અશ્કાની પાદશાહ પણ પોતેજ નેમી શકે છે એવો દેખાવ કરીને **ત્રેજને** હવે ફતેહ વધારે આગળ નહિ લંબાવતાં નહાસવા માંડયું. તેણે હાત્રાનો રસ્તો લીધો, જ્યાંના લોકોએ ઉઠાવેલો બલવો હજી નરમ પડયો ન

---

૧ એર્વદ શેહેરિયારજી મુજબ ફાર્સિમાં પહાલુમાસ્પદ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતો. ત્યાંના રહેવાસીઓ અશ્કાની પ્રજા હોવાં છતાં અરબ હાકમના તાબામાં હતા. **ત્રેજનને** આવતો જોઇ તેઓએ શેહેરની ભાગોળ બંધ કરી મૂકી અને તેની સામે થવાને તૈયાર થયા. કિલ્લાની થોડીક દેવાલ ભાગેલી હોવા છતાં તેમાંથી તેઓએ રૂમીઓને દાખલ થવા દીધા નહિ. તે પોતે ધસારો લાવ્યો ત્યારે તીરોના વર્સાદથી તેઓએ તેને પાછો મારી કહાડયો. વળી તેની ફોજને બીજી જાતજાતની હલાકી પહોંચી. અંતે નિરાશ થઇને **ત્રેજનને** નામોસી સાથ હાત્રા ખાતેથી નહાસવું પડયું.

પણ તેની આ નાસભાગ તેને ભારી પડી. પાદશાહ **ખોસરૂ**, જે અત્યાર સુધી દૂરનો દૂર ફર્યો હતો, તેણે **ત્રેજન**ને પાછો ફરેલો જાણી પાયતખ્ત મદાઇન ખાતે દેખાવ દીધો, અને નવા ઠરેલા રૂમી તાબેદાર પાદશાહ **પાર્થમાસ્પતિસ**ને મારી કહાડયો. સુસિયાના અને દક્ષીણ મેસોપોટેમ્યામાં પોતાની સત્તા પાછી સ્થાપી, એટલુંજ નહિ પણ **ત્રેજન** ઇસ્વી ૧૧૭ના ઑગસ્ટમાં મરણ પામ્યો એટલે આડિયાબેની, ઉપલાં મેસોપોટેમ્યા અને આર્મીન્યા ખાતે **ખોસરૂ**એ ફરી વળીને પોતાનો ડંકો પાછો ચાલુ કીધો. **ત્રેજન**ની જગા ઉપર નવો શેહેનશાહ **હેડ્રિયન** થયો, જેને તે હાકમનાં મજકુર કામો ગેરવાજબી લાગ્યાં. તેણે રોમની શેહેનશાહતની આગળી હદ તેજ ઉગમણ તરફની ખરી હદ માની અને તેથી તાબે કરેલા અશ્કાની પ્રાંતો ખાતેથી રૂમી ફોજોને પાછી બોલાવી લીધી! આ સઘળું ઘણુંજ નવાઇ જેવું લાગે છે. રૂમી લખનારાઓનો આ સઘળો ખરી તવારીખને બદલે ઘોંટાળો જણાય છે. **ત્રેજને** કરેલી ફતેહ છતાં **હેડ્રિયન** તે પડતી નાખે એ કોઇપણ સુધો તવારીખનવેશ માની શકે નહિ. નજીવાં કારણોને થકી જે લડાયક પ્રજા મહાભારત લડાઇઓમાં ઉતરે, તે મોટી ફતેહોની બડાઇ પછી જીતેલા મુલકો પોતાના શત્રુને પાછા આપી દે અને પોતાનાં રાજ્યની વધેલી સરહદને પોતેજ કાપી નાખે, એ કેવળ નહિ બને એવું છે. **ત્રેજન** નાઠો તે તો રૂમી ઇતિહાસ લખનારાઓ જણાવે છેજ, પણ તે મોટી શિકસ્ત પછી જબરો માર ખાઇને નાઠો, તે તેઓને કબૂલ કરતાં શરમ ઉપજતી જણાય છે. અશ્કાની પાદશાહે તેને માર મારીને નસાડયો હોય એવું અંકે કરતાં જે નામોસી લાગવી જોઇયે તે તેઓ શેહેરોના બલવામાં અને માખીઓના ઉપદ્રવમાં તથા ખોરાકીની તંગીમાં અને છેલ્લે બર્ફના તુફાનોમાં છુપાવી એવું દેખાડવા માંગે છે કે આ સર્વ કારણોને થકી **ત્રેજન**ની ફોજને ખમવું પડયું હતું! બલવાખોર શેહેરોને તો લૂટીને બાળી નાખ્યાં હતાં, વળી નવો અશ્કાની પાદશાહ ઠરાવીને તો ઉસ્કેરાયલાં લોકોને રાજી કીધાં હતાં, તે છતાં **ત્રેજનને** પાછો ફરવાનો સબબ શો? જે ભયંકાર **સમાચારો** તેણે દુશ્મનોના ફરી વળવા બાબે સાંભળ્યા હતા તે ખરા હતા, પણ ત્યારે **ખોસરૂ**ના લશ્કરે **ત્રેજન**નો માર્ગ રોકવો જોઇયે તે કયાં છે? ખચિત, આ સઘળાંમાં એક સચાઇ છુપાવેલી છે, અને તે **ખોસરૂના** હાથ ઉપર **ત્રેજને** માર ખાવાની સચાઇ લાગે છે. પણ અફસોસ છે કે તે સર્વ ઉપર રૂમી લખનારાઓ સદાનો સિયાહ પર્દો નાખી ગયા છે, જે ઉપાડવાને આપણી કને પુરતાં હથિયારો નથી. **રૉલિન્સન** એટલુંજ કબૂલ કરે છે કે **ત્રેજન**ની સર્વે બડાઇઓ છતાં રોમે કશું મેળવ્યું નહિ.[1]

એવું માલુમ પડે છે કે **હેડ્રિયનથી ખોસરૂ** સામે ટકી નહિ શકાયાથી તેણે સઘળા મુલકો અશ્કાની પાદશાહના હાથમાં પાછા જવા દીધા, અને સુલેહના કોલકરાર કરી તેમાં આર્મીન્યાનું તખ્ત પેલાજ કહાડી મૂકેલા **પાર્થામાસ્પતિસ**ને અપાવ્યું. ઇસ્વી ૧૨૨ માં **હેડ્રિયન** પોતે **ખોસરૂ**ની મુલાકાતે એશિયામાં આવ્યો હતો, અને ત્યારે બંને પાદશાહો વચ્ચે સુલેહનો ગાંઠ મજબૂત બંધાયો હતો, જેથી એકવાર ફરીને અર્ધી સદી સુધી બંને દેશો વચેથી લડાઇનું મહો કાળું થયું હતું.

૧ રૉલિન્સન: Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૩૧૬.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વળી આજ સુલેહમાં **ખોસરૂનો** હાથ કેવો ઉપર હતો તે આ ઉપરથી જણાય છે કે પાયતખ્તની ફતેહ વેળા તેની એક બેટી **ત્રેજન**ના હાથ ઉપર કેદ પકડાઇ હતી, તેને **હેડ્રિયને ખોસરૂ**ને મોટી ખુશી સાથ સપોર્દ કીધી તથા સોનાનું તાજ પણ હવાલે કરવાની કબૂલત આપી. એક ફતેહમંદ શેહેનશાહ આવું કદી કરે નહિ; એક માર ખાનાર શેહેનશાહજ આવી કીમતી લૂટ આપી દેવાને કબૂલ થાય.

આ રીતે પોતાની ગયલી આબરૂ પાછી બળત્વારીથીજ હાથ કીધા બાદ ૧૩૦ ઇસ્વીમાં પાદશાહ **ખોસરૂ** મરણ પામ્યો. તેનાં તખ્ત ઉપર **પલાષ** નામનો તેનો બેટો આવ્યો હતો એમ તવારીખનવેશો જણાવી જાય છે; પણ છેક ઇસ્વી ૭૮ માં એજ નામનો જે ધણી તખ્તનો દાવાદાર થઇ પોતાના જુદા સિકા પડાવી નિકળ્યો હતો તેજ આ **પલાષ** હતો, એમ **રૉલિન્સન** મત બાંધે છે. તે લખે છે કે ૧૧૯ કે ૧૨૦માં એજ દાવાદાર પાછો **ખોસરૂ** સાથ તખ્તની પંચાતી કરવા નિકળ્યો હતો, અને તેથી આ પાદશાહનાં મરણ પછી ૧૩૦ માં રાજ સભાએ તેનેજ તખ્ત આપ્યું હતું! આમ જો હોય તો તખ્તનશીન થતી વેળા **પલાષ** પાદશાહ બહુ જૈફ હોવો જોઇયે. પણ તખ્ત મેળવ્યા પછીના એ પાદશાહના સિકાઓ ઉપરથી પણ તે જૈફ હતો એમ જણાતું નથી. ઇસ્વી ૭૮ માં પહેલો દાવો ઉઠયો ત્યારે તેને ૨૦ વરસની વયનોજ ગણિયે તો તખ્તે ૧૩૦ માં બેસતી વેળા તેની વય ૭૦ વરસની હોવી જોઇયે, અને તે છતાં તવારીખ નોંધે છે કે તેણે ૧૮ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું! ખચિત, **રૉલિન્સન**ની અટકળ કબૂલ રખાય એવી નથી. **પલાષ** રજો પાદશાહ **ખોસરૂ**નો બેટોજ હોવો જોઇયે, અને ઇસ્વી ૭૮ વાળો **પલાષ** તો અત્સાર આગમજનો મરણ પામેલો હોવો જોઇયે. તખ્ત ઉપર દાવો ઉઠાવનારાઓ જો ફાવતા નથી તો તેઓ લાંબી જીંદગી ગુજારતા પણ નથી. તેમનું જલદી શેવટ લાવવામાં આવે છે, અથવા આપોઆપ આવે છે; માટે પર) વરસો સુધી **પલાષ** જેવો આગળો દાવાદાર જીવતો રહેવા પામે એ કેવળ અશક્ય લાગે છે.

બાબ ૨૦.

પલાષ નામના ચાર પાદશાહો.

(ઇસ્વી ૧૩૦ થી ૨૧૫ સુધી.)

૧—પલાષ ૨ જો—આલાંની જંગલીઓનો દરોડો—તે લાવનારને રૂમી દરબારમાં માન અકરામ—લુટેલું તાજ પાછું મેળવવાની પલાષની યુકતિ—તેની નિષ્ફળતા—તેની સુલેહભરી રાજનીતિ. પલાષ ૩ જો—રોમ સાથ લડાઇ નહિં ઉઠાવવાની તેને શેહનશાહ એનટોનૈનસ તરફની ભલામણ—પાદશાહ આર્મીન્યા અને બીજા રૂમી પ્રાંતો જીતે છે—શેહનશાહ લુશ્યસની લડાઈમાં પલાષની શિકસ્ત—રૂમી લખનારાઓનો નવો ઘોંટાળો—અશ્કાની અમલની આએશીની શરૂઆત—તેના સબબો.

૨—પલાષ ૪ થો—રોમનાં તખ્ત માટે ગડબડાટ—પાદશાહ એક દાવાદારનો પક્ષ તાણે છે—શેહનશાહ સેવિરસની તેના ઉપર ખફગી—સજા કર્યાવિના શેહનશાહનું પાછું ફરવું—પલાષની રૂમી મુલુકોમાં ફતેહ—સેવિરસ તેને સજા કરવા આવે છે—તેની ફતેહો—પાયતખ્ત મદાઇનની લુટ—રૂમીઓ ભુખમરાને લીધે તે છોડી જાય છે—હાત્રાના આરબ કિલ્લાનો ઘેરો—તે જીત્યાવિના સેવિરસનું નાસિપાસી સાથ પાછું ફરવું—આડિયાબેની પ્રાંત રૂમીઓના હાથમાં ગયો—અશ્કાની બળની નબળાઇ. પલાષ પાંચમો—તેના ભાઇ અર્દવાન સાથ તખ્ત માટે વાંધો—તેમની માંહોમાંહેની લડાઇ બાબે રૂમી શેહનશાહની ખુશાલી—પલાષ ઉગમણનો અને અર્દવાન આથમણનો મુલ્ક હાથ કરે છે.

ફસલ ૧—રોમની મોટી ફતેહો.

પલાષ ૨.

(ઇસ્વી ૧૩૦ થી ૧૪૮).

નવા પાદશાહનું રાજ્ય શાંતિ ભરેલું નિવડ્યું. તેના બાપની છેલી ફતેહો પછી—રૂમીઓને મારી કહાડી પોતાની શેહેનશાહતનું પડતા વખતનું બળ દેખાડી આપ્યા પછી—રૂમીઓએ ફરીથી અશ્કાનીઓ સાથની લડાઇનું નામ લીધું નહિ. પણ રૂમીઓના પ્રપંચ સદા ચાલુજ હતા. તેમનાજ પક્ષનો ઐબીર્યાનો એક રાજા, જેનું નામ **ફરસ્માન** હતું તેણે કોહેકાફ (કોકેસસ) પર્વતની પેલી બાજુએ વસતા આલાની નામે જંગલી લોકોનાં મસ મોટાં ટોળાંઓને અશ્કાની તેમજ રૂમી મુલુકો ઉપર ઉતરી પડવાને લલચાવ્યાં. આ વખતે **ફરસ્માનને** શેહેનશાહ **હેડ્રિયનથી** અપમાન થયલું હતું માટે તેણે તેના ઉપર પણ દાવ લીધો. આ જંગલીઓ આજરબાઇજાન અને આર્મીન્યાના અશ્કાની અને કેપેડોશિયાના રૂમી પ્રાંતો ઉપર ઉતરી પડયા. આ બાબે નવા પાદશાહ **પલાષે** રોમ ખાતે ફરિયાદ લખી, અને **હેડ્રિયને** **ફરસ્માનને** પોતાની દરબારમાં બોલાવ્યો. પણ જ્યારે તે ત્યાં હાજર થયો ત્યારે તેને કશી સજા નહિ કરતાં તેને નવા ખેતાબો અને માનઅક્રામોથી નવાજીને પાછો રવાના કીધો! તેને ભેટ સોગાદો આપી, તેનું બાવલું એક મોટાં દહેરાંમાં મૂકવા દીધું, અને તેનાં રાજ્યમાં વધારો કરી આપ્યો! પેલા લૂટારાઓ લૂટફાંટને માટેજ આવ્યા હતા, માટે પોતાનું પેટ તૃપ્ત કરીને ચાલી ગયા. આ બનાવ ૧૩૩માં બન્યો.

પાદશાહનાં નામાનો **હેડ્રિયને** દેખીતો અનાદર કરવા છતાં આ અશ્કાની હાકમ સુલેહને એટલોબધો ચહાતો હતો કે રૂમી તખ્ત ઉપર **એન્ટોનૈનસ પાયસ** આવ્યો તેને નવા શેહેનશાહ દાખલ મુબારકબાદી આપતાં **પલાષે** તેને માટે એક સોનાનું તાજ પણ ભેટ મોકલાવ્યું. આ બનાવ તે રૂમી હાકમને એટલો બધો અગત્યનો જણાયો કે તેણે પહેલાંજ વરસના પોતાના સિકા ઉપર એક બાજુએ એક સ્ત્રીને પાર્થ્યાનું નામ આપી તેના ડાવા હાથમાં તીરકમાન પકડીને જમણા હાથમાં તાજ નજર કરતી ચિતારી હતી. પણ આ તાજ ભેટ આપવાની **પલાષની** મતલબ **હેડ્રિયને** આંપવા કહેલું ત્રેજનનું લૂટેલું અશ્કાની તાજ

પાછું મેળવવાની હતી. મરનાર શેહેનશાહે પોતાની તે કબૂલત મરણ સુધી પાળી ન હતી, તેથી પોતેજ નવા શેહેનશાહ ઉપર તેવુંજ એક તાજ મોકલી આપી તે અસલ તાજની તેને યાદ આપી હતી. પણ તેમાં અશ્કાની પાદશાહ ફાવ્યો નહિ, અને તેણે એ બાબે વધારે આગ્રહ પણ કર્યો નહિ. તે સુલેહને પસંદ કરનારો પાદશાહ હતો, અને તેની આગમજ થઇ ગયલા પાદશાહોની અનેક લડાઇઓથી રૈયતો અને ખજાનાની ખરાબી થઇ હતી તેનો ખંગ વાળી લેવા માટે તેણે પોતાના શત્રુઓને છેડી નવી પંચાતી માથે ઉઠાવવાના અખાડાજ કર્યા હતા. વળી તેનાં રાજ્યની સરહદ ઉપરના ફેસાદો રૂમી પ્રપંચ અને છલકપટનાં પરિણામ માત્ર હતાં, જે વાત **રૉલિન્સન**[1] અને **ગિબન** જેવા સુધા તવારીખનવેશોની નજરમાં રમી રહેલી જણાય છે, તે બિનાથી અશ્કાની પાદશાહ કેવળ જાણીતો હોવાથી તેણે **હેડ્રિયન** કે **એન્ટોનેનસને** જરાબી છેડવામાં ડહાપણ જોયું નહિ. એ રીતે ૨૯ વરસની મુદત સુલેહમાં ગુજારી પાદશાહ **પલાષ** મરણ પામ્યો અને તેનો બેટો

પલાષ ૩ જો

(ઇસ્વી ૧૪૮ થી ૧૯૦)

એ નામે તખ્તનશીન થયો. આ પાદશાહે ૪૨ વરસો સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, પણ એ લાંબી મુદત સાથ સરખાવતાં તેનાં અમલમાં રૂમીઓ સાથની લડાઇ સિવાય બીજા કશા જાણવાજોગ બનાવોની નોંધ મળતી નથી. તુખ્ત મેળવતી વેળા આ પાદશાહ જવાન હોવાથી અને પોતાના બાપનો અમલ પુરતી સમાધાનીમાં ગુજરેલો હોવાથી **પલાષે** હવે રોમ રાથ વહેંચી લેવા માગ્યું. પણ એ બાબે શેહેનશાહ **એન્ટોનેનસે** તેના ઉપરે મિત્રાચારી ભરેલું નામું લખવાથી પાદશાહે તરત વેળા પોતાનો વિચાર છોડી દીધો, અને એ રીતે અશ્કાની ઇરાનમાં બીજાં ૧૨ વરસ સુલેહ જારી રહી. પણ ૧૬૧ ઇસ્વીમાં **માર્કસ ઑરેલ્યસ** નવો પાદશાહ થયો, જેણે રાજ કારભારમાં પોતાની જાડે **લ્યુશ્યસ વેરસ** નામે જવાનને પણ લીધો, કેમકે એ બંને ધણીઓ મરનાર શેહેનશાહના પાળક બેટાઓ હતા.

આ તકનો લાભ લઇને **પલાષ** પાદશાહે એકદમ આર્મીન્યામાં ચહડાઇ લઇ જઇ ત્યાંના રૂમીઓએ બેસાડેલા **સોઇમસ** નામે રાજાને ઉઠાડી મેલ્યો અને **તીગ્રાન** નામે એક શાહજાદો, જેને અર્માનીઓ હકદાર ગણતા હતા, તેને નવો રાજા કીધો. આ ઉપરથી **સિવેરિયાનસ** નામે એક રૂમી સરદાર લડવા ગયો, જેની સામે **ખોસરૂ** નામે અશ્કાની સરદાર લડયો, અને તેને ઇલીજીયા નામે શેહેરમાં ભરાઇ બેસવાની ફરજ પાડીને પછી તે જગાને ઘેરો નાખ્યો. ત્રણ દહાડા સુધી બચાવ કીધા પછી આ રૂમી સરદાર તેનાં સઘળાં માણસો સાથ કપાઇ મુઓ. આ ફતેહ પછી **ખોસરૂ** યુફ્રેટિસ પસાર કરી સીર્યામાં મારફાડ કરવા લાગ્યો, અને ત્યાંના પ્રૉકૉન્સલ **એટિડયસ કોર્નિલ્યાનસને** મારી હટાડયો. અશ્કાની ફોજ હવે પેલેસ્ટૈનમાં દાખલ થઇ, અને એ રીતે સઘળા રૂમી મુલુકો પાદશાહ **પલાષના** હાથમાં આવી જાય એવો મામલો થઇ પડયો (ઇસ્વી ૧૬૧).

આ સઘળી અશ્કાની ફતેહો એવડી મોટી હતી કે તે બાબે રોમ ખાતે જયારે ખબર થઇ ત્યારે બેમાંના એક શેહેનશાહે પોતે લડવા જવાની જરૂર વિચારી. **લ્યુશ્યસ વિરસ** એ રીતે બીજા રૂમી સરદારોને સાથે લઇ **પલાષની** ફોજો સામે લડવા આવ્યો (ઇસ્વી ૧૬૨). પ્રથમ તેણે સુલેહની શરતો કરવા માંગી, જેમાં કાંઇ વળ્યું નહિ ત્યારે લડાઇ ચલાવી. અગર જો અશ્કાની પાદશાહે મનભાવતી શરતો કરાવી લીધી હોત તો તેની ફતેહ નક્કી હતી. પણ મામલો હવે બદલાઇ ગયો. પ્રથમ **એવિડયસ કેશ્યસ** નામે સરદારે સીર્યા પાછું ફતેહ કરવામાં પાદશાહના હાથ ઉપર કેટલુંક ખમ્યું, પણ ૧૬૩ માં તેણે તેનીજ ફોજ ઉપર હુમલો કરી યુરોપસની લડાઇમાં એવી

---

1 આ બાબતમાં એ લખનારના બિચારો વાચવાજોગ છે. જુઓ Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૩૨૨—૨૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મોટી ફતેહ મેળવી કે અશ્કાની ફોજને યુફ્રેટિસ ઓળંગી પોતાના મુલકમાં નાસી જવાની ફરજ પડી. બીજા હાથ ઉપર **સ્ટેશ્યસ પ્રિસ્કસ** નામે રૂમી સરદારે આર્મીન્યા ફતેહ કીધું, પાયતખ્ત આર્તાક્ષાતાનો નાશ કરીને તેણે એક બીજું શેહેર બાંધ્યું, જ્યાં કેટલીક રૂમી ફોજોને રાખીને કહાડી મુકેલા **સોઇમસ** રાજાને પાછો અભિષેક કીધો.

આ રીતે એ વરસમાં રોમે પાછા પોતાના પ્રાંતો હાથ કીધા, અને તેથી નહિ ધરાતાં સીર્યાવાળા સરદાર **કેશ્યસે** કેટલાક અશ્કાની મુલુકો ઉપર પણ ધસારો લઇ જઇ ખરાબી કીધી. પાયતખ્ત મદાઇનની પડોશનાં સિલ્યુશ્યા શેહેરને બાળી નાખ્યું; તથા મદાઇનનેબી કબજે લઇ પાદશાહી મેહેલો તારાજ કીધા, આતશખાનાંઓ બાળી નાખ્યાં, તથા ઘણોએક ખજાનો લૂટયો. વળી શત્રુઓએ મીડયાનો પણ કેટલોક ભાગ જીતી લીધો. અશ્કાની પાદશાહ આ સર્વ આફતોનો અટકાવ કરી શકયો નહિ, એમ રૂમી લખનારાઓ જણાવે છે. **પલાષ**ની બાહદુરી અને હિમત જોતાં આ કેવળ નવાઇ જેવું છે કે તે આ સઘળો વખત મુગો બેઠો હતો. પણ શું તે ખરેખર રાજ્ય છોડીને નાસીજ ગયો હશે? હાં એકવાર ફરીને રૂમી તવારીખનવેશોના ઘોંટાળાનો શક ઉભો થાય છે. બરાબર આજ વખ્તે રૂમી લશ્કરની મોટી ખરાબી થયલી. જણાય છે, પણ તે ખરાબી જો **પલાષ**ના હાથ ઉપર થઇ હોય તો દેશાભિમાની લખનારાઓએ તેનો દોષ કુદરતને માથે મૂકવાની કોશેશ કીધી છે! તેઓ જણાવે છે કે બેબિલોન્યા ખાતે રૂમી ફોજ હતી તે વેળા એક જાતનો રોગ ફાટી નિકળ્યો, જેને આકાશ તરફથી આવેલો સમજીને સિપાહીઓ બહુ બિધા. કહે છે કે અસલી ખેલ્દિયન જાદુગરોએ સિલ્યુશ્યા ખાતે એક ભોંયરાંમાં આ રોગને બંધ કરી રાખ્યો હતો, અને તેમાં **પલાષ** પાદશાહનો ખજાનો હશે એમ સમજીને તે ઉખેડતાં આ રોગ લાગુ પડયો હતો! અને આ રોગની અસરથી સિપાહીઓ મરી ગયા. વળી એજ વખ્તે ખોરાકી પણ પાકી નહિ અને તેથી દુકાળ પડવાથી રૂમી સિપાહીઓનો ઘણો મરો થયો! રોગ ફાટી નિકળવાની બિના ખોટી નથી, તેમ તેથીજ રૂમી ફોજ મરી જવાની વાત પણ ખરી નથી.

પણ આ સઘળું છતાં રૂમીઓની ફતેહથી અશ્કાની હકુમતને ઘણું ખમવું પડયું. એ હકુમત દિનપરદિન નિર્બળ થતી જતી હતી તેની આ ફતેહ એક સાબેતી હતી. રૂમીઓએ **ત્રેજન**ના વખ્તમાં અશ્કાની મુલુકોની પહેલી જીત કીધી હતી, જે તેમના હાથમાંથી તરતજ પાછા મેળવવામાં આવ્યા હતા. પણ આ વખ્તની રૂમી ફતેહો સંગીન હતી, કેમકે અશ્કાની પાદશાહના એ ત્રણ પ્રાંતો હવેથી રૂમીઓનાજ થઇ પડયા, જેમને પાછા મેળવવાની તજવીજ થઇજ નહિ. અશ્કાની નિર્બળતા તેના પાદશાહોએ શત્રુઓના મુલુકો ઉપર પોતે હુમલો કરવાનું બંધ કરવાથી શરૂ થઇ; ત્યારપછી તેમની હકુમતવાળા મુલુકોમાં સરકશી અને માંહોમાંહેના ટંટા ઉઠવાથી આ નિર્બળતામાં વધારો થયો; અને છેલ્લે શત્રુઓ પોતે તેમના મુલુકો ઉપર ચહડાઇ લાવી ફતેહ મેળવવા લાગ્યાથી અશ્કાની બળની આખરી પૂરી આવેલી જણાઇ. પાદશાહોની મોજ મજાહ, રૈયતોની બેવફાઇ, લશ્કરોનાં બળનું ઘટી જવું, માંહોમાંહેની લડાઇઓ, દરબારીઓમાં ફુટફાટ, એ અને એવાંજ બીજાં કારણોથી આ નિર્બળતા વધતી ગઇ, અને તેમાંજ અંતે અશ્કાની અમલની આખરી પણ આવી.

રોમ સાથની લડાઇઓનું શેવટ ૧૬૫ ઇસ્વીમાં આવ્યું, પણ ત્યારપછીનાં ૨૫ વરસો **પલાષ** પાદશાહે કેમ ગુજાર્યાં તે બાબે આપણુ કશું જાણતા નથી. તોપણ ૧૭૪ કે ૧૭૫ નાં સાલમાં પાદશાહે રૂમીઓ ઉપર દાવ લેવાની કંઇક તજવીજ કીધેલી જણાય છે. પણ તરતજ રૂમીઓએ ફરી વળી **પલાષ**ને આગળ વધતો અટકાવી ઝગડાનું શેવટ આણ્યું, અને ત્યારબાદ તેણે ફરીથી માથું ઉચકયુંજ નહિ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તે પોતે એમ કરતાં ૧૯૦ માં મરણ પામ્યો, અને ત્યાંસુધી રૂમીઓ પોતાની છેલી ફતેહોની મોજ એકલાજ ભોગવતા રહ્યા.

ફસલ ૨—શેહેનશાહાતની આખરી લાવનારા બનાવો.

પલાષ ૪.

(ઇસ્વી ૧૯૦ થી ૨૦૮).

આ પાદશાહ મરહુમનો વડો બેટો હતો. તે એક તરફથી તખ્તે બેઠો કે બીજી તરફથી આખા પશ્ચિમ તરફના એશિયાના મુલુકોમાં ભારી ગડબડાટ મચી રહ્યો. રોમના તે વખ્તના શેહેનશાહ **લુસ્યસ ઍરેલ્યસ કે.મોડસ**નું ખૂન થયું હતું; તે પછીનો શેહેનશાહ માત્ર ત્રણજ મહિના (૧૯૩ ના જાન્યુઆરીથી માર્ચ સુધી) સાહેબી ભોગવવા પામ્યો હતો; અને નવો શેહેનશાહ તખ્તે નહિ આવે એટલાંમાં આખી રૂમી સલતનતમાં ત્રણ જણા રાજ્યપદ માટે દાવો ઉઠાવી નિકળ્યા, તેઓમાંનો એક **કલોડયસ અલબૈનસ** બ્રિટનમાં, બીજો **સેવિરસ** પેનોન્યામાં અને ત્રીજો **પેસ્સેન્યસ નૈજર** સીર્યામાં ઉઠી ઉભા થયા હતા. નવો શેહેનશાહ **જુલિયાનસ** સેનેટને લાંચ આપી તખ્ત વેચાતું લઇ તે ઉપર ચહડી બેઠો હતો, તેની સામે આ ત્રણડે દાવાદારો પોતપોતાનો હક રજુ કરી લડવા નિકળ્યા હતા. એઓમાંથી **નૈજર**ને નવા અશ્કાની પાદશાહે લશ્કરી મદદ આપવાની ખુશી દેખાડી, અને જ્યારે રોમ ખાતે **સેવિરસ** શેહેનશાહ દાખલ મુકરર થઇ એશિયા તરફ લડવા આવ્યો ત્યારે **નૈજરે** પાર્થ્યા, આર્મીન્યા અને હાત્રાનાં રાજ્યોની મદદ મ્હોડે ચહડીને માંગી. આ વખ્તે **પલાષ** પાદશાહને આનાકાની લાગી તેથી પોતાની ફોજ નહિ મોકલતાં હાત્રાનાં આરબ તાબેદાર રાજ્યની ફોજને **નૈજર**ની મદદે જવાની રજા આપી.

આ રીતે રૂમીઓ એકબીજામાં કપાઇ મરતા હતા તે તકનો લાભ લઇ મેસોપોટેમ્યાનાં રાજ્યોએ તેમનાથી સ્વતંત્ર થવા માટે રૂમી સત્તા સામે બલવો ઉઠાવ્યો, પોતાનાં શેહેરો ખાતેની રૂમી ફોજોને કાપી નાખી, અને તેમનાં મથક નીસીબીસને ઘેરો ઘાલ્યો. આ કામમાં બલવાખોરોને આડિયાબેનીના લોકોએ મદદ આપી. એતેફાક એવો બન્યો કે **સેવિરસ**ની ચહડતી થઇ, તેણે **નૈજર**ને શિકસ્ત આપી તેનો જીવ લીધો, અને પછી ઉપલા બલવાખોરોને સજા કરવા આવ્યો. તે લોકો હવે બિધા, અને ફતેહમંદ રૂમી શેહેનશાહને તાબે થવા માંગ્યું, પણ તેમની સાથ લડીનેજ તેણે તેમને જેર કીધાં, અને છેલે આ સઘળું તુફાન અશ્કાની પાદશાહે કરાવેલું છે એમ માનીને **સેવિરસે** તેને પણ સજા કરવા ધાર્યું. પણ તેમ નહિ કરતાં તે સઘળી ફતેહ પડતી નાખી ૧૯૬ માં રોમ પાછો ફર્યો.

રૂમી લખનારાઓ આપણને જણાવે છે કે બ્રિટનવાળો **અલબૈનસ** રોમ ઉપર ઉતરી પડશે એવા ભયથી **સેવિરસ** પાર્થ્યાને સજા કીધા વિના પાછો ગયો હતો. ખરું જોતાં તે હરીફ રોમ તરફ આવેલો હતોજ નહિ. વળી રૂમીઓ લખે છે કે **સેવિરસ**ને આડિયાબેની અને હાત્રા તથા મેસોપોટેમ્યા તાબે કરતાં ઘણી મુશ્કેલી નડી હતી અને તેના સિપાહીઓ પાણી વિના તરસે મુઆ હતા. ખરેખર આમજ હતું કે **સેવિરસ**ને અશ્કાની **પલાષ**ના હાથ ઉપર માર ખાઇને નહાસવું પડયું હતું, તે આપણ કહી શકતા નથી; પણ આટલી વાત તો ખરી છે, અને તે રૂમી લખનારાઓજ કબૂલ કરે છે, કે શેહેનશાહ પાછો ફર્યો કે **પલાષે** મેદાન પડી પોતાને આડિયાબેની માંત પાછો જીતી લીધો, અને ટૈગ્રીસ નદી પસાર કરી મેસોપોટેમ્યાના પોતાના મુલકમાંથી રૂમી લશ્કરોને મારી કહાડયાં. ફક્ત નીસીબીસનો કિલ્લોજ જીતાયા વિના રહી ગયો, તો જોકે તેબી લગભગ આજેજ થયો હતો. વળી યુફ્રેટિસ પસાર કરીને અશ્કાનીઓ સીર્યામાં પણ પેઠા હતા.

આ સઘળી રૂમી શિકસ્તો નહિ ખમાયાથી હવે **સેવિરસ** પોતેજ એકવાર ફરીને ૧૯૭માં

એશિયામાં ચહડાઇ લાવ્યો, સીર્યામાંથી શત્રુઓની ફોજને તેણે હાંકી કહાડી, અને પછી પાર્થ્યા ઉપર ચહડી જવા આગમજ આર્મીન્યા અને ઓસ્રોહેનીના રાજાઓને હાથ કરી લીધા. આર્મીન્યાનો આ વેળાનો રાજા, જેનું નામ પણ **પલાષ** હતું, તેણે **નૈજર** સાથની **સેવિરસ**ની લડાઇ વેળા કોઇ પણ પક્ષે જવાની નાપાડી હતી, તોપણ પાછળથી તેણે શેહેનશાહનો તુચ્છકાર કરેલો હોવાથી રૂમી હાકમે તેને તાબે કરવા એક ફોજ મોકલી. **પલાષ** રાજા લડવા તૈયાર ઉભેલો હતો, તોપણ છેલી ઘડીએ તે તાબે થયો અને **સેવિરસે** તેની કસુર માફ કરી પોતાનો તાબેદાર બનાવ્યો. બીજો રાજા **અબ્ગારસ** પણ એકદમ તાબે થઇ ગયો. તે તો રૂમી દરબારમાં જાતે ગયો, અને સાથે પોતાના બેટાઓને વફાદારીની સાનમાં લેતો ગયો. આ રીતે રૂમી પ્રાંતોને આ બે રાજાઓના દોરમાંથી છોડવીને **સેવિરસે** મદાઇન ઉપર સવારી કીધી. પ્રથમ તેણે બેબિલન અને સિલ્યુસ્યાનાં મોટાં શેહેરો હાથ કીધાં, જ્યાંના કિલ્લાઓમાંનાં લશ્કરો તેને આવતો જોઇને ચાલી ગયાં હતાં.

મદાઇનમાં **પલાષ** પાદશાહ બચાવ કરવા ઉભેલો હતો. એક લડાઇ થઇ, જેમાં તે બળત્વારીથી લડયો, અને પછી પોતાના કિલ્લામાં ભરાઇ બેઠો. રૂમીઓએ કિલ્લા ઉપર જબરો મારો ચલાવ્યો ત્યારે પાદશાહ તે છોડી નાઠો, અને એકવાર ફરીને પાયતખ્ત શત્રુઓના હાથમાં ગયું. શેહેરમાંના મર્દ રહેવાસીઓને રૂમીઓએ કાપી નાખ્યા, ખાનગી તેમજ સરકારી મકાનોમાં લૂટ ચાલી, ખજાનો તેઓએ ખાલી કરી લીધો, અને એક લાખ બાયડી છોકરાંઓને કેદ પકડી ગયા. પણ હવે એક વાર ફરીને લૂટારા **સેવિરસ**ના ચોર સિપાહીઓ ખોરાકીની તંગીમાં આવી પડયા. આ તેમને કુદ્રત તરફનો માર હતો. તેઓ ઝાડો અને રોપાઓનાં મૂળિયાં ખાવા લાગ્યા, જેથી તેમને મંડાનો રોગ થયો. હવે તેઓએ પાછાં કદમ લીધાં. **સેવિરસે** હાત્રાનો માર્ગ લીધો, જ્યાંનાં લોકોએ તેના હરીફ **નૈજર**ને તેની સામે મદદ આપી હતી. એટલામાટે શેહેનશાહે આ શેહેરને ઘેરો નાખી તાબે કરવા માંગ્યું, જે કામમાં **ત્રેજન** જેવો શેહેનશાહ પણ નિષ્ફળ થયો હતો. પહેલી તજવીજમાં **સેવિરસ** ફાવ્યો નહિ, કેમકે રહેવાસીઓ બાહદુર અને કિલ્લો મજબૂત હતો. તેઓએ રૂમી સિપાહીઓમાં આગ અને તલવારથી મોટો ગભરાટ પાંથરી નાખ્યો, જેથી સિપાહીઓમાં બંડ જાગે એવો દેખાવ થઇ પડયો.

તોપણ **સેવિરસે** આ કિલ્લો જીતવાનું કામ પડતું નાખ્યું નહિ. તેમાં આફતાબને અર્પણ કરેલું એક દહેરૂં હતું, જેમાં મોટો ખજાનો ભરેલો છે એમ ખબર મળવાથી તેણે કંઇબી કરીને હાત્રા ફતેહ કરવા ચહાયું, નવા નવા સંચાઓ બનાવી તેની દેવાલો ભાંજવા માંગી, અને ખોરાકી મોટા જથામાં ભેગી કીધી. તેણે સિપાહીઓને સારી પેઠે પટાવી સમજાવીને કિલ્લા ઉપરનો મારો શરૂ કરાવ્યો, પણ અંદરના બાહદુર રહેવાસીઓ તાબે થયા નહિ. તેઓ એવી તો હિમત અને જોશથી લડયા, એક નવી જાતની આગ પોતે શોધી કહાડી હતી તે વડે એવાં તો ઝનુનથી તેઓએ શત્રુઓને ગભરાવી માર્યા, તેમના નવા નવા સંચાઓને એવા તો કમજોર બનાવી દીધા, તથા સિપાહીઓને ઘાસ ચારો શોધવા જતી વેળા એવા તો હેરાન કીધા, કે **સેવિરસ** ઘણો નાસેપાસ થઇ ગયો. તોપણ તેની ધીરજ અને ખંતનો તેને બદલો મળ્યો. કિલ્લાની દેવાલમાં એક ઠેકાણે મોટું બકારૂં પાડવામાં તેના માણસો શક્તિવાન થયા, જેમાંથી રૂમી સિપાહીઓએ એકદમ ધસી જવા માંગ્યું. પણ લોભી **સેવિરસ** અદેખો પણ હતો. ઝનુનપર આવેલા સિપાહીઓ દહેરૂં બાળી તેમાંની દોલત પોતે લૂટી લેશે એવી બિકથી તેણે તેમને અંદર ધસી જતા અટકાવી કિલ્લાનાં લોક હવે તાબે થશે એવી ઉમેદ બાંધી. આમ એક રાત પસાર થઇ ગઇ, જે દરમયાન પેલું બકારૂં પાછું પુરી લેવામાં આવ્યું. આથી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કંટાળાને બીજે દિને શેહેનશાહે કિલ્લા ઉપર ધસારો કરવાનો અને જેમ ગમે તેમ લૂટ ચલાવવાનો હુકમ આપ્યો. પણ તે હુકમ ગુસ્સે થયલા ઝનુની સિપાહીઓએ કબૂલ રાખ્યો નહિ. તેઓ હવે લડવાનીજ ના પાડી બેઠા. એશિયાનાં મદદગાર લશ્કરોના સિપાહીઓએ હલ્લો કીધો, પણ તેમનું કિલ્લામાંની ફોજે કશું ફાવવા દીધું નહિ. આજ વખ્તે ઉનાળાની મોસમ હતી, સખ્ત ગર્મી પડવા જોડે કંઇ ઘાતક મરજ ઉભરી નિકળ્યો હતો, અને સિપાહીઓ બેઇમાન થઇ ચૂકયા હતા, માટે **સેવિરસ** મોટી હિણુપસ્તી સાથ હાત્રાના નાનકડા કિલ્લાને પડતો નાખી ચાલી ગયો. ૨૦ દહાડાનો ઘેરો ઉઠાવી તે હવે સીધો પાછો ફર્યો, હાત્રાના બાહદુર જંગીઓએ તેને આ બીજીવાર નસાડયો હતો (ઇસ્વી ૧૯૮).

રૉલિન્સન વાજબી અચરતી બતાવે છે કે આ સઘળો વખ્ત અશ્કાની પાદશાહ ચૂપ કાં બેઠો હશે? હાત્રા ખાતેની મુશ્કેલી અને રૂમી ફોજો ઉપરનાં સંકટોનો લાભ લઇ તેણે તેમને હેરાન કરવાનો દાવ પણ કાં જતો મૂક્યો હશે? ગમે તેમ હોય, પણ હવે અશ્કાની હકુમત કેટલી બધી દૂર્બળ થતી ગઇ હતી તે આ ઉપરથી જણાય છે. **સેવિરસની** ચહડાઇમાં રૂમીઓ આડિયાબેનીનો નવો પ્રાંત પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી શકયા. એ પછી ૧૦ વરસ સુધી **પલાષ** પાદશાહ જીવ્યો, પણ એ મુદતમાં શું થયું તે આપણને રૂમી લખનારાઓ કશું જણાવી જતા નથી; કેમકે તેમની મૂળ નેમ તો ફક્ત પોતાનાજ શેહેનશાહોની તારીફનાં બાંકાં ફુકવાની હોવાથી તેઓ અશ્કાની પાદશાહ સાથની લડાઇઓ અને અગરસ કરીને તેમાં થયલી તેનીજ શિકસ્તોની નોધ લેવાને ઘણા લલચાયા છે. પણ એ મુદતમાં અશ્કાની બળ અતિ નબળું પડી ગયું હતું, અને માંહેમાંહેના ઝગડા ઉપરાંત અર્ધા સ્વતંત્ર રાજાઓ, જેમની સંખ્યા નાની ન હતી, તેઓ પુરા સ્વતંત્ર થવાનો લાગ જોતા રહ્યા હતા. રૂમી સરહદ ઉપરનાં રાજ્યો તો રૂમી સલતનતમાં જોડાઇ ગયાં હતાં. એ હાલતમાં પોતાની પડી ભાગતી શેહેનશાહાતને છોડીને ૪ થો **પલાષ** પાદશાહ ઇસ્વી ૨૦૮ માં મરણ પામ્યો.

પલાષ ૫.

(ઇસ્વી ૨૦૮ થી ૨૧૫).

પાંચમો **પલાષ** તેના બાપનો એકલો બેટો ન હતો એ તેનો ગુનાહ થઇ પડયો. **અર્દવાન** નામે તેનો એક ભાઇ હતો. જેણે પણ તખ્ત ઉપર દાવો કીધો, અને તેઓ વચે એ બાબેની મારામારી ૧૭ વરસો સુધી ચાલુ રહી અને અશ્કાની શેહેનશાહાતની આખરીનો મૂળ સબબ એજ ભાઇ ભાઇઓ વચેની નેસ્ત મારામારી થઇ પડી. રૂમી લખનારાઓ તો **અર્દવાનનો** પક્ષ તાણી એમ લખી ગયા છે કે બાપનાં મરણ પછી તેનીજ પાદશાહી ચાલુ થઇ અને ઇસ્વી ૨૨૫ માં પાર્સીઓએ સ્વતંત્ર થવા માટે ઝુંડો ઉઠાવી પાદશાહી લઇ મૂકી ત્યાંસુધી **અર્દવાનેજ** રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. પણ એ મુદતના સિક્કાઓ ઉપરથી એવું જણાય છે કે બેઉ ભાઇઓની એકસરખી સાહેબી ચાલુ હતી, અને બેઉએ સિક્કા પડાવવા ચાલુ રાખ્યા હતા. એવું જણાય છે કે **૨૧૬** થી **૨૨૬** સુધી **અર્દવાને** અશ્કાની શેહેતશાહાતના આથમણુ ભાગનો એકલો કબજો મેળવેલો હોવો જોઇયે, અને રૂમીઓ તેનેજ એકલો પાદશાહ ગણી ગયા છે તેનું કારણ પણ એજ હોવું જોઇયે. બીજા હાથ ઉપર **પલાષ** પાદશાહે ઉગમણના પ્રાંતોની હાકમી ચલાવ્યાથીજ તેને પોતાને નામના સિક્કા પાડવાનું બની આવવું જોઇયે; અને એ બાબતમાં એ બેઉ ભાઇઓ વચે સમજુતી થવાનું બનવાજોગ છે.

તોપણ એ સમજુતી આઠ વરસો સુધી માંહેમાંહેની લડાઇ ચલાવ્યા વિના થયલી લગતી નથી. બાપનાં મરણ પછી શરૂ થયલી એ લડાઇ ઇસ્વી ૨૧૨ સુધી ચાલુ હતી, અને એ વરસમાં રોમના નવા શેહેનશાહ **કારાકેલસે** પોતાની રાજસભા માટે મુબારકબાદી આપી

હતી કે આ બેઉ ભાઇઓ લડી મરવામાં રોમને લાભ છે. પ્રથમ આ યુધ્ધમાં **પલાષ**ની જીત થયલી હોવાથી ઉપલા રૂમી કાહમે તેનેજ ૨૧૫ માં નવો અશ્કાની પાદશાહ કબૂલ રાખ્યો. પણ ત્યારપછી બીજેજ વરસે લડાઇનું સુકાન બદલાઇ ગયું; **પલાષ**ને બદલે **અર્દવાન**ની ચહડતી થઇ, અને તેથી રૂમી શેહેનશાહે પહેલાને બદલે બીજા સાથ રાજદ્વારી સંદેશાઓ ચલાવવા માંડયા. એ રીતે ૨૧૬ થી **પલાષ** પાદશાહનું જોર તુટયું, તેની શાહાનશાહ દાખલની આંટ ગઇ. તે એક ઉતરતા દરજ્જા ઉપર આવી ગયો; અને તોપણ તેણે પોતાના સિક્કા પાડવા છેક શેવટ સુંધી ચાલુ રાખ્યા હતા, માટે કંઇજ નહિ તો ઉગમણા ભાગોમાં તેની સાહેબી ચાલતી ગણી શકાય. પણ તે ભાગમાં બનેલા કોઇપણ બનાવો વિષે આપણને ખબર નથી—આપણને તો રૂમી લખનારાઓ શરેસ્તા મુજબ આથમણા ભાગોમાં પોતાના લોકો સાથ પડેલા વ્યવહારનીજ વાતોથી જાણીતા કરી ગયા છે, અને ત્યાંનો હાકમ તો **અર્દવાન** હતો, માટે હવે એજ છેલા ધણીનાં રાજ્યમાં બનેલા શેહેનશાહાતના છેલા દિવસોના બનાવો સાથ આપણી આ "તવારીખે અશ્કાનીઆન"ની સમાપ્તિ આણીશું.

બાબ ૨૧.

અર્દવાન ૪.

અશ્કાની શેહેનશાહાતના છેલા દિવસો.

૧—રોમન શેહનશાહ કારાકેલસનાં નાલાયક કામો—એશિયા જીતવાનો તેનો ખયાલ—તેના પ્રપંચો—અશ્કાની પાદશાહજોગું તેનું લલચાવનારૂં નામુ—અર્દવાન નાચારીથી તેને પોતાની બેટી આપવાની હા પાડે છે—રૂમી શેહેનશાહનાં છળ કપટનું ભોપાળું—તેણે ચલાવેલી નિર્દોષોની કતલ—તેનાં કાળાં કર્તુકો—તવારીખમાં તેનાં નામ ઉપર સિયાહ છાપ—અશ્કાની અસ્તોદાનોનો નાશ.

૨—કાળા શેહનશાહનાં કાળાં કામોની વાજબી સજા—એક ખૂનીના હાથ ઉપર તેની ભવિષની ઉમેદોનું ભ્રષ્ટ થવું—અર્દવાનનો રૂમીઓ ઉપર હુમલો—તેની ફતેહ—રોમ ઈરાનને ભારી દંડ આપે છે—રૂમી લખનારાઓની પોતાની એબ ઢાંકવાની રમુજી તજવીજ.

૩—પાર્સીઓનું નાનું ખંડણિયું રાજ્ય—અશ્કાની અમલ સામે તેમની ફરિયાદો—તેઓએ સ્વતંત્ર થવા માંગવાના કહેવાતા સબબો—ફિર્દુસી ઉપરથી મળતો ખરો સબબ—અર્દવાન સાથ અર્દશીરની લડાઈઓ—પાર્સ ફતેહ કર્યા પછી આખું ઈરાન જીતવાની જવાંમર્દી—અર્દશીરની પાર્સી પાદશાહાતની સ્થાપના—કુર્દી લોકોના હાથ ઉપર તેની હારજીત—કેર્માનની ફતેહ—અર્દશીરની મુશ્કેલીઓનું ફતેહમંદ શેવટ.

ફસલ ૧—રોમના "કાળા" શેહેનશાહનાં કાળાં કર્તુકો.

(ઇસ્વી ૨૧૫ થી ૨૨૬ સુધી.)

પોતાના ભાઇનો કાંટો તોડી નાખીને તથા પોતે રૂમીઓ જેવી મોટી હરીફ શેહેનશાહાતની નજરમાં ખરો પાદશાહ ઠરીને **અર્દવાન** નચિંત બેસી શક્યો નહિ. રૂમી **કારાકેલસે** તેને પાદશાહ ગણ્યો ખરો, પણ તેના ભાઇ સાથની આઠ વરસોની લડતમાં તેનું રાજ્ય બહુ કમજોર થઇ ગયલું માનીને રૂમી હાકમે હવે એ રાજ્ય જીતી લઇ પોતે તેનો ધણી થઇ બેસવાનો લોભ કીધો. **કારાકેલસ** તેના બાપના જેવો બાહદુર કે બળવાન નહિ પણ નબળો અને છકેલ હતો, તોપણ તે પોતાને બીજો **સેકંદર** લેખાવતો, અને તેથી તેની માફક એશિયા જીતવાનો તેને લોભ થયો. પણ એ કામ તેણે અત્યંત નીચાઇ અને નાલાયક શર્મિંદગીથી બજાવવા માંડયું. પ્રથમ તો પોતાને તાબે થયલા ઓસ્રોહેની પ્રાંતના હાકમ **અબ્ગારસને** ઇસ્વી ૨૧૨ માં પોતાની હજુરમાં બોલાવી વગર કારણે કેદમાં પૂરી તેનું નાનકડું રાજ્ય રૂમી શેહેનશાહાત સાથ જોડી દીધું, એજ રીતે દગો કરીને તેણે આર્મીન્યાના રાજાને પણ બોલાવી બંદીખાને નાખ્યો, અને તેનું રાજ્ય લઇ મૂકવા માંગ્યું, પણ ત્યાંની બાહદુર પ્રજાએ સામે થઇને પોતાને સજા કરવા આવેલી રૂમી ફોજને જબરી શિકસ્ત આપી (ઇસ્વી ૨૧૫). એજ રીતે રૂમી હાકમે ૨૧૪ માં તે વખતના અશ્કાની પાદશાહ **વલાષ** ૫ મા સાથ લડાઇની છેડતી શોધીને તેનાં રાજ્યમાં આશ્રો લઇ પડેલા બે વગવાળા રૂમીઓને પકડી આપવાની માંગણી કીધી. **વલાષ** એક તરફથી **અર્દવાન** સાથ લડતો હતો, તેમાં બીજી તરફથી રૂમી હાકમ સાથે વહેંચી લેવાને અશક્ત હોવાથી તેણે **કારાકેલસની** માંગણી મુજબ અમલ કરી રૂમી લડાઇનો ભય દૂર કીધો.

પણ બીજેજ વરસે મદાઇનનાં અશ્કાની તખ્ત ઉપર નવો પાદશાહ **અર્દવાન** આવી બેસતાંજ **કારાકેલસે** હવે તેની સાથ છેડતી શોધવા માંગી. ઇસ્વી ૨૧૫ માં તેણે એન્ટીઓક ખાતેથી ભારી કીમતની અને નવાઇ જેવી વસ્તુઓની ભપકાદાર ભેટ સોગાદ સાથ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મદાઇન ખાતે એલચીઓ મોકલી **અર્દવાનને** પોતાની દિલોજાનની દોસ્તીથી આંજી નાખવા માંગ્યો. આ હદિયા સાથ તેણે એક નામું લખી **અર્દવાન** પાદશાહ કનેથી તેની બેટી શાદીમાં લેવાની માંગણી કીધી. કોઇ ખાનગી આસામી કે કોઇ તાબેદાર રાજાને બદલે **અર્દવાન** જેવા પાદશાહનો દામાદ થવાનું રૂમી શેહેનશાહને માન ભરેલું જણાયું, કેમકે તે વખ્તની દુનિયાની પાદશાહી ગોયા રોમ અને મદાઇને પોતપોતા વચે વહેંચી લીધી હતી, અને હવે શાદીના ગાંઠથી જો બંને જોડાયતો પછી તેઓનાં રાજ્ય વચે હદ બાંધવાનીબી શાની જરૂર રહે? પછી તેઓ બેઉ સાથે મળીને આસપાસની જંગલી પ્રજાઓને તાબે કરી દે. રૂમી પાયદળ જેવી બાહદુર દુનિયામાં બીજી એકે ફોજ નથી, અને અસ્કાની ઘોડસવારોની બરાબરી કરનારજ કોણ છે? એ બેઉ છુટાં રહેવાને બદલે જો સાથે જોડાઇને કામ લે તો પછી પૃથ્વીનું રાજ્ય કાં નહિ જીતીને એક કરી શકાય? જો બેઉ પ્રજાઓ એક થઇ જાય તો પછી અસ્કાની મશાલા અને બીજી કીમતી વસ્તુઓ અને રૂમી ધાતુઓ અને વણાટનાં કાપડોનો બંને દેશો વચે હાલ છુપો ચાલે છે તેને બદલે જાહેર અને બહોળો વેપાર ચાલીને તેઓ માતબર કાં નહિ થઇ પડે?

આ મતલબનું નામુ રૂમી શેહેનશાહ તરફથી આવેલું વાંચીને અસ્કાની પાદશાહ બહુ ગુચવાડામાં પડયો. તેને આ માંગણી અને નામામાં લખેલી વિગતો માનવા સરખી લાગીજ નહિ. આમાં કાંઇબી છળકપટ છે એમ તે ચતુર સમજી ગયો. એ પ્રપંચી પ્રજાના ખટપટખોરા ભેદ ભરમોથી અસ્કાની દરબાર અજાણી ન હતી, અને તેથી **અર્દવાનની** ખાતરી થઇ કે આમ કરીને રૂમી **કારાકેલસ** અસ્કાની શેહેનશાહાત પચાવી પાડવા માંગે છે. તોપણ તરત વેળા એ ધણીને ગુસ્સે કરવામાં સાર નથી, એમ અસ્કાની પાદશાહે જોઇ લીધું. લડાઇનું કાંઇ પણ બહાનું તેને મળવા દેવું નહિ, એ **અર્દવાને** નેમ રાખી. તેણે એક સંભાળ ભરેલું નામું પાછું લખી બાજી સંભાળી લેવા માંગી. તેણે ઉત્તર આપ્યો કે અસ્કાની શાહજાદી રૂમી શેહેનશાહબાનુ થાય એ તો **અર્દવાન** અને તેની પ્રજાને માટે મોટું માન છે, પણ તેમ થવાથી જે જોડું બંધાય તે કદી પણ સુખી નિવડે નહિ, કેમકે પતિ અને પત્નિની ભાષા, રીતભાત, વ્યવહાર, સર્વ એક બીજાથી જુદાં હોવાથી બેઉનાં દિલ એક બીજા ઉપરથી ઉઠી ગયા વિના રહેજ નહિ.

પણ આ જવાબથી રાજી નહિ થતાં રૂમી હાકમે એક વાર ફરીને એલચીઓ મોકલી અસ્કાની શાહજાદીને પોતાનાં જીગર સમાન ચહાવાના શપત લીધા, અને આ શાદી માટેની તેની નેમ ફકત અસંત મિત્રાચારી સિવાય બીજી કંઇજ નથી એમ ખાતરી આપી. હવે **અર્દવાન** લાચાર થયો. જો આમ છતાં તે ના પાડે તો જરૂર તેને લડાઇમાં ઘસડાવું પડે એમ સમજીને તેણે **કારાકેલસ**ને પોતાનો દામાદ કરવાની હા પાડી. તેણે તેને પાયતખ્ત ખાતે બોલાવ્યો, જ્યાં તે ભારી ઠાઠમાઠ સાથે આવ્યો, તેને મોટા ભપકા ભરેલો આવકાર મળ્યો, બેઉ શેહેનશાહો મદાઇનનાં ચોગાનમાં ભેગા મળ્યા, અને જો પેલા કપટી રૂમીના પ્રપંચો એકાએક જાહેર નહિ પડી ગયા હોત તો **અર્દવાન** બેટી અને તખ્ત બંને ગુમાવી બેઠો હોત. રૂમી લખનારાઓમાં સારાં ભાગ્યે આ બાબતમાં મતફેર પડયો છે, અને તેથી બીજાઓએ જ્યારે પોતાના હાકમની દગાબાજી ઉપર ઢાંકણું વાળ્યું છે ત્યારે **હેરોડયન** નામે લખનારે તે કંઇક શરેહ સાથ ઉંઘાડી પાડી આપી છે.

તે લખે છે તેમ રૂમી હાકમ મોટા ભપકા અને ભારી રસાલા સાથ પાયતખ્ત ખાતે આવ્યો ત્યારે **અર્દવાને** તેને ચોગાનમાં આવકાર દઇ ભારી માન આપ્યું. શાદીની મજલેસ અને ખાનપાન ત્યાંજ હતાં. અસ્કાની અમીર ઉમરાઓ, સરદારો અને દરબારીઓ, શેઠ સાહુકારો અને માતબર બડેખાંઓ, તેમજ બીજી તમામ પ્રજાના લોકો શાદીના લેબાસમાં લાંબા જામા પહેરી હાજર થયા હતા. જેઓ

ઘોડેસ્વાર થઇ આવેલા તેઓએ તેમને ચરવા છોડી દીધા. મોટો ભાગ તો હથિયાર સજીને નહિ પણ તજીને આવેલો હતો, કેમકે શાદી રામશનીનાં કામમાં હથિયારોની તેઓએ જરૂર જોઇ ન હતી. એ રીતે સઘળાઓ ખુશી ખુરંમી અને ખાનપાનમાં તથા નાચરંગમાં પડયા. એ રીતે ચકચુર થયલી અસ્કાની આલમ ઉપર તક સાધીને રૂમી સિપાહીઓ પોતાના દગાબાજ હાકમ તરફથી ઇશારત થતાંજ ઉતરી પડયા, અને તેમની કતલ ચલાવી! ઘણા જણ માર્યા ગયા, બીજાઓ કેદ પકડાયા, અને થોડાજ જણ નાસી જવા પામ્યા; કેમકે અસ્કાનીઓથી તેઓના લાંબા જામાને લીધે નસાયુંબી નહિ, એમ **હેરોડયન** ખુલ્લા શબ્દોમાં જણાવે છે. તે લખે છે કે આ રીતે જબરી ખૂનરેજી કરીને, મોટી સંખ્યામાં કેદીઓને પકડીને, તથા શેહેરમાં લૂટફાંટ ચલાવી મોટો ખજાનો હાથ કરીને **કારાકેલસ** મદાઇન છોડી ગયો. આમ કરતી વેળા તે પોતાના સિપાહીઓને ફરમાવી ગયો કે માર્ગમાં મળતાં સઘળાં અસ્કાની શેહેરોમાં તેઓએ લૂટ ચલાવી તેમને બાળી નાખવાં!

આવો બળાત્કાર, આવો દગા ભરેલો પ્રપંચ, આવી નિર્દોષોની કતલનો દાખલો તવારીખમાં કદાચજ નોંધાયો હશે. પાદશાહ **અર્દવાનને** તેના ખિદમતગારો મોટી મુશ્કેલીથી બચાવી લઇ ગયા, અને એ રીતે તેનું તખ્ત તેનાજ હાથમાં રહેવા પામ્યું; પણ તેનો ખજાનો લૂટાઇ ગયો અને તેના વગર હથિયારના સરદારો અને પ્રજા કપાઇ મુઆં! આ બળાત્કાર બેધડક ગુજારનાર ઘણી કોઇ ઇનસાનરૂપી ખવીસ નજર આવે છે. ઉપર તેના ખૂની પ્રપંચોના અનેક દાખલા આપણે જોયા છે, પણ તેવા દાખલાઓની તો કેથી હદજ જણાતી નથી. માર્ગમાં મળેલાં અસ્કાની પાદશાહોનાં અસ્તોદાનો વગેરેની ભાંજફોડ ચલાવીને તેણે તે માંહેલી વસ્તુઓને ચો બાજુએ વેરાતી નખાવી. આડિયાબેનીના અસ્કાની પ્રાંતમાં આર્બેલા ખાતે આ અસ્તોદાનોની જગા કરેલી જણાય છે. જેમ પાર્સાગર્દ હખામની પાદશાહોની લાશ જાળવી રાખનારૂં શેહેર ગણાતું હતું તેમ આર્બેલા અસ્કાની પાદશાહોનો છેલો આરામગાહ ગણાતું હતું. આવું નીચ, નાતરસ, જબુન કામ કરનારને **ગિબન** જેવો ઘણોજ અપક્ષ ગણાતો મોટો ઇંગ્રેજ તવારીખનવેશ "વિચાર શકિત અને માણુસાઇના ગુણોથી ખાલી" અને તેટલામાટે "માણસજાતનો સામાન્ય શત્રુ" ગણી ગયો છે.[1]

ફસલ ૨—રોમ ઇરાનને મોટો દંડ આપે છે.

આ રીતનાં બહુજ ઘાતકી કામો કરનાર હવે પોતાના પાપી પ્રપંચોમાં ભલકાતો એડેસ્સા ખાતે મોજ જોકમાં રોકાયો. ઉપલાં મહા પાપી બનાવો ઇસ્વી ૨૧૬ માં બન્યા પછી, એટલાંથી નહિ ધરાતાં આ ખવીસની ખસલતના ખૂની માણુસે અસ્કાની મુલુકો ઉપર નવી ચહડાઇ લઇ જવાની ધમકી આપીને મીડયાના લોકોમાં ભારી ગભરાટ ફેલાવી દીધો. તે એડેસ્સાની દક્ષિણે કાર્હિ ખાતે થઇને આજરબાઇજાનમાં દાખલ થનાર હતો. પ્રથમ તે કાર્હિ ખાતે ચંદ્ર દેવતાનાં મંદિરની ખબર લેવા ગયો, જે વેળા તેની જોડે એક નાનો લશ્કરી રસાલો હતો. પણ હવે તેનાં પાપોનો ઘડો ભરાઇ ચૂકયો હતો, માટે તેની અજલે તેને ઘેર્યો. એક "શેહેનશાહ" હોવા છતાં તે એક ખૂનીના હાથ ઉપર માર્યો ગયો, અને તબી તેનીજ રૈયતમાંનો એક હતો. **સેકંદરે** પર્સીપોલિસમાં કરેલી ખરાબીઓની નકલ આ કાળાં કર્તુકોવાળા **કારાકેલસે** મદાઇનમાં પણ કીધી, પણ તેના બદલામાં **સેકંદર** જેમ ભર જવાનીમાં પોતાના અતિ લોભનો ભોગ થઇ પડયો હતો તેમજ આ ધણીના બાબમાં પણ થયું. "જુલમી થાય જબે." **જુલ્યસ માર્શિયાલિસ** નામે તેનાજ એક ચોકીબાને આ **રૂમી** જોહાકનો જીવ લીધો, અને તેની જગા ઉપર **મેક્રિનસ** નવો શેહેનશાહ થયો.

---

1 Downfall of the Roman Empire, ભા૦ ૧, પ્ર૦ ૮.

પણ હવે અશ્કાની પાદશાહ પોતાનો કીનો લેવાને તૈયાર થયો. તેણે એક મોટી ફોજ તૈયાર કીધી. તે તો **કારાકેલસ** ઉપરજ પોતાની ખુઆરીનો બદલો લેવા માંગતો હતો, અને લશ્કર લઇ સરહદ ઉપર આવ્યો ત્યારે ને પાપી માણુસને કુદ્રત તરફથી બદલો મળી ચૂકવાની **અર્દવાન**ને ખબર પણ ન હતી. ખરૂં જોતાં **અર્દવાને** કીનાની કમર બાંધ્યા પછીજ તે મુઓ હતો. નવા શેહેનશાહને આથી ગભરાટ પેઠો. તેણે એલચીઓ મોકલી છેલા છલકપટમાં પકડાયલા સઘળા અશ્કાની કેદીઓને છોડી મૂકી સુલેહ કરવા માંગી, પણ **અર્દવાને** તેટલાથીજ રાજી થવાની ના પાડીને એવી માંગણી કીધી કે બંધવાઓને તો છુટાં કરવાજ, પણ જે જે અશ્કાની કિલ્લાઓ અને શેહેરોનો પેલા "માણુસ જાતના દુશ્મન"એ નાશ કીધો હતો તે બાંધી આપવા, અસ્તોદાનોની ખરાબીઓ માટેનો બદલો આપવો, અને મેસોપોટેમ્યાનો મુલ્ક જે પ્રથમ અશ્કાનીઓનોજ હતો તે પાછો હવાલે કરી દેવો. પણ આ માંગણીઓ ગમે એટલી વાજબી હોવા છતાં નવા હાકમે કબૂલ રાખી નહિ. **અર્દવાન** છેક નીસીબીસની પડોશમાં આવી ચૂકેલો હતો, માટે ત્યાંજ બેઉ લશ્કરો વચે એક જબરી લડાઇ ચાલી. તે ત્રણ દિવસો સુધી લાગટ ચાલી, અને તેમાં બેઉ હરીફો ઘણીજ બળત્વારીથી લડયા. પહેલે દિને અશ્કાની ઘોડસવારોએ હુમલો કરી લડાઇ શરૂ કીધી. તેઓએ તીરોનો જબરો વર્સાદ ચલાવી રૂમીઓને લડવા ઉતાર્યા. છેલાઓ તીરો અને લાંબા ભાલાઓથી બહુ આજેજ થયા. અંતે તેમને નાસવાની ફરજ પડી, જે વેળા તેમની છાવણી તરફથી ખીલા જડેલા દડા અને બીજાં ઓજારો મળી આવ્યાં, જે એવી મતલબથી તેઓએ વેરાતાં રાખ્યાં હતાં કે પોતાને નાસવું પડે તો અશ્કાની ઘોડસવારો પુઠે આવી શકે નહિ.

બીજે દહાડે વળી પાછી સહવારથી સાંજ સુધી લડાઇ ચાલી, પણ તેમાં કોણની ફતેહ થઇ તે અચોકસ રહ્યું. પણ ત્રીજા દહાડાની લડાઇમાં ફતેહ મેળવવીજ એવા હેતુથી અશ્કાનીઓએ ભેગું બળ કરીને શત્રુઓને ઘેરી લેવાની જબરદસ્ત તજવીજ કીધી. રૂમીઓએ એ કામમાં તેમને ફાવવા નહિ દેવા માટે પોતાનાં લશ્કરને લંબાતું કીધું, પણ તેથીતો તેની સહેલથી હાર કરી શકાઇ. રૂમીઓ નાઠા, અને તેમના પહેલા નાસનારાઓમાં શેહેનશાહ **મેક્રિનસ** પોતે હતો! તેના નાસવાથી તેનું લશ્કર નાહિમત થયું, અને પોતાની શિકસ્ત કબૂલ રાખીને છાવણીમાં ભરાઇ ગયું. ત્રણ ત્રણ દહાડાની મુશ્કેલ મહેનત અને જબરી કતલથી બંને લશ્કરો થાકી ગયાં હતાં અને સુલેહને માટે આતુર હતાં. રૂમી લખનારાઓ કહી જાય છે કે માર્યા ગયલાઓની લાશોથી ઢગળા એવડા મોટા બન્યા હતા કે એક લશ્કર બીજાંને જોઇ શકતું ન હતું, તેમજ નાઠેલાંની પુઠ પકડવાને જીતેલું અશકત હતું. આથી સુલેહ નકી થઇ. **અર્દવાને** મેસોપોટેમ્યા ઉપરનો દાવો છોડી દીધો, પણ બાકીની આગળી સઘળી શરતો રૂમી શેહેનશાહ પાસે કબૂલ કરાવી. સઘળા કેદ પકડાયલા અશ્કાનીઓને છોડી મૂકવા જોડે **મેક્રિનસે** રૂ ૧૫૦૦૦૦૦૦ થી વધારે રકમનો દંડ આપવાને કબૂલ કીધું. રૂમી લખનારાઓ આ લડાઇનો દંડ છુપાવવાની મતલબથી એમ લખી જાય છે કે એવડી મોટી રકમનો હદિયો તેમના શેહેનશાહે **અર્દવાન** ઉપર મોકલ્યો હતો. પણ **રૉલિન્સન** તેમની આ નામોસી છુપાવવાની તદબીર પકડી આપીને લખે છે કે રોમે આ રીતે નજદીક ત્રણ સદીઓ સુધી અશ્કાની ઇરાન સાથના ઝગડાનું શેવટ અપકીર્તિભરેલી સુલેહની ખરીદી કરીને આણ્યો.[1]

---

૧ રૉલિન્સન: *Sixth Oriental Monarchy*, સ૦ ૩૬૦, તથા નોટ ૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફસલ ૩—બીજી પાર્સી પાદશાહતનો પાંચો.

(ઇસ્વી ૨૨૦ થી ૨૨૬).

આ રીતે રોમ ઉપર મોટી ફતેહ અશ્કાની વંશના સૌથી છેલા પાદશાહે મેળવી, પણ તે તેની તેમજ એ વંશની રોમ ઉપરનીજ નહિ પણ બીજા કોઇ પણ શત્રુ ઉપરની છેલીજ ફતેહ હતી. હજીબી **અર્દવાન** સામે તેના ભાઇ **પલાષ**નો વાંધો ઉભોજ હતો. પણ તે ઉપરાંત વળી તાબા તળેની પ્રજાઓ હવે વધારેને વધારે સરકશ થઇ પડી હતી. આ પ્રજાઓમાંની એક પર્સીસનાં રાજ્યની પાર્સી **પ્રજા** હતી. રોમ જેવા બળવાન શત્રુ ઉપર **અર્દવાને** ફતેહ મેળવી ખરી, પણ આ પર્સીસ જેવો એક અતિ નાનો પ્રાંત તેની સામે થવા માટે તૈયાર થતો હતો, તેના ઉપર ફતેહ મેળવવાની તેની સુજત ન હતી. હખામની તબક્કાના છેલા યાદગાર પાદશાહ **દારાયસ** (કોડોમાનસ) અથવા **દારાની સેકંદર**ના હાથ ઉપર થયલી શિકસ્ત પછી આ "મહાત્મા" પાદશાહ જો લાંબાં વરસ જીવ્યો હોત તો કદાચ પહેલી પાર્સી શેહેનશાહાત ઇ. પૂ. ૩૩૦ માં ખતમ નહિ થતાં, જુદાજ દેખાવ અને ઢબછબથી આગળ ચાલી હોત, અને રોમને એશિયામાં પગલું ભરવા નહિ દેતાં પોતે યુરોપમાં રોમ સુધી પોતાની સરહદ વધારી દીધી હોત. પણ **સેકંદર**નાં મરણ પછી પાર્સીઓ અટવાઇ ગયા, વિખરાઇ ગયા, નહિસરખા થઇ ગયા. પર્સીસના પ્રાંતે તેમને જન્મ આપ્યો હતો, માટે તેજ પ્રાંતમાં જેઓ બચેલા હતા તેઓએ આશ્રો લીધો, તો જોકે **સેકંદર**ના વખતમાં તેજ પ્રાંતનાં શેહેરો પર્સીપોલિસ અને પાર્સાગર્દે તે મોટા ફતેહ કરનારના હાથ ઉપર ઘણું ખમ્યું હતું. પર્સીસમાં તેઓ વસ્યા અને જેમ જેમ યુનાની સરદારો મરાઇ મુઆ તેમ તેમ તેમનો કાબુ જરા જરા કરીને પાછો વધતો ગયો, અને અશ્કાની પાદશાહી થઇ ત્યારપછી તે જો ઘણો નહિ વધ્યો હોય તો જેટલો ને તેટલો ચાલુજ રહ્યો. એ અમલને દરમયાન પાર્સીઓને ખમવું પડવાની ફરિયાદ આખી અશ્કાની તવારીખમાં આપણે કયે જોઇ નથી; પણ રૂમી લખનારાઓનેજ આધારે આપણને ચાલવું પડેલું હોવાથી કદાચ કોઇ ફરિયાદો હોય તોપણ તે અજવાળાંમાં આવી નહિબી હોય. અશ્કાનીઓના ૫૦૦ વરસોના અમલમાં પાર્સી જેવી પ્રજા હતી, અને તે પ્રજાનું ખંડણિયું રાજ્ય હતું, એમ પણ જોકે આપણને ખબર પડી નથી, તોપણ એવું એક રાજ્ય હતું તેમાં તો કશો શક નથી, અને તેજ નાનાં નજીવાં રાજ્યના હાથ ઉપર અશ્કાની શેહેનશાહાતનું શેવટ આવ્યું તેમાંબી શક નથી. આ છેલો તો ઇરાનની તવારીખનો એક મહાભારત બનાવ છે. અશ્કાની તેમજ સાસાની પાદશાહાતો વચેનો તે યાદગાર બનાવ છે, અને તે બાબેજ હવે આ તવારીખમાં બોલીને આપણે અશ્કાની ઇતિહાસનો સફો બંધ કરવાનો છે.

પાર્સીઓની ફરિયાદો શા પ્રકારની અને કેવા આધાર ઉપર ઉભી થઇ હતી, તેનું **રૉલિન્સન** એક ચોકઠું બેસાડવા માંગે છે.[1] તેના જણાવ્યા મુજબ ફરિયાદનું ૧લું કારણ એ હતું કે—લશ્કરી તેમજ દીવાની મોટા ઓદ્ધાઓ અને અધિકારો અશ્કાનીઓનેજ મળતા, પાર્સીઓ કે બીજી તાબા તળેની પ્રજાઓને મળતા નહિ; ૨ જું—પાર્સી ધર્મગુરૂઓને રાજ્ય તરફથી વિશેષ દરજ્જો કે ખાસ માન મળતું નહિ, પણ બીજી તાબાની પ્રજાઓના ધર્મગુરૂઓને મળતું તેટલું માન તેમને પણ મળતું; ૩ જું—જોકે બીજી એશિયાની પ્રજાઓ ઉપર હખામની પાર્સીઓ હડી સદી સુધી મોટું રાજપાટ અને અધિકાર ભોગવી ગયા હતા તોપણ તાબાતળેની પ્રજાઓ કરતાં વધારે કશો લાભ પાર્સીઓને અશ્કાની પાદશાહો તરફથી મળતો હતો નહિ. આ સઘળી ફરિયાદો છતાં અશ્કાની પાદશાહો તરફથી પાર્સીઓ ઉપર કંઇ જુલ્માત જેવુંબી ગુજરતું હતું કે નહિ તે

1 Sixth Oriental Monarchy, સ૰ ૩૬૨.

જેમ આપણુ જાણુતા નથી તેમ **રૅાલિન્સન** પણુ તે બાબે અચોકસ છે. જો કંઇ તેવું નહિજ હોય તો ઉપર કહેલી ફરિયાદો તો જુની અને લાંબી સદીઓથી ચાલતી આવેલી હતી, માટે પાર્સીઓને ઇસ્વી ૨૨૫નાં સાલમાં એકદમ સ્વતંત્ર થવાનોજ જુસ્સો કયાંથી અને શામાટે આવ્યો, એ એક અગત્યનો સવાલ થઇ પડે છે.

એગેથ્યસ નામે અસલી લખનારના જણાવ્યા મુજબ પાર્સીઓનો વડો **અર્દશીર,** જેણે **અર્દવાનને** હરાવ્યો હતો તે, એક જરતોસ્તી ધર્મગુરૂ (મજુસ) હતો, અને તે ઉપરથી તવારીખનવેશો કારણુ શોધી કહાડવા માંગે છે કે ધર્મની દાઝને થકી પાર્સીઓએ કમર કશી હશે. અને ખરેખર **અર્દશીરે** તખ્ત લીધા પછી ધર્મની દાઝને થકી જે જે કામો કર્યાં હતાં તે ઉપરથી તેની કમરકશીનું આપણુ એક કારણુ હોય તો તે ખોટું નથી. અશ્કાનીઓની પ્રજાઓમાં જેમ જરતોસ્તી તેમજ યહુદી, ઇસાઇ, આરબ, તુરાની, યુનાની, રૂમી વગેરે સર્વ ધર્મવાળા હતા, જેઓ પોતપોતાનો મજહબ પાળતા, અને દરબારમાં એક પણુ મજહબનું સર્વોપરીપણું ન હતું. અગરજો આ મામલામાં પોતાના મજહબને છેક પડતો નખાતો કે કચડાતો જોઇને પાર્સીઓએ અશ્કાની જેવા તુરાની અમલ સામે કમર બાંધી હોય તો તે બનવાજોગ છે. તોપણુ ધર્મનાં આંધળાં ઝનુનને ખાતરજ **અર્દશીર** સ્વતંત્ર થવા માટે ઝુંડો ઉઠાવે એ બિના **રૅાલિન્સન** કબૂલ રાખતો નથી. તેને રાજ્ય મેળવવાનો લોભ થયો હશે, અને અશ્કાની પાદશાહાતની દિનપરદિન પડતી પોતાની નજરે જોવામાં આવતી હોવાથી, કોઇ નજીવે બહાને, કોઇ ઉત્તમ તક મળતાં, **અર્દશીરે** સ્વતંત્ર થવા માટે લડાઇ બરપા કરી ફતેહ મેળવી હશે, એ કારણો વધારે પેશ પડતાં અને બનવાજોગ લાગે છે.[1]

આપણે આગળા સફાઓમાં જોયું છે કે **અર્દવાનની** હરીફાઇમાં તેનો ભાઇ **પલાષ** ૫ માને નામે પાદશાહ દાખલ ખડો ઉભેલોજ હતો. રોમ સાથની રીકઝીકમાં તેણે અલબત પોતાના ભાઇનોજ પક્ષ પકડેલો હોવો જોઇયે, પણુ તે બાબે આપણુ કશું જાણુતા નથી. તે પછી **અર્દવાનની** ફતેહોને લીધે તો તે તેની સામે થઇ શકેજ નહિ. પણ ત્યારે બીજા હાથ ઉપર બલ્ખબામીમાં અશ્કાની ખાનદાનના બે શાહજાદાઓ **અર્દવાન** સાથે ટંટો કર્યા કરતા હતા. આવા ફેસાદોના કંટાળા વચે **અર્દશીરે** તેની સામે માથું ઉઠાવ્યું. પાર્સમાં પાર્સી હાકમો સ્વતંત્ર રાજ્ય ચલાવતા હતા, જેઓ અશ્કાની પાદશાહોને ખંડણી આપતા, તેમને લડાઇમાં મદદ આપતા, અને તેમને પોતાના સરદાર ગણુતા હતા. તેઓ પોતાનાં રાજ્યમાં તો પોતાનાજ ધારા ચલાવતા, પોતાનોજ મજહબ પાળતા, અને પોતાનાજ પૂર્વજોને યાદ રાખતા હતાં. શરૂઆતમાં તો અશ્કાની પાદશાહો પાર્સી ધર્મનેજ દરબારી મજહબ ગણી માન આપતા હતા, અને પાદશાહ **પલાષ** ૧ લો અને તેનો ભાઇ **તીરદાદ**—તે આર્મીન્યાનો તેણેજ રોમ સાથ મોટી લડાઇઓ કરીને નેમેલો રાજા—કેવા ચુસ્ત જરતોસ્તીઓ હતા તે આપણુ આગળાં દફતરમાં[2] જોઇ ગયા છિયે. પણ પાછળથી અશ્કાની પાદશાહોને પાર્સી ધર્મની એવી દાઝ રહી નહિ, તેમ પાર્સીઓ તરફથી તેઓ બેદરકાર થતા ગયા. પાછળા અશ્કાનીઓ તો લાશને બાળવામાં વાંધો જોતા ન હતા તેથી પણ પાર્સીઓને કમકમાટ છુટવો જોઇયે. એવાં એવાં કારણો જોડે અશ્કાની દરબારમાં તેમજ ખાનદાનમાં ફાટફુટ જોઇને, તથા વળી રાજ્યની પડતી પિછાની લઇને **અર્દશીરે** માથું ઉઠાવ્યું હોય.

પણુ આ રીતે જ્યારે આપણુ રૂમીઓ જેવા પ્રદેશી લખનારાઓને આધારે **અર્દશીરની** કમરકશીનાં ખરાં કારણુ બાબે આવી આવી અટકળો ચલાવિયે છિયે, ત્યારે સ્વદેશી લખનારાઓને આપણે ભૂલી જવા જોઇતા નથી, જેઓ એ કમરકશીનાં ખરાં કારણુ જેવી

૧ Sixth Oriental Monarchy, સ૦ ૩૬૪.

૨ દફ્૦ ૧, બાબ ૬, ફસલ ૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ચોકસ વિગતો આપણુ આગળ રજુ કરી શકે છે. એટલુંજ નહિ પણ નામીચા **ફિર્દુસી**એ **અર્દશીર**ની લડાઇનો જે સબબ દેખાડયો છે તે બીજા સર્વ કરતાં કેવળ ખરો માલુમ પડે છે. આપણુ આગળ જોઇ ગયા તેમ પાર્સનું પાર્સી રાજ્ય અશ્કાની પાદશાહોને ખંડણી આપનારૂં હતું. આવાં નાનાં તાબાનાં રાજ્યોના શાહજાદાઓ વગેરેને વખ્તેવખ્ત દરબારનું નોત્રું આવતું હશે, અથવા રાજાઓની વફાદારીની સાનમાં તેમને પોતાના કુવરોને દરબારમાં મોકલી આપવા પડતા હશે. તેવી રીતે જવાન **અર્દશીર**ને પાદશાહ **અર્દવાને** પોતાની દરબારમાં બોલાવી રાખ્યો હતો, જે દરમયાન એક વાર તેના ઉપર પાદશાહની ઇતરાજી પણ થઇ હતી. એટલાંમાં **અર્દશીર**નો મમાવો **બાબક** જે પાર્સનો ખંડિયો રાજા હતો, તે મરણ પામ્યો અને તે તખ્ત ઉપર **અર્દશીર**નો હક હોવા છતાં **અર્દવાને** તેને તે નહિ આપતાં નવા રાજા દાખલ પોતાના વડા બેટા **બહુમન**ને ત્યાં મોકલ્યો. આથી જેમ પાર્સના રહેવાસીઓ દુખી થયા તેમ **અર્દશીર**ને પણ ઘણી ઝાંઝ ચહડી. તેણે પોતાના મમાવાનું રાજ્ય પાછું લેવાનો કસ્દ કીધો, અને પાર્સી પ્રજાએ પોતાના મુલકમાંથી એક જુદદીન જેવા તુરાની હાકમ **બહુમન**ને મારી કહાડવાનો ઇરાદો રાખ્યો. એ મુજબ **અર્દશીર** અશ્કાની દરબાર, જે રએ ખાતે હતી એમ **ફિર્દુસી** લખે છે, ત્યાંથી ગૂપચૂપ નાસી પાર્સની અંજુમનને જઇ મળ્યો અને સર્વ પાર્સી લશ્કરે તેને યારી આપવાથી **બહુમન**ને પોતાના મુલકમાંથી મારી કહાડવામાં તે શક્તિવાન થયો, પણ એ કામ એક જબરી લડાઇ વિના થયું નહિ.

આ રીતે **અર્દશીર** પાર્સનો રાજા થયો. રૂમી તવારીખનવેશો મુજબ એ બનાવ ઇસ્વી ૨૨૦માં બન્યો. કહે છે કે **અર્દવાને** આ રીતે પાર્સ સ્વતંત્ર થયું તે સામે પ્રથમ કશા ઇલાજો લીધા નહિ, અથવા પોતાની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવનારાઓને દાબી દીધા નહિ, અને તેથી **અર્દશીરે** આખું ઇરાન જીતી લેવાની ગોઠવણો રચી. પણ **ફિર્દુસી** એ બિનાથી જુદુંજ વર્ણન કરે છે. તેના જણાવ્યા મુજબ તો **અર્દશીરે** જે જે ફતેહો કીધી તે **અર્દવાન** સાથની લડાઇઓ પછીજ કીધી હતી. **બહુમન**ને લડાઇમાં શિકસ્ત આપી નસાડયા પછી તેનો ખજાનો હાથ કરી લશ્કરીઓમાં વહેંચી આપી **અર્દશીરે** રએ તરફ કુચ કીધી, જ્યાં **અર્દવાન**ની દરબાર હતી. પાર્સ તેને હાથ ગયું છે એવી ખબર મળવાથી તે પાદશાહે પણ એક મોટું લશ્કર જમા કીધું, અને આપણો શાયર શાયરી ઢબમાં લખે છે કે બંને લશ્કરો વચે ચાલીશ દિવસો સુધી લડાઇ ચાલુ રહી! પણ રૂમી લખનારાઓ મુજબ **આ** લડાઇ ત્રણજ દિવસો સુધી ચાલુ રહેલી સાબેત થાય છે, જે **અર્દવાને** પોતે પાર્સ ઉપર હુમલો કરવાથી શરૂ થઇ હતી. આમાંની છેલી બિબાહાન અને શુસ્તરની વચે હોર્મજનાં મેદાનમાં જેરાહી નદીના કાંઠા ઉપર થઇ, જેમાં **અર્દવાન**ની પુરેપુરી હાર થઇ અને તે માર્યો પણ ગયો. **ફિર્દુસી** મુજબ આ છેલી લડાઇ બહુ સખ્ત ચાલી, જેમાં તીરનો વરસાદ વર્સ્યાથી **અર્દવાન**નાં લશ્કરે માફ્ માંગી હતી. એજ લડાઇમાં **ખુર્રાદ** નામે એક સરદારના હાથ ઉપર **અર્દવાન** પોતે કેદ પકડાયો, જે તે વેળા તીરથી જખમી થયો હતો. તેને **અર્દશીર**ની નજદીક લઇ ગયા, અને તેનાં શરીરના બે ટુકડા કરી નાખવામાં આવ્યા. એજ લડાઇમાં **અર્દવાન**ના બે બેટાઓ પણ કેદ પકડાયા, તથા બીજા બે હિંદુસ્તાન તરફ નાસી ગયા. આ રીતે અશ્કાની શેહેનશાહાતની સમાપ્તિ થઇ, ઇસ્વી ૨૨૬.

પણ આ મોટી ફતેહ છતાં **અર્દશીર** નચિંતે ઇરાનની શેહેનશાહાતનો ધણી થઇ શકયો નહિ. તેની સામે ઠેકાણે ઠેકાણેના અમીરો અને હાકમો લડવા નિકળ્યા, જેઓમાંનો એક **અર્દબાજુ**[1] નામનો હતો, જેણે ૨૨૭ માં

---

[1] રૉલિન્સન આ શાહાજાદાને અર્દવાનનો વડો બેટો ગણે છે. ("Story of Parthia," સ૦ ૩૬૭), પણ ફિર્દુસીએ તેનું નામ બહમન આપ્યું છે, જે હોરમજની લડાઈ આગમજનો માર્યો ગયો હતો. માટે આ અર્દબાજુ કદાચ બાકી રહેલા શાહજાદાઓમાંનો એક હશે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પાદશાહી ધારણ કરી પોતાને નામના સિકા પણ પડાવી ચલાવ્યા હતા. વળી આર્મીન્યાનાં તખ્ત ઉપર આ વેળા **ખોસરૂ** નામે રાજા હતો, જે **અર્દેવાન**ની રાણીનો ભાઇ હતો, તેણે પણ માથું ઉઠાવ્યું, અને અર્માની તવારીખનવેશ **મુસા**ના જણાવ્યા પ્રમાણે તેણે એક લડાઇમાં **અર્દશીર**ને શિકસ્ત પણ આપી. તેની મતલબ તખ્ત ઉપર **અર્દેવાન**ના બેટા[1]ને બેસાડી તેના વંશની પાદશાહી ચાલુ રખાવવાની હતી. પણ તેની કે **અર્દબાજુ**ની લડતો ફતેહમંદ ઉતરી નહિ, અને **અર્દશીર** સામે તેમનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ. થોડાંક વરસો સુધી આ લડતો ચાલુ રહી ખરી, પણ છેલ્લે અશ્કાની શાહજાદોબી ફતેહમંદ પાર્સી પાદશાહના હાથ ઉપર કેદ પકડાયો, અને સઘળાં નાનાં મોટાં રાજ્યો અને પ્રાંતોએ તેની સરદારી કબૂલ રાખી. આ રીતે નવી પાર્સી પાદશાહાતની સ્થાપના થઇ.

રૂમી લખનારાઓ મુજબ **અર્દશીરે** પાર્સ ફતેહ કરીને તરતજ કેર્માન તાબે કીધું હતું, અને તે ઉપરથીજ **અર્દેવાન** તેની સામે લડવા નિકળ્યો હતો. પણ આપણી ફાર્સી સત્તા (**ફિર્દુસી**) મુજબ સઘળા પ્રાંતોની ફતેહ **અર્દેવાન** સાથની લડાઇ પછીજ થઇ હતી. તેણે અશ્કાનીઓને થંડા પાડવા માટે મરનાર પાદશાહની બેટી[2] સાથ શાદી કીધી, અને અશ્કાની પાદશાહાતના ખજાનામાંથી લશ્કરીઓને ઇનામો આપ્યાં તથા શેહેરો વસાવી તથા નેહેરો ખોદી તેમને આબાદ કીધાં. પણ એટલાંમાં કુર્દ નામના લોકો[3] **અર્દશીર**ની સામે થયા. તેમની ફોજ તેનાં લશ્કર કરતાં વધારે હતી, અને તેમની મદદે કેટલું અશ્કાની લશ્કર પણ ગયું હતું, માટે તેમના હાથ ઉપર શિકસ્ત ખાઇ **અર્દશીર** થોડાંજ માણસો સાથ નાઠો. પણ પાછળથી એક હજાર સવાર અને એક હજાર પાયદળ જેટલુંજ લશ્કર ભેગું કરીને તે કુર્દી લોકોની છાવણી ઉપર ધસી ગયો, અને રાતની વેળાએ શબે ખૂન ચલાવી, તેમના સરદારનો જાન લઇ, ઘણાકોને કેદી બનાવ્યા. એ પછી તેણે તેમનાં મુલ્કનો પણ કબજો લીધો.

આ ફતેહ પછીજ **અર્દશીરે** કેર્માન સર કર્યું. એ બાબતમાં **ફિર્દુસીએ** આપેલી તદન હસી કહાડવા જોગ કહાણીને બાજુએ મૂકિયે તો સાર એટલોજ નિકળશે કે કેર્માન હાથ કરતાં તેને **હફ્તવાદ** નામના રાજા સાથે લડાઇ કરવી પડી હતી. એ લડાઇમાં પણ પ્રથમ આપણો પાર્સી પાદશાહ નિષ્ફળ થયો અને નાઠો. તેની આ શિકસ્તની ખબર સાંભળીને **મેહરક નુશજાદ** નામે જેહરમના હાકમે પાર્સ ઉપર ચહડાઇ લઇ જઇ મોટી લૂટ મેળવી તથા ઘણી ખરાબી કીધી. પણ એક વાર ફરીને પાદશાહે લશ્કર ભેગું કીધું, પ્રથમ **મેહરક** સાથ લડાઇ ચલાવીને તેનો નાશ કીધો, અને ત્યારબાદ **હફ્તેવાદ** સામે નવેસરથી લડાઇ લઇ જઇ તેનો પહાડી કિલ્લો હાથ કર્યો.[4] ત્યાં એક યોગ્ય હાકમ પોતાની પક્ષનો નેમીને હવે **અર્દશીર** તીસ્ફુન (ટેસિફન = મદાઇન) તરફ ધસી ગયો, અને તમામ મુલ્ક શત્રુઓના હાથમાંથી છીનવી લીધો. આ કામ થયું ત્યારેજ **અર્દશીર શેહેનશાહ** થયો—ત્યારેજ તેનથી બીજી વારની પાર્સી પાદશાહાતનો પાયો નખાયલો ગણાયો—ત્યારેજ તેનાથી ઇરાન સરજમીનના શેહેનશાહ દાખલ સિકાઓ પાડી શકાયા—અને ત્યારેજ પાર્સના નાના પાર્સી પ્રાંતના પાર્સાગર્દના કિલ્લા ઉપરની ધજા પાયતખ્ત મદાઇનમાં ઉડતી થઇ. વળી ત્યારેજ **અર્દશીર**ને રૂમી શેહેનશાહે પોતાની પાડોશનો મોટો પાદશાહ અને હમનબર્દ કબૂલ રાખ્યો—ત્યારેજ અશ્કાની વંશવેળાને નિભાવવા માંગનારાઓ હારીખાઇ બેઠા—અને ત્યારેજ આસપાસના પાદશાહોનાં દિલમાં નવા પાર્સી પાદશાહનાં બળ અને બાજુનો ખરો ધાક બેઠો.

---

૧ આ ધણીના જણાવ્યા મુજબ અર્દેવાનના શાહજાદાઓ ખોસરૂની દરબારમાંજ હતા.

૨ રૉલિન્સન મુજબ અશ્કાની ખાનદાનની એક શાહજાદી—જુઓ "Story of Parthia," સ૦ ૩૬૮.

૩–૪ આ બંને નોટોના સંબંધમાં જુઓ પછવાડે આપેલો વધારો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વધારો.

૧ લો—"તવારીખે સાસાનીઆન"માં "પહેલવાનો" એવાં નામથી જ્યાં જે લોકો સાથની **અર્દશીર**ની લડાઇનું વર્ણન **ફિર્દુસી** ઉપરથી આપ્યું છે તેમાં એ ફારસી લોગત "કર્દ"ને "ગોર્દ" (પેહલવાન) વાંચ્યો છે. પણ હમણાજ અમારા ચાલાક મિત્ર એરવદ **જીવનજી મોદી**એ એ શબ્દ ઉપર અમારૂં ધ્યાન ખેંચવાથી એવું લાગે છે કે ઉપલો લોગત 'ગોર્દ' નહિ પણ 'કર્દ' વાંચવો જોઇયે. આમ વાંચવાથી **અર્દશીર** સાથ લડાઇમાં ઉતરેલા 'પેહેલવાનો' તે કુર્દીસ્તાનવાળા 'કુર્દ' લોકો હોવા જોઇયે એમ જણાય છે. આ કુર્દ લોકો બાબે જોકે રૂમી કે અર્માની લખનારાઓ કશું જણાવી જતા નથી—બલકે રૂમી લોકો તો તેઓને કાર્દુએની (ગોર્ડિયેનીના રહેવાસી; આજના કુર્દ લોકો)ને નામે ઓળખાવી ગયા છે; તોપણ અર્માની રાજા **ખોસરૂ** (અથવા તો **અર્દબાજુ**) સાથની **અર્દશીર**ની લડાઇઓ બાબે તેઓ જે કાંઇ જણાવી જાય છે તે લડનારા એજ કુર્દી લોકો હોયે એમ લાગે છે, કેમકે જેમ **ખોસરૂ**ના હાથ ઉપર **અર્દશીરે** પ્રથમ શિકસ્ત ખાધી હતી તેમ કુર્દી લોકોના હાથ ઉપર પણ તેણે પ્રથમ માર ખાધેલો **ફિર્દુસી** ઉપરથી જણાય છે.

૨ જો—**અર્દશીર**ના સંબંધમાં "કારનામુ" નામે પેહલવી પુસ્તક ઉપરથી **ફિર્દુસી**એ પોતાનો હેવાલ ઉપજાવી કહાડેલો ચોકસ સિધ્ધ થાય છે, તોપણ ચોકસ પેહલવી લોગતો ફેરફાર વાંચવાથી પેહલવીમાં અને ફારસીમાં કેટલાંક નામો કેવાં ઉલટ પુલટ થઇ ગયાં છે તે અમારા ઉપલાજ કાબેલ મિત્ર એરવદ **જીવનજી**એ હમણાજ પ્રગટ કરેલી પોતાની છેલી કેતાબ નામે "ઇરાની વિષયો"માં આ મતલબે અછી તરેહથી સમજાવ્યું છે:—

૧—કારનામા મુજબ **અર્દવાન**નો જે સરદાર **અર્દશીર**ને પાર્સની બહાર આવી મળ્યો હતો તેનું નામ "બનાક" હતું. પણ **ફિર્દુસી**એ તેને "તબાક" ને નામે ઓળખાવ્યો છે. આ ફર્ક માત્ર "બનાક" શબ્દને ફારસી હરફે લખતાં નુકતાં ફેરફાર મૂકાયાથી પડયો છે.

૨—**ફિર્દુસી** મુજબ **અર્દશીર** પાર્સ ફતેહ કરી **અર્દવાન** સામે લડવા ગયો અને તેનો પરાજય કરી પોતાને વતન પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે "ખોર્રેહ અર્દશીર" નામનું શેહર વસાવ્યું હતું. હવે એ નામનો અર્થ "અર્દશીરનું નૂર" એવો થાય છે. પણ કારનામામાંથી તેણે વસાવેલાં આ શેહરનું નામ "અર્તાશીર ગદમન" એવું મળે છે, જેનો ફારસી અર્થ "ખોર્દેહ અર્દશીર" એવો થાય છે. માટે અસલ નામ 'ખોર્રેહ' નહિ પણ 'ખોર્દેહ' હોવું જોઇયે.

૩—**અર્દવાન** સાથની લડાઇ પછી **અર્દશીર** કેર્માનના મુલ્કમાં **હફ્તવાદ** નામે એક સરદાર સામે લડવા જાય છે, એમ **ફિર્દુસી** જણાવે છે. હવ કારનામામાં આ સરદારનું નામ "હફ્તાન બોખ્ત" આપ્યું છે, જેને એરવદ જીવનજી "હફ્તાન્ દોખ્ત" વાંચવું દરૂસ્ત ધારે છે, જેનો અર્થ '૭ બેટીઓવાળો' એવો થાય છે. હવે **ફિર્દુસી** મુજબ કેર્માનના ઉપલા હાકમને "હફ્તવાદ" એટલા માટે કહેતા હતા કે તેની ૭ બેટી હતી. એ રીતે ત્યારે હફ્તવાદ પેહલવી "હફ્તાન દોખ્ત"નો અપભ્રંશ ઠરે છે.

૪—**હફ્તવાદ**ની પક્ષમાં કોઇ **મેહેરક નુશજાદ** નામનો સરદાર **અર્દશીર** સામે લડવા આવેલો **ફિર્દુસી** જણાવે છે. કારનામામાં આ નામ "મિત્રકે અનુશે પાતાન" એવું આવ્યું છે, અને પેહલવીમાં "પ" કોઇ બીજા અક્ષર સાથ જોડાયતો "જ" વાંચી શકાય છે, માટે આ નામને **ફિર્દુસી**એ "મેહરક નુશેજાદ" વાંચ્યું છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

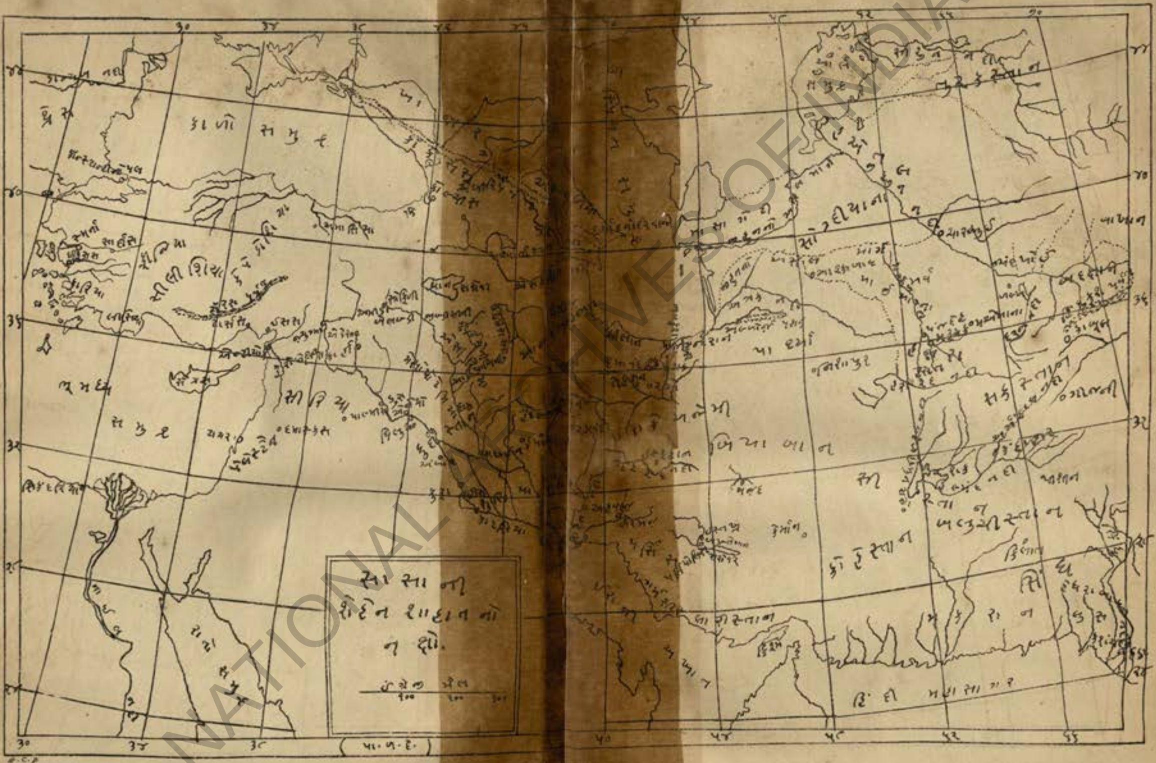

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ભાગ ૧૧.

તવારીખે સાસાનીઆન:

યાને

ઇરાનના સાસાની તબક્કાના પાર્સી પાદશાહોની તવારીખ.

બાબ ૨૨.

પાર્સી પાદશાહાતના પહેલા પાદશાહો.

(ઇસ્વી ૨૨૬ થી ૩૦૯ સુધી.)

૧—અર્દશીરની પહેડી—રૂમીઓ સાથ તેનો વાંધો—તેની ફતેહો—આર્મીન્યાનું તાબે થવું—તેની વધુ ફતેહો—તેની કારકિર્દી—તેના ચિતારો, લેખો અને સિકાઓ—તેનો અમલ.

૨—શાપુર—તેની જન્મ કહાણી—તેની નાની વય બાબે શક—તેના ઉપર પરદેશી હુમલા—આર્મીન્યાનો બલવો તે બેસાડી દે છે—હાત્રાના કિલ્લાની જીત—રૂમીઓ સાથની લડાઈમાં શાપુરની હારજીત—રૂમી પ્રાંતો ઉપર તેની નવી સ્વારી—શેહેનશાહ વેલેર્યન તેના હાથમાં સપડાય છે—શાપુરે નેમેલો નવો શેહેનશાહ—એશિયા મૈનરમાં તેની નવી નવી ફતેહો—પલમીરાનો રાજા અને શાપુર—વેલેર્યન ઉપરના જુલ્માતની ફરિયાદોનું ખોટારૂં—શાપુરની તેની સાથની ભલી વર્તણુકના દાખલા.

૩—નબળા પાદશાહો—આર્મીન્યાની હારજીત—પાદશાહ નરસી—તેને એ પ્રાંત પાછો મેળવવા જતાં લાગેલી નામોસી—રૂમીઓની દગા ભરેલી જીત—અપકીર્તી ભરેલી સુલેહ.

ફેસલ ૧—અર્દશીર બાબેકાન.[1]

(ઇસ્વી ૨૨૬ થી ૨૪૦ સુધી.)

નામદાર **અર્દશીર બાબેકાને** અશ્કાની ટોળાની પાદશાહાતનું શેવટ આણીને પોતાની નવી પાર્સી પાદશાહાતનું મંડાણ કેવી રીતે કીધું તે બાબે છેલાં પ્રકરણમાં આપણે પુરતું વાંચ્યું છે, માટે હવે આ ઠેકાણે તેની કારકિર્દીની નોધ લેવા જેવું થોડુંજ બાકી રહ્યું છે.

આપણા ફાર્સી લખનારાઓને હરેક નામીચા પાદશાહનો વેજો તેની આગમજ થઇ ગયલા તેવાજ મખ્યાત પાદશાહ સાથ લગાડી મૂકવાની આદત પડી ગઇ છે, તેમ તેઓ **અર્દશીરને** માટે એવું જણાવે છે કે તે પુરાતન પાદશાહ **બહમનથી** ૯ મી પહેડીએ ઉતરેલો હતો. તેઓ **બહમનને** કેયાની વંશનો ગણે છે, પણ અસાર આગમજનું આપણુ સારી પેઠે જાણિયે છિયે તેમ તેતો કેયાની નહિ પણ હખામની ટોળાનો **અર્દશીર** દરાજદસ્ત નામનો પાદશાહ હતો. અને તોપણ આપણને જણાવવામાં આવે છે કે **બહમનના** બેટા **સાસાનના** બેટા **દારાના** બેટા **બેહાવંદના** બેટા **સાસાનના** બેટા **બાબકના** બેટા **સાસાનના** બેટા **બાબકનો** નામદાર **અર્દશીર** બેટો હતો! આ બિના કેવળ અશક્ય એમ ઠરે છે કે **બહમન** પછી ૧૩૪ વરસે હખામની વંશની પાદશાહી આખર થઇ હતી, અને તે પછી યુનાનીઓની હાકમીનાં ૫૦ વરસો બાદ અશ્કાનીઓએ શુમારે પાંચ સદી સુધી અમલ ચલાવ્યો હતો; માટે એટલી બધી લાંબી મુદતમાં માત્ર નવજ પહેડી હોય નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થશે કે **બહમન**

૧ આ નામચીન પાદશાહનાં વિગતવાર દાસ્તાનને માટે જુઓ અમારી "તવારીખે સાસાનીઆન," સફે ૧૩૯ થી ૧૬૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કેયાની વંશનો તો હોયજ નહિ, કેમકે ત્યારે તો તેની અને **અર્દશીર**ની વચ્ચે નવને બદલે ૯૯ પહેડીઓ થઇ જવી જોઇયે.

એક તરફથી **અર્દશીરે** ઇરાનનાં અર્ધ સ્વતંત્ર રાજ્યોને જીતીને પોતાને તાબે કીધાં કે બીજી તરફથી રૂમી શેહેનશાહ **એલેકઝાંડર સેવિરસ** ત્રણચાર વરસોમાંજ ઇરાન જીતવા આવ્યો. આ લડાઇનું કારણ **અર્દશીરે** પોતે આપ્યું હતું. તે પોતેજ એશિયા માઇનરના રૂમી પ્રાંતો ઉપર હુમલો લઇ જવાને તૈયાર થયો હતો. જાતે બાહદુર લડવૈયો હોવાથી જે મુલુકો અશ્કાનીઓના કબજામાંથી રૂમીઓએ પ્રપંચો રમીને લઇ મૂકયા હતા તે તેમજ પોતાના પાર્સી પૂર્વજોની હકુમત વેળા જે મુલુકો તેમના તાબામાં હતા તે ઉપર પણ **અર્દશીરે** દાવો ઉઠાવ્યો, અને રૂમી શેહેનશાહ ઉપર તે બાબતમાં એક નામુ લખીને માત્ર ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠા સુધીનાજ નહિ પણ છેક ઇજીયન સમુદ્ર યાને અસલી યુનાન દેશ સુધીના ટાપુઓનો પણ કબજો લેવા માંગ્યો. ઉપલાં નામામાં આ દાવો ઉઠાવીને તેણે રૂમી શેહનશાહ, જેની વય માત્ર ૧૭ વરસની હતી, તેને ખાલી ધમકી આપી ન હતી એમ ખાતરી પૂર્વક દેખાડી આપવા માટે **અર્દશીરે** રૂમીઓના કબજામાં ગયલા મેસોપોટેમ્યાના અસલ ઇરાની પ્રાંતમાં લશ્કર લઇ જઇ તેને જીતી લીધો, અને બીજા પ્રાંતોમાં દોડધામ કરી મૂકી. રૂમી શેહનશાહ જવાન, નાદાન અને વળી બિહકણ હતો. તે પાર્સી પાદશાહની સામે તો થયોજ નહિ, પણ **અર્દશીરને** એવું કહીને વાહી કહાડવા માંગ્યો કે તેણે પોતાના હાથમાં જે કાંઇ આવ્યું છે. તે લઇનેજ સબુરી પકડવી. હવે આ બાહદુર પાર્સી સબુરી પકડે એવો ન હતો, માટે તેને શૂરપર આવેલો જોઇને રૂમીઓ પણ હવે સામે થયા. પણ લડાઇમાં તેઓ હાર્યા અને અનેક કારણોને થકી તેમને એશિયા છોડી નાસી જવું પડયું. શેહનશાહ તો ઇરાન જીતવાજ આવ્યો હતો, પણ તેને બદલે પોતાના પ્રાંતોનેબી પડતા નાખીને તે ચાલી ગયો. તોપણ પોતાનીજ ફતેહ થવા બાબે રૂમી લખનારાઓ તો જબરી ડીંગ મારી ગયા છે.

અર્દશીરની ઉપલી ફતેહો પછીજ તેણે આર્મીન્યાના રાજા **ખુસરો**ને તાબે કીધો હતો, અને જે કામ અશ્કાની પાદશાહો પોતાનાં રાજ્યની પડતીના વખ્તમાં રોમની પરવાનગી વિના કરી શકતા ન હતા તે **અર્દશીરે** હવે આપખુદ સત્તાથી બજાવી આર્મીન્યામાં પોતાની તરફથી હાકમ મોકલ્યો. આ પછી તેણે એક તરફ બલ્ખબામીની ઉત્તરે અને બીજી તરફ છેક હિંદુસ્તાન સુધી ઉગમણે પોતાની **ફતેહ** લંબાવેલી કહેવાય છે. તેણે ઘણાએક રાજ સુધારાઓ દાખલ કીધા, દેશને આબાદ કરવાના ઇલાજો લીધા, અને જરતોસ્તી **ધર્મને** એકવાર પાછો પ્રકાશિત કરીને તેની હરીફાઇમાં નવા ફેલાયલા ખ્રિસ્તી **ધર્મને** લગતાં દેવળો પોતાનાં રાજ્યમાંથી બંધ કરાવ્યાં. પણ એમ છતાં **અર્દશીર** પોતાની જુદદીન પ્રજાઓ ઉપર માયાળુ અને ઇનસાફી હતી, જે બાબે જુદદીન લખનારાઓજ તેની સ્તુતિ કરી જાય છે.

આ પાદશાહે પોતાની હયાતીમાંજ પોતાના બેટા **શાપુર**ને માથે પોતાને હાથે તાજ મૂકયું હતું, જે બાબેના ચિતારો તેણે તખ્તે બોસ્તાન, નક્ષે રૂસ્તમ, વગેરે પર્વતો ઉપર કોતરાવેલા આજ સુધી હયાત છે. વળી પાયકુલી ખાતેથી આ પાદશાહના લેખો પણ મળી આવ્યા છે, જે આજે બહુ બિસ્માર હાલતમાં છે. **અર્દશીરે** પોતાના અમલને દરમયાન પાંચ ભરતબે સિક્કાઓ પડાવેલા જણાય છે. તે ઇસ્વી ૨૪૦ માં ૧૪ વરસ રાજ્ય કરીને મરણ પામ્યો હતો. બાહદુર સાસાની પાદશાહોમાં પહેલો તેજ હતો.

ફસલ ૨—શાપુર[1]

(ઇસ્વી ૨૪૦ થી ૨૭૧ સુધી.)

આ જવાન પાદશાહ પોતાના બાપના જેવોજ બાહદુર હતો. એના જન્મ બાબે ફિ-

૧ આ બાહદુર પાદશાહનાં વિગતવાર બયાનને માટે જુઓ અમારી "તવારીખે સાસાનીઆન," સફે ૧૬૨ થી ૧૭૫ સુધી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફુસીએ એક કહાણી લખી છે, અને તે ઉપરથી એ શાહજાદો કેવું બુનિયાદી ફર્જંદ હતું તે માલુમ પડી આવે છે. **અર્દશીરે** માજી પાદશાહ **અર્દવાન**ની બેટી સાથ શાદી કીધી હતી અને તેને પેટનું આ ફર્જંદ હતું. પણ શાહજાદીએ પાદશાહને જેહેર આપવાની તદબીર કરવાનો વાંક પકડાઇ આવ્યાથી **અર્દશીરે** તેણી જોકે એ વેળા હમેલદાર હતી તે છતાં તેનો જીવ લેવાનો હુકમ આપેલો હોવાથી તે તેણીને તેનાં બાળક સુધાં મરી ગયલી સમજતો હતો. પણ પાછળથી શાહજાદો ૭ વરસની ઉમરે પોતાનીજ વયના છોકરાઓ સાથ દડી દાવ રમતો હતો તે વેળા દડી પાદશાહની નજદીક જઇ પડી તે ત્યાંથી લાવવાની કોઇની હિમત ચાલી નહિ ત્યારે ઉપલો શાહજાદો—જેનું નામ તે પાદશાહી પુત્ર હોવાથી **શાપુર** રાખેલું હતું તે—દડી લેવા હિમતથી પાદશાહની નજદીક ગયો જે વેળા તેનો ચેહેરો, છટા અને દમામ જોઇને **અર્દશીર** છક થઇ ગયો, અને પરપુછ કરતાં તે તેનોજ પુત્ર જાહેર થયો.

શાપુર પોતાના બાપનાં મરણ વખ્તે માત્ર ૧૪ વરસની ઉમરનો હતો માટે ઉપલી કહાણી તરફ **રૅલિન્સન** શક બતાવે છે, કારણ કે એક ગમ તખ્ત મળ્યું કે બીજી ગમ **શાપુર**ને રૂમીઓ સાથ લડાઇમાં ઉતરવું પડયું હતું, તે પોતે લડવા ગયો હતો, અન તેણે પોતાના એ બાહદુર શત્રુઓને હરાવ્યા હતા. પણ તે જમાનામાં પાદશાહો પોતેજ લડાઇમાં ઝીપલાવતા હતા તેથી તેમજ **શાપુર** જાતે બાહદુર અને લડાયક હતો તેથી તે રૂમીઓ સામેની લડાઇમાં મેદાન પડયો હતો. વળી તેનો હરીફ રૂમી શેહેનશાહ પણ તેનીજ ઉમરનો જવાન હતો, અને તે પોતે પણ જાતે લડવા આવ્યો હતો.

હવે **શાપુર**ના સંબંધમાં આટલી વાત જાણવાજોગ છે કે તે પોતે રોમ કે બીજા શત્રુઓ ઉપર લડાઇ લઇ ગયો ન હતો, પણ તેને નાદાન જાણીનેજ જુદી જુદી તરફથી શત્રુઓ તેનું રાજ્ય જીતવા ઉતરી પડયા હતા. આવા લોભી શત્રુઓમાંનો સર્વથી પહેલો તો આર્મીન્યાનો રાજી હતો, જેણે **શાપુર**ની નાદાનીની તક લઇને સ્વતંત્ર થવા ચહાયું. પણ આપણા જવાન પાદશાહે બાહદુરી દેખાડીને આર્મીન્યા ખાતેનો બલવો બેસાડી દીધો. આ બલવો બેસી ગયો કે હાત્રા અથવા અલહદ્ર ખાતેના આરબ રાજા **માનીજને** ઇરાનથી સ્વતંત્ર થવા માંગ્યું, તથા મેસોપોટેમ્યાનો મુલક હાથ કરી લીધો. હાત્રાના લોકો કેટલા બળવાન હતા તે આપણે છેલ્લાં થોડાંક પ્રકરણોમાં અછી રીતે જોયું છે. તેમનો મજબૂત કિલ્લો રૂમી શેહનશાહ **ત્રેજન** પણ લેવા પામ્યો ન હતો. તોપણ **શાપુર** નાની વયનો હોવા છતાં કેટલો બાહદુર હશે તે આ ઉપરથી જણાય છે કે તે આ કિલ્લો લેવામાં ફતેહ પામ્યો. તેણે અલહદ્રના રાજાને હરાવ્યો, મેસોપોટેમ્યાનો પ્રાંત પાછો સર કર્યો અને રાજાનો મુલક લઇ મૂકયો. કહે છે કે રાજાની બેટીએ ઇરાનની રાણી થવાની લાલચે પોતાના બાપને પકડી આપ્યો હતો, જે નિમકહરામીને થકી પાદશાહે તેણીને બેજાન કરાવી હતી.

મેસોપોટેમ્યાનો પ્રાંત આગળ અશ્કાની પાદશાહોના કબજામાં હતો તે પાછળથી તેમની નબળાઇનો લાભ લઇને રૂમીઓએ લૂટી લીધો હતો. તે પ્રાંત ઉપલા આરબ રાજાને હરાવીને **શાપુરે** પોતાના તાબામાં કરી લીધો તેથી રૂમીઓને ભારી ગુસ્સો ચહડયો, અને તેમનો શેહનશાહ **ગોર્ડિયન**, જે ઇરાનના પાદશાહ કરતાં માત્ર બેજ વરસ વડો હતો, તે **શાપુર** સાથ લડવા એશિયા ખાતે આવ્યો. પણ તે આગમજ તેનો સરદાર પાદશાહના હાથ ઉપર માર ખાઇ ચૂકયો હતો, અને ઘણાં શેહેરો ઇરાની લશ્કરના હાથમાં આવી ચૂક્યાં હતાં. હવે જ્યારે **ગોર્ડિયન** જાતે લડવા આવ્યો ત્યારે તેની જોકે તેનો સસરો હતો તેણે રૂમી શેહરો પાછાં જીતી લીધાં, એટલુંજ નહિ પણ હવે પોતાની પેદરપે હાર થતી જોઇને **શાપુર** મેસોપોટેમ્યા પડતું નાખીને પોતાનાં પાયતખ્ત મદાદન ખાતે આવતો રહ્યો. પણ એટલામાં

શેહનશાહનો સસરો માર્યો ગયો અને **ફિલિપ** નામે એક સરદારે **ગોર્ડિયન**નું પોતાનુંબી ખૂન કરીને પોતે નવો શેહનશાહ થયો. તેણે પાદશાહ **શાપુર** રાજી થાય એવી રીતના કોલકરાર કરવા માંગ્યા અને એ રીતે સુલેહ થઇ. રૂમી લખનારાઓ મુજબ આર્મીન્યા ઇરાનને આપવું અને મેસોપોટેમ્યા રોમને આપવું એવા કરાર થયા હતા. પણ એ કરારોથી ઇરાન કદી રાજી થાય એમ ન હતું, કેમકે જયારે પહેલો પ્રાંત ઇરાનના તાબામાંજ હતો ત્યારે તે **શાપુર**ને આપી દીધેલો કેમ કહેવાય?

આ બનાવ પછી ૧૪ વરસનો ગાળો પડે છે, જે પછી રોમ અને ઇરાન વચ્ચે પાછું મોટું યુદ્ધ જાગ્યું. આ યુદ્ધમાં **શાપુરે** પોતાની બળત્વારી એટલી બધી બતાવી કે તેથી એશિયામાંજ નહિ પણ યુરોપમાં પણ ધાસ્તી પેદા થઇ. ઉપલી મુદતમાં રોમખાતે ૬ શેહનશાહો બદલાઇ ગયા અને **વેલેર્યન** નામે ૬૦ વરસનો જઇફ સરદાર તખ્ત ઉપર આવ્યો. આ એક નાના અધિકાર ઉપર શેહનશાહની પદવી સુધીના મરતબાએ ધીમે ધીમે ચહડેલો ધણી હતો તેથી તે સઘળી જાતની ખબરદારી જોડે નેકી અને નીતિ માટે વખણાઇ ગયો છે. આ શેહનશાહના અમલને દરમયાન **શાપુરે** એકવાર ફરીને નદી પસાર કરી મેસોપોટેમ્યામાં પગ મૂકયો અને આગળ જીતેલાં શેહેરો પાછાં તાબે કીધાં. આ વેળા એશિયા માંહેલા રૂમી પ્રાંતોનું મુખ્ય શેહેર એન્ટીઓક અથવા અન્ટાકિયા ગણાતું હતું. એ પાયતખ્ત પણ શાપુરે જીતી લીધું ત્યારે શેહેનશાહ ગભરાયો, અને રફતે રફતે સઘળા રૂમી પ્રાંતો જતા રહેશે એમ સમજીને પોતેજ લડવા આવ્યો. તેણે પાયતખ્ત પાછું મેળવ્યું ખરૂં, પણ વધુ જીત કરવાની તેની સર્જત ન હતી. તેનું લશ્કર ઘેરાઇ ગયું અને તે પોતે સપડાઇ ગયો. **શાપુર**ને તેણે મોટી બક્ષેશો આપવા માંગી પણ તે કબૂલ નહિ રાખતાં પાદશાહે તેને પોતાનો બંધવો બનાવ્યો.

વેલેર્યને પોતાના બેટા **ગૅાલયેનસ**ને પોતાની જોડે તખ્ત ઉપર બેસાડયો હતો, પણ તેની સામે રૂમી તખ્તને માટે **મેક્રિમસ** નામે સરદારે માથું ઉંચકયું. **શાપુરે** આ બેઉમાંનાં એકનેબી કબૂલ નહિ રાખતાં રૂમી પાયતખ્ત અંટાકિયાની પોતાની ફતેહ સહેલ કરી આપવા ત્યાંના એક સરદાર **સિરિયેડિસ**ને શેહનશાહી પદ બક્ષ્યું, અને તેને કમબખ્ત **વેલેર્યને** પોતેબી કબૂલ રાખ્યો. **શાપુરે** હવે પોતાની ફતેહ આગળ લંબાવીને અંટાકિયાનો ત્રીજી મરતબે કબજો લીધો, જયાંથી કેપેડોશિયામાં દાખલ થયો અને ત્યાંનાં પાયતખ્ત કયસરિયાનો કબજો લીધો, અને પછી આખો સીર્યા દેશ તાબે કીધો. તે હવે આખા એશિયા મૈનરનો ધણી થવા પામ્યો, તોપણ પાલ્મીરાના આરબ રાજા **ઓડિનેથસે** તેને બહુ હેરાન કીધો. એ રાજા સ્વતંત્ર હતો, કેમકે તે બાહદુર હતો. તોપણ તેણે **શાપુર** ઉપર કીમતી હદિયો મોકલાવી તેની દોસ્તી ઇછી. પાદશાહે તેનો તુચ્છકાર કીધો, જે ઉપરથી તેણે શાપુરને પોતાનાં પાયતખ્ત ખાતે પાછા ફરતી વેળા તેની પુઠ પકડીને ઘણો પજવ્યો.

રૂમીઓ ફરિયાદ કરી ગયા છે કે **શાપુરે** તેમના કેદ પકડાયલા શેહનશાહ **વેલેર્યન** ઉપર ઘણું ઘાતકીપણું ગુજાર્યું હતું. પણ એ સઘળી ફરિયાદો તદન બનાવટ ભરેલી સાબેત થઇ છે અને આજના તવારીખનવેશો તે વાજબીની રાહે હસી કહાડે છે. ફકત એટલુંજ સિધ્ધ થયલું જણાય છે કે **શાપુર** પોતાના આ જઇફ પણ મોટા હરીફને પોતાનો બંધવો ગણી તેમજ તેની સાથ વર્તતો હતો. પણ **ફિર્દુસી**ને આધારે તો આપણ અહીં સુધી કહી શકીશું કે પાર્સી પાદશાહ પોતાના આ શેહેનશાહ કેદી સાથ ઘણીજ તારીફ લાયક રીતે વર્તતો હતો. આપણો શાયર તેને **બજાનુસ**ને નામે ઓળખાવી લખે છે કે **શાપુર** જ્યાંબી જતો ત્યાં **બજાનુસ** (**વેલેર્યન**) ને પોતાની જોડે લઇ જઇ તેની સલાહ લેતો હતો. વળી તેણે કારુન નદી ઉપર એક મોટો પુલ **બજાનુસ**નીજ દેખરેખ તળે બંધાવ્યો, અને તે પછી તેણે તેને પોતાને વતન જવા દીધો હતો. સિકાઓની શોધ ખોળ કર-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નાર મી૦ **એડવર્ડ ટૉમસ** મુજબ પાર્સી પાદશાહ પોતાના હરીફને એટલું બધું માન આપતો હતો કે **શાપુરે** પોતાના અનેક લેખોમાંના એકમાં **વેલેર્યનને** "આચાર્યોનો આચાર્ય" એ નામે ઓળખ્યો છે, કેમકે એજ નામે રૂમી શેહેનશાહો ઓળખાતા હતા. **રૉલિન્સન, ગિબન, ટૉમસ** વગેરે ઘણા સુધા લખનારાઓ **શાપુરના વેલર્યન** ઉપરના જુલમાતની વાતો એકસરખી રીતે તુછકારી કહાડે છે, અને **શાપુરે** કોરાવેલા નક્ષોમાં એવા જુલ્માત સાબેત કરનારો એક પણ ચિતાર જણાતો નથી. **વેલેર્યન** પાસે બંધાવેલા ઉપલા પુલને માટે કહે છે કે આજેબી તે "બંદે કયસર"ને નામે ઓળખાય છે—અને તેને એ નામ રૂમી શેહેનશાહની યાદગારી માટેજ આપેલું દિસે છે.

પાદશાહ **શાપુરે** કેટલાંક શેહેરો વસાવ્યાં હતાં, જેઓમાં ત્રણને તેણે પોતાનાંજ નામથી ઓળખાવ્યાં હતાં. તેણે પર્વતો ઉપર પોતાની ફતેહની યાદગારીમાં કેટલાક લેખો કોતરાવ્યા છે અને નક્ષો ચિત્રાવ્યા છે. શાપુર શેહેરની પડોશમાંજ આ નક્ષો હોવાથી તે "નક્ષે શાપુર"ને નામે આજ સુધી મશહુર છે. તેના સિકાઓ ઉપરથી તેને અને તેના બાપને માથેનાં તાજમાં કેવો ફર્ક પડી ગયો હતો તે જણાય છે. **શાપુર** અને તેની પછીના કેટલાક સાસાની પાદશાહોનાં તાજ ગોળ દડા અથવા ઉંચી કોલાહ જેવી ટોપીમાં બદલાઇ ગયલાં જણાયાં છે.

શાપુરે પોતાના ૩૧ વરસના અમલને દરમયાન જેમ ઇરાનની આબરૂ વધારી હતી તેમ પોતાના બાપે સ્થાપેલા નવા જરતોસ્તી મજહબને એક મોટાં ભયમાંથી બચાવી લીધો હતો. **માની** નામે એક ચિતારાએ પોતાનો નવો મજહબ ચાલુ કરવા માંગ્યો હતો. તે એક ખ્રિસ્ટીધર્મ ગુરૂ થયો, પણ તેને સઘળા ધર્મોમાંથી એક નવોજ મજહબ ઉપજાવી કહાડવાનું સુઝ પડયું, અને તે બાબેની તેણે એક પોથી લખી. તેણે **શાપુરને** પોતાના નવા ધર્મ તરફ લલચાવ્યો, પણ પછી તરત તેની ઠગબાજી જાહેર થઇ અને પાદશાહે તેને દેશ નિકાળ કીધો, અને જરતોસ્તી મજહબને આગળ વધારવાની પોતાના બાપની કોશેશને પગલે ચાલી ઘણી મદદ આપી. તેના ઉપર ખ્રિસ્ટી હોવાનું તોહમત મૂકાયું છે, અને તે વાતની સચાઇ તેના ચોકસ લેખો ઉપરથી દેખાડી આપવાની તજવીજ થાય છે, પણ તેને કશો ટેકો મળ્યો નથી.

ફસલ ૩—નબળા પાદશાહોનો પહેલો તબકકો.

(ઇસ્વી ર૭૧ થી ૩૦૫)

શાપુર પછી ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર થોડાક એવા પાદશાહો આવ્યા કે જેઓ તેની અને **અર્દશીરની** ખાસિયતથી તદન જુદાજ હતા. એઓમાંનો પહેલો

હોરમજ ૧

હતો, જે માત્ર એકજ વરસ રાજ્ય ચલાવવા પામ્યો હતો. આ પાદશાહના જન્મની કહાણી પણ **ફિર્દુસી** તેના બાપના જેવીજ આપે છે. તે પોતાના બપાવાના એક શત્રુ **મેહરક નુશ જાદની** બેટીનો બેટો હતો, જેણી ઉપર ફિદા થઇ શાહજાદા **શાપુરે** પાદશાહ **અર્દશીરથી** છુપી શાદી કીધી હતી. એ વેળા તે તેણીનું ખાનદાન પિછાનતો ન હતો, પણ જ્યારે તે તેના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે પોતાની શાદીની વાત પાદશાહથી સદાની છુપી રાખી. પણ અંતે એ બિના જાહેર થયા વિના રહી નહિ. પાદશાહ **હોરમજને** માટે કહે છે કે પોતાના બાપે દેશનિકાળ કહાડેલા ખોટા પેગામ્બર **માનીને** પાછો બોલાવી તેને રહેવા માટે એક કિલ્લો આપ્યો હતો. પણ તેની પછી તેના બેટા અથવા ભાઇ

બેહરામ ૧

તખ્તે આવ્યો તેણે આ **માનીને** તેનાં કર્તુકોની સજાએ પુગાડયો. તેણે તેના ધર્મથી જરતોસ્તી ધર્મને હાણી પુગશે એમ ભય ખાઇને **માનીને** ફાંસી દીધો, અને કહે છે કે તેનું ચામડું કહ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ડાવીને તેમાં ખુશબો ભરી શેહરના દરવાજા ઉપર લટકાવ્યું.

પેલ્મીરાના આરબ રાજાનું **ઓડિનેથસનું** તેના ભત્રિજાએ ખૂન કીધા પછી તેની જવાન ખુબસુર્ત રાણી **ઝેનોબ્યા** રાજ્ય ચલાવતી હતી, પણ તેણીએ એકવાર રૂમી લશ્કરને માર આપેલો હોવાથી શેહેનશાહ **ઓરેલ્યન** તેણીને સજા કરવા એશિયામાં દાખલ થયો અને તેણીને લડાઇમાં હરાવી નાસી જતી પકડી, તથા સોનાની બેડીઓ નાખીને રોમ લઇ ગયો. તેણીને પાદશાહ **બેહરામે** સહેજ મદદ આપી હતી, તથા તેણીને પોતાની દરબારમાં આશ્રો આપવાની હા પાડી હતી. આ ઉપરથી રૂમીઓએ ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લાવવાની ભપકી આપી, પણ **બેહરામે** હદિયો મોકલી **ઑરેલ્યન** સાથ દોસ્તી કરી નાખી.

બેહરામે (ઇસ્વી ૨૭૨ થી ૨૭૫ સુધી) ત્રણ વરસ રાજ્ય કીધું, જે પછી તેનો એજ નામનો બેટો

બેહરોમ ૨

ને નામે તખ્તે આવ્યો. આ પાદશાહના વખ્તમાં નોંધવાલાયક એકજ બનાવ જાહેર થયો છે અને તે રૂમીઓની ચહડાઇવેળા પાદશાહની નબળાઇને લીધે આર્મીન્યાનો પ્રાંત ઇરાનના હાથમાંથી જતો રહેવાનો દુખ ભરેલો બનાવ છે. એ વેળા એ પ્રાંત સ્વતંત્ર થયો તે પાછો સાસાની પાદશાહોના કબજામાં અસલ હતો તેમ આવવા પામ્યોજ નહિ, તો જોકે તેના કબજા માટે તેઓએ રોમ સાથ છેલી ઘડી સુધી જેવી તેવી લડાઇઓ ચલાવી ન હતી. તેનાં તખ્ત ઉપર તેનો બેટો

બેહરામ ૩

આવી બેઠો, પણ એ બાપડાને તખ્ત ભાવતું ન હતું, માટે જબરદસ્તીથી તે તેને આપવામાં આવ્યું અને તેના તરફની નાપસંદગી તથા ધિકારને લીધો એ ચાર મહિનામાંજ તેનું મરણ નિપજ્યું, અને તખ્ત

નરસી

(ઇસ્વી ૨૯૩ થી ૩૦૧)

પાદશાહને મળ્યું, જે તેના કોરાવેલાં લેખો મુજબ પાદશાહ **અર્દશીરનો** નબીરો અને **શાપુરનો** બેટો હતો, જે આ વેળા મોટી ઉમરે પહોંચેલો હતો માટે તખ્ત નાપસંદ કરનાર પાદશાહના બેટાઓ કે ભાઇઓ નહિ હોવાથી જેમ **નરસી** તેમજ **હોરમજ** નામે રાજવશીઓએ તખ્ત માટે દાવો ઉઠાવ્યો હતો, જેઓમાં **નરસી** પાદશાહ થવા પામ્યો ત્યારે **હોરમજ** પ્રદેશી પ્રજાઓની મદદ લઇ ઇરાન ઉપર હુમલો લાવ્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો.

નરસી પોતાના બાપ અને બપાવા જેવોજ બાહદુર હતો. પાદશાહ **બેહરામ** ૨ જાએ આર્મીન્યા પ્રાંત ખોઇ દીધો હતો તે પાછો મેળવીને ઇરાનને લાગેલી નામોસી ધોઇ નાખવાની તેણે કમર બાંધી. તે પ્રાંતમાં **અર્દશીરે** ઉઠાડી મુકેલા રાજા **ખુસરોનો** બેટો **તીરદાદ** રોમના તાબેદાર દાખલ અમલ ચલાવતો હતો, અને તે મીડયાનો ઇરાની પ્રાંત વખ્તેવખ્તના દરોડાથી ખરાબ કરતો હતો. આ તેનાં પાપોની સજા કરવા **નરસી** આર્મીન્યા ખાતે લશ્કર લઇ ગયો, જે ઉપરથી **તીરદાદ** નાસીને રોમ ગયો અને આર્મીન્યા એકવાર ફરીથી ઇરાનના કબજામાં આવ્યું. **નરસી** પાદશાહ જેફ હતો તોપણ તેણે હવે બળત્વારીથી મેસોપોટેમ્યા જીતી લઇ રૂમી પ્રાંતો અને સીર્યામાં ખરાબી પાંથરવા માંડી. અહીં રૂમી સરદાર **ગેલેર્યસ** તેની સામે લડવા આવ્યો. બંને વચ્ચે ત્રણ જબરી લડાઇઓ ચાલી, જેમાંની છેલીમાં રૂમીઓએ જબરો માર ખાધો, સરદાર નાસી ગયો અને તેનું લશ્કર કપાઇ ગયું. બીજે વરસે તે પાછો લડવા આવ્યો, પણ તે બાએ તેણે ઇરાની પાદશાહને કેવળ બેખબર રાખ્યો. તેણે પોતાની નાસભાગ પછી સુલેહ કીધી હતી માટે તેજ સુલેહના વાવટા સાથ આર્મીન્યામાંથી રસ્તો લઇ તે ઇરાન ઉપર ઉતરી પડયો, અને ઇરાનીઓ તેની સાથની સુલેહ ઉપર મુસ્તાક હતા તે તકનો દગા ભરેલો લાભ લઇ તે તેમની ઉપર ઉતરી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પડયો, અને વગર તૈયાર થયલા પાર્સીઓને ભડકાવી માર્યા, તેમને છેક મીડયા સુધી નહસાડીને પછી તેણે આર્મીન્યાનો પાછો કબજો લીધો, અને હિચકારા **તીરદાદને** ત્યાં એકવાર ફરીને પોતાનાં પુતળાં દાખલ તખ્તનશીન કીધો. હવે **નરસીને** સુલેહ કરવાની ફરજ પડી, જેમાં મુખ્ય એ હતી કે ટૈગ્રીસ નદીને હવેથી રોમ અને ઇરાન વચેની સરહદ ગણવી, એ નદીની પશ્ચિમ બાજુનાં પાંચ પ્રગણાઓ તથા સૈબીર્યાનો પ્રાંત રૂમીઓને હવાલે કરવો, અને આર્મીન્યા ઉપરથી તેઓએ હાથ ઉઠાવીને તેની હદ મીડયાના જીન્થા નામે કિલ્લા સુધી વધારી આપવી. આ કઠણ શરતો કબૂલ રાખ્યા વિના જૈફ પાદશાહે છુટકો જોયો નહિ, પણ એથી તેણે પોતાને બહુ નામોસી લાગેલી જોઇ. તેણે તખ્ત પોતાના બેટા

હોરમજ ૨

ને હવાલે કીધું અને પોતે એકાંત જીંદગી ગુજારવા લાગ્યો. આ નવા પાદશાહે (ઇસ્વી ૩૦૧ થી ૩૦૯ સુધી) માત્ર આઠ વરસ અમલ ચલાવ્યો, કેમકે તખ્તે બેઠો ત્યારે તે અધોડ વયે પુગેલો હતો. તેનો અમલ શાંતિ ભરેલો હતો, જે દરમયાન તેણે કેટલાંક શેહેરો વસાવ્યાં, મેહેલો બાંધ્યા અને સમાર્યા, અને રૈયતોને વાજબી ઇનસાફથી ખુશખુશ કરી નાખી. પાયતખ્ત ખાતે બાંધેલાં ઇનસાફનાં નવાં મકાનમાં તે પોતેજ વાજબી ન્યાય તોળવા બેસતો હતો. તેની પછી તેનો બેટો **હોરમજ** તખ્તનશીન થવો જોઇતો હતો, પણ તે શાહજાદો યુનાની સાહિત્ય અને રીતભાત ઉપર ફિદા હોવાથી દરબારીઓએ એકસંપ થઇ તેને તખ્ત નહિ આપતાં કેદ કીધો અને પોતેજ અધિકાર ચલાવવા માંડયો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૨૩.

મહાત્મા શાપુર.

(ઇસ્વી ૩૦૯ થી ૩૭૯ સુધી.)

૧—બાળક પાદશાહ—દરબારીઓના અમલમાં ઈરાન ઉપર ધુજારા—શાપુર શત્રુઓને હરાવે છે—ઈરાની ખ્રિસ્ટીઓ ઉપર જુલ્માત—કૉન્સ્ટેન્ટૈનસ શેહેનશાહનું નાસુ—શાપુરની બતંગ હાલત—રૂમી મુલુકો ઉપર તેની ચહડાઈ—શેહનશાહની સતા સામેના તેના પ્રપંચો—નસીબનના ત્રણ ત્રણ મરતબેના ઘેરા—સિંગારાની લડાઈમાં રૂમીઓની હાર—આર્મીન્યા તાબે કરવાની તદબીર—જંગલી તુરાનીઓનો દરોડો—રોમ સાથ નવી લડાઈઓ—રૂમી શેહેનશાહની પાયતખ્ત ઉપર ચહડાઈ—તેની શર્મિંદગી ભરેલી નાસભાગ અને મરણ—તેનાં ખરાં દિસતાં કારણો—નવો શેહનશાહ ઈરાનને લાભકારક શરતો કરે છે—આર્મીન્યાના રાજાને સજા—રોમ સાથ નવી લડાઈ—શાપુરનું મરણ.

૨—નબળા પાદશાહો—અર્દશીર ૨ જો—તેનાં ભલાં કામો—આર્મીન્યાની તાબેદારી—એ દેશની રોમ અને ઈરાન વચ્ચે વહેંચણી—શાપુર ૩ જો—તેનો નક્ષ—તેનું અકસ્માતિક મરણ.—બેહરામ કેર્માનશાહ—આર્મીન્યામાં તેની યાદગાર ફતેહ—તેની મોહોર.—યઝદેજર્દ ૧ લો—રોમને તાબે કરવાની તેને મળેલી અછી તક—રૂમી શેહનશાહ તેના સ્વાધીનમાં પોતાનો બેટો આપી જાય છે—જરતોશ્તીઓ અને ખ્રિસ્ટીઓની કતલ—પાદશાહનું મરણ.

ફસલ ૧—એક બળિયા પાદશાહની બળવાન ફતેહો.

રોમ પાસે ઇરાનની મોટાઇ કબૂલ કરાવનાર પાદશાહ હવે ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર આવી બેઠો. તે માજી પાદશાહનો તેનાં મરણ પછી જન્મેલો બેટા હતો. તેના જન્મ આગમજ તેની માતાને માથે તાજ મૂકવામાં આવ્યું, અને હજી તો તે બાળક ૪૦ દિવસનો નહિ થયો એટલાંમાં તેનાં માથાં ઉપર તાજ મૂકવાની ક્રિયા કરવામાં આવી. ઇરાનનું તખ્ત પાદશાહ વિનાનું રહેવાથી દેશમાં બખેડા ઉઠે અને ભલતા દાવાદારો ઉભા થવાનો સદા સંભવ રહેતો હતો તે ઉપરથી ઉપર મુજબ દરબારીઓએ ઉતાવળ કરેલી જણાય છે.

જે **શાપુર ૧ લા**ની બાળ વયમાં બન્યું હતું તેજ **શાપુર ૨ જા**નાં બચપણમાં પણ બન્યું; એટલેજે શત્રુઓ ઇરાન ઉપર ચોતરફથી હુમલા લાવ્યા. પ્રથમ મેસોપોટેમ્યાના **ટાયર** નામે એક સરદારે બંડ ઉઠાવ્યું, જેણે મદાઇન ઉપર હુમલો કરી નાના પાદશાહની એક સગીને લૂટી લઇ ગયો. બીજી તરફ ઇરાની અખાત તરફથી આરબોએ તુફાનો જગાડયાં. પણ વજીરોમાં આ બંડો બેસાડી દઇ બલવાખોરોને સજા કરવા જેટલી શક્તિ નહિ હોય તેમ ૧૬ વરસો સુધી આમ શત્રુઓના દરોડા ખમ્યા કીધા અને તેમને લૂટફાંટ કરવા દીધી. હજી સુધી રાજ વહીવટ તેમનાજ હાથમાં હતો, અને તે જવાન પાદશાહને આપી દેવાને તેઓ નારાજી હતા. પણ **શાપુર** બાળપણથીજ પોતાના નામરાસિયા નેયાગાન જેવોજ બાહદુર હતો, માટે દરબારીઓ તેને તખ્ત છોડી પાયતખ્ત ખાતેથી બહાર નિકલવા દેતા ન હતા તે છતાં એક વાર તેમની દરકાર વિના તે લડાઇમાં ઉતરવાને તૈયાર થયો, અને જે દુશ્મનો દેશ ઉપર હુમલો લાવી સરહદ ઉપરનાં શેહેરો અને કિલ્લાઓ પચાવી બેઠા હતા તેમની ઉપર હુમલો લઇ જઇ તેમને તેણે મારી કહાડયા, એટલુંજ નહિ પણ તેમના પોતાના મુલકો ઉપર હુમલો લઇ જઇ તેમને હરાવ્યા. **ટાયર**ના પણ તેણે એવાજ હાલ કીધા. તે પોતે કેદ પકડાયો, અને **શાપુરે** તેનો જીવ લીધો.

આ ફતેહ પછી જવાન પાદશાહ એક લ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લશ્કરી કાફલો તૈયાર કરી ઇરાની અખાતને માર્ગે આરબસ્તાનના કાંઠા ઉપરના જે જે રાજાઓ ઇરાન ઉપર ચહડી આવ્યા હતા તેમને સજા કરવા દોડયો. તેણે તેમના મુલુકોમાં એટલી તો ખરાબી પાંથરી નાખી કે તેઓ તેનું નામ સાંભળતાંજ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા. તેઓ તેની બાહદુરીને લીધે તેને "જુલકતાફ" (યાને "ખભાં ભાંજનાર સાહેબ") ને નામે ઓળખવા લાગ્યા. આનું કારણ એ કહેવાય છે કે ઇરાની સિપાહીઓ આરબ શત્રુઓનાં ખભાંઓમાં સુરાખ પાડી તેમાં દોરી પોતા અને તેમને ઘાતકીપણે ઘસડતા હતા, તથા તેમનાં ખભાં ભાંજતા હતા!

શાપુર જરતોસ્તી ધર્મના ફેલાવાને માટે બહુ આતુર હતો. આ વેળા ઇરાનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ બહુ વધી ગયો હતો, અને ઘણા ઇરાનીઓ જરતોસ્તી દીનને બદલે ખ્રિસ્તી દીન કબૂલ કરતા હતા. આ સઘળું અટકાવવા માટે **શાપુરે** ખ્રિસ્તીઓની કતલ ચલાવવા માંડી, વટલી ગયલા જરતોસ્તીઓ જો પાછા દીનમાં નહિ આવતા, તો તેમના ઉપર કરના બોજા વધારવામાં આવતા, અને તેઓ જ્યારે આ સઘળાં સામે રોમના શેહેનશાહો ઉપર ફરિયાદ મોકળાવી તેની મદદ માંગતા ત્યારે તે તેમને કાપી નાખવા ફરમાવતો. ધર્મનાં છુટાપણાંને કચડી નાખનારા આ ઘાતકી હુકુમોથી ઇરાનને હવે રોમ સાથ સળગ્યું, અને બંને દેશો વચે જબરાં જંગો બરપા થયાં.

આ વેળા રોમનો શેહેનશાહ **કૉન્સ્ટેન્ટૈન** હતો. ત્યાંના શેહેનશાહો હમણા ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલવા લાગ્યા હતા. આગળ તેઓ એ ધર્મના શત્રુ હતા અને તેઓએ તે પાળનારાઓની જબરી કતલ વખ્તેવખ્ત ચલાવી હતી. પણ હવે મામલો ફરી ગયો હતો. હાલનો શેહેનશાહ પોતે થોડીજ મુદત ઉપર આ નવી દીનમાં દાખલ થયો હતો. તેને કાને જ્યારે ફરિયાદ આવી કે **શાપુરે** સિલ્યુસ્યાના ધર્માધ્યક્ષને કતલ કરી દેવળોની મિલકતો જપ્ત કીધી છે અને તેમના દરવાજાને તાળાં માર્યાં છે, ત્યારે **કૉન્સ્ટેન્ટૈને** પ્રથમ એક નમનતાઇ ભરેલું નામુ લખી **શાપુરને** અરજ કીધી કે તેણે પોતાની પ્રજાઓને તેમને ગમે તે મજહબ પાળવા દેવો અને ખ્રિસ્તીઓ ઉપર રેહેમ નજર રાખવી. પણ ઇરાનના પાદશાહે પોતાના નેયાગાનોના મજહબને સર્વોપરી ગણીને શેહેનશાહની સલાહ કબૂલ રાખવાની ના પાડી અને લડાઇ કરવાને તૈયાર થયો. તોપણ રોમ સાથનાં યુદ્ધમાં ઉતરવાને **શાપુર** તૈયાર ન હતો. તેને રોમની અનેક પ્રકારની બિક હતી. તેનો વડો ભાઇ **હોરમજ**, જેને દરબારીઓએ તેના જુલ્માતને લીધે તખ્ત નહિ આપતાં કેદ કીધો હતો, તે પોતાની બાયડીની તદબીરથી ૧૪ વરસોનાં કેદખાનાં પછી નાસીને રૂમી શેહનશાહને આશ્રે ગયો હતો, જેની પુઠે **શાપુરે** તેની આ બાયડીને પણ મોકલી આપી હતી. હવે આ શાહજાદા **હોરમજને** લશ્કરી મદદ આપીને શેહેનશાહ ઇરાનનું તખ્ત લેવા ઉશ્કેરી માંહોમાંહેની લડાઇ બરપા કરાવશે અને પછી એ રીતે પોતાને નબળો કરીને તે તેને મનગમતી શરતો કબૂલ કરાવી લેશે,—એ સઘળી જવાન પાદશાહની ફિકરો હતી. વળી અત્યાર આગમજ **શાપુરે** રૂમીઓ કનેથી પોતાના બપાવા **નરસીએ** આપી દીધેલાં **ટૈગ્રીસ** નદીની પેલી બાજુનાં પાંચે પ્રગણાઓની માંગણી કીધી હતી, અને તે જો નહિ આપી દેવામાં આવે તો લડાઇની ધમકી દેખાડી હતી. તે ધમકી પણ હજી સુધી આ પાદશાહ અમલમાં આણી શકયો ન હતો, કેમકે હજી સુધી તેની હાલત એક મોટાં જંગમાં ઉતરી શકાય એવી ન હતી.

શાપુરની હાલત આવી હતી તે છતાં તે લડાઇનો સુકો દમ આપ્યો જાય છે એમ સમજીને રૂમી શેહેનશાહ પોતેજ હવે ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લાવવાને તૈયાર થયો, પણ તે આગમજ તેનું મરણ નિપજ્યું. હવે રોમની મોટી શેહેનશાહાત બે ભાગોમાં વહેંચાઇ ગઇ, અને પશ્ચિમની શેહેનશાહાતનું પાયતખ્ત કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ શેહેર બન્યું, જેને અસલ રોમની ઢબછબ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉપર બાંધીને "નવાં રોમ" નું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. પણ પાછળથી મરનાર શેહનશાહનાં નામ ઉપરથી તે કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલને નામે આજ સુધી ઓળખાવા લાગ્યું છે. શેહેનશાહનાં મરણ પછી તેનું રાજ્ય તેના ત્રણ બેટાઓએ વહેંચી લીધું, જેઓમાંના વડાનું નામ **કૉન્સ્ટેન્શ્યસ** હતું અને તે થ્રેસ તથા એશિયાના પ્રાંતોનો હાકમ હતો. તે માત્ર ૨૧ વરસનો હતો. જોકે આર્મીન્યા આ વેળા રૂમીઓના કાબુમાં હતો, તોપણ ત્યાંના રાજા **તીરદાદ**નાં મરણ પછી એ દેશમાં માંહોમાંહેની ધર્મ સંબંધી લડાઇ જાગી હતી અને ખ્રિસ્ટીઓ તથા અસલ ધર્મવાળાઓ એકેકના હાથ ઉપર કપાઇ મરતા હતા. **તીરદાદે** પોતે આ કતલ બરપા કીધી હતી. તે પ્રથમ ખ્રિસ્ટી મજહબની વિરૂધ હતો ત્યારે તે તેમને કાપી નાખતો હતો, પણ પાછળથી એ મજહબ એખ્ત્યાર કરીને તેણે અસલ મજહબવાળાઓની કતલ ચાલુ કીધી અને તેમનાં ગામો બાળી નાખવા માંડયાં. **તીરદાદ**નાં મરણ પછી તેના બેટા **ખુસરો**ને રૂમીઓએ તખ્તનશીન કીધો, પણ તે એટલોબધો ઐયાસી હતો કે જ્યારે **શાપુર** તેની સામે લડાઇ લઇ ગયો ત્યારે તેણે આજરબાઇજાનનો પ્રાંત એ પાદશાહને હવાલે કરી તથા દર સાલ તેનેજ ખંડણી ભરવાનું કબૂલ કરીને શેતાન ડાવો કીધો.

આ સહેલ ફતેહ પછી **શાપુર** હવે રૂમી મુલુકો ઉપર ઉતરી પડયો. તેણે આર્મીન્યાને પોતાની બાજુએ કરી લીધું, જીતી લીધેલી આરબ પ્રજાઓને તેણે પોતાની મદદમાં રાખી, તેઓ મારફતે રૂમી પ્રાંતોમાં ફેસાદ બરપા કરાવ્યો, અને અર્માનીઓને ઉશ્કેરી તેમના પ્રાંતમાં ખ્રિસ્ટીઓ સામે બંડ ઉભું કરાવ્યું. ઇસ્વી ૩૩૭નું વરસ રોમ સાથની મોટી લડાઇનું પહેલું સાલ હતું, જે વરસમાં **શાપુરે** ઉપર મુજબની તદબીરો રચીને વધારે કશું કીધું નહિ. આમ હોવાથી તેના શત્રુએ પોતાની સત્તા સામેના સઘળા ફેસાદો નરમ પાડી દીધા, આરબોને પોતાની તરફ પાછા ખેંચી લીધા, અને નદીની આ બાજુએ ઇરાની સરહદ ઉપર નવા કિલ્લા બાંધ્યા. આમ જોઇને **શાપુરે** બીજે વરસે ફરીથી રૂમી પ્રાંતોમાં દાખલ થઇ તેમને વેરાન કીધા; તથા નીસીબીસ અથવા નસીબનના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. આવા ઘેરા પાદશાહને એ મજબૂત કિલ્લા ઉપર ત્રણ મરતબે નાખવા પડયા પણ તેમાં ઘણા મહિનાઓની મુદત વહી ગયા છતાં **શાપુર** ત્યાંના લોકોને તાબે કરી શકયો નહિ. એમ છતાં પણ રૂમીઓ સાથ તેને અનેક લડાઇઓ થઇ, જેમાંની એક જાણીતી સિંગારાની લડાઇ હતી (ઇસ્વી ૩૪૮), જેમાં રૂમીઓની જબરી હાર થઇ. વળી એજ ઘેરાઓને દરમયાન પાદશાહે આર્મીન્યાને તાબે કરવાની એકવાર ફરીને કોશેશ કીધી. પણ આ કામમાં જ્યારે તે ત્યાંના રાજા **દીરાન** તથા તેના શાહજાદા **આરસ**ને કેદ પકડવાને શક્તિવાન થયો અને પોતાનાજ ભાઇ **નરસી**ને આર્મીન્યાનું તખ્ત આપવાને તૈયાર થયો ત્યારે ત્યાંના રહેવાસીઓ સામે થયા. તેમને દુશ્મન કરવાનો આ વખ્ત ન હતો, માટે પાદશાહે અર્માની તખ્ત રાજા **દીરાન**નેજ હવાલે કરવા માંગ્યું, પણ તે બાપડાની આંખો ફોડી નાખેલી હોવાથી તેણે તે લેવાની ના પાડીને પોતાના બેટા **આરસ**ને અપાવ્યું, અને એ રીતે અર્માનીઓ **શાપુર**ની સાહેબી કબૂલ રાખી તેના મદદગાર થઇ પડયા.

નસીબનનો જે ઘેરો પડતો નાખીને **શાપુર**ને પોતાને દેશ પાછું ફરવું પડયું, કેમકે જીહુન નદીની ઉત્તર તરફ વસતા મેસેગેટી નામે જંગલી લોકો, જેઓ તુરાની તાયફાના હતા, તેઓએ ઇરાન ઉપર દરોડો પાડી લૂટફાંટ કરવા માંડી હતી, માટે ત્યાં પાદશાહની હાજરીની જરૂર હતી. એક તરફથી આ લોકો તાબે થયા કે બીજી તરફથી આર્મીન્યાના નવા સ્થાપેલા રાજા **આરસ**ની પાદશાહ તરફની નિમકહરામી જાહેર થઇ. તેણે શેહનશાહ **કૉન્સ્ટેન્શ્યસ**ની તાબેદારી કબૂલ રાખી તેની કોઇ સગી સાથ શાદી કરવાની ખુશી દેખાડી, અને તે રૂમીએ પોતાના એક મરનાર ભાઇ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સાથ અદરાયલી **ઑલિમ્પ્યા** નામે બાઇને અર્માની રાજાની રાણી ગોઠવી આપી. આ શાદીથી કેવાં માઠાં ફળ નિપજશે તેની **શાપુર**ને ખબર હોવાથી તેણે આ સગાઇ ભાંજી પાડવાને બનતું કીધું, પણ તે ફોકટ ગયું.

હવે **શાપુરે** પોતાને બીજા શત્રુઓથી સ્વતંત્ર જોઇ રૂમી પ્રાંતો ઉપર એકવાર ફરીને લડાઇ લઇજવાનો કસ્દ ફાવો. એ આગમજ બંને પાદશાહો વચે સુલેહ થાય એવો તોડ કહાડવામાં આવ્યો તે નિષ્ફળ ગયો હતો. **શાપુરને** આ વેળા **એન્ટોનેન** નામે એક રૂમી ઉમરા આવી મળ્યો હતો, જેને પાદશાહે નવાજી નાખી પોતાના વિશ્વાસ તળે લીધો હતો. તેણે આપેલી સલાહો મુજબ પાદશાહે હવે કામ લીધું, અને ઇસ્વી ૩૫૯ માં અમિડાની યાદગાર લડાઇ થઇ, જેમાં રૂમીઓ હાર્યા. **શાપુરે** હવે આ શેહેરના કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો અને તેને તાબે કીધો. બીજા હાથ ઉપર આગળી લડાઇવાળું સિંગારા શેહેર તથા બેજાબ્ડીનો પ્રાંત પણ શરણ થયાં. આ સઘળી પાર્સી પાદશાહની ફતેહોથી લજવાઇને રૂમી લખનારાઓએ નહિ માન્યામાં આવે એવા કેટલાક આરંગા લગાવી દીધા છે, જે **રૉલિન્સન** જેવા તવારીખનવેશોએ હસી કહાડયા છે.

ઇસ્વી ૩૬૧ માં નવો શેહેનશાહ **જુલ્યન** થયો. હવેથી આપણે એ શેહનશાહોને આથમણ તરફની રૂમી શહેનશાહાતનાજ પાદશાહો ગણવા, અને તેમનાં પાયતખ્તને અસલ રોમને બદલે નવું રોમ અથવા કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલ સમજવું. **જુલ્યન** પોતાના દેશની ઉપલી સઘળી શિકસ્તોનું વેર લેવા માટે ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લાવ્યો. એ ચહડાઇ મોટા પાયા ઉપર રચાયલી હતી. **જુલ્યન** માર્ગમાં પોતાની સામે થતાં શેહેરો અને કિલ્લાઓ તાબે કરતો ઇરાનમાં પેઠો. એનેથનને ઘેરો નાખી તેણે તેને દગાથી હાથ કીધું; થીલુથા તાબે કરી શકાયું નહિ ત્યારે તેણે ત્યાં ઘાતકીપણું વાપર્યું, અને તેના બદલામાં કુદરતે કોપાયમાન થઇ રૂમીઓને સખ્ત તુફાન રૂપે યા નદીમાં જબરી રેલ રૂપે બહુ હેરાન કીધા. હજી સુધી **શાપુરે** તેઓની સામે થવા માટે દેખાવ દીધો ન હતો, જેથી શત્રુઓ પેરીસાબોર શેહેરને ઘેરો ઘાલી મોઘેમેલામાં દાખલ થયા. અહીંનાં ઇરાની લશ્કરે બાહદુરી દેખાડી ખરી, તોપણ **જુલ્યન** તો પાયતખ્ત મદાઇનનેજ કબજે લેવા માંગતો હતો માટે તેણે બીજી લાલચો પડતી નાખી. ટૈગ્રીસ નદી પસાર કરતાં તેને કેટલીક મુશ્કેલીઓ નડી. અહીંથી આગળ વધતો ઇરાની લશ્કરે તેને અટકાવ્યાથી એક જબરી લડાઇ ચાલી, જેમાં ભારી બાહદુરી દેખાડયા છતાં ઇરાનીઓએ મારખાઇ પાયતખ્તમાં આશ્રો લીધો. અહીં તેઓએ માથેમાથ લડવાનો નિશ્ચય કીધો. **જુલ્યન** આ પાયતખ્ત જીતવા અને ફના કરવા માટેજ આવ્યો હતો પણ કેવું નવાઇ જેવું છે કે તે તેવું કશું નહિ કરતાં એકદમ પાછો ફર્યો! રૂમી લખનારાઓ પોતેજ આમ કહી ગયા છે, અને તેનું કારણ એવું બતાવે છે કે મદાઇનને મજબૂત જોઇને શેહનશાહની તેને તાબે કરવાની છાતી ચાલી નહિ!

એવું લાગે છે કે પાદશાહ **શાપુરે** આ વખ્તે દેખાવ દેવાથી **જુલ્યન** જીવ લઇ નાહો હતો. અત્યારસુધી પાર્સી પાદશાહે પોતાના શત્રુ સામે દેખાવ કાં નહિ દીધો તેનું કશું કારણ રૂમીઓ આપી જતા નથી; પણ **ફિર્દુસી** ઉપરથી જણાય છે કે **શાપુર** તો શત્રુઓના ચેનચાળા તપાસવા જતાં એક શેહેર ખાતે કેદ પકડાઇ ગયો હતો, જયાંથી તે છુટો થયો તેવોજ દુશ્મન સામે લડવા આવ્યો; અને તે આવ્યો નહિ ત્યાંસુધી રૂમીઓ જેમ ગમે તેમ ઇરાનમાં ધસી આવવાને શક્તિવાન થયા હતા. પણ પાદશાહને છુટો થઇ પોતાની સામે આવતો જાણતાંજ **જુલ્યને** તમામ લશ્કર સાથ ઘેરાઇ જઇ નાશ પામવાની બિકથી પાયતખ્તની ફતેહ પડતી નાખીને ઉભી પૂછડીએ નાસવા માંડયું હતું. આ નાસભાગ વેળા પણ પાદશાહે શત્રુઓની પુઠ પકડી તેમને મેરંગા અને સમારાની લડાઇમાં ઉતારી પોતાનું પાણી દેખાડી

આપ્યું. આ છેલી લડાઇમાં **જુલ્યન** ઇસ્વી ૩૬૩-માં માર્યો ગયો. **ફિર્દુસી** મુજબ **શાપુરે** તેને લડાઇમાં કેદ પકડી તેના કાનો કાપી નખાવ્યા, નાકમાં દોરી પોઇ, તથા તેના બેઉ પગમાં બેડી ઠોકી બંદીખાને નાખ્યો, અને તે પછી રૂમ ઉપર પોતે ચહડાઇ કીધી.

હવે રૂમીઓ ખરેખરા આજેજ થયા. ફતેહ કરવા આવ્યા પણ ફતેહ થઈને તેઓ પડતા ખડતા અધમુઆ થઇ પોતાને વતન ચાલ્યા. તેઓએ આજેજ થઇને હવે સુલેહની ખાહેશ દેખાડી, અને જે કરાર થયા તેમાં ઇરાનને મોટો લાભ થયો. તેમાં ફરમાવ્યું હતું કે માજી પાદશાહ **નરસી**એ રૂમીઓને ટૈગ્રીસ નદીની પેલી બાજુનાં જે પાંચ ઇરાની પ્રગણાઓ આપી દીધાં હતાં તે તે માંહેલી તમામ દોલત સુધાં ઇરાનને પાછાં હવાલે કરી દેવાં; મેસોપોટેમ્યા માહેલા નસીબન, સિંગારા અને "મૂર લોકોની છાવણી" એ નામના ત્રણ કિલ્લાઓ પાદશાહને આપી દેવા; અને આર્મીન્યા સાથે હવે પછી રોમે કશી પ્રકારનો સંબંધ નહિ રાખતાં એ રાજ્યનાં તખ્તના સંબંધમાં તેણે વચે પડવું નહિ. આ વેળા નવો શેહેનશાહ **જોવ્યન** નામનો હતો તેણે આ શરતો કબૂલ રાખી, અને હવે રૂમી લશ્કર ઇરાનીઓની કશી હરકત વિના પોતાના મુલુકો તરફ પાછું ફર્યું.

આર્મીન્યાનો રાજા **આરસ** પોતાનાં તખ્તને માટે **શાપુર**નો આભારી હોવા છતાં છેલ્લાં પંદર વરસોમાં તેણે ઇરાન તરફ બહુ બેવફાઇ દેખાડી હતી. આ ઉપરથી પાદશાહે તેને પાયતખ્ત ખાતે તેડાવ્યો, તેની આંખો ફોડી નાખી તખ્ત માટે તેને નાલાયક બનાવ્યો અને કેદ કીધો તેની રાણી અને બેટો **બાબ** કિલ્લામાં ભરાઇ બેઠાં, જેને ઘેરો નાખવામાં આવ્યો. રૂમીઓની મદદથી આ શાહજાદો પાછળથી આર્મીન્યાનો રાજા થવા પામ્યો, પણ **શાપુરે** જાતે જઇને એ રાજાને ઉઠાડી મૂક્યો, તેના મદદગારોને કતલ કીધા, કિલ્લો તાબે કીધો અને ખજાનો પોતાને હાથ લીધો. ઐબીર્યામાં પણ **શાપુરે** એવીજ ઉથળપાથળ કરી મૂકી. ત્યાં પોતે એક રાજાને પસંદ કરી તેને માથે પોતેજ તાજ મૂક્યું.

પાર્સી પાદશાહનાં આ સઘળાં કામોથી રૂમીઓને જબરો ખળભળાટ લાગ્યો. આ વેળા **જોવ્યન** શેહેનશાહ મરણ પામ્યાથી **વેલન્સ** નામે નવો શેહેનશાહ થયો હતો, જેને માજી શેહનશાહે કરેલી ઇરાનીઓ સાથની નામોસી ભરેલી સુલેહ મુદ્દલ પસંદ ન હતી. એટલા માટે હવે રૂમીઓએ ઐબીર્યામાં દાખલ થઇ ઇરાને પસંદ કીધેલા રાજાને ઉઠાડી મૂક્યો, તથા આર્મીન્યામાં લશ્કર મોકલાવી ઇરાન સાથ દેખઇતી છેડતી શોધવા માંગી. આથી ૩૭૬ માં રોમ સાથ પાછી લડાઇ ચાલી અને બંને પક્ષોની અવારનવાર હાર જીત થયા પછી સુલેહ થઇ.

આ બનાવ પછી પાદશાહ **શાપુર** જે જૈફ ઉમરે પુગ્યો હતો તેણે થોડાંએક વરસો સુલેહ સંપજમાં ગુજાર્યાં, અને પછી ૭૦ વરસની વયે ઇસ્વી ૩૭૯ માં મરણ પામ્યો. તે કેવો બાહદુર, હિમતવાન અને ઇરાનની હોરમત વધારનાર નિવડયો તે તેનાં કામો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. તેનાં કેટલાંક કામો ઘાતકી દેખાય છે, પણ તેમ તેને વળી દયાળુ પણ હતો. તેણે શત્રુઓ ઉપર દયા દેખાડવાના ઘણા દાખલા નોંધાયલા છે. તેનો આખો જન્મારો લડાઇઓમાં અને રાજદ્વારી પ્રપચોમાંજ ગુજરેલો હોવાથી તેના સિક્કાઓ સિવાય લેખો કે નક્ષીકામ જેવું કશું મળી આવ્યું નથી.

ફસલ ૨—નબળા પાદશાહોનો બીજો તબક્કો.[1]

(ઇસ્વી ૩૭૯ થી ૪૧૯.)

જેમ શાંતિ પછી તુફાન અને તે પછી પાછી શાંતિ થાય છે, તેમ પોતાની આગમજના નબળા પાદશાહો પછી **શાપુરે** દેખાડેલ અનુપમ મર્દાનગી પછી પાછો નબળાઇને વખ્ત ચાલુ થયો. પહેલા અને બીજા **શાપુ**

૧ આ પાદશાહો બાબે જુઓ અમારી "તવારીખે સાસાનીઆન," સફે ૨૩૨ થી ૨૪૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પાદશાહો વચેનો ૨૦ વરસનો અમલ એવીજ નબળાઇનો હતો, જે દરમયાન ઇરાનને બહુ ખમવું પડયું હતું. હવે બીજા **શાપુર** પછીનો નબળા પાદશાહોનો અમલબી ૨૦ વરસનો હતો. જે દરમયાન તેના ત્રણ બેટાઓએજ પાદશાહી ચલાવેલી હોવા છતાં તેઓ પોતાના બાહદુર પિતા જેવા શૂરા કે લડાયક નિવડ્યા નહિ. એઓમાંનો પહેલો

અર્દશીર ૨

તખ્ત ઉપર આવ્યો. એ ઘણો નેક પાદશાહ કહેવાય છે, અને તે ઉપરથી તેને "નેકોકાર" (નેક કામો કરનાર) નો એલ્કાબ મળ્યો છે. તેની ભલાઇનો આ એક દાખલો **ફિર્દુસી** નોંધે છે કે જે રાજાઓ ઉપર તેના બાહદુર બાપે ખંડણી લેતી કીધી હતી તેઓ કને **અર્દશીરે** કોઇ દહાડો તે મંગાવી ન હતી. રૈયતો ઉપરનો કર પણ તેણે માફ કીધો હતો. તે તો ભલાં અને નેક કામો કરવાજ જન્મ્યો હોય એમ જણાય છે, અને નેકીનો બદલો આપોઆપ કેવો ઘેર બેઠાં મળે છે તેનો આ એક જાણવાજોગ દાખલો છે કે જે આર્મીન્યનોને પોતાને તાબે કરવા માટે મહાત્મા **શાપુરે** અનેક લડાંઇઓ મારી હતી અને તે છતાં તેઓ તેને તાબે થયા ન હતા, તેજ આર્મીન્યનો કશી પણ લડાઇ માર્યા વિના **અર્દશીરને** તાબે થયા હતા! આર્મીન્યા ખાતે છેલાં વરસમાં તખ્ત સંબંધી જબરી ખૂનરેજી ચાલી હતી. શાહજાદો **બાબ** રૂમી મદદથી તખ્તનશીન થયા પછી તેમનેજ હાથે જીવથી ગયો, અને તેઓએ **આરસ**ના એક દૂરના ખાનદાની **વરજ઼દાદને** તખ્ત આપ્યું, જેણે પોતાના કારભારી **મુશેઘ**નો જાન લેવાથી છેલાના ભાઇ **મેન્યુલે** **વરજ઼દાદને** ઉઠાડી મૂકી મરનાર **બાબ**ના બાળકુ બેટાઓને તખ્તનશીન કરી પોતે રાજવહીવટ ચલાવવા માંડયો. પણ એ કામથી રૂમીઓ ગુસ્સે થશે એમ સમજીને તેણે પાદશાહ **અર્દશીરને** તાબે આર્મીન્યા મૂકવાની ખુશી દેખાડી, અને રૂમીઓ સામે પોતાને મદદ આપવાની અરજ ગુજારી. આ અરજ પાદશાહે કબૂલ રાખી, અને એવી શરત કીધી કે અર્માની રાજાએ ઠરાવેલી ખંડણી દર સાલ ભર્યા જવું, પોતાનાં પાયતખ્ત ખાતે ૧૦૦૦૦ ઇરાની ફોજ કુમક દાખલ કબૂલ રાખવી, તેમનાં ગુજરાણ માટેની ગોઠવણો કરવી, અને **મેન્યુલે** રાજવહીવટ એક ઇરાની શત્રપ જોડે વહેંચી લઇ અમલ ચલાવવો. આ શરતોના બદલામાં પાદશાહે ઉપલા બાળક શાહજાદાઓને આર્મીન્યાના રાજાઓ દાખલ કબૂલ રાખ્યા, **મેન્યુલને** લશ્કરી સરદારી બક્ષી, અને આર્મીન્યાના શત્રુઓ સામે તેનો બચાવ કરવાનું કબૂલ કીધું.

આ ગોઠવણ મુજબ થોડાક વરસ કારોબાર ચાલ્યા પછી એક બદમાશે આપેલી ખોટી ખબર ઉપરથી **મેન્યુલે** કુમકનાં ઇરાની લશ્કર ઉપર એક દિને એકાએક હુમલો કરી તેને કાપી નાખ્યું. આથી આર્મીન્યા સાથ ઇરાનને નહિ ધારેલી લડાઇ જાગી, જે દરમયાન **મેન્યુલ** મરણ પામ્યો, અને અર્માનીઓ વચે બે ટોળકી ઉભી થઇ, જેઓમાંની એકે ઇરાનની અને બીજીએ રોમની મદદ માંગી. આથી ઇરાન અને રોમ વચે જબરૂં જંગ જાગવાનો સંભવ પેદા થયો, પણ આર્મીન્યાને આ બંને દેશોએ વહેંચી લેવાના કોલકરાર કર્યાથી આ ભય નાબુદ થયો અને એ રીતે તેઓ વચે થયલી સુલેહ ૩૬ વરસો સુધી ટકી રહી.

શાપુર ૩.

ઉપલા કોલકરારો વેળા પાદશાહ **અર્દશીર** પોતાનાં પાયતખ્ત ખાતે મરણ પામ્યો હતો (ઇસ્વી ૩૮૩). તેણે માત્ર ૪ વરસ રાજ્ય કીધું, જે દરમયાનમાં તે જો બાહદુર હોત તો આર્મીન્યાનો અર્ધો ભાગ રોમને કદી આપવા દેત નહિ. પણ ઉપલી શરત નવા પાદશાહ **શાપુર**ના અમલ વેળા થઇ હતી, જેને માટે કહે છે કે તેણે આરબની એક ટોળાને તેના સંસ્થાનમાં જઇને શિકસ્ત આપી હતી. તાકે બોસ્તાન ખાતે આ પાદશાહે પો-

તાની અને પોતાના બાહદુર બાપની તસ્વીરે-એકજ મેહેરાબમાં જોડેજોડ કોતરાવેલી છે જેમાં બંને બાપ દિકરા એકબીજા તરફ જોતા ઉભેલા છે. આ પાદશાહ પાંચ વરસ રાજ્ય કરીને ૩૮૮માં મરણ પામ્યો. એક રાતે શેકારગાહમાં તંબુ મારીને સુતેલો હતો એટલામાં વંટોળિયો થઇ આવ્યો અને તે દરમયાન **શાપુર**નાં માથાં ઉપર તંબુનો ચોબ લાગ્યાથી તેનું મરણ નિપજ્યું હતું. તેની પછી તેનો નાનો ભાઇ

બેહરામ ૪

તખ્ત ઉપર આવ્યો, જે "કેર્માનશાહ"ને નામે ઓળખાયો છે. પોતાના બાહદુર પિતાના વખતમાં તે કેર્માનનો હાકમ (શાહ) નેમાયલો હોવાથી તેને આ નામ મળ્યું હતું. આ પાદશાહના અમલમાં પણ કશું જાણવાજોગ બન્યું નથી. આર્મીન્યાના ઇરાની ભાગમાં માજી પાદશાહે **ખુસરો** નામના એક ખ્રિસ્ટી અમીરને તખ્તનશીન કીધો હતો, જેણે પાછળથી રૂમી આર્મીન્યાની હકુમત પણ શેહનશાહ **થિયોડોશ્યસ**ને રાજી રાખીને પોતાનાજ સ્વાધીનમાં લીધી હતી. આથી તે એટલો મગરૂર બની ગયો કે પાદશાહ **બેહરામ**ને પુછ્યાવિના સઘળો વહીવટ આપખુદીથી ચલાવવા લાગ્યો. પાદશાહ તરફના ઠપકાની પણ તેણે દરકાર કીધી નહિ. તેની છુપી મદદમાં રૂમી શહેનશાહ હશે એમ **બેહરામ**ને શક ગયો અને હવે તેનીજ સાથ લડાઇ ઉઠાવવાની પાદશાહને ફરજ થઇ પડી. પણ શેહેનશાહે શેતાન ડાવો કરવા માટે પેલા ગર્વિષ્ટ **ખુસરો**ને પોતાની દોસ્તીમાંથી હાંકી કહાડયો, અને **બેહરામે** તે નિમકહરામ હાકમને કેદ પકડી તેના તાબાતળે આવેલા આર્મીન્યાના આખા પ્રાંતની હકુમત પોતાના ભાઇ **શાપુર**ને સોંપી (ઇસ્વી ૩૯૩). આ એક યાદગારી ભરેલો બનાવ હતો, માટે પાદશાહે પોતાની એક મોહોર કોતરાવી તેમાં પોતાની આખાં કદની તસ્વીરની નીચે એક માણસને જમીનદોસ્ત થયલો પગ તળે પડેલો દેખાડયો છે, જે કંઇજ નહિ પણ આર્મીન્યાની ફતેહની નિશાની મનાય છે.

આ પાદશાહ પ્રજાની પસંદગીનો ન હતો. રૈયતોની ફરિયાદ ઉપર તે ધ્યાન આપતો ન હતો, જેથી લશ્કરે બલવો કરી તીરવડે તેનો જીવ લીધેલો કહેવાય છે. **ફિર્દુસી** મુજબ **બેહરામ** ૬૩ વરસની ઉમરે કુદ્રતી મોતે મુઓ હતો.

યજદેજર્દ ૧.

પાદશાહ **બેહરામ** પછી તેનો આ ઘાતકી અને અસ્થિર બેટો તખ્ત ઉપર આવ્યો. શરૂઆતમાં નવો પાદશાહ બહુ થંડા સ્વભાવનો અને નરમ દિલનો હતો. તે લઢાયકને બદલે નબળો અને નાહિમત હતો. તેના જમાનામાં રોમની હાલત ઘણીજ બતંગ હતી. રૂમી શેહનશાહ **જોવ્યને** ઇરાનને આપી દેવાને કબૂલ કરેલા પેલા પાંચ ઇરાની પ્રાંતોનો કબજો હજી રૂમીઓએ આપ્યો ન હતો—એવા તેઓ કોલ તોડનારા હતા. તે પ્રાંતો જબરદસ્તીથી તેઓ કનેથી પાછા મેળવવાની **યજદેજર્દ** માટે સર્વથી સરસ તક હાલ હતી. આ લાગ એવો હતો કે અગરજો છેક ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી ઇરાનીઓએ ધસી જઈ ત્યાં પોતાની ધ્વજા ઉડતી કરવાનું મન પર લીધું હોત તો તેબી બની શકત. જો આ વખ્તે **અર્દશીર બાબેકાન**, યા તેનો બાહદુર બેટા **શાપુર**, અથવા તેનો નામરાસિયો મહાત્મા **શાપુર** હયાત હોત તો તેઓમાંનો હરકોઇ રૂમીઓ ઉપર ધસી જઇ તેમનાં બહોળાં રાજ્યની સમાપ્તિ આણવાને પોતાથી બનતું કરત.

પણ **યજદેજર્દ** જેવા નબળા પોચા પાદશાહનું એ કામ હતુંજ નહિ. રોમનો શેહનશાહ **આર્કેડયસ** આ વેળા મરવા સુતો હતો, જેણે પોતાના ભાઇ યા બીજા કોઇ પણ દરબારી ઉપર ઇતબાર નહિ મૂકતાં પોતાના બેટા **થિયોડોશ્યસ**નો સંભાળ લેવાનું કામ ઇરાનના પાદશાહને સોંપ્યું. અને તેના બદલામાં તે ૧૦૦૦ રતલ સોનું તેને આપી ગયો. આ સઘળું તેણે પોતાનાં વસીહત-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નામામાં લખ્યું હતું, જેને માન આપી **યજદેજર્દે** મરનાર રૂમીના બાળક બેટાને પોતાના સ્વાધીનમાં લીધો અને તેની તથા તેના રૂમી અમલની સલામતીને માટે અનેક ઇલાજો લીધા.

પણ આ પરભાડાં બાળકનું રક્ષણ કરવાનું માથે લઇને ઇરાની પાદશાહ એક મોટા ગુનાહમાં ફસી પડયો. પોતે જરતોસ્તી મજહબ પાળનારો છે તેથી તે શાહજાદા યા તેના બીજા ખેશીઓનાં દિલમાં એવો શક નહિ આવે કે પાદશાહ **થિયોડોસ્યસને** પોતાના મજહબમાં ખેંચી લેશે, એટલામાટે **યજદેજર્દે** પોતેજ પોતાનો બાપિકો મજહબ છોડીને ખ્રિસ્તી ધર્મ એખત્યાર કરવાની વાતો રૂમી તવારીખનવેશો લખી જાય છે, જે બિલકુલ માનવાજોગ નથી. તોપણ ખ્રિસ્તીઓ તરફ તે બહુજ મેહેરબાન હતો તે વાત નામુંકેર જવાશે નહિ. તેની આ હદથી જ્યાદા મેહેરબાનગી ઉપર મુસ્તાક રહીને ખ્રિસ્તીઓએ પાયતખ્ત મદાઇન ખાતેનું મોટું આતશ કદેહ બાળી નાખ્યું તોપણ પાદશાહે ગુનેહગારોને કશી સજા ફરમાવી નહિ! આ વેળા ખુદ પાયતખ્ત ખાતે પણ ઘણા ઇરાનીઓ ખ્રિસ્તી થયલા હતા અને ઇરાનનાં બીજા શેહેરો જોડે ત્યાં પણ એ ધર્મના વડા પાદરીઓનો જબરો દોર એટલીબધી હદ સુધી ચાલતો હતો કે જ્યારે મદાઇન ખાતે આતશ બેહરામનું નવું મકાન બાંધવાની દુઃખી જરતોસ્તીઓએ પરવાનગી માંગી ત્યારે વડો પાદરી તેમ કરવા દેવાની પણ સામે થયો.

"કર અને જો" આ દુનિયામાંજ છે. પાદશાહનું મન ધચુ પચું હતું. હજી તે ખ્રિસ્તી મજહબમાં વટલ્યો ન હતો. એટલાંમાં ઉપલા બળાત્કારથી તેનું મન ખ્રિસ્તી મજહબ ઉપરથી ઉઠી ગયું. જરતોસ્તીઓની જબરી કતલ ચાલી હતી, એમ જોઇને હવે તેણે છેલાઓનો દોર તોડવાનો હુકમ આપ્યો, અને તેથી તેમની નાશકારક કતલ ચાલી. જેમ જરતોસ્તી તેમજ ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ ઉપરનાં આ ધાતકી કામો માટે યજદેજર્દને "અથીલ" (ક્રૂર) નું ઉપનામ મળ્યું છે. આર્મીન્યા ખાતેના ખ્રિસ્તીઓની પણ તેણે એવીજ કતલ ચલાવી, જેની હાકમી તેણે પોતાના કાકા પછી પોતાના બેટા **શાપુરને** આપી હતી.

યજદેજર્દ ૨૦ વરસો સુધી ઉપર મુજબની અપકીર્તિ ભરેલી જોહાકી પાદશાહી ચલાવી ૪૧૯ માં મરણ પામ્યો. તેનાં મોત બાબે **ફિર્દુસી** એક કહાણી લખી જાય છે તે મુજબ એક દરિયાઇ ઘોડાએ લાત મારવાથી તેનું મોત નિપજ્યું હતું.

બાબ ૨૪.

બાહદુર પાદશાહોનો એક લાંબો તબક્કો.

બેહરામ ગુર, યજદેજર્દ ૨, પીરોજ અને કોબાદ ૧.

(ઇસ્વી ૪૨૦ થી ૫૩૧).

૧—તખ્તના દાવાદારો—પાદશાહ ખુસરો—શાહજાદા બેહરામનું બચપણ—તેનો શેકારબાજીનો હુનર—તેને તખ્ત નહિ આપવાના દરબારીઓના વાંધા—ઈરાન ઉપર તેની ચહડાઈ—એક હિમત ભરેલી હિકમતથી તે તખ્ત મેળવે છે—તેની ભલી રાજનીતિ—ખ્રિસ્ટીઓની કતલ અને તે ઉપરથી રૂમીઓ સાથ લડાઈ—નામોસ ભરેલો સુલેહ—હ્યેતાલી લોકો સાથની લડાઈ—બેહરામની ફતેહ—ત્યાંથી મળેલા ખજાનાનો સદઉપયોગ—હિંદુસ્તાન ખાતે પાદશાહની છુપી સેલ—તેનું મરણ.

૨—યજદેજર્દ ૨ જો—રૂમીઓ સાથની તેની ફતેહમંદ કારસાજી—હ્યેતાલી લોકોનો દરોડો—તેમને સજા—આર્મીન્યાને જરતોશ્તી મજહબ પાળનારૂં બનાવવાની જુંબેશ—તેમાં પાદશાહની ફતેહ—હ્યેતાલીઓ સાથ છેલ્લી લડાઈ—પાદશાહનું મરણ.

૩—બે ભાઈઓ—પીરોજની પાદશાહી—તેનો સુલેહ ભરેલી રાજનીતિમાં ૭ વરસનો દુકાળ—તેની તારીફ લાયક ગોઠવણો—હ્યેતાલમાં પાદશાહનું સપડાઈ જવું—છટકી આવવાની એક ફનેહ—તુરાની રાજાનું છટકું—પાદશાહનું ડુબી મરવું.

૩—શાહજાદા કોબાદના છુટકારા માટે લડાઈ—પાદશાહ પલાશ—તેનો અપકીર્તિ ભરેલો અમલ—તેના સામે સરદારોનું બંડ—પાદશાહ કોબાદ—તેનાં અઘટિત કામો—મજદક—કોબાદનું પદભ્રષ્ટ થવું—દરબારીઓનો પ્રપંચ—તુરાની મદદથી કોબાદનું ફરીથી તખ્ત નશીન થવું—મજદકની કતલ—રોમ સાથ લડાઇ—પાદશાહની ફતેહ—૧૦૦૦ રતલ સોનાનો રોમને માથે દંડ—નવી લડાઈઓમાં ઈરાનની હારજીત—પાદશાહનુ મરણ—તેની ચાલચણ.

ફેસલ ૧—બેહરામ ગૂર.[1]

(ઇસ્વી ૪૨૦ થી ૪૪૦.)

યજદેજર્દનાં તખ્તને માટે ત્રણ દાવાદારો ઉભા થયા, જેમાંનો એક તેણે આર્મીન્યા ખાતે નેમેલો તેનોજ શાહજાદો **શાપુર** હતો. આ શાહજાદો બાપની માંદગી વેળા પાયતખ્ત ખાતે હાજર હતો, જેનું પાદશાહી મેહેલમાંજ ગુપ ચુપ ખૂન થયું અને બીજો દાવાદાર **ખુસરો** તખ્તનો ધણી થઇ બેઠો, જે **અર્દશીર બાબેગાન**નો વંશજ હોવા સિવાય બીજો કશો હક ધરાવતો ન હતો. તખ્તનો ખરો વારેસ તો શાહજાદો **બેહરામ** હતો, જે આ વેળા ઇરાની દરબારમાં ન હતો અને વળી એજ વખ્તે આર્મીન્યામાં શાહજાદા **શાપુર**ના ત્યાંથી નિકળી આવ્યાથી બલવો ઉઠયો હતો, માટે ઉમરાઓએ તરત વેળા **ખુસરોને** પાદશાહ દાખલ કબૂલ રાખ્યો. તેઓને બિક હતી કે શાહજાદો **બેહરામ**, જે હાલ ઇમન ખાતે આરબ સરદારોના હાથ તળે લશ્કરી તાલીમ લેતો હતો, તેથી તેના બાપના જેવોજ ઘાતકી નિવડશે અને વળી તે આરબો સાથે વસ્યો છે માટે તેમના જેવોજ વિકાળ ખવાસ ધરાવતો હશે. આ માટે તેઓએ એ શાહજાદાનો હક ડુબાડી એક નવાજ ધણીને ઇરાનની પાદશાહી આપી તો ખરી, પણ તે તેને પચી નહિ.

બેહરામને તે બચું હતું ત્યારથી મરનાર પાદશાહ **યજદેજર્દે મંજર** નામે આરબ

1 આ પાદશાહને લગતી વિગતવાર હકીકતને માટે જુઓ અમારી "તવારીખે સાસાનીઆન," સફે ૨૪૩ થી ૨૫૩.

પાદશાહને સોંપ્યો હતો, જેણે તેને લાયકની પાદશાહી માવજત અને તરબિયતથી ઉછેર્યો. **બેહરામ** તીરંદાજીમાં બહુ હુશિયાર હતો અને તેથી શેકારબાજીમાં તે જાતજાતની હુનરમંદી બતાવતો હતો. તે નર હરણનાં શિંગડાં તીરવડે ઉરાડી દેતો, અને માદાનાં માથાં ઉપર તીરો પેવશ કરી તેણીને શિંગડાં સાથની બનાવતો. તે વળી ગોરખરની ખડી, કાન અને ખાંધ એકજ તીરવડે આબાદ સીવી લેતો. એક વેળા **મંજરને** પોતાની કવાયદનો તમાશો દેખાડતાં ૭૦ મૃગો ઉપર તેણે ચાર ચાર તીર ફેંક્યા અને તે સઘળા દરેકનાં શરીરની એકજ જગા ઉપર પેવશ થયલા જણાયા. **મંજરે** શાહજાદાની આ કિસમની હુનરમંદીની તારીફ પાદશાહ **યજદેજર્દ** ઉપર લખી વાળવાથી તેણે પોતાના બેટાને જોવાની ખાહેશ બતાવી, પણ દરબારમાં બાપે દીકરા ઉપર એટલો બધો જાપ્તો રાખ્યો કે આરબો સાથ સ્વતંત્રપણે મજાહ ભોગવનાર **બેહરામને** તે ગમ્યું નહિ. તેને આ દરબારી હાલત ગુલામગીરી જેવી લાગી. એક દિને દરબારમાં આદાબથી ઉભો રહેતાં થાકીને તે ઉંઘતો જણાયાથી પાદશાહે તેને અપમાન સમજીને કેદ કરાંવ્યો, જયાંથી એક રૂમી એલચીએ છુટો કરાવતાંજ **બેહરામ** પાછો **મંજરની** દરબારમાં જતો રહ્યો.

પણ હવે બાપનાં મરણુની ખબર મળતાંજ તે ઇરાનનાં તખ્તને માટે લશ્કર લઇ આવ્યો. એજ વખ્તે ઇરાન ઉપર રૂમ, તુર્કસ્તાન, મક્રાન અને હિંદુસ્તાનનાં લશ્કરોબી ચહડી આવ્યાં હતાં, તથા વળી આર્મીન્યા ખાતેનો બલવો હજી નરમ પડયો ન હતો. દરબારીઓ ગભરાયા, પણ તેઓ **બેહરામને** તખ્ત આપવાને નાખુશ હતા. **બેહરામ** ફતેહ કરતો છેક પાયતખ્ત સુધી આવ્યો, પણ તે જીતવા માટે મોટી લડાઇ થાય તે આગમજ બંને પક્ષો વચે એવો ઠરાવ થયો કે ૧૦૦ ચુનંદા સરદારોમાંથી જે સર્વથી સરસ નિકળે તેને તખ્ત આપવું. આ હરીફાઇમાં **બેહરામ** પહેલે નંબરે આવતો જણાયાથી કેટલાક દરબારીઓને ઉપલી શરત પસંદ આવી નહિ, અને તેઓએ **બેહરામને** બાતલ કરવા માંગ્યો. હવે કંટાળાને શાહજાદાએ સૂચવ્યું કે મેદાનમાં બે વાઘોને સામસામા બાંધી તેમની વચે ઇરાનનું તખ્ત ગોઠવી તે ઉપર તાજ મૂકવું, અને તખ્ત માટેનો જે દાવાદાર તે તાજ ઉપાડી લાવે તેને પાદશાહી બક્ષવી. **ખુસરોના** પક્ષકારોને આ ગોઠવણબી પસંદ આવી નહિ, પણ **બેહરામે** ધમકી આપી કે જો આ મુજબ અમલ નહિ થશે તો હું લડાઇમાં મારો હક સાબેત કરીશ. **ખુસરોમાં** વાઘોની સામે થવા જેટલી હિમત ન હતી, પણ **બેહરામે** તે જંગલી માણીઓના ધસારા છતાં ઝટ એક ઉપર સવારી કીધી અને બીજાનો જીવ લીધો, અને પછી તાજ પોતાને માથે પહેરી લઇ તખ્ત ઉપર બિરાજ્યો!

તખ્ત મેળવીને **બેહરામે** કોઇને દુખ દીધું નહિ. તેના હરીફોની બિક હતી તેથી જુદીજ રીતે તે વર્ત્યો. પદભ્રષ્ટ પાદશાહ **ખુસરોને** તેણે પાદશાહી સરપાવ બક્ષી લાયક જગા ઉપર નેમ્યો, અને બીજા હરીફોની તકસીર માફ કીધી, હાકમો ઉપર ઇનસાફથી કામ લેવાના હુકમો લખ્યા, ઇરાની સરદારો ઉપર નિકળતી પોણા છ અબજ દેરમની વસુલાતની બાકી માફ કીધી, લશ્કરને રાજી કીધું, અને જે જે રૈયતોને પોતાના બાપના જુલમાતથી ખમવું પડયું હોય તેમને બક્ષેશ અને સરપાવથી નવાજી. વળી તેણે જરતોસ્તી ધર્મ ઉપર પોતાનો એતેકાદ મજબૂત છે એમ દેખાડવામાટે ખ્રિસ્તીઓ ઉપર બહુ જાપ્તો નાખ્યો, જેથી તેઓ મોટી સંખ્યામાં ઇરાન છોડી રૂમી હદમાં જઇ વસ્યા. આ રહેવાસીઓને પાછા મોકલવાની રૂમી શેહનશાહ **થિયોડોશ્યસે** ના, પાડવાથી **બેહરામે** હવે તેની સામે લડાઇ ઉઠાવી.

પણ પાદશાહનો ભાઇ **નરસી,** જે ઇરાની લશ્કરનો સપેહસાલાર હતો, તે લશ્કરી તૈયારી કરે તે આગમજ તો રૂમીઓએ આર્મીન્યામાં દાખલ થઇ ત્યાંની ઇરાની ફોજને એકદમ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ગભરાવીને હેરાવી. બીજા હાથ ઉપર **નરસી** રૂમી મેસોપોટેમ્યામાં દાખલ થઇ ત્યાં ખરાબી કરવા લાગ્યો, જે ઉપરથી રૂમીઓ આર્મીન્યા છોડી ત્યાં લડવા ગયા. તેઓએ નસીબનના ઇરાની કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો, જે ઉપરથી પાદશાહ **બેહરામ** પોતે લડવા દોડયો. તેની જોડે આરબ રાજા **મંજર** પણ હતો. તેને આવતો જોઇ રૂમીઓ ઉપલો ઘેરો પડતો નાખી નાસી ગયા. આ પછી લડાઇ ચાલુ રહી, જે દરમયાન આર્મીન્યાનો ઇરાની ભાગ પણ પોતાના હાથમાંથી જતો રહે એવો સંભવ હોવાથી **બેહરામે પ્રોકોપ્યસ** નામે એક રૂમી સરદાર સાથ એવી ગોઠવણ કીધી કે બંને પક્ષો તરફથી એકેક પેહેલવાનને લડાઇમાં ઉતારવો અને જે ફતેહ પામે તેનો પક્ષી જીતેલો સમજવો. આમ કરવામાં ઇરાની પેહલવાન હાર્યો, જેથી **બેહરામે** મુગે મ્હોડે પોતાની હાર કબૂલ રાખી. કહે છે કે એ વેળા થયલી સુલેહની મુખ્ય શરતો એ હતી કે રૂમી હદમાં ગયલા ખ્રિસ્ટી રહેવાસીઓની પાદશાહે પાછી માંગણી કરવી નહિ, અને ઇરાન ખાતેના ખ્રિસ્ટીઓની વધુ કતલ ચલાવવી નહિ.

ઉપલી સુલેહ પછી દેશની ઉત્તરે કેસ્પિયન સમુદ્ર તરફ વસતા હએતાલી નામે જંગલી તુરાની લોકોએ દરોડા પાડવા માંડયા. પાદશાહે પોતાના ભાઇની સરદારી તળે એક મોટું લશ્કર ઉપલા તુરાનીઓના સરદાર **ખાકાન**ની સામે મોકલ્યું, અને પોતેબી એક ફોજ લઇ લડવા ગયો. **ખાકાન**ને આજેજ કરી તેણે નસાડયો અને તેના મુલકમાં એક નવોજ ખાકાન નેમી તેની કનેથી પોતે ખંડણી લેતી કીધી. શત્રુની છાવણીમાંથી મળેલો ખજાનો **બેહરામે** રસ્તા અને પુલો બાંધવા તથા સમારવા પાછળ ખર્ચ્યો, તેમજ તેમાંથી ગરીબોને નવાજ્યા અને લશ્કરી માણસોને રાજી કીધા. હએતાલી લોકો સાથની ઉપલી લડાઇમાં પાદશાહ દશ વરસો સુધી રોકાયો હતો.

બેહરામ જેમ બાહદુર તેમજ મોજી અને નવી નવી વાતો જાણવાને આતુર પાદશાહ હતો. **ફિર્દુસી** તેના સંબંધી એક રસીલી કહાણી લખે છે કે તે **બરજો** એલચીનું નામ ધારણ કરીને હિંદુસ્તાનમાં કનોજના રાજાની દરબારમાં ગયો હતો અને તેની સેવામાં રહીને અનેક કામો બજાવી તેની બેટી **સપીનુદ** સાથ શાદી કીધી હતી, અને જ્યારે રાજાએ **બરજો** એલચી કોણ હતો તે ચોકસ જાણ્યું ત્યારે તેણે **બેહરામ** આગળ પાઘડી ઉતારી તેની દોસ્તી શોધી હતી, તથા પોતે બીજા છ રાજાઓ સાથ ઇરાન પાદશાહના મેહમાન દાખલ જઇ ત્યાં બે મહિના સુધી મોજ કીધી હતી, અને પોતાની બેટીને એવી મતલબનું લખાણ આપી ગયો હતો કે પોતાનાં મરણ પછી કનોજનું રાજ્ય તેણીને મળે. કનોજની આ પાદશાહી પાછળથી **બેહરામ**નાં વંશમાં આવેલી કહેવાય છે તેને લગતી વિગતો આપણુ હવે પછી વાંચીશું.

પાદશાહ **બેહરામ** નવાં વરસને દહાડે પુખ્ત ઉમરે ગુજરી ગયો હતો. તે પ્રજાનો માનીતો અને બાહદુર તથા દયાળુ હતો. પોતાના બાપથી તે તદન ઉલટીજ ખાસિયતનો હતો, શેકારબાજીમાં જંગલી પ્રાણીઓ અને અવસ્ય કરીને ગોરખરોના શેકારનો તે બહુજ શોખીલો હોવાથી તેને "બેહરામ ગૂર"નું સાધારણ નામ મળ્યું છે. તેના સિક્કાઓમાં ધારા પ્રમાણે એક બાજુએ આતશનું પાત્રુ અને તેની આજુબાજુએ બે મુબદો છે, પણ બીજી બાજુએ પાદશાહની તસ્વીરની આસપાસ સુરજ અને ચંદ્રની સુરતો જણાય છે. કદાચ આરબો સાથના સહવાસથી તેમની ગ્રહો અને સેતારાઓની પરસ્તેશ ઉપરથી **બેહરામે** આ ગ્રહોની સુરત પોતાના સિકાઓમાં દાખલ કરાવી હોય.

ફસલ ૨—યજદેજર્દ ૨.[1]

(ઇસ્વી ૪૪૦ થી ૪૫૭.)

જોકે **બેહરામ**ને રૂમીઓ સાથ ખ્રિસ્ટી રહેવાસીઓ જોડે સારી રીતે વર્ત્તવા બાબે કરાર થયા હતા તેમ તેણે તે પાળ્યા હતા,

૧ આ પાદશાહનાં બયાન માટે જુઓ "તવારીખ સાસાનીઆન", સફે ૨૫૪ થી ૨૬૦.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તોપણ તેના બેટા **યજદેજર્દ**ના વખતમાં તે કોલ ઉપર પાણી ફર્યું. આ નવો પાદશાહ તેના બાપના જેવોજ બાહદુર હતો—બલકે તેનાં કામો કેટલીક બાબતોમાં તેના બાપનાં કામોને વિસરાવે તેવાં હતાં. તખ્તે બેસતાંજ તેણે રોમ સામે લડાઇ ઉઠાવી અને પોતાના બાપે કરેલી શરમ ભરેલી સુલેહનો કલંક ધોઇ નાખવા માંગ્યો. જોકે શરૂઆતમાંજ ઇરાની લશ્કરને તુફાની વર્સાદ વગેરે કુદ્રતી હોનારતોથી ખમવું પડયાથી રૂમીઓને તૈયાર થવાને પુરતો વખ્ત મળ્યો હતો, તોપણ શેહેનશાહ **થિયોડોશ્યસે** પાદશાહ સાથ બને તેમ જલદી સુલેહ કરવાનો પોતાના રૂમી હાકમ ઉપર હુકમ મોકલાવ્યો, જે ઉપરથી કૌંટ **એનેટોલ્યસે** પ્રથમ એક વરસ દહાડાની સુલેહની માંગણી કીધી, જે બહાલ રહેવા પછી તે પોતે પાજી પ્યાદો એલચી દાખલ **યજદેજર્દ**ની દરબારમાં આવ્યો, તેનાં તખ્ત આગળ પોતાનું માથું મૂક્યું, અને ઘણાં વરસોની સુલેહ માટેની અરજગુજારી કીધી. આટલું બધું કરવાનો ખાસ સબબ શો હતો તે રૂમી લખનારાઓ આપણને જણાવી ગયા નથી; પણ કદાચ લડઇમાં માર ખાધા પછીજ રૂમી સરદારે પોતાના શેહેનશાહના હુકમથી આમ લાંબી સુલેહની માંગણી કીધેલી હોય. ગમે તેમ હોય, પણ પાદશાહ લાંબાં વરસોની સુલેહ કરવાને રાજી થયો, અને બંને પક્ષો વચે થયલી નવી શરતોમાંની એક એ જણાવવામાં આવી છે કે બંનેએ પોતપોતાના મુલુકોની સરહદો ઉપર નવા કિલ્લા બાંધવા નહિ.

આ વખ્તે વળી પાછા જીહુન તરફના અસલી તુરાનીઓના દેશમાં વસનારા હએતાલી લોકોએ ઇરાનમાં દેખાવ દેવા માંડયો, જે ઉપરથી ઇસ્વી ૪૪૩ થી આઠ વરસો સુધી પાદશાહે તેમની જોડે લડાઇ ચાલુ રાખીને અંતે તેમની ઉપર મોટી ફતેહ મેળવી તેઓને એવા આજેજ કીધા કે થોડાંક વરસો સુધી આ લૂટારાઓએ ઇરાનમાં ફટકવાની પાછી હિમત કીધીજ નહિ.

આ કામથી ફારેગ થઇને યજદેજર્દે હવે આર્મીન્યા તરફ નજર દોડાવી. એ પ્રાંતનો મોટો ભાગ ઇરાનને તાબે હોવા છતાં ત્યાં જરતોશ્તી જોડે ખ્રિસ્ટી ધર્મ પણ ચાલતો હોવાથી ખ્રિસ્ટીઓ પાદશાહ તરફ બેવફા મનાતા હતા; ખ્રિસ્ટીઓની સંખ્યા જરતોશ્તીઓ કરતાં મોટી હતી; માટે પાદશાહે પોતાના ભાઇ **મેહેર નરસી**ને તે દેશ ખાતે ત્યાંના જુદદીનોને પોતાના જરતોશ્તી મજહબમાં ખેંચી લેવાનું કામ સોંપી મોકલ્યો, જેમાં થોડીક ફતેહ મળી ખરી પણ ત્યાંના ઘણાખરા અમીર ઉમરાઓ અને સરદારોએ પાદશાહ તરફની ગમે એટલી નવાજેશો અને ઓધ્ધાઓની લાલચો છતાં પોતાનો એખ્ત્યાર કરેલો નવો મજહબ તજવાની સાફ ના પાડી. આથી આર્મીન્યામાં હવે ધર્મ સંબંધી લડાઇ જાગી અને ખ્રિસ્ટીઓની કતલ ચાલી. લડાઇમાં પ્રથમ પાદશાહની ફોજ હારી, જે ઉપરથી મજબૂત થઇને ખ્રિસ્ટીઓએ રોમની મદદ માંગી, પણ શેહનશાહે તે આપવાની ના પાડી. એ પછી બીજી લડાઇઓમાં ખ્રિસ્ટીઓની જબરી ખુઆરી થઇ. તેઓ હાર્યા અને અંતે તેઓએ જરતોશ્તી મજહબ કબૂલ કરવાની હા પાડી. આ એક મહાભારત ફતેહ હતી—જેવી ફતેહ મહાત્મા **શાપુર** જેવો બાહદુર પાદશાહ પણ મેળવી શકયો ન હતો.

આ ફતેહ પુરી થાય તે આગમજ તો પાદશાહને એકવાર ફરીને પેલાજ હએતાલી લોકો સામે લડાઇ લઇ જવી પડી, જેઓએ ઇસ્વી ૪૫૫ થી પાછો કંટાળો આપવા માંડયો હતો. યજદેજર્દે તેમને પોતાના મુલ્કમાંથી મારી કહાડયા, પણ તેટલાંથી નહિ ધરાતાં તે તેમના મુલ્કમાં ધસી ગયો, જ્યાં તેને બહુ ખમવું પડયું. ત્યાંથી પાછો ફર્યા પછી ઇસ્વી ૪૫૭ માં આ પાદશાહ મરણ પામ્યો. તેણે ૧૭ વરસ નામદારી ભરેલું રાજ્ય કીધું અને તે ઇરાની પ્રજા સાથ બહુ દયાથી વર્ત્યો હતો. ખ્રિસ્ટી ધર્મનો તે જેટલો શત્રુ ન હતો તેટલો જરતોશ્તી મજહબનો રક્ષક હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફસલ ૩—પીરોજ.[૧]

બાહદુર **યજદેજર્દ**નાં મરણ વખ્તે તેનો વડો બેટો **પીરોજ** સીસ્તાનનો હાકમ હતો. પાદશાહની મતલબ પોતાનું તખ્ત લાહડા બેટા **હોરમજ**ને આપવાની હતી, અને તેથીજ તેણે વડાને દૂર કહાડયો હતો. નાનો મોટા કરતાં ખબરદાર અને નમ્ર સ્વભાવનો હતો. પાદશાહનાં મરણની ખબર મળતાંજ **પીરોજ** હએતાલી રાજા **ફગાનીશ**ની મદદ લેવા દોડયો, જેણે તેને લશ્કર આપવાની ઢીલ કરી પોતાનાજ મુલ્કમાં રાખ્યો. બીજી તરફથી **હોરમજ** તખ્તનો ધણી થયો ખરો, પણ તેને દરબારીઓ સાથ બન્યું નહિ, જેથી તેઓએ **પીરોજ**ને તખ્ત લેવાનું ઇજન કીધું. તે શાહજાદો હએતાલીઓની મદદ સાથ ઇરાન આવ્યો, અને એક નજીવી લડાઇમાં પોતાના ભાઇને હરાવી પોતે બે વરસના દેશવટા પછી તખ્તનો ધણી થયો.

ભાઇ ભાઇઓ વચે લડાઇ જાગેલી જાણીને અલબાન્યાનો ઇરાનનો તાબેદાર પાદશાહ સ્વતંત્ર થઇ નિકળ્યો, પણ **પીરોજે** તેને પાછો તાબેદાર બનાવ્યો. આ પછી ઇરાનમાં પાંચ વરસો સુધી સુલેહ ચાલી તે દરમયાન દેશને આબાદ કરવાના ઇલાજો લેવાયા. પણ છઠે વરસે એક નહિ ધારેલી આફતે દેખાવ દીધો. આખા દેશમાં જબરો દુકાળ ચાલ્યો, અને તે સાત વરસો સુધી ચાલુ રહ્યો. વર્સાદ નહિ પડવાથી અને નદીઓ સુકાઇ જવાથી દેશમાં સમુળગો પાક થયો નહિ અને ગરીબો ભુખે મરવા લાગ્યાં. પણ પાદશાહ **પીરોજે** દાનાઇથી એવા બંદોબસ્તો કીધા કે જેથી રૈયતોને આ આફતનો ફટકો જણાયો નહિ. તેણે માતબર લોકો કનેથી અનાજ અને ઘાસચારો વેચાતો લઇ ગરીબો અને ખેડુત વર્ગોમાં વહેંચ્યો, તેમજ ઢોરો ખરીદ કરી તેમનું ગોસ્ત મુફ્ત આપ્યું. વળી કામદારોને સખ્ત તાકીદ આપી કે જેની ગફલતીથી જો એકબી માણસનો જીવ જશે તો તેનો પોતાનો જાન લેવામાં આવશે. પાદશાહે આ સઘળાં ઉપરાંત સરકારી મેહેસુલ અને કર માફ કીધાં, સરકારી માલમતા લોકોને બક્ષી દીધાં અને માતબર આસામીઓને આવે વખ્તે સખી થવાનો સબક આપી તેમના ભાઇબંધો તરફની તેમની ફરજ શિખવી. તે નામદારે આસપાસના દેશો ખાતેથી પુષ્કળ અનાજ મંગાવ્યો, અને રૈયતોને તેઓને માથેનાં મોટાં આફતથી એટલીબધી અજાણી રાખી કે દેશ છોડી જવાનો કોઇને વિચાર આવ્યોજ નહિ. વર્સાદને માટે લોકોએ પ્રાર્થના કીધી અને ૭ વરસે ફરવરદીન મહિનામાં જબરું પાણી પડયું, સઘળે આબાદાની થઇ તથા તખ્ત છોડી બેઠેલો પાદશાહ પાછો ખુશીથી તખ્તનશીન થયો.

હએતાલી પાદશાહ ઇરાનને દરસાલ ખંડણી આપતો હતો. પણ ઉપલી આફતની તક લઇને નવા રાજા **ખુશનવાજે** પાદશાહ **પીરોજ**ને ચોથાઇ આપવાની ના પાડી, જે ઉપરથી તેના ઉપર લડાઇ લઇ જવામાં આવી, પણ તે પાદશાહને ફળી નહિ. તે શત્રુઓના મુલ્કમાં પેઠો અને તેઓ નાઠા ત્યારે તેમની દુંબાલે ગયો. પણ પાછળથી **ખુશનવાજે** છુપાવેલાં લશ્કરે તેને ઘેરી લીધો, અને હવે બચવાનો ચારો રહ્યો નહિ. આ ઉપરથી હએતાલી રાજાએ કહેવાડયું કે "જો **પીરોજ** મારી સાથ સદાકાળની સુલેહના કોલ કરે અને મને પોતાનો વડો ગણીને નમે તો હું ઇરાની લશ્કરને વગર હરકતે જવા દઉં." આ મુજબ અમલ કરવા સિવાય બીજો ચારો નહિ જોઇને **પીરોજે** ઉગમણુ તરફ મ્હોડું કરી ઉગતા અફતાબને નમસ્કાર કીધો, જેને **ખુશનવાજ** પોતાનો નમસ્કાર સમજ્યો, અને એ રીતે ઇરાની લશ્કર દુશ્મનના સપાટામાંથી આસાન બચી આવ્યું.

આ કંઇ જેવી તેવી નામોસી ન હતી, જે ધોઇ નાંખવાને પાદશાહ બહુ આતુર હતો. તે એટલો બધો અધીરો પડી ગયો કે ઐબીર્યા અને આર્મીન્યામાં પોતાના સરદારો ત્યાંના ખ્રિસ્તી

૧ આ પાદશાહના બયાન માટે જુઓ અમારી "તવારીખે સાસાનીઆન", સફે ૨૬૧ થી ૨૭૦.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હાકમો ઉપર પુરેપુરી ફતેહ મેળવી રહ્યા નહિ એટલાંમાં એક પછી એક તેમને તેણે બોલાવી લઇને હએતાલના રાજાને સજા કરવા માટે મોકલ્યા. આ નવી લડાઇથી લગભગ સઘળા ઇરાની સરદારો નાખુશ હતા. **ખુશનવાજ** બાહદુર હતો તેથીજ નહિ, પણ તેની સાથ થયલા સુલેહ માટેના છેલા કોલકરાર તુટે છે તેથીબી તેઓ તેમજ લશ્કરનો મોટો ભાગ તુરાની મુલકમાં લડાઇ લઇ જવાની આનાકાની કરતો હતો. પણ પાદશાહના મકમ ઠરાવ આગળ તેઓનું ચાલ્યું નહિ. ઉપલા ખ્રિસ્તી પ્રાંતો ખાતેથી પોતાના બાહદુર સરદારોને અર્ધી ફતેહ પછી બોલાવી લેવામાં **પીરોજ** પાદશાહે મોટી ભૂલ કીધી હતી તેમાં આ નવી લડાઇ હાલને પ્રસંગે હાથ ધરવામાં બીજી મોટી ભૂલ ઉમેરાઇ હતી. પોતાના ભાઇ **પલાષને** તખ્ત સોંપીને તે પોતે આ લડાઇમાં દોડયો. **ખુશનવાજ** જબરો કુનેહબાજ હતો. લડાઇ વેળા દગો કેમ રમવો તે તે સારી પેઠે જાણતો હતો. તેણે છાવણીની આસપાસ ઉંડી ખાઇ ખોદાવી તેમાં પાણી ભર્યું અને ઉપર ઝાડપાન નાખી તેને છુપાવી. હજી તો જીવ જેવી લડાઇ ચાલી નહિ એટલાંમાં તુરાની લશ્કર સુકે માર્ગે ખાઇ પસાર કરી પોતાનાં શેહર તરફ નાઠું, જેની પુઠ પકડતાં **પીરોજ** અને તેનું લશ્કર ખાઇમાં પડીને નાશ પામ્યું તથા શાહજાદો **કોબાદ** અને બીજાઓ કેદ પકડાયા.

ખચીત **પીરોજ** જેવા બાહદુર પાદશાહને આવું કમબખ્ત મોત છાજતું ન હતું. તેનાં કામો હિંમત ભરેલાં તોપણ ઉછાછલાં હતાં અને તેથીજ તેની ફતેહો અધુરી રહી ગઇ હતી અને તેને નહિ ધારેલી શિકસ્તો ખમવી પડી હતી.

ફસલ ૪—કોબાદ ૧.[1]

(ઇસ્વી ૪૮૭ થી ૫૩૧.)

માજી પાદશાહનાં તખ્તનો વારેસ શાહજાદો **કોબાદ** બાપનાં મોતને દિનેજ શત્રુના હાથમાં કેદ પકડાઇ લોખંડની બેડીમાં ઝીકડાઇને તેનો બંદીવાન બન્યો હતો, માટે ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર તો **પીરોજે** નેમ્યા મુજબ તેનો ભાઇ **પલાષ** અમલ ચલાવવા લાગ્યો. પણ બાહદુર બાપ બપાવાનાં તખ્ત ઉપર આ એક નબળો ચોપો પાદશાહ આવી બેઠેલો સાબેત થયો. તેનો અમલ માત્ર ચાર વરસ ચાલ્યો, પણ એટલી ટુક મુદતમાં તેણે ઇરાનનું બળ એટલું નબળું કરી નાખ્યું કે તે ખંડણી આપનારાં રાજ્ય જેવી હાલતે આવી પુગ્યું. તેનું પહેલું કામ પોતાના ભાઇનાં ખૂનનો કીનો લઇ ભત્રિજા **કોબાદને** છુટો કરવાનું હતું. એટલામાટે તે તુરાની રાજા સામે લશ્કર લઇ ગયો, અને લડાઇમાં **ખુશનવાજની** હાર થયાથી તેણે પોતાનો મુલ્ક બચાવવાની મતલબથી શાહજાદા **કોબાદ** તથા બીજા પકડાયલા સર્વ ઇરાનીઓ તેમજ અસ્બાબ વગેરે પાછો આપી દેવાની ઉતાવળ કીધી. પકડાયલા ધણીઓમાં કેટલાક સરદારો ઉપરાંત માજી પાદશાહની બેટી **પીરોજદોખ્ત** તથા દસ્તુરાન દસ્તુર **અર્દેશીર** પણ હતાં. એઓના છુટકારાને ખાતરજ ઇરાની સપેહસાલાર **સુફ્રજાયે** ઉપલી અરજ કબૂલ રાખી, અને એ રીતે લડાઇનું શેવટ આવ્યું.

ફિર્દુસી મુજબ ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર હવે **કોબાદ** બેઠો. પણ અર્મીની અને રૂમી લખનારાઓ મુજબ ઇસ્વી ૪૮૪ થી ૪૮૭ ની આખરી સુધી તખ્ત **પલાષના** હાથમાંજ હતું, જેણે એ મુદતને દરમયાન તુરાની પાદશાહને બે વરસ સુધી ખંડણી આપતી કરીનેજ શાહજાદા **કોબાદને** છોડવી આણ્યો હતો. જેમ આ વાત માનવા સરખી નથી તેમજ આર્મીન્યાના રાજા સાથ **પલાષને** થયલા કોલકરારોની વાતોબી દેશાભિમાની લખનારાઓએ જણાવેલી હોવાથી તેમને એકતરફી ગણીને આપણ કબૂલ રાખીશું નહિ. **પલાષ** જેવા જરતોસ્તી પાદશાહને આર્મીન્યા જેવા પોતાના તાબેદાર પ્રાંતની ખાલી તાબેદારીને થકી ત્યાંનાં સઘળાં આતશ કદેહોનો નાશ કરવાનું કબૂલ રાખતો દેખાડવો એ સરતાપા તેને માથે નીચમાં નીચ

૧ આ પાદશાહનાં દાસ્તાન માટે જુઓ "તવારીખે સાસાનીઆન," સફે ૨૭૫ થી ૩૦૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તોહમત મૂકવા બરાબર છે. તોપણ આ પાદશાહનો અમલ કીર્તિ ભરેલો તો હતોજ નહિ. તે સુલેહને પસંદ કરનારો હોવાથી ફેસાદખોર આર્માન્યનો રાજી થાય એવી શરતોથી તેણે તેઓ સાથ સુલેહ કીધી હતી. તેનાં આવાં આવાં કામોને લીધે તેની સામે બંડ ઉઠયું અને **કોબાદ**ને પાદશાહી મળી.

કોબાદના બે અમલ તવારીખમાં નોંધાયા છે. તેનો પહેલો અમલ અપકીર્તિ ભરેલો હતો. તેણે પોતાનો છુટકારો કરનાર સપેહસાલાર **સુફ્રજાયન**ને પોતાનો વડો વજીર બનાવ્યો, પણ એ વજીરની આપબડાઇઓથી કંટાળીને જવાન પાદશાહે પહેલું ખરાબ કામ તો **સુફ્રજાયન**નો જીવ લેવાનું કીધું. તેનું બીજું બુરું કામ **મજદક** નામના એક ઠગારાને એક બુરી દીન ફેલાવવાનાં કામમાં મદદ આપવાનું હતું, જેથી ઇરાની આલમ બહુ કંટાળી ગઇ. આ ધણીનો મૂળ ફતવો એ હતો કે ઓરત, દોલત અને ખોરાક ઉપર સર્વ આદમજાતનો એકસરખો હક પહોંચે છે. એજ વખ્તે વળી ખજર નામે એક જંગલી પ્રજાએ આર્માન્યા અને ઐબીરીઆની સરહદ ઓળંગી ઇરાનમાં લૂટફાટ કરવા માંડી, જેમની સામે જઇ **કોબાદે** પોતે તેમને હરાવી હાંકી કહાડયા, અને ફરીથી દરોડો પાડતા અટકાવવા માટે એક મજબૂત કિલ્લો બાંધ્યો. આ સઘળાં કામોમાં ૧૪ વરસો વહી ગયાં, જે દરમયાન રૈયતોમાં મોટી બેદિલી **મજદક**ના બેશરમી ભરેલા અને નેકી તથા નીતિનો ભંગ કરનારા મજહબ[1]ના પાદશાહની મદદથી થયલા બહોળા ફેલાવાથી પંથરાઇ હતી. વધારે દુખી તો **અર્માની** રહેવાસીઓ થયા, કેમકે તેઓ ખ્રિસ્તી હતા અને **મજદક**નો ધર્મ ખ્રિસ્તી ધર્મના ફેલાવા સામે મોટો અટકાવ મેલનારો હતો. એટલામાટે તેઓએ **કોબાદ**નાં એ કામ સામે રૂમી શેહેનશાહ **એનેસ્ટેશ્યસ** સુધી ફરિયાદ પહોંચાડી તથા પોતાના પ્રાંતમાંથી જરતોસ્તી ધર્મગુરૂઓને કાપી નાખી આતશખાનાઓનો નાશ કીધો અને ઇરાની લશ્કરને નહસાડી મૂકી પોતાનો બોહ્ડ જાહેર કીધો. એ સઘળું છતાં જ્યારે પાદશાહની મતિ ઠેકાણે આવી નહિ ત્યારે ઇરાની ઉમરાઓએ **કોબાદ**ને પદભ્રષ્ટ કરી તખ્ત તેના નાના ભાઇ **જામાસ્પ**ને આપ્યું. લોકો એટલું ઉશ્કેરાયલું હતું કે પાદશાહને કેદમાં રાખવાથી નહિ ધરાતાં તેનો જીવ લેવાની પણ જરૂર જણાઇ. તેઓએ **કોબાદ**ને માજી વજીર **સુફ્રજાયન**ના બેટા **જરમેહેર**ના કબજામાં આપ્યો—એવી મતલબથી કે તે તેને પોતાના બાપના કીનામાં પુરો કરે. પણ તેને બદલે તો તેઓ બંનેએ મદાઇન ખાતેથી ગુપચુપ નાસી તુરાની પાદશાહની દરબારમાં આશ્રો લીધો. **જરમેહેર** પદભ્રષ્ટ પાદશાહ ઉપર એટલોબધો મેહેરબાન નિવડયો કે તેની મદદમાં તે આ સંકટને વખ્તે રહ્યો અને તુરાની ફોજની સરદારી લઇ **કોબાદ** તરફથી ઇરાનમાં લડવા આવ્યો. નવા ઠરેલા પાદશાહ **જામાસ્પે** તરત તખ્ત ખાલી કીધું, અને વગર લડાઇએ **કોબાદ** પાછો તખ્તનશીન થયો. તેણે **જરમેહેર**ની મેહેરનો બદલો જરથી વાળી આપ્યો. તેણે તેને પોતાનો વડો વજીર બનાવ્યો અને બની આવ્યું તેમ તેની સેવાઓનો બંગ વાળી આપ્યો.

જામાસ્પે ત્રણ વરસ પાદશાહી ચલાવી, જે પછી **કોબાદ**નો બીજો અમલ ૨૯ વરસો સુધી ચાલ્યો. એ દરમયાન જે સર્વથી મોતેબર અને લોક લાગણીને શાંત કરનારૂં કામ થયું તે **મજદક** અને તેના ચેલાઓના નાશનું હતું. એ કામ શાહજાદા **ખુસરોએ** બજાવ્યું, જે પાછળથી પોતાનાં એ અને બીજાં ભલાં કામોને થકી **"અનુશેહરવાન"**ને નામે ઓળખાઇને યાદગાર થઇ ગયો છે.

હવે **કોબાદ**ને પોતાની જવાંમર્દી દેખાડવાનો વખ્ત આવ્યો. રૂમીઓ સાથ આજ લાંબો વખ્ત થયો સુલેહ ચાલતી હતી તેનું હવે શેવટ આવ્યું. ૮૦ વરસો પછીની આ લડાઇનું મૂળ જંગલી શત્રુઓને ઇરાન અને રોમના મુલુકોમાં

[1] આ મજહબના વિગતવાર ખોલાસા માટે જુઓ "તવારીખે સાસાનીઆન," સફે ૨૭૯ થી ૨૮૭ સુધી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લૂટફાંટ કરવા માટે ઉતરી પડતા અટકાવવા થકી દર્બંદ અને ઐબીર્યાની પાસેવાળા દરવાજાઓ બંધ કરી ત્યાં કિલ્લાઓ બાંધવાના ખર્ચ બાબેનો વાંધો હતો. આ દરવાજાઓવાળી ગંજાવર મજબૂત દેવાલો ઇરાની પાદશાહોએ બાંધી હતી, જે માટે ઇરાનને દરસાલ ચોકસ હક્તો આપ્યા જવાનું રૂમીઓએ કબૂલ કીધું હતું, તેમજ તેમની મરામતમાં પણ પોતાનો હિસ્સો આપવાના કરાર કીધા હતા. પણ છેલ્લાં ૬૦ વરસોમાં આ પોતાને ફાળેની રકમ રૂમીઓએ નહિ ભરેલી હોવાથી **કોબાદે** તે માટેનો જબરો તગાદો કીધો, અને શેહનશાહે તે આપવાની ના પાડી ત્યારે ઇસ્વી ૫૦૨માં તેમના પ્રાંતો ઉપર ચહડાઇ કીધી, અમિડાના કિલ્લાને ઘેરો નાખી તે હાથ કીધો, અને રૂમીઓને હરાવ્યા. પણ એટલાંમાં **કોબાદ**ને તુરાનીઓ તરફની લૂટફાંટનો અટકાવ કરવા માટે ખોરાસાન તરફ દોડી જવું પડ્યું ત્યારે રૂમીઓ ઇરાની સરદારોને ૧૦૦૦ રતલ સોનું તોલી આપીને અમિડાનો કિલ્લો તથા બીજાં પોતાનાં જીતાયલાં શહેરો પાછાં હાથ કરી લીધાં.

આ રીતે ઇરાની સરદારોએ ૭ વરસની સુલેહ કરવાની રૂમીઓની માંગણી કબૂલ રાખી, પણ એક તરફથી આમ લડાઇનો દંડ આપીને સુલેહની ખરીદી કરી રૂમીઓએ નવી દુશ્મનીનાં બી વાવવાં માંડ્યાં. તેઓએ નસીબનનાં ઇરાની મથકની પડોશમાં દારા નામનો કિલ્લો બાંધ્યો, જેની સામે તેમજ રૂમીઓનાં બીજાં કામો સામે **કોબાદે** શેહનશાહ **જસ્ટીન**ની દરબારમાં ફરિયાદ ઉઠાવી, જે ઉપર જ્યારે કોલ તોડનારા રૂમીઓએ કશું ધ્યાન આપ્યું નહિ ત્યારે પાદશાહે પોતાની ૭૩ વરસની ઉમર છતાં રોમ સાથ લડાઇમાં ઉતરવાની ફરજ જોઇ. તેના હરીફ શેહનશાહની વય પણ આ વેળા ૭૨ વરસની હતી. **કોબાદ** લડાઇમાં ઉતરવાને આતુર હતો, પણ જો રૂમી શેહનશાહ શાહજાદા **ખુસરો (નોશીરવાન)** ને દત્તપુત્ર કરી લે અને પોતાનું તખ્ત પાદશાહ તેનેજ આપવા માંગે છે માટે તેની સામે જો તેના વડા ભાઇઓ બંડ ઉઠાવે તો રોમ તે શાહજાદાને મદદ આપવાને કબૂલ થાય તો **કોબાદે** રોમ સામેના પોતાના સર્વ દાવાઓ છોડી દેવાની ખુશી દેખાડી. હવે **જસ્ટીન** લડાઇમાં ઉતરવાને ખાહેશમંદ ન હતો, તોપણ પોતાને કશું ફરજંદ નહિ હોવાથી અગર જો **નોશીરવાન**ને તે દત્તપુત્ર કરી લે તો કોઇ દહાડે રૂમી તખ્ત ઇરાનના હાથમાં જાય, એવા ભયથી શેહનશાહે **કોબાદ**ની ફરમાશ કબૂલ રાખવાની ના પાડી અને બંને વચ્ચે લડાઇ જાગી.

આ લડાઇમાં ઇરાનીઓ જીત્યા. ઐબીર્યાના પ્રાંતમાં તેઓએ ફતેહ મેળવી, જ્યાંના લોકો લાશને દાખમે ચહડાવવાને બદલે દાટતા હતા. તેમને રૂમીઓની મદદ હતી, પણ ઇરાની ફોજ આગળ તેઓ નાચાર થયા. ઐબીર્યા એક તરફથી ઇરાનના હાથમાં ગયો કે બીજી તરફથી રૂમી લશ્કરનો સરદાર **બેલિસેર્યસ** (શાહનામા મુજબ **ફરફુરીઉસ**) ઇરાની આર્મીન્યા અને મેસોપોટેમ્યાના પ્રાંતો ઉપર ચહડી ગયો. પણ બંને પક્ષો વચ્ચે મોટું જંગ મચે તે આગમજ **જસ્ટીન** શેહનશાહ મરણ પામ્યો અને તેની જગા ઉપર તેનો ભત્રિજો **જસ્ટિન્યન** નેમાયો, ઇસ્વી ૫૩૭. **ફરફુરિઉસ**ને ઇરાની સરદાર **નરસી**એ આર્મીન્યામાં હરાવ્યો, અને તેને બીજી એવીજ મોટી શિકસ્ત **ફીરોજ** નામે સરદારે આપી. અને તેમ છતાં નવા શેહનશાહે તેને "પૂર્વના (યાને

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એશિયા ખંડના) સરદાર" (!) નો ખેતાબ આપી નવાજ્યો. આ હારેલા સરદારને નવી લડાઇઓ વેળા નાસિપાસ નહિ થવા દેવા માટેની આ લાલચ હતી, જે ઉપરથી તેણે પોતાનું તમામ લશ્કર દારાના નવા કિલ્લામાં ભેગું કીધું અને લડવા ઉભો. સરદાર **ફીરોઝે** એ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો અને જોશબંધ લડાઇ ચલાવીને શત્રુઓને હરાવ્યા. પણ એજ વખ્તે જેમ મેસોપોટેમ્યામાં તેમજ આર્મીન્યામાં ઇરાની લશ્કરોની હાર થઇ. એટલાંમાં **મંજર** નામે આરબ સરદારની મદદથી ઇરાનીઓએ સીર્યાના રૂમી પ્રાંત ઉપર હુમલો કરી ત્યાં લૂટફાંટ ચલાવી, અને કાલીનુસની લડાઇ—(ઇસ્વી ૫૩૧)માં રૂમીઓને હરાવ્યા.

આ ફતેહથી રાજી થઇને પાદશાહ **કોબાદ** ૮૨ વરસની જૈરીએ લકવાનો ભોગ થયો. તેણે ૪૧ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું, જેમાં તેનો બીજો અમલ બહુ કીર્તિ ભરેલો હતો. તે બાહદુર અને હિમતવાન હતો. ધર્મ સંબંધી બાબતમાં તેનું એકીન ડામાડોળ હતું, પણ જૈરી વેળા તે ચુસ્ત જરતોસ્તી નિવડયો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૨૫.

નોશીરવાન આદેલ.[1]

(ઇસ્વી ૫૩૧ થી ૫૭૯.)

૧—શાહજાદા નોશીરવાનના જન્મની કથા—તેના ઉપરની કોબાદની ફિદાગીરીનો સબબ—તેની સામે ભાઈઓનો એકસંપ—રૂમીઓ સાથની સુલેહની શરતો—તેઓ સામે ઈરાનની ફરિયાદ—તેમના પ્રાંતોમાં નોશીરવાનની લડાઈ અને ફતેહો—નવું અંટાકિયા શેહેર—લેજિ્કાના રહેવાસીઓ ઈરાનનું રક્ષણ માગે છે.

૨—લેજિકાનો પ્રાંત—ત્યાંના રહેવાસીઓ નોશીરવાનની સરદારી કબુલ રાખવા માંગે છે—પાદશાહની એ પ્રાતમાં સવારી—પેત્રાના કિલ્લાનું ફતેહ થવું—રૂમી મુલુકોમાં પાદશાહની ફતેહો—શેહેનશાહે સુલેહની ખરીદી માટે આપેલું નજરાનું—લેજિ્ક લોકોનો બલવો—પેત્રા ઉપર રૂમીઓનો ઘેરો—તેમની ફતેહ—જ્રમેહેરનો જય—રૂમીઓ નામોસી ભરેલી સુલેહ કરે છે—ઇરાની સરદારની આળસાઈ—લેજિ્કાનું રૂમીઓને હાથ જવું—નવો સુલેહ.

૩—૫૦ વરસની સુલેહ—તેથી ઈરાનને મળેલા લાભો—તુર્કી ખાનનો નોશીરવાન જોગો હદિયો—રૂમી ઉશ્કેરણીથી તે ઈરાન ઉપર ચહડાઈ લાવે છે—તેનો ફેજ—શેહનશાહ જસ્ટીનની શત્રુતા—રૂમીઓ સાથની લડાઈમાં ઈરાનની ફતેહ—સુલેહ માટે તેઓ દંડ આપે છે—પાદશાહનું મરણ અને ચાલચલણ—તેનો રાજસુધારો અને વિદ્યાભ્યાસ.

ફસલ ૧—રૂમી પ્રાંતોમાં ઇરાનની ફતેહ.

(ઇસ્વી ૫૩૧ થી ૫૪૨.)

પાદશાહ **કોબાદે** પોતાના ત્રણ વડા બેટાઓને પડતા મૂકીને સર્વથી નાના શાહજાદા **ખુસરોને** પસંદ કરવામાં જોકે ઇનસાફથી કે ચાલતી આવેલી રૂઢિથી કામ લીધું ન હતું, તોપણ તેની એ પસંદગીમાં ગોયા કુદરતનો છુપો હાથ હોય એમ માલુમ પડે છે; કારણ કે વડા શાહજાદાઓમાંનો એકબી **નોશીરવાન**ના જેવો આદેલ અને બાહદુર, બખ્તાવર અને બુલંદ બરતબાનો થવા પામત, દેશીઓનો તેમજ પરદેશીઓનો એકસરખો પ્યાર હાંસલ કરત, અને પોતાના વાજબી ઇનસાફને થકી પોતાનું નામ દુનિયામાં મશહુર કરી જાત, એ કેવળ નહિ બને એવી શરતો છે. જેનું કામ જોયા વિનાજ જેનું ફકત નામ રોમ જેવા હરીફને ધ્રુજાવે તેની બરાબરીજ કયો શાહજાદો કરી શકે?

પાદશાહનો તેના ઉપર બહુ ચહા એટલા માટે હતો કે પોતાના પહેલા અમલ પછી કેદખાનામાંથી નાસી જતી વેળા પાદશાહે મારગમાં એક ઊંચા કુળના ઇરાની ગામડિયાની પરોણાગત ચાખીને તેની બેટી સાથ શાદી કીધી અને એક હફતો ત્યાંજ ગુજાર્યો. આ રાણીએ જે શાહજાદાને જન્મ આપ્યો તે ભવિષનો **નોશીરવાન** હતો. તુરાનથી લશ્કર લઇ પાછો ફરતાં **કોબાદ**ની જોડે આ દુધમળ શાહજાદો અને તેની માતા પણ હતાં. પોતાને ફતેહ મળી અને પાછી પાદશાહી હાથ આવી તે આજ બાળક બેટાની બરકતથી થયલું પાદશાહ સમજ્યો, અને તેથી તે તેના ઉપર બહુ ફિદા થયો અને પોતાનું તખ્ત તેનેજ આપવાનું વસીહતનામુ કરી ગયો, જે તેનાં મરણ પછી વજીરે વાંચ્યું અને શાહજાદો **ખુસરો** તખ્તનશીન થયો. તેના ભાઇઓ તરફથી તેની સામે એકસંપ થયો, પણ તેમનું કશું ફાવ્યું નહિ; એકસંપીઓ પકડાઇ આવ્યા અને પોતાને ફેજે પહોંચ્યા.

નોશીરવાનનાં નામથી હવે આ જવાન પાદશાહનો અમલ શરૂ થયો, જે પ્રથમ કરડો હતો. તેના બાપની રૂમી પ્રાંતો ખાતેની છેલી ફતેહો ઉપરથી રૂમી શેહેનશાહ **જસ્ટીન્યને**

[1] આ નામચીન પાદશાહના વિગતવાર હેવાલ માટે જુઓ અમારી "તવારીખે સાસાનીઆન," સફે ૩૦૨ થી ૩૬૪ સુધી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેની સાથ સુલેહ કરવાની અરજ ગુજારી અને એ રીતે આ બે "આદેલ" શેહનશાહો વચ્ચે એક એટલી લાંબી મુદ્દતની સુલેહના કોલ કરાર થયા, કે જેને "જાવેદાન સુધીની સુલેહ" નું રમુજી નામ મળ્યું છે. શરતોમાં મુખ્ય એ હતી કે કૉકેસસ પર્વતમાંના પહાડી દરવાજાઓનાં રક્ષણ માટે રોમે ૧૧૦૦૦ રતલ સોનું આપવું અને ઇરાને તેમનો બચાવ કરવો; દારાના કિલ્લામાંથી રૂમીઓએ પોતાનું મુખ્ય મથક કહાડી નાખી દૂર લઇ જવું, બે ઇરાની કિલ્લા જેમ રૂમીઓએ ઇરાનને આપી દેવા, તેમ ઇરાનીઓએ લેજિકાના રૂમી પ્રાંતમાં જીતેલા કિલ્લા રોમને પાછા હવાલે કરવા; અને ઇરાન તથા રોમે એકબીજા સાથ દોસ્તીથી વર્ત્તવું અને એકેકને નાણાં તેમજ લશ્કરની મદદ કરવી. ઇસ્વી ૫૦૨ થી ચાલુ થયલી રૂમીઓ સાથની લડાઇનો આ રીતે ત્રીશ વરસે ૫૩૨ માં છેડો આવ્યો.

આ સુલેહથી રૂમીઓને લાભ થયો, કેમકે ઇરાન સાથ દોસ્તી થવાથી તેમને પોતાની સરહદો ઉપર ઉતરી પડેલા શત્રુઓ સાથ લડવાને ઠીક ફાવ્યું. **નોશીરવાન** પોતે આ સુલેહની શરતોથી રાજી હતો નહિ, તોપણ વચન તોડવાથી તે ડરતો હતો. એટલાંમાં ઇટલીનો રાજા તથા આર્મીન્યાનો સરદાર અને બીજાઓ મદાઇનની દરબારમાં ભેગા થઇ રૂમીઓની ચાલ સામે સખ્ત ફરિયાદ ઉઠાવવા લાગ્યા. તેઓની ફરિયાદ પોતાના સ્વાર્થ માટેની હતી, પણ પાદશાહના કાનપર જ્યારે આ ફરિયાદ લાવવામાં આવી કે રૂમીઓ ઇરાનના દોસ્તોને તેનાથી વિખુટા પાડી પોતાની તરફ ખેંચી લે છે, ત્યારે **નોશીરવાને** રૂમી પ્રાંતો ઉપર લડાઇ લઇ જવાની જરૂર વિચારી.

તે ત્યાં લડાઇ લઇ ગયો અને ઘણીએક ફતેહ મેળવી. સીર્યાનું રૂમી પાયતખ્ત અંટાકિયા શેહેર પણ તેણે તાબે કીધું. આમ જોઇને રૂમી શેહનશાહ તેની સાથ સુલેહ કરવા દોડયો આવ્યો. **નોશીરવાને** માંગણી કીધી કે રૂમીઓએ લડાઇના ખર્ચ દાખલ ઇરાનને ૫૦૦૦ રતલ સોનાંનો દંડ આપવો, તથા જંગલીઓનો દરોડો અટકાવવા માટે બાંધેલા દરવાજાઓનાં રક્ષણ માટેના ખર્ચમાં ૫૦૦ રતલ સોનું દરસાલ આપ્યા જવું. આ શરતો રૂમી શેહેનશાહ કબૂલ રાખે તોજ રૂમી પ્રાંતો ખાતેથી પોતાનું લશ્કર પાછું બોલાવી લેવાની પાદશાહે ભપકી આપી અને પછી પોતે આસપાસના શેહેરો તાબે કરવા માહયાં, જ્યાંથી તેને બહુ દોલત મળી. **જસ્ટીન્યને** પાદશાહની ઉપલી સુલેહ કબૂલ રાખવાની ના પાડી, જેની દરકાર વિના **નોશીરવાને** પોતાથી થાય તેવી ફતેહો કરીને પોતાનાં પાયતખ્ત તરફ ચાલવા માંડયું. મદાઇનથી એકજ દિવસની મંજલ ઉપર તેણે એક નવું શેહેર બાંધીને અંટાકિયાનાં રહેવાસીઓથી તેને વસાવ્યું, જે તે શેહેરને દરેક બાબતમાં એટલું બધું મળતું હતું કે ખુદ રહેવાસીઓ પણ બંને વચ્ચે કશો તફાવત પિછાની શકયા નહિ એમ કહે છે!

આ નવાં શેહેરનાં બાંધકામથી પાદશાહ ફારેગ થયો નહિ એટલામાં તેને લેજિકા પ્રાંત તરફ જવું પડયું, જ્યાંના લોકો રૂમીઓથી કંટાળી ગયા હતા અને ઇરાનીઓનાં રક્ષણ તળે જવાને આતુર હતા. તેમની આ અરજ ઉપરથી **નોશીરવાન** ત્યાં લશ્કર લઇ ગયો અને એ પ્રાંત હાથ કરવામાં આયંદેહ ઇરાનને લાભ છે એમ જોઇ લીધું.

ફસલ ૨—લેજિકામાં ઇરાનની ફતેહ અને હાર.

(ઇસ્વી ૫૪૨ થી ૫૫૬.)

લેજિકાનો પ્રાંત કેસ્પિયન સમુદ્રના નૈરૃત્ય ખુણા તરફ આવેલો હતો, જ્યાંના રાજાઓ આગળથીજ ઇરાનને તાબે હતા, પણ થોડાંજ વરસ ઉપર એક રાજા બાપનાં તખ્ત ઉપર આવતાંજ પાદશાહ **કોબાદનું** સંરક્ષણ પડતું નાખી તે વેળાના રૂમી શેહનશાહ **જસ્ટીનને**

૧ જેમ નોશીરવાન પોતાનાં કામે અદલ ઇનસાફી કહેવાય છે તેમ જસ્ટીન્યનનાં નામનો અર્થ પણ તેવોજ થાય છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પડખે ભરાયો હતો, જેને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવીને ઇરાનથી સદાનો જુદો પાડયો હતો. તે વેળા રૂમીઓએ તેને દરેક રીતે રાજી રાખવા માટે પ્રથમ તેને રૂમી બાયડી સાથે પરણાવ્યો, તેને રૂમી ઝભો પહેરાવી માથે રૂમી તાજ મૂકયું, તેને સઘળા ખંડણીમાંથી છુટો કીધો, તેનાં રાજ્યમાં કશું રૂમી લશ્કર નહિ રાખવાનો વચન આપ્યો, અને કોઇબી રૂમી હાકમનો કબજો તેને માથે નહિ રહેશે એવો સધ્યારો આપવામાં આવ્યો. આથી તે હાકમ, જેનું નામ **જાથ** હતું, તે બહુ લલચાઇ ગયો. પણ આ મિઠીમિઠી વાતોને થોડાં વરસ નહિ ગયાં એટલાંમાં વચન તોડવા માટે તવારીખમાં મશહુર થયલા રૂમીઓએ આ મૂર્ખ રાજાને આપેલા ઉપલા સર્વ હકો એક પછી એક છીનવી લેવા માંડયા, અને તેનાં રાજ્યના કાંઠા ઉપરનો પેત્રા નામનો એક મજબૂત કીલ્લો હાથ કરીને ત્યાં રૂમી લશ્કર રાખ્યું, રાજાના જેવીજ સત્તા આપીને ત્યાં એક રૂમી હાકમ નેમ્યો, અને દરિયાનો સઘળો વેપાર પોતે એકહાથ કરી લીધો.

આ સઘળો અને એવોજ બીજો ત્રાસ ખમી શકાયો નહિ ત્યારે વીશ વરસ સુધી રૂમી જુલ્માત તળે રહીને લેજિકાનાં લોકો પાછાં ઇરાનના પાદશાહની તાબેદારી કરવાને દોડયાં આવ્યાં. તેઓએ ઇસ્વી ૫૪૦–૪૧ માં એલચીઓ મોકલી પાદશાહ કનેથી પોતાના આગળા વાંક માટે દરગુજર ચહાઇ, અને લેજિકાનો પ્રાંત પાદશાહે સ્વાધીન રાખીને અરજદારોને મદદ આપવાની અરજ ગુજારી. રાજા **જાથ** હજી જીવતો હતો, જેણે ઇરાનને તાબે થવાની દિલોજાનથી ખુશી દેખાડી અને રૂમીઓ સામે મદદ માંગી. હવે આ સઘળું છતાં **નોશીરવાનને** લેજિકા પ્રાંતની થોડીજ દરકાર હતી, કેમકે તે નાંનો અને થોડી ઉપજનો હતો. જમીન વેરાન હતી અને વેપાર પાડોશીઓના હાંથમાં હતો. એટલામાટે જ્યારે આ એકવાર બેવફા થયલા લોકોને ખાતર રૂમીઓ સાથ દુશ્મનીમાં ઉતરવાની પાદશાહે નાપાડી, ત્યારે તેઓ બહુ બજીદ થયા અને ઇરાનનીજ મદદ તેમનો બચાવ કરવા માટે જરૂરની છે એમ કહી બહુજ આગ્રહ કરવા લાગ્યા. **નોશીરવાનને** ફરીથી વિચાર કરતાં લાગ્યું કે આ પ્રાંત ગમે એવો મુફલેસ છે તોપણ તે હાથ કરવામાં ઇરાનને અંતે છુપ્યા લાભ છે. આ પ્રાંતમાંથી ફાસિસ નામની મોટી નદી વહેતી હતી તેનાં મુખથી રૂમી શેહનશાહતનું પાયતખ્ત કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ નવ દિવસની મંજલ જેટલું દૂર હતું, માટે અહીંથી દરિયાઇ કાફલા મારફતે ત્યાં ચહડાઇ લઇ જવાનું સહેલ હતું. વળી કોહેકાફ તરફથી ઉતરી આવતા યુરોપિયન જંગલીઓને અટકાવવા માટે આ પ્રાંત કીમતી થઇ પડે એમ પણ જણાયું.

એટલામાટે લેજિક લોકોને રૂમીઓ સામે મદદ આપવાને તેણે અંતે કબૂલ કીધું અને પોતે સ્કીથ્યન લોકો ઉપર હુમલો લઇ જતો હોય તેમ લશ્કર લઇને તે ઐબીર્યામાં પેઠો અને ત્યાંથી લેજિકામાં દાખલ થયો. તે એકદમ પેત્રાના રૂમી લશ્કરવાળા કિલ્લા તરફ ચાલ્યો અને તેને એકદમ ઘેરો ઘાલ્યો. લડાઇ ચાલી તેમાં રૂમી સરદાર માર્યો ગયો અને લશ્કર ઇરાનના પાદશાહને તાબે થયું. આ રીતે લેજિકા **નોશીરવાનને** તાબે થયો અને ત્યાંના મજબૂત કિલ્લાનો તે ધણી થયો. આ બનાવ પછી રૂમીઓ મુગા બેઠા નહિ. સરદાર **બેલિસેર્યસ** ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લાવ્યો અને પાદશાહ પોતે સીર્યાના રૂમી મુલ્ક ઉપર સવારી લઇ ગયો. પણ ત્યાં મર્કી ચાલવાથી **નોશીરવાનને** જીવ જેવી ફતેહો વગર પાછા ફરવાની ફરજ પડી. પણ ત્યારબાદ તે નામદાર ફરીને ચહડાઇ લઇ ગયો, એડેસ્સાના કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો, અને એંગલનની લડાઇમાં રૂમીઓને જબરા હરાવ્યા (ઇસ્વી ૫૪૩). બીજે વરસે એડેસ્સાના લોકો મજબૂત બચાવ કર્યા છતાં કશું નહિ ફાવ્યું ત્યારે એક મોટો દંડ ભરીને પાદશાહને તાબે થયા. આવો મામલો જોઇને રૂમી શેહેનશાહ ગભરાયો, અને પોતાના મુલ્કની વધુ ખરાબીઓ અટકાવવા માટે **જસ્ટીન્યને** પાદશાહ ઉપર કીમતી નજરાનું

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મોકલાવ્યું. તેણે સુલેહની અરજ ગુજારી, જે સુલેહ માટે છેલ્લાં પાંચ વરસો થયાં રૂમીઓ ઇછા દેખાડતા હતા પણ પાદશાહ તે ઉપર લક્ષ આપતો ન હતો. આ વખ્તે **નોશીરવાને** સુલેહની હા પાડી ખરી, પણ તે નામદારને રૂમીઓ કેવા વચનભંગ હોય છે તેની સારી પેઠે ખબર હતી, માટે પાંચથી વધુ વરસોની સુલેહ કરવાની ના પાડી. આટલેબી સખુન પાદશાહે કબૂલ રાખ્યો તેથી ખુશ થઇને રૂમી શેહેનશાહે **નોશીરવાન** ઉપર ૨૦૦૦ રતલ સોનું તથા એક યુનાની હકીમ હદિયા દાખલ ભેટ મોકલ્યાં.

પણ આ સુલેહ મુળગી પાંચ વરસબી ટકી નહિ. બે સ્વતંત્ર રાજાઓ લડી મુઆ તેમાં રૂમીઓએ એકનો પક્ષ વગર બોલાવવે લીધો, જે ઉપરથી બીજાએ ઇરાનની મદદ માંગી. બીજા હાથ ઉપર લેજિકાના લોકોએ ઇરાનની સત્તા સામે બંડ ઉઠાવી રૂમીઓને મદદે બોલાવ્યા—બલકે રૂમીઓએ પોતેજ તેમને આ બલવા માટે ઉસ્કેર્યા. પેત્રાના કાંઠા ઉપર વહાણોનો એક મોટો કાફલો બાંધવાની પાદશાહે તૈયારીઓ ચલાવી અને કાળા સમુદ્રના કાંઠા ઉપરનાં બંદરોનો વેપાર એકહાથ કરવાની ધારણા રાખી હતી, તેથી રૂમીઓ બિધા કે ભવિષની લડાઇ વેળા ઇરાની કાફલો કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલ પાયતખ્ત ઉપર ઉતરી પડી તેની ખરાબી કરશે. આ ઉપરથી તેઓએ લેજિકાના ડામાડોળ વિચારના લોકોને ઉસ્કેરી બંડ મચાવ્યું અને તેમાં શેહેનશાહે તેમને ખુલ્લી મદદ આપી, તો જોકે પાંચ વરસની સુલેહને આધારે તેને આમ વચ્ચે પડવાનો કશો હક ન હતો. પણ એ તો રૂમીઓની સદાની કોલ તોડવાની આદત મુજબજ બન્યું.

હવે લડાઇ ચાલી. રૂમીઓ પેત્રાનો કિલ્લો હાથ કરવા મથ્યા, તે ઉપર અનેક વાર ઘેરા નાખ્યા, જેમાં વારેવાર નિષ્ફળ થયા છતાં અને શિકસ્તો ખાધા છતાં તેઓએ પોતાનો કિલ્લો એકદમ જતો મૂકયો નહિ. એક લડાઇ થઇ તેમાં ઇરાની લશ્કર હાર્યું, તોપણ પેત્રાનો કિલ્લો હજી રૂમીઓને તાબે થયો નહિ. કિલ્લામાંના ૩૦૦૦ ચુનંદા ઇરાની સિપાહીઓએ તેમને બળત્વારીથી જવાબ આપ્યા કીધો, પણ અંતે રૂમીઓ ઇસ્વી ૫૫૧ માં અતી જબરાં લશ્કર સાથ આવી બહુ જોમથી લડયા અને તેના ધણી થયા. ૬૦૦૦૦ રૂમીઓએ કિલ્લામાં બકારાં પાડયાં, આગ લગાડી, અને મારો ચાલુ કીધો, જેથી બાહદુર ઇરાનીઓમાંના ૭૩૦ જણ કેદ પકડાયા, અને બાકીના સઘળા કિલ્લાની દેવાલોનો બચાવ કરતાં મુઆ. કેદ પકડાયલામાંના માત્ર ૧૮ સિપાહીઓજ જખમી થવા પામ્યા હતા. અગરજો થોડાંજ અઠવાડિયાં આ બાહદુરો કિલ્લો બચાવવા પામત તો તેઓની અંતે જરૂર મોટી ફતેહ થાત, કેમકે ઇરાની સરદાર **જરમેહેર** ૭૦૦૦૦ માણસોનું લશ્કર લઇ તેમની મદદે આવવા નિકળ્યો હતો.

ખરૂં જોતાં આ સરદારનીજ ભૂલથી પેત્રાનો કિલ્લો અને તેની જોડે લેજિકાનો પ્રાંત ઇરાનના હાથમાંથી ગયો હતો, કેમકે ૩૦૦૦ ઇરાનીઓને કિલ્લામાં પુરતા ધારીને બાકીનું લશ્કર તે આર્મીન્યા ફતેહ કરવા માટે ખેંચી ગયો હતો. હવે તે ચોતરફ ફતેહ કરતો પેત્રા આગળ આવી પુગ્યો, જેની સાથ લડવાને રૂમીઓ કેવળ અશકત જણાયા. **જરમેહેરે** નવા કિલ્લાઓ બાંધી પોતાનો કાબુ મજબૂત કીધો અને માત્ર પેત્રા સિવાય બાકીના સર્વ કિલ્લાઓનો તે ધણી થયો.

આ સઘળી ફતેહો કરનાર બંને પગે લંગડો હતો માટે તે ડોલીમાં બેસીને લડવા જતો હતો! તેનાથી શત્રુઓ બહુ કાંપતા હતા. રૂમીઓને હવે એમ ડર પેઠો કે આખું લેજિકા ઇરાનના હાથમાં જવા પામશે તો પેત્રાનો કિલ્લો તે કોઇબી દહાડો હાથ કર્યા વિના રહેનાર નથી. એટલામાટે તેઓ નવેસરથી સુલેહ કરવાને તૈયાર થયા. શેહેનશાહની એ અરજ સાંભળીને **નોશીરવાને** પોતાના એક એલચીને પાદશાહી ઠાઠ સાથ કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ ખાતે મોકલ્યો, અને છેલ્લી લડાઇ રૂમીઓએ સલેહની શરત તોડીને ઉઠાવી હતી એમ કહીને માંગણી કીધી કે એ લડાઇના દંડ દાખલ ૨૬૦૦ રતલ સોનું રૂમે ઇરાનને

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આપવું, અને લેજિકાના પ્રાંતને સુલેહની શરતોમાંથી બાતલ રાખવો. **જસ્ટીન્યન** શેહેનશાહે મુગે મ્હોડે આ શરતો કબૂલ રાખી, અને ઇરાનનો રૂમ ઉપર કેટલો બધો ધાક હતો તે સાબેત કરી આપ્યું.

હવે લેજિકાના- પ્રાંતને બાતલ રાખેલો હતો—એટલે તેની માલકી રૂમની છે કે ઇરાનની તે નકી કરવાનું રહેવા દીધું હતું—માટે એજ પ્રાંતના સંબંધમાં એજ પ્રાંત ખાતે લડાઇ પાછી બરપા થઇ. લુલા લંગડા ઇરાની પેહલવાન **જરમેહેરે** પાછો રૂમીઓનો ધાણ કહાડવા માંડયો, તેણે ઘણે ઠેકાણેથી તેમને મારી કહાડયા, અને જો આમનું આમ એક બીજું વરસ ગયું હોત તો લેજિકામાં એકબી રૂમી જીવતો માલુમ પડત નહિ. પણ મામલો તેથી જુદોજ બન્યો. **જરમેહેર**ની ઉમરે યારી દીધી નહિ. તેની જગા ઉપર આવનાર ઇરાની સરદાર **નકોરગન** તેના જેવો બાહદુર કે ઉલટમંદ હતોજ નહિ. તે તેનાથી કેવળ ઉલટીજ ખાસિયતનો હતો. તેણે **જરમેહર**નું મેળવેલું સઘળું ધુળ મેળવ્યું, અને લેજિ લોકો પાછા ઇરાનની સરદારી કબૂલ રાખવાને તૈયાર હતા તે છતાં આળસુ **નકોરગન** બેદરકાર રહ્યો, તેણે તેમને ખાલી સધ્યારો આપ્યા સિવાય તેમના તરફથી રૂમીઓ સામે કશી લડત ચલાવી નહિ, અને એ રીતે થાકીને તે લોકો ચોકસ શરતે શેહેનશાહની બાંહેધરી તળે પાછા ગયાથી લેજિકાનો પ્રાંત સબર દબર ઇરાનના હાથમાંથી માત્ર સરદારની બેદરકારી અને આળસાઇને લીધે જતો રહ્યો. સઘળું રંધાઇ ચૂકયા પછી તે લડવા નિકળ્યો, પણ લડાઇમાં તે હાર્યો, અને તેની ઉપલી સુસ્તીથી મળેલી નામોસીને થકી પાદશાહે તેને સખ્ત સજા ફરમાવી. આ પછી બંને પક્ષો વચ્ચે પાંચ વરસની નવી સુલેહ ઇસ્વી ૫૫૬માં થઇ, જેમાં એવું ઠર્યું કે ઉપલા પ્રાંતમાં જેમની કને જે કિલ્લા હોય તે તેમની કનેજ રહેવા દેવા, અને ભવિષની સંગીન સુલેહ માટેની શરતો નકી કરવી.

ફસલ ૩—ઇરાનની ચો બાજુની ફતેહો.

(ઇસ્વી ૫૫૭ થી ૫૭૯.)

હવે બંને દેશો વચ્ચે ૫૦ વરસોની લાંબી સુલેહ થઇ, જેની શરતોથી ઇરાનને ઘણા લાભો મળ્યા, અને રૂમી શેહનશાહાત ઇરાનનું લગભગ ખંડણિયું રાજ્ય થઇ પડી. એવું ઠર્યું કે ઇરાને લેજિકા ખાતેથી પોતાનું લશ્કર બોલાવી લઇ તેનો એખત્યાર રૂમને આપી દેવો; રૂમીઓએ ઇરાનને ૫૦ વરસો સુધી દરસાલ ૩૦૦૦૦ સોનાના સિકા ખંડણી દાખલ આપ્યા જવું, જેમાંની ૧૦ વરસની આંગ ઉપર આપવી; ઇરાનના ખ્રિસ્ટીઓએ પોતાને સુઝે તે મજહબ પાળવો, પણ કોઇબી જરતોસ્તીને પોતાનાં ધર્મમાં વટલાવવો નહિ, ઇત્યાદિ.

એક તરફથી આ રીતે રૂમીઓ સાથ સુલેહ થઇ કે બીજી તરફથી **નોશીરવાને** પોતાની બહોળી શેહેનશાહાતના ઉગમણુ ભાગ તરફ નજર દોડાવી. તુરાન તરફ એક નવી પ્રજા ઉગી નિકળી હતી અને તે તુર્કીઓ હતા. તેઓએ રોમ સાથ સંબંધ પાડયો હતો, પણ હવે **નોશીરવાન** સાથ પણ દોસ્તી કરવાની મતલબથી તેઓએ તે નામદાર જોગ એક કીમતી હદિયો મોકલાવ્યો. પાદશાહ તેમને ફતેહ કરવા માંગે છે આમ સમજીને તેઓએ તેની દોસ્તી શોધી હતી. રૂમીઓ દોષ મૂકી ગયા છે કે તુર્કી ખાન **દિસાબુલ**નો હદિયો બાળી નાખીને **નોશીરવાને** તેના મોકલેલા એલચીઓને મારી નખાવ્યા હતા. પણ **ફિર્દુસી** ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે ઇરાન અને તુર્કસ્તાનની વચે હએતલના રાજાનો તુરાની મુલ્ક હતો, માટે તે બિધો કે જો ઉપલાં બંને દેશો વચ્ચે દોસ્તી થશે અને વેપારનો વ્યવહાર ચાલુ થશે તો મારાં રાજ્યની ખરાબી થશે. એટલામાટે **નોશીરવાન**ને માટે જતો હદિયો તે રાજાએ લૂટી લઇ એલચીઓને મારી નાખ્યા. આથી ગુસ્સે થઇને **દિસાબુલ** હએતલના રાજા ઉપરે લશ્કર લઇ ગયો અને તેને હરાવી તેનો નાશ કીધો, આ વખ્તે તુર્કી રાજા

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સાથ રૂમીઓને દોસ્તી થઇ ચૂકેલી હતી માટે ઉગમણુ તરફથી ઇરાનને હેરાન કરવા થકી આ નવો મિત્ર મળેલો જોઇને તેઓએ **દિસાબુલ**ને ઉશ્કેર્યો અને આથમણુ તરફ પોતે રહ્યા. રૂમી એલચી **જેમાર્કસ** આ તુર્કી ખાન સાથ ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લઇ જનારાં લશ્કરમાં થોડીક મંજલો સુધી હાજર રહ્યો, પણ પછી **દિસાબુલ** એકલોજ તુરાનમાં ફતેહ કરતો આગળ વધ્યો. એમ કરતાં જ્યારે તે ઇરાનની સરહદ ઉપર આવ્યો ત્યારે પાદશાહનો બેટો **હોરમજ** લશ્કર લઇ ધસી આવ્યો, જેની સાથ નહિ લડતાં તુર્કી ખાન નાસી ગયો. **ફિર્દુસી** કહે છે કે આ લશ્કર **નોશીરવાન** પોતે લઇ ગયો હતો, જેની તાબેદારી **દિસાબુલે** એકદમ કબૂલ રાખી, લડાઇનો મોટો દંડ આપ્યો, તકસીરની માફી ચાહાઇ અને પોતાની બેટી શાદીમાં આપી. આ રીતે રૂમીઓ પોતાના નીચ પ્રપંચમાં નિષ્ફળ થયા અને ઇરાનની ઉગમણુ અને ઇશાન સરહદ મજબૂત બની.

આ પછી રૂમી શેહનશાહ **જસ્ટીન્યન**ની પોતાની સામે રૂમીઓએ એકસંપ કીધો, પણ તેનું કંઇ માઠું પરિણામ આવે તે આગમજ તે મરણ પામ્યો, અને નવો શેહેનશાહ **જસ્ટીન** થયો. જે ઇરાનની ચહડતી જોઇને બહુ બળતો હતો. પણ તેના ગુસ્સાના આતશને વધારે રોશન કરનાર એક નવો બનાવ એટલામાં એ બન્યો કે યમનનો આરબ પ્રાંત **નોશીરવાન**ના હાથમાં આવ્યો, અને ત્યાંના હબસીઓ અને આરબો તે નામદારને તાબે થયા. આ સઘળાંથી દુખી થઇને **જસ્ટીને** તુર્કી ખાન **દિસાબુલ**ના બેટાની દરબારમાં એલચીઓ મોકલી ઉગમણુ અને આથમણુ તરફથી ઇરાન ઉપર ચહડાઇ કરવાનો નવેસરથી એકસંપ રચ્યો. નવો ખાન આમ કરવાને રાજી થયો, અને બીજી તરફથી નવા શેહનશાહે **નોશીરવાન**ને ધમકી આપી કે તેણે આર્મીન્યાનું ફરીથી નામ લીધું તો તેનો જીવ અને મુલ્ક બંને જતાં રહેશે!

આ વેળા ઇરાનના પાદશાહની વય ૮૮ વરસની હતી. તેની આ જૈફીને લીધેજ **જસ્ટીન**ને ઉપલું તાણુ છુટયું હશે. હવે બંને દેશો વચ્ચે પાછી લડાઇ ચાલુ થઇ અને ૫૦ વરસોની સુલેહ હવા પર ઉડી ગઇ. આ લડાઇમાં ઇરાનને મોટી ફતેહ મળી, અને મદાઇન પાયતખ્તને ધ્રુજાવવા માટે દારાનો જે કિલ્લો, રૂમીઓએ બાંધ્યો હતો તે પણ પાદશાહના તાબામાં આવ્યો. આ બનાવોને દરમયાન નવો શેહનશાહ **ટેબીર્યસ** થયો, જેણે સુલેહ માટે બબેવાર ખાહેશ દેખાડયા પછી ૪૫૦૦૦ સોનાના સિક્કાઓનો દંડ આપી એક વરસની સુલેહ ખરીદ કીધી. સુલેહની આ મુદત તેણે એક મોટું લશ્કર ભેગું કરવામાં ગુજારી અને પછી પાછો લડવા તૈયાર થયો. પણ પાદશાહની ફતેહોને ચાલુજ રહેલી જોઇને તેને ત્રણ વરસની નવી સુલેહ દર સાલ ૩૦૦૦૦ સોનાના સિક્કાઓનો દંડ ભરીને કબૂલ રાખવાની ફરજ પડી. આ સુલેહને દરમયાન પાદશાહ ઇરાની આર્મીન્યામાં ઉઠેલો બલવો બેસાડી દેવા લશ્કર મોકલાવ્યાને બદલે પોતે જાતે એક ફોજ લઇ ત્યાં દોડી પહોંચ્યો, અને સઘળું સમાધાન કર્યા પછી આ બલવો રૂમીઓની ઉશ્કેરણીથી થયલો જાણીને તે નામદારે રૂમી આર્મીન્યા તથા કેપેડોશ્યામાં ફતેહો ચલાવી. આમ ત્રણ વરસો સુધી ચાલુ રહ્યું, જે દરમયાન સુલેહની મુદત પુરી થઇ ગઇ. સુલેહનાં પહેલાં બે વરસ **નોશીરવાન** પોતે રૂમી મુલુકોમાં ધસી ગયો હતો, પણ ત્રીજાં વરસની તેની હિલચાલ જણાઇ નહિ. આ વેળા તે બહુ જૈફીએ પહોંચેલો હોવાથી ૮૯ વરસની ઉમરે ૪૭ાા વરસો સુધી બહુજ કીર્ત્તિ અને નામદારી ભરેલું રાજ્ય કરીને તે મરણ પામ્યો.

નોશીરવાનની જેટલીબી સ્તુતિ કરિયે એટલી થોડી છે. તે બાહદુર, વચનપાળક અને સાચો હતો એટલુંજ નહિ પણ બહુ દયાળુ અને ઇનસાફી હતો. તેના અદલ ઇનસાફના અનેક દાખલાઓ નોંધાયા છે. તેણે વળી પોતાનાં રાજ્યના સુધારા માટે અનેક ઇલાજો લઇ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેને બહુ સુધારી દીધું હતું.[1] એકજ બનાવ તેનાં કીર્ત્તિ ભરેલાં રાજ્યમાં એક અપવાદ જેવો બન્યો હતો અને તે તેની ખ્રિસ્તી રાણીને પેટના શાહજાદા **નુશીજાદનો** બલવો હતો. પાદશાહ સીર્યા ખાતે રૂમીઓને સજા કરવા ગયો હતો તે વેળા ત્યાં મર્કી ચાલવાથી તેનો તે નામદાર ભોગ થઇ પડયો છે એવી ખોટી બૂમ ઉડવાથી ઉપલા શાહજાદાએ રાજ્ય હાથ કરવા બલવો ઉઠાવ્યો હતો, પણ લડાઇમાં તેનું મોત નિપજ્યાથી તે તરત બેસી ગયો હતો.

નોશીરવાને ઇરાનની શેહનશાહાતમાં ઘણો સુધારો કરી નાખ્યો હતો. તેણે તેને પ્રાંતોમાં વહેંચી નાખીને તેમનો રાજવહીવટ ચલાવવાના નવા કાયદા ઘડયા, જુલ્મી અમલદારોને ધમકી આપી, ખેડુતોને માથેનો ભાર ઓછો કરી નાખ્યો, છાપામાં ઘટાડો કીધો, આયપત ઉપર કર નાખ્યો, માથાં વેરો લેતો કરી સ્ત્રીઓને તેમાંથી માફી બક્ષી, મેહસુલી અમલદારોને માથે દેખરેખ રાખી, વસ્તી વધારવાના ઇલાજો લીધા, ગરીબ બાળકોને માટે કેળવણીખાતાં સ્થાપ્યાં, પ્રદેશીઓને વેપાર અર્થે સગવડ કરી આપી, લશ્કર ખાતાંનું આગળનું અંધેર સુધારી નાખ્યું, જાહેર રસ્તાઓ અને પુલો બાંધ્યા, રૈયતોને ધર્મ સંબંધી છુટાપણું બક્ષ્યું, અને એવા એવા અસંખ્ય સુધારાઓથી પોતાનો અમલ યાદગાર બનાવ્યો. વળી એ નામદાર પાદશાહના વખ્તમાં પાયતખ્ત મદાઇન એલમ હુનરનું મથક થઇ પડયું હતું. દેશ પ્રદેશના એલ્માઓ **નોશીરવાન**ની દરબારમાં આવતા, યુનાની અને બીજી ભાષાઓનાં સાહિત્યોનો અભ્યાસ ચાલતો, તે શિખવવા માટે શાપુરગર્દ અને બીજે ઠેકાણે પાઠશાળાઓ સ્થાપવામાં આવતી, અને ધર્મ સંબંધી તકરારો છુટથી ચાલતી. પાદશાહનો પ્રખ્યાત વજીર **બુજર જ મેહર** નામનો હતો, જે એક દાના એલ્મા હતો. ખરેખર, **નોશીરવાન**ની દરબારમાં ભેગા થતા એલ્મબાજોમાં તે નામદાર એક આફતાબ જેવો હતો, અને તેટલામાટે તે એક ખરો "શમ્સ ઉલ એલ્મા" હતો. શેત્રંજ અને નેર્દની રમતો, પિલ્પેની વાર્તાઓ, શાહનામુ, એ સર્વની ઉત્પત્તિ ઇરાનમાં આ વખ્તેજ થઇ હતી. **નોશીરવાન** જેવા બાહદુર, કાબેલ, ડાહ્યા, ઇનસાફી અને સુધારક પાદશાહ બીજા થોડાજ થઇ ગયા હશે. જેને દેશીઓ અને વિદેશીઓ, જેને રાય અને રંક, જેને પેગામ્બર અને ધર્માચાર્યો, જેને મિત્ર અને શત્રુ એકસરખી રીતે વખાણે તેના જેવો બીજો ભાગ્યશાળી કોણ? **નોશીરવાન** તેવોજ હતો.

[1] તેના આ ઇનસાફ અને રાજસુધારા તથા વિદ્યાભ્યાસ માટે જુઓ "તવારીખે સાસાનીઆન," બાબ ૨૩ અને ૨૪.

બાબ ૨૬.

પાદશાહતની પડતી—હોરમજ઼ અને ખુસરો પર્વીજ.

(ઇસ્વી ૫૭૯ થી ૬૩૨)

૧—પાદશાહની બદખાહી—રૂમીઓ સાથ લડાઈમાં તેની હારજીત—હોરમજ઼નો મોડો પસ્તાવો—ઈરાન ઉપર શત્રુઓનો ધુજારો—બેહરામ ચોબીન—તુર્કી રાજાનો નાશ—બેહરામ સાથ હોરમજ઼ વહેંચી લે છે—બેહરામનો બલવો—પાદશાહની વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ—તેનો માઠો અંત.

૨—બાપ બેટાની મુલાકાત—બેહરામ અને ખુસરો—લડાઈમાં ખુસરોની હાર—રૂમી કએસર તેને મદદ આપે છે—ખુસરોની જીત—બેહરામનો અંત—પાદશાહના મામાઓનું શેવટ—બસ્તામનો બલવો અને તેનું ફળ.

૩—કએસરની કતલ—ખુસરોની રૂમીઓ સામે લડાઈ—તેની મહાભારત ફતેહો—સાસાની શેહેનશાહાતનો બહોળો વિસ્તાર—કએસર હિરેકલિયસની તાબેદારી—ખુસરોને મળેલો દંડ અને ખજાનો—કએસરની ચહડાઈ—તેની મોટી ફતેહો—કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલને ઈરાનીઓ ઘેરો નાખે છે—દસ્તગર્દનો રૂમીઓથી નાશ—ખુસરોનું નાસી જવું—તેના સરદારો તરફથી તેની બેઈજતી—તેનું હિણપસ્તી ભરેલું ખૂન—તેની ચાલચલણ.

ફસલ ૧—ભલા બાપનો ભુંડો બેટો; હોરમજ.

(ઇસ્વી ૫૭૯ થી ૫૯૧.)

હોરમજ માજી પાદશાહનો વહાલો બેટો હતો. તેને માથે તાજ મેલતી વેળા **નોશીરવાને** તેને અનેક શિખામણો દીધી હતી તે મુજબ શરૂઆતમાં તો આ પાદશાહે વાજબી રીતે રાજ્ય ચલાવવા માંડયું, અને તેથી થોડીક મુદત સુધીતો તે એક બીજા **નોશીરવાન** જેવો દાદખાહ ગણાયો. તે તુર્કીખાન **હિસાબુલ**ની બેટીને પેટે અવતર્યો હતો તેથી તે હવે પોતાનો બાપીકો ખવાસ છોડી દઇ તુર્કી ખાસિયત દેખાડવા માંડી. તે જેવો દાદખાહ હતો તેવો બદખાહ થઇ પડયો, અને દરબારીઓ તેમજ રૈયતો ઉપર જુલ્માત-વરસાવવા લાગ્યો, જેથી આયંદેહ ખરાબી એ બીદાદગર પાદશાહની પોતાનીજ થઇ.

પહેલાં તો રૂમીઓ તેની સાથ લડવાને તૈયાર થયા. તેઓએ દારાનો **નોશીરવાને** જીતી લીધેલો કિલ્લો પાછો લઇને તેના બદલામાં આર્માન્યા ખાતેનો પોતાનો સર્વ સંબંધ છોડી આપવાની માંગણી કીધી. આ દાવપેચ ભરેલી અરજ પાદશાહ **હોરમજે** કબૂલ રાખી નહિ તેથી લડાઇ ઉઠી, જેમાં શેહનશાહ **ટૈબિર્યસ** અને તેના પછી શેહનશાહ **મૉરિસ** અનેક લડાઇઓમાં હાર્યા. આથી તેઓએ ત્રણ મરતબે સુલેહની માંગણી કીધી, પણ તેની શરતો ઇરાનીઓને લાભકારક નહિ જણાયાથી તે થતી થતી બંધ પડી ગઇ. અંતે સોલેખનની મોટી લડાઇમાં ઇરાનીઓનો પરાજય થયો. પણ એજ લડાઇમાં હારેલા ઇરાનીઓની પુઠે દોડેલા રૂમીઓને તેજ ઇરાનીઓએ પાછા ફરીને એટલા બધા ગભરાવી નાખ્યા કે તેઓ જીવ લઇને અમિડાના કિલ્લામાં ભરાઇ ગયા. આમ દશ વરસો સુધી ખાલી લડાઇ ચાલુ રહી, જેમાં માર્ટિરોપોલિસ ખાતેની લડાઇમાં રૂમીઓની શિકસ્ત થવા છતાં આયંદેહ એકબી પક્ષને લાભ થયલો જણાયો નહિ.

આ મુદતને દરમયાન પાદશાહ પોતાની બદચાલ માટે પસ્તાતો જણાયો. પણ એ પસ્તાવો મોડો હતો. તેના ઉપર ગોયા કુદ્રત રૂઠી હોય તેમ તુર્કીખાન **શાવેહશાહ** ૪૦૦૦૦૦ માણસોની ફોજ લઇને લડવા આવ્યો; આરબ અને બીજા ખંડિયા રાજાઓએ બંડ મચાવ્યાં;

---

૧ આ પાદશાહના વિગતવાર હેવાલ બાબે જુઓ "તવારીખ સાસાનીઆન," સફે ૩૬૫ થી ૩૭૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ખાજાર લોકો આર્માન્યા અને આજરબાઇજાનમાં ફેરી વળી લૂટફાંટ ચલાવવા લાગ્યા; અને છેલે રૂમી શેહનશાહ પોતે એક જબરૂં લશ્કર લઇ ઇરાન ઉપર ચહડી આવ્યો. આ સઘળા હુમલા વખતે એક મજબૂત મનનો પાદશાહજ બાજી સંભાળી લે; અને તેમ **હોરમજે** કીધું. તેણે એવી કુનેહ વાપરી કે જેથી સઘળા દુશ્મનો નાબુદ થયા. તેણે રૂમીઓને તેમના જીતેલા મુલુકો આપી દઇ હાંકી કહાડયા; ખાજાર લોકોને લશ્કર મોકલી મારી કહાડયા; બલવાખોરો આ લશ્કર જોઇ નાસી ગયા; અને તુર્કી ખાન સામે લશ્કર મોકલાવી તેનેબી હરાવ્યો. આ લશ્કર લઇ જનાર **બેહરામ ચોબીન** નામનો પ્રખ્યાત પાર્સી પેહેલવાન હતો. તે **નોશીરવાનનો** વહાલો અને માનીતો હતો; દારાનો કિલ્લો જીતવામાં તેનો હાથ હતો; તે રએ શેહરનાં ધર્મગુરૂ ખાનદાનમાંથી ઉતરેલો હતો; તે **હોરમજનાં** લશ્કરનો સરદાર અને મીડયાનો હાકમ હતો. તે રાક્ષી કદ અને સિંહ જેવાં બળનો હતો. તે માત્ર ૧૨૦૦૦ ચુનંદા સિપાહીઓ સાથ તુર્કી ખાનની ૪૦૦૦૦૦ ફોજ સામે લડવા ગયો. ખાને તેને પોતાની તરફ ખેંચી લેવાની યુક્તિ કીધી, પણ બાહદુર **બેહરામે** તેની નીચ લાલચો ધિકારી કહાડી. બે મોટી લડાઇઓ લડીને આપણા પેહલવાને **શાવેહશાહનો** સદંતર નાશ કીધો. લડાઇ માટે તે બહુજ થોડું લશ્કર લઇ ગયો હતો, માટે તે ફતેહ પામશે એવો પાદશાહને વિશ્વાસ ન હતો. પણ જયારે તેની ફતેહ થઇ ત્યારે **હોરમજે બેહરામને** માટે જીહુનથી હએતલ સુધીના મુલ્કનું ફરમાન, એક તખ્ત અને સરપાવ મોકલ્યાં.

શાવેહશાહ ઉપલી લડાઇમાં માર્યો ગયા પછી તેનો બેટો **પરમુદેહ** બીજી લડાઇમાં તાબે થયો, જે ઉપરથી પાદશાહે તેની તકસીર માફ કરી તેને પોતાનો ખંડણિયો બનાવી તેના મુલ્કની પાદશાહી ઉપર પાછો મોકલ્યો. આથી **બેહરામ** રીસે ભરાયો, કેમકે **પરમુદેહ** પાદશાહ કને ગયો તે વેળા તે આ પેહલવાનની રજા લઇને ગયો ન હતો. એટલામાટે **બેહરામે** તે બાપડાને ઇરાન જતો અર્ધે રસ્તેથી બોલાવી, ચાબૂક લગાવી, બેડી ઠોકી પોતાનો તાબેદાર કીધા પછી તેને ઇરાન જવા દીધો. આ બાબે પાદશાહ **હોરમજને** કાને ફરિયાદ આવી હતી; પણ **બેહરામ** બાહદુર હતો અને તેની જોડે ચુનંદું લશ્કર હતું, માટે **હોરમજ** તેનાથી સદા ડરતો હતો. એટલાંમાં રૂમીઓની છાવણીની લૂટ વેળા મળેલા ખજાનામાંથી **બેહરામે** ચોકસ વસ્તુઓ છુપાવી હતી તે વાત પાદશાહના જાણ્યામાં આવ્યાથી તેણે **બેહરામને** નરસ લગાડવા માટે બુઢિયા ઓરતને લાયકનો અસ્બાબ મોકલી **પરમુદેહ** ઉપર જાસ્તી ગુજારવાનાં હિચકારાપણાં માટે ઠપકો દીધો અને તેને ઇરાન પાછો ફરવાનો હુકમ કર્યો. **બેહરામને** તેના અધિકાર ઉપરથી પાછો બોલાવી લેવાનો મુખ્ય સબબ તો તેણે રૂમીઓના હાથ ઉપર ખાધેલી શિકસ્ત હતી. આ વેળા રૂમીઓ સાથ પાછી લડાઇ બરપા થઇ પણ તેમાં **બેહરામે** પોતાના ગર્વ અને બેદરકારીથી માર ખાધો. અને એ શિકસ્તને લીધેજ **હોરમજે** તેને બોલાવી લેવા માંગ્યો. આથી પાદશાહ અને પેહલવાન વચ્ચે સલગી. **બેહરામ** પાદશાહની હજુરમાં ગયોજ નહિ, પણ બલવો ઉઠાવી ઇરાનનું તખ્ત લેવાને તૈયાર થયો. તેનાં લશ્કરે તેનેજ પાદશાહ ઠરાવ્યો. તે લડવા માટે પોતાની હાકમીવાળાં પાયતખ્ત રએ ખાતે ગયો, જ્યાં તેણે પાદશાહ સામે એકદમ લડાઇ નહિ લઇ જતાં પ્રથમ તેના બેટા **ખુસરો પર્વીજને** નામના સિકા પડાવી એ બાપદીકરા વચ્ચે અથડામણ કરાવી. **હોરમજ** સમજ્યો કે **બેહરામ** મારે બદલે **ખુસરોને** તખ્ત અપાવવા માંગે છે, અને **બેહરામની** મતલબ તેને આમ સમજાવવાનીજ હતી. હવે બાપ પોતાના તખ્તના વારેસનું કાટલું કહાડવાને તૈયાર થયો, પણ **ખુસરો** શાહજાદાને એ બાબે ખબર પડતાંજ તે નાસી ગયો. આથી પાદશાહે પોતાના બે સાળાઓને કેદ કીધા, એવી મતલબથી કે જો તેઓ છૂટા

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

રહેશે તો તેઓ **ખુસરોને** તખ્ત અપાવ્યા વિના રહેશે નહિ.

પણ **હોરમજ**ના અમલનું હવે શેવટ આવી ચૂક્યું હતું. તેનું લશ્કર અને સરદારો તેનાથી બેદિલ હતા. ઉપલાજ સાળાઓએ કેદમાંથી છુટી તેની આંખો ફોડી નાખી તખ્ત માટે તેને નાલાયક કીધો. તેઓએ તેનું તખ્તોતાજ છીનવી લઇ તેને કેદમાં નાખ્યો, અને પછી આજરઆબાદગાન ખાતે **ખુસરો** બાપના કેહેરથી ભરાઇ બેઠો હતો ત્યાં તેને જઇ મળી ભારી ધામધુમથી પાયતખ્ત ખાતે લવ્યા અને તખ્ત પર બેસાડયો.

પાદશાહે ૧૨ વરસ અમલ કીધો, જેમાં ઇરાનની કીર્ત્તિ વધી હતી પણ **હોરમજ**ની પોતાની ઘટી હતી. જો આખી પ્રજાની દુશ્મની ખેંચી લેનાર કોઇબી સાસાની પાદશાહ હોય તો તે હતો. તે બાપના જેવો બાહદુર તો હતોજ નહિ. એકબી વાર તે લશ્કરની સરદારી લઇ શત્રુઓ સામે લડવા ગયલો જણાયો નથી.

ફસલ ૨—ખુસરો પર્વીજની[1] હરજીત.

ખુસરો પોતાના બાપના ગુસ્સા ભાગી બિહિને નાસી ગયો હતો ખરો, પણ જ્યારે તેણે તેને અપંગ થયલો જોયો ત્યારે એ કામ કરનારાઓ ઉપર તેને બહુ ધિકાર છુટયો. તે તરત **હોરમજ**ની મુલાકાતે દોડી ગયો, તેને મેહેલમાં લાવ્યો, અને પોતાને નામના સિકાઓ પડાવવાનાં કામમાં પોતે કેવળ બિનતકસીરવાર છે એમ પુરવાર કરી આપ્યું. બાપ બેટા હવે સમજી ગયા કે એ કામ **બેહરામ ચોબીન**નુંજ હોવું જોઇયે. **હોરમજે** તખ્ત લેવાની સાફ ના પાડી, પણ પોતાના શત્રુઓ ઉપર કીનો લેવાના **ખુસરોને** કસમ આપ્યા, જેઓમાં મુખ્ય **બેહરામ** તથા **ખુસરો**ના મામાઓ **બંદુ** અને **બસ્તામ** હતા.

હવે **બેહરામ** તખ્ત લેવા આવ્યો. તેણે **બેહરામ ૫ મા**નું નામ ધારણ કરીને હવે પોતાને નામના સિકા દરસાલ પડાવવા માંડયા, અને એ રીતે થોડાંક વરસો સુધી તેણે બલવો ચાલુ રાખ્યો. **ખુસરો** તેની સામે લડવા ગયો. બંને વચે પ્રથમ પેગામો ચાલ્યા. **ખુસરોએ** તેને માટે કીમતી હદિયો મોકલી તેને રાજ્યમાં પોતાથીજ ઉતરતો દરજ્જો આપી નામદાર કરવા માગ્યો. પણ **બેહરામે** આ વાત કબૂલ રાખી નહિ, અને પોતે પાદશાહ થઇ **ખુસરોને** માત્ર એક પ્રાંતની હાકમી આપવા જણાવ્યું. હજીબી નવા પાદશાહે પોતાની નબળાઇનો વિચાર કરીને બલવાખોર પેહેલવાનને નમનતાઇથી જીતી લેવા માગ્યો, પણ એથીબી કશું વળ્યું નહિ.

હવે બંને પક્ષો વચે લડાઇ ચાલી. અને એક રાત્રે **બેહરામે** છાપો મારી ઇરાનીઓને એવા ભડકાવ્યા કે છાવણીમાં નાસાનાસ ચાલી, અને ધરપકડ તથા કાપાકાપી અને નાસભાગને દરમયાન **ખુસરો** પોતેબી નાસી ગયો. તે પોતાના મામાઓ અને એક નાના રસાલા જોડે કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલ તરફ ગયો, અને ત્યાંના શેહનશાહ **મૉરિસ**ના આશ્રા હેઠલ રહ્યો. આ કામ પ્રથમ તેના મામાઓને પસંદ આવ્યું નહિ, કેમકે તેઓ એમ બિધા કે **બેહરામ** તખ્ત હાથ કરી અપંગ પાદશાહ **હોરમજને** તે ઉપર બેસાડી પોતે તેની તરફથી કારોબાર ચલાવશે અને પછી રૂમી કએસર (શેહેનશાહ) ઉપર નામુ લખી **ખુસરોને** પોતાના તકસીરવાર દાખલ કેદ પકડાવશે. એટલામાટે તેઓ **મૉરિસ**ની દરબારમાં નહિ જતાં એકાએક મદાઇન તરફ પાછા ફર્યાં, અને ગુપચુપ મેહેલમાં દાખલ થઇ અપંગ પાદશાહને બેજાન કરી પાછા નાસી ગયા.

પેલી તરફ પાયતખ્તખાતે **બેહરામ ચોબીન** તખ્તનશીન થયો. પણ આ સાહેબી તેણે ઝાઝા દિવસ ભોગવી નહિ. રૂમી કએસરની મદદથી એક મોટું લશ્કર લઇને **ખુસરો** ઇરાન પાછો ફર્યો, અને **બેહરામ** સાથ લડાઇ-

1 આ નામચીન પાદશાહનાં રસીલાં દાસ્તાનો અને જાહોજલાલ અમલને માટે જુઓ અમારી "તવારીખ સાસાનીઆન," બાબ ૨૬ થી ૨૮; સફે ૩૭૮ થી ૪૨૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઓ કરીને તેણે તેને હરાવ્યો. પહેલી લડાઇમાં પોતાનો પરાજય થયા છતાં બીજી લડાઇમાં **બેહરામે** ફતેહ મેળવી, પણ ત્રીજી લડાઇમાં તેની પુરેપુરી શિકસ્ત થઇ અને તે નાસભાગમાં પડયો. તેણે શેવટે જીહુન નદી પસાર કરીને તુર્કી ખાનનો આશ્રો પકડયો, અને તેની એક વરસની પાદશાહી પછી **ખુસરોનો** બીજો અમલ શરૂ થયો.

હજી તુર્કીખાન **પરમુદેહ** હયાત હતો. પોતાને બેઇજત કરનાર પેહલવાન આજે તેવીજ બેઇજત હાલતમાં પોતાની મદદ લેવા આવેલો છે એમ જોઇ તેના ઉપર પોતાનો કીનો નહિ લેતાં તે તુર્કી પાદશાહે **બેહરામને** એક મોટાં લશ્કરની મદદ આપી. પણ એ મદદથી તે ઇરાન પાછું જીતવા પામે તે આગમજ તો દગાથી તેનું ખૂન થયું, અને એ રીતે ઇરાન તથા **ખુસરો** એક બળવાન શત્રુથી એકી વખતે છુટાં થયાં. હવે પાદશાહને પોતાની મદદમાં રૂમી લશ્કર રાખવાની જરૂર રહી નહિ, માટે તેણે મોટા ઉપકાર તથા ભારી હદિયા સાથ એ લશ્કરને પાછું રવાના કીધું. આ રૂમી મદદ **ખુસરોને** કાંઇ મુફત મળી ન હતી. મોટાં અને માતબર શેહેરો લાલચુ કએસરને આપી દઇને આ મદદ ખરીદ કરવામાં આવી હતી.

ખુસરો કએસરની બેટી સાથ પરણ્યો હતો તે ઉપરથી, તેમજ રૂમી રીતભાત તરફના તેના શોખ ઉપરથી, તથા રૂમીઓ સાથના તેના ગાડા એખલાસથી પાદશાહ ઉપર એવો દોષ મૂકવાની તજવીજ થઇ છે કે તે ખ્રિસ્ટી ધર્મમાં વટલ્યો હતો. પણ અનેક મજબૂત શાહદતો ઉપરથી એ તોહમત ખોટું પડી ચૂકયું છે.

આ સઘળાં કામોથી એ રીતે ફારેગ થયા પછી **ખુસરોને** માટે એકજ કામ બાકી રહ્યું હતું, અને તે પોતાના બાપને આપેલો તેના દુશ્મનોનો જીવ લેવાને લગતો કોલ હતો. આ દુશ્મનો તેના પોતાનાજ મામાઓ **બંદુ** અને **બસ્તામ** હતા. આ ધણીઓએ જે કંઇ કીધું હતું તે ફકત **ખુસરો** તરફની અતિ વફાદારી અને **ભક્તિભાવને** થકી કર્યું હતું. તોપણ જ્યારે પોતાના બાપની આંખો ફોડનારા એ ધણીઓનો જીવ લેવાના **ખોસરૂએ સપત** લીધા હતા તો જેઓએ તેનું ખૂન કીધું હોય તેઓને તે કેમ જવા દે? અને આ ખૂન પણ એજ મામાઓએ કીધેલું સાબેત થવાથી પાદશાહે તેમના ઉપર કીનો લેવાનો વિચાર મજબૂત રાખ્યો. તેણે તેમની સેવાઓનાં ઇનામ દાખલ **બસ્તામ** અથવા **ગુસ્તેહમને** ખોરાસાન (પાર્થ્યા)ના મુલ્કની હાકમી બક્ષી, અને **બંદુને** મેહલનો કારોબારી ઠરાવ્યો. આ ઇનામોની બક્ષેશ કરી, તથા પોતે તખ્ત ઉપર સઘળી રીતે મજબૂત થઇને, **ખુસરોએ બંદુને** કેદ કરાવ્યો અને પછી કતલ કીધો, અને પછી **બસ્તામને** એકદમ પાયતખ્ત ખાતે બોલાવ્યો. પોતાના ભાઇના શા હાલ થયા તેની **બસ્તામને** ખબર મળેલી હોવાથી તે પોતાનું પાપ ચેતી ગયો, અને દરબારમાં હાજર નહિ થતાં પોતાનાજ મુલ્કમાં રહી તેણે **ખુસરો** સામે બલવો ઉઠાવ્યો, આસપાસના રાજાઓને મદદમાં લીધા, અને પોતે

પાદશાહ બસ્તામ

નું નામ ધારણ કરી પોતાને નામના સિકા પડાવવા લાગ્યો. આ સિકાઓમાં એનું પેહેલવી નામ "વિસ્તખ્મ" જણાવેલું છે. **ખુસરોએ** તેની સામે મોકલેલાં લશ્કરને તેણે તાબે કરી લીધું અને પછી મરનાર પહેલવાન **બેહરામ ચોબીનની** બહેન સાથ તે મળી ગયો. આ રીતે મજબૂત થઇ તેની મતલબ ઇરાનનાં પાયતખ્ત ઉપર ચહડી જવાની હતી. પણ એ ઉમેદમાંજ તે ખૂનીનાં હથિયાર તળે ઉંઘાઇ ગયો.

ફસલ ૩—ઇરાનની મહાભારત ફતેહો અને શિકસ્તો.

ઇરાનમાં ઉપલા બનાવો બનતા હતા તે દરમયાન રૂમી કએસર સાથ પાદશાહને સારી દોસ્તી હતી. પણ હવે તેના સસરા શેહેનશાહ **મૉરિસનું** ખૂન થયું, અને તેથી તેનો કીનો લેવાનું કામ **ખુસરોએ** માથે ઉઠાવી લીધું.

ઇસ્વી ૬૦૩માં તેણે નવા કએસર **ફોકસ** સામે લડાઇ ઉઠાવી, જે દરમયાન **ખુસરોએ** રૂમીઓ ઉપર મોટી ફતેહો મેળવી. તેણે ૯ માસના ઘેરા પછી દારાનો મજબૂત રૂમી કીલ્લો હાથ કીધો, અને બીજાં ત્રણ વરસોમાં બીજા ઘણા કીમતી કિલ્લાઓ પોતાના તાબામાં લઇ રૂમીઓને છેક આજેજ કરી નાખ્યા. અહીંથી તેણે સીર્યામાં ફતેહનો હાથ લંબાવ્યો અને ત્યાંનાં પાયતખ્ત એન્ટીઓક ઉપર ધુંજારો ચલાવ્યો. બીજી તરફથી આર્મીન્યામાં એક બીજાં ઇરાની લશ્કરે ફતેહો ચાલુ રાખી, તે અહીં સુધી કે તે જીત મેળવતું મેળવતું છેક ભૂમધ્ય સમુદ્રના તે કાઠા ઉપરનાં ચેલ્સિડન શેહેર સુધી જઇ પુગ્યું, કે જે શેહેર રૂમી શેહેનશાહાતનાં પાયતખ્ત શેહેર કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલથી માત્ર અર્ધા મૈલની ખાડી વટાવ્યા જેટલું દૂર હતું. આઠ વરસો સુધી એ રીતની ફતેહો ચાલુ રહી, જે વેળા ઇસ્વી ૬૧૧ માં **હિરેકલિયસ** નામે એક નવો કએસર રૂમનાં તખ્ત ઉપર આવ્યો, જેણે મરનાર શેહનશાહના ખૂનીઓને સજા કરવાનું માથે લીધું હતું.

પણ આમ છતાં હવે **ખુસરોને** પોતાની ફતેહો પડતી નાખવા ગમી નહિ. તેણે એશિયા મૈનરના સઘળા રૂમી પ્રાંતો ખાતે પાછી ચહડાઇ લઇ જઇ તેમની લૂટફાંટ ફરી ફરીથી ચાલુ રાખી. તેના એક સરદાર **શેહેરબર્જે** યહુદીઓને પોતાની બાજુમાં લઇને ખ્રિસ્તીઓ સામે એક મોટી ધર્મસંબધી લડાઇ કરવાને ઉશ્કેર્યા તથા એ સરદારે ઇસ્વી ૬૧૫ માં જેરૂસલેમ શેહેર ટુંક ઘેરા પછી તાબે કીધું. આ વખતે ખ્રિસ્તીઓની જબરી કતલ ચાલી, તેમનાં દેવળોમાં આગ સલગી, અને હજારો લોકો જાનથી ગયા. આ લડાઇમાં ખ્રિસ્તી પેગામ્બર **ઇસાને** યહુદીઓએ સુળીએ ચહડાવ્યો હતો તે કરસ પણ **શેહેરબર્જના** હાથમાં આવ્યો. આ સરદારની ફતેહો એટલી બધી આગળ વધતી ચાલી કે હવે તે પેલેસ્ટૈન તાબે કરીને મિસરમાં પેઠો અને આફ્રિકામાં ફરી વળ્યો, ત્યારે **શાહેન** નામે બીજો ઇરાની સરદાર રૂમી શેહનશાહાતનાં પાયતખ્ત સુધી દોડી પહોંચ્યો. તેણે ઉપર કહેલા ચેલ્સિડનના કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો. આથી ગભરાઇને રૂમી કએસર **હિરેકલિયસ શાહેનની** મુલાકાતે આવ્યો અને ઇરાન ચહાય તેવી રીતના કરારથી સુલેહ કરવા માંગી. જો આમ થયું હોત તો તે ઇરાનની શેહેનશાહાતના લાભમાં બહુ ફાયદા ભરેલું હતું. પણ પાદશાહ **ખુસરો** પોતાની અને પોતાના સરદારોની ફતેહોથી એટલો બધો ફુલી ગયો હતો કે હવે જાણે રૂમી શેહનશાહાતને પોતાના તાબાનું એક મગણું બનાવતાં વાર નથી એમ માની લઇ તેણે સુલેહ કરવાની ના પાડી, કએસર પાસે જરતોસ્તી મજહબ પળાવવાની માંગણી કીધી, તથા રૂમી શેહનશાહાત પોતાની રાણી **મરિયમ** તે માજી શેહનશાહ **મૉરિસની** બેટીની તરફથી પોતાની છે એમ દાવો ઉઠાવ્યો.

ચેલ્સિડન અંતે ઇસ્વી ૬૧૭ માં તાબે થયું. હવે એજ વખતે ઇરાની ફોજ પાયતખ્ત કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલ ઉપર ચહડી ગઇ હોત તો **ખુસરોની** ધારેલી મતલબ બર આવત. પણ તેની કને દરિયાઇ કાફલો ન હતો માટે આ ચહડાઇ લઇ જવામાં આવીજ નહિ. આ વખતે ઇરાનની ધજા ઉગમણે સિંધુ નદીથી આથમણે એશિયાના છેડા સુધી ઉડવા લાગી. આવડી મોટી ફતેહ કોઇપણ સાસાની પાદશાહે કીધી ન હતી. ઇસ્વી ૬૨૦ પછી ૧૧ વરસો સુધી આવડી મોટી શેહેનશાહાતનો **ખુસરો** ધણી થઇ રહ્યો. રૂમી શેહનશાહે હવે નાસી જવાનો કસદ કીધો, કેમકે તેનો દેશ તેમજ તેનો જાન પણ ધાસ્તીમાં હતો. તેણે પાદશાહને મોટી ખંડણી આપવાને કબૂલ કીધું અને સુલેહ વેચાતી લીધી. બીજી તરફથી તેણે કાર્થેજ તરફ નાસી જવા માટે પોતાની આગમજ પુષ્કળ ખજાનો લાધીને બારકસો રવાના કીધાં હતાં તેમાંનો કેટલોક ખજાનો પાદશાહના હાથમાં આવ્યો.

આ ફતેહ ભરેલો મામલો ૧૧ વરસો સુધી ચાલુ રહ્યા પછી હવે **ખુસરોની** શિ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કસ્તો શરૂ થઈ. તે એવી શિકસ્તો હતી કે જે આગળ ફતેહો પણ ઢંકાઇ જાય. **હિરેકલિયસ** શેહનશાહ ઇસ્વી ૬૨૨ માં ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લાવ્યો, અને સીર્યાને કાંઠે ઉતર્યો. **શેહેરબર્ઝ** તેની સામે થયો, પણ આર્મીન્યાની સરહદ ઉપર જાગેલી એક મોટી લડાઇમાં આ ઇરાની સરદાર હાર્યો. બીજે વરસે આર્મીન્યા ઉપર પાછો હુમલો લાવી કએસરે તે તરફના ખાજાર લોકોને પોતાની મદદમાં લીધા. તેણે ઘણીએક જીત મેળવી અને સારસ નદીની લડાઇમાં ઇરાનીઓને હરાવ્યા.

આ શિકસ્તોથી જીવપર આવીને એક તરફથી **ખુસરોએ** રૂમી પાયતખ્ત ઉપર, ત્યારે ઉપલી ફતેહોથી જોશ પર ચહડીને **હિરેકલિયસે** ઇરાની પાયતખ્ત ઉપર ચહડાઇ લઇ જવાની તૈયારીઓ ચલાવી. **શેહેરબર્ઝ** સરદાર ચેલ્સિડનથી હવે કૉનસ્ટાન્ટીનોપલ ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયો અને ઇસ્વી ૬૨૭ માં તેને ઘેરો ઘાલ્યો. પાર્સી ફોજ તરફનો યુરોપનાં આ મોટાં શેહેર ઉપરનો આ પહેલો તેમજ છેલો ઘેરો હતો. શેહેરનો કોટ મજબૂત હોવાથી તે ફતેહ થઇ શક્યું નહિ. બીજી તરફથી **હિરેકલિયસે** દસ્તગર્દનાં ઇરાની મથક ઉપર ઘેરો નાખ્યો, જેમાં **ખુસરો** પોતે હતો. અહીંથી તે નાઠો, અને કિલ્લો તથા શેહેર શત્રુઓના હાથમાં ગયાં, જ્યાં તેઓએ લૂટ ચલાવી નાશ પાંથરી નાખ્યો. આ ફતેહ પછી કએસર પોતાને વતન પાછો ફર્યો. તે પોતાની જોડે ઇરાનીઓએ આગળ લડાઇઓમાં જીતી લીધેલા ૧૦૦ ઝુંડાઓ પાછા હાથ કરી ગયો.

ખુસરોની હવે અવદશા બેઠી. તે પોતાની છેલી શિકસ્તો માટે પોતાના બાહદુર અને વફાદાર સરદારો ઉપર રૂઠયો અને તેમને એઇજત કરવા તથા જીવથી મારવા લાગ્યો. આથી કેટલાક બેદિલ થઇ રૂમીઓને મળી ગયા, બીજાઓએ તેની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવી તેને હરાવ્યો, કેદ પકડયો, અને અંતે તેનાજ બેટા **શીરોય** અથવા **કોબાદે** તેનો જીવ લીધો. રૂમી શાહજાદી **મરિયમને** પેટાને આ સર્વથી વડો શાહજાદો હતો, જેને પડતો મૂકીને જેફ પાદશાહે **શીરીન** નામની એક વહાલી રાણીને પેટના **મરદાનશાહ** નામે બેટાને તખ્ત આપવાની ખાહેશ દેખાડવાથી આ બનાવ બન્યો હતો. કેવો મોટો પાદશાહ કેવાં દુખો ખમીને મુઓ! તેના દુશ્મન થઇ પડેલા ઇરાની સરદારો તેની કેદી હાલતમાં તેના ઉપર થુકી આવ્યા, અને **શીરોયે** તેના મજકુર **મરદાન** તથા બીજા બેટાઓને તેની નજર આગળ કાપી નખાવ્યા. એ પછી એજ નાતરસ બેટાએ તેને તીરોથી વિંધીને બેજાન કરાવ્યો. રૂમીઓ આમ લખી જાય છે, પણ **ફિર્દુસી** મુજબ તેને ખાનામાં જેહેર આપવામાં નિષ્ફળતા મળી ત્યારે એક ખૂનીને હાથે તેનો જીવ લેવાડયો હતો.

૩૮ વરસો રાજ્ય કરીને આ રીતે સાસાની શેહેનશાહાતનો સર્વથી ફતેહમંદ પણ સર્વથી કમનસીબ બળિયો પાદશાહ પોતાના ગર્વનો ભોગ થઇ પડયો. તે બાહદુર, લડાયક, અને હિમતવાન હતો, પણ તેમજ તે મગરૂર અને તુંદ મિજાજનો, લોભી અને આપખુદ હતો. તેનો ખજાનો ભારી હતો. તેના જેટલી દોલત આગળ કોઇ પણ પાદશાહની ન હતી. તેના જબરા ગંજના આઠ વિભાગો પાડેલા હતા. તેનાં તાકદીસ નામે તખ્તની પણ તારીફ થાય છે. તેના પાદશાહી તબેલાઓમાં હજારો પ્રાણીઓ પોષવામાં આવતાં હતાં, અને તેના મેહેલમાં બાંદીઓ અને બીજી સ્ત્રીઓ હજારોથી ગણાતી હતી. તે મોજી અને શોખીન હતો. તેની શેકારબાજીના નક્ષો તખ્તે બોસ્તાનના પહાડ ઉપર મોજુદ છે.

બાબ ૨૭.

સાસાની શેહેનશાહાતનું શેવટ.

(ઇસ્વી ૬૨૮ થી ૬૫૧)

૧—પાદશાહાતની પડતીના સબબો—નવા પાદશાહનાં નાલાયક કામો—રૂમીઓ સાથના હિણપસ્તી ભરેલા કોલકરાર—ભાઈ ભાંડુઓનાં ખૂન—પેહેલવાન શેહેરબર્જની છુપી નેમ—કોબાદનું મરણ—તખ્તના દાવાદારો—એક પછી એક થઈ ગયલા સાત નજીવા પાદશાહો.

૨—યજદેજર્દ શેહેરિયાર—આરબોનો દોર—પુલની લડાઈ—આરબોનો વધતો જતો ધસારો—નવી નવી લડાઈઓમાં ઈરાનીઓની હાર—કાદસિયાની મોટી લડાઈ—કાવાની ઝુંડાની લૂટ—પાંદશાહની નાસભાગ—જંગે નેહાવંદ—ઈરાનીઓની શેવટની હાર—યજદેજર્દનું મર્વ ખાતે ખૂન—શેહેનશાહાતનું શેવટ.

ફસલ ૧—ઇરાનમાં અંધેર કારોબાર.

ખુસરો પર્વીજ જેવા નામચીન પાદશાહનાં દુખદાયક ખૂન પછી ઇરાન દેશનો બરગસ્તે સેતારો બેઠો. એ દેશની પાનશો વરસોની જાહોજલાલી ઉપર હવે કાળો પર્દો ફરી વળવા માંડયો. દેશમાં ફુટફાટ ચાલી. બેદિલી વધી અને તેમાંથી બેવફાઇએ જન્મ લીધો. તખ્ત ઉપર પાદશાહો નિભી શકયા નહિ. પાદશાહી ખાનદાનીઓ બાજુએ મૂકાયા અને ભલતા માણસો પોતાનાં લશ્કરી બળથી યા રાજદ્વારી લાગવગથી તખ્ત ઉપર આવી બેઠા. પડી ભાગતી શેહનશાહાતના છેલા દિવસોમાં આમ રાજ્ય વધારવા કે ટકાવવાના માન ભરેલા લોભને બદલે રાજ્યની પડતી ખડતી સત્તા પોતાના હાથમાં લઇ જોહાકી દોર ચલાવવાનો લોભ ઉત્પંન થવા લાગ્યો. આથી માંહોમાંહે અંટસ અને અદેખાઇ બરપા થયાં; રાજ્યના ટેકા સળી ગયા હોય તેમ જમીનદોસ્ત થઇ પડયા; અને દેશમાં ચોતરફ અંધેર અને અંધારૂં ફરી વળ્યું.

બાપનું ખૂન કરીને શાહજાદો

કોબાદ ૨

તખ્તે બેઠો ખરો, પણ તે સુખી હતો નહિ. તેણે માત્ર ૮ માસ રાજ્ય કીધું, પણ એટલા દિવસ પણ તેણે જીવની નચીંતાઇમાં ગુજાર્યા નહિ. તે રૂમી કએસર મૅરિસની બેટીને પેટનો શાહજાદો હતો માટે તેનો ભાવ ઇરાનીઓ કરતાં રૂમીઓ તરફ વધારે હતો. વળી તે એક ચુસ્ત જરતોસ્તી પાદશાહનો બેટો હોવા છતાં તે ખ્રિસ્તી ધર્મનો મોટો મદદગાર હતો. રૂમીઓ ઉપર તેણે પુરતી મેહેરબાનગી દેખાડી તેમની જોડે એક અતિ નામોસી ભરેલી સુલેહ કીધી, અને બાપે જેઓ રૂમી મુલુકો જીતેલા હતા અને જેઓ હજી ઇરાનનાં તખ્તના કબજામાં હતા તે સઘળા તેણે તેઓને પાછા આપી દીધા. જેરૂસલેમ ખાતેથી બાહદુર પાર્સી સરદાર **શેહેરબર્જે** મોટી ફતેહ કરીને ઇસાની સુળી જીતી લાવ્યો હતો, તે પણ નવા પાદશાહે રૂમી કએસર **હિરૈકલિયસ**ને સ્વાધીન કરી દીધી. આ સઘળાં હિચકારાં કામો હતાં; પણ ઇરાનના પાદશાહની એ સઘળી નબળાઇને રૂમના કએસરે પોતાનાં બળમાં ફેરવી નાખી. રૂમને થયલા ઉપલા સઘળા લાભો પોતાની બાજુનાં બળને આભારી છે એમ ગણાવીને કએસરે રૂમીઓ અને ખ્રિસ્તી પાદરીઓ તરફથી બહુ માન અક્રામ મેળવ્યાં, અને બાર હાથીઓ જોડેલા રથમાં સવાર થઇ પાયતખ્ત ખાતે તે એક મોટું સરઘસ કહાડી નિકળ્યો. કહે છે કે **ખુસરો પર્વીજ**ના ખૂનમાં રૂમીઓની શામેલગીરી હતી, અને તે ખૂન કરવા અને ઉપલા મુલુકો આપી દેવાની શરતેજ **કોબાદ**નું તખ્ત તેના હાથમાં રહી શકશે એવી ધમકીથીજ તેઓએ ઉપલું કામ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કહાડી લીધું હતું. વળી એમબી કહે છે કે એ ખૂની પાદશાહે પોતાના ૧૭ ભાઇઓનેબી ભર દરિયે હોમાવી દીધા હતા, એવી દુષ્ટ નેમથી કે તેઓ તખ્ત માટે તેની સામે બલવો ઉઠાવે નહિ. **ફિર્દુસી** મુજબ તેમને ઇરાની સરદારોએ કતલ કીધા હતા. એ શાયર વળી આ પાદશાહનાં કેટલાંક ભલાં કામો બાબે ઇશારો કરે છે, જે વડે તેણે હવે પોતાની દુખી રૈયતોનાં દિલ જીતી લેવા માંગ્યાં હતાં.

પણ હવે તેનો વખ્ત ભરાઇ ચૂકયો હતો. સરદાર **શેહેરબર્જ** પાદશાહની રૂમીઓ સાથની નામોસી ભરેલી સુલેહથી કેવળ નારાજી હતો. તે એશિયા મૈનર ખાતેના રૂમી મુલુકો તેમને ખાલી કરી આપવાને બદલે ઉપલા કોલકરાર રદ કરાવવા માંગતો હતો, અને તેથી તેણે ત્યાંથી પોતાનું લશ્કર ખાલી કરી આપવાની ના પાડી, અને પોતાનાં ૬૦૦૦૦ સિપાહીઓની મદદથી જો બને તો ઇરાનનું તખ્ત હાથ કરવાની છુપી ઉમેદ બાંધી. તેની આ હઠીલાઇ માટે જેમ પાદશાહે તેને ઠપકો દીધો નહિ, તેમ તેની કને રૂમી પ્રાંતો ખાલી કરાવવાનું કએસરે પણ દબાણ કીધું નહિ; કેમકે તેઓ બંને આ શુરા સરદારથી ડરતા હતા.

પોતાના ભાઇ ભાંડુઓનાં ખૂનો થતાં જાણીને **કોબાદ**ની બે બહેનોએ તેને સખ્ત ઠપકો દીધો અને તેનો પણ એવોજ બુરો અંત આવે એવા શ્રાપ દીધા, અને તે ફળ્યા. **ફિર્દુસી** મુજબ તેને જેહેર દઇ બેજાન કરવામાં આવ્યો, પણ બીજા લખનારાઓ મુજબ તે મર્કીનો ભોગ થયો હતો.

હવે દેશમાં અંધાધુંધી ચાલી. તખ્તને માટે સંખ્યાબંધ દાવાદારો ઉભા થયા, અને તેઓ એક પછી એક કમોતે મરતા ગયા. માજી પાદશાહનાં તખ્ત ઉપર તેનો બેટો

અર્દશીર ૩

બેઠો, જે માત્ર ૭ વરસનું બાળક હોવાથી **પીરોજ-ખુસરો** નામે સરદાર તેને બદલે વહીવટ ચલાવવા લાગ્યો. પણ હવે **શેહેરબર્જ**—જેને **ફિર્દુસી**એ **ફેરાજ**ને નામે ઓળખાવ્યો છે તે—ઇરાન ઉપર ચહડી આવ્યો, અને **અર્દશીર**ને બદલે પોતાનો અમલ ચાલુ કીધો. તેની પછી સાત પાદશાહો એક પછી એક તખ્તે ચહડયા, જેઓમાંની બે તો માજી પાદશાહ **કોબાદ**ની બહેનો **પુરાનદોખ્ત** અને **આઝેર્મીદોખ્ત** હતી. પણ **કોબાદ** તખ્તે બેઠો ત્યારથી છેલ્લો પાદશાહ **યજદેજર્દ** તખ્તનશીન થયો ત્યાં સુધીના એકંદર નવ પાદશાહો ચાર વરસ અને ચાર મહિનાની ટુક મુદતમાં પસાર થઇ ગયા. તે મુદત ખૂન અને મારફાડની, મોત અને ત્રાસનીજ હતી. આ સઘળાઓનાં નામો અને અમલની મુદત આ બાબની શેવટે ઉતારી લીધી છે.

ફસલ ૨—યજદેજર્દ શેહેરયાર.[1]

ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર બેસનારો આ છેલ્લોજ સાસાની પાદશાહ હતો. **ખુસરો પર્વીજ**નો તે નબીરો હતો. પણ એક એવા જમાનામાં તે તખ્તનશીન થયો હતો કે જ્યારે ઇરાનીઓ આગળના જેવા બાહાદુર કે વફાદાર ન હતા. એજ વખ્તે વળી મહમદિયાન આરબોનો એક ટોળો એવો ઉગી નિકળ્યો હતો કેજે જેમ એક તરફથી રૂમી શેહેનશાહાતને અને બીજી તરફથી પાર્સી પાદશાહતને ધુંજાવવા અને જીતવાનેજ સર્જાયલો હતો. એ ટોળાનો પેગામ્બર હજરત **મોહમદ** આદેલ પાદશાહ **નોશીરવાન**ના જમાનામાં પેદા થયો હતો, અને **ખુસરો પર્વીજ**ના જમાનામાં પોતાની દીન ફેલાવી ચૂકયો હતો. તેનાં મરણ પછી તેના જાયેનશીનો, જેઓ ખલીફને નામે ઓળખાયા છે, તેઓએ આસપાસ પોતાની ફતેહો પાથરવા માંડી, અને તેમ તેઓમાંના પહેલા **અબુબક્ર**ના અમલમાં આરબો ઇરાક (મેસોપોટામ્યા) ઉપર ચહડાઇ લાવી તેના ધણી થઇ બેઠા. આથી હિમતવાન થઇ તેઓ ખલીફ

૧ આ પાદશાહના વિગતવાર હેવાલ માટે જુઓ અમારી "તવારીખે સાસાનીઆન," બાબ ૩૦ થી ૩૩; સફે ૪૩૬ થી ૪૭૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઑમરના અમલમાં વધારે કદમ લંબાવવા જતાં ઇરાનીઓ સાથ અથડી પડયા અને ઇસ્વી ૬૩૪માં તેઓ સાથ પુલની લડાઇનાં નામથી યાદગાર થયલું પહેલું જંગ મચ્યું, જેમાં આરબો હાર્યા હતા.

આ પછી આરબો સાથનું જંગ શેવટ સુધી ચાલુજ રહ્યું, અને તે ચાલુ રહેવાથીજ શેહેનશાહતનું શેવટ આવ્યું. **યજદેજર્દ ફિર્દુસી** મુજબ અસ્પંદાદ મહિનો અને અર્સીસંગ રોજે તખ્તે બેઠો હતો, જે વેળા તેની ઉમર માત્ર ૧૫ વરસની હતી. આટલી છોકરવન ઉમરેથીજ તે લડાઇમાં પડયો અને પોતાનાં મરણ સુધી તેણે લડાઇ સિવાય સુલેહનો જમાનો જોયોજ નહિ. આરબો નવું લશ્કર લાવીને હીરાની લડાઇ લડયા, પણ તેમાંબી તેમની હાર થઇ, તો જોકે તેઓએ બીજી તરફથી ઇરાનીઓને પણ હરાવ્યા હતા. હવે તેઓએ લૂટફાંટ કરવા માંડી, અને તેની પહેલ દાખલ બગદાદનું સોદાગરી બાજાર લૂટયું. **યજદેજર્દે** તેમની આ વધતી જતી સરકશી માટે સજા કરવાને તૈયારીઓ કીધી, અને કાદસિયા ખાતે એક યાદગાર જંગ મચ્યું. પણ ઇરાનનો સેતારો અસ્ત પામતો હતો માટે જોકે અરમાસની લડાઇમાં હાથીઓની મદદથી ઇરાનીઓ જીત્યા, તથા ત્યારબાદ બીજી બે લડાઇઓમાં તેઓ ટકી રહ્યા, તોપણ કાદસિયામાં તેમની અકસ્માતિક હાર થઇ અને તેમનો બાહદુર સરદાર **રૂસ્તમ ઇબ્ન ફર્રોખજાદ** માર્યો ગયો, એટલે ઇરાનીઓ નાસભાગમાં પડયા અને આરબોએ તેમની છાવણી લૂટી. **રૂસ્તમ** શેહનાહાતનો છેલોજ પાર્સી પેહેલવાન હતો, જેના પડવા સાથે ઇરાનનો છેક પાદશાહ **ફરેદુન**ના વખ્તનો "દરફશે કાવાની" નામનો પ્રખ્યાત ઝુંડો પણ શત્રુઓના હાથમાં ગયો. તે આ વખ્તે ૨૨ ફીટ લાંબો અને ૧૫ ફીટ પહોળો હતો અને તે ઉપર લાખોના કીમતનું ઝવેરાત હતું. આ ઝુંડો ફતેહ કરનારાઓએ કાપીને વહેંચી લીધો હતો!

ઇસ્વી ૬૪૦ માં બનેલો ઉપલો નાશકારક બનાવ પોતાની જોડે બીજો વિનાશ લેતોજ આવ્યો હતો. દેરે કાઅબની લડાઇમાં ઉપલાં જંગમાંથી નાઠેલા ઇરાનીઓ પાછા હાર્યા. આરબો આ વેળા બસરાનું નવું શેહેર બાંધવા પડયા હતા, જ્યાંથી **સાઆદ વક્કાસ** નામના તેમના સરદારે ઇરાનનાં પાયતખ્ત ઉપર ચડાઇ લઇ જઇ ત્યાં ઇસ્વી ૬૩૭ માં લડાઇ કીધી, અને તેમાંબી ઇરાનીઓનીજ હાર થઇ અને આરબોને ભારી લૂટ મળી. હોલવાન શેહેર ખાતે લશ્કરી તૈયારીઓ ચાલી હતી, પણ ત્યાંબી ફતેહમંદ આરબોએ નવી ફતેહ મેળવી. આ સઘળી ઉપરાચાપરી શિકસ્તોથી જવાન પાદશાહ હવે નાસભાગમાં પડયો. પાયતખ્ત હાથ કરીને આરબો આગળ વધતાજ ગયા અને પાર્સનું અસલ પાર્સી મથક જીતવા દોડયા. આ વેળા અહવાજનો **હોરમજાન** નામે એક હાકમ હતો, જે શત્રુઓ સામે બળત્વારીથી લડયો, પણ આરબોએ તેનેબી તાબે કીધો. આથી સુસિયાનાનો પ્રાંત તેમના હાથમાં આવ્યો અને હવે પાર્સ પ્રાંત ત્યાંથી દૂર ન હતો.

ઇરાની ફોજોનો સરદાર આ વેળા **ફીરૂજાન** નામનો બાહદુર હતો. તે જ્યારે ઠેકાણે ઠેકાણેથી પડયાં ખડયાં માણુસો ભેગાં કરતો હતો, ત્યારે આરબોની નવી નવી ફોજો આવતીજ રહી હતી. આ બંને લશ્કરો હવે નેહાવંદનાં મેદાનમાં ભેગાં મળ્યાં, જે હમદાનની દક્ષિણે આવેલું હતું. આ લડાઇ છેલીજ હતી, અને તેમાં પાર્સીઓ જીવપર આવીને લડયા. જોકે એ યાદગાર જંગમાં આરબોનો સરદાર માર્યો ગયો તોપણ ઇરાનીઓનાજ હાર થઇ; અને આરબ સિપાહીઓને બદલે ઇરાનીઓજ નાસભાગમાં પડયા, કેમકે આરબોમાં ઇરાનીઓના જેવો કઢંગો રેવાજ ન હતો કે સરદાર માર્યો જાય તો લશ્કરે નાસી જવું.

યજદેજર્દે આ વેળા નાસભાગમાં પડયો હતો માટે આરબોએ હવે એ દુખી પાદશાહની પુઠ પકડી, જેમ કરતાં તેઓએ હમદાન શેહેર આગળ એક નવી લડાઇમાં રએના એક પાર્સીનાજ દગાથી પાર્સીઓને હરાવ્યા. એજ રીતે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઇસ્ફહાન પણ દગાખોર સાબેત થયું; પણ ઇસ્તખ્રના લોકોએ તો પોતાનો જીવ આપીને પોતાની વફાદારી અને બાહદુરી દેખાડી આપી. તેમનું દેશહિતકારીપણું અચળ હતું. પાદશાહ આ વેળા નહાસતો છેક મર્વ સુધી જઇ પુગ્યો હતો. તે નવી લડાઇમાં ઉતરવાની ઉમેદમાં હતો. તે નવાં લશ્કરોની ગોઠવણ કરતો હતો. પણ એટલામાં તેનો જીવ લેવાનો મર્વના હાકમે પ્રપંચ રચ્યો. આ વિષેની ખબર મળતાંજ યજદેજર્દ હવે સર્વ ઉમેદ ભ્રષ્ટ થયલી જોઇ જીવ બચાવવા માટે નાઠો અને એક દળનારના ઝુપડાંમાં જઇ આશ્રો લીધો. અને પેલાજ હાકમે આ દળનારનો જીવ લેવાની ધમકી આપીને તેનીકને પાદશાહનું ખુન કરાવ્યું, એવી મતલબથી કે હવે પોતે ઇરાનનો પાદશાહ થાય. પણ એ ચંડાળ તરતજ પોતાને ફેજે પહોંચી ગયો. પાદશાહની લાશ મર્વની નદીમાંથી મળી આવી હતી.

આ રીતે ઇરાનની શેહનશાહાતનું શેવટ આવ્યું. આ રીતે સાસાની લોહીનું છેલ્લું ટીપું સુકાઇ ગયું. હવે ઇરાન આરબોના હાથમાં ગયું.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સાસાની પાદશાહોની વંશાવળી.[1]

(૧) અરદેશર બાબેગાન

(૨) શાપુર ૧

(૩) હોરમજ — (૭) નરસી

(૪) બેહરામ ૧ — (૮) હોરમજ ૨

(૫) બેહરામ ૨ — (૯) શાપુર ૨

(૬) બેહરામ ૩

(૧૦) અર્દશીર ૨ — (૧૧) શાપુર — (૧૨) બેહરામ ૪

(૧૩) યજદેજર્દ ૧

(૧૪) બેહરામ ૫

(૧૫) યજદેજર્દ ૨

(૧૬) હોરમજ ૩ — (૧૭) પીરોજ — (૧૮) પલાષ

(૧૯) કોબાદ — (૨૦) જામાસ્પ

(૨૧) નોશીરવાન

(૨૨) હોરમજ

(૨૩) ખુસરો પર્વીજ

(૨૪) કોબાદ ૨ — (૨૬) પુરાન દોખ્ત — (૨૭) આર્જેમી દોખ્ત — શેહેરિયાર

(૨૫) અર્દશીર ૩ — (૨૮) યજદેજર્દ ૩

---

૧ આ વંશાવળીમાં જેઓ રાજ્ય કરી ગયલા તેમનાજ નામો આપ્યા છે. બિગતવાર વંશાવળી માટે જુઓ "તવારીખે સાસાનીઆન", સફે ૪૮૦.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉપલી વંશાવળીમાં આવેલા પાદશાહોએ પોતાના પડાવેલા સિક્કાઓ ઉપરથી તેમના અમલનાં નક્કી વરસો ડૉ૦ એ. ડી. મોર્ડટમૅને[1] બહુ અભ્યાસ અને શોધ ખોળ ચલાવીને નક્કી કીધાં છે, તે એક પૂર્વણી દાખલ નીચે ઉતારી લઇયે છિયે:—

નામ	તખ્તે બેસવાની ઇસ્વી તારીખ
અર્દશીર	૨૨૬
શાપુર ૧	૨૪૦
હોરમજ ૧	૨૭૧
બેહરામ ૧	૨૭૨
બેહરામ ૨	૨૭૫
બેહરામ ૩	૨૮૩
નરસી	૨૮૩
હોરમજ ૨	૩૦૦
શાપુર ૨	૩૦૯
અર્દશીર ૨	૩૭૯
શાપુર ૩	૩૮૩
બેહરામ ૩	૩૮૮
*યજદેજર્દ ૧	[એણે ઉગમણુ ઇરાનમાંજ અમલ ચલાવ્યો હતો.]
યજદેજર્દ ૨	૩૯૯
બેહરામ ૫ (ગૂર)	૪૨૦
યજદેજર્દ ૩	૪૩૯
*હોરમજ ૩	[ઉગમણુ ઇરાનમાંજ ૪૫૭ થી ૪૫૯ સુધી]
પીરોજ	૪૫૭
પલાષ	૪૮૩
કોબાદ ૧	૪૮૭ (પહેલો અમલ)
જામાસ્પ	૪૮૭
કોબાદ ૧	૪૯૯ (બીજો અમલ)
નોશીરવાન	૫૩૧ (તા૦ ૧૩ મી સપ્ટેમ્બર)
હોરમજ ૪	૫૭૯ (શિયાળાની આખરી)
*બેહરામ ૬	૫૯૦–૯૧
ખુસરો પર્વીજ	૫૯૦
*બસ્તામ	(ખોરાંસાનમાંજ, ૫૯૨ થી ૫૯૭ સુધી)
કોબાદ	૬૨૮ (તા૦ ૨૫ મી ફેબ્રુઆરી)
અર્દશીર ૩	૬૨૮ (નવેમ્બર)
*શેહેરબર્જ[2]	૬૨૯
*કસરા ૧ (ખુસરો)[3]	૬૨૯
પુરાનદોખ્ત	૬૩૦
*શેહેનન્દેહ	૬૩૧ (જાન્યુઆરી અને ફેબ્રુઆરી)
આર્જેમીદોખ્ત	૬૩૧ (માર્ચ અને એપ્રેલ)
*કસરા ૨ (ખુસરો)	૬૩૧ (મે અને જુન)
*ફરરોખજાદ	૬૩૧ (જુલાઇ અને ઑગસ્ટ)
*હોરમજ ૫	૬૩૧ (સપ્ટેમ્બર)
યજદેજર્દ ૪	૬૩૨ (તા૦ ૧૬ મી જુન)

૧ આ શોધ ખોળ બાબે જુઓ એ ઓલમાનાં લખાણોનો મી૦ ખ. ૨ કામાએ કરેલો ઈંગ્રેજી તરજુમો, નામે " Jamshedi Naoroz, the new year's Day of the Ancient Persian Empire. "

૨ ફિર્દુસી મુજબ શેહેરાન ફેરા.જ.

૩ ફિર્દુસી મુજબ ફેરા.જ.

* આ નિશાનીવાળા ધણીઓને અમે પાદશાહોની ઉપર આપેલી વંશાવળીમાં દાખલ કીધેલા નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ભાગ ૧૨.

તવારીખે જરતોશ્તીઆને ઈરાન:

યાને

રાજ્ય ગયા પછી જરતોશ્તી ટોળાઓની નાસભાગ, હાકમી, વગેરેનો હેવાલ.

બાબ ૨૮.

પાદશાહી પછીની પાયમાલી.

૧—પાદશાહી જવાનો એક સબબ બેદિલી—ખુસરો પર્વીજ, અને યજદેજર્દ—છેલા પાદશાહની એક આજના તવારીખનવેશે કરેલી સ્તુતિ—તેનો ખજાનો—જરતોશ્તીઓની કતલ અને નાસભાગ—ખલીફ ઉમરનો જીવ લેનારની કહાણી—ખૂનનો કીનો—અમીર હોરમજાનનું દાસ્તાન—તેની બાહદુરી, દમામ અને નીચપણું—દેશ તરફની બેવફાઈની તેને સજા—એક આરબ ખૂનીની મોતની સજામાંથી છુટી જવાની સિફત.

૨—ઈરાની પ્રાંતોનો નબળો બચાવ—આજરબાઈજાન, ઈસ્ફહાન અને ઈસ્તખ્રની શેવટની જવાંમર્દી—ઈરાનનો દમાથી ભોગ—યજદેજર્દ અને તેના ફરજંદો—શાહજાદા ફીરૂજની ચીનાઈ દરબારમાં ખાતરદારી—રાજ્ય જીતવાની તેની મિથ્યા કોશેશ—તેનાં ફરજંદો—યજદેજર્દની શાહજાદી—જરતોશ્તીઓ ઉપર આરબોનો જુલ્માત—સ્વતંત્ર થવા માટે તેમની અનેક કોશેશો—તેમની વખતે વખતની ભયંકાર કતલ—હેરાતમાં પાર્સી લશ્કરની આપખુદી—તેનો મહા બુરો ફેજ—લશ્કરી નોકરીમાં પાર્સીઓની ખરાબી—નિર્દોષ પાર્સીઓની છેલી કતલ.

ફસલ ૧—પાદશાહની નાસભાગ પછીના નાશકારક બનાવો.

ઇરાનના સાસાની તબકાના પાદશાહોની શેહનશાહાત તે બીજી પાર્સી શેહનશાહાત હતી, જેનું શેવટ એ તબકાના છેલા પાદશાહ **યજદેજર્દ શેહેરિયાર**ના વખ્તમાં આવ્યું તે પછી ઇરાનના જરતોશ્તીઓનું શું થયું અને હિંદુસ્તાનમાં તેમની કેવી વળે થઇ તે હકીકત હવે આપણુ જોઇશું. **ખુસરો પર્વીજ**ના લાંબા અમલનાં પાછળાં વરસોથી નામીચાં ઇરાનની પડતી બેઠી, અને રૂમી શેહેનશાહ **હિરેકલિયસ** સાથનાં નાશકારક જંગમાં શેવટે ખાધેલા મારથી **ખુસરો** જેવા બાહદુર અને મહાત્મા પાદશાહ ઉપર ગોયા નસીબ દેવીજ રૂઠી. **મીરખુંદ** જેવા મહમદિયાન ગ્રંથકાર તેની મોટાઇ અને જાહો જલાલીનીજ નહિ પણ તેનાં ડહાપણ અને બાહદુરી અને બીજા સદગુણોની તારીફ લખી ગયો છે. પણ જ્યાં રૈયતો બેદિલ, જ્યાં લશ્કરો અને સપેહસાલારો બેદિલ, જ્યાં પેટનાં ફરજંદો બેદિલ, ત્યાં એક ખાકી ઇનસાન પોતાની સઘળી મોટાઇ અને મરતબા છતાં શું કરે? લાંબાં વરસોની ખૂનખાર લડાઇઓથી જ્યારે પ્રજા અને લશ્કર બેદિલ થયું હતું, ત્યારે **ખુસરો**ના આકળા સ્વભાવ અને કરડા ઇનસાફથી તેના સરદારો નારાજ હતા. **શીરીન** નામની તેની એક ખ્રિસ્ટી રાણી તરફના બેહદ ચહાને લીધે પાદશાહે તેણીને પેટનાં પોતાનાં ફરજંદ **મર્દાનશાહ**ને પોતાનો વારેસ ઠરાવવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો તેથી તેની હકદાર રાણીને પેટના ઇરાની ફરજંદો નાખુશ હતાં. આ સઘળું જ્યારે ભેગું થયું ત્યારે **ખુસરો**નો આશ્રો રહ્યો નહિ. પોતાનાજ બેટા **કોબાદ**ના હુકમથી, પોતાનાજ સપેહસાલાર અને ૨૨ સરદારોના હાથ ઉપર સપડાઇ જઇ તે કેદ પડયો, અને તેજ ખૂની બેટાના હુકમથી એક બીજા ખૂનીએ દુખી **ખુસરો**નો જીવ લીધો. પણ આ રીતે મેહેલમાં ભરાયલા ખૂનીઓની પુઠ "રેતાળ બિયાબાનમાંના ચોરો"એ પકડી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અને અનેક શાહજાદાઓ અને રાજવંશીઓની નાતરસ કતલ પછી **યજદેજર્દ**ના વખતમાં ઇરાનની જાહોજલાલીની આખર આવી.

યજદેજર્દ ખુસરો પર્વીજનો નબીરો હતો. બેરેહેમ **સિરોયે** પોતાના સર્વ નાના મોટા ભાઇઓ અને બેશીઓને કતલ કરાવ્યા હતા, પણ તેઓમાંનો એક **શેહેરિયાર** નામનો શાહજાદો છુપ્યો નાસી જઇ ઇસ્તખ્ર શેહેરની પડોશનાં એક ગામડાંમાં ભરાઇ બેઠો હતો તે બચી ગયો. હવે **સિરોય** પોતાના મહાત્મા પિતા અને ભાઇ ભાંડુઓની કતલ પછી અંતઃકરણના દુઃખનો ભોગ થઇ પડયો, તથા તેની બંને બહેનો વગેરે ટુંક મુદતમાં રાજ્ય ભોગવી ઠેકાણે લાગ્યાં, ત્યારે આ શાહજાદા **શેહેરિયાર**ની શોધ ચાલી. પણ તે તો મરણ પામેલો હોવાથી તેના એક ૧૫ વરસના નવજવાન બેટાને તખ્તનો હકદાર વારેસ એક આવાજે પસંદ કરવા અને કબૂલ રાખવામાં આવ્યો. તે ગબરૂ શાહજાદો તો આ માન લેવાને નારાજી હતો. અરે, જો તે તખ્ત ઉપર નહિજ બેઠો હોત તો જે તુફાની જમાનાનાં સંકટો તે બાપડાને ભોગવવાં પડયાં તેમાંથી તે મુક્ત રહેત. આ શાહજાદો **યજદેજર્દ** હતો, જેના વખતમાં ઇરાન ઉપર આવેલી આફતનુ વર્ણન આંખમાંથી આંસુ પડાવે છે. **યજદેજર્દ** નબળો અને કાચો પાદશાહ હતો એમ તેના ઉપર કેટલાક તવારીખનવેશો તોહમત મૂકી જાય છે. પણ આજના એક સુધા ઇંગ્રેજ તવારીખનવેશ[1] મુજબ પોતાના અમલની ૨૦ વરસોની આખી મુદત સુધી એ પાદશાહે પોતાના આરબ શત્રુઓ સામે જે બળત્વારીથી લડત ચલાવી હતી તે ઉપરથી **યજદેજર્દ** મજબૂત મનનો અને હિમતવાન સાબેત થાય છે. આરબોએ ઇરાન જીસા આગમજ ઘણાએક મુલુકો તાબે કીધા હતા, પણ ઇરાનીઓએ તેમને જેટલા હંફાવ્યા તેટલા બીજી કોઇ પણ પ્રજાએ તેમની સામે હિમતથી લડી તેમને હેરાન કીધા ન હતા. કેટલાક પાર્સી હાકમો અને સરદારો આરબો સામે ટકી નહિ શકાયાથી તેમને તાબે થઇ તેમનો મજહબ અખ્ત્યાર કરવાને રાજી થયા હતા. પણ આ રીતે શરણ થવાની **યજદેજર્દે** સાફ નાપાડી હતી, અને શેવટ સુધી કમર કશેલી રાખીને પોતાના દુશ્મનોને મારી કહાડવાની ગોયા નાઉમેદી સામે ઉમેદ બાંધી હતી. અને તેના સપેહસાલારો **રૂસ્તમ** અને **ફીરૂજાન** વગેરે પોતાનાં પાર્સી નામ અને જરતોસ્તી મજહબને છાજે તેવીજ પેહલવાનગીરીથી શત્રુઓ સામે માથેમાથ લડયા હતા. **યજદેજર્દ**ને લડાઇની તાલીમ મળેલી ન હતી તેથી તે પોતે લડાઇમાં ઉતર્યો ન હતો, પણ તેનામાં ખાનદાનનું ખમીર હતું; બાહદુર અને હિમતવાન તેનું લોહી હતું. અગરજો આ તુફાની વખ્તને બદલે કોઇ જુદા જમાનામાં તે પાદશાહ થયો હોત તો તેનું નામ જુદીજ રીતે યાદગારી મેળવત.

યજદેજર્દની નાસભાગ વખ્તે તેણે પહેલી વાર રએ ખાતે આશ્રો લીધો હતો, જ્યાં અસલી જરતોસ્તી ધર્મના દસ્તુરાન દસ્તુરો ઉસ્તુનાવંદ નામના કિલ્લામાં અમલ ચલાવતા હતા. અવસ્તામાં જણાવેલા તેઓ જરથુસ્ત્રોતેમો હતા, જેમને **યાકુત** નામનો એક આરબ તવારીખનવેશ "મસમોગાન" (મોટો મગુસ=જરતોસ્તી ધર્મગુરૂ)ને નામે ઓળખાવી જાય છે. તે લખે છે કે આ કિલ્લો ૩૦૦૦ વરસોનો પુરાણો અને બહુ મજબૂત હતો. આ નાસભાગને દરમયાન એકવાર પાદશાહે શીરાજની પડોશમાં ફાહેંદર નામે કિલ્લામાં પણ થોડોક વખ્ત આશ્રો લીધો હતો, જ્યાં તેણે પોતાની સાથે આણેલું તમામ ઝવેરાત અને બીજો ખજાનો દાટયો હતો, એમ કહેવાય છે. બીજાઓ મુજબ આ ખજાનો તેણે ચીનના ખાકાનના સ્વાધીનમાં રખાવ્યો હતો, જેનો આશ્રો તેના બેટા **ફીરૂજે** લીધો હતો.

ઇરાને પાદશાહી ખોઇ દીધા બાદ તેના રહેવાસીઓની જબરી કતલ ચાલી. જરતોસ્તી મજહબની જાળવણી કરનારા મુબદો તો સંખ્યા

[1] મી૦ બેન્જામિનઃ The Story of Persia, સફે ૨૮૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બંધ માર્યો ગયા, કેમકે તેઓએ આરબોની નવી દીન અખ્ત્યાર કીધી નહિ. ઘણાએક જણ ચીન તરફ અને બીજાઓ હિંદુસ્તાન તરફ નાઠા; પણ જેઓ વતનનેજ વહાલું ગણીને રહ્યા તેઓ ઉપર બહુ જુલ્માત વર્સ્યો. આ સઘળું ખલીફ **ઑમર**ના અમલમાં બન્યું, અને આ જુલ્માતનો બદલો પણ એજ ખલીફ ઉપર લેવાયો. ઘણાએક નામદાર આબરૂદાર પાર્સી હાકમો અને ખાનદાનીઓને નવી દીન કબૂલ નહિ રાખવા અથવા જજીયો (કર) નહિ આપવા માટે મદીના ખાતે ખલીફની હજુરમાં બંધવા દાખલ પકડી લઇ જવામાં આવ્યા હતા. એઓમાંનો એક **ફીરૂજ** નામનો ધર્મગુરૂ હતો. તેની પાસે દરરોજ ગુલામ દાખલ વહીત્રું કરાવવામાં આવતું અને તે જે કંઇ કમાય તેમાંથી મોટો ભાગ જજીયા દાખલ કાપી લેવામાં આવતો હતો—એવી મતલબથી કે તે કંટાળીને ઇસ્લામી દીન કબૂલ રાખે. પણ **ફીરૂજે** તેવું કશું કીધું નહિ. તેને સુતારનું કામ અછું આવડતું હતું અને તે પવનચકીઓ બનાવતો હતો. તેની કને લેવામાં આવતા દરરોજના બે દિર્હમ જેટલા ભારી કર સામે તેણે ખલીફ આગળ ફરિયાદ કીધી, પણ **ઑમરે** કહ્યું કે "પવન ચકી જેવું યંત્ર બનાવનાર આ કર નહિ કેમ આપી શકે?" આથી **ફીરૂજ** નાઉમેદ થયો. તેણે હવે ખલીફાને પોતાને માટે એક ચકી એવી બનાવવાનો મનમાં ઠરાવ કીધો કે જે તેનું દળણું જાવેદાન સુધી દળ્યા કરે. આ બનાવ પછી ત્રીજે દિને ખલીફ મસ્જીદમાં નિમાજ ભણતો હતો તે વેળા **ફીરૂજે** જીવપર આવી એકદમ દાખલ થઇ એક ખંજરવડે તેને ત્રણ જખમો કીધા. ખિદમતગારો દોડી આવ્યા, પણ **ફીરૂજે** તેઓમાંના થોડાકનો જીવ લીધો, બીજાઓને જખમી કીધા, અને અંતે છેલો જખમ પોતાનાજ સીનામાં કરીને જાન આપ્યો. જખમી થયા પછી સાતમે દહાડે **ઑમર** મરણ પામ્યો.

હવે તેનાં ખૂનનો બદલો લેવાનો વખ્ત આવ્યો, અને તે પણ એવા ધણી ઉપર લેવાયો કે જે પોતાનો જરતોશ્તી મજહબ તજી; મદીનામાં ઇસલામી થઇ વસતો હતો. તે સુસાનો હાકમ **હોરમજાન** નામનો હતો. તે ઘણો મગરૂર અને મોટાઇખોરો હતો. **યજદેજર્દ** તરફથી આરબો સામે પ્રથમ લડનારાઓમાંનો એક તે હતો. સુસા શેહર આગળા હખામની પાદશાહોનું એક મોજશોખનું આરામગાહ જેવું હતું. પર્સીપોલિસના જેવા ત્યાં પણ યાદગાર મેહેલો બાંધેલા હતા. **હોરમજાન**ના અમલ વખ્તે સુસિયાના અથવા અહવાજનો આખો પ્રાંત વસ્તીવાળો અને આબાદ ગણાતો હતો. આ હાકમ સુસા ખાતે એક પાદશાહની માફક વસતો હતો, અને તે પાદશાહી ખાનદાનનો હોવાથી તેને બહુ ગર્વ આવ્યો હતો. તે પોતે તો તાજ પ્હેરતોજ હતો, પણ તેના બેટાઓબી શાહજાદા દાખલ માથે તાજ મૂકતા હતા. પાર્સીઓ આ હાકમ અને તેનાં ખાનદાનને બહુ માન આપતા હતા. કાદસિયાની આરબોએ પાર્સીઓ ઉપર મેળવેલી ફતેહ પછી તેઓએ સુસાની પડોશમાં બસરા શેહેર બાંધ્યું હતું. આ શેહરને પોતાનું મુખ્ય મથક કરીને શત્રુઓ મારાં પાયતખ્ત ઉપર કોઇ દિન ચહડાઇ લાવશે એમ બિહિને **હોરમજે** બસરાનાં સંસ્થાનને કચડી નાખવા માંગ્યું, પણ આરબોએ મોટી સંખ્યામાં દેખાવ દઇ તેને અનેક લડાઇઓમાં હંરાવ્યો. પાછળથી પાદશાહ **યજદેજર્દ**નું ફરમાન આવ્યાથી તે ફાર્સના હાકમ સાથ મળી જઇ આરબો સામે લડવા નિકળ્યો. પણ આ બીજી વારની લડતમાં તેણે પોતાનું રાજ અને તાજ બંને ખોયાં. છ મહિના સુધી તેણે સુસાના કિલ્લામાં ભરાઇ રહીને શત્રુઓને હંફાવ્યા, આરબોની ઘણી કતલ ચલાવી, પણ અંતે એક પાર્સીનાજ દગાથી સુસાનો કિલ્લો શત્રુઓના હાથમાં જવા પામ્યો. જે મોરી વાટે કિલ્લાને પાણી પહોચતું થતું હતું તે મોરીનો છુપો માર્ગ આરબોને દેખાડી આપવામાં આવ્યાથી તે રસ્તે તેઓ કિલ્લામાં દાખલ થયા. **હોરમજે** લડવાનું માંડી વાળ્યું અને

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તે પોતાની રાજીખુશીથી ખલીફ આગળ મદીને ગયો. આખે રસ્તે તેણે પાદશાહી તોર અને દમામ ચાલુ રાખ્યો. ખીદમતગારો અને નિગેહદારોનો રસાલો તેની જોડે હતો. તેનો પાદશાહી ઠઠેરો અને ઝવેરાતનો શણગાર જોઇ લોકો અચરત થયા. બીજા હાથ ઉપર ખલીફ **ઑમરને** ચિથડે હવાલ હાલતમાં જોઇ આ પાર્સી હાકમ પોતેબી અચરત થયો. ખલીફે તેનો ભપકો જોતાંજ તેનો સર્વ સણગાર કહાડી નખાવ્યો અને તેને આરબના જેવો સાદો લેબાસ પહેરાવ્યો. આ રીતે આ પાર્સી શાહજાદાને બેહોરમત કરીને પછી ખલીફે તેનો જીવ લેવાની તલબ કીધી. સુસાના કિલ્લાના ઘેરા વખ્તે **હોરમજે બરા ઇબ્ન માલેક** નામના આરબ સરદારને જીવથી માર્યો હતો તેનાં ખૂનનો બદલો આ શાહજાદા ઉપર **ઑમરે** લેવાનો હુકમ આપ્યો. **હોરમજે** આરબ મજહબ પાળવાની એક તરફથી સાફ ના પાડીને બીજી તરફથી પોતાનો જીવ બચાવવા ઘણી તદબીર કીધી. તેણે પીવાનું પાણી માંગ્યું અને શરત કીધી કે હું એ પાણી પી રહું ત્યાં સુધી મારાં શરીરને કોઇ હાથ લગાડે નહિ. ખલીફે આ શરત કબૂલ રાખી, એટલે તરતજ આ પાર્સી શાહજાદાએ પોતાને મળેલું પાણી ભોંયપર ઢોળી નાખ્યું, એવી મતલબથી કે હવે જયારે એ હું પી શકીશ નહિ ત્યારે શત્રુઓ મારો જાન પણ લઇ શકશે નહિ. પણ કઠણ દિલના **ઑમરે** આ ચતુરાઇથી માઅત થવાની ના પાડી. તેણે જણાવ્યું કે માત્ર નવી દીન કબૂલ રાખવાથીજ **હોરમજનો** જીવ બચશે; અને આરબ લખનારાઓ જણાવી જાય છે કે આ લોભી શાહજાદાએ પોતાના જાનને ખાતર ધર્મ વેચ્યો. તે ઇસ્લામી થયો, એટલુંજ નહિ પણ તે પોતાના બાપિકા ધર્મનો અને તે ધર્મ પાળનારાઓનો કટો શત્રુ થઇ પડયો. તે ખલીફાનો મિત્ર થયો, તેને મદીનામાં રહેવા માટે એક મેહલ મળ્યો, અને ખલીફનો સલાહકાર થઇ તેણે પોતાનાં વહાલાં વતન તથા તેના પાદશાહતું, તેના મજહબનું, તેના દેશ હિતકારી રહેવાસીઓનું ઘેર માર્યું. તેણે સઘળી છુપી ખબરોથી આરબ ફતેહ કરનારાઓને વાકેફ કીધા. ઇરાન કેમ જીતાય અને કેમ લૂટાય તેની તેણે તેઓને ચાવી આપી, અને એ રીતે **યજદેજર્દ** અને તેની શેહનશાહતની આખરી આણુવાનાં કામમાં એક પાર્સીએજ શત્રુની ગરજ સારી.

પણ તેનો નતીજો કંઇ એ નીચ **માણસને** જેવો તેવો નહિ મળ્યો. તેનાજ નવાં ભાઇબંધોમાંના એકે તેનો જીવ લીધો. આપણે ઉપર જોયું તેમ ખલીફ **ઑમરનું** ખૂન **ફીરૂજ** નામના એક મોબેદે કીધું, જેને એક તરફથી મારી નાખ્યા પછી બીજી તરફથી તે ખૂનીને ઉસ્કેરવાનો વાંક **હોરમજ** ઉપર મૂકાયો. ખલીફના બેટા **અબ્દલ્લાહને** કેટલાક મોટે ખાંચરેના શખ્સોએ હુલકાવ્યો કે તેના બાપનું ખૂન કરાવનારાઓમાં એક **હોરમજ**, બીજો એક ખ્રિસ્ટી, અને ત્રીજો **ફીરૂજની** બેટી **લુલુ** છે. આ ઉપરથી **અબ્દલ્લાહે** આ ત્રણેના જીવ લીધા, અને એ રીતે આ રાજદ્રોહી વટલેલ શાહજાદો એક ખૂનીને મોતે મુઓ, જેની તરફથી તેના નવા ભાઇબંધોમાંનું કોઇ એક સખુન પણ ઉચ્ચારી શક્યું નહિ. ખરૂં જોતાં **અબ્દલ્લાહે** જે કામો કીધાં તે ખૂનો ગણાય, કેમકે તેણે કાયદો પોતાના હાથમાં લઇ ત્રણ જીવડાઓને કશી પણ તપાસ વિના બેજાન કર્યાં હતા. એટલા માટે આ જવાન ઉપર ખૂનનો આરોપ આવ્યો. નવો ખલીફ હવે **ઉસ્માન ઇબ્ન અફ્ફાન** નામનો એક પીરમર્દ થયો, જે હજરત **મોહમદના** ચુસ્ત શાગેર્દોમાંનો એક હતો, તથા જે તેનો સસરો પણ થતો હતો. એટલા માટે **ઉસ્માન**ને માથે આ એક નાજુક ફરજ આવી પડી હતી, અને તે તેણે **અબ્દલ્લાહની** મજકુર ખૂનો માટે તપાસ કરી તેને ઘટતી સજા કરવાને લગતી હતી. પણ એ મુશ્કેલીમાંથી તેને એક સલાહકારે છોડવ્યો. **અબ્દલ્લાહ** તરફથી એવું બહાનું બતાવવામાં આવ્યું કે જે તકરીર તેણે કરી હતી તે નવા ખલીફની નેમ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ણુક થવાની આગમજ અને માજી ખલીફનાં ખૂન પછી કરી હતી; એટલે જે જ્યારે તેણે ખૂનો કીધાં ત્યારે રાજ્યનો કોઇ પણ વડો નેમાયલો ન હતો, માટે **અબ્દલ્લાહ**ની તપાસ કોઇથી થઇ શકેજ નહિ! આ બહાનું નવા ખલીફને મનગમતું થઇ પડયું, અને એ રીતે ખૂની છુટી ગયો![1]

ફસલ ૨—રાજ્ય ગયા પછીની ભયંકાર ખુઆરી.

સુસાના હાકમ **હોરમજ઼** જેવા બીજા અનેક દગાખોર પાર્સીઓનાં કાવત્રાંને લીધે ઇરાન સાસાની પાદશાહોના હાથમાંથી ગયું હતું. રએ જેવું નામીચું શેહેરે **જઇન** નામે એક પાર્સીના દગાથી શત્રુઓને હાથ ગયું, તેનો બાહદુર દેશહિતકારી પેહલવાન **સિયાવશ** માર્યો ગયો, શેહેર લૂટાયું, અને રહેવાસીઓ કપાઇ મુઆ. પણ **જઇન** તો શેહેરની હાકમીતું ઇનામ પામ્યો. રએની આ રીતની ફતેહ પછી આરબ સરદાર **નુહાઇમે** કુમીશ, દમઘાન, જોરજાન (અસલી વહરકાન) અને તબ્બરસ્તાન ફતેહ કરવા માટે લશ્કરો મોકલાવ્યાં, જ્યાંનાં લોકોએ આરબો સામે બહુજ નબળો બચાવ કર્યો. **ફ઼ર્ખામ** નામે એક જૈફ લશ્કરી સપેહસાલારે પોતાના ભાઇબંધ જરતોશ્તીઓની મળેલી મિજલસમાં તેમને સલાહ આપી કે "લડાઇમાં આપણું કશું વળવાનું નથી, માટે બેહતર એ છે કે શત્રુઓ માંગે છે તે જજીયો તેમને આપીને સલાહ કરવી અને મજહબ બચાવવો." આ સલાહ તબ્બીસ્તાનના લોકોએ માન્ય રાખી. તેઓએ વરસ દહાડે ૫૦૦૦૦૦ દિર્હમ (શુમારે રૂ ૩૨૦૦૦) ની રકમ આપવાનું કબૂલ કીધું, એવી શરતે કે ઇસ્લામીઓએ તેમના મુલકમાં ફરીથી લશ્કર મોકલવું નહિ. પણ આજરબાઇજાનના જરતોશ્તીઓએ એથી જુદોજ રસ્તો લીધો. જ્યારે હમદાન ઉપર આરબો ચઢાઇ લઇ ગયા ત્યારે આ પ્રાંત ખાતેથી લશ્કરી મદદ ગઇ હતી. રએ અને હમદાનની ઉત્તરે છેક કોહેકાફ સુધી આજરબાઇજાનનો પ્રાંત લંબાયલો હતો. અહીં તમામ જરતોશ્તી મુબેદોનું મૂળ મથક હતું. અહીં આતશખાનાઓ સંખ્યાબંધ હતાં અને જાથુકનો આતશ સદા રોશન રહેલો હતો. એટલા માટે અહીંના હાકમોએ તાબે થવાની કે ચોથાઇ આપવાની ના પાડી. તેઓ સામે થયા અને લડયા. પણ માઠાં ભાગ્યે તેઓ શિકસ્ત પામ્યા, જેથી આતશ અને તેનાં મકાનોની ખરાબી ચાલી અને આજરબાઇજાન જીતાયું અને લૂટાયું.

ઇસ્ફહાનના કિલ્લામાં નેહાવંદની લડાઇ પછી નાઠેલું પાર્સી લશ્કર આવી ભરાયું હતું. એ શેહેરે શત્રુઓ સામે અછો બચાવ કીધો હોત, પણ અહીંના પાર્સી હાકમ નામે **કાદેસ્કાને** કિલ્લામાં બચાવ ચાલુ નહિ રાખતાં લડાઇમાં ઉતરવાનો લોભ કીધો, અને એ કિલ્લો પણ દગાથી શત્રુઓના હાથમાં ગયો.

ઇસ્તખ્ર શેહેરે પણ છેલ્લી તેજી દેખાડી. પાર્સી બુનએખના એ યાદગાર કિલ્લાએ પોતાનું જાત્યાભિમાન અને દેશાભિમાન પુરા આકારમાં દર્શાવ્યું. અહીં પણ સારૂં લશ્કર જમા થયલું હતું. તેના હાકમ **શાહરેગ**ની સરદારી હેઠલ ૧૨૦૦૦૦ની ફોજ તૈયાર હતી. પણ લડાઇ થઇ તેમાં પાર્સીઓનીજ હાર થઇ. **શાહરેગ** માર્યો ગયો અને પુરાતન પર્સીપોલિસ, જે એકવાર આખા એશિયા ખંડની શેઠાણી જેવું હતું, તેને જજીયો કબૂલ કરવાની ફરજ પડી.

અંતે **યજ઼દેજર્દ**નો જાન લેવા સુધી દગો ચાલ્યો. ચીનનો ખાકાન તેને મદદ આપવાને લશ્કર લાવતો હતો અને સાસાની પાદશાહ એક છેલી લડાઇ લડવાની તૈયારીમાં હતો. એટલામાં કોઇ છુપાં કાવત્રાંને લીધે તે પાદશાહ લશ્કર પાછું લઇ ગયો અને **યજ઼દેજર્દ** નિરાધાર થઇ પડયો. શેવટે તેનો જીવ પણ દગાથીજ ગયો, અને એ રીતે ઇરાન દરેક રીતે દગાનુંજ ભોગ થયું, અને ત્યારબાદ લાંબી મુદત સુધી ઇરાનમાં પાર્સીઓ ઉપર બહુ જુલ્માત ગુજર્યો.

[1] હોરમજ઼ના હેવાલ તથા અબ્દલ્લાહના છટકી જવા બાબે જુઓ અર્વિંગ: Lives of Mahomet and his Successors, પ્રકરણ ૩૦ મું અને ૩૩ મું.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

યજદેજર્દ નાઠો તેની જોડે તેનાં ફર્ઝંદો પણ નાસભાગમાં પડયાં. તવારીખનવેશો તેમના સંબંધી છુટી છુટી જે વિગતો આપી ગયા છે તેમનો ભેગો સાર આ મુજબનો મળે. કહે છે કે તેના બે બેટાઓ અને એક બેટી હતાં. **બેહરામ** નામના શાહજાદાનું શું થયું તે જણાતું નથી, પણ બીજો શાહજાદો **ફીરૂજ** ખાનદાનની પડતી જોઇને જીહુન નદી પસાર કરી તુરાન તરફ નાઠો, અને ત્યાંથી ચીનના શેહનશાહ **તઇત સંગ**ની દરબારમાં તેણે આશ્રો લીધો. ચીનાઇ પાદશાહે તેને માયાથી આવકાર દીધો, તેને પોતાની નિઘેબાની કરનારી ફોજનો વડો બનાવ્યો, અને પોતાના દેશના વાવ્ય ભાગમાં સીગન નામે મોટી જાગીર બક્ષી, તથા રહેવા માટે મેહલ આપ્યો. આ સીગન કસ્બા ખાતે નાસભાગ કરતા કેટલાક ધર્મચુસ્ત પાર્સીઓ પછવાડેથી આવી લાગ્યા, અને ત્યાં તેમનું એક નવું જરતોસ્તી સંસ્થાન બન્યું. અહીં તેઓએ પોતાનાં વતનથી દૂર પુરાણા ધર્મને લાંબી મુદત સુધી જાળવી રાખ્યો અને પોતાનું સંસ્થાન વધારી દીધું. પણ ત્યારબાદ તેમનું શું થયું તે જણાતું નથી. શાહજાદા **ફીરૂજ**નો એક બેટો **નરસી** નામનો હતો, જેને ચીનાઓ **ની-ની-ચા**ને નામે ઓળખતા હતા. આ **ની-ની-ચા**ના નબીરાને માટે એક મોટો ઇંગ્રેજ તવારીખનવેશ[1] લખી જાય છે કે તેણે પોતાના બાપદાદાનું રાજ્ય મેળવવાની કઇક તજવીજ કીધી હતી, પણ તેમાં નિષ્ફળ થયો હતો, અને એ રીતે સીગનના મેહલમાં તેણે પોતાના દિવસ પુરા કીધા હતા.

કપ્ટાન **વિલ્ફર્ડ** લખેછે[2] કે **ફીરૂજ** પોતાના બાપનાં મરણ પછી ખોતન ખાતે ૬૫૧માં નાસી ગયો, જ્યાં તેને મોહબત ભરેલો આવકાર મળ્યો, અને ત્યારબાદ ૬૬૨માં ચીનના શેહેનશાહ **કઓતસોંગે** તેને ઈરાનનો પાદશાહ કબૂલ રાખી પોતાના 'બૉડી ગાર્ડ'નો વડો બનાવ્યો. એ પછી તરત **ફીરોજ** મરણ પામ્યો અને તેનો બેટો **નાનીચે** ઇરાનનાં તખ્તનો ધણી થયો. ૬૮૩માં તે નસીબ અજમાવવા માટે પોતના દેશની સરહદ ઉપર ગયો. પણ ફતેહ નહિ મળવાથી નિરાશ થઇ ચીન પાછો ફર્યો અને ૭૧૦થી ૭૧૨નાં વરસમાં સિગાન-ફુ ખાતે મરણ પામ્યો.

શાહજાદા **ફીરૂજ**ના મજકુર બેટા ઉપરાંત બે બેટીઓ પણ હતી. તેની નાસભાગ વેળા તેઓ બાળક હોવાથી ઇરાંનમાંજ રહેલી હતી. પાછળથી આ શાહજાદીઓમાંની એક, જેનું નામ **માહ આફ્રીદ** હતું તે **વાલીદ** નામના ખલીફ સાથ પરણી હતી, અને તેમને પેટે પેદા થયલો બેટો **યેજીદ ૩ જા**ને નામે ખલીફ થયો હતો. એજ તે શાહજાદી હોવી જોઇયે જે સમર્કંદના તુરાની રાજાના મેહલમા વસતી હતી, અને જેને આરબ સરદાર **કુતઇબે** ખલીફ **વલીદ** આગળ રજુ કીધી હતી, એમ **નર્શાખી** જણાવી જાયછે[1] બીજી શાહજાદી જેનું નામ **દારા** હતું તે મેસોપોટેમ્યા ખાતે વસતા યહુદીઆના સરદાર **બોસ્ટેન** સાથ પરણી હતી, જેમનાં ફર્જંદો વિષે આપણુ કશું જાણતા નથી.

બીજા હાથ ઉપર પાદશાહ **યજદેજર્દ**ની પોતાની બેટીની હકીકત આ રીતે મળે છે. તેણી હજરત **મહમદ**ની બેટી **ફાતેમા** અને જમાઇ **અલી**ના બેટા **હુસન** સાથ પરણી હતી, જેનો વંશવેલો ઘણો વધી ગયો હતો.

પાદશાહી ખાનદાનની નાસભાગ પછી ઇરાનમાં જરતોસ્તીઓની હાલત બહુ દુખ ભરેલી થઇ પડી. જેઓએ જાનથી ડરીને નવી દીન કબૂલ કીધી તેઓ ઘણું કરીને ગરીબ હોવાથી તેને વળગી રહ્યા, પણ જેઓ તવંગર હતા તેઓએ લાંબા કાળ સુધી જુની દીનનો ત્યાગ કીધો નહિ. તેઓ છુપી રીતે પોતાનો બાપીકો મજહબ પાળવા લાગ્યા, પણ જ્યારે તેમ કરતાં પકડાયા ત્યારે જાનમાલથી ખારેસ્તા થયા. જેઓએ જજીયો આપવો કબૂલ કીધો

૧ ગિબન: Downfall of the Roman Empire, પ્ર૦ ૫૧.

૨ Asiatic Researches, દફ્૦ ૯, સફે ૨૪૧.

૧ નારશ્ખી: History of Bhokhara

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેઓ પોતાના પુરાણા મજહબને વળગી રહ્યા, પણ તેમને કાફર ગણી એક કુત્રા મિસાલ ધુત્કારવામાં અને અનેક તરેહથી હેરાન કરવામાં આવ્યા. રાજ્ય ગયા પછી ૧૦૦ થી વધારે વરસો સુધી ઇરાનમાં વસતા પાર્સીઓ ઉપર નહિ વર્ણવી શકાય એવા એજાબો ગુજારવામાં આવ્યા.

એવું જણાય છે કે એ મુદતમાં તેઓએ જીવપર આવીને અનેક વાર સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો. છેલ્લીવાર તેઓએ જે કમરકશી કીધી તે ઇસ્વી ૭૫૩ થી ૭૭૫ સુધીનાં ૧૮ વરસોમાંનાં હરકોઇ વરસમાં કરેલી હોવી જોઇયે. કહે છે કે તેઓએ પોતાનું સ્વતંત્રપણું પાછું મેળવવા આગળ બે વાર કોશેશો કીધી હતી, અને તેમાં જેમ હાર્યા તેમ આ ત્રીજી મરતબે પણ તેમની શિકસ્ત થઇ હતી. ઉપલી મુદતમાં ઇરાનમાં **અબુજાફર** અલ **મન્સુર** નામે ખલીફનો અમલ હતો, જેણે પાર્સીઓ ઉપર બહુજ જુલ્મ ગુજારવા માંડયો હતો. પણ તેમાંથી જયારે તેઓથી છુટાયું નહિ ત્યારે બલવો ઉઠાવી તેઓએ જાન આપ્યો.

એજ વખ્તે હિંદુસ્તાન તરફ પાર્સીઓનો એક ટોળો નાસી આવેલો જણાય છે. પણ ઉપલી શિકસ્ત છતાં અને ત્યારપછીની મારફાડ અને કતલ છતાંબી ઇરાનમાંથી પાર્સીઓ એકદમ ઓછા થઇ ગયા નહિ. અલબત તેમની કરોડોની સંખ્યા બહુજ કમી થઇ ગઇ, તોપણ હજી લાખો નહિ તો હજારોની સંખ્યામાં તો તેઓ ત્યાં હતાજ. કહે છે કે આજ ૧૫૦ વરસોની વાત ઉપર પણ ઇરાનમાં ૬૦૦૦૦ પાર્સી ઘેરોની વસ્તી હતી, જેમાં ૫૦૦૦૦૦ પાર્સીઓ વસતા હતા. આ પાંચ લાખમાંના કેટલાક હજાર જવાંમર્દો તો ઇરાનની તે વખતની સરકારી લશ્કરી નોકરીમાં સારા ઓધ્ધા ઉપર હતા. જ્યારે **નાદરશાહે** હેરાત ઉપર ચહડાઇ કીધી ત્યારે તેને આ પાર્સી ફોજની મદદથી ફતેહ મળી હતી, માટે હેરાત લૂટવાનો હક તેણે આ પાર્સી લશ્કરને બક્ષ્યો હતો. આવી વખ્તે શેહેરમાંના શું નાના કે શું મોટા સર્વ રહેવાસીઓ—હાકમો કે રૈયતો—જેના હાથમાં આવે તેના ગુલામ સરખા થઇ પડે છે, અને તેમને સિપાહીઓ પોતાની માલકીના ગણીને ગમે ત્યાં, ગમે તેને વેચે છે. હવે પેલા પાર્સી લશ્કરને હાથ હેરાતની આ લૂટને દરમયાન ત્યાંના હાકમનાં બચ્ચાં છોકરાં આવ્યાં, જેઓ સાથ તેણે ઘણીજ નાલાયક વર્તણુક ચલાવી. કહે છે કે આ ઉમરા ખાનદાનીઓને ગુલામ દાખલ ગણવા કે વેચવા સામે અફગાન લોકોએ પાર્સી લશ્કર અને તેના સરદાર કને ઘણુંબી માંગી લીધું અને મિનતજારી કીધી, પણ પાર્સીઓએ તે ઉપર કશું ધ્યાન આપ્યું નહિ, જેથી અફગાનોને આ લોકો ઉપર બહુજ ખોફ હતો. હવે એતેફાક એવો બન્યો કે **નાદરશાહ**નાં મરણ પછી અફગાનોએ ઇરાનની પડતી હાલત જોઇને ચહડાઇ કીધી અને બહુ ઝનુનમાં આવીને શેહેરો અને ગામડાંઓ તારાજ કરવા માંડયાં, પણ તેમ કરતાં તેઓએ જયાં જયાં પાર્સીઓ જણાયા ત્યાં ત્યાં તેમને ચુંટી ચુંટીને માર્યા. આથી આજે કેર્માન શેહરની આસપાસ ત્રણ ચાર મૈલના ઘેરાવામાં પાર્સીઓનાં હજારો ઘરો વેરાન પડેલાં નજર આવે છે, એમ આપણો એક પાર્સી મુસાફર પોતાનાં જાતિ જ્ઞાન અને બહોળા અનુભવ ઉપરથી જણાવે છે.[1] એજ મુસાફર, જેવણે લાંબી મુદત ઇરાનમાં ખુદ પાર્સીઓનાજ સંબંધમાં ગુજારી છે, તેવણ લખે છે કે જે જે પાર્સીઓ અફગાનોના હુમલા વખ્તે પહાડોમાં અને બીજે ઠેકાણે છુપાઇ ગયા હતા, તેઓ પાછળથી યજદ અને કેર્માનમાં પાછા આવી વસ્યા હતા. જંદ વંશવાળા રેહમદિલ પાદશાહ **કરિમખાને** તેમને સારી પનાહ બક્ષી હતી. પણ **કરિમખાન** પછી તેના ભત્રીજા **જાફર**નો બેટો **લુત્ફઅલીખાન**, જે પોતાના બાપની પાદશાહી વેળા કેર્માનનો હાકમ હતો, તેને **જાફર** પછી પાદશાહી મળવી જોઇતી હતી;

---

૧ મરહુમ મી૦ માણકજી લીમજી હાટરિયા. જુઓ એમનું બનાવેલું "એજહારે શીઆતે ઈરાન," સ૦ ૧૫૯ થી ૬૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પણ **આગા મહુમદખાન** ખાજાર, જે લશ્કરનો સપેહસાલાર હતો, તે લશ્કરી મદદથી પાદશાહ થઇ બેઠો અને **લુત્ફઅલીખાન**નો વાજબી હક ડુબાડી તેની સાથ લડાઇ કરવા કેર્માન ગયો, જ્યાં ૭ મહિના સુધી ચાલેલી જંગમાં હજારો માણસો બંને પક્ષમાં માર્યાં ગયાં, જેઓમાં **લુત્ફઅલીખાન** તરફથી લડતાં હજારો પાર્સીઓ એકવાર ફરીને નાશ પામ્યા. માત્ર ત્રણજ મિત્રો સાથ **લુત્ફ** શેવટ સુધી લડયો અને પછી નાઠો, જેથી ગુસ્સે થઇ **આગા મહુમદે** કેર્માનનાં ૨૦૦૦૦ ઐરાં અને બચાંઓને ગુલામ દાખલ વેચ્યાં અને ૩૫૦૦૦ માણસોના જાન લઇ તેમની ૭૦૦૦૦ આંખો પોતાનાં ખંજરની નોક વડે ગણી[1]! અફસોસ, એઓમાં કેટલી બધી પાર્સીઓની હશે!

આવી આવી આફતો તો ઇરાનમાં પાર્સીઓ ઉપર અનેક ગુજરી છે, જેમાંની ઘણી ખરી તો તવારીખે નોંધી પણ નથી.

---

૧ માર્કહામ: History of Persia, સ૰ ૩૩૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૨૯.

પાર્સીઓને મળેલાં કીમતી ફરમાનો.

૧—સલમાને ફાર્સી—હજરત મોહમદનો એક અસ્હાબ—તે જરતોશ્તી હતો કે મહમદિયાન?—દસ્તુર દીન્યાર કોણ હતો? તેણે મોહમદની બજાવેલી સેવા—"ખોદાના પેગમ્બરનો સલાહકાર"—એહદનામુ—તેની મતલબ—મોહમદે કરેલી પાર્સીઓની સિફારસ—તેનું મોટું દિલ દેખાડનારા વચનો—તેણે મહમદિયાનોને આપેલા કસમ—એહદનામાના સખુનો.

૨—બેહરામશાહ—આદરબાદ મારેસ્ફંદનો વંશજ—તેને લખી આપેલું હજરત અલીનું ફરમાન—પાર્સીઓ ઉપર તેના રહેમ નજર—તેઓને પોતાનો મજહબ પાળવા અને જકાત નહિ આપવાની છુટ—તેમના સંબંધમાં મુસલમાનોને વસીહત—કોરાન મુજબ "દીનનાં કામમાં જોર જુલ્મ વાપરવો નહિ"—ઈમાન અને પાર્સીઓ બાબે પેગામ્બરનો વિચાર.

ફેસલ ૧—હજરત મોહુમદ તરફનું દસ્તુર દીન્યારને મળેલું એહેદનામું.

યજદેજર્દ શેહેરિયારની પાદશાહી વખ્તે હજરત **મોહુમદ**નાં ચાર યારોમાંના બીજાનો અમલ ચાલતો હતો. એ મહાપુરૂષના બીજા બાર મિજલસીઓ અથવા અસ્હાબો હતા, જેઓમાંનો એક **સલમાને ફાર્સી** નામના એક જરતોશ્તી હતો. અજાયબ જેવું છે કે આ એક જરતોશ્તી, જે પોતાના બાપદાદાનો મજહબ આસાનીથી પાળતો હતો, તે છતાં હજરત **મોહુમદે** તેને પોતાના એક દોસ્ત જેવો ગણીને પોતાની નજદીક રાખ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેને ઘટતું માનઅકરામ આપી તેની બહુ ખાતરદારી કીધી હતી, એમ એ જરતોશ્તીને તથા તેના ભાઈ **મેહદી ફેરૂગ** બિન **શખ્સાન**ને તથા તેની ઓલાદ વગેરેની પરવરશીને માટે **મોહુમદે** પોતે એક એહદનામુ અથવા ફરમાન લખી આપ્યું હતું, એમ તવારીખનવેશો જણાવી જાય છે, તે ઉપરથી માલુમ પડે છે. આ **સલમાને ફાર્સી**-ને આપણા લોકો **દસ્તુર દીન્યાર**ને નામે ઓળખી ગયા છે, જેને માટે એમ પણ કહેવાય છે કે તેણે ઇસ્લામી મજહબ અખ્ત્યાર કીધો હતો. પણ જે એહદનામુ હજરત **મોહુમદ** તરફથી તેને લખી આપવામાં આવ્યું હતું તે ઉપરથી તે ઇસ્લામી હતો એમ તો સાબેત થતુંજ નથી, પણ તે પોતાના બાપદાદાની દીન પાળતો હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. આ એહદ-નામા ઉપરથી આપણા જરતોશ્તી લોકો ઉપર હજરત **મોહુમદ** કેવો મેહરબાન હતો તે પણ માલુમ પડી આવે છે. તેણે ઉપલું ફરમાન **સલમાને ફાર્સી**નાજ નહિ પણ આખા જરતોશ્તી ટોળાના સંભાળને માટે કરી આપેલું ચોકસ ઠરે છે, અને તેથી તેનો જાણવાજોગ ઇતેખાબ આ પ્રકરણમાં ઉતારી લેવો દરૂસ્ત ધારિયે છિયે. પણ તે આગમજ આ **દસ્તુર દી-ન્યાર** અથવા **સલમાને ફાર્સી** કોણ હતો તે બાબે મહમદિયાન લખનારાઓને આધારે જે હેવાલ મળી આવે છે તેની ટુક નોંધ આ ઠેકાણે કરીશું.

હજરત **મોહુમદ**ના કાકા **અબ્બાસ**નો બેટો **અબ્દલ્લા** પોતાના જમાનામાં ઘણો ભણેલો ગણાયો હતો. તે **સલમાન**ને માટે લખી જાય છે[1] કે તે ઇસ્ફહાનને લગતાં હય નામે એક ગામડાંમાં વસતા એક ખેતીબાનનો બેટો હતો, જે સઘળી વાતે અકલમંદ અને વળી તવંગર હતો, અને આતશને કેબલો માનનારો હતો. બાપની ઘણી માયા હોવાથી **સલમાન**ને બહાર જવા નહિ દેતાં આતશની જાળવણી માટે તેણે તેને ઘેરમાંજ રાખ્યો હતો.

૧ રોજેતસ સફા, ૬૬૦ ૨જું, સ૦ ૮૬, ૮૮ અને ૧૪૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મોહુમદને જ્યારે મક્કા છોડી મદીને જવું પડ્યું ત્યારે જેઓ પોતાના ઘરબાર છોડીને તેની જોડે ગયા હતા તેઓ "મોહાજર"ને નામે, અને જેઓ મદીના ખાતે તે હજરતને પોતાના જાન માલથી હાથ ઉઠાવી આવી મળ્યા તેઓ "અનસાર" ને નામે તવારીખમાં ઓળખાયા છે. હવે આ બંને ટોળકીવાળાઓ દાવો કરે છે કે **સલમાને ફાર્સી** અમારી તરફવાળો છે. પહેલા કહેતા કે તે અમને મક્કેજ આવી મળ્યો; બીજા કહેતા કે તે મદીને આવી મળ્યો હતો. પણ **મોહુમદે** આ બંનેની લડત ભાંજવા ચુકાદો આપ્યો કે "**સલમાન** અમારા પોતાના ઘરનું માણસ છે." વળી બીજે ઠેકાણે એજ હજરત જણાવી ગયો છે કે **સલમાન** મારો "નસીહત કરનારો હતો."

આવી સિફારસ કરવાનું **મોહુમદને** શું કારણ મળ્યું તે બાબે તવારીખનવેશ એમ જણાવી જાય છે કે—ઇસવી ૬૨૬–૨૭ નાં સાલમાં મક્કાના રહેવાસીઓ યહુદી પાડોશીઓની કુમકથી હાજરત **મોહુમદના** મદીને જઇ રહ્યા પછી પાંચમે વરસે ચહડાઇ લઇ ગયા. આ વેળા તે સાહેબે પોતાના મિત્રોની સલાહ પુછી કે "હવે આપણે શું કરવું? શત્રુઓની ફોજ આપણા કરતાં દશ ગણી જોરાવર છે માટે તેઓ સામે કેમ લડી શકાશે?" **અબ્દલ્લા** અબી **સલુલ** નામના એક અસ્હાબે હિંમત આપી કે "મદીના છોડી નહિ જતાં આપણે શત્રુઓ સામે લડી તેમને મારી કહાડવા જોઇયે." કેટલાક મિત્રોને આ વાત પસંદ આવી, પણ બીજાઓએ સૂચવ્યું કે મદીનામાં નહિ રહેતાં પહાડો ઉપર જઇ ત્યાંથી દુશ્મનો સામે લડવું." પણ આ બંને સલાહ હજરત **મોહુમદને** પસંદ આવી નહિ, ત્યારે તેણે **સલમાને ફાર્સીનો** વિચાર પુછયો. તેણે સલાહ આપી કે આપણી છાવણીની આસપાસ એક ઉંડી પહોળી નેહેર અથવા ચર ખોદીને આપણો બચાવ કરવો. તેણે જણાવ્યું કે "અમારાં ઇરાનમાં જ્યારે દુશ્મનો ભારી ફોજ લઇ ચહડી આવે અને બચાવનો કે લડવાનો માર્ગ નહિ જણાય ત્યારે શેહેરની આસપાસ ખાઇ ખોદવામાં આવતી હતી." હજરત **મોહુમદને** આ સૂચના પસંદ આવી, અને તે મુજબ સર્વે રહેવાસીઓએ દસ દશ માણસોની ટોળકી થઇ મદીનાની આસપાસ ખાઇ ખોદવા માંડી. **મોહુમદ** પોતે પણ આ ખોદકામમાં શામેલ થયો, પણ **સલમાનને** માટે કહે છે કે તે એકલો દશ માણસનું કામ બજાવતો હતો. ૭ દહાડામાં આ ચરનું કામ પુરું થયું, અને શત્રુઓ ધસારો લાવ્યા ખરા, પણ અંતે શિકસ્ત ખાઇ નાઉમેદી સાથ નાઠા.

આ રીતે **સલમાને ફાર્સીની** અકલથી હજરત **મોહુમદ** શત્રુઓના હુમલામાંથી બચ્યો તેટલામાટે તેણે આ જરતોસ્તીને આપણે ઉપર જોયું તેમ "ખોદાના પેગામ્બરનો સલાહકાર" કહ્યો છે, તથા બતંગીનાં વખતમાં તે પોતાની ટોળકીમાં આવી મળ્યો તેથી તેને પોતાના "ઘરનું માણસ" ગણ્યો છે. અને આ તથા એવીજ કોઇ બીજી સેવાઓને થકી આ પેગામ્બરે તેના તથા તેના ભાઇ અને વારેસોનાં સંરક્ષણને થકી એક ફરમાન લખી આપ્યું હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. આ ફરમાન **મોહુમદના** લખાવ્યા મુજબ તેના હુકમથી તેના જમાઇ અમીર ઉલ. મોમીનીન **અલી** ઇબ્ન **અબી તાલબે** પોતાના હાથ દસ્તખતથી સર્વે યારો અને અસ્હાબોની હજુરમાં ગોસ્પંદન લાલ ચામડાં ઉપર લખ્યું હતું. હવે આપણ એ યાદગાર ફરમાનની[1] મતલબ જોઇયે. હજરત **અલી** લખે છે કે—

"**સલમાને ફાર્સી**, તેના ભાઇ **મેહદી ફરૂગ** બિન **શખ્સાન**, તેના તાબેદારો, તથા તેની ઓલાદ અને તે પછી પેદા થતી ઓલાદને તથા એ કોમ [સલમાનની કોમ, યાને જરતોસ્તીઓ]નાં લોકોને, તથા તેઓ મધેથી હર

---

૧ આ ફરમાન આખું ગુજરાતી, ફારસી તેમજ અસલ આરબી ભાષામાં જેમને વાંચવાનો શોક હોય તેઓએ મરહુમ શેઠ સો. જ. જીજીભાઈવાળી "તકવીઅતે દીને માજદીઅસનાં" વાંચવી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કોઇ પોતાના બાપદાદાના ધર્મથી ફરીને ઇસ્લામી થયો હોય, અથવા જે દીનમાં છે તેજ દીન [જરતોસ્તી]માં રહ્યો હોય તેઓને હજરત **મોહમદ**ની તરફથી આ ફરમાન લખી આપ્યું છે." પ્રથમ ખોદાતાલાની સ્તુતિ કરીને પછી રીતે વધાર્યું છે કે "આ મારૂં ફરમાન **સલમાને ફારસી**–જેના ઉપર રાજી હોજો પરવરદેગાર–ના ભાઇ **મેહદી ફરૂગ** બીન **શખ્સાન**ને તથા તેની ઓલાદને વાસ્તે લખવામાં આવ્યું છે કે તેઓને મેં સર્વ પાંતીથી અમનમાં રાખ્યા છે તથા આજાદ કર્યા છે. તેઓ જે જમીન યા ટાપુ યા મુલકમાં રહેતા હોય ત્યાં તેઓ ઉપર હરગેજ જુલ્મ કરવો નહિ, તેઓના માલ ઉપર હાથ નાખવો નહિ, અને તેઓ ઉપર કોઇબી રીતે સખ્તી ગુજારવી નહિ. આ મારૂં ફરમાન જે ધણીની આગળ વાંચવામાં આવે તેને સજાવાર છે કે એ[યાને ફારસી] લોકોની તથા એઓના જાનમાલની બરદાસ્ત કરે, તેઓ સાથ ભલાઇ કરી જુલ્મ દૂર કરે, તથા તેઓને કશું દુખ કે ઇજા પુગાડે નહિ, કાંએક મેં એઓ ઉપરથી ખંડણી તથા કુસ્તી [એ લોકો બાંધે છે તે]ની જકાત તથા એઓને વેઠે પકડવાનું, રોજે રસ્તાખેજ સુધી માફ કર્યું છે. વળી બીજા કેટલાક માસુલો અને લવાજમોમાંથી મેં એ લોકોને છુટા કર્યા છે— એવી નેમથી કે એઓ કોઇની પણ અડચણ વગર પોતાનાં આતશકદેહો બનાવે અને એબાદત કરવાની જગા તથા મોટી ઇમારતો બાંધે. વળી જો એ લોકો પોતાની દીનની રસમ મુજબ સારો સુતરો પાક લેબાસ પહેરે, તથા પોતાનાં રવાનોને અવલ મંજલ પુગાડવાની ક્રિયા પોતાના મજહબના ધારા મુજબ કરેતો તેમાં હરગેજ તેમને અટકાવવા નહિ; અગર તેઓ ઘોડા ઉપર સવાર થાય તો તેમાંબી તેમને અટકાવવા નહિ." આ સઘળું ફરમાવીને હજરત **મોહમદ** વળી ઇસ્લામીઓને સૂચવે છે કે "આપણા મજહબથી જેઓ ઉલટા ચાલે છે તેઓ મધેથી આ [પારસી] લોકોને સારા તથા ભલા માણુસો સમજવા, અને એઓની આબરૂ તથા હોરમત ઉપર નેગાહ રાખવી સર્વે મુસલમાનોને લાયક છે, અને તેમ કરવાની ફરજ છે. ખોદાતાલા એ લોકો [યાને પારસીઓ] ઉપર રહેમત કરે!"

સલમાને ફારસી કોણ છે તે બાબે હજરત **મોહમદ**ના આ શબ્દો છે. "હદીસમાં આવેલું છે કે **સલમાને ફારસી** જેટલો બેહસ્તની ખાહેશ રાખે છે તેથી વધારે **સલમાને ફારસી**ની ખાહેશ બેહસ્ત રાખે છે. એ **સલમાન** અમાનતદાર છે," એમ કહીને આ એહેદનામુ લખનાર હજરત **અલી** કહે છે કે તે "મારો દોસ્ત છે, અને ખોદાતાલાના પેગામ્બર હજરત **મોહમદ**ને તથા બીજા સર્વે મુસલમાનોને નસીહતનો કરનાર છે." પણ **મોહમદ** પોતે વધારે કહે છે. તે સાહેબ **અલી** પાસે વધારે એમ લખાવે છે કે "**સલમાન** ગોયા અમારો પોતાનો છે, તેથી કોઇ આ મારી નસીહતથી ઉલટું નહિ કરે, પણ તેની જોડે તથા તેની ઓલાદ અને તે ઓલાદની ઓલાદ જોડે તથા તેનાં સગાં વહાલાંઓ જોડે ખુબી અને નેકી કરે—ક્યાં સુધી કે અગર એની ઓલાદમાંથી કોઇ મુસલમાન થાય તોબી, અથવા પોતાના બાપદાદાના મજહબ [જરતોસ્તી] ઉપર કાયમ હોય તોબી." આ સઘળા મોટાં દિલના સખુનો ઉપરાંત પોતાનાં એહદનામાની શેવટે ઇસ્લામીઓના આ પેગામ્બર સાહેબે પારસીઓની પરવરશીના બાબમાં જે કસમ આપ્યા છે તે તે સાહેબનું પારસીઓ તરફનું મોટું મન અને સખી દિલગુર્દો દેખાડી આપે છે:—"જે કોઇ આ મારાં ફરમાન મુજબ મારો હુકમ બજા લાવશે તો પરવરદેગાર તેવા ધણીઓથી રાજી રહેશે; પણ જે કોઇ આ ફરમાનથી ઉલટો ચાલશે અને તે મુજબ અમલ નહિ કરશે તેવા શખ્સથી પરવરદેગાર તથા તેના પેગામ્બર રાજી નહિ રહેશે અને તેણે તેઓની નાફરમાની કીધા બરાબર થશે. તેવા શખ્સો ઉપર રોજે કેયામત સુધી ખોદાતાલાની લ્યાનત હોજો! જે ધણીઓ આ મારાં ફરમાન મુજબ ચાલનારાંઓ સાથ નેકી કરશે તેઓએ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ગોયા મારી સાથ નેકી કીધા બરાબર થશે, અને ખોદાતાલા તેવા શખ્સોને તેમની તે નેકીનો બદલો આપશે, પણ જો કોઇએ એઓ [પાર્સીઓ]ને ઇજા દીધી અથવા દુઃખ પહોચાડયું તો કયામતને દિન તેવા શખ્સોનો હું મુદઇ થઇશ, અને તેવા શખ્સોની સજા દોજખની આગથી થશે.” હજરત **મોહુમદ** આ સખુનો લખીને નીચલા શબ્દોમાં પોતાનું દાનાઇ અને નેકનામી ભરેલું ફરમાન સમાપ્ત કરે છેઃ—“મારી તરફથી તમોને [યાને **સલમાને ફાર્સી**, તેના ખેશ કુટુંબીઓ અને પાર્સી કોમને] સલામ હોજો, અને તમારા પરવરદેગારથી તમારી ઉપર દરૂદ હોજો!”

અલી લખે છે કે આ નામુ તેણે હજરત **મોહુમદ**ના હુકમથી નીચલા ધણીઓની હજુરમાં લખ્યું હતુંઃ—**અબુબક્ર, ઑમ્ર, ઉસ્માન; તલેહ, જબીર, અબ્દુલ રહેમાન** બિન **ઓફ, સલમાન** (યાને દસ્તુર **દીન્યાર** પોતે), **અબુજર, ઉમાર, સહીબ, બલાલ, મીકદાદ** એબ્તુલ **અસ્વદ**, તથા બીજા અસહાબો અને લોકો. આ એહદનામુ હીજરી ૯ (ઇસ્વી. ૬૩૦) માં યાને મકકેથી મદીને ગયા પછી નવમે વરસે લખી આપવામાં આવ્યું હતું, જે વખ્તે આરબોની ચહડાઇ ઇરાન ઉપર થઇ ન હતી. પણ તે ચહડાઇ પછી અને આરબોએ ઇરાન જીત્યા અને લૂટયા પછી મોટાં દિલના પોતાના પેગામ્બરની વસીહત કેવી પાળી અને પાર્સીઓની નેઘેહબાની તથા સંભાળ કેવી લીધી તે વાંચનારથી છુપ્યું નથી.

ફસલ ૨—હજરત અલી તરફથી બેહરામ શાદને મળેલું ફરમાન.

હજરત **મોહુમદ** પછી ૩૦ વરસે, ઇસ્વી ૬૫૯ માં, પાર્સીઓનું રાજ તાજ ગયા પછી, તેઓ ઉપર આરબો તરફથી પડતા જુલ્માતને લીધે, પેગામ્બર તરફથી પોતેજ આગળ લખી આપેલાં મેહરબાનગી ભરેલાં ફરમાનથી ઉલટોજ મામલો જોઇને, હજરત **અલી**એ પોતાની ટુંક મુદતની ખેલાફતમાં એક બીજું ફરમાન **બેહરામ શાદ** બિન **ખેરાંદરૂસ** નામના જરતોશ્તીને લખી આપ્યું હતું. શરૂઆતમાં **અલી** જણાવે છે કે “એ સાહેબ [**બેહરામ શાદ**] પાર્સીઓની દીનનો બુજર્ગ મુબદ છે, અને એના વડવાઓનો સિલસિલો હજરત **આદરબાદ** બિન **મારસ્ફંદ** તલક પહોંચેલો છે.” આ ઉપરથી જણાય છે કે હજરત **અલી**નું ફરમાન જે ધણીને લખી આપવામાં આવ્યું હતું તે કોઇ ધર્મગુરૂ હોવો જોઇયે, અને દસ્તુરાન દસ્તુર **આદરબાદ**, જે સાસાની પાદશાહ મહાત્મા **શાપુરનાં** વખ્તમાં થઇ ગયો હતો, તેનાથી ઉતરી આવેલો હોવો જોઇયે. આ **બેહરામ શાદ**નું ફરમાન માત્ર એકલા તેનાંજ રક્ષણને ખાતર હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે હજરત **અલી** શરૂઆતમાંજ જે કંઇ લખે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આખી પાર્સી વસ્તીને માટે આ ફરમાન લખાયલું છે. એ ફરમાનનો ભાવાર્થ આ મુજબનો છેઃ—

“તમો [યાને પાર્સીઓ] તેહકીક કરીને જાણજો કે હું તમોને પરવરદેગારનાં તથા હજરત **મોહુમદ**—જેના ઉપર ખોદાતાલા તરફથી દરૂદ અને સલામ હોજો!—તેનાં પેમાનથી જાહેર કરૂં છું કે મેં તમોને તમારા જાનમાલ તથા જનફર્જંદોથી અમન બક્ષ્યું છે, અને મેં ખોદાતાલાના તથા તેના પેગામ્બરના સર્વ ફરમાનબરદારોને તથા ઇમાનદારોને, તથા મુસલમાનોને, તથા આ અને બીજાં લગતાં શેહેરોના સર્વ અમલદારોને, તથા તેહસીલદારોને, તથા દીનને વાસ્તે લડાઇ કરનારાઓને હુકમ કર્યો છે કે તમો લોકોના જાનમાલની નેઘેબાની કરે, અને હરેક બાબતમાં તમો લોકોનો બચાવ કરતા રહે, તથા તમારા ઉપર એહસાન અને મેહેરબાની ચાલુ રાખે, અને કદી જુલ્મ કરે નહિ. તમો [પાર્સી] લોકો તથા તમારી ઓલાદ ઉપરથી મેં ખંડણી માફ કીધી છે, અને ગાય ગોસ્પંદોની સર્વ જકાત તથા મામુલો પણ માફ કર્યાં છે. મેં તમોને તમારા સર્વ માલ તથા જમીન ઉપર એખ્ત્યાર આપ્યો છે,

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એવી મતલબથી કે તે ઉપર તમો આતશ કદેહો તથા ઇમારતો બાંધો, અને ધર્મની બાંધેલી એ જગાઓ તથા તમોએ પુણ્યને માટે આપેલી સર્વ મિલ્કતો અને ચીજો તમાંરાજ કબજામાં રાખો.

"આગળા વખત પ્રમાણે તમારો હુકમ પાર્સીઓ ઉપર જારી રહેશે રેવાજ મુજબ દરેક શખ્સ કનેથી એક દિહેમ જકાત તમો લેતા રહેજો, કેમકે તમારા હાથમાંથી રાજપાટ ગયું છે, અને તેથી હું ચાહું છું કે તમારી આવી મોટી સલતનતના મરતબાની બુજર્ગીને વાસ્તે તમારો [યાને **બેહરામ શાહ** બિન **બેરાદરૂસનો**] હુકમ તમારા પાર્સીઓ ઉપર કાયમ રહે. તમારી કોમ મધેથી જે કોઇ **મુસલમાન** થઇ ગયો હોય તે ઉપર તમારો હુકમ ચાલે નહિ, કેમકે બે જુદા જુદા ધર્મવાળા એક બીજાના વારેસ થઇ શકતા નથી. તમારા પાર્સીઓની ઓલાદ પોતાના વડવાઓની દીન ઉપર ઓસ્તવાર રહે તો તેઓ ઉપર તમારો તથા તમારી ઓલાદનો હુકમ જારી રહેશે, અને રાજપાટનું તથા લવાજમો લેવાનું કામ સર્વ તમારી મસ્લેહતથી થશે.

"હું સર્વ કોમને તાકીદ કરૂંછું કે તમારે તાબે રહે અને તમારી નસીહતોને તથા તમારા હુકુમોને સાંભળે તથા માન આપે, તથા તમોને પોતાના દોસ્ત સમજે, તમારી સાથે સલાહ સંપજથી રહે, હરેક કામમાં તમારી પેરવી કરે, અને તમારા હુકમ મુજબ ચાલે સર્વ પરહેજગાર અને મુસલમાન મર્દ અને ઓરતને ઘટે છે કે પાર્સી **બેહરામ શાહ** બિન **બેરાંદરૂસ**ની સર્વે વાતે બરદાસ્ત કરે, અને એ લોકો [પાર્સીઓ]ની કોમનો જે કંઇ દીન આઇનનો રેવાજ હોય તેમાં કશી હરકત નહિ કરે. વળી તેઓને ઘટે છે કે મેં કરેલી આ સઘળી શરતો અને જાહેર કીધેલા સર્વ હકોમાંની એકપણ શરત તોડે નહિ, અને એકપણ હકને છોડે નહિ. વળી તેઓને બટારત છે કે પાર્સીઓની દીન મધે જાસ્તી કે ધાસો નહિ કરે, કેમકે પરવરદેગારે કોરાનમાં આ મુજબ ફરમાવેલું છે કે 'દીનનાં કામમાં જોર જુલ્મ રવા રાખવો નહિ.' દરેક મુસલમાનને લાજમ છે કે આ મારી તમામ વસીહતોને અમલમાં લાવે, અને પાર્સીઓની કોમ તથા તેમની ઓલાદની બુજર્ગીને વધારે અને તેઓને માન આપતા રહે અગર એ પાર્સીઓમાંથી કોઇ પોતાની દીન ઉપર ઓસ્તવાર રહો હોય યા મુસલમાન થયો હોય તો તે સર્વને માટે મારો એજ હુકમ છે."

આ રીતના ખુલ્લા મોટાં દિલના સખુનો ફરમાવીને હજરત **અલી** શેવટે શું લખે છે તે જુઓઃ—" પરવરદેગારની તથા તેના પેગામ્બરની રજામંદી આ વાતમાં છે કે આ ફરમાનને તાબે રહે. અગરજો કોઇ એથી ઉલટો ચાલશે તથા જુલ્મ જાસ્તી કરશે તો તે ઉપર તેઓ તરફનો ગજબ પડશે, અને મારી તરફથી તેવા [જુલ્મ કરનારા] લોકોને વાસ્તે કેયામતના દહાડા સુધી કીનો તથા અદાવત રહેશે."

હજરત **અલા**નું આ મુબારક ફરમાન[1] તે સાહેબના બેટા **હુસેને** લખેલું છે. હજરત **અલી**ની ખેલાફતમાં એ લખાયું હતું, જે પછી બીજેજ વરસે તે નામવરનું ખૂન થયું હતું (ઇસ્વી ૬૬૦). આ એહદનામાઓથી તે જમાનાના પાર્સીઓ પોતાને મોટો ટેકો સમજતા હશે, પણ રાજપાટ ગયું ત્યારે અને તે પછી નજદીક બે સદી સુધી તેઓની જે કતલ ચાલી અને ત્યારબાદ હમણા સુધી ચાલુ રહી તે ઉપરથી અફસોસ સાથ જોવાનું છે કે હજરત **મોહમદ** કે હજરત **અલી**ના હુકમ મુજબ કોઇ ચાલ્યું નથી અને પાર્સીઓનો બચાવ કોઇએ કરવાની દરકાર રાખી નથી. હજરત **મોહમદ** પાર્સીઓ બાબે કેવો સારો વિચાર રાખતો હતો તે આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે તે સાહેબના એક સોહબતી **અબુહોરેરા** (અથવા જેને **અબ્દુલ રહેમાન** પણ કહે છે તે)ની રવાયતમાં લખ્યા મુજબ **મોહમદ** કહેતો હતો કે "અગર ઇમાન પર્વીન (આકાશમાંના હફતરંગ અથવા કૃત્તિકા નક્ષત્રના સેતારાઓનો ઝુમખો Pleiades) ઉપર લટકેલું હોત તોપણ પાર્સીની ઓલાદ ત્યાં જઇ તેને પોતાના સ્વાધીનમાં લેત." એક બીજી રવાયત મુજબ—"અગર ઇમાન પર્વીનની પાસે હોત તોબી પાર્સીઓમાંથી એક યા વધારેને તે મળી શકત." આ જાતની સર્ટીફિકેટ પાર્સીઓને આપનાર પેગામ્બર કેવાં મોટાં દિલનો અને તેમનાં કામોથી કેવો માહિતગાર હોવો જોઇયે!

---

૧ જુઓ આ તેમજ હજરત મોહમદનાં ફરમાન બાબે "તકવીઅતે દીને માજદીઅસના." આ ફરમાનો બાબેના દાખલા "હબીબુસ સીઅર," "મનાકેબે મુર્તજવી," અને "જલા ઉલ અયુન" નામની ફારસી કેતાબોમાં પણ છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૩૦.

મધ્ય એશિયામાં પાર્સી રાજ્ય.

૧—જમકંદ તેજ બોખારા—ત્યાનો જરતોશ્તી પાદશાહ બંદુન—તેણે નવેસરથી બાંધેલો સિયાવશવાળો કિલ્લો—તેની રાણી ખાતુન—તેણીનો જાહોજલાલ અમલ—તેણી સામે નિષ્ફળ ગયલી આરબોની પહેલી ચહડાઈ—રાણી તાબે થાય છે—આરબ સરદાર સઈદની દગાબાજી—તેનું ખૂન કરીને જીવ આપનારા જરતોશ્તી અમીરો—સરદાર કુતઈબની દગાબાજી—બોખારાનું તાબે થવું—ત્યાંના રહેવાસીઓ ઉપર આરબોનો ધર્મ સંબંધી જાપ્તો—દીનમાં વટલાવવા માટે ચલાવવામાં આવેલો જુલ્માત—તે ઉપરથી ચાલેલી ખૂનરેજી—કુતઈબની "કરણી તેવી પાર ઉતરણી"—પહેલો વટલેલ પાર્સી પાદશાહ તુગશાદે—બોખારાના બહારથી મહમદિયાન પણ અંદરખાનેથી ચુસ્ત જરતોસ્તી પાદશાહો—આરબોના ધર્મ અને સત્તા સામે ઈરાનીઓનું જોશ—એક નવો પેગમ્બર—ખલીફો સામે બલવો.

૨—બેહરામ ચોબીનથી ઉતરેલો જરતોશ્તી અમીર સામાન—તેના ઈસ્લામી બેટાઓનો ખલીફોથી ટકી રહેલો કાબુ—નસ્ર અને ઈસ્માઈલ—બે પાદશાહી ભાઈઓની કહાણી—ખલીફનો દગાબાજ દાવપેચ—મહારાજ દિલનો પાદશાહ ઈસ્માઈલ—તેનું બહોળું રાજ્ય—ઈરાનમાં સિયાહ પંથના ઈસ્લામીઓનો અમલ—ઈસ્માઈલે સજીવન કરેલું પાર્સી સાહિત્ય—તેના નબળા વારેસો—સામાની વંશની પડતી—છેલા પાદશાહોનો નાશ—રાજ્યની સમાપ્તિ.

ફસલ ૧—બોખારામાં જરતોશ્તી પાદશાહોનો અમલ.

છેલા સાસાની વંશના પાદશાહ **યજદેજર્દ**-નાં મરણ પછી આરબોનો દોર જીહુન નદીની ઉત્તરે બોખારા અને સમરકંદ શેહરો અને તે તરફના મુલુકોમાં વધ્યો. વંદીદાદની ૧ લી પરગરદમાં જણાવેલાં અસલી આર્યોનું પ્રખ્યાત ઇરાનવેજ એજ ભાગો તરફ હોવું જોઇયે એમ વિદ્વાનો અભિપ્રાય આપી ગયા છે, કેમકે સુગ્ધ, મર્, બાખ્ધી, હરેયુ, વગેરે અસલી ઉત્તમ જગાઓ એજ ભાગો તરફ આવેલી છે. 'જમકંદ' નામનું એક પ્રખ્યાત શેહેર પણ એજ તરફ આરબોના દોરના જમાનામાં આવેલું હતું, જેને **નર્શખી** નામે મહમદિયાન તવારીખનવેશ એક ઠેકાણે જણીતાં બોખારા શેહરનાં અસલી નામ દાખલ ઓળખાવી ગયો છે,[1] અને જેને **ડાૅ૦ સ્પીગલ** 'જમકંત' યાને પાદશાહ **જમશેદ**નાં બાંધેલાં શેહેરનાં હુજવરેશ નામ સાથ સરખાવી જાય છે. **અબુલ-ફિદા** એ નામને 'જમકોટ' લખે છે. **નર્શખી** કહે છે કે અસલના તુર્કી અમલના જુલ્માતને લીધે ઇરાનવેજ તરફના માતબર આર્યોએ નાસી જઇ આ શેહેર બાંધ્યું હતું, પણ પાછળથી આ જુલ્મી અમલ દૂર થયા બાદ જ્યારે આરબોએ જીહુન નદી તરફ દરોડો પાડયો ત્યારે બોખારા ખાતે એક પાર્સી પાદશાહ રાજ્ય ચલાવતો હતો, જેનો મજહબ જરતોસ્તી હતો. તેનું નામ

બંદુન

હતું, અને તેણે બોખારા ખાતેનો છેક **અફ્રાસિયાબ**ના વખતનો પુરાણો કિલ્લો નવેસરથી બાંધ્યો હતો. કહે છે કે જ્યારે કેયાની શાહજાદો **સિયાવશ** પોતાના બાપ **કએ કાઉસ**થી દુખી થઇ તુરાનના પાદશાહને આશ્રે ગયો ત્યારે તેણે બોખારાનો કિલ્લો પોતાની યાદગારીમાં બાંધ્યો હતો.[1] તે કિલ્લો હાલના જરતોસ્તી પાદશાહ **બંદુન**ના જમાના-

---

૧ વામ્બ્રી: History of Bokhara, સર્ફ ૨ તથા નોટ ૨.

૧ કહે છે કે એજ કિલ્લાના ગુરિયન નામે દરવાજા આગળ સિયાવશને કતલ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યાં પાછળા જમાનામાં પાર્સીઓ નવાં વરસને દિને આફતાબ ગુર્બ પતી વેળા એક મરઘો ચહડાવતા હતા. Sketches of Central Asia, સ૦ ૨૫૯.

માં બિસ્માર હાલતમાં હોવાથી તેણે તે નવેસરથી બાંધ્યો હતો, અને **નરશીખી**ના જમાનામાં યાને ત્યારબાદ ૫૦૦ વરસ સુધી તે સલામત રહેલો હતો. આ કિલ્લાને માટે વળી એમબી કહે છે કે કોઇબી પાદશાહ એ કિલ્લામાં મરણ પામ્યો ન હતો, તેમજ તેમાં આશ્રો લીધા બાદ શત્રુથી હાર પામ્યો ન હતો. **બંદુન**નાં મરણ પછી તેનો બેટો **તુગશાદ** તખ્તનશીન થયો, પણ તે કાચી વયનો હતો માટે તેની માતા, જેનું નામ મહમદિયાન તવારીખનવેશો નહિ જણાવી જતાં માત્ર

ખાતુન

નાં નામથીજ તેણીને ઓળખાવી જાય છે, તેણીએ બોખારાનાં રાજ્યનો **અમલ** ચલાવવા માંડયો. હવે આ રાણીના જમાનામાં આરબો મધ્ય એશિયા ઉપર ધસી આવ્યા. આ રાણીએ ૨૦ વરસ પાદશાહી ચલાવેલી કહેવાય છે, અને એટલી મુદતમાં આરબોને તેણીએ બહુ હચમચાવ્યા. આ બાઇ બહુજ ડાહી અને ઘણી ઇનસાફી હતી. તેણી દરરોજ સૂરજ ઉગ્યા પછી પોતાના ખાવંદના બાંધેલા મજકુર કિલ્લામાંથી ઘોડસ્વાર થઇ રેગીસ્તાન નામના મેહલ તરફ જતી, અને ત્યાં તખ્તનશીન થઇ દરબારીઓ તથા ઓલ્માઓ સાથ મળી ઇનસાફ કરતી હતી. તે વખ્તે બોખારામાં ૫૦ નામીચાં ખાનદાનો વસતાં હતાં, જે દરેકના ૨૦૦ નવજવાન નબીરાઓ સોનાના કમરબંદ અને તલવાર સાથ દરરોજ વારાફરતી તેણીની ખિદમતમાં હાજર રહેતા હતા. આમ દર ખાનદાનના નબીરાઓની ખિદમત બજાવવાની વારી વરસમાં ચાર મરતબે આવતી હતી. પણ આ જાતની સ્વતંત્ર સાહેબી ઉપર હવે શત્રુઓએ ત્રાપ મારી. ઇસ્વી ૬૬૬થી આરબો મધ્ય એશિયામાં દાખલ થયા, અને ૬૭૨ માં તેઓએ બોખારાની પડોશના વએકંત નામે પાદશાહી શેહરનો કબજો લીધો, મોટી લૂટ ચલાવી, અને ૪૦૦૦ કેદી પકડયા. આ વેળા ખલીફ **મુઆવિયે**નો અમલ હતો, અને આ તરફ આરબ ફોજનો સરદાર **ઓબૈદુલ્લાહ** બીન **જીયાદ** નામનો હતો. આ ધણીની ચહડાઇની સામે થવા માટે **ખાતુને** પોતાની આસપાસના તુરાની સરદારોની મદદ માંગી, જેઓએ પુઠેથી આવીને **ઓબૈદુલ્લાહ**ને ખાલી હાથે બોખારા ખાતેથી પાછો ફરવાની ફરજ પાડી. તેનું મથક આ વેળા મર્વ શેહરમાં હતું, જ્યાં પાછો ફરતાં ખિજવાટમાં તેણે માર્ગમાં જેબી કંઇ મળ્યું તેને ફના કીધું, તે અહીંસુધી કે ઝાડો પણ રહેવા દીધાં નહિ.

પણ રાણી ડાહી અને સમજુ હતી. ઇરાનની શેહેનશાહાત પડી ભાગેલી જોઇને હવે પોતાનો અમલ પણ કાયમ રહેવાનો નથીજ, એમ તેની ખાતરી થવાથી આરબોની સામે નહિ થતાં તેણીએ તેમને તાબે થઇ પોતાનું રાજ્ય અને પોતાનો મજહબ કાયમ રાખવામાંજ ખરૂં ડહાપણ જોયું. તેણીએ **ઓબૈદુલ્લાહ**ને દરસાલ ૧૦૦૦૦૦૦ દિર્હમ (યાને શુમારે રૂ ૮૧૬૭૫)ની રકમનો જજીયો (કર) આપવાને કબૂલ કીધું. આરબો તે વેળા તો આટલાંથી રાજી થયા; પણ ત્રણ વરસ બાદ એક નવા સરદાર **સઇદ** બિન **ઉસ્માને** બોખારા ઉપર નવેસરથી ચહડાઇ કીધી. રાણીએ આગળી શરતોની યાદ આપી, તથા નવા સરદારને ભેટ સોગાદોથી રાજી રાખવા માંગ્યો. પણ **સઇદ** સમજ્યો નહિ. ભેટ પાછી વાળી તે તો બોખારા ઉપર ધસ્યો. આ વેળા રાણીની સત્તા આગળના જેવી મજબૂત ન હતી; કેટલાક અમીર ઉમરાઓ ફિતુર કરવાની તૈયારીમાં હતા; વળી લશ્કર લડીને ફતેહ મેળવી શકે એમ પણ ન હતું. માટે રાણી **સઇદ**ને તાબે થઇ. તેણીએ સુલેહ ઇછી, અને આરબોની માંગણી ઉપરથી ૮૦ ખાનદાની માણસોને **સઇદ**ની છાવણીમાં સુલેહની જામિનગીરી દાખલ સાનમાં મોકલી આપ્યા. આ સઘળા પેલા ફેસાદખોરા અમીરોજ હતા, જેમને દુશ્મનની છાવણીમાં મોકલીને રાણીએ પોતાનાં રાજ્યમાંથી એક મોટી પિડા દૂર કીધી. પણ આ રીતે સુલેહ થયા પછી તો પેલા મગરૂર સરદારે રાણીને પોતાની હજુરમાં હાજર થવાની ફરજ પાડી, અને

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આ ખુબસુરત ઇરાની બાનુને તેણીના પાદશાહી ભપકામાં જોઇને **સઇદ** તેણી ઉપર ફિદા થઇ ગયો. આ ખુશાલીમાં તેણે પેલા ૮૦ સરદારોને છોડી મૂકવાની કબૂલત આપી હતી, પણ તે નહિ પાળતાં તે તેમને મદીને લઇ ગયો, અને ત્યાં તેમનો સર્વ અસ્બાબ ઉતારી લઇ તેમને ગુલામ બનાવ્યા. જાતે અમીરજાદા તેથી આ નીચ હાલતમાં જીવ્યા કરતાં બાહદુરીથી મરવું ભલું, એમ સમજીને આ પાર્સી અમીરોએ એકદિલ થઇ **સઇદના** મેહલમાં ધસી જઇ તેનો જીવ લીધો અને પછી પોતે પોતાને હાથેજ મુઆ!

એક તરફથી **સઇદ** ગયો કે બીજી તરફથી બોખારા પાછું સ્વતંત્ર થયું. આ ઉપરથી ખોરાસાનનો તે વખતનો આરબ હાકમ જીહુન પસાર કરી નવેસરથી હુમલો લાવ્યો. રાણીએ આ વેળા પોતાના સુગ્ધ અને બીજા ભાગો ખાતેના તુરાની મિત્રોની મદદથી ૧૨૦૦૦૦ માણસોની ફોજ ભેગી કીધી હતી. આ તુરાનીઓ પ્રથમતો જીત્યા, પણ પછી તેમનો સંહાર થયાથી રાણીએ એકવાર ફરીને તાબે થઇ સુલેહ કીધી, અને તેમને રાજી રાખ્યા. પણ એથી કરીને તેણી પોતાનાં રાજ્યને સુલેહ અને આબાદાનીમાં રાખી શકી નહિ. અત્યાર સુધી આરબ સરદારો લૂટારા જેવો પેશો લઇ બેઠા હતા, કેમકે લૂટ કરી તેઓ ઇરાનવેજવાળાં મુલકો ખાતેથી નાબૂદ થઇ જતા હતા. પણ હવે **કુતઇબ** બિન **મુસ્લીમ** નામે નવો સરદાર થયો તેણે તો એ મુલકોમાં પોતાનોજ ઝુંડો ઉડાવવા અને મજહબ ફેલાવવાનું માથે લીધું. બલ્ખબામીના લોકોએ તેની આ મતલબ જોઇ લીધી, અને તેને એકદમ તાબે થઇ જઇ એવો તો રાજી કરી નાખ્યો કે તેણે તેમને કશા દુખી કીધા નહિ. અહીંથી તે વએકંત ઉપર ધસ્યો અને તે તાબે કીધું, અને પછી બોખારા ઉપર હુમલો લઇ જવા આગમજ સુગ્ધ અને બીજાં આસપાસનાં શેહેરોને તાબે કરવા માંડયાં—એવી મતલબથી કે તેઓ જો જીતાય તો પછી બોખારાને હાથ કરતાં વિલંબ લાગે નહિ. પણ આ શેહેરોએ તેને બહુ મેહેનત આપી. અંતે તેણે સઘળા એકદિલ થઇ ગયલા સરદારોમાં ભંગાણુ પાડ્યું, અને એ દાવપેચથીજ તે ફાવ્યો. સમરકંદના રાજાને તેણે તેના મિત્રો બાબે જુદું સમજાવી પોતાની પક્ષમાં લીધો, અને તેમ કરીને બીજા તુરાની હાકમોને તાબે કીધા. બાપડા આ રાજાએ બેવચની આરબોના હાથ ઉપર જબરી થાપ ખાધી. તારૂં રાજ્ય તારા મિત્રો આરબોના ગયા પછી લઇ મૂકવા માંગે છે એવું ફરેબથી તેને જુદું સમજાવી તે મિત્રોથી છુટો પાડી પોતાનો તાબેદાર બનાવ્યા. પછી **કુતઇબે** એક મસ્જીદ બાંધવાને બહાને સમરકંદ ખાતે કડિયા મજુરોને બદલે ૪૦૦૦ હથિયારબંધ આરબોને મોકલાવી સમરકંદના રાજાનો જીવ લીધો, તેનું પાયતખ્ત લૂટયું, અને મેહલમાં આશ્રો લઇ રહેલી પાદશાહ **યજદેજર્દની** એક નબીરી શાહજાદીને કેદ પકડી, જેને પાછળથી ખલીફ **વલીદ** આગળ રજુ કીધી હતી.[1]

આ બનાવો પછી બીજે વરસે **સઇદે** બોખારા ઉપર હુમલો કીધો, અને હવે એ શેહરની મદદમાં કોઇપણ પાડોશી રાજ્યો રહ્યાં ન હતાં માટે તે વગર લડાઇએ તાબે થયું. આગળાં વરસોમાં **ખાતુનના** વખ્તમાં ત્રણ ત્રણ મરતબે આરબો તેને તાબે થયલું ગણી પોતાની દીન કબૂલ કરાવી ગયા હતા, અને એ ત્રણુંડે વખ્તે બોખારાના જરતોસ્તીઓએ તરતજ તે દીનનો ત્યાગ કરી પોતાનો જુનો મજહબ એખ્ત્યાર કીધો હતો. પણ હવે ચોથી મરતબે તેમ બન્યું નહિ. આ સઘળી વિગતો આપતાં તવારીખનવેશ **નર્શાખી** કહે છે કે આ વેળા મજકુર રાણી હયાત હતી; પણ આરબોના પહેલા દરોડાને આ વખ્તે નજદીક ૪૦ વરસો થવા આવ્યાં હતાં, અને તે આગમજની એ બાનુ રાજ્ય ચલાવતી હતી, માટે આ ચોથી

૧ વામ્બ્રી: History of Bokhara, સ૦ ૨૮. આ શાહજાદીએ બોખારાની જરતોસ્તી રાણીને બદલે સમરકંદના તુરાની રાજાનો આશ્રો કાં લીધો હશે તેની સમજ પડતી નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મરતબેની ફતેહ વેળા **ખાતુન** જીવતી હોય એમ માન્યામાં આવતું નથી. ગમે તેમ હોય, પણ હવે બોખારા ખાતેથી પણ જરતોસ્તી મજહબને રૂખસત મળી, તો જોકે ત્યાંના ચુસ્ત લોકોએ આરબોને તાબે થવા છતાં તેમનો મજહબ એકદમ કબૂલ રાખ્યો નહિ. એ બાબતમાં તો ઘણી લડત ચાલી, ઘણું ખૂન રેડાયું અને ઘણી મેહેનત પડી.

એવું જણાય છે કે જરતોસ્તીઓએ જાનની જાળવણી ખાતર મહમદિયાન મજહબમાં વટલવાનો બહારથી દેખાવ કીધો ખરો, પણ અંદરખાનેથી તેઓનું દિલ નવા ધર્મ ઉપર હર્ગીજ નહિ. તેઓ છુપી રીતે પોતાનો અસલ મજહબ પાળતા હતા, ભોંયતળિયાંઓમાં આતશખાનાં બનાવી ત્યાં એ નૂરી કેબલાને બળતો રોશન રાખતા, અને દિવસે જે પુરાણી પ્રાર્થના તેમને કરવા દેવામાં આવતી નહિ તે તેઓ રાતની અંધારીમાં કરતા હતા. અને એ સઘળું તેઓ વધારે ઉલટ અને ભાવથી, હોંશ અને કાળજીથી કરતા હતા. આ સઘળું આરબો જાણતા હતા, અને તેઓ પોતાના મજહબને માટે એટલાબધા ચુસ્ત હતા કે બીજા મજહબવાળાઓને તેમનો ધર્મ પાળવા દેવામાં પાપ સમજતા હતા. એટલા માટે તેઓએ બોખારાના જરતોસ્તીઓ ઉપર અનેક જાસા મૂકી તેમને ત્રાસ આપવા માંગ્યો. **કુતઇબે** ફરમાવ્યું કે દરેક જરતોસ્તીનાં ઘરનો અર્ધો ભાગ આરબોને વસવા માટે જબરીથી લેવો, અને તપાસ રાખવી કે વટલેલા ઇરાનીઓ નવા ધર્મનાં ફરમાનો મુજબ ચાલે છે કે નહિ, અથવા તેને બદલે બીજું શું કરે છે? વળી આ આરબોને ફરમાવવામાં આવ્યું કે તેઓએ વટલેલ કુટુંબોને નવી દીન મુજબ અમલ કરતાં શિખવવાં. જેઓ આમ અમલ નહિ કરતાં જણાય તેમને સજા થતી—અને તે સજા મોતની હતી એમ કેટલીક શાહદતો ઉપરથી સિધ્ધ થયું છે. જેઓ નવી દીનના કાનુનને અનુસરીને ચાલતા તેમને ઇનામો મળતાં, જેઓ ડામાડોલ વિચારના હોય તેમને નવી દીન અખત્યાર કરવા માટે લાલચ દેખાડવામાં આવતી, તે એવી રીતે કે જે ધણી દર શુક્રવારે (જુમાને દિને) **કુતઇબની** મસ્જીદમાં હાજર થાય તેને બે દિર્હેમ (શુમારે હડી આના)-નો લવાજમ મળતો. વળી જેઓને ધર્મ પુસ્તક કોરાનની આરબી ભાષા નહિ સમજાતી હોય તેમને માટે તે માંહેલા ફકરાઓ પાર્સી ભાષામાં તરજુમા કરીને ભણવામાં આવતા હતા. પણ એ સઘળું છતાં લાંબા વખ્ત સુધી બોખારાવાળાઓએ પોતાનો પુરાતન મજહબ કદી છોડયો નહિ, નવો ધર્મ એખ્ત્યાર કરવાનો ઢોંગ ચાલુ રાખ્યો, અને જયારે પકડાય ત્યારે જીવ આપવાને તૈયાર થયા. પણ તેમ તેઓ જીવ લેવાનેબી ચૂકયા નહિ. **નર્શખી**[1] ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે બોખારાના મહમદિયાનોને જરતોસ્તીઓની એટલીબધી ધાક હતી કે તેઓ મસ્જીદોમાં યા તેમની બહાર જાહેર જગાઓ ઉપર વગર હથિયારે કદી દેખાવ દેતા ન હતા. જરતોસ્તીઓને તો હથિયાર બાંધીને ફરવાની મનાઇ હતી, અને તેમનાં હથિયારો તો સઘળાં છોડાવી લેવામાં આવ્યાં હતાં. જેઓ વટલતા તેમનેજ હથિયારો રાખવાની છુટ હતી, એમ છતાં પણ હથિયાર વગરના જરતોસ્તીઓ અને હથિયારબંધ મહમદિયાનો વચે વખ્તે વખ્ત ખૂનખાર લડાઇઓ ચાલતી હતી. બાપડાં ગરીબ લોકોના કશા આશ્રા નહિ, એટલે તેઓને નવી દીન થોડી ઘણી રીકઝીક પછી કબૂલ રાખવાની ફરજ પડતી, પણ અમીર ઉમરાઓ અને બીજા માતબર ખાનદાનીઓ છડેચોક લડતા અને સામે થતા હતા. જ્યારે તેમને મસ્જીદમાં હાજર થવાનું નોત્રું થતું ત્યારે તેઓ તેનો જવાબ પથરાઓના વર્સાદથી વાળતા. આથી આરબો તેમના મેહેલો અને મકાનો ઉપર ધસી જઇ તેમનો નાશ કરતા, અને તે વેળા ખૂનખાર લડાઇઓ નાના પાયા ઉપર જાગતી. આ મકાનોની ભાંજફોડ કરીને આરબો પથરા, ઈંટ, લાકડાં વગેરે ઉઠાવી જઇ

૧ વામ્બ્રા: History of Bokhara, સફે ૩૦.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મસ્જીદો બાંધતા હતા. જરતોસ્તીઓના મેહેલોના દરવાજા ઉપર પેહેલવી ભાષામાં લેખો કોતરેલા હોય એવું જણાય છે, કેમકે **નર્શખી**ના જણાવ્યા મુજબ ઉપલી કિસમની કેટલીક મસ્જીદોના દરવાજાઓ આ જરતોસ્તી લેખો સાથ ૩૦૦ વરસો સુધી કાયમ રહ્યા હતા. આ સઘળા જુલ્માત છતાં જ્યારે આરબોએ જોયું કે બોખારાના જરતોસ્તીઓ તો જુનો મજહબ છોડતાજ નથી, ત્યારે તેઓએ એ શેહેરનો વહિવટ તેમના હાથમાંથી લઇ મુકયો અને એ રાજ્ય પોત પોતા વચે વહેંચી લીધું. **કુતઇબે** વર્તાવેલા ત્રાસનો બદલો તેને કેવો મળ્યો? તેનાજ સિપાહીઓએ તેના મેહેલને આગ લગાડી તેનો જીવ લીધો. એકે તેને પ્રથમ તીરે વિંધ્યો, અને પછી બીજાએ તલવાર વડે તેના શરીરના અનેક ટુકડા કીધા.

બોખારા હવે એક સ્વતંત્ર રાજ્ય નહિ પણ આરબોના ખોરાસાનના પ્રાંતનું એક પરગણું થઇ પડયું. આ વેળા ત્યાંનો હાકમ

તુગશાદ

હતો, જે ઉપર જણાવેલી ડાહી રાણી **ખાતુન** અને પાદશાહ **બંદુન**નો બેટો હતો. તે પોતાનાં માતપિતા જેવો દીનચુસ્ત કે બાહદુર ન હતો. તેણે તો જરતોસ્તી મજહબ તર્ક કરી એકદમ નવી દીન એખ્ત્યાર કીધી, અને તેથી તેનો જીવ તથા તેનો અમલ સલામત રહ્યા. તેનો અમલ ૩૦ વરસ સુધી ચાલ્યો, જે અરસામાં તેણે આરબોને કેટલીક મદદ આપી હતી. પણ પાછળથી બોખારાના બે ખાનદાની રહેવાસીઓનું તેણે અપમાન કરવાથી તેઓએ તેનો જીવ લીધો. **નર્શખી** આ પાદશાહના સંબંધમાં એક ભેદ ભરેલી વાત એવી જણાવે છે કે તેનાં મરણ બાદ તેનાં શરીર ઉપરથી ગોસ્ત અને હાડકાં છુટાં પાડયાં હતાં. આમ કરવાનું કારણ તે જણાવતો નથી, પણ તે એમ હોવું જોઇયે તે **તુગશાદ** ગમે એવો વટલેલ હોવા છતાં તે જરતોસ્તી હતો, માટે જ્યારે તેનાં ગોસ્તને ખવાડી દેવામાં આવ્યું હશે ત્યારે તેનાં હાડકાંઓની જરતોસ્તી એતેકાદ મુજબ જાળવણી થઇ હશે. તેની પછી તેનો બેટો

કુતઇબ

બોખારાનો ધણી થયો.

આરબ સરદાર **કુતઇબે** પોતાને બોખારાનાં તખ્ત ઉપર કાયમ કીધો હતો તેની માન ભરેલી યાદમાં **તુગશાદે**એ પોતાના આ બેટાનું નામ **કુતઇબ** રાખ્યું હતું. જોકે આ શાહજાદાનું નામ ઇરાનીને બદલે આરબ હતું તથા તેનો બાપ નવી દીનમાં વટલી ગયલો હતો, તોપણ નાના **કુતઇબ**નું દિલ તેના બાપદાદાના મજહબ ઉપર ઢળેલું હતું. બહારથી તે મહમદિયાન હોવાનો દેખાવ કરતો હતો, પણ બાતેનમાં તે પાર્સી અને જરતોસ્તી હતો. આ બાબેની ખબર ખોરાસાનના હાકમ **અબુ મુસ્લીમ**ને પડવાથી તેણે આ પાદશાહને કાફર ગણીને મારી નખાવ્યો (ઇસ્વી ૭૮૨), અને તેના બેટા

નેનાત અથવા બીન્યાત

ને બોખારાનું તખ્ત બક્ષ્યું. આ શાહજાદો અમલ ઉપર આવે તે આગમજ તો ઘણો સરસ મહમદિયાન હોવાનું ડોળ દેખાડતો હતો, પણ એક વાર તખ્ત ઉપર મજબૂત થયા પછી તેણે પોતાના બાપનેજ પગલે ચાલીને તેના કરતાં પણ અછી રીતે જરતોસ્તી મજહબ તરફની પોતાની અંતઃકરણની ખુલ્લી વળણ દેખાડી આપી. એટલુંજ નહિ પણ તેના જમાનામાં **મોકન્ના** નામે જે એક નવો પેગામ્બર નિકળ્યો હતો, અને જેની લડત મહમદિયાન મજહબની સામે હતી, તેનો પક્ષ ખેંચી તેને ઘણી મદદ આપી. આ બાબેની ખબર ખલીફ **મેહદી**ને પડવાથી તેણે ઘોડેસ્વારોની એક ફોજને ફરક્ષા ખાતે **નેનાત**ના મેહલ ઉપર ધસી જવા મોકલી, જેણે તે બાપડાનો જીવ લીધો.

આ પછી બોખારાના જરતોસ્તી હાકમોનું શું થયું તે જણાતું નથી. તવારીખનવેશ એટલુંજ જણાવી જાય છે કે ત્યાંનો છેલો

હાકમ **અબુ ઇશાક** નામનો હતો, જે મજકુર **નેનાત**નો નબીરો હતો એમ કહેવાય છે. આ હાકમ માત્ર નામનોજ હતો. સામાની વંશના મોટા **ઇસ્માઇલ** પાદશાહે તેને ૨૦૦૦૦ દિર્હેમ (રૂ ૧૬૭૫)નું વર્સાન આપવાનું કરી તેનું શેહર પોતાના કબજામાં લીધું હતું, કેમકે ખુદ આ શાહજાદા **અબુ ઇશાક**ના જણાવ્યા મુજબ તે પોતાના રાજ્યમાંથી એટલી રકમ વરસ દહાડે મોટી મુસ્કેલીથી ઉપજાવી શકતો હતો. તે ૯૧૪માં મરણ પામ્યા પછી તેના બેટાઓ મુફલેસીમાં કયાંના કયાં અટવાઇ ગયા, અને એ રીતે બોખારાના જરતોસ્તી હાકમોના વંશની સમાપ્તિ થઇ.

આપણે ઉપર **મોકન્ના** નામે એક નવા પેગામ્બર બાબે ઇશારો કીધો છે, જેને જરતોસ્તી **નેનાતે** આશ્રો આપ્યો હતો. ખુદ ઇરાન દેશમાંથી આ વખ્તે આરબ અમલ નિકળી ચાલ્યો હતો, અને ખલીફાઓનું વંશ પણ આરબ ઉપરથી બદલાઇ ચાલ્યું હતું. ઇરાનમાં જોરજુલમથી વટલેલા જરતોસ્તીઓ અને બીજા ઇસ્લામી ઇરાનીઓ આ વખ્તે સિયાહ પંથીને નામે ઓળખાતા હતા, જેમનો મજહબ અલબત મહમદિયાન હતો, તોપણ આરબોથી તેઓ બહુ વેગળા હતા. એવા રાજદ્વારી તેમજ ધર્મ સંબંધી ફેરફારોની ઇરાની અસર ઇરાનવેજવાળા મુલુકો ઉપર પણ થવા માંડી. ત્યાંબી ચોકસ સબબોને લીધે આરબોનો અમલ અકારો થઇ પડયે, તેમ તેમની દીન પણ બદલી નાખવાની મોટા પાયા ઉપર હિલચાલ ચાલી. મર્વના એક રહેવાસી **હાશીમ** બિન **હકીમે** પોતે ખોદાનો મોકલેલો પેગામ્બર—બલકે ખોદા પોતે—છે એવું જાહેર કીધું, અને પોતાનો ચેહેરો એક જાડા બુર્ખાથી ઢાંકેલો રાખ્યો, જે ઉપરથી તે **મોકન્ના** અથવા "બુર્ખાવાળા" પણ ખોટા પેગામ્બરને નામે ઓળખાઇ ગયો છે. તેનો દાવો ખોટો હતો ખરો, તોપણ તેની લડત મહમદિયાન મજહબની સામે અંતે જરતોસ્તી તથા બુદ્ધ ધર્મની તરફેણમાં હતી. આ બંને પાછળા મજહબોમાંની સારી સારી બાબતો ભેગી કરી તે પોતાનો નવો પંથ ઉભો કરવા માંગતો હતો, અને મધ્ય એશિયાના જંગલી લોકો હજારોની સંખ્યામાં તેના ચેલા થયા હતા. ધર્મ ઉપરથી હવે તેનું ધ્યાન રાજ્યો જીતવા ઉપર ગયું, અને ૧૪ વરસો સુધી તેણે મધ્ય એશિયાના આરબ સરદારોને માહુ માહુ બોલાવ્યા. પણ અંતે તે એકલો પડી ગયો. અને આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. પણ તે આગમજ **શરીક** બિન **શેખ** ઉલ **મેહદી** નામના એક સિયાહ ઇરાનીએ બોખારામાં આરબ સલતનત અને આરબ મજહબ સામે બલવાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો. તેની માંગણી એવી હતી કે હવે પછીનો નવો ખલીફ હજરત **અલી**થી પાધરા ઉતરી આવેલા ધણીને કરવો. આ બલવો ખોરાસાનના હાકમ **અબુ મુસ્લીમે** મોટી મેહેનતથી દેસાડી દીધો ખરો, પણ તેથી તેમજ **મોકન્ના**ના નવા ધર્મથી આરબોને બહુ ખમવું પડયું, અને અંતે તેમની સલતનત ઇરાનમાંથી નાબુદ થઇ.

ફસલ ૨—જરતોશ્તી બાપનાં ઇસ્લામી વંશની બલ્ખમાં પાદશાહી.

સામાની ટોળાના પાદશાહો.

આપણે ઉપર જોયું છે કે બોખારાના છેલા અસલી ઇરાની હાકમ **અબુ ઇશાક**નો દાવો સામાની વંશવાળા અમીર **ઇસ્માઇલે** વેચાતો લીધો હતો. આ ફસલમાં આપણ આ સામાની વંશની થોડીક તવારીખ આપીશું, જેના પાદશાહો નહિ તોપણ મૂળ પુરૂષ તો ખરો જરતોશ્તી ઇરાની હતો. તેનું નામ **સામાન** હતું. તે બલ્ખનો એક ઉમરા હતો. તેનાં વતન ખાતેથી તેને હાંકી કહાડેલો હતો. તેણે ખોરાસાનના આરબ હાકમ **અસદ** બિન **અબદુલ્લાહ**ની મદદ માંગી, અને પાછો પોતાનાં વતનમાં માલમિલ્કત અને હકુમતનો ધણી થયો. આ ઉપકારનાં બદલામાં તેણે પોતાનો

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મજહબ તર્ક કીધો, અને નવી દીન એખ્તાર કીધી, અને પોતના વડા બેટાનું નામ **અસદ** રાખ્યું. આ **અસદ**ના ચાર બેટાઓ **નુહ, અહમદ, યાહિયા** અને **ઇલ્યાસને** ખલીફ **મીમને** તેમની ચોકસ સેવાઓના બદલામાં નીચે મુજબના મોટા ઓહ્દા બક્ષ્યા. તેણે **નુહ**ને સમરકંદ, **અહમદ**ને ફર્ગાના, **યાહિયાને** તાશ્ખંદ અને **ઇલ્યાસને** હેરાતની હાકમી આપી. મજકુર **સામાન** સાસાની પાદશાહ **ખુસરો પર્વીજ**ના સપેહસાલાર **બેહરામ ચોબીન**થી ઉતરેલો પોતાને ગણાવતો હતો, અને તેથી આરબો તેનાં ખાનદાનને પાદશાહી તોખમનું માનતા હતા. આરબોએ ઇરાન જીત્યા પછી લાંબી મુદ્દત સુધી બલ્ખ જરતોશ્તી હાકમોના હાથમાં હતું એમ આ **સામાન**ની તવારીખ ઉપરથી જણાય છે. હવે **નુહ**નાં મરણ પછી તેનાં સમરકંદનાં રાજ્યની અખ્ત્યારી તેના ભાઇ **અહમદ**ને મળી, અને **અહમદ** પછી તેનો બેટો **નસ્ર** તેનો માલેક થયો. જુદા જુદા ખલીફો આ મુખ્ત્યારી કબૂલ રાખતા ગયા, અને નવા નવા પરવાનાઓથી ઉપલા જરતોશ્તી બાપના બેટાઓને મજબૂત કરતા ગયા, જેથી સામાની ખાનદાનીઓની મોટાઇ વધતી ગઇ.

નસ્ર અને ઇસ્માઇલ.

નસ્રની સત્તા અને સાહેબીમાં તેના વચલા ભાઇ **ઇસ્માઇલ**ની લાયકી અને બાહદુરીથી ઘણો વધારો થયો. જોકે આ શાહજાદાઓ વટલી ગયલા બાપના બેટાઓ હોવાથી તેમનો મજહબ હવે ઇસ્લામી સિવાય બીજો હોય એમ જણાતું નથી, તોપણ તેઓનો પિતા બલ્ખનો હાકમ હતો, અને જરતોશ્તી મજહબ પાળતો હતો, માટે એક જરતોશ્તી ઇરાનીના ખાનદાનીઓ દાખલ આ શાહજાદાઓનો ટુંક ઇતિહાસ આ ઠેકાણે કંઇક અગત્યતા ધરાવી શકશે, એમ સમજીને તેમની થોડીક વિગતો અહીં અમે ભેગી કરિયે છિયે. ઇસ્વી ૮૭૨ માં બોખારા ખાતે હજીતો જરતોશ્તી પાદશાહ **બંદુન** અને તેની રાણીના વારેસોનીજ પાદશાહી હતી તે વેળા ખારેજમવાળા **હુસેન બિન તાહીર** નામે સરદારે એ શેહેર ઉપર ચહડાઇ કીધી, જેથી તેને સમરકંદના હાકમ **નસ્ર**ની મદદ માંગવાની જરૂર જણાઇ. **નસ્ર**એ પોતાના ૨૫ વરસના જવાન ભાઇ **ઇસ્માઇલ**ને કેટલાંક લશ્કર સાથ મોકલ્યો, જે ઉપરથી શત્રુઓએ સુલેહ કીધી, અને બોખારાનો નાશમાંથી બચાવ થયો. આ પછી ખલીફ **મુતમીદે નસ્ર**ને જીહુન નદીની પેલે પારના તમામ ઇસ્લામી મુલકોનો હાકમ નેમ્યો જેની સરહદ એ નદીથી ઉગમણે બહુ આગળ વધેલી હતી. સમરકંદની પડોશમાં રામેતીન નામે એક કસ્બો **અફ્રાસિયાબ**નો વસાવેલો કહેવાય છે, જ્યાં પાછળથી જરતોશ્તીઓનાં ઘણાંએક આતશખાનાંઓ બાંધેલાં હતાં. કહે છે કે આજના ખાજા ઇમામ પર્વતોની પડોશમાં દેખાતી એક ઉંચી ટેકરી ઉપર એક આતશખાનુ બાંધેલું છે તેમાં પેસતાંજ **અફ્રાસિયાબ**ની કબર અથવા દોખમુ આવેલું છે![1] હવે આ રામેતીન કસ્બા તરફ ૪૦૦૦૦ લૂટારાઓની એક મોટી ફોજ ફરતી રહી, આસપાસનાં શેહેરોમાં લૂટફાંટ ચલાવી રહેવાસીઓને બહુ હલાકી પુગાડતી હતી, તેમનો સમૂલો નાશ **ઇસ્માઇલેજ** કીધો. આવી આવી ઘણીએક સેવાઓ બજાવ્યા છતાં વડો ભાઇ **નસ્ર ઇસ્માઇલથી** સદા નારાજ અને શકમંદ રહેતો, અને પોતે કાચા કાનનો હોવાથી તેની વિરૂધની વાતો એકદમ માની દેતો હતો. આવી અનેક વાતો ભેગી થવાથી તે પોતાનું તખ્ત લેવા માંગે છે એમ સમજીને **નસ્ર ઇસ્માઇલ** સામે લડાઇ ઉઠાવી. નાના ભાઇને તેણે આ વેળા બોખારાનું રાજ્ય આ-

---

૧ વામ્બ્રી: Sketches of Central Asia. આ વાત કેવળ અસંભવિક છે. તુરાનીઓ દોખમું બનાવતા હતા. અને વળી આતશખાનામાં તે દોખમુ અથવા કબર બાંધી હતી, એમ જરતોશ્તી મજહબથી વાકેફગારી ધરાવનાર કોઇબી મુસાફર લખવાની હિમત કરે નાહ. તે છતાં વામ્બ્રી જેવા પ્રખ્યાત મુસાફરે આવી ભુલ કેમ કીધી હશે તેની સમજ પડતી નથી.

પ્યું હતું, અને ત્યાંની ઉપજ ભેગી કરીને તેણે સમરકંદ ખાતે મોકલી આપી નથી, એવે બહાણે **નસ્ર**એ ચહડાઇ કીધી, જે બાબે છેલી ઘડીએ પોતાને ખબર પડવાથી બીચારા **ઇસ્માઇલ**ને લડાઇની તૈયારીઓ કરવાનો વખ્ત મળ્યો નહિ, અને તે શેહર છોડીને નાઠો. પણ પાછળથી મિત્રોએ વચે પડી બેઉ ભાઇઓ વચે સમજુતી કરાવી, અને **ઇસ્માઇલ**ને હવે બોખારાની હાકમી ઉપર નહિ રાખતાં વડા ભાઇએ તેને માત્ર મેહસુલ ભેગું કરવાનુંજ કામ સોંપ્યું. પણ બીજેજ વરસે **નસ્ર** એકવાર ફરીને અદેખો પડયો, અને નાના ભાઇને સજા કરવા નિકળ્યો. પણ આ વેળા **ઇસ્માઇલ**ની પક્ષમાંબી મોટું લશ્કર હોવાથી લડાઇમાં વડો ભાઇ હાર્યો, અને માર્યો જતો જરામાં બચી ગયો. હવે તે તાબે થયો, પણ **ઇસ્માઇલ**ને આ બનાવોની ખબર પડતાંજ તે દોડયો આવ્યો, વડા ભાઇને પગે પડયો, તે જે ગાદી ઉપર બેઠો હતો તેને માનથી બોસ્સો દીધો, તેને મોટું પાદશાહી માન આપ્યું, જે કંઇ થયું તેમાં વાંક પોતાનો નહિ હોવા છતાં વડા ભાઇને રાજી રાખવા સઘળી કસુર પોતાનીજ જણાવી માફી ચહાઇ, અને પોતાનો નાનો ત્રીજો ભાઇ **ઇશાક** જે ઘોડા ઉપર બેઠો બેઠો આ સઘળો તમાશો જોતો હતો તેને ઠપકો દઇ ઘોડા ઉપરથી ઉતાર્યો અને વડા ભાઇની ખિદમતમાં પોતાની જોડે તેને પણ ઉભો રાખ્યો! શેવટે **ઇસ્માઇલે** અરજ કીધી અને તેથી ખુશ થઇને **નસ્ર** પાછો સમરકંદનાં પોતાનાં પાયતખ્ત તરફ રવાના થયો. આ વેળા બંને નાના ભાઇઓ તેને કેટલીક મંજલ સુધી મૂકવા ગયા, અને આટલી બધી વડા ભાઇ તરફની જાનફેસાની માટે કાચા કાનના **નસ્ર**ની આંખોમાં પાણી આવ્યાં.

ઇસમાઇલ સામાની

આ બનાવ પછી ચોથે વરસે ઇસ્વી ૮૯૩માં **નસ્ર** મરણ પામ્યો, જેથી સઘળા મુલુકોની હાકમી હવે **ઇસ્માઇલ**ના હાથમાં આવી. તોપણ એ બહુજ ભલાં દિલના હાકમે પોતાનાં પાયતખ્ત દાખલ તો બોખારાનેજ પસંદ કરી સમરકંદની સરદારી **નસ્ર**ના બેટાને સોંપી. આ વખ્તે એક તરફથી ખલીફ **મુતસીદ બિલ્લાહે ઇસ્માઇલ** ઉપર પોતાની પસંદગી દાખલ ઝુંડા અને ખેલાઅતો સાથ નવો પરવાનો મોકલી આપ્યો, અને બીજી તરફથી ખોરાસાનના હાકમ **અમૃ** બિન **લઇસ** (જેણે આગળ ખલીફનીજ **સત્તા** સામે બલવો ઉઠાવ્યો હતો તે) ને **ઇસ્માઇલ**નું કાતલું કહાડવાનું કામ સોંપ્યું. પણ **અમૃ** આ કાવત્રું કરતાં પોતેજ ફસી પડયો અને નાશ પામ્યો, અને **ઇસ્માઇલે** પોતાના ઘણાજ ભલા ખવાસ મુજબ સઘળા કેદીઓને બક્ષેશો આપીને છોડી મૂકયા! **અમૃ** પોતે તો એક બીજી લડાઇમાં કેદ પકડાયો, પણ એ વેળા તેને ઘોડા ઉપરથી પણ ઉતરવા નહિ દેતાં **ઇસ્માઇલ** પોતેજ તેની ખિદમતમાં ઉભો, તેને એક મેહલમાં ઉતારો આપી ભારી ખાતરદારી કીધી, અને બલ્ખ ખાતે સંતાડેલો મોટો ખજાનો **અમૃ**એ આપેલી નિશાની મુજબ મંગાવીને તે એજ હાકમને પાછો હવાલે કરી દીધો—તો જોકે **અમૃ**ની મતલબ પોતાની તરફ આટલી બધી જાનફેસાની બતાવનાર મહારાજ દિલના **ઇસ્માઇલ**ને તે ભેટ કરવાની હતી. પણ **અમૃ**નો વખ્ત હવે પાસે હતો. જ્યારે તેના શત્રુએ તેને આ રીતે નવાજ્યો, ત્યારે તેજ શત્રુનો જીવ લેવાની ઉસ્કેરણી કરનાર ખલીફે તેને બગદાદ ખાતે પોતાની પાસે બોલાવી લઇને કેદખાને નખાવ્યો, અને પછી તેનો જીવ લેવાડયો. ખણે તે પડે.

હવે ખલીફે **ઇસ્માઇલ**ને બરાબર ઓળખ્યો. ખોરાસાનની હાકમી પણ હવે તેણે તેનેજ સ્વાધીન કીધી. બીજી તરફથી તબરસ્તાનનો હાકમ ખોરાસાન ઉપર ચહડાઇ લાવ્યો તેનો સદંતર નાશ કરીને **ઇસ્માઇલે** તે પ્રાંત પોતાના એક સપેહસાલાર **મહમદ** બિન **હારૂન**ને બક્ષ્યો. પણ આ નિમકહરામ સરદારે પાછળથી બલવો ઉઠાવી આ મેહરબાનગીનો બદલો ખુરા-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઇથી આપ્યાથી તેને ઘટતે ફેજે પુગાડી **ઇસ્માઇલે** તબ્બરસ્તાનની હાકમી ઉપર પોતાના ભત્રિજા **અબુ સાલેહ મન્સુરને** મોકલ્યો. આ વખ્ત બોખારા મધ્ય એશિયાના તમામ મુલુકોનું પાયતખ્ત થઇ પડયું. ઉત્તરે **ઇસ્માઇલની** સત્તા છેક મોટાં બિયાબાન સુધી, ઉગમણે થિયનશાન પર્વતો સુધી, દક્ષિણે એક તરફ ઇરાની અખાત અને બીજી તરફ હિંદુસ્તાનની ઉત્તર સરહદો સુધી, અને આથમણે ઇરાકની પણ પેલી બાજુએ લગભગ બગદાદ સુધી—એ રીતે આગળ વધી હતી. એ રીતે ગોયા અસલી સાસાની શેહનશાહાતવાળું ઇરાન આ જરતોસ્તી પાર્સી બાપના નબીરાના હાથમાં આવ્યું. તે તેનું પોતાનું અને તેના નેયાગાનોનુંજ હતું. મર્વ, નિશાપોર, કાજવીન, રએ, બલ્ખ, ઇસ્ફાહાન, શીરાજ, હેરાત, આમલ, એ સર્વે ઠેકાણે **ઇસ્માઇલના** નેમેલા હાકમો અમલ ચલાવતા હતા. ઉગમણના ઇરાનીઓ કેટલીક બાબતોમાં આથમણના ભાઇબંધોથી જુદા હતા. તેઓ બંનેને જોડી નાખવાનું કામ આ ઇરાની પાદશાહ **ઇસ્માઇલે** માથે લીધું અને તેમાં તે ફતેહ પામ્યો, અને તેની શેહેનશાહાત વધતી ગયા છતાં તેણે એવી તો ખુબીથી વહીવટ ચલાવ્યો કે આરબો કરતાં તે વધારે મજબૂત થઇ અને તકી રહી. હવે આરબોનો દોર તો ઇરાનમાં સદંતર નહિસરખો થઇ પડયો હતો. હવે તો જયાં જોઇયે ત્યાં સિયાહ પંથના મહમદ્દિયાનો, જેઓ કોઇજ નહિ પણ અસલ ઇરાની જરતોસ્તીઓ હતા, તેમનોજ અમલ ઇરાનમાં ચો તરફ ચાલુ થયો હતો. હજી સુધી ઇરાનમાંથી અસલી જરતોસ્તી મજહબ છેક વિસરાઇ ગયો ન હતો, તો જોકે ઇરાનની આરબ ફતેહને ૨૫૦ વરસ વહી ગયાં હતાં. ખલીફની સત્તા તુટતી ગઇ તેમ આરબ દોર પણ ઓછો થતો ગયો, અને જેમ **સેકંદર** પછી ૫૦ વરસમાંજ ઇરાનમાંથી યુનાની અમલ નાબુદ થયો અને ઠેકાણે ઠેકાણે સ્વતંત્ર નાનાં મોટાં પાર્સી કે ઇરાની રાજ્યો પાછાં ચાલુ થયાં હતાં, તેમ આરબોનો દોર પણ થોડાંજ વરસ રહ્યો બાદ તેની જગા ઉપર પ્રાંતેપ્રાંત ઇરાની ખાનદાનો સાહેબી ઉપર આવવા લાગ્યાં.

જોકે **ઇસ્માઇલ** બહારથી ખલીફની સત્તા સર્વોપરી ગણીતેને માન આપતો હતો, તોપણ તેની નેમ પ્રથમથીજ અસલી ઇરાનીઓનું એક ભેગું રાજ્ય સ્થાપવાની હતી, અને તેમાં તે અંતે ફતેહ પામ્યો હતો. તોપણ બોખારાનેજ તેણે પોતાનું પાયતખ્ત ચાલુ રાખ્યું હતું, માટે એજ શેહેર ખાતેથી જાતજાતનાં સાહિત્યોએ જન્મ લીધો, અને ઇરાનવેજનો જુનો સુધારો નવેસરથી પાછો સજીવન થયો. **વામ્બ્રી** લખે છે[1] કે "કાદસિયાની કમનસીબ લડાઇ પછી એક કોમ દાખલ ઇરાનની હયાતી ઉપર બહારથી છેકો મરાયો હતો, તથા અરબસ્તાની બિયાબાનના નાગા જંગલીઓએ એ દેશને લૂટીને વેરાન કરી નાખ્યો હતો, તોપણ ઇરાની સુધારાની થોડીક ચિંગારીઓ ઉગમણ ઇરાન ખાતેનાં—અને તેમાં મૂખ્ય કરીને બલ્ખ અને જીહુનની પેલે પારના (મધ્ય એશિયાના) મુલુકો ખાતેનાં અપવિત્ર થયલાં આતશખાનાંઓને તળિયે હજી સુધી પજર્યા કરતી હતી. આ ચિંગારીઓને સામાની વંશના પાદશાહોએ એક ભભુકદાર બળતાંમાં નવેસરથી રોશન કીધી. તેણે જે વળણ લીધી તે જોકે કેવળ ઇસ્લામી હતી તોપણ એ હિલચાલનું મૂળ ખુલ્લી રીતે **જરતોશતનાં** આતશખાનાઓમાંથીજ મળી આવવાનું."

સાસાની જમાનાના પાર્સી અમલ વેળા બોખારા શેહેર સર્વ એલમનું મથક ગણાતું હતું, અને તેમ સામાની વંશની પાદશાહીને દરમયાન પણ તે ખીલી નિકળ્યું. **ઇસ્માઇલના** વખ્તમાં પાર્સી ભાષા પાછી પ્રકાશી નિકળી, જેને આરબોએ છેલાં ૨૦૦ વરસો થયાં દાબી નાખી હતી. આરબો સાથના વસવાટથી તેમની ભાષાના ઘણા શબ્દોનો અસલ જબાનમાં ભેળ થયો હતો, પણ સામાની વંશની પાદશાહીને દરમયાન થઇ ગયલા પાર્સી કવિઓએ પોતાની અસલ ભાષામાંનો ભેળ કહાડી નાખ્યો, અને તેથીજ

1 History of Bokhara, સ૦ ૬૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

રૂદકી અને ફિર્દુસી જેવા નામીચા શાયરોનાં કાવ્યોમાં આરબી શબ્દોનું ગોયા નામ જણાતું નથી. એ કામમાં **ઇસ્માઇલ**નો મોટો હાથ હતો. તે પોતે પણ એક નાનો જેવો શાયર હતો, અને સામાની પાજદ ભાષાને ઉત્તેજન આપવા તેજ ભાષામાં તેની કવિતાઓ પણ રચાઇ હતી. આવા આવા અનેક ફાયદા ઇરાનીઓના બાબમાં કરેલા હોવાથીજ તાજીક નામનો ઇરાની ટોળી—જેને માટે આપણ આગળ ચાલતાં બોલીશું—તે આજ સુધી તેને પોતાના એક પીર જેવો ગણે છે. ઇરાની લોહીનો આ ખરેખરો મોટો પાદશાહ ૩૪ વરસ રાજ્ય કરીને ૯૦૭ માં ૬૧ વરસની ઉમરે મરણ પામ્યો.

અમીર **ઇસ્માઇલ**નાં મોત પછી તેનાં તખ્ત ઉપર આવેલા ધણીઓમાંના થોડા સિવાય બાકીના સઘળા માત્ર પુતળાં જેવા હતા, જેથી પરિણામ એ નિપજ્યું કે તેમની નોકરી માંહેલા તુરાનીઓ તેમનાં તખ્ત ઉપર ચહડી બેઠા. **ઇસ્માઇલ** પછી

અહમદ

તખ્તનશીન થયો, જે તેનો બેટો હતો. તે બહુ આકળા સ્વભાવનો, લડાયક ખવાસનો, તોપણ પોતાના નામાંકિત પિતાની ખુબીઓ વિનાનો હતો. એક વાર તેણે પોતાના કાકા ઉપર શક લઇ જઇ તેને કેદ કીધો, બીજીવાર તબ્બરસ્તાનના હાકમને સજા કરવા દોડયો, અને ત્રીજી વાર સીસ્તાન ઉપર ચહડાઇ કરી ત્યાંના હાકમને પકડી લાવ્યો. તે હંમેશાં પોતાનાજ સોહબતીઓથી બિહતો અને તેઓ પોતાને ઉંઘમાં મારી નહિ નાખે તે માટે તે પોતાના આરામગાહના દરવાજા આગળ સિંહોને રાખતો. એક રાત્રે આ સાવચેતીનો ઇલાજ નહિ લેવાયાથી તેનાજ ખિદમતગારોએ તેનું ખૂન કીધું, અને એ રીતે ૯૧૪ માં ૬॥ વરસના અમલ પછી તેનું શેવટ આવ્યું. તેનો બેટો

અબુલ હસન નસ્ર અથવા અમીર સઇદ

હવે બોખારા પાયતખ્તનો પાદશાહ થયો. આ વેળા તેની વય માત્ર ૧૦ વરસની હતી, તોપણ પોતાના બાપ ઉપર ગુજરેલા ગજબની તેને ખબર હોવાથી જ્યારે અમીરો તેને તખ્તનશીન કરવા આવ્યા ત્યારે ગભરાટથી તે પુકારી ઉઠયો કે "મારા બાપની પેઠે મનેબી મારી નાખવા આવ્યાછો કે?" અમીર **સઇદ**નાં બાળપણમાં એક રાજ્ય મંડળ મારફતે કારોબાર ચાલ્યો. પણ ઉમરે પુગતાંજ તેણે પોતાનાં ડહાપણ અને બાહદુરીથી સઘળો અમલ ચલાવવા માંડયો. પ્રથમ તેનો કાકો **ઇસ્હાક** ખાનદાનના વડા દાખલ પાદશાહી દાવો ઉઠાવી નિકળ્યો હતો તેને અને ત્યારબાદ તેનાજ બેટા **મનસુરને સઇદે** પોતાના સરદારો મારફતે જેર કીધા. આ પાદશાહના વખતમાં પેલો મોટો શાયર **અબુલ હસન રૂદકી** વખણાઇ ગયો હતો. **રૂદકી** મધ્ય એશિયામાં બહુ પ્રખ્યાત હતો. તે પાદશાહી ભપકો રાખતો હતો. જ્યારેબી પોતે ગામે ગામ ફરવા નિકળે ત્યારે ૨૦૦ ગુલામ છોકરાઓને આગળ ચલાવતો અને માલમતાથી લાદેલાં ૪૦૦ ઉંટોને પુઠે ચલાવતો હતો. અમીર **સઇદ** મરણ વખતે માત્ર ૩૮ વરસનો હતો. ૨૮ વરસ રાજ્ય કરીને ખઇ રોગથી તે ઇસ્વી ૯૪૩ માં મરણ પામ્યો. તેણે પોતાના નાના બેટાને પોતાનો વારેસ ઠરાવ્યો હતો, પણ તે તેની આગમજ મરણ પામવાથી હવે વડો બેટો

નુહ (અથવા અમીર હમીદ)

તખ્તનશીન થયો, જેણે પહેલું ભલું કામ એ કીધું કે પોતાના એક શત્રુ **અબુલ ફજલ મહમદ**ને તેની તકસીર માફ કરીને સમરકંદની હાકમી બક્ષી. આ વખ્તે દીલમના ખાનદાનવાળા **રૂકન ઉદ દૌલાહે** રએ શેહેર હાથ કરવાથી **નુહે** પોતાના સપેહસાલાર **અબુ અલી**ને તેની સામે લડવા મોકલ્યો જેમાં, તેમજ તબ્બરસ્તાનની હાકમી **નુહ**ની ઇચ્છા મુજબના ધણીને અપાવવામાં **અબુ અલી**એ બજાવેલી સેવાના બદલામાં તેણે ખોરાસાનની હાકમીનું ઇનામ માંગ્યું, જે નહિ મળવાથી તેણે બલવો ઉઠાવ્યો. તે **નુહ**ના કાકા અને હરીફ **ઇબ્રાહીમ**ને મળી ગયો, અને એ બેઉએ મળીને ઇરાક,

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ખોરાસાન વગેરે હાથ કીધાં. **નુહને** બોખારા છોડી નાસી જવાની ફરજ પડી અને જો પેલા મળી ગયલા બલવાખોરોમાં વાંધો પડયો ન હોત તો તેને આખું રાજ્ય ખોઇ બેસવું પડત. અંતે કાકા ભત્રિજા વચ્ચે પાછી દોસ્તી થઇ, અને **નુહ** બોખારામાં પાછો દાખલ થયો, જેને જોઇ પ્રજા બહુ ખુશ થઇ. બીજી તરફથી **અબુ અલી** હવે દીલમવાળા **રૂકન ઉદ દૌલાહને** મળી જઇ ખોરાસાનનો ધણી થઇ બેઠો, જ્યારે છેલ્લો ધણી શીરાજ સુધીના ઇરાની પ્રાંતોનો કાબુ ધરાવી બેઠો હતો. આ રીતે સામાની ખાનદાનની પડતી બેઠી, અને તેમનું રાજ્ય હવે જીહુન નદીની આ પારેથી તેમના હાથમાંથી જતું રહ્યું અને એ નદીની પેલી પારનાજ મુલુકો તેમની કને રહી ગયા. ૧૩ વરસ પાદશાહી ચલાવી **નુહ** ઇસ્વી ૯૫૪ માં મરણ પામ્યો, અને તેનો બેટો

અબ્દુલ મલીક
(અથવા અમીર **રશીદ**)

નવો પાદશાહ થયો, જે માત્ર ૧૦ વરસનો બાળક હતો. ઉમરે પુગ્યા પછી તેણે ઇરાનમાં પોતાનો અમલ પાછો ચાલુ કરવાના અનેક ઇલાજો લીધા, પણ તે ફોકટ ગયા. સાત વરસમાંજ તે ઘોડા ઉપરથી તુટી પડવાથી ઇસ્વી ૯૬૧ માં ૧૭મે વરસે મરી ગયો, અને તેની જગા ઉપર

મન્સુર બિન નુહ
(અથવા અમીર **શદીદ**)

જે તેનો ભાઇ થતો હતો તે તખ્તનશીન થયો. પણ એજ વખતે **અલપતેકીન** નામે એક ધણી, જે પ્રથમ એક ગુલામ હતો પણ હાલ વજીરની પદ્વીએ પહોંચી નિશાપોરમાં લશ્કરનો વડો થયો હતો, તેણે **શદીદની** નેમણુક સામે વાંધો ઉઠાવ્યો અને જીહુન ઓળંગી લડવા આવ્યો. પ્રથમ તેને ગજની તરફ પાછું હઠવું પડયું, પણ બીજી મરતબે તે વધારે ફાવ્યો. બીજા હાથ ઉપર **રૂકન ઉદ દૌલાહ** સાથ પણ દોસ્તી કરવાની **મન્સુરને** ફરજ પડી, અને તેની નબીરી સાથ શાદી કરી તેને અર્ધો ઇરાનનો ધણી થઇ બેસવા દીધો. આ સઘળા બનાવો સામાની વંશની પડતી દિશા દેખાડે છે. ૧૫ વરસ રાજ્ય ચલાવીને **મન્સુર** પણ ઇસ્વી ૯૭૬ માં ઠેકાણે લાગ્યો. તેના બેટા

નુહ બિન મન્સુર
(અથવા અમીર **સઇદ અબુલ કાસમ**)

ને તેના બાપ કરતાં પણ વધારે ખરાબ વખ્ત જોવો પડયો. તેના વખ્તમાં ઇરાનનું રાજ્ય તો સામાની ખાનદાનના હાથમાંથી સદાવડુંજ ગયું. તેની મદદમાં ગજનીનો વંશ સ્થાપનાર **સબુકતગીન** હતો, જેની કને એ શેહરથી સિંધુ નદી સુધીનો તમામ મુલક હતો, તથા જેણે હિંદુસ્તાન ઉપર ચહડાઇઓ કરીને મોટી દોલત જમા કીધી હતી એમ **નરશીખી** લખી જાય છે; તો જોકે આ ચહડાઇઓ તો તેના બેટા **માહમુદેજ** કરેલી બીજા લખનારાઓ જણાવી ગયા છે. **અબુ અલી** અને બીજા બલવાખોરોને સજા કરવા સામાની પાદશાહ તરફથી **સબુકતગીન** ૨૦૦ હાથીઓ સાથનું એક મોટું લશ્કર લઇને જીહુન નદી તરફ આવ્યો અને હેરાત ખાતે એક મોટી લડાઇમાં તેમને શિકસ્ત આપી નસાડયા, જેથી **નુહને** ફતેહમંદી સાથ બોખારામાં દાખલ થવાનું બની આવ્યું. આ લડાઇમાં **માહમુદે** સારી બાહદુરી દેખાડી હતી, અને ત્યારબાદ **અબુ અલીએ** એકવાર ફરીને નીશાપોર ઉપર ચહડાઇ કીધી ત્યારે પાછળથી પ્રખ્યાત થયલા એજ **માહમુદ ગજનવીએ** પોતાના બાપની મદદ લઇને તુસ ખાતે એક મોટી લડાઇમાં તે બલવાખોરોને જબરી શિકસ્ત આપી. ૨૨ વરસના તુફાની અમલ પછી **નુહ** ઇસ્વી ૯૯૭ માં મરી ગયો, અને તેનાં તખ્ત ઉપર તેનો બેટો

અબુલ હરીસ મન્સુર

આવ્યો. આ એક બેવકુફ, ફાટેલ જવાન હતો, જેણે **માહમુદ** જેવા મદદગાર સાથ છેડતી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

શોધી, અને અંતે એક બેદિલ થયલા દરબારીના હાથ ઉપર આંખો ખોઇ બેઠો. આથી તખ્ત ઉપર

અબ્દુલ મલીક

નામે તેના ભાઇની નેમણુક થઇ, જે માત્ર એક બચું હતો. ઉપલાજ નીચ દરબારીએ તેને પોતાનાં રક્ષણ હેઠલ લીધો, પણ **માહમુદ** છેડાયો હતો તેણે હવે સામાની ફોજને હરાવી પોતાને ગુસ્સો દેખાડી આપ્યો. બીજી તરફ **ઇલીકખાન** નામે કાશગરનો સરદાર બોખારા જીતવા આવ્યો, જેણે **અબ્દુલ મલીક**ને પકડી કેદ કીધો, અને એ પાદશાહ કેદખાનામાંજ મરી ગયો (ઇસ્વી ૯૯૯ માં). **ઇલીકખાને** આખાં પાદશાહી ખાનદાનને કેદમાં નાખ્યું હતું, પણ તેમાંથી સારાં ભાગ્યે

મુન્તસીર,

જે **અબુલ કાસમ**નો ત્રીજો બેટો થતો હતો તે, ખારેજમનાં કેદખાનામાંથી એક ગુલામ સ્ત્રીનો વેશ લઇને છટકી ગયો. તેની મતલબ તેના બાપદાદાઓનું રાજ્ય પચાવી પાડનાર કનેથી તે પાછું જીતી લેવાની હતી, અને એ કામમાં તેને કેટલાક મિત્રોની મદદ પણ હતી. આ મદદને જોરે તેણે બે મરતબે **ઇલીક**ની ફોજો ઉપર ફતેહ મેળવી, પણ સામાની વંશના ઇરાની પાદશાહોનો સૂર્ય હવે આથમવાની તૈયારીમાં હતો, માટે આ ફતેહ કરનાર સામે તે બીચારાનું કશું વળ્યું નહિ. **ઇલીકખાન**નું રાજ્ય હવે ઉગમણે છેક ચીનના માંહેલા ભાગોથી આથમણે કેસ્પિયન સમુદ્ર સુધી લંબાયલું હતું. તેની સામે લડવાનાં ફાંફાં મારતાં અંતે **મુન્તસીર** નિશાપોરનો કબજો લેવામાં ફતેહ પામ્યો, પણ ત્યાંથી તેને **માહમુદ ગજનવી**ના બેટા **નસ્ર**એ મારી કહાડયો, અને અંતે તેનાજ મિત્રોએ તેને **ઇલીક**ના હાથમાં ફસાવ્યો, જેથી જોકે તેનો કબીલો કેદ થયો પણ તે પોતે તો એક વાર ફરીને છટકી ગયો, અને બીજી જગા ઉપર માર્યો ગયો. આ રીતે ઇસ્વી ૧૦૦૫ માં સામાની વંશનું શેવટ આવ્યું. અસલી ઇરાની તાયફાનો સુધારો મધ્ય એશિયામાં શરૂ થયો હતો, અને તેજ મુલ્કમાં રાજ્ય ચલાવી જનારૂં સામાની વંશ ઇરાનીઓમાંનો છેલોજ ટોળો હતો. એ પછી એ રાજ્ય તુરાનીઓના હાથમાં પાછું ગયું, જેઓ ઇરાની સુધારાની ચહડતી કળાએ આજ સુધી મુદલ પહોંચ્યા નથી, તો જોકે ત્યાં વસનારા ઇરાનીઓ આજે ઇસ્લામી મજહબ પાળે છે તોપણ જેવાંના તેવાજ વિદ્યાહુનર અને ઉદ્યોગ ધંધામાં રોકાયલા છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૩૧.

અસલી ઈરાનવેજના મજ્દયસ્ની ટોળાઓ

૧—અસલી ઈરાનવેજમાં વસતા મજ્દયસ્ની ટોળાઓ—તાજીક લોકો—તેમનો દેખાવ અને ચાલચલણ—તેમની કાબેલિયત—તેમની અસલી ઈરાનીઓ જેવી ઉત્તમ રીતભાત—તેમનાં નામની ઉત્પત્તિ—તેમનાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનો—ગાહ્ચા અથવા પહાડી તાજીકો—અવસ્તા ભાષાને મળતી ગાહ્ચા તાજીકોની બોલીઓ—તેમનો સુધારો. સર્ત લોકો—તેમનાં નામની અવસ્તા ઉપરથી ઉત્પતિ— તાજીકો સાથ તેમની સરખામણી.—ફીરોજ,કોહી ટોળો.—જમશેદી ટોળો—તેની લડાયક પણ ભટકતી પ્રકૃતિ.—સીજીસ્તાની અથવા કાફી તાયફો—તેની ચોખી ફારસી ભાષા.

૨—મજ્દયસ્ની મજહબ જાળવી રાખનારા પહાડી ટોળાઓ—તેમની પાર્સીને મળતી રીતભાત.—સિયાહપોશ કાફિર લોકો—કાફિરસ્તાનની સરહદ—ત્યાંના વતનીઓના પાર્સીઓના જેવા રેવાજો—તેમની સુધરેલી અને પસંદ કરવા જોગ રાહરસમ—તેમનો મૂર્ત્તિ પૂજવાનો રેવાજ—પાર્સીવાન ટોળો—વાખાનમાં પાર્સી કિલ્લાઓ—ત્યાં જરતોશ્તી અમલની નિશાનીઓ—દોખમાઓનાં ખંડિયેરો—મજહબ અને સલતનતની બીજી ઈંધાણીઓ.

ફેસલ ૧—જુના ઇરાની તાયફાઓ.

અસલી આર્ય લોકો ઇરાનવેજમાં જુદાં જુદાં શેહેરો ખાતે વસતા વસતા ચોતરફ વિખરાઇ ગયા હતા તે બાબે આગળ આપણુ બોલી ગયા છિયે. હવે વંદીદાદમાં આવેલાં આ ૧૬ શેહેરોમાંનાં કેટલાંક ખાતે આજેબી કેટલાક ઇરાની ટોળાઓ વસે છે, અને તેઓમાંના કોઇ કોઇ તો જરતોશ્તીઓ હોવાની નિશાનીઓ હજી સુધી બતાવતા જણાય છે. આ ટોળાઓ જીહુન (ઑકસસ) અને સીહુન (જકસાર્ટિસ) નદીઓ ઉપર, તેમજ અફ્ગાનીસ્તાનમાં વસે છે. તેઓ સર્વને પડતા મૂકીને માજ્દયસ્ની કે જરતોશ્તી મજહબની જરાબી ઇધાણી ધરાવતા હોય એવાજ ટોળાઓનું આ ઠેકાણે કંઇક વર્ણન આપેલું આપણી તવારીખને અનુકૂળ થઇ પડશે. આજના અફ્ગાનો અસલી આર્ય વંશના જણાયા છે, તોપણ તેમનું પાયતખ્ત કાબૂલ જ્યારથી એ નામે ઓળખાવા લાગ્યું ત્યારથી તેણે પોતાનું આર્ય અથવા ઇરાનીપણું ખોઇ દીધેલું લાગે છે. કાબૂલનું અસલ અવસ્તાઇ નામ ઉર્વ હતું, અને તે ઇરાની શેહેર હતું, પણ પાછળથી તે બુધ્ધ ધર્મવાળાઓને હાથ ગયું અને ત્યાં મૂર્તિઓ બનવા લાગી, જેવી બામિયાન ખાતે આજેબી હૈયાત છે. આ અફ્ગાનો, બલુચીઓ અને ઉજબેગ નામના તુરાની કે તુર્કી લોકો વચે આજે એક જાતનાં એવા લોકો વસે છે, કે જેમને તેમના પાડોશીઓ

તાજીક

ને નામે ઓળખે છે. તેઓ બદક્ષાન અને બોખારામાં મોટી સખ્યામાં વસે છે, તેમજ ખોકંદ, ખીવા, ચીનાઇ તારતરી અને અફ્ગાનીસ્તાનમાં પણ તેમની સંખ્યા ઓછી નથી. બોખારા અને અફ્ગાનીસ્તાનના તાજીકોમાં ઘણું મળતાપણું જોવામાં આવે છે. તેઓ મધ્યમ ઊંચાઇના, પહોળા મજબૂત બાંધાના, પહોળાં કપાળના, જાડાં નાક અને ગાલના, ઇરાની દેખાવના લોકો છે. તેમના બાપદાદાનું અસલ વતન બલ્ખ અને સુગ્ધ હોય એમ વગર શકે મનાય છે.[1] તઓને 'તાજીક' નામ માત્ર તેમના શત્રુઓ તરફથી મળેલું છે, કેમકે એ નામે તેઓ પોતાને ઓળખવવા ચહાતા નથી. ઉજબેગ તુરાનીઓ જેઓ પોતાના જેવા બાહદુર, લડાયક, કે લોભી ન હોય તેમને આ નામે ધિકારથી ઓળખે છે, અને જ્યારે આ તુરાનીઓએ બોખારાની ફતેહ કીધી ત્યારે ત્યાંની મોટી વસ્તી તાજીક લોકોની હતી માટે તેને

૧ વાચ્ગ્રો: Sketches of Central Asia, સ૦ ૩૩૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેઓએ એ નામ આપ્યું. આ તાયફાંના લોકો તુરાનીઓથી તદ્દન જુદીજ ખાસિયતના, એટલે ભોળાં દિલના, સાદા અને સાચા છે. વળી તેઓ જંગલી કે અભણ નથી. બોખારા શેહેરે મધ્ય કાળમાં જે સાહિત્યો અને વિદ્યાભ્યાસની બાબતમાં મોટો સુધારો દેખાડયો હતો તે આ તાજીક લોકોના સુધરેલા વિચારોનું પરિણામ હતું. **વામ્બ્રી**ના કહેવા મુજબ છેક પુરાણા કાળથી બોખારામાં તાજીક લોકોની બેશુમાર વસ્તી હતી, જેઓ ઇસ્લામીઓના મધ્ય એશિયા ખાતે આવ્યા આગમજ જેવા સ્વચ્છ અને સુધરેલા હતા તેવાજ પાછળા વખ્તમાં પોતાની ઉપર પડેલા જાતજાતના જુલ્માત છતાં સદીઓ સુધી રહીને અંતે તેઓએ પોતાના ફતેહ કરનારાઓને પણ સુધાર્યા હતા. જેમ સાસાની પાદશાહાતના જમાનામાં તેમજ આરબોના દોરમાં પણ મધ્ય એશિયામાં તાજીક ઇરાનીઓજ ભણેલા, કાબેલ અને ચાલાક હતા. બોખારાની દરબારમાં આજેબી વડા વજીરો કોઇજ નહિ પણ તાજીક છે, જોકે ત્યાંના અમીરો તો ઉજબેગ વંશના તુરાની છે. એટલુંજ નહિ પણ ખીવા ખાતે હમણા સુધી એવોજ રેવાજ હતો કે ત્યાંના મેહતર યાને વજીરની પસંદગી ઇરાનીઓમાંથીજ કરવી. જોકે આ તાજીક લોકો ઉજબેગ, તારતાર, તુર્ક, મોન્ગલ વગેરે તુરાનીઓ સાથ ચાર સદીઓ થઇ વસે છે તે છતાં તેઓ પોતાના આ ભાઇબંધ વતનીઓ સાથ ભેળાઇ નહિ જતાં પોતાનાં ઇરાની લોહીને એલાહેદું અને સ્વચ્છ રાખી રહ્યા છે. એ મુલુકો ખાતે તાજીક ગમે એટલો મુફ્લેસ હશે તોપણ તેનામાં કંઇબી પાણી છે એમ મનાશે, અને જાહેરમાં તે હમેશાં માતબર અને મોટાઇવાળો દેખાશે, તો જોકે પોતાનાં ઘરમાં તો તે કરકસરથી સંસાર ચલાવતો હશે. પોતે સુલેહ પસંદ કરનારો હોવાથી તે જ્યાંબી વસતો હશે ત્યાં પહેલું કામ ખેતીનું હાથ ધરશે, અને વેપાર તથા ઉદ્યોગોમાં મન લગાડશે. લડાઇને તે ધિકારે છે. જો હથિયાર બાંધવાં પડે તો તે કદાચજ બાહદુર નિવડે છે, પણ **વામ્બ્રી** મુજબ તેવી વેળાએ તે ઘાતકી બને છે. તાજીકો પોત પોતામાં એકદિલ હોય છે. એક રશિયન વિદ્વાન **ખાનિકોફ઼** મુજબ 'તાજીક' બોલનું એક મૂળ એ હોવું જોઇયે કે જે મિસાલે પાર્સી ધર્મગુરૂઓ આજ સુધી માથાં ઉપર પાઘડી ઘાલે છે, અને તે તાજ પહેર્યું હોય તેવી લાગે છે, તેમ આ લોકો પણ 'તાજ' જેવું માથે પહેરે છે તે ઉપરથી તેમનું 'તાજીક' નામ પડયું હશે. પણ **વામ્બ્રી** એ વિચાર સાથ મળતો થતો નથી. તેના સાંભળવામાં આર્મીન્યા ખાતે પણ એ શબ્દ આવ્યો હતો, જ્યાંના લોકો આરબો તેમજ મહમદિયાનોને પોત પોતામાં ખાનગી રીતે તાજીકનાં ધિકાર ભરેલાં નામથી ઓળખે છે. એ ઉપરથી આ શબ્દ મધ્ય એશિયાના ઇરાનીઓને તેમના શત્રુ તુરાનીઓએ ધિકાર દેખાડવા આપેલો ઠરે છે, અને એ બિનાને આ વાતથી ટેકો મળે છે કે આરબોનો દોર ચાલ્યા પછી એક સદી સુધી એ નામે કોઇ પણ ટોળો ઓળખાતો ન હતો; ફક્ત તુરાનીઓનો અમલ ચાલુ થયા પછીજ એ નામ જાણીતું થયું હતું. તે માત્ર ૧૧ મી સદીથીજ વપરાસમાં આવ્યું, અને તુર્કી અથવા તુરાનીઓની વિરૂધવાળાઓ માટે બોલવું હોય ત્યારે તેમને તાજીક (ઇરાની) કહેતા હતા. વળી તેઓ આ લોકોને દેહકાન અથવા દેહવર યાને ગામડિયા કહેતા, કેમકે તેઓ ગામડાંની સુલેહ ભરેલી જીંદગી ગુજારતા અને ખેતી વગેરે કરતા.

કાબૂલ, કંદહાર, હેરાત, અને બલ્ખ જેવાં મોટાં શેહેરો ખાતે તાજીકોની મોટી વસ્તી છે, પણ અહીંના જેવા તાજીકો કોહેસ્તાન જેવા બીજા પહાડી જીલ્લાઓ ખાતેના નથી. આ છેલી જાતના તાજીકો નબળા પોચા નહિ, યા પોતાની ઉપર અમલ ચલાવનારાઓના વહાલા થવા માટે તેમની હાજીહા કરનારા નહિ, પણ લડાયક અને બાહદુર છે. વળી તેમનો એક ટોળો લોગારની ખિણમાં અને બીજો સીસ્તાન ખાતે વસે છે. સીસ્તાની તાજીકો દેહકાનને નામે ઓળખાય છે, જેઓ બલુચીસ્તાન સુધી વધી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ગયા છે, અને ફાર્સી જબાન બોલે છે. એક બીજો ટોળો ફર્મુલિસ નામનો ઉર્ગુનનો કબજો લઇ પડેલો છે, જયાં અવસ્તાવાળું અસલી ઉર્વ (? કાબૂલ) શેહેર હતું એમ સંભવે છે.[1] વળી આમુ અને સરદરિયા નદીઓવાળા મુલુકો ખાતે વસનારા તાજીકો વધારે અગત્યતા ધરાવતા જણાય છે. તેઓના ત્રણ તબકકા પાડવામાં આવે છે. ૧ લો—અસલી ઇરાની વતનીઓનો, ૨ જો—જઇ વસેલા પાર્સી સ્વસ્થાનીઓનો, અને ૩ જો—પાર્સી ગુલામોના વંશજોનો. પામીરના મુલ્કમાં વસતા તાજીકો ખુબસુર્ત ચેહરાના, ઊંચાં કપાળના, અને ગુલાબી ગાલના છે. બદક્ષાન અને વાખાનમાં પણ તાજીકો વસે છે, પણ તેઓ પામીરવાળા ભાઇબંધો કરતાં ચેહરાના કલ્લામાં સહેજ ઉતરતા છે. પર્વતો ઉપર વસનારા તાજીકો

ગાલ્ચા

નાં એક સામાન્ય નામથી ઓળખાય છે, પણ તેઓ બીજા તાજીકોથી જુદા નથી. જુદાપણું એટલુંજ કે તેઓ પહાડોમાં વસનારા હોવાથી પોતાનો અસલી ઇરાની ચેહરો તેની સ્વછ હાલતમાં જાળવી રાખી શકયા છે, જયારે નીચાણ-માં વસનારા તાજીકો તુરાનીઓ સાથના ભેળ-થી એટલા સ્વછ રહી શકયા નથી. આ ગાલ્ચા લોકો ખુબસુર્ત, બદામી અથવા કોઇ-વાર રાતા અથવા સોનેરી સણ જેવા ચલકતા નરમ બાલના હોય છે. તેઓ ફર્ગાનાની આસ-પાસના પર્વતોની ખિણોમાં વસતા જણાય છે, તેજ પ્રમાણે તેઓ જર્ફશાન નદીનાં મૂળ તરફના મુલ્કમાં અને મૂખ્ય કરીને યગનોબની ખિણમાં તેમજ જીહુન નદીનાં છેક પામીર સુધીનાં મૂળ-વાળા પહાડો તરફ વસે છે. વળી તેઓ સીરી-કુલના જીલ્લામાંબી જણાય છે, તથા હિંદુકુશ પર્વતના દક્ષિણ ઢોળાવ ઉપર ચિત્રાળ અને કાફિરીસ્તાનમાં પણ માલુમ પડયા છે. આ ગાલ્ચા લોકોની જબાન અથવા ભાષા અનેક બોલીઓમાં વહેંચાયલીછે, અને તેને આપણી અવસ્તાની ભાષા સાથ ઘણો અતલગનો સંબંધ છે, તો જોકે તેમાં કેટલાક શબ્દો હિંદી જબાનના ભેળાયલા છે. પામીરવાળા તાજીકોની ભાષામાં એક બોલી મુંન્ગી અથવા મિંદશાનીને નામે ઓળખાય છે, તે મુન્ગાન ખાતે તેમજ કાફીરીસ્તાનની સરહદ ઉપરની ખિણોમાં બોલાય છે. આ બોલી પણ અવસ્તા ભાષા સાથ અજાયબ જેવો સંબંધ ધરાવતી જણાય છે. **આ ઉપરથી જણાય છે કે ત્યારે આપણાં ધર્મ પુસ્તકોની અવસ્તા ભાષા છેક મરણ પામી નથી, પણ ચોકસ ફેરફારો સાથ પહાડી મુલુકોમાં આજે પણ વપરાય છે. મુરકેટોફ** નામે એક રશિયન અમલદારના જણાવ્યા મુજબ જર્ફશાન નદીમાંથી વહેતા બર્ફની પડોશમાં વસનારા ગાલ્ચા લોકો અસલી પાર્સીઓથી પાધરાજ ઉતરી આવેલા છે. તેમનો સુધારો છેક અસલી જમાનાનો છે. તેઓ ખેતીમાં રોકાયલા રહેતા નથી. તેમનાં ઘર બાર તેમજ સામાન પથરનો છે. તેમનું એકજ પાળેલું પ્રાણી છે, જે એક જાતનો જંગલી ગધેડો છે. તેને તેઓ 'ઇશક' કહે છે, અને બોજો ઉઠાવવાનાં કામમાં વાપરે છે.

તાજીક કે ગાલ્ચા લોકો ઇરાની અને તેબી જરતોસ્તી ઇરાનીઓ છે તે બાબે બોલ્યા આ-ગમજ એક બીજા ટોળા માટે બે શબ્દો કહેવા જોઇયે છે. તે

સર્ત

નામનો છે. કેટલાકોના વિચાર મુજબ તાજીક અને સર્ત એકનાએકજ ટોળા છે. **શૉ** નામે મુસાફર લખનાર જણાવી ગયો છે કે આ લોકોમાં જેઓ ભટકતી જીંદગી ગુજારે છે તેઓ મધ્ય એશિયામાં 'કિર્ગીજ'ને નામે, અને ઠરીઠામ જીંદગી ગુજારનારાઓ 'સર્ત'ને નામે ઓળ-ખાય છે. **લર્ચ** નામે એક વિદ્વાન આ 'સર્ત' શબ્દ અવસ્તાના 'ખ્ષથ્ર' ઉપરથી આ રીતે અપભ્રંશ થયલો ગણે છે:—ખ્ષથ્ર ઉપરથી ખ્શર્ત ઉપરથી સર્ત. ડૉ૦ **ગેગર** સર્ત લોકોને તાજીક તાયફાનો એક ભાગ ગણે છે,[1] તોપણ

૧ ગૈગર-દારાબ: Civilization of the Eastern Iranians, &c, ફ઼ઃ૦ ૧, સ૦ ૬.

૧ Eastern Iranians, &c, ફ઼ઃ૦ ૧, સ૦ ૫.

તેઓ બંને એકનાએક નથી, એમ **શૉને** આધારે જણાવે છે, કેમકે જેબી ઘણીઓ ભટકતી જીંદગી ગુજારતા ન હોય, પછી તેઓ ઉજબેગ હોય કે તાજીક હોય, તેઓ સર્વને **કિર્ગીજ** રહેવાસીઓ સર્તને નામેજ ઓળખે છે, અને પોતાના શત્રુ ગણે છે. કેટલાક રશિયન સરદારો તાજીક અને સર્ત ટોળાઓને એકેકથી જુદા જણાવી ગયા છે, અને **વામ્બ્રીનો** પણ તેવોજ વિચાર છે. તેના અનુભવ મુજબ બંનેના ચેહરામાં પણ ઘણો ફર્ક છે. તોપણ આ બંને ઇરાની ટોળા છે તેમાં તો કશો શક નથી.

બીજા ઇરાની ટોળાઓનાં નામો તથા વિગતો **વામ્બ્રી** આપે છે, જેઓ મધ્ય એશિયામાં, અને અગત્ય કરીને અફગાન સરહદ ઉપર વસે છે. એઓમાંનો એક

ફીરોજ઼ કોહી

નામનો છે. તેઓ કિલ્લાએ નવ (નવો કિલ્લો)-ની વાવ્ય બાજુએ આવેલા ડુંગર ઉપર વસે છે, જે ઘણો ઉભો હોવાથી જ્યારે તેઓ પોતે સલામત રહે છે ત્યારે આસપાસનાં ગામડાંઓ ઉપર લૂટ અને ચોરી કરવા ઉતરી પડે છે. આ લોકો ફાર્સી જબાન બોલે છે અને તેમના વપરાસની દરેક વસ્તુના શબ્દો ફાર્સીજ છે. **તીમુરલંગે** તેમને આ પહાડી મુલકમાંથી કહાડી ઇરાનની ઉત્તરે માજંદરાન ખાતે લઇ જઇ રાખ્યા હતા, પણ ત્યાંથી તેઓ પાછા પોતાનાં પહાડી વતનમાં આવી આજ સુધી વસ્યા છે. કાફલાઓ લૂટવા, પાડોશીઓનાં ખેતરોનો પાક ચોરવો, અને એવીજ મારફાડથી જીંદગી ગુજારવી એ તેમનું કામ છે. પણ તેઓ કરતાં બીજો એક ટોળો વધારે ધ્યાન ખેંચનારો છે. તે ઇરાની ઉપરાંત જરતોસ્તી હોય એમ તેની ચોકસ રીતભાત ઉપરથી જણાય છે. તે આજ સુધી

જમશેદી

ને નામે ઓળખાતો આવ્યો છે. ઘણા પુરાણા કાળથી તે મુર્ઘાબ નદીના કાંઠાવાળા મુલકમાં વસે છે. એ ટોળાવાળાઓ કહે છે કે અમે પાદશાહ **જમશેદનાં** વંશના છિયે, અને પ્રથમ સીજીસ્તાનથી આવીને અહીં વસ્યા છિયે. હવે આ સીજીસ્તાનમાં વસનારા લોકો સઘળા જરતોસ્તી મજહબ પાળનારા હતા અને પાદશાહી ગયા પછી વટલી ગયા હતા. તેમના ચેહરા સાથ જો કોઇબી ઇરાની ટોળો વધારે મળતો આવતો હોય તો તે આ જમશેદી ટોળો છે. તોપણ અજાયબ જેવું છે કે સીજીસ્તાની ટોળો જ્યારે શેહરી યાને ઠરીઠામ જીંદગી-ગુજારનારો છે, ત્યારે જમશેદી ટોળો ભટકતો છે. **ખાનીકોફ** આ જમશેદી ટોળાને તાજીક ટોળાને મળતો ધારે છે, પણ **વામ્બ્રી** જાતિ અવલોકનથી કહે છે કે તાજીક કરતાં જમશેદીનો ચેહરો પતળો અને લંબાયો છે, તથા તેની ભાષા તાજીકોની માફક મધ્ય એશિયાની તુર્કીને બદલે ઉગમણ ઇરાનની ફાર્સીને વધારે મળતી આવે છે. જમશેદી લોકો ભટકતા અને ગરીબ હોવા છતાં અછી ઘોડસ્વારી કરી જાણે છે, અને ઘણા લડાયક છે. પોતાના બાપદાદા અસલી ઇરાનીઓની ખરેખરી બાહાદુરીની નિશાન આપનારો એજ ટોળો છે. તે બોલવે ચાલવે મિઠો અને સભ્ય છે, અને હાલનાં વતનને બહુ ચાહે છે. એક ત્રીજો ટોળો

સીજીસ્તાની અથવા કાફી

નામનો છે. ઇરાનની ઉગમણે અને ખોરાસાનના દક્ષિણ ભાગ તરફથી આ ટોળાનો મુલક લંબાય છે, જે સીજીસ્તાનનો પ્રાંત છે, તેટલામાટે તેને સીજીસ્તાનીનું નામ મળ્યું છે; તેમજ તેની મૂખ્ય વસ્તી કાફ તરફ હોવાથી તેને બીજું નામ 'કાફી' મળ્યું છે. ઉગમણ ઇરાન ઉપર આથમણ તરફના સેમેટિક યા ઉત્તર તરફના તુરાની ટોળાએ કશી જીવ જેવી અસર ચલાવેલી જણાતી નથી; કેમકે એક તરફથી મોટાં રેતાળ જંગલે સેમેટિક એસિર્યન અને બેબિલોન્યનોને, અને બીજી તરફથી મોટા જીહુનના દરિયાએ તુરાની મોન્ગલ અને તુર્કીઓને ઉગમણ ઇરાન ઉપર દરોડો પાડી ધર્મસંબંધી કે સંસારી ફેર-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફારોમાં લપેટી લેતા અટકાવ્યા હતા. જોકે આજે તો ખોરાસાન અને સીજીસ્તાનનો મુલ્ક (ઉગમણુ ઇરાન) ઇસ્લામી દોરના સપાટામાં આવી ચૂકેલો છે, તોપણ આજેબી એ ભાગો ખાતે વસનારા લોકો અસલી ઇરાનીઓનો ચોખો નમુનો સિદ્ધ થાય છે. તેમની ફાર્સી ભાષામાં આરબી કે તુર્કી શબ્દોનો કશો ભેળ નથી, અને તેમની જબાન જોકે સાદી તોપણ ફિર્દુસીનાં શાહનામાની ફાર્સી જેવી સ્વચ્છ અને શુદ્ધ છે. **વામ્બ્રી** કહે છે કે "ઉગમણુ ઇરાનમાંજ સર્વેથી પુરાણી પાર્સી જબાન બોલાય છે."[1] કારી અથવા સીજીસ્તાની ભાષાને માટે તે લખે છે કે સઘળા ઇરાનીઓની મૂળ ભાષા એજ છે.

ફ્સલ ૨—કાફિરસ્તાન અને પામીર તરફના ટોળાઓ.

હવે આ સઘળા ટોળાઓ ઇરાની હોવા જોડે અસલી ઇરાનીઓનો મજહબ અને રીતભાત આજે પણ કેટલે દરજ્જે પાળે છે, અથવા તેને ક્યાંસુધી વળગી રહ્યા છે તે આપણુ જોઇયે. અલબત રાજ્ય ગયા પછી તેઓ અનેક સબબો-ને લીધે પોતાનો અસલ મજહબ ભૂલી ગયા છે, અથવા તે છોડી નવો અખત્યાર કરી બેઠા છે; તોપણ આ વાત જાણુવાજોગ છે કે તેઓમાં હજી સુધી કેટલેક દરજ્જે અસલી મજહબનો પડછાયો આજેબી મુસાફરો જોઇ શક્યા છે. **ઉજફલ્વી** નામે એક રશિયન મુસાફર જણાવે છે કે પહાડો ઉપર વસનારા તાજીકો જેમ પોતાના બીજા ભાઇબંધો કરતાં વધારે સ્વતંત્ર અને વધારે ઉમદા ખવાસના છે, તેમ તેઓ વધારે જુના રેવાજોને પણ વળગી રહ્યા છે. આ ઉપરથી **ગેગર** કહે છે કે **તેઓ અસલી મજદયસ્ની મજહબ પાળનારાઓના ખરેખરા વારેસો સાબેત થાય છે,** કેમકે પહાડોમાં વસનારી પ્રજાજ પોતાના શેહરી ભાઇબંધો કરતાં વધારે અછી રીતે પોતાના બાપદાદાની રીતભાત વગેરે જાળવી રાખી શકે છે.[2] ગાલ્ચા લોકો આવા પહાડી તાજીકો છે, અને તેથી **ગેગર** તેમને અસલી જરતોસ્તીઓથી ઉતરી આવેલા ગણે છે. અવસ્તામાં અસલી ઇરાનવેજની, યાને પુરાતન ઇરાનીઓનાં પુરાણાં વતનની જે વિગત આપી છે તે મુજબ આ વિદ્વાન તેને સરદરિયા, જર્ફશાન અને આમુ નદીઓથી ધોવાતા પહાડી મુલ્કમાં મૂકે છે. એ મુલ્ક એવી ખિણોથી બનેલો છે કે જેમાં શત્રુઓ દાખલ થઇ શકે નહિ. અને એ મુલ્કમાં આરબોના દરોડા અને તુરાની-ઓના દોર વખ્તે મજદયસ્ની મજહબ પાળનારા-ઓએ એકવાર ફરીને ભરાઇ જઇ આશ્રા લીધેલો હોવો જોઇયે, તથા ત્યાં પોતાના પૂર્વજો-નો પંથ લાંબી મુદત સુધી મોટાં માન અને ભક્તિભાવ સાથ ચાલુ રાખેલો હોવો જોઇયે, તે એટલા ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ત્યાં વસ-નારા ઉપલા ટોળાઓ આજસુધી ચોકસ રાહ-રસમ એવી ધરાવે છે, કેજે જ્યારે તેમની આસપાસના બીજા તાયફાઓને મળતી આવતી નથી ત્યારે જરતોસ્તી રાહરસમોને મળે છે. **ઉડ** પોતાની "જીહુન નદીના મૂળ તરફની મુસાફરી"માં લખે છે કે બદક્ષાન અને વાખાન-ના મુલુકોમાં કેટલાક લોક એવા વસે છે કે જેઓ રોશની બુજાવી નાખતાં કચવાય છે. હવે આવો કમકમાટ જરતોસ્તીઓ સિવાય બીજી કોઇ પણ પ્રજા ધરાવતી નથી. **ગૉર્ડન** પોતાના "પામીર" તરફની મુસાફરીના ગ્રંથમાં લખે છે કે શિગ્નાન ખાતે એક એવી દંતકથા જાએજ છે કે ત્યાંના રહેવાસીઓ આજ ૫૦૦ થી ૭૦૦ વરસો ઉપર તો "જરદુસ્તી"ને નામે ઓળખાતા હતા, અને મજદયસ્ની ધર્મ પાળતા હતા, પણ ત્યાર બાદ તેમને વટલાવવામાં આવ્યા હતા. વળી **ઉડ**ના જણાવ્યા મુજબ જીહુન નદીની ખિણુવાળાં શેહેરોમાં ચોકસ મકાનો આતશ પરસ્તેગાનની માલકીનાં કહેવાય છે, જે ઉપરથી પણ એ-વોજ સાર નિકળે છે કે તેઓ જરતોસ્તી હતા.

જમશેદી ટોળા બાબે તો **વામ્બ્રી** એમ લખે છે કે તેઓ ઉપર આજેબી ઇસ્લામી મજહબે ઝાઝી અસર કીધી નથી. તેઓનો મોટો ભાગ બહારથીજ માત્ર મહમદિયાન છે,

---

૧ Sketches of Central Asia, સ૦ ૩૨૩.

૨ Eastern Iranians, &c, સ૦ ૭,

32

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પણ બાતેનમાં તો જરતોસ્તી મજહબની રાહ રસમો માને છે. તાજીકો પણ આતશને માટે મોટું માન ધરાવે છે, પણ તેઓના કરતાં વધારે મોટું માન જમશેદી ટોળો ધરાવે છે.[1] તેઓ વળી પોતાના તંબુનો દરવાજો હમેશાં ઉગમણુ તરફ રાખે છે. તેઓમાં નેકી અને બદી ઉપરની મવક્કલ શક્તિઓ વિષેનું જ્ઞાન છે. આતશ તરફનાં માન વિષે બોલિયે છિયે ત્યારે એક બીજો ટોળો યાદ આવે છે, જે તેની ભેળસેળ રીતભાતોને લીધે નથી જણાતું કે જરતોસ્તી છે યા હિંદુ અથવા બુદ્ધિસ્ત છે. તોપણુ તેના ચોકસ રેવાજો મધ્ય એશિયાના બીજા સઘળા ટોળાઓ કરતાં આજના પાર્સી ટોળાના રેવાજો સાથ વધારે મળતા આવે છે, માટે તેનું થોડુંક વર્ણન આ ઠેકાણે જુદુંજ કરીશું—પણ તે જરતોસ્તી તાયફો છે કે નહિ તે સવાલ અળગોજ રાખીશું. આ ટોળાનું સાધારણ નામ

કાફિરે સિયાહપુશ

છે. ઉપર જણાવેલા બીજા સઘળા ટોળાઓ કરતાં આ તદ્દન જુદીજ ખસિયતનો છે, તોપણ ઉપલા સઘળા ટોળાઓ કરતાં તેની ચોકસ રીતભાતો એટલીબધી પાર્સીઓને મળતી આવે છે કે ઉપલા તાયફાઓને જો આપણુ જરતોસ્તી ગણુવાને લલચાઇયે તો આ તાયફાને તેવોજ ગણુવાની વધારે લાલચ થાય છે. તે એક ઇરાની ટોળો છે એમાં તો કશો શક નથી. તોપણુ તે વળી જરતોસ્તી ટોળો હોય એમ નીચલા સબબો ઉપરથી અટકળ બંધાય છે:—૧ લું—આ લોકોનું વતન મધ્ય એશિયામાંજ, અસલી ઇરાનવેજની લગોલગ હિંદુકુશ અને બોલારતાગ પહાડોના ચોકસ ભાગો છે, અને તે કાફિરસ્તાનને નામે ઓળખાય છે. ઉત્તરે બદક્ષાન અને દક્ષિણે કાબૂલથી, ઉગમણે કાશ્મીર અને આથમણે બલ્ખ, ખોસ્ત વગેરેથી આ તાયફાનો દેશ ઘેરાયલો છે. એની ભાષામાં ફાર્સી જબાનનો ઘણોએક ભેળ છે, અને લફ્ટનંટ ઉડના જણાવ્યા મુજબ બદક્ષાનના તાજીક લોકો (જેમનું વર્ણન આપણુ ઉપર આપી ગયા છિયે, તેઓ) અને આ કાફિર લોકો અવલ એકજ હતા. ૨ જું—પણુ વધારે નોંધ લેવાજોગ એ છે કે આ લોકો પોતાની સર્વ ક્રિયાઓ આતશની સન્મુખ કરે છે, અને તે વિના તે કરવાની નાપાડે છે. ૩ જું—દસ્તાન અને સુવાવડની જાળવણી તેઓ પાર્સીઓની માફકજ કરે છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓને માટે શેહરની બહાર એક જુદું મકાન બાંધેલું હોય છે, જ્યાં ૨૪ દિવસો સુધી મા અને તેનું બાળક એલાહેદાં રહે છે. પણુ એ મુદ્દત પછી તેમને પવિત્ર કરી મોટી ધામધુમ સાથે પોતાને ઘર લાવે છે. દસ્તાનવાળી સ્ત્રીને માટેબી એવીજ કિસમનું એક બીજું ઘર એલાહેદું રાખેલું હોય છે, અને એ હાલતમાં તેમને આ લોકો પવિત્ર ગણુતાં નથી. આ બેઉ કિસમની જાળવણીમાં કાફિર લોકો વંદીદાદનાં ફરમાન મુજબ ચાલે છે, એટલુંજ નહિ પણુ એવે વખ્તે સ્ત્રીઓની તનદરોસ્તીને માટે તેઓ વધારે કાળજી રાખે છે, એમ કહેવું ખોટું નથી. ૪ થું—પોતાનાં રવાનોને આ લોકો નથી દાટતા કે નથી બાળતા, પણુ પહાડો ઉપર યા બીજી ઉંચી જગાઓ ઉપર લઇ જઇ એક પેટીમાં ખુલ્લાં મૂકી આવે છે, જ્યાં તેમનો પક્ષિઓ કે બીજાં પ્રાણીઓ ભક્ષ કરે છે. ૫ મું—આ લોકો ખાનુ ખાતી વેળા પહેલાં હાથ ધોઇ ખોદાના શુક્રાના કરે છે, અને તેઓ એક ખોદાને માને છે (તોપણુ મૂર્તિઓ બનાવી તેમને પૂજે છે!). ૬ ઠું—તેઓનું નવું વરસ જમશેદી નોરોજને ટાંકણેજ શરૂ થતું સંભવે છે, કેમકે સર **એલેકજાંડર બર્ન્સ**ના જણાવ્યા મુજબ ઘણું કરીને એપ્રેલ મહિનાની શરૂઆતમાં ૧૦ દિવસો સુધી તેઓ

---

૧ વામ્બ્રી કિર્ગીઝ નામના ભટકતા લોકોને માટે લખે છે કે તેઓબી આતશને બહુ માન આપે છે, તેને બુજાવી નાખતા કે તે ઉપર થુંકતા નથી, તેની આગળ ક્રિયા અને નાચ કરે છે, ઇત્યાદી. આ લોકો તુરાની છે, તોપણ તેઓમાં આતશ વિશેનું આ માન નવાઇ જેવું છે. જે કોઇ તેને બુજાવી નાખે તેને તેઓ બહુ જંગલી અને અભણ ગણે છે.—Sketches of Central Asia, સ૦ ૨૯૨.

પોતાના પરમેશ્વરની બંદગીમાં મશગુલ થાય છે અને તે દિવસોને તેહવાર દાખલ પાળીને તે દરમયાન તેને ગાય તથા બકરાંના ભોગ આપે છે. એવા ભોગો અસલી પેશદાદ અને કેયાની પાદશાહો પણ આપી ગયા હતા.

આ અને એવીજ બીજી રીતભાતો ઉપરથી તેમજ તેઓના સુધરેલા વિચારો અને શોખો ઉપરથી આ કાફિર લોકોને જરતોશ્તી ગણવામાં આપણને થોડીજ આંચકી લાગે છે. તેઓમાં ૩૦ થી ૩૫ વરસની મર્દની અને ૧૫ થી ૨૦ વરસની ઓરતની ઉમર શાદીને લાયકની ગણાય છે. તેઓ પલાંથા વાળીને નહિ પણ માચી ઉપર બેસીને ભોજન લેછે. તેઓ વળી ખુબસુરત ચેહરાના, નમ્ર સ્વભાવના, અને સખી દિલના લોકો છે. તેઓ સુલેહને પસંદ કરનારા છે, અને પોતાના શત્રુઓને પણ માફ કરે એવા છે. તેઓ પસંદગીથી પરણે છે, અને પોતાનાં કટા શત્રુ દાખલ એકલા ઇસ્લામીઓનેજ ગણે છે, તોપણ તેમની વટીક દિલોજાનીથી પરોણાચાકરી કરવાને તૈયાર હોય છે. એ સઘળું છતાં તેઓ મૂર્તિઓ પૂંજે છે, શીવ અને મહા દેવને દેવતા દાખલ ઓળખે છે, તથા તેમના મુલ્કમાંથી ચોકસ સિક્કાઓ અને લેખો મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી વળી તેઓ હિંદુ મજહબના કહેવાય છે. વળી તેઓ બુદ્ધ ધર્મ પાળનારા દાખલ પણ મનાય છે. પણ એ બાબતમાં વિદ્વાનો એકમત થયા નથી. અમને તો લાગે છે કે મધ્ય એશિયાના તાજીક કે બીજા કોઇ પણ ટોળાઓ કરતાં આ ટોળાની રીતભાત ઘણી બાબતોમાં જરતોશ્તી રેવાજોને મળતી આવે છે, અને તેથી એ ટોળો ઇરાનીજ નહિ પણ જરતોશ્તી હોવો જોઇયે. પણ એ બાબતમાં હજી વધારે ખોળ થવી જોઇયે. એજ રીતે

પામીર અને તેની આસપાસના મુલ્કમાં જરતોશ્તી અમલની નિશાનીઓ

મળી આવી છે. મધ્ય એશિયામાં ફકત ઇરાનીજ નહિ પણ તુરાની, અને વળી અરબસ્તાન તરફના સેમેટિક ટોળાઓમાં પણ એક વાર જરતોશ્તી મજહબ ચાલતો હતો એમ જણાય છે. **અલ મોસ્તાતર્સ** નામનો એક આરબ લખી ગયો છે કે હજરત **મહમદની** આગમજ આરબોનો તમીન નામનો એક ટોળો જરતોશ્તી મજહબ પાળતો હતો. તૈમીન નામનો એક ટોળો આજેબી હેરાતની પડોશમાં વસે છે, પણ **વામ્બ્રી** તેને ઇરાની તાયફો ગણે છે, અને તે ફાર્સી જબાન બોલનારો હોવાથી અફગાનો તેને "પાર્સીવાન"ને નામે ઓળખે છે. **હ્યૂન ત્સેંગ** નામે એક નામીચો ચીનાઇ મુસાફર સાસાની પાદશાહાત ગયાની આગમજ ૩૦ વરસો ઉપર મધ્ય એશિયામાં ફરવા નિકળ્યો હતો, અને જેણે ૬૩૯ થી ૬૪૫ સુધીનાં વરસો આ પ્રવાસમાંજ ગુજાર્યાં હતાં, તે લખે છે કે સીંગચી (ઇસીકુલ)ના સરોવરના કાંઠા ઉપર સુયે નામનાં શેહેરમાં ત્યાંના તુરાની ખાન અથવા સરદારે તેને ખબર આપી હતી કે તે શેહેરના સઘળા લોકો જરતોશ્તી મજહબ પાળતા હતા. હવે જોકે આ વખ્તે ઇરાનમાં સાસાની અમલ હતો, માટે જરતોશ્તી મજહબની હજી ચહડતી હતી, તોપણ આ તુર્કી સરદારના મુલ્કમાં વસનારા કંઇ સઘળાજ ઇરાનીઓ હોય નહિ—ત્યાં તુરાનીઓની મોટી સંખ્યા હોવી જોઇયે. તે છતાં તે તુરાનીઓ પણ જરતોશ્તનો ધર્મ પાળતા હતા એમ ઉપલા ચીનાઇ મુસાફરનાં લખાણ ઉપરથી જણાય છે. આગળ ચાલતાં સમરકંદમાં પણ આ મુસાફરને જરતોશ્તી મજહબજ ફેલાયલો જણાયો, પણ અજાયબ જેવું છે કે એજ વખ્તે બલખ જેવાં પુરાતન જરતોશ્તી શેહરમાં ૧૦૦ દહેરાં અને ૩૦૦૦ ધર્મગુરૂઓ તેના દિઠામાં આવ્યા, જેઓ સઘળા બુધ્ધ ધર્મ પાળનારા હતા! વળી વાખાનના મુલ્કમાં પણ જરતોશ્તીઓની વસ્તી હોય એમ જણાય છે, કેમકે જીહુનના મુખ આગળ ત્રણ પાર્સી કિલ્લાઓનાં ખંડિયેર આજેબી મુસાફરોના જોવામાં આવે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉડ[1] લખે છે કે એઓમાંનો એક કંદુતની પડોશમાં સુમ્રીનો કિલ્લો, બીજો ઇશ્ત્રખની નજદીક કહકાહનો કિલ્લો, અને ત્રીજો હીસર નામનાં ગામની પડોશમાં આવેલો "કિલ્લે જને ગબ્ર" (યાને એક પાર્સી સ્ત્રીનો કિલ્લો) છે. ઉડ પછી કર્નલ ગૉર્ડને[2] ઉપલા ત્રણુડે કિલ્લાઓની અને બીજાં ખંડિયેરોની ભેટ લીધી છે, જે પહેલા કિલ્લાનું નામ "મૈચુન" અને છેલાનું "કિલ્લે સંગીબાર" જણાવે છે, જે તેનાં પહાડી મથકને લીધે વધારે બંધબેસતું નામ લાગે છે. તે લખે છે કે ઇશ્ત્રખના કિલ્લામાં ત્યાંના જરતોસ્તીઓનો હાકમ વસતો હોવાથી તે વધારે મજબૂત બાંધેલો જણાય છે. આ અને સુમ્રીનો કિલ્લો પંજા નામની નદીના કાંઠા ઉપર બાંધેલા છે, પણુ ત્રીજો સંગીબાર તો પામીરના પર્વતોમાંથી વહેતી જીહુન નદીની બે શાખાઓનાં જોડાણુ ઉપર બાંધેલો છે, અને તે બહુ પુરાણો ગણાય છે. આ રીતે આ બંને લશ્કરી અમલદારો એકમત જણાય છે કે પામીર અને તેની આસપાસના વાખાન, શીગ્નાન, રોશાન, કંદુત વગેરે પ્રાંતોમાં પણુ આગળ જરતોસ્તીઓનો અમલ હતો. ગૉર્ડન મુજબ આજ ૫૦૦ થી ૭૦૦ વરસો ઉપર એ ભાગો ખાતે જરતોસ્તી ધર્મ પળાતો હતો, પણુ ત્યારબાદ **શાહે ખામોશ** નામના એક સૈયદ ફકીરે આવી લોકોને વટલાવવા માંડ્યા હતા. એ વેળા જરતોસ્તીઓનો હાકમ **કહકાહ** નામનો હતો, જેની કનેથી ઇસ્લામીઓએ શીગ્નાન અને રોશાનના પ્રાંતો છીનવી લીધા. પણુ એ કામ દશ વરસો સુધીની ભારી લડત અને લોહીની રેલ ચાલ્યાવિના બન્યું ન હતું. ઉપલા પ્રાંતો તાબે કરી તથા ત્યાના રહેવાસીઓને વટલાવીને આરબો વાખાન તરફ અને ત્યાંથી કંદુત તરફ ગયા હતા. એ રીતે જોતાં પામીરના મુલ્કમાં જરતોસ્તીઓ આજ ૫૦૦ થી ૭૦૦ વરસો ઉપર હજી પોતાનો ધર્મ અને સત્તા જાળવી રાખી શક્યા હતા, અને આરબો તો નહિજ પણુ તુર્કી કે તુરાનીઓબી તેમને જેર કરી શક્યા ન હતા. જો અહીં સુધી પાર્સીઓની વસ્તી અને અમલ હોય તો તેઓ કાશ્મીરના મુલ્ક તરફ પણુ વધી આવ્યા હોય તેમાં નવાઇ નથી.[1]

1 "ઓકસસ નદીનાં મૂળ તરફ મુસાફરી," સ૦ ૩૩૩.

2 The Roof of the World, સ૦ ૧૪૧.

અફ્ગાનીસ્તાનમાં જરતોશ્તી ખંડિયેરો.

ખુદ અફ્ગાનીસ્તાનમાં તો જરતોસ્તીઓનું રાજ્ય હતુંજ,. અને તે અનેક સબબોથી સાબેત થાય છે. કાબુલ, હેરાત, બલ્ખ વગેરે અફ્ગાન શેહેરો અસલ ઇરાની શેહેરો હતાં, તો જોકે તેમનાં નામો બદલાઇ યા ફેરવાઇ ગયાં છે. હેરાત (વંદીદાદનું 'હરોયુ') અસલ ઇરાનનું શેહર હતું, જ્યાં આગળો વખ્તમાં આતશખાનાંઓ બાંધેલાં હતાં. વાખાન અને બીજા ભાગોના આજે ઇસ્લામી મજહબ પાળનારા કેટલાક રહેવાસીઓને માટે ઉડ વગેરે લખી જાય છે કે તેઓ ફુક મારીને આજેબી આતશને બુજાવતા નથી. તેમ હેરાતના લોકો આજેબી આતશને એટલીબધી બુજર્ગી આપે છે કે "શાહે ચીરાગના કસમ" એવી રીતે પોતાની સચાઇ દેખાડવા દીવાના સોગંદ ખાય છે. ગીજની શેહેરમાં ૧૧ મી સદી સુધી જરતોસ્તીઓની વસ્તી હતી. જાબુલીસ્તાન અથવા બરાબર બોલિયે તો સીસ્તાન, સીજીસ્તાન અથવા સકસ્તાન ખાતે આજેબીકેટલાક ભાગોમાંથી પુરાણાં દોખમાઓનાં ખંડિયેર મળે છે, જેમને મહમદિયાનો 'સરદાબા'ને નામે ઓળખે છે.

મધ્ય એશિયામાં છેક તીઆનશાનના પર્વતો

1 વડોદરાની કૉલેજના વિદ્વાન વડા મી૦ લિટલડેલે "જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી" તરફથી આપેલાં અમારાં "અસલી પાર્સી સંસ્થાનો" બાબેનાં ભાષણ ઉપરથી અમને લખ્યું હતું કે કાશ્મીરના નંગા પર્વતની નીચે "ગબ્રી મેદાન" નામની એક જગા છે તે અસલ જરતોશ્તીઓએજ વસાવેલી હોવી જોઇએ, અને તેથીજ તેને એ નામ મળેલું હોવું જોઇએ. પામીરનો મુલ્ક એકવાર જરતોશ્તીઓનાં હાથમાં હતો તે બાબે અમારા કાબેલ મિત્ર શમ્સ ઉલ ઓલમા જીવનજી મોદીએ ઉપલીજ મંડળી તરફથી ૧૮૯૩ માં આપેલું ભાષણ વાંચવાજોગ છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સુધી, અને ડૉ० **સ્પીગલ**ના જણાવ્યા મુજબ એ પર્વતોની ઉત્તરે પણ ૭ મી સદી ઉપર કેટલાક તુરાની તાયફાઓ એવા વસતા હતા કે જેઓ જરતોસ્તી મજહબ પાળતા હતા. તેઓનાં પહાડીં વતન સુધી એ રીતે ત્યારે આજરબાઇજાનથી શરૂ થયલો મજહબ બલ્ખને માર્ગે ઉપર વધ્યો હતો, અને એ રીતે પાર્સીઓ અને જરતોસ્તીઓની વસ્તી આગળ વધી હતી. મધ્ય એશિયામાં આરબો કે ઇસ્લામીઓનો દોર ચાલે તે આગમજ ત્યાંના ઘણા ખરા પ્રાંતોમાં એ રીતે **જરતોશ્ત**નોજ મજહબ ફરી વળ્યો હતો. ઉપર કહ્યું તેમ ઉત્તરે ઇશાન ખુણા તરફ તિયાનશાનના પર્વતો સુધી અને વાવ્ય ખુણે આર્લના દરિયા સુધી તેની ધજા ઉડી રહી હતી. પણ એજ વખ્તે વળી તે તરફ બુદ્ધ ધર્મના ફેલાવાથી જરતોસ્તી મજહબને ઘણી હરકત નડી હતી. તુરાની ટોળાઓ મોટે ભાગે આ નવા ધર્મના પૂજારી હતા, જેમાં મૂર્ત્તિઓની માનતા એટલી બધી હતી કે આજેબી ઠેકાણે ઠેકાણેથી મોટા કદની પથરની મૂર્ત્તિઓ જેમ અફગાનીસ્તાનના કેટલાક ભાગો ખાતેથી તેમ મધ્ય એશિયાનાં ચોકસ શેહરો ખાતેથી પણ ખોદકામ કરતાં મળી આવે છે. કાબૂલના પ્રાંતમાં જરતોસ્તીને બદલે આ બુદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો વધારે હતો, તે બામિયાન ખાતેથી મળી આવેલી મોટાં કદની અનેક મૂર્ત્તિઓ ઉપરથી જણાય છે. બોખારાનું અસલ નામ જમકંદ અથવા જમુખેત હતું, તે ઇરાની નામ પાછળથી બુખારા થઇ ગયું તેબી આ બુદ્ધ ધર્મના ફેલાવાને લીધેજ કહેવાય છે. 'બુખારા' નામ તુરાની છે, અને આજેબી મોન્ગોલ્યન જબાનમાં 'બુખાર'નો અર્થ 'બુદ્ધિસ્ત દહેરૂં અથવા મઠ કે અપાસરૂ'' એવો થાય છે. **વામ્બ્રી** ધારે છે કે ચીનાઓ બુદ્ધિસ્ત હોવાથી તેઓની મારફતે આ ધર્મ મધ્ય એશિયા તરફ ઇસ્વી સનની ૧ લી સદીમાં ફેલાયો હશે.[1] પણ તેની ઘણી સદીઓ આગમજથી મધ્ય એશિયામાં સુધારો દાખલ થઇ ચૂકયો હતો, અને **સેકંદર** ઇરાન જીતવા આવ્યો ત્યારે યુનાનીઓને આ સુધારાની ખબર પડી ચૂકી હતી. તે વખ્તે તો મધ્ય એશિયામાં માજ્દયસ્નની મજહબ ફેલાવો પામી ચૂકયો હતો, કેમકે સુગ્ધ શેહર તો વંદીદાદના જમાનાનું ઉત્તમ જરતોસ્તી મથક ગણાઇ ચૂકેલું હતું, અને ત્યાં તેમજ ખારેજમ ખાતેથી અસલી ઇમારતો ઉપરથી પહેલા આરબ હુમલો લાવનારાઓને અસલી ભાષામાં લખેલા લેખો મળી આવ્યા હતા, જે ઘણું કરીને અવસ્તા ભાષા અથવા તેને મળતી હખામની ભાષા હોવી જોઇયે, કેમકે આ લેખો આરબો ઉકલાવી શકયા ન હતા. જો એ લેખો પેહેલવી જબાનમાં હોત તો તેઓ તે ઉકલાવી શકત, કેમકે તે તેમના જમાનાની ભાષા હતી. **વામ્બ્રી** આ લેખોવાળી ભાષાને **જંદ** કહે છે. ઉપલા લેખોમાંનો એક સમરકંદના લોખંડનું પત્રું જડેલા દરવાજા ઉપર હતો, જે દરવાજો શત્રુઓએ લગાડેલી આગથી બળી ગયો તેની જોડે ઉપલો લેખ પણ નાશ પામ્યો હતો. બીજો લેખ બોખારા ખાતે રેગીસ્તાનની રાણી **ખાતુન**ના જમાનાવાળા જુના પાદશાહી મેહેલમાં દાખલ થતાંજ ઉંચો કોતરેલો હતો. આ અને ઉપલો સઘળો હેવાલ મધ્ય એશિયા ખાતેના જરતોસ્તી મજહબ અને અમલની પુરતી ઇધાણીઓ રજુ કરે છે.

---

1 History of Bokhara, સફે ૧૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૩૨ મો.

પાદશાહી ગયા પછીના પાર્સી પાદશાહો.

૧—રાજય ગયા પછીના જરતોશ્તી હાકમો—તેઓ બાબે દેસાઇ બરજોરજી પાહલનજીનું લખાણ—આ જરતોશ્તીઓ બાબે એક આરબી મુસાફરનો ટેકો—પાર્સના જરતોશ્તીઓ—તબ્રસ્તાનના આગળા હાકમો—યજદેજર્દના જમાનામાં ઘીલાનના પાર્સી હાકમે એ રાજ્યને હાથ કરવું—તે માટે તેનો ઠાગા ભરેલો પ્રપંચ—તેની વારેસોની હાકમી—ખોરશીદ શાહજાદાએ પાર્સી ઉમરાઓની ચલાવેલી કતલ—સીનબાદ પાર્સીની આરબો સામેની ફતેહમંદ લડતો—તેનું દગા ભરેલું ખૂન—ખોરશીદને તેની કરણી મુજબનો બદલો.

૨—રૂસ્તમદારનો પહેલો હાકમ બાદોસ્તાન—તેનો સ્વતંત્ર કારોબાર—તેના વારેસો—પાર્સીને બદલે આરબ નામો રાખવાનો રવૈયો—આરબોના દરોડા—તેઓ સાથ પાર્સીઓની લડાઇઓ—એક પાર્સી હાકમની જવાંમર્દી—આરબોની જીત અને જુલ્માત—ઇરાનમાં સામાની વંશની પાદશાહીનો પાયો—મહમદિયાન સરદારો વચેની લડાઇઓમાં પાર્સીઓનો કચ્ચરઘાણ—પાર્સી દીન અને દોરની નાબુદી.

૩—માજન્દરાનના હાકમોના ત્રણ તબકકા—નોશીરવાન આદેલના બાપથી તેમનો સિલસિલો—પહેલો પાદશાહ બાવ—તેની લાંબી હકુમત—તેના ખૂનીનો અમલ—તેના વંશજોની સાત સદી સુધીની ચાલુ પાદશાહી—ઇસ્લામી દીન કબૂલ રાખનાર હાકમ કારન—એક આરબ સરદારનો દગો—પહેલ તબકકાની આખરી—૫૦ વરસના ગાળા પછી પાર્સીઓની પાછી શરૂ થયલી હાકમી—હીશામ ઉદ દવલાની જાહોજલાલી—તેના પૂર્વજો—એરાકના હાકમ સાથ તેની લડાઈ—તેના વડા શાહજાદાની બાહદુરી—એરાકના હાકમ સાથ સુલેહની શરતો—હાકમ રૂસ્તમનું તેની સાવકી માએ કરેલું ખૂન—ખૂનીઓને મળેલું માજન્દરાનનું તખ્ત—બીજા તબકકાનું શેવટ. હીશામ ઉદ દવલા અર્દશીર—બાવથી ઉતરતી તેની પહેડી—તેના વારેસો—૧૫૦ વરસના તેમના અમલ પછી હાકમીનુ મોગલોથી આવેલું શેવટ.

ફસલ ૧—તબ્રસ્તાનના પાર્સી હાકમો.

પાદશાહ **યજદેજર્દનાં** મરણ પછી ઇરાનના જુદા જુદા ભાગો ખાતે પાર્સી હાકમોએ લાંબી મુદત સુધી હાકમી ભોગવેલી મહમદિયાન તવારીખ નવેશો ઉપરથી જણાય છે. તેઓ લખી ગયા છે કે **યજદેજર્દ** પછી તેનાંજ પાદશાહી ખાનદાનવાળા અને બીજા પાર્સી હાકમો ઘણા જમાનાઓ સુધી આરબ રાજકર્તાઓથી છુપ્યા રહીને અથવા તેમની પરવાનગી મેળવીને રાજ્ય ચલાવી ગયા છે. એઓમાંના કોઇએ પોતાના જાનમાલની સલામતી ચહાઇને બહારથી ઇસ્લામી મજહબ કબૂલ રાખ્યો હતો, પણ અંદરખાનેથી તો તેઓ પોતાના પુરાણા મજહબ ઉપર ઉસ્તવાર હતા. બીજાઓ આરબોના ધુંસરા છતાં ખરા જરતોસ્તી દાખલ પાર્સી અમલ ચલાવતા રહ્યા હતા, પણ તેઓનાં રાજ્યની આખરી ટુંક વખતમાંજ આવી હતી. આવા પાદશાહોમાંના ત્રણ પ્રાંતો ખાતેના પાર્સી હાકમોની તવારીખ અમારા મરહુમ પિતા **દેસાઇ બરજોરજી પાહલનજી**—જેઓ "તવારીખે સાસાનીઆન" તથા "તવારીખે હખામનીઆન" ના એક કર્તા હતા તેઓ—એ ૧૮૮૨ ન સાલનાં "નૂરે એલમ" મહાવારીના કેટલાક અંકોમાં[1] પ્રગટ કરાવી છે, તે આ ઠેકાણે

---

૧ જુઓ ૧૮૮૨ નાં એ મહાવારીના અંક ૨, સ૦ ૪૪–૪૭; અંક ૩, સ૦ ૭૫–૭૭; અંક ૪, સ૦ ૧૧૧–૧૧૪; અને અંક ૫, સ૦ ૧૪૫–૧૪૬.

દેસાઇ બરજોરજીએ પોતાની આ તવારીખ "હબીબ અસ સિયર" નામે ફારસી તવારીખ ઉપરથી લખી છે, અને તેનું નામ આ રીતનું આપ્યું છેઃ—"ઇરાનની તવારીખમાં નવો સફો—યજદેજર્દ શેહરીયાર પછીના પારસી હાકમો." આ તવારીખમાં તેઓએ પ્રથમ તબ્રસ્તાનના, પછી રૂસ્તમદારના, અને શેવટે માજંદરાનના પાર્સી પાદશાહોનાં વર્ણન આપ્યાં છે. આ સઘળા પાદશાહોનાં નામો ચોખાં ઇરાની નથી પણ તેમાં આરબ નામોનો ભેળ છે. પણ એ તો તે વખતના આરબ દોરનું પરિણામ છે. તે જમાનાના જરતોશ્તીઓ બહારથી આરબોને રાજી રાખવા માટે પોતાનાં નામ વટીક ફેરવી નાખતા હતા એમ ઘણા લખનારાઓ ગવાહી આપી ગયા છે, જેમાં વામબ્રી મૂખ્ય છે. એ બાબે બોખારાના પાર્સી હાકમો બાબેની હકીકતમાં આ પણ વિગતથી વાંચી ગયા છિયે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉપયોગી અને લાગુ પડતી જાણીને ઉતારી લઇયે છિયે ઇસ્વી ૧૦ મી સદીમાં થઇ ગયલો એક આરબ મુસાફર **ઇબ્ન હોકલ** "કેતાબે મસાલકો મસાલક" નામના પોતાના ભૂગોળ વિદ્યાના ગ્રંથમાં તબ્બરસ્તાન બાબે લખતાં કહે છે કે **હુઇર બિન જઇદ**ના અમલમાં એ પ્રાંતનાં તેમજ દિલ્માનનાં રહેવાસીઓ જરતોસ્તી હતાં, પણ એ પછી તેઓ મહમદિયાન થયાં હતાં. વળી તે લખે છે કે દિલ્માનના પહાડોમાં તેના જમાનામાં પણ કેટલાક લોકોએ જરતોસ્તી મજહબ પાળવો ચાલુ રાખ્યો હતો.[1] આ ઉપરથી જણાય છે કે છેક ૧૦ મી સદી સુધી તો એક ચુસ્ત આરબ મુસાફર મુજબ ઇરાનના પહાડો અને પ્રાંતોમાં જરતોસ્તી મજહબ પળાતો હતો. આ મુસાફર પાર્સના પ્રાંતમાં પણ ફરી આવ્યો હતો, જયાંનું બયાન કરતાં તે લખે છે[2] કે પાર્સીઓના એ પ્રાંતમાં એક પણ કસ્બો એવો ન હતો કે જ્યાં આતશખાનું ન હોય તે લખેછે[3] કે શાપુર શેહેરની પડોશમાં એક આતશનું મકાન છે તે "ગુંબદે કાઉસ"ને નામે ઓળખાય છે. વળી કાજરૂન ખાતેનું આતશખાનું "ખૈફેહ"ને નામે ઓળખાય છે; બીજાંનું નામ "કુલાદન" અને ત્રીજાંનું "મસોબાન" છે. **ઇબ્ન હોકલ** આગળ ચાલતાં લખે છે[4] કે ફાર્સમાં આતશપરસ્તો યાને ગબ્ર (જરતોસ્તી) લોકો પણ વસે છે, જેમની કેતાબો (ધર્મપુસ્તકો), આતશકદેહો, અને મજહબની રાહરસમો પાર્સના લોકોમાં હજી ચાલુ છે, અને પાર્સની સરજમીન, જે તેમનું પાયતખ્ત અથવા મૂખ્ય મથક છે, ત્યાં જેટલા જરતોસ્તીઓ વસે છે તેટલા બધા બીજા કોઇપણ ઇસ્લામી મુલકમાં વસતા નથી.

આ સઘળાં ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે ઇસ્વી ૭ મી સદીની અધવચે ઇરાનની પાર્સી પાદશાહાત નાશ પામ્યા છતાં છેક ૧૦ મી સદી સુધી તો પાર્સ અને તબ્બરસ્તાન અને દિલ્માન ખાતે પાર્સીઓ હતા અને પોતાનો જરતોસ્તી મજહબ પાળતા હતા. માટે નીચે અમે જે તવારીખ આપિયે છિયે તે નામે ઇસ્લામી પણ મજહબે તો જરતોસ્તી પાદશાહોનીજ છે એમ કબૂલ રાખવામાં કશી હરકત નથી. એ તવારીખનો ફાર્સી કર્તા પણ એમજ જણાવી ગયો છે. દેસાઇ **બરજોરજી**એ તેના ઉપરથીજ આ પાદશાહોનું બયાન ઉપજાવેલું છે.

મકદુનિયાના પાદશાહ **સેકંદરે** જ્યારે ઇ. પૂ. ૩૩૦ માં ઇરાનના તે વખતના પાદશાહ **દારાયસ** કોડોમેનસ (**દારા** બીન **દારાબ**)-ના હાથમાંથી પડાવી લઇને ઇરાન તથા પોતે જીતેલા બીજા મુલુકો પોતાના સરદારોમાં વહેંચી આપ્યા તે વખતે ઇરાનને તબ્બરસ્તાનનો પ્રાંત પાર્સી પાદશાહોની ઓલાદના એક ઉમરાને હવાલે કીધો હતો. આ હાકમ પછી તેની ઓલાદના બીજા હાકમોએ છેક **અર્દશીર બાબેગાન**ના જમાના સુધી તબરિસ્તાનમાં રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, અને જ્યારે **અર્દશીરે** ઇસ્વી ૨૨૬ માં પાર્થીઆના છેલ્લા રાજા **અર્દવાન** ૪ થાને હોરમજની લડાઇમાં હરાવીને ઇરાન જીતી લીધું તે વખતે આ પહેલવહેલા સાસાની પાદશાહે ઉપલાજ હાકમોની ઓલાદના **ખફૂનશાહ** નામના એક ધણીને તબ્બરસ્તાનની હાકમી આપી હતી. **ખફનશાહ** પછી તેની ઓલાદના હાકમોએ સાસાની અમલમાં ૨૬૫ વરસો સુધી હાકમી ભોગવ્યા પછી પાદશાહ **કોબાદ** બીન **ફીરોજ**ના વખતમાં તેણે પોતાના વડા શાહજાદા **કાઉસ** (કાઉસ)ને તબ્બરસ્તાનની હાકમી આપી, જેણે **ખફૂનશાહ**ના વારેસને ઉઠાડી મેળી પોતે ૭ વરસો સુધી હાકમી ચલાવી. એ હિંગામમાં **કાઉસ**ને તેના નાના ભાઇ **નોશીરવાન** સાથ અણબનાવ થવાથી એ છેલ્લા શાહજાદાએ **કાઉસ**ના એક પુરા દીકરાને તેના બાપની

---

૧ જુઓ આ ભુગોળશાસ્ત્રીના ગ્રંથનો ઓઝલીએ કરેલો તરજુમો: "Oriental Geography," સ૦ ૧૭૪.

૨ ઓઝલી: Oriental Geography, સ૦ ૮૫.

૩ તેજ, સ૦ ૯૫

૪ તેજ, સ૦ ૧૧૬.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ગાદી બક્ષી. આ નાના શાહજાદાની ઓલાદના **જરમેહેર, અજરમેહેર, લાસમેહેર, લારાઆજર** અને **આજરલાસ** નામના પાંચ હાકમોએ તબ્રસ્તાનમાં રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. એ પાંચમાંના છેલ્લા હાકમ **આજરલાસ**ને ધીલાનના પાર્સી હાકમ **જેલ** બીન **જેલાનશાહે** હરાવીને તબ્રસ્તાનનો પ્રાંત પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી દીધો.

એ બનાવ પાદશાહ **યજદેજર્દ શેહેરિયાર**ના વખ્તમાં બન્યો હતો, જે વખ્તે એ પાદશાહ પોતેજ આરબોની ચહડાઇથી એટલો બધો ધાસ્તીમાં આવી પડયો હતો કે **આજરલાસ**ને મદદ કરવાનું યા **જેલ**ને ધમકાવવાનું તેનામાં પુરતું કુવત યા સત્તા હતી નહિ. **જેલ** બીન **જેલાનશાહ** કોણ હતો અને તેણે તબ્રસ્તાનનું રાજ્ય કેમ મેળવ્યું તેની હકીકત આ પ્રમાણે મળી છે. હયતલના પાદશાહની મદદથી **કોબાદ**ને ઇરાનની પાદશાહી પાછી મળી[1] તે વખ્તે ઇરાનમાં તેનો ભાઇ **જામાસ્પ** રાજ્ય કરતો હતો. તખ્ત લીધા પછી **કોબાદે** આ શાહજાદાને દરબંદ, શીરવાન અને આર્મીન્યાના પ્રાંતોનો વાલી ઠેરવ્યો. તેના ત્રણ દીકરાઓ **નરસી, હુદાન** અને **સુરખાબ**માંના પહેલાએ આર્મીન્યામાં પોતાના બાપની ગાદી ઉપર બેસીને દરબંદ તથા શીરવાન શેહેરો આબાદ કીધાં અને પાદશાહ **નોશીરવાન**ને તેની કેટલીક લડાઇઓમાં મદદ આપી હતી. નાનો દીકરો **સુરખાબ** શીરવાનના પાર્સી હાકમોનો વડવો હતો. **નરસી**ના દીકરા **ફીરોજે** પોતાના બાપની હયાતી બાદ ધીલાન ઉપર હુમલો કરીને તેને તાબે કીધું. **ફીરોજ**ના બેટા **જેલાનશાહ** પછી **જેલ** તખ્ત ઉપર આવ્યો, જે તબ્રસ્તાનનો ફતેહ કરનાર હતો. આ હાકમે પોતાનું રાજ્ય એક વિશ્વાસુ સરદારને સોંપીને પોતે ગોયા ત્યાંના હાકમના જુલ્મથી દેશ છોડી જતો હોય તેવું ડોળ ઘાલી, ગાવના પોથીઆઓ લાધીને ધીલાનથી નિકળી તબ્રસ્તાનમાં જઇ પુગ્યો, અને તેની સારી વર્તણુક જોઇને ત્યાંના અમીર ઉમરાઓ તેનાથી રાજી થયા અને તેની સાથ દોસ્તી બાંધીને તેને **ગાવપારે**ને નામે ઓળખવા લાગ્યા. આ વખ્તે, આપણે ઉપર જોયું તેમ, તબ્રસ્તાનમાં **આજરલાસ** નામનો હાકમ રાજ્ય ચલાવતો હતો, જેણે **ગાવપારે** (**જેલ**) ની સારી ચાલ જોઇને તેને પોતાની હજુરમાં રાખ્યો. ત્યાં **ગાવપારે આજરલાસ**ને તાબેના પ્રાંતની સઘળી વાતોથી વાકેફ થઇને પછી કેટલીક મુદતે પોતાના મુલ્ક તરફ પાછો ફર્યો, અને લશ્કર જમા કરીને તબ્રસ્તાન ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયો. તબ્રસ્તાન તેના હાથમાં આવ્યું અને **યજદેજર્દ**ની સલાહ ઉપરથી ત્યાંનો હાકમ **આજરલાસ જેલ** અથવા **ગાવપારે**ની સેવામાં રહ્યો, તથા રૂસ્તમદારના પ્રાંતનું રોઇયાન નામે પાયતખ્ત પણ **જેલ**ને સ્વાધીન કીધું. કહે છે કે આ શેહેર પેશદાદી પાદશાહ **મિનોચેહેર**નું વસાવેલું હતું. **આજરલાસ** પછી **જેલ**ના હાથમાં તેનો સઘળો મુલ્ક આવ્યો, તોપણ તેણે પોતાનું પાયતખ્ત ધીલાનમાંજ રાખેલું હતું અને બીજે સઘળે ઠેકાણે ગુમાસ્તાઓ નેમેલા હતા.

એ રીતે **જેલ** તબ્રસ્તાનનો ધણી થયો હતો. તેની પાદશાહીની મુદત ૧૫ વરસોની હતી, જે પછી તેનો વડો દીકરો **દાબુઆ** તખ્ત ઉપર આવ્યો, જે તથા તેની પેહેડીના પાંચ હાકમોએ ૧૨૦ વરસો સુધી હકુમત ચલાવી. **દાબુઆ**ની જોડે તેનો ભાઇ **બાદોસ્તાન** વસતો હતો, પણ એ હાકમની નાપસંદ વર્તણુકને લીધે આ શાહજાદો તેનાથી છુટો પડી રોઇયાનમાં જઇ રહ્યો હતો, અને ત્યાંના વતનીઓમાં તે મોટો ભરતબો પાંમ્યો હતો. **દાબુઆ**એ ૧૬ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યા પછી તેનો દીકરો **ફર્ખાન** તખ્ત ઉપર આવ્યો, જેના હુકમથી તેના ભાઇ **સારૂઆ**એ માજન્દરાનમાં પોતાની યાદગારીમાં **સારી** નામનું શેહેર વસાવ્યું. એ વખ્તે ઇરાન ઉપર આરબોના દરોડો એટલો વધી ગયો હતો કે પાદશાહ **યજદેજર્દ**ની શિકસ્તો પછી દરેક પ્રાંતના હાકમને પોતાની સલામતીને માટે ધાસ્તી પેઠી

૧ જુઓ અગાડી, સફે.

હતી. એવા સમયમાં **મસલત બીન હુબીરત સીબાની** નામે એક આરબ સરદારે તબ્રસ્તાન ઉપર ચહડાઇ કીધી હતી. **ફર્ખાને** ૧૭ વરસ રાજ્ય કીધું અને તેની પછી તેના દીકરા **આજરમેહેરે** ૧૨ વરસ હાકમી કીધી હતી. **આજરમેહેર**નાં મરણ વખ્તે તેનો બેટો **ખોરશીદ** નાની વયનો હતો, માટે તેના બાપે એવી વસીહત કીધી હતી કે **ખોરશીદ** ઉમરે પુગે ત્યાંસુધી **આજરમેહેર**ના ભાઇ **સારૂઆ**એ રાજ ચલાવવું. **સારૂઆએ** એ વસીહત મુજબ **ખોરશીદ**ના નાયબ તરીકે ૨૦ વરસો સુધી રાજ ચલાવ્યું અને પછી **ખોરશીદ**ને તખ્તનશીન કીધો. આ શાહજાદાની હાકમીનું ૫૧મું વરસ ચાલતું હતું તે વખ્તે બગદાદના ખલીફ **અબુ જાફર દવાનકી**નાં લશ્કરે નિશાપુર ઉપર ધસારો લાવવાથી **સીનબાદ** નામે ત્યાંનો એક પાર્સી ઉમરા **ખોરશીદ**નો આશ્રો મેળવવા આવ્યો, પણ આ હાકમે દગાથી તે બાપડાને તેના જોડયા બીજા ઉમરાઓ જોડે કતલ કરાવ્યો અને તેમનાં ડોકાં ખલીફ ઉપર મોકલી આપ્યાં અને **સીનબાદ**નો સઘળો ખજાનો પોતે પચાવી બેઠો.

ઉપલો **સીનબાદ** પાર્સી નિશાપુરનો રહેવાસી હતો, અને તે મોટી દોલતનો સાહેબ હતો.* **અબુ અમુસલમ** નામે એક અમીર (જેને માટે કહે છે કે તે ઇરાનના આગળા પેહલવાન ગુદર્જની ઓલાદનો હતો તે) ખલીફ **અબુ જાફરની** તરફથી આ વખ્તે ખોરાસાનમાં હકુમત ચલાવતો હતો, તેને **સીનબાદ** સાથ મોટી દોસ્તી હોવાથી તેને તેણે ૨૦૦૦ લશ્કરની મદદ આપી, જે કુમક ઉપરથી **સીનબાદે** પોતાના ભાઇ જોડે ખલીફની નિશાપુર ખાતેની ફોજ ઉપર હલ્લો કરીને તેને કતલ કીધી, અને નિશાપુર પોતાને કબજે કીધું. આ વિષે ખલીફને ખબર પડવાથી તેણે **અબુ અમુસલમને** મુલાકાતને બહાને બોલાવી મંગાવીને કતલ કીધો. પણ એટલામાં તો **સીનબાદ** અમીરે રએ અને તબ્રસ્તાનનાં લોકોને પોતાને તાબે કરી લીધાં અને કાજવીન શેહેર ઉપર ચહડાઇ કીધી. અહીંના હાકમે પાર્સીઓનાં લશ્કરને કેદ પકડયું અને રએના હાકમ **અબુ અમીદા** ઉપર મોકલી આપ્યું. હવે **અબુ અમીદાને** **સીનબાદ** સાથ આગળ દોસ્તી હોવાથી તેણે સઘળા પાર્સી બંધવાઓ તેને સોંપી દીધા અને રએમાં સલાહ સંપજથી રહેવા ફરમાવ્યું. પણ **સીનબાદે** રએનાં લોકોને થોડા વખ્તમાં પોતાની બોરદુએ કરી લીધાં, અને એ પછી એ શેહેર જીતી લઇ ત્યાંના હાકમને પણ કતલ કીધો. વળી **અબુ મુસલમને** કતલ કરવા પછી ખલીફે તેનો જે ખજાનો રએમાં રાખ્યો હતો તે **સીનબાદે** પોતાને સ્વાધીન લીધો, અને એ રીતે પોતે મોટો કાબુવાળો થયો. તેની ફોજ હવે એક લાખ માણસની થઇ અને નિશાપુર પણ તેને હાથ આવ્યું.

સીનબાદ એટલાથીજ ધરાયો નહિ. તેણે આરબો અને બીજાઓમાં વાત ચલાવી કે "ખલીફે **અબુ મુસ્લમને** કતલ કીધો તે તો સફેદ મુર્ગની સુરતે ઉડી જઇને એક કિલ્લામાં ઇમામ **મેહેદી**ની સાથે બેઠેલો છે, અને તેણે મને એવું કહીને મોકલ્યો છે કે 'આખર જમાનાના ઇમામને માટે તેના દુશ્મનોને કતલ કરવા,' અને તેમ હું કરૂં છું." આ વાત સાંભળીને તમામ સિયાહ લોક ઉશ્કેરાઇને **સીનબાદ**ની બોરદુ થઇ ગયું. વળી બીજી ગમથી જરતોસ્તી લોક બોલવા લાગ્યા કે "અમે ઘણી કેતાબોમાં વાચ્યું છે કે ઇસલામી લોકની સાહેબી હવે પછીથી ઘણા વરસો સુધી કાયમ રહેવાની નથી." એ પછી **સીનબાદ**નો દહાડો બરગસ્તે બેઠો અને આપણે ઉપર જોયું તેમ તે દગાથી કતલ થયો. એ બનાવ પછી તબ્રસ્તાનના હાકમ **ખોરશીદ** ઉપર **મેહેદી મનસુર** ખલીફાએ રએથી કહેણ મોકલ્યું કે "તારા દીકરા **હોરમજને** અમારી તરફ મોકલી આપવો." પણ **ખોરશીદે** તે વિષેના અખાડા કરવાથી મહમદિયાનોની એક ફોજે ધીલાન ઉપર ચહડાઇ કીધી, અને ત્યાંનાં

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લોક **ખોરશીદ**ના જુલ્માતથી કંટાળેલાં હતાં માટે તેઓએ નાચારીથી મુસલમાની દીન કબૂલ કીધી. **ખોરશીદ** ગભરાઇને મોટો ખજાનો તથા પુષ્કળ ખોરાકી સાથ પોતાના કુટુંબ કબીલાને લઇને એક પર્વતના ગારમાં ભરાઇ બેઠો, પણ આરબોએ તેની એ જગાને પણ ઘેરો નાખીને તે માંહેલાં સઘળાં લોકને તાબે કીધાં. **ખોરશીદે** જેહેર ખાઇને આપઘાત કીધા પછી તેની ઓલાદમાંનું કોઇબી પાદશાહી ભોગવી શક્યું નહિ.

હવે આપણ તેના વડવા **જેલ** બીન **જેલાનશાહ**ના બીજા દીકરા **બાદોસ્તાન** અને તેના પાર્સી વંશજો તરફ નજર કરિયે.

ફેસલ ૨—રૂસ્તમદારના પાર્સી હાકમો.

તબ્રસ્તાનના પાર્સી હાકમોનાં વર્ણનમાં આપણે વાચ્યું છે કે **જેલ** બીન **જેલાન**નાં મરણ પછી તેનાં તખ્ત ઉપર તેનો વડો દીકરો **દાબુઆ** બેઠો હતો, જેની જોડે તેના નાના ભાઇ **બાદોસ્તાન**ને બન્યું નહિ તેથી તે રૂસ્તમદાર નામે તબ્રસ્તાનને તાબેના એક પ્રાંતનાં રૂઇયાન શેહેરમાં જઇ રહ્યો, અને ત્યાંનાં લોકનો એટલો બધો તો માનીતો થઇ ગયો કે તેઓ તેના અમલથી ખુશહાલ થયાં. કદાચ તેના વડા ભાઇ **દાબુઆએ બાદોસ્તાન**ને રૂસ્તમદારની સાહેબી આપતી વખ્તે એમ નહિ ધાર્યું હશે કે તે ત્યાંના રહેવાસીઓને વશ કરી લેશે; પણ ખરેખર તો તેમજ થયું. **બાદોસ્તાન** ગોયા રૂસ્તમદારનો સ્વતંત્ર હાકમ હોય તેમ તેણે ૩૫ વરસો સુધી એ પરગણામાં હાકમી ચલાવી, એટલુંજ નહિ પણ એ મુદત પછી તબ્રસ્તાનના પાર્સી હાકમોની મંજુરીની દરકાર વિના તેના વંશજો રૂસ્તમદારમાં રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યા, અને તવારીખનવેશો લખી ગયા છે કે આ પાર્સી હાકમોએ એ પ્રાંતમાં હીજરી સને ૪૦ થી સને ૮૮૧ સુધીનાં ૮૪૧ વરસો તલક રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. **બાદોસ્તાન** બીન **જેલ (ગાવપારે)** નાં મરણ પછી તેનો બેટો સપેહબદ **ખુરજાદ** રૂઇયાન (રૂસ્તમદારનાં પાયતખ્ત) માં તખ્તનશીન થયો. આ હાકમોને 'સપેહબદ'નો ખેતાબ મળેલો જણાય છે અને ઘણા પાર્સી હાકમો એ ખેતાબથી ઓળખાઇ ગયલા છે. **ખુરજાદે** ૩૦ વરસ હાકમી ભોગવી અને તેની પછી તેનો દીકરો **બાદોસ્તાન ૨ જો** તખ્ત ઉપર આવ્યો. આ હાકમના વખ્તમાં આરબ લશ્કરે ઘીલાન તથા રૂસ્તમદારનાં પરગણાઓ ઉપર હુમલા કીધા હતા, જેમને **બાદોસ્તાને** મારી કહાડીને પોતાની બાપિકી સલતનતનો તમામ કબજો લીધો હતો. એ પછી **શેહેરિયાર** (૩૦ વરસ) અને **વંદાઉમેદ** (૩૨ વરસ) નામના હાકમો થયા. **વંદાઉમેદ**ના વખ્તમાં ઇરાનમાં અસલી નામોનેજ પકડી રહેવાનો રવૈયે બહુ તુટી ગયલો જણાય છે, કેમકે તેનાં મરણ પછી જે પાર્સી હાકમ તખ્ત ઉપર આવ્યો તે તેનો દીકરો સપેહબદ **અબદુલ્લા** હતો. ખરેખર એ વખ્તે પાર્સી હાકમોએ જાહેરમાં ઇસ્લામી દીન કબૂલ કરવા સાથ તેવાંજ નામો પણ ધારણ કરવામાં પોતાની સલામતી જોઇ હશે; અને તેથીજ પોતાના શાહજાદાને ઇરાનીને બદલે મહમદિયાન નામ આપવાની છેલા હાકમને ફરજ પડી હશે.

આ વખ્તે બગદાદમાં ખલીફાઓની હાકમી ચાલુ થઇ હતી, જેમના નવાબો તબ્રસ્તાન તથા તેની પડોશના પાર્સી પ્રાંતોમાં આવજા કરતા, કોઇ વાર ચહડાઇઓ લાવતા, અને વળી રાજી થઇને પાછા નિકળી જતા, અથવા થોડીક મુદત સુધી પોતેજ અમલ ભોગવી જતા હતા. પાર્સી લોકો જજીયો અથવા કર આપવાને રાજી થતા તો આ મહમદિયાન સત્તાવાળાઓ તેમની સાથ સુલેહના કોલકરારો કરતા હતા. એથીને ઉલટું, જો પાર્સી લોક તેમ નહિ કરતા તો તેઓ ઉપર જુલ્મ પડતો અને તેથી કંટાળી તેઓ સ્વતંત્ર થવા માટે લડાઇ ઉઠાવતા હતા. એવી અનેક લડાઇઓ ઇરાનમાં પાર્સીઓ અને આરબો વચ્ચે ચાલવી જોઇયે; પણ તેવી એકબી લડાઇનો ભરસેદાર હેવાલ આપણને મળ્યો નથી—બલકે હજી સુધી મારા વાંચ્યામાં આવ્યો નથી. એવી લ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ડાઇઓમાં કેટલીક વખતે આરબોની, તો કેટલીક વખતે પાર્સીઓની ફતેહ થતી હતી. તબ્રસ્તાન ઉપર આરબોના એવા હુમલા ઘણા થયા હતા. એક વખતે હજરત **અલીની** ખેલાફતમાં આવો હુમલો થયો ત્યારે નોનાહીએ નામનું જે શેહર ઇસ્લામીઓને તાબે થઇ ચૂકયું હતું ત્યાંના લોક તબ્રસ્તાનના પાર્સીઓ સાથ મળી ગયા અને સ્વતંત્ર થયા. પણ એ સ્વતંત્રપણું ઝાઝા દિવસ ટકયું નહિ. **અલી**એ **મસ્કલત** નામે એક સરદારને મોટું લશ્કર આપી મોકલવાથી તે કેટલાક રહેવાંસીઓને કતલ કરીને તથા તેમનાં બચ્ચાં છોકરાંને કેદ પકડી લૂટ ચલાવીને ગયો. બીજી વખતે ખલીફ **માઆવીઆ** બીન **અબી સેફીઆના** વખતમાં ઉપલો આરબ સરદાર **મસ્કલત**, જે તબ્રસ્તાની લોકના હેવાલથી જાણીતો હતો તે બીજી મરતબે ૪૦૦૦ માણસોનું લશ્કર લઇને ચહડી આવ્યો, પણ બે વરસો સુધી **ફર્ખાન બુજર્ગ** નામે તબ્રસ્તાનના પાર્સી હાકમે તેની સામે લડાઇ ચલાવીને **મસ્કલત**ને કતલ કીધો અને આરબ ફોજને મારી કહાડી. એ પછી વળી ખલીફ **મરવાન**ના વખતમાં તબ્રસ્તાન ઉપર આરબોનો ત્રીજો હુમલો થયો હતો, અને એ પ્રાંતના પાર્સી હાકમ સપેહબદ **ખોરશીદ**ના વખતમાં છેલ્લો હુમલો થયો તેમાં પાર્સીઓની મોટી હાર થઇને તબ્રસ્તાન આરબોને હાથ ગયું હતું. એ વખતથી એ પ્રાંતમાં આરબોનો દોર અને દીન ચાલ્યાં. જ્યારે રૂસ્તમદારનાં તખ્ત ઉપર આપણે ઉપર વાંચી ગયા તે **બાદોસ્તાન રજો** આવ્યો ત્યારે તબ્રસ્તાનમાં **વંદા** બીન **હોરમજ** નામના એક માજન્દરાની પાર્સીએ સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ઉડાવ્યો અને **બાદોસ્તાન** સાથ મળી જઇને બગદાદના તે વખતના ખલીફનાં ખેશીઓને તબ્રસ્તાનમાંથી હાંકી મેલ્યાં. પણ પાછળથી તબ્રસ્તાનીઓની શિકસ્ત થઇ હતી, એમ મહમદિયાન તવારીખનવેશો જણાવે છે, અને લખે છે કે આરબ હાકમ તબ્રસ્તાનમાં પગભર થયો એટલુંજ નહિ પણ રૂસ્તમદારના પાર્સી હાકમ **બાદોસ્તાન**ને પણ તેણે પોતાને તાબે કરી લીધો. આ પછી પાર્સી રહેવાસીઓ ઉપર આરબો તરફથી પુષ્કળ જુલ્મ પડવા લાગ્યો અને તે તેમને વેઠવો પડયો.

હવે આમાંના કેટલાક બનાવો રૂસ્તમદારના હાકમ સપેહબદ **અબ્દુલ્લા** બીન **વંદાઉમેદ**ના વખતમાં બન્યા હતા, માટે તેમની ટુક નોધ અતરે લેવાની આપણને જરૂર પડી હતી. આ સપેહબદ પછી **ફેરેદુન** નામનો પાર્સી હાકમ તખ્ત ઉપર આવ્યો, જે મજકુર **બાદોસ્તાન રજા**ના બેટા **તેહમુર**ના બેટા **સોહરાબ**ના બેટા **કારન**નો બેટો થતો હતો. પણ એ હાકમે ઝાઝા દિવસ રાજ ચલાવ્યું નહિ. તેના બેટા **બાદોસ્તાન ૩ જા**ના વખતમાં તબ્રસ્તાનના આરબ સરદારો વચ્ચે મોટી લડાઇ ચાલી, જેમાં આ પાર્સી હાકમે **દાઇએ કબીર** નામે સરદારને મદદ આપવાથી તે પોતાના હરીફ ઉપર ફતેહ પામ્યો હતો. એ મારામારીની કેફિયત સાથ આપણને કામ નથી. ૩ જા **બાદોસ્તાન**નો દીકરો સપેહબદ **શેહરિયાર** રૂસ્તમદારનાં તખ્ત ઉપર બેઠો તે વખતે તબ્રસ્તાનમાં સામાની વંશની ચહડતી થવાથી તે અને તેના વારેસોએ એ વંશની તાબેદારી કરવા માંડી. **હેમદ** બીન **ઇસ્માઇલ સામાની** નામે અમીર બોખારા અને ખોરાસાનમાં હાકમી કરતો હતો, તેણે તબ્રસ્તાન ઉપર **સૈયદ હોસન**ને ચહડાઇ લાવેલો જોઇને તેની સાથ લડાઇ કરી પોતે ફતેહ પામ્યો, અને દિલમના પાર્સી લોકોને **સૈયદ હોસને** વટલાવ્યા હતા તેમનાં લશ્કરને મારમારીને આ સામાની અમીરે પોતાનાં વંશનો પાયો નાખ્યો. **શેહરિયારે** ૧૫ વરસ હાકમી કીધા પછી તેનો દીકરો **બરૂસંદાન** રૂઇયાનનાં તખ્ત ઉપર બેઠો. એ વખતે તેમજ તેની આગમજ અને પછવાડે ઇરાનમાં મહમદિયાન હાકમો વચ્ચે ભારી લડાઇઓ ચાલી જતી હતી, અને આપણા પાર્સી હાકમો માત્ર તાબેદાર અમીર સિવાય બીજો કશો દમામ યા બળ ધરાવી શકતા ન હતા. જે ટોળીની ચહડતી થાય તેની તેઓ તાબેદારી કરતા હતા,

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અને તેમ કરવા સિવાય તેમની સોડે બીજો કશો ચારો હતો પણુ નહિ. **બરૂસંદાન**ના વખતમાં જ્યારે ખોરાસાનીઓ અને બીજા પ્રાંતના મહમદિયાન હાકમો વચે યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે ખોરાસાનીઓનો માર ખાઇને તબ્રસ્તાનનો હાકમ રૂસ્તમદાર તરફ નાસી ગયો. ત્યાં તેને પાર્સી હાકમે મદદ આપી હતી; પણુ હાકમ **બરૂસંદાન** એ સમયે પોતાનું રાજપાટ ત્યાગ કરી બેઠો હતો અને તેને બદલે રૂસ્તમદારની હાકમી **શેહેરિયાર** બીન **જમશીદ** નામનો અમીર ચલાવતો હતો. આ ધણીએ પોતાને આશ્રે આવેલા તબ્રસ્તાનના હાકમ **દાઇએ સગીર**ને એકદમ પકડીને ખોરાસાનીઓને હવાલે કરવા માટે એક કિલ્લામાં કેદ કીધો, જ્યાંથી તેના છુટા થવા પછી તેણે બીજું લશ્કર ભેગું કરીને રૂસ્તમદારના હાકમની પુઠ પકડી અને બીચારા રાજ્ય છોડી બેઠેલા **બરૂસંદાન**ને કતલ કીધો.

તેને ઠેકાણે હાકમી કરનાર અમીર **શેહેરિયાર** બીન **જમશેદ** દુશ્મનોના સપાટામાંથી છટકી ગયો, અને ૧૨ વરસો સુધી અમલ ભોગવીને મરણ પામ્યો. તેની પછીની હાકમી તેના મહમદિયાન નામ રાખનાર દીકરા **અબુફ્ઝલ મોહમદ**ની હતી. એ હાકમની હકુમતને ૧૪ મે વરસે તેને માજન્દરાનના ડુંગરોના પાર્સી હાકમ **સપેહબદ શેહેરિયાર** બીન **દારા** સાથ મોટી લડાઇ ઉઠી, જેમાં બંને પાર્સી હાકમોએ પોતાની મદદે મહમદિયાન હાકમોને બોલાવ્યા, અને એ રીતે એ રસભરી લડાઇનું શેવટ એ આવેલું દિસે છે કે રૂસ્તમદારના પાર્સી હાકમોની ૮૪૧ વરસની લાંબી મુદતની સિલસિલાબંધ ચાલુ રહેલી હાકમી ખતમ થઇ, અને ત્યાંથી ધીમે ધીમે પાર્સી દીનની જોડે પાર્સી દોર પણુ ગૂમ થઇ ગયો.

ફસલ ૩—માજન્દરાનના પાર્સી હાકમો.

પહેલો તબકકો.

(ઇસ્વી ૬૬૫ થી ૧૦૧૭ સુધી.)

આપણે ઉપર જોઇ ગયા છિયે કે આરબોનો ધસારો આવ્યો ત્યારે માજન્દરાનના લોકોએ તેમને પાંચ લાખ દિર્હમનો જજીયો આપતો કરીને પોતાનું સ્વતંત્રપણું વેચાતું લેવાનું પસંદ કીધું હતું. આ રીતે તેઓએ, તેમજ તેમની જોડે માજન્દરાનના લોકોએ, આરબોની ઇરાની ફતેહ પછી એક સદી સુધી પોતપોતાનો સ્વતંત્ર કારોબાર પોતપોતાના પાદશાહોનાં વડાપણાં હેઠલ ચાલુ રાખીને જરતોશ્તી મજહબ સાચવી રાખ્યો હતો; અને તેમનું રાજદ્વારી સ્વતંત્રપણું તો સફાવી ટોળાના હાથ ઉપર છેક ૧૬ મી સદીમાંજ નાશ પામ્યું હતું. હવે તબ્રસ્તાનના પાદશાહો સ્વતંત્ર હતા તે તેમના ખાસ સિકાઓ ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે. આ સિકાઓ પાડવાનું તેઓએ કયાં સુધી ચાલુ રાખ્યું હતું તે જણાયું નથી, પણ ૮૦ વરસો સુધીના સિકાઓ તો યુરોપિયન ઓલ્માઓએ મેળવીને તેમનો સંગ્રહ કીધો છે. આ સિકાઓ દરેક પાદશાહ જેમ તખ્તે બેસતો ગયો તેમ પડાવતો ગયો હોય એમ નથી, પણ તેઓને તબ્રસ્તાનીઓની આરબોથી અલગ પાદશાહીના એક નવા સને દાખલ પડાવેલા જણાયછે, કેમકે તેમના પહેલા સિકા સાસાની પાદશાહી ગયા પછી ઇસ્વી ૬૫૧ થી પડાવેલા જાહેર થયાછે. એક ચીનાઇ લખનાર મુજબ તબ્રસ્તાનના હાકમોનું પાયતખ્ત બાલફરૂજ (અથવા બાલફ્રશ) ખાતે હતું, જે શેહેર આમલ અને સારીના કસ્બાઓની વચે આવેલું હતું. માજન્દરાન તે અસલી હીર્કેન્યા અથવા વેહરકાનનો પ્રાંત છે, જેનું હાલ જમાનાનું મુખ્ય શેહેર સારી ગણાયછે, જે અસલનાં જાદ્રાકાર્ટાનું આજનું નામછે. અસલ જયાં આતશકદેહ હતાં ત્યાં પાછળથી કબરો, રોજાઓ, અ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ને મસ્જીદો બંધાયલી મનાયછે. હવે આપણુ આ પ્રાંતનાં રાજ્યની હકીકત વાચીશું.

મહમદિયાન તવારીખનવેશોના જણાવ્યા પ્રમાણે માજન્દરાનમાં હાકમી ભોગવી ગયલા પાર્સી હાકમોના ત્રણ તબક્કા પડેલા છે. તેઓ ઇસ્વી ૬૬૫ થી ૧૩૪૯ સુધીના ૭૦૫ વરસો લગણ એ પ્રાંતમાં મોટો કાબુ ભોગવી ગયા હતાં. તોપણુ આ આખી સાત સદીઓને દરમયાન કોઇ કોઇ વખ્તે મહમદિયાન સૈયદો અને બગદાદના ખલીફાઓના ગુમાસ્તાઓ માજન્દરાનમાં કાબુ મેળવીને હાકમી કરતા હતા, જે વખ્તે હકદાર પાર્સી હાકમોને બેસીને જોયા કરવું પડતું હતું. પહેલા તબક્કાના ૧૪ હાકમો હતા, જેઓએ એકંદર ૩૧૨ વરસો સુધી પાદશાહી કીધી હતી. તેઓ **બાવંદની** ઓલાદના કહેવાયછે, એટલામાટે કે ઇરાનના સાસાની તબક્કાના પાદશાહ **કોબાદ** બીન **ફીરોજના** બેટા **કીઉસ** (કાઉસ) ના બેટા **શાપુરના** બેટા **બાવથી** તેઓ ઉતરેલા હતા. **કાઉસનાં** મરણ પછી તેનો દીકરો **શાપુર** પોતાના કાકા **આદેલ નોશીરવાનની** હજુરમાં રહ્યો, અને પછી પાદશાહ **હોરમજના** વખ્તમાં તેનો વાંકો થવા બાદ તેનો દીકરો **બાવ** પાદશાહ **ખુસરો પર્વીજના** વખ્તમાં તેને તાબે રહીને ઇસ્તખ્ર, આજરબાઇજાન, એરાક અને તબરસ્તાનની હકુમત કરવા લાગ્યો અને પોતાનું મુખ્ય મથક માજન્દરાન ખાતે તેણે રાખ્યું. આમ તેણે **ખુસરોની** બીજી બેટી રાણી **આર્જેમીદોખ્તના** અમલ સુધી હકુમત ચલાવી. એક વખ્તે રાણીએ તેને પોતાની હજુરમાં બોલાવ્યો ત્યારે **બાવે** તુંદીથી એવો ઉતર દીધો કે "ઓરત પાદશાહ આગળ હું મર્દ મારૂં સર નમાવનાર નથી." આ પછી **બાવે** સઘળી હકુમત છોડી દીધી અને આતશ બેહેરામમાં બેસી હકતાલાની બંદગીમાં મશગુલ થયો. એમ કરતાં ઇસ્વી ૬૫૧ માં ઇરાનનો છેલ્લો પાદશાહ **યજદેજર્દ શેહેરિયાર** કતલ થયો ત્યારપછી માજન્દરાનના અકાબરોએ **બાવને** આતશ બેહેરામનાં મકાનમાંથી બહાર કહાડયો અને તે પ્રાંતની પાદશાહી પાછી તેનેજ સ્વાધીન કીધી. આ નવી હકુમત બુઢા **બાવે** ૧૧ વરસો સુધી ચલાવી અને એક દીને **વલાશ** નામે દુશ્મને આ બુજર્ગ હાકમની પિઠ ઉપર કપટથી એક ઈંટ છુટી મારવાથી **બાવ** સખ્ત જખમી થયો અને મરણ પામ્યો. આ ખૂન કરવાની **વલાશની** મતલબ હાકમી લેવાની હતી, અને **બાવનો** દીકરો **સોર્ખાબ** નાની ઉમરનો હતો[1] તેને લઇને જ્યારે તેની મા નાસી ગઇ ત્યારે **વલાશ** તખ્ત ઉપર બેઠો.

સોર્ખાબને લઇને તેની માએ એક વિશ્વાસુ બાગબાનના ઘરમાં આશ્રો લીધો હતો, જ્યાં તેણે તે નાના શાહજાદાને છુપ્યો પાળીને ઉછાર્યો. એક દિને ગવલા નામે ગામના એક ધણીએ **સોર્ખાબને** પિછાન્યો અને તેને તેની માતા જોડે ગામમાં લઇ જઇ, ત્યાં કારન નામનાં ડુંગરનાં લોકને ભેગાં કીધાં અને તેઓ આગળ **સોર્ખાબના** હકની લડત ચલાવીને તેમને તેની તરફમાં લીધાં. એ પછી આ સઘળાંઓએ એક વખ્તે **વલાશ** ઉપર શબેખૂન લઇ જઇ તેના ટુકડા કીધા અને **સોર્ખાબને** માજન્દરાનનાં તખ્ત ઉપર બેસાડયો. તવારીખનવેશો લખે છે કે એ વખ્તથી યાને આ બનાવ **વલાશે** ૭ વરસ હકુમત ચલાવ્યા બાદ ઇસ્વી ૬૮૩ માં બન્યા હતા ત્યારપછી, છેક સાત સદીઓ સુધી કોઇબી પાદશાહ **બાવની** ઓલાદને નાબુદ કરી શકયો ન હતો. જોકે એ મુદતમાં ઘણી વખ્તે માજન્દરાનના પ્રાંતની હાકમી **બાવના** ખાનદાનીઓના હાથમાંથી જતી રહી હતી અને પછી પાછી તેમના હાથમાં આવી હતી; તોપણ માજન્દરાનના પહાડી મુલકની પાદશાહી **બાવની** ઓલાદના હાથમાંજ રહેલી હતી અને તે સ્વતંત્ર હકુમત હતી. આ કારણને થકી એ પાર્સી હાકમોને "મલુક-અલ-જબાલ" યાને "ડુંગરોના

---

૧ બાવ જ્યારે અતિ જૈફ હતો ત્યારે તેનો બેટો નાની વયનો હોય નહિ. આ સોર્ખાબ તેનો બેટો નહિ પણ નબીરો હોવો જોઇયે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પાદશાહો ” ને નામે ઓળખતા હતા. શાહજાદા **સોર્ખાબે** માજન્દરાનની હકુમત ૩૦ વરસો સુધી ચલાવી હતી. તેની પછી તેનો દીકરો **મર્દાન** ૪૦ વરસો રાજ્ય કરી ગયો, અને **મર્દાન**ની પછી **સોર્ખાબ** બીન **તેહરાન** તખ્ત ઉપર આવ્યો, જેણે ૨૦ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. એ પછીનો હાકમ સપેહબદ **સર્વીન** બીન **સોર્ખાબ** બીન **મર્દાન** હતો, જેની હકુમતની મુદત ૨૫ વરસોની હતી. આ હાકમ **સર્વીન**ને માટે લખેલું છે કે તેણે ડુંગરોના એક ઉમરા નામે **વંદા** બીજા **હોરમજ** સાથ એતેફાક કરીને તથા રૂસ્તમદારના હાકમની કુમક લઇને તબ્રસ્તાનમાં જે જે આરબ ઉમરાઓ હતા તેમને સાંથી મારી કહાડયા હતા. **સર્વીન** પછી તેના દીકરા **કારન**નો બેટો **શેહેરિયાર** તખ્ત ઉપર આવ્યો, જેનાં ૨૮ વરસો પુરાં થવા બાદ તેનો દીકરો **જાફર** (મહમદિયાન નામ સાથ) તખ્તે બેઠો, જેણે ૧૨ વરસો રાજ્ય કીધા બાદ તેના ભાઇ **કારને** ૩૦ વરસો સુધી હકુમત ચલાવી.

મહમદિયાન તવારીખનવેશો આપણને જણાવે છે કે **બાવંદ**નાં વંશના પહેલા તબક્કાના હાકમોમાંથી જેણે પહેલવહેલી ઇસ્લામી દીન કબૂલ રાખી તે **કારન** નામનોજ એક હાકમ હતો. **કારન**ના બે દીકરાઓ (**સોર્ખાબ** અને **કારન**)માંના પહેલાના બેટા **રૂસ્તમે** પોતાના બપાવાનાં મરણ પછી તબ્રસ્તાનમાં ૨૯ વરસો સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું. એ વખ્તે **રાફેય** બીન **હેર્સમ** નામે એક મહમદિયાન તબ્રસ્તાનમાં ઇસ્લામી દીન ચાલુ કરવાની મતલબથી એક મોટું લશ્કર લઇ આવ્યો. **રૂસ્તમ** આ આરબ સરદાર સાથ મળી ગયો, પણ તેની જોડે **રૂસ્તમ**ની દોસ્તી લાંબો વખ્ત સુધી ટકી નહિ રહ્યાને લીધે એક દિને **રાફેયે** **રૂસ્તમને** પકડીને એક કિલ્લામાં કેદ કીધો, જ્યાં તે મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો દીકરો **સર્વીન** ઇરાનના તે વખ્તના સામાની તબક્કાના પાદશાહની મદદ લઇને પોતાના બાપના મુલ્કનો ધણી થઇ બેઠો, અને ૩૫ વરસો સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું. તેના દીકરા સપેહબદ **શેહેરિયાર**નો અમલ ૩૭ વરસોનો હતો. તેની પછી **દારા** બીન **રૂસ્તમ** ડુંગરોનો હાકમ થયો, જેનાં ૮ વરસો પછી તેના દીકરા સપેહબદ **શેહેરિયારે** ૩૫ વરસો સુધી હકમત ચલાવી. જોકે આ હાકમની મદદથી **કાબુસ** બીન **વસમગીર** ગોર્ગાનનો હાકમ થયો હતો તોપણ તે નિમકહરામ હાકમે **શેહેરિયાર**ને કેદ કરી કતલ કીધો, જેથી **બાવંદ**ની ઓલાદના પહેલા તબક્કના પાર્સી પાદશાહોની હાકમીની આખર આવી, અને **કાબુસ** **શેહેરિયાર**ને મારીને માજન્દરાનનો હાકમ થઇ બેઠો.

બીજો તબક્કો.

(ઇસ્વી ૧૦૭૪ થી ૧૨૧૦ સુધી.)

છેલા તબક્કાની પાદશાહી ખતમ થવા બાદ અર્ધી સદીથી વધારે વરસો ગુજરી ગયા પછી બીજા તબક્કાની હકુમત શરૂ થાય છે. આ સઘળાં વરસો સુધી માજન્દરાનમાં પાર્સી હાકમોની હાકમી ન હતી, તોપણ તેમનું વંશ તદ્દન નાબુદ થયલું જણાતું નથી. તેઓ પાર્સી યા મહમદિયાન નામ ધરાવ્યા છતાં હજીબી પોતાના બાપદાદાઓની પાદશાહીને માટે તલપી રહેલા હતા, અને તે મુજબ પહેલા તબક્કના છેલા પાર્સી હાકમ **શેહેરિયાર** બીન **દારા**ના એક નબીરા **હીશામ ઉદ દવલા**એ ઇરાનના સલ્જુકી ટોળાના પાદશાહોના વખ્તમાં પોતાના નયાગાનોનો માજન્દરાનનો મુલ્ક પાછો હાથ કરી લીધો, અને ઇસ્વી ૧૦૯૨નાં વરસમાં જયારે **સુલતાન મલેક** સલ્જુકી મરણ પામ્યો અને તેના વારેસોમાં માંહોમાહેનો ફિતનો ઉઠયો તે વેળા **હીશામ ઉદ દવલા**ની જાહોજલાલી અને લશ્કરનો મોટો વધારો થઇ પડયો હતો. **હીશામ ઉદ દવલા** પહેલા તબક્કાના છેલ્લા હાકમ સાથ આ મુજબ નીસબત ધરાવે છેઃ—છેલો હાકમ **શેહેરિયાર** બીન **દારા**, તેનો બેટો **સોર્ખાબ**, તેનો બેટો

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કારન, તેનો બેટો **શેહેરિયાર** અને આ **શેહેરિયાર** દીકરો **હીશામ**; એટલે જે પહેલા તબકાના છેલા હાકમ **શેહેરિયાર**ની પાંચમી પહેડીએ **હીશામ** આવે છે. પાછળથી જ્યારે સુલતાન **મોહુમદ** એરાકનાં તખ્ત ઉપર આવી બેઠો, ત્યારે તેને **હીશામ** ઉદ **દવલા** સાથ અણબનાવ થયો અને તેણે **સંકર** નામે એક બોખારી સરદારને ૫૦૦૦ સવાર આવીને **હીશામ** ઉદ **દવલા**ની સામે માજન્દરાન તરફ લડવા મોકલ્યો. **હીશામ**ને આ મોટી ફોજ સામે કમર બાંધવાની તાકત નહિ હોવાથી તેણે સારી શેહેરની પનાહ પકડી, અને જ્યારે **સંકર** છેક નજદીક આવી લાગ્યો ત્યારે **હીશામે** કાળું તાજ પહેરીને સારીના કિલ્લા ઉપર દેખાવ દીધો, અને પોતાનાં લશકરને બુલંદ આવાજથી પોકાર મારીને ઉલટ આપી કે "તમોમાંથી જે શૂરો ધણી આજ રોજે લડાઇનાં મેદાનમાં **સંકર** ઉપર ફતેહ મેળવશે તેને મારૂં તખ્ત મળશે." આ ઉપરથી **હીશામ**ના વડા શાહજાદા **નજમ** ઉદ **દવલા**એ ઉત્તર દીધો કે "તે ધણી હું પોતે છું, જે દુશ્મનનાં લશકરને વેરાન કરી શકે!" આ પછી **નજમ** ઉદ **દવલા** દુશમનોની સામે લડવા ગયો અને **સંકર** બોખારીને માર મારીને નસાડી મેલ્યો, તથા તેની ફોજમાં ઘણાઓને કતલ કીધા, જખમી કીધા અને કેદ પકડયા. **સંકર** નાસીને ઇસ્ફાહાન ખાતે સુલતાન **મહુમદ**ને જઇ મળ્યો, જેણે સઘળી હકીકત સાંભળી લઇને પાર્સી હાકમ **હીશામ** ઉદ **દવલા** ઉપર કહેણુ મોકલ્યું કે તે જો સુલતાનની તાબેદારી કબૂલ રાખે અને પોતાના એક દીકરાને બોળમાં આપે તો સુલતાન માજન્દરાનમાં **હીશામ**ની હાકમી કબૂલ રાખે. **હીશામે** એ વાત કબૂલ રાખી, અને સુલતાનની એક શાહજાદી પોતાના બેટા સાથ પરણાવી આપવાની માંગણી કીધી. સુલતાન **મહુમદે** એ વાત કબૂલ કીધી અને **હીશામે** પોતાના નાના બેટા **આલા** ઉદ **દવલા**ને ૧૦૦૦૦ સવારો આપીને સુલતાનની બહેનની પોતાના વડા ભાઇ **નજમ** ઉદ **દવલા**ના નેકાહ માટે માંગણી કીધી, અને તેણીને લઇને તે પાછો માજન્દરાન ખાતે આવ્યો. ત્યાં આ બંને ભાઇઓ વચે અણબનાવ થયો, અને તેઓ એકેક સાથ લડવા તૈયાર થયા. **આલા** ઉદ **દવલા** ખોરાસાનના હાકમ **સંકર**ની મદદ લેવા દોડયો. **સંકર**ની મતલબ **આલા**ને મદદ કરીને પછી માજન્દરાનનો પ્રાંત પોતે પચાવી બેસવાની હતી, માટે તેણે આ તક હાથ ધરી.

હીશામ ઉદ **દઉલા** ૩૭ વરસો સુધી રાજ્ય કરીને ૮૦ વરસની બુજર્ગ ઉમરે મરણ પામ્યો અને માજન્દરાનનું તખ્ત તેના વડા દીકરા **નજમ** ઉદ **દઉલા**ને મળ્યું. આ હાકમનો અમલ જુલ્માત ભરેલો હતો. ૮ વરસો સુધી તેની હાકમી ચાલવા બાદ તેનો દીકરો **રૂસ્તમ** તખ્ત ઉપર આવ્યો. તેનો કાકો **આલા** ઉદ **દવલા** આ સઘળો વખત સુધી ખોરાસાનમાં **સંકર**ની પનાહ હેઠલજ પડી રહ્યો હતો, જેણે હવે તેને મદદ આપવાના અખાડા કરવાથી એક દિને **આલા** ત્યાંથી નહાસીને સુલતાન **મોહુમદ**ને જઇ મળ્યો, જેણે તેની દયા ખાઇને તેના ભત્રિજા તથા માજન્દરાનના હાકમ **રૂસ્તમ** ઉપર હુકમ મોકલ્યો કે તેણે સુલતાનની હજુરમાં આવવું, કેમકે તેના બાપનો મુલ્ક સુલતાન **રૂસ્તમ** તથા **આલા** ઉદ **દવલા**ને વહેંચી આપવા માંગે છે. **રૂસ્તમ** પોતાના બાપના મુલ્કનો હકદાર વારેસ હતો માટે પ્રથમ તેણે સુલતાનની હજુરમાં જવાની ના પાડી, જે ઉપરથી સુલતાને **આલા**ને મોટું લશ્કર આપીને **રૂસ્તમ**ને શિક્ષા કરવા મોકલ્યો. આ ઉપરથી **રૂસ્તમ** સુલતાનની હજુરમાં ગયો, જ્યાં તે ખાપડાને સુલતાનની બહેને (જેણી **રૂસ્તમ**ના પિતા **નજમ** ઉદ **દવલા**ની ઓરત હતી તેણીએ) જેહેર દઇને મારી નાખ્યો. આ સ્ત્રીને **આલા** ઉદ **દવલા** સાથ નિસ્બત હોવાથી તેણીની આમ કરવાની મતલબ **રૂસ્તમ**ને માર્ગમાંથી કહાડી નાખીને **આલા**ને મજન્દરાનનું તખ્ત

અપાવી પોતે તેની રાણી થવાની હતી. પણ **રૂસ્તમ**નાં ખૂનથી સુલતાન **મોહમદ**ને ભારે ગુસ્સો ઉપજ્યો. તેણે **આલા**ને માજન્દરાનનું તખ્ત આપવાની ના પાડી, અને **રૂસ્તમ**નાં ખૂનમાં તેબી શામેલ છે એમ સમજીને તેને પોતાને કેદ કીધો. તોપણ એ પછી તુરતજ સુલતાન મરણ પામ્યો અને તેનો દીકરો **મેહેમુદ** તખ્તનશીન થયો, જેણે **આલા** ઉપર રેહેમ કરીને તેને કેદખાનેથી છોડયો, પોતાની ફુઇ જે ખૂનના વાંકમાં આવી હતી તેણી સાથ તેના નેકાહ કરી આપ્યા, અને તેઓ બંનેને માજન્દરાનની હાકમની સોંપી. **આલા**એ ૨૧ વરસો સુધી રાજ્ય કીધું. તેને રક્તપિતનો આજાર હોવાથી ૬૦ વરસની ઉમરે તેણે તખ્ત છોડીને પોતાના દીકરા **શાહગાજી રૂસ્તમ**ને સોંપ્યું અને પોતે ગોસેનશીન થયો. **શાહગાજી રૂસ્તમ** સખી, દાનાઇવાળો અને મર્દાનો હતો. ૨૪ વરસો સુધી હાકમી કરીને તે મરણ પામ્યો ત્યારે **હુસન** નામે તેના દીકરાએ ૯ વરસો સુધી હકુમત કરીને પોતાના ખેશીઓ અને દરબારી અને બીજાઓને નાહક કતલ કીધા. તેના આ જુલ્માતને લીધે તેનું ખૂન થયું અને **અર્દશીર** નામે તેનો એક નજદીકનો ખેશી તખ્ત ઉપર આવ્યો. જેના દાદ ઇનસાફને માટે મહમદિયાન લખનારાઓ ઘણી તારીફ કરી ગયા છે. આ હાકમનો અમલ ૩૪ વરસોનો હતો, જે પછી માજન્દરાનના પાર્સી હાકમોના બીજા તબક્કાની મુદત પુરી થાય છે.

ત્રીજો તબક્કો.

(ઇસ્વી ૧૨૩૯ થી ૧૩૫૪ થી સુધી.)

બીજા તબક્કાની હકુમત પછી ૨૯ વરસે માજન્દરાનમાં ત્રીજા તબક્કાના પાર્સી હાકમોનો દોર શરૂ થયો હતો. એ તબક્કાનો પહેલો હાકમ **હીશામ ઉદ દવલા અર્દશીર** નામનો હતો, જેની વંશાવળી મહમદિયાન તવારીખનવેશો આ મુજબ આપેછે:—**હીશામ ઉદ દવલા અર્દશીર** બીન **ગફવાર** બીન **રૂસ્તમ** બીન **દારા** બીન **શેહેરિયાર** બીન **કારન** બીન **શીરોએ** બીન **સોર્ખાબ** બીન **મેહેરદાદ** બીન **સોર્ખાબ** બીન **બાવ**. આ **બાવ** તે બાવંદના તાયફાનો વડો હતો, જેની હકીકત આપણે આગળ વાંચી છે. હવે આ **હીશામ ઉદ દવલા અર્દશીરે** ઇસ્વી ૧૨૩૯ માં તુરાનના પાદશાહોના જુલ્માત અને બેદાદીમાંથી પોતાના બાપદાદાઓના મુલ્કને છુટો કરવાની મતલબથી સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ઉડાડયો અને પોતે માજન્દરાનનો ધણી થઇ બેઠો, અને તેની પછી તેની ઓલાદના ૭ શાહજાદાઓ અમલ કરી ગયા. એ સઘળા અમલની મુદત ૧૧૫ વરસોની હતી. મોગલ લોકે તબરસ્તાનના પ્રાંતને તારાજ કીધો હતો તેને પાછો આબાદ કરીને **હીશામ ઉદ દવલા અર્દશીરે** આમલ શેહરને પોતાનું પાયતખ્ત બનાવ્યું. અવલથીજ પાયતખ્ત શેહેર સારી હતું, પણ એ શેહેરને **જંગીઝખાન**ના ઉમરાઓએ વખ્તે વખ્તના ઉપદ્રવથી ખરાબ કરી નાખ્યું હતું, માટે **અર્દશીરે** એ શેહેરને પડતું નાખ્યું. તેનો એલકાબ "અબુ અલ મુલ્ક" (દેશનો પિતા) હતો. તેણે ૧૨ વરસો સુધી રાજ્ય કરવા પછી તેનો દીકરો **મોહમદ** 'શમ્સ ઉલ મલુક'નો ખેતાબ લઇને તખ્ત ઉપર બેઠો. વાંચનારને વખ્તે વખ્ત જણાવવાની કશી અગત્ય નથી કે આ તેમજ બીજા શાહજાદાઓ જાતે પાર્સી હોવા છતાં માત્ર તેમનું નામ મહમદિયાન રખાતું હતું **મોહમદ**ના વખ્તમાં **હુલાકુખાને** માજન્દરાન ઉપર હુમલા કીધા, જેને **મોહમદે** પ્રથમ રૂસ્તમદારના હાકમની મદદથી મારી કહાડયો, પણ પાછળથી મોગલોની તલવારનો **મોહમદ** ભોગ થઇ પડયો. તેની પછી તેના ભાઇ **અલા ઉદ દીન અલી**એ બે વરસ રાજ્ય કીધું. ત્યારબાદ **તાજ ઉદ દવલા યજદેજર્દ** બીન **શેહેરિયાર** બીન **અર્દશીર** પોતાના કાકાનો બેટો થઇ તખ્ત ઉપર આવ્યો. આ શાહજાદાને માટે લખે છે કે તેણે આમલ શેહેરમાં ૭૦ મદરેસાઓ સ્થાપી હતી અને રાજ્યને ઘણું

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આબાદ કીધું હતું. તેનાં ૨૩ વરસો પુરાં થવા પછી તેના દીકરા **નસીર ઉદ દઉલા શેહેરિયારે** ૧૬ વરસો સુધી રાજ્ય કીધું. એ પછી **તાજ ઉદ દવલાનો** બેટો **રકન ઉદ દવલા શાહ કેખુસરો** તખ્તનશીન થયો, એના વખ્તમાં તુરાનીઓનો ઉપદ્રવ વધી પડવાથી તેણે પોતાના કુટુંબ કબીલાને રૂસ્તમદારમાં એક ગામ ખરીદીને ત્યાં મોકલાવી દીધો. તેના ૬ વરસના અમલ પછી તેનો ભાઇ **ફખ્ર ઉદ દઉલા હોસન** હાકમ થયો. માજન્દરાંનનો તે છેલ્લો પારસી હાકમ હતો. તેના વખ્તમા મોગલોનું તુફાન વધી પડયું અને **કેઆ અફ્રાસિયાબ** નામે સરદારે દગો કરીને આ છેલા હાકમને પોતાના એક દીકરા પાસે કતલ કરાવ્યો. એ બનાવ ઇસ્વી ૧૩૫૪ માં બન્યો હતો.

ભાગ ૧૩

તવારીખે ઈસ્લામીઆને ઈરાનઃ

યાને

યઝદેજર્દ શેહરિયાર પછી આજ સુધી ઇરાનમાં ચાલેલી ઇસ્લામી હકુમતનો ઇતિહાસ.

બાબ ૩૩.

ઈરાનમાં ઈસ્લામી અમલ—૧.

૧—કુરેશ ટોળો—તેમાં તડાં—હજરત મોહમદની દીન—તેના પછીના ખલીફાઓ—હજરત અલી—તેના બેટાઓ—ખલીફ મોઆવયેહ—તેના નબીરાએ મારેલો તાનો—મરનાર ખલીફોની લાશ ઉપર એજાબ—પાર્સીઓની સ્વતંત્ર થવાની કોશેશો—તેમનો સમુળો નાશ—ખલીફાઓનું નવું પાયતખ્ત બગદાદ—હારૂન અલ રશીદ—તેનો પાર્સી વજીર જાઅફર—તેના બાપનો બપાવો બહ્‌ખનો મુબદ હતો—તેના વડવાઓ ઉપર ખલીફોની મેહેરબાનગી—જાઅફર ઉપર હારૂનની અત્યંત મેહેરબાની અને તેનું બહુજ દુઃખ ભરેલું પરિણામ—ખલીફ મામુનનો વિદ્યાભ્યાસ—પાર્સીઓ ઉપર તેની મેહેરબાનગી—ખેલાફતનું શેવટ.

૨—ખલીફની સત્તાની પડતી—બગદાદ ઉપર એક કંસારાની ચહડાઈ—ઈરાનમાં સફારી તથા સામાની વંશની સ્થાપના—સામાની પાદશાહ ઈસ્માઈલ—તેના વારેસો—એક માછી સ્થાપકનું દીલમી વંશ—ગજ્નવી વંશવાળો સુલતાન માહમુદ—ઈરાનમાં તુરકસ્તાનીઓનો દોર—અલ્પ અર્સલાનનો રૂડો અમલ—મલેકશાહ સલ્લજુકી—તેનો વજીર નીઝામ ઉલ મુલ્ક—ઉમર ખૈયુમ, વજીર અને હસન અસ સબાહ—મલેકશાહની જાહોજલાલી—ઈરાનમાં અફડાતફડી—"હાશીશીન" નામની એક ખુની ટોળકીનો દોર—જંગીજખાનનાં ઘાતકી કામો—ખલીફની સત્તાનો નાશ—હુલાકુખાનનો વિદ્યાભ્યાસ તરફ ચહા—મુસલમાનોના કટા શત્રુ પાદશાહો—મોગલ વંશનો ભલો અમલ—તીમુરલંગ—તેની લડાયક જીંદગી—તેનાં શરૂઆતનાં પરાક્રમો—ઈરાનમાં તેની ખૂનરેજી—તેના વારેસોનાં ભલાં કામો—"કાળાં મેંઢાં" અને "સફેદ મેંઢાં" નામના ટોળાઓ—બાબર—તીમુરના વંશનું શેવટ—સુફી વંશ—અસલી પાર્સીઓની મિશ્રિત હાલત.

ફસલ ૧—હજરત મોહમદ અને તેના જાયનશીન ખલીફાઓ.

હજરત **મોહમદ** કુરેશ ટોળામાંનો હતો. ૬ઠી સદીની અધવચે એ ટોળાનો હાકમ **અબ્દ મનાફ** નામનો હતો, જેના ચંદ્રના જેવા ખુબસુર્ત ચેહરાને લીધે તેને 'અલ કમર'ની ઉપમા મળી હતી. મક્કા તેનું પાયતખ્ત હતું, જે ઉપર એક હબસી સરદાર ચહડાઇ લાવ્યો, પણ **અબ્દ મનાફ**ના બેટા **હાશીમે** બહુ જવાંમર્દી દેખાડીને તેને મારી કહાડયો. આ કામથી કુરેશ ટોળામાં **હાશીમ** અને તેના વંશજો મોટું માન ધરાવતા થયા. પણ **અબ્દ મનાફ**નો એક નબીરો **ઓમેયાહ** નામનો હતો, તેના વંશજોની હરીફાઇને લીધે કુરેશ ટોળામાં બે તડાં પડયાં. **મોહમદ હાશીમ**નાં ખાનદાનનો નબીરો હતો. તેનો જન્મ મુફલેસીમાં થયો હતો, પણ પોતાનાં હાશીમી ખાનદાનમાં તેણે પોતાનાં બુદ્ધિબળથી નામ મેળવ્યું. તેણે પેગામ્બરીનો દાવો કીધો તે વખ્તે કુરેશ ટોળાનું વડપણ **ઓમેયાહ**ના નબીરા **અબુ સુફયાન**ના હાથમાં હતું. **મોહમદે** પોતાના પિત્રાઇ **અલી, અબુ બક્ર** (જે પાછળથી તેનો સસરો થયો હતો), **ઑમર, ઉસ્માન, સાઅદ,** વગેરે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઘણાએક આગેવાનોને પોતાની નવી દીનમાં દાખલ કીધા, જે વાત ટોળાના જુના વિચારના બુજર્ગવારોને ગમી નહિ; અને **અબુ સોફ્યાન** તો વિરૂધ પક્ષનો હતોજ માટે તેણે **મોહુમદની** ટોળકી સામે લડવાની કમર બાંધી.

મોહુમદ (જેનો અર્થ 'સ્તુત્ય' અથવા 'સ્તુતિપાત્ર ગુણોથી ભરપૂર' એવો થાયછે) આ શત્રુઓથી બિહીને તુરની ગુફામાં **અબુબક્ર** સાથ છુપાઇ બેઠો, અને ત્યાં પોતાનાં ધર્મ પુસ્તક "કોરાન" (કાર=વાંચવું, ઉપરથી 'વાંચણ' અથવા 'કેતાબ') ના કેટલાક બાબ બનાવ્યા, અને પછી મદીને નાસી ગયો. એ વખતે તેને પેલો જરતોસ્તી અસ્હાબ યાને દોસ્ત દસ્તુર **દીન્યાર** આવી મળ્યો હતો, અને પોતાની મુશ્કેલીના વખતમાં તેણે આપેલી અનેક મદદોના બદલામાં તેને આગળાં પ્રકરણમાં જણાવેલું ફરમાન **મોહુમદે** પોતાનાં મરણની બે વરસ આગમજ લખી આપેલું લાગેછે. હજરત **મોહુમદની** જરતોસ્તીઓ તરફની નર્માનું એક કારણ એ જણાયછે કે તેમના મજહબમાં પણ એકજ ખોદાને માનવાનું ફરમાવેલું તેણે જોયું હતું. **મોહુમદની** મૂખ્ય લડત તેના જમાનામાં તેના દેશીઓમાં ચાલતી મૂર્તિ પૂજા અને દેવપરસ્તી સામે હતી, અને તેટલામાટેજ તેણે પોતાનો આ મોટો રાખ્યો હતો કે "લા અલ્લાહ ઇલલ્લાહ", યાને એક અલ્લાહ (ખોદા) સિવાય બીજો કોઇ ખોદા છેજ નહિ". મજકુર **અબુ સોફિયાન** સાથની અનેક લડાઇઓ પછી **મોહુમદે** એકવાર મક્કા ઉપર ઉચાઉચ ચહડાઇ કરીને આ સરદારને કેદ પકડી ત્યાં પોતાનો અમલ ચાલુ કીધો તે વેળા તેણે ૩૬૦ મૂર્તિઓનો નાશ કીધો હતો. પાછળથી **અબુ સોફિયાન** અને તેનાં આખાં કુટુંબે **મોહુમદનો** નવો મનહબ કબૂલ રાખ્યો. આ સરદાર **મોહુમદનો** પિત્રાઇ હતો, જેને પોતાની તરફ વધારે મક્કમપણે ખેંચવા માટે પેગામ્બરે તેની બેટી સાથ શાદી કીધી. **મોહુમદે** વળી **અબુ બક્ર** અને **ઉમરની** બેટીઓ સાથે પણ શાદી કીધી હતી. આ બંને **મોહુમદનાં** ઇસ્વી ૬૩૨ માં નિપજેલાં મરણ પછી એક પછી એક તેના જાયેનશીન થયા, જેબાબે આપણુ આગળ જોઇ ગયા છિયે. તેઓ ખલીફને નામે તવારીખમાં ઓળખાયાછે. ત્રીજો ખલીફ **ઉસ્માન** હતો, જેનું ૬૫૬ માં ખુન થયા બાદ હવે સર્વ કોઇની પસંદગી **મોહુમદના** જમાઇ **અલી** ઉપર ઉતરી. તે તેની બેટી **ફાતમા** સાથ પરણેલો હતો, જેમને પેટે **હસન** અને **હુસેન** નામના બે બેટાઓ પેદા થયા હતા. હજરત **અલી** આગળા ત્રણેડે ખલીફો કરતાં પાર્સીઓ તરફ વધારે મેહરબાન હતો. માઠાં ભાગ્યે પાંચજ વરસની હકુમતમાં તેનુંબી ખૂન થયું, જેની એકજ વરસ આગમજ તેણે **બેહરામશાહ** બિન **ખેરાંકુસ** નામે પાર્સીઓના વડાને તેનાં અને તેની કોમનાં રક્ષણ માટે આગળાં પ્રકરણમાં જણાવેલું યાદગાર ફરમાન લખી આપ્યું હતું.

ઇરાનમાં ખલીફોનો અમલ.

અલીનાં મરણ પછી તુરતજ 'સિયાહ' નામે એક ટોળો ઉભો થયો, જેણે **અલી,** તેન મજકુર બે બેટાઓ અને તેમના વારેસોનેજ ખસ "ઇમામ" દાખલ કબૂલ રાખવાનું જાહેર કીધું. આથી મહમદિયાન આલમમાં જબરો ખળભળાટ થઇ રહ્યો. હજરત **મોહુમદ અલીના** ઉપલા બંને બેટાઓ **હસન** અને **હુસેન** જ્યારે બચ્યાં હતાં ત્યારેતે મને પોતાની જોડે વાઅજ કરવના મિંબર (તખ્તા) ઉપર લઇ જતો અને લોકો આગળ ભાષણ કરતો હતો. **અલી** પછી તેનો વડો બેટો **હસન** પાંચમો ખલીફ થયો. તે ઘણાજ નરમ સ્વભાવનો અને સુલેહને પસંદ કરનારો હતો. છેલા પાર્સી પાદશાહ **યજદેજર્દની** બેટી **શેહેરબાનુ** સાથ તે પરણેલો હતો. તેના બાપના વખતથીજ **મુઆવ્યેહ** નામે ઘણી ખલીફ થવાનો દાવો લઇ બેઠો હતો, અને **અલીનાં** મોત પછી પણ તેણે એ દાવો મજબૂતીથી ઉઠાવ્યો, જે ઉપરથી નરમ ખવાસના **હસને** પોતાનો

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અધિકાર તેને છોડી આપ્યો, અને પોતે મદીના ખાતે જઇ ખાનગી જીંદગી ગુજારવા લાગ્યો. પણ અહીંબી તે બીચારાને તેના શત્રુઓએ સુખે જીવવા દીધો નહિ. કહે છે કે તેની એક બાયડીને લાંચ આપી **હસન**ને જેહર અપાવ્યું હતું.

આ રીતે હજરત **મોહમદ**ના હરીફ ખાનદાન ઓમેયાહનો નબીરો **મુઆવ્યેહ** અંતે આખી મહમદિયાન આલમનો વડો ખલીફ થયો. તેણે આગળી સઘળી સાદી, સહેલી રીતભાતો ફેરવી નાખી. પોતાનું પાયતખ્ત પણ તે મદીનેથી દમાસ્કસ ખાતે લાવ્યો. તેનો ખવાસ મોજીલો હોવાથી હવે મોજીલી અને સુધરેલી ઢબછબથી તમામ વહીવટ ચાલવા લાગ્યો. પણ આ ખલીફ તથા તેના વારેસોના અમલમાં મહમદિયાન મજહબ અને હકુમતની ધજા આથમણે સ્પેનથી ઉગમણે ચીન સુધી ઉડવા લાગી, તેમજ વળી ઇમારતબંદી વગેરેના ઉંચા હુનરોની પણ સારી ખિલવણી ચાલી.

મુઆવ્યેહ પછી તેના બેટા **યજીદ ૧ લા**-ની ખેલાફતમાં હજરત **અલી**ના બીજા બેટા **હુસેને** ખલીફ થવાનો દાવો ઉઠાવ્યો. પણ કર્બલાની લડાઇમાં તેનો અને **અલી**નાં આખાં ખાનદાનનો બહુજ દુઃખ ભરેલો અંત આવ્યો.[1] તેની પછી તેનો બેટો **મુઆવ્યેહ ૨ જાને** નામે ખલીફ થયો, જે **૨૧** વરસનો નવજવાન હોવા છતાં આંખનાં કંઇક દર્દથી ઓહ્દો છોડી બેઠો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાનો વારેસ પણ નેમવાની નાપાડીને તાનો મારવા લાગ્યો કે મારા બપાવાએ એક વધારે લાયક ખલીફની જગા હાથ કરી લીધી હતી, અને મારા બાપે પણ પોતાના કરતાં યોગ્ય ધણીનો હક ડુબાડયો છે, જે હક આજે મને પહોંચતો નથી.

નવો ખલીફ **વાલીદ ૧ લો** થયો, જેના તખ્તમાં મધ્ય એશિયામાં બોખારાનું જરતોસ્તી રાજ્ય ફતેહ થયું. ઇરાનની પાદશાહી ફના કીધા પછી ૫૫ વરસે આરબ લશ્કરે જીહુન નદી પસાર કરી આગળ વધવાની હિમત કીધી, અને **૭૦૬ થી ૭૧૩** સુધીનાં સાત વરસોમાં મધ્ય એશિયામાં બોખારા ઉપરાંત સમરકંદ, ખારેજમ, ફર્ગાનાથી છેક આર્લના દરિયા સુધીના મુલુકોના તેઓ ધણી થઇ બેઠા. એજ વખ્તે ખલીફ **વાલીદ**ના હાથમાં **યજદેજર્દ શેહેરિયાર**ની એક નબીરી **માહ અફરીદ** આવી, જેની સાથ તેણે શાદી કીધી અને તેમને પેટે જે બેટો પેદા થયો તે પાછળથી ૭૪૩ માં **યજીદ ૩ જાને** નામે તખ્તે આવનાર ખલીફ હતો. વચમાં કેટલાક ખલીફો થઇ ગયા બાદ હવે અબ્બાસ વંશના ખલીફોનો અમલ ચાલ્યો, જે દરમયાન પ્રથમ તો **અલી**ના એ પક્ષકારોએ તેનાં ખાનદાનના શત્રુઓમાંથી જેઓ ખલીફ થઇ ગયા હતા તેમની લાશોને કબરમાંથી ખોદી કહાડાવી બળાવી નખાવી તથા જેઓ લડાઇમાં કપાઇ મુઆ તેમની લોથ કુત્રાં કોહલાંઓ આગળ ખાવા નાખી. આ સઘળો **જઇદની** લાશ ઉપર ગુજરેલી આફતનો કીનો હતો.

આ સઘળું અબ્બાસ ખાનદાનના પહેલા ખલીફ **અબ્દુલ અબ્બાસ અસ સફાહ**ના વખ્તમાં બન્યું, પણ તેના ભાઇ ખલીફ **અબુ જાફર** અલ **મન્સુર**ના વખ્તમાં પાર્સીઓના સંબંધમાં એક જાણવા અને નોધવા જોગ બનાવ બન્યો. રાજ્ય ગયા પછી પાર્સીઓએ બે મરતબે પોતાનું સ્વતંત્રપણું પાછું મેળવવાની તજવીજ કીધી હતી. **યજદેજર્દ**ની નાસભાગ વખ્તે તો શેહેરે શેહરનાં પાર્સી લશ્કરો બળતવારીથી લડયાં હતાં. પણ તેનાં મરણ પછી પોતાના દેશના નવા હકોમોનો જુલ્માત નહિ ખમી શકાયાથી તેઓએ બે મરતબે સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો હતો. એકવાર તો આપણ ઉપર જોઇ ગયા તેમ **યજદેજર્દ**ના બેટા **ફીરૂજે** ખાકાને ચીનની મદદથી શત્રુઓ સામે લડવાની કમર બાંધી

---

1 પાછળથી ૭૩૮માં હુસેનના બેટા જઇદે કુફા ખાતે નવેસરથી બલવો ઉઠાવ્યો, જેમાં તેની હાર થવાથી તે વેળાના ખલીફ હીશામના હુકમથી તેની માથાં વિનાની લાશને બાળી તેની રાખ ચો તરફ ઉરાડી મુકી અને તેનાં ડોકાંને દમાસ્કસના દરવાજા ઉપર લટકાવ્યું!

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતી. તેવીજ એક ત્રીજી મરતબેની કમરકશી અને જવાંમર્દી તેઓએ ઉપલા ખલીફ **અબુ-જાફરના** અમલમાં કીધેલી જણાયછે. દલગીરીની વાત છે કે તવારીખનવેશો એ બાબતમાં આપણને કશી વિગતો આપી જતા નથી, અને તેથી જેમ પાર્સીઓના પહેલા બે એકસંપો વિષે તેમજ આ ત્રીજા વિષે પણ આપણ કશું જાણતા નથી. ફક્ત એટલુંજ જણાયલું છે કે ખોરાસાન ખાતેના પાર્સીઓએ આરબો સામે આ લડત ચલાવવા માંગી, અને તેમાં તેઓ જીવપર આવીને લડયા; પણ શેવટે તેઓએ તેમાં જબરી હાર ખાધી. ખલીફનાં લશ્કરે તેમને કચડી નાખ્યા, અને તે વખ્તથી રાજ્ય પાછું મેળવવાની ઉમેદ પાર્સીઓ શેવટની છોડી બેઠા. આ બનાવ કયાં વરસમાં બન્યો તે પણ જણાતું નથી. **અબુ મન્સુરની** હાકમી ૭૫૩ થી ૭૬૫ સુધી ચાલી, જે દરમયાનમાં આ લડાઇ થવી જોઇયે. આ ખલીફે ટૈગ્રીસ નદી ઉપર પુરાણાં સાસાની જમાનાનાં પાયતખ્ત મદાઇનને માથે ૧૫ મૈલ ઉપર બગદાદ શેહેર વસાવ્યું હતું, જે પાછળા ખલીફાઓનું મથક થઇ પડયું હતું. એ ખલીફના બેટા **અલ માહદીના** વખ્તમાં **મોકેન્ના** નામે એક નવો પેગામ્બર જીહુન[1] નદીની પેલી બાજુવાળા ઇસ્લામી મુલુકોમાં જાહેર થઇ પોતાની નવી દીન ચલાવવા નિકળ્યો હતો, અને ૧૪ વરસો સુધી તેણે ઇસ્લામીઓને બહુ બૂમ પડાવી હતી. એ બાબે અમે એક આગળાં પ્રકરણમાં લગાર વિગતથી લખ્યું છે.[2]

હારૂન અલ રશીદ અને તેનો પાર્સી વજીર જાઅફર.

માહદીના બેટા **મુસા અલ હાદી** પછી નવો ખલીફ તેનો ભાઇ અને **માહદીનો** બીજો બેટો થયો (ઇસ્વી ૭૮૬), જે ઇતિહાસમાં તેમજ અરબ કહાણી કિસ્સાઓમાં **હારૂન અલ રશીદને** નામે બહુ પ્રખ્યાત થઇ ગયો છે. અબ્બાસ વંશના ખલીફોમાં તે સર્વથી વખણાયલો છે. તખ્તે આવ્યો ત્યારે તે હજી તો માત્ર ૨૨ વરસનો હતો; પણ તે આગમજ તો તે યુનાની શેહેનશાહો સાથની લડાઇઓમાં નામ મેળવી ચુકયો હતો. **હારૂને** નવા નવા ધારાઓ અને કાયદાઓ કહાડીને તથા બગદાદની મોટાઇ વધારી દઇને સારૂં નામ કહાડયું છે, પણ તેણે પોતાના બહુજ માનિતા અને વફાદાર વજીર **જાઅફરને** વગર કારણે કતલ કરીને પોતાની કીર્ત્તિને નહિ ભુસરાય એવો કાળો ડાગ લગાડયો છે. "અરેબ્યન નૈટસ"ના કિસ્સાઓ વાંચનાર **હારૂનના** આ વજીર **જાઅફરને** કદી ભૂલી જનાર નથી, જે ખલીફની જોડે રાત્રે છુપે વેશે સઘળે ફરતો અને વફાદારીથી તેનો હુકમ બજા લાવતો હતો.

હવે આ **જાઅફર** બાર્માકી યાને **બાર્માકનાં** ખાનદાનનો હતો. આ **બાર્માક** અસલમાં બલખનાં આતશખાનાંનો મુબદ હતો. તે અને તેના બાપદાદા એ રીતે જરતોસ્તી ધર્મગુરૂઓ હતા. પણ **બાર્માક** પછીનાં તેનાં ફર્જંદો ઇસ્લામી મજહબમાં ગયાં. **જાઅફરનો** બાપ **યાહિયા** માજી ખલીફ **માહદીનો** વજીર હતો, અને તેનો બપાવો **કાહલીદ** મજકુર **બાર્માકનો** બેટો હતો. એ રીતે **જાઅફરના** બપાવાનો બાપ તો જરતોસ્તી મુબદ હતો. પણ જેમ **જાઅફર** તેમ તેનો બાપ વજીરી ભોગવવા જેટલા રાજ્યમાં માનીતા અને બુદ્ધિવાન થઇ ગયા હતા. **બાર્માક** પોતે પણ ખલીફ **અબ્દુલ માલીકના** વખ્તમાં મોટા ઓહદા ઉપર હતો. કહે છે કે આ ખલીફ કને એવાં બે ઝવેરાત હતાં, કે જેમને એકબીજા સાથ મસળ્યાથી જેહેરની હાજરી પકડાઇ આવતી હતી. એક દિને **બાર્માક** ખલીફની હજુરમાં હતો તે વેળા તેની કને જેહેર છે એમ ખલીફે પિછાન્યું. **બાર્માકે** કબૂલ કીધું કે તેની કને જેહેર છે, અને તેના ખોલાસામાં જણાવ્યું કે અમો સઘળા કુળવાન જરતોસ્તી ધર્મગુરૂઓ અમારી જોડે આજકાલ એ વસ્તુ રાખિયે છિયે, એ-

૧ આ નદીને આરબો "મવાર ઉન નેહર"ને નામે ઓળખે છે.

૨ જુઓ આગાડી, સફે ૨૩૭–૩૮.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ટલામાટે કે જ્યારે અમારા ઉપર ઘણો જુલમ પડે ત્યારે તે ખાઇને અમારો જીવ આપિયે અને શત્રુઓના હાથમાંથી છટકી જઇયે. ખલીફે **બાર્માકને** ધીમે ધીમે પોતાની મેહરબાનગી તળે લીધો અને પછી તેનો દરજ્જો ઘણો વધારી દીધો.

તોપણ **બાર્માકે** ઇસ્લામી મજહબ કબૂલ રાખ્યો નહિ. પણ તેના બેટા **કાહલીદે** બાપદાદાનો ધર્મ ત્યાગ કરી નવી દીન કબૂલ કીધી. તેનો બેટો **યાહિયા હારૂનનો** વિશ્વાસુ સલાહકાર, દરબારી અને ઉસ્તાદ હતો. **યાહિયાના** ચાર બેટાઓ સઘળા ખલીફની દરબારમાં માનીતા અને વગવાળા હતા. પણ તેઓમાં **જાઅફર હારૂનનો** બહુજ પ્યારો હતો. તે તેને એટલો બધો ચહાતો હતો કે તેને પોતાની આગળથી ખિસવા દેતો ન હતો. વળી **હારૂનની** એક બહેન **અબ્બાસેહ** નામની હતી તેની તરફ પણ ખલીફ બહુજ વહાલ બતાવતો હતો. આ બાનુ ખુબસુર્ત તેમજ હોસનવાળી હતી.

ખલીફે સૂચવ્યું કે **જાઅફરે** આ શાહજાદી સાથ શાદી કરવી, પણ એ શરતે કે "મારી નજરની બહાર તારે તેણી સાથ મળવું નહિ" ! ખલીફની મતલબ આમ કરીને પોતાની નજદીકજ પેલાં બેને વળગેલાં રાખવાની હતી. **જાઅફરે** પ્રથમ આ શરત કબૂલ રાખવાની અને તેટલામાટે શાદી કરવાની પણ સાફ ના પાડી. તેના ભાઇઓ તથા બાપ પણ આ ઘાતકી શરતથી દલગીર થયા. અંતે **જાઅફર** ખલીફનાં દબાણને લીધે તાબે થયો, પણ તે ખલીફની પેલી હસી કહાડવાજોગ શરત અને તેનો ધિક્કારવાજોગ હુકમ ભૂલી ગયો. તે **અબ્બાસેહ** શાહજાદી સાથ પરણ્યો, અને તેણીને હમેલ રહ્યા.

આ બાબે ખલીફ પ્રથમ અજાણો હતો, પણ જ્યારે તેણે એ વાત જાણી ત્યારે તે વિક્રાળ બની ગયો. તેની નજરમાં આ કુદરતનો બનાવ એક એવી જબુન તકસીર જણાઇ કે તેણે **જાઅફરને** દગો કરીને મારી નખાવ્યો. તેના બાપ તથા ભાઇઓને તેમની ભારી કાકલુદીને કશો વજન નહિ આપતાં નાહક કેદમાં નખાવ્યા, જ્યાં બાપડો **યાહિયા** મરણ પામ્યો અને તેના બેટાઓનાં ખૂન થયાં. ખુબસુર્ત બાનુ **અબ્બાસેહને** પેલા ક્રૂર દિલના ખલીફે જીવતી દાટવાનો હુકમ આપ્યો. **યાહિયા** અને તેના ચારે બેટાઓની ભલાઇ, દયા અને સખી દિલગુર્દાની પુષ્કળ વાતો મહમદિયાન લખનારાઓ જણાવી ગયા છે.[1] ઘાતકી ખલીફ પોતે પશ્ચાતાપથી બહુ દુ:ખી થઇને મુઓ હતો.[2] જેમ **યાહિયા** ખલીફનો ઉસ્તાદ તેમ **જાઅફરની** મા ખલીફની દાયા હતી. પણ તેઓની મિનતજારી અને કલાપિટ ઉપર **હારૂને** કશું લક્ષ દીધું નહિ. ઉપલો બનાવ ૮૦૨ માં બન્યા પછી ૮૦૭ માં **હારૂન** ખોરાસાન ખાતે એક બલવાખોર સરદારને જેર કરવા જતાં માર્ગમાં બીમાર પડી મરણ પામવાથી બીજે વરસે તેને તુશ શેહેર ખાતે દાટયો હતો, જે આજે મશહદને નામે ઓળખાય છે.

ખલીફ મામુન.

તેના બેટા અને વારેસ ખલીફ **મામુને** પોતાના પિતા કરતાં જુદીજ રીતે નામ કહાડયું. સાહિત્યનો તે મોટો મદદગાર મુરબી હતો. વિદ્યાને લગતા ઘણાએક યુનાની ગ્રંથોનો તેણે આરબી ભાષામાં તરજુમો કરાવ્યો

---

૧ "અરેબ્યન નૈટસ"માં આ બાર્માકી વજીર અને તેના ખાનદાનીઓના સખી દિલગુર્દાની અનેક કેહાણીઓ છે.

જુઓ "હજામના છઠા ભાઈની વાર્તા." મી૦ ઈ. લેન પોતાની "અરેબ્યન નૈટસ"નાં પ્રકરણ ૧લાંની ૧૮મી નોટમાં, તથા પ્રકરણ પાંચમાંની ૯૭ મી નોટમાં બાર્મક ખાનદાનની સખાવતની ઘણી તારીફ કરી ગયો છે.

વજીર જાઅફરને કેમ મારી નાખવામાં આવ્યો તે બાબેનું દાસ્તાન "પોતાની બાનુનું ખુન કરનાર ખાવંદની વાર્તા"-માં "અરેબ્યન નૈટસ"નો લખનાર આપી ગયો છે, જે આપણી આંખમાંથી આસું પડાવે છે. હારૂને બાર્મક ખાનદાનનો નાશ કર્યો તે બાબે ગિબન લખે છે કે એ પાદશાહે કરેલાં આ "સખી" અને "નિર્દોષ" કુટુંબનાં ખૂનોથી તેનાં "અદલ" નામને ડાગ લાગ્યોછે.—જુઓ Decline and Fall of the Roman Empire," પ્ર૦ ૫૨.

૨ આ આખી કહાણી માર્કહામની "History of Persia" ઉપરથી લીધી છે. જુઓ સફે ૧૨૩-૨૪.

અને પછી બગદાદની મકતબો અને મદ્રેસાઓમાં **એરિસ્ટોટલ, પ્લેટો, યુકલિડ ટોલેમી, હિપોક્રેટિસ** અને **ગેલન**ના ગ્રંથોની તાલીમ અપાવા લાગી. વળી એજ ખલીફના વખતમાં આરબો ખગોળ વિદ્યા ઉપર પણ લક્ષ આપી અભ્યાસ કરવા લાગ્યા;. અને છ છ મહિને દહાડો અને રાત સરખાં થવાનાં તથા પૃથ્વીનો ઘેરાવો ગણી કહાડી તેને ગોળ ઠરાવવાનાં કારણો સમજવા અને સમજાવવા લાગ્યા. પણ આ ખલીફના સંબંધમાં આપણી તવારીખને માટે જે વિશેષ જાણવાજોગ છે તે તો એ છે કે પાર્સી ઇરાનીઓ ઉપર તેને બહુ ચહા અને વિશ્વાસ હતો, તો જોકે તે ઇરાનીઓ વટલેલા હતા. **અબુલ હસન અલી** ઇબ્ન **હમ્જા બહમન** ઇબ્ન **અબ્દલ્લા** ઇબ્ન **ફીરૂજ** નામનો એક ઇરાની પાર્સી તે જમાનામાં એક સરસ વૈયાકરણિ હતો, અને તે ખલીફ **મામુન**નો ઉસ્તાદ હતો. તેના સઘળા મોટા રાજયાધિકારીઓ ઇરાની પાર્સીઓજ હતા. તેનો વજીર પણ પાર્સીજ હતો, જેની બેટી **બુરન** સાથ તેણે શાદી કીધી હતી. મહમદિયાનોનાં ઝનુનને આ ખલીફ ધિકારતો હતો.

આસ્તે આસ્તે ખલીફો પોતાની હજુરમાં તુર્કસ્તાની તુરાનીઓને રાખતા ગયા. અને અંતે તેઓએજ પગભર થઇ તેમના અમલનું શેવટ આણ્યું. તેઓ કોઇ ખલીફની ખફગીનો બદલો તેનાં ખૂનથી વાળી પોતાને મનગમતાં પુતળાંઓને તખ્તનશીન કરવા લાગ્યા અને એ રીતે અબ્બાસી ખલીફાઓના હાથમાંથી સ્પેન, આફ્રિકા, મિસર, ઇરાન, અને સીર્યા એક પછી એક જતાં રહ્યાં; ઇસ્લામી શેહેનશાહતના દૂરના ભાગો ખાતે સ્વતંત્ર હાકમો ઉભા થયા, અને ખલીફો તો હવે માત્ર નામનાજ વડા થઇ પડયા.

ફસલ ૨—ઇરાનમાં નવા પ્રદેશી અમલો.

સફ્ફારી વંશ.

નજદીક ત્રણ સદીઓ સુધી ખલીફાઓએ ઇરાનમાં દોર ચલાવ્યો. નવમી સદીની અધવચેથી તેમની પડતી ચાલી. ૮૬૮ માં સીસ્તાનના એક કંસારાના બેટાએ ખલીફની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવી બલ્ખ, કાબૂલ અને ફાર્સ જીતી લીધાં, અને પછી બગદાદ ઉપર ચહડાઇ લઇ જતાં માર્ગમાં મરણ પામ્યો. તેનું નામ **યાકુબ** બિન **લઇસ** હતું. આટલી બધી તેની સરકશી છતાં ખલીફાએ તેનાં બલવાખોર ભાઇ **અમૃ**ને ૮૭૭ માં ફાર્સની હાકમી બક્ષી, અને એ ધણીએ ઇરાનના **સફ્ફારી વંશ**નો પાયો નાખ્યો.

પણ આ વંશથી ખલીફને બિહવાનું હતું, માટે તેણે **ઇસ્માઇલ સામાની** નામે એક તાતારી સરદાર[૧]ને ઉસ્કેરીને ખોરાસાનમાં સફ્ફારીઓના અમલ સામે બલવો કરાવ્યો. એક બીજા તવારીખનવેશ[૨] મુજબ ખલીફે **ઇસ્માઇલ**નો મધ્ય એશિયામાં વગવસીલો વધતો જોઇને તેની સામે **અમૃ**ને ઉસ્કેરી મૂક્યો હતો. ગમે તેમ હોય, પણ **અમૃ ઇસ્માઇલ** સાથની લડાઇમાં હાર્યો, કેદ પકડાયો, અને ખલીફના હાથ ઉપર માર્યો ગયો.

સામાની વંશ—શાહ ઇસ્માઇલ.

ઇસ્માઇલ ઇરાનના સામાની વંશનો સ્થાપક હતો. તે પોતાની બુન્યાદ સાસાની તબકાના મોટા પાદશાહ **ખુસરો પર્વીજ**ના સપેહસાલાર **બેહરામ ચોબીન**થી ગણતો હતો. તેનું પાયતખ્ત બોખારા હતું, અને તે ઇરાક, ફાર્સ, કેર્માન, ખુઝીસ્તાન, લારીસ્તાન, અને મધ્ય એશિયામાં રાજ્ય કરતો હતો. આ સામાની વંશના પાદશાહોએ પુરાતન ઇરાન દેશને તેની અસલી જબાન અને તેની રૈયતોને બાપિકું સ્વદેશાભિમાન બક્ષ્યું. ખરેખર આરબ ફતેહ કરનારાઓના દોર અને જુલ્માતમાંથી ઇરાન અને ઇરાનીઓને છુટા કરવાનું માન તવારીખમાં આ સામાની વંશને મળ્યું છે, અને તે તદન વાજબી છે.

---

૧ આ ઈસ્માઈલ બાબેની વધુ વિગત માટે જુઓ આગાડી બાબ ૩૦, ફસલ ૨.

૨ વામ્બ્રી; History of Bokhara.

ઇસ્માઇલ પછી તેનો બેટો **અહમદ** સખી દિલગુર્દાનો થઇ ગયો. તેના નબીરા **નસ્રે** રએ, ઇસ્ફહાન અને કુમ જીતી લીધાં. તેના વખ્તમાં મખ્યાત અપંગ શાયર **રૂદકી** થઇ ગયો, જેનાં મધુરં કાવ્ય ઉપર **નસ્ર** એટલોબધો ફિદા હતો કે તેણે તેને ૨૦૦ ગોલામો અને ૪૦૦ ઉંટોની નવાજેશ કરીને નવાબી દરજજો આપ્યો હતો. એ પછી **અમીર મન્સુર** નામે સામાની પાદશાહના જમાનામાં ઇરાનનું સાહિત્ય બહુજ ખિલી નિકળ્યું, જે બાબે આપણુ એક જુદીજ ફસલમાં વિગતથી બોલીશું.

દીલમી વંશ.

૮૩૩ માં સામાની વંશની હકુમત સામે એક નવું વંશ ઉગી નિકળીને વધી ગયું. **દીલમ** નામે તબ્બરસ્તાનનાં એક ગામમાં રહેનાર એક ગરીબ પાર્સી માછીનું આ વંશ હતું. તે માછીનું નામ **અબુસુજા બુયાહ** હતું, તે ઉપરથી એ વંશ "બુયાહ" અથવા ગામનાં નામ ઉપરથી "દીલમી"ને નામે ઓળખાયું છે.

ઉપલા માછીના ત્રણ બેટાઓ હતા, જેઓમાંના દરેકને રાજદ્વારી હકુમત મળવાનું ભવિષ કહેવામાં આવ્યું હતું, અને વખ્ત જતાં તે ખરૂં પડયું. તબ્બરસ્તાનના તે જમાનાના પાદશાહની નોકરીમાં આ ત્રણડે છોકરાઓ ઓધ્ધે ચહડ્યા, અને વડો બેટો **અલી** ફાર્સ તથા, ઇરાકે અજેમી (ઇરાની ઇરાક) નો ધણી થઇ બેઠો. **ઇસ્ફહાન** ખાતેના ખલીફના નેમેલા હાકમ **યાકુત**નો ખજાનો તેના હાથમાં આવ્યો, કેર્માન અને ખુજીસ્તાન તેણે તાબે કર્યાં, અને બગદાદ પણ લગભગ તાબે કર્યા છતાં તેણે ત્યાંના ખલીફની સત્તા કાયમ રાખીને પોતે તેનો તાબેદાર થઇ રહ્યો.

અલી વારેસ વિના મરણ પામ્યો ત્યારે તેનાં તખ્ત ઉપર તેનો ભાઇ **રૂકન ઉદ દૌલત હસન બુયાહ** બેઠો, અને ત્રીજો બેટો **મોએજ ઉદ દૌલત અહમદ** બગદાદ ખાતે ખલીફના નાયબ દાખલ રહ્યો, જ્યાં સઘળી હકુમત તેનીજ હતી. **રૂકન**નો બેટો **એજેદ** પોતાના બાપ તથા કાકા **મોએજ**નાં મરણ પછી તેમના સઘળા મુલુકોનો ધણી થયો. ખલીફના વજીર દાખલ ૩૪ વરસો સુધી તેણે હકુમત એવી તો કાબેલિયત અને નેકનામીથી ચલાવી કે તે દીલમી વંશનો સર્વેથી નામીચો પાદશાહ ગણાઇ ગયો. તેને તથા તેના બાપ કાકાઓને ખલીફે "અમીરુલ ઓમ્રા"નો ખેતાબ બક્ષ્યો હતો. પોણુશો વરસ દીલમી વંશનો કાબુ ચાલ્યા પછી ગજનીવાળા **માહમુદ** પાદશાહે તેની આખરી આણી.

ગજનવી વંશ.

ગજનવી ખાનદાન પણ દીલમીની માફક ઝડપમાં આગળ વધી ગયું. કહે છે કે સામાની વંશના પાદશાહ **મન્સુર**ના વખ્તમાં તેનાં પાયતખ્ત બોખારા ખાતેથી **અબ્બરતગીન** નામે એક અમીર પાદશાહની ઇતરાજી થયાથી નાસીને ગજની ગયો અને ત્યાંનો કબજો લઇ બેઠો. ૯૭૬ માં મરણ પામ્યા પછી તેના બેટા **ઇસ્હાક**નો હક પડતો નાખીને **સબક્તગીન** નામે એક તુર્કી ગુલામ ગજનીનો ધણી થઇ બેઠો. તેની પછી જે તખ્ત ઉપર આવ્યો તે મખ્યાત **માહમુદ** હતો (૯૯૭).

આ પાદશાહના અમલની આખી મુદત લડાઇ, મારફાડ અને ખૂનરેજીમાં ગુજરી. પણ આપણા પુરાતન નામચીન પાદશાહોની ખુબીઓનું જે શાહાનામુ" બન્યું તે એજ પાદશાહના વખ્તમાં અને તેની જદ્દિલસોજી તથા કારસાજીથી હતું. એ બાબે આપણુ હવે પછી વિગતથી વાંચીશું. **૧૦૨૩ માં માહમુદે** ઇરાનમાં છેક ઇરાક અને રએ સુધી ખરાબી પાથરી નાખી. હિંદુસ્તાન ઉપરની તેની ૧૮ ચહડાઇઓ અને તેમાં કરેલી ખુઆરીઓ અને ખરાબીઓ વિષે બોલવાની આ જગા નથી. તે 'સુલતાન' **માહમુદ**ને નામે ઓળખાયો છે, અને એ ખેતાબ તેને બગદાદના ખલીફ તરફથી મળ્યો હતો, જેનો અર્થ "શેઠ" અથવા "ધણી" થાય છે.

માહમુદનાં મરણ પછી તેનું વંશ નબળું પડતું ચાલ્યું, અને હવે આગળ જમાનાઓમાં અનેકવાર બની ગયું હતું તેમ જીહુન નદીની

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

દક્ષિણના ફળદ્રુપ ઇરાની મુલુક ઉપર ઉત્તરના તુરાની ટોળાઓ સંખ્યાબંધ ઉતરી પડયા. તેમનો સરદાર **તુગ્રલ બેગ** નામનો હતો. તેણે અને તેના ભાઇ **દાઉદે** ઉગમણુ તેમજ આથમણુ ઇરાન લીધું. તેઓએ તે વખ્તના દીલમી વંશના પાદશાહને હરાવી તેનાં ખાનદાનનું શેવટ આણ્યું, તથા ૧૦૬૦ માં ગજનીવાળાઓનેબી જબરી શિકસ્ત આપી.

સલ્જુકી વંશ.

તુગ્રલ સલ્જુકી વંશનો હતો, જેનાં મરણ પછી તેનો ભત્રિજો **અલ્પ અર્સલાન** તખ્તનશીન થયો, જે એટલો બધો ભલો હતો કે આરબો અને બીજા ઇસ્લામીઓના જુલ્મથી કંટાળેલા પાર્સીઓએ તેઓમાંના કેટલાક કરતાં તુર્કીઓનો અમલ વધારે પસંદ કીધો. આ પાદશાહનું પાયતખ્ત મર્વ હતું. તેણે ઇનસાફ અને દયાથી ઇરાનમાં અમલ ચલાવ્યો, ગરીબોનું રક્ષણ કીધું, અને નવી જાહેર ઇમારતો બંધાવી.

તુગ્રલે ૧૦૪૨માં ખોરાસાન જીત્યું અને નિશાપુરને પોતાનું પાયતખ્ત બનાવ્યું. **૨૦ વરસમાં** આખું ઇરાન તેને તાબે થયું. બગદાદ સર કરીને ખલીફને તેણે જમીનદોસ્ત કીધો, તોપણ મહમદિયાન આલમનો વડો ગણીને તેણે તેને તેની હકુમત ઉપર રહેવા દીધો. **અલ્પ-અર્સલાન**નો અર્થ "નરે શીર" અથવા બાહદુર સિંહ થાય છે, અને **ગિબન** કહી જાય છે કે એ તુર્કી પાદશાહ સિંહ જેવોજ વિક્રાળ અને સખી પણ હતો. **રોમાનસ ડાયોજીનિસ** નામે સરદાર તેનો સંહાર કરવા આવ્યો હતો, પણ તે ગર્વિષ્ટ પોતેજ તેના હાથ ઉપર કેદ પકડાયો, જેને આ સખી ફતેહ કરનાર **અલ્પ અર્સલાને** જીવતદાન બક્ષ્યું, તથા તેને તેનું તખ્ત પાછું અપાવવાની કોશેશ પણ કીધી. પણ એટલામાં **રોમાનસનું** તેનાજ મુલ્કમાં ખૂન થવાથી આ તુર્કી પાદશાહની મેહેરબાનગી અધુરે ગઇ.

મલેકશાહ સલ્જુકીનું નામ તવારીખમાં મશહુર છે. **અલ્પ અર્સલાન**નો તે બેટો હતો, અને બાપના જેવોજ બાહદુર, સખી અને ડાહ્યો પણ હતો. તેણે પશ્ચિમે સીર્યા, મીસર અને ગુર્જસ્તાન, તથા પૂર્વે બોખારા, સમરકંદ અને ખારેજમ તાબે કીધાં. કાશગરના પાદશાહે તો **મલેકશાહ**ને નામનાજ સિકા પડાવી પોતાનાં રાજ્યમાં ચલાવવા માંડ્યા, તથા સિહુન નદીની પેલી બાજુવાળા જંગલી લોકોએ તેને ખંડણી આપવાનું મુગે મ્હોડે કબૂલ કીધું. એક તરફ ભૂમધ્ય સમુદ્રથી બીજી તરફ ચીનની સરહદ સુધી તમામ હાકમો તેને તાબે રહ્યા. આ સઘળી ફતેહોની જોડે રૈયતોનાં સુખને માટે **મલેકશાહ** ઓછો ખંતી ન હતો. તે શેકારનો બહુ શોખીલો હતો અને તેની જોડે ૪૭૦૦૦ ઘોડેસ્વારોનું લશ્કર હાજર રહેતું હતું; બાર મરતબે તે પોતાના બહોળા મુલુકોમાં ફરવા નિકળ્યો હતો; પણ એકબી વેળા તેણે પ્રજાનાં લોકને જુલ્માતની ફરિયાદનું કારણ આપવા દીધું નહિ. દરેક સિપાહ બચાને તેણે એ બાબતમાં સખ્ત તાકીદ આપી હતી. દરેક શેકાર માટે તે ગામડિયાઓને સોનાની મોહર આપી તેમને રાજી કરતો. ૧૦૭૭ માં આ રીતે **મલેકશાહે** પોતાનાં રાજ્યનો અને પોતાના અદલ ઇનસાફનો એટલોબધો વધારો કરી દીધો કે એકવાર ફરીને સાંસાની પાદશાહાતનો વખ્ત આવેલો જણાયો.

આ પાદશાહનો તેના બાપના વખ્તથી **નીજામ** ઉલ **મુલ્ક** નામનો વજીર હતો, જેનો તે જમાનામાં ઉભી થયલી ખૂનીઓની એક છુપી ટોળકીએ જાન લીધો. **હસન અસ સબાહ** નામનો ધણી આ ટોળકીનો વડો હતો. તે પાછળથી તવારીખમાં "શેખ અલ જબલ" યાને "પહાડમાં વસનારો પીરમર્દ" એ નામે ઓળખાઇ ગયો છે. તે એક આરબ હતો અને બે નામીચા આસામીઓનો ભાઇબંધ નિશાળિયો હતો. નિશાપુરની પાઠશાળામાં તેણે પ્રખ્યાત શાયર **ઉમર ખૈયામ** અને મજકુર વજીર **નીજામ** ઉલ **મુલ્ક** સાથે કેળવણી લીધી હતી. આ છેલ્લા બંને કરતાં **હસન**

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જુદીજ ખાસિયતનો માણસ નિવડયો. એ ત્રણેડે મિત્રો વચે એવા કરાર થયા હતા કે એઓમાંનો જેબ્બી ધણી રાજદ્વારી અધિકાર ઉપર આવે તેણે પોતાના બેઉ મિત્રોને મદદ આપી આગળ વધારવા. એતેફાક એવો બન્યો કે **નીજામ** સલ્જુકી પાદશાહોની વજીરી મેળવવા પામ્યો. તરતજ **ઉમર ખૈયામે** તેની મુલાકાત લીધી અને **નીજામે** તેની માગણી મુજબ નિશાપુરમાં બેઠો મુસારો બાંધી આપ્યો, જે ઉપર સંતોષ પામીને આ કાબેલ કવિ પ્રખ્યાત થઇ ગયો.

બીજા હાથ ઉપર **હસન અસ સબાહને નીજામે** બક્ષેલો ઓહ્દો એ નિમકહરામ આરબને પસંદ આવ્યો નહિ. તેણે **અલ્પ અર્સલાન**ની ખફગી તેના આ વજીર ઉપર ઉતારવાની નીચ તજવીજ કીધી, પણ તેમાં નિરાશી મળવાથી નામોસી અને કીના સાથ તે દરબારમાંથી નાસી ગયો, અને **નીજામ**નો જીવ લેવાનો ઠરાવ કીધો. તેણે પોતાના પાપી વિચારોને મળતા ધણીઓની એક ટોળી ઉભી કીધી, જેના કુડા પ્રપંચોથી સંખ્યાબંધ જીવોની નાહક ઘાત થઇ. અને આ ખૂનીઓએ સર્વથી પહેલો જેનો જીવ લીધો તે ભલા વજીર **નિઝામ ઉલ મુલ્ક**નો પોતાનોજ હતો! તેના શત્રુઓએ **મલેકશાહ**ના કાન ભર્યા; તે ભલા પાદશાહે એકજ નાલાયક કામ એ કીધું કે **નીજામ**નો અધિકાર લઇ મૂકયો; અને તેની જગા ઉપર આવનાર ધણીએ એક ખૂની પાસે આ લાયકીવાળા નરનો જીવ લેવાડયો.

નીજામ પછી બીજેજ વરસે **મલેકશાહ** પણ મુઓ. એ વેળા તેની વય માત્ર ૩૮ વરસની હતી. તેના વખ્તમાં ઇરાન આબાદ હતું. ખેતીવાડીનો વધારો થયો; નેહેરો અને જળમાર્ગો બંધાયા; મસ્જીદો, મકતબો અને કારવાનસરા ઠારેઠાર વધી; કાબેલ માણસોને ઉત્તેજન મળ્યું; અને ગણિતશાસ્ત્રીઓની મદદથી એક નવો સને ચાલુ થયો, જે "જલાલી" ને નામે આજ સુધી યાદગાર છે. તેને કોઇએ જેહર આપવાનો શક રહી ગયોછે.

ખારેજમના પાદશાહ **તોકુશે** ઇરાન ઉપર ચહડાઇ કરી સલ્જુકી વંશની સમાપ્તિ આણી (૧૧૯૩). આ પછી ઇરાનમાં પાછી અફડાતફડી ચાલી અને એ મોટો દેશ નાના નાના પ્રાંતોમાં વહેંચાઇ ગયો, જ્યાં હાકમો અને અમીરો **અતાબેગ**ને નામે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. ખોરાસાનનો પ્રાંત **તોકુશ**ના હાથમાં આવ્યો. આજરબાઇજાનમાં અતાબેગનું વંશ સ્થાપનાર છેલા સલ્જુકી પાદશાહ **તોગ્રલ ૩** જાનો વજીર (જે એક તુર્કી ગુલામ હતો) તેનો બેટો હતો. **૧૨૨૫** સુધી આ અતાબેગોનો ત્યાં અમલ ચાલુ રહ્યો.

પેલા ખુનીઓની ટોળકી સંખ્યા અને મોટાઇમાં વધી ગઇ અને કેસ્પિયન સમુદ્રના અગ્નિ ખુણા તરફના મુલ્કમાં તેણે ૧૬૦ વરસ સુધી અમલ ચલાવ્યો. આ ખૂનીઓ ઇંગ્રેજી જબાનમાં "આસાસિન્સ" (Assassins) ને નામે ઓળખાય છે. તેમનું એ નામ કેટલાક લખનારાઓ મુજબ તેમના ટોળાના સ્થાપક **હસન** ઉપરથી નિકળ્યું છે. પણ વધારે ભરૂસેદાર મૂળ તો એ જણાય છે કે 'હશીશ' નામની એક જાતની કેફી બનાવનારી વસ્તુ આ લોકો પોતાનાં ખૂની કામ કરવા આગમજ લેતા હતા અને તેથી 'હાશીશીન'ને નામે તેઓ ઓળખાતા હતા, અને તે જમાનામાં સીર્યા દેશનાં જેરૂસલેમ શેહેરમાં પોતાના પેગામ્બર હજરત **ઇસુ ખ્રિસ્ટ**ની જીયારતે આવનારા લડવૈયાઓ, જેઓને ટર્કીના ઈસ્લામીઓ સાથ ધર્મની લડાઇઓ ચાલતી હતી તેથી "ક્રુજેડર્સ" ને નામે તેઓ ઓળખાતા હતા, તેઓએ આ ખૂનીઓને 'આસાસિન'નો અપભ્રંશ શબ્દ લાગુ પાડી દીધો હતો.

મોગલ વંશ—જંગીજખાન.

હવે ઇરાનમાં **જંગીજખાન**નો ડંકો વાગી રહ્યો. ૧૩ મી સદીનો આ દૈત્ય, જેણે ૧૩૦૦૦૦૦૦ આદમજાદના જીવ લેવાની બડાઇ મારી છે, તેણે ૧૨૦૫ માં આખા મધ્ય એશિયાના શેહનશાહ દાખલ નામ લેખાવીને એક તરફથી ચીન અને બીજી તરફથી ખારે-

જમ અને બીજા પ્રાંતો સર કીધા. ખારેજમના જેદ્દ રાજાનો બેટો **જલાલ ઉદ્ દીન** આ રાક્ષસની સામે બળત્વારીથી થયો, પણ તેનાં પરિણામ દાખલ સો **જંગીઝખાને** ૧૦૦૦૦૭ રહેવાસીઓને કાપી નાખ્યા, અને બાકીનાઓને ગુલામ દાખલ વેચી દીધા. બલ્ખના રહેવાસીઓએ **જલાલ ઉદ્ દીનને** આશ્રો આપ્યો હતો માટે તેઓમાંના એકેએક જણને તેણે કતલ કીધા, તો જોકે તે બાપડાઓ તેને તાબે થયા હતા. નિશાપુર શેહેરના હાલ પણ એવાજ થયા. સાં તેણે ૧૭૪૭૦૦૦ માણસોના જીવ લીધા અને સલ્જુકી વંશનાં એ પાયતખ્તને જમીનદોસ્ત કીધું. મર્વ, હેરાત અને બગદાદમાં પણ ઉપલી સંખ્યા જેટલી કતલો ચાલી. બાપડો **જલાલ ઉદ્ દીન** પંજાબ તરફ નાઠો, સારે તેના બેટાઓને ઉપલા રાક્ષસે નાહક કાપી નાખ્યા અને તેની બેગમો તથા બેટીઓને ગુલામડી દાખલ વેચી નાખી!

જંગીઝ એક તાતારી અથવા મોગલ સરદારનો બેટો હતો. તેનું પાયતખ્ત કારાકોરમ શેહેર જંગલી ભટકતા તાતારીઓના તંબુઓનો એક મોટો સમુદાય માત્ર હતું. તેને નહિ લખતાં કે નહિ વાંચતાં આવડતું હતું. તેની ખુબી એકજ હતી, અને તે એક ખોદાનો ચોખો મજહબ માનવાની અને સંસારી જીંદગીના કાયદાઓ ઘડવાની હતી.

લાખો માણસોની કતલ કરીને ૧૨૨૭ માં તે મરી ગયો. તેણે તેમજ છેક ૧૨૫૩ સુધી તેના વારેસોએ ઇરાનનું રાજ્ય પોતાના સરદારો મારફતે ચલાવ્યું, પણ છેલાં વરસમાં **જંગીઝ**ના નબીરા **મંગુએ** ઇરાનની હાકમી ઉપર પોતાના ભાઇ **હુલાકુખાનને** એક મોટાં લશ્કર સાથ મોકલ્યો, જેણે સર્વથી ભલું કામ એ કીધું કે પેલા **આસાસિન** ખૂનીઓને ૧૨૫૬ માં જડ મૂળથી ઉખેડી નાખ્યા, તેમના સરદારનો જીવ લીધો, અને પ્રજાને એક મોટા શ્રાપમાંથી મુક્ત કીધી. બીજી તરફથી તેણે બગદાદને ઘેરો ઘાલી અબ્બાસી વંશના ખલીફાઓમાંના છેલ્લાનું શેવટ આણ્યું. આ ખલીફાઓએ ૫૩૦ વરસો સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું, પણ તેઓની સત્તા તો લાંબી મુદતની શૂન્ય જેવી થઇ પડેલી હતી. **હુલાકુખાને** પોતાનું પાયતખ્ત ઉરૂમિયાના મોટા પણ ખારા સરોવરથી નવ દશ મૈલ ઉપર આવેલાં મરાગાહ શેહેર ખાતે કીધું. તેની દરબારમાં ફિલસુફો, શાયરો અને સેતારેશનાસો ભેગા થવા લાગ્યા, કેમકે તે વિદ્યાનો મોટો દોસ્ત અને શોકીન હતો. પોતાના **નસીર ઉદ્ દીન** નામે સેતારેશનાસ મિત્રને તો તેણે શેહેરની પડોશના એક ડુંગર ઉપર એક વેધશાળા પણ બંધાવી આપી. તે પોતેભી પોતાના બાપાવાના જેવોજ એક ખોદાને માનનાર હતો.

તેનાં મરણ પછી ૧૨૬૪ માં તેનો બેટો **અબાક** ઇરાનનો ધણી થયો, જે એવો ડાહ્યો અને ભલો હતો કે પોતાના નેયાગાનોની લડાઇઓથી થયલી ખરાબીઓ નવી નવી ઇમારતો વગેરે બંધાવીને તેણે વાળી આપવાની તજવીજ કીધી. મોટો કવિ **સાઅદી** અને **જલાલ ઉદ્ દીન રૂમી** તેની દરબારમાં માન પામ્યા હતા.

અબાકનો ભાઇ **નેકોદર** તથા **નેકોદરનો** બેટો **અર્ગુન** મુસલમાનોના કટ્ટા શત્રુ થઇ પડયા. **અર્ગુનના** વખતમાં એક નોંધવાજોગ બનાવ એ બન્યો કે મુસલમાનો સામે લડાઇ કરવા માટે તેણે યુરોપના ચુનંદા રાજવંશીઓને નોત્રાં દીધાં અને તેમને મદદ આપવાની ખુશી દેખાડી. આ લડવૈયાઓ તવારીખમાં "ક્રુજેડર્સ"ને નામે ઓળખાઇ ગયા છે. **અર્ગુને** એવું નોત્રું ઇંગ્લંડના મખ્યાત લડવૈયા રાજા **એડવર્ડ ૧ લાને** પણ કર્યું હત્રું, જેણે આગળ એક ધર્મની લડાઇ ("ક્રુજેડ") માથે લીધી હતી, પણ બીજીમાં ઉતરવાને તે અશકત હતો. **અર્ગુનનું** દિલ ખ્રિસ્તી મજહબ ઉપર ઘણું ઢળેલું હતું. તે મુસલમાનોને ધિકારતો હતો. તેણે તેમની કનેથી સઘળા ઓહ્દા લઇ મૂકયા, અને તેમને દરબારમાં આવતાં અટકાવ્યા હતા.

અર્ગુનનો બેટો **ગાઝાન** ડાહ્યો અને ઇનસાફી હતો. તેણે રસ્તાઓ બાંધ્યા, મુસાફર-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ખાનાં સ્થાપ્યાં, અને સુધારાઓ દાખલ કીધા. તે વળી વિદ્યાભ્યાસનો પણ શોખીન હતો. તેના બેટા **મોહમદ ખુદાબંદેહે** પોતાને હજરત **અલી**ના ટોળાનો જાહેર કીધો હતો. ૧૩૩૫માં મોગલ વંશનો છેલો પાદશાહ **અબુ સઇદ** મરણ પામ્યો, જે પછીનાઓ પોતાના સરદારોના હાથમાં માત્ર પુતળાં જેવા થઇ પડયા. અંતે અમીર **તીમુરે** તેમની સમાપ્તિ આણી.

ઇરાનના મોગલ પાદશાહો જોકે જંગલી અવસ્થામાંથી તરતનાજ બહાર આવ્યા હતા, તોપણ તેઓએ ડહાપણ અને ઇનસાફથી અમલ ચલાવ્યો હતો. તવારીખ, શાયરી, વિદ્યા અને બીજાં સાહિત્યોને તેમની મોટી મદદ હતી. વળી ધર્મની બાબતમાં તેઓ છુટા વિચારના હતા.

મુજફ્ફર વંશ.

અબુ સઇદનાં મરણ પછી **તીમુરે** ઇરાન ઉપર ચહડાઇ કીધી ત્યાં સુધીમાં ફાર્સ અથવા અસલી પાર્સીસ્તાનમાં **મુજફ્ફર** નામના હાકમો રાજ્ય ચલાવતા હતા, જેઓના જમાનામાં શાયર **હાફેજ** થઇ ગયો હતો. આ ખાનદાનવાળાઓનું પાયતખ્ત શીરાજ હતું, અને તેઓએ ૫૦ વરસ અમલ ચલાવ્યા પછી ૧૩૮૭ માં **તીમુર લંગે** તેઓમાંના છેલા શાહ **મન્સુરને** તેનાં આખાં કુટુંબ સાથ મારી નાખ્યો હતો.

તુરાની વંશ—તીમુર લંગ.

તીમુર એક તુરાની સરદારનો બેટો હતો. **જંગીજખાન**ના બેટા **જાગતૈ**ને તેના બાપનાં મરણ પછી ૧૨૨૭ માં જીહુન અને સીહુન નદીઓ વચેનો મુલક જેને આરબો "મવાર ઉન નેહર" ને નામે ઓળખી ગયાછે તે મળ્યો હતો. તેના વારસોએ **સમરકંદ** પાયતખ્ત ખાતે એક સદી સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું, પણ આસ્તે આસ્તે તેઓ નબળા પોચા અને હિચકારા બની ગયા. **તીમુર**ના નેયાગાનો જંગીજના વારસોના વડા પ્રધાનો હતા. **જગતૈ**નો વજીર **તીમુર**નો પહેલો વડવો **કારાચર નેબ્યાન** નામનો હતો. **તીમુર**નો બાપ **તેરાગે** પણ પોતાના જમાનાના સમરકંદના પાદશાહનો વજીર અને લશ્કરનો સપેહસાલાર હતો. પણ પાછળથી એ ઓહદો છોડી દઇ તે કેશ ખાતે વિદ્વાનો જોડે એકાંત જીંદગી ગુજારવા લાગ્યો. પણ **તીમુર**ને એ જીંદગી પસંદ પડી નહિ. ૧૮ વરસનો થયો ત્યાં સુધીનો તે મિજાજી, મગરૂર અને લોભી હતો. પણ પછી એટલો બધો સુધરી ગયો કે એક કીડીને મારતાં પણ બિધો અને કમકમ્યો. પણ અમીર **કુર્ગાન** નામે એક જગતૈ સરદાર સાથ સંબંધ પડતાંજ **તીમુર**નું નરમ દિલ કઠણ બન્યું. **કુર્ગાન** તરફથી તે ખોરાસાન જીતવા ગયો, ત્યાંના હાકમને મારી કહાડી પોતે તેનાં પાયતખ્ત હેરાતનો ધણી થઇ બેઠો, અને પછી **કુર્ગાન**નાં ખૂન બાદ તેનું તખ્ત પોતે લેવા નિકળ્યો. આ તખ્ત તે સમરકંદ પાયતખ્તનું હતું, કેમકે **કુર્ગાન જંગીજખાન**ના છેલા વારેસને મારી તેનું રાજ્ય પોતે પચાવી બેઠો હતો. પણ **કુર્ગાન**નું રાજ્ય લેવા જતાં તો **તીમુર** ખોરાસાનનું રાજ્ય પણ ખોઇ બેઠો. ૧૩૬૨ માં તેને મોટી હારખાઇને જંગલો અને બિયાબાનોમાં નાસવું પડ્યું, અને સાત વરસો સુધી ઘણીએક આફતો ખમ્યા પછીજ તે સમરકંદનો ધણી થઇબેઠો (૧૩૬૯). સીસ્તાન તરફ બલુચી લોકો સાથની લડાઇમાં તેના હાથ તથા પગમાં જખમો થયલા હોવાથી ઇતિહાસમાં તે **તીમુર "લંગ"** યાને **"લંગડા" તીમુર**ને નામે ઓળખાયો છે.

સમરકંદ અને કાશગરનો ધણી થયાં છતાં **તીમુરે** શેહનશાહનો નહિ પણ માત્ર "અમીર"નોજ ખેતાબ ધારણ કીધો, અને **જંગીજખાન**ના કોઇ નબીરાને પોતનાં પુતળાં દાખલ પાદશાહી તખ્ત ઉપર બેસાડેલો રાખ્યો. પણ એ બધું થોડોજ વખત ચાલ્યું. તુફાની તાયફાઓને ગડબડ કરતા બંધ રાખવા માટે પોતે મકમ અને મજબૂત થાય ત્યાંસુધીનું આ માત્ર એક ચોકઠું હતું. પણ એક વખત પોતે મવાર

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉન નેહરનો ધણી થયા બાદ એટલાં રાજ્યથી નહિ ધરાતાં તેણે દુનિયા ફતેહ કરવાની કમર બાંધી. ખારેજમ (આજનું ખીવા) અને બીજા મધ્ય એશિયાના મુલુકોથી તે છેક કાળા સમુદ્રને માથેના રશિયન મુલુકોમાંના કિપચાક નામના પ્રદેશ સુધી પોતાની ફતેહ વધારી મૂકીને હવે તેણે ઇરાન ઉપર ઉતરવાનો મનસુબો કીધો.

પ્રથમ તેણે પોતાના ૧૪ વરસની વયના નવજવાન બેટા **મીરાન**ને ખોરાસાનની હાકમી લેવા મોકલ્યો, અને બીજેજ વરસે ખોરાસાન અને માજન્દરાન **તીમુર**ને તાબે થયાં. ત્રીજે વરસે તેણે સીસ્તાન, આઝરબાઇજાન, ગુર્જસ્તાન (જ્યૉર્જીયા) અને કંદાહાર સર કર્યાં, અને ૧૩૮૭ માં તો તે છેક ઇસ્ફહાન સુધી ચહડી ગયો. આ કમભાગ્યનાં શેહેરનાં થોડાંક બેકેદ લોકોએ ગડબડ ઉઠાવ્યાથી **તીમુરે** તેની સજા આખાં શેહરને કીધી અને સર્વ રહેવાસીઓને કાપી નાખ્યા. એક કીડીને પણ કચડતાં કમકમાટ બતાવનારની લાખો માણસોની કતલનો આ તો પહેલોજ હફ્તો હતો.

હવે તેણે ઇરાનને પોતાનાં રાજ્યનો એક પ્રાંત બનાવ્યું. શીરાજના મુજફ્ફર વંશના હાકમોને તેણે ચોથાઇ લઇ રાજ્ય ચલાવવાની અમાનત બક્ષી હતી, પણ ૧૩૯૨ માં તેને ખબર મળી કે તેઓએ તેની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવ્યો છે. આ ઉપરથી **તીમુર** તેમને સજા કરવા નિકળ્યો. પ્રથમ તેણે કેસ્પિયનના દક્ષિણ કાંઠા ઉપરના માજન્દરાનના પ્રાંતને સર કર્યો. તે તરફ પેલ્લાજ ખૂની આસાસિન ટોળાની એક શાખા હતી તેનો સમૂળો નાશ કર્યો, અને પછી શીરાજવાળો **મન્સુર મુજફ્ફર** સામો થયો હતો તેને પોતાના બેટા **શાહરૌખ** મારફતે શિકસ્ત અપાવી. શીરાજમાં પોતે દાખલ થઇ **મન્સુર**ના સઘળા ખેશીઓને કાપી નાખ્યા, તેમજ સામે થનારાઓનો પણ જીવ લીધો.

બીજી ફતેહ કરવાની રહી નહિ ત્યારે તે હવે હિંદુસ્તાન ઉપર ધસી ગયો, દિલ્હી તાબે કીધું, ત્યાંના રહેવાસીઓની કતલ ચલાવી, મથુરાનાં પવિત્ર શેહેરની ખરાબી કીધી, અને હિંદુઓ જોડે પાર્સીઓની પણ શાખ ટાળી નાખી.[1] આઝરબાઇજાન ખાતે તેના વડા બેટા **મીરાન**ને હાકમ નેમ્યો હતો, ત્યાં બલવો ઉઠવાથી તે બેસાડી દેવા **તીમુર** પાછો ત્યાં ગયો, અને તે કામથી પરવારીને તુર્કી સુલતાન **બાયજીદ** સાથ લડી તેનાં ઘણાં શેહેરો હાથ કીધાં અને તેને જબરી શિકસ્ત આપી. પણ હવે ૧૪૦૫ માં તેનું શેવટ આવ્યું. તાવથી ૬૯ મે વરસે તે મરણ પામ્યો, ત્યારે તેના ૩૬ મર્દ વારેસો હતા. તેના મોટા વખાણનારાઓબી કબૂલ કરેછે કે **તીમુર**ની ફતેહો માણસજાતનાં ભારી સંકટોનું કારણ થઇ પડી હતી. **જંગીઝખાન** અભણ જંગલી હતો, પણ **તીમુર** તો કોરાન વાંચી જાણનો હતો, અને તે છતાં તે આદમજાતની કતલમાં મોજ જોતો હતો. માણસ જાતનો પાળણહાર કે તેને સુધારનાર તો તે હતોજ નહિ. માત્ર બળ અને સત્તાનો ગેરઉપયોગ કરીને તે આદમજાતના એક શ્રાપ જેવો લેખાઇ ગયોછે. ખૂનરેજીમાં **જંગીઝ**થી તે કંઇ ઘણો ઉતરતો ન હતો.

પણ આવા જુલ્મગારો જ્યારે અણહદ જાસ્તી ચલાવી દુનિયાને રંજીદા કરેછે ત્યારે તેમનાંજ ફર્જંદો તેઓથી ઉલટાં અથવા ભલાં નિવડેછે. તેની પછી તખ્તે આવનાર તેના નબીરાએ તેની સઘળી લૂટેલી દોલત ખર્ચી નાખી, અને તેની પછી નવો અમીર તેનો બીજો બેટો **શાહારૌખ** થયો, જે બાહદુર, સખી અને ભણેલો હતો. આ વખ્તે "કારા કોયુન્લૂ" (કાળાં મેંઢાં) નામનો તુર્કી ટોળો આઝરબાઇજાનમાં દરોડો પાડતો હતો તેને **શાહરૌખે** બંધ કીધો અને પોતાના બાપે નાશ કરેલાં શેહેરો પાછાં બાંધી આપ્યાં, જેમાંનું મુખ્ય હેરાત હતું તેને તો તેણે પોતાનું પાયતખ્ત બનાવ્યું. તેના બેટા **ઉલુગ બેગ**નું તેનાજ દીકરાને હાથે ખૂન થયા પછી **તીમુર**ના વારેસોમાં તખ્ત માટે મારફાડ ચાલી અને અંતે તેનો એક નબીરો **અબુસઇદ**

[1] આ બાબે પાછળાં પ્રકરણમાં વધારે ખોલાસાથી લખવામાં આવ્યું છે. જુઓ બાબ ૪૮, ફસલ ૨.

૧૪૫૦ માં બોખારાનો ધણી થયો. ૭ વરસ પછી ઉપલાં "કાળાં મેંઢાં" નામના ટોળાએ ઇરાનમાં ચો તરફ દરોડો પાડી મૂકયો હતો તેમની સામે લડાઇ ચલાવી અને ૧૪૬૮ માં "અક કોયુન્લૂ" (સફેદ મેંઢાં) નામના ટોળાના સરદાર **ઉઝુન હુસન**-ના હાથ ઉપર માર્યો ગયો.

બાબર.

અબુ સઇદના ૧૧ બેટાઓમાંનો એક **ઉમર શેખ ૧૪૯૨** માં બોખારાથી ઉગમણે ફર્ગાનાના નાના પ્રાંતનો હાકમ હતો. આ ધણી હિંદુસ્તાનમાં મોગલ વંશની સ્થાપના કરનાર મોટા **બાબર** પાદશાહનો બાપ હતો. આ વેળ બોખારાની હાકમી **બાબર**ના કાકા સુલતાન **અહમદ**ના હાથમાં હતી. પણ ઉજબેગ નામના તાતારી લોકોએ **તીમુર**નાં રાજ્યમાં જબરો પગ પેસાડો કરી **બાબર**ને છેક કાબૂલ સુધી નસાડયો. અહીં તેણે એક મજબૂત લશ્કર ભેગું કરીને સિંધુ નદી પસાર કીધી અને દિલ્લી ખાતે પોતાનું રાજ્ય ચાલુ કીધું.

એજ વખ્તે ખોરાસાનની હાકમી **તીમુર**ના એક નબીરા સુલતાન **હુસેન મીર્ઝા**ના બેટાઓના હાથમાં હતી, જેઓ ઉપર ઉજબેગ ટોળાના **શૈબાનીખાન** નામે તાતારી સરદારે ચહડાઇ કરી **મુજફ્ફર હુસેન** નામના એક બેટાને **૧૫૦૭** માં હેરાતનો કબજો લઇ મારી નાખ્યો, અને બીજો શાહજાદો ઇરાનના તે વખ્તના શાહ **ઇસ્માઇલ**ની દરબારમાં આશ્રો લઇ રહેલો હતો તેને તુર્કી સુલતાન **સલીમે** ઇરાન ઉપરની ચહડાઇ વેળા કેદ પકડી ઇસ્તમબુલ (કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ) ખાતે મોકલાવી દીધો, જયાં તે મરણ પામ્યો હતો. આ રીતે **૧૫૦** વરસ પછી **૧૬** મી સદીની શરૂઆતમાં મોટા અમીર **તીમુર**નાં વંશની આખરી આવી.

તીમુરના વંશજોનો પગ ઇરાનમાંથી કહાડયા પછી "કાળાં મેંઢાં" અને "ધોળાં મેંઢાં" નામના ટોળાઓના વંશજોએ ઇરાનમાં થોડીક મુદત સુધી સાહેબી ચલાવી. "કાળાં મેંઢાં"-ની આખરી અર્ધી સદી પછી "ધોળાં મેંઢાં" એ ૧૪૬૮ માં આણી, જેના સરદારનું નામ **ઉઝુનખાન** હતું, જે હવે આખાં ઇરાનનો ધણી થયો. પણ એ ધણીની ત્રીજી પહેડી સુધી પણ ઇરાનની હકુમત તેનાં ખાનદાનના હાથમાં રહી નહિ. સુફી વંશના નામચીન ઇરાની પાદશાહ શાહ **ઇસ્માઇલે** તેના નબીરા **અલામત**ના હાથમાંથી ઇરાનનું રાજ્ય પોતાના હાથમાં લઇ "ધોળાં મેંઢાં"ને પણ પોતાનાં વતનમાંથી દૂર કીધું.

આ રીતે ઇરાનમાંથી શુમારે ૮૫૦ વરસની લાંબી મુદત પછી તુરાની અમલ નાબુદ થયો. આરબ, તુર્કી અને મોગલ વંશોના વખ્તેવખ્તના દરોડા અને હકુમતથી ઇરાનીઓ બહુ કંટાળી ગયા હતા. તેઓ પોતાનો અસલી જોમ, અસલી શૂરાતન અને અસલી ખવાસ, એ સઘળું ખોઇ બેઠા હતા. સાસાની જમાનાના ખરા પારસીબચા સુફી વંશના અમલ વખ્તે રહ્યા ન હતા. તેઓ તુર્કીઓ, આરબો અને મોગલો સાથ ભેળમભેળ થઇને એક જુદીજ મિશ્રિત પ્રજા જેવા બની ગયા હતા. ઉપલા વંશોમાં સામાની અને દીલમી વંશો એકલાંજ પારસી વંશો હતાં. બાકીનાં પ્રદેશી હતાં.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૩૪.

ઈરાનમાં ઈસ્લામી અમલ—૨.

૧—૧૨ ઈમામો.—શાહ ઈસ્માઇલ—ઈરાનમાં સિયાહ પંથની હુકમતની શરૂઆત—કજ઼લબાશ તુર્કીઓ—લુરીસ્તાનના સ્વચ્છ પાર્સી તાયફાઓ—તુરાનીઓનો દરોડો—તુર્કીઓ સાથ તેની હારજીત—કાજાર વંશનો પહેલો હાકમ—"પાર્સીઓનો શેહેનશાહ" તેહમાસ્પ—શાહ અબ્બાસ—"શાહના મિત્રો"—શાહનાં ખૂની કામો—ઈરાનમાં રશીયનોનો પહેલવહેલો પગ પેસારો—દેશ ઉપર પ્રદેશીઓની ચહડાઈઓ—અફગાનોએ ચલાવેલી કતલ—એક અફગાન જોહાક—એક ચોર સરદારનાં મહાભારત કામો—નાદીર કુલી—શાહ તેહમાસ્પનું ખૂન—ઈરાનનાં તખ્ત ઉપર એક ચોર સરદાર—નાદીર શાહની આગળી કારકિર્દી—હિંદુસ્તાનમાં તેની ખૂનરેજી—તે તલવારને પોતાનો નેયાગાન ગણાવે છે—તેણે મેળવેલી કરોડો રૂપિયાની લૂટ—કરોડોની માલમતાની ખરાબી—બે લાખ જીવની હાણી—ઈરાનમાં નવી કતલ—તેનું ખૂન—તેની લાશ અને હાડકાં ઉપર એજાબ—તેના ભત્રિજાનાં ઘાતકી કામો—અફગાન ટોળાઓ ગિલ્જાઇ અને દુરાની—અહમદશાહ દુરાની—દોસ્ત મહમદ અને તેના વારેસો.

૨—નાદીર શાહની શેહેનશાહતના ભાગલા—બખ્તિયારી ટોળો—અસલી પાર્સી બાહદુર ટોળાઓ—તેમની મદદથી ઈરાનમાં એકવાર ફરીને પાર્સી રાજ્ય—કરીમખાન જંદ—તેનાં બાહદુરી ભરેલાં અને દયાળુ કામો—સુલેહ વખ્તના તેના સુધારાઓ— તેનો સખી દિલગુર્દો—તેના ભાઈઓ વચ્ચે રાજ્ય માટે દુશમની—જ઼કીખાન કાજાર વંશનો વડો આગા મોહમદ—તેની સાથ જંદ વંશનાં શાહોની ચાલુ લડાઇઓ—લુત્ફઅલીખાન—તેના ભલા ગુણો—તેની સામે દગો—તેની બાહદુરી ભરેલી લડતો—તેની નાસભાગ—તેનું જુલ્માત ભરેલું ખૂન—જંદ વંશની સમાપ્તિ.

ફસલ ૧—દેશમાં નવેસરનો ઇરાની અમલ.

સુફી વંશ—શાહ ઇસ્માઇલ.

ઇરાનનો નવો પાદશાહ **શાહ ઇસ્માઇલ** એ સરજમીનનોજ વતની હતો. હજરત **અલીને મોહમદ**થીજ ઉતરતો માનનારા અને પેગામ્બર જોડે ૧૨ ઇમામોને હકદાર વડા ગણનારા સિયાહ પંથનો તે હતો. આ બાર ઇમામો સંબંધી એક વાત જાણવાજોગ છે. તેઓમાંના છેલા **મહુમદ** (અલ માહદી) સિવાય બાકીના ૧૧ નાં એક યા બીજી રીતે ખૂનો થયાં હતાં. **અલી** તથા તેના બંને બેટાઓ **હસન** અને **હુસેન** બેજાન થયા હતા; ચોથા ઇમામ **જઇન** ઉલ **આબેદીનને** ખલીફ **વાલીદ ૧ લા** એ, અને ત્યારપછીના સાતને બીજા ખલીફોએ કતલ કરાવ્યા હતા. ૧૨ મો ઇમામ કેથે ગેબ થઇ ગયો તેનો પત્તો લાગ્યો નથી. સિયાહ પંથીઓનાં મત મુજબ તે હજી હયાત છે.

તીમુરના જમાનામાં આજરબાઇજાન ખાતેના અર્દબીલ શેહરમાં ૭ મા ઇમામ **મુસા કાજીમ**નો શેખ **સાફી** ઉદ **દીન ઇસ્હાક** નામનો એક નબીરો રહેતો હતો, જે પોતાની પવિત્રાઇને માટે પીરને દરજજે પહોંચ્યો હતો. આ પીરનો એક નબીરો **જુનઇદ** "સફેદ મેંઢાં"ના સરદાર **ઉજુન હસન**ની બહેન સાથ પરણ્યો હતો, જેમને પેટે **સુલતાન હૈદર** નામે પેદા થયલો બેટો જેમ એક પીર, એક સુફી ફિલસુફ, તેમજ એક લડવૈયો નિકળ્યો હતો. આ સુલતાન **હૈદર**ની બાયડી તે મજકુર **ઉજુન હસન**ની ખ્રિસ્તી બાયડીને પેટની બેટી હતી. તેમના ત્રણ બેટાઓને **ઉજુન**નો દીકરો **યાકુબ**, જે આ વખ્તે ઇરાનમાં પાદશાહી ભોગવતો હતો, તેણે અદેખાઇથી કેદ પકડયા, તો જોકે પોતે તેમનો મામો થતો હતો. તેણે તેમને પર્સીપોલિસના એક કિલ્લામાં કેદ કીધા, જ્યાંથી **યાકુબ**નાં મરણ પછી નાસી જવાની તજવીજ કરતાં બે વડા કતલ થયા, પણ ત્રીજો નાનો બાળક હોવાથી જીવવા પામ્યો

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેને અર્દબીલ ખાતે જઇ રહેવાની છુટ મળી.

આ બચેલો જવાન કોઇજ નહિ પણ ઇરાનનો પાછળથી નામીચો થયલો **શાહ ઇસમાઇલ** હતો. ૧૪૯૨ માં તેણે અર્દબીલ ખાતે પોતાની સ્વતંત્ર હકુમત સ્થાપી અને પછી "સફેદ મેંઢાં" ને ઇરાનમાંથી હાંકી કહડાય એટલી મોટી ફોજ ધીમે ધીમે ઉભી કીધી. પ્રથમ તેણે **યાકુબના** બેટા **અલ્વંગ બેગને** હરાવી આજરબાઇજાન સર કર્યું, અને પછી ઉપલાં તુર્કી વંશનું શેવટ લાવી ૧૪૯૯ માં પોતે ઇરાનનો શાહ થયો. તે "શાહે સિયાહાન" ને નામે પણ ઓળખાય છે, કેમકે તેના વખ્તથી ઇરાનમાં સિયાહ પંથનો અમલ શરૂ થઇ સુન્ની પંથની હુકમતની આખરી આવી હતી. **ઇસ્માઇલે** ઇરાનનો પાદશાહી મજહબ પોતાના પંથનોજ જાહેર કીધો અને તેમ કરીને લડી મરતાં ટોળાંઓને એક કીધાં. ઉત્તરે ઉજબેગ, દક્ષિણે આરબો, પૂર્વે આફગાનો, અને પશ્ચિમે તુર્કીઓની સરહદ ઇરાનનને લાગી રહી હતી. એ સર્વ દિશાઓ ઉપર સુન્ની પંથનાં રાજ્યો હતાં; ફક્ત ઇરાનજ એકલું સિયાહ પંથી હતું. એટલામાટે લડી મરતા સિયાહ પંથી તાયફાઓને એકબીજા સાથ મળી જઇ પોતાનું બળ મજબૂત કરવાની ફરજ હતી. તેથીજ તેમના મજહબની જાળવણી અને રાજ્યનો બચાવ હતો. ઇરાની પાર્સીઓ પોતાનો અસલ મજહબ છોડીને અનેક સબબોને ખાતર હવે ઇસ્લામમાં વટલીને ચુસ્ત ઇસ્લામી થઇ પડેલા હતા. આગળ કહ્યું તેમ છેલ્લી આઠ સદીઓ સુધીના તુરાની અમલના ભારથી તેઓ દબાઇ ગયા હતા, અને ઇસ્લામી મજહબના દોરથી તેઓ બદલાઇ ગયા હતા.

ઇસ્માઇલની મદદમાં સાત તુર્કી ટોળાઓ મૂખ્ય હતા, જેણે તેમને રાતી ટોપી સાથનો લેબાસ ભેટ આપ્યાથી તેઓ તવારીખમાં "કઝીલ-બાશ" યાને "સોનેરી માથાંવાળા" ને નામે ઓળખાયા છે. તેમના સરદારોને શાહની દરબારમાં મોટા અધિકાર મળ્યા હતા. આ સાત ટોળાઓમાંનો એક "કાજાર" નામનો આજ સુધી વખણાય છે, અને તેજ ટોળામાંના હાલના ઇરાનના નામદાર શાહ **નસ્રુઉદ દીન** છે. કજીલબાશથી ઉતરતો મોટો તાયફો "બખ્તારી" નામનો હતો, જે જાગ્રોસ અને લુરીસ્તાનના પહાડી લોકોનો બનેલો હતો. આ લોકો શાહને લડાઇને વખ્તે બાહદુર ઘોડેસ્વારો પુરા પાડતા હતા. **નાદીરશાહ**નાં મરણ પછી ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર એક બખ્તારી સરદારે દાવો ઉઠાવ્યો હતો. લુરીસ્તાનના સઘળા તાયફાઓ સ્વચ્છ પાર્સી ઓલાદના કહેવાય છે.

આપણે આગળ જોયું તેમ ઉજબેગ તાયફાવાળા **સૈબાનીખાને બાબરને** તેના બાપિકા મુલક ફર્ગાનામાંથી નહાસડયા પછી, તથા **તીમુર**ના છેલ્લા વારેસો તે સુલતાન **મિર્ઝા**ના બેટાઓને હરાવ્યા પછી, હવે ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લાવવા માંગી. પ્રથમ તેણે ખોરાસાન ઉપર ઉતરી પડવા માંગ્યું, જેમ છેક પેશદાદ અને કેયાની પાદશાહોના વખ્તથીજ તુરાનીઓ કરતા આવેલા આપણે આ તવારીખમાં વખ્તે વખ્ત જોયું છે. શાહ **ઇસ્માઇલે** તેને આ કામથી પાછો ફરવાને ઘણું સમજાવ્યા છતાં જ્યારે કંઇ વળ્યું નહિ ત્યારે **સૈબાની**ને ભારી ખુહારી સાથ મારી હટાવ્યો, અને નાસી જવાની તજવીજ કરતાં તે તુરાની પાદશાહે જીવ પણ ખોહ્યો.

આ લડાઇમાં **ઇસ્માઇલશાહ**ને મર્વ ખાતેથી **બાબર**ની એક બહેન કેદી હાલતમાં મળી આવી. તેણે તેણીની બહુ બરદાસ્ત કીધી, અને ભારી જતનથી તેના પ્રખ્યાત ભાઇ તરફ મોટા રસાલા સાથ મોકલી આપી. આ મેહરબાનગીથી બહુ ખુશ થઇને **બાબરે** શાહ ઉપર કીમતી ભેટ સોગાદ મોકલાવી, તથા શત્રુ ઉપરની તેની ફતેહને માટે મુબારકબાદી આપી. પણ એક બીજી મોટી લડાઇમાં **ઇસ્માઇલને** જબરી શિકસ્ત ખાવી પડી. ૧૫૧૪માં તુર્કી સુલતાન **સલીમ ૧ લો** બે લાખ માણસોની ફોજ સાથ ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લાવ્યો. શાહ માત્ર ૩૦૦૦૦ માણસો સાથ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેની સામે પોતાનો બચાવ કરવા ગયો, અને બંને લશ્કરો વચ્ચે આજરબાઇજાનમાં તબ્રીજથી ૯૦ મૈલ ઉપર ખોઇ નામે જગા આગળ એક લડાઇ થઇ. આ યુદ્ધમાં ઇરાનીઓની જાણમાં એક નવુંજ લડાઇનું હથિયાર આવ્યું અને તે દારૂગોળો ઉરાડી ખરાબી પાંથરનારૂં તોપખાનું હતું. ફક્ત એજ હથિયારને લીધે ઇરાનીઓ હાર્યાં. **ઇસ્માઇલ** ફક્ત એકજ લડાઇમાં માર ખાઇ પાછો હટયો હતો, માટે કહેછે કે એ બનાવથી તેને એટલું બધું લાગ્યું કે ત્યાર પછી તે કોઇ દિવસ હસ્યોજ નહિ. પણ પાછળથી **સલીમ**નાં મરણ બાદ ૧૫૧૯માં શાહે તુર્કીઓ કનેથી ગુર્જેસ્તાન (જ્યૉર્જીયા) નો મુલ્ક જીતી લીધો હતો. ચાર વરસ પછી **ઇસ્માઇલ** પણ અર્દબીલ ખાતે પોતાના બાપની કબરની જીયારતે ગયો હતો ત્યાં મરણ પામ્યો. તે પોતાના ઘણા નેયાગાનો મુજબ સુફી ફિલસુફ હતો. તે બાહદુર અને સખી હતો, અને આગળા પાર્સી તથા ઇરાની પાદશાહો જેવા તેનામાં ઘણા સારા ગુણો હતા.

તેનો બેટો **તેહમાસ્પ ૧ લો** તખ્તે બેઠો ત્યારે માત્ર ૧૦ વરસની વયનો હતો. તેણે ઉમરે પુગ્યા પછી ખોરાસાનના હાકમ દાખલ કાજાર વંશના **પીરમુદ્દેહખાનને** નેમ્યો, જે એ વંસનો પહેલોજ હાકમ હતો, તો જોકે પાછળથી તો ઇરાનમાં કાજાર વંશની પાદશાહી મકમ થઇ હતી, જે આજ સુધી ચાલુ છે. **તેહમાસ્પની** દરબારમાં **બાબર**ના બેટા **હુમાયુને** હિંદુસ્તાનથી નાસી આવીને આશ્રો લીધો હતો, અને પોતે પાછો ત્યાંનો બાદશાહ થયો ત્યાં સુધી તે એ શાહની દરબારમાંજ રહ્યો હતો, અને શાહે તેની બહુ બરદાસ્ત કીધી હતી. **તેહમાસ્પ**ના વખ્તમાં ઇંગ્લંડની રાણી **એલિઝાબેથ** મી૦ **એન્થની જેન્કીન્સનને** એક પત્ર આપી ૧૫૬૧માં ઇરાની દરબારમાં મોકલ્યો હતો, આ પત્રમાં તે રાણીએ શાહને મોટાઇ આપવામાં બાકી રાખી ન હતી, અને તેને બીજી પ્રજાઓમાં સર્વેથી પહેલે "પાર્સીઓનો શેહનશાહ" લખ્યો હતો.

શાહ અબ્બાસ.

તેહમાસ્પનાં મરણ પછી ઇરાનમાં તખ્ત માટે મારફાડ ચાલી, અને શેવટે ખોરાસાનના અમીર ઉમરાઓએ મરનાર શાહના વડા બેટાના દીકરા જવાન **અબ્બાસ**ને શાહ મુકરર કીધો. આ નવો પાદશાહ તવારીખમાં 'મહાત્મા'ના એલકાબથી ઓળખાઇ ગયો છે, અને ખરેખર તે મોટો પાદશાહ હતો. તવારીખનવેશો મુજબ છેલી ઘણીએક સદીઓ સુધી એવો પાદશાહ ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર બેઠોજ ન હતો. ઇરાનમાં આસ્તે આસ્તે પેલાજ કઝીલબાશ લોકોનો દોર વધી ગયો હતો, અને તેઓ મરજી પડે તેમ તખ્ત માટે દાવાદારોને ઉભા કરતા હતા. પણ **અબ્બાસે** તેમનો આ દોર તોડી નાખ્યો, અને પોતાના ખાસ મદદગાર દાખલ ઇરાનીઓમાંથીજ એક તાયફો ઉભો કીધો, જેઓ 'શાહના મિત્રો' ને નામે ઓળખાયા છે.

અબ્બાસનું પાયતખ્ત ઇસ્ફહાન હતું, જે એક મેદાનમાં પર્વતોથી ઘેરાયલું અને જેન્દેહરૂદ નદીથી ખોદાયલું ખુશનુમા હતું. શાહે તેને સણગારીને મોટા દરજ્જા ઉપર મુક્યું. **અબ્બાસે** ઘણી લડાઇઓ મારી, પણ તે સર્વેનું બયાન કરવાને થોભવાની આ જગા નથી. ફક્ત એટલુંજ જણાવીશું કે પોતાની સઘળી મોટાઇ અને ભલાઇ છતાં તે સર્વેને ધુળમાં નાખે એવાં ખરાબ કામો આ મોટા પાદશાહે કરેલાં છે. તેને પોતાના વડા બેટા **સફી મિર્ઝા** બાબે કંગાળ બેવિશ્વાસ અને અદેખાઇ પેદા થવાથી તેણે એ ભલા ખવાસના અશ્રાફ શાહજાદાનો જીવ લેવાડયો, તથા બીજા બે બેટાઓની આંખો ફોડી નખાવી, અને હવે જ્યારે એકજ નબીરો તખ્તના વારેસ દાખલ રહી ગયો ત્યારે તે ખબરદાર કે બુદ્ધિવાન નહિ થાય તે માટે તેને અફીણી બનાવ્યો!

પણ **અબ્બાસ** ધર્માંધ ન હતો. તે પોતાની પ્રજાની એક માનીતી મૂર્તિ જેવો હતો. શરાબનો બહુ શોકીન હતો. તે સુંદર ચેહેરાનો, મોટાં નાકનો, પણ દહાડી વિનાનો હતો. દહા-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ડીની જગાએ તેણે બહુ જબરી મુછ વધારી દીધી હતી. માજન્દરાન તેને બહુ વહાલું હતું, જ્યાં બાંધેલા મેહલમાં તે ૭૦ વરસની વયે **૧૬૨૮ માં મરણ** પામ્યો. એક પ્રખ્યાત ઈંગ્રેજ મુસાફર લખી જાય છે કે "**અબ્બાસ**ની જોડે ઇરાનની આબાદીની પણ હયાતી ભોગવતી બંધ પડી."

અબ્બાસ પછી એક સદી સુધી ઇરાનમાં પાછી અફડાતફડી ચાલી. તેની પછીના તેના વંશજો નબળા, ધાતકી અને અન્યાયી નિકળ્યા. તેઓ લડાઇનાં મેદાનને બદલે મેહલ અને વિદ્યાભ્યાસને બદલે જનાનખાનાના આશ્રિત થઇ પડયા. વળી તેઓમાં શરાબનો શોખ પણ વધી ગયો.

અબ્બાસ ૨ જાના વખતમાં **૧૬૬૪** માં મસ્કોવીના ગ્રાંડ ડયુકે બે એલચીઓ ૮૦૦ રસાલેદારો જોડે શાહની દરબારમાં મોકલ્યા. તેમને પાદશાહી મેહેલમાં ઉતારો મળ્યો, પણ તેમની ગંદી રીતભાતથી, તથા એ બહાને તેઓ ઇરાનમાં જકાત ભર્યા વિના પોતાનો મદેશી માલ વેચવા આવેલા માલુમ પડવાથી, ઇરાની શાહ અને રૈયતોને બહુ ક્રોધ ઉપજ્યો. આ વખતથી ઇરાનમાં રશિયનોએ ધીમે ધીમે પગ પેસારો કરવા માંડયો.

અફગાનોનો અમલ.

શાહ **સુલતાન હુસેને** ગીલ્જાઇ ટોળાના એક સરદાર મીર **વાયસને** અપમાન આપેલું હે,વાથી તેણે કંદહારની હાકમી પોતાના હાથમાં લીધી અને લડવા આવેલાં ઇરાની લશ્કરને બે મરતબે મારી કહાડયું. એ પછી તેના બેટા **માહમુદે** ઇરાન ઉપર ચહડાઇ કીધી. આ વેળાએ વળી એક તરફ હેરાત ખાતે અને બીજી તરફ હમદાન ખાતે પણ શાહની સત્તા સામે બલવા ઉઠયા હતા. એ તકનો લાભ લઇ **૧૭૨૧ માં માહમુદ** ઇરાનનાં પાયતખ્ત તરફ ધસ્યો આવ્યો. થોડાક વખ્ત સામે થયા પછી શાહ **હુસેન** ચહડાઇ લાવનારને તાબે થયો અને તેને પોતાનો શાહ ગણવાને કબૂલ થયો. બીજા હાથ ઉપર તર્કી અને રશિયા પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફથી ઇરાન ઉપર ઉતરી પડયાં અને સરહદ ઉપરનાં શહેરો કબજે લઇ બેઠાં.

આ વેળા રશિયાનાં તખ્ત ઉપર મહાત્મા **પીટર** બેઠેલો હતો. ઇરાનના પદભ્રષ્ટ શાહનો બેટો **તેહમાસ્પ માહમુદ**ની ચહડાઇ વેળા નાસીને માજન્દરાનમાં ભરાઇ બેઠો હતો. તેણે રશિયન જાર **પીટર**ની મદદ માગી. **પીટરે** ઇરાનમાંથી આ શરતે અફગાનોને હાંકી કહાડવાનું માથે લીધું કે તેને દર્બંદ, બાકુ, ઘીલાન, માજન્દરાન, અને આસ્ત્રાબાદ સદાનાં આપી દેવામાં આવે! આ નરમ ઘી જેવી વાત હતી. ઇરાનના સઘળા ફળદ્રુપ પ્રાંતો એજ હતા. બીજી તરફથી **માહમુદ** ઇસ્ફહાનમાં ભારી ઠાઠ માઠથી દાખલ થયો અને રહેવાસીઓની કતલ ચલાવવા લાગ્યો. તેઓ બલવો કરશે એવી બિક રાખીને તેણે ૩૦૦ મુખ્ય રહેવાસીઓને જીયાફતમાં બોલાવી કાપી નાખ્યા, અને પછી તેમનાં બાળકોના જીવ લીધા. શેવટે તેણે બીજા રહેવાસીઓમાં એવી જબરી કતલ ચલાવી કે આખું પાયતખ્ત ઉજડ વળી ગયું.

આ ખૂનરેજીથી નહિ ધરાતાં **માહમુદે** આખાં પાદશાહી કુટુંબને કેદી હાલતમાં મેહલના ચોકમાં ભેગુ કીધું, અને પોતાને હાથે શરૂઆત કરીને પછી ફક્ત પદભ્રષ્ટ શાહ સિવાય સર્વને કાપી નખાવ્યાં. આ કર્પીણુ કર્મ ચાલતું તે વેળા શાહ **હુસેન** એક દીવાનાની પેઠે ધસી આવ્યો અને પોતાના પાંચ વરસની વયના એક બેટાને બચાવવા જતાં પોતેબી જખમી થયો. **હુસેન**, નાસી ગયલો **તેહમાસ્પ,** અને બાળક બેટાઓ સિવાય, આ માઠાં ભાગ્યના શાહના સર્વ મર્દ કુટુંબીઓના આ રીતે જાન ગયા. અંતે આ ખૂની અફગાન પોતે જમનો ભોગ થયો. માત્ર ૨૭ વરસની કુમળી જવાનીમાં, અને ઉપલી કમકમાટ ઉપજાવનારી કતલ ચલાવ્યા પછી એજ મહિનામાં, એ દૈત્ય—જે દેખાવે પણ એક દેવજાદોજ હતો તે—મરણ પામ્યો અને ઇરાન તેના જોહાકી જુલ્માતમાંથી મુક્ત થઇ દમ ખાવા લાગ્યું.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેની પછી ઇરાનનો નવો અફગાન હાકમ **માહમુદ**નો પિત્રાઇ **અશ્રફ** થયો, જેણે પદભ્રષ્ટ **હુસેન**ને એક સારો લવાજમ આપતો કરી રીસે ભરાયલી પ્રજાને પટાવી લેવા માંગી. પણ હવે પેલી તરફથી શાહજાદા **તેહમાસ્પ**નો સેતારો ઉગીને માથે આવવા માંડયો હતો. તેણે માજન્દરાન ખાતે એક ફોજ ભેગી કીધી, અને કાજારટોળાના બલવાન સરદાર **ફતેહ અલીખાન**ની મદદ મેળવી. અસાર આગમજનો **તેહમાસ્પ** તો ઇરાનના શાહ દાખલ પોતાને ઓળખાવવા લાગ્યોજ હતો, અને એટલામાટે હવે તેના ઝુંડા તળે આસપાસના વફાદાર સરદારો અને બડેખાંઓએ ભેગા થવા માંડયું. તેજ વેળા વળી શાહ **તેહમાસ્પ**ને એક નહિ ધારેલી મદદ મળી ગઇ.

તે જમાનામાં **નાદીર કુલી** નામે એક ચોર સરદાર પોતાની બાહદુરી માટે વખણાઇ ચૂક્યો હતો. તેણે મજકુર **ફતેહ અલીખાન** કાજારનું ખૂન કીધું, અને શાહની ફોજની પોતે સરદારી લેવાનું માથે લઇને તેને થોડો ઘણો શાંત કીધો. આ સઘળી તૈયારીઓ ઇરાનના ઉત્તર ભાગમાં **૧૭૨૯** માં થતી હતી તે જાણીને અફગાન હાકમ **અશ્રફ** ધ્રુજવા લાગ્યો. તે એક લશ્કર લઇ ખોરાસાન ખાતે ગયો, જ્યાં **નાદીર કુલી** સાથ દમઘાન ખાતેની લડાઇમાં તેનો પરાજય થયો. **નાદીરે** તેની પુઠ પકડી, અને ઉપલાંજ વરસના નવેમ્બર માસમાં તેણે **અશ્રફ**ને ઇસ્ફહાન તરફ એક બીજી મોટી લડાઇમાં હરાવી એવો હલકો કરી નાખ્યો કે આ ઘાતકી અફગાન હાકમે શેહેરમાં દાખલ થઇ ગરીબ જૈફ શાહ **હુસેન**નો જીવ લીધો, અને થોડું બાકી રહેલું લશ્કર લઇ શીરાજ તરફ નાસી ગયો.

ફતેહમંદ ચોર સરદાર હવે પાયતખ્તમાં દાખલ થયો. તેની પુઠે શાહ **તેહમાસ્પ પણ** આવી લાગ્યો, જે પોતાનાં પાયતખ્તનો નાશ થયલો જોઇ નવધાર આંસુ વર્ષાવવા લાગ્યો. તેની રાણી-માતા એક ગુલામડીને વેશે વખ્તે વખ્તની કતલોમાંથી બચીજવા પામી હતી. તેણી હવે તેને આવી મળી. બીજી તરફથી **નાદીરે** શત્રુઓને નાસી જવાની તક નહિ આપતાં ૧૮૩૦ **ના** જાન્યુઆરીમાં ફરીથી એક બીજી લડાઇમાં સદંતર હરાવ્યા. **અશ્રફ** કંદહાર તરફ નાસી જવાની તજવીજ કરતાં બલુચી લૂટારાઓના હાથ ઉપર મારૌ ગયો, અને એ રીતે એક ચોર સરદારે પોતાનાં વતનને પ્રદેશીઓના જુલ્માતમાંથી છોડવ્યું.

પણ એટલુંજ કરીને તે બેઠો નહિ. તેનો લોભ એટલી ભલાઇ સુધીમાંજ અટકી રહ્યો નહિ. અસાર સુધી જે દેશહિતકારી લોભ હતો તે હવે રાજદ્રોહી કપટમાં બદલાઇ ગયો. ૧૮૩૨ માં તેણે શાહ **તેહમાસ્પને** રાજ્ય ચલાવવા માટે અશક્ત ગણીને પદભ્રષ્ટ કીધો, અને ખુરાસાનમાં કેદ રાખ્યો, જ્યાં પાછળથી **નાદીરના** બેટાએ પોતાના બાપની હિંદુસ્તાન ઉપરની ચહડાઇને દરમ્યાન તે બાપડા કમતાલેના શાહનો નાહક જીવ લીધો. **નાદીરે** થોડોક વખ્તસુધી ઉશ્કેરાયલી પ્રજાને શાંત રાખવા માટે **તેહમાસ્પ**ના બાળક બેટાને **અબ્બાસ ૩ જાને** નામે તખ્તનશીન કરી તેની તરફથી પોતે કારોબાર ચલાવવા માંડયો, પણ જ્યારે તેણે રાજ્યની લગામ પોતાનાં કુલ અખ્તારમાં લેવાનો વખ્ત આવેલો જોયો ત્યારેજ આ બાળક શાહ મરણ પામ્યો, અને એ રીતે ૧૭૩૬ માં મોગાનનાં મેદાનમાં **નાદીર કુલી** ઇરાનનો શાહ નેમાયો.

નાદીરશાહ.

એ રીતે ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર એક ચોર સરદાર પાદશાહ થયો! એવો બનાવ એ પુરાતન દેશની હજારો વરશોની તવારીખમાં આ પહેલીજ વાર બન્યો. સફાવી અથવા સુફી વંશનું તેના ૨૨૩ વરસોના અમલ પછી આમ શેવટ આવ્યું. એ વંશના સર્વથી નામીચા અને ખરેખરા શાહ થવાને યોગ્ય પાદશાહોતો **ઇસ્માઇલ અને અબ્બાસ** (મહાત્મા) એ બેજ હતા.

ખોરાસાનમાં કિલાતના કિલ્લાની પડોશના એક કંગાલ તંબુમાં **નાદીર**નો જન્મ થયો હતો. તેનાં માબાપ ગરીબ હતાં. બાપ મેંઢાંના

ચામડાંના ડગલા ખેડુતોમાં વેચી ગુજરાણુ કરતો હતો, અને ૧૩ વરસનો થયો ત્યાંસુધી **નાદીરે** એક ભરવાડી છોકરા દાખલ નોકરી કીધી હતી. બાપનાં મરણ પછી તે જંગલમાંથી લાકડાં વીણી લાવતો અને તેની મા તે વેચીને એ પૈસા લાવતી તેમાંથી તેમનું ગુજરાણુ ચાલતું. ૧૬મે વરસે તે પોતાની આ બુઢી મા સુધાં ઉજબેગ લૂટારાઓના હાથમાં ગુલામ પકડાયો. ચાર વરસની ગુલામગીરીમાં માતા તો મરી ગઇ, અને **નાદીર** નાસી જઇને ખોરાસાનના પર્વતોમાં ચોરીનો પેશો પકડી બેઠો. તેની બાહદુરી અને છાતીની વાતો ચો તરફ ફરી વળી, જે ઉપરથી ત્યાંના હાકમે તેને એક મોટી ફોજની સરદારી આપી ઉજબેગ અને તુર્કોમાન લોકો સામે લડવા મોકલ્યો, જેમાં ફતેહ મળ્યા પછીજ તે **શાહ તેહમાસ્પની** ફોજનો સપેહસાલાર થયો. એ બનાવ પછી તે ઇરાનનો શાહ થયો ત્યાં સુધીની નોંધ આપણે ઉપર ટપકાવી લીધી છે.

શાહનું તખ્ત મેળવી, તુર્કીઓ ઉપર ફતેહ મેળવી તેમને હમદાનની બહાર હાંકી કહાડયા બાદ **નાદીરે** હવે હિંદુસ્તાન ઉપર ચહડાઇ લઇ જવાનો મનસુબો કીધો. પોતે મોકલેલા એક એલચીને તે વખ્તના દિલ્લીના મોગલ[1] શેહનશાહ **મોહમદશાહે** અટકાવી રાખવાથી **નાદીરને** બહાનું મળ્યું. તેણે પ્રથમ કંદાહાર હાથ કીધું, પછી કાબૂલ લીધું. પેશાવર જતાં માર્ગમાં અફગાન તાયફાઓને લાંચ આપી અળગા કીધા. પછી પેશાવર સર કરી, તથા સિંધુ નદી પસાર કરી[2] દિલ્લી તરફ ધસી ચાલ્યો. લડાઇમાં શેહનશાહની હાર થવાથી તે શાહને તાબે થયો. **નાદીરે** તેને માનઅક્રામ આપ્યું, પણ તેને સજા કરવા માટે પોતાને આટલી બધી મહેનત પડી હતી તે માટે તેને ઠપકો દીધો. **નાદીરે** તેને તેનાજ મેહલમાં કેદ કીધો. ઇરાનીઓએ દાણાના કોઠારો ઉપર હાથ લંબાવતાંજ હિંદુ રૈયત સામે થઇ અને તેની સજા દાખલ **નાદીર શાહે** આખું શેહર લૂટવા અને સામે થાય તેમની કતલ ચલાવવાનો ઘાતકી હુકમ આપ્યો. હજારો રહેવાસીઓ—મર્દ, ઓરત, અને બચ્ચાં—ના જાન ગયા. અંતે કમબખ્ત **મોહમદશાહ** વચે પડયો. તે **નાદીરને** પગે પડયો અને રૈયતો માટે જીવતદાન માંગી લીધું. સહવારે ૮ વાગાથી પાછળા પહોરે ૩ વાગા સુધીમાં એકથી બે લાખ માણસોની કતલ ચાલેલી કહેવાય છે.

બીજે દહાડે **નાદીરના** બીજા શાહજાદાની **મોહમદશાહની** એક ભત્રિજી સાથ શાદી થઇ. હવે પાદશાહી ખાનદાનીઓમાં રેવાજ એવો છે કે શેહનશાહની બેટી સાથ શાદી કરનાર જવાન સાત પહેડી સુધી ઊંચાં કુળનો સાબેત થવો જોઇયે. પણ **નાદીર કુલી** જેવા ચોર સરદારનું ખાનદાન વળી કેવું હોય? તોપણ તેણે પોતાના બેટાની સાત પહેડીની નામદારી આ રીતે ગણાવી. સાત પહેડીનો સવાલ નિકળ્યો ત્યારે તેણે કહેણુ મોકળ્યું કે—"કહે તે બડાઇખોરાઓને કે મારો બેટો **નાદીરનો** દીકરો છે, **નાદીર** શમ્શીરનું ફર્જંદ છે, **નાદીર**નો બપાવોબી શમ્શીર છે, તેના બાપનો બપાવોબી શમ્શીર છે, તેનો બાપ તલવાર છે, અને તેનો બપાવો પણ તલવારજ છે. એ રીતે અમે તો શમ્શીરનાં ફર્જંદ છિયે, અને તેબી સાત નહિ પણ સીતેર પહેડીથી છિયે!"

દિલ્લીના મોગલ શેહનશાહને લૂટીને **નાદીર** ગંજાવર દોલત ઇરાન લઇ ગયો. ૩૪૨૫૦૦૦૦૦૦ **મોહમદ** તથા તેના અમીર ઉમરાઓ કનેથી તેણે નિચોવી કહાડયા, જેમાં રૂ ૧૧૨૫૦૦૦૦૦ ની કીમતનું તો મોરનું તખ્તજ હતું. એ ઉપરાંત સોના રૂપાંનાં વાસણો, કીમતી અસ્બાબ, તોપો વગેરે એકંદર લૂટ કોઇ રૂ ૭૯ કરોડની તો કોઇ રૂ ૮૭॥ કરોડની કહે છે! એ સર્વને તેણે પોતાનાં જન્મ શેહરની પડોશમાં કિલાત-

[1] આ વાત નવાઇ જેવી છે કે મૂળપુરૂષ બાબર એક તુર્કી હોવા છતાં, અને મોગલોને દિલોજાનથી ધિક્કારતો હોવા છતાં, હિંદુસ્તનના ઇતિહાસમાં તે અને તેના વારેસો આજ સુધી મોગલ શેહનશાહો દાખલ ઓળખાય છે!

[2] બે લોખંડની સાંકળો સાથ હવા ભરેલાં ચામડાં બાંધી તેઓ ઉપર પાટ્યાં જડી લઇ તે ઉપરથી નાદીર પોતાની આખી ફોજને એક પુલના જેવી સહેલાઇ સાથ આ નદીમાંથી ચલાવી લઇ ગયો હતો!

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ના કિલ્લામાં સાચવી રખાવી. દિલ્લીથી જતી વેળા તેણે **મોહમદ**નાં સર ઉપર પોતાને હાથે તાજ પહેરાવી, તેને કેટલીએક શિખામણ દીધી, અને ચેતવણી આપી કે "એમ ના સમજતો કે હું તારેથી દૂર છું. કંદાહારથી ૪૦ દહાડામાં હું તને પાછો ભેટી શકું એમ છે."

એક ચોર-પાદશાહથી બીજી આશા તે શી-રખાય? હિંદુસ્તાનથી કરોડોનો ખજાનો લૂટી લાવ્યા જોડે તેણે દિલ્લીના સાહુકારો અને દોલતમંદ રહેવાસીઓને, તેમજ જમીનદારો અને ખેડુતોને, તેમનાં ઘરબાર અને ખેતરો બાળી નાખીને, રૂ ૩૦૦૦૦૦૦૦૦ નું નુકસાન કીધેલું ગણાયું છે! એ ધણીની મુલાકાતને દરમયાન વળી ૨૦૦૦૦૦ માણસોના જીવ ગયા તે તો જુદા! ૧૧૦૦૦૦ જીવડાઓની કતલ ચાલી, ૪૦૦૦૦ પેશાવરથી કર્નાલની લડાઇ સુધીમાં મુઆ, અને ૫૦૦૦૦ લોકો આ દૈત્યના નાશકારક દરોડાથી પડેલા દુકાળથી માર્યા ગયાં!

પણ **નાદીર** ખરેખરો વગર દયાનો હેવાન હતો તેની એ કરતાં વધારે સાબેતીઓ છે. કહે છે કે તેના બેટા **રજા કુલી**એ તેનો જીવ લેવાની ધારણા રાખી હતી, જે ઉપરથી **નાદીરે** તેની આંખો ફોડી નખાવી. એ ઉપરાંત તેણે દરરોજ નિર્દોષ માણસોને મારી નખાવવા તથા તેમના અવયવો કાપી નખાવી બેડોળ કરવા માંડયા. પણ હવે તેનો અંતકાળ દૂર ન હતો. જુલ્મી થાય જખે! **નાદીર**નો હાલ પણ તેવોજ થયો. તેણે મશહદ ખાતે પોતાનું પાયતખ્ત બનાવ્યું હતું, જ્યાંથી એક દિવસની મંજલ ઉપર સુલતાન મેદાન નામનાં ચોગાન-માં પોતાની તુર્કોમાન અને ઉજબેગ ફોજોની મદદથી તેણે જે જે ઇરાનીઓની વફાદારી ઉપર પોતાને શક હતો તેમને કાપી નાખવાની ગોઠ-વણ રચી. પણ એ વાતની ખબર ચોકસ આસામીઓને કાને આવી, અને પોતે ખોદેલા ખાડામાં **નાદીર** શેતાન પોતેજ પડયો.

સલેહબેગ નામે એક ઇરાની સરદાર રાત્રે **નાદીર**ના ચોકીબાનોની નજર ચૂકાવીને તેના તંબુમાં પેઠો, અને તે ખૂની ઉંઘતો હતો તે વેળા એક સખ્ત જખમ કીધો. **નાદીર** એક વાઘની પેઠે બરાડ મારતો કુદી ઉઠયો, પણ તંબુમાં-થી પોતાના હરીફની પુઠે દોડતાં રાતની અંધારીમાં દોરડાંઓની આટી આવ્યાથી તે ઉંધે મસ્તક ઝીંકા-યો, અને તે તકનો લાભ લઇને તેના ખૂનીએ તેને બીજો વધારે કારી ઘા કીધો. આ વખ્તે **નાદીર**ને જીવ પ્યારો લાગ્યો. "મને બચાવ," તેણે માંગી લીધું; "અને હું તારી સઘળી તકસીર માફ કરીશ." પણ તેની એ અરજ ફોકટ ગઇ. "તેં કોણુ તરફ દયા દેખાડી છે કે તું આજે દયા માંગે છે?" એ **સલેહબેગ**નો જવાબ હતો.

આ રીતે દૈત્ય **નાદીર** મુઓ. તે ચોર અને લૂટારોજ નહિ પણ ઇનસાનનાં રૂપમાં થઇ ગયલા **જંગીજ** અને **તીમુર** જેવોજ એક શેતાન હતો. તે ૬ ફીટ ઉંચો, ગોળ ખભાંનો, મોટી તિક્ષણ આંખનો, અને પહોળી પેશાનીનો નર હતો. ગગડાટ જેવો તો તેનો આવાજ હતો. તેના સઘળા દુર્ગુણો છતાં દેશની આબાદી માટે તેણે ઘણી યોજના રચી હતી, અને પ્રદેશી વેપારીઓને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. કેટલાક ઈંગ્રેજ વેપારીઓએ રશિયા અને કેસ્પિયન સમુદ્રને માર્ગે ઇરાન સાથ વેપારનો માર્ગ ખુલ્લો કરવાની **નાદીર**નાજ અમલમાં તજવીજ કીધી હતી.

સલેહબેગના હાથ ઉપર માર્યા ગયા પછીબી **નાદીર**નાં શરીર ઉપર થોડો એજાબ પડયો નહિ. તેનું ડોકું કાપી લઇને તેનો ભત્રિજો **અલી કુલી**, જે આ વેળા હેરાતનો હાકમ હતો, તેની ઉપર મોકલી આપવામાં આવ્યું. પણ જે ઘણી તે લઇ જતો હતો તેના કબ-જામાંથી તે ગૂમ થઇ ગયું, અને તેણે **અલી-કુલી** આગળ કોઇનું ભલતુંજ ડોકું રજુ કીધું! તેની લાશને મશહદ ખાતે ભૂમિદા કરી તેની આસપાસ એક બાગ બનાવવામાં આવ્યો હતો, પણ આગળ તેણે કાજાર વંશના વડા **ફતેહ-અલીખાન**ને મારી નાખેલો હતો માટે ઇરાનના એ વંશના પહેલા પાદશાહે **નાદીર**ની લાશને કબરમાંથી ખણી કહડાવી તેને બહુ અપમાન આપ્યું, પેલો બાગ ફના કીધો, અને તેનાં

હાડકાંઓને તેહરાન ખાતે તખ્ત ઉપર ચહડવાની સીડી નીચે પુરાવ્યાં, એવી મતલબથી કે ચહડતાં અને ઉતરતાં તે ઉપર કદમ મૂકાય અને તેને અપમાન થાય. કરણી તેવી ભરણી!

નાદીરનાં મોત પછી તેની શેહનશાહાત ભાંગીને ભૂકો થઇ પડી. ઉજબેગ અને અફ્ગાનો ઇરાનીઓ સાથ લડી પોતપોતાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપવા નિકળ્યા. અફ્ગાન ફોજનો વડો **અહુમદ અબ્દલ્લાહ** તો મોટો "કોહેનૂર" નામનો હીરો, જે એક કબૂતરનાં ઇંડાં જેવડો મોટો હતો, તે તથા **નાદીર**નો બીજો ખજાનો ચોરીને પોતાને વતન જઇ એક મોટું રાજય સ્થાપી બેઠો. આ વેળા ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર **નાદીર**નો ભત્રિજો **અલી-કુલી** આવ્યો, પણ તે તેમજ ત્યાર પછીના ધણીઓ **નાદીર** જેવાજ ઘાતકી નિવડયા, અને લગભગ તેનાં જેવાંજ મોતે મુઆ. **અલી કુલી** એ "આદિલશાહ"નું નામ રાખી પહેલો ગેરદનસાફ તો **નાદીર**ના અપંગ બેટા **રજા કુલી**નો જીવ લઇને કીધો, અને પછી **નાદીર**ના બીજા ૧૩ બેટાઓ અને નબીરાઓને મારી નાખ્યા, તથા કાજાર વંશનાં વડા **મોહુમદ હુસેનખાન**ના બેટા **આગા મહુમદ**ના અવયવો કાપી નખાવ્યા.

પણ આ ખૂનીને માથેનો તેનો ભાઇ તે ઇરાકનો હાકમ **ઇબરાહીમ** મળ્યો, જેણે તેને એક લડાઇમાં કેદ પકડી તેની આંખો ફોડી નાખી, અને પછી પોતે શાહ થયો. પણ તેણે ઝાઝા દહાડા કહાડયા નહિ એટલામાં તેનાજ સરદારોએ તેનો જીવ લઇ **રજા કુલી**ના બેટા અને **નાદીર**ના નબીરા **શાહરોખ**ને તખ્તનશીન કીધો. એ બીચારા જવાન શાહને કોઇ **સૈયદ મોહુમદ** નામે ધણીએ આંધળો કીધો અને પોતે તખ્તનો ધણી થવા નિકળ્યો, પણ એ કોશેશમાં તે નિષ્ફળ થયો, અને અપંગ **શાહરોખ** પાછો પાદશાહ થયો. પણ તેના વખતમાં રાજ્યના ઘણા કકડા પડી ગયા, જેમાં સર્વથી મોટો આપણે ઉપર જોયું તેમ અફ્ગાનીસ્તાનનો પડયો. છેક પુરાતન જમાનાઓથી ઇરાનની પૂર્વ સરહદ સિંધુ નદી સુધીની ગણાતી હતી, તે હવે આ વખતથી ખોરાસાન સુધીજ અટકતી થઇ.

અફ્ગાન લોકો આ વખતે બે ટોળામાં વહેંચાયલા હતા. એક ગિલ્જાઇ ટોળો, જે ગજની અને કાબૂલમાં વસતો હતો; બીજો અબ્દુલી અથવા દુરાની ટોળો, જે કંદાહાર અને હેરાતમાં વસતો હતો. સુફી વંશના અમલને દરમયાન ઇરાન ઉપર **માહુમુદ** નામનો જે ખૂની જવાન ચહડાઇ લાવીને એ દેશ વેરાન કરી, મોટી ખૂનરેજી ચલાવી ગયો હતો, તે ગિલ્જાઇ ટોળાનો હતો. પણ **નાદીર**ના ખજાનામાંથી કોહેનૂર હીરો અને બીજું ઝવેરાત ચોરી કંદહાર જઇ ભરાયો હતો તે **અહુમદ અબ્દલ્લાહ** દુરાની ટોળાનો હતો. **૧૬** મી સદીની શરૂઆતમાં આ દુરાની ટોળાએ ઇરાનના સુફી શાહોને ખંડણી આપવાનું કબૂલ કીધું હતું, પણ ૧૭૧૬ માં તેઓ હેરાતનો કબજો લઇ ત્યાં પોતાનું નાનું રાજ્ય સ્વતંત્રપણે ચલાવવા લાગ્યા. **૧૭૩૧** માં **નાદીરશાહે** હેરાતને ઘેરો ઘાલી ૧૦ મહીનાની ભારી જેહમત પછી તે તાબે કીધું, એટલુંજ નહિ પણ દુરાનીઓને તેમના વડા મજકુર **અહુમદ અબ્દલ્લાહ**ની સરદારીતળે પોતાની ફોજમાં શામેલ થવાની ફરજ પાડી.

નાદીરનાં ખૂન પછી **અહુમદ** ૩૦૦૦ સવારો સાથ કંદાહાર ગયો, પણ બીજા દુરાનીઓ તેની ફોજમાં વધ્યા, અને તેઓએ એકમતે તેને ૧૭૪૭ના અકટોબર માસમાં **અહુમદશાહ** "દૂરી દુરાન" ના ખેતાબથી પાદશાહ ઠરાવી તેને માથે તાજ મૂક્યું. એ વેળા દુરાની ઉપરાંત બલૂચી અને હજારા ટોળાઓના સરદારો પણ હાજર હતા. બીજે વરસે **અહુમદશાહે** પોતાના હરીફ ગિલ્જાઇ ટોળાનેબી તાબે કીધો. પછી તેણે હેરાતથી મશહદ તરફ જઇ ઇરાન ઉપર સવારી લઇ જવાની ધારણા રાખી. પણ આ વખત આગમજ કાજાર વંશનો વડો **મોહુમદ હુસેનખાન** માજન્દરાન અને ઘીલાનનો ધણી થઇ ચૂકયો

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતો તેણે નીશાપુર ખાતેથી **અહુમદશાહને** આગળ વધતો અટકાવ્યો, જેથી આ અફ્ગાનને ૧૭૫૧ માં પાછું હેરાત આવવું પડયું.

બીજે વરસે તેણે પંજાબ ઉપર ચહડાઇ લઇ જઇ કાશ્મીર તાબે કીધું. ૧૭૫૯ માં તેણે બીજી મરતબે હિંદુસ્તાન ઉપર ચહડાઇ કરી પાણિપટનાં પ્રખ્યાત મેદાનમાં મરાઠાઓની એક મોટી ફોજને હરાવી પોતે દિલ્લીમાં ભપકા સાથ દાખલ થયો. પણ પછી તેનાં તખ્ત ઉપર એક કંગાળ પુતળાંને બેસાડી **અહુમદશાહ** પાછો ફર્યો, અને પોતાના કબજામાં પેશાવર, કાશ્મીર અને સિંધ રાખીનેજ સંતોષ પામ્યો. ૧૭૭૩ માં તે મરણ પામ્યો ત્યારે આ અફ્ગાન બાહદુરનું રાજ્ય આખાં અફ્ગાનીસ્તાન જોડે સીસ્તાન, બલ્ખ, કાશ્મીર અને સિંધ સુધી આસપાસ લંબાયલું હતું.

તેના બેટા **તીમુરે** પોતાનું પાયતખ્ત કંદહારને બદલે કાબૂલમાં કીધું. પાછળથી દુરાની વંશની સમાપ્તિ તેના હરીફ ગિલ્જાઇ ટોળાથીજ થઇ. એ ટોળાનો પ્રખ્યાત સરદાર **દોસ્ત મહુમદ** તવારીખમાં વખણાઇ ગયો છે, જેના બેટા **શેરઅલી**નો અમલ માત્ર આજની તવારીખ જેવો નવો છે. કાબૂલનો હાલનો અમીર **અબ્દુર રેહમાનખાન** પણ ગિલ્જાઇ વંશનોજ છે.

ફસલ ૨—પાર્સી ઓલાદના ઇસ્લામી પાદશાહો.

નાદીરનાં મરણ પછી જેમ અફ્ગાનીસ્તાન તેનાં રાજ્યમાંથી છુટું પડયું, જેમ માજન્દરાન અને ધીલાન કાજર ટોળાના હાથમાં ગયાં, જેમ ખોરાસાન તેના અપંગ બેટા **શાહ રોખ**ના નામના કબજામાં **અહુમદશાહ** દૂરાનીએ રહેવા દીધું, તેમ આજરબાઇજાન પણ તેના ગિલ્જાઇ ટોળાવાળા **અજ઼વદખાન** નામના અફ્ગાન સરદારના સ્વતંત્ર કબજામાં રહી ગયું. આ રીતે ઇરાનના ભાગલા પડી ગયા. પણ હજી એક મૂખ્ય ભાગની તવારીખ કહેવાની રહી ગઇ છે. **નાદીર**નાં મોત વખ્તે જેના હાથમાં જે ખજાનો આવ્યો તે લઇને નાઠેલા સરદારોમાંનો એક બખ્તિયારી ટોળાનો **રશીદ** નામનો સરદાર હતો. તે પોતાના લુરીસ્તાનના પર્વતો તરફ નાઠો, અને પછી પોતાના ભાઇ **અલીમર્દાન**ને પોતાની દોલતની મદદથી ઇરાનનાં ખાલી પડેલાં તખ્ત માટે દાવાદાર કીધો. તે **નાદીરની** દરબારમાં એક મોટો અધિકાર ધરાવતો હતો, પણ તે સિવાય તખ્ત ઉપર તેનો કે તેના ભાઇનો દાવો કેવી પ્રકારનો હતો તે કોઇ જાણતું ન હતું.

કર્માનશાહથી શીરાજ સુધીની ઉંચી પહાડી હાર, જેથી લુરીસ્તાન અને ખુજીસ્તાનના પ્રાંતો ઘેરાઇ ગયા છે, ત્યાં કેટલાક જોરાવર ટોળાઓ વસતા હતા, જેઓની વસ્તી મોટી હતી અને જેઓ અસલી પાર્સી ખુનના હતા. એઓમાંનો એક ફૈલી નામનો હતો, જે ૨૦૦૦૦૦ કુટુંબોથી બનેલો હતો, અને જે લુરીસ્તાનના ડુંગરોની આથમણુ બાજુએ તદન સ્વતંત્રપણે વસતો હતો. બખ્તિયારી ટોળાઓ લૂરના પહાડોમાંથી શિયાળાની મોસમમાં શુસ્તર અને દિજફુલ નામનાં શેહરોની પડોશમાં આવી પડાવ નાખતા હતા. તેઓ આજેબી બાહદુર અને મજબૂત કાઠીના લોકો છે, તો જોકે તેમનો પેશો લૂટ અને મારફાડનો છે. **સેકંદર**ને ઇરાનનાં પાયતખ્ત પર્સીપોલિસ ખાતે આવતો અટકાવનાર તેમજ રૂમી શેહનશાહોની મદાઇન પાયતખ્ત ઉપરની ચહડાઇઓ પાછી ફેરવનાર એજ ટોળાઓ હતા. તેઓ એ રીતે પોતાનાં વતનના આગળા પહાડી રક્ષકોના તેવાજ બાહદુર વારેસો છે, જેમની વસ્તી ૧૦૦૦૦૦ કુટુંબો જેટલી ગણાઇ છે. શીરાજની પડોશમાં વળી મેનાસેની નામે વસતો ટોળો તો પોતાનાં નેયાગાનોનો વેળો છેક **જાલ** અને **રૂસ્તમ** સુધી લઇ જાય છે. તેઓબી જાણીતા લૂટારા છે, જેમનું મૂળ મથક કિલ્લા સફેદ છે.

આ સર્વે બાહદુર પણ લૂટારૂ ટોળાઓની મદદ લઇને **રશીદ**નો ભાઇ **અલીમર્દાન** ઇરાનનું તખ્ત લેવા નિકળ્યો. **અહુમદશાહ** (દૂરાની) જે વરસમાં મશહદ ઉપર ચહડયો,

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

(૧૭૪૯), તેજ વરસમાં **અલીમર્દાને** એકાએક ઇસ્ફહાન ઉપર ધસી જઇ ત્યાંના હાકમને મારી કહાડયો, જે **નાદીરના** બેટા **શાહરોખ**-નાં નામથી અમલ ચલાવતો હતો. આ ફતેહ પછી **અલીમર્દાને** સઘળા પાર્સી તોખમ-ના ટોળાઓને પોતાની મદદે બોલાવ્યા, અને ઇરાનમાં પાછું એકવાર ફરીને પાર્સી રાજ્ય સ્થાપવાની તલબ કીધી. આ નોત્રેલા ટોળા-ઓમાંનો એક "**જંદ**" નામનો હતો. તેનો સરદાર **કરીમખાન** પોતાની બાહદુરી તેમજ નેકનામી અને ભલા ખવાસોને માટે પણ વખણાયલો હતો. ઇરાનના જુદા જુદા ભાગો ખાતે લાક નામનો ટોળો વિખરાઇ ગયો છે, અને તે અનેક તાયફાઓમાં વહેંચાઇ ગયલો છે; તે ટોળાની "જંદ" એક શાખા હતી. તોપણ આ લાક ટોળો પોતાનું મૂળ છેક કેયાની પાદશાહોથી ગણે છે, અને તેની **જંદ** શાખા-વાળાઓ દાવો કરે છે કે હજરત **જરતોશ્તે** અમારા નેયાગાનોને અવસ્તાવાણીનાં દફતરોની સંભાળ રાખવાનું કામ સોંપ્યું હતું. લાક ટોળામાં ૨૦૦૦૦ કુટુંબો છે, અને એ ટોળો ખૂબ લૂટ-ફાટ કરીનેજ પોતાનું પેટ ભરે છે.

જંદ વંશ—કરીમખાન.

હવે બખ્તિયારી ટોળાના વડા **અલીમર્દાને** અને જંદ ટોળાના વડા **કરીમખાને** પોતાના દાવાની મજબૂતીને થકી પ્રથમ સુફી વંશના એક ખુણે પડેલા નબીરાને શાહ દાખલ જાહેર કીધો. તે કોઇજ નહિ પણ છેલા સુફી શાહ **સુલતાન હુસેનનો** ભત્રિજો હતો, જેને તેઓએ **અબ્બાસ ૩ જાનાં** નામથી પોતાનાં પુતળાં દાખલ તખ્તનશીન કીધો. **અલીમર્દાન** લશ્કરોનો સપેહસાલાર થયો, અને **કરીમખાન** વજીર થયો. **અલીમર્દાન** જેફ હતો. બે વરસ-માં તેનું ખૂન થયું. આથી રાજ્યનો સઘળો સંભાળ વજીર **કરીમખાન** (જંદ ટોળાનો વડો)ને માથે આવી પડયો. તેણે સઘળા પાર્સી તાયફાઓને બોલાવી તેમને વિનંતિ કીધી કે આપણાં વહાલાં વતનમાંથી તુર્કી અને અફ્-ગાનોની સત્તા નાબૂદ કરવાનાં કામમાં તમોએ મને મદદ આપવી જોઇયે. આ અરજથી સઘળા ટોળાઓ એકદિલ થયા, અને શત્રુઓ સાથ લડવા નિકળ્યા.

પણ **કરીમખાન,** જે બહુજ ભલો અને અદલ હતો, તેને બે મજબૂત દુશ્મનો **સાથ** લડવાનું હતું. એઓમાંનો એક તો ઉપર કહેલો આજરબાઇજાનનો સ્વતંત્ર થયલો અફગાન હાકમ **અજાદખાન** હતો, અને બીજો કાજાર ટોળાનો વડો **મોહમદ હુસેનખાન** હતો, જે આ વેળા ધીલાન અને માજન્દરાન-નો માલેક હતો. **અજાદખાનના** હાથ ઉપર **કરીમે** પ્રથમ તો જબરી શિકસ્ત ખાધી. બંને વચ્ચે ચાલેલી લડાઇમાં કાજવીન ખાતે ૧૭૫૨માં આ અફગાને આપણા પાર્સી વંશના સરદાર **કરીમખાન** વજીરને હરાવ્યો, ઇસ્ફ-હાન અને શીરાજ તેનાં કબજામાંથી લઇ મૂકયાં, અને છેલાં શેહર તથા ગર્મસિર નામનાં મેદાનની વચેની ખિણો તરફ તેને નહસાડી મૂકયો. આ મોટી ફતેહથી ફુલી જઇને અફ-ગાન **અજાદખાન** તેની પુઠે દોડયો. **કરીમે** પોતાની ફોજને કમરાની સાંકળી નાળમાં સલામત રાખી, અને તેને માથેના ડુંગરો ઉપર પોતાના એક મિત્ર તે ખિસ્તના સરદાર **રૂસ્તમને** તેની ફોજ સાથ તૈયાર રાખ્યો. જેવી અફગાન ફોજ પેલી નાળ આગળ આવી પુગી કે **રૂસ્તમે** ડુંગર ઉપરથી અને **કરીમે** નાળમાંથી તેના ઉપર ધુજારો ચલાવ્યો, જેથી **અજાદનું** લશ્કર ગભરાઇ ગયું, છુટવાનો માર્ગ જોયો નહિ, અને એ રીતે **કરીમની** ફતેહ નકી થઇ.

પણ **કરીમ** તેનાં નામ મુજબ ઘણુંજ સખી દિલનો હતો. **અજાદખાને** પોતાનો જીવ જોખમમાં જોઇને **કરીમથી** જીવતદાન માંગ્યું. જો **કરીમ** ચહાતતો તે તત્કાળ આ શત્રુનું સર ઉડાવી દેત, કારણ કે મદેશી અમલનો જુલ્મ ટાળવા માટે તો તેણે તેની સામે લ-ડાઇ ઉઠાવી હતી. પણ નહિ. **કરીમ** દયાળુ હતો—મોટા સખી દિલગુર્દાનો હતો. તેણે પોતાના શત્રુને જીવતદાન બક્ષ્યું એટલુંજ નહિ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પણ તેને દુશ્મનને બદલે દોસ્ત કરી પોતાની દરબારમાં મોટાં આદરમાન સાથ ઘણાં વરસો સુધી રાખ્યો. કેવો નકલ કરવાજોગ પાર્સી દયાળુ ખવાસનો આ દાખલો!

કરીમનો હવે બીજો શત્રુ **મોહમદ હુસેન** (કાજાર) બાકી રહ્યો. ૧૭૫૭ માં તેણે ઇરાક અને ફાર્સમાં થઇને શીરાજ ઉપર ઘેરો નાખ્યો, પણ પાર્સી ઘોડસવારોએ તેની ખોરાકી કાપી નાખી, તેની ફોજો ઉપર કિલ્લામાંથી વખ્તે વખ્ત હુમલા થવા લાગ્યા, અને શેવટે કાજાર સરદારને ઉભી પૂછડીએ આખું ઇરાન વટાવીને માજન્દરાન નાસી જવાની ફરજ પડી. **કરીમે** ધીમી કુચથી તેની પુઠ પકડી. આખે રસ્તે પ્રજાએ તેને ખુશહાલીથી વધાવી લીધો. તેઓએ તેના તરફ બહુ વહાલ બતાવ્યું. તેને ઇસ્ફહાનમાંજ રહીને ફાર્સ તથા ઇરાકમાં પાછી સુલેહ પાંથરી નાખવાની ફરજ પડી, માટે તેનો એક સરદાર **શેખ અલીખાન** કાજાર સરદારની પુઠે દોડયો, અને તેને હરાવી તેનો જીવ લીધો. આ મામલો જોઇ **મોહમદ હુસેન**નો વડો બેટો **આગા મોહમદ** કાજાર તરફ પણ **કરીમે** બહુજ દિલબરી દેખાડી; તેની ભારી મદારત કીધી, અને દરેક જાતનાં માન અકરામ સાથ તેને શીરાજ ખાતેના મેહેલમાં રાખ્યો.

આ રીતે દુશ્મનોને દોસ્ત કરીને અને પોતાના સઘળા હરીફોને દૂર કરીને **કરીમખાન** ૧૭૬૦માં કેવળ નચિંત થયો. ફકત ગુર્જસ્તાન (જ્યૉર્જીયા) અને ખોરાસાનના પ્રાંતોજ તેના અમલમાંથી બકાત રહી ગયા. પણ તે જીતી લેવાનો તેને લોભ ન હતો. તેણે પોતાના બાકીના દિવસો હવે આરામમાં અને પ્રજાનાં સુખમાં તથા દેશના માંહેલા કારોબારના સુધારામાં ગુજાર્યા. હજીબી તે વજીરજ હતો. હજી શાહતો પેલુંજ પુતળું **ઇસ્માઇલ ૩ જો** હતો. તે અબાદેહ નામે કસ્બામાં રહેતો હતો, જે ઇસ્ફહાન અને પર્સીપોલિસની વચે આવેલો હતો. **કરીમ** પોતે શીરાજમાંજ રાજ્યનું મથક કરી રહ્યો હતો. તેણે ત્યાં બાંધેલું બાજાર આજેબી "બાજારે કરીમ"ને નામે ઓળખાય છે અને વખણાય છે. તે મોટું છે, અને આખાં ઇરાનમાં સર્વથી સરસ છે. તેની લંબાઇજ પા માઇલની છે. શીરાજના સુંદર બાગોમાં "જેહાનનોમા" સર્વથી દિલકશ છે. નામીચા શાયર **હાફેઝ**ની કબર એક નાના બાગમાં બનાવીને ત્યાં તેની "દીવાન" અથવા શાયરીનું પુસ્તક તેની બુદ્ધિની ઇંધાણી દાખલ મોજુદ રાખ્યું છે. વળી શાયર **સાઅદી**ની કબર પણ **કરીમખાને** દરસ્ત કરાવી હતી.

શીરાજને સુધારવા અને સુંદર બનાવવામાં **કરીમે** ઘણું કીધું હતું. તે વેળા એ પાયતખ્તની વસ્તી ૫૦૦૦૦ માણસોની હોવી જોઇયે, કેમકે ત્યાં ૧૦૦૦૦ ઘરો હતાં. **કરીમ**ના અમલ વેળા દેશમાં ખેતીવાડી તેમજ વેપાર વણજનો ઘણો વધારો થયો. ગોમ્બ્રુન ખાતે બ્રિટિશ લોકોની એક વેપારી કોઠી હતી તેને ૧૭૫૭માં બુશીર ખાતે લઇ જવામાં આવી હતી. વેપારને થકી **કરીમે** ઇરાની અખાતનાં ઇરાનની બાજુ ઉપરનાં સઘળાં રહેવાસીઓને પોતાને તાબે કરી લીધાં હતાં, અને તે તરફના આરબ વેપારીઓએ પણ તેને ખંડણી આપવાને કબૂલ કીધું હતું. બીજા હાથ ઉપર તેના ભાઇ **સાદકખાને** ૧૭૭૫ માં બસરા શેહર પણ તાબે કરી લીધું હતું. આ રીતે ઇરાનનો પ્રદેશો સાથનો વેપાર ઘણો વધી ગયો હતો.

૧૭૭૯માં **કરીમ** શીરાજ ખાતે મરણ પામ્યો. એ વેળા એની ઉમર ૮૦ વરસની બુજર્ગીદાર જૈફીએ પહોંચી હતી. તેણે ૨૦ વરસ સુધી ઇનસાફ, દયા, ડહાપણ અને ઇજત સાથ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, દેશને માટે અનેક સુધારાઓ કીધા હતા, અને પ્રજાનો ભારી પ્યાર મેળવ્યો હતો. તે દુશ્મનો ઉપર પણ દયાળુ હતો. તે સાદો, રંગીલો, ખુશમીજાજી હતો. તે દેશમાંથી લૂટારાઓનો દોર તોડવાને બહુ ખંતી હતો અને તેથી મુસાફરો પુર સલામતી સાથ મંજલ કાપતા હતા. કહે છે કે એક દિને એક વેપારી બેધડક તેની દરબારમાં ચહડયો આવ્યો અને ફરિયાદ પોકારવા

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તથા દાદ માંગવા લાગ્યો. "તું કોણ છે?" **કરીમે** પુછ્યું.—"હું એક વેપારી છું; ચોરોએ મને લૂટયો છે." "તને લૂટયો ત્યારે તું શું કરતો હતો?"—"હું ઉંઘાયલો હતો," વેપારીએ જવાબ દીધો. ફરીથી પુછ્યું કે "તું ઉંઘાયો કાંય?" જવાબ મળ્યો કે "મેં ભૂલ કીધી કે હું ઉંઘાયો. હું એમ સમજતો હતો કે **કરીમખાન** જાગે છે એટલે મને ઉંઘાવામાં હરકત નથી." આ બાહદુરીના શબ્દોથી ગુસ્સે નહિ થતાં શાહે ખુશ થઇ પેલા ભરભર્યા સોદાગરને ગયલી ખોટ ભરી અપાવી. આવી આવી દયાના દાખલાઓ અનેક છે; અને એવાં એવાં ઇનસાફી કામો માટે **કરીમખાન** જંદની યાદ તેની પ્રજાઓનાં હૈડાંમાં આજ સુધી કોરાઇ રહી છે.

કરીમનાં તખ્ત ઉપર તેનો બેટો હોવા છતાં તેનો ભાઇ **જ઼કી** બેઠો. **કરીમ**નો બીજો ભાઇ **સાદક** આ વેળા બસરા ખાતે હતો, તે ત્યાંથી પોતાના બેટા **જાઅફ઼રને** લઇ તખ્ત લેવા માટે દોડતો આવ્યો, પણ **જ઼કીએ** તેને કેર્માન તરફ હાંકી કહાડયો. **જકી**ના અમલમાં એક જાણવાજોગ બનાવ એ બન્યો કે પેલો કાજાર ટોળાનો શાહજાદો **આગા મોહમદ**, જેને **કરીમખાને** શીરાજના મેહલમાં રાખ્યો હતો, તે ત્યાંથી તક જોઇ નાસી ગયો, અને માજન્દરાન જઇ પોતાના તાયફાવાળાઓ સાથ મળી તખ્ત ઉપર દાવો ઉઠાવી નિકળ્યો. **જ઼કીનું** શેવટ ઘણું જલદીથી આવ્યું. યજ઼દોખાસ્ત શેહરનાં લોકોને સજા કરવા થકી તેઓના ૧૮ આગેવાનોને તેણે એક ઉંચી બારીએથી નીચે ફેંકી દેવાડી જીવ લેવાથી રહેવાસીઓએ બલવો ઉઠાવી તેનો જીવ લીધો.

આ ખબર સાંભળતાંજ તેનો હૈયાત રહેલો ભાઇ **સાદક** શીરાજ દોડી ગયો. **જકીએ** તખ્ત લેતાંજ મરહુમ **કરીમખાન**ના બેટા **અબ્દુલ ફતેહને** પોતાનો વારેસ કરવાનું જાહેર કીધેલું હતું, માટે **સાદકે** પ્રથમ આ કમતાલેના શાહજાદાની આંખો ફોડી નખાવી તેને અપંગ કીધો. પણ આમ કરીને આ ખૂની કાકો ઇરાનનું તખ્ત લેવા પામે તે આગમજ તેના ભાણેજ **અલી મુરાદ** ઇસ્ફહાનથી શીરાજ ખાતે દોડયો આવીને **સાદક**ને મારી નાખ્યો, તોપણ તેના બેટા **જાઅફ઼રને** જીવતો રહેવા દીધો.

હવે **અલી મુરાદે** ૧૭૮૫ સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું, અને તે દરમયાન તેણે કાજાર ટોળાના વડા પેલા નાઠેલા **આગા મોહમદ** સાથ અનેક લડાઇઓ ચાલુ રાખી તેને પાયતખ્તથી દૂર રાખ્યો, એટલુંજ નહિ પણ તેહરાન અને સારી શેહરોનો પોતે કબજો લીધો.

અલી પછી **જાઅફ઼રખાન** શાહ થયો ત્યારે તેણેબી **આગા મોહમદ** સામે લડાઇ ચાલું રાખી. તેનો સલાહકાર હાજી **ઇબ્રાહીમ** નામે એક કાબેલ પણ ઢંગધડા વગરનો યહુદી બુન્યાદનો ધણી હતો, જે શીરાજનો વડો કાજી હતો. **જાઅફ઼રનો** બેટો **લુત્ફ઼અલીખાન** બાહદુર અને લડાયક શાહજાદો હતો, જેને તેણે લારનું પ્રગણું જીતવા મોકલ્યો હતો. ૧૭૮૯ માં **જાઅફ઼રને** તેના બે સરદારો સૈયદ **મુરાદ** અને હાજી **અલી કુલીએ** જેહેર આપ્યું, અને તેનું ડોકું કાપી નાખ્યું. સૈયદ **મુરાદ** હવે શાહ થયો, પણ ઉપર કહેલા હાજી **ઇબ્રાહીમે** તેનો જીવ લઇ **લુત્ફ઼અલીખાન**ને તેના બાપનું તખ્ત અપાવ્યું. આથી પ્રજા ખુશ થઇ અને હાજી તેનો સલાહકાર તથા મિર્જા **હુસેન** નામનો શીરાજનો એક ધણી વજીર નેમાયા.

લુત્ફ઼અલીખાન.

લુત્ફ઼અલી આ વેળા માત્ર ૨૦ વરસનો જવાન હતો. તે કદે ઉંચો, ચેહરે ખુબસુરત, દેખાવે સોહામણો તથા હિમતવાન અને બાહદુર હતો. એ સઘળાં જોડે વળી તે મોટાં મનનો અને સખી દિલગુર્દાનો હતો. જંદ ટોળાના બીજા પાદશાહો કરતાં **લુત્ફ઼અલી કરીમખાન**ને ઘણો મળતો આવતો હતો—તો જોકે એ બંનેમાં કેટલોક તફાવત હતો. તખ્તે બેઠાને હજી તો જુજ મુદત થઇ હતી એટલાંમાં **લુત્ફ઼**નો મોટો શત્રુ પેલોજ નાસી ગયલો **આગા મોહમદ** તેની સામે લડવા આવ્યો. **કરીમ** પછીના શાહોએ તેને વખતે વખ્ત મારી કહાડયો હતો. તેણે તેહરાન-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ને પોતાનાં રાજ્યનું પાયતખ્ત બનાવ્યું હતું, અને સાંજ તેને આ વખ્તેબી પાછો ફરવાની ફરજ પડી. પણ ૧૭૯૦ માં **આગા મોહમદ** કાજારે ફરીથી દેખાવ દીધો, જે વખ્તે **લુત્ફ અલીનું** "ઘર ભાગું" હતું: તેનોજ ખાસ સલાહકાર હાજી **ઇબ્રાહીમ** તેનીજ કબર ખોદતો હતો. આ ધણીને મોટે ઓદ્ધે ચહડાવનાર જંદ ટોળાના શાહો હતા, અને તોપણ આ વખ્તે એજ ધણી લશ્કરને પોતાના શાહથી બેદિલ કરતો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તે તેના સર્વથી મોટા શત્રુ **આગા મોહમદ** સાથ મળી ગયો હતો.

આમ હોવાથી કાજાર ફોજ જ્યારે ચહડી આવી ત્યારે જવાન શાહનું તમામ લશ્કર તેનાથી ફરી બેઠું. તે સઘળું શત્રુઓને મળી ગયું. ફકત ૭૦ વિશ્વાસુ મિત્રો રહી ગયા. શીરાજમાં તે આશ્રો શોધવા ગયો ત્યારે હાજી **ઇબ્રાહીમે** તેની સામે પાયતખ્તના દરવાજા બંધ કરી દીધા. **લુત્ફઅલી** નામુરાદ થઇ હવે બુશીર ગયો. પણ ત્યાંનો શેખ (હાકમ) પણ તેના શત્રુઓનેજ મળેલો માલુમ પડયો. આ રીતે ચોતરફથી પોતાને દગાનો ભોગ થયલો જોઇને અને બચાવનો એક પણ માર્ગ નહિ જોઇને, કોઇ બીજો જેવો ધણી એકદમ નાસી જાય. પણ **લુત્ફઅલી** બાળપણથીજ બાહદુર અને હિમતવાન હતો. તેણે પોતાનાં ૭૦ માણસો જોડે પ્રથમ તો બુશીરના શેખ ઉપર હુમલો કરી તેને શિકસ્ત આપી, અને પછી શીરાજ શેહરને ઘેરો ઘાલ્યો. તેની આ હિમત જોઇ હવે બીજાઓ તેની મદદે આવ્યા, અને આ મદદથી બળવાન થઇને તેણે કાજાર ફોજને એક મરતબે તો મારી કહાડી (૧૭૯૨).

પણ બીજી લડાઇ તેને ખુદ **આગાની** પોતાની જોડે કરવી પડી. તે ૩૦૦૦૦ માણસોનું લશ્કર લઇ શીરાજની પડોશમાં મર્દસ્તનાં મેદાનમાં આવી ઉભો. જવાન **લુત્ફ અલી** આથી બિધો નહિ. તે બાહદુર હતોજ, માટે રાતની અંધારીમાં માત્ર થોડાક શો સવારો સાથ તે શત્રુઓ ઉપર છાપો મારવા નિકળ્યો, અને હિમતથી એવું શબે ખૂન ચલાવ્યું કે હુમલો લાવનારા કાજારો હાર્યા અને ગભરાટમાં માર્યા ગયા. પણ **આગા મોહમદ**બી હીમતવાન હતો. તે આ વેળા **સમયસૂચકતા** વાપરીને નાસી નહિ જતાં પોતાના તંબુમાંજ રહ્યો, અને મલસ્કે પોતાના સિપાહોને પાછા ભેગા કરી શકયો. શત્રુઓની પાછી દોડધામ જોઇને **લુત્ફઅલી** હવે મેદાન છોડી ગયો. આથી શીરાજની આસપાસ તેણે નાખેલો ઘેરો પણ ઉઠી ગયો, અને હવે **આગા** એક મોટા ફતેહ કરનાર દાખલ એ પાયતખ્ત શેહરમાં દાખલ થયો, જેના દરવાજા તેને થકીજ પેલા નિમકહરામ હાજી **ઇબ્રાહીમે** પોતાના હકદાર ધણી **લુત્ફઅલી** સામે બંધ કીધા હતા. આ સેવાને થકી **આગાએ** એ દગાખોરને પોતાનો વજીર બનાવ્યો.

પેલી તરફથી નાઠેલો **લુત્ફ** હવે ખુરાસાનની દક્ષિણે ૩૦ મૈલના ઘેરાવાનાં એક બિયાબાનની વચે આવેલાં તબ્બાસ નામનાં એક નાના સંસ્થાનમાં જઇ ભરાયો. આ એક આરબ કસ્બો હતો. ખલીફાઓના વખ્તથી ત્યાં બેનુ શૈબાન નામે ટોળો વસતો હતો. તેમનો વડો મીર **હુસેનખાન** કોઇ અશ્રાફજાદો હતો, જેણે બાપડા નાઠેલા **લુત્ફને** આ વેળા આશ્રો આપ્યો. અહીં એ જવાન શાહે થોડાંક માણસો ભેગાં કીધાં અને તે ફાર્સ ઉપર ધસ્યો, પણ એકવાર ફરીને શિકસ્ત ખાવી પડવાથી તેને કંદાહાર ખાતે નાસી જવાની ફરજ પડી.

પણ આ સર્વ મુસીબતો છતાં બાહદુર શાહ **લુત્ફઅલી** હારી ખાઇ બેઠો નહિ. મારવું કે મરવું, એવા ઇરાદાથી તેણે એક છેલી મરતબે ઇરાનનું તખ્ત પાછું મેળવવાનો કસ્દ કીધો. હજી તેની બોહુએ કેટલીક ફોજ હતી, જેની મદદથી તેણે કેર્માન શેહરનો કબજો લીધો. **આગા મોહમદને** ખબર પડતાંજ તેણે આવી ૧૭૯૫માં આ શેહરને ઘેરો નાખ્યો. **લુત્ફનાં** બાહદુર માણસોએ ઘણી બળવારીથી બચાવ કીધો, પણ અંતે પાછો દગોજ તેને નડયો. કોઇ બદમાશોએ કિલ્લાના

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

દરવાજા ખોલી દઇ દુશ્મનોને અંદર દાખલ કીધા. હવે આપણા જવાન શાહે પોતાની મર્દાનગી દેખાડવાનો વખ્ત આવ્યો. ત્રણ કલાક સુધી તે શેહરના મહોલ્લાઓમાં બહુજ બાહદુરીથી લડયો. પણ તેનો દહાડો વાંકો બેઠો હતો તે કદી સિધો થયો નહિ. અંતે જયારે તેણે જોયું કે બચવાનો માર્ગ નથી ત્યારે ફકત ત્રણુજ સાથીઓ સાથ તેણે પોતાના ઘોડાને શત્રુઓની સફ તરફ ઝોંકાવ્યો, અને હાથમાં તલવાર સાથ તેણે તેઓ સર્વને મારીને પોતાનો રસ્તો લીધો. એક રંગીન લખનાર[1] તેને જેહાં પહેલવાન **રૂસ્તમ**ના જેવો બાહદુર ગણે છે, અને તેના ઘોડાને રક્ષની યાદ તાજી કરનારો માને છે. **રૂસ્તમને** રક્ષ ઉપર સવાર થઇ આવતો જોઇને જેમ તુરાનીઓ નાસા નાસમાં પડે, તેમ **લુત્ફ**ને જોઇ તેના કાજાર (તુર્કી) શત્રુઓ દોડાદોડીમાં પડયા, અને તેઓથી મળેલો આસાન માર્ગ પકડીને બાહદુર **લુત્ફ** નર્મશીર તરફ નિકળી નાઠો, જે સીસ્તાનની સરહદ ઉપર કેર્માનનું બહુજ ઉગમણું શેહેર છે.

લુત્ફના આમ બચી જવાથી **આગા મોહમદ** બહુ વિક્રાળ બની ગયો. તેણે કેર્માન શેહરના નિર્દોષ રહેવાસીઓ ઉપર તેનું વેર લીધું. ૨૦૦૦૦ સ્ત્રીઓ અને બાળકોને તેણે ગુલામ દાખલ વેચી દીધાં, અને ૩૫૦૦૦ મર્દ રહેવાસીઓની આંખના ડોળા પોતાની નજર આગળ હદિયા તરીકે જોવા મંગાવ્યા! ૭૦૦૦૦ ડોળા તેણે પોતાની શમ્શીરની અણી વડે ગણી લીધા, જે પછી પેલાજ નિમકહરામ વજીર હાજી **ઇબ્રાહીમ**ને ધમકી આપી કે "જો આમાં એકબી ઓછો નિકળતે તો તે તારી આંખ ફોડીને પુરો કરવામાં આવતે."

બાપડા **લુત્ફઅલીએ** નર્મશીરનાં પાયતખ્ત બામ ખાતે આશ્રો લીધો હતો, જેનો કિલ્લો મરોડાંનો હતો. અહીંના હાકમે તેને મદદ આપવાની ના પાડી, અને જયારે **લુત્ફ** ત્યાંથી વધારે સલામતી ભરેલી બીજી જગાએ જવા માટે પોતાના રક્ષ જેવા બાહદુર "કોરઉન" નામે ઘોડા ઉપર સવાર થવા જતો હતો, એટલામાં પેલા કંગાલ હાકમે તેને પોતાનાં માણસો વડે ઘેરી લઇને કેદી બનાવવા માંગ્યો. **લુત્ફ** પોતાનું સ્વતંત્રપણું મેળવવા માટે બાહદુરીથી લડયો, પણ લડતાં ઘાયલ થઇ બેભાન થયો, જે વેળા તેને બાંધી લઇને તેના કટ્ટા શત્રુ **આગા મોહમદ**ની છાવણીમાં પેલા દુષ્ટ હાકમે મોકલી આપ્યો. અફસોસ! પાર્સી બાહદુરીનો આ છેલ્લોજ સ્તંભ આ રીતે તુટી પડયો તે ફરીથી ઉઠવા પામ્યોજ નથી. પણ જે ઠેકાણે પોતાના અસ્પ ઉપર સવાર થવા જતાં બાહદુર **લુત્ફ** લાચાર થયો તે જગા ઉપર તેની સાથ કદી સરખામણી નહિ કરી શકાય એવા તેના ખૂની હરીફે તેના શેવટ સુધી મદદમાં રહેલા મિત્રોનાં માથાંની ખોપરીઓ વડે એક યાદગારીનો મિનારો ઉભો કરાવ્યો હતો!

ખુદ **લુત્ફ** ઉપર પણ એ ઘાતકી માણસે થોડું દુખ પાડયું નહિ. ફરેશ્તાઇ ખસલતના **કરીમખાને** જે **આગા મોહમદ** સાથ રૂડી ચાલ ચલાવી હતી તેનો બદલો તેજ **આગા મોહમદે** તેજ **કરીમખાન**ના આ વારેસ સાથ બહુ ઘાતકીપણે વર્તીને ઉલટીજ રીતે વાળી આપ્યો. તે જખમી શાહજાદાનાં શરીર ઉપર તેણે કમકમાટ ઉપજાવનારૂં ઘાતકીપણું ચલાવ્યું, અને શેવટે જંદ વંશના આ છેલા પાર્સી એલાદના પણ ઇસ્લામી મજહબના શાહને પોતાનાં પાયતખ્ત તેહરાન ખાતે મોકલાવી ત્યાં તેનું ખૂન કરાવ્યું! અને એ વખ્તે તે બાહદુર જવાંમર્દ માત્ર ૨૬ વરસની ખિલતી જવાનીમાં હતો. તેનાં કુટુંબના દરેક માણસ અને તેના દરેક દોસ્તનો પણ **આગાએ** જીવ લીધો, અને પછી **માર્કહામ** લખે છે[1] તેમ "ઇરાનનાં સઘળાં સર્વથી સરસ અને સર્વથી ઉમદા લોહીને ભોગે" તેણે કાજાર વંશનો પાયો નાખ્યો.

૧ માલ્કમ "History of Persia" સ૦ ૩૩૦–૩૧. આ તવારીખનવેશનું લખાણ બહુ મિઠું અને રંગીન છે. પાર્સી બાહદુરી અને જરતોસ્તી મજહબનો ગોયા તે આશક છે.

૧ "History of Persia", સ૦ ૩૩૭.

જંદ વંશના બેજ શાહો વખણાઇ ગયા છે. પોતાની બાહદુરી, ઇનસાફ, દયા, અને ડહાપણને માટે મખ્યાત થઇ ગયા છે—તેઓમાં પહેલો **કરીમખાન** અને બીજો **લુત્ફઅલી** છે. **કરીમે** ૨૦ વરસ ઇરાનને આબાદ અને સુલેહભરેલી હાલતમાં રાખ્યું અને પોતે ૮૦ વરસની જઇફીએ પુગ્યો. **લુત્ફે** ૬ વરસ લડાઇ અને ફીતુરી પ્રપંચોનો ભોગ થવામાં ગુજાર્યાં, પણ અસલી ઇરાનની બાહદુરી અને જવાંમર્દીને નવા આકારમાં દેખાડી આપી. **લુત્ફનો ખોસરૂ** નામે એક બેટો હતો, જે માત્ર એક બાળક હોવાથી **આગાએ** તેને જીવતો રાખ્યો, તોપણ તે ઘાતકી માણસે તેનાં શરીરના ચોકસ અવયવો કાપી નાખ્યા. કેવો દૈત્ય! અને ખરેખર **આગા મોહમદને** કુદરતે અંદરખાનેથીજ નહિ પણ બહારથી પણ એક દૈત્યનીજ બિહામણી સીક-શિલનો પેદા કીધો હતો, જે બાબે આપણુ બીજી ફસલમાં વાંચીશું.

જંદ વંશની નાની વંશાવળી નીચે આપી છેઃ—

ચાર ભાઇઓ

- **કરીમખાન**
  - અબદુલ ફતેહ (જેની આંખો તેના કાકા સાદકે ફોડાવી નખાવી હતી)
- **જકીખાન**
- અલીમુરાદ
- **સાદકખાન**
  - **જાઅફરખાન**
    - **લુત્ફઅલીખાન**
      - ખોસરૂ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૩૫.

ઈરાનમાં ઇસ્લામી અમલ—૩.

૧—કાજાર ટોળો—આગા મોહમદ કાજાર—તેની શરૂઆતની કહાણી—તખ્ત મેળવ્યા આગમજનાં પરાક્રમો—રશિયનોની સરકશીને તેણે લગાવેલો ફટકો—સારી ખાતેનું પુરાણું દેખમુ—આગાનાં ખુની કામો—કરીમખાન તરફ તેનું કપિણપણું—રશિયનો જ્યૉર્જીયાનો પ્રાંત લઈ મૂકે છે—આગાનું ખુન—તેની જોહાકી ચાલચલણ.

૨—ફતેહ અલીશાહ—કરીમખાને તેના ઉપર કરેલી નવાજેશ—તોપનો ધડાકો સાંભળવાથી તેનું ઘોડા ઉપરથી તુટી પડવું—પોતાના કાકા ઉપર તેનો જુલમાત—તેનો દેખાવ—એક શાયરની કહાણી—શાહનાં બચ્ચાં—તખ્ત વારેસ શાહજાદો અબ્બાસ મિર્ઝા—શાહની દરબારમાં બ્રિટિશ એલચીખાતું—ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને રશિયા—સર જૉન માલ્કમની જબાંદરાજીની અસર—ઈંગ્લંડ સાથ શેવટના કોલકરાર—હાજી ઈબરાહીમને તેનાં કર્તુકની સજા—સર હારફર્ડ જોન્સ અને લુત્ફઅલીનો બેટો ખુસરો—શાહના બે શાહજાદાઓ—અલી મિર્ઝાની ખુબી.

૩—અબ્બાસ મિર્ઝા—રશિયા સાથ લડાઈ—ઈંગ્લંડે મદદ નહિ આપવાથી ઈરાનની ખરાબી—ઈંગ્લંડના નવા પ્રપંચો—રશિયાનો ઈરાનમાં વધેલો વસીલો—કૉલેરા અને દુકાળ—કેર્માન અને યઝદના પાર્સીઓ—અબ્બાસનું મરણ—ફતેહ અલીશાહની હાકમીનું શેવટ.—અફગાન રાજમામલાની ટુંક નોંધ—કોહેનૂર રણજીતસિંહના હાથમાં કેમ આવ્યો?—દોસ્ત મહમદ—તેનાં શરૂઆતનાં કામો—અફગાનીસ્તાનની તેણે હાથ કરેલી હાકમી.

૪—મોહમદશાહ કાજાર—તખ્તના નવા દાવાદારો—રશિયનોનો ઈરાનમાં વધી પડેલો કાબુ—હેરાત હાથ કરવાની ઈરાનની તજવીજ—ઈંગ્લંડે તે સામે આપેલી ધમકી—દોસ્ત મહમદ સાથની લડાઈમાં ઈંગ્લંડને નામોસી—ગોલામી વેચાણ બંધ પાડવાની ઈંગ્લંડની કાળજી—વજીર અધાસીનો જુલમાત—શાહનું મરણ—ઈરાનની પડતી.

ફસલ ૧—કાજાર વંશના પાદશાહો.

આગા મોહમદશાહ.

શાહ **ઇસ્માઇલે** જ્યારે સુફી વંશની ઇરાનમાં સ્થાપના કીધી ત્યારે તેને મદદ આપનારા સાત તુરાની ટોળાઓમાંનો એક તાયફો કાજાર નામનો હતો. તે તાયફાનું હવે ઇરાનમાં રાજ્ય ચાલુ થયું—એટલેજે ઇરાનમાં વચગાળે ઇરાની અને પછી પાર્સી અમલ ચાલ્યા પછી હવે એકવાર ફરીને તુરાની હકુમત ચાલુ થઈ. એજ રીતે છેક પેશદાદ વંશથી થતું આવેલું આપણે આ તવારીખમાં જોતા આવ્યા છિયે. કોઇવાર ઇરાનમાં તુરાની અમલ ચાલતો તો કોઇવાર તુરાનમાં ઇરાની અમલ ચાલતો હતો. તે બનાવ **જંગીઝ** અને **તીમુર** પછી હાલ કાજાર વંશથી પાછો તાજો થયો. કાજાર લોકોનો ઇરાનમાં પહેલવહેલો પગપેસારો તુરાની **જંગીઝખાનનાં** લશ્કર સાથ થયો હતો. **તીમુર લંગને** આ લોકો ઉપર અભાવ હોવાથી તેણે તેમને સીર્યા ખાતે દેશનિકાળ ફહાડયા હતા, પણ અર્દબિલ ખાતે એક સિયાહ પંથના પીર મર્દની અરજ ઉપરથી તેણે કાજાર લોકોને પાછા ઇરાનમાં આવવાની છુટ મૂકી હતી. એ પછીજ **ઇસ્માઇલના** તેઓ મદદગાર થઇ પડયા હતા. તેઓના જે પહેલા સરદારનું નામ આપણી તવારીખમાં મળે છે તે **પીરબુદાહખાન** નામનો હતો, જેને શાહ **તેહમાસ્પે** કંદાહારનો હાકમ નેમ્યો હતો. મોટા **અબ્બાસ** શાહે તેઓમાંના કેટલાકને મર્વ, કેટલાકને એરિવાન અને બીજાઓને કાજવીન ખાતે વસાવ્યા હતા, પણ કાજારોનો મોટો ભાગ તો કેસ્પિયન સમુદ્રના અગ્નિખુણા તરફ આસ્ત્રાબાદ ખાતે જઇ વસ્યો હતો.

કાજાર ટોળાના પાંચ વિભાગ હતા, તેમાં "યો કરી બાશ" વડો યાને મુખ્ય હતો. પણ ઇરાનના હાલના કાજાર શાહ અથવા એ વંશની સ્થાપના કરનાર **આગા મોહમદ** આ વડા વિભાગના નહિ પણ "અશકા" વિભાગ માંના છે. **તેહમાસ્પ ૨ જાનો** સપેહસાલાર

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફતેહ અલીખાન કાજાર પણ એજ બીજા વિભાગનો હતો, જેને **નાદીરે** કતલ કીધો હતો. **ફતેહ અલીનો** બેટો **મોહમદ હુસેનખાન** લાંબી મુદત સુધી દેશનિકાળ રહી અંતે માજી જંદ વંશનો પાયો નાખનારા નેકદિલ શાહ **કરીમખાનના** અમલમાં તેની સામે સરકશી કરવાથી તેના ભાઇ **જકીખાનના** હાથ ઉપર માર્યો ગયો હતો, તે આપણુ આગળ જોઇ ગયા છિયે. તેજ વખ્તે આપણુ એમ પણુ વાંચી ગયા છિયે કે એજ **મોહમદ હુસેનખાન** કાજારનો બેટો **આગા મોહમદ જકીખાનને** તાબે થવાથી **કરીમે** તેને કશી અલવલ નહિ પુગવા દેતાં મોટી માયા અને મેહરબાનગી સાથ શીરાજ ખાતે પોતાની જોડે મેહલમાં રાખ્યો હતો. એ બનાવની આગમજ એજ **આગા મોહમદના** બાપને **નાદીર** શાહે જ્યારે દેશવટો આપ્યો ત્યારે **આગાને** કેદ પકડયો હતો, અને **નાદીર** પછી તેના ભત્રિજા **અલી કુલી** ઉર્ફે **આદિલશાહે** એજ **આગા**ના કાન વગેરે અવયવો કાપી નાખ્યા હતા. **આદિલનાં** મરણ પછી **આગા મોહમદ** આસ્ત્રાબાદ—જે માજન્દરાનનું પાયતખ્ત હતું—ત્યાં પોતાના બાપને જઇ મળ્યો, અને શેવટે **જકીખાનના** હાથમાં કેદ પકડાયો.

આ રીતે એ ધણીની જીંદગી અજાયબ જેવા સંજોગો વચે સલામત રહી હતી. **કરીમખાને** તેને પોતાની નજર આગળ માયાથી મેહલમાં રાખ્યો ખરો, પણ અહીં **આગાને** રહેવા ગમતું ન હતું. તે પોતાને કેદી સમજતો હતો. **કરીમે** તેને તરત પિછાની લીધો હતો, અને તેની ખંધાઇ જોઇને તેને **અફ્રાસિયાબ**ના વજીર **પીરાન વેસેનું** નામ આપ્યું હતું. **આગા કરીમ** તરફ છુપો તિરસ્કાર ધરાવતો હતો, અને પાછળથી પોતે કબૂલ કીધું તે મુજબ તે પોતાનો કેહેર કહાડવાનું કંઇજ મળતું નહિ ત્યારે મેહલના કીમતી ગલીચાઓ કાપીને વેર વાળતો હતો! **કરીમખાનનાં** મરણ પછી તે પાછો માજન્દરાન ખાતે નાસી ગયો, જે પછી દશ વરસો સુધી તેણે તેના વારેસો સાથ લડાઇઓ ચલાવીને શેવટે **લુત્ફઅલીના** અમલદારોના દગાથી ઇરાનનું તખ્ત હાથ કીધું, તથા પોતાના મેહરબાન મુરબી **કરીમના** તે નવજવાન વારેસનો અને તેના ખેશીઓનો કેવો ઘાતકીપણે ઘાણ કહાડયો તે આગળા બાબમાં આપણુ જોઇ ગયા છિયે.

આગા મોહમદ કાજાર વંશનો પહેલો શાહ હતો, અને હાલના શાહ **નસ્રઉદ્દીન** એજ વંશના ચોથા પાદશાહ છે. ૧૭૯૬ માં તે તખ્તે બેઠો ત્યારથી હાલના શાહ ૧૮૪૮ માં તખ્તનશીન થયા ત્યાંસુધીની તવારીખ લંબાણથી લખવાની જેમ જરૂર નથી તેમ આપણાં આ દફ્તરમાં જગા પણ નથી. તોપણ **આગા મોહમદનાં** ઘાતકીપણાંની જે જે વિગતો આગળા સફાઓમાં આપણે નોધી છે તે હજી અધુરી છે. **આગાના** અમલથી ઇરાનમાં રશિયનોએ પ્રપંચો રચવા માંડ્યા. ૧૭૮૧ માં તેઓએ આસ્ત્રાબાદ ખાતે એક મકાન બાંધવાની **આગા** કને પરવાનગી લીધી. એ વેળા તે હજી રખડતીમાંજ હતો. જ્યારે આ મકાન બંધાઇ તૈયાર થયું ત્યારે તેણે તો એક કિલ્લાનું રૂપ લીધેલું જણાયું. તે ઉપર ૧૮ તોપો ગોઠવેલી હતી. **આગા** આ મકાન જોઇ આવ્યો, બહારથી બહુ ખુશ થયો, અને પછી તે બાંધનારા સર્વ રશિયન અમલદારોને એક પહાડી આરામગાહમાં જીયાફતે બોલાવ્યા. તેઓ સઘળા ખુશીથી આવ્યા, પણ દિલગીર થઇ પાછા ફર્યા: તેઓ જમ્યા તો નહિજ, પણ તેને બદલે બેડી સાથનાં બંદીવાન થયા. **આગાએ** તેમના જીવની ધાસ્તી આપીને એકદમ પેલો કિલ્લો જમીનદોસ્ત કરવા ફરમાવ્યું. રશિયન સરદારને તેમ કરવાની ફરજ પડી, અને પછી સઘળા રશિયનોને જેરબંધના માર તળે તેમનાં બાસ્કસો ઉપર ખદેરી કહાડયા.

પાદશાહી હજી મળી ન હતી તે દરમયાન **આગાને** માજન્દરાનના સારી નામે કસ્બામાં ઘણી મુદત રહેવું પડતું હતું, જ્યાં તેણે એક અંધારો મેહલ બંધાવ્યો હતો. આ શેહર ખાતે જરતોસ્તી ઇરાનીઓની વસ્તી મોટી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હોય એમ જણાય છે. એ કસ્બાની પડોશમાં એક પુરાણું નવાઇ જેવું મકાન મુસાફરોના દિઠામાં આવતું હતું. **જોનાસ હેન્વે** નામે મુસાફરનાં મત મુજબ તે પાર્સી લોકોનું આતશખાનું હતું. તે "ગુમ્બજે સેલ્મોતુર" એ નામે ઓળખાતું ૧૦૦ ફીટની ઉંચાઇનું અને ૩૦ ફીટની મધ્ય રેષાનું ગોળ બુર્જ જેવું મકાન હતું. તે કેવળ પોકળ હતું. તેને મથાળે જવાનો કશો દાદર ન હતો, અને તે ઈંટ તથા ચુનાનું બાંધેલું હતું. તેની બહાર એ તખ્તી મારેલી હતી. ૧૮૩૫ની આગમજ એ મકાન ધર્તિકંપથી નાશ પામ્યું હતું. અગરજો તે આજસુધી હયાત રહેવા પામત તો જરતોસ્તી ધર્મપુસ્તકો અને રાહરસમથી માહિતગાર થયલા મુસાફરો સહેલથી કહી શકત કે તે આતશનું નહિ પણ લાશને ઠેકાણે પાડવાનું મકાન—દોખમુ—હતું.

તખ્ત મેળવ્યા પછી **આગા મોહમદશાહ**નું પહેલું કામ એ હતું કે પોતાના સર્વ શત્રુઓનો નાશ કરવો. એટલામાટે તેણે જંદ વંશના સર્વ નબીરાઓને તથા તેના સઘળા મદદગારોને દુનિયાથી નાબૂદ કીધા. એ પછી તેણે પોતાનાજ ખેશીઓનો ઘાણ કહાડવા માંડયો. તેણે પોતાના નાના ભાઇને તરેહવાર કબૂલતો આપી પોતાની નજદીક ખેંચી લીધો, અને પછી તે કબૂલત પાળવાને બદલે તેનાં ખૂનમાં પોતાના હાથ બોળ્યા. પોતાને કશાં ફર્જંદો નહિ હોવાથી તેણે પોતાના એક ભત્રિજા **ફતેહઅલીને** પોતાનો વારેસ ઠરાવ્યો અને તરતવેળા ફાર્સની હાકમી આપી. **નાદીરશાહે** પોતાના બપાવાને નાહક માર્યો હતો તે બહાને તેની કબર ઉખેડાવી, તેમાંથી તેનાં હાડકાં કહડાવી તેહરાનના મેહલના દરવાજા ઉપર ચહડવાની સીડી નીચે દટાવ્યાં. પણ **કરીમખાન** જેવા અશ્રાફ શાહે આ ઘાતકી માણસ સાથ શી બદી કીધી હતી કે તે પાકજાદનાં હાડકાં પણ તેની કબરમાંથી ઉખેડી કહડાવીને તેમની જોડે પણ આ દૈત્ય તેવીજ નીચ રીતે વર્ત્યો? **કરીમ**ને થકી **માર્કહામ** લખે છે[1] કે "સદીઓ થઇ ઇરાને એવો સર્વથી સરસ હાકમ દિઠોજ ન હતો." અને તે છતાં તેના જેવા પોતાને જીવતદાન બક્ષનાર મુરબ્બીનાં મરણ પછી તેનું આ કેવું અપમાન! અફસોસ, કે કાજાર વંશનો વડવો આવો ખરાબ નિકળ્યો.

ગુર્જસ્તાન (જીયૉર્જીયા)નો મુલ્ક **આગાએ** ૧૭૯૫ માં જીતી લીધો. ત્યાંના જેફ હાકમને લડાઇમાં હરાવ્યો, એ ખ્રિસ્ટી મુલ્કમાંના દરેક ધર્મગુરૂને કાપી નાખ્યો, અને ૧૫૦૦૦ બૈરાં છોકરાંઓને ગુલામ દાખલ વેચી દીધાં. આ ફતેહ પછીજ મોગાનનાં મેદાનમાં **આગાએ** ૧૭૯૬ માં ઇરાનના શાહનો ખેતાબ ધારણ કીધો, અને પોતાને માથે મોતીથી મહડી લીધેલું ગોળ તાજ મૂકયું. શાહ થયા પછીનું પહેલું કામ તેણે ખોરાસાન જીતવાનું કીધું. એ પ્રાંત હજી **નાદીરશાહ**ના નબીરા પેલા અપંગ **શાહરોખ**ના કબજામાંજ હતો. તેનું પાયતખ્ત મશહદ ખાતે હતું. એ શેહર પીરોની કબરોને લીધે પવિત્ર ગણાતું હતું, પણ **આગાએ** ત્યાં જઇ **શાહરોખ** ઉપર જુલ્માત ગુજારી તેનું ખૂન કરવાથી તે અપવિત્ર થયું. આ કર્પીણ કામની મતલબ દિલ્લીથી **નાદીરે** આણેલાં ઝવેરાત આ અપંગ પાદશાહ કને કહડાવવાની હતી. જુઓ કે કોણનું પાપ કોણને નડે છે!

આ વખ્તે રશિયામાં **કેથરીન** નામની રાણી રાજ્ય કરતી હતી, જેણી નહિજ ધરાય એવી લોભી અને નહિ અટકે એવા બુરા મિજાજની હતી. તેણી સાથ **આગા મોહમદે** શાહ થવા આગમજ અનેકવાર વહેંચી લીધેલું હતું. પણ ગુર્જસ્તાનના ખ્રિસ્ટી પ્રાંતમાં **આગાએ** ચલાવેલી મજકુર કતલનું બહાનું કહાડી તેણી તેની સામે લડવા નિકળી. આ વખ્તે તે પ્રાંતમાં **ગુર્ગીનખાન** નામે હાકમ **આગા**ની બાંહેધરી હેઠલ રાજ્ય કરતો હતો. રશિયન ફોજે એ રાજ્ય પોતે લઇ મૂકયું, અને **આગા** માત્ર ખાલી બરાડા મારીનેજ મુગો બેસી રહ્યો.

પણ હવે એ ઘાતકી માણસની અજલ પાસેજ હતી. શાહ થયા પછી બીજેજ વરસે બે નોકરોએ તેનો જીવ લીધો. એ વરસમાં

[1] "History of Persia," સ૦ ૩૪૮.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અરાકસિસ નદી ઉપરનું શીશા નામે એક બંદર તેણે હાથ કીધું, અને તંબુની બહાર બે નોકરોને કજીયો કરતા સાંભળીને તેણે બીજી સહવારે તેમને ગરદન મારવા ફરમાવ્યું. સહવારે તો જરૂર જીવથી જવાના એમ સમજીને આ નોકરો—જેમને રાતનો પાહરો ભરવા દીધા હતા તેઓ—એ એકબીજા સાથ સંપ કરીને શાહના સુતા પછી તેના તંબુમાં જઇ તેનો જીવ લીધો. આ રીતે બહુજ કનિષ્ટ મોતે **આગા મોહમદ** મુઓ. એ વેળા તે ૬૩ વરસની વયનો હતો. મને મેલો તેમ તે તને પણ કદરૂપો હતો. તે બહુજ પતળો. દહાડી મુછ વિનાનો, એક કરચલી વળી ગયલી ચામડી વાળી બુઢિયા જેવો હતો. પોતાનો આવો બદસુર્ત ચેહરો છે એમ જાણીને તે પોતાની સામે કોઇને જોવા દેતો ન હતો. સુલેમાનિયાના મેહેલમાં તેની એક તસ્વીર લેડી શેલે જોઇ હતી, જે ઉપરથી તેણી લખે છે કે "તે એક રાક્ષસ જેવો નજર આવે છે, અને જે જાતનાં જબુન, ઘાતકી, ખૂની કામો તેણે કીધાં છે, તે તેના દેખાવ ઉપરથીજ પરખાઇ આવે છે."

નાદીરશાહ ખૂની હતો, પણ તેનામાં બીજા કેટલાક સારાબી ગુણો હતા. વળી તે તો ઇરાની લોહીનો હોવાથી તેનો અર્ધો જુલ્માત તેની મજા ભૂલી ગઇ હતી. પણ **આગા મોહમદ** તો ખૂનીની જોડે તુરાની હતો. તેનામાં ઉત્તમ ગુણ તો એકે ન હતો. **માર્કહામ** વાજબી લખે છે તેમ લોહીની નદી પસાર કરીને તે તખ્ત ઉપર ચહડી બેઠો હતો.[1] તે ઇરાનનો એક નવો જોહાક હતો.

ફસલ ૨—ફતેહઅલી શાહ.

(૧૭૯૮ થી ૧૮૩૪.)

તેનાં મોત પછી જે ધણી તખ્તે આવ્યો તે તેનો ભત્રિજો **ફતેહઅલી શાહ** હતો, જે ઇરાનની તવારીખનાં મશહુર થઇ ગયો છે. જે મિસાલે દયાળુ **કરીમખાને આગા મોહમદને** તેજ મિસાલે આ **ફતેહઅલીને** પણ જીવવા દીધો હતો. કાજાર લોકોને તેના ભાઇ **જકીખાને** જબરી શિકસ્ત આપી ત્યારે **ફતેહ અલી** પણ કેદ પકડાયો હતો, પણ **કરીમે** એ બાળકને કશું દુખ નહિ દેતાં તેની માતા કને માજન્દરાન ખાતે તેને પાછો મોકલી આપ્યો હતો. હાલ તેની ઉમર ૩૦ વરસની હતી.

ફાર્સની હાકમી ઉપરથી **ફતેહઅલી** ૧૭૯૮ માં તેહરાન આવી શાહ થયો નહિ એટલાં તેનો કાકો **સાદક** લડવા નિકળ્યો, અને જોકે **ફતેહઅલી** તેની સામે લડવા જેટલી હિમત કે બાહદુરી ધરાવતો ન હતો, અને માત્ર એક જંબુરામાંથી છુટેલા બે ગોળાના ધડાકા સાંભળતાંજ લડાઇમાં ઘોડાની પિઠ ઉપરથી તુટી પડયો હતો, તોપણ **સાદક** જીવતદાનની કબૂલત ઉપરથી પોતાના ભત્રિજાને તાબે થયો, અને લડાઇનું શેવટ આવ્યું. પણ **ફતેહઅલીએ** આ કબૂલત કેમ પાળી? તેણે પોતાના બુઢા કાકાને એક ઓરડામાં કેટલાક દિવસો સુધી અંન પાણી વિના બંધ કરી રાખ્યો, અને જ્યારે ભુખમરાથી તે કંગાળ જીવડો મરણ પામેલો જણાયો ત્યારે ખરી બિના એ જાહેર થઇ કે તે બાપડાએ ભુખ મટાડવા માટે ઓરડાની જમીન ખોદીને માટી ખાધી હતી!

ફતેહઅલી શાહ ખુબસુર્ત ચેહરાનો અને છેક કમર સુધી આવે એવડી લાંબી પણ સઘળી રીતે સંપૂર્ણ દહાડી ધરાવનારો હતો. તે ઘણો ઘાતકી કે અન્યાયી ન હતો, પણ ઘણોજ લોભી હતો. તેનામાં મર્દાનગીનું જહુર કમ હતું. ખબરદારીબી ઝાઝી ન હતી. **ફતેહ અલી** શેઓર બનાવી જાણતો હતો, પણ તે કચરા જેવી હતી. દરબારી કવિ **ફતેહઅલીખાન** નામનોજ હતો, જેનો શાહે અભિપ્રાય પુછયો ત્યારે તેણે મારી ચહાઇને ખરેખરૂં હતું તે કહી દીધું. પણ શાહને એ વાત ગમી નહિ. તેણે કહ્યું કે "એ તો ગધો છે. લઇ જાઓ એને તબેલામાં!" અને શાયરને તબેલામાં બાંધવા લઇ ગયા, તો જોકે તેના વડવાઓ લાંબી મુદતથી કાશાન ખાતે હાકમી

૧ "History of Persia," સ૦ ૩૫૪—૫૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ચલાવતા આવ્યા હતા. થોડોક વખ્ત પછી તેને પાછો બોલાવી શાહે પોતાની બનાવેલી બીજી કવિતા વાંચી સંભળાવી. શાયર કશો પણ અભિપ્રાય આપ્યા વિના ઉઠી ચાલ્યો. પુછ્યું કે "ક્યાં જાય છે?" જવાબ દીધો કે "તબેલામાં." આ હિમત ભરેલા ઉત્તરથી શાહ ખુશ થયો અને શાયરને મ્હોડે સાકર ભરી તેને પાછો પોતાની મેહબાનગી તળે લીધો.

ફતેહઅલી શાહની સંખ્યાબંધ રાણીઓને પેટે ૧૫૦ બેટા અને ૨૦ બેટીઓએ જન્મ લીધો હતો. બીજા લખનારાઓ મુજબ તેનાં ૨૬૦ છોકરાં હતાં. તેણે જુદા જુદા પ્રાંતોના હાકમો કનેથી તે પડાવી લઇને ત્યાં પોતાના બેટાઓનો અમલ ચાલુ કીધો હતો. પોતાના વડા શાહજાદા **મોહમદ અલી મીર્જાને** કેર્માનશાહની હાકમી બક્ષી હતી. પણ તેને તે પોતાનો વારેસ કરનાર ન હતો. તખ્તનો વારેસ તો બીજો બેટો **અબ્બાસ મિર્જા** હતો, કેમકે તે કાજાર વંશનીજ રાણીને પેટે અવતરેલો હતો. તોપણ પોતાની હયાતી સુધી શાહે **અબ્બાસ મિર્જાને** આજરબાઇજાનની હાકમી ઉપર નેમ્યો હતો. આ શાહજાદો ખુબસુરત ચેહરાનો, મોટી કાળી આંખોવાળો, અને મોભાદાર હતો. તેના વિચારો સુધરેલા હતા, દેશને સુધારવાને તે આતુર હતો, તો પણ તે નબળાં મનનો, ખુશામદ પસંદ કરનારો, અને ઓછી બુદ્ધિનો હતો. આજરબાઇજાનનો અમલ ચલાવવામાં તેને **મિર્જા બુજર્ગ** નામના વજીરની સલાહ હતી, જે ઘણો લાયકીવાળો અને બુદ્ધિવાન હતો. તે મરહુમ **લુતફઅલીના** લાયકીવાળા વજીર **મિર્જા મોહમદ હુસેનનો** બેટો હતો, અને રશિયનોને બહુજ ધિકારતો હતો.

ઇરાનમાં રશિયનો પોતાનો પગ પેસાડો કરે તે આગમજ તેઓ સાથ ઇરાનીઓને ઘણી વેળા ખટપટ જાગી હતી. એ ખટપટને દરમયાન ઈંગ્રેજો ઇરાનીઓ સાથ દોસ્તી કરવાને આતુર હતા. આજ નજદીક એક સદી થઇ રશિયનો ઇરાન અથવા અફગાનીસ્તાનને માર્ગે હિંદુસ્તાન ઉપર ઉતરી પડશે એવો બ્રિટિશ સરકારને વેહમ છે. એટલામાટે ૧૭૯૯ નાં સાલમાં હિંદુસ્તાનમાં મોટી ફતેહો કરનાર ઈંગ્રેજ સપેહસાલાર માર્કિસ ઑવ **વેલેસ્લીએ** ઇરાનના શાહ **ફતેહ અલીની** મુલાકાતે મેજર **માલ્કમની** સરકારી હેઠલ એક એલચીખાતું મોકલ્યું. **વેલેસ્લીની** ત્રણ મતલબો હતી, અને તે એ કે હિંદુસ્તાનને દરસાલના અફગાન હુમલાના ભયમાંથી બચાવવો, ફ્રેંચો ઇરાન સાથ દોસ્તી કરી ઈંગ્રેજોની સામે એક નવો હરીફ ઉભો કરવા માંગતા હતા તેમાં તેમને નિષ્ફળ કરવા, અને ઇરાન સાથનો તુટી ગયલો વેપાર પાછો ચાલુ કરવો.

૧૮૦૦ ના નવેમ્બર માસમાં **ફતેહઅલી** શાહે **માલ્કમની** મુલાકાત લીધી, અને તેની ઘણીએક ખાતરદારી કર્યા પછી ખુદા હાજી **ઇબરાહીમ** મારફતે ઈંગ્લંડ સાથ દોસ્તીના કોલકરાર કીધા. **માલ્કમ** એક વરસ સુધી ઇરાનમાં રહ્યો અને પછી ખુશી સાથ પાછો ફર્યો. પણ એ બનાવ પછી ૧૮૦૨ થી ૧૮૦૬ સુધીમાં રશિયનોએ ઇરાન તરફ ઘણાં પગલાં લંબાવ્યાં. અને કૉકેસસ (કોહે કાફ) પર્વતની આ બાજુ તરફ પોતાના નવા પ્રાંતો કરીને ત્યાંની હાકમી ઉપર એક ગવરનરને મોકલ્યો. બીજી તરફથી ફ્રાન્સને આ વેળા રશિયા સાથ બનતું ન હતું. ફ્રાન્સનો શેહનશાહ **નેપોલ્યન બોનાપાર્ટ** એ વેળા આખા યુરોપને અને તેની જોડે રશિયાને ધ્રુજાવતો હતો. તેણે રશિયનોને મારી કહાડવા માટે ઇરાનીઓને મદદ આપવા થકી તેહરાન ખાતે એક એલચીને મોકલ્યો, અને તેની મિઠી કબૂલતોથી રાજી થઇને શાહે ૧૮૦૭ ના મે માસમાં ફ્રાન્સ સાથ અરસપરસ મદદ કરવાના કોલકરાર કીધા.

આ બનાવથી ઈંગ્લંડ તેમજ હિંદુસ્તાન ખાતે જબરો ગભરાટ ચાલ્યો, એ વેળા હિંદુસ્તાનનો ગવરનર જેનરલ લૉર્ડ **મિંટો** હતો, જેણે ૧૮૦૮ માં **માલ્કમને** એકવાર ફરીને ઇરાન ખાતે એલચી દાખલ મોકલ્યો. પણ તેહરાન ખાતે ફ્રેંચોનો લાગવગ એટલો બધો હતો

કે **માલ્કમ** ખુશીરથી વધારે આગળ વધી શકયો નહિ. બીજી તરફથી ઈંગ્લંડની સરકારે **સર હારફર્ડ જોન્સ** નામના એલચીને ઇરાન મોકલ્યો, જેની જબાંદરાજીથી ઇરાનીઓ ઉપર એવી અછી અસર થઇ કે નવા વજીર **મિર્ઝા સાફીને** ૧૮૦૯ માં તેની જોડે કોલકરાર કરવાની ફરજ પડી. પણ આ કરારની શરતો લૉર્ડ **મિંટોને** પસંદ આવી નહિ તેથી તેણે પોતાની તરફથી **સર જૉન માલ્કમને** હરીફ એલચી દાખલ મુંબઇથી એકવાર ફરીને તેહરાન ખાતે રવાના કીધો. ૧૮૧૦ માં સર **જૉન ફતેહઅલી** શાહ સાથ મળ્યો, પોતે આણેલી તોપો રજુ કીધી, તથા પોતાની જોડે આણેલા બે ઇંગ્રેજ લશ્કરી અમલદારોને શાહની ખિદમતમાં ધર્યા, એવી મતલબથી કે રશિયનો સાથ ચાલતી લડાઇમાં તેઓ તેને મદદગાર થઇ પડે. શાહે આ સર્વે કબૂલ રાખ્યું, પણ પાછળથી ચાલેલી લડાઇમાં ફતેહ તો રશિયનોનીજ થઇ.

બંને દેશો વચે અંતે ૧૮૧૩ ના અકટોબર માસમાં ગુલિસ્તાન નામે જગાખાતે કોલકરાર થયા, જેમાં ઇરાનને બહુ ખમવું પડયું હતું. પણ ઈંગ્લંડને ઇરાન સાથ જે છેલા કરાર થયા તે તો ૧૮૧૪ માં થયા હતા. તેમાં મુખ્ય શરત એ હતી કે હવે પછી ઇરાન ઉપર કોઇબી શત્રુ હુમલો કરે અને લડાઇ જાગે તો ઈંગ્લંડે તેને લશ્કરી મદદ આપવી, અથવા ખર્ચને માટે ૨૦૦૦૦૦ તુમાનનો વાર્સિક લવાજમ આપવો. જો કોઇ યુરોપિયન રાજ્ય ઈંગ્લંડ સાથની દોસ્તી છતાં ઇરાન સાથ લડાઇમાં ઉતરે તો ઈંગ્લંડે ઇરાનને મદદ આપવી; જો અફગાનો હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલો લાવે તો ઇરાને તેઓ સામે લશ્કર મોકલવું; અને છેલે ઇરાની બલવાખોરોને બ્રિટિશ મુલુકોમાંથી હાંકી કહાડવા, અને જો તેઓ જવાની ના પાડે તો તેમને પકડીને ઇરાન મોકલી આપવા.

આ કરાર "તેહરાનના કોલકરાર"ને નામે ઓળખાય છે, અને તે ૧૮૧૪ થી ૧૮૫૬ સુધી કાયમ રહ્યા હતા. છેલાં વરસમાં ઇરાન સાથ ઈંગ્લંડને લડાઇ થઇ ત્યારેજ તે તુટયા હતા, જે બાબે આપણુ હવે પછી બોલીશું. ઉપલા કોલકરાર વખ્તે ઇરાનનો વજીર **મિર્ઝા સાફીજ** હતો. જુના વજીર હાજી **ઇબ્રાહીમને** તેની કરણી મુજબની સજા થઇ ચુકી હતી. **માલ્કમનું** એલચીખાતું ૧૮૦૧ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં હિંદુસ્તાન પાછું ફર્યા પછી આ વજીર ઉપર શાહનો ડોળો પેઠો. તે તેનો અદેખો થયો. તેની કને ભેગી થયલી મોટી દોલતમાં **ફતેહઅલીની** નજર ભેળવાઇ. વળી તેને મળેલી અને વધી પડેલી મોટી સત્તા પણ શાહ જોઇ શકયો નહિ. એ સર્વેનું પરિણામ એ નિપજ્યું કે હાજી **ઇબ્રાહીમની** આંખો ફોડી નાખવામાં આવી, તેની જીભ ખેંચી કહાડવામાં આવી, અને એ સર્વે દુઃખો પોતાની જૈફીમાં નહિ ખમી શકાયાથી તે બુઢો મરી ગયો. એ પછી તેના ભાઇઓ તથા બેટાઓ પણ જીવતા રહેવા પામ્યા નહિ. કરણી તેવી પાર ઉતરણી.

૧૭૮૪ થી ૧૭૯૪ સુધી સર **હારફર્ડ જોન્સ** બસરા ખાતે વસ્યો હતો. તેણે જંદ વંશવાળા શાહોના વખ્તમાં શીરાજ ખાતે વખ્તે વખ્ત આવીને તેમની પરોણાગત ચાખી હતી, અને એ ખાનદાનની અશ્રાફી જોઇ તે તેઓ ઉપર ફિદા ફિદા હતો. **લુત્ફઅલીનો** તે મોટો મિત્ર હતો, અને તેનાં નાનાં બાળક **ખુસરોને** **હારફર્ડ** બહુ મમતાથી ચહાતો હતો. હવે ૧૮૦૯ માં તે સુલેહના કોલકરાર કરવા તેહરાન આવ્યો ત્યારે **હારફર્ડે** આ બાળકને જોવાની ઇછા દેખાડી, અને **ફતેહઅલી** શાહે તેને બોલાવી મંગાવ્યો. તે આવ્યો તેવોજ ગોયા પોતાનું બચું હોય તેમ તેને પોતાની બગલમાં ચાંપ્યો અને ડુસ્કે ડુસ્કે રડયો. કેટલોક વખ્ત સુધી તેઓ છુટા પડયા નહિ, અને ઘણો વાર સુધી આગળા સુખી દિવસોની યાદ કરી વાતો ચલાવી. એ વખ્તે **ખુસરોએ** **હારફર્ડને** જણાવ્યું કે હાજી **ઇભ્રાહીમની** આંખો ફોડી નાખી હતી. આ વેળા **ફતેહઅલી** શાહ પોતે હાજર હતો, તે બોલ્યો કે જો **લુત્ફેઅલી** મારા હાથમાં

સપડાયો હોત તો હું તેની સાથ કદી માઠી ચાલ ચલાવત નહિ, કેમકે તે ખરો નરે શીર હતો.

આપણે ઉપર **ફતેહઅલી** શાહના બે શાહજાદાઓ વિષે બોલ્યા છિયે. **અબ્બાસ મિર્જાના** હાથમાં આજરબાઇજાનની હાકમી હતી, જ્યાંની ફોજ ઘણી બળવાન ગણાતી હતી, અને તેને ઇંગ્રેજ અમલદારો તાલીમ આપતા હતા. વળી ત્યાંનાં પાયતખ્ત તબ્રીજ ખાતે બંદુક, તોપ, દારૂગોળો વગેરે બનાવવાનાં કારખાનાં કહાડયાં હતાં. તેના ભાઇ **મોહમદ અલી મિર્જાનું** લશ્કર પણ અછી કવાયદ પામેલું હતું. તે એક ગુર્જસ્તાની ગુલામડીને પેટનો શાહજાદો હતો, તોપણ તે ખરો ઇરાની બચો હતો. તે મિજાજી અને મગરૂર હતો, તોપણ તે બાહદુર, સખી અને સહાસિક હતો. શાહના આ બંને બેટાઓ પોતાના બાપની આગમજ મરણ પામ્યા. પહેલાં વડો બેટો **અલી મિર્જા** મરી ગયો. એકવાર તે પોતાના બાપથી ફરી બેઠેલા એક સરકશ કુર્દ સરદારને તેના કિલ્લામાં એકલો જઇને મનાવી લાવ્યો હતો, અને એ રીતે એક જીવપર આવેલા બલવાખોરને તેણે પોતાના પિતાનો તાબેદાર બાહદુર સેવક બનાવ્યો હતો. ૧૮૨૧-માં ઇરાનને તુર્કી લોકો સાથ લડાઇ ઉઠી, કેમકે મકે જતા ઇરાનીઓને તુર્કીઓ તરફથી બહુ અપમાન થતું હતું. આ ઉપરથી **અલી મિર્જા** તુર્કીઓ સામે લડવા ગયો, પણ તે બગદાદનો કબજો લેવા જાય છે એટલામાં કૉલેરા ફાટી નિકળ્યો અને તેનો આ જવાન શાહજાદો ભોગ થઇ પડયો. તેની ફોજોને તાલીમ આપનારા ફ્રેંચો હતા, જેઓ તેનાં મોત પછી ઇરાન છોડી હિંદુસ્તાન આવ્યા, અને પંજાબમાં **રણજીતસિંહની** નોકરીમાં રહ્યા હતા.

ફસલ ૩—પાટવી કુંવર અબ્બાસ મિર્જાનો અમલ.

શાહનો બીજો બેટો છેક ૧૮૩૩ સુધી જીવવા પામ્યો હતો. શાહે **અબ્બાસ મિર્જાનેજ** પોતાની હયાતી છતાં પાદશાહી સોંપી હતી, અને તેથી એ શાહજાદાએ પોતાની આપખુદીથી ચાલીને ઇરાનની બહુ ખરાબીનું કારણ આપ્યું હતું. પોતાના ભાઇનાં મરણ પછી તુર્કીઓ સામે તે લડવા ગયો, અને તેમને મોટી ખુઆરી સાથ મારી કહાડયા. પણ કૉલેરાએ હવે વધારે પગલાં લંબાવ્યાથી તુર્કી લડાઇ આપોઆપ બંધ પડી, શાહજાદો પોતે ખોઇ ખાતે હઠી આવ્યો, અને તેનું લશ્કર વિખરાઇ ગયું. તેનો વજીર **મિર્જા બુજર્ગ** તે રોગનો ભોગ થઇ પડયો.

પણ એક ગમથી તુર્કી લડાઇ બંધ પડી ત્યારે બીજી તરફથી ઇરાનના ઉત્તરના શત્રુઓ દાખલ સિદ્ધ થઇ ચુકેલા રશિયનોએ એ દેશના બીજા ફળદ્રુપ પ્રાંતો લૂટવાની તદબીર રચી. નવો શેહનશાહ **નિકોલાસ** તખ્તે આવ્યો છે અને ઇરાન તથા રશિયા વચેની સરહદ નકી કરવાની રહી ગઇ છે, એ બહાના સાથ ૧૮૨૬ માં એક એલચી તેહરાનની દરબારમાં આવ્યો, અને બંને સરકારો વચે સમજુતી નહિ થવાથી એજ વરસમાં લડાઇ જાગી. પણ આ વખ્તે ઇંગ્રેજો ઇરાન સાથ પ્રપંચ રમીને એ લડાઇમાં શાહને મદદ આપવાની પોતે કરેલી શરતમાંથી છટકી ગયા. નવો ઇંગ્રેજ એલચી તેહરાન ખાતે આવી પુગે તે આગમજ રશિયા સાથની લડાઇ ચાલુ થઇ ચુકી હતી, અને તે લડાઇ બાબે ઇરાને પોતાની કશી સલાહ પુછી ન હતી, તથા તે લડાઇમાં ઇરાન પોતાના બચાવ ઉપર નહિ રહેતાં રશિયા સામે પોતેજ પહેલું લડવા ગયું તેમાં તેણે ઉપલા કોલકરારની શરત તોડી હતી, એમ ખોટાં બહાનાં કહાડીને ઈંગ્લંડે પોતાના વચનભંગનો ખોટો બચાવ કીધો હતો. ઇંગ્લંડની એ વર્તણુકથી ઇરાનને બહુ ખમવું પડયું, કેમકે પોતાને બ્રિટિશ સરકારની મદદ મળશે એવા ભરૂસા ઉપર ઇરાન રશિયા જેવા હરીફ સામે લડવાને તેયાર થયું, જેમાં તેને મદદ કશી મળી નહિ, અને અંતે અનેક લડાઇઓમાં માર ખાધા પછી શાહજાદા **અબ્બાસ મિર્જાને** રશિયાએ ફરમાવી તેવી હિણપસ્તી ભરેલી સુલેહની શરતો કરવી પડી, જેમાં કેટલાક પ્રાંતો ઇરાન કનેથી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લઇ મૂકવા જોડે તેના ઉપર રશિયાએ લડાઇના ખર્ચ દાખલ ૧૫૦૦૦૦૦૦૦ તુમાન (૪૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા)નો દંડ નાખ્યો. ઇરાનની વાર્ષિક ઉપજ એ વખતે માત્ર ૧॥ કરોડ રૂપિયાની હતી, માટે આવડો મોટો દંડ એ દેશથી દશ વરસે પણ ભરી શકાય એમ ન હતું. તોપણ **નાદીરશાહ** દિલ્હીનો ખજાનો લૂટી લાવ્યો હતો તેમાંથી એ દંડની થોડીક રકમ ભરી દેવામાં આવી હતી.

આ સઘળી આફત જાણે થોડી હોય તેમ ઈંગ્લંડે હવે ઇરાનને સદંતર પડતું નાખીને **ફતેહઅલી** શાહને માથેનાં સંકટને પુરું કરી આપ્યું. તેહરાનનાં કોલકરાર મુજબ ઈંગ્લંડે ઇરાનને રશિયા સાથની લડાઇમાં લશ્કરી મદદ આપવી જોઇતી હતી, અથવા તેના બદલામાં મુગે મ્હોડે ૨૦૦૦૦૦ તુમાનની વાર્ષિક રકમ ભરી દેવી જોઇતી હતી. પણ ઉપર જણાવેલાં ખોટાં બહાના રૂપે પોતે છટકી જઇને ઈંગ્લંડે શાહને સૂચવ્યું કે લડાઇમાં અરસપરસની મદદ આપવાની જે શરત કોલકરામાં કીધેલી છે તેમાંથી જો ઈંગ્લંડને મુક્ત કરવામાં આવે અથવો એ કલમ છેકીજ નાખવામાં આવે તો શાહને ઉપલી રકમ ભરી દેવાને ઈંગ્લંડ રાજી થાય. આ કંઇ ઇમાનદાર ઈંગ્લડની આબરૂ વધારનારી વાત ન હતી, પણ **ફતેહઅલી** શાહને તો જે તે વાતે પોતાના શત્રુને નાહકનો જુલમી દંડ પુરો કરી આપવો હતો માટે તે બાપડાએ ઉપલી શરત પણ કબૂલ રાખવાની ફરજ જોઇ. આ રીતે ઈંગ્લંડ ભવિષની ખટપટમાંથી છુટું થયું, પોતાનો ગંભીર વચન પાળવાનાં બંધણમાંથી મોકળું થયું, તોપણ તેણે એક જુના દોસ્તને તેની બહુજ મુશ્કેલીના વખતમાં નિરાધાર છોડી દીધો, અને તેનું ફળ એ નિપજ્યું કે ઇરાનમાંથી ઈંગ્રેજી લાગવગ અને વસીલો વાજબીની રાહે જતો રહ્યો. ઇરાન હવે રશિયા જેવા જુલમગારનાં હાથમાં જઇ પડયું—ઈંગ્લંડે તેને જવા દીધું—અને તેથી ઇરાનમાં રશિયાનો વગવસીલો વધી ગયો.

૧૮૨૮ ની આખરીએ એક રશિયન એલચીએ ઇરાનમાંના પોતાને હસ્તક આવેલા પ્રાંતોના સંબંધમાં એટલો તો જુલમાત ચલાવવા માંડયો કે લોકોએ ઉસ્કેરાઇ જઇ બંડ મચાવ્યું, એલચીખાતાંનાં મકાન ઉપર હુમલો કીધો, એલચી તથા તેના સાથીઓનો જીવ લીધો, અને તેમનાં શરીર ઉપર બહુ આજાબ ગુજાર્યો. શાહ પોતે આ બંડ દાબી શક્યો નહિ. બીજા હાથ ઉપર રશિયન જાર તેના ઉપર નવો ધાંસો કરશે અને નવો દંડ નાખશે એવો ઇરાની દરબારમાં ગભરાટ ચાલ્યો. પણ એજ વખતે જાર ટર્કી સાથની લડાઇમાં ઘુંટાયલો હતો તેથી તેનું ધ્યાન ઇરાનની કસુર તરફ ઝાઝું ખેંચાયું નહિ. બીજે વરસે કૉલેરાએ બીજી મરતબે ઇરાનમાં દેખાવ દઇ ફકત ઘીલાન પ્રાંત ખાતેજ ૨૦૦૦૦૦ માણસોના જીવ લીધા. એ પછી ત્યાં દુકાળ ચાલ્યો.

રશિયા સાથની લડાઇમાં માર ખાનાર શાહજાદા **અબ્બાસ મિર્ઝા**એ યજદ અને કેર્માનના પ્રાંતોને તાબે કીધા, જ્યાંના હાકમોએ શાહની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવ્યો હતો. વખ્તેવખ્તની કતલોમાંથી બચેલા પાર્સીઓ આજ બે શેહરો ખાતે આ વખ્તે વસતા હતા. યજદમાં તેમનાં ૩૦૦૦ કુટુંબો હતાં, અને તેની આસપાસ તેમજ કેર્માનમાં જુદાં હતાં. હજીબી તેઓ ઉદ્યોગથી પોતાનું પેટ ભરતા અને સંતોષથી વસતા હતા, તો જોકે તેમને માથે જજીયો (કર) ભારી હતો. તેઓ સઘળા ખેતીબાન લોકો હતો. તેહરાન ખાતે પણ તેઓ બાગબાની કરતા હતાં, અને ત્યાંના બ્રિટિશ એલચીખાતાંના બાગમાં તેઓજ બાગબાન છે. ૧૮૫૭ માં યજદ વગેરેના પાર્સીઓ કનેથી ૫૦૦ તુમાનનો કર માંગવામાં આવ્યો હતો, જે તે બાપડાઓથી તેમની ગરીબાઇને લીધે નહિ ભરી શકાયાથી મુંબઇની પાર્સી આલમ તરફથી ભરવામાં આવ્યો હતો.

૧૮૩૨ માં **અબ્બાસ મિર્ઝા**એ ખોરાસાનના બંડખોર હાકમોને તાબે કરવા મા-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ગ્યા. એ પ્રાંત ૯ નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાં-યલો હતો, અને એ રાજ્યો એકબીજા સાથ લડી મરતાં હતાં. યજદ અને કેર્માનની પેઠે અહીંબી ફતેહ મેળવીને શાહજાદાએ હવે હેરાતનું સ્વતંત્ર રાજ્ય તાબે કરવાનો કસ્દ કીધો. પણ તેને એ કામથી જેફ શાહે વાળવા માંગ્યો, જેની મરજીની વિરૂધ જઇને **અબ્બાસ મિર્ઝાએ** પોતના વડા બેટા **મોહમદ મિર્ઝાને** હેરાતની આસપાસ ઘેરો નાખવા મોકલ્યો. આ વેળા **અબ્બાસ** મશહદ ખાતે હતો, જ્યાં ૧૮૩૩ના અકટોબર માસમાં તે મરણ પામ્યો. આ જવાન પાટવી કુંવરે પોતાના બાપની હયાતીમાં ૧૮ વરસો સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું અને તે દરમયાન યુરોપનાં મોટાં રાજ્યો સાથના બહોળા સંબંધમાં તે આવ્યો હતો.

જેફ **ફતેહઅલી** શાહની હવે પુરેપુરી હાર થઇ. તે આ વેળા ૬૮ વરસની બુજર્ગીએ પુગ્યો હતો. હેરાતનો ઘેરો પડતો નાખીને **મોહમદ મિર્ઝા** દોડતો પોતાના બપાવાની આગળ આવ્યો, જેણે તેને પોતાનો વારેસ મુકરર કીધો અને તેનેજ આજરબાઇજાનની હાકમી ઉપર મોકલ્યો. પણ **ફતેહઅલીનાં** મોત પછી બીજાબી દાવાદારો ઉભા થશે એવો સંસારો માલુમ હોવાથી જવાન **મોહમદ મિર્ઝા** પોતાની સાવચેતીમાં રહ્યો. જેફ શાહ પોતાના બેટા પછી બરાબર એક વરસે ૧૮૩૩માં ઇસ્ફહાન ખાતે મરણ પામ્યો. તેણે ૩૭ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. તે પ્રજાનો માનીતો હતો. આગળા શાહોના જેવો તે છેક ઘાતકી ન હતો. તેનામાં ઘણાએક સારા ગુણો હતા, તોપણું રાજ્ય ચલાવવાની કુનેહ અને લશ્કરી ખબરદારી વિના તેના અમલમાં ઇરાનની બહુ પડતી થઇ હતી.

અફગાન મામલો.

ફતેહઅલી શાહ પછીની ઇરાનની તવારીખની નોંધ લેવા આગમજ અફગાનીસ્તાનમાં શું બન્યું તે વિશે ટુકમાં બે શબ્દ કહેવા જોઇયે છે. આપણ આગળ જોઇ ગયા કે **અહમદશાહ** દુરાની પછી અફગાન હાકમ તેનો બેટો **તીમુર** થયો, જે ૧૭૯૩માં મરણ પામ્યો. તેની પછી અફગાનીસ્તાનમાં અફડા તફડી ચાલી. **તીમુરના** બેટા **જમાનશાહે** હિંદુસ્તાન ઉપર ચહડાઇઓ લઇ જવાની વખતેવખ્ત ધમકી આપવાથીજ લૉર્ડ **વેલેસ્લી**એ જૉન **માલ્કમને** એલચી દાખલ ઇરાન ખાતે **ફતેહઅલી** શાહની દરબારમાં મોકલ્યો હતો અને ઇરાન સાથ અરસપરસની મદદના કોલકરાર કીધા હતી. પણ **જમાનશાહ** સામે તેના ભાઇ **માહમુદે** પોતાના મિત્ર **ફતેહખાન** સાથ મળી બલવો ઉઠાવી ૧૮૦૧ માં તેને કેદ પકડી, તેની આંખો ફોડી નાખ્યા પછી, તથા એજ **જમાનશાહ** પાછળથી હિંદુસ્તાનમાં નાસી ગયો તેને ઇગ્રેજ સરકારે પોતાના આશ્રા હેઠલ લીધા પછી, જ્યારે તેની ચહડાઇની બિક દૂર થઇ ત્યારે ઇરાનની દોસ્તી નાલાયક રીતે બ્રિટિશ સરકારે પડતી નાખી, તેબી આપણ ઉપર જોઇ ગયા છિયે. આ **જમાનશાહને** તેની અપંગ હાલતમાં લુધિયાના ખાતે અર્ધી સદી સુધી બ્રિટિશ સરકારે પેન્શન આપતું કરીને પરવરશ કીધો હતો.

તેની પછી કંદાહારનો હાકમ તેનો ભાઇ **માહમુદ** થયો, જે ઘણો તુંદ, મિજાજી, આળસુ અને ઘાતકી હતો. તેના ભાઇ **શુજા** ઉલ મુલ્કે પ્રથમ તેનું રાજ્ય લેવાની ફોકટ કોશેશ કીધી, પણ પાછળથી કાબૂલમાં બલવો ઉઠતાંજ **શુજા** પાયતખ્તનો ધણી થયો અને **માહમુદે** જીવતદાન માંગ્યાથી તેણે તે બક્ષ્યું. **મોંટસ્ટુઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટનને** હિંદી સરકારે શાહ **શુજાની** મુલાકાતે એલચી દાખલ મોકલ્યો હતો, જેણે તેની માનયુકત મુલાકાત લઇ એ સરકારની માંગણી મુજબ એવી મતલબના કરાર કર્યા હતા કે ફ્રેંચ અથવા ઇરાનીઓને હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલો આણવા દેવા નહિ (૧૮૦૮). પણ એક તરફથી ઇંગ્રેજ એલચી ગયો કે બીજી તરફથી **શુજાને** કાબૂલથી નાસી લાહોર ખાતે આશ્રો લેવો પડયો, જ્યાં તેને પોતાના મેહેલમાં ઉતારો આપનાર બુદ

સીખ રાજા **રણજીતસિંહે** તેની કનેથી પેલોજ પ્રખ્યાત કોહેનૂરનો હીરો પડાવી લીધો હતો!

શુજા નાઠો કે તેનોજ જીવતદાન મેળવનાર ભાઇ **માહમુદ** પાછો તખ્ત ઉપર બેઠો, અને પોતાને અનેક વાર મદદ આપનાર **ફતેહખાન** નામના સરદારને પોતાનો વજીર કીધો, જે બારખજાઇ ટોળાના સરદાર **પોઇન્દાહખાનનો** વડો બેટો હતો, જેને **જમાનશાહે** નીચપણે મારી નાખ્યો હતો. આ **પોઇન્દાહખાનના** ૨૨ બેટાઓમાંનો એક ઉપલો **ફતેહખાન** અને બીજો પ્રખ્યાત **દોસ્તમહમદખાન** હતો, જે પાછળથી અફગાન અને હિંદી તવારીખમાં બહુ જાણીતો થઇ ગયો છે. **ફતેહખાને** તેની ચબરાકી જોઇ તેની ૧૪ વરસની વયમાંજ તેને પોતાનો માનીતો કરી પોતાની નજદીક રાખ્યો હતો, જે આગમજ તે એક નામીચા પીરની કબર ઉપરનો કચરો કહાડવાનું તુચ્છ કામ કરતો હતો.

આ વેળા હેરાત ખાતે **માહમુદનો** એક ભાઇ હાજી **ફીરૂજ** સ્વતંત્રપણે અમલ ચલાવતો હતો, જેણે **માહમુદની** માંગણી છતાં ચોથાઇ આપવાંની નાપાડવાથી **ફતેહખાન** તેના ઉપર ૧૮૧૦માં ચહડાઇ લઇ ગયો. આ વેળા **દોસ્તમહમદ ફીરૂજના** દોસ્ત દાખલ તેનાં શેહેરમાં દાખલ થવા પામ્યો, જેમ કરીને તેણે **ફીરૂજને** કેદ પકડયો અને તેના હરમની બાનુઓનાં ઘરેણા માટે દસ્તદરાજી ચલાવવાથી **માહામુદના** બેટા **કામરાન** શાહજાદાથી તે દેખી ખમાયું નહિ. તેણે **ફતેહખાન** સામે લડાઇ લઇજઇ તેને કેદ પકડયો, જેણે પોતાનો ભાઇ **દોસ્તમહમદ** જે કાશમીર ખાતે નાસી ગયો હતો તેનો પત્તો આપવાની નાપાડયાથી, **કામરાન** અને તેના બાપ **માહમુદે ફતેહખાનનાં** નાક, કાન, હોઠ, આગળાં, હાથ, પગ એ સર્વે એક પછી એક કાપી નાખીને બહુજ ઘાતકી એજાબ ગુજાર્યાં. પણ આ સર્વ અસહ્ય દુખ તે બાહદુર બારખજાઇ સરદારે મુગે મહોડે ખમ્યું અને મુઓ ત્યાં સુધી હિમત હાર્યો નહિ. તેનાં આ ખુનનો બદલો તેના મજકુર ભાઇ **દોસ્તમહમદે** તરત લીધો.

તેણે એક લશ્કર આણી કાબૂલનો કબજો લીધો, અને તેના બીજા ભાઇ **કોહનદિલખાને** કંદાહાર લીધું. એમ કરતાં ૧૮૧૮માં **માહમુદ** કને માત્ર હેરાત સિવાય બીજું કશું રહ્યું નહિ. થોડાંક વરસ પછી યાને **૧૮૨૬માં** અંતે **દોસ્તમહમદ** અફગાનીસ્તાનનો ધણી થયો, જેણે શરાબ પીવાનું છોડી દીધું, લખતાં વાંચતાં શિખ્યો અનેકોરાન (ધર્મ પુસ્તક)નો અભ્યાસ કરવા મંડયો. વળી તેણે રૈયતોની દાદ લેવા અને તેમને ઇનસાફ આપવામાં મન લગાડયું, અને એ રીતે આ બારકજાઇ સરદાર પ્રજાનો પ્યારો થઇ પડયો. ૧૮૩૪માં **શુજાએ** પોતાનો મુલ્ક પાછો મેળવવાની ફોકટ તજવીજ કીધી, જેને **દોસ્તમહમદ** અને તેના બેટા **અકબરખાને** હરાવ્યાથી તેને પાછું લુધિયાના ખાતે જઇ ભરાવાની ફરજ પડી, જ્યાં તેણે **રણજીતસિંહથી** કંટાળીને આશ્રો લીધો હતો.

૧૮૨૯માં **માહમુદ** મરણ પામ્યો, અને હેરાતની હાકમી તેના બેટા **કામરાનને** મળી, જ્યારે બાકીના આખા અફગાન મુલ્કમાં **દોસ્તમહમદનો** અમલ ચાલ્યો. પાછળથી ૧૮૩૩ માં ઇરાનનાં શાહ **ફતેહઅલીનો** બેટો **અબ્બાસ મિર્જા** હેરાત ઉપર હુમલો લઇ જવાને તૈયાર થયો, અને તેના બેટા **મોહમદ મિર્જાએ** એ શેહેરને ઘેરો નાખ્યો ત્યારે હેરાતનો હાકમ **કામરાન** શાહજાદોજ હતો. પણ તે વખતે **અબ્બાસનાં** મરણથી આ ઘેરો પડતો નાખી **મોહમદ** તેહરાન દોડી ગયો હતો, ત્યાંથી આપણે ઇરાનની તવારીખ પડતી મૂકી છે તે હવે અહીંથી પાછી ચાલુ કરીશું.

ફસલ ૪—મોહમદશાહ કાજાર.

(૧૮૩૪ થી ૧૮૪૮.)

બાપનાં મરણ પછી બીજેજ વરસે બપાવાનાં મરણની ખબર મળતાંજ **ફતેહઅલીશાહનો** નબીરો **મોહમદ મિર્જા**, જે પોતાને

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મળેલાં આજરબાઇજાનનાં રાજ્યમાં પાયતખ્ત તબ્રીજ ખાતે હતો ત્યાંથી તેહેરાન આવવાને તૈયાર થયો. પણ રશિયા સાથની છેલી નાશકારક લડાઇઓમાં ખજાનાનું તળિયું આવેલું હોવાથી લશ્કરને તેહરાન લઇ જવા આગમજ પગાર આપવા જેટલી રકમ પણ તેની કને નહિ હોવાથી તે અશક્ત થઇ પડયો. પણ એજ વખ્તે તે વેળાના ઈંગ્રેજ એલચી સર **જૉન કેંપ્બેલે** તેને નાણાની મોટી રકમ ધીરી, જેની મદદથી **મોહમદ** તેહરાનમાં દાખલ થવાને શક્તિવાન થયો. આ વેળા તેના બે મજબૂત હરીફો હતા. એક તો તેનો કાકો **અલી મિર્ઝા,** જે તેહરાનના કિલ્લાનો હાકમ હતો, તેણે તખ્ત ઉપર દાવો ઉઠાવ્યો હતો. બીજો દાવાદાર ફાર્સનો હાકમ **હુસનઅલી મિર્ઝા** હતો. પણ આ બંનેનું **મોહમદ મિર્ઝા**ની ભારી ફોજ આગળ કશું ચાલ્યું નહિ. **અલી**થી તો ચું કે ચાં થયુંજ નહિ, **અને હુસન** તો લડાઇમાં કેદ પકડાયો. નવા શાહની જોડે બ્રિટિશ લશ્કરી અમલદારો હાજર હતા, માટે તેઓએ કશી ખૂનરેજી ચાલવા દીધી નહિ. બંને દાવાદારોને નાની રકમનાં સાલિયાનાં આપીને દૂરનાં શેહેરો ખાતે જઇ વસવાની પરવાનગી મળી. શાહનો **બેહરામ મિર્ઝા** નામે ભાઇ હતો તેને આજરબાઇજાનની હાકમી આપી.

હવે આ વખ્તે નવા શાહ **મોહમદ મિર્ઝા**નો વજીર હાજી **મિર્ઝા અઘાસી** નામનો એરિવાનનો એક વતની હતો, જેની સઘળી વળાણ ઈંગ્રેજોને બદલે રશિયનોની તરફ હતી. રશિયનોની મતલબ જે તે વાતે ઈંગ્લંડ અને ઇરાનને લડાવી મારવાની હતી. ઈંગ્લંડ ઇરાનને નવી લડાઇઓમાં માથું નહિ મારતાં પોતાનાં રાજ્યના માંહેલા કારોબારના સુધારા પાછળ લક્ષ આપવાની ભલામણ કરતું હતું. પણ રશિયન પક્ષવાળા વજીરની સલાહ માનીને નવા શાહે તો હવે હેરાત જીતવાનોજ કસ્દ કીધો. આ વખ્ત આગમજથી ઈંગ્લંડ હેરાતને "હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થવાનો દરવાજો" ગણતું આવ્યું હતું, માટે હેરાત ઇરાનના હાથમાં જાય, અને ઇરાન રશિયના કબજામાં રહે તો હેરાત કોઇ દહાડો રશિયાને પચી જાય, એવા ભયથી ઈંગ્લંડે હેરાત જીતવાથી **મોહમદશાહ** કાજારને પાછો ફરવાને બહુ સમજાવ્યો, પણ તેણે ઈંગ્લંડની સલાહ માની નહિ, તેના અમલદારોનું અપમાન કર્યું, અને રશિયાએ નચાવ્યો એવો નાચ નાચ્યો!

૧૮૩૭માં શાહ પોતે હેરાતને ઘેરો નાખવા મોટાં લશ્કર સાથ ત્યાં ગયો, જેની સામે અફગાનો બળત્વારીથી લડયા. તેમનો હેરાતી હાકમ **કામરાન** શાહ છાકટો, અને વ્યસની થઇ ગયો હતો, તોપણ પોતાના કિલ્લાનો તેણે શેવટ સુધી બચાવ કીધો. અગરજો ઇરાની શાહે બરાબર કુનેહથી ઘેરાનું કામ ચલાવ્યું હોત તો કિલ્લામાંની હેરાતી ફોજ સાથના એક ઈંગ્રેજ અમલદાર લફટનંટ **પોટિન્જર**નાં મત મુજબ એક દહાડામાં તેણે હેરાત હાથ કીધું હોત. કેટલીક મુદત સુધી બંને લશ્કરોએ એકેકને બહુ હચમચાવ્યાં. ઇરાનીઓ કેદ પકડાતા તેમને હેરાતીઓ ગુલામ દાખલ વેચી દેતા; હેરાતીઓ પકડાતા તેમને ઇરાની શાહ લાગલો કતલ કરાવતો. અંતે બ્રિટિશ સરકાર વચે પડી. હેરાત ઇરાનના હાથમાં જાય એ તેને માટે નુકસાનકારક હતું. પ્રથમ ઇરાની ફોજમાંના સર્વ ઈંગ્રેજ અમલદારોએ નોકરી છોડી, પણ એથીબી **મોહમદ** શાહ સમજ્યો નહિ. રશિયાએ ઉસ્કેર્યા મુજબ તેણે ઘેરો ચાલુજ રાખ્યો. અંતે હિંદી સરકારે ઇરાની અખાતમાં આવેલા કારક નામે ટાપુ ખાતે માત્ર ૩૮૭ સિપાહીઓની એક ફોજ મોકળી શાહને ધમકી આપી કે જો ઘેરો ચાલુ રહ્યો તો વધુ લશ્કર ઇરાની બંદરો ઉપર ધુજારો ચલાવશે અને ઈંગ્લંડને ઇરાન સામે લડાઇમાં ઉતરવું પડશે. આ ભપકીની જોઇતી અસર થઇ.

જોકે રશિયાએ પોતાના એલચી **સૈમોનિક** મારફતે શાહને લાલચ દેખાડી હતી કે જો તે ઘેરો ચાલુ રાખી હેરાત લેશે તો તેની ઉપર નિકળતા છેલી લડાઇના દંડની બાકી રહેલી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સઘળી રકમની રશિયન જાર છુટ મૂકશે, તોપણ ઇરાને બ્રિટિશ સરકાર સાથ દુશ્મની કરવામાં લાભ જોયો નહિ. શાહે તા૦ ૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૫ ને દિને હેરાત ઉપરનો ઘેરો ઉઠાવ્યો. આ રીતે પોતાનો સખુન ઇરાને નહિ માન્યો તેનો ખંગ રશિયાએ જુદીજ રીતે લીધો.

પણ તે આગમજ અફગાનીસ્તાનમાં એકાદ બે જાણવાજોગ બનાવો બની ગયા. પહેલો તો એ હતો કે ઈંગ્લંડે ઇરાનને છોડી આ દેશના હાકમ **દોસ્તમહુમદખાન** સામે લડાઇ ઉભી કીધી. કાબૂલ ખાતે તેણે એક મોટી ફોજ મોકલી, જેમાં એવડી મોટી ભૂલ થઇ હતી કે તેની યાદ બહુજ પસ્તાવા સાથ આજ સુધી રહી ગઇ છે. **દોસ્તમહુમદ**ને ઉઠાડી મૂકવાનું કામ ઈંગ્લંડને સહેલ લાગ્યું, અને તેની જગા ઉપર પોતાની પસંદગીનાં પુતળાં—આગળા શાહ **શુજા**—ને મુકરર કરવાની ઈંગ્લંડની નેમ હતી. જોકે ડયુક ઑાવ **વેલિંગટન**, લૉર્ડ **વેલેસ્લી**, **મૅાંટસ્ટુઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટન** અને સર **ચાર્લસ મેટકાફ** જેવા હિંદુસ્તાન અને તેની સરહદના દેશોથી પુરતી ખબરદારી ધરાવનારા અમલદારોએ નાપસંદગી દેખાડી હતી તોપણ ઈંગ્લંડની સરકારે ચહડાઇ મોકલાવીને ૧૮૩૯ના સપ્ટેમ્બરમાં કાબૂલ અને કંદાહારનો કબજો લીધો, અને એ ફતેહના બદલામાં તે વખતના ગવરનર જેનરલ લૉર્ડ **ઑકલૅંડ**ને અર્લનો ખેતાબ મળ્યો પણ ૧૮૪૨માં એ સર્વનો ખંગ અફગાનો તરફથી જબરદસ્ત મળ્યો. એક મોટી શિકસ્તમાં ઇગ્લંડની આબરૂને બહુ ઝાંખ લાગી, અને એનું શેવટ એ આવ્યું કે **દોસ્તમોહુમદ**નેજ કાબૂલનો અમીર યાને હાકમ કબૂલ રાખીને બ્રિટિશ લશ્કરને નામોસી સાથ પાછું ફરવાની ફરજ પડી. આ ચહડાઇ માટે એ અમીરે ઈંગ્લંડ ઉપર ડાગ રાખ્યો. પણ તેનું વેર તેણે તેના ઉપર કેવી ભલાઇથી લીધું? ૧૮૫૭ માં હિંદુસ્તાનમાં બલવો જાગ્યો તે વેળા આ અમીર હજી હયાત હતો. જો તે આગમાં તેણે તેલ રેડયું હોત તો આ દેશમાં ઈંગ્લંડના અમલને બહુ ધોકો પહોંચત. પણ **દોસ્તમોહુમદે** તે બલવામાં કશો ભાગ નહિ લઇને ઈંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાનની સરકારોને મુગો તાનો માર્યો. શાબાશ, **દોસ્તમોહુમદ**!

હેરાત ઉપરનો ઘેરો ઉઠયા પછી ઈંગ્લંડે હેરાત સાથ એવી મતલબના કોલકરાર કીધા કે હેરાતને સ્વતંત્ર રાખવું, પણ તે એવી શરતે કે તે ગોલામી વેપાર કહાડી નાખે અને બંધ પાડે. ૧૮૩૯ માં આ બાબેની ગોઠવણો થઇ. એજ ગોઠવણો આગળ લંબાવતાં અને મધ્ય એશિયા ખાતે બોખારા અને ખીવા વગેરે રાજ્યોમાંથી પણ આ હિણપસ્તી ભરેલું મનુષ્ય વેચાણ બંધ પાડવા જતાં ઘણાક કીમતી ભોગો ઇગ્લંડને આપવા પડયા હતા

હવે રશિયાએ ઇરાન ઉપર વેર લેવાનો વખત આવ્યો. હેરાત પડતું નાખવાના ગુનાહના દંડ દાખલ કેસ્પિયન સમુદ્ર માહેલા અશુરાદા નામે ઇરાની ટાપુનો રશિયનોએ કબજો લઇ તેને કિલેબંદી વગેરેથી મજબૂત કરી રાખ્યો. ઇરાન બહુ બખાર્યું, પણ તેની કશી દરકાર કીધી નહિ. આસ્ત્રાબાદનાં ઇરાની બંદરથી આ ટાપુ માત્ર ૧૨ મૈલ દૂર છે, માટે પોતાના ઉત્તર તરફના આ તુરાની શત્રુને તેનાં સઘળાં બળ સાથે પોતાની આટલો બધો નજદીક જોવાને ઇરાન કદી રાજી થાય નહિ, એ કુદ્રતી છે.

પણ ઇરાનની વજીરાત હાજી **મિર્જા અઘાસી** જેવા રશિયાના છુપા મિત્રના હાથમાં હતી ત્યાંસુધી ઇરાન તેના અંગુઠા તળે હતું. એ ધણીના જુલ્માતને લીધે ઇરાનમાં બહુ બેદાદી ચાલી અને મજામાં કકલાટ ઉઠયો. આ વજીરને શાહ ઉપર એટલો બધો કાબુ હતો કે તે જે કરતો તેમાં શાહ **મોહુમદ**નું કશું ચલણ ન હતું. દાખલા તરીકે આજરબાઇજાનની હાકમી શાહના ભાઇ **બેહરામ**ના હાથમાં હતી, પણ વજીરને તેની અદેખાઇ આવ્યાથી તે શાહજાદને ત્યાંથી દેશવટો મળ્યો અને તે રશિયાના આશ્રો લઇ પડ્યો. તે છતાં શાહ **મોહુમદ** વચે પડયો નહિ. વળી શાહનો મામો **અલાયારખાન**, જે અસફ-ઉદ-દૌલા યાને

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

"શેહેનશાહાતના વજીર"ને નામે ઓળખાતો હતો, તેને ખોરાસાનની હાકમી મળી હતી. તે ઘણો માયાળુ અને પ્રજાપ્યારો હાકમ હતો, પણ **અઘાસી**ની ખફ્ગી ઉતરતાંજ તેને તેહરાન બોલાવી લીધો અને ત્યાંથી મક્કે હજ કરવા મોકલાવી દીધો, જ્યાંથી તે બાપડો પાછો ફર્યોજ નહિ. જોકે આ કામ સામે શાહની માએ પોતાના ભાઇ તરફથી ઘણી મિનતજારી કીધી, પણ કશું વળ્યું નહિ

પણ એટલુંજ નથી. **અઘાસી**ના જુલ્માતને લીધે સારા સારા માણસોને દેશવટો લેવો પડયો; પ્રાંતોની હાકમી જેઓ નાણાની મોટી રકમ આપે તેમને મળવા લાગી; અને તેઓ જેમ ગમે તેમ લૂટવા લાગ્યા. દાખલા તરીકે કેર્મનશાહની હાકમી એક હલકા ધણીએ નાણાની મોટી રકમ ભરીને લીધી, અને તે રકમનો અવેજ તેણે પ્રજાનાં ગાયઢોર લૂટી લઇને વાળ્યો. લોકો ભુખે મરવા લાગ્યાં તેની દાદ કોણ લેવાનું હતું? **મિનોચેહેરખાન** નામે એક બીજો હલકો માણસ રશિયન લાગવગથી ઇરાકનો ધણી થવા પામ્યો, પણ પ્રજાએ તેનો જુલ્માત નહિ ખમાયાથી તેને ઇસ્ફહાન પાયતખ્તમાંથી હાંકી કહાડયો, ત્યારે બીજી મરતબે પાછો અમલ ઉપર આવતાંજ તેણે બખ્તિયારી નામના અસલી પાર્સી બુન્યાદના ટોળાને ૧૮૪૧ માં સદંતર કચડી નાખ્યો, કેમકે તેની સામે તેણેજ બલવો ઉઠાવ્યો હતો.

વજીરના આવા જુલ્માતમાં પોતાના દહાડા પુરા કરીને શાહ **મોહુમદ** તા૦ ૪ થી સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૮ ને દિને તેહરાન ખાતે મરણ પામ્યો. તે કાચાકાનનો, શરીરે ડોંગો, અને લડાઇની કુનેહ વગરનો હતો. કહે છે કે આ શાહ પોતાના અમલના છેલા દિવસો બારીએ બેસી પિસ્ટોલ વડે પક્ષિઓ મારીને ગુજારતો હતો." તેના વખ્તમાં ઇરાનની હાલત રાજદ્વારી મોભા અને રૈયતોની આબાદાનીના સંબંધમા બહુજ માંદી થઇ પડી હતી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૩૬.

ઈરાનમાં ઈસ્લામી અમલ—૪

૧—નવો શાહ નસ્ર-ઉદ-દીન—વજીર અધાસીની સર્જત—નવો વજીર મિર્જા તકી—શાહ એક ખુબસુર્ત બાળક દાખલ—રાશયન 'ઉશ્કેરણીથી ઉઠેલો બલવો—બાબી પંથ અને તેનો ફેલાવો—શાહનાં ખુનની બાબીઓની તજવીજ—વજીર મિર્જા તકીનું દુ:ખદાયક શેવટ—નવો વજીર મિરજા આગાખાન—હેરાતને સ્વતંત્ર રાખવાની બ્રિટિશ સરકારની કોશેશ—હેરાત અને કંદહારનો રાજમામલો—ઈરાન ઈંગ્લંડને ગુસ્સે કરેછે—હેરાતની ઈરાની ફતેહ—ઈરાન સાથ ઈંગ્લંડની લડાઈ—ઈરાનની નબળાઈ—તેને નરસ લગાડનારો સુલેહ—હેરાત અફગાન અમીર દોસ્ત-મહમદના હાથમાં જાય છે—વજીરની બેહોરમતી—અફગાન આમલો—ઈરાનમાં સુધારાં—શાહના પ્રવાસો.

ફેસલ ૧—કાંજાર વંશના નવા પાદશાહ

શાહ નસ્ર-ઉદ-દીન.

(૧૮૪૮ થી આજ સુધી.)

ઇરાનમાં હવે **નસ્ર-ઉદ-દીન શાહ**નો અમલ શરૂ થયો. પોતાના પિતાનાં મરણ વખ્તે આ જવાન રાજવંશી તબ્રીજ ખાતે હતો. કાજાર વંશના પાદશાહોના વખ્તમાં તેમના તખ્તના વારેસોને આઝરબાઇજાનની હાકમી ઉપરજ મુકરર થતા આપણે જોયા છે, અને તેમ જવાન **નસ્ર** ઉદ **દીન** પણ ત્યાંનોજ હાકમ હતો. તે પાય-તખ્ત તેહરાન ખાતે આવી પુગે તે આગમજ પેલો બુઢો, ખંધો, લોભી વજીર હાજી **મિર્ઝા અધાસી** મેહલમાં ૧૨૦૦ માણસો સાથ દરવાજા બંધ કરી ભરાઇ બેઠો અને એવુ જાહેર કર્યું કે હું તો નિર્દોષ જઈફ માણસ છું; મેં કોઇનું બુરૂં કીધું નથી, માટે મને કોઇએ હેરાન કરવો નહિ. તેને ભય હતો કે નવો શાહ મને પોતાનો વજીર કબૂલ રાખનાર નથી. અને ખરેખર નવા શાહનો વજીર અને સલાહકાર **મિર્જા તકી**, જે તેની ફોજનો સપેહસાલાર પણ હતો, તે એવોતો અચ્છો માણસ હતો કે નવા શાહે જો તેને બદલે **અધાસી**ને વજીર દાખલ પસંદ કીધો હોત તો મોટી ભૂલ કરેલી ગણાત.

મિર્જા તકી કોઇ અમીરજાદો ન હતો. તે તો શાહના કાકા **બેહરામ મિર્જા**ના બાવરચીનો બેટો હતો, જેને તે શાહજાદાનાં બાળકો સાથ તાલીમ આપવાની મેહરબાનગી થવાથી તે વધી ગયો હતો. આગળ ચાલતાં તે આજરબાઇજાનની ફોજનો વડો થયો અને મોટી દોલત ભેગી કરવાને શક્તિવાન થયો. તેણે તબ્રીજથી તેહરાન ખાતે લશ્કર લાવી **નસ્ર-ઉદ દીન**ને તખ્તનશીન કીધો, જેનાં પહેલાં ઇનામ દાખલ જવાન શાહે તેને પોતાની નાની બહેન શાદીમાં આપી તથા પોતાનો વજીર કીધો. બુઢો **અધાસી** ઇરાન છોડી કર્બલે ગયો અને ત્યાં મરણ પામ્યો.

તા૦ ૨૦ મી અકટોબર ૧૮૪૮ ને દિને શાહ તખ્તનશીન થયો. તેના હક સામે વાંધો ઉઠાવનાર હવે કોઇ હતું નહિ. ૧૮૩૫ માં **નસ્ર-ઉદ-દીન**ને કર્નલ **સ્ટુઅર્ટ** નામના બ્રિટિશ એલચીખાતાંના એક અમલદારે જોયો હશે ત્યારે તે નાનો છોકરો હતો. **સ્ટુઅર્ટ** તેની તારીફમાં લખે છે કે તે વેળા તે બહુ ખુબસુર્ત પણ શર્માળ હતો. તેના જેવું ખુશનોમા બાળક મેં કદી દીઠું નથી, તોપણ તેનો ચેહરો ગમગીન હતો.

નવા વજીરે હવે જે પહેલું કામ હાથમાં લીધું તે આગળા વજીરે કરેલાં ઉલટાંને પાછું સુલટું કરવાનું હતું. તેણે લશ્કર અને ખજાનાનો સુધારો કર્યો, દેશના ખરેખરા હિતકારી દાખલ તેનું દુ:ખ હૈડે ધરીને તેણે પોતાને વાજબી લાગ્યા તે સઘળા સુધારા કરવા માંડયા. પણ તે સઘળું છતાં તેણે એકજ મોટી ભૂલ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કીધી, અને તે એ કે શાહને તેની જવાનીને લીધે છેકજ પછાત નાખ્યો; એટલેજે તેને બદલે પોતાનીજ સત્તા વધારી દીધી. એ માટે પાછળથી તેને બહુ ખમવું પડયું.

અઘાસીના જુલ્માતોનાં પરિણામ દાખલ ઇસ્ફહાન તેમજ ખોરાસાનમાં બલવા ઉઠયા. પહેલો બલવો જોકે ખૂનખાર હતો, તોપણ જબરી લડાઇ વિના ૧૮૫૦ માં તે તો બેસાડી દેવામાં આવ્યો. પણ ખોરાસાનમાં તો શાહના બાપના મામાના બેટાએ બલવો ઉઠાવી મશહદ શેહર હાથ કીધું. તેનું નામ **સાલાર** હતું; તે માજી શાહ **માહમુદ**ના મામા **અલાયારખાન**નો બેટો હતો, જેને માજી વજીર **અઘાસી**એ ખોરાસાનની હાકમી ઉપરથી ઉઠાડી મુકી ઇરાનથી દેશવટો આપેલો આપણુ આગળ જોઇ ગયા છિયે. હવે મશહદને **નસ્ર-ઉદ-દીન** શાહના કાકા સુલતાન **મુરાદ** મિર્જાએ ઘેરો ઘાલ્યો અને વખ્તે વખ્ત લડાઇઓ ચાલી. કિલ્લામાં સંપડાઇ ગયલા **સાલાર**ને તેના ભાઇ **મોહમદ અલીખાને** પૈસા તથા ખોરાકીની મદદ લાવી આપી, પણ અંતે એક બદમાશે દગો કરી કિલ્લાના દરવાજા ખોલી આપવાથી શાહની ફોજના હાથમાં **સાલાર** સપડાયો, જેને તેના ભાઇ સુધાં રીબાવીને મારી નાખવામાં આવ્યો, અને એ રીતે બલવો બેસી ગયો. **સાલાર**ના એક ત્રીજા ભાઇને તેહરાન ખાતે જેહેર આપવામાં આવ્યું હતું. શાહનો કાકો **મુરાદ** મિર્જા હવે ૧૮૫૧ માં ખોરાસાનનો હાકમ થયો. ઉપલા બલવામાં રશિયનોનો હાથ હોવાનો શક છે, જેઓએ અશુરાદા ખાતેથી **સાલાર** અને તેના સાથીઓને મદદ આપેલી મનાય છે.

પણ એજ વખતે ઇરાનમાં જે એક નવો શોલો ઉઠયો તે આગળ ઉપલા બલવાની આગ કુછ નથી. સૈયદ **અલી મોહમદ** નામે શીરાજના એક વેપારીના બેટાએ ઇરાનમાં અચાર આગમજનો એક નવો પંથ ઉભો કીધો હતો. તેણે **બાબ** નામ ધારણ કરેલું હોવાથી આ ધર્મ 'બાબી'ને નામે ઓળખાયો છે. બગદાદની પડોશમાં આ ધણીએ પ્રથમ પેગામ્બર હોવાનો દાવો ઉઠાવ્યો, અને પોતાને હજરત **મોહમદ**થી ઉતરેલો જાહેર કીધો. એ આગમજ તેણે કેટલાંક વરસો એકાંતવાસમાં ગુજાર્યાં હતાં. ઇરાનના ચહડતા ઉતરતા સર્વ વર્ગોના લોકો તેના તરફ ખેંચાયા, તો જોકે નવો *પંથ ઇસ્લામી મજહબથી બહુજ જુદાપણું ધરાવતો હતો. તેના ફતવા આખાં જગતને ખોદા ગણવાના, કોઇ મોટા કે કોઇ નાના નથી પણ સઘળા સરખા છે એમ લેખવાના, તથા છુપાં ખૂનોમાં સવાબ માનવાના હતા. ઘણી નવાઇ જેવી વાત છે કે ઇસ્લામી મજહબના ચુસ્ત મુલ્લાંઓ અને બીજા વિદ્વાન ધર્માધ્યક્ષો વગેરે આ નવા પંથમાં શામેલ થયા. માજન્દરાન, ફાર્સ, કેર્માન, ઇરાક વગેરે ઘણા ઇરાની પ્રાંતોમાં બાબી પંથીઓ વધી ગયા. તેમનો સ્થાપક તો તબ્રીજ ખાતે માર્યો ગયો, અને તેની જોડે ઠેકાણે ઠેકાણે સેંકડો બાબીઓની કતલ ચાલી. ઇરાનના શાહે ધર્મના રક્ષક દાખલ આ નવી ઉથળપાથળની ધમકી આપનારા પંથ સામે જબરી લડત ચલાવી. નવા પંથીઓ ઉપર સખ્ત ઘાતકીપણું વાપરવામાં આવ્યું, પણ સઘળા એજાબો તેઓએ બાહદુરીથી ખમ્યા. ૧૮૫૧ માં આ પંથનું ભડકું વધારે જોશમાં ફાટી નિકળ્યું. તેહરાનથી ૨૦૦ મૈલ ઉપર જરજાન ખાતે તેઓએ ધુમ મચાવી. શાહની ફોજે તેમને ઘેરી લીધા, મહિનાઓ સુધી આ ઘેરો ચાલુ રહ્યો, અને છેલ્લે જ્યારે તેમનું મથક હાથ થયું ત્યારે આ ઝનુની પંથીઓ જીવપર આવીને મહોલ્લે મહોલ્લે લડયા, ઘરેઘર લડયા, અને જખ્મી થયલાઓ ઇરાની સિપાહીઓના ભાલાના ભોગ થયા. એ વખ્ત પછી બાબીઓ ઘણા નરમ પડી ગયા, તેઓએ પોતાનો પંથ છુપો ચલાવવા માંડયો, અને એ રીતે તેમની સંખ્યા પાછી વધતીજ ચાલી. તેઓએ હવે તો આજે રશિયન નિહિલિસ્ટો કરે છે તેવી શાહને કતલ કરવાની હીણી તજવીજ કીધી. એકવાર **નસ્ર-ઉદ-દીન** શિકારે જતા હતા તે વેળા તેમનો જીવ લેવાની આ લોકોએ તદબીર

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

રચી, પણ સારાં ભાગ્યે તેઓ તેમાં નિષ્ફળ થયા. ખૂનીઓ પકડાઇ આવ્યા, જેમને બહુજ ઘાતકીપણાંથી મારી નાખ્યા. તેમનાં શરીરમાં ખાડા પાડી તેમાં મીણબતીઓ ગોઠવી સલગાવી, અને પછી તેમના જીવ લીધા. પણ એ સર્વથી કંઇ બાબી પંથ ઇરાનમાંથી નાબૂદ થયો નહિ. આજેબી એ પંથ હયાત છે.

૧૮૫૧ માંજ એક બીજો માઠો બનાવ બન્યો. એ વરસમાં વજીર મિર્ઝા તકી એહોરમત થયો અને તેનો જીવ ગયો. એ વરસના નવેમ્બર માસમાં શાહે તેની કનેથી સર્વ અધિકાર લઇ મૂકી તેને કાશાન ખાતે કેદ કીધો.[1] તેની બાયડી તે શાહની જવાન બહેન હતી. તેણી માત્ર ૧૭ વરસની અતિ ખુબસુર્ત શાહજાદી હતી. તેણી પોતાના પતિ ઉપર ફિદા હતી. તેણીબી ખાવંદ જોડે કેદ ગઇ. તેનું ખૂન થશે એવો કુદરતી ભય હોવાથી તેણી તેનું ભોજન આવતું તે પ્રથમ પોતે ચાખતી. બીજા વરસની શરૂઆતમાં દગા ભરેલા પ્રપંચથી આ વફાદાર મોહરદારને તેના ખાવંદથી છુટી પાડી ખૂનીઓએ બાપડા મિર્ઝા તકીને હમામખાનામાં લઇ જવાને બહાને મારી નાખ્યો.[2] આથી તેહરાનમાં જબરો શોહોર મચી રહ્યો અને ઇરાનનું ખરેખર ભલું ઇચ્છી રૂડું કરનારના આવા અંત માટે સર્વ સમજુ લોકોએ અફસોસ કીધો.

નવો વજીર મિર્ઝા આગાખાન નામનો એક ઇરાની દરબારી થયો. તે બ્રિટિશ એલચી ખાતાંનાં સંરક્ષણ હેઠલ હતો. તે બુદ્ધિવાન તોપણ ખટપટિયો અને રાજ્યની ખરી હકીકતથી શાહને અજાણ્યા રાખી, તેમની હાજીહા કરી દેશનાં રૂડાં તરફ કેવળ બેદરકારી દેખાડનાર હતો. તેનો કાબુ સાત વરસ સુધી ચાલ્યો, જે દરમયાન અનેક અગત્યના બનાવો બની ગયા.

હેરાતના સ્વતંત્ર હાકમ કામરાનનું ખૂન કરી તેનો વજીર યારમહમદ એ શેહરનો પોતે ધણી થઇ બેઠો હતો, જેના ૧૮૫૧ માં નિપજેલાં મરણ પછી તેનો બેટો સીદ મોહમદખાન હેરાતનો ધણી થયો. તે ૨૦ વરસનો ખુબસુર્ત જવાન હતો, પણ દારૂના વ્યસનથી હાથથી ગયો હતો. તે પોતાને ઇરાનના શાહના ગુલામ જેવો ગણતો હતો. તેમ છતાં શાહ નસ્રુ-ઉદ-દીને હેરાત પોતાને હાથ કરવાની તલબ કીધી, જે બાબે બ્રિટિશ સરકારને ખબર મળતાંજ હેરાત સંબંધી ઇરાનની સરકાર સાથ ૧૮૫૩ માં એવી મતલબના કરાર થયા કે ઇરાને હેરાતના માંહેલા કારોબારની વચ્ચે આવવું નહિ, ત્યાં લશ્કર મોકલવું નહિ, ઇત્યાદી.

આમ થોડાંક વખત ચાલ્યા બાદ ૧૮૫૫ માં હેરાતના આગળા હકદાર હાકમ હાજી ફીરૂજનો બેટો મોહમદ યુસુફ પોતાનું બાપિકું રાજ્ય લેવાને તૈયાર થયો. તે ચબરાક અને ભલો શાહજાદો હતો. હેરાતીઓ તેને બહુ ચહાતા અને માન આપતા હતા. પણ યારમહમદે જેદ હાકમ કામરાનને મારી નાખ્યાથી આ શાહજાદાને ઇરાન નાસી જવાની ફરજ પડી હતી. ૧૮૫૧ માં તે મશહદ ખાતે હતો તે વેળા હેરાતીઓએ તેને પોતાનાં શેહરની હાકમી લેવાને વિનવ્યો, કેમકે સીદ મોહમદ છાકટપણાને લીધે કેવળ હાથથી ગયો હતો. તે વેળા મોહમદ યુસુફે ઉપલી માંગણી નાપાડી હતી, પણ ૧૮૫૫ માં એકવાર ફરીને એજ માગણી થવાથી તે હેરાત ગયો અને તેનો ધણી થયો. સીદ મોહમદ માર્યો ગયો, તેમજ કામરાનનાં ખૂનમાં શામેલ રહેનારાઓ પણ જીવથી ગયા.

મોહમદ યુસુફની હેરાતની હાકમી ઇરાનના શાહને પસંદ પડી; પણ એજ વખતે કંદહારનો હાકમ કોહુન દલખાન મરી ગયો, જેની જગા ઉપર તેના બેટાઓનો હક હોયા

---

૧ કહેછે કે શાહની માતા અને બાજા દરબારીઓના વખતે વખતના કંટાળાથી તેણે આમ કીધું હતું. રાત્રે ૪૦૦ ચોકીબાનોને ભેગા કરીનેજ શાહે આ વજીરને પકડયો હતો, કેમકે તે ઘણો લોકપ્રિય અને સર્વનો માનીતો હતો.

૨ વજીરને કહેવામાં આવ્યું કે પોતાના બંનેવી ઉપર શાહ પાછા મેહરબાન થયા છે અને તેને થકી એક કીમતી પોશાક ભેટ મોકલ્યો છે, જે તેણે બદન સાફ કરીને પહેરવો. ખલીફ હારૂને પણ પોતાના બનેવીનો જીવ લીધો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

છતાં તે રદ કરી અફ્ગાનીસ્તાનના અમીર **દોસ્તમોહુમદે** કંદહાર પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી દીધું. આ બનાવથી શાહને ફિકર લાગી કે **દોસ્તમહુમદ** હવે હેરાતબી લઇ મુકશે અને તેમ કરીને પછી ખોરાસાન ઉપર ચહડાઇ લાવશે. એ ઉપરથી **નસ્ર-ઉદ્દ-દીને** હેરાત પોતેજ હાથ કરી લેવામાં ડહાપણ જોયું. તેઓએ ખોરાસાનના હાકમ **મુરાદ** મિર્જાને હેરાતનો કબજો લેવાનો હુકમ આપ્યો, એવી મતલબથી કે **દોસ્તમોહુમદ** હુમલો લાવે તો તેની સામે લડવાને બની આવે.

ખરેખર, આ કામમાં શાહની નેમ હેરાત હાથ કરવાની હતી તે કાંઇ છુપી રહી નહિ. હેરાત હાથ કરવાની આ ચહડાઇ ૧૮૫૩ માં થયલા ઉપર જણાવેલા કરારની વિરૂધ હતી, પણ તે બાબે કશું લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહિ. તેહરાન ખાતેના બ્રિટિશ એલચીની સલાહ કે ધમકી હસી કહાડવામાં આવી, બ્રિટિશ સંરક્ષણવાળા ધણીઓને કેદ કીધા, ખુદ એલચી મી૦ **મરે** ઉપર અપમાન અને નાલેસી ભરેલા હુમલા થયા; જે સઘળું નહિ ખમાયાથી તે તેહરાન ખાતેનાં એલચીખાતાંનાં મકાન ઉપરનો બ્રિટિશ વાવટો ઉતારી પાડી બગદાદ ચાલી ગયો.

બીજા હાથ ઉપર ઇરાનીઓને હેરાતીઓએ એકદમ પોતાનાં શેહેરમાં સહેલથી દાખલ થવા દીધા નહિ. નવો હાકમ શાહજાદો **મોહુમદ યુસુફ**, તથા તેનો એક મદદગાર **ઇસાનખાન** બળવારીથી લડયા. માઠાં ભાગ્યે આ બંને વચે કડવાસ થયાથી **ઇસાનખાને** હેરાતી હાકમને કેદ પકડી ઇરાની છાવણીમાં મોકલી આપ્યો, જેના ઉપર તેહરાન ખાતે શાહે બલવાખોર ગણીને બહુ ઠપકા અને અપમાનનો વર્સાદ વરસાવ્યો. **ઇસાનખાન** એકલે હાથે ઇરાનીઓ સામે લડયો, પણ અંતે શેહરમાં દુકાળ ચાલવાથી હેરાત ઇરાનના હાથમાં ગયું, અને શાહે તેને પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી દીધું.

પણ આ વર્ત્તણુક ઇંગ્લંડ કબૂલ રાખે એ કેવળ અશકય હતું. જયારે ઇરાનની સરકારે તેના એલચી તરફની પોતાની વર્ત્તણુક માટે દિલગીરી બતાવવાની નાપાડી, તેમજ પેરિસ જતા ઇરાની એલચી **ફરૂખખાન** અને કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ ખાતેના બ્રિટિશ એલચી **લૉર્ડ સ્ત્રેટફર્ડ ડિ રેડકલિફ** વચે સુલેહનાં કોલકરાર થતા રહી ગયા, ત્યારે હિંદી સરકારે તા૦ ૧ લી નવેમ્બર ૧૮૫૬ ને દિને ઇરાન સામે લડાઇ જાહેર કીધી. એક લશ્કર કારકના ટાપુ ખાતે મુંબઇથી ઉપડી ગયું અને વગર હરકતે તેનો કબજો લઇ બુશાયરના કાંઠા ઉપર ઉતરી તે શેહર ઉપર એક ગમથી ધસારો કીધો ત્યારે બીજી તરફથી દરિયાઇ કાફલાએ તોપોનો મારો ચલાવ્યો. આથી બુશાયરનો હાકમ શરણ થયો, અને ૫૯ તોપો તથા ૩૦૦ બંદુકો જપ્ત થઇ.

આ લડાઇની સરદારી જેનરલ સર **જેમ્સ ઓટરામને** મળી હતી. તેણે ત્રણ મહિના સુધી ઇરાનીઓ સાથ યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. પણ એ કાંઇ ખરાખરીની લડાઇ ન હતી. આજે આગળું ઇરાન ન હતું એટલે એ લડાઇમાં લડનારા આગળા ઇરાની સિપાહો પણ ન હતા. શાહજાદો **કાલાર મિર્જા ઓટરામ** સામે લડવા નિકળ્યો હતો. તેની કને ૧૩૦૦૦ ફોજ અને ૩૦ તોપો હતી. **ઓટરામની** એકંદર ફોજ ૪૮૮૬ માણસોની હતી, જેઓમાં ૨૩૮૫ તો હિંદના દેશી સિપાહીઓ હતા. ઇરાનીઓ મોહામેરા ખાતે મજબૂત થઇ બેઠા હતા, જેમની સામે જેનરલ **હેવેલૉક** કારૂન નદી તરફથી ધસારો લઇ ગયો. પણ ઇરાનીઓની લડવાની છાતી ચાલી નહિ. તેઓએ વગર લડવે શત્રુઓને ધસી આવતા જોતાંજ નાસી જઇને પોતાનું હિચકારાપણું દેખાડી આપ્યું. ૧૬ તોપો અને બીજો સર્વ અસ્બાબ પડતો નાખીને તેઓ જીવ બચાવી ગયા.

આ નાઠેલાઓની પુઠ પકડવા કારૂન નદી મારફતે કપ્ટાન **રૈનૉ** નામે સરદાર દોડયો. તેની કને ૬ બારકસો અને માત્ર ૩૦૦ માણસો હતાં. ઇરાનીઓને તેણે શુસ્તર અને મોહામેરાની વચે આશ્રા લઇ પડેલા દિઠા. બારકસોમાંથી પેલાં ગણત્રીનાં માણસો કિનારે ઉતર્યા, પણ એ બનાવ જોતાંજ ૧૩૦૦૦

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઇરાનીઓ પાછા જીવ લઇને નાઠા, અને એ રીતે અહવાજનો કબજો પણ બ્રિટિશ લશ્કરે લીધો. આ રીતે આખો ખુજીસ્તાનનો પ્રાંત ઈંગ્રેજોના હાથમાં આવી જાત. પણ એટલાંમાં પેરિસ ખાતે બંને દેશો વચ્ચે સુલેહના કોલ-કરાર થયા. ઉપર કહેલા ઇરાની એલચી **ફેરૂખખાન** અને ઈંગ્રેજ પ્રતિનિધિ લૉર્ડ **કોલી** વચ્ચે આ કરારો થયા, અને તા૦ ૩ જી માર્ચ ૧૮૫૭ ને રોજે તેઓએ સહી કીધી.

આ કોલકરારની મતલબ એવી હતી કે ઇરાનના શાહે હેરાત ખાતેથી પોતાનું લશ્કર પાછું બોલાવી લેવું, તેના ઉપરનું પોતાનું વડા-પણું છોડી દેવું, હેરાતને સ્વતંત્ર ગણવું અને અફ્ગાનીસ્તાનના માંહેલા કારોબાર વચ્ચે ઇરાને માથું મારવું નહિ; હેરાત ખાતે પકડા-યલા કેદીઓને એકદમ છુટા કરવા, બ્રિટિશ એલચીખાતાંની દરગુજર ચહાઇ તેને તેહરાન ખાતે આવકાર દેવો, અને ઇરાની અખાતમાંથી ગુલામી વેપારને બંધ પાડવો. આ સર્વ શરતો શાહ **નસ્સ ઉદ દીને** કબૂલ રાખી, અને એલચી **મી૦ મરે**—જે અપમાન થવાથી તેહ-રાન છોડી ગયો હતો તે—ની દરગુજર ચહાઇને તેને પાછો તેહરાનમાં માનપૂર્વક આવકાર દીધો. આ પછી કંદાહારના મરનાર હાકમ **કોહુન-દિલખાન**ના એક ભત્રિજા **સુલતાન અહમદ-ખાન** (અથવા **સુલતાન જાન**)ને હેરાતની હાકમી આપવામાં આવી.

પોતાની આ શિકસ્તનો ગોયા ખંગ લેવાનો હોય તેમ હેરાતના માજી કેદ પકડાયલા હાકમ કમબખ્ત **મહમદ યુસુફને** શાહની સરકારે હેરાતવાળા એજ ધણીને હાથ માર્યા ગયલા છાકટા **સોદ મોહમદ**ના વારેસોને હવાલે કરી દીધો, જેઓએ તેહરાનના મેહલના ચોકમાંજ તે બાપડાને ૧૭ જખમોથી ધાયલ કરીને મારી નાખ્યો!

હેરાતના નવા હાકમ **અહમદે** પાછળથી અફ્ગાનીસ્તાનનો હાકમ થવા માટે **દોસ્ત મોહમદ**ના મુલુકો ઉપર ચહડાઇ કીધી, જેના અવેજમાં આ અમીરે તેનાંજ રાજ્યને ૧૮૬૨-૬૩ માં ઘેરો ઘાલ્યો. એ વેળા **અહમદને** મદદ આપતાં બ્રિટિશ એલચીએ ઇરાનીઓને અટકાવ્યા. ૧૮૬૩ માં **અહમદ** મરી ગયો, અને તેનો બેટો તખ્તે આવ્યો, પણ **દોસ્ત મોહમદે** હવે હેરાત હાથ કરી લીધું અને ૧૮૬૫ માં પોતાના ૧૬ વરસની વયના નબીરા, તથા પોતાના બેટા **શેરઅલી**ના બેટા **યા-કુબખાનને**, એ શેહરનો હાકમ ઠરાવ્યો. આ રીતે અંતે હેરાત ઇરાનને બદલે અફ્ગાની-સ્તાનના હાથમાં ગયું, અને આજ ૩૨ વરસો થયાં તેનાજ હાથમાં રહ્યું છે.

ઇરાનના શાહે પોતાનાં મરણ બાદ તખ્ત પોતાના વડાને બદલે બીજા બેટાને આપવાનું નકી કરી રાખ્યું હતું, પણ એ જવાન ૧૮૫૮ માં મરણ પામ્યો હતો. નવો નેમાયલો વજીર રફ્તે રફ્તે ઇરાનમાં એટલો તુંદ થતો ગયો કે શાહની સત્તાની પણ દરકાર નહિ કરવાથી તેના હાલ પણ માજી વજીર **મિર્ઝા તકી**ના જેવાજ થયા. ૧૮૬૦ માં તેનેબી બેહોરમત કીધો અને પછી તે કુમ ખાતે મરી ગયો. તેનાં મોત પછી શાહે ત્રીજી મરતબે વડો વજીર નેમવાની જરૂર જોઇ નથી,[1] તો જોકે પોતે યુરોપની મુસાફરીએ ગયા ત્યારે વજીર દાખલ નેમણુક કરી ગયા હતા.

૧૮૩૮ માં ઈંગ્રેજ અમલદારો ઇરાની ફોજને લશ્કરી તાલીમ આપતા બંધ થયા પછી ફ્રેંચ, ઇટાલ્યન અને જર્મનોએ એક પછી એક આ તાલીમ આપવાનાં કામ બજાવ્યાં હતાં. ૧૮૬૦ પછી ઇરાન રાજદ્વારી બાબતોમાં કંઇક આગળ કદમ લંબાવતું થયું છે, અને આસપાસનાં રાજ્યો સાથની નાશકારક લડાઇ-ઓ પડતી નાખ્યાંથી તેની આબાદાનીમાં પણ સુધારો અને વધારો થતો ચાલ્યો છે. ૧૮૭૦-થી ૧૮૭૨ સુધી ઇરાનમાં નાશકારક દુકાળ પડયો હતો, અને તેથી ઘણી ખરાબી થઇ હતી.

અફ્ગાન અમીર **દોસ્ત મોહમદ** ૧૮૬૩-માં મરણ પામ્યો, અને તેનાં તખ્ત ઉપર તેનો

---

૧ તકીનાં મરણથી શાહ પોતે એટલા દુખી થયા કે દરસાલ તેનાં ખૂનને દિવસે પોતે રોજા રાખવા માંડયા હતા.

બહાદુર બેટો **શેરઅલી** આવ્યો, જે તેના બાપનો માનીતો હતો. વડો બેટો **અફ્ઝુલ** આ વેળા કેદ પડેલો હતો. બે વરસ પછી તેના બેટા **અબ્દુર રહેમાને દોસ્ત મોહમદના** એક બીજા બેટા **અજીમખાન** જોડે મળી કાબૂલ હાથ કરી **શેરઅલીને** મારી કહાડયો. આથી ત્રણ વરસો સુધી માંહેમાંહેની લડાઇ ચાલુ રહી. ૧૮૬૭માં **અફ્ઝુલ** મરણ પામ્યો, અને બીજે વરસે **શેરઅલીએ** પોતાના ભાઇ તથા ભત્રિજાને એક જબરી લડાઇમાં હરાવી કાબૂલ પાછું સર કર્યું. આથી **અજીમખાન** ઇરાન ગયો અને ત્યાં મરણ પામ્યો, અને **અબ્દુર રહેમાન** સમરકંદ ખાતે રશિયનોને આશ્રે જઇ પડયો. ૧૮૬૯ માં **શેરઅલીએ** અમ્બાલાની દરબારમાં વૈસરાય લૉર્ડ **મેયોની** મુલાકાત લીધી, જે પછી હિંદી સરકાર તરફથી તેને નાણાં તથા હથિયારોની મદદ મળતી રહી. ૧૮૬૮ માં તે વખ્તના વૈસરાય લૉર્ડ **લૉરન્સે** તેને ૬ લાખ રૂપિયાની મદદ આપી હતી. બીજે વરસ **મેયોએ** બીજા ૬ લાખ આપ્યા. ૧૮૭૦ માં એજ વૈસરાયે **શેરઅલીને** આગળ મળેલાં ૧૦૦૦૦ હથિયારો ઉપરાંત ૧૮ રતલી ગોળાની ૪ તોપો, ૬ રતલી ગોળાની બે પહાડી બટેરી, ૮ ઈંચ જાડા ગોળાની બે તોપો, તમામ સાજ સાથના ૯ હાથીઓ, દારૂગોળો, બે લાખ રૂપિયા અને સારબાદ બીજાં જથાબંધ નાનાં હથિયારોની બક્ષેશ કીધી હતી. આથી **શેરઅલી** ઈંગ્લંડ તરફ વફાદાર રહ્યો, અને આજના અમીર **અબ્દુર રેહમાનની** વફાદારી પણ દરસાલ રૂ ૧૮ લાખ જેટલી મોટી મદદથી કાયમ રહેલી છે.

૧૮૭૦ માં અમીરના બેટા **યાકુબખાને** પોતાના બાપ સામે બલવો ઉઠાવ્યો, પણ બીજે વરસે **શેરઅલીએ** તેની એ તકસીર માફ કીધી, અને તેને પાછી હેરાતની હાકમી બક્ષી. **શેરઅલીની** મતલબ પોતાનું તખ્ત પોતાના માનીતા બેટા **અબ્દલ્લાજાનને** આપી જવાની હતી, પણ તે તેના બાપની આગમજ મરણ પામ્યો, જેથી **યાકુબ** ૧૮૭૯ માં નવો અમીર થયો. પણ તેનાં પાયતખ્ત ખાતે ગયલાં સર **લુઇ કાવેનરીનાં** એલચીખાતાંની કતલ એજ વરસમાં ચાલ્યાથી તેની જોડે હિંદુસ્તાનની સરકારને જબરી લડાઇ ઉઠી, જે પછી **યાકુબને** હિંદુસ્તાનમાં લાવી રાખ્યો, અને ઉપર કહેલા **અફ્ઝુલખાનના** બેટા **અબ્દુર રેહમાનને** બ્રિટિશ સરકારે કાબૂલનો નવો અમીર ઠરાવ્યો, જે હજી હયાત છે. આ અમીરને લીધે રશિયા હિંદુસ્તાન તરફ ફટકવા પામતો નથી, તો જોકે ઇરાન સાથની છેલી લડાઇ પછી મધ્ય એશિયામાં તેણે ખીવા, ખોકંદ વગેરે રાજ્યો હાથ કરી છેક અફ્ગાનીસ્તાનની ઉત્તર સરહદ સુધી પગ પેસારો કીધો છે.

શાહ **નસ્રૂ ઉદ્ દીનનાં** રાજ્યનાં છેલાં થોડાંક વરસોમાં ઇરાને યુરોપિયન સુધારાઓ દાખલ કરીને સારો દેખાવ કરવા માંડયો છે. શાહે બેરન **રોઇટરને** રસ્તથી તેહરાન સુધીનો ૨૦૦ મૈલનો રેલવે બાંધવાનો હક બક્ષ્યો તથા ઇરાનમાં રસ્તાઓ બાંધવા વગેરેનાં કામો સોંપ્યાં, તેમજ વળી વિજળીના તારનાં દોરડાં પોતાનાં રાજ્યમાં ઉભાં કરવાની રજા આપી. આવાં દોરડાં તેહરાનથી તબ્રીજ અને રસ્ત સુધી નખાયાં છે, અને તેહરાનને માર્ગે છેક ઈંગ્લંડ અને આખી સુધરેલી દુનિયાને સંબંધમાં લેનારૂં એક તારનું દોરડું પૃથ્વી ઉપર ફરી વળ્યું છે. ૧૮૭૩ માં તથા ૧૮૮૯ માં શાહ યુરોપની મુસાફરીએ ગયા હતા, જ્યાં બંને વેળા તેમને બહુ આદરમાન મળ્યું હતું. એ નામદારે પોતાના પ્રવાસની એક "ડાયરી" યાને દરરોજની નોંધ રાખી હતી તેનું પુસ્તક છપાયલું છે.

અહીં આપણી તવારીખ—ઇરાનમાં ઇસ્લામી અમલની હકીકત—સમાપ્ત કરીશું, પણ એ અમલને દરમયાન ઇરાનની આબાદાની અને ઉપજ બાબે થોડીક વિગતો ટુકમાં ટપકાવી લીધા વિના આ ઇતિહાસ પુરો કરીશું નહિ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૩૭.

ઈસ્લામી ઈરાનનો સંસારી કારોબાર.

૧—મોહમદનો મજહબ—તેનાં ભલાં ફરમાનો—પગે ચાલી ૧૨ વરસે હજ પુરી કરનાર એક હાકમ—હારૂનની નવ હજ—કાબા—ખલીફ ઓમર સામે સિયાહ પંથીઓની લાગણી—અલી તરફ ઈરાનીઓની ફિદાગીરી—કર્બલાની મસ્જીદ—વાહબી પંથ—સિયાહ મુસલમાનોની દરગાહો—મશહદ ખાતેની જીયારત—મોહરમની બેઠકો—સુફી અને બાબી પંથો.

૨—ઈરાનની વસ્તી—તેના વેપારની શરૂઆત—ઈંગ્લંડ સાથ વેપારી કોલકરાર—રેલવે લાઈનની અગત્યતા—વેપારી જીનસો—રેશમ—ઈરાની ફરશની ખુબી—ચિત્રકળા— ચલણી સિકા—નીમ હકીમું—કીમ્યાનો લખ અને નજુમનો વેહેમ—ચંદ્રની ચાલ મુજબ વરસની ગણત્રી—વિધાની કેળવણી—મધુર ફારસી—તે બાબે હજરત મોહમદનો અભિપ્રાય—સ્ત્રીનું છુટાપણું—શાદી—સ્ત્રીનું પહેલું—તલાક—પાદશાહી ખજાનો—કોહેનૂરની એક કહાણી—નસરઉદ્દીન કનેના હીરાઓ—જેહાં પેહેલવાન રૂસ્તમનું બાજુબંદ—તેની કહેવાતી ખુબી—માતબર જમીન અને ઉત્તમ પાક—તરબુજ—પાણીની તાણ—ખેતી માટેનાં પાણીની અસલી ગોઠવણો—સંતોષી ખેડુતો—મેહસુલ—સિપાહીઓની ખુબી—તેમની કંગાળ હાલત—ઈરાનના ગરીબ જરતોશ્તીઓ અને શાહ નસરુદ્દીન.

ફસલ ૧—મોહમદી મજહબ અને તેની શાખાઓ.

યજદેજર્દ શેહેરિયારની પાર્સી પાદશાહાત પડી ભાગ્યા પછીની ઈરાનની ઈસ્લામી તવારીખનો ટુક ઈતિહાસ આગળનાં પ્રકરણોમાં ઉતાર્યા પછી, હવે તે જમાનામાં આ પુરાતન દેશનો સંસારી કારોબાર કેવી કિસમનો હતો તેની સહેલ સમજ આપવા માટે આ ઠેકાણે તેની ટુક તપાસ લઈશું.

સૌથી પહેલાં તેના મજહબની નોંધ લેવી ઘટે છે.

હજરત **મોહમદ**ના વખ્ત આગમજ આરબોમાં છોડીઓની બાળહંસાનો ચાલ બહુજ હતો, જેમનો તેમણે કોરાનમાં ખાસ ફરમાનો આપીને અટકાવ કરાવ્યો હતો. તે જમાનામાં મૂર્ત્તિપૂજા પણ બહુ પ્રસરેલી હતી, તેનોબી તેમણે અટકાવ કીધો. તેમણે તેઓને એક ખોદાને માનવાનું શિખવ્યું, અને બંદગી કરવા, દાન દેવા, અપવાસ પાળવા, વગેરે "ભલાં કામો" ફરમાવ્યાં. **મોહમદે** પ્રથમ દહાડામાં ૫૦ મરતબે બંદગી કરવા ફરમાવ્યું હતું, પણ પાછળથી એ સંખ્યા પાંચ સુધી ઘટાડી નાખી. મૂર્ત્તિ જેવું કંઈ નહિ હોવાથી મક્કા તરફ મહોડું કરી આ બંદગી કરવાનો રેવાજ પડયો. એ આગમજ પાણી વડે, અને પાણી ન હોય તો રેતી વડે મહોડું, હાથ અને ખોચી ધોવાનો હુકમ છે.

મોહમદના જમાનામાં માતબર લોકો પોતાની ઉપજનો દશમો યા તેથી પણ વધારે ભાગ ધર્મખાતે આપતાં, અને પેગામ્બર તે રકમો ભેગી કરી ગરીબોનાં પોષણ માટે તેમજ લશ્કરી ખર્ચમાં વાપરતા. વળી જુદદીનો કનેથી મળેલી લૂટનો પાંચમો ભાગ પણ ધર્મદાનમાં અપાતો. રમજાન મહિનામાં સઘળા ૩૦ દહાડા રોજા રાખવાનું દીનદાર મહમદિયાનને ફરમાન છે. સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી તેઓ અંનપાણી મહોડાંપર મૂકતા નથી, યા બીજી કશી મોજ ભોગવતા નથી. આ મહિનો પૂરો થયે કે "બૈરામ"ની જીયાફત થાય છે. ભલા મહમદિયાન ઉપર એક બીજી ફરજ જીંદગીમાં એકવાર મક્કે હજ કરવા જવાની નખાયલી છે. કેટલાકો એકથી વધારે વખ્ત ત્યાં જવાનું પસંદ કરે છે. ખલીફ **હારૂન** અલ **રશીદે** નવ મરતબે હજ કરી હતી. એક મંજલવેળા તેણે રૂ ૭૦૦૦૦૦૦નો ખર્ચ કીધો હતો. તેના બાપ **મેહદી**એ બગદાદથી મક્કા સુધી દર મંજલે એકેકી ધર્મશાળા બંધાવી હતી. કેટલાકો આ હજને દરમયાન અનેક માનતા

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લેછે અને પુષ્કળ ભણતરમાં લાંબો કાળ કહાડી નાખે છે. એકવાર **હારૂન** હજ કરવા જતો હતો ત્યારે તેને ખોરાસાનનો તે વખતનો પાદશાહ **ઇબ્રાહીમ અહમદ** મળ્યો, જે તમામ વૈભવ છોડીને પગે ચાલતો મક્કેથી પોતાને વતન જતો હતો. તેણે એક હજમાં ૧૨ વરસ ગુજાર્યાં હતાં !

અસલી આરબો "કાબા" નામે એક કાળા પથરને માન આપતા હતા. એ રેવાજ **મોહમદે** ચાલુ રાખ્યો. દંતકથા છે કે **બાબા આદમ** જોડે આ પથર બેહસ્તમાંથી પૃથ્વી ઉપર પડયો હતો. તે મોટી જળરેલમાંથી બચી ગયો હતો અને **અબ્રાહામ** પેગામ્બર ધર્મનું દહેરૂં બાંધતો હતો ત્યારે **જબ્રીલ** ફરેસ્તાએ આ પથર તેને લાવી આપ્યો હતો. આ દહેરાંને પાછળથી ઉપલા પથર ઉપરથી "કાબા"નુંજ નામ મળ્યું હતું.

હજરત **મોહમદે** પોતાની આગમજ થઇ ગયલા ઘણા એક પેગામ્બરોને માનવાનું ફરમાવેલું છે, પણ તેઓમાં હજરત **જરતોશ્તનું** નામ જણાતું નથી. જરતોસ્તી મજહબની પેઠે કોરાનમાં પણ રસ્તાખેજ બાબે બયાન છે તે તેમજ બેહસ્ત અને દોજખ, તથા તેઓ વચેના પુલ વગેરેની હકીકત સરખામણી કરવાજોગ છે. શુક્રવાર—જુમાનો દિવસ—મહમદિયાનોમાં મોટો ગણાય છે, જ્યારે તેઓ બંદગી કરવા ભેગા મળી તે પુરી થતાંજ ખોદાની ન્યામત ચાખવા વિખરાઇ જાય છે. કોરાનમાં આમજ કરવાનું ફરમાન છે.

પેગામ્બર પછી છેક ૧૫૦૨ સુધી ઇરાનમાં મહમદિયાન મજહબ ચાલુ રહ્યો, જે પછી શાહ **ઈસ્માઇલે** સુફી વંશની સ્થાપના કરીને સિયાહ પંથને રાજ્યનો ધર્મ મુકરર કીધો. તે જમાનામાં આ મજહબ પાળનારાઓ સિયાહ અને સુન્ની એવા બે પંથોમાં વહેંચાયલા હતા તે બાબે આગળ આપણુ બોલ્યા છિયે, અને તેનાં કારણો સમજાવ્યાં છે. ઇરાનીઓ હજરત **મોહમદની** જોડે હજરત **અલી** અને તે પછીના ઇમામોને માને છે. તેઓ પેગામ્બરના પહેલા ત્રણુંએ જાયેનશીનો—**અબુ બક્ર, ઓમર** અને **ઉસ્માનને** માનતા નથી. **ઓમર** તરફ તો તેઓ અત્યંત તિરસ્કાર બતાવે છે. એક ઈંગ્રેજ ઇરાની મુસાફર[1] ખબર આપે છે કે દક્ષિણ ઇરાનમાં ઇંગ્રેજી જુન મહિના સાથ મળતા આવતા માસમાં એક તેહવાર પાળવામાં આવે છે, જે વેળા આ ખલીફની એક જંગલી આકૃતિ બનાવી એક તખ્તા ઉપર ઉભી કરે છે, અને તેના ઉપર પથરા ફેંકી તથા અનેક અપમાનો આપી તેનો નાશ કરે છે, અને તેનાં પેટમાં ભરેલી મિઠાઇ ખાઇ જાય છે! એક બીજો યુરોપિયન મુસાફર[2] લખે છે કે ઇરાનીઓ જ્યારેબી તીર ફેંકે છે ત્યારે વારે ઘડિયે આમ બોલે છે કે "આ તીર **ઓમરનું** દિલ વિંધજો!"

પણ ચોથા ખલીફ **અલી** ઉપર ઇરાની મહમદિયાનો ફિદા છે. બગદાદની આસપાસના જીલ્લાઓમાં **અલીની** જીયારતનાં સંખ્યાબંધ મકાનો છે, જ્યાં મક્કાને બદલે ઘણા ઇરાનીઓ જાય છે. કુફાની પડોશમાં નજફ ખાતે **અલીની** જીયારતનું એક ખાસ મકાન છે તે ઉપર આરબોના ધસારાની બિકથી બગદાદના એક પાશાએ ચાલુ સદીની શરૂઆતમાં તે માંહેલો તમામ દ્રવ્ય પોતાના સંભાળ હેઠળ લીધો હતો, પણ ભય દૂર થયા પછી તે પાછો આપ્યોજ નહિ. **અલીના** બેટા **હુસેનની** જીયારતનું કર્બલા ખાતેનું મકાન વધારે લોકપ્રિય છે. આ ઇમામની કબર ઉપર એક ભપકાદાર મસ્જીદ બાંધી લીધી છે, અને જેઓ પોતાની લાશને ત્યાં ભૂમિદા કરાવવા માંગે તેમની કનેથી નાણાંની મોટી રકમ લઇ તેમ કરવા દેવામાં આવેછે.

સિયાહ પંથીઓની સામે સ્વચ્છ મહમદિયાન મજહબ ફેલાવવાની મતલબથી ગઇ સદીની આખરીએ **અબ્દુલ વાહબ** નામે ધણીએ

---

૧ ફ્રેઝર: Three years in Persia, દફ૦ ૨, સ૦ ૧૩૦.

૨ શાર્ડિન: Travels in Persia, દફ૦ ૨, સ૦ ૨૪૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એક નવો પંથ સ્થાપ્યો, જેના ચેલાઓ ૧૮૦૧ માં **કર્બલાની** મસ્જીદમાંથી મોટી રકમનો ખજાનો લઇ ગયા હતા. આ પંથીઓ "વાહબી"ને નામે ઓળખાય છે. તર્કીના સુલતાને તેઓનાં મોટાં બળ છતાં ૧૮૧૮ મા તેમને બહુ આજેજ કીધા હતા.

બગદાદની પડોશમાં કાઝેમ ખાતે **મુસા કાઝીમ** નામે ૭ મા ઇમામની જીયારતનું એક મકાન છે, જે ધણી શાહ **ઈસ્માઇલ**નો વડવો હતો. **હારૂને** તેને કેદ કીધો હતો અને કેદી હાલતમાંજ તે મરણ પામ્યો હતો. સિયાહ પંથીઓની આ ત્રીજી દરગાહ છે, અને ચોથી ઉપલાંજ શેહેરની પડોશની એક ગુફા છે, જયાંથી ૧૨ મો અને છેલો ઇમામ **મેહદી** ગેબ થઇ ગયલો કહેવાય છે.

આ સઘળી દરગાહો ખાતે અને મુખ્ય કરીને કર્બલા ખાતે, ઇરાનીઓ જીયારતે જાય છે. પણ માતબર ઇરાનીઓ મક્કે પણ જાય છે, અને હજ કરી "હાજી"ને નામે ઓળખાય છે. શાહ **અબ્બાસ**ને લાગ્યું કે દૂર દરાજ જતાં ઇરાનીઓનો બહુ પૈસો ખર્ચાય છે અને વળી તે દેશની બહાર જાય છે; એટલામાટે તેણે મશહદ ખાતે ૮ મા ઇમામ **રીઝા**ની યાદમાં એક મસ્જીદ બાંધી, જ્યાં જીયારતે જઇ આવનારાઓ "મશહદી"ને નામે ઓળખાય છે.

રમજાન મહિનામાં ત્રણ દીવસો ઇરાનીઓ **અલી**ની યાદમાં ગુજારે છે, જે વેળા તેઓ આગળ તેની જીંદગી અને મરણની હકીકત વાંચવામાં આવે છે. પણ તેના બંને બેટાઓ **હુસેન અને હસન**નાં મરણનો હેવાલ જ્યારે નાટક રૂપે ઇરાનીઓ આગળ વંચાય છે ત્યારે તેમની અસંત લાગણી ઉસ્કેરાય છે. મોહરમ મહિનાના પહેલા દશ દિવસો સુધી દરરોજ આ નાટકનો એક અંક વંચાય છે, જેથી એટલીબધી અસર થાય છે કે સાંભળનારાઓ પોકેપોક રડે છે, અને ઉસ્કેરાઇ જઇ મહોલ્લાઓમાં બૂમ મારતા દોડી પોતાનાં શરીર જખમી કરે છે!

જુદે જુદે ઠેકાણે આ નાટક થાય છે; ઇરાનના શાહને માટે તો ખાસ બેઠક જુદીજ બને છે, અને તે ખાનગી હોય છે. એવી બેઠકો "તકિયા"ને નામે ઓળખાય છે.

વાહબીના જેવોજ પણ તેના કરતા જુદાજ ધોરણનો એક નવો પંથ "સુફી" છે. એ પંથવાળાઓ મહમાદયાન મજહબ તરફ માનથી જોતા નથી. તેઓ ખોદાને સર્વ વ્યાપક ગણે છે, અને ઇનસાનને તેનોજ અંશ સમજે છે. તેઓ નેકી કે બદી સમજતા નથી, અને ભવિષમાં ભલા કે બુરા બદલાની ઉમેદ દેખાડતા નથી. ઇનસાનનું તન શેવટે ખોદા સાથ મળી જશે એમ તેઓ માને છે. આજના ઇસ્લામી ઇરાની ભીખારીઓને કોઇ ખ્રિસ્તી યા જુદદીને ભિક્ષા આપી હશે તો તેઓ તે નાણું ધોઇને વાપરશે, કેમકે તેઓ તેમને અપવિત્ર ગણે છે. પણ સુફીઓ સર્વ ધર્મવાળાને એકજ ખોદાના પેદા કરેલા ગણીને સર્વ સાથ સંબંધ રાખે છે.

એ પછી નિકળેલો નવો પંથ બાબીઓનો છે, જે બાબે આગળા સફાઓમાં આપણ બોલી ચૂકયા છિયે. આ પંથીઓમાં કંઇક સારૂં અને કંઇક નાપસંદ કરવા જોગ છે. તેઓ એક રીતે સુફીઓને મળતા વિચારના છે, અને બીજી રીતે અનેક બાયડીઓ કરવાના તથા સર્વની દોલત રાસમાં વહેંચી વાપરવાના ફતવાથી મજદકી પંથને અથવા આજના અમેરિકન "મોર્મન" પંથને કેટલીક રીતે મળતા જણાયછે.

ફસલ ૨—ઇરાનનો વેપાર રોજગાર અને સંસાર વ્યવહાર.

ઇરાનની હાલની વસ્તી કેટલી છે તે કોઇ કહી શકતું નથી. કોઇ કહે છે કે તે ૪૦૦૦૦૦૦-ની છે; બીજાઓ એ સંખ્યાને ૧૦૦૦૦૦૦૦ સુધી વધારી દેછે. **હિરૉડોટસ** લખી ગયો છે કે હખામની તખ્તનો મોટો પાદશાહ **જર્કસિસ** યુનાન ઉપર ૫૨lll લાખ માણસોની ફોજ સાથ ચહડાઇ લઇ ગયો હતો. જો આ સંખ્યા ખરી હોય તો એક તવારીખનવેશ મુજબ ઇરાનની આજની તમામ વસ્તી કરતાં આ ચહડાઇ કરનારી ફોજ ઘણી વધારે હતી.[1]

---

[1] પિગટ: Persia—Ancient and Modern, સ૦ ૧૧૯

યજદેજર્દ શેહરિયારનું રાજ્ય ગયું ત્યારેજ કરોડો પાર્સીઓ ઇરાનમાં વસતા હતા. પણ તે વખ્તનું ઇરાન તો શેહનશાહાત ધરાવતું હતું. આજનું ઇરાન તો માત્ર એક દેશ છે.

અસલી જમાનાઓમાં—બલકે ખુદ સાસાની પાદશાહોના વખ્તમાં પણ—ઇરાનનો વેપાર રોજગાર કેવો હતો તેની આપણને પકી નોધ મળી નથી. અને ખુદ આજના યાને મહમદિયાન અમલવાળા ઇરાન દેશના વેપારની નોધ પણ ૧૬ મી સદીની આગમજની આપણને મળતી નથી. ઇંગ્લંડના રાજા ૪ થા **એડવર્ડે** ઇરાન સાથ વેપારી કોલકરાર કરવા માંગ્યા હતા, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયા પછી ૧૫૬૧-માં રાણી **એલિઝાબેથે** એજ મતલબને ચકી નામુ આપીને ખાસ એલચીને શાહ **તેહમાસ્પ**ની દરબારમાં મોકળ્યો હતો. આનું પરિણામ પણ ઉપલાંના જેવુંજ આવ્યું. એ બાદ શાહ **અબ્બાસ**ના વખ્તમાં સર **એન્થની શર્લી** અને તેનો ભાઇ સર **રોબર્ટ** તથા બીજા ૨૬ ઇંગ્રેજો વેપાર રોજગારને અર્થે ઇરાન આવ્યા, જેમનાથી મજકુર શાહ એટલો તો રાજી થયો કે તેણે તેમને પોતાની લશ્કરી નોકરીમાં રાખ્યા. આ પછી **અબ્બાસે** એક ખાસ એલચીને કેટલીક ભેટ સોગાદો સાથ ઇંગ્લંડના રાજા **જેમ્સ ૧** લાની દરબારમાં મોકલ્યો, અને પછી બંને દેશો વચે વેપારનો આવજો માવજો શરૂ થયો.

પણ ઇંગ્લંડથી માલ લઇ ઇરાન આવનાર પહેલો ઇંગ્રેજ વેપારી તો **જૉન એલ્ટન** નામનો હતો. ૧૮ મી સદીની અધવચ સુધી આ માલ રશિયા દેશને માર્ગે કેસ્પિયન સમુદ્રમાં થઇને ઇરાનમાં દાખલ થતો હતો. **એલ્ટન** પછી ચાર વરસે, ૧૭૪૩ માં **જોનાસ હેન્વે** નામે ઘણી રશિયન વેપારીઓનું ઉનનું કાપડ વગેરે માલ લઇને ઇરાનમાં દાખલ થયો, જે રૂ ૫૦૦૦૭ ની કીમતનો હતો. પણ **હેન્વે** લૂટાયો. જોકે આ વેળા ઇરાનમાં પેલા ચોરોના સરદાર **નાદીરશાહ**નો અમલ હતો તે છતાં તેણે ઇમાનદારીથી **હેન્વે**ના માલની કીમત ભરી આપી.

બીજા હાથ ઉપર ઇંગ્લંડનો માલ ઇરાનમાં હિંદુસ્તાનને માર્ગે દાખલ થતો હતો. ૧૮૪૧-માં ઇંગ્લંડે ઇરાન સાથ વેપારી કરાર કર્યા તેની એક શરત મુજબ ઇંગ્રેજી માલ ઉપર પાંચ ટકાની આયાત જકાત લેવામાં આવતી હતી; ૧૮૫૨ થી ઇંગ્રેજી માલ કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ થઇને કાળા સમુદ્ર મારફતે ત્રેબિજંદને બંદરે આવવા લાગ્યો, જે તે વખતના બીજા સર્વ માર્ગો કરતાં સહેલો હતો. ઇરાને એક રેલવે લાઇન બાંધવાના ફાયદા તે વખ્તથી તેના શાહોને બતાવવામાં આવ્યા હતા. રશિયાને આધારે ઇરાની વેપાર ચાલતો હતો, માટે એવી સલાહ મળી હતી કે જો બંદર અબ્બાસથી ઇસ્ફહાન અથવા ઇસ્ફહાનથી શુસ્તર સુધી એક લાઇન નાખવામાં આવે તો ઇરાની વેપાર રશિયાથી કેવળ સ્વતંત્ર થાય.

ઇરાનનો આ વેપાર શો હતો? કાચો રેશમ, રૂ, ઉન, ઘોડા, વસાણાં, સુકાં ફળ, અને તંબાકુની ઇરાનથી નિકાશ થાય છે, અને તેને બદલે ચા, ખાંડ, હથિયારો, કાચ, વેલાતી કાપડ, વગેરેની આયત થાય છે. ઇરાનની મુખ્ય પેદાશ રેશમ છે, અને તે અગસ કરીને ઘીલાનનો પ્રાંત પુરો પાડે છે. **અબ્બાસ મિર્ઝા**ના જમાનામાં ઇરાનમાં તબ્રીજ ખાતે કાપડનાં કારખાનાં ઉભાં વટીક કરવામાં આવ્યાં હતાં, પણ રેશમનો દોરો બનાવવામાં ઇરાનીઓની ચોકસ ખામીને લીધે કારખાનામાં જાડા કુમાશના તાકા બનવા લાગ્યા હતા. હજરત **મોહુમદે** રેશમી પોશાક પહેરુવાની મનાઇ કરેલી હોવાથી ઇસ્લામીઓ રેશમ સાથ સુતર ભેળીને તેનું કાપડ બનાવી પહેરે છે. પણ ઇસ્ફહાન ખાતે કેટલાક ચોખા રેશમી તાકા વણાય છે અને તે ઘણા વખણાય છે.

પણ ઇરાનની સર્વથી તારીફ લાયક વણાટ તો ત્યાં બનતા ફરશ, શેત્રંજી, જાજમ વગેરે છે. તેઓ ટકાઉ છે એટલુંજ નહિ પણ વળી જાતજાતના રંગની મેલાવટના હોવાથી બહુ શોભાયમાન બને છે. તેમનો રંગ પાકો હોય છે, અને તેમની તરાંહમાં ઘણીજ ચાલાકી અને મંતકી વાપરવામાં આવે છે. આ શેત્રંજીની બંને બાજુઓ એવી હોય છે કે કોઇબી

બાજુ સવળીજ જણાય છે. શીરાજમાં આગળ ૫૦૦ વણકરોનાં કારખાનાં હતાં! હાલ ત્યાં માત્ર ૧૦ છે, જેમાં ઘટ કુમાશના તાકા વણાય છે. અહીં શેત્રંજી બહુ જાડા દોરાની બને છે, પણ યજદ અને કેર્માનશાહ એ વસ્તુની સફાઇ અને નામના માટે બહુ વખણાય છે. સર્વથી સરસ શેત્રંજીની પરખ ઇરાનીઓ આ રીતે કરે છે. એક લાલચોળ કરેલો કોલસો લાવી તે ઉપર મૂકે છે. આથી જેટલો ભાગ દાઝે છે તેટલો ભુરો રંગ પકડે છે. થોડો વખ્ત રહીને તે ભાગ ઉપર તમે મજબૂત હાથ ફેરવશો તો ભુરો રંગ ગેબ થઇ જશે અને કશી નિશાન જણાશે નહિ! ખોરાસાનની શેત્રંજી ભભુકદાર રંગની હોય છે, પણ એ રંગ ટકાઉ નથી. સર્વથી સરસ માલ તો અત્રકનાં પ્રગણામાં બને છે. ખરેખરી ઉમદા, ટકાઉ, કીમતી શેત્રંજી વણનારી ઇરાનના ભટકતા ટોળાઓની ઓરતો હોય છે. જમીનમાં ચાર લાકડી ખોસીને અને એવાંજ બીજાં સહેલાં ઓજારોની મદદથી તેઓ આ ઉમદા વસ્તુ બનાવે છે.

આગળ સર્વથી સરસ તલવાર ઇસ્ફહાનમાં બનતી હતી. બંદુકો પણ ત્યાંજ બને છે. અમીરો અને પાદશાહોના મેહેલો જીવતાં કે મરણ પામેલાં માણસોની તસ્વીરોથી સણગારતા નથી, કેમકે ઇસ્લામી મજહબમાં તેની મનાઇ છે; પણ સિયાહ પંથીઓ તસ્વીરોને બદલે દેવાલો ઉપર ચિત્રો પડાવી દેવાનખાનાં સણગારે છે. તેઓ અસલી પાર્સી પાદશાહોનાં જેવાં કોતરકામ કરતા નથી, પણ તે નક્ષીકામને મળતાં ચિત્રો ચિત્રાવે છે અને તેમાં હુબહુ તેમનીજ નકલ કરે છે. તે કોતરકામોમાં પાદશાહોનાં બાવલાં બીજા દરબારીઓ કરતાં કદમાં મોટાં બનાવેલાં છે; તેમજ આજના ઇરાનીઓ પોતાનાં ચિત્રોમાં યુરોપિયનો વગેરેની તસ્વીર બીજા ઇરાનીઓ કરતાં નાની ચિતારે છે. આ રીતે તેઓ નાનાં મોટાં કદમાં પાદશાહી મોટાઇ અને બુજર્ગી અસલથી સમજતા આવ્યા છે.

ઇરાનીઓમાં મોહોર અને સિકા લાંબા વખ્તથી ચાલુ છે. તોપણ જેમ બીજી તેમજ આ બાબતમાં પણ તેઓ કશો સુધારો કરતા જણાતા નથી. અસલી પેશદાદ અને કેયાની જમાનાઓમાં તો સિકાઓનું ચલણ હોય એક લાગતુંજ નથી; પણ હખામની જમાનાના પાર્સી પાદશાહો પોતાના સિકા પડાવી ગયા છે. સાસાની તબક્કાના મોટા પાદશાહ **ખુસરો પર્વીજના** સિકા ઘણી સફાઇ અને હુનરની ખુબી દેખાડે છે, પણ તેના પછીના પાદશાહોના સિકા બહુ કંગાળ જણાય છે. ઇસ્લામી ઇરાની પાદશાહોના સિકા પણ હથોડા વડે ઠોકીને ધાતુનાં પત્રાંમાંથી કાપી કહાડેલા જણાય છે.[1] આજે ઇરાનમાં 'તુમાન' નામનો સોનાનો સિકો ચાલે છે. જેની કીમત દિનપરદિન ઘટી ચાલી છે ૨૦૦ વરસ ઉપર તે ૩ પૌંડની કીમતનો, પણ આજથી ૬૦ વરસ ઉપર માત્ર એકજ પૌંડની કીમતનો હતો! કેરાન નામના રૂપાંના અને 'સિયાહ' અથવા 'શાહી' નામના ત્રાંબાના સિકા પણ ચાલે છે. શાહ **નસ્ર-ઉદ-દીને** સંચાથી સિકા પાડવાનો સુધારો દાખલ કરવા માંગ્યો, પણ નહિ ધારેલા સંજોગોથી એ કામ આજ સુધી બંધ રહ્યું છે.

ગાયનવિદ્યામાં ઇરાનીઓ ઘણા કુશળ ગણાતા નથી, પણ વૈદાંની બાબતમાં તો તેમના જેવી કોઇ પણ સુધરેલી પ્રજા પછાત નહિ હશે એમ કહેવાય છે. ઇરાનમાં આજેબી **જાલીનુસ (ગેલન)** અને **બોકરાત (હિપોક્રેટિસ)** નામના અસલી યુનાની તબીબોની શિખવણી મુજબ દવાદારૂ થાય છે. કુરાનમાં વઢાડકાપની મનાઇ હોવાથી એ જાતની વિદ્યાની ખુબીથી તો તેઓ કેવળ બેખબર છે. ઇરાની હકીમો મુજબ સઘળાં દુખદર્દ ગર્મી, સર્દી, વાયુ અને ખુશ્કીથી થાય છે. યુરોપિયનોને તેઓ બોખાર ઉપર બર્ફ અને થંડાં પાણીના ઇલાજ ફરમાવે છે. ફુકું પાણી પાવાથી તથા ચોકસ ઝાડનાં પાદડાં ઉકાળેલાં પાણીમાં હાથ પગ બોળવા અને ધોવાથી તેઓ ઇરાનીની તાપ કહાડવા માંગે છે.

---

[1] ઈંગ્લંડમાં પણ રાણી એલિજાબેથના અમલ સુધી એજ રીતે સિકા પાડવામાં આવતા હતા.—પિગટ: Persia—Ancient and Modern, સફે ૨૧૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બીજા રોગો ઉપર દર્દીનાં મ્હોડાં ઉપર થંડાં પાણીના અંચીતા ફટકા મારીને તેઓ સારૂં કરે છે. કેટલીકવાર તબીબો દર્દીને સારી પેઠે ખોખરો કરીને તેનું દર્દ સારૂં કરે છે. સિતલા મૂકવાનો તેમને પ્રથમ બહુજ અણગમો હતો, પણ હાલના શાહે યુરોપના પ્રવાસમાં સિતલા મૂકવાના અગણિત ફાયદા જોઇને હાલ એ રીત ઇરાનમાં ફતેહમંદી સાથ દાખલ કીધી છે.

પર્વતો ઉપર બર્ફ પડી આફતાબની રોશનીમાં એવો દીપે છે કે તે જોયા કરવાથી કેટલીકવાર આંખે અંધારાં આવી જાય છે, અને થોડી મુદત સુધી મુદલ દેખાતું નથી. આ થોડા વખ્તનો અંધાપો બીજી દવાઓથી ઝટ નિકળી જાય છે, તોપણ ઇરાનીઓ કને તેનો ઇલાજ જુદોજ અને બહુ નવાઇ જેવો છે. એવા દર્દીનું માથું તેઓ બર્ફનાં એક વાસણમાં નીચું કરાવે છે, અને પછી એક લાલચોળ કરેલો પથર એકાએક તે વાસણમાં નાખે છે, અને તેજ વેળા દર્દીનાં માથાં ઉપર એક કામળી ઓઢાડી દઇ તેનું માથું બહાર કહાડવા દેતા નથી. આથી પેલાને પુષ્કળ પરસેવો છુટે છે, અને આમ બે વખ્ત કરવાથી પેલો અંધાપો નાબુદ થાય છે. ઇરાનના એલચી સર **જૉન માલ્કમ**નો અંધાપો એજ રીતે ગયો હતો.

સંગ્રાહ મુકી લોહી કહાડવાનાં અને એવાંજ નજીવી વહાડકાપનાં કામો ઇરાનમાં હજામો બજાવે છે.

ઇરાનીઓ વિદ્યાવાન તો નથીજ; તોપણ તેઓ ખગોળવિદ્યા અને રસાયન શાસ્ત્રના અભ્યાસી છે. પણ એ અભ્યાસ તેઓ સેતારેશનાસી અને કીમ્યાને થકી કરે છે. સારો વખ્ત જોઇનેજ હરકોઇ કામે બહાર નિકળવાનો તેઓમાં બહુ વેહમ છે. આજેગી આરસપહાણની શોધ માટે અને કથીલનું સોનું બનાવવાના લખમાં કીમ્યાગરો ખુઆર થઇ જાય છે. ઇરાનીઓ ભલું બુડું જાણવા માટે ફાલ જુએ છે. શાયર **હાફેજ**નાં કાવ્યનું પુસ્તક અથવા **સાઅદી** કવિનું પુસ્તક અથવા કોરાન મારફતે તેઓ ફાલ જોઇ કામ લે છે.

ખગોળ શાસ્ત્રીઓની ગણત્રી સૂર્યની ચાલ મુજબનો વખ્ત ગણવાની છે, જેમ ઇસ્લામીઓ આગમજ અસલી ઇરાનીઓ ગણતા આવ્યા હતા. આજે મહમદિયાન ગણત્રી ચંદ્રની ચાલ મુજબના મહિના અને વરસ ગણવાની છે, જેથી દર તેત્રીશ વરસે એક વરસ ઓછું થાય છે. વળી આમ વરસ ગણવાથી દરસાલ મોસમો એકજ ચોકસ મુદતે આવી શકતી નથી.

શીરાજ શેહર આજેબી ઇરાન દેશનું કેળવણીનું ધામ ગણાય છે, કેમકે ત્યાં દશ મકતબ અથવા મદ્રેસાઓ છે. ઇસ્ફહાન અને તેહરાન ખાતે પણ આવી પાઠશાળાઓ છે. પણ એ સઘળે ઠેકાણે અપાતી કેળવણી એટલી તો અધુરી અને ફાયદા વિનાની છે કે શાહ વૈદાં વગેરેની ખાસ તાલીમ લેવા ઇરાની જવાનોને ફ્રાન્સ મોકલાવે છે. ઇરાની મકતબોમાં શિખનારાઓને તાજીમતવાજો અને પસંદ કરવાજોગ રીતભાતની બહુજ નકલ કરવાજોગ તાલીમ મળે છે.

ફાર્સી ભાષા એશિયા ખંડની ફ્રેંચ જેવી છે. તે કલકતાથી દમાસ્કસ સુધીનાં લોકો સમજી શકે છે. સાસાની પાદશાહોના જમાનાની પેહલવી ભાષા કઠોર અને ભારી જણાયાથી તેઓએ પોતાની દરબારી ભાષા દાખલ પાજંદ અથવા પાર્સીને પસંદ કીધી હતી, અને જોકે આરબોના અમલને લીધે ઇરાનમાંથી થોડીક મુદત સુધી એ ભાષા દબાઇ ગઇ હતી અને તેને બદલે આરબી અથવા આરબી શબ્દોના ભેળ સાથની પાર્સી વપરાતી હતી, તોપણ પાછળથી સામાની વંશના પાદશાહોની હકુમત ચાલુ થતાંજ અસલી મધુર, સ્વછ, ફાર્સી પાછી ચાલુ થઇ અને તેમાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખાયાં, જે બાબે આપણ આગળ ચાલતાં બોલીશું.

એક જર્મન વિદ્વાન જણાવી ગયો છે કે ફાર્સી અને કેટલીક ત્યુટોનિક ભાષાઓ વચ્ચે એટલો બધો સંબંધ જણાય છે કે એક ભણેલા જર્મનને તમામ ફાર્સી કાવ્યનું લખાણ સમજવામાં કશી મુશ્કેલી નડતી નથી. અસલી પાર્સી ભાષાની લેહજત એટલી બધી તો હજરત **મોહમદ**ને

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લાગી કે તેણે એવો અભિપ્રાય આપેલો નોંધાયો છે. કે "ઇરાનની ભાષા બેહસ્તમાં બોલાતી હોવી જોઇયે, કેમકે તે બહુજ નરમ છે." આજે આરબી ભાષાનો ભેળ થયા પછી ફારસી ભાષામાં ૭૦ થી ૮૦૦૦૦ શબ્દોનું ભંડોળ કહેવાય છે.

ઇરાનીઓમાં લોકપસંદ કેળવણી નથી અને કેળવણીનો પ્રસાર નહિ હોવાથી તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને બહુ કબજાનમાં રાખે છે, એવો તેમના ઉપર દોષ મૂકાય છે. પણ આ તોહમત કેવળ ખરૂં નથી. પાદશાહો પોતાની રાણીઓને જનાનખાનામાં બંધ કરી રાખે છે એ વાત ખરી, પણ બીજી ઉતરતે વાંધેની ઇરાની ઓરતો તો બહુ છુટ ભોગવે છે. તેઓ મહોડે બુર્ખો પહેરી શેહરમાં ગમે ત્યાં કામે જા આવ કરે છે, અને પોતાનાં માબાપ કે ભાઇ બહેનને ઘર જાય ત્યારે તો તેના ખાવંદની તાકત નહિ કે તેણીની પુઠે જઇ શકે. પાદશાહો વટીક પોતાની રાણીને મળવા જતી વેળા પ્રથમ પોતાની ધારણા વિષે તેણીને ખબર આપે છે, અને એક વાર રાણીના મેહલમાં ગયા પછી તેનો કશો કાબુ રહેતો નથી—સત્તા તમામ રાણીની ચાલે છે.

ઇરાનીઓને એકથી ચાર સુધીની બાયડી પરણવાની છુટ છે. તોપણ જ્યારે કેટલાકો એક ઓરતથી સંતોષ પામે છે, ત્યારે બીજાઓ આ ચાર ઉપરાંત બીજી વધારે રાખે છે! બાયડી પરણવા આગમજ તેણીનાં માતપિતા ખાવંદ તરફનાં પલ્લાંની રકમ નકી કરે છે, કેમકે ભર્તારનાં મરણ પછી એજ રકમ ઉપર તેની વિધવાને પોતાનું પોષણ કરવાની ફરજ પડે છે. ઇરાનીઓ પોતાનાં બાળકોને બચપણથી અદરાવે છે, પણ શાદીની ઉમર ૧૪ થી ૧૬ વરસની ગણાય છે. કેટલીકવાર ઓરત પોતાના ખાવંદને શાદીને દિનેજ જુએ છે. ઇરાનમાં સ્ત્રીને તલાક આપી બીજી કરવાનું બહુ સહેલ છે, પણ એ કામ એટલું બધું નામુસી ભરેલું ગણાય છે કે કોઇજ ઇરાની ખાવંદ પોતાની ઓરત સામે ફરિયાદ ઉભી કરે છે.

આ લોકોમાં લગ્નનો ખર્ચ બહુજ મોટો છે. શાહ **નસ્ર-ઉદ-દીન**ની એક શાહજાદી સાથ તેના ખજાનચી (મુઅર-ઉલ-મુલ્ક) એ પોતાનો બેટો પરણાવ્યો ત્યારે તેને રૂ ૧૬૦૦૦૦૦ નો ખર્ચ થયો હતો. પણ આ ગંજાવર રકમમાંની અર્ધી તો તેણે શાહ અને તેમના માતુશ્રીને નજર કીધી હતી!

ઇરાનના શાહ કને મોટો ખજાનો કહેવાય છે. અસલી પાર્સી પાદશાહો કને ગંજાવર ખજાના હતા એમ રૂમી લખનારાઓ જણાવી ગયા છે; જેમકે ૩૦૦૦૦૦ રતલ જેટલા સોનાના સિકા તેમના "તકિયા" દાખલ ઓળખાતા, કેમકે એ રકમ પાદશાહના આરામ કરવાના ઓરડાને માથેના એક ઓરડામાં હેલાયદી રહેતી હતી. એજ મુજબ તેના પગ તરફના ઓરડામાં ૧૮૦૦૦૦ રતલ જેટલા સિકા રાખવામાં આવતા અને તે તેના પગ મૂકવાની "માચી"ને નામે ઓળખાતા હતા. વળી તેના પલંગ ઉપર દ્રાક્ષના વેળા ચહડાવ્યા હતા, જે ઉપરની દ્રાક્ષો હીરાની અને પાદડાં સોનાનાં હતાં. પાછળા યાને ઇસ્લામી ઇરાની પાદશાહો કને આટલી બધી દોલત ન હતી. તેઓ કને પાછળથી થોડીક પુંજી થઇ તે **નાદીરશાહે** દિલ્હીના મોગલ પાદશાહને લૂટીને મેળવી હતી, જેને માટે એક વાત એ છે કે બંને પાદશાહો શાદીના ગાંઠથી જોડાયા અને એકેક સાથ દોસ્તી કીધી તે વેળા મોગલ પાદશાહોના ધારા મુજબ એકેકની પાઘડી બદલી પહેરી. આ વેળા **નાદીર**નું તાજ તદન ખાલી હતું, પણ મોગલ શેહનશાહનું તાજ તો તમામ કીમતી હીરાઓ અને જવેરાતોથી ભરપુર હતું. એ તાજ પોતેજ રાખ્યું, અને એ રીતે **નાદીર** કોહેનૂર વગેરે કીમતી હીરાઓનો ધણી થયલો કહેવાય છે.

ઇરાનીઓમાં એવી કથા છે કે આ "કોહેનૂર" અને "દરિયાએ નૂર" નામના બે હીરા અસલના વારામાં તુરાની પાદશાહ **અફ્રાસિયાબ**ની તલવારમાં જડેલા હતા. કહે છે કે શાહ **નસ્ર-ઉદ-દીન** કને જેટલા કીમતી હીરા છે તેટલા બીજા કોઇ પાદશાહ કને આજે નથી. ઉપલા બે ઉપરાંત તેની કને "તાજે માહ," "તાજે હુમા" અને બીજા પ્રખ્યાત હીરાઓ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

છે. શાહ કને આવા હીરાઓનું એક સારૂં સંગ્રહસ્થાન છે. તેમની કનેનું એકજ મોતી રૂ ૬૦૦૦૦૦ ની કીમતનું કહેવાય છે. શાહની પાસે કેટલાંક તલીસ્માન પણ છે. એક બાજુબંદનું નામ "મર્જુમ" છે, જેને માટે કહે છે કે જેહાં પેહલવાન રૂસ્તમ તે પહેરી ફરતો હતો. આ તલેસમ પાંચ કિરણના એક તારા જેવું છે, જેની ખૂબી એવી મનાય છે કે કોઇબી તકસીરવારને તે બતાવતાંજ તે ઝટ પોતાનો ગુનાહ કબૂલ કરી દે છે! કહે છે કે શાહના ભાઇ ઉપર આ અખ્તરો અજમાવી જોયો હતો, અને તેણે તરત પોતાની ચોકસ તકસીર કબૂલ કીધી હતી.

ઇરાન દેશ છેક પૂર્વકાળથી ખેતીને પસંદ કરનારો અને ઉત્તેજન આપનારો છે. આજે ઇરાની બાગબાનો માત્ર તરબુજ સિવાય બીજા કોઇ પાકને માટે ખાતર વાપરતા નથી—એટલી બધી જમીન રસાળ છે. જમીનની આ ફલદ્રુપતાને લીધે જ્યાં પાણી પુરતું હોય છે ત્યાં વરસના બે પાક થાય છે. ભાત, કપાસ, દાળ, ઘઉં, જવ, તંબાકુ વગેરે વસ્તુઓ ઇરાનમાં પાકે છે. ભાતને માટે સર્વથી સરસ ખાતર ઉનનાં ચિથડાંના બારીક કુકડાઓનું કહેવાય છે. દ્રાક્ષ પણ જથાબંધ ઉગે છે, જેના દારૂનો ધંધો ઇરાનીઓથી ધર્મની રૂએ થતો નથી, પણ તેઓ ધર્મની વિરૂદ્ધ જઇ એ દારૂ પુષ્કળ પિયે છે. કેટલેક ઠેકાણે જથાબંધ મધ પાકે છે. ઇરાનીઓ તે મેળવતી વખ્તે માખીઓને મારી નહિ નાખતાં ધુમાડો કરી મધપુડાને એક છેડે ભેગી કરે છે, અને પછી મધવાળો બીજો છેડો કાપી લે છે.

તરબુજનો પાક જબરો થાય છે. તેને માટે કબૂતરના છેરનું ખાતર અકસીર હોવાથી આ છેર જથાબંધ ભેગો કરવાનો ઇરાનીઓમાં એક જાતનો ધંધો ચાલે છે. એટલામાટેજ તેઓ કબૂતરનો શિકાર પણ કરતા નથી. સર્વથી સરસ તરબુજ ઇસ્ફહાન ખાતે પાકે છે, જેમાંનાં કેટલાંક તો સ્વાદિષ્ટ અને એટલાં નાજુક હોય છે કે જો તેઓ પાકેલાં હોય ને તેમની પડોશમાંથી ઘોડો દોડી ગયો હોય તો તેના ધપકારાથીજ તેઓ ફાટી જાય છે! નારંગી, દાડમ, સેપ વગેરે બીજાં ઘણાં ફળ ઇરાનમાં પાકે છે, પણ ગાજર, પટેટા અને કાંદાને ત્યાંની જમીન માફક આવતી નથી.

ઇરાનની જમીન બહુ ફલદ્રુપ છે. માઠાં ભાગ્યે ત્યાં પુરતો વર્સાદ પડતો નથી તેથી સુકી જમીનને ભરપૂર પાકને માટે પુષ્કળ પાણી જોઇયે છે. ત્યાં આબોહવા, જમીન, વનસ્પતિ અને પ્રાણી એ સર્વ કુદરતના જબરા લાડ લડે છે, એમ કહીને સર જૉન માલ્કમ લખે છે[1] કે, ઇરાનમાં માણુસજાત સર્વ આશીર્વાદોથી ઘેરાઇ ગયલો છે. વળી કોળસા અને લોખંડની ખાણો પણ હાલ શોધી કહાડવામાં આવી છે. બોખારા તરફ જર્ફશાન નદી તેનાં નામ મુજબ સોનું છાંટે છે, અને ખરેખર તે તરફ રેતીમાંથી સોનું મળે છે. આગળા વખતમાં આ જર્ફશાન ઇરાનનીજ નદી હતી, પણ આજે નથી. તોપણ આજે ઇરાનની જમીનમાંથી નિકળતો ખેવડો પાક અને તેની ધાતુ વગેરેની ખાણો એજ તેનું કાચું સોનું છે.

પાણી વિના ઇરાનની વસ્તી આજે બહુ ઘટી ગઇ છે. આગળા વખતમાં ઇરાનમાં નેહેરો ખોદીને ખેતરોમાં પાણી લેવામાં આવતું હતું. પણ આજે તેવું કશું નથી. તે જમાનાના પાદશાહોએ પ્રજાને કરી આપેલાં આગળાં સુખોની ઇધાણી આજે જવાબ દેતી ઇરાનમાં ઉભી છે. ડુંગરો ઉપરથી ઉતરતા ઝરાને પ્રથમ એક ગંજાવર કુઆમાં ખાલી કરતા, અને પછી કેટલેક તફાવતે એક બીજો તેવોજ કુઓ બાંધીને તેમાં ઝરાનું દર વખ્તે વધતું જતું પાણી પેહેલા કુઆ સાથ નેહેરનો સંબંધ રાખીને ભેગું કરતા. આ બીજો કુઓબી ભરાયો કે તેમાંથી નેહેર ખોદી ત્રીજામાં, અને ત્રીજામાંથી ચોથા, પાંચમા, એમ જરૂર હોય એટલા કુઆમાં પેલા ઝરાનું પાણી ભરી રાખતા, અને તેથી ખેતીને જોઇતું પાણી મળતું, અને ખેડુતો આબાદ થતા તથા વસ્તી વધતી હતી.

---

૧ Sketches of Persia, ઇ૦ ૨ પા. ૯૭.

પણ આજે ઇરાનની વસ્તી બહુજ ક્રોતાહ થઇ ગઇ છે. ઇંગ્લંડમાં દર ચોરસ મૈલે ૧૧૦ માણસની વસ્તીની રાસ આવે છે, પણ ઇરાનમાં એ રાસ માત્ર ૭ માણસની આવે છે! ૧૮૭૧-૭૨ નાં સાલમાં ઇરાનખાતે ૪૦૦૦૦૦૦ માણસો કરતાં વધુ વસ્તી ન હતી, એમ કહે છે.[1] ઇરાનમાં ફક્ત એકજ શેહર—તબ્રીજ, આજરબાઇજાનનું પાયતખ્ત—એવું છે કે જે એક લાખ માણસની વસ્તી ધરાવે છે. રાજ્યનાં પાયતખ્ત તેહરાનમાં ૮૫૦૦૦ અને મશહદમાં ૭૦૦૦૦ માણસો વસે છે. ઇરાનમાં વસ્તીની ગણત્રી જેવું તો કાંઇ છેજ નહિ.

ઇરાની ખેડુતો કરતાં વધારે સંતોષી બીજા કોઇજ હશે. સતાવાળાઓના જુલ્માત છતાં બળી તેઓ સુખી છે. જાતે ઉદ્યોગી છે. દેશના કરનો મોટો ભાગ તેમના જેવા ગરીબો ઉપરજ પડે છે. મોટા અમીર ઉમરાઓ અને શ્રીમંતો કરની વાત જાણતાજ નથી, પણ ખેડુતો પોતાની ઉપજના શેંકડે ૨૫ ટકા અને દુકાનદારો તથા કારીગરો ૨૦ ટકા જેટલો કર ભરે છે. સૌથી મોટો ઉદ્યોગ રેશમનો છે.

દેશનું કુલે મેહસુલ ૨૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા જેટલું છે, જેમાંની કેટલીક રકમ તો ખેડુતો પોતાનો પાક સરકારને ભરીને વસુલ કરાવેછે. ઇરાનના દરેક પ્રાંતને માથે તેનો ખર્ચ નાખેલો છે, જે બાદ જતાં ફાજલ રકમ શાહના ખજાના ખાતે ભરાય છે. હાલના શાહના અમલમાંજ આ ઉપજમાં રૂ ૭૦ લાખ જેટલી રકમ વધી છે. અગરજો જુલ્માત અને લાંચ રૂશવત નહિ હોય, ઇનસાફ સુધો હોય, હુંનર ઉદ્યોગ વધારવામાં આવે, અને સુધારા તથા આબાદીના ઘટતા ઇલાજો લેવામાં આવે તો ઇરાન એક બેહસ્તખાનુ બની જાય!

ઇરાનમાં એક બીજો સુધારો રેલવે બાંધવાને લગતો છે, શાહ **નસ્રુ ઉદ્દ દીન** ૧૮૭૩ માં યુરોપને પ્રવાસે પહેલા ગયા તે પછી તેઓએ રોઇટરને તેહરાનનો રેલવે વગેરે બાંધવા અને કીમતી વસ્તુઓની ખાણો ખોદવાના હકો બક્ષવા માંગ્યા હતા. રેલવે લાઇન કેસ્પિયન સમુદ્રને દક્ષિણ કાંઠે રશ્તથી તેહરાન સુધીની બાંધ્યા પછી તેને ઇરાની અખાત સુધી લંબાવવાનો ઇરાદો હતો. રોઇટરના ઇજનેરોએ આ લાઇનના રસ્તાની સર્વે કર્યા પછી રશ્તથી તે બંધાવા માંડી હતી. પણ પછી રશિયન ખટપટ અને કાવાદાવાને લીધે આ લાઇન તેમજ બીજા સુધારાઓનું કામ લગભગ જ્યાંનુંત્યાં પડયું રહ્યું છે.

જે સુધારાઓની ઇરાનને જરૂર છે તેમાં લશ્કરી સુધારો એક છે. ૧૭ મી સદી સુધીમાં ઇરાનમાં જાથુકનાં લશ્કર જેવુંતો કાંઇ હતુંજ નહિ. યુરોપિયનો ઇરાનના સંબંધમાં આવતા ગયા તેમ તેમ ઇરાનમાં લશ્કર રાખવા અને તેને તાલીમ આપવાનું શાહ **અબ્બાસ** અને ત્યાર પછીના પાદશાહોને સુઝ પડયું હતું. પ્રથમ ઇંગ્રેજોએ, અને ત્યારબાદ ફ્રેંચો અને જર્મનોએ, અને હાલ ઇટાલ્યનોએ ઇરાની લશ્કરને લડાઇની કુનેહ શિખવી હતી, અને હજી શિખવે છે.

ઇરાની સિપાહીઓની હાલત ઇરાની ખેડુતો કરતાં પણ બદતર છે. તેઓ ચાલાક, સહનશક્તિવાળા, કદાવર અને વફાદાર છે. ભુખ, થાક અને આબોહવાનાં સંકટો તેઓ વગર ફરિયાદ કરવે ખમે છે. તેઓ ખબરદાર છે, અને કુદ્રતે ગોયા તેમને લશ્કરી નોકરી માટેજ પેદા કીધા હોય તેમ તેઓ અર્ધી નાગી અને ભુખી હાલતમાં માત્ર અર્ધોજ પગાર ઉપર જીંદગી ગુજારે છે. થંડી અને ગર્મી તેઓ જબરી ધીરજ અને હિંમતથી ખમે છે. તોપણ તેમને પાણી પુષ્કળ જોઇયે છે. પાણી વિના તેઓ ટકી શકતા નથી. એ બાપડાઓના પગાર તો વરસોના ચહડી ગયલા રહે છે, અને જે કંઇ મળે તેમાંબી લુછાં સત્તાવાળાઓ પોતાના પાપી હાથ બોળી તેઓને રડાવે છે.

આમ હોવાથી ઇરાની સિપાહીઓને સિપાહીગીરી કરવાનું મન થતું નથી. જ્યારે લશ્કરી નોકરી બજાવવાની નથી હોતી ત્યારે એ બીચા-

---

1 બિન્જટ: Persia—Ancient and Modern, સ૦ ૩૦૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

રાઓ કને ખાતકી, બેગારી, કડિયા વગેરેના સખ્ત મજુરીનાં કામો લેવામાં આવે છે, અને તેપણ મુગે મહોડે ઇરાની સિપાહી બજાવે છે. તે નિમકહલાલ છે, પણ એ સઘળું છતાં કેટલીકવાર તેમને રજા આપવામાં આવે છે, જેથી તેઓ મજુરી કરીને પોતાનું ગુજરાન કરે છે.

ઇરાનની ફોજ આજે ૧૦૦૦૦૦ માણસોની ગણાય છે, પણ ખરી સંખ્યાતો એથી અર્ધીજ છે.

ઇરાનમાં હજીબી કેટલાક જરતોસ્તીઓ બહુ નિર્ધન હાલતમાં વસે છે: તેઓને જો મુંબઇનાં પાર્સીઓએ અત્યાર આગમજનો આશ્રો આપ્યો ન હોત તો આજ કેવારના તેઓ ઇસ્લામી મજહબમાં ગયા હોત. ૧૮૫૫ માં મુંબઇમાં પાર્સીઓ તરફથી "ઇરાન દેશના રેહનારા ગરીબ જરતોસ્તીઓની હાલત સુધારવાનું ફંડ" અને તેનો કારોબાર ચલાવનારી મંડળી સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં તેની તરફથી ૧૮૫૭ થી નામદાર શાહને અનેક અરજીઓ કરવામાં આવી હતી અને ઇરાનમાં વસતા જરતોસ્તીઓ ઉપરનો જજીયા કર તથા તેઓ ઉપર ગુજરતો જુલ્માત ઓછો કરવાની અને તેઓ ઉપર દયા કરવા અને તેમની જોડે ઇનસાફથી વર્તવા માટે અરજ ગુજારવામાં આવી હતી, જેના જવાબો શાહે બહુ મમતાભરેલા આપ્યા હતા. એ નામદારના રૂડા અને દયાળુ અમલને લીધેજ ઇરાનમાં ઉપલી મંડળી તરફથી ગરીબ જરતોસ્તીઓ માટે નિશાળો સ્થાપવામાં આવી છે અને બીજા સુધારાઓ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. જ્યારે શાહ યુરોપને પ્રવાસે નિકળ્યા ત્યારે પણ તે નામદારને મુંબઇની ઉપલી મંડળી તરફથી માનપત્ર એનાયત થયું હતું. તેઓ તરફ આજના પાર્સીઓ બહુ માન અને ચહા ધરાવે છે.

બાબ ૩૮.

ઈસ્લામી ઈરાનનું સાહિત્ય.

૧—"તેહરાન ગેઝેટ"—સાહિત્ય બાબે ઈરાની બેદરકારી—નીઝામ ઉલ મુલ્કે લખેલી તવારીખ—ખલીફ માસુનના વખતનો વિદ્યાભ્યાસ—એક કવિ ખલીફો—અપંગ શાયર રૂદકીનો ઠઠેરો—દકીકી—અવીસેનાની કાબેલિયત—ઝામીના ગ્રંથો—ઉમર ખૈયામના કીમતી પુસ્તકો—મલેકશાહનો જલાલી સને;—શેખ સાઅદીની કહાણી—તેના ગ્રંથો;—જલાલ ઉદ દીન રૂમી;—નાસીર ઉદ દીન ખગોળશાસ્ત્રી અને તેનું કામ—આફતાબની ચાલ મુજબ વરસની ગણત્રીની શરૂઆત;—હાફીઝનો હેવાલ—તેની મધુર ગઝલો;—જામી અને બીજા શાયરો—મીરખુંદ અને તેનો બેટો ખોંદમીર—તેમના ચાદગાર તવારીખના ગ્રંથો—શરીફ ઉદ દીનનું "ઝફરનામુ"—ફેરેશતાની બનાવેલી "તારીખ."

૨—ફીરદૌસી અને શાહનામુ—શાહનામુ બનાવવાની નોશીરવાન અને યઝદેજર્દ શેહેરિયારની કોશેશો—બાસ્તાન નામુ—તેનો ઓમરે કરાવેલો આરબી તરજુમો—હબસી ભાષામાં તેનું ભાષાંતર—ઈરાનમાં તેના તરજુમા માટે નવી ગોઠવણો—દકીકીએ કરેલી શાહનામાની શરૂઆત—માહમુદ ગઝનવી તે બનાવવાનું ઓનસરીને ફરમાવે છે—બાસ્તાનનામાની શોધ—ફિર્દૌસીનો શાહનામુ બનાવવાનો શોક—જમશેદ અને ઝોહાકનું તેણે બેતમાં રચેલું દાસ્તાન—માહમુદ ગઝનવી તરફનું તેને નોત્રું—દરબારી શાયરોની અદેખાઈ—ફિર્દૌસી તેમને માત કરે છે—માહમુદની તેના ઉપર મેહેરબાનગી—ફિર્દૌસીના શત્રુઓના પ્રપંચો—તેના ઉપરનાં ખોટાં તોહમતો—વઝીરની અદેખાઈથી શાયરને મળેલું તુચ્છ ઈનામ—ફિર્દૌસીએ ૬૦૦૦૦ મિસ્કાલ ત્રણ જણને વહેંચી આપ્યા!—શાહની ખફગી—શાયરની રખડપટી—જુદા જુદા હાકમો તરફથી તેને મળેલી બક્ષેશો—શાહનો મોડો પશ્ચાતાપ—શાયરનાં મરણનું નવાઈ જેવું કારણ—તેની બેટી શાહની બક્ષેશ કબૂલ રાખતી નથી—ફિર્દૌસીની સિફતમાં ફાર્સી શાયરોના સખુનો.

ફસલ ૧—શાયરો, તવારીખનવેશો અને સેતારેશનાસો.

આજના ઇરાનીઓની જાતજાતની ખામીઓમાંની એક એ છે કે તેઓ છાપેલાં પુસ્તકો પસંદ કરતા નથી, પણ તેને બદલે ખુશ ખતથી લખેલી કેતાબો કે દસ્તાવેજો તેમને બહુ ભાવે છે—પછી તેમાં અનેક ભૂલો હોયતો શી ચિંતા છે? ૧૮૫૦ નાં સાલથી તેહરાન ખાતે હાલના શાહના હુકમથી એક વર્તમાનપત્ર પ્રગટ થવા માંડ્યું છે, જે "તેહરાન ગેઝેટ" ને નામે ઓળખાય છે. તેમાં હમણા હમણાજ વાંચવા લાયક બાબતો દાખલ થવા માંડી છે. તોપણ તેમાં રાજદ્વારી બાબતો કશી આવતી નથી; માત્ર શાહના યુરોપની મુસાફરીના અહેવાલો કે દેશ પ્રદેશની આગ, અકસ્માત, ચોરી કે ખૂન એવી ત્રાસદાયક હકીકતોથીજ તે મુખ્યકરી ભરાય છે.

અસલી ઇરાનીઓબી સાહિત્યના કાંઇ ઘણા શોકીન હોય એમ જણાતું નથી; પણ તેમનાં પુરાતન જાતજાતનાં દફતરો વખ્તે વખ્ત નાશ પામવાથી તેઓના વિદ્યાહુંનર બાબેના જ્ઞાન વિષે આપણુ અજાણ્યા છિયે. સાસાની જમાનામાં અસલી ઇરાની પાદશાહોની તવારીખ લખવાની તજવીજ થઇ હતી, અને તે ઉપરથી ફાર્સી ભાષામાં એવું એક પુસ્તક બનાવવામાં આવ્યું હતું. એ બાબે અમે આ બાબની બીજી ફસલમાં લગાર વિગતે બોલવા ધારિયે છિયે.

સાસાની અમલ ગયા પછી ખલીફાઓનાં રાજ્યમાં સાહિત્ય કોઇબી રીતે ખીલવા પામ્યું નહિ. પણ નવમી અને દશમી સદીમાં અબ્બાસ વંશના ખલીફાઓનો દોર તુટયો અને પ્રાંતેપ્રાંત નાના હાકમો રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા ત્યારે ઠેકાણે ઠેકાણે સાહિત્યની ખિલવણી થવા માંડી. ખોરાસાનના સુલતાન **અલ્પ અર્સલાનના** વઝીર **નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે** પોતેજ પોતાના જમાનાની એક તવારીખ લખી. એ વિદ્વાન વઝીર વિદ્યાનો શોકીન હતો માટે તેની દરબારમાં વિદ્વાનો વધ્યા. તેણે બગદાદમાં એક પાઠશાળા પણ સ્થાપી હતી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પણ એ વઝીરની આગમજ ઇરાનમાં સાહિત્યનો ફેલાવો ધીરે ધીરે થવા માંડયો હતો. પ્રખ્યાત **હારૂન-અલ-રશીદ**નો બેટો **મામુન** સાહિત્યનો મોટો મુરબી થઇ ગયો છે. તેણે વિદ્યાના કેટલાક યુનાની ગ્રંથોના તરજુમા કરાવ્યા, અને તેમના અભ્યાસને માટે બગદાદમાં પાઠશાળાઓ સ્થાપી. તેના જમાનાના ખગોળ શાસ્ત્રીઓએ દુનિયા ગોળ છે એમ સિદ્ધ કીધું હતું. તેના વખતમાં વળી **અબુ નવાસ** નામે એક કવિ થઇ ગયો હતો. **યુનસ** નામે એક વિદ્વાને ૧૦ મી સદીની આખરીનાં ત્રણ ગ્રહણો પણ વર્ત્યાં હતાં. એજ સદીમાં **રાહ્દી** નામે ખલીફો થઇ ગયો તે તો વાંચનારાઓ ખુશ થાય એવી કવિતા પોતે બનાવી જાણતો હતો.

રૂદકી, દકીકી, અને નીઝામી.

આ સઘળો વખત ઇરાનમાં આરબી ભાષાનોજ દોર હતો. પણ સાસાની વંશના પાદશાહે એ ઇરાનમાં અસલી પાર્સી ભાષાનો આસ્તે આસ્તે પગ પેસાડો કરવા માંડયો. આગળ પહેલવી ભાષામાં સાસાની પાદશાહ **નોશીરવાને બીદપાય** નામના બ્રાહ્મણની બનાવેલી "પંચોપાખ્યાણ"નો તરજુમો કરાવ્યો હતો, તે આરબોના દોર વેળા નાશ પામેલા હોવાથી હવે ફાર્સીમાં એ વાર્તાઓએ દેખાવ દીધો. **ઇસ્માઇલ** સામાનીનો નબીરો વિદ્યાભ્યાસનો બહુ શોકીન હતો. તેના જમાનામાં પ્રખ્યાત **રૂદકી** શાયર થઇ ગયો, જે જન્મથી અપંગ હોવા છતાં સરસ શેઓરો લખી ગયોછે. પાદશાહે તેને ૨૦૦ ગુલામો અને ૪૦૦ ઉંટોનો રેસાલો બક્ષ્યો હતો તથા તેનો મરતબો વધાર્યો હતો. **રૂદકી**ની કવિતાનું દફતર "દીવાન"ને નામે ઓળખાય છે.

નસ્રના નબીરા **મન્સુર**ના વખતમાં અસલી ઇરાની પાદશાહોનાં દાસ્તાનો ચાલુ ઇબારતમાં લખવા અને ભેમાં કરવાની શરૂઆત થઇ, અને પછી **દકીકી** નામના પાર્સી બુન્યાદના શાયરને તે સર્વને બેતબાજીમાં ઉતારવાનો ગઝનીના પાદશાહ **માહમુદે** હુકમ આપ્યો હતો. **દકીકી** એક હજાર બેત પુરી કરે તે આગમજ પોતાના ગોલામના હાથ ઉપર માર્યો ગયો હતો.

ઉપલા પાદશાહના બેટા **અબ્દુલ કાસમ નુહ**ના વખતમાં ઇબ્ન **સીના** નામે એક ધણી થઇ ગયો, જે **અવીસેના**ને નામે જાણીતો છે. તે એક મોટો ઇરાની તબીબ અને ફિલસુફ હતો, અને બોખારાની પડોશમાં જન્મ્યો હતો. તેણે **યુકલિડ**ની ભૂમિતિ અને તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સામાની વંશની આખરી આવી ત્યારે આ ફિલસુફ ઇસ્ફહાન જઇને રહ્યો, જ્યાં તેણે વૈદાં અને ગણિતને લગતા ઘણા ગ્રંથો લખ્યા, જેમાંનો "કાનુન" નામનો ગ્રંથ લાંબો વખત સુધી યુરોપમાં સત્તાધારી પુસ્તક દાખલ ગણાયો હતો.

આ પછી નામીચા શાયર **ફિર્દુસી તુસી**નો જમાનો આવ્યો, જેના સંબંધી તથા તેનાં કદી નહિ મરે એવાં યાદગાર પુસ્તક **"શાહાનામા"** સંબંધી બીજી ફસલમાં અમે લંબાણથી લખ્યું છે.

સલ્જુકી વંશના પાદશાહ **તુઘ્રલ**ના વખતમાં **નીઝામી** નામનો શાયર પ્રખ્યાત થઇ ગયો છે, જેણે પાંચ નામીચાં પુસ્તકો લખ્યાં છે; જેમકે—"મખ્જુન અલ અસ્રાર;" "શીરીન વ ખુસ્રો;" "લઇલા વ મજનુન;" "હફ્ત પએકર;" અને "સેકંદરનામુ". આ સર્વે કેતાબો બેતબાજીમાં છે. પહેલી સુફી પંથ બાબે છે, છેલી મહાત્મા **સેકંદર**નું ચરિત્ર છે; અને વચમાંની ત્રણ વાર્તાઓ છે.

ઑમર ખૈયામ.

૧૧ મી સદીમાં **મલેકશાહ**ના વખતમાં હાકેમ **ઑમર અલ ખૈયામ** નામનો ખગોળશાસ્ત્રી અને શાયર થઇ ગયો હતો. તેણે પોતાનાં જન્મ શેહર નિશાપુરમાંજ પોતાની જીંદગી પસાર કીધી, અને તે દરમયાન તેણે પોતાની જોડે નેમાયલા ૮ ઓલમાઓ સાથ મળીને ઇરાનના તે વખતના મજકુર પાદશાહ **મલેકશાહ**નાં નામથી જાણીતાં પંચાંગને સમાર્યું

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતું. આ પાદશાહે વિદ્યા અને વિદ્વાનોને બહુ આશ્રો આપ્યો અને તેથી તેની દરબારમાં તે જમાનાના પ્રખ્યાત ખગોળવેત્તાઓ ભેગા થયા, જેઓએ પાદશાહના ફરમાવ્યાથી વખ્તની ગણત્રીની એક એવી અચ્છી રીત શોધી કહાડી કે જેની નામીચો તવારીખનવેશ **ગિબન** પણ તારીફ કરી ગયો છે, અને તેને "જુલ્યનના-સને" કરતાં ચહડતો ગણી "ગ્રેગરીના સને"ને મળતો કહ્યો છે. આ નવો સને **મલેકશાહ**ના એક ખેતાબ 'જલાલ ઉદ દીન' ઉપરથી 'જલાલી'ને નામે આજ સુધી ઓળખાય છે. એ સને મુજબ નવું વરસ તા૦ ૧૫ મી માર્ચથી શરૂ થાય છે. **ઓમર ખેયામે** વળી "જીજે મલેકશાહી" નામનાં ખગોળનાં કેટલાંક કોષ્ટકો અથવા કોઠા પણ બનાવ્યા છે, તથા બિજ ગણિત બાબે એક પુસ્તક લખ્યું છે. વળી તે એક અચ્છો શાયર પણ હતો. આવો ગણિત જાણનારો શાયર ઇરાનમાં આ એકજ થઇ ગયો છે.

૧૨ મી સદીની અધવચે **અન્વારી** નામે પાર્સી શાયર થઇ ગયો, જે **ફિર્દુસી**નાંજ વતન **તુસ** શેહરનો રેહેવાસી હતો.

શેખ શાઅદી.

સલ્જુકી વંશની આખરી વેળા ઇરાન જુદા જુદા પ્રાંતોમાં વહેંચાઇ ગયું ત્યારે ફાર્સના હાકમ **અબુબક્ર** ઇબ્ન **સાઅદ** બિન **જંગી**ના વખ્તમાં એક નામીચો કવી શીરાજ-માં વખણાઇ ગયો, અને તે શેખ **સાઅદી** હતો. તેનું નામતો **મુસ્લેહ** ઉદ **દીન** હતું, પણ પોતાના દેશના હાકમનાં નામ ઉપરથી તેણે 'સાઅદી' નામ ધારણ કીધું હતું. ઘણા ખરા ફાર્સી શાયરો આવાં ધારણ કીધેલાં નામ અથવા તખલ્લુસથીજ ઓળખાઈ ગયા છે, અને 'સાઅદી' નામ પણ એજ વર્ગનું છે. બગદાદ ખાતેની **નીજામ** ઉલ **મુલ્કે** સ્થાપેલી પાઠશાળામાં તેણે તાલીમ લીધી, અને પછી **શેખ અબ્દુલ કાદર** ઘીલાની નામના એક સુફી ઉસ્તાદનો ચેલો થયો. પ્રથમ એ પંથ ખરાં અંત:કરણથી કબૂલ નહિ રાખતાં **સાઅદી** પંદર મરતબે મક્કે જઇ હજ કરી આવ્યો, તોપણ પોતાની જેરીમાં તે ખરો સુફી બન્યો અને એક સાધુ જેવી એકાંત જીંદગી ગુજારવા લાગ્યો. તેની મુલાકાતે આવનારા વિદ્વાનો તેને માટે જે ખોરાક લાવતા તેજ તે ખાતો, અને જોકે દુનિયાની માયા તજી બેઠો હતો તોપણ પોતાને મળતાં ભોજનમાંથી તે મુફલેસોનો હિસ્સો પાડતો હતો. **સાઅદી** જબરો રખડેલ મુસાફર હતો. મક્કાની હજને દરમયાન તે યુરોપ, મિસર, અરબસ્તાન અને હિંદુસ્તાન સુધી ફરી વળ્યો હતો. એક વાર તો જેરૂસેલમ તરફ ખ્રિસ્ટી લડવૈયાઓ (ક્રુઝે-ડર્સ) સાથની લડાઇમાં તે કેદ પકડાયો હતો અને ત્રિપોલી ખાતે સખ્ત મજુરી કરવાની તેને ફરજ પડી હતી, જ્યાં હલબ (એલેપ્પો)ના એક સોદાગરે તેને ઓળખીને છોડવ્યો હતો. આના બદલામાં તે બાપડાને આ સોદાગરની એક કલાંટ બેટી સાથ પોતાની મરજી વિરૂધ શાદી કરવાની ફરજ પડી હતી. પોતાની જીંદગીનાં છેલ્લાં ૩૦ વરસો તેણે શીરાજ ખાતેજ ગુજાર્યાં, જે સાહિત્યની બાબતમાં ઇરાનનું એથન્સ ગણાય છે. એ શેહેર સાસાની પાદ-શાહાત પછી, યાને ૬૯૬ માં વસાયું હતું. **સાઅદી**નાં લખાણોમાં સર્વથી સરસ "ગુલ-સ્તાન" અને "બુસ્તાન" નામના કાવ્ય ગ્રંથો વખણાય છે. પહેલો ગ્રંથ તો આજેબી ઇરાનમાં બહુ લોકપ્રિય છે. હિંદુસ્તાની ભાષામાં "રેખ્તા" નામની કવિતા બનાવનાર પહેલો ફાર્સી શાયર **સાઅદી** હતો. તે કોઇ પણ ધર્મ પાળનારને પોતાના ભાઇબંધ ગણી તેની જોડે ભલાઇથી વર્તતો હતો. **જંગીજખાન**ના ભાઇ **હુલાકુ-ખાન**ના ઇરાન ઉપરના અમલ વેળા તે હાકમે **સાઅદીને** ૫૦૦૦૦ દીનાર બક્ષીશ આપ્યા હતા, જે પોતે નહિ રાખતાં શીરાજની પડોશ-માં મુસાફરખાનું બાંધવામાં તેણે આપી દીધા હતા. આવો ભલો, ખબરદાર, નામીચો શાયર પાકી જેફ ઉમરે મરણ પામ્યો હતો, જેની શીરાજખાતેની કબરની પાછળથી નામીચા પાદશાહ **કરીમખાન જંદે** મરામત કરાવી હતી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જલાલ ઉદ દીન રૂમી શેખ **સાઅદી**નાજ જમાનાનો શાયર હતો. તે બલ્ખનો વતની હતો, અને તેણે આખી જીંદગી એક સુફી ફિલસુફ દાખલ ગુજારી હતી. એ પંથના સંબંધમાં તેણે "મસ્નવી" નામની લખેલી એક લાંબી કવિતા વખણાય છે.

ખગોળશાસ્ત્રી નાસીર ઉદ દીન.

ઉપર આપણે **હુલાકુખાન** વિષે બોલ્યા છિયે. પ્રખ્યાત **જંગીઝખાન**નો આ ભાઇ વિદ્યાનો મોટો સેવક હતો. તેનો મિત્ર અને સલાહકાર **નાસીર** ઉદ **દીન** એક ખગોળ શાસ્ત્રી હતો, જેને થકી તેણે ડુંગર તોડાવી પાડીને એક વેઢશાળા બાંધી આપી હતી. અહીં આકાશી ગોળાઓની આકૃતિઓ, રાશિમંડળ, ગ્રહોની ચાલ, તેમનાં જોડાણ, તેમના વિયોગ વગેરેની માહિતી આપનારી સઘળી સામગ્રી મોજુદ હતી. વેઢશાળાના ગુંબજને માથે રાખેલાં એક બકોરાંમાંથી આફતાબની રોશની અંદર આવતી અને તે ઉપરથી સૂર્યના આકાશમાં ઉંચે ચહડવા અને નીચે ઉતરવા અથવા પોતાના પ્રકાશની દિશા બદલવાનું માપ અને મિજાન માલુમ પડતું હતું. વળી ત્યાં આપણી પૃથ્વીનો એક નક્શો પણ હતો, જેમાં દેશદેશની આબોહવા, વગેરે બતાવેલું હતું. **નાસીર ઉદ દીને** વખ્તની ગણત્રી બાબે નવા કોઠા બનાવ્યા હતા, જેથી આગળા કોઠાઓની કેટલીક ભૂલો સુધારવામાં આવી હતી. **હુલાકુખાન**ની દરબારમાં ફિલસુફો, શાયરો અને ખગોળ શાસ્ત્રીઓની બેઠક હતી.

ગાજાનખાન નામે **જંગીઝ**ના એક નબીરાના અમલ (૧૨૯૪—૧૩૦૩)માં **ફઝલ અલ્લાહ** નામે એક ઇરાનીએ મોગલોનો ઇતિહાસ લખ્યો હતો, જે પાછળથી ઘણો ઉપયોગી થઇ પડયો હતો. એજ પાદશાહના વખ્તથી મજકુર ખગોળ શાસ્ત્રી **નાસીર ઉદ દીને** બનાવેલા કોઠા—જે 'ઇલખાની'ને નામે ઓળખાતા હતા તે—માં આપેલી વખ્તની ગણત્રી મુજબ વરસ ગણાવા લાગ્યું હતું. એટલેજે આરબોની અસલી ગણત્રી મુજબ ચંદ્રની ચાલ મુજબનું વરસ ગણાતું હતું તેને બદલે પાદશાહ **ગાજાને** આફતાબની ચાલ મુજબ વરસ ગણવાનું દાખલ કીધું હતું. આથી ઇરાનમાં આ નવો સને ચાલુ થયો હતો.

હાફેઝ.

હવે ઇરાનમાં એક બીજો મોટો શાયર પેદા થયો. **તીમુર** એ દેશ ઉપર ચહડાઇ લાવે તે આગમજ ફાર્સમાં મુજફ્ફર વંશના પાદશાહો રાજ્ય કરતા હતા. તેઓનો અમલ શાયર **હાફેઝ**ના પેદા થવાથી વખણાઇ ગયો છે. આ નામીચો કવિ પણ શીરાઝનોજ વતની હતો. જવાનીમાં તે બહુ મોજી હતો, અને **શાખે નબાત** નામે એક નાજનીન ઉપર ફિદા હતો. એજ બાનુ ઉપર મુજફ્ફર ખાનદાનનો એક શાહજાદો પણ મોહિત હતો. પણ તેણીએ એક શાહજાદાને બદલે એક શાયરને આ કારણસર પસંદ કીધો:—શીરાજની પડોશમાં પીરે સબ્જ નામે એક જગા હતી, જેને માટે એમ મનાતું હતું કે ત્યાં જો એક જવાન ચાલીશ રાત વગર ખાબ લેવે ગુજારે તો તે ખચીત એક મોટો શાયર થાય. **હાફેઝે** આ કામ માથે લીધું, અને ચાલીશ રાત પુરી કરીને પોતાની માશુકને મળવા ગયો, જેણીએ તેને કબૂલ રાખ્યો. **હાફેઝ** ખરેખર એક મોટો શાયર થઇ ગયો છે, અને જોકે તેનાં લખાણો તેનાજ વતની પ્રખ્યાત **સાઅદી** જેટલાં વિસ્તારમાં નથી, તોપણ **હાફેઝ**ની શાયરીની "દીવાન" આજે પણ બહુ વખણાય છે. **હાફેઝ** સિયાહ અને **સાઅદી** સુન્ની પંથના હતા, તોપણ બંને વળી સુફી હતા. 'હાફેઝ' એ માત્ર તખલ્લુસ છે, કેમકે શાયરનું ખરૂં નામ તો **શમ્સ ઉદ દીન મોહમદ** હતું. ૧૪ મી સદીની શરૂઆતમાં તે જન્મ્યો હતો. **સાઅદી**ના જેવો તે કાંઇ મુસાફરીનો શોકીન ન હતો તે તો પોતાનાં શેહરમાંથી બહાર નિકળવાને પણ નાખુશ હતો. બગદાદવાળા સુલતાન **અહમદે** તેની

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

શાયરીની ખુબીઓ સાંભળીને તેને પોતાની દરબારનું નોત્રું દીધું, પણ **હાફેજે** તે સાફ ના પાડયું. એજ મુજબ હિંદુસ્તાનમાં દખણના મુસલમાન પાદશાહ **માહમુદશાહ** બેહમનીએ પણ **હાફેજને** મોટાં માનપાન સાથ પોતાની દરબારનું નોત્રું દીધું હતું. કહે છે કે **હાફેજે** આ ઇજન કબૂલ રાખ્યું, અને શીરાજથી લાર જઇ ત્યાંથી ઓરમજને બંદરે પાદશાહે મોકલાવેલાં બારકસ ઉપર સવાર થયો, પણ દરિયો લાગવાથી કંટાળીને પોતાને વતન પાછો ફર્યો હતો. **હાફેજ**નાં કાવ્યોનો મોટો ભાગ ગજલો છે, જે સઘળી તેનાં મરણ પછીજ ભેગી કરવામાં આવી હતી. શરાબ, ગુલાબ, બુલબુલ, ગાયન, મોહબત—એ સર્વ **હાફેજ**ની મધુર ગજલોનો ભાવાર્થ છે. કેટલાકો તેમાં દેખાડેલા એશ્કને હકીકી યાને ખુદાઇ મોહબત ગણે છે; બીજાઓ તેને એશ્કે મિજાજીનું નામ આપી શાયરને ઇંગ્રેજ કવિ **બૈરન** જેવો છંદબાજ માને છે. તોપણ ઇરાનમાં એક સાધુ કે તકસીરવાર **હાફેજ**નાં લખાણ ઉપર એકસરખો ફિદા છે. આ કવિ ૧૩૮૯ માં મરણ પામ્યો, જે વેળા તેને મજહબ ઉપર એતેકાદ રાખનારો નહિ ગણીને કેટલાક ધર્મગુરૂઓએ તેની લાશને શરેસ્તા મુજબની ક્રિયાથી ભૂમિદા કરવાની ના પાડી. પણ ઇરાનીઓ દરેક મુશ્કેલી વેળા ફાલ જુએ છે, અને **હાફેજ**ની "દિવાન" માંથી પણ એવી ફાલ જોવામાં આવે છે, જે અખ્તરો અનેકવાર અજમાવી જોતાં તેમાંથી એવીજ શેએરો નિકળી કે જેની મતલબ ઉપરથી મુલ્લાંઓની ખાતરી થઇ કે તેઓ ધારતા હતા તેવો **હાફેજ** બેદીન ન હતો. ભલા પાદશાહ **કરીમખાને** પાછળથી **હાફેજ**ની કબરની પણ અછી મરામત કરાવીને તે ઉપર તેની બે ગજલો કોરાવી હતી, તથા જીયારતે આવનારાંઓને ફાલ જોવા માટે તેની "દીવાન" ની એક કીમતી નકલ ત્યાં મૂકી હતી. **હાફેજ**ની ગજલો ૬૦૦ થી વધારે છે. જેરીમાં તેણે પોતાનું તમામ લક્ષ સુફી પંથ ઉપરજ અર્પણ કીધું હતું. ૧૩૮૭ માં જયારે **તીમુરલંગે** ફાર્સ તાબે કર્યું ત્યારે એ પાદશાહે આ શાયરને બોલાવી શાબાશી આપી હતી.

જામી નામનો શાયર **હાફેજ**નાજ જમાનામાં, પણ લગાર તેની પાછળ, થઇ ગયો, જેને ખુરાસાનના પાદશાહ **હુસેન મિર્જાં**નો આશ્રો હતો. તેનાં કાવ્યોમાં "યુસુફ અને જલીખાનો કિસ્સો" બહુ વખાણાય છે. એજ વેળા તેનો ભત્રિજો **હાતીફી** હેરાતની દરબારમાં વખણાયો હતો. **મરવરીદી** નામે એક બીજો લખનાર ૧૬ મી સદીની અધવચે થઇ. ગયો તેણે શાહ **ઇસ્માઇલ**ની જીંદગીનો અહેવાલ, તેમજ ગજલો લખી છે. એ પછી ઇરાનમાં ચાલુ થયલા તુર્કી અમલ વેળા કેટલાક તુર્કી ભાષાના શાયરો થઇ ગયા, જેઓમાં **અલી શીરબેગ** વખણાય છે. તે વળી વિદ્યાના ગ્રંથો પણ લખી ગયો છે. તેણે એક "પત્રપોથી" બનાવી હતી, તેમજ કાવ્ય કેમ બનાવવાં તેની "બેતરીતી" પણ લખી હતી. જેમ તે તેમજ સૈયદ **ઉગલાકચી** નામે એક ખગોળ શાસ્ત્રી **તીમુર**ના વંશવાળા સુલતાન **હુસેન મિર્જાં**ની દરબારમાં માનપાન પામ્યા હતા. આ શાસ્ત્રી અસ્ત્રલાબ નામે યંત્રની ખુબી જાણતો હતો. **જામી** પણ એજ દરબારમાં વખણાયો, જેની જીંદગીનો હેવાલ તેના એક જોડિયા કવિ અને મિત્ર **અબ્દુલ ગફૂરે** લખ્યો હતો.

એજ જમાનાંમાં કેટલાક નામીચા ચિતારા અને ગવૈયાઓ પણ થઇ ગયા હતા.

મીરખુંદ અને ખોંદમીર.

પણ હેરાતની દરબારમાં આ વેળા શાયરો ઉપરાંત બે નામીચા તવારીખનવેશો પણ વખણાઇ ગયા છે, જેમની ખુબી આજ સુધી યાદગાર રહી છે. તેઓ "**મીરખુંદ**" ના તખલ્લુસવાળો **મોહમદ** બિન **ખાવંદશાહ** બિન **માહમુદ** (૧૪૩૨–૧૪૯૮) અને તેનો બેટો **ખાવંદ-મીર** અથવા **ખોંદમીર** છે. **મીરખુંદ**નું ઇતિહાસનું મોટું દફતર "રોજત અસ સફા" નાં નામથી ઓળખાય છે, જે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉપરથી તેના મજકુર બેટાએ "ખુલાસત અલ અખબાર" નામનું સંક્ષેપ પુંસ્તક લખ્યું છે. વળી તેણે "હબીબ ઉસ સિયર" નામનું નવું તવારીખનું દફતર પણ લખ્યું છે. **મીરખુંદ**ને પ્રથમ નસીબે યારી દીધી નહિ, પણ પાછળથી મજકુર **અલીશીર બેગ** શાયરે તેનો દરબારમાં પગપેસાડો કરી અપાવ્યો અને પોતે જાતે તેને ઘણી મદદ આપી હતી. **અલીશીર** પાછળથી પાદશાહનો વજીર થવા પામ્યો હતો, જેની તવારીખનવેશને બે પાનાં ભરીને તારીફ કરવી પડી છે! **મીરખુંદ** શરીરે દુખી માણુસ હતો, જેથી બીછાનાં ઉપર જમણી બાજુએજ પડીને તણે પોતાનો મોટો યાદગાર ગ્રંથ લખ્યો હતો.

૧૫ મી સદીમાં એક બીજો તવારીખનવેશ મુલ્લા **શરીફ ઉદ દીન અલી** નામનો યજદનો રહેવાસી થઇ ગયો, જેણે **તીમુર**ના નબીરા **ઇભરાહીમ મિર્જા**ની ફરમાશથી તેના આ પ્રસિદ્ધ બપાવાની જીંદગીનો અહેવાલ લખ્યો હતો, જે "જફરનામું" એ નામે ઓળખાય છે.

૧૬ મી સદી નામીચા શાયરો કે તવારીખનવેશો યા બીજા વિદ્વાનો વિના ખાલી ગઇ છે એ અજાયબ જેવું છે, કેમકે માત્ર "**ફરીશ્તા**"ના તખલ્લુસવાળા એક તવારીખનવેશ સિવાય બીજા કોઇનું નામ એ સદીમાં વખાણાયલું જણાતું નથી. **ફરીશ્તા** માત્ર તોખમે ઇરાની હતો, બાકી તે લખનારો તો ઇરાનનો નહિ પણ હિંદુસ્તાનનો હતો. તેનું ખરૂં નામ તો **મોહમદ કાસમ હિંદુશાહ** હતું,[1] અને તેણે બનાવેલો ઇતિહાસ "તારીખ" નાં નામથી પ્રખ્યાત છે, જે ઉપર ઘણો ભરૂસો બાંધવામાં આવે છે.

ત્યારબાદ આજ સુધીની ત્રણ સદીઓ તો સાહિત્યની બાબતમાં ઇરાનમાં કેવળ ખાલી ગયલી જણાય છે.

ફસલ ૨—શાહનામુ અને ફિર્દુસી.

ઇરાની સાહિત્યમાં જો કોઇબી બે નામો અકેકે સાથ કદી નહિ છુટાં પડે એવાં જોડાયલાં હોય તો તે **ફિર્દુસી** અને તેનું **શાહનામુ** છે. આપણ પાર્સીઓને માટે જો કોઇબી ઇરાની લખનારે કાંઇબી કીધું હોયતો તે **ફિર્દુસી** છે, જેણે બનાવેલાં **શાહનામાથી** છેક પેશદાદથી સાસાની સુધીની આપણી અસલી શાહાનશાહતોનો ઇતિહાસ આજ સુધી જળવાઇ રહ્યો છે.

ફિર્દુસી (૯૪૦–૧૦૨૧) **શાહનામુ** બનાવે તે આગમજ તે તૈયાર કરવામાટે અનેક તજવીજો લાંબા વખ્તથી થતી આવી હતી. એવું જણાયછે કે સાસાની વંશના આદેલ પાદશાહ **નોશીરવાન**ના જમાનાથી ઇરાનના અસલી પાદશાહોની તવારીખ માટેની તજસુસ થતી આવીછે. આ નામચીન પાદશાહની ખાહેશ ઉપરથી ઇરાનના સઘળા મુલુકો ખાતેથી શોધ કરાવીને તેણે અસલી પાદશાહોના અહેવાલના છુટા છુટા કકડા ભેગા કરવામાં આવ્યા, અને તેમને તે નામદારે પોતાનાં પાદશાહી કેતાબખાનામાં જાળવી રાખ્યા. **નોશીરવાને** આ સર્વ ઉપરથી સિલસિલાબંધ એક દફતર બનાવવાનું જે કામ રહેવા દીધું હતું તે આપણા છેલ્લા પાદશાહ **યજદેજર્દે** બજાવ્યું. તેણે મદાઇન પાયતખ્તના અકાબરોના વડા **દાનેશ્વરે દેહકાન**ની મારફતે સઘળા આગળા પાદશાહોની તફસીલ અનુક્રમે ગોઠવાવી, અને એ રીતે પેશદાદ વંશના **ગૈયોમર્દ**થી સાસાની **ખુસરો પર્વીજ** સુધીની તવારીખ (અલબત હખામની પાદશાહાતની તવારીખ બાદ કરતાં) તૈયાર થઇ, અને **નોશીરવાન**વાળાં લખાણોમાં જે કેટલીક બાબતો અધુરી રહેલી હતી તે નવેસરથી પરપૂછ કરી તથા શોધ ખોળ ચલાવીને સંપૂર્ણ કીધી.

આ સર્વે તવારીખનું લખાણુ સાસાંની પાદશાહોની જબાન જે પહેલવીને નામે ઓળખાતી હતી તેમાં થયલું હતું, અને એ પુસ્તક આજસુધી "બાસ્તાનનામુ" એ નામથી ઓળખાતું આવ્યું છે.

---

[1] આ તવારીખ નવેશના અહવાલ બાબે જુઓ પખવાડે, બાબ ૪૨.

આ બાસ્તાન નામુ જ્યારે આરબોએ ઇરાન જીત્યું અને પાદશાહી ખજાનો લૂટયો ત્યારે પાદશાહનાં દફતરખાનામાંથી **સાઅદ ઇબ્ન અબુ વક્કાસ** નામના સરદારના હાથમાં આવ્યું, જેણે તે વખ્તના ખલીફ **ઑમર** ઉપર તે મોકલી આપ્યું. **ઑમરે** પોતાના ખાસ તરજુમો કરનારા મુનશીઓ મારફતે આ પુસ્તકનો ભાવાર્થ જાણી લીધો, અને પેશદાદી પાદશાહોના અદલ ઇનસાફ અને બીજી બાબતો તેને બહુ પસંદ આવી, જે ઉપરથી તેણે આ નામાંનો પોતાની આરબી ભાષામાં તરજુમો કરાવ્યો.

પાછળથી જ્યારે ઇરાનમાંથી મળેલા ખજાનાની લૂટ આરબ સરદારોએ વહેંચી લીધી ત્યારે "બાસ્તાનનામુ" હબસ યાને એબિસિન્યાનાં લશ્કરને ભાગે આવ્યું, જે પણ આરબોની મદદમાં ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયલું જણાય છે. હબસી લશ્કરીઓએ એ કેતાબ એક નવાઇ જેવી ભેટ દાખલ પોતાના પાદશાહ આગળ રજુ કીધી, જેણે તેનો પોતાની જબાનમાં તરજુમો કરવ્યો. એ રીતે આ પેહલવી પુસ્તક અરબસ્તાન અને આફ્રિકામાં મશહુર થયું અને ઇરાનના અસલી પાદશાહોની કીર્ત્તિ ખુદ ઇરાનને બદલે આ દૂરના પણ એક વાર તેને તાબેના મુલુકોમાં પ્રસરી. આરબો અને હબસીઓમાંબી પેહલવી ભાષા તે જમાનામાં જાણીતી હોવી જોઇયે, એમ તેના આ તરજુમાઓ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. વળી હિંદુસ્તાન ખાતે પણ આ પુસ્તક ફેલાયલું જણાય છે.

ઇરાનમાંથી ખલીફાઓનું રાજ્ય ગયા પછી સફફારી વંશના પહેલા પાદશાહ **યાકુબ** બિન **લૈસ**ને બાસ્તાનનામાની ખૂબીઓની વાતો જાહેર થવાથી તેણે પોતાના વજીર **અબુ મન્સુર અબ્દુલ રજાક** મારફતે એ પુસ્તકનો પાર્સી ભાષામાં તરજુમો કરાવ્યો, એટલુંજ નહિ પણ ઉપલાં નામાંમાંતો **ખુસરો પર્વીજ** સુધીનીજ હકીકતો હતી, માટે **યજદેજર્દ**ની પાદશાહીની આખરી સુધીનું બયાન તેમાં નવું દાખલ કરાવ્યું. આ રીતે ઇરાનની અસલી તવારીખ ઇરાનમાં પહેલીવાર ફાહેશ થઇ, જે માટેનું માન મજકુર સફફારી પાદશાહ **યાકુબ** બિન **લૈસ**ને ઘટે છે. ઉપલા વજીરે પોતે આ તરજુબો કીધો ન હતો. તેણે એ કામ **સુદ** બિન **મન્સુર અલ મઅબરાને** સોંપ્યું, જેણે પોતાની મદદમાં ચાર ધણીઓને લીધા, જેઓમાંનો પહેલો હરી શેહરનો **તાજ** ઇબ્ન **ખોરાસાની**, બીજો સીસ્તાનનો **યજદાનદાદ શાપુર**, ત્રીજો નિશાપુરનો **માહુએ** બિન **ખોરશીદ**, અને ચોથો તુસનો **સુલેમાન** ઇબ્ન **નુરીન** હતો. આ સઘળા ધણીઓ પેહલવી ભાષાથી માહિતગાર હોવા જોઇયે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓને અસલી ઇરાની ઇતિહાસનો શોક હોવો જોઇયે. આવો શોક તેઓ જો જાતે પાર્સી બુન્યાદના હોય તો વધારે હોય; અને અમને લાગે છે કે તેમનાં મજકુર નામોમાંનાં બે જ્યારે શુદ્ધ પાર્સી ત્યારે બે લગાર ફેરવાયલાં આરબ નામો છે, માટે તેઓ બહારથી ઇસ્લામી પણ અંદરખાનેથી જરતોસ્તી એતેકાદ ધરાવનારા ધણીઓ હોય તો નવાઇ નથી.

ગમે તેમ હોય, પણ આ ધણીઓએ બાસ્તાન નામું પાર્સી જબાનમાં જાળવી રાખ્યું. એ પછી જ્યારે ઇરાનમાં સામાની વંશના પાદશાહોનો અમલ ચાલ્યો, અને જ્યારે એ સરજમીનમાંથી તમામ આરબ દોર નાબૂદ થઇ ઇરાની હકુમત ચાલુ થઇ અને આરબીને બદલે પાર્સી ભાષાનો નવેસરથી ડંકો વાગવા માંડયો ત્યારે **દકીકી** નામના એક અંદરખાનેથી ચુસ્ત જરતોસ્તી શાયર પાસે બાસ્તાન નામાના ઉપલા ફાર્સી તરજુમા ઉપરથી બેતબાજીમાં દફતર બનાવવાનું કામ માથે લેવાડવામાં આવ્યું. પણ આ શાયર, જેનાં જન્મ શેહર બાબે પણ મતફેર છે, તેણે એકાદ બે હજાર બેતો રચ્યા પછી એક ગુલામના હાથ ઉપર તેનું ખૂન થવાથી બેતમાં નવું પુસ્તક બનતું રહી ગયું.

એ પછી સામાની વંશની પાદશાહી સુલતાન **મોહમદ સબકતગીન**ના હાથમાં આવી, જેણે આગળા પાદશાહો કરતાં વધારે મોટો ખર્ચ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કરીને "તારીખે મલુકે અજમ" (ઇરાનના પાદશાહોની તવારીખ) નાં નામથી ફાર્સીમાં ઓળખાતાં બાસ્તાન નામાનો બેતમાં તરજુમો કરાવવાનું માથે લીધું, પણ તે તેને બદલે તેના બેટા **માહમુદ** ગજનવીએ બજાવ્યું.

પોતાના બાપની પેઠેજ **માહમુદ** અસલી ઇરાની પાદશાહોની રાહરસમ અને લડાઇ અને દાનાઇની વાતો જાણવાને ઘણો ખાહેશમંદ હતો. તે વિદ્યા અને વિદ્વાનોનો ગોયા પોતાના જમાનાને છાજતી રીતે મુરબી હતો. તેની દરબારમાં શાયરો વગેરેને આશ્રો મળતો હતો. **માહમુદે** આ શાયરોને બાસ્તાન નામામાંની એકેકી બાબત વહેંચી આપી તેને બેતબાજીમાં ઉતારવા ફરમાવ્યું, અને કહ્યું કે જે શાયરનાં બેતો પસંદ પડશે તેને આખાં પુસ્તકનો બેતમાં તરંજુમો કરવાનું કામ મળશે. આ વેળા તેની દરબારમાં નીચલા સાત શાયરો મૂખ્ય હતાઃ—

૧–ઑન્સરી, ૨–ફરરૂખી, ૩–અસ્જુદી, ૪–જીની ૫–મુનજન, ૬–ખુરરમી ૭–તરમદી.

ઠરાવેલે દિને સઘળા શાયરો પોતપોતાનાં બેતો પાદશાહ આગળ લઇ ગયા, જે ભર દરબારમાં વંચાવી જોતાં **માહમુદ** તેમજ સર્વને **ઑન્સરી**નાં બેતો સર્વથી સરસ લાગ્યાં, અને તેથી પાદશાહે "તારીખે મલુકે અજમ" ઉપરથી ઇરાની પાદશાહોનાં બયાનમાં એક "શાહનામુ" બનાવવાનું કામ **ઑન્સરીને** સોંપ્યું, અને તે માટે આગમજથીજ તેના ઉપર બહુ નવાજેશ કીધી. પણ શાહનામુ બનાવવાનું એ શાયરનાં કિસ્મતમાં ન હતું. તેનાં નસીબમાં શાહની બક્ષેશોજ હાંસલ કરવાનું હતું. બીજા હાથ ઉપર જેના નસીબામાં શાહનામુ બનાવવાનું હતું તેનાં કિસ્મતમાં **માહમુદ**ની મેહરબાનગીઓને બદલે મુશ્કેલીઓ હાંસલ કરવાનું હતું!

ઑન્સરીને શાહનામુ બનાવવાનું ફરમાન મળવા છતાં બાસ્તાન નામાની અસલ કેતાબ તેની કને ન હતી. તે **માહમુદ**નાં દફતરખાનામાં પણ ન હતી. તે વખતે તો તેઓ કને માત્ર કકડા બુકલા જેવાં છુટાં છવાયાં લખાણો હતાં. પણ કહે છે કે **નોશીરવાન** આદેલની ઓલાદના **ખુર ફીરોજ** નામે એક પાર્સીના ખાનદાની પણ વાખાના મારેલા મુફલેસ ધણી તરફથી **માહમુદ**ને આ અસલ પુસ્તક મળ્યું હતું. એ શખ્સ ગજની ગયો હતો, અને પાદશાહને પોતાનો અહેવાલ કહી તથા ઉપલી કેતાબ રજુ કરી, તેની મેહરબાનગી મેળવી હતી.

વળી એવીબી વાતો જાહેર છે કે **શાપુર** "જુલ્કતાફ" પાદશાહની ઓલાદના **આજરબુર્જીન** નામે કેર્માનના એક રહેવાસી કનેથી, તેમજ મર્વના રહેવાસી **ગોર્દ આજાદ** નામે ધણી કનેથી **માહમુદ**ને અસલી પાદશાહો તેમજ જેહાં પેહલવાન **રૂસ્તમ** અને તેના વડવાઓનાં મહાભારત કામોની હકીકતો મળી હતી. આથી આગળ મળી ચૂકેલાં અને આ નવાં મળેલાં સર્વ લખાણોને ભેગાં કરીને તે ઉપરથી શાહનામાની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવેલી છે.

હવે એ મહાભારત કેતાબ બનાવનાર બાબે થોડુંક બયાન કરવાની જરૂર છે, કેમકે આપણી આ તવારીખના અનેક ભાગો શાહનામાનેજ આધારે લખાયા છે. આપણે શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ **ફિર્દુસી**નું નામ શાહનામા સાથ સદાનું જોડાયલું છે. તેનું અસલ નામ **અબુ કાસમ** હતું, અને તે તુસ શેહરનો રહેવાસી હતો. "ફિર્દુસી" તો માત્ર તેનો તખલ્લુસ છે. તેનો બાપ તુસના હાકમનો બાગબાન હતો. **ફિર્દુસી**એ પોતાના જમાના મુજબ ઠીક અભ્યાસ કીધો હતો અને મોજમજાહમાં વખ્ત નહિ ગુમાવતાં તેણે સાહિત્યમાંજ પોતાનાં વરસો ગુજાર્યાં હતાં.

તેની કને પુરાણાં બાસ્તાન નામાની એક નકલ હતી, જેને આખી બેતમાં ઉતારવાની તેની નાનપણથીજ ઘણી ખાહેશ હતી. અકસર કરીને **દકીકી** શાયરનું અકાળ મરણ નિપજ્યા પછી **ફિર્દુસી**ને તેનું અધુરૂં રહેલું કામ શરૂઆતથી આરંભવાનું મન થયું. પણ એ કામ મહાભારત હતું. તે માટે તો કોઇ બખ્તેબુલંદ પાદશાહ યા અમીરનો આશ્રો જોઇયે. પોતે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તો મુફ્લેસ; માટે આ કામ માથે ઉઠાવી બજા લાવે તો પછી તેનું ઇનામ કોણ આપે, અને તે પુરૂં થવા સુધી ગુજરાન કેમ ચાલે?

તોપણ ઉલટ અજબ ચીજ છે. તે દોલતની વાટ જોતી નથી. **મહમદ લશ્કરી** નામે એક દોસ્તે આપેલી મદદ અને શેખ **મહમદ માઅસુફ** નામે ઓલિયાના આશીર્વાદથી દોલતમંદ બનીને **ફિર્દુસીએ જમશેદ** અને **જોહાક**ની દાસ્તાન બેતબાજીમાં ઉતારી, જે તેનાં મિત્રમંડળને બહુ પસંદ આવી. તુસના હાકમ **અબુ મન્સુર**ને પણ આ બેતો ઘણી ભાવી. હવે આપણા જવાન શાયરની ઉલટનું પુછવુંજ શું? તેણે પોતાનું કામ ધીરે ધીરે તોપણ ખંતથી આગળ ચાલુ રાખ્યું. તેનાં નામ અને કામની હવે ગજની ખાતે પણ ખબર પડી, જે તુસ શેહરથી થોડાજ મૈલ દૂર છે. શાહ **માહમુદે** તુસના નવા હાકમ **અર્સલાનખાન** (કેમકે **અબુ મન્સુર** મરણ પામ્યો હતો) ઉપર એક પત્ર લખી **ફિર્દુસી**ને પોતાની દરબારમાં મોકલી આપવાની તાકીદ ફરમાવી. આપણો શાયર ખુશદિલ થઇ પોતાને વતનથી નિકળ્યો, પણ પાયતખ્ત ગજની ખાતે જઇ પુગે તે આગમજ હેરાતમાં તેને **માહમુદ**ના એક કારભારી **બદ્દિ ઉદ દીન** તરફથી પત્ર મળ્યો કે તેણે જો પાદશાહની ખફ્ગી ખેંચી લેવી હોય તોજ તેની દરબારમાં હાજર થવાની હિમત કરવી. **ફિર્દુસી** ગભરાયો, પણ તેને તરત માલુમ પડયું કે આ તો તેને પોતાનો હરીફ સમજીને અર્ધે રસ્તેથીજ પાછો કહાડવા માટે **માહમુદ**ના મુખ્ય શાયરોએ પ્રપંચ રચ્યો હતો.

એક દિને **ઑન્સરી, ફરરૂખી** અને **અસ્જુદી** બાગમાં ફરતા હતા એટલામાં **ફિર્દુસી** પણ ગજનીના તેજ બાગમાં જઇ પહોંચ્યો. પેલા શાયરોએ તેને પોતાની આગળથી ખેરવવા માટે તેની જોડે એવી શરત કીધી કે "અમો ત્રણુડે જણ એક એક મિસરો બોલિયે તેમાં તારે ચોથો મિસરો બોલી કાફિયો પૂરી આપવો. જો આમ તું કરે તો તને અમારો દોસ્ત ગણિયે, અગર નહિ તો તું અમારો દાસ થાય." **ફિર્દુસી** ઉલટમંદ હતો. તે કબૂલ થયો. પેલા શાયરો પ્રપંચી હતા, તેઓએ ફાર્સી ભાષામાં "શન" પ્રત્યયથી આખર થતા ત્રણ શબ્દો શોધી કહાડયા, અને તે શબ્દો પોતપોતાના મિસરાની આખરે આવે એવાં બેત જોડી બોલ્યા. હવે એજ પ્રત્યયથી આખર થાય એવો એ ભાષામાં ચોથો શબ્દ નથી એમ કહે છે, માટે એવા ખયાલથી શાયરો સમજ્યા કે **ફિર્દુસી** તેમનો બરાબરિયો નહિ પણ ગુલામ થવાનો. હવે ગોઠવણ મુજબ તેઓ આ પ્રમાણે એક માશુકની તારીફમાં પોતપોતાની બેત બોલ્યાઃ—

ઑન્સરી—

ચું આરજે તો માહ નબાશદ રોશન,

ફરરૂખી—

માનંદે રોખત ગુલ નબુઅદ દર ગુલ્શન;

અસ્જુદી—

મેજ઼ગાનત ગુજર કુનદ હમી અજ જવોશન,

આ મુજબ ત્રણુડે કવિઓ પોતપોતાની બેતો બોલી એકબીજાને આંખો મારી હસતે મુખડે પણ કંઇક તિરસ્કારથી **ફિર્દુસી** તરફ જોતા બેઠા. તેઓનાં મનમાં એવીજ ખાતરી કે હવે "શન" પ્રત્યયવાળો શબ્દજ એ કયાંથી લાવનાર છે કે ચોથો મિસરો બોલે? એ તો હવે આપણો દોસ્ત નહિ પણ દાસ થઇ ચૂકયો!" પણ આ મિઠો વિચાર તેમનાં અદેખાં દિલને તૃપ્ત કરે તે આગમજ તો આપણા શાયરે એકદમ પોતાનો મિસરો કહી દીધો, અને તેમને ગોયા તેમની નીચ મતલબમાં તત્કાળ જમીનદોસ્ત કીધા. **અસ્જુદી** પોતાની બેત બોલી રહ્યો કે તરત

ફિર્દુસી—

માનંદે સેનાને ગીવ દર જંગે પશન.[1]

---

૧ આ ચારે મિસરાઓનો અર્થ આ મુજબનો છેઃ—
તારા ચેહરા મિસાલ માહતાબ પણ રોશન નહિ હોય,
તારા ચેહરા જેવું બાગમાં ગુલાબ પણ નહિ હોય,
તારાં પાંપણો બખ્તરમાંથી પણ પસાર થાય છે,
જે મિસાલે કે પશનની લડાઇમાં ગીવનો નેજો પસાર થયો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફિર્દુસીની ફતેહ હવે નક્કી થઇ. તેના હરીફોએ શાહ **માહમુદ**ની હજુરમાં તેને જતો અટકાવવાના તરેહવાર ઇલાજો લીધા, પણ અંતે આપણા કવિનાં બખ્તે તેને એ બાબતમાં એટલીબધી યારી દીધી કે **રૂસ્તમ** અને **અસ્ફંદિયાર** વચેની લડાઇનું બયાન લખી તેણે **માહમુદ** આગળ વાંચી સંભળાવ્યું, જે તે શાહને એટલુંતો પસંદ આવ્યું, તથા પોતાની દરબારના સઘળા શાયરો કરતાં તેની બેતોની ઝમક, મિઠાશ અને સફાઇ તેને એટલીબધી ચહડતી જણાઇ કે **શાહનામુ** બનાવવાનું કામ તેણે **ફિર્દુસી**નેજ સોંપ્યું, અને તેને લાયકનો ઉંચો સરપાવ બક્ષ્યો. આથી સર્વ શાયરોએ તેની સાથ દોસ્તી કીધી એટલુંજ નહિ પણ તેને પોતાનો સરદાર કર્યો. **ઑન્સરી** સર્વથી વડો હતો, તોપણ તેણેબી **ફિર્દુસી**ની સેવામાં કમર બાંધી! બીજી ઘણીએક રીતે આપણાં શાયરે પાદશાહને ખુશ કીધો, તથા દરબારીઓ અને શાયરોને છક બનાવ્યા, જેથી તેનો દહાડો ફરી ગયો અને તે સર્વમાં વડો અને નામદાર થઇ પડયો. **માહમુદે** પોતાના મેહલની પડોશમાં એક સણગારેલું ઘર તેને રહેવા માટે આપ્યું, અને શાયરની એલતેમાસ ઉપરથી લડાઇનાં તમામ હથિયારો, તથા ઘોડા, હાથી, વાઘ વગેરે જાનવરો, તથા પહેલવાનોની તસ્વીરો તે ઘરની દેવાલો ઉપર ચિતરાવ્યાં. વળી ઇરાન અને તુરાનના પુરાતન પાદશાહો અને બુજર્ગવારોની સુરત પણ તેમની તમામ હથિયારબંધ હાલતમાં એજ રીતે તૈયાર કરાવી. **માહમુદે** આ મકાનમાં પોતાના ખાસ ગુલામ **અયાજ** અને **ફિર્દુસી** માટે રાખેલા ગુલામ સિવાય બીજા કોઇને જવાની મના કરી હતી.

ફિર્દુસી જેમ જેમ બેતો તૈયાર કરતો જતો તેમ તેમ **માહમુદ** આગળ તે વાંચી સંભળાવતો, અને તેથી તે શાહ ખુશખુશ થતો અને તેમની બહુ તારીફ કરતો. આ પછી તેણે પોતાના વજીર **હસ્ને મએમંદીને** હુકમ આપ્યો કે **ફિર્દુસી** જેટલાં હજાર બેતો બનાવે તેટલાં દર હજાર બેત દિઠ તેને એક હજાર સોનાના મિસ્કાલ સિકા ગણી આપવા. ૨ા તોલાનો એક મિસ્કાલ થતો હોવાથી ૧૦૦૦ મિસ્કાલના ૪૦૦ તોલા થાય, અને જો આપણા શાયરે પોતાનાં દર હજાર બેત દિઠ ૪૦૦ તોલા જેટલું સોનું આગમજથી લેવું કીધું હોત તો પાછળથી તેને જે વાજબી ફરિયાદનું કારણ મળ્યું હતું તે રહેત નહિ. પણ પોતે સખી દિલગુર્દાનો હતો માટે આ રકમ જેમ જેમ મળતી જાય તેમ તેમ તે ખર્ચાઇ જશે, અને પોતે પોતાનાં વતન તુસ શેહરની નદી ઉપર એક બંદ બાંધવા ધારતો હતો તે માટે જોઇતી રકમ સચવાશે નહિ, એવા ભયથી **ફિર્દુસી**એ શાહ તરફથી મળનારી ઉપલી રકમ પોતાને સ્વાધીન નહિ લેતાં શાહનાજ ખજાનામાં તે ભેગી કરાવવા લાગ્યો.

પણ કાળનો ભરૂસો નથી. **ફિર્દુસી** ઉપર આજે નસીબ દેવી પ્રસન્ન હતી તેનો તેણે લાભ લેવામાં ઢીલ કીધી, અને એ અવસર ચૂકવાથી ગયલો વખ્ત પાછો આવ્યોજ નહિ. કાલે તેના ઉપર પાદશાહની ઇતરાજી થઇ. **ફિર્દુસી**ના કેટલાક શત્રુઓ હતા, જેઓમાં મુખ્ય ઉપલો વજીર **હસ્ને મએમંદી** હતો. ગજનીની આસપાસનાં નાનાં રાજ્યોના હાકમો અને બીજાઓ આપણા શાયરની બેતબાજી સાંભળી તથા વાંચીને તેના ઉપર એટલા ખુશ થતા કે ઘર બેઠાં **ફિર્દુસી** ઉપર તેઓ કીમતી ભેટ સોગાદ મોકલાવતા હતા. આ વાત ઉપલા વજીરને ગમતી ન હતી. વળી શાયર સિયાહ પંથનો અને વજીર સુન્ની પંથનો હતો, માટે પણ વજીર **ફિર્દુસી** ઉપર નારાજ હતો. શાયર આ વજીરની કશી દરકાર કરતો નહિ, અને તેની મેહરબાનગી મેળવવાની કશી આતુરતા નહિ રાખતાં તેને માટે હલકો વિચાર ધરાવતો હતો. આ બીના વજીરને કાને આવ્યાથી તે શાયર ઉપર વધારે ને વધારે ખફા થયો, અને તેનું કાટલું કહાડવાની તદબીર રચવા લાગ્યો.

હુસ્ને મએમંદીએ **ફિર્દુસીના** બીજા શત્રુઓ જોડે એ શાયર ઉપર એવું તરકટ જોડયું કે તે ખરો ઇસ્લામી નથી, પણ એ પાક મજહબની વિરૂધ ઉભા થયલા જાત જાતના પંથો તે પસંદ કરે છે. આ તોહમત સાબેત કરવા માટે તેઓએ તેની જોડેલી બેતોમાંથી કેટલાક દાખલાઓ શોધી કહાડયા અને તે સર્વ શાહ **માહમુદ** આગળ રજુ કરી **ફિર્દુસી** ઉપરથી તેનો જબરો દિલ ઉતારો કરાવવામાં ફતેહ મેળવી. **માહમુદને** શાયર ઉપર ગુસ્સે થવાનું એક બીજું બી કારણ હતું, અને તે એ કે **ફિર્દુસી** પોતાની રચેલી બેતોની નકલો બનાવીને જેઓ માંગે તેમને આપતો અને એ રીતે આ બેતો ગામે ગામ પ્રસિદ્ધતા પામતી હતી, અને ત્યાંથી કદરશનાસ અમીરો તેને માટે મોટી મોટી બક્ષેશો મોકલતા હતા. એક વેળા દેલ્માનના હાકમ **ફક્રે દૌલાના** હાથમાં **રૂસ્તમ** અને **અસ્ફંદિયાર** વચેનાં જંગની બેતો આવી, જે તેને એટલી તો પસંદ પડી કે તેણે જે શખ્સ આ બેતો તેની આગળ લાવ્યો તેને ૩૭ રૂપિયાભાર સોનું ભેટ આપ્યું, અને **ફિર્દુસીને** માટે તેથી બેવડી કિમતનું બક્ષેશ મોકલ્યું, તથા કહેવડાવ્યું કે તું જો મારી દરબારમાં આવે તો **માહમુદ** કરતાં વધારે એટલો બધો ખજાનો તારી સેવામાં ધરૂં કે તેથી તું રાજી થયાવિના રહે નહિ. જોકે **ફિર્દુસીએ** દેલ્માન જવાની કશી ઇછા તો રાખીજ ન હતી, તે છતાં આ વાત **માહમુદને** કાને આવ્યાથી તે આપણા શાયર ઉપર બહુજ ખફા થયો હતો.

આ રીતનો મન ઉતારો ચાલુ હતો એટલાંમાં એક દિને શાહની દરબારમાં **ફિર્દુસીની** બેતો બાબે તકરાર ચાલતાં એવો ઠરાવ થયો કે બાસ્તાન નામામાં **રૂસ્તમ** અને **અશ્કેબુસ** વચેની લડાઇનું ટુક બયાન છે તેને પોતાની શાયરીથી સણગાર આપીને વિસ્તારવાનું કામ **ફિર્દુસીને** સોંપવું અને તેની કને એકજ દિવસમાં એ દાસ્તાન તૈયાર કરી માંગવું. **ફિર્દુસીના** શત્રુઓ એમ માનતા હતા કે ટુક વખતમાં આ મુજબ રંગીન બેતબાજીમાં આ લડાઇનું વર્ણન આપવાની તેનામાં તાકત નથી, માટે તેનાથી આ શરત બજા લાવી શકાશે નહિ અને શાહની ઇતરાજીમાં તે પુરેપુરો આવવાનો. પણ તેઓ ઠગાયા. શાયરે ઠરાવેલી મુદતમાં એક એવું તો રંગીન દાસ્તાન તૈયાર કરી રજુ કીધું કે જે વાંચીને **માહમુદ** ખુશહાલ થયો અને એ બેતોને જાબૂલ અને કાબૂલની તમામ દોલત કરતાં પણ કીમતી કહી!

એમ કરતાં જ્યારે ત્રીશ વરસોની રંજ અને જેહમત પછી **ફિર્દુસીએ** ૬૦૦૦૦ બેતો પુરી કીધી અને **શાહનામુ** તૈયાર થયું, ત્યારે તે તેણે **માહમુદની** નજબીક **અયાજ** ગુલામની મારફતે રજુ કીધું. શાહે બહુજ હરખ સાથ તે નામુ કબૂલ રાખ્યું, બેતોની ઘણીજ તારીફ કીધી, અને વજીરને હુકમ કીધો કે ૬૦૦૦૦ સોનાના મિસ્કાલ ઉપરાંત હાથીની પિઠ ઉપર સમાય એટલું સોનું **ફિર્દુસીને** ઇનામમાં આપવું. **હુસ્ને મએમંદી** જે આપણા શાયરનો કટ્ટો વેરી થઇ પડયો હતો તેને આથી બહુ અદેખાઇ લાગી. તેણે પ્રપંચથી કહ્યું કે "આટલો બધો ખજાનો જોઇ **ફિર્દુસી** જેવો મુફલેસ માણસ ખુશહાલીથી મરી જશે. માટે તેને એવું કશું નહિ આપતાં માત્ર ૬૦૦૦૦ રૂપાંના મિસ્કાલનું ઇનામ આપશો તો બસ છે." **માહમુદ** ડામાડોળ વિચારનો હતો. વજીરની સલાહથી તેણે શાયરને ઉપલી તુચ્છ રકમ આપવા ફરમાવ્યું, પણ જ્યારે એ રકમ **અયાજ** **ફિર્દુસી** કને લઇ ગયો અને સઘળી વાતથી તેને વાકેફ કીધો ત્યારે શાયર, જે આ વેળા એક હમામમાં સ્નાન કરવા ગયો હતો, તેણ બહાર આવી ૨૦૦૦૦ મિસ્કાલ રૂપું હમામવાળાને, તેટલુંજ **અયાજ** ગુલામને અને બાકીનું એક શર્બતવાળાને નવાજેશ કરી દીધું! તેણે આ સર્વ ખેરાતની વાત **માહમુદને** કહેવા **અયાજને** ફરમાવ્યું, અને બોલ્યો કે "મેં કાંઇ **શાહનામુ** બનાવ્યું છે તે આવાં તુચ્છ ઇનામને માટે નહિ, પણ મારાં નામ અને યાદગારી માટે છે."

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અયાજથી આ સર્વ બિના સાંભળીને શાહ પોતાના વજીર ઉપર બહુ ગુસ્સે થયો, પણ તે કપટી વજીરે **માહમુદ**નું મન પાછું ફેરવી નાખ્યું, અને પાદશાહની બક્ષેશ ગમે એટલી નજીવી હોય તોપણ તે કબૂલ રખાવી જોઇયે, એમ કહીને તેણે **માહમુદ**નો ગુસ્સો **ફિર્દુસી** ઉપર એટલીબધી હદ સુધી ઉતાર્યો કે શાયરે પોતાને અપમાન કર્યું છે એમ માની લઇ શાહે તે બાપડાને હાથીના પગતળે કચડી નાખવાનો હુકમ આપ્યો! આથી **ફિર્દુસી** બહુ ગભરાયો. પણ બીજી સહવારે શાહના પગપર માથું મુકી તેણે માફી ચાહી, અને **માહમુદે** તેનો જીવ લેવાનો હુકમ પાછો ફેરવ્યો. શાયરે પોતાની કને તૈયાર કરેલી બીજી કેટલાક હજાર બેતો હતી તે સર્વ ફાડી નાખીને બાળી નાખી, અને તે દુખી દિલ સાથ ગજની શેહેર છોડી ગયો.

પણ તે આગમજ તેણે ગજનીની મસ્જીદમાં જ્યાં **માહમુદ**ની બેઠક હતી ત્યાં દેવાલ ઉપર બે બેતો લખી પોતાની મેહેનતની કદર નહિ બુઝાઇ તેમાં કોઇનો નહિ પણ પોતાનાંજ કિસ્મતનો વાંક કહાડ્યો. પછી **અયાજ**ને એક બિડેલું કાગજ આપી કહ્યું કે “આજથી ૨૦મે દહાડે પાદશાહ ખુશ મિજાજમાં હોય તે વેળા તેના હાથમાં આ પત્ર મૂકજે.” **અયાજ** શાયરને બાપ સમાન અને **ફિર્દુસી** તેને બેટા સમાન ગણતો હતો. બંને મોહબતથી છુટા પડ્યા. પછી **ફિર્દુસી** ગજની છોડી ગયો અને ૨૦ મે દહાડે જ્યારે **અયાજે**. **માહમુદ**ના હાથમાં પેલું કાગજ મૂક્યું ત્યારે તેમાં તો પોતાની બદગોઇનાં બેતો લખેલાં જણાયાં, જેથી તેનું દિલ બહુ રંજીદા થયું. પણ કેવાં દુખી દિલથી **ફિર્દુસી** ગજની છોડી ગયો હતો તેની એ હાકમને ખબર હશે નહિ. તે બિચારા કને રસ્તાખર્ચી કે કશો મુસાફરીનો સામાન પણ ન હતો, જે સઘળો પાછળથી ભલા **અયાજે** છુપી રીતે પુરો પાડ્યો હતો.

ફિર્દુસી ઉપર ગુજરેલી આફતની વાત ચો તરફ ફેલાઇ, અને તે કોહેસ્તાનના હાકમ **નાસરેલક**, જે શાયરનો મોટો દોસ્ત હતો, તેને પડી ત્યારે **ફિર્દુસી** પોતેજ તેના મુલ્કમાં જઇ લાગ્યો, જેને આ હાકમે બહુ માન મરતબાથી પોતાનાં શેહેરમાં દાખલ કીધો. **ફિર્દુસી**ની મતલબ પોતાને થયલા ગેરઇનસાફ બાબે એક જુદું દફતર લખી તેમાં **માહમુદ**ની માઠી વર્તણુક જાહેરમાં લાવવાની હતી, પણ કોહેસ્તાનના હાકમે તેને તેમ કરતો અટકાવ્યો, અને એક લાખ દિર્હમ બક્ષીશ આપીને તેને થંડો પાડ્યો. પછી એ હાકમે ગજનીના શાહ ઉપર એક નામુ લખી **ફિર્દુસી**ને થયલા ગેરઇનસાફની ફરિયાદ કીધી. જે દિને આ નામુ **માહમુદ**ને મળ્યું તેજ દિને ગજનીની મસ્જીદમાં **ફિર્દુસી**એ લખેલી પેલી બે બેતો તેના વાંચવામાં આવી. આથી તે શાહ બહુ ફિકરમંદ થયો, અને આ સઘળું **ફિર્દુસી**ના દુશ્મનોની ખોટી ઉસ્કેરણીથી થયું છે એમ માની લઇ તેઓ સર્વ ઉપર ખફા થયો, અને પોતાના વજીર **હસ્ને મએમંદી**ને તો મારી નાખવાનોજ હુકમ આપ્યો, જે મુજબ તેનું ડોકું તલવારથી કાપી નાખવામાં આવ્યું.

કોહેસ્તાનથી નિકળેલો આપણો શાયર માજન્દરાન ગયો, જ્યાં **કાઉસ** બિન **મસીગર** બિન **મિનોચેહર** હાકમ હતો, જેનો બેટો શાહ **માહમુદ**નો જમાઇ થતો હતો. “મર્જબાન નામુ” એ નામના ગ્રંથનો બનાવનાર **મર્જબાન** બિન **રૂસ્તમ** બિન **શીરૂન** ઉપલા નાના શાહજાદાનો મમાવો થતો હતો. માજન્દરાન ખાતે **ફિર્દુસી**એ પોતાનો **શાહનામા**નાં બેતો નવેસરથી અછી રીતે સુધાર્યાં. અહીંનો મજકુર હાકમ, જે પણ સિયાહ પંથનો હતો તે, **શાહનામા**ની એક નકલ પોતાને **ફિર્દુસી** તરફથી મળતાંજ તે વાંચીને ઘણો ખુશ થયો, અને એક મોટી રકમનું ઇનામ આપી **માહમુદ**ની બિકથી તેને બીજે શેહેર જવાની ભલામણ કીધી.

ફિર્દુસી હવે બગદાદ ગયો, જ્યાં એક ઓળખીતા વેપારી મારફતે ત્યાંના ખલીફાના વજીર સાથ દોસ્તી પાડી અને પછી ખલીફની દરબારમાં પણ બહુ માન પામ્યો. પોતાનાં **શા**

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નામામાં ઇરાનના પાદશાહો અને પેહેલવાનોની તારીફ કીધેલી હતી તે ખલીફા અને બગદાદીઓને ગમે એમ લાગ્યું નહિ ત્યારે **ફિર્દુસી**એ કોરાનમાં છે તેમ **યુસુફ** અને **જલીખા**નો કિસ્સો બેતમાં બનાવ્યો, અને તે તેઓ સર્વને બહુજ પસંદ આવ્યો. **ફિર્દુસી** બગદાદમાં હતો તે વેળા ગજનીના સુલતાન **માહમુદે** તેની ઘણી ખોળ કરાવી હતી. જ્યારે તે ખલીફાની પનાહમાં છે એમ ખબર પડી ત્યારે **માહમુદે** તેના ઉપર લડાઇની ધમકી આપીને એક પત્ર લખી **ફિર્દુસી**ને પોતાની હજુર મોકલી દેવા ફરમાવ્યું, જેમ કરવાની ખલીફાએ સાફ ના પાડી હતી.

અંતે **માહમુદ**નું દિલ પિગળ્યું. તેણે **ફિર્દુસી** સાથની સઘળી ગઇ ગુજરી યાદ કરી તેને માટે અસલ શરત મુજબ સોનાના ૬૦૦૦૦ દીનાર મોકલાવ્યા. પણ એ રકમ આપણા શાયરને બગદાદમાં મળી નહિ, કેમકે તે તો પોતાને તુસ વતન આવવા ત્યાંથી નિકળી ચૂકયો હતો. એક દિને તુસનાં બાજારમાંથી **ફિર્દુસી** પસાર થતો હતો એટલામાં નાના છોકરાઓને પોતે **માહમુદ**ની ગિબતમાં રચેલાં બેતોમાંથી નીચલું વાંચતા સાંભળ્યાઃ—

"અગર શાહરા શાહ બુદી પેદર
બસર બર નેહાદી મરા તાજે જર[1]."

આ સખુનો સાંભળતાંજ **માહમુદ**ને હાથે પોતાને મળેલી નામુરાદીની વાત યાદ આવ્યાથી **ફિર્દુસી** ત્યાંજ બેહોશ પડયો અને બેહસ્તી થયો. એ વેળા તેની વય ૮૧ વરસની હતી.

હવે જ્યારે તેની લાશને ભૂમિદા કરવા લઇ જતા હતા ત્યારે **માહમુદે** મોકલાવેલી ભેટ ત્યાં આવી પુગી. ફિર્દુસીની એકજ બેટી હતી, તેણી કને આ બક્ષીશ લઇ જવામાં આવી; પણ તેણીએ તે તરફ તદન ધિકારથી જોયું અને તે હરગેજ કબૂલ રાખી નહિ. પણ બાજે લખનારાઓ મુજબ **ફિર્દુસી**ની બહેન **અઇશા**એ આ રકમ કબૂલ રાખીને તે પોતાના ભાઇની ઇચ્છા હતી તે મુજબ તુસની નદી ઉપર એક મજબૂત બંદ બાંધવામાં ખર્ચી, જે બંદ આજેબી "બંદે અઇશા ફરરૂખ"ને નામે ઓળખાય છે. હકીમ **નાસર ખુસરો**ના જણાવ્યા મુજબ **માહમુદ**ની બક્ષીશ **ફિર્દુસી**ના ખેશીઓએ કબૂલ નહિ રાખવાથી તેણે તેને નામની એક ધર્મશાળા તુસમાં બંધાવી હતી. કહે છે કે **ફિર્દુસી**ને જે જગા ઉપર દફનાવ્યો ત્યાંજ આ ધર્મશાળા બાંધી છે.

શાહનામુ તદન સંપૂર્ણ કીધું ત્યારે **ફિર્દુસી**ની ઉમર ૭૧ વરસની હતી. પણ ત્યારબાદ **માહમુદ**ની દરબાર છોડી દેશેદેશ ભટકી ઠેકાણે લાગવામાં દશ વરસ નિકળી ગયાં હતાં. પોતાને ૮૦ મે વરસે તો તેણે આ સખુનો લખ્યા હતા કે—"**શાહનામુ** બનાવવામાં મને ગંજની ઉમેદ હતી, તે માટે ૩૫ વરસો સુધી મેં રંજ ભોગવી. પણ મારી મેહેનત બરબાદ ગઇ. હવે મારી ઉમર લગભગ ૮૦ વરસની થઇ છે તેથી નાઉમેદ થયલો છું. **માહમુદશાહ**નું તન દુરસ્ત અને દેલ ખુશ હોજો. તે સાહેબની મેં એટલી તો સિફત કીધેલી છે કે તે દુનિયામાં પાયદાર રહી જશે, અને બુજર્ગો મારી પણ એવીજ વખાણ કરશે કે '**ફિર્દુસી**નું નામ હમેશાં યાદગાર હોજો, જેણે **માહમુદશાહ**નાં દિલની મુરાદ મુજબ **શાહનામુ** બનાવ્યું છે.'"

માહમુદનું નામ એટલુંજ યાદગાર છે કે તેના હુકમથી અને તેના જમાનામાં **શાહનામુ** બન્યું, તથા તે બનાવનાર સાથ તેણે નાલાયક ચાલ ચલાવી. પણ **ફિર્દુસી** અને તેનાં **શાહનામા**ની વાતો તો સદા યાદગાર રહી જવાની કે આવો શાયર ફાર્સીમાં કોઇ થયો નથી અને આવું નામુ કોઇ બન્યું નથી.

જેમ જગ પ્રસિદ્ધ **શેકસ્પિયર**ની સ્તુતિ પ્રખ્યાત **મિલ્ટન** અને બીજા શાયરો ગાઇ

૧ "અગરજો શાહ માહમુદનો બાપ પોતેબી પાદશાહજ હોત તો તે મારાં માથાં ઉપર સોનાનું તાજ પહેરાવત."
માહમુદનો બાપ ગુલામ હતો તે ઉપરથી ફિર્દુસીએ આ બેત લખીને એવું દેખાડવા માંગ્યું છે કે માહમુદ એક ગુલામનો દીકરો હોવાથી તે આપેલી કબૂલત કયાંથી પાર પાડે અને પાદશાહને છાજતો સખી દિલગુર્દો કયાંથી બતાવે?

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ગયા છે તેમ **ફિર્દુસી**ની સ્તુતિ **અન્વરી**, **ખાકાની**, **ઇમામી**, ઇબ્ન **ઇમન** વગેરે જાણીતા ફાર્સી શાયરો ગાઇ ગયા છે, તેમાંથી થોડાંક બેતો નીચે ટાંકી આ વિષય સમાપ્ત કરીશું:—

અન્વરી લખી ગયો છે[1] કે—

" આફરીન બર રવાને ફિર્દુસી,
    આં હોમાયું નેહાદો ફર્ખંદેહ;
  ઉ ને ઉસ્તાદ બુદો મા શાગેર્દ,
    ઉ ખુદાવંદ બુદો મા બંદેહ."

ખાકાનીની આ બેતો છે—

"શમએ બજમે હુસ્મંદાનસ્ત દર દેજોરે ગમ,
  નોકતેએ કજ ખાતરે **ફિર્દુસી**એ તુસી બુવદ;
જાદગાંને જમએ પાકશ જુમ્લેગી હુરાં પસંદ;
  જાદે હુરાં વશ બુવદ ચું મર્દે **ફિર્દુસી** બુવદ."[2]

ઇમામી લખે છે[3] કે—

દર ખાબે શબ દોશીને મન બા શાયરા ગોફ્તમ
'કએ એકસરે માઅનીએતા બા લફ્જ બહમ દરસી
શાયર જે શોમા કે બેહતર સેરાન કે નેકોતર
અજ તાએફેએ તાજી વજ અન્જમને ફિર્દુસી?'
આવાજ બરઆવર્દદ એક રૂએ હમે ગોફ્તંદ,
"ફિર્દુસી ઓ **શેહનામે-શેહનામે**ઓ ફિર્દુસી,"

ઇબ્ને **ઇમન**ના આ સખુનો[4] છે—

"સિક્કે કંદર સોખન **ફિર્દુસી**એ તુસી નેશાન્દ,
તા ન પેંદારી કે કસ અજ જમ્રએ ફાર્સી નેશાન્દ;
અવલ અજ બાલાએ કુર્સી બર જમીન આમદ
                                        સુખન,
ઉ દિગર બારશ બબાલા બોર્દો બર કુર્સી નેશાન્દ."

આપણા શાયરનાં કાવ્યોની એક મોટી ખૂબી એ છે કે તેણે તેમાંથી આરબી શબ્દો બનતાં સુધી જુદા રાખ્યા છે. કહે છે કે દર ૫૦ બેતે પાંચ એવા શબ્દો દાખલ થવા પામ્યા છે, જેમ થવુંજ જોઇયે; કેમકે આરબ દોર વેળા આરબી ભાષા ઇરાનમાં થોડી પ્રસરી ન હતી. સર **વિલ્યમ જોન્સ** અને બીજા નામીચા યુરોપિયન વિદ્વાનો **ફિર્દુસી**ની જાબજા સ્તુતિ ગાઇ ગયા છે, તેમની આ ઠેકાણે નોધ લઇ શકાય એમ નથી; પણ એટલું તો જણાવીશું કે તે અને બીજાઓ યુનાની કવિ **હોમર**નાં કાવ્યો કરતાં **ફિર્દુસી**ના કાવ્યને બહુ ચહડતા દરજ્જાનાં ગણે છે.[5]

---

૧. "ફિર્દુસીનાં રવાન ઉપર આફરીન હોજો કે તે મુબારક જાતનો અને મુબારક હતો. તે ઉસ્તાદ અને અમો શાગેર્દ હતા એમ નહિ જાણવું: પણ તે સાહેબ હતો અને અમે ગુલામ હતા."—અનવરી.

૨. "જે નુકતાઓ કે ફિર્દુસીની જબાનમાંથી નિકળ્યો છે તે ગમની અંધારી રાતમાં અકલમંદોની મિજલસના ચેરાગ છે; તેની પાક તબેનાં બનાવેલાં બેતો તમામ પરીની મીસાલનાં છે; ફિર્દુસી જેવો મર્દ હોય તે પરી.જાદ હોય છે."—ખાકાની.

૩. "ગઇ રાત્રે ખ્વાબમાં મેં શાયરોને કહ્યું કે તમારા બોલોની માઅની એકસરખી એકમળતા થઇને તમો શિખેલા છો, માટે આરબી તથા ફારસી જ.બાનમાં 'તમારામાં ફા.જેલ શાયર કોણ છે, અને બેહતર બેત કોણનાં છે?' તેવારે સઘળા શાયરો એક એક અવાજે બોલ્યા કે ફિર્દુસી અને શાહનામું—શાહનામું અને ફિર્દુસી'."—ઈમામી.

૪. ફિર્દુસી તુસીએ જે શાયરીનો સિકો બેસાડયો છે તે બાબે તું એમ ના જાણતો કે એ પ્રમાણે ફાર્સી તાયફામાથી કોઈ બીજાએ બેસાડયો હોય. પ્રથમ આસ્માનની ખુર્સી ઉપરથી સખુન જમીન ઉપર આવેલો હતો તેને ફિર્દુસીએ પાછો લઈ જઈને આસ્માનની ખુર્સી ઉપર બેસાડયો છે."—ઈબ્ને ઈમન.

૫. બિનિંગ: Journal of a Tour in Persia, દફ્૦ ૨, સ૦ ૩૮૬.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ભાગ ૧૪.

તવારીખે જરતોશ્તીઆને હિંદુસ્તાનઃ

યાને

ઇરાનથી હિંદુસ્તાન આવેલા પારસીઓનો એહવાલ.

બાબ ૩૯.

હિંદુસ્તાનમાં ધર્મસંબંધી શોધખોળ.

૧ સાસાની પાદશાહી ગયાપછી ધર્મસંબંધી બેખબરી—ધર્મ બાબે મહમદિયાન લખનારાઓ—મધ્યકાળમાં યુરોપમાં શોધખોળ—હિંદુસ્તાનમાં આવીને ધર્મ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવામાં મી૦ ફ્રેજરની નિષ્ફળતા—ડુ પેરોંની ફતેહ—તેવું રચેલું અવસ્તાના તરજુમાનું યુરોપમાં પહેલવહેલું દફતર—વિદ્વાનોમાં તેની સામે ઉઠેલી જોશબંધ ચર્ચા—ડુ પેરોંના શત્રુઓ અને મિત્રો—અવસ્તા ભાષા બાબે તેઓના તરેહવાર વિચારો—ઇમાન્યુઅલ રાસ્કે જંદને અસલ ભાષા દાખલ રજુ કરવી—યુજીની બર્નુફે બજાવેલી અવસ્તા ભાષાને પુરાણી ઠરાવવા બાબેની સેવા—અવસ્તા ભાષા સમજવા બાબે યુરોપિયન વિદ્વાનોમાં મતફેર—દંતકથા અને ભાષાશાસ્ત્રને આધારે તે સમજવા માંગનારા બે પક્ષો—જરતોશ્ત અને તેના ધર્મને લગતાં પુસ્તકો બાબે પ્રદેશી લખનારાઓની સંખ્યા.

જરતોશ્તી ધર્મની ઇતિહાસ રૂપી એક લંબાણ તપાસ આપણુ પહેલાં દફતરમાં લઇ ચૂકયા છિયે, પણ તે બયાન સાસાની પાદશાહત સુધીમાંજ આવી અટકે છે. ત્યારબાદ પાદશાહી દફતરખાનાની થયલી ખરાબી પછી મજહબ અને તેને લગતાં લખાણોનું શું થયું તે બાબેની ટુક તપાસ આ પ્રકરણમાં લેવા ધારિયે છિયે. યજદેજર્દનું રાજ્ય ગયા પછી એક સદી પણ નહિ ગુજરી હોય એટલા અરસામાં તો પારસીઓ અને ઇરાનીઓ જેઓ મજદયસ્ની-જરતોશ્તી મજહબ પાળતા હતાં તેઓમાંના ઘણાખરા ફતેહ કરનારાઓને દરેક રીતે તાબે થયા, તો જોકે એવાબી દાખલાઓ મળ્યા છે કે કેટલાકોએ લાંબી મુદત સુધી બહારથી ગમે એવો વેશ ધારણ કીધા છતાં અંદરખાનેથી પોતાનો મજહબ જાળવી રાખ્યો હતો. બીજાઓ જેમને મજહબ ઉપર વધારે આસ્થા હતી તેઓ વતન છોડી આસપાસ વિખરાઇ ગયા. આ વિખરાઇ ગયલાઓમાંનો એક તાયફો હિંદુસ્તાનમાં પણ આવ્યો; જેને લગતી તવારીખ તેની લાયક જગાએ જોવામાં આવશે. ઇરાનમાંથી પારસીઓ ગયા તેમ તેમનો ધર્મ પણ ગયો. સાસાની જમાનામાં અને તેની આગમજ યુનાની અને અર્માની લખનારાઓ એ મજહબની શોધમાં મંડેલા હતા, તેમ મહમદિયાન અમલ દરમયાન ઇરાનમાં એ ધર્મની શોધ ચાલુ રહી શકીજ નહિ. જોકે ઉપલા પ્રદેશી લખનારાઓ અને બીજા શોધકો જરતોશ્તી દાખલ બાકી રહેલાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ ઝાઝો કરતા પણ તે બહુ ઓછાં સમજતા હતા, અને તેમની નેમ એ ધર્મ ઉપરના કોઇ છુપા ભાવની નહિ પણ તે ઉપરથી નવો ધર્મ ઉભો કરવાની દેખાતી હતી; તોપણ સાસાની શેહેનશાહાત આખર થયા પછી એ સઘળી શોધ ખોળ કે અભ્યાસ જેવું કાંઇ રહ્યુંજ નહિ, અને ત્યારબાદ યાને ઇસવી સનની સાતમી સદી પછી કેટલીક સદીઓ સુધી એ ધર્મ કેવળ અંધારાંમાં ગૂમ થઇ ગયો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પાર્સીઓનું રાજ્ય ગયા પછી માજદયસ્ની ધર્મ સંબંધી કેટલીક પેહલવી કેતાબો રચાઇ હતી. આ કેતાબો રચાવાને દરમયાન ૧૧૫૩-માં **શાહરસ્તાની** નામના એક વખણાયલા મહમદિયાન ગ્રંથકારે "કેતાબ ઉલ મિલલ વ નહલ" નામનો જુદા જુદા ધર્મોને લગતો એક ગ્રંથ લખ્યો છે તેમાં માજદયસ્ની ધર્મ, જે સાધારણ રીતે માજીને નામે પાછળથી લગભગ આજ સુધી ઓળખાયો છે, તે બાબે પણ કેટલોક હેવાલ આપ્યો છે. (**દમિશ્કી**, ઇબ્ન **ફોજલાન** અને બીજા મહમાદિયાન લખનારાઓ કરતાં **શાહરસ્તાના**નો હેવાલ સારો છે, તોપણ તેબી સપૂર્ણ કે ચોકસ નથી. એ ધણીના જણાવ્યા મુજબ માજીઓમાં તડાં પડ્યાં હતાં, જેમાંના કેટલાકો "મજદક્યા" (જીવ જુદા જુદા અવતાર લે છે એમ માનનારા), "કૈયોમર્થીા" (**ગેયોમર્દ**ને પહેલા આદમી અને ખોદા તરફથી નેમાયલા પેહેલા પેગામ્બર દાખલ માનનારા), "જર્વાનિત" (જર્વાન અકરને યાને હદ વિનાના વખ્તને વડા દેવતા દાખલ માનનારા), ઇસાદી નામે ઓળખાતા હતા. કેટલાક પાછળા મહમાદયાન લખનારાઓ પોતાની બેખબરીને લીધે **જરતોશત**ને યહુદીઓના પેગામ્બર અબ્રાહામ સાથ સરખાવી ગયા છે, અને જરતોસ્તીઓને "કીશે ઇબ્રાહીમ" (ઇબ્રાહીમનો મજહબ) માનનારા ગણી ગયા છે.

મધ્ય કાળમાં જરતોસ્તી મજહબ અને તેનાં પુસ્તકો બાબે યુરોપમાં કોઇને કશી ખબર હતી નહિ. તોપણ તે જમાનાના વિદ્યાભ્યાસીઓ કોઇ **જરતોશત** નામના ફિલસુફને ઓળખતા હતા, જે એક મજુસ (માજી) હતો એમ ગણીને એ શબ્દ ઉપરથી તેઓએ તેને "Magician" યાને "છુપી વિદ્યાઓનો ઉસ્તાદ" ઠોકી બેસાડયો. આમ કેટલોક વખ્ત સુધી ચાલ્યા બાદ રફતે રફતે ૧૬ મી સદીમાં **જરતોશત** અને તેની ફિલસુફીએ યુરોપમાં વધારે શોક પેદા કરવા માંડયો. **બાર્નાબે બિસ્સન** નામે એક ઓલ્માએ યુનાની અને રૂમી લખનારાઓ ઉપરથી પેગામ્બર અને તેનાં લખાણો[1] બાબેની સર્વ હકીકતો ભેગી કરવાનું માથે લીધું, અને ૧૫૯૦ માં તેણે પેરિસ ખાતે પ્રગટ કરેલાં એક પુસ્તકનું બીજું દફતર અસલી પાર્સીઓના ધર્મ અને રીતભાત બાબે યુરોપમાં પહેલીજ વાર પ્રગટ થયું. આ પછી ૧૭ મી સદીમાં આ ધર્મ બાબે ઇટલી, ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સમાં નવી ઉત્કંઠા પેદા થઇ. એ દેશો ખાતેના મુસાફરોને મધ્ય એશિયામાં શોધ ખોળ કરતાં વધારે બાતમીઓ મળતી ગઇ. **પિયેત્રો ડે લાવેલ, હેનરી લૉર્ડ, મેન્ડેસ્લો, ઓવિંગટન, શાર્ડિન, ગેબ્રિયલ ડુ શિનન,** અને **ટેવર્નિયે**,—આ સઘળા મુસાફરોએ પાર્સીઓને પહેલીજવાર ઇરાન અને હિંદુસ્તાનમાં દિઠા, અને તેમની હસ્તી તથા ધર્મ અને રાહરસમની વાતોથી યુરોપને જાણીતો કીધો. ડુ **શિનને** તો તેમનાં ધર્મ પુસ્તકો પણ જોયાં, અને તે સઘળાં તેને એકજ ભાષામાં લખેલાં જણાયાં નહિ.

આ સઘળું ૧૭ મી સદી સુધીમાં બની ગયું. ૧૭૦૦માં **ટૉમસ** હેડ નામે ઑક્સફર્ડની પાઠશાળાનો એક શિક્ષાગુરૂ, જે ઉગમણા દેશોની ભાષા વગેરેનો મોટો ઓલ્મા ગણાતો હતો, તેણે પાર્સી ધર્મને મહમદિયાનોનાં લખાણો વગેરે ઉપરથી નવો જીવ આપવાની તજવીજ કીધી. આ ગ્રંથ ઘણીએક બાબતોમાં અધુરો અને કેવળ ભૂલ ભરેલો હતો, તે છતાં તે જરતોસ્તી ધર્મને બદલે "આજના પાર્સીઓની રાહરસમનું એક પહેલવહેલું

---

૧ ઘણાએક યુનાની, આર્માની અને રૂમી લખનારાઓએ સાસાની રાજ્ય ગયા આગમજ, બલકે એ રાજ્યની સ્થાપનાની પણ ઘણાં વરસ આગમજ, તે જમાનામાં જેમ જાહેર હતું તેમ, જરતોસ્તી ધર્મની શોધ ખોળ કરી લખાણો કીધાં હતાં. આ લખનારાઓમાંના મૂખ્યની એક ટીપ આ ઠેકાણે જાળવી રાખવા જોગ ગણાશેઃ—લીડયાનો જેન્થસ, ડાયોજીનીસ લેયર્ટીસ, એરિસ્ટોટલ, સ્મર્નાવાળો હર્મિપસ, હર્મોડોરસ, પ્લેટોનિકસ, હિરૉડોટસ, ટિશ્યસ, થિયોપૉમ્પસ, પ્લુટાર્ક, સ્ત્રેબો, ડમાસ્કયાનસ, સિન્કેલૉસ, થિયોડોરસ, એગેથ્યસ, આમ્મિયેનસ માર્સેલિન્સ, યુડોકસસ, પ્લિની, પેસેન્યસ, ડાયો ક્રિસૉસ્ટોમસ, એજ.નિક, એલીફેયુસ, ઇત્યાદી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સંપૂર્ણ અને ખરૂ ચિત્ર હતુ," એમ **ડાર્મેસ્ટેટ** કહી ગયો છે.[1] **તેણે** પાર્સી ધર્મ પુસ્તકોની શોધખોળ કરવાની અને કોઇબી કીમતે તે મેળવવા અને ભેગાં કરવાની મુસાફરો અને સરકારોને અરજ કીધી, અને તે ઉપરથી યુરોપમાં અસલી ઇરાનના ધર્મ અને ઇતિહાસ જાણવા માટે બહુ ઉત્કંઠા પેદા થઇ.

તેનાં પ્રથમ ફળ દાખલ વીશ વરસ પછી **જર્યાર્જ બુચર** નામે ધણીને સુરત ખાતેના પાર્સીઓ તરફથી વંદીદાદ સાદેહની એક નકલ મળી, પણ તેમાં શું લખ્યું છે તે કોઇ ઉકળાવી શકયું નહિ, અને લંડનની બાડલિયન લૈબ્રેરી જે તે વેળા મોટું કેતાબખાનું ગણાતી હતી તેમાં લોખંડની સાંકળ વડે આ પુસ્તકને એક નવાઇ દાખલ લટકાવી રાખવામાં આવ્યું ! આ મુસ્કેલી દૂર કરવા હવે અભ્યાસીઓમાં એવો શોક પેદા થયો કે પાર્સીઓનાં સંસ્થાનોમાં જઇને તેમનાં ધર્મ પુસ્તકો લઇ આવવાં, એટલુંજ નહિ પણ તેમાં શું લખ્યું છે તે તેઓ કનેથી શિખી આવવું. આ કારણથી **ફ્રેજર** નામે એક ધણી ખાસ સુરત ગયો. બે મરતબે તેણે આ કોશેશ કીધી, પણ તે બેઉમાં તે નિષ્ફળ ગયો. તેને કોઇએ અવસ્તાનાં લખાણો સમજાવ્યાંજ નહિ.

પણ યુરોપિયન અભ્યાસીઓ જ્યારે એક કામ પાછળ મંડે છે ત્યારે તેમાં જે મુસ્કેલીઓ[2] નડે છે તેથી તેઓ કદી પણ હારી ખાતા નથી. ૧૭૫૪માં પેરિસના **આંકુટ્લ ડુ પેરોં** નામે એક અભ્યાસીએ આ કામ માથે લીધું. પ્રથમ મજકુર વંદીદાદના કેટલાક જુજ તેના જોવામાં આવ્યા, અને તે ઉપરથી તેને ઉલટ પેદા થઇ કે સઘળાં ધર્મ પુસ્તકો અને તેમના તરજુમા મારે પોતેજ તૈયાર કરીને યુરોપમાં જાહેર કરવાં. ફ્રેંચ સરકાર તરફથી આ બાબતમાં તેને મદદ મળે એમ હતું, પણ તે મળે તેટલો વખ્ત નકામો નહિ કહાડતાં લશ્કરમાં એક સિપાહી દાખલ નામ નોધાવીને તે હિંદુસ્તાન ગયો. એ વખ્તે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે જબરી લડાઇઓ ચાલતી હતી. ડુ **પેરોંને** ધણી હરકતો નડી, તે છતાં ત્રણ વરસે સુરત જઇ ત્યાં પાર્સીઓ સાથે બીજાં ત્રણ વરસો તેણે ગુજાર્યાં; પણ પાર્સીઓને તેના ઉપર વિશ્વાસ બેઠો નહિ. પણ આજ જાતની મુશ્કેલીથી જેમ **ફ્રેજર** નિરાશ થઇ પાછો ફર્યો હતો તેમ ડુ **પેરોંએ** કીધું નહિ. તે તો મથ્યોજ રહ્યો અને તેનાં ઇનામ દાખલ તે ૧૭૬૪ માં પેરિસ ખાતે તમામ અવસ્તાની કેતાબો તથા રવાયતો વગેરે લઇ ગયો અને તેમને પાદશાહી દફતરખાનામાં રજુ કીધી. દશ વરસો સુધી આ સર્વને તેણે પોતે શિખી આવ્યો હતો તેમ અભ્યાસ જારી રાખ્યો, અને ૧૭૭૧ માં અવસ્તાવાણીનો પહેલવહેલો તરજુમો ફ્રેંચ ભાષામાં આતુર યુરોપની સનમુખ ધર્યો. પણ સુધરેલી દુનિયાના અર્ધ ભાગે તેની રજુ કરેલી અવસ્તાવાણીને સહી દાખલ માન્ય રાખવાની ના પાડી. તોહમત મૂકાયું કે એ તો માત્ર બનાવટ છે. આથી વિદ્વાનોમાં જબરી જુંબેશ ઉઠી. તેની આગ સલગાવનાર પ્રખ્યાત સર **વિલ્યમ જોન્સ** હતો, જે તે વખ્તે માત્ર એક જવાન અભ્યાસી હતો. ડુ **પેરોંએ** હૈડ અને બીજા થોડાક ઈંગ્રેજ અભ્યાસીઓને તેમની બેખબરી માટે તાનો માર્યો હતો, પણ તે તાનાનું અપમાન **જોન્સે** પોતે માથે ખેંચી લીધું, અને અપમાન કરનારને બદલે તેનાં મહાભારત કામને સજા કરવા માંગી. ડુ **પેરોંનો** તરજુમો **જોન્સ** અને તેના સાથીઓને ઘણોજ શક ભરેલો, કંટાળા ભરેલો અને હસી કહાડવાજોગ લાગ્યો, અને ફ્રેંચમાંજ એક ચોપાનિયું લખીને તેણે આ લડાઇ જગાડી. તેની તકરારનો એજ ભાવાર્થ હતો કે આ તરજુમા મુજબનું લખાણ **જરતોશ્ત** જેવો દાના કદી કરે નહિ, અને જેનો મજહબ

---

૧ Vendidad, દિબાચો, સ૦ ૧૪.

૨ ડુ પેરોંએ કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પોતાનું કામ હાર પાડ્યું હતું તેનો તેણે વાંચવાજોગ હેવાલ પોતાના અવસ્તાનાં દફતરની શરૂઆતમાં આપેલો છે. એ બાબે જુઓ એરવદ કાવસજી કાંગાએ કરેલો ઈંગ્રેજી તરજુમો, સફે ૧ થી ૫૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સાદો, ડહાપણ ભરેલો અને પવિત્ર હતો તેમાં **ડુ પેરોં** બતાવે છે તેવું ગાંડું ઘેલું હોયજ નહિ. આ ઉપરથી **જોન્સે** અનુમાન બાંધી દીધું કે જે પુસ્તક રજુ થયું છે તે હિંદુસ્તાન ખાતેજ કોઇ દસ્તુરોએ પાછળથી બનાવી કહાડેલું છે.

આ સર્વ તકરારોમાં સર **જૉન શાર્ડીને** અને ડૉ૦ **રિચર્ડસને** ઇંગલંડમાં, અને **મેનર્સે** જર્મનીમાં ભાગ લીધો. **રિચર્ડસને** તકરાર ચલાવી કે **અવસ્તા** આજકાલનીજ બનાવટ હોવી જોઇયે, કેમકે જંદ અને પેહેલવીમાં આરબી શબ્દોની ભેળમભેળ જણાય છે તે બિના અવસ્તાને બહુ પાછળા વખ્તના સાબેત કરે છે; અને બીજું એકે જદની ભાષા ફારસી જેવી ઝમકદાર અને મીઠી હોવી જોઇયે તેમ લાગતી નથી!

મેનર્સની તકરાર એવી હતી કે અસલી ઝુનાની લખનારાઓ **જરતોશતના** ધર્મ બાબે જે કંઇ નથી લખી ગયા તે સઘળું **ડુ પેરોંના** તરજુમામાં જણાય છે, ત્યારે એ તરજુમો સહી કેમ કહેવાય? પણ **મેનર્સે** એક તકરાર એ આણી કે પાર્સીઓના ધર્મની બાબતો બ્રાહ્મણો અને મહમદિયાનોની બાબતોને મળતી આવે છે, એ કેમ બને? આ ઉપરથી તે એવા સાર ઉપર આવ્યો કે પાર્સી ધર્મ પાછળા એ ધર્મોની વાતો ઉપરથી બનાવી કહાડેલો હતો! આ માત્ર બેખબરીથી **મેનર્સે** લખ્યું હતું; પણ આજે વિદ્વાનો જરતોશ્તી અને વેદિક પુસ્તકોની સરખામણી ઉપરથી એજ સાર ઉપર આવ્યા છે કે એ બંન ધર્મો એકજ સામાન્ય મૂળમાંથી નિકળ્યા છે, અને બીજા ધર્મોએ જરતોશ્તી મજહબના મૂળ પાયા ઉપર પોતાની ઇમારત રચી છે.[1]

હવે **આંકુટલ ડુ પેરોંની** હિમાયતમાં પણ કેટલાક અભ્યાસીઓ હતા, જેઓમાંનો મુખ્ય રેગાની યુનિવર્સિટીનો શિક્ષાગુરૂ પ્રખ્યાત **કલ્યુકર** હતો. તેણે અવસ્તાનો જર્મન ભાષામાં તરજુમો પ્રગટ કીધો અને **ડુ પેરોંના** ખોલાસાઓનું ભાષાંતર પણ ઉતારી લીધું. તેની જોડે તેણે પોતાની વિદ્વતા મુજબના નવા ખોલાસા પ્રગટ કીધા અને તેમ કરીને અવસ્તા ભાષા, જે તે વેળા "જંદ"ને નામે ઓળખાતી હતી, તેની સચાઇ સાબેત કરનારી દલીલો રજુ કીધી.

ડુ પેરોંનો એક બીજો હિમાતી સિકાઓની ભાષાવાળો **ટિકસન** હતો. તેણે અવસ્તાની કેતાબને ખોટી સમજીનેજ વાંચવી શરૂ કીધી, પણ તે પુરી કીધી ત્યારે તો તેની સચાઇ બાબે તેની પુરતી ખાતરજમે થઇ, અને તેમ તેણે જાહેર કીધું. ૧૭૯૩માં **સિલ્વેસ્તર ડિ સાસીએ** પહેલા સાસાની પાદશાહોના સિકાઓ ઉપરના પેહેલવી લેખોનું ખાતરીપૂર્વક ઉકલાણ રજુ કીધું, અને તેમ કરતાં **ડુ પેરોંએ** આપેલી પેહેલવી શબ્દોની ફર્હંગ ઉપરજ સઘળો આધાર બાંધ્યો. આ પેહલવી લેખો ઉપરથી પાછળથી ખિલારોકી લેખો ઉપર વિદ્વાનોની નજર દોડી, અને આ છેલા લેખોનાં ઉકલાણ ઉપરથી અવસ્તા ભાષાનું પુરાતનપણું આપોઆપ સાબેત થઇ ચૂકયું.

આ સઘળાઓ ખરા અને ખાસ અભ્યાસીઓ હતા; પણ **જોન્સે** અવસ્તાનો મુદલ અભ્યાસ નહિ કીધેલો હોવા છતાં તેણે ૧૮ મી સદીની આખરી સુધી પોતાની અસલ તકરાર ચાલુ રાખી હતી. તોપણ હવે તેનીબી કેટલેક દરજ્જે ખાતરી થતી ચાલી હતી. તે સંસ્કૃતનો અભ્યાસી હતો, માટે **ડુ પેરોંએ** આપેલી અવસ્તાના શબ્દોની ફર્હંગમાં દશ બોલે છ થી સાત સંસ્કૃતના બોલો જોઇ તેને બહુ નવાઇ લાગી. શેવટે તેણે સાર ખેંચ્યો કે જંદ ભાષા સંસ્કૃતની એક શાખા હશે.

૧૭૯૮ માં ફાધર **પોલો ડિ સેંટ બાર્થલેમીએ** જંદ ભાષાનાં પુરાતનપણાં બાબે એક નિબંધ લખી તેમાં જંદ અને સંસ્કૃત શબ્દો વચેનું મળતાપણું દેખાડયું અને તે ઉપરથી તે એવા રમુજી સાર ઉપર આવ્યો કે બહુ પુરાણા કાળમાં ઇરાન અને મીડયા ખાતે સંસ્કૃત ભાષા વપરાઇ હશે અને તે ઉપરથી જંદ ભાષા નિકળી

---

1 ડાર્મેસ્ટેટેઃ Vendidad, દિબાચો, સ૦ ૧૭.

હશે, માટે જંદ અવસ્તાનાં દફતરો બનાવી કહાડેલાં નહિ પણ ખરેખરાં છે.

ચાલુ ૧૯ મી સદીનાં પહેલાં પચીશ વરસોમાં પણ અવસ્તા બાબેની **જોન્સે** ઉઠાવેલી ખાલી ખોટી તકરાર ચાલુજ રહી. ૧૮૦૮ માં **જૉન લિડન** નામે ધણીએ ફેંક્યું કે જંદ ભાષા પ્રાકૃતના જેવી સંસ્કૃતની એક શાખા છે.

અર્સ્કિને ટોલ્લો લગાવ્યો કે **જંદ** સંસ્કૃતનું બીજું નામ છે, અને જરતોશ્તી ધર્મની સ્થાપના કરનારાઓ એ ભાષા હિંદુસ્તાનથી ઇરાન લઇ ગયા હતા, પણ તે ત્યાં વપરાઇ ન હતી. વળી તેણે તકરાર ચલાવી કે ઇરાનની સાત પુરાણી ભાષાઓની જે ટીપ "ફરહંગે જેહાંગીરી"માં આપી છે તેમાં જંદનું નામ નથી; અને પેહલવી તથા પાજંદ સાથ જંદ મળતી આવતી વથી.

પણ આ ખયાલી તકરારનો જવાબ **ઇમાન્યુઅલ રાસ્ક** નામના ખરા અભ્યાસીએ બહુ અછી રીતે આપ્યો. તે મોટો ભાષાશાસ્ત્રી હતો. તેણે **અર્સ્કિનની** તકલીદી તકરારો તોડી આપતાં એક વાત મોટી ઉકમાઇ સાથ એ જાહેર કીધી કે જંદ કંઇ સંસ્કૃત ઉપરથી નિકળેલી નથી, કેમકે તે જેમ સંસ્કૃતને તેમજ લેટિન અને ગ્રીકને પણ મળતી આવે છે.

આ ખરી વિદ્વતા ભરેલા ખોલાસા છતાં ૧૮૩૧ માં **પીટર વૉન બોહલને જોન્સ, લીડન** અને **અર્સ્કિનને** પગલે ચાલીને જણાવ્યું કે જંદ તો એક પ્રાકૃત બોલી છે—કાંઇ મૂળ ભાષા નથી.

પણ આમ કહેનારાઓનાં મહોડાં શેવટનાં બંધ કરી આપનાર કાબેલ નર **યુજીની બર્નુફ** હવે મેદાન પડયો. **ડુ પેરોંએ** અવસ્તા અને તેનો તરજુમો જાહેર પાડયા પછીનાં ૭૦ વરસોમાં માત્ર તકરારો સિવાય જીવ જેવો ફાયદો કાંઇ થયો ન હતો—**રાસ્કને** આધારે એટલુંજ જાહેરમાં આવ્યું હતું કે જંદ અને સંસ્કૃત બંને એક બીજાને મળતી ભાષા છે. તોપણ **ડુ પેરોંના** તરજુમા સામેની હરીફાઇ ઘણી ઓછી થઇ ગઇ હતી, અને તેનો આધાર વધારે લેવાવા માંડયો હતો. પણ ૧૮૨૫ માં **બર્નુફે** હિંદુસ્તાનની આર્ય ભાષાઓ બાબેની શોધખોળ ચલાવવાનું કામ માથે લીધું, અને તેની જોડે તેણે ઇરાનની ભાષાઓનો પણ અભ્યાસ કીધો. તેણે **ડુ પેરોંનાં** જંદ લખાણની મારફતે અવસ્તા ભાષા જાણવા માંગી, પણ તે લખાણ બહુ ખામીભરેલું હોવાથી તે તેમાં ફાવ્યો નહિ. તેને લાગ્યું કે **ડુ પેરોંના** ઉસ્તાદ તે સુરતવાળા પાર્સી દસ્તુરોએ તેને બરાબર શિખવ્યું નથી, અથવા તો તેઓ પોતેજ ભાષા બરાબર સમજી શકયા નથી. હવે **ડુ પેરોંની** આગમજ ૧૫ મી સદીમાં અવસ્તાના એક ભાગ (ઇજશ્ને)નો તરજુમો સંસ્કૃત ભાષામાં **નેર્યોસંગ** નામે કાબેલ દસ્તુરે પેહલવી તરજુમાને આધારે કીધેલો હતો તે **બર્નુફે** તપાસ્યો. એજ વખ્તે **બૉપે** બંને ભાષાઓના મુકાબલાનું વ્યાકરણ તૈયાર કીધું હતું, તેની પણ મદદ લઇને **બર્નુફે** અવસ્તાના એક નવાજ તરજુમા અને નવીજ સમજણનો કસ્દ કીધો. આ કામથી વળી મુકાબલાની દંતકથાની વિદ્યાને જન્મ લેવાને પણ કારણ મળ્યું, કેમકે વેદ અને અવસ્તામાં મળતી આવતી કથાઓ અનેક છે. આ ઉપરથી તેણે ઇજશ્ને સંબંધી એક નવી ઢબનો, નવાજ ખોલાસાનો ગ્રંથ બહાર પાડયો, અને તેમાં નવુંજ જ્ઞાન જાહેર કીધું.

આ સઘળું શુભ કામ જે વખ્તે એક તરફથી બનતું હતું ત્યારે બીજી તરફથી તેજ વખ્તે પર્સીપોલિસ અને બીહીસ્તુન ખાતેના ખિલારેફી લેખોનું ઉકલાણ કરવાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું. એ કામ પેરિસમાં **બર્નુફ**, બૉનમાં **લૅસન** અને ખુદ ઇરાનમાં **સર હેનરી રૉલિન્સન** ચલાવતા હતા. આથી એકજ વખ્તે બે ઘણીજ કીમતી વાતો જાહેરમાં આવી. ૧ લી એ કે જંદ ભાષાને લગભગ મળતી એક ભાષા પર્વતો ઉપરના લેખવાળી ખિલારેફી ભાષા હતી; અને ૨ જી એ કે આ લેખો કોરાવી જનારા ઇરાનના નામચીન પાદશાહોનો ટોળો કેયાની નહિ પણ તદન જુદોજ હતો. આ સઘળી તપાસોથી અવસ્તા ભાષાની સચાઇ તેહકીક

થઇ, અને તેને બનાવી કહાડેલી ગણવાનો દોષ ખોટો ઠર્યો.

પણ **બર્નુફ**ની હયાતી સુધીજ આ ફ્તેહ ચાલુ રહી. તે પછી અવસ્તા ભાષાના અભ્યાસીઓ વધ્યા, તેને એક ખરી તથા એક વાર હયાતી ભોગવી ગયલી પુરાણી—સંસ્કૃત કરતાં વધારે પુરાણી—ભાષા માનનારાઓ વધ્યા, તોપણ તેઓ એકબીજા સાથ લડી પડયા. તેઓ વચ્ચે એક જબરો મતફેર પડયો, જે આજ સુધી ચાલુજ છે. અવસ્તાવાણીનાં લખાણોને કેવી રીતે સમજાવવાં–એ તેઓ વચ્ચે તકરારનું મૂળ થઇ પડયું. કેટલાકો કહે છે કે અવસ્તાનો શરેહ સાથનો પેહલવી તરજુમો થયો છે તેને આધારે એ લખાણોની સમજણ આપવી જોઇયે; ત્યારે બીજાઓ તકરાર લેછે કે અવસ્તા અને વેદનાં લખાણોમાં કેટલુંક મળતાપણું છે, માટે વેદ સાથની સરખામણીને આધારે અવસ્તાની સમજણ લેવી જોઇયે. અલબત અવસ્તાના કેટલાક ભેદી કલામોનો ખોલાસો જેમ વેદ ઉપરથી મળી આવ્યો છે, તેમ પેહલવી તરજુમા ઉપરથી મળી શકયો નથી. **રૉથ, બેન્ફી, હાઉગ**, એ સઘળા વેદને આધારે અવસ્તા સમજાવવા માંગે છે; પણ **સ્પીગલ, યુસ્તી** વગેરે પેહલવી ઉપર રીઝ્યા છે. આ તકરારમાં જ્યાં મોટા અભ્યાસીઓ એક શેવટ ઉપર આવ્યા નથી ત્યાં આપણે વચ્ચે પડવાનું કારણ નથી, પણ જે વાત પ્રો. **ડાર્મેસ્ટેટે** કહે છે[1] તે ધ્યાનપર લેવા યોગ્ય છે કે બંને પક્ષકારોએ એકબીજાને મદદ આપીને વર્તવું જોઇયે, કેમકે તેઓ બંનેની તકરાર જેમ ધ્યાન પુગાડવાજોગ તેમ એકેકને કામની છે. જેમ વેદ તેમજ પેહલવીનાં લખાણો અવસ્તાવાણીના કલામોની મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે અવશ્યના છે. "પેહલવી વિના અવસ્તા જાણવા કે વેદ વિના તે સમજવા, એ બંને બનવાજોગ નથી"[2]—એટલેજે એ બંનેની ભેગી મદદથીજ તે બનવાજોગ છે.

ઉપર જણાવેલા અવસ્તા ભાષાના વિદ્વાનોમાં **વેસ્ટરગાર્ડ, રૉથ, ગૅગર, ગેલ્ડનર, વેસ્ટ, હાર્લે, ડાર્મેસ્ટેટ, મિલ્સ** વગેરે નવા નવા અને એક કરતાં એક સરસ અભ્યાસીઓ વધ્યા છે, જેઓએ અનેક કીમતી દફતરોથી એ પવિત્ર વાણીનાં સાહિત્યનો યુરોપ અને અમેરિકાની વિદ્વાન આલમમાં ઘણો મઆકુલ વધારો કરી આપ્યો છે. આ ઠેકાણે આગળ તેમજ પાછળ યુનાની અને યુરોપિયન તથા અમેરિકન લખનારાઓનાં નામની એક ટીપ જો ઉતારી લીધી હોય તો તે ૧૫૦ કરતાં વધારેની થવા જાય. આ ઉપરથી વાંચનાર જોશે કે કોઇ પણ ધર્મ કે ધર્મપુસ્તક માટે જેટલી શોધ ખોળ આગળ કે હાલના જમાનામાં થઇ નથી તે **જરતોશત**ને નામે ઓળખાતા મજહબ અને તેને લગતાં પુસ્તકો માટે થઇ છે.

૧ Vendidad, દિબાચો, સ૦ ૨૭.

૨ Vendidad, દિબાચો, સ૦ ૨૮.

બાબ ૪૦.

ધર્મસંબંધી ગુમરાહીનો જમાનો.

૧—હિંદુસ્તાનમાં પાર્સી ધર્મની બેખબરીના સબબો—સંજાણ સંસ્થાનની ખરાબી આગમજના પાણાના પાર્સીઓ—તેઓ બાબે યુરોપિયન મુસાફરોની હકીકત—તેઓની ગુમરાહીનો જમાનો—સુતક દેવ નામનો એક પાર્સી સરદાર!—ઈરાન સાથ ધર્મસંબંધી બાબતોના સવાલ જવાબ—વંદીદાદની પહેલી નકલ—ઈરાનમાં જરતોશ્તી ધર્મની હાલત—૧૫ મી સદીથી સુધરતી ગયલી પાર્સીઓની હાલત.

૨—નરીમાન હોશંગે ઈરાન જઈ આણેલા જરતોશ્તી દીન આઈનના જવાબો—ચાંગા આશાના જમાના આગમજ ગુજરાતના પાર્સીઓની ગુમરાહ હાલત—કાઉસ અને અફ્સાદ નામના વેપારીઓ—દેસાઈ માણેકશાહનાં નોત્રાં ઉપરથી તેઓ નવસારી આવે છે—ખંબાતના પાર્સીઓની તેઓએ જોયલી માઠી હાલત—ભરૂચ, અંકલેશ્વર અને સુરતના જરતોશ્તીઓ બાબે કાઉસનો અભિપ્રાય—નવસારીમાં પરોણાગત—તેણે સમજાવેલી "દીનના હોકમ"ની વાતો—દસ્તાનની પરહેજી—કુસ્તી બાંધવા તથા જોડા પહેરવાનો ફતવો—ઈંટને બદલે પથરનાં દોખમાનો હુકમ—પથરનું દોખમું બાંધવાની ક્રિયા.

૩—જરતોશ્તી મજહબ સમજવા બાબે યુરોપિયનોની ઉલટ—તેઓની જેહમતથી મળેલી ધર્મની ખરેખરી સમજણ—તેઓએજ શોધી આપેલો હખામની પાદશાહોનો વંશ—આગળા દસ્તુર દાવરનું ધર્મસંબંધી અધુરૂં જ્ઞાન—મી૦ ખરશેદજી કામાનો ધર્મસંબંધી અભ્યાસ અને તેનાં મિઠાં ફળ—તેમના અથોરનાન ચેલાઓ—આજના દસ્તુરો—યુરોપિન આલમાઓનો આભાર.

ફસલ ૧—પાર્સીઓની મજહબ સંબંધી બેખબરી.

ઉપલાં પ્રકરણમાં આપણે યુરોપિયન શોધકોની મહેનત જોઇ છે, પણ તેમની એ જેહમત જયારે ૧૫૯૦ થી એક પહેલવહેલા ગ્રંથ રૂપે શરૂ થાય છે ત્યારે તે આગમજ ઘણીએક સદીઓથી હિંદુસ્તાનમાં આવેલા **જરતોશ્તીઓ** પોતાના ધર્મ સંબંધી કેટલું જ્ઞાન ધરાવતા હતા તે બાબે થોડીક માહિતગારી મેળવવી જોઇયે છે. અમે આગળ ચાલતાં જણાવીશું તેમ પાર્સીઓનો આ દેશ સાથનો સંબંધ તો છેક હખામની પાદશાહ **દારાયસ હિસ્તસ્પીસે** પંજાબ જીત્યું ત્યારનો—બલકે તારીખે ફરીશ્તા મુજબ છેક **ફરેદુન** પાદશાહના વખ્તથી—હતો, પણ પાર્સીઓ ઇસ્વી ૮ મી સદીમાં ઇરાનથી મોટી સંખ્યામાં દરિયાને માર્ગે પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર સંસ્થાન કરી રહ્યા ત્યારથી તેમનો હિંદ સાથનો સંબંધ તવારીખમાં નોંધાયો છે. તે વખ્ત પછીની કેટલીક મુદ્દતસુધી જોકે ઇરાનથી જેવો લાવ્યા તેવોજ તેમનો મજહબ તેઓ ચાલુ રાખી શકયા હતા, તોપણ હિંદુ રાજા તરફનાં દબાણ, અને ત્યારબાદ હિંદુ રાહરસમોની વચેના પોતાના વસવાટને લીધે પાર્સીઓ આસ્તે આસ્તે તેમની રીત રેવાજો પોતાના કરી લેતા ગયા, અને જે પોતાની હતી તે બેખબરીને લીધે ભુલતા અને મૂકતા ગયા. ભણેલા દસ્તુરો સંજાણ ખાતેના સંસ્થાનની શરૂઆતમાં હશે, પણ એક બે સદીઓમાં તેવા ભણેલાઓની ખુટ પડવા લાગવી જોઇયે, કેમકે વસ્તી વધતી ગઇ તેમ જરતોશ્તીઓ આસપાસનાં ગામોમાં વેરાતગયા, અને પોષણને માટેની જંજાળોને દરમીયાન કેળવણી જેવું તો તે જમાનામાં કાંઇ હતુંજ નહિ તેની જોડે ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાની ફરજ પણ વિસરતા ગયા.

સંજાણમાં ઇસ્વી ૧૨૯૫—૯૭ માં અફડાતફડી થઇ તે દુખ:દાયક બનાવ[1] પછી ત્યાંના સઘળાજ પાર્સીઓ પોતાનું એ વતન છોડી આતશને લઇ નાસી ગયા હોય એમ જણાતું

---

૧ આ બાબેની હકીકત આગળ ચાલતાં વાંચવામાં આવશે. જુઓ બાબ ૪૫, ફસલ ૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નથી. મહમદિયાન તવારીખો[1] ઉપરથી એવું માલુમ પડે છે કે કેટલાક પાર્સીઓ ઇસ્લામી હકુમત કબુલ રાખી સંજાણમાં રહ્યા હતા. અગરજો એ વાત ખરી હોય તો એમ અનુમાન થાય છે કે કેટલાક પાર્સીઓએ પોતાની માલ મતા અને આબાદ હાલતને અનુસરતી મિલ્કતોના બચાવ થકી સંજાણમાંજ રહેવાનું પસંદ કીધું હશે. ગમે તેમ હોય, પણ ગુજરાતની ફતેહ પછી સંજાણથી પાર્સીઓ વેરાઇ ગયા તોપણ તેઓ ગુજરાતમાંજ હતા, તેમજ તેઓ વળી સંજાણ અને તેની આસપાસના જીલ્લાઓમાં પણ હતા, એવું મહમદિયાનો ઉપરાંત પરભાડી શાહદતો ઉપરથી પણ જણાય છે. જેઓ સંજાણ છોડીને આતશની સંભાળમાં નહિ ગયા તેઓ ત્યાંજ રહ્યા, પણ ત્યાં તેમને દુન્યાઇ લાલચે ઠરીઠામ કીધા હતા, માટે રફતે રફતે તેઓ અસલી મજહબની વાતો વિષે બેદરકાર બનતા ગયા, તે ભૂલતા ગયા, હિંદુઓ સાથના નજદીકના સંબંધને લીધે તેઓ હિંદુ જેવા થતા ગયા. થાણામાં ઇસ્વી ૯૦૦ માં પણ પાર્સીઓ હતા, એવું **અબુ અબદલ્લાહ** નામે મુસાફરનાં લખાણ[2] ઉપરથી જણાય છે. તે લખે છે કે થાણાના રહેવાસીઓ નથી યહુદી, નથી ખ્રિસ્ટી કે નથી મુસલમાન; ત્યારે તેઓ કોણ હતા? અલબત હિંદુ હોવા જોઇયે. પણ બીજે ઠેકાણે હિંદુઓ વિષે તે જણાવી ગયો છે તેમ આ થાણાના હિંદુઓ વિષે એક બોલ બોલતો નથી, તે ઉપરથી મી. **કેંપબેલ** સાર કહાડે છે કે તેની મતલબ પાર્સીઓ વિષે બોલવાની હોવી જોઇયે. એ પછી થાણામાં ૧૩૨૩ માં **ઓડેરિક** નામે એક ખ્રિસ્ટી સાધુ ફરવા આવ્યો ત્યારે કોંકણમાં મહમદિયાનોનો અમલ હતો. તે લખે છે કે તે વખ્તે ત્યાંનાં લોકો મૂર્તિપૂજક હતા, કેમકે તેઓમાંનાં કોઇ ઝાડને, કોઇ સાંપને અને કોઇ આતશને પૂજતા હતા. આ છેલાઓ તે ખુદ પાર્સીઓ અથવા પાર્સી મજહબમાં વટલેલા હિંદુઓ હોવા જોઇયે એમ બેશક જણાય છે,[1] કેમકે **ઓડેરિક**ના જણાવ્યા મુજબ આ આતશ પરસ્ત લોકો પોતાના મરનારની લાશને દાટતા નથી તેમ બાળતા પણ નથી, પણ મોટા ભપકા સાથ ખેતરો તરફ લઇ જાય છે અને ત્યાં પક્ષિઓ અને પ્રાણીઓને ખાવા આપે છે. વળી તે લખે છે કે ગર્મી એટલી બધી પડે છે કે મરનારની લાશનો જલદી બિગડી જાય છે. એક બીજે ઠેકાણે **ઓડેરિક** લખે છે કે સઘળાજ આતશના પૂજારીઓ લાશનું આમ શેવટ લાવતા નથી, કેમકે મલબાર કાંઠા તરફ તેણે તેઓને મરનારની લાશને બાળતાં દિઠા હતા.[2] **જોર્ડેનસ** નામે એક લાટિન મિશનરી મુસાફર થાણાથી ભરૂચ સુધી ફરી ગયલો છે તે **ઓડેરિક**ની એકજ વરસ આગમજ (૧૩૨૦-૧૩૨૨) પાર્સીઓને જોઇ તેમનું વર્ણન આ રીતનું આપી ગયો છે. તે લખે છે કે "બીજાબી મૂર્તિપૂજક લોક છે, જેઓ આતશને માને છે. તેઓ પોતાના મરનારને દાટતા નથી તેમજ બાળતા પણ નથી, પણ છાપરાં વિનાના ચોકસ બુર્જમાં મૂકે છે, અને ત્યાં તેને તદ્દન ખુલ્લી મૂકીને આકાશમાંના પક્ષિઓ પાસે ખવાડી દે છે.[3]

સંજાણની ફતેહ પછી અને એક વાર પાછી નાસભાગ શરૂ થયા બાદ કોંકણમાં પાર્સીઓની ધર્મ સંબંધી હાલત વધારે ખરાબ થતી

---

૧ અમીર ખુસરો. તે લખે છે કે સંજાણની લડાઇવેળા ગુજરાતનો દરિયા કાંઠો ગબ્ર લોકોનાં લોહીથી ભરાઇ ગયો હતો.—સર હેનરી એલ્યટ: History of India, દફ્‌૦ ૩, સ૦ ૫૪૬-૫૪૯.

૨ Bombay Gazetteer, દફ્‌૦ ૧૩, સ૦ ૨૫૧, નોટ ૩.

---

૧ Bombay Gazetteer, દફ્‌૦ ૧૩, સ૦ ૨૫૧.

૨ તેજ, સ૦ ૨૫૧. મલબારના, પાર્સીઓ લાશને બાળતા હતા, એવું બીજી કોઈ પણ શાહદત ઉપરથી જણાયું નથી. ઑડેરિકે આતશને માનનારા પણ લાશને બાળનારા હિંદુઓ સાથ પાર્સીઓને ગુચવી નાખેલા જણાય છે.

૩ દોખમા બંધાયા પછીજ આમ બનવું જોઈએ. ઓડેરિકે આપેલાં વર્ણન વેળા દોખમા બંધાયલાં જણાતાં નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ગયલી જણાય છે. ૧૩ મી સદીની આખરીથી આ ખરાબીની શરૂઆત થઇ હતી, કેમકે આતશને એ વખ્તે સંજાણથી બહરોત અને ત્યાંથી વાંસદે લઇ જવાનું કામ વીશ પચીશ વરસની રમત જેવું લાગતું નથી, પણ નજદીક ૧૫૦ થી ૧૭૫ વરસ એ નાસભાગમાં ગુજરેલાં જણાય છે. આ મુદત પાર્સી મજહબને માટે ગુમરાહીની હતી. એ મુદતમાં માત્ર મોબેદ વર્ગનેજ ધર્મનું કંઇ તત્ત્વ માલુમ હતું—પણ સંજાણના બીજા પાર્સીઓ તો ધર્મની ખાસ ક્રિયાઓ સર્વ ભૂલી ગયા હતા. ઘણાએકોએ તો સુદરેહ કુસ્તી પણ તર્ક કીધાં હતાં, અને કોઇક લખનારાઓ મુજબ તો તેઓ પોતે કોણ છે, ક્યાંથી આવ્યા હતા, ધર્મ શો, પેગામ્બર કોણ, એ સર્વ વાતો ભૂલી ગયા હતા; એટલુંજ નહિ પણ પોતાની કોમનું **પાર્સી** નામ પણ ભૂલી ગયા હતા! સંખ્યાબંધ પાર્સીઓ હિંદુ ધર્મમાં વટલી જવા વિના હિંદુજ બની ગયા હતા, અને થોડાકો મહમદિયાનો જોડે વસીને મહમદિયાન રાહરસમના થઇ ગયા હતા.[1]

પાર્સી ગુમરાહીનો આ જમાનો ખુદ મોબેદ વર્ગ ઉપર પણ અસર કર્યા વિના રહ્યો નહિ. વાંસદાનાં જંગલમાંથી આતશને નવસારી લઇ ગયા તે વખ્તે આતશની રખેવાળી કરનારા ત્રણ સંજાણા મોબેદોમાંના બેનાં નામો **નાગન રામ** અને **ચાયા સહીઆર** હતાં. આ બંને નામો હિંદુઓનાં છે. એ બિના દેખાડે છે કે માત્ર આતશની બરદાશ્ત કરવા સિવાય પોતાની અસલી રાહરસમ કે નામ ઠામની મોટાઇ વિષે આ મોબેદોમાં પણ કશો ખયાલ ન હતો. **અમીર ખુસરો** નામે મહમદિયાન લખનાર ૧૩૨૫ માં થઇ ગયો, તે લખે છે કે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એક પાર્સી સરદાર **સુતલ દેવ** નામનો હતો![2] **વેસ્ટરગાર્ડના** જણાવ્યા મુજબ પોતાના ધર્મની કેતાબો વિષે પણ તે જમાનામાં પાર્સીઓને દરકાર હતી નહિ; પણ જ્યારે ઉપર મુજબ પોતાનાં અસલ નામ ઠામ બાબે પણ તેમને ખબર રહી ન હતી, ત્યારે ધર્મ પુસ્તકોની તો ક્યાંથીજ દરકાર હોય? ઇરાનથી તેઓ પ્રથમ સંજાણ આવી વસ્યા ત્યારે તો તેઓ કને ધર્મ પુસ્તકો મોજુદ હતાં, પણ ૧૩મી સદી પછીની અફડાતફડી વખ્તે તે સઘળાં તફરગાહ થઇ ગયલાં હોવાં જોઇયે, અને તેટલામાટે પાર્સી ગુમરાહીની શરૂઆત એજ વખ્તથી થવી જોઇયે.

આવી હાલત કંઇ ચો તરફ સર્વ પાર્સી તાયફાઓની ન હતી. વળી કેટલાક પાર્સીઓ તો બહુ પરહેજગાર અને અસલી ધર્મ ગયાથી રાહરસમ ઉપર ધર્મના જેવો એતેકાદ રાખનારા હતા. તેઓની મહેનત અને મદદથી ઇરાન સાથ સંબંધ પડયો, ત્યાં હિંદુસ્તાનથી દસ્તુર મોબેદો ગયા, ધર્મની તાલીમ તથા ધર્મપુસ્તકોની નકલો તેઓ લઇ આવ્યા, અને એ ઉપરાંત વળી કાગજ પત્રો મારફતે ઇરાનવાળા દસ્તુરો સાથ ધર્મને લગતા—અગત્ય કરીને ક્રિયા માર્ગને લગતા—સવાલ જવાબો ચાલ્યા, અને તેમનો મોટો સંગ્રહ થયો, જે હજી સુધી **રવાયતોને** નામે સચવાયલો છે. ઇરાનથી જે દફતર સર્વથી પહેલું આવ્યું તે વંદીદાદનું હતું. તેની તારીખ ચોકસ નથી, પણ ૧૧૮૪ થી ૧૩૨૩ સુધીનાં વરસોમાં કેટલાકો મુજબ યજદથી અને બીજાઓ મુજબ સીસ્તાનથી હેરબદ **માહિયાર** નામનો એક ધણી લાવ્યો હતો. આ ધણી ખાસ કરીને ઇરાન ખાતે ધર્મની તાલીમ લેવાજ ગયો હતો. તે પંજાબના પાર્સીઓ તરફથી ત્યાં ગયો હતો, અને તે ઉચ્છનો રહેવાસી હતો. હેરબદ **માહિયાર** ઇરાનમાં ૭ વરસ સુધી રહ્યો હતો. તે જંદ વંદીદાદ જોડે પેહલવી તરજુમા સાથની બીજીબી કેતાબો લઇ આવ્યો હતો. ૧૧૮૪ માં **અર્દશીર** નામે એક જરતોશ્તીએ કરેલી વંદીદાદની નકલ ઉપરથી **માહિયાર** પોતાની નકલ કરી લાવ્યો હતો. તેની આણેલી આ તેમજ એ વખ્ત આગમજની સઘળી નકલો

---

૧ કૅમ્બેલ: Bombay Gazetteer, દફ૦ ૧૩, સ૦ ૨૫૨.

૨ તેજ, સ૦ ૨૫૨ ની નોટ ૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અને પુસ્તકો ગૂમ થઇ ગયાં છે. વંદીદાદની આ નકલ ઉપરથી ૧૩૨૩ માં ખંબાત ખાતે ઇરાનથી આવેલા બે જરતોસ્તીઓ **કએ ખુસરો** અને **રૂસ્તમ મેહરબાને** બીજી નકલો કીધી હતી, અને આજસુધી પાર્સીઓ પાસે વંદીદાદની સર્વથી જુની જે નકલો છે તે આ ખંબાત ખાતે થયલી નકલો છે. આ નકલો ઉપરથી તેમજ ૧૭ મી સદીમાં ઇરાનથી હિંદુસ્તાન ખાતે આણેલી એક બીજી નકલ ઉપરથી વંદીદાદની હાલની મોજુદ નકલો ઉતારેલી છે.

પાર્સીઓની ગુમરાહીના આ જમાનામાં અગરજો હિંદુસ્તાનમાં એકજ મહમદિયાન વંશનો અમલ ચાલુ રહેત તો પાર્સી નામ આજ સુધી કદાચજ યાદગાર રહેવા પામત. પણ તેઓનાં સારાં નસીબે હિંદુસ્તાનમાં મહમદિયાન વંશો એક પછી એક અમલ ઉપર બદલાતાંજ રહ્યાં, અને એકને ઉઠાડી મૂકી બીજું વંશ દિલ્લીનાં તખ્ત ઉપર આવવા લાગ્યું, તેથી આ જાતની લડાઇઓમાં ઝનુની અને ખૂની પાદશાહો રોકાયલા રહ્યા, અને તેથી પાર્સીઓનાં આતશખાનાંઓ ફના થતાં બચી ગયાં. એજ મુજબ ઇરાનમાં પણ ૧૪ મી સદીની આખરીએ (૧૩૮૩–૯૮) **તીમુર લંગનું** ધાતકી રાજ્ય ચાલ્યું તે દરમ્યાન ત્યાં જરતોસ્તીઓનાં આતશકદેહને બચી જવામાં ગોયા કુદરતે મદદ આપી. ઇરાનમાં તો આરબોએ સાસાની પાદશાહાતની આખરી વખ્તનો ફેસાદ નરમ પડતાંજ કંઇક ઢીલી દોરી મૂકવા માંડી, અને જોકે જરતોસ્તીઓ બહારથી મહમદિયાન ધર્મમાં વટલેલા ગણાતા હતા તોપણ અંદરખાનેથી તો તેઓ પોતાના અસલ મજહબને ચુસ્તપણે વળગી રહેલા હતા, અને આતશખાનાઓ દુશ્મનોથી ખરાબ થયા છતાં પહાડોના કોહનાં અને ગુફાઓમાં આતશની જગા બનાવી ત્યાં રાતને વખ્તે ભેગા મળી પોતાનું ધર્મીપણું બતાવતા હતા એમ **વામ્બ્રી** જણાવી જાય છે.[1] ઇબ્ને **હોકલ** નામે મહમદિયાન લખનાર જણાવે છે કે ૧૦ મી સદીની અધવચે ફાર્સમાં એવો એક કસ્બો કદાચજ હતો કે જ્યાં પાર્સીઓનું આતશકદેહ ન હતું. અને વળી તે લખે છે કે ફાર્સનાં પાર્સી લોકોમાં તેમના મજહબની કેતાબો અને રેવાજો વગર હરકતે ચાલુ રહેલા હતા.[1]

એમ કરતાં ૧૫ મી સદીની શરૂઆતથી હિંદુસ્તાનમાં પાર્સીઓની ધર્મસંબંધી ગુમરાહી ભરેલી હાલતમાં પાછો સુધારો થવા માંડયો. એ વખ્તથી ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગો ખાતેનાં તેમનાં સંસ્થાનોનો કાબુ પાછો વધતો ગયો, તો જોકે ૧૪ મી સદી આગમજ પાર્સીઓનો જે દમામ હતો તે તો તેઓ આજ સુધી કદી પાછો મેળવવા પામ્યા નથી. **ઑાજીલ્બી**[2] નામે બીજો એક લખનાર ૧૬૭૦-માં પ્રગટ થયલા પોતાના ભૂગોળ વિદ્યાને લગતા ગ્રંથમાં જણાવે છે કે ૧૫ મી સદીની શરૂઆતમાં ઇરાનથી કેટલાક જરતોસ્તીઓ ગુજરાતમાં આવ્યા અને કાંઠા ઉપર પોતે ઠરી ઠામ થઇને ત્યાંના પાર્સીઓને જણાવ્યું કે અમેબી ઇરાની તોખમના છિયે. તેઓએ તેમને ધર્મસંબંધી બાબતો સમજાવી, તાલીમ આપી, અને તેમને એક ખોદાની પરસ્તેશ કરતાં શિખવ્યા. **ચર્ચિલ** નામે એક મુસાફર લખે છે કે એ વખ્તે પાર્સીઓનો ધર્મ નાશ પામ્યો હતો. અને તેમને આગળા વખ્તની કશી યાદ ન હતી. તેઓ ખેતીનું કામ કરતા હતા; અને તાડી છેજતા હતા. પણ તેઓ જાતે પાર્સી છે એવું ઇરાનના જરતોસ્તીઓને જણાતાંજ તેઓએ થોડાક માણસોની એક ટોળીને મોકલાવીને તેમને અસલ ધર્મ સમજાવ્યો હતો.

ફસલ ૨—ગુમરાહી દૂર કરવાની તજવીજો.

જોકે ધર્મ તરફ અને ધર્મને લગતી રીતભાતો અને શાહરસમો તરફબી જરતોસ્તી-

1 Sketches of Central Asia. જુઓ આગાડી, બાબ ૩૦, ફસલ ૧.

1 કૅમ્બેલ: Bombay Gazetteer, વૉ૦ ૧૩, સ૦ ૨૫૨, નોટ ૬.

2 તેજ, સ૦ ૨૫૨–૫૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઓ જેમ જેમ દૂર વેરાતા ગયા તેમ તેમ બેદરકારી વધતી ગઇ હતી, તોપણ નવસારી જેવાં મુખ્ય મથકો ખાતેના આગેવાનો અને અકાબરોને પોતાની અને ટોળાની ધર્મસંબંધી ફરજો બાબે ઘડીઘડી વિચારો ઉભા થતા હતા અને તેમને હૈયે ધર્મની દાઝ ચહડી આવતી હતી. જરતોસ્તીઓ આ વેળા નવસારી, સુરત, ભરૂચ, ખંબાત, અંકલેશ્વર, વગેરે શેહેરો ખાતે સંસ્થાનો કરી ચૂકયા હતા, અને કેટલીક રીતે સારી હાલતમાં હતા. આમ હોવાથી બીજી ચિંતાઓની ગેરહાજરીમાં તેમનાં મનમાં મજહબની ચિંતા પેઠી, અને ઉપલાં સર્વ મથકો ખાતેના પાર્સીઓએ એકમત થઇ શ્રી ઇરાન ખાતેથી ધર્મની કેટલીક બાબતોની માહિતી મેળવવાના ઇરાદાથી ભરૂચના એક ખબરદાર બેહદીન જરતોસ્તી **નરીમાન હોશંગને** નવસારીવાળા મુખ્ય શેઠિયા બેહદીન **ચાંગા આશાની** મદદ લઇ ઇરાન મોલ્યો. **નરીમાનને** કેટલાક મુશ્કેલ લાગતા સવાલોના જવાબો લાવવાનું કામ સોંપ્યું હતું, જે જવાબો તા૦ ૨૨ ઑગસ્ટ ૧૪૭૮ ને રોજે લઇ તે પાછો ફર્યો. આ વેળા ઇરાનમાં ત્યાંના જરતોસ્તીઓ ઉપર ઘણો જુલ્મ ગુજરતો હતો એવું ઉપલા જવાબોમાંથી જણાય છે. આ જવાબો સાથ આપણને કામ નથી, પણ તે ઉપરથી એટલું જાહેર થાય છે કે નવસારીથી જે સવાલો પુછાવ્યા હતા તે ખુદ ધર્મની ફિલસુફીને લગતા નહિ તેટલા ક્રિયા અને રાહરસમના ગુંચવાડાને લગતા હતા.[1] વળી આ જવાબો પરથી એમ પણ જણાય છે કે ઇરાનમાંથી તે વખ્તે અવસ્તાવાણી કોઇ સમજી શકતું ન હતું, અને સઘળો આધાર પેહેલવી ઉપરજ હતો.

આ પછી બીજાં થોડાંક વરસ બાદ બીજી મરતબે **ચાંગા આશા** વગેરે અંજુમને ઉપલાજ ભરૂચી બેહદીનને કેટલાક નવા સવાલો આપી ઇરાન મોકલ્યો, જેના ખોલાસા સાથ તે ૧૪૮૫ માં પાછો ફર્યો હતો.[1]

આ પછી પચીશ વરસો સુધી શું થયું તે જણાતું નથી, પણ ૧૫૧૧ માં ત્રીજી મરતબે પુછેલા સવાલોના જવાબો[2] આપતાં ઇરાનના દસ્તુર લખે છે કે હિંદુસ્તાનમાં જરતોસ્તીઓ વસે છે તેની **નરીમાન હોશંગ** ઇરાન આવ્યો ત્યાં સુધી અમને ખબર ન હતી. એ પછી ૧૫ વરસ રહીને ૧૫૨૭ માં ઇરાનથી એકવાર ફરીને કેટલાક નવા જવાબો લખાઇ આવ્યા,[3] અને એ સઘળાંથી હિંદના જરતોસ્તીઓ પોતાની હાલત કેટલેક દરજ્જે સુધરતી સમજ્યા. "અર્દવીરાફ નામુ" તે જાણે સપિતમાન **જરતોસ્તનું** પોતાનુંજ બનાવેલું હોય તેમ તે ઉપર ખાસ યકીન બાંધીને તેઓએ તેનો ફાર્સી બેતોમાં તરજુમો કરાવ્યો. જે તેના લખનાર **કાઉસ ફરીબોર્જ** બીન **નવરોજનાં** નામ ઉપરથી "વીરાફે કાઉસી" ને નામે ઓળખાય છે. નવસારીના વડા અકાબર **ચાંગા આશા**, તેમના બેટા **માણેક**, અને **માણેકના** બેટા **બહમન**, એ ત્રણુંડે બાપ દીકરાઓ ધર્મસંબંધી સુધારાને માટે પોતાના જમાના અને પોતાના વિચાર મુજબ બહુ ખંતી હતા. તેઓએ પોતાના વખ્તના જરતોસ્તીઓને ભલાં કામના ફાયદા અને બુરાંના ગેરફાયદાનો ખયાલ આપવામાટે ઉપલો તરજુમો કરાવ્યો હતો.

એ બનાવ ૧૫૩૩માં બન્યો. પણ તે આગમજના ગુજરાતના પાર્સીઓની ધર્મસંબંધી હાલત ગુમરાહ થઇ પડી હતી. એવું જણાય છે કે આજ આશરે સાડી ત્રણશો વરસોની વાત

---

૧ દાખલા તરીકે ઇરાનના દસ્તુરો લખે છે કે હિંદુસ્તાનમાં જરતોસ્તીઓની લાશને જુદીનો ઉંચકે છે, ખંબાત અને અંકલેશ્વરમાં લાકડાંની કરકટી વાપરે છે, ઇત્યાદી, તે નાપસંદ કરવા જોગ છે. આ દાખલાઓ દસ્તુર બરજોર કામદીનવાળી રવાયતમાં નોંધેલા છે.

૧ આ જવાબો ગાહાંમબાર, રપીથ્વન, બરશ્નુમ, દસ્તાન, વગેરે બાબતોને લગતા હતા, જે દસ્તુર દારાબ હોરમજદિયારની રવાયતમાં ઉતારેલા છે.

૨ ઉપલીજ રવાયત જુઓ.

૩ આમાં બેહૂશ્ત દોજખની બાબતો સમજાવવા આખું અર્દાવીરાફ નામુ તથા કેટલીક ઇરાનની આગળી તવારીખ લખી મોકલ્યાં હતાં. એ સર્વ બયાન કામદીન ખંબાતીવાળી રવાયતમાં આપેલું છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉપર **કાઉસ** નામે કોઇ ઇરાની બેહદીન હિંદુસ્તાનમાં વેપાર અર્થે આવ્યો હતો, તેણે પોતાના અનુભવની એક બિના ફાર્સીમાં લખી છે, જે "કિસ્સે કાઉસ વ અફ્સાદ" ને નામે ઓળખાય છે. આ કિસ્સાનો તરજુમો પોતાનાં "હાદેસા નામા"માં દસ્તુર **ફરામજી રબાડીએ** ૧૮૩૧ માં પહેલોજ પ્રગટ કરેલો છે. તેમાં એક ઠેકાણે[1] જણાવ્યા મુજબ **કાઉસ** નવસારી ખાતે યજદેજર્દી સને ૯૦૦ મ-ગયો હતો, જેને આજે ૩૬૫ વરસ થયાં છે. આ કિસ્સામાં **કાઉસે** ગુજરાતના બેહદીનો પોતાનો અસલી ધર્મ કેવી રીતે તજી બેઠા હતા તેનું એક સિયાહ ચિત્ર આપ્યું છે, તે ઉપરથી માનવાને કારણ મળે છે કે આજ સાડી ત્રણશે વરસોની વાત ઉપર પણ ગુજરાતના જરતોસ્તીઓની ધર્મસંબંધી હાલત બહુ માઠી હતી. **ઍાજીલ્વીના** જણાવ્યા મુજબ જે ઇરાની જરતોસ્તીઓ હિંદુસ્તાનના પાર્સીઓની ગુમરાહી દૂર કરવા આવ્યા હતા તેઓમાંનો એક આ **કાઉસ** યા તેની જોડે આવેલો તેનો મિત્ર **અફ્સાદ** હોય એમ લાગતું નથી. **કાઉસ** પોતાના કિસ્સામાંથી તેમ કહેતો નથી. ઇરાનથી આવેલા આ પાર્સીઓ આગમજ **કાઉસ** નવસારીમાં આવવો જોઇયે. **કાઉસ** ત્યાં આવ્યો તે વેળા નવસારીમાં **માણેકશાહ** બીન **ચાંગા આશા** નામે બેહદીનનું દેસાઇગરૂં ચાલતું હતું. હવે એજ ધણી જો "કિસ્સે સંજાણ" વાળા પ્રખ્યાત **ચાંગા આશાનો** બેટો હોય તો નવસારીના બેહદીનોની ગુમરાહી આગળાં વરસોથીજ બરપા થયલી જણાય છે. આ કિસ્સો બનાવનાર લખે છે કે "તે શ્રી નવસારીનો સરદાર હુતો અને તે શખશ બેહેદીનોને કેટલોએક આશરો આપતો, કાંએજે તે નેક બેહેદીને આખર વખતને દરમેઆંન ભલી દીનને બીગડવા નહીં દીધી. અને જે કોઇને શદરો કુશતી નહીં હતી તેહેનાંને પોતીકા પૈસાથી ખરચ કરીને શદરા કુશતી અપાવ્યા અને ઘણીએક કોશેશ દીનનાં કામમાં તે મરદે કીધી." વળી લખે છે કે "તે વખતમાં કેટલાએક બેહેદીન મરદો તેહેની દોશતીથી દીનમાં આવેઆ." આ ઉપરથી જણાય છે કે **ચાંગા આશાના** વખ્તમાંથી બેહદીનો સદરા કુશતી વગર ફરતા હશે.

પણ તે વખતની ગુમરાહીનું જે ચિત્ર **કાઉસે** આપ્યું છે તે વધારે જાણવાજોગ છે. **કાઉસે** પોતાના કિસ્સામાં કરેલાં પાર્સી ગુમરાહીનાં આ બયાનનો ટુક સાર ઉપજાવી કહાડી આ ઠેકાણે દાખલ કરવો અગત્યનો છે. એવું જણાય છે કે **કાઉસ અને અફ્સાદ** નામના બે બેહદીનો ઇરાનથી હિંદુસ્તાનમાં વેપારને અર્થે આવી દીવને બંદરે ઉતર્યા. માર્ગમાં તેમને બે મરતબે જબરૂં તુફાન લાગ્યાથી તેઓ જીવતા કાંઠે ઉતર્યા, પણ તેમનો અસબાબ નાશ પામ્યો. નવસારી ખાતે આ વેળા **માણકશાહ** નામે એક બુજર્ગ જરતોસ્તી અજુમનનો સરદાર હતો. જેની ઉમર ૭૦ વરસની હતી. એને ખબર પડતાંજ તેણે **નરસંગ** નામે એક મોબેદ અને એક બેહદીનને કાગજ લખી આપી **કાઉસ** તથા **અફ્સાદને** નવસારી આવવાનું નોતરૂં દીધું, જે આ બંને ઇરાનીઓએ એટલામાટે ખુશીથી કબૂલ રાખ્યું કે **માણેકશાહન**ના લખ્યા મુજબ તે જમાનામાં ખુદ નવસારીના જરતોસ્તીઓને-બી પોતાના ધર્મ વિષે જેવી જોઇયે તેવી ખબરદારી ન હતી, અને ત્યાંબી ગુમરાહી બરપા હતી. આ નામું વાંચી બંને ઇરાનીઓ પોતાને બોલાવવા આવેલા બેઉ નવસારીવાસીઓ જોડે તે તરફ જવા નિકળ્યા. તેઓ ખંબાત, ભરૂચ, અંકલેશ્વર, અને સુરતમાં ફરતા ફરતા નવસારી ગયા, કેમકે એ સઘળાં જરતોસ્તી મથકો હતાં માટે ત્યાંના પાર્સીઓની રાહરસમ કેવી છે તે જાણવા જોવાની તેમની ઇછા હતી. પણ **કાઉસ** અફસોસ કરે છે કે એ સઘળે ઠેકાણે ગુમરાહીની કશી મના ન હતી.

તે લખે છે કે ખંબાતમાં એવી કિસમના બેહેદીનો વસતા હતા કે જેઓ ફરતાં

૧ "હાદેસા નામું," સફે ૨૦.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તો "દોરવંદોનો ટોલો બેહેતર હુતો. અને જે પાકી આપણી દીનમાં જાએજ છે તે પાકી તે બેહેદીન લોકોમાં કાંઇ નહી હતી." તે ફરિયાદ કરે છે કે દસ્તાનવાળી જરતોસ્તી ઓરતો "ખાધા પીધાનો જેહેવારે વખત થાતો તારે મરદો સાથે એકઠાં બેશીને ખાણું ખાતાં. અને તેહેનાની ખશલત તમાંમ બદીની હતી. અને તેહેનાંની ચાલચલણ શરવે હીનદુની મીશાલે હતી." ખંબાતના આ જરતોસ્તીઓને "ખોદાની દીનથી એક જવ બરાબર ખબર નહી હતી. અને ઇઅજદાંની દીનથી તમામ તે લોકો જુદા પડી ગીએલા હુતા." આવું જોઇને કાઉસનું "દલ ઘણું બલીઉ" અને તેના "જીવમાં ગોશાનો આતશ શલગવા લાગો. કાએજે એક બાલ બરોબર તે લોકોએ દીનનું કામ કબુલ નહી કીધું. અને હેવી ગફલતમાં તે લોકોએ પોતાની ઉમરને આખર પોંહોંચાડેલી હુતી." કાઉસે આ ગુમરાહીનો પરદો તોડવા માટે ખંબાતી બેહેદીનોને ઘણું સમજાવ્યા, "પણ તેથી કાંઇ ફાયદો નહીં થાએઓ." તેઓનું એવું કામ જોઇ "તે બેદાદગર ટોલાની બદીથી કંટાલી ઉતાવલે તે શેહેરમાંહેથી બાહેર" નિકળી પડયો અને ચારે જણા ભરૂચ આવી પુગ્યા.[1]

પણ ભરૂચમાં તેણે કંઇ વધારે સારો દેખાવ જોયો નહિ, કેમકે તે "જગાના બેહેદીનોબી દીનથી બીલકુલ બેખબર હુતા. અને તમાંમ તે લોકોએ અહેરમનની ચાલ પકડેલી હુતી. અને ઇઅજદાંની દીનની રાહ તમાંમ મુકી દીધેલી હુતી. અને તેહેનાનું ખાવું તથા પેહેરવું તમાંમ નશાનું હુતું." ભરૂચ ખાતે **ફંદામ**[2] નામે એક હેરબદ પોતાના બાપ **રામિયાર** સાથ રહેતો હતો. તેઓને દીનની થોડીઘણી ખબર હતી, જેમનાં ઘરમાં કેટલાક દિવસ ગુજારીને ચારે મુસાફરો આગળ વધ્યા; કેમકે **કાઉસ**ના શબ્દોમાં ભરૂચ "કાંઇ રેહેવા જોગ જગો નહીં હુતી અને દીનના ભેદોની વાત કેહેવા જોગ તે લોકો નહીં હુતા. એટલામાટે તે જગોબી પડતી કરીને હમો કુહુડીને તાંહાંથી બાહાર નીકલી પડેઆ," અને અંકલેશ્વર જઇ પુગ્યા, જે "જગો હેવી હુતી કે તેહેવી જગો ખોદા કધી કોઇને નહીં દેખાડે." એનું કારણ **કાઉસ** એમ સમજાવે છે કે "તે આંધલા ગાંમમાં જે બેહેદીનો રહેલા હુતા તેહેનાંને વાશતે હું શું કેહુ કે તેહેનાંના કરતાંને દેવોનો ટોલો ભલો. અને તે બેહેદીનોનાં ઘર કરતાં દખમું ઘણું પાક હોએ."

અહીંથી ઉપડેલા સઘળાઓ સુરત ગયા પણ સુરતના જરતોસ્તીઓની ગુમરાહી તો વળી ઉપલાઓને વિસરાવે એવી જણાઇ. **કાઉસ** લખે છે કે "હું શુરતની વાત શું કેહું કે જાણે હુંબી મારી દીન વીસરવા લાગો. અને તે શુરતમાંબી ઘણાં બેહેદીનો હુતા પણ તેહોણુને એક જવ બરાબર દીનની ખબર નહીં હતી." એટલામાટે "તેહેનાંને જોવાથીબી મહને કુહુડાપો લાગો."

આ રીતે બળેલો ઝળેલો ઇરાની **કાઉસ** નવસારી જઇ પુગ્યો. બેહેદીન **માણેકશાહે** તેને સુરત આવી પુગેલો જાણતાંજ કેટલાંક માણસોને ગાડી ઘોડા અને બીજા અસ્બાબ સાથે એસ્તેકબાલ મોકલ્યાં, તથા અર્ધે રસ્તે પોતાના વડા બેટા **બહમનને** મોકલી ઇરાની બેહેદીનોની બહુ મદારત કીધી. **માણેકશાહ**ની જાંફેસાની અને મદારતની **કાઉસે** જાબજા સ્તુતિ કીધી છે. ત્રણ દિવસ સુધી મુસાફરોને એક કુશાદે મકાનમાં ઉતારો આપી તેમની પરોણાચાકરી કીધી અને મુસાફરીની થાક ઉતારવા માટે આસાયશથી રાખ્યા. પછી ચોથે દહાડે **માણેકશાહ** બુજર્ગવારે એક મજલેસ બનાવી અને ત્યાં **કાઉસ** તથા **અફસાદ**ને પોતાની નજદીક બેસાડી દીનની સર્વે વાતો પુછી, તથા નવસારીના જરતોસ્તીઓમાં રાહરસમ

---

૧ "હાદેસા નામુ," સ૦ ૨૩ થી ૨૬.

૨ દસ્તુર ફેરામજી રબાડીનાં મત મુજબ (જુઓ "હાદેસા નામુ," સફે ૨૭ મીની નોટ) હિંદુ નામ પદમ ઉપરથી કાઉસે 'ફંદામ' એવું ફારસી નામ ઉપજાવ્યું હશે. તે જમાનામાં હિંદમાં મુબદો પણ હિંદુ નામો રાખતા હતા તેના ઘણા દાખલા છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કેવી તરેહની હતી તે સર્વ કહી સંભળાવ્યું, અને ઇરાનમાં કેવી રીતે છે તે જાણવા માંગ્યું. હવે આ ઠેકાણે અમારે જણાવવું જોઇયે, કે તે જમાનો અસંત ગુમરાહીનો હોવો જોઇયે, કેમકે **કાઉસ** જેવો "દીનદાર" બેહદીન અને **માણેકશાહ** જેવો ચુસ્ત જરતોસ્તી જેને "દીન" સમજતા હતા તે માત્ર ઉપર તળેની થોડી ઘણી રાહરસમ સિવાય બીજું કંઇ હતું નહિ. ખુદ **કાઉસે** પોતે **માણેકશાહ** આગળ કહેલી વાતો અને પોતાના કિસ્સામાં લખેલી બિનાઓ ઉપરથી આ સાર કહાડી શકાય છે, કેમકે તેણે આ બુજર્ગ શેઠિયા આગળ "ધર્મની" જે બાબતો કહી તે માત્ર દસ્તાનવાળી ઓરત સંબંધી પરહેજી, ઈંટને બદલે પથરનું દોખમું બાંધવાની જરૂર અને ઉંધાડે પગે નહિ ફરવાની તાકીદ સિવાય બીજું કશું ન હતું. એક જાણવાજોગ બિના એ છે કે તે જમાનાની જરતોસ્તી ઓરતોની કમરે કુસ્તી હોય એમ લાગતું નથી.

કાઉસે માણેકશાહ આગળ દીનની વાતોનો ખોલાસો જાહેર કીધો અને તે નવસારીના "બેહ્જેરગ લોકોએ કાન ધરીને શાંભલેઓ" તેનો સાર આ મુજબનો છે. તેણે કહ્યું કે દસ્તાન વાળી ઓરતે "હરેક ચીજને હાથ લગાડવો ઘટે નહી. તે ઓરતે કોઇ અશો મરદને પણ જોવો નહીં જોઇએ કેમકે જોએ તો તે અશો મરદને દાદારનું આપેલું નુર તથા બેહ્જેરગી ઘટે. અને તે ઓરત જમીન ઉપર પગ મુકે તો તેથી અશપંદારમદ ધ્રુજે. અને તે ઓરતની નજર અગરજો આતશ ઉપર અથવા ચેરાગ ઉપર પડે તો તેથી અરદીબેહેશત અમશાશપંદ દલગીર થાએ." પણ એટલુંજ નથી. દસ્તાનવાળી ઓરત ઉપર **કાઉસના** સમજાવ્યા મુજબ એટલોજ જાસો રાખવાનો "દીનનો હોકમ" નથી! તેણે **માણેકશાહને** આ શબ્દોમાં ઓજરખાહી કીધી કે—"એ અજીજ, એ બેહ્જેરગ, એ મોટાવોના શરદાર, તમામ લોકો તાહારા હોકમને તાબે હોજો. અને જે કાંઇ કે આલુદગી તમારી તરફ છે તે બાબે હું શું કેહું. બોદા જાણેચ કે તે આલુદગી કરતાંને ગોએબા નશો પાક હોએ. માહારી વાત પરથંમ તું શાંભલ કે દશતાંનનાં બાબતમાં દીનનો હોકમ કેહેવો છે કે દશતાનનું એક ઘર બેલાહેદું કરવું જોઇએ. અને તે જગો દશતાંનની ઓરત અંધારાંમાં બેશે. અને બેહ્જેરગો જેકે દીનથી ખબરદાર હોએચ તે દશતાંનની ઓરતને ખાંણું કંમ આપેચ. અને દશતાંનની ઓરત જેહવારે ખાંણું ખાએ તેહવારે બેહુ હાથે દશતાંનાં બાંધે. અને દશતાંન બેસનારાં જે દીનની રાહથી ખબરદાર છે તે એ રીતે ખાંણું ખાએ છે. અને દશતાંનની ઓરતને મંટોરાંનાં વાશણને તથા છોકરાંને તથા લાકડાંને અડકવું નહીં જોઇએ. જો અડકે તો દીનમાં મોટો ગુનાહ છે. અને જે ચીજને તે દશતાંનની ઓરત અડકે તે ચીજ નકાંમી થાએ[1]." ધર્મ સંબંધી ગુમરાહીના જમાનામાં તે તોડવાનો ફાંકો રાખનારાઓ અજ્ઞાન લોકોને "દીનના હુકમ"ને નામે કેવા જુલમી કાયદા તળે દાબે છે તે ઉપલા ઉતારા ઉપરથી માલુમ પડે છે. પણ **માણેકશાહને** આ સઘળું "દીનમાં ફરમાવ્યા" મુજબનું લાગ્યું, જે ઉપરથી તેણે પોતાનાં લોકોમાં દસ્તાન સંબંધી જે "દેવની રાહરશંમ" હતી તે તોડવાના કસમ લીધા, તથા તેના બેટા **બેહરામે** "દશતાનની ભુંડી રાહરશંમને બંધ કરાવવાનું" અને તેમ કરીને "એહરેમનનાં શરને જેર કરવાનું" માથે લીધું!

---

૧ "હાદેસા નામુ," સ૦ ૪૧ થી ૪૩.

કાઉસે "દીનના હોકમ"નાં નામથી બેહદીન માણેકશાહને ફોકટનો ગભરાવેલો જણાય છે. તેણે વર્ણન કર્યા મુજબનો દીનમાં હુકમ છેજ નહિ. વંદીદાદમાં એટલુંજ લખેલું છે કે માસિક અટકાવવાળી સ્ત્રીને એક બેલાહેદાં મકાન અથવા ધુળ પાંથરેલી જગાએ આતશ અને પાણી અને પવિત્ર વસ્તુઓથી ૧૫ કદમ, તથા અશો માણસોથી માત્ર ત્રણ કદમ દૂર રાખવી; અને તેણીને લહોડાં યા શીશાં જેવી હલકી ધાતુના વાસણમાં ખાવું આપવું. તેણીએ અંધારાંમાં બેસવાનું કે તેણીએ કોઇને નહિ જોવાનું, અને જુએ તો સઘળી ખરાબી થવાનું અવસ્તામાં કંઇજ નથી.—જુઓ એરવદ કા૦ એ૦ કાંગાવાળો વંદીદાદનો તરજુમો, પરગ૦ ૧૬ મી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એવું જણાય છે કે તે જમાનામાં દસ્તાન-વાળી પાર્સી ઓરતો હિંદુ સ્ત્રીઓની માફક જ્યાં ગમે ત્યાં ફરતી હશે, અને **કાઉસના** ફતવા પછી તથા **માણેકશાહ**ના સખ્ત હુકમ પછી પ્રથમ નવસારીમાં અને ત્યારબાદ બીજાં જરતોસ્તી સંસ્થાનો ખાતે આ સખ્ત હુકમનો કાબુ વધ્યો હશે. **કાઉસે** એક બીજો ફતવો ઓરતોની કમરે કુસ્તી બંધાવવાનો તથા જોડા પહેરાવવાનો આપ્યો. **માણેકશાહે** તેને પુછ્યું કે "ઓરતો કમર ઉપર કુશતી બાંધે કે નહીં બાંધે તે કેહેવો?" આ સાદો સવાલ બતાવે છે કે તે ગુમરાહીના જમાનામાં સ્ત્રીઓ ગોયાં મર્દોના એકીનથી જુદી હોય તેમ તેઓએ કમરે કુસ્તી રાખવાની તાકીદ કે જરૂર જણાતી ન હતી. પણ **કાઉસે** ખોલાસો કીધો કે જર-તોસ્તી દીન મુજબ "૧૫) પંદર વરસમાંહે કુશતી બાંધવી રવા છે." અને તેમ નહિ કરે તો "એ કામ ઘણું નાલાએક છે," અને તેનો "મોટો ગુનાહ છે," કેમકે "કુશતી બાંધેઆ વગર એક ડગ જમીન ઉપર ચાલે તો એકીન કરીને જાણવું જે તેથી અશપંદારમદ અમશા-શપંદ ધુજે." વળી **કાઉસે** સમજાવ્યું કે "આપણી દીનમો જે કોઇ ઉઘાડે પગે ચાલે તે નીશચે કાફર છે," ડગેડગ તેને "ગુનાહ લાગે અને તે ગુનાહ હરએક ડગેડગ વધતો જાએ," અને તે ગુનાહ એવી રીતે ચાલનાર "આદમીને વગર હેશાબ પુછવે દોજખમાં લેઇ જાશે."

આ સઘળી "દીનના હોકંમ"ની વાતો સાંભળીને **માણેકશાહે** બીજી મરતબે આ ઉઘાડે પગે ચાલવાની "એહરેમનની ચાલને દુર કરવાનું" માથે લીધું અને નવસારીના જરતોસ્તીઓમાં ઢંઢેરો ફેરવ્યો કે "કોઇ આદમી કુસ્તી બાંધેઆ વગર તથા જોડા પેહેરેઆ વગર જમીન ઉપર ચાલે નહીં." તે બુજર્ગવારે કુસ્તી વણવાનું કામ મોબેદોને સોંપ્યું અને જોડા સીવી લાવવાની મોચીઓને તાકીદ આપી. **કાઉસ** લખે છે કે તેણે "મો-બેદોને તથા મોચીઓને રૂપીઆ આપીને એ પરમાંણે હોકમ કીધો કે જે કોઇ તવંગર હોશે તે તો પોતાના પઇશાથી બનાવીને પેહેરશે. અને જે કોઇ કે ગરીબ લોકો કે જે પાશે પઇશો અને માલ નથી તે લોકોને વાશતે વરશ દહાડો સુધી કુશતી વણો અને જોડા શીવો. અને તે કુસ્તી અને જોડા તે ગરીબ લોકોને આપતા કરો. કે તેથી કરી કોઇ આદમી વગર કુશતીએ અને વગર જોડા પેહેરવે એક ડગ જમીન ઉપર નહીં મુકે. કુશતી અને જોડા આપીને તે લોકોને કેહેવું જે કુશતી બાંધવાનો તથા જોડા પેહેરવાનો ખોદાએતાલાનો હોકમ છે." આ તો સઘળું ઠીકજ હતું, પણ કેટલાક જરતોસ્તીઓ આ રીતે મુફત કુસ્તી અને જોડા મળવા છતાંબી તે નહિ બાંધે અને નહિ પહેરે એવાબી ગુમરાહ હશે, માટે તેઓને જેર કર-વાની મતલબથી **માણેકશાહે** ફરમાવ્યું કે એવા ધણીઓને "પકડીને હમોને વગર પુછવે અને વગર કેહેવે તેહેના પગ કાપવા"!

કાઉસે એક નવો ફતવો **માણેકશાહ**ને નવસારી ખાતે ઈંટને બદલે પથરનું દોખમું બાંધવા માટે આપ્યો, અને તે મુજબ બાંધેલું દોખમું આજ સાડી ત્રણશો વરસનું જુનું નવ-સારીમાં હજી સુધી બિસ્માર ખંડિયેર જેવું છે. એવું જણાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી પાર્સીઓમાં ગુજરેલાંઓની લાશને અવલ મંજલ પુગાડવા માટે દોખમા જેવું કંઇ હતું નહિ. કેટલાક યુરોપિયન મુસાફરોના જણાવ્યા મુજબ કેથે લાશને જંગલોમાં લઇ જઇ મેલી આવતા હતા અને કેથે તો બાળતા હતા![1] વળી એવુંબી જણાય છે કે લાશને લોખંડની ગેહાન ઉપર લઇ જવામાં આવતી ન હતી, પણ હિં-દુઓના જેવી લાકડાંની કરકટી બનાવતા હતા; અને નસાસાલારો જેવું તો તે વખ્તે કંઇ હતુંજ નહિ, કેમકે તે જમાનામાં હિંદુ મજુરો પાસે લાશને ઉચકાવી લઇ જવાનો રેવાજ છેક આજ

---

૧ ઑડેરિક નામે ખ્રિસ્ટી ધર્મગુરૂ ૧૩૨૩ માં લખી ગયો છે કે મલબાર કાંઠા ઉપર તેણે ગબ્ર લોકોને પોતાની લાશને બાળતા જોયા હતા.—કેંમ્બેલઃ Bombay Gazetteer, દફ્‌૦ ૧૩, સ૦ ૨૫૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

૩૫૦ વરસ ઉપર ખુદ નવસારીમાં પણ હતો, એવું **કાઉસ** પોતે જણાવી જાય છે. વળી જ્યારે દોખમા બનવા લાગ્યાં ત્યારે તે શરૂઆતમાં પથરનાં બનાવતા ન હતા. તે સઘળાં ઈંટનાંજ બાંધતા હતા, અને એવાં ઈંટનાં દોખમા પ્રથમ સંજાણમાં અને ત્યારબાદ નવસારી, ભરૂચ, વલસાડ વગેરે પાર્સી સંસ્થાનો ખાતે બંધાયલા હતાં. નવસારીમાંનું ઈંટનું દોખમું હાલ તદન ભાગી ગયું છે, પણ તેની જગા મુસાફરો પિછાની શકે છે. નવસારી ખાતેનું આ પાકી ઈંટનું દોખમું "દીનમાં રવા નથી" એમ કહીને **કાઉસે** ધિકારી કહાડયું, અને **માણેકશાહે** જ્યારે તેને ખબર આપી કે "હમારી તરફ તમામ રવાનોને કાફરો ઊંચકી જાઇને દખમે પોંહોચાડેચ," ત્યારે **કાઉસે** એ વાત તદન નાપસંદ કીધી, અને એ સર્વ રેવાજોને "બદી" ગણીને પથરનું દોખમું બાંધવાની તથા હિંદુ મજુરોને બદલે જરતોશ્તી બેહદીનો પાસે રવાનોને ઉપાડી લઇ જવાની તાકીદ ફરમાવી.

આ ઉપરથી બુજોર્ગ **માણેકશાહે કાઉસ**-ના હુકમ મુજબ અમલ કીધો. તેણે ફરવરદીન મહિનાના ખોરદાદ રોજે પથરનું દોખમું બાંધવા માટે તાણો પુરવાની ક્રિયા કીધી. આ ક્રિયાનો દિવસ નવસારીમાં એક તેહવાર દાખલ પળાયો. લોકોનું મોટું ટોળું ભેગું થયું અને પછી સઘળાઓ એક સરઘસના આકારમાં ઘોડાઓ ઉપર સ્વાર થઇને તેમજ ગાડીમાં બેસીને તથા પગે ચાલતા દોખમાંવાળી જગા તરફ ગયા, અને ત્યાં અંજુમનની મજલેસ બનાવી **માણેકશાહે કાઉસને** પોતાની નજદીક બોલાવ્યો, અને દોખમું કેમ બાંધવું તેની સઘળી ખબરદારી મેળવી.[1] **કાઉસે** જેમ ઇરાનમાં રીત હતી તેમ સઘળું સમજાવ્યું અને તે મુજબનું પથરનું દોખમું બાંધવાની ફરી ફરીથી તાકીદ આપતાં નરમ ઠપકો પણ દીધો કે "આપણી દીન તથા રશમ તથા ચાલચલનમો ઈંટનું દોખમું કાંહાં ફરમાવેલું છે જે તમારે તાંહાં ઈંટનું દોખમું રવા રાખોચ?[2] એ પછી દોખમું પથરનુંજ બાંધવાનું સર્વે કામ શરૂ થયું. **માણેકશાહની** દીનદારી અને સખાવતની ઘણીએક તારીફ કરતાં **કાઉસ** કહે છે કે પાદશાહ **જમશેદે** જેમ પથરનું દોખમું બાંધ્યું હતું તેવુંજ આ નવસારીવાળા શેઠિયાએ પણ બાંધ્યું હતું, જે નવસારીથી એક ગાઉ દૂર હતું.

---

1 કાઉસે "દીન માહે સજાવાર હતું" તે મુજબ માણેકશાહ આગળ દોખમાની બાંધણી બાબે જે વિગત આપી તે આ મતલબની હતી:—"દખમાનો દોર ૪૦ ગજનો કરવો, અને જમીનનાં ભાગ ૪૦ કીધા જોઈએ. અને તેહવાર પછે તેનો પાએઓ નાખેઓ જોઈએ. અને તે જમીનના હરએક ભાગમો એક એક લોહોડાંની મેખ ઠોકવી. અને ૪૦ ચેઆલીશ તારનો દોરો તેહની ઉપર મુકે. ઇઆને ચેઆલીશ તારનો શુતરનો તાંણો કરીને તમો ફેરવે. અને જે કોઇને દીનની કુદરત હોએ તે હરએક લોહોડાંની મેખ ઠોકતાં એકકી ઇબ્બશાત પઢે. અને દખમાંનો દરવાજો ઉગમણ દશાએ મુકે. અને દીનની કેતાબોમાં એ રવેશ કહેલું છે જે દખમું ઉંચું ૭) શાત ગજ બનાવે તારે તે કામ ઉશતવાર થાએ. પછી તે દખમાના દોરની અંદર ચઢાવ ઉતાર દીશા ૩) તરણ કરે. અને તેહેને અંદર ભંડારો કરે. અગર જો એ રવેશ બનાવે તો દોખમું તમાંમ થાએ. અને તેહેનો દરવાજો ઉંચો કીધો જોઇએ જે ચોપગાંથી તાંહાં કાંઈ ધાશતી નહીં પોંહોંચે. અને તે દરવાજોભી પથરનો જોઇએ. અને આદમીઓની આવવા જાવાની રાહથી એ દોખમાનું કામ એકાંત જોઇએ. અને તેહેને તાલું અને કુંચી લોહોડાંની જોઇએ."—"કીસ્સે નામુ," સ૦ ૬૫-૬૬.

2 અવસ્તામાં દોખમુ બાંધવાનું ફરમાન જણાતું નથી. વંદીદાદમાં એકજ ઠેકાણે એક ચોકસ ફકરો આવેલો છે, જેમાં જણાવેલાં બાંધકામને આપણાં આજનાં દોખમાનું મૂળ ગણી શકાય. એ ફકરા ઉપરથી સિધ્ધ થાય છે કે લાશને બે માણસોએ લઈ જઈ એવી બાંધેલી જગા ઉપર મૂકવી કેજે મટોડાંની, ઈંટની અથવા પથરની કે છોંયની બનાવેલી હોય. હવે જો આ બાંધકામ તેજ દોખમુ હોય તો ઈંટનાં દોખમાં સામેનો વાંધો ખોટો ઠરે છે. ઉપલો ફકરો આ મુજબનો છેઃ—"....પછી બે ઘણાજ જોરેમંદ તથા જુવાન માણસો તે (મુવેલાંને ઉચકી લઈ જાય, (અને) આ જમીન ઉપર મટોડીની બનાવેલી ઈંટરડીનો અથવા પથરની અથવા છોંયની ઉંચી સપાટ બનાવેલી જગા ઉપર તે (મુવેલાં)ને નાખું તથા વસ્ત્ર વગર મૂકે, કે જ્યાંથી તેને કાલબુદ ખાનારા કુત્રા અથવા કાલબુદ ખાનારાં પક્ષીઓ ઘણાંજ ખચીત જોઈ શકે"— એરવદ કા. એ. કાંગા: વંદીદાદ: પરગરદ ૮, ફકરો ૧૦.

ફ્સલ ૩—મજદયસ્ની મજહબની ખરી રાહનુમાઇ.

આપણ ઉપર જોઇ ગયા કે જ્યારે જ્યારે ગુજરાતના જરતોશ્તીઓને ધર્મ સંબંધી ચોકસ બાબતો મુશ્કેલ જણાય ત્યારે ત્યારે તેઓ ઇરાનના દસ્તુરો કનેથી સવાલો પુછી ખોલાસા મંગાવતા હતા. આવા ખોલાસા મંગાવવાનું મજકુર કાઉસના જમાના પછી પણ ચાલુજ રહ્યું હતું. અમારા મહેનતુ મિત્ર મી૦ **બહમનજી પટેલનો** "પાર્સી પ્રકાશ" એ બાબતમાં અચ્છું અજવાળું પાડે છે. એવું જણાય છે કે નવસારીવાળા **માણેક ચાંગાના** વખ્તમાં ૧૫૩૫ માં, ભરૂચના જરતોશ્તીઓ તરફથી ૧૫૫૯ માં, ભરૂચના દસ્તુર **કામદીન પદમ** તરફથી ૧૫૯૭ માં, ભરૂચ, સુરત અને નવસારીની અંજુમનો તરફથી ૧૬૨૬—૨૭-માં, સુરતના શેઠિયાઓ તરફથી ૧૬૬૮ માં, સુરતના જરતોશ્તીઓ તરફથી ૧૭૭૩ માં, નવસારી, ભરૂચ, ખંબાત વગેરેના જરતોશ્તીઓ તરફથી ૧૬૦૧ માં, ઇત્યાદી વરસોમાં વખ્તે વખત ઇરાનનાં જુદાં જુદાં શેહેરો ખાતેના દસ્તુરો ઉપર સવાલ પત્રકો મોકલાવીને મુશ્કેલ બાબતોના જવાબો મંગાવવામાં આવ્યા હતા, જે સઘળા જુદી જુદી રવાયતો[1]માં ઉતાર્યા છે. આ સઘળા જવાબોની મતલબ દોખમા, શાદી, આતશ, વગેરે બાબતોની માહિતગારી મેળવવાની હતી. એક તરફથી આ રીતે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના પાર્સીઓ ઇરાન સાથ સંદેશા ચલાવી ત્યાંથી દીનનાં ફરમાનો વગેરે પેહલવીને રસ્તે જાણવા માંગતા હતા, ત્યારે બીજી તરફથી યુરોપમાં પાર્સીઓ અને તેમના ધર્મ બાબે મોટી ઉલટ પેદા થઇ હતી અને યુરોપિયનો સુરતમાં ખાસ અભ્યાસ કરવા આવતા હતા. પણ ગુજરાતના કાબેલ દસ્તુરોને જ્યારે કેટલીક બાબતો સમજવી મુશ્કેલ હતી, અને તે મુશ્કેલી દૂર કરવામાટે તેઓ ઇરાની દસ્તુરોને આધારે બેઠેલા હતા, ત્યારે તેઓ યુરોપિયન અભ્યાસીઓને ખાતરી પૂર્વક રીતે કેમ સમજાવી શકે? એટલાજ માટે આગળાં પ્રકરણમાં આપણે જોયું તેમ **આંકુટલ ડુ પેરોંનો** અવસ્તાવાણીનો ફ્રેંચ તરજુમો, જે પેહલવીને આધારે થયો હતો, અને પુરતી ખબરદારી વિનાના તે જમાનાના દસ્તુરોની તાલીમ મુજબનો થયો હતો તે, યુરોપના કેટલાક સર **વિલ્યમ જોન્સ** જેવા આત્માઓને ગળે ઉતર્યો ન હતો.

પણ ધન્ય છે યુરોપિયન વિદ્વાનોને કે તેમનીજ કીમતી શોધ ખોળો ઉપરથી આજે પાર્સીઓ પોતાના ધર્મની ખરેખરી સમજણ મેળવવા પામ્યા છે, અને ખુદ સાસાની જમાનાના દસ્તુરોને પણ કદાચ જે વાકેફી નહિ હોય તે આજના પાર્સી અભ્યાસીઓ ધરાવવા લાગ્યા છે. એટલુંજ નહિ પણ પાર્સી તવારીખો જે અંધકારમાં દટાયલી જેવી હતી તે પણ આ વિદ્વાનોની શોધોથી અજવાળાંમાં આવી છે, તથા હખામની તખ્તના પાર્સી પાદશાહોનું આખું વંશ, જે ઇરાનમાં સવા બશો વરસો સુધી રાજ્ય ચલાવી ગયું છે તે તો ગોયા અંધકારનો પર્દો ફાડીનેજ નવે જન્મે જન્મ્યું છે. એ સઘળું યુરોપિયન બુદ્ધિબળ અને સહાસિક લાગણીથી થયું છે. અમે આગળાં પ્રકરણમાં તેઓમાંના થોડાકનાં નામો જણાવ્યાં છે, જેઓમાં **ઓટેફ્રંડ** અને સર **હેનરી રૉલિન્સનનાં** નામો ખાસ કરીને ઇરાનની નવી તવારીખની શોધના સંબંધમાં નોંધી લેવા જોગ છે.

---

[1] આ રવાયતોનો એક મોટો સંગ્રહ ૧૬૪૪ માં દસ્તુર હોરમજ.દિયાર ફરામરોજ સંજાણાએ કીધો છે, જેમાં કામા આશા ખંબાતી, કામા વોહરા સુરતી, કાઉસ કામા ખંબાતી, બેહદીન અસ્પંદિયાર બિન સોહરાબ, કામદીન શાપુર ખંબાતી, અને બહમન અસ્પંદિયાર સુરતી, એ સઘળાઓની જુદીજુદી મળીને નવ રવાયતોનો સંગ્રહ છે. આ ઉપરાંત દસ્તુર દારાબ હોરમજ.-દિયારની, દસ્તુર બરજો કામદીનની, વગેરે બીજીબી રવાયતો છે. ગુજરાતીમાં "૭૮ રવાયતો" નામનું એક પુસ્તક એવાંજ લખાણમાંથી ટાળવી કહાડેલી બાબતોનું રચાયલું છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આ ઠેકાણે એક બીજી અગત્યની નોંધ કર્યા વિના ચાલતું નથી, અને તે પાર્સી કોમમાં પોતામાં ધર્મસંબંધી જે સુધારો—અને ખરે-ખરો હજરત **જરતોશત**ની ગાથાવાણીને મળતો સુધારો—થયો છે અને થતો જાય છે તે સંબંધી છે. જેવા પાર્સીઓ ૨૦૦ વરસ ઉપર કુ **પેરૅાં** સુરત આવ્યો ત્યારે ધર્મ સંબંધી બેખબર હતા તેવાજ તેઓ આજ ચાલીશ વરસ ઉપર પણ હતા. અલબત તે વખ્તે ગુજરાતી ભાષામાં અવસ્તાના તરજુમાઓ દસ્તુર દાવરોએ પ્રગટ કીધા હતા, પણ તે સઘળા પોતાની પેહલવી તરજુમાઓ ઉપરથી ઉપજાવેલી સમજ મુજબના તરજુમા હતા. તેમાં વ્યાકરણ મુજબના અર્થો કરવાનો કાયદો સઘળે એકસરખી રીતે જળવાયલો ન હતો. પણ ત્યારબાદ મી૦ **ખ. રૂ. કામા** વેલાત ગયા અને જર્મની ખાતે ડૉ૦ **સ્પીગલ** નામના અવસ્તા ભાષાના કાબેલ વિદ્વાનના હાથ તળે એ ભાષાની તાલીમ લીધી. આ પવિત્ર વાણીની શુદ્ધ કાયદે અને જેમ જોઇયે તેમ યુરોપિયન ઉસ્તાદના હાથ તળે તાલીમ લેનાર જરતોસ્તી જો કોઇબી હોય તો તે એજ ભાગ્યશાળી ગ્રહસ્થ પહેલા હતા. મી૦ **કામા**ના મુંબઇ પાછા ફરવા સાથે જરતોસ્તી મજહબનો સૂર્ય હિંદુસ્તાનમાં પ્રકાશિત થવા લાગ્યો. તેવણને પોતાને ધર્મ ઉપર બહુ આસ્થા પેદા થઇ, અને તેની ફિલસુફીઓ અને તેની મહાભારત મોટાઇ બાબે પોતાની પકી ખાતરી થવાથી તેવણે અથોરનાનના જવાન બેટાઓને એ મજહબની ખરે રસ્તેની તાલીમ આપવા માંડી જેનાં ફળ દાખલ આજે આપણામાં એક ડજન-થી વધારે ભણેલા—અવસ્તાવાણીનાં સહી ગ્નાનથી જાણીતા થયલા—એરવદ સાહેબો અને તે ઉપરાંત બીજા સંખ્યાબંધ અભ્યાસીઓને આપણુ જોઇયે છિયે. આગળ "જરતોસ્ત નામા"-ને નામે કેટલીક નહિ બને એવી બિનાઓ **જરતોશત**ના જન્મારાના હેવાલ દાખલ પ્રગટ થઇ હતી, પણ મી૦ **કામાએ** અવસ્તાના પોતાના અભ્યાસને આધારે ખુદ અવસ્તા ઉપરથીજ એક "જરતોસ્ત નામુ" રચી કહાડયું અને તેની જોડે તેવણે પ્રગટ કરેલાં "જરતોસ્તી અભ્યાસ" નામનાં દફતરો એક પાર્સી ઓલ્મા દાખલનું તેમનું નામ યાદગાર રાખશે.

તેમના ચેલાઓમાં એર્વદો **કાવસજી કાંગા, શેહરિયારજી ભરૂચા, તેહમુરસ અંકલેશ્વરિયા, એદલજી આંટિયા, ખરશેદજી કટેલી, ફરામજી જામાસ્પ આસાના, મંચેરજી શાપુરજી બાછા,** અને **જામાસ્પજી દાદાચાંદજી** અનેક રીતે જરતોસ્તી આલમની ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં નજર ઉંઘડવાને કીમતી મદદનીશ થઇ પડયા છે; જેઓની જોડે વળી એક કાબેલ એર્વદ શમ્સ ઉલ ઓલ્મા **જીવનજી મોદી,** બી. એ. આપણી કોમને માટે જુદીજ રીતનું ઉપયોગી અને મગરૂર થવા જોગ એક જોહર મળી આવ્યું છે. એર્વદ **દારાબ સંજાણા,** બી.એ. પણ ઉપયોગી થઇ પડયા છે. વળી આજના આપણા દસ્તુર સાહેબોને ભૂલવા જોઇતા નથી. શમ્સ ઉલ ઓલ્મા દસ્તુર **પેશોતનજી બેહરામજી,** શમ્સ ઉલ ઓલ્મા સરદાર દસ્તુર **હોશંગજી જામાસ્પજી** અને દસ્તુર સાહેબ **જામાસ્પજી મિનોચેહરજી,** તેમજ નવસાવાળા દસ્તુરજી **એરચજી સોહરાબજી મેહેરજી રાણાએ** આપણા ધર્મ અને ધર્મ-પુસ્તકોના બાબમાં પોતપોતાની શક્તિ મુજબ સારી સેવા બજાવી છે; તો જોકે મી૦ **કામા**ના ચેલાઓનું માન ધરાવનારા કેટલાક એર્વદ સાહેબો જેવા આ દસ્તુર સાહેબો ધર્મનો ભેદ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ખુલ્લો પાડી શકતા નથી. ગમે તેમ હોય પણ આ સર્વે સાહેબોની મદદથી અને તેમની સાથે વળી આજ એક જમાનો થયો ઉભી થયલી જરતોસ્તી ધર્મની ખરી રેહનુમાઇ કરનારી **"રાહનુમાએ માજદયસ્નાન"** સભાની ચાલુ મહેનતો અને જેહમતોથી જરતોસ્તી ધર્મ જેટલો આજે પ્રકાશ પામ્યો છે તેટલો તે આગળ કદી પામ્યો ન હશે—ફકત હિંદુસ્તાનમાંજ નહિ પણ ખુદ ઇરાનમાંબી **સેકંદરે** કરેલા ધર્મપુસ્તકોના નાશ પછી ધર્મનું સાહિત્ય આજના જેટલું કદી પણ ખિલી નિકળ્યું નહિજ હશે.

ઇનસાફને ખાતર કહેવું જોઇયે કે એ સાહિત્યને માટે આપણા સઘળા ધર્મ સમજનારા સાહેબો મુખ્ય કરીને યુરોપિયન વિદ્વાનો **વેસ્ટરગાર્ડ, હાઉગ, સ્પીગલ, ગેલ્ડનર, ગેગર, વેસ્ટ, બૉપ, કેસરટેલી, મિલ્સ,** વગેરેને આભારી છે, જે યુરોપિયન અને અમેરિકન વિદ્વાન સાહેબોની મહેનત અને મદદ જો ન હોત તો આજનો આપણુ ખરી રીતે ધર્મ સમજવાનો જે ફાંકો રાખિયે છિયે તેવું કશું બનત નહિ. ધન્ય છે એ જુદદીન ઓલ્માઓને! ધન્ય તેમની ઉલટ અને ગ્નાનને! ધન્ય તેમની વગર તાસુબીની સ્વચ્છ લાગણીને! વળી એ સઘળાંને માટે આપણુ હિંદુસ્તાન ખાતેનાં બ્રિટિશ રાજ્યના અને ઇંગ્રેજી તથા યુરોપિયન કેળવણીના પણ આભારી છિયે તે ભૂલી જવું જોઇતું નથી. બ્રિટિશ રાજ્ય અમર તપો!

હિંદના પાર્સીઓની રીતભાત બાબે મુસાફરોનાં મત.

૧—૧૦ મી અને ૧૪ મી સદીના પાર્સીઓ—લાશને ઠેકાણે પાડવાની રીત—આતશને માનવા માટે તેમને લાગુ પાડેલો "મુર્તિ પૂજક"નો દોષ—તેમની સ્વછતા—તેઓમાં પાંચ કિસમનાં લગ્ન—પાર્સી ગુલામો—૧૭ મી સદીમાં પાર્સીઓના મુખ્ય ધંધા—તેમના સંબંધી કેટલીક અતિષયોક્તિ—માથે ચોટલી રાખનારા પાર્સીઓ—પાર્સી સખી દિલગુર્દાની આજ બશો વરસ ઉપરની એક પિછાન—"પાર્સી ભિખારી" નથી તેનો સબબ—બાળ લગ્ન—દહાડશો વરસો ઉપર પાર્સીઓનું બે ડાળામાં વહેંચાઈ જવું—તેમની ખુબસુરતી—સ્ત્રીઓની પાક દામાન—કોમમાંજ પરણવાના કાયદા—સુરતના પાર્સીઓનાં વખાણ—મુર્તિપુજાના પાર્સી તિરસ્કાર બાબે સુરતના રેકાર્ડરે આપેલા ઉત્તમ વિચારો—સારાંશ.

પાર્સીઓ સંબંધી યુરોપિયન અને મહમદિયાન મુસાફરો અને લખનારાઓ પોતાના ગ્રંથોમાં ટુક ટુક વર્ણન આપી ગયા છે, તે ઉપરથી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના અસલી પાર્સીઓની રાહરસમ બાબે આપણને કેટલુંક જ્ઞાન મળે છે. એટલામાટે આ ઠેકાણે અમે તે આગળા લખનારાઓ આપણા હિંદી નેયાગાને બાબે શું શું લખી ગયા છે તેની ટુક નોધ[1] ટપકાવી લેવાનું દરૂસ્ત ધારિયે છિયે.

સૌથી પહેલાં ૯૫૦ માં ઇબ્ન **હોકલ** નામે એક આરબ મુસાફરનું લખાણ એ બાબતમાં મળે છે, જેના જણાવ્યા મુજબ ખંબાતથી ચેઉલ સુધીના કાંઠા ઉપર મહમદિયાનો અને જુદદીનો એકસરખો પોશાક પહેરતા અને એકસરખી ઢબની દહાડી રાખતા હતા. આ જુદદીનો તે પાર્સીઓ હોવા જોઇયે એમ અનુમાન થાય છે, કેમકે હિંદુઓ દહાડી રાખતા નથી, અને પાર્સીઓ દહાડી રાખતા હતા એમ પાછળા ઘણા મુસાફરો જણાવી જાય છે.

૧૩૨૦—૧૩૨૨ માં થાણાથી ભરૂચ સુધી **જોર્ડનસ** નામે એક ફ્રેંચ મિશનરી પોતાના ખ્રિસ્ટી ધર્મમાં દેશીઓને વંટલાવવાનાં કામમાં રોકાયો હતો તે પોતાનાં પુસ્તકમાં જણાવે છે કે—"હિંદુસ્તાનના આ ભાગમાં વળી બીજાબી મૂર્તિપૂજક લોકો વસે છે જેઓ આતશને માને છે; તેઓ પોતાના મરનારની લાશને દાટતા કે બાળતા નથી, પણ છાપરાં વગરના એક ચોકસ બુર્જની વચમાં લઇ જઇ આકાશમાંનાં પરંદાંઓને ખાવા માટે તેઓ તેમને વગર ઢાંકણે ખુલ્લી મૂકે છે. આ લોકો બે મુળતત્વોને માને છે, એટલે જે બદ અને નેક—અંધકાર અને રોશની."

જોર્ડનસ પછી એકજ વરસ રહીને યાને ૧૩૨૩ માં **ઓડેરિક** નામે એક ઇટાલ્યન સાધુ થાણા તરફ ફરવા ગયો હતો તે પણ પાર્સીઓને મૂર્તિપૂજક કહી ગયો છે, કેમકે તેના જણાવ્યા મુજબ તે લોકો "આતશને માને છે." વળી તે લખે છે કે તેઓ મરનારની લાશને દાટતા નથી પણ મોટા ભપકા સાથ તેમને ખેતરોમાં લઇ જાય છે અને તેમનો ભક્ષ કરવા માટે પશુ પક્ષિઓ આગળ મૂકે છે.

૧૫૩૫ માં વસાઇનું બંદર પોર્ટુગીજ લોકોએ પોતાનું કીધું તે વેળા ત્યાં પાર્સીઓ સારી હાલતમાં વસતા હતા, એવું **ગાર્શ્યા ડ'ઓર્ટા** નામે એક લખનારે તેમનાં આપેલાં બયાન ઉપરથી જણાય છે. તેઓ ત્યાં "કોઆરીસ" (ગૌર) અને ખંબાતમાં "એરપારીસ" (પાર્સી) ને નામે ઓળખાતા હતા. પોર્ટુગીજો તેમને યહુદી કહેતા હતા, પણ **ગાર્શ્યા** લખે છે કે તેઓ કંઇ યહુદી ન હતા, કેમકે તેઓ સુનત કરતા ન હતા તેમજ ડુકરનું ગોસ્ત ખાતા ન હતા. વળી તેઓ ઇરાનથી આવ્યા

---

૧ આ નોધનો મુખ્ય આધાર "પારસી પ્રકાશ" ઉપરથી લીધો છે.—દફ૦ ૧, વધારો.

હતા અને તેમની લીપી અજાયબ જેવી હતી. તેઓ નવાઇ જેવા કસમ લેતા હતા અને ઘણાએક બેવકુફી ભરેલા વહેમો ધરાવતા હતા. તેઓ પોતાના મરનારની લાશને એક ખાસ દરવાજે બહાર કહાડી તેનો નાશ થાય ત્યાં સુધી પક્ષિઓ આગળ ખુલ્લી મૂકતા હતા."[1]

આ પછી ત્રણ સદી સુધી પાર્સીઓની હાલત કેવી હતી તે જણાતુ નથી ૧૫૮૧ માં **અકબર** પાદશાહ તરફથી પાર્સી ધર્મની જે બુજર્ગી વધી હતી તેની હકીકત અમે જુદી આપી છે. ત્યારપછી ૧૬૧૭ સુધી પાર્સીઓ વિષે યુરોપિયન મુસાફરો ચૂપ જણાય છે. પણ એજ વરસમાં **અકબર**ના બેટા **જેહાંગીર**ની દરબારમાં ઈંગ્લંડના રાજા તરફનો એલચી સર **ટોમસ રો** ગયો હતો તેની જોડે **એડવર્ડ ટેરી** નામે એક ધર્મગુરૂ પણ હતો, તેણે રચેલાં પોતાની સફરનાં એક પુસ્તકમાં સુરતના પાર્સીઓ સંબંધી આ રીતનો હવાલ આપ્યો છેઃ—"તેઓની રીતભાત એવી છે કે તેઓ તે શેહનશાહાતનાં બીજાં લોકોના જેવોજ પોશાક પહેરે છે, પણ બીજાઓ માફક બાલ જડ-મૂળથી બોડાવી નહિ નાખતાં લાંબી દહાડી રાખે છે. તેઓનો ધંધો ઘણુંકરીને સર્વ જાતની ખેતીનો છે. તેઓનો રાબેતો એકલા (છુટે ભાણે) જમવાનો છે, તેમજ દરેક જણે પોતાનાંજ પ્યાલાંમાંનું પીવાનો ચાલ છે. તેઓ ધારે છે તેમ પોતાને વધારે સ્વચ્છ રાખવાનો આ એક ઇલાજ છે; કેમકે અગર તેઓ બીજાઓ સાથે [એકજ ભાણામાંથી] જમે તો તેમ કીધાથી બીજાઓની ગલીચી પોતાને લાગે એવો તેમને ભય છે. આ પાર્સીઓ વળી એમ માને છે કે ખોદા માત્ર એકજ છે, જેણે સર્વ પેદાયશો પેદા કીધેલી છે અને જે સર્વ ઉપર પાદશાહી સત્તા ધરાવે છે."

હેનરી લૉર્ડ નામનો એક પાદરી, જે ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપનીની નોકરીમાં ૧૬૧૫ થી ૧૬૨૩ સુધી સુરત મધે હતો[2] તે પાર્સીઓ બાબે આ મુજબ લખે છેઃ—"પાર્સીઓ એમ કહે છે કે કાંઇ પણ વસ્તુ હસ્તીમાં આવ્યા આગમજ એકલો એકજ ખોદા હૈયાત હતો, અને તેજ સર્વ પેદાયશોનો બનાવનાર હતો. ગોસ્ત અને શરાબનાં ખાનપાનમાં તેમના [ધર્મના] ધારાની રૂએ તેમને મોટી છુટ મળેલી છે, પણ જે વાણિયાઓ વચે તેઓ વસે છે, અને જે મુસલમાન લોકોના અમલ હેઠલ તેઓ છે, તેઓને માઠું નહિ લાગે એટલામાટે તેઓ ખસુસ કરીને ગાય અને ડુકરનું ગોસ્ત ખાવાથી પરહેજ રહે છે, જે ગોસ્ત ખાવાની તે બંને લોકો [વાણિયા અને મુસલમાન] ના ધારાથી મનાઇ છે....જુદા જુદા નામોથી ઓળખાતા એ લોકો (પાર્સીઓ)-માં પાંચ જાતનાં લગ્ન થાય છે. પહેલાંને તેઓ 'શાહજન' કહે છે, જે શાદી એક માણસનો દીકરો બીજા શખ્સની દીકરી જોડે બચપણ-માં પોતાનાં માતપિતાની મરજીથી પણ પોતાની જાણ વિના પરણે તે છે. આ લગ્નને તેઓ બહુ અગત્ય આપે છે, અને એવું સમજે છે કે એવી હાલતમાં પરણનાર બેહેસ્તમાં જાય છે. બીજાં લગ્નનું નામ 'ચકરજન' છે, જેમાં એક રંડાયલો મર્દ વિધવા સ્ત્રી સાથ નાતરૂં કરે છે. ત્રીજી જાતનાં લગ્ન 'ખુદશરાઇજન' માં એક ઓરત પોતાની સ્વતંત્ર મરજી મુજબનો ધણી પસંદ કરી તેની સાથે પરણે છે. ચોથાં લગ્ન 'અયુકજન,' એટલે કોઇ જવાન છોકરો કે છોકરી પરણ્યા વિના મરણ પામે તો તે મરનાર જોડે કોઇ શખ્સની છોકરી કે છોકરાનું જોડું બાંધે છે અને તેનો સબબ એવો બતાવે છે કે આ રીતના લગ્નથી મરનાર-ને બીજી દુનિયામાં હમેશગીનું સુખ મળે છે. આ જાતનાં લગ્ન માતબર લોકોમાં સાધારણ હોય છે, જેઓ દામ આપીને એવાં લગ્નના કબાલા કરે છે. પાંચમી જાતનાં લગ્નનું નામ

૧ કેંપબેલ : Bombay Gazetteer, દફ૦ ૧૩, સ૦ ૨૫૪.

૨ આ પાદરી સુરત ખાતેની ઈંગ્રેજી કોઠીનો પહેલો ચાપ્લેન હતો, જેણે પાર્સીઓ અને તેમના ધર્મસંબંધી હેવાલ ૧૬૩૦ માં પ્રગટ કર્યો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

'સતરજન' છે, જેમાં અગરજો એક પિતાને દીકરો ન હોય પણ તેની દીકરીને પેટે છોકરાઓ હોય તો તેઓમાંના એકને તે પોતાનો પાળક કરે છે અને તેને પોતાનાં બચ્ચાં દાખલ પરણાવે છે. આનું કારણ એ કે જે ધણીને પરણાવવા માટે છોકરો કે છોકરી હોતાં નથી તેને તેઓ સુખી ગણતા નથી.

સતરમી સદીની શરૂઆતમાં સુરત તરફ ગોલામી વેપાર ચાલતો હોય, અને પાર્સીઓમાંના કેટલાકોની હાલત એ વખ્તે બહુજ મુફલેસ હોય એવું માલુમ પડે છે, કેમકે **સર ટૉમસ હરબર્ટ** નામનો એક મુસાફર આફ્રિકા અને એશિયા ખાતેની પોતાની મુસાફરીઓનાં પુસ્તકમાં લખે છે કે ૧૬૨૫ ના ડિસેમ્બર માસની તા૦ ૧૭ મીએ તે સુરતથી ઉપડી ઇરાન ચાલ્યો સારે તેનાંજ બારકસની જોડે બીજાં બી એ ત્રણ વહાણો હતાં, જેઓ ઉપર ઇરાનીઓએ ખરીદ કીધેલા ૩૦૦ હિંદીવાન ગુલામો હતા, જેઓમાંના કેટલાક પાર્સીઓ પણ હતા!

પણ એજ વખ્તે ઘણાખરા પાર્સીઓની હાલત વધારે સારી અને આબાદ હતી તે **ઍાલબર્ટ ડી. મૅાન્ડેલ્સ્લો** નામે એક ફ્રેંચ એલચી પોતાની ઇરાન તથા હિંદુસ્તાન ખાતેની મુસાફરીનાં પુસ્તકમાં પાર્સીઓ બાબે નીચલું વર્ણન આપે છે તે ઉપરથી જણાય છે. ગુજરાતના પાર્સીઓ બાબે તે આ મુજબ લખે છે:—"તેઓ ઘણાખરા કિનારા ઉપર રહે છે, અને સલાહ સંપજથી ચાલે છે, તથા તંબાકુની ખેતી અને તાડીના દારૂની આયપત ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. તેઓને દારૂ પીવાની છુટ છે. તેઓ વેપાર વનજ, શરાફી, દુકાનદારી, અને બીજા ધંધાઓમાં ગુંથાયલા છે. ફક્ત લોહાડ અને સોનીના ધંધામાં તેઓ પડતા નથી, કારણ કે આતશને બુજાવવો એ તેઓ મોટો ગુનાહ સમસમજે છે. પાર્સીઓ એકજ સર્વ શક્તિવાન ખોદાને માનનારા છે. તેમનાં ઘરો નાનાં અને અંધારાં તથા તેમાં સામાન થોડોજ હોય છે. તેઓ બધા એકજ ભાગમાં સાથે રહેવાને ચહાય છે. તેઓમાં કોઇ ચોકસ મેજીસ્ટ્રેટ નથી, પણ પોતાનીજ કોમ મધેથી બે સારાં માણસોને તેઓ પોતાનો ઇનસાફ સોંપે છે, અને પોતાના ટંટાઓની બાબત ઘણીખરી બીજાઓ આગળ લાવતા નથી.[1] તેઓ આતશ જેવી પવિત્ર ચીજ બીજી કોઇ ગણતા નથી, અને તેની તેઓ ઘણી જતન લેછે, કારણકે તેઓના કહેવા મુજબ ખોદાઇ નૂર બતાવવાને આતશ જેવું બીજું કાંઇ નથી, અને તેથી તેઓ એક બતી અથવા ચેરાગને ફુંક મારીને બુજાવતા નથી, તથા આતશને બુજાવવા કદી પણ પાણી વાપરતા નથી. અગર કોઇનું ઘર આગથી બળી જાય તોબી તે પર પાણી નાખતા નથી,[2] પણ ધુળ અથવા માટી તેપર દાબી દે છે, અને તેબી તેઓ ઘણું મુસીબત જેવું સમજે છે. તેઓ બચ્ચાંઓને નાનપણથી પરણાવે છે, પણ તેમનો સંબંધ ૧૫ કે ૧૬ વરસની વયે પુગ્યા પછી થાય છે. તેઓમાં વિધવાઓ નાતરું કરી શકે છે. છીનાલું અને રંડીબાજી તેઓમાં મોટા ગુનાહ ગણાય છે, અને જો ઇનસાફ તેઓના હાથમાં હોય તો એવા ગુનેહગારોને તેઓ મોતની સજા કરે.[3] તેઓ અંગે ઘણા કદાવર નથી, તોપણ તેમનો દેખાવ હિંદુસ્તાનના બીજા લોકો કરતાં શોભઇતો છે. તેઓની ઓરતો દેશની બીજી જ્ઞાતની ઓરતો કરતાં મુકાબલો નહિ થઇ શકે એવી ગોરી અને ખુબસુર્ત છે. મર્દો લાંબી અને ગોળ કાપેલી દહાડી રાખે છે, જે રીત આજ ૪૦ વરસ થયાં ફ્રાન્સમાં દાખલ થયલી છે. તેઓમાંના કોઇ બાલો રાખે છે અને કોઇ કાપે છે. જેઓ કાપે છે તેઓ માથાંની

---

૧ પાછળથી જન્મ પામેલી પંચાયતની રીતની આ શરૂઆત હોવી જોઇયે.

૨ આ એક અતિષયોક્તિ જણાય છે. આજે ગુજરાતમાં આગ હોળવનાર દાખલ પાર્સીઓજ પંકાય છે, જે પાણી વિના કદી બુજાતી નથી.

૩ આ એક બીજી અતિશયોક્તિ છે. આગળા હખામની અને સાસાની પાદશાહોના વખ્તમાં પણ બદફેલી અને જનાકારી માટે આવી ભયંકાર સજા કરવાનો ધારો ન હતો, તો પાછળા પાર્સીઓ એ ગુનાહો માટે આવી ક્રુર સજા શામાટે ફરમાવે?

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ટાળકી ઉપર એક અંગોઠા જેટલી લાંબી વાળેલી ચોટલી રાખે છે[૧]."

સતરમી સદીમાં પાર્સીઓની રાહરસમ કેવી હતી તેના ઉપલા બે લંબાણુ ઉતારાઓ ઉપરાંત એક ત્રીજો ઉતારો ઓછી અગત્યનો નથી. **ઑગીલબી** નામે ધણી ૧૬૭૦ માં પ્રગટ થયલા પોતાના ગ્રંથમાં સુરતનાજ પાર્સીઓના સંબંધમાં આ રીતનું લખાણુ કરે છેઃ—"તેઓ અહીં [હિંદુસ્તાનમાં] દેશીઓની માફક સ્વતંત્ર અને વગર હરકતે વસે છે, અને મનગમતા ધંધા કરે છે. તેઓ ધણા બુદ્ધિવાળા છે, અને મોટે ભાગે પોતાનું ગુજરાન જમીન ખેડીને, સઘળી જાતનાં ફળો ખરીદ કરી અને વેચીને, અને ઝાડો છેજી તાડી કહાડીને કરે છે. વળી કેટલાકો પ્રદેશો સાથ વેપાર ચલાવે છે, તથા શરાફીનો ધંધો કરે છે, દુકાનો માંડે છે અને લુહાડ સિવાય સઘળી જાતના હુંનરોના ધંધા કરે છે, કેમકે પાણીથી આતશને બુજાવવાનો તેમને હુકમ નથી. જો કોઇબી ધણીથી બીજા પ્યાલામાંથી ભૂલથી પીવાઇ ગયું હોય તો તેઓ તેને ત્રણ મરતબે ધુએ છે, અને તેને ફરીથી ઉપયોગમાં લીધા આગમજ ધણોએક વખ્ત સુધી બાજુએ રાખે છે. મહોં મોટી ગોળ દહાડી તથા માંથાં ઉપર લાંબા કાળા વાળ રાખે છે, અને તેઓ ધણુંકરીને વાંકાં નાકના હોય છે, જેથી હજારો લોકમાંથી તેઓ ઓળખાઇ આવે છે. તોપણુ તેઓમાં કેટલાકો એવા છે કે જેઓ ટુકા બાલ સાથ માથાં ઉપર ચોટલી રાખે છે."[૨]

૧૬૭૪માં **ફ્રાયર** નામે લખનાર બીજા સઘળા લખનારાઓથી જુદો પડી પાર્સીઓ માટે આ મતલબનું લખે છે કે તેઓ તાપી નદીની દક્ષિણે કાંઠા ઉપર ૪૦ મૈલ સુધી અને માંહેલા ભાગમાં ૨૦ મૈલ સુધી સંસ્થાન વસાવી રહેલા હતા. તેઓનો ચેહેરો ગોરો હતો, પણ તેઓ તેને હિંદુઓ કરતાંબી ફુવડ જણાયા! તેઓ માછલી અને ગોશ્ત ખાતા હતા, તેઓ વેપારી કરતાં ખેતીબાન લોક વધારે હતા, અને પ્રદેશ જવાની દરકાર કરતા ન હતા.

વળી એજ સદીમાં (૧૬૮૯માં **ઓવિંગટન** નામે એક "મુસાફર"[૩] પોતાના પ્રવાસનાં પુસ્તકમાં તે વખ્તના સુરતના પાર્સીઓ બાબે આ મુજબનું લખાણુ કરે છેઃ—"તેઓ એકજ સર્વ શક્તિમાનને કબૂલ રાખે છે અને ભક્તિ કરે છે, જે સર્વ પેદાયશોનું મૂળ હોવાથી તેઓ દર મહિનાનો પહેલો દિવસ તેની ભક્તિને માટે અર્પણુ કરીને ગંભીરપણે પાળે છે, અને આ સિવાય જાહેર બંદગીઓને માટે બીજા થોડાક દિવસો નેમી તેમના પવિત્ર તેહવારો ઉપર કોઇ કોઇ વાર શો બશો માણુસો શેહેર બહાર પરાંઓમાં ભેગા મળે છે, અને દરેક જણુ પોતાની શક્તિ અને મરજી મુજબ પોતાનું ખાનું સાથે લેતા આવે છે અને તે સૌને સરખે ભાગે પૃછીને હાજર રહેલા સઘળા સાથે મળીને જમે છે,[૪] કેમકે તેઓ ધર્મસંબંધી પોતાના જેવા વિચાર ધરાવનારા સઘળાઓ તરફ મજબૂત પ્રીતિ બતાવે છે, ગરીબોને સહાય થાય છે, અને જેમને જરૂર હોય તેમનાં ગુજરાન અને સુખને માટે મદદ આપવાને સદા તૈયાર હોય છે. જેઓ ગરજાઉ પણુ કામ કરવાને શક્તિવાન હોય તેઓને કામ ધંધે લગાડવાને અથવા જેઓ અશક્ત અને મુફલેસ હોય તેમના ઉપર વખ્તસરની સખાવત કરવામાં તેઓ એક-

---

૧ "પારસી પ્રકાશ," દફ્ત૦ ૧, સ૦ ૮૪૨.

૨ જેઓ દહાડી રાખતા હતા તે મુબદો અને માથાપર ચોટલી રાખતા હતા તે બેહદીનો હોવા જોઇયે. હજીબી ગામડાંઓમાં કેટલાક અસલી વિચારના બેહદીનો ચોટલી રાખતા જણાયલા છે. હિંદુઓ સાથના વસવાટના પરિણામોમાંનું આ એક છે.

૩ મી૦ બહમનજી પટેલ આ ધણીને "મુસાફર" કહેછે, અને લખેછે કે તે "સુરત ફરી આવ્યો હતો." પણ ખરી વાત એ છે કે રેવરંડ મી૦ ઓવિંગટન ઈસ્ટ ઈંડિયા કંપનીની નોકરીમાંનો એક બીજો ચાપ્લેન (ધર્મગુરૂ) હતો, જેણે રેવરંડ હેનરી લૉર્ડ પછી શુમારે અર્ધી સદી બાદ પાર્સીઓ બાબે કેટલુંક લખાણ કરેલું છે.

૪ શું આ ગાહામબારોનાં આજનાં જમણોનો ઈશારો હશે? જો તેમ હોય તો બશો વરસો ઉપર સુરતના ગાહામબારનાં જમણોમાં શામેલ થનારા પોતાને ઘરથી ભોજણો લઈ જતા હોવા જોઇયે!

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સરખી મમતા બતાવે છે; જેમ કરીને તેઓ કોઇ પણ માણુસને આશ્રા વિનાનું રાખતા નથી, તેમજ પોતાના આખા ટોળામાં કોઇબી માણુસને ભિખ માગતો થવા દેતા નથી. અને આ બાબતમાં તેઓ **પિથાગોરાસ**ની પેલી ઉમદા નસીહત મુજબનો પોતાનો કાયદો એટલે દરજ્જે બજા લાવે છે કે 'દોસ્તોમાંજ એક જાતની કોમ ઉભી કરી તેનો વૈભવ ભોગવવો.' પોતાના ધંધામાં તેઓ ઘણા ઉદ્યોગી અને મહેનતુ છે તેમજ પોતાના બચાંઓને હુંનર અને ઉદ્યોગની તાલીમ આપવાની કાળજી ધરાવે છે. આખા જીલ્લામાં કાપડ વણવામાં તેઓજ મુખ્ય છે અને તુરતનું ઘણું ખરૂં રેશમી અને બીજું કાપડ તેઓનેજ હાથનું બનાવેલું હોય છે. પારસીઓનો વડો ગુરૂ "દસ્તુર" કહેવાય છે, અને સાધારણ ધર્મગુરૂઓ 'દારૂ'[1] અથવા 'હેરબદ' ને નામે ઓળખાય છે."

સતરમી છોડીને ૧૮ મી સદી ઉપર આવિયે છિયે તો **હેમિલ્ટન** નામે લખનાર ૧૭૧૦-માં જણાવી જાય છે કે પારસીઓ અછા સુતાર અને વહાણ બાંધનારા હતા, અને કાપડ વણવા તથા ભરતકામ કરવામાં તેઓ હુશિયાર હતા.

૧૭૬૪ નાં સાલમાં **નાઇબુર** નામે એક મુસાફર આપણા દેશમાં મુસાફરી કરી ગયો છે તે પારસીઓ માટે આ મતલબનું બયાન આપે છે:—"સુરતખાતે સંખ્યાબંધ પારસીઓ યાને ઇરાનીઓ છે, જેઓ વેપારીઓ દાખલ ચાલાક, કારીગરો દાખલ ઉદ્યોગી, અને નોકરો દાખલ વિશ્વાસુ છે. મુંબઇ, સુરત અને એ શેહેરોની પડોશમાં અસલી ઇરાનીઓનું એક સંસ્થાન છે, જેઓનો દેશ અગ્યાર સદીઓની વાત ઉપર મહમદિયામ આરબોએ જીતી લીધો ત્યારથી તેઓએ હિંદુસ્તાનમાં આશ્રો લીધેલો છે. તેઓને 'પારસી' કહે છે. હિંદુઓ તેમને ચહાય છે તેથી તેમની સંખ્યા બહુ વધતી જાય છે, જ્યારે કેર્માન પ્રાંતખાતેના તેમના હમવતનીઓની સંખ્યા ઇરાની મહમદિયાનોની ઝુસરી તળે દેખઇતી રીતે ઘટતી જાય છે. તેઓ [પાર્સીઓ] નરમ, શાંત અને ઉદ્યોગી પ્રજા છે. પોતપોતા વચે તેઓ સંપસંપીને રહે છે, કોમનાં ગરીબ લોકોને મદદ આપવા માટે ઉઘરાણાં કરે છે, અને પોતામાંના કોઇનેબી જુદદીનવાળા કનેથી ભિખ માગવા દેતા નથી. તેઓમાં એક મર્દ માત્ર એકજ બાયડી પરણે છે, અને પહેલી સ્ત્રીને છોકરાં નહિ થતાં હોય ત્યાં સિવાય બીજી પરણતા નથી. તેઓ ૭ વરસની ઉમરનાં બચાંઓનાં લગ્ન કરી આપે છે; પણ આ નાનું જોડું જુવાનીમાં આવે ત્યાં સુધી પોતાનાં માતપિતાને ઘર જુદાં વસવાનું ચાલુ રાખે છે. હાલના ઇરાનીઓની માફક તેઓ દરેક કાન આગળ બાલનાં જુલ્ફાં રાખે છે તે સિવાય તેમનો પોશાક હિંદુઓના જેવોજ છે. પાર્સીઓ **જરહસ્ત** અથવા **જરતોસ્ત**નો ધર્મ પાળનારા છે અને તેઓ હમેશેહમેશ સુધી કાયમ રહેનાર અને સર્વ શક્તિમાન માત્ર એકજ ખોદાની પરસ્તેશ કરે છે."

મી૦ **જેમ્સ ફૉર્બ્સ** નામે ઈંગ્રેજે વીશ વરસોની મુદત એશિયા, આફ્રિકા અને અમેરિકામાં મુસાફરી કરવામાં ગુજારી હતી તેણે પોતાના પ્રવાસનાં પુસ્તકમાં પારસીઓ બાબે ૧૭૬૯માં આ મુજબની હકીકત લખી છે:—"મુંબઇ અને સુરતના મુખ્ય વેપારીઓ અને વહાણના ધણીઓમાંના ઘણાએક પારસીઓ છે. તેઓમાંના બીજાઓ કારીગરના હુનરો શિખેલા છે અને જાત જાતનું કાપડ વણવાના ધંધામાં પડેલા છે. હિંદુસ્તાનમાં સર્વેથી સરસ સુતારો અને વહાણ બાંધનારાઓ આ ટોળામાંના છે. મુંબઇમાં તેમની સંખ્યા મોટી છે, અને સુરત મધે તેમનાં ૨૦૦૦૦ કુટુંબો વસે છે. અત્યાર સુધી તેઓએ પોતાની જુદી હકુમત સ્થાપવાની તજવીજ કીધી નથી, અને તેઓના ધર્મ સંબંધી ફરમાનોમાં માઠાં ભાગ્યના મતફેરને લીધે તેઓ બે જુદા જુદા

૧ કાવસદારૂ અને ફરામદારૂની ઓળખ ત્યારે બશો વરસની જુની દેખું. પણ તેની ઉત્પતિ કયાથી થઇ હશે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ટોળાંમાં વહેંચાયલા છે.[1] પાર્સીઓ ઘણું કરીને ઉંચા કદના. દેખાભણા લોકો છે. તેઓ કસરતબાજ, સારા બાંધાના અને હિંદુસ્તાનના દેશીઓ કરતાં ઘણા ખુબસુર્ત છે. તેમની સ્ત્રીઓ સુઘડાઇ કરતાં પાક દામાનને માટે વધારે વખાણયલી છે. છોડીઓ નાજુક અને દેખાભણી છે, પણ તેમની જુવાનીનો બહાર જલદી કરમાઇ જાય છે. ૨૦ વરસની થયા આગમજ તો તેઓની નાજુકી જતી રહી હિંદુ કે મહમદિયાન સ્ત્રીઓ કરતાં પણ વધતે દરજે મર્દ જેવી બની જાય છે. હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં જ્યાં પાર્સીઓ જઇ વસે છે ત્યાં ત્યાં તેઓ પોતાના પવિત્ર આતશને માટે દરેમેહેર બાંધે છે અને દોખમું બનાવે છે."

મી૦ **ફૉબ્ર્સ** પાછળથી પાર્સીઓ બાબે એક બીજું લખાણ કીધું હતું. સુરતમાં પાર્સીઓ વાડી વજીફા અને બીજી મિલ્કતો ધરાવનારા થઇ ગયા તે બાબે જણાવતાં તે લખે છે કે તેઓ ચાલાક, જોરેમંદ, શાણા અને ખંતી છે. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં કંપની સરકારની તેઓ એક કીમતી પ્રજા છે, જ્યાં તેમને પનાહ મળવા જોડે ઘણું માન અને મરતબો મળે છે. તેઓ સરકાર કે પોલિસનાં કામ વચે આવતા નથી, પણ ધીમે ધીમે દોલત અને વગવસીલો મેળવી તેથી મળતાં સુખ અને મોજ ભોગવે છે. મી૦ **ફૉબ્ર્સ** પાર્સી મેહમાનદારીની પણ તારીફ કરે છે.

૧૭૭૪ નાં સાલમાં **સ્ટેઓરિનસ** નામે એક ડચ મુસાફર હિંદુસ્તાન ખાતેની પોતાની મુસાફરીનાં પુસ્તકમાં પાર્સીઓ માટે નીચલું લંબાણ બયાન આપે છેઃ—"તેઓ (પાર્સીઓ) સંખ્યામાં દીન પર દીન વધતા જાય છે, અને તેઓએ પરાંઓમાં ઘણાએક આખા મહોલ્લા બાંધ્યા છે અને તેમાં વસે છે. તેઓમાં થોડાએક એવા છે કે જેઓ પોતાના વતનીઓને સુરતની પડોશમાં મૂકીને વધારે સારી રોજી મેળવવાને માટે કૉરૉમેંડલના કાંઠા ઉપર કોચીન, અને

૧. કબીસાની તકરાર પછી પાર્સીઓ "શેહેનશાહી" અને "કદમી" નાં નામથી બે ટોળામાં વહેંચાઇ ગયા તેને લગતો આ ઇશારો સમજવો.

હિંદુસ્તાનનાં બીજાં શેહેરો ખાતે તરેહવાર ધંધા રોજગાર કરવા જાય છે. સુરત ખાતેના (પાર્સીઓમાંનાં) કેટલાક માતબર છે અને તેઓ મુખ્ય વેપારીઓમાં ગણી શકાય. તેઓ મહમદિયાનો અથવા હિંદુઓ કરતાં વધારે ખુબસુર્ત છે અને ચેહેરામાં સ્પાન્યર્ડોથી ઘણા જુદા નથી. ઘણું કરીને તેઓની આંખ મોટી, નાક અણયાળાં, અને બાંધો સરખા પ્રમાણમાં હોય છે. તોપણ તેઓ એકી વખ્તે એકથી વધારે સ્ત્રી પરણતા નથી, અને પોતાનીજ કોમ ઉપરાંત બીજી કોઇ સ્ત્રી સાથ શાદી કરતા નથી. આથી કરીને તેઓએ આટલાબધા જમાના વિતી ગયલા હોવા છતાં આજ સુધી પોતાની કોમને સ્વચ્છ અને બીજી કોમોથી અમિશ્રિત જાળવી રાખી છે."

પાર્સી સ્ત્રીઓની પાક દામાન બાબે લખતાં આ મુસાફર કહે છે કે ગમે તેવો હવસી શખ્સ ગમે એટલા પૈસા ખર્ચવા છતાં તેમને ફુસલાવવામાં ફતેહ પામતો નથી, કેમકે એ કર્મ કરનાર પકડાય તો તેને ભારી સજા થાય એવો તેમને મજબૂત ડર પેસી ગયલો છે. તેઓ બાબે વળી તે લખે છે કે "મહોલ્લાઓમાં તેઓ દરરોજ દેખાય છે, અને વારેઘડીએ પોતાનાં ઘરોથી દૂર જઇ પાણી ભરી લઇ આવે છે. તોપણ પાર્સી સ્ત્રીઓ હમેશાં ભેગીજ દેખાય છે, અને અગત્ય કરીને એક જુવાન છોડી તો એકલી કદાચજ દેખાય છે. મંચેરજી નામે એક પાર્સી, જે વલંદાઓનો અને બીજો એક પાર્સી જે ઈંગ્રેજી કંપનીનો દલાલ છે, તેઓ સુરત અને તેની આસપાસ વસતા પાર્સીઓમાં મુખ્ય છે.[1] વળી તેઓ તેમના મુખ્ય ધર્મગુરૂઓ છે. પાર્સીઓમાં ઉઠતા વાંધાનો તેઓ નિકાળ આણે છે, અને તેમના ચુકાદા બંને પક્ષો કબૂલ રાખે છે. પણ ખૂન કે પ્રાણઘાત કે બીજા ગુનાહોની

૧ આ ધણીઓ સુરતવાલા મંચેરજી ખરશેદજી શેઠના અને ધનજીશાહ મનજીશાહ હતા—"પારસી પ્રકાશ," દફ્તર ૧, સ૦ ૮૬૫.

મજકુર મંચેરજી શેઠના તેજ જમાનાના નવસારીના જરતોશ્તી અનજુમનના પ્રખ્યાત ખેરખાહ અને આગેવાન દેસાઇ ખુરશેદજી તેહમુરજીના મોટા દોસ્ત અને ઝવેરાત વગેરેના વેપારમાં ભાગિયા હતા.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તપાસ તો શેહેરનો નવાબ અથવા હાકમ કરીને સજા ફરમાવે છે, જે એવી બાબતમાં ઘણી હુશિયારીથી કામ લે છે, કેમકે તે પાર્સીઓની મોટી સંખ્યા અને ભારે હિમતને લીધે મહ- મદિયાનો કે હિંદુઓ કરતાં તેઓથી વધારે બિહિને ચાલે છે, અને એમ હોવાથી પાર્સીઓ સુરતમાં કેટલેક દરજ્જે સ્વતંત્ર જેવા છે. પણ એવા મોટા ગુનાહો પાર્સીઓમાં કદાચજ થાય છે, અને વળી તેઓ સઘળા જુદા જુદા મહોલ્લાઓમાં વસે છે અને તેમાં તેઓ કોઇ પારકાઓને વસવા દેતા નથી તેથી તેઓમાં બનતા ઘણા બનાવો છુપાભી રહી શકે.”

હવે ફક્ત એકજ ઉતારો કરીને આ બાબ બંધ કરીશું. મુંબઇમાં પાર્સી દોખમાઓવાળા ડુંગર તરફ હીંદુઓનાં બાબુલનાથનાં દહેરાં અને તેને લગતી જમીનના સંબંધમાં પાર્સીઓ અને હિંદુઓ વચે ઉઠેલા એક મોટા મુકદમાનો ચુકાદો આપતાં મુંબઇના તે વખ્તના રેકૉર્ડર સર **જેમ્સ મેકિન્ટૉશે** તા૦ ૨ જી ઑગસ્ટ ૧૮૦૮ ને દિને પાર્સીઓ સંબંધી નીચલી મતલબના સખુનો ભર કોર્ટમાં કહ્યા હતા:—

“પાર્સીઓ પ્રાચિનકાળની દુનિયાની સર્વેથી બાહદુર પ્રજાઓમાંની એક પ્રજાનો બાકી રહેલો નાનો ભાગ છે, જેઓ જુલમથી નાસી હિંદુસ્તાનમાં આવીને ઘણાએક જમાનાઓ સુધી અંધકાર અને ગરીબાઇમાં ગૂમ થઇ ગયા હતા. પણ અંતે તેમને એક અદલ ઇનસાફી સરકાર મળી છે, જેના છાયા નીચે તેઓ એશિયા ખંડમાંની સર્વેથી માતબર વેપારી કોમોમાંની એક દાખલ ઉતાવળા વધી ગયા છે. આ નાનો ટોળો બીજી બાબતોમાં પણ જાણવાજોગ છે. હિંદુસ્તાનમાં તેઓ એક હજાર વરસ વસ્યા તે દરમયાન તેઓએ પોતાનાં મનની ચાલાકી અને શરીરનું કુવત જાળવી રાખ્યાં છે. અહીં આપણુ એક એશિયાટિક કોમની નહિ વિભાગ થઇ શકે એવી પ્રકૃતિ જોઇયે છિયે. ૨૩ સદીઓની વાત ઉપર જે પાર્સીઓએ **જર્કસિસ** પાદશાહની ફોજમાં શામેલ થઇને મૂર્તિઓવાળા દહેરાંઓનો નાશ કર્યો હતો, જેઓ પૃથ્વી ઉપર સર્વેથી પહેલા એક ખોદાને માનનારા અને મૂર્તિપૂજાનો નાશ કરનારા હતા, તે પાર્સીઓના આજે હૈયાત રહેલા વંશજોએ પોતાનો મૂર્તિ પૂજા તરફનો ધિકાર હજી જાળવી રાખ્યો છે, અને જોકે આ મૂર્તિપૂજા ટીબેટના પહાડોથી આપિનૈન પર્વતો સુધી માલુમ પડે છે અને જે વેહેમથી નહિ ખરાબ થયલા અને નહિ નીચા પડેલા માણસના નીતિ સંબંધી વિચારોથી હમેશાં ધિકાર પામેલી છે, તે મૂર્તિપૂજાની નિશાનીઓ સામે પાર્સીઓ પોતાનો તે અસલી ધિકાર અજાયબ જેવી બળત્વારીથી બતાવતા આવ્યા છે. બરાબર એવીજ ખાસિયતની લાગણીથીજ અસલી પાર્સીઓમાં લાશને જમીનને મથાળે અવલમંજલ પહોંચાવાની રીત હતી તે હજી સુધી આ દેશમાં તેમના વંશજો ચલાવતા આવ્યા છે.”

હવે આ સઘળા જુદા જુદા લખનારાઓએ[1] આપેલાં વર્ણનો ઉપરથી શો સાર નિકળે છે? તેઓના જણાવ્યા મુજબ પાર્સીઓ ઇરાનથી હિંદુસ્તાનમાં નાસી આવ્યા પછી પ્રથમ ગરીબી અવસ્થામાં હતા અને તેમને કોઇ ઓળખતું ન હતું, જે હાલતમાં તેઓ ગોયા એક કોમ દાખલ ગૂમ થઇ ગયા હતા. પણ ત્યારપછી આસ્તે આસ્તે તેઓ દોલતમાં, ધંધામાં, વગવસીલામાં, વધતા ગયા હતા. શરૂઆતમાં તેઓ ખેતી કરતા અને તાડી છેજતા હતા, પણ ત્યારબાદ જાતજાતનાં ધંધાઓમાં પડીને મોટા વેપારી થઇ દેશાવરો સાથે વેપાર ચલાવતા હતા. સુરતના નવાબની દરબારમાં તેમને મોટો વગ હતો, અને જમાનાની ગિરદેશો છતાં તેઓએ મૂર્તિ પૂજા તરફનો ધિકાર અને એકજ ખોદાની પરસ્તેશનો વિચાર છોડયો ન હતો. તેઓ સખી, યકીનદાર, નીતિમાન, અને સુલેહને ચહાનારાં છે, ઇત્યાદી.

આ દેશ ખાતે આવી વસેલા પાર્સીઓની સંસારી અને ધર્મસંબંધી રીતભાત ઉપરથી હવે આપણુ તેમના રાજદ્વારી ઇતિહાસ ઉપર આવિયે છિયે.

---

૧ આ સઘળા ઉપરાંત કાર્સ્ટન નેબુર નામના પ્રખ્યાત આરબી મુસાફરે, તથા ડૉ૦ ફારેરી નામે એક ઇટાલ્યન વિદ્વાને, બ્રોઝ નામે હિંદી સરકારના એક ઇંગ્રેજ અમલદારે અને મોડલન નામે એક ફ્રેંચ તબીબે પણ પાર્સીઓ વિશે જાણવાજોગ હેવાલો પ્રગટ કરેલા છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૪૨.

હિંદુસ્તાનમાં અસલી ઈરાની પાદશાહોનું રાજ્ય.

૧—"તારીખે ફ્રીશ્તા" અને તેનો બનાવનાર—તેમાં આવેલું અસલી ઈરાની પાદશાહોનું બયાન—ફ્રેરેદુનને હિંદુસ્તાનમાં લશ્કર મોકલવાનો સબબ—પેહેલવાન ફેરશાસ્પની જવાંમરદી—સામ નરીમાન દખણનો મુલ્ક જીતે છે—પંજાબના ઈરાની મુલ્ક ઉપર હિંદુ રાજાની ફતેહ—રૂસ્તમે જીતેલું હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય—હિંદમાં મુર્તિપુજાની સ્થાપના—હિંદુસ્તાન ઉપર પીરાન વેસેની ચહડાઈ અને ફતેહ—પંજાબની બીજીવારની હિંદુ ફતેહ—ગખ્ખર અને ચોબેહ ટોળાઓ પંજાબ જીતી લે છે—પાછલથી તેઓનું અફગાનને નામે ઓળખાવું—હિંદુસ્તાનમાં સાસાની પાદશાહોનો લાગવગ—બેહરામ ગૂરનું કનોજમાં પરાક્રમ—નોશીરવાનની હિંદમાં ફતેહ—એકજ વખતે થઈ ગયલા હિંદી અને ઈરાની પાદશાહોની ટીપ.

હિંદુસ્તાન સાથ પાર્સીઓના અસલી બાપદાદા ઇરાનીઓને ક્યારથી સંબંધ પડયો તે બાબે ખોળ કરતાં કેટલીક નવાઇ જેવી અને કેટલેક દરજ્જે નહિ મનાય એવી વાતો મળી આવે છે. એવું જણાય છે કે અસલી ઇરાનીઓનો સંબંધ હિંદુસ્તાન સાથ છેક પુરાણાકાળથી ચાલતો આવેલો છે—જો "તારીખે ફ્રીશ્તા"નો આધાર કબૂલ રાખિયે તો પેશદાદ ટોળાના ફતેહમંદ પાદશાહ **ફેરેદુન**ના જમાનાથી હિંદુસ્તાન સાથ ઇરાનને પાધરો સંબંધ ચાલુ થયો હતો, અને આગળ ચાલતાં તે વધીને આ દેશમાં ઇરાનની હકુમત શરૂ થઇ હતી. **મોહમદ કાસમ હિંદુશાહ ફેરીશ્તાની**[1] બનાવેલી "તારીખ" (યાને તવારીખોનું દફ્તર) મોતેબર અને ભરૂસો રાખવાજોગ મનાય છે. સર **હેનરી એલ્ફ્યટ**[1] મુજબ હિંદુસ્તાનની તવારીખનાં બીજાં સર્વ મહમદિયાન દફ્તરો કરતાં **ફ્રીશ્તા**ની તારીખ એક મતે અને વળી યોગ્ય રીતે સર્વથી ચહડતી ગણાય છે. એટલા માટે એ તવારીખનવેશને આધારે આપેલું નીચલું વર્ણન કંઇક ભરૂસેદાર ગણી શકાય—તો જોકે તેમાંથી કેટલીએક અતિષયોક્તિ તો બાદ કરવીજ જોઈયે.

---

૧ આ તવારીખનવેશ ઈરાનમાં આસ્રાબાદનો રહેવાસી હતો. તે ૧૬ મી સદીની આખરીએ હિંદુસ્તાનમાં પંકાયો હતો. આપણી તવારીખમાં એ લખનારનાં પુસ્તકની અનેક મદદો લીધી છે માટે તેનું કંઈક બયાન આ ઠેકાણે આપેલું ખોટું નથી. તેનો બાપ ગુલામઅલી હિંદુશાહ કાબેલ હતો, જે પોતાના આ બાળક બેટા મોહમદ કાસમને લઈ હિંદુસ્તાનમાં ફરવા આવ્યો, અને દખણમાં અહમદનગર ખાતે પાદશાહ મૂર્તજા નિજામશાહની દરબારમાં તેના શાહજાદા મીરાનહુસેનને ફાર્સી ભાષાની તાલીમ આપવા રહ્યો. પણ ટુક મુદતમાં મરણ પામવાથી તેનો બાળક નાચાર થઈ પડયો, જેથી પાદશાહે તેને પોતાના સંભાળમાં રાખી ઉછેર્યો અને પોતાનો માનીતો સલાહકાર કીધો. પાછળથી તે બીજાપુરના રાજા ઈબ્રાહીમ આદીલશાહની દરબારમાં વખણાયો, જેણે તેને હિંદુસ્તાનનાં મહમદિયાન રાજ્યોનો ઈતિહાસ લખવાનું કામ સોંપ્યું, અને ફરમાવ્યું કે તેમાં ખુશામદ ભરેલું અને જુઠાણું કશું લખવું નહિ, પણ ખરીજ બિના માત્ર દર્શાવવી. ફ્રીશ્તાએ એજ ધોરણ ઉપર કામ લીધું, અને તેથીજ તેનો ગ્રંથ વધારે વખણાય છે. વળી તેણે દિલ્લી અને છેક બદક્ષાન સુધી મુસાફરીઓ કીધી હતી, જેથી તેનું જ્ઞાન ઘણું વધ્યું અને ઘણી ખબર અંતર પોતાની "તારીખ"ને માટે લેગી કરવાનું તેને બની આવ્યું. ફ્રીશ્તાની તારીખનાં ૧૨ પ્રકરણો છે, પણ તેણે શરૂઆતમાં એક ખોલાસેવાર દિબાચો લખેલો છે, જેમાં મહમદિયાનોની આગમજની હિંદુસ્તાનની તવારીખ આપવાની તજવીજ કીધી છે. તે સર હેનરી એલ્ફ્યટ, જેનરલ બ્રીગ્સ વગેરે ઇંગ્રેજ લખનારાઓને અતિષયોકિત ભરેલો લાગે છે, કેમકે તેમાં હિંદુઓના "મહાભારત"નો ટુક ઈંતેખાબ તથા અસલી હિંદુ રાજાઓની કહાણીઓ આપેલી છે. ગમે તેમ હોય, પણ એજ દિબાચો આપણા હાલના વિષય માટે થોડોઘણો ઉપયોગી છે, કેમકે ઈરાનીઓનો હિંદુસ્તાન સાથનો અસલી સંબંધ એ ઉપરથી માલુમ પડે છે. આ દિબાચાને આધારેજ આ બાબ લખિયે છિયે, જેમાં અલબત કેટલીક ખામીઓ નજર આવ્યા વિના રહેશે નાહિ.

૧ History of India, ૬૬૦ ૬, સ૦ ૨૦૭ થી આગળ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફરીશ્તાના જણાવ્યા મુજબ ઇરાનના પેશદાદ ટોળાનો સર્વથી પહેલો પાદશાહ **કૈયોમર્સ** **નુહ** પેગામ્બરના વડા બેટા **સામ**ના ૯ બેટાઓમાંના બીજા **અર્ફખસદ**નો બીજો બેટો હતો. તેના ભાઇઓમાંનો એક **ઇબ્રાહીમ** હતો. **કૈયોમર્સ**ના ૭ બેટાઓ હતા:—**સિયામક, ફાર્સ,** ઇરાક, તુજ, **શામ** અને **દમઘાન. કૈયોમર્સ** પછી તેનાં તખ્ત ઉપર **સિયામક** બેઠો, અને તેના ભાઇઓએ છુટા પડી જઇ આસપાસના મુલુકોને પોતાનાં નામ આપ્યાં. **સિયામક**નો વડો દીકરો **હુશંગ** હતો, જેના ઉપરથી ઇરાનના છેક **યજદેજર્દ શેહરિયાર** સુધીના પાદશાહો ઉતરેલા હતા,[1] **નુહ**નો એક બેટો **હામ** હિંદુસ્તાન તરફ આવ્યો, જેના બેટાઓ અને તેમનાં ફરજંદોનાં નામ ઉપરથી હિંદ, સિંદ, ઠઠા, મુલતાન, દખણ, બાહરોજ (ભરૂચ), કમ્બાજ (ખંભાત), બંગ (બંગાળ), વગેરે મુલુકોનાં નામો પડયાં હતાં. **હામ**ના બેટા હિંદનો એક વંશજ નામે **કિશન** (કૃષ્ણ) હિંદુસ્તાનનો પહેલો પાદશાહ હતો. એ પાદશાહનાજ જમાનામાં ઇરાનમાં **હુશંગ**નો બેટો **તેહમુરસ** રાજ્ય ચલાવતો હતો. **કિશન** પછી તેનો દીકરો **મહારાજ**[2] ગાદીએ બેઠો. **કિશને** ૪૦૦ વરસ ત્યારે **મહારાજે** ૭૦૦ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. આ રાજાએ ઇરાનના પાદશાહ **ફરેદુન** સાથ સારો સંબંધ રાખ્યો હતો, પણ તેના ભાઇનો એક દીકરો પોતાના કાકાથી જુદો પડી ઇરાન **ફરેદુન** આગળ ફરિયાદ લઇ ગયો, જેણે તેનો પક્ષ ખેંચીને પેહલવાન **કેરશાસ્પ**ને એક લશ્કર આપી હિંદુસ્તાન મોકલ્યો, જેની ફરમાશ છતાં **મહારાજે** પોતાના ભત્રિજાને ઇનસાફ આપવાની નાપાડવાથી યા બીજા કોઇ સબબથી **કેરશાસ્પે** તેનાં રાજ્યમાં દશ વરસો સુધી લૂટફાટ ચલાવી તેનો નાશ કીધો. આખરે **મહારાજે કેરશાસ્પ** પેહલવાન ઉપર મોટા હદિયો મોકલાવી પાદશાહ **ફરેદુનને** ચોથાઇ આપવાનું કબૂલ કીધું.

ઉપલી બિના જો ખરી હોય તો તે ઉપરથી જણાય છે કે પાદશાહ **ફરેદુન**ના વખ્તથી હિંદુસ્તાનના અસલી રાજાઓ ઇરાનને ખંડણી આપવા લાગ્યાં હતા. પણ **મહારાજે** આ ખંડણી દર સાલ આપી નહિ તેથી યા બીજા કોઇ સબબથી ઇરાનના પાદશાહે પેહલવાન **સામ નરીમાન**ને એક લશ્કર આપી હિંદુસ્તાન જીતવા મોકલ્યો, અને તે પંજાબ તરફ આવી લાગ્યો. એ વિષેની ખબર મળતાંજ હિંદુસ્તાનનો સેનાધિપતિ **માલચંદ** પોતાનું ચૂંટી કહાડેલું સૈન્ય લઇ ઇરાની લશ્કર સામે લડવા ગયો. પણ **સામ નરીમાનને** આગળ વધતો અટકાવનાર કોઇ ન હતું. **માલચંદથી** તેની સામે ટકી શકાયું નહિ ત્યારે તેણે સુલેહની માંગણી કીધી અને બેમૂળાં ઝવેરાતોના હદિયા ઉપરાંત પંજાબનો મુલક આપી દેવાની મરજી દેખાડી, અને આપણા ઇરાની પેહલવાને આ માંગણી કબૂલ રાખી. આ વખ્તથી પંજાબનો મુલક ઇરાનના હાથમાં આવેલો જણાય છે, પણ **ફરીશ્તા** લખે છે કે કેટલાક બીજા તવારીખનવેશોના જણાવ્યા મુજબ **ફરેદુન**ના વખ્તથીજ પંજાબ, કાબૂલ, જાબૂલ, સિંધ અને નીમરોજના મુલુકો જાગીર દાખલ પેહલવાન **કેરશાસ્પ**ના વંશજોને હિંદુસ્તાનના રાજા તરફથી મળ્યા હતા.

આ સઘળા બનાવો **મહારાજ**ના અમલમાં બન્યા, જેની ગાદી ઉપર જ્યારે તેનો દીકરો **કેશુરાજ** આવ્યો ત્યારે ઇરાનમાં પાદશાહ **મિનોચેહર**નો અમલ હતો. **કેશુરાજ**ના બાપના વખ્તથીજ દખણના રાજાઓ ઘડી ઘડી હિંદુસ્તાન ઉપર ચહડાઇ લાવતા હતા, અને તેવી એક ચહડાઇમાં **કેશુરાજ**નો પરાજય થયાથી તેણે શત્રુઓ સાથ સુલેહ કરીને પછી બીજી તરફથી **મિનોચેહર** ઉપર મોટા હદિયા સાથ એક નામું લખી મદદ માંગી, જે લઈને **સામ નરીમાન** આવ્યો, જેને હિંદી રાજા જલંદર ખાતે જઇ મળ્યો, અને તેની

---

૧ આ બિના કદી પણ ખરી પડનાર નથી.

૨ આ કોઇ રાજાનું જાતિ નહિ પણ સેફાતી નામ હોવું જોઇએ. આગળા સઘળા રાજા મહારાજ કહેવાતા હતા.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સારી પેઠે માફેજત કરીને તથા બહુ માન અકરામ આપીને પછી સઘળું લશ્કર દખણ ઉપર ચહડી ગયું, જ્યાંના રઇસો (રાજાઓ) ગભરાયા, નાસભાગમાં પડયા અને શેવટે દખણ પાછું હિંદુસ્તાનના રાજાના હાથમાં આવ્યું. આ ફતેહથી બહુજ ખુશ થઇ જઇ **કેશુરાજ સામ નરીમાનને** છેક પંજાબ સુધી વળાવા ગયો અને પછી પાદશાહ **મિનોચેહેર** ઉપર કીમતી વસ્તુઓનો હદિયો મોકલાવ્યો.

કેશુરાજે ૨૨૦ વરસ[1] રાજ્ય કીધું, જે પછી તેના દીકરા **ફિરોજરાયનો**[2] અમલ શરૂ થયો. આ ઘણો ભણેલો અને ડાહ્યો રાજા હતો, અને ઇરાન સાથ સારો એખલાસ રાખતો હતો, પણ જ્યારે **સામ નરીમાનનો** વખ્ત પહોંચ્યો અને તુરાનનો પાદશાહ **અફ્રાસિયાબ** ઇરાનનાં રાજ્ય ઉપર ચહડાઇ લાવ્યો, ત્યારે **મિનોચેહેરનો** પડતો વખ્ત જોઇને **ફીરોજરાયે** પંજાબ ઉપર ચહડાઇ કીધી, જ્યાં તેમજ જાબુલસ્તાનમાં **સામના** બેટા **જાલનો** અમલ હતો. **મિનોચેહેર** તેમજ **સામની** મેહરબાનગીઓ ભૂલી જઇને આ રીતે હિંદી રાજાએ પંજાબ જીતી લીધું ખરૂં, પણ તેનાં એ કામ માટે તેને બહુ ખમવું પડયું. તેણે પંજાબ હાથમાં આવ્યાથી જલંદરને પોતાનું પાયતખ્ત બનાવ્યું અને **અફ્રાસિયાબ** ઉપર એલચીઓ મોકલી તેને ખંડણી આપવા તથા તેની તાબેદારી કરવાની મરજી દેખાડી. એ રીતે પંજાબ થોડાંક વરસો સુધી હિંદુસ્તાનના રાજાઓના હાથમાં રહ્યું, પણ જ્યારે કેયાની વંશના પહેલા પાદશાહ **કએ કોબાદનો** અમલ ઇરાનમાં શરૂ થયો અને તે વખ્તે જણાયલી જેહાનમાં જેહાં પેહલવાન દાખલ **તેહમતન રૂસ્તમ** પંકાયો, ત્યારે તેણે પંજાબ પાછું હાથ કરવાનો કસ્દ કીધો અને **ફીરોજરાય** સામે લડવા ચાલ્યો. તે હિંદી રાજા આ બળવાન શૂરવીર સામે લડવાને કેવળ અશક્ત હતો માટે તે તીરહુતના ડુંગરોમાં ભરાઇ ગયો. **રૂસ્તમે** પંજાબ, સિંધ અને મુલતાન એક સપાટામાં હાથ કીધાં, અને હવે તે નાઠેલા રાજાની પુઠ પકડવા દોડયો. હવે પોતાની આવી બની છે એમ સમજીને **ફીરોજરાય** તીરહુતનાં ડુંગરોમાંથી નિકળીને મારકંદ અને ગોંડવાડાના પહાડો તરફ નાઠો અને આ જાતની નાસભાગમાંજ તે ૫૩૭ વરસ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો.

ફીરોજરાય અથવા **મુનીરરાયને** પંજાબ તો પચ્યું નહિ, પણ તેને બદલે આખું રાજ્ય તે ખોઇ બેઠો. હિંદુસ્તાનના તમામ મુલકનો ધણી હવે જેહાં પેહલવાન **રૂસ્તમ** થયો. તેણે પેલા બેઇમાન રાજાના કુવરોમાંથી કોઇનેબી તેમનું રાજ્ય હવાલે કરવાને બદલે રાજાના સરદારોમાંનો જે સર્વથી પહેલો તાબે થયો હતો તેને તેણે ગાદી બક્ષી. તેનું નામ **સૂરજ** હતું. આ રાજા બાહદુર હતો, પણ એક બ્રાહ્મણે તેના ઉપર એટલી બધી સત્તા ચલાવી કે હવે હિંદુસ્તાનમાં મૂર્તિપૂજાનો ધર્મ ચાલુ થયો. રાજા **મહારાજના** જમાનામાં એક ફિલસુફે ઇરાનથી આવી આફતાબની પરસ્તેશ ચાલુ કીધી[1] ત્યાંસુધી હિંદુસ્તાનના રાજાઓ એક ઇશ્વરને માનતા હતા. પણ હવે રાજા **સૂરજ** અને તેની મજા મૂર્તિપૂજક થઇ. એ રાજાએ કનોજને પોતાનું પાયતખ્ત કીધું. તે દર સાલ પાદશાહ **કએ કોબાદ** ઉપર ખંડણી મોકલ્યો જતો હતો. વળી તેણે પોતાની બહેનની દીકરી પેહલવાન **રૂસ્તમને** શાદીમાં આપી હતી, અને તેના ઉપર પણ ભેટ સોગાદ મોકલ્યા કરતો

---

૧ જેમ પેશદાદ ટોળાના પાદશાહોને ફિર્દુસી શેંકડો વરસ રાજ્ય ચલાવી ગયલા જણાવે છે તેમ આ રાજાઓના અમલની મુદત પણ ફરીશ્તા જબરી લંબાવે છે. એનું એક કારણ હિંદુઓની ગણત્રી મુજબ એવું જણાવવામા આવે છે કે હાલ ચાલતા કળીયુગની આગમજના દ્વાપર યુગમાં માણસો એક એક હજાર વરસ જીવતા હતા! ઉપલા હિંદુ રાજાઓ પણ તેજ યુગની આખરી અથવા હાલના યુગની શરૂઆતમાં થઈ ગયલા મનાય છે.

૨ બ્રિગ્સ મુજબ આ રાજાનું નામ મુનીરરાય હતું.

૧ આ વાત બનવા જોગ નથી. જમશેદ કે ફરેદુનના જમાનામાં અસલી આર્યોના ઈરાની અને હિંદુ વંશજો છુટા પડયા ન હતા, ત્યારે મહારાજના જમાનામાં ઈરાનથી આફતાબ પરસ્તી હિંદમાં દાખલ કયાંથી થઈ શકે? આ વખ્તે આર્ય તાયફામાં મિથ્ર અથવા મિત્રને નામે આફતાબ પરસ્તી ઘણી વધી ગયલી હતી તેમાં શક નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતો. તેના બેટા **બેહુરાજ**ના અમલમા કનોજ-નાં હિંદી રાજ્યની આખરી આવી, કેમકે એ ધણી ઉપર શીવાલિક પહાડ ઉપરથી **કીદાર** નામે એક બ્રાહ્મણે ચહડાઇ આણી તેનો પરાજય કીધો. **કીદારે** ઇરાનના પાદશાહો **કૈએ કાઉસ** અને **કૈએ ખુસરો**ને ખંડણી આપવી ચાલુ રાખી તથા તેઓ ઉપર ભેટ સોગાદ મોકલ્યા કીધી. થોડાંક વરસ પછી કુચ ખાતેથી **શંકલ** નામે એક ધણીએ બલવો ઉઠાવી **કીદાર**ના અમલની સમાપ્તિ આણી.

શંકલ રાજાના વખ્તમાં તુરાનના પાદશાહ **અફ્રાસિયાબે** ખંડણી મંગાવી,[1] પણ આ નવો રાજા, જે બહુ ભપકો રાખતો હતો, અને જેનું પાયતખ્ત લખનૌતિ અથવા ગૌર હતું, તથા જેની કને ૪૦૦૦ હાથીઓ, ૧૦૦૦૦૦ ઘોડા અને ૪૦૦૦૦૦ પાયદળનું મોટું લશ્કર હતું, તેણે તુરાનના પાદશાહની માંગણી ના પાડી અને તેના એલચીઓને મોટાં ધિક્કાર અને અપમાન સાથ પાછા વાળ્યા. આ ઉપરથી **અફ્રાસિયાબે** પોતાના સરદાર **પીરાન વેસેને** ૫૦૦૦૦ ઝનુની તુર્કીઓની ફોજ સાથ હિંદુસ્તાન ખાતે લડાઇ કરવા મોકલ્યો. **શંકલ** પોતે એટલો મગરૂર હતો અને પોતાનાં બળ ઉપર એટલો બધો મુસ્તાક હતો કે તે લડવાને તૈયાર થયો, અને બંને ફોજો વચ્ચે કુચના ડુંગરોમાં લડાઇ ચાલી, જે બંગાલની સરહદમાં આવેલા છે. બે દિવસો સુધી ખૂનખાર કતલ ચાલી તેમાં હિંદી રાજાના ૫૦૦૦૦ માણસો કપાઇ મુઆ, અને **પીરાન**ના ૧૭૦૦૦ માણ-સોના જીવ ગયા. પણ **શંકલ**ની ફોજ એવડી મોટી અને જોરાવર હતી કે અંતે તુરાનીઓને પાછા ફરવાની ફરજ પડી. તેમનો મુલક બહુ દૂર હતો અને દુશ્મનોની ફોજ બેશુમાર હતી, માટે **પીરાને** ડુંગરોમાંજ આશ્રો લીધો, અને સર્વે હકીકત પાદશાહ **અફ્રાસિયાબ** ઉપર લખી મોકલી નવી મદદની માંગણી કીધી. એજ વખ્તે **પીરાને** પહાડોમાં એક કિલ્લો બનાવ્યો, જેને હિંદી ફોજે આવીને ઘેરી લીધો, અને એ રીતે બંને લશ્કરો વચ્ચે દરરોજ લડાઇ ચાલ્યા કીધી.

જ્યારે **પીરાન**નો સંદેશો મળ્યો ત્યારે **અફ્રાસિયાબ** કંદગેજ ખાતે હતો, જે ચીન અને તુરાનની વચ્ચે આવેલું હતું. તે ૧૦૦૦૦૦ ચુનંદા માણસો સાથ **પીરાન**ની મદદે પોતે જાતે ગયો, અને **શંકલ** **પીરાન**ને શેવટની ઘડીએ તાબે કરવાની તૈયારીમાં હતો તેજ વખ્તે તે કિલ્લા આગળ જઇ પુગ્યો. તેણે ઘેરો નાખનારા હિંદુઓ ઉપર ધસારો કરી તેમને એક સપાટામાં વિખેરી નાખ્યા, અને તેમનો અસ્બાબ હાથ કીધો. **પીરાન** આ રીતે છુટો થયા પછી **અફ્રાસિયાબે** **શંકલ**ની પુઠ પકડી અને તેને બહુ હેરાન કીધો. તે રાજા બંગાળમાંનાં પોતાનાં પાયતખ્ત ગૌરમાં જઇ ભરાયો, પણ તુરાનીઓએ તેને ત્યાંબી સલામત રહેવા દીધો નહિ, ત્યારે તે એકજ દિવસમાં નાસી તીરહુતના પહાડોમાં છુપાઇ બેઠો. તુરાની લશ્કરે બંગાલનો નાશ કરીને પછી એક વાર ફરીને બાપડા **શંકલ**નો પીછો પકડ્યો, જે એટલો તો માઠી હાલતમાં આવી ગયો હતો કે તેણે **અફ્રાસિયાબ**ને તાબે થવાની મરજી દેખાડી, જે ઉપરથી તુરાની પાદશાહે તેને જીવત-દાન બક્ષ્યું અને તેને પોતાની જોડે તુરાન લઇ જઇ તખ્ત તેના દીકરાને હવાલે કીધું. એજ **શંકલ** પાછળથી હોમાવરાનની લડાઇમાં **રૂસ્તમ**ના હાથ ઉપર માર્યો ગયો હતો.

શંકલના બેટાનું નામ **રહત** હતું, જે તુરાનના પાદશાહને દરસાલ ખંડણી આપ્યા કરતો હતો. તેની પછી પાયતખ્ત કનોજ ખાતે ગડબડ ઉઠી અને કછવાહ નામે ટોળાનો **મહા-**

---

૧ પાદશાહ કૈઅખુસરોના જમાનામાં અફ્રાસિયાબનો અમલ ઈરાનમાં તો હતોજ નહિ, અને તુરાનને તો હિંદી રાજા ઉપર ખંડણીનો કશો હક ન હતો, ત્યારે શંકલ ઉપર તુરાની પાદશાહ ખંડણીનો દાવો શાનો કરે ? પણ મિનોચેહેરના વખ્ત પછી ઈરાનમાં કેટલાંક વરસો સુધી તુરાની પાદશાહનો અમલ ચાલેલો ફિર્દુસી જણાવે છે, તે વેળા જો પીરાન વેસે હિંદુસ્તાનમાં ચહડાઈ લાવ્યો હોત તો તે ધ્યાનમાં ઉતરે એમ હતું. પણ શંકલ અને કૈઅખુસરોના જમાના જો એકજ હોય તો આ ચહડાઈની વાત શક ભરેલી થઈ પડે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

રાજ નામે ધણી બલવો ઉઠાવીને રાજા થયો, જે બળવાન હતો. તેના જમાનામાં ઇરાનમાં પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ** રાજ્ય ચલાવતો હતો, જેને **મહારાજ** ખંડણી આપતો હતો. આ હિંદી રાજા પછી તેની ગાદી તેના ભાણેજ **કેદરાજ**ને મળી. આ વખ્તે જેહાં પેહલવાન **રૂસ્તમ** તેના સાવકા ભાઇના હાથ ઉપર માર્યો ગયો હતો, અને પંજાબમાં ઇરાન તરફથી મજબૂત કાબુ રાખી શકે એવો કોઇ હાકમ રહ્યો ન હતો, તેથી **કેદરાજે** એ દેશ પાછો જીતી લીધો. ત્યાં થોડીક મુદત રહીને તેણે જમુનો કિલ્લો બાંધ્યો, અને પછી ગખ્ખર ટોળાના દૂર્ગી[1] નામે ધણીને ત્યાંનો અમલ સોંપ્યો. પાછળથી ગખ્ખર અને ચોબેહ નામના પંજાબના જમીનદાર વર્ગો મળી ગયા અને જંગલી લોકોને પોતાના પક્ષમાં લઇને તથા કાબૂલ અને કંદહાર વચેના પહાડોમાં વસતા લોકોની મદદ મેળવીને **કેદરાજ** સામે તેઓ લડવા ગયા, જેનાથી તેમને તાબે કરી શકાય એમં ન હતું તેથી પંજાબ ઉપરનો કાબુ છોડી દઇ તેમને હવાલે કરી દીધો. પાછળથી આ ટોળાઓ વધી ગયા અને તેઓ અફગાનને નામે ઓળખાયા.

કેદરાજને નબળો જોઇને તેના સેનાધિપતિ **જયચંદે** હિંદુસ્તાનનુ તખ્ત હાથ કીધું. તેના વખ્તમાં ઇરાનમાં પાદશાહ **દારાબ**નો અમલ ચાલતો હતો,[2] જેને **જયચંદ** મામુલ મુજબ ખંડણી આપ્યો જતો હતો. તેના પછી તેનો બાળક બેટો, તેનો ભાઇ **દિહલુ રાજ** અને પછી કમાઉનના રાજાનો એક ખેશી નામે ફુર[1] તખ્ત ઉપર આવ્યા. આ રાજા ફુર બહુ બળિયો હતો. તેણે ઇરાનના પાદશાહને ખંડણી આપવાનું બંધ કીધું. એ વખ્તે મહાત્મા **સેકંદર** હિંદુસ્તાન ઉપર ચહડાઇ લાવ્યો, સરહિંદ તરફ લડાઇ ચાલી અને તેમાં ફુર માર્યો ગયો. **સેકંદર**ના પાછા ફર્યા પછી **સીંસારચંદ**[2] નામે શખ્સ હિંદુસ્તાનનો ધણી થયો. આ નવો રાજા ઇરાનમાં તે વખ્તે અમલ ચલાવતા અશ્કાની વંશના પાદશાહ **ગુદર્જ**ને ખંડણી આપ્યો જતો હતો. તેના પછી **જુના** નામે એક શખ્સે જબરીથી રાજ્યની લગામ છીનવી લીધી. કેટલાકો કહે છે કે આ **જુના** રાજા ફુરની દીકરીનો દીકરો હતો. એના વખ્તમાં ઇરાનમાં સાસાની તબકકાના પહેલા પાદશાહ **અર્દશીર બાબકાન**નો અમલ હતો.[3] એક વેળા **અર્દશીર** છેક સરહિંદ સુધી હિંદુસ્તાનમાં ચહડાઇ લાવ્યો, જેથી **જુના** બહુ ગભરાયો અને તેની ખિદમત કરવા તેની સામે દોડયો. તેણે પાદશાહ આગળ હિરા, મોતી અને સોનું તથા હાથીઓ ભેટ ધર્યા, અને એ રીતે રાજી કરીને ઇરાની પાદશાહને પાછો વાળ્યો. **જુના** પછી તેનો વડો દીકરો **કલ્યાણચંદ** ગાદી ઉપર આવ્યો, જેના વખ્તથી હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય નિર્બળ થઇ પડયું.

એજ વખ્તે માળવામાં **વિક્રમાજીત**નું રાજ્ય ચાલતું હતું,[4] જેના જમાનામાં ઇરાનમાં અર્દ-

---

૧ કોઈ આને બદલે બૂલબાસ અને કોઈ મલનાસ નામ આપી જાય છે.

૨ ઈરાનમાં ગુશ્તાસ્પથી તે દારાબ સુધીમાં હજારો વરસોની મુદત પસાર થઇ હતી, માટે ગુશ્તાસ્પના જમાનાવાળા હિંદી રાજા મહારાજ કચ્છવાથી તે દારાબના જમાનાવાળા જયચંદના અમલ સુધીમાં પણ હજારો વરસો ગુજરી જવાં જોઇયે. પણ ફરીશ્તા મુજબ તો એ બંને વચે વધતાંમાં વધતાં માત્ર ૧૪૦ વરસો ગુજર્યાં હતાં ! ! ગુશ્તાસ્પ પછી અને દારાબની આગમજ એસિર્યન, મીડ અને હખામની ટોળાની હકુમત બાબે જેમ ફિર્દુસીને તેમ ફરીશ્તાને પણ ખબર હતી નહિ, અને તેથી આ ગોટાળો થતો સમજવો. તેઓ બંને દારાબને ગુશ્તાસ્પના નબીરાનો બેટો સમજે છે, જેમ મુદલ હતુંજ નહિ.—જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન."

૧ શાહનામાવાળો ફગફુર અને યુનાનીઓ મુજબ પોરસ.

૨ પ્રો૦ જૉન ડોસન પુછેછે કે શું એજ ધણી ચંદ્રગુપ્ત હશે?

૩ ઉપર કહેલો પાદશાહ ગુદર્જ, અશ્કાની ટોળાનો હતો, જે ટોળાએ ઈરાનમાં ૫૦૦ વરસો રાજ્ય કર્યા પછી ઈસ્વી ૨૨૬ માં પાદશાહ અર્દશીર બાબેકાનનો અમલ શરૂ થયો હતો. એટલા માટે શીન્સારચંદ અને જુનાના જમાના વચે સદીઓ વહી જવી જોઇયે. પણ ફરીશ્તા ઉપરથી તેમ જણાતું નથી. અહીં પાછી વરસોની મોટી ગડબડ જણાય છે.

૪ વિક્રમનો જમાનો ઈસ્વી ૪૪૧ થી ૫૪૧ નો ગણાયછે, અને અર્દશીર તથા શાપુરનો જમાનો ઈસ્વી ૩ જી સદીનો સાબેત છે; ત્યારે એ બે એકજ જમાનામાં થઈ ગયલા કેમ ગણાય?

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

શીર તેમજ તેના બેટા **શાપુર**નો અમલ હતો. **વિક્રમ**નું તેજસ્વી રાજય લાંબાં વરસો ચાલ્યા બાદ દખણના **સાલીવાહાન** નામે એક જમીનદારે બંડ ઉઠાવ્યું, અને લડાઇ થઇ તેમાં **વિક્રમ**નો પરાજય થયો. કેટલીક મુદત સુધી માળવામાં ગડબડ ચાલ્યા પછી **વિક્રમ** પવાર નામના જે ટોળાનો હતો તેજ ટોળાના **ભોજ** રાજાનો અમલ શરૂ થયો. તે પણ **વિક્રમ**ના જેવોજ ભલો અને પ્રખ્યાત હતો. **ભોજ**ના જમાનામાં કનોજ (હિંદુસ્તાન) માં **વાસુદેવ** નામે રાજા રાજ્ય ચલાવતો હતો, જે બળવાન હતો, અને જેણે બંગાળ અને બિહારના પ્રદેશો પાછા જીતી લીધા હતા. એ રાજાના વખ્તમાં ઇરાનનો પાદશાહ **બેહરામ** (ગૂર) એક વેપારીનો વેશ લઇને છેક પાયતખ્ત કનોજ સુધી હિંદી રાજાનું બળ પોતાની નજરે જોવા આવ્યો હતો. તેની મતલબ વળી હિંદુઓની રીતભાતનું અવલોકન કરવાની પણ હતી. કહે છે કે તે દિવસો ઉપર એક મસ્ત હાથી કનોજની આસપાસ ફરતો રહી લોકોના જીવ લેતો હતો, જેને પકડવાની રાજા **વાસુદેવ**ની દરેક તદબીર વ્યર્થ ગઇ હતી. એતેફાક એવો બન્યો કે જે દિને **બેહરામ** કનોજ જઇ પુગ્યો તેજ દિને પેલો હાથી શેહેરની બહાર તુફાન મચાવતો હતો. રાજાએ શેહેરના દરવાજા બંધ કરાવ્યા, પણ **બેહરામે** એકલે હાથે પેલાં વિક્રાળ પ્રાણીની સામે જઇ તેને એકજ લાકડાંના તીરવડે વિંધી જમીનદોસ્ત કીધો. આ તમાશો જોઇ સર્વ ભેગી મળેલી ખલ્ક **બેહરામને** નમસ્કાર કરવા લાગી અને ખુશાલીના પોકાર કરવા મંડી. રાજાને એ બાબે ખબર મળતાંજ તેણે **બેહરામ**ને તેડી મંગાવ્યો, અને જ્યારે તે **વાસુદેવ**ની દરબારમાં આવ્યો ત્યારે તેના એક હિંદુ દરબારીએ **બેહરામ**ને ઇરાનના પાદશાહ દાખલ ઓળખાવ્યો, કેમકે હિંદી રાજા તરફથી ખંડણી ભરવા માટે તે દરબારી ઇરાન ગયો હશે ત્યારે તેણે પાદશાહને જોયો હતો. દરબારીએ આ બિના **વાસુદેવ**ને કાનમાં કહી, જે સાંભળતાંજ ગાદી ઉપરથી ઉઠી તેણે **બેહરામ**ને પાદશાહી માન આપ્યું અને તેની તાબેદારી કીધી. કેટલીક માફેજત કરીને અંતે તેણે પોતાની દીકરી પાદશાહને શાદીમાં આપી અને મોટાં માન અકરામ સાથ તેને પાછો ઇરાન વિદાય કીધો.

વાસુદેવ પછી દશ વરસો સુધી તેના બેટાઓમાં તખ્ત માટે ઝગડો ચાલ્યો, અને અંતે **રામદેવ** નામે સેનાધિપતિ આ કજીયાનો લાભ લઇ પોતેજ હિંદુસ્તાનનો ધણી થઇ બેઠો, તે રાઠોડ વંશનો હતો અને ઘણો બાહદુર હતો. તેની પછી તેના દીકરાઓમાં ઉઠેલા ટંટાનો લાભ લઇને તેનો સપેહસાલાર **પ્રતાપચંદ**, જે શિશોડયા વંશનો રજપુત હતો, તે ગાદીએ આવ્યો. તે ઘણો ઘાતકી અને મગરૂર હતો. મરનાર રાજાના સર્વે બેટાઓના જીવ લઇને, તથા જમીનદારોને તાબે કરીને, તેણે હવે ઇરાનના પાદશાહ ઉપર મામુલ મુજબ ખંડણી મોકલતી બંધ કીધી. એ વખ્તે મોટા પાદશાહ **નોશીરવાન**નો ઇરાનમાં અમલ ધિકતો હતો, તેના માણસોને **પ્રતાપચંદે** ખાલી હાથે પાછા વાળ્યાથી **નોશીરવાને** એક મોટી ફોજ હિંદુસ્તાન ખાતે મોકલાવી, જેણે મુલતાન અને પંજાબ જીતી લીધાં. આથી **પ્રતાપચંદ**ની શુદ્ધ ઠેકાણે આવી, તે પાદશાહને તાબે થયો, અને ત્યારબાદ દરસાલ પોતાની મેળે ઇરાન ખાતે ખંડણી મોકલતો રહ્યો. **પ્રતાપ**નાં મરણ પછી તેના સરદારોએ દેશમાં લૂટ ચલાવી જેના હાથમાં જે આવ્યું તે લઇ બેઠા. આથી **પ્રતાપ**નાં ફર્જંદોને માટે થોડુંજ રહ્યું, જે ઉપરથી તેઓ રાજાને બદલે રાણાનાં નામથી પાછલથી ઓળખાયા. **પ્રતાપચંદ** પછી માળવામાં બલવો ઉઠાવીને **આનંદદેવ** રાણા થયો, જે ઇરાનના પાદશાહ **ખુસરો પર્વીજ**ને ખંડણી આપતો હતો. પછી **માલદેવ** નામે ધણીએ બલવો ઉઠાવી આખું હિંદુસ્તાન હાથ કીધું.

———

હિંદુસ્તાનમાં ઇરાનના પાદશાહોનો છેક પેશદાદ ટોળાથી કેટલો બધો વગ હતો તે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

"તારીખે ફરીશ્તા" ઉપરથી આપણે ટુંકમાં જોયું છે. અલબત' એ હકીકતમાં કેટલીક શકરાધાત છે, કેટલુંક ખોટારૂં છે, કેટલીક ભૂલચૂક છે—તોપણ હિંદુસ્તાનમાં ઇરાનીઓનો વગવસીલો છેક પુરાતન કાળથી હતો તે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. **ફરીશ્તા** મુજબ હિંદી રાજાઓ જે જે ઇરાની પાદશાહોને ખંડણી આપતા હતા તેમનાં નામો તથા તેઓએ કરેલી પાદશાહીનાં વરસો નિચે પ્રમાણેનાં છે. એ ઉપરથી એક વાત એ જોવામાં આવશે કે જેમ પેશદાદ અને કેયાની પાદશાહોએ લાંબી મુદત સુધી પાદશાહી ચલાવેલી **ફીર્દુસી** આપણને જણાવી ગયો છે તેમજ તેમના જમાનાના હિંદી રાજાઓએબી લાંબી મુદત રાજ્ય કરેલું **ફરીશ્તા** જણાવે છે. દ્વાપર યુગના કાળમાં એ પહેલા હિંદી રાજાઓ થઇ ગયા હતા માટે તેમના અમલની મુદત લાંબી હોય તો પેશદાદ ટોળાના ઇરાની પાદશાહો પણ તેજ યુગમાં હયાતી ભોગવી ગયલા હતા માટે તેમનાં લાંબાં વરસોનો પણ એજ ખોલાસો હોવો જોઇયે શું એ ખોલાસો ખરો હશે?:—

હિંદુસ્તાનના રાજાઓ.	રાજ્યની મુદત.	ઇરાનના પાદશાહો.
કિશન.	૪૦૦ વરસ.	તેહમુરસ.
મહારાજ.	૭૦૦	ફરેદુન.
કેશુરાજ.	૨૨૦	મિનોચેહેર.
ફિરોજરાય.	૫૩૭	અફ્રાસિયાબ (ઇરાનમાં).
સૂરજ.	૨૫૦	કએ કોબાદ.
બેહરાજ.	૩૫ }	કએ કાઉસ.
ફીદાર.	૧૯ }	કએ ખુસરો.
શંકલ.	૬૪	(?) અફ્રાસિયાબ.
રહત.	૮૧	... ...
મહારાજ કછવા.	૪૦	ગુસ્તાસ્પ.
કેદરાજ.	૪૩	... ...
જયચંદ.	૬૦	દારાબ.
દેહલુ.	૪૦	... ...
પુર.	૭૩	સેકંદર.
સિન્સારચંદ.	૭૦	ગુદર્જ.
જુનાહ.	૯૦	અર્દશીર બાબકાન.
કલ્યાણચંદ.	...	... ...
વિક્રમાજીત.	...	શાપુર.
સાલીવાહન.	...	... ...
ભોજ.	૫૦	... ...
વાસુદેવ.	૭૦	બેહરામ ગૂર.
રામદેવ.	૫૪	ફિરોજશાહ બિન કએકોબાદ.
પ્રતાપચંદ.	...	નોશીરવાન.
આનંદદેવ.	...	ખુસરો પર્વીજ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૪૩.

હિંદુસ્તાનમાં પહેલા પાર્સીઓ.

૧—પાર્સીઓ હિંદમાં કયારે આવ્યા?—કાઇરસના જમાનાથી હિંદની સરહદ ઉપર પાર્સીઓ હતા—છઠી હજાર વરસ ઉપરના પાર્સીઓની પંજાબમાંથી મળી આવતી ઇંધાણીઓ—પાર્સી પાદશાહ દારાયસે પંજાબ સર કરવાની નોંધ—ગુજરાત સુધીનો તેનો અમલ—એ વખ્તથી હિંદમાં પાર્સી સંસ્થાનો થવાનો સંભવ—સાસાની જમાનાનો હિંદ સાથનો ઇરાની સંબંધ.

૨—સાસાની વખ્તનો મોટો આમદરફત—બેહરામ ગૂર હિંદુસ્તાનમાં—તેણે સ્થાપેલો "ગર્ધાભીન" વંશ—કનોજમાં પાર્સી વંશની પાદશાહી—બેહરામનાં વંશ બાબે શાહદતો—શું વિક્રમાદિત્ય બેહરામનો બેટો હતો?—ગર્ધાભીન વંશના કનોજના પાર્સી પાદશાહો—"કાલકાચાર્ય કથા"—શક લોકોનો હિંદુસ્તાનમાં પ્રવેશ—તેમને મારનાર વિક્રમ શકારી—તેના સને બાબે કલ્પના—નોશીરવાન અને હિંદુ રાજ કુટુંબો વચેનો સંબંધ—શું ઉદેપુરના રાણાઓ તેનાથી ઉતરેલા હશે?—એ બાબેની શાહદતો—નોશીજાદ શાહજાદાનો વલભીપુરા ખાતેનો અમલ—જમશેદથી ઉતરેલા કહેવાતા જાડેજા રજપુતો—એકેકથી ઉલટી શાહદતો ઉપરથી ખરો સારાંશ—સાસાની પાદશાહોનો હિંદ સાથનો સંબંધ—એજંટાની ગુફામાં ખુસરો પર્વીજનું ચિત્ર—હિંદી મહાસાગરમાં પાર્સી વેપારી કાફલા—કંતાન ખાતે પાર્સીઓની જવાંમર્દી—હિંદ સાથ વેપારી સંબંધ હોવાનો સંભવ—૬ ઠી અને ૭ મી સદીમાં પાર્સી પાદશાહોના હિંદમાં અમલ હોવાનું અનુમાન—તેમના મળી આવતા સિકાઓ.

ફસલ ૧—હખામની જમાનામાં આમદરફત.

હિંદુસ્તાન સાથ ઇરાનીઓનો સંબંધ લાંબા જમાનાઓનો હતો તે બાબે આપણને શક રાખવાનું કારણ રહ્યું નથી. પણ સઘળા ઇરાનીઓ તે કાંઇ પાર્સીઓ નથી. માટે પાર્સીઓએ એક પ્રજા દાખલ જાહેર થયા પછી હિંદુસ્તાનમાં પહેલો પગપેસારો ક્યારે કીધો તે વાત જાણવા જોગ છે. આ બાબતના સંબંધમાં બે સવાલો અગત્યના છે. પહેલો એ કે—તેઓ આ દેશમાં કયારે આવ્યા? બીજો એ કે—તેઓ પહેલાં કયાં ઉતર્યા? આ બંને સવાલોનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે, કેમકે સર્વથી છેલ્લી શોધખોળો મુજબ પાર્સીઓ હિંદુસ્તાનમાં એકજ વખ્તે એકઠા આવેલા નથી, અને વળી તેઓ એકજ રસ્તે આવીને એકજ જગાએ ઠરીઠામ થયલા પણ નથી.

સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે ઇરાનની બીજી પાર્સી પાદશાહતનું શેવટ આવ્યા પછી કેટલેક વરસે નાસભાગમાં પડેલા પાર્સીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવી સંજાણમાં ઉતર્યા હતા. પણ એ બિના કેવળ ખરી નથી; કેમકે જો આપણા પેશદાદ કે કેયાની પાદશાહોએ હિંદુસ્તાન તાબે કરવાની આગળાં પ્રકરણમાં ફરીશ્તાની શાહદત ઉપરથી વર્ણવેલી બિના બાજુએ મૂકિયે તોપણ પાર્સીઓનો સંબંધ બીજી પાર્સી પાદશાહાતનાં શેવટ પછી નહિ પણ પહેલી પાર્સી શેહનશાહાતની શરૂઆતથીજ હિંદુસ્તાન સાથ પડેલો તવારીખ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. હખામની પાદશાહાતવાળા મહાત્મા **કુરૂશ** અથવા **કાઇરસ** પાદશાહે મીડયા અને બલ્ખનાં રાજ્યો હાથ કીધા પછી આર્યાના અથવા અસલી ઇરાનવેજવાળા મુલુકોમાં થઇને ફક્ત હિંદુવાળો પ્રદેશ જીતવાની બિના તવારીખમાં મશહુર છે. નામીચો યુનાની ભૂગોળશાસ્ત્રી **સ્ત્રેબો** આપણને જણાવી જાય છે કે ગેદ્રુશિયા દેશમાંથી એસીર્યા દેશની રાણી **સેમિરામિસ** અને સારબાદ પાર્સી પાદશાહ **કુરૂશ** હિંદુસ્તાન ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયાં હતાં. પણ આ ચહડાઇ અધુરે ગઇ હતી. **કુરૂશ** એ દેશ જીતવા પામેલો જણાતો નથી. **સ્ત્રેબો** આ બિના **સેકંદર**ના સરદાર **નિયાર્કસ**ની શાહદત ઉપરથી જણાવે છે, કેમકે એજ રસ્તે તે મહાત્મા મેસિડોન્યન હિંદુસ્તાન ઉપર ચહડી ગયલો હતો એમ તેનો આ સરદાર વડાઇ સાથ લખી ગયો છે. પણ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એ બિનાની સચાઇ નાકબૂલ રાખતાં **સ્ત્રેબો** એટલું જણાવે છે કે **કાઇરસ** જયારે મધ્ય એશિયાંવાળા માસાગેટી નામના જંગલી લોકો સામે લડાઇ લઇ ગયો ત્યારે તેણે હિંદુસ્તાનથી એક જાતનાં લોકોને પોતાની મદદે બોલાવ્યાં હતાં, માટે હિંદુસ્તાનની સરહદ સુધીજ પારસી ફોજ ગઇ હતી. જે લોકોને **કુરૂશે** મદદે બોલાવ્યાં હતાં તેમનું નામ **સ્ત્રેબો** હૈદ્રાસિસ આપે છે, પણ તેની મતલબ ઓકસિદ્રેકે નામની પ્રજા વિષે કહેવાની છે, જે આ વેળા હિંદુસ્તાનના લાહોર પ્રાંતનાં ઉચ્છ અને સાગર નામનાં શેહેરોની વચે વસતી હતી. આ ઉપરથી ત્યારે એટલું તો સાબેત થાય છે કે છેક મહાત્મા **કુરૂશ**ના જમાનામાં (ઇ૦ પૂ૦ છઠી સદીની અધવચે) યાને આજે હડી હજાર વરસોની વાત ઉપર પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં જમીનને માર્ગે પારસીઓએ પહેલવહેલો પગ મૂક્યો હતો.

પણ એ વખતે તેઓ ત્યાં ઠરીઠામ થયા ન હતા. એ બનાવ તો પાછળથી પાદશાહ **દારાયસ હિસ્તાસ્પિસ**ના જમાનામાં બન્યો. **દારાયસે** ઇ૦ પૂ૦ ૫૧૦ માં પંજાબનો મુલક જીત્યો હતો, અને ત્યારથી એ મુલક 'હિંદુસ્તાન'ને નામે તેના લેખોમાં તાબેના પ્રદેશ દાખલ ઓળખાયો છે. પંજાબની આ ફતેહ પછી લાંબી મુદત સુધી ત્યાં પારસી પાદશાહોનું રાજ્ય ચાલુ રહ્યું હતું, અને તેમના શત્રપો—જેઓ હિંદુસ્તાનમાં 'છત્રપતિ' કહેવાતા હતા તેઓ—ના અમલમાં પારસીઓની આવ જા આ દેશમાં શરૂ થઇ હતી. પારસી હાકમોની સહાયતા હેઠલ પારસીનો પગપેસારો પંજાબમાં અને તેની આસપાસ વધે તેમાં નવાઇ નથી. જીતેલા અથવા તાબા તળેના મુલુકોમાં આજેબી બળવાન રાજ્યોની રૈયતો જઇને પોતાનાં સંસ્થાનો વસાવે છે, માટે ઇરાનથી હિંદુસ્તાનમાં પારસીઓએ તેવાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં હોય એ બનવાજોગ છે. અને પંજાબ તથા વાવ્ય પ્રાંતોનાં કોઇ કોઇ શેહેરો ખાતેથી પારસી પાદશાહાતની કોઇ કોઇ નિશાનીઓ કોઇ કોઇ વાર જાહેર થાય છે, હાકમોના પુરાણા સિકાઓ મળી આવે છે, આતશની ચોકસ આરાધનાના દાખલાઓ ઉપરાંત આતશખાનાઓની નિશાણી મળે છે;—એ અને એવાજ બીજા સબબો ઉપરથી તે તરફ પારસીઓનાં નાનાં મોટાં સંસ્થાનોની પારધ મળે છે.

દારાયસ હિસ્તાસ્પિસની અસલ મતલબ હિંદુસ્તાન હાથ કરવાની ન હતી. સિંધુનદી ક્યાંથી નિકળે છે અને ક્યાં પડે છે તે બિના સિદ્ધ કરવાની તેની મૂળ નેમ હતી, અને તેથી તેણે **સ્કાઇલેકસ** નામે કારિયા દેશના એક જાણીતા યુનાની ગણિત અને ભૂગોળ શાસ્ત્રીને એ નદીની તપાસ લેવાનું કામ સોંપ્યું. આ એક વિદ્યાનું કામ હતું અને તે ઘણું મહાભારત હતું. અસલી પારસી પાદશાહો ભૂગોળ વિદ્યાની શોધખોળ માટે કેવા આતુર અને ઉલટમંદ હશે તેનો આ એક દાખલો છે. **દારાયસે** સિંધુ નદીના છેક ઉત્તર ભાગ ઉપર આવેલાં કાસ્પાતીરા (કાશ્મીર) નામે બંદર ખાતે પ્રથમ વહાણોનો એક કાફલો તૈયાર કરાવ્યો, અને એજ રીતે એજ નદીનાં બીજાં જુદાં જુદાં બંદરો ખાતે એવા અનેક કાફલાઓ બનાવવાનો હુકમ આપ્યો. **સ્કાઇલેકસ** અને પાદશાહે પોતાના વિશ્વાસુઓને મુકરર કીધા હતા તેઓ ઉપર કહેલાં પહેલાં બંદરેથી ઉપડયા અને સિંધુ નદી કયા દરિયામાં પડે છે તેની તપાસ કરવા નિકળ્યા. આ કામ કાંઇ સેહેલ ન હતું. તેમને નદીના કાંઠા ઉપરનાં લોકો તરફથી કાંઇ થોડી મુશ્કેલી ન ડે એમ ન હતું. તોપણ ૩૦ મહિનાની તપાસ પછી તેઓ અંતે **દારાયસ**ની દરબારમાં હાજર થયા, અને ૨॥ વરસમાં પોતે શું શું જોયું અને કેવો અનુભવ મેળવ્યો તેનું તમામ વર્ણન રજુ કીધું. મોઠાં ભાગ્યે તેમનો આ રિપોર્ટ આજ સુધી જળવાઇ રહ્યો નથી. **હિરોડોટસ** લખે છે કે આ પછી **દારાયસે** હિંદુસ્તાન જીત્યું અને જે દરિયામાં સિંધુ પડે છે તે તરફ બારકસો ફરતાં કીધાં.[1] સુસાના મેહલમાં પારસી પાદશાહે સિંધુનદીને લગતો તમામ હેવાલ સાંભળ્યો, અને

૧ રોલિન્સ: History of the Persians and the Greeks, દફ્‌૦ ૬, પ્ર૦ ૧, ફસલ ૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પછી એક લશ્કર સાથ તે હિંદુસ્તાનમાં પેઠો. તે ક્યાંથી દાખલ થયો હતો તે બાબે **હિરૉડોટસ** કે બીજો કોઇ પણ તવારીખનવેશ કશો ઇશારો કરી જતો નથી, પણ સિંધુ જે દરિયામાં પડતી હતી તેની એકવાર ખોળ કરાવ્યા પછી તેજ નદીનાં મૂખ વાટે તે પ્રથમ સિંધ અને ત્યારબાદ પંજાબમાં દાખલ થયો હોય તો અચરત થવાનું નથી. કદાચ તેની આગમજ **કુરૂશ** ગેદ્રુશિયાને માર્ગે પંજાબમાં દાખલ થઇ શક્યો ન હતો માટે તેની મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં લઇનેજ સિંધુનાં મૂખની **દારાયસે** ખોળ કરાવી હોય અને પછી તેજ માર્ગે પોતે આ ભરતખંડમાં પેઠો હોય તો તે બનવાજોગ છે. એક મોટી ફોજ સાથ તેણે હિંદુસ્તાન કેમ તાબે કર્યું તેની કશી નોંધ મળી નથી. **હિરૉડોટસ** મુજબ એ મુલ્ક તેનાં બહોળાં રાજ્યની ૨૦ મી છત્રપી હતો, જેના **દારાયસ**ને દરસાલ ૩૬૦ સોનાના ટેલંટ સિકા યાને ૫૦૦૦૦૦ પૌંડ અથવા આજને ભાવે નજદીક રૂ ૧૮૦૦૦૦૦૦ ઉપજતા હતા, જે રકમ એ મોટા પાર્સી પાદશાહની આખી મેહસુલના ત્રીજા ભાગ જેટલી મોટી હતી! હિંદુસ્તાન પોતાની ખંડણી આ રીતે સોનામાં અદા કરતું હતું, જ્યારે **દારાયસ**ના બીજા મુલુકો ખાતેથી રૂપાંમાં તે અદા થતી હતી.

એ વખ્તે હિંદુસ્તાનનો હાકમ કોણ હતો, અથવા પંજાબમાં કોણનો અમલ ચાલતો હતો, તે જણાતું નથી. પણ **દારાયસ**ના તાબામાં મુલતાન, લાહોર અને ગુજરાતના પ્રાંતો આવેલા મનાય છે. એ રીતે ત્યારે આ પાર્સી પાદશાહનો અમલ ઉત્તરે લાહોરથી દક્ષિણે ગુજરાત સુધીના સિંધુ નદીની પૂર્વે અને ખંભાતના અખાત સુધીના પ્રદેશમાં ચાલેલો જાહેર થાય છે, જ્યાં પાર્સી હાકમો છત્રપતિ દાખલ રાજ્ય ચલાવી ગયા છે, અને જ્યાં તેમના આશ્રા હેઠલ પાર્સી સંસ્થાનો વસવાં શરૂ થયલાં ધારવામાં આવે છે. પાર્સીઓનો ખરેખરો અને પહેલવહેલો પગપેસાડો આ દેશમાં એ વખ્તથી શરૂ થાય છે, અને તે છેક હખામની શેહનશાહતની આખરી સુધી કાયમ રહ્યો હોય તો નવાઇ નથી.

ત્યારબાદ મહાત્મા **સેકંદરે** પંજાબ ફતેહ કર્યું હતું. તેની ફોજમાં પાર્સી સિપાહો પણ હતા. **સેકંદર**ની આ ફતેહને લીધે હિંદુસ્તાનમાં મેસિડન અને યુનાનના હાકમોનો કાબુ ચાલુ થયો. એ વખ્તે પાછાં પાર્સી સંસ્થાનો પંજાબમાં ચાલુ થવાં જોઇયે. એ પછી પાર્થીન યાને અશ્કાની અમલ વખ્તે પણ હિંદુસ્તાનમાં પાર્સીઓની આવ જા ચાલુ હોય એ બનવા જોગ છે, કેમકે ઘણાંએક અશ્કાની છત્રપતિઓના સિકા કાઠિયાવાડ અને બીજા ભાગો ખાતેથી મળી આવ્યા છે. ખ્રિસ્ટી સનેની શરૂઆતમાં, યાને ઇરાનમાં જ્યારે અશ્કાની અમલ ચાલુ હતો તે વેળા, પંજાબમાં એક જાતના સ્કીથ્યને હાકમો, જેઓ "કાનેંકી"ને નામે ઓળખાતા હતા, તેઓના આજે મળી આવતા સિકાઓ ઉપર સાસાની પાદશાહોના સિકાઓની માફક બળતા આતશનું પાત્રું જણાય છે. પણ એટલુંજ. તે જમાનાને લગતું એથી વધારે કશું માલુમ પડતું નથી. પણ ત્યારબાદ સાસાની જમાનામાં પાર્સીઓની આમદરફ્ત હિંદુસ્તાનમાં ઘણી વધી ગઇ હતી. મહમદિયાન ગ્રંથકર્ત્તા **ફરીશતા**ની તારીખ ઉપરથી આગળાં પ્રકરણમાં આપણ જોઇ ગયા તેમ **અર્દશીર બાબકાન, શાપુર, બેહરામ** (ગૂર), **ફીરોજ, નોશીરવાન,** અને બીજા ઘણા સાસાની પાર્સી પાદશાહોએ હિંદુસ્તાનમાં પોતાનો વગવસીલો અને કાબુ વધારી દીધાં હતાં, અને તેમના જમાનાના હિંદુ રાજાઓ ખંડણી આપતા હતા.

ફસલ ૨—સાસાની જમાનાનું પાર્સી રાજ્ય.

સાસાની જમાનામાં હિંદુસ્તાન સાથ પાર્સીઓને કેટલે દરજ્જે સંબંધ હતો, અને તે બાબતમાં લેખિત પૂરાવાઓની આપણને ક્યાં સુધી મદદ મળે છે, તે આ જુદી ફસલમાં

તપાસીશું. હખામની અને અશ્કાની જમાનાઓમાં ઇરાનીઓ અને પારસીઓને હિંદુસ્તાન સાથ પડેલા સંબંધને લીધે સાસાની જમાનામાં તેમની એ દેશ ખાતે મોટી આમદરફ્ત થવા લાગી, અને ખુશ્કીજ નહિ પણ તરીને માર્ગે પણ વેપાર રોજગારને થકી ઇરાનથી પારસીઓ હિંદુસ્તાનમાં અને હિંદુસ્તાનથી હિંદુઓ ઇરાનમાં જઇ વસવા લાગ્યા. આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ સાસાની પાદશાહ **બેહરામ** (ગૂર) ના જમાનામાં **ફરીશતા** મુજબ **વાસુદેવ** નામે એક હિંદુ રાજા કનોજમાં[1] રાજ્ય ચલાવતો હતો. તેનાં રાજ્યની ભેટ લેવા અને તેની પ્રજાની રીતભાતનું અવલોકન કરવા માટે **બેહરામ** એક વેપારીનો વેશ લઇ કનોજ સુધી આવ્યો હતો. એ બિના દેખાડે છે કે હિંદુસ્તાનમાં પારસીઓની સારી વસ્તી એ વખ્તે હશે, પારસી વેપારીઓથી હિંદુસ્તાનની આબાદ હાલત બાબે પાદશાહે તારીફના સખુનો સાંભળ્યા હશે અને તે ઉપરથીજ કનોજ સુધી જવાનો **બેહરામે** કસ્દ કીધો હશે—બાકી એક શત્રુના મુલકમાં જવાની તે કદી હિમત કરે નહિ. **ફિર્દુસી** આ હિંદુ રાજાને **શંકલ** નામથી ઓળખાવે છે, જે નામનો રાજા છેક પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ**ના જમાનામાં થઇ ગયલો **ફરીશતા** લખે છે. ગમે તેમ હોય, પણ આ બંને લખનારાઓ મુજબ કનોજના હિંદુ રાજાઓ સાસાની પાદશાહોને ખંડણી આપતા હતા. **ફિર્દુસી** મુજબ કનોજનો આ રાજા **બેહરામની** ઉપલી મુલાકાત પછી કાબૂલ, સિંધ, સંદલ, જંદલ, મુલતાન અને કાશમીરના રાજાઓને લઇને ઇરાન ગયો હતો, જ્યાં તેઓ સર્વને **બેહરામે** બે મહિના સુધી પોતાની મેહમાનદારીમાં રાખીને તેમની પાદશાહી પરોણા ચાકરી કીધી હતી. કનોજના રાજાની કુંવરી **બેહરામની** રાણી હતી એ વાત જાણીતી છે, પણ મહમદિયાન તવારીખનવેશો એવીબી વાત જાહેર કરી ગયા છે કે **બેહરામે** હિંદુસ્તાનમાં પોતાનાં વંશથી "ગર્ધાભીન" નામે એક ટોળો સ્થાપ્યો હતો. ગોરખર નામના એક જાતના ગધેડા જેવા પ્રાણીનો શેકાર કરવાનો **બેહરામ**ને ભારી શોક હતો તે ઉપરથી તેને "ગૂર"નું ઉપનામ મળ્યું છે. અને "ગર્ધભ" તથા "ગૂર"નો અર્થ એકજ છે, માટે હિંદુઓએ પોતાની જબાનમાં **બેહરામ ગૂર**ના વંશજોને "ગર્ધાભીન"ને નામે ઓળખ્યા હશે.

કહે છે કે ઇસ્વી સનની ૭ મી સદીમાં હિંદુસ્તાનમાં પ્રદેશી પ્રજાઓનો અમલ થશે એવું હિંદુઓના પુરાણોમાં લખેલું[1] છે, અને ખરેખર એજ સદીથી પુરાણોમાં નામો આપ્યાં છે તેમ તર્શક, મૈન, ગોરઇદ, અને ગર્ધાભીન નામનાં પ્રદેશી વંશો રાજ્યો ચલાવી ગયાં છે. આ છેલાં બે વંશોમાં તફાવત કશો નથી, પણ તેઓ એક એકજ વંશ સાબેત થાય છે.[2] **બેહરામ ગૂરથી** ઉત્પંન થયલું વંશ એજ છે. કનોજના રાજાની પુત્રીને પેટથી અવતરેલાં **બેહરામ**નાં ફર્જંદો ત્યાં રાજ્ય ચલાવી ગયાં તેમને ગોરઇદ અથવા ગધ્ધાભીનનું નામ મળ્યું છે. તેઓ એક પારસી પાદશાહનાં ફર્જંદો હતાં, માટે કનોજ ખાતેનો તેમનો અમલ પારસી અમલ દાખલ ગણી શકાશે, અને પુરાણોમાં તેમના અમલને સ્વદેશી નહિ પણ પ્રદેશી ગણ્યો છે. કર્નલ ટૉડ પોતાના યાદગાર ગ્રંથમાં[3] લખે છે કે એક પુરાણો જૈન હસ્ત લેખ તેના હાથમાં આવ્યો હતો તેમાં એવું લખેલું હતું કે સંવત ૫૨૩ માં વલભીપુરામાં કકુસ્થ અથવા સૂર્યવંશના રાજા

૧ તે જમાનામાં કનોજ શેહર ઘણું મોટું હોવું જોઇયે. આજે તે માત્ર ફરૂખાબાદ જીલ્લામાં ૧૬૬૪૬ રહેવાસીઓની વસ્તીનો એક કસબો છે, પણ અસલી શેહેરનું ખંડિયર એવડું મોટું પડેલું આજેબી જણાય છે કે જેની મધ્યરેખા ૪ મૈલના વિસ્તારની છે.

૧ ડા૦ ભાઉદાજી મુજબ પુરાણોનાં ભવિષ્ય વર્તનારાં પ્રકરણોમાં લખ્યું છે કે હિંદમાં ૧૬ શક, ૮ યવન, ૭ અભિર અને ૧૦ ગર્ધભિલા, ઇત્યાદી પ્રદેશી રાજાઓ રાજ્ય ચલાવશે.—જુઓ Journal of the B. B. R. A. Society, દફ્‌૦ ૯, અંક ૨૫, સ૦ ૧૪૫.

૨ આ બંને નામોના પહેલા શબ્દનો અર્થ જંગલી ગધેડાંનો થાય છે. 'ગુર' એ ફારસી શબ્દ છે, અને બીજો હિંદી છે, જે સંસ્કૃતના 'ગર્દભ' ઉપરથી અપભ્રંશ થયલો છે.

૩ "The Annals and Antiquities of Rajasthan", દફ્‌૦ ૧, સ૦ ૧૯૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ગર્ધભિલાનો અમલ હતો." આ ઉપરથી એવું અનુમાન થયું છે કે આ રાજા **બેહરામ ગૂર**નો બેટો હતો.

કપ્ટાન **વિલ્ફર્ડ** નામે મોટી શોધ ખોળ ચલાવીને તવારીખની નોંધ લેનાર એક ઇંગ્રેજ લખનારે "**વિક્રમાદિત્ય** અને **સાલિવાહન**" એ બેના સનેના સંબંધમાં એક મોટો નિબંધ લખી પ્રગટ કર્યો છે તેમાં તે ઠેકાણે ઠેકાણે એવાંજ અનુમાન ઉપર આવેલો જણાય છે કે **બેહરામ** ગૂરને કનોજમાં અને હિંદુસ્તાનમાં ગંધરૂપ, ગર્દ્ધભરૂપ, ગધારૂપ, ગંધરૂપસેન, રષભસેન, ગધેંદ્ર, ગંધપાળ, ગર્ધભિલ્લા, ગર્ધભસેન, ગર્ધભીન, ઘોષરાજા, ગધારાજા, વગેરે એકજ **અર્થ**નાં નામો મળેલાં છે, માટે એ નામના કનોજના રાજાથી **બેહરામ ગૂર** જુદો નથી, તથા **વિક્રમાદિત્ય** એ રીતે **બેહરામ**નો પોતાનોજ બેટો છે. હવે **વિક્રમાદિત્ય** એક નહિ પણ અનેક થઇ ગયલા છે, જેમાંનો શક યાને સ્કીથ્યન લોકોને માળવામાંથી મારી કહાડી પોતાનો સને ચલાવનાર **વિક્રમ**, તેને **વિલ્ફર્ડ** **બેહરામ**નો બેટો ગણે છે. કેટલાંક હિંદુ પુસ્તકોમાં એક ગધેડારૂપી દેવતાની વાતો આવી છે તે ટાંકીને તે એવું દેખાડે છે કે તે માંહેલો દેવતાઇ ગંધર્વ તે કોઇજ નહિ પણ ઇરાનનો પાદશાહ **બેહરામ** (ગૂર) છે, જે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના એક મોટા મહારાજાની બેટી સાથ પરણ્યો હતો.

આ પાદશાહ અને તેની હિંદવાણી રાણી **ગુલઅંદામ**[1]ની મોહબતનો કિસ્સો ઇરાનમાં છેક હમણા સુધી જાણીતો અને માનીતો હતો. **બેહરામ** ઇરાનમાં અને તેની બહાર પોતાના શત્રુઓને પુરતા તાબે કરીને હિંદુસ્તાનમાં છુપે વેશે આવ્યો, અને અહીં કેટલાંક બાહદુરીનાં કામો બજાવીને તેણે મહારાજા તથા તેની પ્રજાનો પ્યાર સંપાદન કીધો.[2] બે વરસ સુધી તે આ દેશમાં રહ્યો, જે દરમયાન રાજકુંવરી સાથની શાદીથી તેને પેટે એક બેટો અવતર્યો, જેનું નામ **યજદેજર્દ** રાખ્યું. હિંદુ લખાણો મુજબ **બેહરામ** પોતાની હિંદુ રાણીને સાથે ઇરાન લઇ ગયો નહિ તેથી તેણી આપઘાત કરીને મુઇ. **વિલ્ફર્ડ** મુજબ આજનાં ભરૂચ શેહેરથી ઉત્તરે એકજ દિવસની મંજલ ઉપર **બેહરામ** રહેતો હતો, જયાં આજે તેનો મેહલ અને વસેલું શેહર ખંડિયેર હાલતમાં પડેલાં છે. જુનાં લખાણોમાં આ શેહરને ગધેંદ્રપૂરીનું નામ આપેલું છે. આજે તેનું નામ ગોશેરા અથવા ઘોજારા છે, પણ એ નામ **બેહરામ**નાં અનેક હિંદી નામોમાંનાં ઘોષ રાજા ઉપરથી પડેલું **વિલ્ફર્ડ** માને છે.

"ભવિષ્ય પુરાણ"માં કેટલાક પ્રદેશી રાજાઓનું હિંદમાં રાજ્ય થવા બાબેનું ભવિષ્ય વર્તર્યું છે તેમાં એક વંશનું નામ "ગર્દ્ધભિન" જણાવ્યું છે, અને એ વંશનો સ્થાપક **બેહરામ** હતો એમ "આઇને અકબરી"માં પણ જણાવેલું છે. હવે અસલી પાદશાહોનાં વંશોની જુદી જુદી વંશાવળીઓ બનેલી છે તેઓમાં **બેહરામ** "ગૂર" યાને "ગર્દ્ધભ"ના બેટા દાખલ પ્રખ્યાત **વિક્રમાદિત્ય**ને ગણેલો છે. **વિક્રમ** કનોજના રાજાની કુંવરીને પેટનો બેટો હતો, પણ એજ કુંવરીની દાસીને પેટનો પણ ગર્દ્ધભનો એક બેટો હિંદુ લખાણોમાં જણાવેલો છે, જે **ભર્તૃહરિ**ને નામે ઓળખાયો છે. કોઇ કહે છે કે **વિક્રમે** પોતાના આ ભાઇનો જીવ લીધો હતો; બીજાઓ મુજબ તેણે તેને દેશવટો આપ્યાથી તે બનારસની પડોસમાં ચુનાર ખાતે જઇ રહ્યો હતો અને એક પ્રગણાની ઉપજ ઉપર ગુજરાન ચલાવતો હતો. હવે આ દાખલા સાથ **વિલ્ફર્ડ** **બેહરામ**ના બેટા **યજદેજર્દ**ના બે બેટાઓની વાતને સરખાવવા માંગે છે. આ બેમાંનો નાનો **હોરમજ** ડાહ્યો હોવાથી ઇરાનનું રાજ્ય તેને મળ્યું અને વડો **ફીરોજ** સીજીસ્તાન અને મકરાનનો ધણી થયો. પણ **ફીરોજે** પોતાના નાના ભાઇને દૂરના મુલકોમાં દેશનિકાળ કહાડીને તેનું મોત નિપજવાની ખોટી બૂમ ઉરાડી હોય એ વાત **વિલ્ફર્ડ** બનવાજોગ ધારે છે.

૧ ફિર્દૂસી આ રાજકુંવરીને સપીનુદનાં નામથી ઓળખાવી જાય છે.

૨ આ બાબતમાં ફિર્દૂસીએ બહુજ રસીલું દાસ્તાન લખ્યું છે તે વાંચવાજોગ છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અગ્નિ પુરાણ મુજબ **વિક્રમ** ઇસ્વી ૪૩૭માં તખ્તે બેઠો, અને **બેહરામ** ૪૪૦ માં મરણ પામ્યો હતો, માટે એ બંને જો બાપદીકરા ઠરે તો તેમનો જમાનો મળતો આવે છે. ભવિષ્ય પુરાણમાં **બસુધા** નામે એક રાજાનું નામ આપ્યું છે, જે **વિક્રમ**નો પિતા હતો. તવારીખનવેશ **ફેરીશ્તા** તેનું નામ **બસદેવ (વાસુદેવ)** આપે છે, પણ અગ્નિપુરાણમાં એ નામ **શદાશ્વ** છે. એ રાજાના વખતમાં **હર્ષમેધ** અથવા **રષભ** અથવા **ગંધરૂપ** ("આઇને અકબરી" મુજબ) યાને **બેહરામ ગૂરે** હિંદમાં દેખાવ દીધો હતો. **શદાશ્વ**નું બીજું નામ **શદાશ્વપાળ** અને **તામ્રસેણ** પણ છે. આ છેલ્લું નામ એટલા ઉપરથી પડયું હતું કે તેનાં પાયતખ્ત ખંબાતને તામ્રનગર અથવા તામ્રપુરા કહેતા હતા, અને એવું કહેવાય છે કે એ શેહર તમામ ત્રાંબા ધાતુનુંજ બાંધેલું હોવાથી તેને આ નામ મળ્યું હતું. આ શેહર ખુદ ખંબાત ન હતું, પણ તેની પડોશનું બીજુંજ હતું, જે પાછળથી સમુદ્રમાં ધસડાઇ ગયું હતું. ખંબાતને પુરાણોમાં સ્તંભસ્થ કહેલું છે. સ્તંભ (થાંભલો) ઉપરથી પાછલથી તેનો અપભ્રંશ 'ખંભ' થયો અને તેને 'સ્થ' પ્રત્યય લાગ્યાથી ખંભસ્થનું આજે ખંબાત થયું છે. **બેહરામ**ના બેટાનાં વંશના ૭ ગર્દ્ધાભીન રાજાઓ થયલા **બિલ્ફર્ડ** જણાવે છે. કેટલેક ઠેકાણે તેમની સંખ્યા ૧૦ની જણાવી છે.

આપણે ઉપર જોયું તેમ પાદશાહ **બેહરામ** ગૂર હિંદુસ્તાનમાં આવીને પોતાનું વંશ સ્થાપી ગયો હતો. કહે છે કે કનોજના જે પાદશાહની બેટી સાથ તેણે શાદી કીધી હતી તેને પેટે બેટાનું ફર્જંદ નહિ હોવાથી **બેહરામ**ને પેટના બેટાઓ પોતાના મમાવા પછી કનોજમાં અમલ ચલાવવા માંડયો. તેનું નામ **ગર્દ્ધભિલા** હતું, અને તેના વારેસો ત્યાંના ઇતિહાસોમાં પ્રદેશી પાદશાહ જેવાજ ગણાયા છે. હવે જો આ **ગર્દ્ધભિલા** ખરેખર **બેહરામ ગૂર**નોજ બેટો હોય, (અને ટૉડ મુજબ એવી અટકળ થઇ છે,[1]) તો પાટણ, ઉજ્જૈન અને માળવાના **વિક્રમાદિત્ય** જેવા નામચીન રાજાઓ જેમનાં નામ **નોશીરવાન આદેલ**ની માફક આજ સુધી હિંદમાં પુરતા પ્રકાશ સાથ યાદગાર રહી ગયાં છે, તેઓ પાર્સી ઓલાદના ઠરે છે! **ગર્દ્ધભિલા** સૂર્યવંશી પાદશાહ હતો, અને તેથી તેનાં ખાનદાનને "કકુસ્થ"નું નામ મળ્યું છે. આ રાજા બાબે એક કથા પ્રગટ થઇ છે, અને તેનું વંશ સ્કીથ્યનો અથવા શક લોકોના હાથ ઉપર કેમ નાશ પામ્યું તે તે ઉપરથી સમજાય છે. તેનું નામ "કાલકાચાર્ય કથા" છે, અને તે દશ સફાનો એક નાનો સંસ્કૃત ગ્રંથ છે. મરહુમ પ્રખ્યાત ડૉકટર **ભાઉ દાજી**એ કરેલાં એક લખાણ[1]માં આ કથાનો અને તેની જોડે હિંદુસ્તાનમાં સ્કીથ્યન લોકોનો પગ પેસાડો કેમ થયો તેનો ટુંક સાર આપ્યો છે, જે મુજબ **ગર્દ્ધભિલા** રાજાએ પોતાના માળવા દેશનાં રાજધાની શેહર ઉજ્જૈન ખાતે **સરસ્વતિ** નામની એક ખુબસુરત જોગણને જબરદસ્તીથી પોતાના અંતઃપૂરમાં દાખલ કરાવી. તેણીના ભાઇ **કાલકાચાર્યે** નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ કરવા છતાં રાજા સમજ્યો નહિ, જે ઉપરથી તે સિંધુ નદીની પશ્ચિમે શાહી નામના રાજાઓનું રાજ્ય હતું ત્યાં ગયો અને તેમને સમજાવીને માળવા ઉપર ચહડાઇ લાવ્યો. માર્ગમાં ભરૂચ (લાટ)[2]ના રાજાઓ **બાળામિત્ર અને ભાનૂમિત્ર**ને તેઓએ પોતાની જોડે લીધા. **ગર્દ્ધભિલો** લડાઇમાં હાર્યો ત્યારે પોતાનાં પાયતખ્ત વિશાળાપૂરી (ઉજ્જૈન)માં ભરાઇ બેઠો, જેને ઘેરો નાખીને શત્રુઓએ અંતે તાબે કીધું અને પછી માળવા તેઓએ હાથ કર્યું.

આ બનાવ પછી હિંદુસ્તાનમાં શક (યાને સ્કીથ્યન લોકોની જીતનો) સને ચાલુ થયો. **ગર્દ્ધભિલા**એ ૧૩ વરસ રાજ્ય કર્યું હતું, અને શક લોકોનાં રાજ્યની મુદત ૧૭ વરસની હતી, જે પછી **ગર્દ્ધભિલા**ના પુત્ર **વિક્રમાદિત્યે**

૧ Rajasthan, દફ્૦ ૧, સ૦ ૧૯૬.

૧ Journal of the B. B. of the Royal Asiatic Society દફ્૦ ૯, અંક ૨૫, સ૦૧૩૯ ઈત્યાદી.

૨ આ લાટ દેશમાં તે જમાનામાં આજના મુંબઈ ઈલાકાનો એક મોટો ભાગ સમાયલો હતો,

તેઓને મારી કહાડી ઉજ્જૈન પાછું સર કર્યું, પોતે ૬૦ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું, અને એ રીતે **ગર્દ્ધભિલા**નાં વંશમાં એ રાજ્ય એકંદર ૧૩૫ વરસ કાયમ રહ્યું, જે પછી એકવાર ફરીને સ્કીથ્યન લોકોએ હુમલો કરી તે તાબે કરી લીધું. **ગર્દ્ધભિલા**નાં વંશના ૧૦ રાજાઓ થઇ ગયા છે.

જે **બિક્રમે** શક લોકોનો પરાજય કરી તેમને માળવામાંથી હાંકી કહાડયા તેના જમાના બાબે મતફેર છે. **વિક્રમાદિત્ય** નામના એકથી વધારે રાજાઓ થઇ ગયા છે. પહેલાનો સને સર **વિલ્યમ હંટર**[1] ઇ. પૂ. ૫૭ માં મૂકે છે, અને તેણેજ સ્કીથ્યન લોકોને મારી કહાડેલો ગણે છે. તેમ જો હોય તો ઉપલી સર્વ વાતો ખોટી પડે છે, અને તે **બેહરામ**ની ઓલાદમાં આવી શકતો નથી. પણ એજ લખનાર કહે છે કે પાછલા જમાનાઓમાં લોકો ઘણા વિક્રમોની વાત ભૂલી ગયાથી એકજ **વિક્રમને** બીજા વિક્રમોનાં ચરિત્રો આપી દીધાં, અને તેથી શક લોકોના મોટા શત્રુ દાખલ એકજ **બિક્રમાદિત્ય** ઓળખાયો. હવે સ્કીથ્યન લોકો કાંઇ એકજ વખ્તે, અને **કાલકાચાર્ય** તેમને માળવામાં ઉતારી લાવ્યો ત્યારેજ, હિંદુસ્તાનમાં આવેલા જણાતા નથી. તેઓનો દરોડો તો છેક ઇસ્વી પૂર્વેથી ચાલુ જણાય છે, અને કોઇવાર જીતતા તો કોઇવાર હારતા તેઓ છેક બંગાળ અને દખણ સુધી ફરી વળેલા જાહેર થાય છે. માટે **ગર્દ્ધભિલાના બિક્રમાદિત્ય** બેટાએ તેમને પોતાના સ્વદેશમાંથી હાંકી કહાડયા તે તેમની પહેલીજ શિકસ્ત હોય નહિ. તેમને આવી શિકસ્ત આપનારા બે વિક્રમાદિત્યો હોયતો ઇતિહાસની તારીખ મળે છે, એમ કહીને સર **વિલ્યમ હંટર**[2] જણાવે છે કે મુલતાનની પડોશમાં કોરૂર ખાતે શક લોકો સાથ મોટી લડાઇ લડીને તેમનો સંહાર કરનાર **વિક્રમાદિત્ય** શકારી (યાને શક લોકોનો શત્રુ—તેમનો નાશ કરનાર **બિક્રમ**)-ને નામે ઓળખાયો છે તેની તારીખ ઇસ્વી ૭૮ થી ૫૪૪ સુધીની લાંબી મુદતમાં ડોળા ખાતી થઇ પડી છે. કેટલાકો[1] આ તારીખને ઇસ્વી ૫૨૪ થી ૫૪૪ સુધીમાં મૂકવા માંગે છે. તેમ જો હોય તો **બેહરામ** ગૂર પછીનો જમાનો મળતો આવે છે, અને **ગર્દ્ધભિલા**નાં વંશે માળવામાં ૧૩૫ વરસ રાજ્ય કીધેલું ગણાય છે તેને ટેકો મળે છે.[2] આ ૧૩૫ વરસ પછી શક લોકોએ એકવાર ફરીને માળવા ઉપર હુમલો કરી તે તેમજ દખણ જીતી લીધાં અને તે વખ્તથી તેમનો સને (શક) ચાલુ થયો. ૧૩૫ વરસ આગમજ તેઓએ એજ સને ચાલુ કરેલો ટુંક મુદતમાં રદ થયલો હોવાથી કેટલાકો તે વખ્તથી ત્યારે બીજાઓ નવી મોટી ફતેહ પછીથી તે ગણે છે. અને તેથી શક સનેની ગણત્રીમાં આ લાંબા ગાળાની ભૂલ આવ્યા કરે છે.[3]

બેહરામ ગૂર પછી જે મોટા પાર્સી પાદશાહને હિંદુસ્તાન સાથ સંબંધ પડયો હતો તે જગપ્રસિદ્ધ **નોશીરવાન** (આદિલ) છે. કેટલાક તવારીખનવેશો જણાવી જાય છે કે મેવાડ અથવા ઉદેપૂરના રાણાઓ પાર્સી પાદશાહી તોખમથી ઉતરેલા છે. કહે છે કે આ રાણાઓ પોતાનાં વંશની આ નામદારી માટે મગરૂર છે. મહાત્મા **અકબર**નો વજીર **અબુલ ફજલ** "આઇને અકબરી"માં એવું જણાવી ગયો છે[4]

---

૧ Imperial Gazetteer of India, ૬૬૦ ૬, સ૦ ૧૮૧.

૨ તેજ, સ૦ ૧૮૨.

---

૧. ડૉ૦ જે. ફર્ગસન : જુઓ Journal of the Royal Asiatic Society, ૧૮૮૦; ૬૬૦ ૨૨, સ૦ ૨૬૪.

૨. પણ ડૉ૦ ભાઉ દાજીએ મેરૂતુંગા નામે એક જૈન પંડિતની આપેલી વંશાવળી ("ઠેરાવળી") સંબંધી લખેલા નિબંધમાં તેને આધારે આપેલા રાજાઓનાં નામોની ટીપમાં ગર્દ્ધભિલાથી નાહદ સુધીના રાજાઓએ કરેલાં રાજ્યની મુદત જોકે ૧૩૫ ની થાય છે તોપણ રાજાઓની સંખ્યા માત્ર છનીજ છે ; જેમકે—ગર્દ્ધભિલા (૧૩ વરસ), વિક્રમાદિત્ય (૬૦ વરસ), ધર્માદિત્ય (૪૦ વરસ), ભાઇલ્લા (૧૧ વરસ), નાઇલ્લા (૧૪ વરસ), અને નાહદ (૧૦ વરસ).—જુઓ Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, ૬૬૦ ૯, અંક ૨૫, સ૦ ૧૪૯.

૩. તેજ, સ૦ ૧૫૬.

૪. જુઓ ફ્રાન્સીસ ગ્લેડવિનનો તરજુમો, ૬૬૦ ૨, સ૦ ૮૧; તથા કર્નલ જેરેટનો તરજુમો, ૬૬૦ ૨, સ૦ ૨૬૮

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કે રાણાઓ **નોશીરવાનથી** ઉતરેલા હોવાનો દાવો કરે છે, અને તેમ તેઓના ગ્રંથોમાં લખેલું છે. **વિલ્ફર્ડ** લખે છે[1] કે જ્યારે દિલ્હીના પાદશાહે ગુજરાત સર કર્યું તે વેળા મેવાડના પહાડી મુલ્કનો રાજા વખણાયલો **રત્નસિંહ** હતો, જે ચિતોડમાં રહેતો હતો. તે **ખુસરો પર્વીજ** (જેને **નોશીરવાન**? પણ કહેતા હતા તેના)થી ઉતરેલો હતો. વળી એજ લખનાર આગળ ચાલતાં જણાવે છે કે ઉદેપુરના રાણાનાં ખાનદાનનો વડવો **નોશીરવાનથી** ઉતરેલો હતો. કર્નલ **જેરેટ**[2] એવી વાત જાહેર કરે છે કે **નોશીરવાનની** એક શાહજાદી ઉદેપૂરના રાણાનાં કૂળમાં પરણેલી હતી અને તેણીના આ રાણાઓ ફર્જંદ હતા એમ તેઓ માને છે. **નોશીરવાનના** શાહજાદા અથવા વંશજોએ મેવાડ યા ઉદેપુરમાં જઇને ત્યાં આ રાણાઓનો વેલો વધાર્યો હતો એવું કશું નથી. **અબુલ ફજલ** મુજબ[3] રાણાનું કૂળ બિરાર (બિરાત) ખાતે આવ્યું અને પરનાળાનો કબજો લીધો, જ્યાંના પહેલા રાણાની મા મેવાડ ખાતે નાસી ગઇ હતી. એવું જણાય છે કે આ રાણાઓ પ્રથમ રાવળને નામે ઓળખાતા હતા અને તેમનાં કૂળનું નામ ઘેલોત હતું. ગુજરાતનો છેલ્લો હિંદુ રાજા **કરણ ઘેલો** પણ એજ કૂળનો હતો. હવે ઉપલી નાઠેલી રાણીનું મેવાડના માંડલિક ભીલ રાજાએ રક્ષણ કર્યું હતું. પાછળથી **બાપ્પા** નામે એક બાળક રાજાએ તેનો જીવ લઇ રાજ્ય લઇ મૂકયું હતું.

"માસર અલ ઓમ્રા," તેમજ "બિસાત અલ ગનાએમ" નામે કેતાબોમાં પણ ઉદેપૂરના રાણાઓ પારસી પાદશાહોથી ઉતરેલા હતા એમ જણાવ્યું છે.[4] આમાંની છેલ્લી કેતાબમાં રચનારે મરાઠા રાજ્યનો પાયો નાખનાર **શિવાજીનો** હેવાલ આપતાં તેના બાપદાદાઓનું પણ વર્ણન આપ્યું છે, જેમ કરતાં **શિવાજીનો** વેલો તે છેક મેવાડના રાણાઓ સુધી લઇ ગયો છે.[1] "માસર અલ ઓમ્રા" (યાને "રાજવંશીઓનો ઇતિહાસ")માં લખ્યું છે કે—"આ વાત સારી પેઠે જાણીતી છેકે ઉદેપૂરના રાણાઓ હિંદના સઘળા રાજવંશીઓમાં સર્વથી નામદાર છે. બીજા હિંદુ રાજાઓ પોતાના પિતાની ગાદી ઉપર બિરાજમાન થયા આગમજ તેઓ કનેથી ખુશ્ક અથવા રાજ્યપદ અને અભિષેકની તિલક મેળવે છે. નમ્રતા અને નમસ્કાર સાથ આ રાજ્યપદ મેળવવામાં આવે છે. આ રાજાઓનું ખુશ્ક મનુષ્યનાં લોહીનું બનાવેલું હોય છે. તેમનો ખેતાબ રાણાનો છે, અને તેઓ પોતાનું મૂળ **નોશીરવાન** આદીલ (યાને ન્યાયી)થી ઉતરેલું ગણે છે, જેણે........ના દેશો અને હિંદુસ્તાનના ઘણાએક ભાગો જીતી લીધા હતા.[2] તેની હયાતીમાં તેનો બેટો **નોશીજાદ**, જેની મા રૂમના કયસરની બેટી હતી, તેણે પોતાનો અસલી ધર્મ છોડી દીધો અને ખ્રિસ્તીઓનો મજહબ એખત્યાર કીધો, અને પછી સંખ્યાબંધ માણસો સાથે તે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયો. ત્યાંથી તે એક મોટું લશ્કર લઇ પોતાના બાપ **નોશીરવાન** સામે ઇરાન તરફ કુચ કરી ગયો. **નોશીરવાને** તેની સામે થવા માટે સંખ્યાબંધ ફોજ સાથે પોતાના સરદાર **રામબુર્જીનને** મોકલ્યો. એક લડાઇ થઇ તેમાં **નોશીજાદ** માર્યો ગયો, પણ તેનાં ફર્જંદો હિંદુસ્તાનમાં રહી ગયાં, જેઓથી ઉદેપૂરના રાણાઓ ઉતરેલા છે."

---

૧. Asiatic Researches, દફ્‌૦ ૯, સ૦ ૧૯૧.

૨. તેજ, દફ્‌૦ ૩, સ૦ ૨૪૦.

૩. Ain-i-Akbari, દફ્‌૦ ૨, સ૦ ૨૬૮, નોટ ૫.

૪ છેલ્લી કેતાબ પહેલી ઉપરથી ઉપજાવી કહાડેલી છે. તે હીજરી ૧૨૦૪ માં લછમીનારાયણ નામે એક ઓરંગાબાદી કવિએ બનાવી હતી.—ટૉડ: Rajasthan, દફ્‌૦ ૧, સ૦ ૧૯૬.

૧ જો રાણાઓ પારસી તોખમના, અને શિવાજી રાણાઓનાં તોખમનો ઠરેતો મરાઠાઓનો આ સર્વથી બાહદુર જોધ્ધો પારસી નેયાગાનોથી ઉતરેલો ગણાય!

૨ નોશીરવાને કયા કયા દેશો જીત્યા હતા, તે અસલ લખાણમાંથી નિકળી ગયું છે, પણ ફરીશ્તાના જણાવ્યા પ્રમાણે કનોજના રાજા રામદેવ રાઠોડ કનેથી ઈરાનના સાસાની પાદશાહ ફીરોજે ખંડણી લેતી કીધી હતી તે પાછલથી રામદેવની ગાદી છીનવી લઈ રાજા થનાર પ્રતાપચંદે નહિ ભરવાથી નોશીરવાને તે ખંડણી પાછી મેળવવા હિંદુસ્તાન ઉપર ચહડાઈ કીધી હતી, જેમ કરતાં તેણે માર્ગમાં કાબૂલ અને પંજાબ હાથ કર્યાં હતાં.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જોકે **નોશીજાદ** હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હોય એવું **ફિર્દુસી** કે રૂમી તવારીખ લખનારાઓ ઉપરથી માલુમ પડતું નથી, તોપણ હિંદુસ્તાન ખાતેના મહમદિયાન અને હિંદુ તવારીખનવેશો મુજબ આ શાહજાદો ૫૩૧ માં વલભીપુરાનાં તખ્ત ઉપર બેઠો હતો, જેની છ વરસ આગમજ ૫૨૪ માં એ શેહરની લૂટ કોઇ પ્રદેશી ચહડાઇ લાવનારાઓએ કરી હતી, જે કોઇજ નહિ પણ **નોશીરવાન**નો આ શાહજાદોજ કહેવાય છે. તેઓ મુજબ **નોશીરવાન** પોતે હિંદુસ્તાનમાં કાબૂલ અને પંજાબને માર્ગે એ મુલુકો તાબે કરીને દાખલ થયો હતો, પણ **નોશીજાદ** ખુશ્કી નહિ પણ તરીને યાને દરિયાને માર્ગે સિંધમાં પહેલો આવી ઉતર્યો અને ત્યાંથી તેણે ખંભાતના અખાતને માથેનાં વલભીપુર ઉપર ચહડી જઇ તે હાથ કર્યું હતું. કહે છે કે અયોધ્યાવાળા મોટા **રામચંદ્ર**ના બેટા **લવ**નું એક કુટુંબ સુરત તરફ જઇ વસ્યું હતું, જ્યાંથી તેણે પાછલથી વલભીપુર ખાતે પોતાની રાજધાની કરી હતી. એ પાયતખ્ત ઉપર **નોશીજાદે** કરેલા હુમલા વેળા માત્ર **પુષ્પાવતિ** નામે રાણીજ એકલી માળિયાના ડુંગરોમાં બચી ગઇ, જેણીએ ત્યાં **ગોહ** નામના એક કુંવરને જન્મ આપ્યો હતો. આ કુંવરે મોટો થઇ, ઇદર હાથ કરી, ત્યાં પાછલથી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ઉદેપુરના હાલના મહારાણાઓ આ કુંવરના વંશજ છે અને તેઓ તેનાથી ઉતરેલા છે, એમ સાધારણ રીતે મનાય છે.

વળી એવી વાતો પણ ચાલુ છે કે **નોશીરવાન**ની એક શાહજાદી ઉદેપૂરના રાણાને શાદીમાં આપી હતી, તેણીના પુત્રો તે આ રાણાઓ છે! પણ એટલુંજ નથી. વળી એમબી લખી ગયા છે[1] કે સાસાની તબક્કાના છેલા પાદશાહ **યજદેજર્દ શેહેરિયાર**ની વડી બેટી **માહબાનુ** પોતાના બાપનું રાજ્ય ગયા પછી હિંદુસ્તાનમાં આવી હતી, અને તેણીથી શિશોડયા રજપૂતોની ઉત્પત્તિ થઇ હતી!

૧ "માઅસર અલ ઓમ્રા." જુઓ ટૉડનું Rajasthan ૬૨૦ ૧, સ૦ ૧૯૯.

નોશીજાદે સૌરાષ્ટ્ર (સોરઠ) દેશ ઉપર કયાં વરસમાં હુમલો કીધો તેની ચોકસ તારીખ મળતી નથી, પણ એ દેશનું પાયતખ્ત વલભીપુર ૫૨૪માં લૂટાયું હતું અને **નોશીજાદ**નો તેના બાપની સત્તા સામેનો બલવો ૫૭૨માં જાગ્યો હતો માટે એ બંને બનાવો વચે અર્ધી સદીનો ગાળો પડી જાય છે. **ટૉડ** મુજબ આ શાહજાદો **૫૩૧** માં તખ્તનો ધણી થઇ ચૂકયો હતો, તે બનાવ અને વલભીપૂરની જીતનો બનાવ મળતા ઉતરે છે. તેણે રજુ કરેલી શાહદતો મુજબ[1] આ શાહજાદાએ ૫૩૧ થી ૫૫૧ સુધી ઇરાનમાં રાજ્ય ચલાવ્યું હતું.

પણ બાપ સામેના બલવામાં તે તો જવાનીમાંજ જીવથી માર્યો ગયો હતો, માટે આ તારીખો ભરૂસો રખાય એવી લાગતી નથી. વળી બીજાં રજપૂત લખાણો મુજબ[2] ૫૨૪માં વલભીપૂર જેઓએ જીત્યું અને લૂટયું તે કોઇ પ્રદેશી, જંગલી, મ્લેચ્છ લોકો હતા. આ જીત પછીજ એ મુલ્કનું નામ સૌરાષ્ટ્ર (અને તે ઉપરથી અપભ્રંશ સોરઠ અથવા સુરત)[3] પડયું હતું. આ પ્રદેશી લોકો તે સ્કીથ્યનો હતા, અને તેઓ ઇરાનમાં જે વેળા અશ્કાની પાદશાહોનો અમલ ચાલતો હતો તે દરમયાન સિંધુ નદી ઉપરનાં પોતાનાં સંસ્થાન ખાતેથી આવેલા કહેવાય છે. **આર્યન** નામે એક રૂમી લખનાર મુજબ એ વેળા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં અશ્કાની (પાર્થ્યન) લોકોનો અમલ ઉત્તરે છેક સિંધુથી દક્ષિણે નર્મદા નદી સુધી ચાલતો હતો, જેનું પાયતખ્ત સામિનગર (**આર્યન** મુજબ મિનગર) હતું.[4]

આ સઘળી એકેકથી ઉલટી વાતો છતાં હિંદુસ્તાનમાં ઉપલી મુદતને દરમયાન જો પાર્સીઓએ કોઇ ફતેહ કરીને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું ન હોય તો તેઓ એ વખતે આ દેશમાં આવીને

૧ Rajasthan, ૬૨૦-૧, સ૦ ૧૯૯.

૨ તેજ, સ૦ ૧૮૩.

૩ તેજ. ટૉડના વિચાર મુજબ સૌરાષ્ટ્રમાં સૂર્યપૂજનનો અર્થ સમાયલો છે, કેમકે એનો તરજુમો 'સૌરસ યાને સૂર્યપૂજકોનો દેશ' એવો થાય છે.

૪ તેજ, સ૦ ૧૮૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઠરીઠામ થવા લાગ્યા હતા એ તો નકી મનાય છે, જે બાબે બીજી ફસલમાં આપણુ વધારે ખોલાસાથી જોઇશું. **નૌશીજાદ** હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હોય અને તેણે વલભીપુરા જીતીને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હોય કે નહિબી હોય, તોપણ આ વાત ઘણી નવાઇ જેવી છે કે મેવાડના રાણાઓ તેના વંશથી ઉતરેલા. એક નહિ પણ અનેક હિંદી લખનારાઓ જણાવી ગયા છે, તો જોકે એ વાત આજે કોઇપણ રજપૂત રાજવંશી કબૂલ રાખનાર નથી. જેસલમીરનાં ઇતિહાસિક લખાણો મુજબ કચ્છ દેશના જામ ઝાડેજા પોતાને ઇરાનના પુરાતન બખ્તાવર પાદશાહ **જમશેદ**થી ઉતરેલા ગણે છે![1] **ટૉડ** તો એમજ માને છે વલભીપૂર જેને રૂમી લખનારાઓ બાઇજેન્ટ્યમ કહી ગયા છે તે **નોશીરવાન**ના બેટાએજ જીતેલું હોવું જોઇયે, તેમજ ગજની નામે તેજ તરફનાં એક બીજા શેહરનો પણ કબજો લઇને **સિલાદિત્ય**નાં કુટુંબનો નાશ તેણેજ કરવો જોઇયે.[2]

હવે આ એકેકથી ઉલટાં લખાણોમાંથી ખરૂં શું છે તે શોધી કહાડવું મુશ્કેલ છે. આટલી વાત ચોકસ છે કે હિંદુસ્તાનમાં એકવાર હખામની પારસીઓનો અમલ ચાલ્યા પછી **સેકંદર**ની ચહડાઇ બાદ યુનાનીઓનો પણ કંઇક કાબુ રહેલો હતો. આ યુનાનીઓ ખરેખરા **સેકંદર**ની જોડે આવનારાઓજ હતા કે નહિ, તે ચોકસ નથી; પણ આ વાત જાણીતી છે અને તે આપણુ અશ્કાની પાદશાહોની તવારીખમાં વાંચી ગયા છિયે કે **સેકંદર**નું રાજ્ય ભાગી ગયા પછી પુરાતન બલ્ખબામી ખાતે એક યુનાની સરદારે પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને તે ઘણાં વરસો સુધી ચાલુ રહ્યું હતું. આ યુનાની રાજ્યને દરમયાન પંજાબતરફ યુનાનીઓએ વખ્તેવખ્ત દરોડા પાડેલા જણાય છે અને લાગ ફાવે તેમ ત્યાં પોતે હાકમી કરી ગયલા માલુમ પડે છે. બલ્ખથી પંજાબ દૂર નથી, અને બંને એકેકની જોડમાં

1 Rajasthan, ફક્૦ ૧, સ૦ ૧૯૬, નોટ*
2 તેજ, સ૦ ૨૦૦.

હોવાથી યુનાની રાજાઓએ લાગ ફાવે ત્યારે પંજાબ અને સિંધુ સુધી પોતાની સત્તા વધારી દીધી હોય એ બનવા જોગ છે. આજે પંજાબ અને સિંધ અને કાઠિયાવાડ ખાતેથી કેટલાક યુનાની લેખો સાથના સિક્કાઓ મળે છે તે બલ્ખ ખાતેનાં ઉપલાં યુનાની રાજ્યના અમલની મુદ્દતની અંદરના, યાને ઇ૦ પૂ૦ ૧ લી અને ૨ જી સદીના મળે છે. એ રાજ્ય તરફના હાકમો ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં અમલ ચલાવી ગયલા છે તેમનાં નામો પણ મળે છે, જેઓ યાતો દેશીઓએ બદલી નાખેલાં અથવા તો તે હાકમોએ પોતેજ દેશીઓને રાજી રાખવા માટે તેમની ઢબછબ મુજબનાં બદલેલાં મળે છે.[1] આ યુનાનીઓએ હિંદ ઉપર પહેલી સવારી ઇ૦ પૂ૦ ૨૦૦ માં કીધેલી મુંબઇનો આગળો પ્રખ્યાત જડજ **ન્યુટન** ધારે છે.[2] એ પછી જ્યારે ઇરાનમાં અશ્કાનીઓનો અમલ થયો અને તેઓના મોટા પાદશાહોએ બલ્ખવાળા યુનાનીઓ સાથ લડાઇઓ કરી તેમનો પરાજય કીધો તથા તેમનું રાજ્ય લઇ મૂક્યું ત્યારે હિંદમાં તેઓનો અમલ ચાલ્યો. યુનાનીઓના હિંદ ખાતેના અમલની મુદ્દત **લૅસન** માત્ર ૬૦ વરસની ગણે છે, અને અશ્કાનીઓના અમલની મુદ્દત પણ ઘણી જણાતી નથી; કેમકે બલ્ખનું રાજ્ય તેઓએ લઇ મૂક્યા પછી ૨૦ વરસમાંતો ઉત્તર તરફથી સ્કીથ્યન લોકોએ ધસી આવીને બલ્ખ પોતે લઇ મૂક્યું, જે પછી એ "જંગલી" પ્રજા પંજાબ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફરી વળી. પણ ત્યારબાદ આ સ્કીથ્યનોને મારી કહાડીને અથવા તો તેમના જીતેલા હિંદના કેટલાક મુલકો તેમના હાથમાંથી લઇ મૂકીને સાસાની જમાનામાં પારસીઓએ કાઠિયાવાડ વગેરે દેશોમાં અમલ ભોગવેલો જણાય છે.

ગર્દ્ધભિલા અથવા **ગધાભીન** પાદશાહો પાદશાહ **બેહરામ ગૂર**ની ઓલાદના હોય કે નહિબી હોય, અને **નોશીરવાન**ના બેટાએ

1 જેમકે ત્યુસ્તાનનું ચશ્તાન, ઇત્યાદી.
2 Journal of the B. B. R. A. Society, ફક્૦ ૯, અંક ૨૫, સ૦ ૧૧

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કાઠિયાવાડમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હોય કે નહિબી હોય; તોપણ સૌરાષ્ટ્ર (સોરઠ—કાઠિયાવાડ), ગુજરાત અને માળવામાં એકવારસાસાની પાદશાહોનો અમલ હતો એ બિના કોઇથી નાપડાવાની નથી. **નોશીરવાન** અને તેનો નામીચો નબીરો **ખુસરો પર્વીજ** હિંદુસ્તાન અને સિંધના રાજકર્તાઓ સાથ કોલકરારોથી અને ભેટ સોગાદના આવજા માવજાથી મોટો સંબંધ ધરાવતા હતા. વળી દખણુ મરાઠા દેશના બાદામીના મુલ્કના રાજા **પુલીકેસી ૨ જા** ઉપર **નોશીરવાને** એક એલચીખાતું મોકલ્યું હતું, અને એવું મનાય છે કે એ જંટાની ગુંફાનું પથરમાં કોરેલું એક ચિત્ર આ ઇરાની એલચીઓનીજ તસ્વીર છે. વળી ત્યાંનુંજ એક બીજું ચિત્ર મજકુર **ખુસરો** અને તેની વહાલી રાણી **શીરીન**નું ધારવામાં આવે છે. આ સઘળું હિંદુસ્તાન સાથનો ઇરાનના પાર્સીઓનો સંબંધ દેખાડે છે, અને કાંઇજ નહિ તો એટલું તો સિદ્ધ કરે છે કે જેમ સાધારણ રીતે મનાય છે તેમ પાર્સીઓ આ દેશમાં પહેલ વહેલા પોતાનું રાજ્ય ગયા પછીજ આવી વસ્યા ન હતા.

પણ એ બિના સાબેત કરનારી બીજીબી મજબૂત શાહદતો છે. એ શાહદતો માત્ર ૬ ઠી અને ૭ મી સદીનીજ મળી છે, જે દરમયાન પાર્સીઓ યુરોપિયન મુસાફરોની જાણમાં વધારે આવ્યા હતા. "કૉસ્મૉસ ઈંડિકૉ પ્લુસ્ટીસ" મુજબ ૫૪૫ માં પાર્સીઓ હિંદી મહાસાગરના મુખ્ય વેપારી હતા, અને ત્યારબાદ તેઓએ આ વેપારનો તમામ અખ્ત્યાર રૂમી વેપારીઓ કનેથી પોતાને એક હાથ કરી લીધો હતો. **નોશીરવાન**ના અમલમાં પાર્સીઓનો દરિયાવર્દી વેપાર આ રીતે અતિ મોટી હદ સુધી વધી ગયો હતો. તેમની સાથની હરીફાઇમાં જયારે રૂમી વેપારીઓ હારે ત્યારે પાર્સી સાહસ અને એકદિલી જેવાં તેવાં હોય નહિ. એ વખ્તે પાર્સીઓ કને સફરી વહાણોના મોટા કાફલા હતા, જેમની મદદથી તેઓ પોતાની જાતિ બુદ્ધિ અને ચાલાકીથી ફાવી નિકળ્યા હતા.

૭ મી સદીમાં ઇરાન સાથનો હિંદી એખલાસ એટલોબધો વધી ગયો હતો કે **ખુસરો પર્વીજ**ના વખ્તમાં હિંદુઓ વેપારને અર્થે ઇરાનમાં જઇ વસ્યા હતા. એજ વેળા હિંદુસ્તાનમાં પાર્સી વેપારીઓ ઓછા ન હતા. જયારે તેમના વેપારી કાફલાઓ હિંદી મહાસાગરમાં દોડતા ફરી ઇરાની અખાતમાં ભેગા મળે ત્યારે પાર્સીઓ હિંદુસ્તાનનાં વેપારી બંદરોને ભૂલી જાય એ તો બનેજ નહિ. તેઓ છઠી સદીની આગમજના દરિયાઇ વેપારમાં પડેલા હોવા જોઇયે, અને ત્યારથી તેમનો વેપારી સંબંધ હિંદુસ્તાન સાથ ચાલુ હોવો જોઇયે.

પણ હિંદ સાથ સંબંધ પાડીનેજ તેઓ બેસી રહ્યા નહિ. તેઓનાં બારકસો છેક ચીનના દરિયા સુધી જઇ પહોચ્યાં હતાં અને મસાલાના ટાપુઓ સુધી તેઓની આમદરફત ચાલી હતી, અને એ રીતે છેક ઉગમણના એ ટાપુઓ સુધી તેઓએ પોતાનો વેપાર વધાર્યો હતો. ચીન ખાતે તો તેઓ એટલીબધી હદ સુધી ઠરીઠામ થયલા જણાય છે કે ત્યાં તેઓનાં સંસ્થાન વસ્યાં હતાં અને ધર્મસ્થાનો બંધાયાં હતાં. કહે છે કે કેટલાક પાર્સીઓ ઇરાનનું પોતાનું રાજ્ય ગયા પછી પાદશાહ **યજદેજર્દ**ના એક બેટાને લઇને ચીન ગયા હતા. **વિલ્ફર્ડ** કહી જાય છે કે ૭૫૦માં ઇરાનમાં અબ્બાસ વંશના ખલીફાઓના દોર વખ્તે ચીનમાં આશ્રો શોધવાને એક બીજો પાર્સી તાયફો ગયો હતો. ૭૫૮ માં કંતાન ખાતે પાર્સીઓ અને આરબો એટલા બધા મજબૂત થયલા હતા કે ત્યાં તેઓએ એક બંદ મચાવીને એ શેહર લૂટયું હતું, એમ એક મહમદિયાન લખનાર કહી જાય છે. એ પછીની એક સદીમાં પાર્સીઓ ચીનમાં બહુ મચી ગયલા કહેવાય છે. કર્નલ **યુલ**ના જણાવ્યા મુજબ ૮૪૫ માં કંતાન ખાતે પાર્સી મુબદોની મોટી સંખ્યા હતી અને તેઓ ત્યાં પોતાનો ધર્મ ફેલાવતા હતા, જેમને "મુહાપા" (મુબદ)નું નામ મળ્યું હતું. એ પછી ૯૦૫ માં ચીન મધે પાર્સીઓનાં ઘણાં

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આતશકદેહ હતાં, એમ **મસુદી** નામે એક મહમદિયાન તવારીખનવેશ લખી જાય છે.[1]

આ સઘળાં ઉપરથી આપણે કેવા સાર ઉપર આવિયે છિયે? જ્યારે પાર્સીઓ વેપારને અર્થે ચીન સુધી જાય, અને ત્યાં સંસ્થાનો બનાવી તથા આતશખાનાંઓ બાંધી વસે, તથા આખા હિંદી મહાસાગરનો વેપાર પોતે એકહાથ કરવામાં ફતેહ મેળવે, તો શું તેઓ હિંદુસ્તાનનેજ ભૂલી જાય? ઇરાનથી ચીન જતાં કોઇબી રસ્તે તેમની નજર હિંદુસ્તાન તરફ પહેલી ખેંચાવી જોઇયે, અને એ દેશની દોલતે તેમને સૌથી પહેલા ખેંચવા જોઇયે; માટે એ સઘળી સદીઓને દરમયાન પાર્સીઓ હિંદુસ્તાનમાં સંસ્થાન કર્યા વિના રહે એ બનવાજોગ નથી. અને ખરેખર તેમ બન્યું પણ ન હતું. આપણે ઉપર જોઇ ચૂકયા છિયે કે પાર્સીઓ રાજ્ય ગયાની ઘણાં વરસો આગમજના હિંદુસ્તાનમાં આવી વસવા લાગ્યા હતા.

વસવા લાગ્યા હતા એટલુંજ નહિ પણ અહીં, ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ અને દખણમાં, પાર્સીઓનું રાજ્ય ચાલેલું જણાય છે. કાઠિયાવાડમાં નવાનગર, મોરવી, વઢવાણ વગેરે રાજ્યો ખાતેથી, તેમજ ગુજરાતમાં ખેડા જીલ્લાનાં મહુધા પ્રગણાં મધેથી કેટલાક સિકાઓ ખોદી કહાડવામાં આવ્યા છે, જેમની બારીક તપાસ લેતાં મી૰ જસ્ટીસ **ન્યુટન** અને બીજા સિકા શાસ્ત્રીઓ એવાં અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે એ સિકાઓ યુનાની અને અશ્કાની અને સ્કીથ્યન લોકોના મળી આવેલા સિકાઓથી તદ્દન જુદીજ કિસમના છે, અને તે સાસાની જમાનના સિકાઓ છે. માઠાં ભાગ્યે આ સિકાઓ ઉપરનાં પાદશાહોનાં નામ મળતાં નથી, પણ તે ઉપરના છાપ ઉપરથી આબાદ અનુમાન થાય છે કે તે સાસાની પાદશાહોના કાઠિયાવાડ ખાતેના અમલની શાહદત છે. સિકાની એક બાજુએ પાદશાહની મુખમુદ્રા છે, અને બીજી બાજુએ બે મુબદો સાથ રોશન કરેલા આતશનું પાત્રું છે. આ સિકાઓ ત્રણ જુદા જુદા જમાનાના મળ્યા છે. સર્વથી જુના સિકામાં ઉપલી નિશાનીઓ અછી કારીગરીવાળી અને ખુલ્લી જણાય છે; સર્વથી પાછલામાં એ નિશાનીઓ ઘસાઇ ગયલી અને બેદરકારી અથવા બેખબરીથી બનાવેલી જણાય છે. ત્રીજી કિસમના સિકા આ બેની વચેના જમાનાના છે.[1] જે કિસમના ઇરાનના સાસાની પાદશાહોના સિકા મળે છે તેજ કિસમના આ પણ છે, અને તે ઉપરથી પાકટ અનુમાન થયું છે કે ઇસ્વી ૬ ઠી અને ૭મી સદીમાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં પાર્સી પાદશાહોનો અમલ હોવો જોઇયે. માઠાં ભાગ્યે એ બાબતમાં આપણને કશી વધુ ખાતરી ભરેલી શાહદતો મળતી નથી.

---

૧ આ સઘલું બયાન Bombay Gazetteer, દફ્૰ ૧૩ માંના પાર્સીઓના હેવાલ ઉપરથી ઉપજાવી કહાડયું છે. (વધુ વિગત માટે જુઓ આંકુટીલ ડુપેરોં: The Zend Avesta, દફ્૰ ૧, દિબાચો; રૈનૉડની અબુ-ફ્રિદ, દફ્૰ ૧, ૨, દિબાચો; યુલની Cathay, દફ્૰ ૧, દિબાચો; તથા Prairies d' Or, દફ્૰ ૪, સ૰ ૮૬, ઈત્યાદી.)

૧ એ બાબે જુઓ The Journal of the B. B. of the Royal A. Society, દફ્૰ ૮, અંક ૨૫, વધારો, સ૰ ૧૩,૧૪,૨૨,૪૧,૪૨, ઈત્યાદી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૪૪.

ઈરાનથી પાર્સીઓની નાસભાગ.

૧—રાજ્ય ગયા પછી પાર્સી નામ અને મજહબની હાલત—આતશખાનાઓની ખરાબી—હેરાત ખાતે ગુજરેલો ગજબ—ઈરાનમાં ધોળે દિસે થતાં પાર્સીઓનાં ખુન—તેમની વસ્તી ઘટી જવાના સબબો—આજની તુચ્છ વસ્તી—પાર્સીઓ ઉપર ઈસ્લામી જુલમાત—મી૦ હાટરિયાનો અનુભવ.

૨—પાર્સીઓની નાસભાગ—તેમના ત્રણ ટોળાઓ બાબે વિલ્ફર્ડનું બયાન—તેની ગણત્રીની ભૂલ—હિંદુસ્તાન આવવાનું વરસ—તે બાબે મતફેર—છેલ્લો તાયફો—માર્ગમાં ગુજરેલી મુદત—હોરમજ, બંદર—દીવનું પહેલું સંસ્થાન—તેના નાશ બાબે મતફેર—ત્યાંથી ગયલાં નવાં સંસ્થાનો.

ફેસલ ૧—ઇરાની જરતોશ્તીઓ ઉપર ઇસ્લામી જુલમ.

આગળા બાબમાં આપણે એટલી હદ સુધી પાર્સીઓનો હિંદુસ્તાન ખાતેનો પગપેસારો સાબેત કરેવાની તજવીજ કીધી છે કે તેઓ ઇરાન ખાતેનું સાસાની પાદશાહોનું રાજ્ય ગયા પછીજ પહેલ વહેલો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા એવું જે સાધારણું રીતે મનાય છે તે તવારીખને આધારે ખોટું પડે છે. હવે આ બાબમાં આપણું રાજ્ય ગયા પછી પાર્સીઓ કેમ અને ક્યારે આવ્યા તે દર્શાવવાની મતલબ રાખી છે.

ઇસ્વી ૬૪૧ માં થયલી નેહાવંદની લડાઇ પછી ઇરાનમાં પાર્સીઓની પડતી બેઠી. ત્યારબાદ ૬૪૧ માં છેલો નામચીન પાદશાહ **યજ્દેજર્દ શેહરિયાર** ખૂનીના હાથ ઉપર માર્યો ગયો અને ઇરાનમાં આરબોના દરોડાથી મારફાડ અને નાસભાગ ચાલી, ત્યારથી પાર્સી નામ અને મજહબ ઝાંખાં થતાં ચાલ્યાં. એ વખ્તથી પ.ર્સીઓ ઉપર અનેક રીતના જુલ્મ ચાલુ થયા. તેઓ કને ફતેહ કરનારાઓએ પોતાનો મજહબ કબૂલ રખાવવા માંગ્યો, તેમની કનેથી જજીયો લેતો કીધો, અને જેઓ સામે થયા તેમને હર તરેહથી કતલ કીધા. એ દુઃખદાયક આફતના સંબંધમાં, પાર્સીઓ ક્યાં ક્યાં અને કેવી બળત્વારીથી સામા થયા હતા, અને જજીયો નહિ આપતાં અથવા નવો મજહબ બહારથી અખત્યાર કરેલો દેખાડીને અંદરખાનેથી પોતાનો અસલ પવિત્ર મજહબ કેવી જાંફેશાનીથી ચાલુ રાખ્યો હતો, તે બાબે આગળાં પ્રકરણોમાં લાગુ પડતે ઠેકાણે ઘણું જાણવાજોગ વર્ણન આપણ જોઇ ગયા છિયે. તે સઘળું આ ઠેકાણે પાછું લખવાની જરૂર નથી, પણ ટુકમાં એટલુંજ કહીશું કે ઇરાનમાં અને જીહુન નદીવાળા મધ્ય એશિયાના (અસલી ઇરાનવેજના) પાર્સી મુલુકોમાં રાજ્ય ગયા પછી લગભગ ૨૦૦ વરસો સુધી પાર્સી નામ અને ધર્મ વધતી કે ઓછી સલામતી સાથ જળવાઇ રહ્યાં હતાં, અને ત્યારબાદ તે એ મુલુકો ખાતેથી નાબુદ થવા માંડયાં હતાં. એક તવારીખનવેશ[1] માજદયસ્ની-જરતોશ્તીઓની આરબોએ ચલાવેલી કતલ બાબે આ મુજબ લખે છે:—

"સખ્ત જુલ્માત વિના મહમદિયાનો જરતોશ્તી મજહબને કચડી નાખી શક્યા નહિ, પણ તેને સદંતર નાબૂદ કરવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ આતશખાનાઓનો નાશ કર્યો, એટલુંજ નહિ પણ મુબદોને કાપી નાખ્યા, અને જેબી પુસ્તકો તેઓના હાથમાં આવ્યાં તે સર્વને બાળી નાખ્યાં, જેઓમાં પાર્સીઓની વિદ્યા, તવારીખ, અને મજહબની બાબતો જાળવી રાખેલી હતી. અસલી પાર્સી ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને વિદ્યા બાબે આપણ થોડુંજ જાણિયે છિયે તેનું કારણ એજ છે. મહમદિયાનોએ આ પુસ્તકમાં **જરતોશ્તનો** મજહબ જળવાઇ રહે એવું જોયું, અને તેથી તેઓએ તેમનો નાશ કીધો."

૧ પિગટ: Persia—Ancient and Modern, સ૦ ૧૨૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આ કતલ અને ખરાબી તો રાજ્ય ગયા પછી શરૂઆતની મુદતમાં ચાલી. ત્યારબાદ અનેક શેહરો ખાતે અનેક વખ્તે એવીજ અનેક આફ્તોથી પાર્સીઓ કંટાળી ગયા. જેઓ જજીયો આપીને પોતાનો મજહબ જાળવી ત્યાં રહ્યા તેઓ ઉપર એટલોબધો જુલ્માત પડયો કે અંતે તેમને જાન ખોવાની અથવા તો નવો ધર્મ કબૂલ રાખવાની ફરજ પડી. શેહરે શેહર પાર્સીઓનાં ધર્મસ્થાનો યાને આતશખાના હતાં, જે સર્વ તેમના શત્રુઓએ ભાંગી તોડી નાખ્યાં. હેરાતખાતેનાં એવાં એક મોટાં આતશનાં મકાનના નાશની એક વાત એવી નોંધાઇ છે કે એકજ રાતમાં શેહરના મહમદિયાન રહેવાસીઓએ આ આતશખાનુ એવી રીતે ભાંગી નાખ્યું કે બીજી સહવારે તેની કશી નિશાન તે જગા ઉપર રહેલી જણાઇજ નહિ! હેરાતમાં પાર્સીઓની સત્તા હતી તે વેળા ત્યાં ઘણા જરતોસ્તીઓની વસ્તી હતી, પણ આ વેળા જુલ્માતને લીધે માત્ર જુજ ધર્મચુસ્ત પાર્સીઓ ત્યાં વસતા હતા. તેઓએ આ ત્રાસદાયક મામલો જોઇ શેહેરના હાકમ આગળ ફરિયાદ ગુજારી-હાકમે તપાસ કીધી ત્યારે ૪૦૦૦૦ મહમદિયાનોએ સાક્ષી આપી કે તેઓએ પોતાની જીંદગીમાં કોઇબી દહાડે હેરાતમાં આતશખાનું જોયું ન હતું!

આજેબી ઇરાનમાં વસનારા પાર્સીઓ ઉપર શાહ **નસ્સ-ઉદ્દ-દીન**ના રેહમદિલી ભરેલા અમલ છતાં બીજા સત્તાવાળાઓનાં અંધેરને લીધે ભારી જુલ્માત ચાલે છે. વરસો વરસ યજદ અને **કેર્માન** ખાતે આબરૂદાર પાર્સી વેપારીઓનાં ધોળેદિસે ખૂન થવાની ખબરો હિંદુસ્તાનમાં ફરી વળે છે. ઇરાનના જરતોસ્તીઓની હાલત સુધારવા માટે મુંબઇમાં ઉભી થયલી મંડળી તરફથી ઇરાન ગયલા પહેલા આડતિયા મી૦ **માણકજી લીમજી હાંટરિયા**એ તે વતન ખાતે લાંબી મુદત ગુજારીને ઇરાની પાર્સીઓ ઉપર પડતા જુલ્માતની ઘણીએક વિગતો જાહેરમાં આણી છે. તેવણ લખે છે કે આજ ૧૫૦ વરસોની વાત ઉપર ઇરાંનમાં જરતોસ્તીઓની વસ્તી ૬૦૦૦૦ ઘરોની અને પાંચ લાખં માણસોની હતી. જેમાંના હજારો માણસો તો સિપાહીગીરી કરતા અને ઘોડસ્વાર લશ્કરમાં શામેલ થયલા હતા. એ વેળા **નાદીરશાહે** હેરાત ઉપર ચહડાઇ કીધી ત્યારે આ પાર્સી ઘોડસ્વાર ફોજની જવાંમર્દીથી એ શેહેર તેના હાથમાં આવ્યું હતું, માટે એ શેહેર લૂટવાની તેણે એ લશ્કરીઓને છુટ બક્ષી. આ લૂટને દરમયાન પાર્સીઓના હાથમાં હેરાતના હાકમનો કબીલો પકડાયો, જેને અફ્ગાનોની કાકલુદી છતાં પાર્સી સરદારોએ ગુલામ દાખલ વેચી દેવાથી હેરાતીઓ જરતોસ્તીઓ ઉપર બહુ ખફા થયલા હતા. **નાદીરશાહ**નાં મરણબાદ અફ્ગાન લોકોએ ઇરાન ઉપર સવારી કરી તે દરમયાન જ્યાં જ્યાં પાર્સી રહેવાસીઓ હતા ત્યાં ત્યાંથી તેમને વીણી વીણીને મારી નાખ્યા. મી૦ **હાંટરિયો** પોતાની નજરે જોયલી વાત લખે છે કે આજેબી કેર્માન શેહરની બહાર ત્રણચાર મૈલના ઘેરાવામાં પાર્સીઓનાં અગણિત ઘરો વેરાન પડેલાં જણાય છે.

આ પછી ઇરાનમાં જંદ ટોળાનો પેલો નામાંકિત **કરીમખાન** પાદશાહ થયો, જેના દયાળુ અને ઇનસાફી અમલમાં પાર્સીઓને ઘણી રાહત હતી. **કરીમ** પછી તેના નવજવાન વારેસ **લુત્ફઅલીખાન**ની પાદશાહી થવી જોઇતી હતી, પણ તેના એ વાજબી હક સામે તેના મામા **આગા મહમદખાને** દાવો ઉઠાવી ઇરાનમાં છ મહિના સુધી માંહોમાંહેની લડાઇ ચાલુ રાખી, જેમાં બીજાં લશ્કરો અને રહેવાસીઓ જોડે હજારો પાર્સીઓબી તારાજ થયા હતા. આવી કિસમની આફ્તો વેળા ઘણા એક આબરૂદાર પાર્સીઓ કેર્માનથી ગુપચુપ યજદ જઇ વસ્યા હતા. તેમજ વળી એવી આફ્તોને દરમયાન પાર્સી કુટુંબો ઉપર બદફેલ દુશ્મનો બદ નિષ્ટાનો દસ્ત લંબાવતા અને તેમની ઇજત ધુળ મેળવતા હતા, જેથી પણ પાર્સીઓને ઇરાનમાં વસવું બહુ મુશ્કેલ થઇ પડયું હતું. કેટલાકો ડુંગરોમાં છુપ્યા વસતા હતા અને ત્યાંનાજ રહીશ થઇ પડવાને લીધે લાંબી મુદતે તેઓ ધર્મ અને નામ સર્વ ભૂલી જતા

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતા.[1] આજે યજદ અને કેર્માનમાંજ પાર્સીઓ વસે છે, જેમની વસ્તી મી૦ **હુાંટરિયા** મુજબ આજ ૨૦ વરસો ઉપર ૩૦૦૦૦ માણસોની હતી.[2] આજે તો તેમાંથી ઘણો મોટો ઘટાડો થયો છે, અને તે એટલી બધી હદ સુધી કે એક છેલી ગણત્રી મુજબ હાલ યજદ અને કેર્માનમાં કુલે ૯૨૬૯ જરતોસ્તીઓથી વધારે વસતા નથી.[3] એ શેહરો ખાતેના નવા નવા હાકમો નવા નવા જુલમાતો વર્સાવી તેમને હેરાન કરે છે. મહમદિયાન બદમાશો તેમનાં ખૂન વટીક કરે છે તોપણ તેઓ સલામત બચી જાય છે. પાર્સી ઓરતોને તેઓ જબરદસ્તીથી વટલાવે છે, જબરદસ્તીથી તેમને ચોરી જાય છે, અને તેમની લાજ લૂટે છે. એક જરતોસ્તી મરી જાય છે તો તેનાં હકદાર નજદીકનાં વારેસો હોવા છતાં અગરજો તેનો કોઇ દૂરનો ખેશી વટલીને મહમદિયાન થઇ ગયો હોય તો મરનારની સર્વે મિરાસ તેને અપાવી દે છે, અને એ કામમાં મહમદિયાન અધિકારીઓ પેલા વટલેલનો પક્ષ તાણે છે. અગરજો એક જરતોસ્તીને કાંઇ સ્થાવર મિલકત ખરીદ કરવી હોય તો તેની કીમતનો પાંચમો હિસ્સો ત્યાંના મુલ્લાંઓને ફી દાખલ તેણે આપવો પડે છે. યજદ અને કેર્માનના જરતોસ્તીઓને પોતાનું જુનું મકાન દરૂસ્ત કરવા દેતા નથી, યા નવું મકાન બાંધવાની છુટ આપતા નથી. તેમને સફેદ કે નવો લેબાસ પહેરવાની મના છે, તેમજ ઘોડા વગેરે ઉપર તેમને સવાર થવા પણ દેતા નથી. નાના ફેરિયા વેપારીઓ કનેથી રસ્તાનો છાપો લેછે, અને એ છાપો લેનારા તેમને દરેક રીતે નીચોવે છે. આ અને એવીજ બીજી અનેક હાડમારીઓ આજેબી **નસ્રુ-ઉદ્દ-દીન** જેવા માયાળુ શાહના અમલમાં ઇરાન ખાતે વસનારા પાર્સીઓને ભોગવવી પડે છે, તો રાજ્ય ગયા પછીના જુલ્મી અને ઝનુની જમાનાઓમાં તેમને કેટલું બધું ખમવું પડેલું હોવું જોઇયે?[1]

ફસલ ૨—હિંદમાં નાસી આવેલા પાર્સીઓ.

આવાં આવાં નહિ ખમાય એવાં શંકટોને લીધે પાર્સીઓ પોતાનું સર્વસ્વ છોડીને ગુપચુપ નાસી જાય છે. આગળા જમાનાઓમાં પણ તેઓ એજ રીતે પોતાનું વહાલું વતન અને ઘરબાર છોડીને નાસી ગયા હતા. ઇરાનની પડોશમાં તેમને હિંદુસ્તાન સર્વથી નજદીકનો અને સર્વથી અતલગનો આશ્રો આપનારો દેશ જણાયાથી નાઠેલા જરતોસ્તીઓ એજ દેશમાં આવતા રહ્યા છે. રાજ્ય ગયા પછી તેઓના અનેક ટોળાઓએ આ દેશમાં આશ્રો લીધેલો જાહેર છે. **યજદે-જર્દ શેહરિયાર**ની શિકસ્ત પછી સવાશો વરસે, ૮ મી સદીમાં પાર્સીઓ પહેલા હિંદુસ્તાન આવેલા સાધારણ રીતે મનાય છે. પણ એ વિચારથી ખોટો સાબેત થયો છે. સાતમી સદીની અધવચમાં પાર્સી પાદશાહાતનું શેવટ આવ્યા પછી નજદીક ૧૨૫ વરસો ઇરાનમાં રહીને આઠમી સદીની આખરીએ તેઓ સંજાણમાં આવી પોતાનું પહેલું સંસ્થાન બનાવે એ અનુમાન ખરૂં લાગતું નથી. કપ્ટાન **વિલ્ફર્ડ** નામનો

૧ "અજહારે શીયાતે ઇરાન," સ૦ ૮.

૨ તેજ, સ૦ ૧૦.

૩ ઇરાનના જરતોશ્તીઓની હાલત સુધારનારી મુંબઇ ખાતેની ૧૮૫૫ માં સ્થાપેલી મંડળી તરફનું એક વગવાળું ડેપ્યુટેશન સર દીનશાહજી માણકજી પિટિટનાં પ્રમુખપણા હેઠલ ઈરાની દરબારનો બે વરસ ઉપર નેમાયલો નવો એલચી સર મોર્ટિમર ડુરાંડ મુંબઇ હતો તે વેળા તેની મુલાકાતે જઇ તેને માનપત્ર આપ્યું તેમાં આ બિના તેમજ નીચે દર્શાવેલા જુલમાતો જાહેર કરેલાં છે.—જુઓ Bombay Gazette, તા૦ ૨૩ મી એપ્રેલ ૧૮૯૪.

૧ આ શંકટો કેટલાંબધાં અસહ્ય હશે તે આજ લગભગ પોણી બશો વરસોની વાત ઉપર યાને ૧૬૨૭ના સાલમાં રેવરંડ મી૦ હેનરી લૉર્ડ નામે એક ઇંગ્રેજ ધર્મગુરૂએ પાર્સીઓના હિંદુસ્તાન ખાતે આવવાના સંબંધમાં આપેલી હકીકત ઉપરથી જણાય છે. તે લખે છે કે ઈરાન ફતેહ કરીને આરબોએ જરતોસ્તીઓને પોતાના તાબેદાર બનાવ્યા, અને તેમને પોતાનો ધર્મ પાળવાની તથા સુનત કરવાની ફરજ પાડી, જે કામ જરતોસ્તી મજહબથી કેવળ ઉલટું હતું. પણ પોતાના રાજકર્તાઓનો આ જુલમાત તોડવાને શક્તિવાન નહિ હોવાથી તેઓમાંના ઘણાએક હિંદુસ્તાન આવ્યા હતા.—જુઓ "મુંબઇ સમાચાર," તા૦ ૧૯ મી મે ૧૮૯૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એક પુરાણો ખબરદાર હિંદી-ઇંગ્રેજ લખનાર ચોકસ શાહદતો ઉપરથી એવું જાહેર કરે છે કે રાજ્ય જવાના ઐયામથી ૧૧૦ વરસોની મુદ્દત-માં પાર્સીઓના ત્રણ કાફલાઓ એક પછી એક ઘણાં ઘ ાં વરસોને અંતરે હિંદુસ્તાન ખાતે આવ્યા હતા.[1] આ સર્વ ટોળાઓ ઇરાનમાં ટકી નહિ શકાયાથીજ નિકળી પડયા હતા, પણ તેઓ ૮ મી સદીની આખરીએ આવ્યા ન હતા. વિલ્ફર્ડ મુજબ પહેલો ટોળો તો રાજ્ય જવાની ૨૦ વરસ આગમજ યાને પહેલા મહમદિયાન ખલીફ અબુ બકુના વખ્તમાં ઇસ્વી ૬૩૧ માં નિકળી પડયો હતો. ત્યારબાદ વીશ વરસ પછી યજદેજર્દનાં ખૂન બાદ ઇસ્વી ૬૫૧ માં બીજો તાયફો સ્વદેશ અને સર્વસ્વ છોડી ધર્મ બચાવવા હિંદુસ્તાન આવ્યો હતો. આ પછી બરાબર એક સદી સુધી પાર્સીઓ ઇરાનમાંજ સારી માઠી હાલતમાં રહેલા જણાય છે, કેમકે વિલ્ફર્ડ પ્રમાણે ત્રીજો ટોળો છેક ૭૪૯ ઇસ્વીમાં ઇરાનથી નિકળ્યો હતો.

આ કાફલાઓને નિકળવાના કાંઇપણ સબબો હોવા જોઇયે, અને તે સબબોની તવારીખરૂપી રાજદ્વારી શાહદતો તપાસિયે છિયે ત્યારે વિલ્ફર્ડે

---

[1] Asiatic Researches", દફ્૦ ૯, સ૦ ૨૩૫, જુઓ કપ્તાન વિલ્ફર્ડ લખેલો Vicramaditya and Salivahana" એ નામનો વિષય. તે લખે છે હિંદના પારસીઓ પોતે અબુબક્રના અમલ વેળા આ દેશમાં આવેલા માને છે, કેમકે મુસલમાનો તરફથી તેમને ઘણું ખમવું પડયું હતુ એ બેશક છે. પણ નોશીરવાનના ફર્જંદો તો હિંદમાં ઘણાં વરસ આગમજનાં આવ્યાં હતાં. તેઓમાંના જેઓએ પોતાનો અસલી મજહબ કાયમ રાખ્યો તેઓ પાર્સી કહેવાયા; પણ બીજાઓ હિંદુ થયા તેઓ રાણા અને મરાઠા કહેવાયા. થોડાકોએ પાછલથી મહમદનો મજહબ અખ્ત્યાર કીધો, જેથી તેઓ 'નવેતેહ' યાને 'નવાં માણસ' અથવા 'વટલેલ' કહેવાયા. વિલ્ફર્ડ કહે છે કે તેનાં મત મુજબ હિંદમાં પહેલા આવનારા પાર્સીઓ ખુસરો પર્વીજના બેટાઓ હતા, જે પાદશાહની અટક અથવા બીજું નામ 'નોશીરવાન' હતું (!) ખુસરોના આ બેટાઓ અથવા શાહજાદાઓ ઉપરથી ઉદેપુરના રાણા અને તેઓ ઉપરથી પેશવાઓની વંશાવળી નિકળે છે તે બાબે બનુંલી નામે લખનાર પુરતું બયાન આપી ગયો છે. બિનારસના પહેલા મેજીસ્ટ્રેટ નવાબ અલી ઇબ્રાહીમખાને આ બાબતમાં કરેલાં એક ફાર્સી લખાણ ઉપરથી વિલ્ફર્ડ પારસીઓના ત્રણ તાયફા હિંદમાં આવેલા જણાવે છે. વળી એક બીજાં લખાણ ઉપરથી કહે છે કે ઇરાનમાં લાર અથવા લારીસ્તાનના પ્રાંતખાતેથી ૧૮૦૦૦ માણસો સાથ નોશીરવાનનો એક શાહજાદો ખંબાતના અખાતમાં અને સુરત (સોરઠ ?) ખાતે ત્રણ જુદાં જુદાં ટોળાં સાથ ઉતર્યો હતો. આ મોટો તાયફો અબુબક્રના જુલ્માતને લીધે આવેલો આપણને જણાવવામાં આવે છે તે ખોટું છે, કેમકે નોશીરવાન આદિલ યા ખુસરો પર્વીજના જમાનામાં અબુબક્રનો અમલ ન હતો.

વળી કપ્તાન ફોષે આપેલા એક બીજાના હેવાલને આધારે ઉપલોજ લખનાર કહે છે કે ઉપલા પારસીઓને ગુપચુપ નાખોદા વિના ભર દરિયે હોમાવી દીધા હતા, જેઓ સહીસલામત સુરતખાતે આવી ઉતર્યા ત્યારે ત્યાંના રાજાએ તેમને માયાથી આવકાર દીધો હતો.—History of the East Indies, સ૦ ૨૪૪

જો કે આ હકીકતમાં વિલ્ફર્ડ કંઇક સંચાઇ માને છે, તોપણ માત્ર ૭ વહાણોમાં ૧૮૦૦૦ માણસોનો સમાસ થવાની ખિના તરફ વાજબી રીતે શક બતાવે છે. બીજા હાથ ઉપર હિંદુ લખાણોમાં ૧૭ પાર્સીઓ અને એક ઉંઠ ઇરાનથી હિંદમાં આવી લાગ્યાં હતાં, અને તેઓથી મરાઠાઓની ઉત્પત્તિ થઇ હતી. કહે છે કે આ ૧૭ માણસોને ભરદરિયે હોમાવી ડુબાડી દેવામાં આવ્યા હતા, પણ તેમને પરશુરામે સજીવન કરી ચિત્તપાવન અને કોકણસ્થ બ્રાહ્મણ બનાવ્યા હતા, અને એઓમાંનાં પહેલા તરફથી ઉદેપૂરના રાણા અને પુણાના પેશવાનો વેલો નિકળ્યો હતો. આ હેવાલના સંબંધમાં વિલ્ફર્ડ એમ ધારે છે કે ખુસરો પર્વીજના ૧૭ બેટાઓને તેમના ભાઇ સિરયેહે છુપી રીતે હિંદુસ્તાન મોકલાવી દઇ તખ્ત ઉપરનો પોતાનો કાબુ મજબુત કીધો હતો. આથી ઇરાનમાં એમ મનાયું કે તેણે તેમને મારી નાખ્યા હતા. આજ સિરયેહ ઉપર તેના નામચીન પિતા ખુસરો પર્વીજનું ખૂન કરવાનો પણ દોષ ઇબ્ન બાત્રીક નામે સિકંદરિયાના એક ધર્માધ્યક્ષે નાસાબિત કરતાં જણાવ્યું છે કે તે જૈફ પાદશાહ મર્કીનો ભોગ થયો હતો. આ ઇરાની પાર્સી શાહજાદાઓથી ઉદેપૂરના રાણા અને મરાઠાઓની ઉત્પત્તિ થયલી મનાય છે. આ સર્વ હકીકતો બાબે જુઓ વિલ્ફર્ડનો " વિક્રમાદિત્ય અને સાલિવાહન " નામનો રસાલો, સ૦ ૨૩૩ થી ૨૪૦ સુધી. એજ હેવાલમાં સાસાની પાદશાહ ખુસરો પર્વીજના ભલા ગુણોનું કરેલું વર્ણન વાંચવા જોગ છે.

એજ બાબતમાં અમારા મિત્ર મી૦ રતિરામ દુર્ગારામ દવે, બી. એ. એ કરેલાં રસીલાં લખાણ બાબે જુઓ "રાસ્ત ગોફ્તાર," માર્ચ—એપ્રેલ ૧૮૯૫; જેમાં મી૦ રતિરામ પણ ઉપલાજ સાર ઉપર આવતા જણાય છે. તેઓતો મજકુર પરશુરામને શાહનામાવાલા ફરામર્જ પેહલવાન સાથ સરખાવી બંનેને એકજ ઠરાવવા માંગે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આપેલાં મજકુર વરસોમાં કંઇ કંઇ ફેર જણાય છે. દાખલા તરીકે ૬૩૧માં **અબુબક્રનો** અમલ હતોજ નહિ, કેમકે હજરત **મોહમદ** હજી હયાત હતા. વળી **અબુ બક્રની** રાજનીતિ સુલેહ ભરેલી હતી, અને તેના માત્ર સવાબે વરસના અમલ (ઇસ્વી ૬૩૨–૬૩૫)ને દરમયાન પાર્સીઓને રાજ્ય ખોવાનો કે આરબોનો જુલ્માત ચાલવાનો કશો ડર હતો નહિ. વળી **વિલ્ફર્ડ** મુજબ ત્રીજી મરતબે પાર્સીઓનો કાફલો ૭૪૯માં ઇરાનથી નિકળ્યો હોય એબી બનવાજોગ નથી. જો તે નિકળ્યો હોય—અને ખરેખર નિકળ્યો હશેજ—તો તે ઉપલાં વરસમાં તો નહિજ પણ ઇસ્વી ૭૫૪ થી ૭૭૫ સુધીનાં હર કોઇ વરસમાં નિકળવો જોઇયે. એ વરસોમાં ઇરાનમાં અબ્બાસ વંશના બીજા પાદશાહ **અબુ જાફર અલ મન્સુરની** ખેલાફત ચાલતી હતી,[1] જેના જુલ્માતને લીધે જરતોસ્તીઓએ ત્રીજી મરતબે આરબોની સત્તા સામે સ્વતંત્ર થવાની કોશેશ કીધી હતી, અને તેમાં તેમની હાર થવાથી ખલીફાએ તેમની ભારી કતલ ચલાવી હતી. આ કતલમાંથી બચવા માટે પાર્સીઓનો એક તાયફો ગુપચુપ હિંદુસ્તાન ખાતે નિકળી પડયો હોય એ બનવા જોગ છે; પણ ત્યારે તેની તારીખ સિદ્ધ થવી કઠણ છે, કેમકે પાર્સીઓએ ઉપલાં ૨૨ માંનાં કયાં વરસમાં સ્વતંત્ર થવા માંગ્યું તેનો આપણી કને કશો આધાર નથી.

બીજી તરફથી બીજા વિદ્વાનો પાર્સી તાયફાઓની આ દેશ ખાતે આવવાની તારીખો જુદી જુદી આપે છે. ડૉ૦ **વેસ્ટરગાર્ડ** મુજબ પાર્સીઓ એકથી વધારે તાયફાઓમાં આવ્યા હતા. મી૦ **કેંપ્બેલ** બે તાયફાઓની વાત કબૂલ રાખી જણાવે છે કે પહેલો ૭૧૬ માં અને બીજો ૭૭૫ માં આવ્યો હતો. પહેલા તાયફાની આ તારીખનો આધાર શો તે જણાતું નથી, પણ બીજા તાયફાની તારીખ "કિસ્સે સંજાણ"નાં[1] બયાનને આધારે ઉપજાવેલી દિસે છે. આપણા ટોળાના વિદ્વાન મી૦ **ખ૦ રૂ૦ કામા** લંબાણ ગણત્રીઓ આપીને એવું સાબેત કરવા માંગે છે[2] કે પાર્સીઓ તા૦ ૯ ઠી જુલાઇ ૭૧૬ માં આ દેશ ખાતે આવ્યા હતા. આ રીતે કયાં વરસમાં હિંદુસ્તાનમાં પાર્સીઓએ પગ મૂકયો તે ચોકસ થતું નથી. અલબત તે રાજ્ય ગયા પછીનુંજ વરસ હોવું જોઇયે, પણ કયું વરસ તે મુકરર થતું નથી. મુકરર એકજ વાત લેખાય છે, અને તે એ કે ઇસ્વી ૭૭૫ માં પાર્સીઓનો એક ટોળો પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં સંજાણને બંદરે ઉતર્યો હતો. ઉપર જણાવેલા "કિસ્સા" ને આધારે આ ગણત્રી થઇ છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ પાદશાહી ગયા બાદ ૧૩૪ વરસે પાર્સીઓ સંજાણમાં ઉતર્યા હતા, અને તે આ રીતેઃ—

નેહાવંદની લડાઇમાં રાજ્ય ગયું...	ઇસ્વી	૬૪૧
કોહેસ્તાનમાં છુપ્યો મજહબ જાળવી રાજ્યો	વરસ	૧૦૦
ત્યાંથી નિકળી હોર્મજ બંદરમાં ગુજાર્યાં	,,	૧૫
ત્યાંથી હિંદુસ્તાનનાં દીવ બંદરમાં રહ્યા	,,	૧૯
	ઇસ્વી	૭૭૫.

આ રીતે "કિસ્સે સંજાણ" મુજબ પાર્સીઓનો એક તાયફો—અને એ પુસ્તક મુજબ એકજ તાયફો ઇરાનથી આ દેશ ખાતે આવ્યો હતો—ઇસ્વી ૭૭૫ માં દીવથી સંજાણમાં આવી ઉતર્યો હતો. કિસ્સામાં જણાવ્યું છે કે ઇરાનમાં

૧ જુઓ અગાડી, દફ૦ ૨, બાબ ૩૩, ફ૦ ૧, સફે ૨૬૮-૬૯.

૧ આ કિસ્સો ફાર્સી બેતામાં ઈસ્વી ૧૬૦૦ ને શુમારે નવસારીવાળા બેહમન કેકોબાદ હોરમજ્દિયાર સંજાણા નામે એક ભણેલા મોબેદ સાહેબે રચ્યો હતો. ૧૮૩૧ માં એરવદ ફેરામજી અસ્પંદિયારજી રબાડીએ "હાદેસાનામુ" નામની એક ગુજરાતી કેતાબ છપાવી પ્રગટ કીધી છે તેમાં આ કિસ્સાનો આખો તરજુમો આપ્યો છે. એરવદ રબાડીવાળી આ કેતાબના પહેલા ભાગમાં "કિસ્સે કાઉસ વ અફ્સાદ" નામનો એક બીજો કિસ્સો આપેલો છે, જે બાબે આગળ આપણે વિગતથી લખી ચુકયા છિયે.

૨ "યજ્દેજરદી તારીખ," સ૦ ૨૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

રાજ્ય ગયા પછી ઘણું અંધેર ચાલ્યું અને ઘણો જુલમાત થયો, જેથી ધર્મ સાચવવાની મતલબે કેટલાક જરતોસ્તીઓ ધર્મગુરૂઓને સાથે લઇને, પોતાના બાગબગીચા અને માલમતા તર્ક કરી, કોહેસ્તાન યાને પહાડોમાં એક સદી સુધી ભરાઇ બેઠા, પણ અહીંબી તેમને ઘણાં સંકટો ખમવાં પડયાં, માટે તેમના વંશજો આ જગા છોડીને ઇરાનના દક્ષિણ કાંઠા ઉપરના હોર્મજ બંદર[1] ખાતે નાસી ગયા. એ બંદર ૧૫ વરસ ગુજારતાં અહીંબી તેમનાથી ટકી શકાયું નહિ હશે, અથવા કદાચ તેમની મતલબ હિંદુસ્તાન જવા માટેજ કોહેસ્તાનથી અહીં આવવાની હશે, માટે જરતોસ્તીઓએ ઇરાન વતનને શેવટની સલામ કીધી. કહે છે કે એક દાનેશ્વરે નજુમ જોઇને પોતાના ભાઇબંધોને કહ્યું કે હવે હિંદુસ્તાન સિવાય આશ્રાની જમીન બીજી એકે નથી. આ સલાહ માનીને પાર્સીઓએ વહાણો તૈયાર કીધાં, બચાં છે.કરાઓ જોડે પોતે તેમાં સવાર થયા, અને આ દેશ તરફ હંકારી આવ્યા. પ્રથમ તેઓ કાઠિયાવાડની દક્ષિણે દીવ બંદર ખાતે ઉતર્યા અને ૧૯ વરસો ત્યાં કહાડયાં. પણ અહીંબી નજુમનો ખપ પડયો, અને એક બીજા દાનેશમંદે દીવમાં ઝાઝા દિવસ રહેવામાં ફાયદો નહિ જોયાથી, સઘળા ખુશી સાથ દીવથી પાછા ઉપડયા અને દક્ષિણે ગુજરાતના[1] કાંઠા તરફ ચાલ્યા.

દીવમાં બે દાહેડા ગુજાર્યા તે અડસામાં પાર્સીઓ એજ બંદર ખાતે પડી રહેલા હોય એમ લાગતું નથી. અહીંથી તેઓ કાઠિયાવાડમાં ફરી વળવા જોઇયે, અને ધંધાને સર વળી અહીંથી ગુજરાતનાં નજદીકનાં બંદરો ખાતે પણ આવ જા કરતા હોય એ બનવાજોગ છે. એક લખનાર[2] મુજબ દીવ ખાલી કરવાનો પાર્સીઓને ખાસ સબબ હતો. ત્યાં તેમનું એક સંસ્થાન મચ્યું હતું, પણ તે વખ્તે હિંદુસ્તાનના વાવ્ય તરફના મુલુકો, સિંધ અને કાઠિયાવાડ ઉપર મહમદિયાન હાકમો વખ્તેવખ્ત ચહડાઇ લાવ્યા કરતા હતા, તેમાંની એક ચહડાઇને દરમયાન તેઓએ દીવનાં પાર્સી સંસ્થાનને લૂટી તેનો નાશ કર્યો હતો. આ મહમદિયાન હાકમો જો હિંદ ઉપર પહેલવહેલો દરોડો પાડનારા આરબો હોય તો દીવના નાશની

---

૧ આ ઠેકાણે જણાવવું જોઇયે કે જ્યારે ૭૪૧ માં પાર્સીઓ આ બંદરખાતે જઈ વસ્યા, ત્યારે તે આજની માફક જમીનથી છુટો પડેલો એક ટાપુ ન હતો, પણ ઈરાન સરજમીન સાથેજ જોડાયલું હતું. ત્યારબાદ ૯૫૦ માં એ શેહર કેર્માનના વેપારીઓનું મુખ્ય મથક હતું. પાછલથી ૧૩૦૩ માં તાતારી લોકોના દોરમાંથી બચી જવા માટે કેટલાક અરબ લોકોએ હોર્મજનાં બંદરથી પાંચ મૈલ દૂર દરિયામાં આવેલા ટાપુને "નવું ઓર્મજ." એવું નામ આપી ત્યાં પોતે ઠરીઠામ થયા. આ ટાપુ આગળ ચાલતાં વધી ગયો અને વેપારનું એટલું બધું ધીકતું બંદર થઈ પડયો કે તે ઉપરથી તે જમાનામાં એવી કહેવત ચાલી કે "જો પૃથ્વી એક વિંટી હોય તો ઓમર્જ, તે માંહેલો હીરો છે." એ રીતે અસલ હોર્મજ બંદર ભૂલી જવાયું, અને તેને બદલે જેરાન ટાપુ આજે એ નામે ઓળખાયો છે. પણ આપણા પાર્સી પૂર્વજો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા આગમજ જયાં ઉતર્યા હતા તે હોર્મજ આજે નાશ પામ્યું છે.

૧ વિલ્ફર્ડ પુરાણોના આધાર ઉપરથી જણાવવા માંગે છે કે ગુજરાતનું પહેલું નામ સોરઠ હતું, અને તે શુધ્ધ રીતે સૂરાષ્ટ્ર અથવા સૂરાષ્ઠ બોલાતું હતું; પણ પાછલથી તે ગૂર્જ્જરરાષ્ટ્ર થયું—એટલે જે ગૂર્જ્જર લોકોનું રાજ્ય. આ અસલ બોલ ઉપર આ મુજબના અપભ્રંશ થયા—ગૂર્જ્જર રાષ્ટ્ર, ગૂર્જ્જ રાષ્ટ્ર, ગૂર્જરાષ્ઠ, ગૂજરાષ્ઠ અને છેલ્લે ગૂજરાત. વળી તે લખે છે કે જુના મહમદિયાન લખનારાઓ ગ્યૂજરાત લખી ગયા છે.—Asiatic Researches, દફ્‌૦ ૯, સ૦ ૨૩૦—૩૧.

ડા૦ ભાઉદાજી મુજબ ગૂજરાત એટલે ગૂર્જર લોકોનો દેશ. આ લોકોને રેવરંડ ડૉ૦ ગ્લાસ્ગો કુર્દીસ્તાન અથવા જ્યૉર્જિયાના મૂળ રહેવાસી ગણે છે, જયાંના વતનીઓ ગૂરજીને નામે ઓળખાય છે. ડા૦ ભાઉ માને છે કે પંજાબ અને તેની પડોશમાં ઉપલાંજ નામના જે લોકો વસે છે તેઓથી ગુજરાતના અસલ રહેલાસી ઉતરેલા હતા. તેઓ એ શબ્દને ગુર્જર+રત્ર એવા બે ભાગમાં વહેંચી તેનો અર્થ "ગુર્જર સરદારોથી રક્ષણ થયલો દેશ" એવો કરે છે. એ નામ એ દેશને ૮ મી સદીમ. ચાવડા વંશની સ્થાપના વેળાએ અપાયલું ગણીને ડા૦ ભાઉ એવું માને છે કે વણરાજ (જયદેવ) પોતેબી એક ગૂર્જર સરદાર હતો.—Journal. B. B. R. A. Society, દફ્‌૦ ૯, અંક ૨૫, વધારો ૨, સ૦ ૨૪.

૨ "મુંબઈ સમાચાર," તા૦ નવેમ્બર ૧૮૭૮.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તારીખ બંધ બેસતી આવી શકે; પણ જો ચહડાઇ લાવનાર **માહમુદ** (ગજનવી)યા તેનો બાપ **સબક્તગીન** હોય તો દીવનું સંસ્થાન ૭૭૫ માં યા તે આગમજ લૂટાયલું હોય નહિ, કેમકે **સબક્તગીન** ૯૭૬ થી ૯૯૭ સુધી રાજ્ય ચલાવી ગયો હતો, અને તે દરમયાન તેણે હિંદ ઉપર હુમલો આણ્યો હતો. પણ જો પાર્સીઓ સંજાણમાં જઇ વસ્યા પછી યાને ૭૭૫ પછી દીવનો નાશ થયો હોય તો તે કદાચ **માહમુદ** ગજનવીના અમલમાં હોય, જેની છેલી ચહડાઇ (ઇસ્વી ૧૦૨૪) વેળા તેણે ગુજરાત સર કર્યું હતું. આ રીતે જોતાં દીવનું પહેલું સંસ્થાન જો ખરેખર શત્રુઓના હાથ ઉપર નાશ પામ્યું હોય તો તેમ કયાં વરસમાં બન્યું તેની શાહદત મળતી નથી. આટલી વાત ખરી લાગે છે કે દીવથી ગયલા પાર્સીઓ એજ ખંબાત અને વાંકાનેર વગેરે ઉત્તર ગુજરાતનાં સંસ્થાનો વસાવેલાં હોવાં જોઇયે; કેમકે "કિસ્સે સંજાણ" મુજબ પહેલું સંસ્થાન સંજાણ ખાતે થયા પછી ત્યાંથી ઉપલાં શેહેરો ખાતે પાર્સીઓ ગયા હોય એ અનેક કારણોને લીધે બનવાજોગ નથી. દાખલા તરીકે ખંબાતનું સંસ્થાન એટલું બધું પુરાણું જણાય છે કે સંજાણથી ગયલા પાર્સીઓ તે વસાવી શકેજ નહિ. એ બાબે આગળ ચાલતાં આપણ વિગતથી જોઇશું.

બાબ ૪૫.

સંજાણ સંસ્થાન.

૧—સંજાણ આવેલા પાર્સીઓ—તેમનાં બારકસોને નડેલું તુફાન—તેઓ પહેલા કયે બંદરે ઉતર્યા હતા?—જાદી રાણા—પાર્સીઓ સાથ કરેલો તેની શરતો—સંસ્થાનીઓએ બાંધેલું આતશનું મકાન—સંજાણ આવવાનાં વરસ બાબે ચર્ચા—બે તાયફાઓ. એક પછી એક આવેલા હોવાનું અનુમાન—નવી નવી કલ્પનાઓ અને નવી નવી અટકળો—સંજાણના પાર્સીઓ બાબે એક આરબ લખનારનો વિચારો.

૨—હિંદુ બનતા ગયલા પાર્સીઓ—ગુજરાતની મહમદિયાન ફતેહ—અલ્લા-ઉદ-દીન ખિલજી—અલફખાન-ની ગુજરાત ઉપર ચહડાઈ—સંજાણની ફતેહ કરનાર દાખલ માહમુદ બેગડાને માનવાના સબબો—સંજાણ સંસ્થાન ખરાબ કરનાર બેગડો નહિ પણ અલ્લાહઉદદીન ખિલજી હતો—તેમ માનવાનાં કારણો—ઉલુગખાન અને અલફ-ખાન—અલફખાનની ગુજરાતમાં ૨૦ વરસની હાકમી—ગુજરાતનો છેલો રાજા કરણ ઘેલો.

૩—સંજાણની લડાઈમાં પાર્સીઓ લડયા હતા કે નહિ?—અમીર ખુસરોની શાહદત—"કિસ્સે સંજાણ" મુજબ લડાઈનો ઈતખાબ—પાર્સી સરદાર અર્દેશીરની જવાંમર્દી—સંજાણની ફતેહ મહમદ બેગડાથી થઈ ન હતી તેના તવારીખી પુરાવા.

ફસલ ૧—સંજાણવાળો નામીચો તાયફો.

આપણે ઉપર જોઇ ગયા કે દીવમાં ઝાઝી મુદ્દત વસી શકાય એમ નહિ જણાયાથી એક દાનેશ્વરની સલાહ માનીને ત્યાંના પાર્સીઓએ ગુજરાત તરફની રાહ ધરી હતી. હવે ગુજરાત ગયલા પાર્સીઓ દીવથીજ ઉપડેલા હતા એમ "કિસ્સે સંજાણ" વાળો કહે છે, પણ હિંદુ લખાણો મુજબ જેઓ ગુજરાત આવ્યા તેઓ પાધરાજ ઇરાનથી આવ્યા હતા. તોપણ બંને આ બાબતમાં તો એકમત થાય છે કે માર્ગમાં આ કાફલાને જબરૂં તુફાન નડયું, જેમાંથી બચવાની આશા થોડીજ હતી. કિસ્સામાં લખ્યું છે કે મોબેદોએ બંદગી કરવાથી અને ફતેહ-મંદ બેહરામ્ ઇજદની મદદ માંગવાથી, તેમજ હિંદુસ્તાનમાં સહીસલામત પુગાયતો આતશ-બેહરામ બનાવવાનો કોલ કરવાથી, તુફાન નરમ પડી ગયું, અને પુઠના પવન ઉપર વહાણો હિંદ સરજમીન તરફ સલામત આવી પુગ્યાં.. આ કાંઠો સંજાણ[1] બંદરનો હતો, એમ જ્યારે કિસ્સામાં લખ્યું છે ત્યારે એક બીજાં લખાણ[1] મુજબ તુફાનમાં ઘણાંક પાર્સી વહાણો ગર્ક ગયા પછી બાકીનાં જે બચ્યાં તે "સુરત-ની દક્ષિણે[2] આશરે ૨૦ મૈલને અંતરે સીના કરીને મોટો ભૂશીર છે ત્યાં જઇ પહોચ્યાં." અગરજો આ સીના તે સંજાણનું બીજું નામ

---

૧ પાર્ટુગીજોએ આને સેંટ જૉનનું નામ આપ્યું છે. આજ ૧૬૭ વર્ષ ઉપર થઈ ગયલો એક હિંદી ઈંગ્રેજ પાદરી મી૦ હેનરી લૉર્ડ લખી જાય છે કે પાર્સીઓ સઘળાં મળીને ૭ બારકસોમાં ઈરાનનાં યાસ્ક બંદરેથી નિકળી સેંટ જૉન જઈ પુગ્યા, અને ત્યાંથી સુંવાળીને બંદરે લંગડ કીધું, અને સુન્સેરી ખાતેના રાજાએ તેઓ સાથ કોલકરાર કરી કાંઠે ઉતરવા દીધા હતા.—જુઓ "મુંબઈ સમાચાર," તા૦ ૧૯મી મે ૧૮૯૪.

૧ "ગુજરાત મિત્ર," તા૦ ૩૦ મી ઑગસ્ટ ૧૮૯૧, સફે ૮૩૧—૩૨.

૨ "આઈને અકબરી" મુજબ પાર્સીઓ પહેલાં સુરત ખાતે ઉતરી ઠરીઠામ થયા હતા.—બ્લૉખમાન: Ain i Akbari, દફ૦ ૧, સ૦ ૨૪૩.

આંકુટલ ડુ પેરોં મુજબ જે ઠેકાણે સખ્ત તુફાન પછી પાર્સીઓ ઉતર્યા તે નારગોળની દક્ષિણે ૩ કોશ ઉપર અને દમણથી વસાઈ તરફ ૭ કોશ ઉપરની ફલ-દ્રુપ જમીન હતી, જયાંનો રાજા જાદી રાણા હતો. આ જગાનું નામ ડુ પેરોં જણાવતો નથી—જુઓ એરવદ કાવસજી કાંગાએ ઈંગ્રેજીમાં કરેલો ડુ પેરોંના જંદ અવ-સ્તાના દિબાચાનો તરજુમો, સફે ૧૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હોય તો બંને હેવાલ એકમળતા થાય, અને એ સિવાયનો બીજો તફાવત બંને વચ્ચે થોડોજ રહે. ઉપલાં લખાણુ મુજબ પાર્સીઓને પોતાનું ગામ લૂટવા આવેલા શત્રુઓ સમજીને ત્યાંના જમીનદાર લોકોએ તેમને વહાણુ ઉપરથી ઉતરવા દીધાંજ નહિ, અને પાર્સીઓ તે દેશની ભાષાથી બિન વાકેફ હોવાથી પોતાનો હેવાલ જમીનદારોને જણાવી શક્યા નહિ તેથી ઘણા દિવસ વહાણુ ઉપરજ રહ્યા. "અંતે તેમના કેટલાએક દસ્તુરો થોડું ઘણું સંસ્કૃત ભણેલા તેથી તેમણે રજપુતોને ધીરા પાડી કહ્યું કે તેમનો વિચાર તેમનાં સ્વરક્ષણુમાં રહેવાનો છે. આ પરથી તે લોકને દયા આવી અને તેમને રહેવા દીધા."

હવે આ બયાન સાથ આપણા કિસ્સો લખનાર મુબદ સાહેબે આપેલું બયાન લગભગ મળતું આવે છે, પણ સંજાણુને કિનારે પાર્સીઓને ઉતરતાં મુશ્કેલી પડવાની વાત તેમાં જણાવી નથી. એકવાર કાંઠે ઉતર્યા પછી પાર્સીઓ તરફથી પરહેજગાર મુબદો કેટલીક કીમતી ભેટશોગાદ અને નજરાનુ લઇ સંજાણુના યાદવ વંશના રાજા, જેનું નામ **જાદી રાણા**[1] હતું, તેને મળવા ગયા, અને તેનાં રાજ્યમાં પોતાનું સંસ્થાન વસાવવાની પરવાનગી માંગી. હવે જે પાર્સીઓ સંજાણુમાં ઉતર્યા હતા તેમનો એક ભાગ તુફાનમાં નાશ પામેલો હોવા છતાં બચેલી સંખ્યા પણુ મોટી હતી, તથા વળી તેઓ કદાવર, જોરેમંદ બાજુના અને હથિયારબંધ હતા, માટે રાણાને તેમના સંબંધી શંકા પેદા થઇ. તેને તેઓ બાબે ડર લાગ્યો. તેણે મુબદોને પોતાનું સંસ્થાન બનાવવાની રજા આપ્યા આગમજ તેમના ટોળાનાં ધર્મ તથા રીતભાત જાણવા માંગ્યાં. મુબદોએ આ સઘળું તે જમાનામાં જેમ હતું તેમ સમજાવ્યું, અને રાજાને કબૂલત આપી કે અમો તને કે તારાં રાજ્ય યા પ્રજાને કશી હરકત કરીશું નહિ, એટલુંજ નહિ પણ તારા શત્રુઓ સામે તને મદદ આપીશું.

આ સઘળું છતાં રાણાની મતલબ આ નવા આવનારાઓને પોતાની રૈયતના એક ભાગ જેવા બનાવવાની હતી, માટે કિસ્સામાં જણાવ્યા મુજબ તેણે તેમને સંસ્થાન વસાવવાની રજા આપ્યા આગમજ પ્રથમ એવી શરતો કરવા માંગી કે——

૧ લી—તમારો ધર્મ જાહેરમાં અને છુપી રીતે શી તરેહનો છે તે બતાવવું.

૨ જી—તમારી બોલી છોડી દઇ અમારી અખત્યાર કરવી.

૩ જી—તમારી ઓરતોનો પહેરવાસ કહાડી નાખી અમારી સ્ત્રીઓના જેવો આપવો.[1]

૪ થી—તમારાં તમામ હથિયાર છોડી નાખવાં.

---

[1] ડૉ૦ જૉન વિલ્સન એવું અનુમાન કરી ગયો છે કે આણહિલવાડ પાટણનો જયદેવ અથવા વણરાજ નામનો જે રાજા થઇ ગયો છે તેજ આ જાદી (=જયદેવ) રાણા હતો, જે ઇસ્વી ૭૪૫ થી ૮૦૬ સુધી ગુજરાતમાં અમલ ભોગવી ગયો હતો.—જુઓ Indian Antiqnury, અંક ૧, ૧૮૭૨.

આ વણરાજને માટે કહે છે કે તે ચાવડા કૂળનો હતો. તેના બાપનું નામ સામંતસિંહ હતું, જેને કનોજના મહારાજા ભૂવડ દેવે મારી નાખ્યાથી અને ગુજરાતમાંનું તેનું રાજય લૂટયાથી તેની રાણી વણમાં નાસી ગઇ, અને અહીં તેણીએ એક બેટાને જન્મ આપ્યો તે ઉપરથી સાધારણ રીતે તે વણરાજને નામે ઓળખાય છે, બાકી તેનું ખરૂં નામ તો જયદેવ (જગદેવ) છે. વણમાંથી પસાર થતા શઇલ દેવ નામે પવિત્ર માણસે રાણી ઉપર દયા કરી તેણીનાં બાળકને પોતાના એક ચેલાનાં રક્ષણમાં આપ્યું, અને પોતે ઉજૈનથી રાધનપૂર જતો હતો ત્યાં લઇ ગયો. વણરાજે પ્રથમ ચોરોની સોહબત ધરીને રાહદારીઓમાં લૂટ ચલાવી. છેલો તેણે ભૂવડ રાજાનો ખજાનો કનોજ જતો હતો તે લૂટયો, અને પછી નરવાલા નામનું શેહર બાંધ્યું, અને તેના એક ભીલ મિત્ર ચંપાએ ચાંપાનગર અથવા ચાંપાનેર બાંધ્યું.

[1] ડું પેરોં આ શરતને માટે ઉલટું અને નહિ મનાય એવું લખે છે. તેના લખવા મુજબ રાજાએ પાર્સીઓને એમ ફરમાવ્યું હતું કે "તમારી ઓરતોએ મહોડાં ઉપર કસો પર્દો (બૂર્ખો) રાખ્યા વિના જાહેરમાં ફરવું." એરવદ કાવસજી કાંગા આ બાબતમાં નોટ મારીને વાજબી લખે છે કે અસલી પારસીઓમાં સ્ત્રીઓએ બુર્ખો નાખવાનો રેવાજ હતોજ નહિ.—જુઓ ડુપેરોંના દિબાચાનો એમનો તરજુમો, સ૦ ૨૦ અને નોટ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

૫ મી—લગ્નક્રિયા સહવારે નહિ પણ સાંજે કરવી.

આ સર્વ શરતોમાં એક હિંદુ લખનાર વળી બીજી એવી ઉમેરે છે કે—"પુરૂષોએ પાઘડી અને સ્ત્રીઓએ ઘાઘરા પહેરવા, ગુજરાતી ભાષા બોલવી, અને ગોમાસનો ભક્ષ કરવો નહિ." કિસ્સો લખનાર કહે છે કે આ સર્વ શરતો પાર્સીઓએ લાચારીના સબબથી કબૂલ રાખી, અને તે કબૂલ રાખવા પછીજ સંજાણમાં સંસ્થાન કરવાની તેમને પરવાનગી મળી.

આમ ઠરીઠામ થયા પછી જરતોસ્તીઓએ સંજાણમાં જે સર્વથી પહેલીં કામ આરંભ્યું તે એક આતશનું મકાન બાંધવાનું હતું. એ કામમાં **જાદી રાણા**ની તેમને 'મેહરબાનગી ભરેલી મદદ હતી. રાજાનાં શેહરથી થોડેક દૂર પાર્સીઓએ એક કુશાદે જગામાં પોતાનું ગામ વસાવ્યું, જ્યાં પ્રથમ એક જંગલ હતું. કહે છે કે તેનું નામ દસ્તુરોએ 'સંજાણ' આપ્યું.[૧] પછી એક દિને તેઓએ રાજા પાસે જઇ આતશ બેહરામ બાંધવાની પરવાનગી માંગી અને ત્રણ ફરસંગ જેટલી જમીન જુદદીનો કને ખાલી કરી અપાવવાની અરજ ગુજારી. રાજાએ આ અરજ ખુશીથી કબૂલ રાખી અને કેટલીએક જરૂરની ચીજો જરતોસ્તીઓનાં આ ધર્મસ્થાન માટે ભેટ મોકલાવી. આ રીતે આતશ બેહરામ બનાવવાનું કામ ચાલુ થયું અને પાર ઉતર્યું. પણ એ બાબે કશી વધુ જાણવાજોગ વિગતો આપણને મળી નથી.

આ બનાવ પછી સંજાણમાં પાર્સીઓ ઘણાં વરસો સુધી રહ્યા અને આબાદ થતા ચાલ્યા. તેમનાં સંસ્થાનનો વહિવટ તેઓ પોતેજ ચલાવતા હતા. ઉપર કહેલાં હિંદુ લખાણ મુજબ તેઓ "ગામ સીના યા સચીનની પાસે કેટલાએક દિવસો સુધી રહ્યા અને કિનારે કિનારે વેપાર કરવા લાગ્યા." આ રીતે સંજાણની ભૂમિ પાર્સીઓને તેમનાં વતન ઇરાનના જેવીજ વહાલી થઇ પડી.

અહીં સવાલ ઉઠે છે કે પાર્સીઓ સંજાણમાં ક્યારે આવી ઉતર્યા? જો એ તારીખ મળે તો તેમાં ૧૯ વરસો વધાર્યાથી હિંદુસ્તાનમાં દીવ ખાતે તેમને પહેલવહેલા આવી ઉતરવાનું વરસ નિકળી આવે. આપણે ઉપર જોયું તેમ "કિસ્સે સંજાણ"વાળા મુબદ સાહેબની ગણત્રી મુજબ સંજાણની તારીખ ઇસ્વી ૭૭૫ ની મળે છે. પણ પાર્સીઓ તો એમ માને છે કે તેમના પૂર્વજો ઇસ્વી ૭૧૬ માં આ દેશ ખાતે આવી ઉતર્યા હતા.[૧] પણ આ છેલી તારીખ શક ભરેલી મનાય છે.[૨] તોપણ તેને આ વાતથી ટેકો મળતો જણાય છે કે પાર્સીઓએ સંજાણમાં ૭૨૧ ઇસ્વીમાં આતશ તખ્તનશીન કીધા હતા. ભરૂચવાળા ઓલ્મા દસ્તુર અસ્પંદીયારજી કામદીનજીએ ૧૮૨૬ માં શેહનશાહી અને કદમીઓ વચેના ઝગડા સંબંધી લખેલાં "કદીમ તારીખ પારસીઓની કસર" એ નામનાં એક પુસ્તકમાં સંજાણ સંસ્થાનની તારીખ આપતાં હિંદુ તારીખ સંવત ૭૭૨ ના શ્રાવણ શુદ ૯ ને વાર શુક્ર, તથા પાર્સી તારીખ યજદેજર્દી ૮૫ ના સાલનો તીર મહિનો ને બહમન રોજ આપેલો છે. હવે ૭૭૨ સંવત સાથ યજદેજર્દી ૮૫ મું વરસ મળે છે ખરૂં, અને એ વરસો જોડે ખ્રિસ્ટી ૭૧૬ નું વરસ પણ મળતું આવે છે. આ સઘળું તો ઠીકજ છે, પણ મી० **ખ० રૂ० કામા**એ દેખાડી આપ્યા મુજબ[૩] દસ્તુરજીએ ગણાવેલી હિંદુ તીથી તેવણનાજ આપેલા પાર્સી રોજ સાથ ઇસ્વી ૭૧૬ માં મળતી આવતી નથી, પણ એ બેઉ તારીખો છેક ઇસ્વી ૯૩૬ માં એકબીજા સાથ મળતી આવે છે. આ ઉપરથી મી० **કામા** સૂચવે છે કે પાર્સી

---

૧ આ વાત ખરી નથી. સંજાણ નામ પાર્સીઓનું આપેલું નથી. એ તો બહુ પુરાણું નામ છે અને પાર્સીઓ કાંઠે ઉતર્યા ત્યારે તે જાણીતું હતું. કિસ્સો બનાવનારને તવિશે ખબર હોય એમ લાગતું નથી.

૧ મી० બ્રિગ્સ પણ ૭૧૭ ની તારીખ આપી જાય છે. એ વરસ તેણે કયે આધારે આપ્યું છે તે તે જણાવતો નથી—The Parsis or Modern Zerdusthians, સ० ૭.

૨ Bombay Gazetteer, ૬૬० ૧૩, સ૬ ૨૪૯.

૩ "યજદેજર્દી તારીખ," સ० ૨૩, ૨૪, ૬०.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તારીખમાં જો રોજ માહ અદલબદલ કરિયે—યાને જ્યાં ચોથો મહિનો (તીર) અને બીજો રોજ (બહમન) છે ત્યાં બીજો મહિનો (અર્દીબેહસ્ત) અને ૧૩ મો રોજ (તીર) લઇયે—તો સંવત ૭૭૨ ના શ્રાવણ શુદ ૯ નહિ પણ ૧૩ ને દિને અર્દીબેહસ્ત મહિનોને તીર રોજ પડતો જણાય છે. એટલામાટે મીં૦ **કામા** આ ફેરફાર કરીને યજદેજર્દી ૮૫ મું વરસ આબાદ મળતું આવતું જણાવે છે. પણ જો આ ફેરફાર નહિ કરિયે, અને ઉપલા હિંદુ તથા પાર્સી દહાડાવાર અને રોજ માહ કયાં વરસમાં મળતા આવે છે તે તપાસિયે તો તે વરસ સંવત ૫૯૨ અને યજદેજર્દી ૩૦૫ નું આવે છે; એટલેજે ઇસ્વી ૯૩૬ માં આતશ બેહરામ બન્યા હતા.

પણ ડૉ૦ **વિલ્સન** અનુમાન કરે છે તેમ જો **જાદી રાણા** તેજ ગુજરાતવાળો **જયદેવ** હોય તો તેના અમલની મુદત (ઇસ્વી ૭૪૫ થી ૮૦૬) ઉપરથી જણાય છે કે પાર્સીઓએ સંજાણમાં ઉતરવાની કિસ્સાવાળાની ગણત્રી મુજબની ઇસ્વી ૭૭૫ ની તારીખ ખરી છે. બીજા હાથ ઉપર આપણ આગળ જોઇ ગયા તેમ **વિલ્ફર્ડ** એમ સૂચવે છે કે "કિસ્સે સંજાણ" માં એક નહિ પણ બે પાર્સી તાયફાઓની તવારીખ ભેળી નાખી છે,[1] કાંએકે ૬૪૧ માં નેહાવંદની લડાઇ પછી એક ટોળો ઇરાન છોડી ગયલો હોવો જોઇયે, જે પહેલો ટોળો હતો; અને બીજો તાયફો અબાસ વંશના ખલીફના જુલ્માતથી ૭૫૦ માં ઇરાન છોડી જવો જોઇયે. વળી **સર વિલ્યમ ઔસ્લી**[2] કહે છે કે ૬૪૮-માં ઇરાનમાં પાર્સીઓએ મોટો બલવો ઉઠાવ્યાથી તેમના તરફ બહુજ સખ્તાઇ વાપરવામાં આવી હતી, માટે તે વખ્ત પછી તરતજ એક તાયફો હિંદુસ્તાન આવવાની **વીલ્ફર્ડની અટકળને** ટેકો મળે છે. **વેસ્ટરગાર્ડ** પણ અનેક તાયફાઓ આવવાની વાતને ટેકો આપે છે. **એ સર્વ** ઉપરથી મી૦ **કેંમ્બેલ** સમજણ પાડે છે કે બે તાયફા આવવા જોઇયે, જેમાંનો પહેલો ૭૧૬ માં અને બીજો ૭૭૫ માં. વળી તે કહે છે કે આમ થવાને લીધેજ પહેલા ટોળાથી વસેલાં સંસ્થાનમાં થોડાંક વરસોને દરમયાન મોટો વધારો થઇ પડયો હતો. આ બાબે "કિસ્સે સંજાણ"માં પણ કંઇક ઇશારો કરેલો મળે છે.

આ રીતે ત્યારે પાર્સીઓ સંજાણમાં પહેલા કયારે આવ્યા તે બાબે બે મત છે. તોપણ ઉપર કહ્યું તેમ **જાદી રાણા** તેજ **જયદેવ** હોય તો જે તાયફાએ આતશ બેહરામ બનાવ્યા તેને ઉતરવાની તારીખ ૭૭૫ ની ખરી લાગે છે. આ બીજો ટોળો હશે, અને પહેલો તેની આગમજ ૬૦ વરસો ઉપર આવ્યો હશે. કદાચ સુરતની દક્ષિણે સીના અથવા સચીન તરફ જે ટોળો ઉતર્યો તે પહેલો હશે, અને સંજાણવાળો બીજો હશે; અથવા કદાચ એમબી હોય કે પહેલો ટોળો દીવવાળો હશે, જે ત્યાં ૧૯ વરસ રહ્યો હતો એમ કિસ્સે સંજાણમાં જણાવ્યું છે તેને બદલે તેણે ત્યાં ૫૯ વરસ ગુજાર્યા હોય, અને પછી સંજાણ ગયો હોય. બીજું અનુમાન એમ પણ થઇ શકે છે કે ૭૧૬ માં પાર્સીઓનાં બારકસોમાંનાં થોડાંક દીવ ખાતે ઉતર્યાં હોય અને બાકીનાં સંજાણ ગયાં હોય; અને પાછળથી દીવ ઉતરેલા પાર્સીઓ ૧૯ વરસ રહીને સંજાણવાળાઓને જઇ મળી તેમની સંખ્યામાં વધારો કરી આપ્યો હોય. તેમને કદાચ સંજાણવાળાઓએ પોતાની હાલત આબાદ જોઇને બોલાવ્યા હોય, અથવા તેઓ પોતેજ સંજાણ તરફ ખેંચાયા હોય. અલબત આ સઘળી કલ્પના માત્ર છે, પણ હવે પછી મળી આવનારી નવી શાહદતોથી આ તારીખ મુકરર થાય ત્યાં સુધી આવી કલ્પનાઓ એક યા બીજે રસ્તે ધ્યાન પુગાડવાજોગ થઇ પડશે.

1 Asiatic Researches, દફ૦ ૯, સફે ૨૩૩–૩૪. કપ્ટાન વિલ્ફર્ડ નોશીરવાન આદિલ (કસરા) અને તેના નબીરા ખુસરો (કસરા) પર્વીજને એકજ નામ "નોશીરવાન"થી ઓળખે છે; અને ખુસરોને નોશીરવાન બીજો ગણીને પોતેજ ભેળભાળ કરે છે.

2 Travels in Persia, દફ૦ ૨, સ૦ ૩૩૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સંજાણ ખાતે આતશ બેહરામ પરથવાનું હિંદુ વરસ સંવત ૭૭૭ નું જાહેર થયું છે. આથી જણાય છે કે જો સંજાણ ખાતે એક પછી એક બે તાયફા આવ્યા હોય તો આતશનું કામ પહેલા યાને ઇસ્વી ૭૧૬ માં આવેલા પાર્સી તાયફાએ સરંજામ ઉતારેલું હોય. એવું કહેવાય છે કે આ તાયફો ખોરાસાન પ્રાંતથી આવ્યો હતો, અને તેણે આતશ પરથવાનું કામ ઇરાનથી આણેલા આલાતો વડે બજાવ્યું હતું. વળી એમબી કહે છે કે નવા આતશની સર્વ ક્રિયા તે જમાનાના કાબેલ મુબદ સાહેબ **નેર્યોસંગ ધવલે** કીધી હતી. જો આમ હોય તો **નેર્યોસંગ**ની તારીખ શોધવી જોઇયે. એ કાબેલ દસ્તુર સાહેબ તો છેક ૧૫ મી સદીમાં થઇ ગયા હતા, માટે તેઓએ સંજાણના આતશ બેહરામ પરથવાની વાત ખોટી પડે છે.

પાર્સીઓ સંજાણમાં ૩૦૦ વરસ રહ્યા કેડે કેવા પ્રખ્યાત થઇ પડયા હશે તે ૧૦ મી અને ૧૧ મી સદીમાં આ દેશ ખાતે મુસાફરીએ આવેલા આરબ લખનારાઓની શાહદત ઉપરથી જણાય છે. **ઇદ્રીસી** નામે લખનાર જણાવે છે કે તેણે સંજાણના રહેવાસીઓને માતબર, લડાયક, મહેનતુ અને હુશિયાર દિઠા હતા. હવે આ “રહેવાસીઓ” તે કોણ, તે આ આરબ મુસાફર જણાવતો નથી, પણ અલબત તે પાર્સીઓને માટેજ લખનો હોવો જોઇયે એમ **કેંપ્બેલ** સાર કહાડે છે.[1] આરબ લખનારાઓ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના રહેવાસીઓને મૂર્તિ પૂંજક ગણી ગયા છે, માટે જો **ઇદ્રીસી** હિંદુઓ માટે લખતો હોત તો તે તેમની ઉપલા એલકાબથી પિછાન આપત. માટે ઉપલો ઇશારો પાર્સીઓ માટેનોજ મનાય છે.

ફસલ ૨—સંજાણને ફતેહ કરનાર કોણ?

સંજાણમાં પાર્સી સંસ્થાન આપણે ઉપર જોયું તેમ વગવસીલાવાળું અને મજબૂત થઇ પડયું હતું. ત્યાં તેની આબાદાની દિનપરદિન વધતી ચાલી. પોતાને તરતવેળા કાંઇ નુકસાન નથી એમ સમજીને પાર્સીઓએ હિંદુ રીતભાત પ્રથમ ફરજીયાત તરીકે અને ત્યારબાદ જેમ જેમ હિંદુઓ સાથનો સંબંધ ધાડો થતો ગયો તેમ તેમ પોતાની રાજી ખુશીથી તે પોતાનીજ હોય તેમ અખ્ત્યાર કરવા માંડી. એટલુંજ નહિ પણ હવે તેઓ પોતાના પાદશાહ પહેલવાનોનાં નામો છોડી દઇ હિંદુઓના દેવતાઓ અને વીર પુરૂષોનાં નામો પોતાનાં બાળકોને આપવા લાગ્યા. પોતાની ધર્મક્રિયાઓમાં તેઓ ભેળ કરતા ચાલ્યા, જુતું ભૂલતા અને નવું હાંસલ કરતા રહ્યા: આ વેળા તેઓ વળી વેપારમાં પડયા, અને દરિયા કાંઠાનાં બંદરો ખાતે પોતાનો પગપેસાડો અને વસ્તી વધારતા ચાલ્યા. હિંદુઓ સાથે તો તેઓ હવે તેમના ભાઇબંધ હોય તેમજ વર્તવા લાગ્યા.

આ રીતે ૭ સદીઓની મુદત કશા પણ જાણવાજોગ બનાવો વિના વિટી ગઇ. હિંદુ રાજાઓનાં રાજ્યની આબાદી જોડે પાર્સીઓ પણ આબાદીની ટોચે પહોંચ્યા. ૧૨ મી સદીની અધવચે (ઇસ્વી ૧૧૫૩ માં) **ઇદ્રીસી** નામે એક આરબ મુસાફર હિંદને પ્રવાસે આવ્યો હતો તે પોતાનાં પુસ્તકમાં લખી જાય છે તેમ એ વખ્તે સંજાણ દરિયા કાંઠાથી ૧॥ મૈલ ઉપર આબાદ હાલતમાં હતું, જ્યાંના રહેવાસીઓ પોતાના ઉદ્યોગ અને ચંચળાઇને માટે વખણાતા હતા, તથા તે જોડે તેઓ વળી દોલતમંદ અને લડાયક હતા. આ વખ્તે સંજાણ મોટા વેપારનું મથક હતું, અને તેની વસ્તી પણ બહોળી હતી, એમ આ મુસાફર જણાવી જાય છે. આ મુજબની આબાદ હાલત લાંબી મુદત સુધી ટકી રહી નહિ. ઉપલા મુસાફર પછી ૧૫૦ વરસ બાદ સંજાણની કમબખ્તીનો દિવસ બેઠો. તેરમી સદીની આખરી સુધી એ શેહર ખાતે હિંદુ રાજ્ય ચાલતું હતું, અને પાર્સીઓને માટે તે ખરેખરૂં ધર્મરાજ્ય હતું. હજી સુધી ગુજરાતમાં મહમદિયાનોનો દોર ઘણો આગળ વધેલો ન હતો. પણ ઉપલી સદીની શેવટે—૧૨૯૫-૯૭ નાં સાલમાં—એ પ્રાંતમાં

[1] Bombay Gazetteer, દફ્તર ૧૩, સ૦ ૨૫૦.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેઓ ઉતરી પડયા, અને તેને ફતેહ કરવા જોડે સંજાણ ઉપર પણ ધાડ લાવીને ત્યાંના હિંદુ રાજા—જે અસલી **જાદી રાણા**નાંજ વંશનો હતો તે—ને મારી તેનાં લશ્કરની અને રૈયતોની, અને તેઓમાં પાર્સીઓની પણ, જબરી કતલ ચલાવી. આ વખ્ત દિલ્લીમાં મહમદિયાન પાદશાહોનું રાજ્ય ચાલતું હતું. ૧૨-મી સદીની શરૂઆતથી ત્યાં અફ્ગાન અથવા પથાન વંશના પાદશાહો અમલ ચલાવતા હતા. પણ એ વંશના, યા તેની આગમજનાં કોઇ પણ ગજનવી કે ઘોરી વંશના, પાદશાહોએ ગુજરાત ફતેહ કરવાનું મનપર લીધું ન હતું જોકે છેક ૧૧ મી સદીથી હિંદુસ્તાનમાં મહમદિયાન દોર શરૂ થઇ ચુકયો હતો તોપણ ૧૩ મી સદીની આખરી સુધી એ કોમના પાદશાહો આ દેશમાં પગભર થયલા ન હતા. એક પછી બીજું વંશ ઝડપથી રાજ્યસત્તા મેળવી બેસતું, અને એક પાદશાહને ઉઠાડી મૂકી બીજો એટલી સહેલાઇથી તખ્ત ઉપર આવતો કે આ પાદશાહોને પોતાનું તખ્ત સંભાળવા ઉપરાંત બીજા મુલુકો ઉપર ચહડાઇ લઇ જવાનું કેવળ મુશ્કેલ થઇ પડયું હતું.

પણ ઇસ્વી ૧૨૯૫ માં દિલ્લીનાં તખ્ત ઉપર અફ્ગાન વંશનો એક પાદશાહ આવ્યો, જેણે પોતાને એવો મજબૂત દિઠો કે બીજા દેશો જીતવા માટે ચહડાઇઓ મોકલવાને તે મુદ્દલ બિધો નહિ. તેનું નામ **અલ્લાહ-ઉદ-દીન ખિલજી** હતું. તે કોઇ પાદશાહનો બેટો કે ખરેખરાં પાદશાહી ખાનદાનનો પણ ન હતો. તે તો **ફીરોજ** નામે એક અફ્ગાન સરદારનો ભત્રિજો હતો, જે સરદારે **કએ કોબાદ** નામે દિલ્લીના મોજીલા પાદશાહને મારી નાખી પોતે તખ્ત હાથ કર્યું હતું. આ તખ્ત ખૂની **ફીરોજ** ઝાઝા દિવસ ભોગવવા પામ્યો નહિ. **૧૨૯૫** માં તેના મજકુર ભત્રિજાએ તેનો જીવ લીધો. **અલ્લાહ-ઉદ-દીન** ખૂની, ઘાતકી અને જંગલી પાદશાહ હતો; તોપણ તે બાહદુર, લડાયક અને મોભાદાર હતો. તખ્ત ઉપર બેઠા આગમજ તે મદેશો જીતવા નિકળ્યો હતો, અને મુલ્કગીરીના જબરા લોભથી આખા હિંદુસ્તાનમાં તેનું નામ એક ભયંકાર શબ્દ થઇ પડયું હતું. મુલુકોની આ જીતમાં જયારે તેનાથી એકલે હાથે પહોંચી નહિ વળાયું ત્યારે તે પોતાના સરદારો અને વજીરોને પણ લશ્કરો આપી ચોતરફ જીત કરવા મોકલતો હતો. **કાફુર** નામે તેનો એક વજીર એ રીતે કર્ણાટકનો પ્રદેશ જીતી ત્યાંથી મોટી દોલત દિલ્લી ખાતે ઘસડી લઇ ગયો હતો. એવીજ એક મહાભારત જીત ગુજરાત ખાતે પણ થઇ હતી, અને તે માટેની ચહડાઇ **અલફખાન** નામે તેનો સપેહસાલાર લઇ ગયો હતો. આ ચહડાઇ સાથ આપણને આ જગાએ કામ છે.

હવે આ **અલ્લાહ-ઉદ-દીન** પાદશાહ **મહમદશાહ**ને નામે પણ ઓળખાતો હતો. **મહમદશાહ** તેનું ખરૂં અને અસલ નામ હતું, પણ પાછલથી તેણે **અલ્લાહ-ઉદ-દીન**નું ખુજર્ગીભરેલું અને મરતબાવાળું નામ મેલવ્યું હતું. અને એજ નવે નામે તે તવારીખમાં જાણીતો થવાને લીધે તેનું અસલ નામ અંધારાંમાંજ રહી ગયું છે. આમ હોવાને લીધેજ તેણે ગુજરાત ફતેહ કરેલું હોવા છતાં કેટલાક તવારીખનવેશો એ બાબે કશું જણાવી જતા નથી. **અલફખાન** નામનો એક બાહદુર સરદાર ગુજરાત ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયો હતો એ વાત ઇતિહાસમાં મશહુર છે, અને એ સરદારને **મહમદશાહ** પાદશાહે મોકલ્યો હતો એમ પણ તવારીખનવેશો જણાવી જાય છે. પણ આ **અલફખાન** દિલ્લીના અફ્ગાન વંશના મોટા પાદશાહ **મહમદશાહ ઉર્ફે અલ્લાહ-ઉદ-દીન** (ખિલજી)નો મોકલેલો સરદાર હતો એમ મહમદિયાન તવારીખનવેશો જણાવી જતા નથી. તેઓ જે **મહમદશાહે અલફખાનને** ગુજરાત જીતવા મોકલેલો સમજી ગયા છે તે દિલ્લીના નહિ પણ ખુદ ગુજરાતનાંજ મોટા ભાગનો પાદશાહ હતો, જે સાધારણ રીતે **મહમદ બેગડાને** નામે ઓળખાયો છે. પણ આ ગુજરાતનો પાદશાહ તો છેક પાછલથી યાને ઇસ્વી ૧૪૫૮ થી ૧૫૧૩ સુધી અમલ ચલાવી

ગયો છે. તેણે પોતાનાં રાજયની આસપાસ વસાઇ, કેળવી માહિમ, અને બીજાં શેહરો જીતવા માટે **અલફ્ખાન** નામે એક સરદાર (જે તેનો પિત્રાઇ થતો હતો તેને) મોટું લશ્કર આપી મોકલ્યો હતો અને તેણે તે તાબે કીધાં હતાં.

આ છેલો બનાવ **અલ્લાહ-ઉદ-દીન** ખિલજીના વખ્ત પછી દહોડશોથી બશો વરસે બન્યો હતો, પણ ત્યારબાદ થઇ ગયલા તવારીખનવેશોની જાણમાં તે તેની આ નજદીકીને લીધે વધારે અછી રીતે આવ્યો હતો, અને તેથીજ "કિસ્સે સંજાણ"નો પાર્સી બનાવનાર અને બીજાઓ એવાં અનુમાન ઉપર આવેલા દિસે છે કે સંજાણનો જેણે નાશ કીધો હતો તે **મેહુમદ બેગડાનો** સરદાર, તેનો પિત્રાઇ, **અલફ્ખાન** હતો.[1] પણ એ અનુમાન ભૂલ ભરેલું છે. **માહમુદ બેગડાએ** ૫૦ થી વધુ વરસો સુધી રાજય કરેલું જણાય છે, જે મુદતનાં પાછલાં વરસોમાં, યાને ૧૫૦૬ માં, તેના સરદાર **અલફ્ખાને** સંજાણ ઉપર ચહડાઇ કરી તેને તાબે કરેલું મનાય છે. હવે જો આ વાત ખરી હોત તો **બેગડાનો** ઇતિહાસ લખનારાઓએ તે જરૂર જાહેર કીધી હોત. એ પાદશાહ પછી એક સદી ગુજર્યા બાદ એક મહમદિયાન તવારીખનવેશે "મેરાઅતે સેકંદરી" નામે ૧૬૧૭ માં રચેલી કેતાબમાં **બેગડાની** તમામ લડાઇઓનું વર્ણન કરેલું છે, પણ તેમાં સંજાણ જીતવા બાબે એક હરફ પણ જણાવેલો નથી. ઉપલી કેતાબમાં **બેગડાની** તવારીખ સંપૂર્ણ લખાયલી મનાય છે, અને જો તે ખરેખર સંપૂર્ણ હોય તો તેમાં એ પાદશાહની ચહડાઇઓ, લડાઇઓ, ફતેહો અને શિકસ્તોનું તુલોતવીલ બયાન આવવું જોઇયે. એમ છતાં જયારે "મેરાતે સેકંદરી"માં સંજાણ ઉપરની **માહમુદ બેગડાની** ચહડાઇ કે ફતેહ વિષે કશું લખાણ આવ્યું નથી ત્યારે તે ઉપરથી આપણે શું વિચારવું? ફક્ત એટલુંજ કે સંજાણની ફતેહ થઇ હતી ખરી, પણ તે એ પાદશાહે યા તેનાં મોકલેલા કોઇ સરદારે કીધી ન હતી.

આ બિનાને એક બીજો આડકતરો ટેકો એ મળે છે કે સંજાણની લૂટ પછી જે પાર્સીઓ બચ્યા હતા તેઓ પોતાના પવિત્ર આતશને લઇને ઠેકાણે ઠેકાણે હાડમાર થતા ૧૪૧૯ માં નવસારી ખાતે જઇ ઠર પડયા હતા. નવસારીની આ તારીખ સિદ્ધ થયલી મનાય છે. હવે **માહમુદ** બેગડો તો ઇસ્વી ૧૪૫૮-માં તખ્તે બેઠો હતો, ત્યારે પાર્સીઓને એ બનાવની ૪૦–૫૦ વરસ આગમજ નાસભાગ કરતા આતશને સંજાણથી ઉઠાવી લઇ જવાનું કારણ શું? તે વખ્તે તો તેમનું સંસ્થાન ધિકતું હતું. તે વખ્તે તો તેમને કોઇ પણ શત્રુનો ડર ન હતો. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સંજાણ ઉપર વિતેલો ગજબ ૧૪૫૮ ની ઘણાં ઘણાં વરસો આગમજ ગુજર્યો હતો, જે વેળા **માહમુદ** બેગડાની હસ્તી પણ ન હતી.

હવે સંજાણ ઉપર ચહડાઇ થઇ હતી, ત્યાંના રજા સાથ લડાઇ થઇ હતી, તેનાં રાજ્યનો નાશ થયો હતો, અને ભારી કતલ ચાલી હતી, તેમાં તો કશો શક નથી. એ સઘળું જો **માહમુદ** બેગડા અને તેના સરદાર **અલફ્ખાનથી** થયું ન હતું તો કોણથી થયું હતું? એવું જણાય છે કે દિલ્લીના મજકુર પાદશાહ **મહમદશાહ** ઉર્ફે **અલ્લાહ ઉદ દીન** ખિલજીનો **ઉલુગખાન** નામે એક ભાઇ હતો, જેને કેટલાકો ભૂલથી **અલફ્ખાનને** નામે ઓળખી ગયા છે. વળી એજ પાદશાહના એક સરદારનું નામ ખરેખર **અલફ્ખાન** કરીનેજ હતું, જે તેનો સાળો પણ થતો હતો અને જેની બેટી સાથ તખ્તના વારેસ શાહજાદા **ખેજરખાનની** શાદી થઇ હતી. હવે પાદશાહે જે **અલફ્ખાનને** ગુજરાત જીતવા મોકલ્યો તે આ બેમાંનો કયો હતો તે કહેવાઇ શકાતું નથી. સર **હેનર**

---

1 બ્રિગ્સ પણ એમજ કહી ગયો છે—The Parsis, સ૦ ૭. મી૦ બહમનજી પટેલ પણ એજ બેગડાને સંજાણ જીતનાર લેખાવે છે—પારસી પ્રકાશ, દફ૦ ૧, સ૦ ૫, નોટ ૧ લી. મી૦ ડોસાભાઇ ફરાકા પણ એજ ધોરણે ચાલ્યા છે.—History of the Parsis, દફ૦ ૧, સ૦ ૪-૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એલ્ફિન્સ્ટન[1] અને મી૦ કેંપ્બેલનાં[2] મત મુજબ આ **અલફ્ખાન** પાદશાહનો સાળો નહિ પણ તેનો ભાઇ **ઉલુગખાન** હતો, જેણે ગુજરાત એકવાર તાબે કર્યા પછી ત્યાં ૨૦ વરસો સુધી **અલ્લાહ-ઉદ-દીન** તરફથી તેના મોકલેલા સુબાએ હાકમી ચલાવી હતી. આ સુબાનું નામ **અલફ્ખાન** હતું, અને તે પાદશાહનો ભાઇ નહિ પણ તેનો સાળો હતો. ગુજરાતની આ ફતેહ ઇસ્વી ૧૨૯૫–૯૭ માં થઇ હતી, અને ત્યારબાદ આ **અલફ્ખાને** ત્યાં ૧૩૦૦-થી ૧૩૨૦ સુધી સાહેબી ચલાવી હતી. આ છેલાં વરસ પછી ગુજરાત પાછું દિલ્લીના પાદશાહના હાથમાંથી જતું રહ્યું ત્યારે ૧૩૨૫ થી ૧૩૫૧ સુધી અમલ ભોગવી જનાર ત્યાંનો નવો પાદશાહ—જેનું તખ્તે આવ્યા પછીનું નામ **મહુમદશાહ** હતું પણ અસલ નામ **અલફ્ખાન** હતું, અને જે તઘલખ વંશનો હતો તે—ગુજરાત ઉપર ચહડાઇ લાવ્યો હતો, અને ૧૩૪૮ માં તેને પાછું તાબે કીધું હતું. પણ સંજાણની ફતેહ કરનારો આ **અલફ્ખાન** ઉર્ફે **મહુમદશાહ** પાદશાહ જણાતો નથી.

એ રીતે ત્યારે આપણી તકરાર મુજબ ગુજરાતના **માહમુદ** બેગડાના સરદાર **અલફ્ખાને** ઇસ્વી ૧૪૫૮ થી ૧૫૧૩ સુધીની કોઇ મુદતમાં સંજાણ ઉપર ચહડાઇ લઇ જઇને તેને તાબે કીધું ન હતું, પણ એ બનાવની લગભગ ૨૦૦ વરસો આગમજ ૧૨૯૫–૯૭ માં દિલ્લીના **મહુમદશાહ** અથવા **અલ્લાહ-ઉદ-દીન** ખિલજી પાદશાહના હુકમથી તેના ભાઇ અને સરદાર **ઉલુગખાન** ઉર્ફે **અલફ્ખાને** ગુજરાત ઉપર ચહડાઇ લઇ જઇને સંજાણ ફતેહ કર્યું હતું, અને ત્યારબાદ **અલફ્ખાન** નામના બીજા સરદારે ૨૦ વરસો સુધી ત્યાં અમલ ચલાવ્યો હતો. એ વેળા ગુજરાતનો પાદશાહ **કરણ વાઘેલો** હતો, જે સાધારણ રીતે **કરણ ઘેલા**ને નામે ઓળખાય છે.[1] શત્રુઓની સામે નહિ થઇ શકાયું ત્યારે તે દખણમાં નાસી ગયો હતો, અને કદાચ તેની પુઠ પકડતી વેળા સંજાણ તેનાં રાજ્યની છેક દક્ષિણે આવેલું હતું ત્યાંસુધી **અલફ્ખાન** ગયો હશે, અને તે વેળા તેણે એ પુરાણું શેહેર જીતી લૂટીને તારાજ કીધેલું હોવું જોઇયે.

ફસલ ૩—સંજાણની ફતેહની કહાણી.

જોકે ગુજરાતની ચહડાઇનાં વર્ણન સાથ આપણને કામ નથી, તોપણ સંજાણની ફતેહને લગતી કહાણી આપણી તવારીખ સાથ સંબંધ ધરાવે છે. વળી તે જાણવાજોગ છે. અલબત, એ કાંઇ સહી તવારીખ જેવી તો નથીજ, અને માત્ર "કિસ્સે સંજાણ" સિવાય બીજાં કોઇ પણ પુસ્તકમાં તે જણાવેલી પણ નથી; તોપણ એ કિસ્સા ઉપરથી આપણ નીચે જે સાર ઉતારી લઇશું તે છેક ખોટો અથવા બનાવી કહાડેલો સમજવો જોઇતો નથી.

સંજાણની ફતેહ થઇ હતી એ વાત ખરી છે, અને પાર્સીઓ સંજાણના હાકમ તરફથી લડયા હતા, એ વાતબી ખરી લાગે છે. સંજાણનું બંદર તે વખ્તે ગુજરાતનેજ તાબે હતું, માટે તેબી આ ચહડાઇ વેળા તાબે થયું. એ વખ્તે સંજાણ ખાતે પાર્સી સંસ્થાન હોવું જોઇયે, અને પાર્સીઓ **કરણ**રાય તરફથી મુસલમાનોની સામે લડેલા હોવા જોઇયે; કેમકે **અલાહ-ઉદ-દીન**ની ફતેહોની તવારીખ લખનાર **અમીર ખુસરો**એ એવું જાહેર કીધેલું છે કે ગુજરાતની ફતેહ પછી સંજાણના દરિયાના કિનારાઓ "ગબ્ર" લોકોનાં લોહીથી રાતા બની ગયા હતા. આ "ગબ્ર" શબ્દ મહુમદિયાનો

1 History of India, પૃ૦ ૩, સં૦ ૧૫૭ તથા ૧૬૩.

૨ Bombay Gazetteer, પૃ૦ ૧૩, સ૦ ૨૫૦,

૧ મી૦ નંદશંકર તુળજાશંકરે "કરણ ઘેલો; ગુજરાતનો છેલો રાજા," એ નામની એક રસીલી ગુજરાતી નવલ કથા લખેલી છે, તેમાં તેમણે ગુજરાતની ફતેહ મહમદ બેગડાએ યા તેના હુકમથી તેના સરદાર અલફ્ખાને નહિજ પણ દિલ્લીવાળા અલ્લાહ ઉદ દીન ખિલજીના સરદારે કીધેલી જાહેર કીધી છે, અને તે વાજબી છે. પણ મી૦ નંદશંકરે દિલ્લીની ફોજ લઈને આવનાર સરદારને ઉલુગખાનને બદલે અલફ્ખાનનાં નામથી ઓળખાવ્યો છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તુછકાર દાખલ પાર્સીઓનેજ માટે વાપરે છે, અને તે ઉપરથી જણાય છે કે કિસ્સે સંજાણમાં જણાવ્યા મુજબ હિંદુ રાજા તરફથી પાર્સીઓ મુસલમાનો સામે લડયા હશે ખરા.

આપણા તવારીખનવેશ મોબેદ **બહુમન કેકોબાદ સંજાણા,** પોતાનો કિસ્સો પોતાનાં જમાના (ઇસ્વી ૧૬૯૯)ના એક દાનેશ્વર દસ્તુરથી સાંભળેલી બિના ઉપરથી લેખેલો છે, એમ શરૂઆતમાંજ જણાવે છે. તે મુજબ જ્યારે સંજાણમાં પાર્સીઓને જઇ વસ્યાને ૫૦૦ વરસ પુરાં થયાં ત્યારે ગુજરાતના પાદશાહ **મહુમદ બેગડા** (?) એ સંજાણ ઉપર ૩૦૦૦૦ માણસોનું લશ્કર મોકલાવ્યું અને તેનો સરદાર **અલફખાન જાદવરાણા**ની ગાદી ઉપર બેઠેલા તે વખ્તના રાજા સાથ લડાઇ કરવા આવ્યો. **રાણા**ને ચહડાઇની ખબર પડતાંજ તેણે પોતાની કનેનું હીંદુ લશ્કર તો લડવા માટે તૈયાર કીધું, પણ મહમદિયાનોની સામે બળત્વારીથી થવા માટે પોતાની ફોજ ઉપરાંત રાજાએ પોતાનાં રાજ્યમાં આશ્રો લઇ રહેલા જરતોસ્તીઓની પણ મદદ માંગી. હવે જોકે આ વખ્તે સંજાણનાં સંસ્થાન ખાતેથી જરતોસ્તીઓ હર તરફ વસ્તી વધારતા ઉત્તર દક્ષિણ વધી ગયા હતા, અને નવસારી, વાકાંનેર, ભરૂચ, વરિયાવ, અંકલેશ્વર, ખંબાત વગેરે શેહેરો ખાતે જઇ વસ્યા હતા, તથા વળી સંજાણમાં આવી વસ્યા તેજ વખ્તથી જરતોસ્તીઓએ રાજાની માગણીથી પોતાનાં હથિયારો છોડી દીધાં હતાં, અને લશ્કરી કવાયદ પોતે તો ચાલુ રાખીજ ન હતી પણ પોતાનાં ફર્જંદોનેબી તે કવાયદ આપવાનું મનાઇ જેવું સમજ્યા હતા; તોપણ પોતાના બાપદાદાઓને આશ્રો આપનારાં રાજ્યને તેઓ આ વેળાએ પોતાનાં વતન જેવું ગણવા અને ચહાવા શિખ્યા હતા, અને હજીબી પોતાની રગોમાં અસલી પાર્સી લોહી દોડતું હતું, અને બાહદુરીનો જુસ્સો તાજો હતો, માટે **અલફખાન** સામે લડવાની રાજાની માગણીને જરતોસ્તીઓએ એક ફરજ ગણીને કબૂલ રાખી, અને સંજાણમાંથીજ ૧૪૦૦ બાહદુર પાર્સીઓની એક ફોજ ભેગી કીધી.

તેઓ સઘળા હથિયાર બાંધી, ઘોડસ્વાર થઇ લડાઇનાં મેદાનમાં સફ સમારી ઉભા. શત્રુઓ સાથ તેમને બે દિવસો સુધી લડાઇ ચાલી. પહેલી લડાઇમાંજ હિંદુ લશ્કર તો નાસભાગમાં પડયું. આ દેખાવ જોઇ પાર્સી લશ્કરના સરદારે પોતાના સિપાહીઓને આ રીતે કહ્યું:—"હું આગળ કે પાછલ કોઇબી હિંદુને યાર નથી દેખતો, અને સર્વે હિંદુઓ લશ્કરની જગાએથી નાસી ગયા છે, તથા બેહદીન (પાર્સી) સિવાય મેદાનમાં કોઇ ઉભો રહ્યો નથી; વાસ્તે અએ યારો! હવે વખ્ત લડાઇનો છે માટે આપણે દુશ્મનો સામે વાઘની મિસાલે જાવું જોઇયે, અને જો આપણે સઘળા એકઠા થઇને હુમલો કરીશું તો તલવારે અને તીરે કરીને દુશ્મનોનાં લોહીની રેલ ચલાવીશું."[1]

આ સખુનો સાંભળતાંજ પાર્સી લશ્કરમાંથી **અર્દશીર** નામે એક બાહદુર સરદાર બહાર નિકળી આવ્યો અને સર્વે લશ્કરની સરદારી લઇને આગળ વધ્યો. તેનાં તનમાં બખ્તર, કમરે તલવાર, અને હાથમાં નેજો હતો. તે પોતાનું લશ્કર લઇ શત્રુઓ ઉપર શેતાબીથી ધસી ચાલ્યો, એટલે દુશ્મનોએ તેને તીરોના વર્સાદથી વધાવી લીધો. આ રીતે પ્રથમ બંને ફોજો વચે તીરોની લડાઇ ચાલી, પછી તલવાર અને નેજાની જંગ એવી જોશમાં ચાલી કે ગોયા બંને લશ્કરો હાથોહાથની લડાઇમાં એક બીજા સાથ મળીને એક થઇ ગયાં. કહે છે કે આ રીતની લડાઇ ત્રણ રાત સુધી ચાલી,[2] જેનું શેવટ મહમદિયાનોની શિકસ્તમાં આવ્યું,

---

૧ "હાદેસા નામુ," સ૦ ૧૨૮—૨૯.

૨ આ વાત મુદલે માનવાજોગ નથી. આખા ત્રણ દહાડા અને રાત સુધી ૧૪૦૦ ગમે એવા બાહદુર પણ કવાયદ વિનાના કાચા સીપાહીઓ ૩૦૦૦૦ ઝનુની લશ્કરીઓ સામે લડાઈ ચલાવે એ નહિ મનાય એવી શરેહ છે. અલફખાન આ લડાઈમાં નાઠો અને તેનું લશ્કર તારાજ થયું એમ લખીને વળી કિસ્સો લખનાર પાછું જણાવે છે કે બીજેજ દિને બીજી મોટી લડાઈ ચાલી હતી. આ ઉપરથી પણ ત્રણ દિવસોની મોટી લડાઈ ઉપર ભરૂસો આવતો નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કેમકે પાર્સીઓ બાહદુરીથી લડયા કીધા અને તેઓમાંના "કોઇ પેહેલવાને જંખમોથી મહોડું નહિ ફેરવ્યું.[1]" પોતાની આ રીતે હાર થવાથી **અલફ્ખાન** અંધારી રાતને દરમયાન સર્વે અસ્બાબ પડતો નાખીને નાસી ગયો અને તેનું નાસભાગ કરતું લશ્કર **અર્દશીર**ની લડાઇથી તારાજ થઇ ગયું.

અલફ્ખાન રાત્રે નાઠો ખરો, પણ બીજે દીને બામદાદમાં તો તે જંગ મેદાનમાં બીજું ભારી લશ્કર લઇને આવી ઉભો. પેહલવાન **અર્દશીર** પણ લડવાને તૈયારજ હતો. અલબત પહેલી લડાઇમાં તેના કેટલાક સાથીઓ માર્યા ગયલા હોવા જોઇયે. **અલફ્ખાન**ની ફોજ પાર્સીઓની સંખ્યા કરતા અતિ ઘણી વધારે[2] હતી. શત્રુઓ આ વખ્તે વધારે શૂરપર ચહડેલા હતા તે જોઇ **અર્દશીરે** રાજાને કહ્યું કે "દુશ્મન લોકોના એકશો તન છે અને આપણું એક તન છે; તેઓનું લશ્કર શો ગણું જ્યાદે છે. તોપણુ અમો આજની લડાઇમાં એવી નૈયતથી લડીશું કે એકબારગી તેમાં અમારા જાન આપીશું અથવા તો શત્રુઓના જીવ લઇશું. આ જંગને દરમયાન અમારો દોસ્ત ખોદા છે, જે હમેશાં અમારી સાથે છે અને અમારી મુશ્કેલ આસાન કરનાર છે." આમ બોલીને તે શૂરો પાર્સી સીપાહ પોતાની નાની ફોજને જંગ મેદાનમાં ખેંચી લઇ ગયો. ઇરાન સરજમીન ઉપર ઇરાનીઓ અને તુરાનીઓ વચે ચાલેલી લડાઇઓને દરમયાન જેમ એક પેહલવાન પોતાના દુશ્મનોમાંથી હમનબર્દ માંગે, તેમ પ્રથમ **અર્દશીરે** શત્રુઓની સફની નજદીક જઇ પોકાર મારીને પોતાની લડાઇમાં ઉતરનાર સિપાહની માંગણી કીધી. આ ઉપરથી **અલફ્ખાન**ની ફોજમાંથી એક શૂરો લડવૈયો સામે આવ્યો, પણ આ બંનેની લડાઇનું શેવટ પાર્સી સિપાહની ફતેહમાં આવ્યું, અને તેનો હરીફ ખાક ચાટતો થયો. જ્યારે **અલફ્ખાને** પોતાના આ સરદારનું માથું કાપી નાખેલુ દિઠું ત્યારે તેણે તમામ લશ્કરને હુકમ કરવાથી તે પાર્સી ફોજની આસપાસ ફરી વળ્યું. **અર્દશીર**ની કમર ઉપર આ લડાઇને દરમયાન એક એવો સખ્ત તીર લાગ્યો કે જે તેનું બદન આરપાર વિંધીને બહાર નિકળી ગયો. તે પેહલવાન પોતે ઘોડા ઉપરથી બેહોશ થઇ જમીન ઉપર ઉંધે મસ્તક પડયો. એજ લડાઇમાં હિંદુ રાજાનો રાજપુત્ર પણ માર્યો ગયો, અને એ રીતે એ રાજાનું બખ્ત ઉંધુ પડયું અને તેનાં રાજ્યની આકેબત આવી.

એ રીતે સંજાણની લડાઇનો કિસ્સો છે. એ બનાવ બાબે એક પણ મહમદિયાન તવારીખનવેશ એક હરફ પણ જણાવી જતો નથી; તેમજ **મહમદ બેગડા**ની વિગતવાર તવારીખ લખનાર **સેકંદર બીન મોહોમદ ઉર્ફે મંજુર બીન અકબર**, *જેણે "મેરાતે સેકંદરી" નામની કેતાબ લખી છે, જે "તારીખે ગુજરાત"-ને નામેથી* ઓળખાય છે, તે પણ પોતાની આ તવારીખમાં સંજાણની લડાઇ વિષે એક અક્ષર લખી ગયો નથી. આ ધણીએ જુદી જુદી પાંચ તવારીખની કેતાબોને એકઠી કરી તેઓ ઉપરથી પોતાની આ કેતાબ બનાવી છે, અને તેમાં **મહમદ બેગડા**ની તમામ હકીકતો ઉતારી લીધી છે; તથા તેની નાની મોટી સઘળી ફતેહોની લંબાણ વિગતો આપી છે. પણ એ સઘળું છતાં સંજાણની ફતેહ વિષે એ ધણી કશું બોલતો નથી. "હાદેસા નામા" માં મોબેદ **ફરામજી અસ્પંદિયારજી રબાડી**એ, આ **મહમદ બેગડા**ની મુખ્તેસર હકીકત ઉપલી "મેરઆતે સેકંદરી" ઉપરથી ઉપજાવી કહાડીને આપી છે તેમાં જયારે સંજાણની ઉપલી લડાઇ વિષે તેઓ કશું જોતા નથી ત્યારે હીજરી ૯૧૩ માં **બેગડો** વસાઇ તથા કેળવી માહિમ ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયો હતો તે બનાવને પકડી લઇ નોટમાં લખે છે કે "એજ વખ્તે **બેગડો** પોતે શ્રી દમણમો રહીને શ્રી સંજાણ ઉપર **અલફ્ખાન**ને મોકલીને શ્રી શંનજાણ તારાજ કરાવું

1 "હાદેસા નામુ," સ૦ ૧૩૧.

2 અલબત મહમદિયાન ફોજ મોટી હતી તોપણ તેને કિસ્સામાં એકશો ગણી વધારે ગણી છે, એ એક નવી શરેહ છે.

હશે."[1] પોતાની આ અટકળના ટેકામાં આ મોબેદ સાહેબ આગળ ચાલતાં લખે છે કે "મેરઆતે સેકંદરી" વાળો આ બાબે કશું નથી બોલતો તેનું કારણ એ કે "હેવી નાધલી નાધલી રશતાની લડાઇઓને એ ધણીએ જોઇઆમો કેતાબમો દાખલ કીધી નથી." આ અટકળ કેવળ ખોટી છે. "હાદેસા નામા" માં મોબેદ **ફરામજીએ** પોતેજ **બેગડાની** જે હકીકતો આપી છે તેમાં કેટલીક તો એટલી નજીવી છે કે જે જો તેવણ પોતે ચહાતતો ગાળી કહાડત. હવે તેજ નજીવી બિનાઓ જો ઉપલા મહમદિયાન લખનારે પોતાના ગ્રંથમાં દાખલ કીધી છે તો સંજાણનું રાજ્ય **બેગડો** જીતી લે તે તે કેમ નહિ દાખલ કરે? હિંદુઓ અને પાર્સીઓ ઉપર મહમદિયાનોની ફતેહની તો મહમદિયાન લખનારાઓ સદા મગરૂરીથી નોંધ કરી ગયા છે અને તેમાં પોતાની તરફનો પુષ્કળ મરીમસાલો ભભરાવી ગયા છે. ત્યારે સંજાણની લડાઇ જો ખરેખર બેગડાનાજ વખ્તમાં થઇ હોય તો ફકત "મેરઆતે સેકંદરી" બનાવનાર એકલોજ નહિ પણ તેણે "તારીખે મોજફરશાહી," "તારીખે એહમદશાહી," "તારીખે મેહમુદશાહી," "તારીખે બાહદુરશાહી" વગેરે જે જે કેતાબોને આધારે પોતાની કેતાબ રચી[1] હતી તે તે કેતાબવાળા મહમદિયાન લખનારાઓ પણ સંજાણની ફતેહની લડાઇ, જેને એરવદ **ફરામજી રબાડી** "નાધલી નાધલી લડાઇઓ"ની સફમાં મૂકે છે તેને મોટી મહાભારત લડાઇનું રૂપ આપી દેવાને કદી ચુક્ત નહિ. પણ તેવું કશું થયું નથી તેનું કારણ એજ કે સંજાણની ફતેહ ગુજરાતવાળા સુલતાન **મહમદશાહ** (બેગડા)ના વખ્તમાં થઇ ન હતી, પણ **બેગડાના** જમાનાની ૧૭૫ વરસ આગમજ દિલ્હીના પાદશાહ **મેહમુદશાહ ઉર્ફે અલાહ-ઉદ-દીન** ખિલજીના વખ્તમાં થઇ હતી, માટે **બેગડાના** વખ્તમાં તો સંજાણ તારાજ થઇ ચૂકેલું હોવાથી ગોયા હસ્તીમાં પણ ન હતું.

---

૧ "હાદેસા નામુ," સ૦ ૧૯૯, નોટ.

૧. "હાદેસા નામુ", સ૦ ૧૫૫—૫૬.

બાબ ૪૬.

સંસ્થાન નવસારી.

૧—નવસારી ગયલો તાયફો—નવસારીનું અસલ નામ શું નાગમંડળ હતું ?—ટૉલેમીના નક્શામાંનું નવસારી—નવસારીમાં આવેલા પહેલા મોબેદો—તેમની પાંચ પોળોનાં ૧૪૫ કુટુંબો—નવસારી સંસ્થાનની ચહડતી—ત્યાંથી આસપાસનાં ગામોમાં બોલાવવામાં આવતા મોબેદો—નવસારીમાં સંજાણના આતશને લાવવાની ગોઠવણ—ધર્મનાં કામ કરવા માટે મોબેદોએ ગુજરાતના પાડેલા પાંચ ભાગો.

૨—સંજાણના આતશની છુપી જાળવણી—તેને નવસારી લાવવાના સને બાબે ગુચવાડો—દેસાઈ ચાંગા આશાનો જમાનો—આતશને નવસારીમાં લાવતી વેળાનો દેખાવ—સંજાણા અને ભગરિયાઓ વચ્ચે ઝગડો—નવસારીમાં નવા આતશ બેહરામ.

ફેસલ ૧—નવસારીના પહેલા મુબદો.

સંજાણમાં પાર્સીઓ ૩૦૦ વરસો સુધી આબાદ હાલતમાં રહ્યા પછીજ તેઓમાંના કેટલાક ગુજરાત અને દખણનાં જુદાં જુદાં મથકો ખાતે રોજી શોધવા નિકળી પડયા હતા. અલબત પાર્સીઓનો મૂખ્ય ભાગ એ વખ્તે સંજાણમાં તમામ આબાદાની સાથ ઠરીઠામ થઇને રહેલો હતોજ. હવે સંજાણથી નિકળેલા પાર્સીઓનો જે તાયફો ઉત્તરે ગુજરાત તરફ ચાલ્યો, તેઓમાંનો એક **નવસારી** ખાતે જઇ વસ્યો. આ ટોળાએ અહીં પોતાનું સંસ્થાન કરવાની તારીખ ઇસ્વી ૧૧૪૨ ની સાધારણ રીતે મનાય છે. આ વેળા એ કસ્બો નવસારી નહિ પણ "**નાગમંડળ**"ને નામે ઓળખાતો હતો, એમ "પારસી પ્રકાશ"ના ધુંધી રચનાર ચોકસ શાહદતો ઉપરથી જણાવે છે. તેઓ લખે છે[1] કે સંજાણથી નિકળેલા પાર્સીઓમાં "સર્વથી પહેલી વસ્તી આએ વર્ષમાં નવસારીમધે જરથોસ્તીઓની થઇ હતી," અને વળી નોટમાં જણાવે છે કે "એક જુની ચોપડીમાં એક ઠેકાણે આ પ્રમાણે લખેલું છે:—'વેપાર પછી આપનો સને ૫૧૧ મો ફ્રરવંદીન મહીનોને દીન રોજે આપને નાગમંદલમો આવી મોકામ કીધો અને એ જગોની આબોહવા જોઇ દસ્તૂરે કહીઉં જે કે જેવી આપનાં શારી (માજંદરાનની અસલી રાજધાની) ગામની હતી તે મીશાલેની આબોહવા એ ગામની છે. માટે એ જગાનું નામ **નવીસારી** રાખો. તે દનથી નવસારી નામમંદલ લખાઇઉં બાકી આગોદર તો નાગમંદલ લખાતું તું.'"

હવે મી૦ **બહુમનજી પટેલ**ની આ શાહદત ચોકસ હોય એમ લાગતું નથી. વળી એ શાહદત વજનદાર પણ ગણાઇ નથી; કેમકે **કેંપ્બેલ** પોતે એ બાબત ઉપર શક બતાવી કહે છે[1] કે નામીચા યુનાની ભૂગોળ શાસ્ત્રી **ટૉલેમી**ના નક્ષામાં 'નવસારી' નામ આબાદ જણાય છે. ૧૨ મી સદીની અધવચમાં સંજાણથી ગયલા જરતોસ્તીઓએ નાગમંડળ કસ્બાને નવસારી નામ આપ્યું હતું એ બિના આ ઉપરથી કેવળ ગલત જણાય છે. **ટૉલેમી**એ ઇસ્વી ૧૫૦ માં પોતાનો ભૂગોળનો ગ્રંથ રચ્યો હતો, જે વખ્તે ઇરાનમાં સાસાની પાદશાહાતની હસ્તી પણ ન હતી. તેવા સમયમાં નવસારી કસ્બો એજ નામે જાણીતો હતો, જેને **ટૉલેમી**એ "નરસિપા" (Narasipa)[2] ને નામે ઓળખાવ્યો

---

૧ મી૦ બહુમનજી બેહરામજી પટેલ: "પારસી પ્રકાશ," દફ્૦ ૧, સ૦ ૨, નોટ ૪.

૧ Bombay Gazetteer, દફ્૦ ૧૩, સ૦ ૨૫૦, નોટ ૬. મી૦ પટેલે જણાવેલી જુની ચોપડી કોણની લખેલી છે અને શા આધાર ઉપરથી લખી છે તે જણાતું નથી. ઉપલા ઉતારામાંનું લખાણ ગુચવાડાભરેલું અને અશુદ્ધ છે.

૨ સર ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ હંટર: Imperial Gazetteer of India, દફ્૦ ૧૦, સ૦ ૪૦૫, બાબત *Nosari.*

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે નવસારી કસ્બો કાંઇજ નહિ તો ઇસ્વી સનની શરૂઆતથી જાણીતો હતો, અને વેપારી બંદર દાખલ રૂમીઓના સંબંધમાં પણ તે આવ્યો હશે ત્યારેજ આ પુરાણા ગ્રંથકારે તેનું નામ ઉતારી લીધેલું હોવું જોઇયે.

આપણે ઉપર જોયું તેમ નવસારીમાં પાર્સીઓની પહેલી વસ્તી ૧૧૪૨ માં થવલી મનાય છે, અને તે માનવાનો આધાર પણ મી૦ **પટેલે** રજુ કીધેલી ઉપલીજ શાહદત છે. એ બાબતમાં આપણા એ ગ્રંથકાર[1] કેટલીક વધુ હકીકત આપે છે, જે ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાતમાં—અકસર કરીને નવસારીમાં—જઇ વસેલા જરતોસ્તીઓની ધર્મ ક્રિયા કરવા માટે સંજાણથી **કામદીન જરતોશત** નામનો મુબદ પોતાના ખેશ કુટુંબ સાથ નવસારી જઇ રહ્યો હતો. નવસારીમાં આસ્તે આસ્તે વસ્તી ઘણી વધી ગઇ ત્યારે આ મુબદના બેટાઓ **રાણા** અને **મોવદ**થી ત્યાંના સઘળા જરતોસ્તીઓની દીન આઇનની ક્રિયાઓમાં પહોંચી વળાયું નહિ ત્યારે તેઓએ પોતાની મદદગારીને માટે સંજાણથી મુબ્દોની એક જોડ બોલાવી, અને તે મુજબ ૧૨૧૫ માં **હોમ બહમનિયાર** નામે મુબદ પોતાના બેટા **ફરેદુન**ને લઇને નવસારી આવ્યો, અને કુટુંબ સહિત ત્યાંજ વાસો કર્યો. આ નવા બાપ દીકરા મુબદોના વંશજોને લીધે નવસારીમાં પાછલથી મોટો ધર્મ સંબંધી ઝગડો બરપા થયો હતો, માટે તેમને લગતી થોડીક વધુ હકીકત જાણવી જરૂરની છે.

મજકુર **ફરેદુન**ના ત્રણ બેટાઓ **આશા**, **માહિયાર** અને **ચાંદા** નામના હતા, જેમને નામે નવસારીના મુબદોની ત્રણ પોળ ઓળખાય છે. એવીજ બીજી બે પોળોમાં પ્રથમ આવેલા મુબદ **કામદીન જરતોશત**ના મજકુર બેટાઓ **રાણા** અને **મોવદના** વંશજો **કાકા પાહલન** અને **કાકા ધનપાલ**નાં નામથી ઓળખાય છે. આ રીતે નવસારીમાં પ્રથમ પાંચ વડવાઓ ઉપરથી આગળ ચાલતાં મુબદોનાં નવાં નવાં કુટુંબો વધેલાં અને વસેલાં હતાં. પાંચે કુટુંબો પોતપોતાને નેમી આપેલાં ક્રિયાકામો કરે,[1] અને તેની આવકમાંથી અર્ધો ભાગ **ફરેદુન હોમ**ના ત્રણ દીકરાઓનાં કુટુંબોને મળે, અને બાકીનો હિસ્સો **કામદીન જરતોશત**ના બેઉ બેટાઓના કુટુંબીઓને મળે, એવી રીતની ગોઠવણ થઇ હતી. જેમ જેમ નવસારીમાં બેહદીનો વધતા ગયા તેમ તેમ મુબદ કુટુંબોનો પણ વધારો થતો ચાલ્યો, અને એ રીતે ઉપલી પાંચે પોળોના વડાઓનાં વંશજો દાખલ એકંદર ૧૪૫ કુટુંબો થઇ પડયાં, જેમાં પહેલી **કાકા પાહલન**વાળી પોળમાં ૪૨, બીજી **કાકા ધનપાળ**વાળીમાં ૧૬, ત્રીજી **આશા ફરેદુન**વાળીમાં સૌથી વધારે યાને ૫૭, ચોથી **માહિયાર ફરેદુન**-વાળીમાં ૧૯, અને પાંચમી **ચાંદા ફરેદુન**-વાળીમાં ૧૧ કુટુંબોનો સમાસ થયો છે.

એમ કરતાં આ પોળોમાંથી વળી આસપાસનાં પાર્સી સંસ્થાનો ખાતે મુબદો નવસારીથી જવા લાગ્યા. હવે અત્યાર સુધીમાં તો એ કસ્બામાં રફતે રફતે એક મોટું અંજુમન બન્યું હતું, જ્યાં સારા બંદોબસ્તથી કામ ચાલતું જોઇને પડોશી સંસ્થાનીઓ ક્રિયાકામો માટે અરજ કરી મુબદો બોલાવતા હતા. આવી અરજીની નોંધો અનેક છે, જેમાં વલસાડ ખાતેના જરતોસ્તીઓએ કરેલી સર્વથી જુની જણાય છે. તા૦ ૨૦ મી એપ્રેલ ૧૪૧૪ને દિને ત્યાંના ૨૬ પાર્સીઓએ **શાપુરજી રાણા** નામે મુબદને નવસારી ખામખા જઇને ત્યાંની અંજુમન કનેથી

૧ "પારસી પ્રકાશ," દફ્૦ ૧, સ૦ ૨.

૧ પાંચે પોળવાળાઓએ જે જે ક્રિયાકામો વહેંચી લીધાં તે નીચે મુજબનાં હતાં:—(૧) કાકા પાહલનવાળા "હંબાયસ્તે બેહાન" તથા શોશ પઢાવે; (૨) કાકા ધનપાલવાળા નિરંગદીનનો કબજો રાખે; (૩ આશા ફરેદુનવાળા પહેલી પતેત માંડે; (૪) માહિયાર ફરેદુન-વાળા નાવર મરાતેબની રજા આપે અને પહેલો દહાડો તે પઢાવે; અને (૫) ચાંદા ફરેદુનવાળા કોટવાળી કરે, યાને અંજુમનનાં દફતરો, દસ્તાવેજો વગેરે સાચવે.—"પારસી પ્રકાશ," દફ્૦ ૧, સ૦ ૩, નોટ ૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

માંગી લીધો અને પોતાના કસ્બામાં લાવી રાખ્યો હતો.[1]

ઇસ્વી ૧૧૪૨ માં નવસારી ખાતે પાર્સી સંસ્થાન વસ્યાપછી ૧૬ મી સદીની શરૂઆતમાં તે બહુ વિખરાઇ તથા વખણાઇ ગયલું જણાય છે. આ નવી સદીની શરૂઆત અથવા આગળી સદીની આખરીમાં નવસારી ખાતે સંજાણ મધેના આતશ બેહરામને લાવી રાખેલા જણાય છે. સંજાણની હકીકતમાં આપણે જોયું તેમ **અલફ્ખાન**વાળી લડાઇમાં પાર્સીઓનો નાશ થયા પછી બાકી બચેલા ચુસ્ત જરતોસ્તીઓ સંજાણથી આતશ બચાવી નિકળી ગયા. તેઓ કેટલીક મુદ્દત સુધી બાહરોતના પહાડ અને વાંસદાનાં જંગલોમાં આતશની જાળવણીમાં પડયા ખડયા રહ્યા, અને પછી વાંસદેથી આ પવિત્ર કેબલાને અંતે નવસારી ખાતે ઠરીઠામ થવાનું બન્યું. સંજાણમાં અફ્ડાતફ્ડી થઇ ત્યારે નવસારીમાં પાર્સી સંસ્થાન બહુ ધિકતું હતું, અને તેથીજ નવસારીમાં આતશ બેહરામને લાવવાનું જેમ ત્યાંવાળાઓને તેમજ ત્યાં લઇ જવાનું સંજાણવાળાઓને મનપસંદ થઇ પડયું હતું. પણ આ બનાવ બને તે આગમજ મુબદ તાયફાઓમાં કેટલાક ધર્મ સંબંધી કરારો થયા હતા. સુરતવાળા સંજાણ ખાનદાનના દસ્તુર **શાપુર** બિન **માણકે** બનાવેલા "જરતોસ્તીઆને હિંદુસ્તાન" નામના ફાર્સી રસાલામાં લખ્યા મુજબ[2] જ્યારે સંજાણથી પાર્સીઓ ઉત્તરે અને દક્ષિણે વિખરાતા ચાલ્યા અને ગુજરાત તથા દખણમાં જઇ વસ્યા, ત્યારે સર્વ જરતોસ્તીઓએ એકમતથી એકમેક સાથ એવો ઠરાવ કીધો કે આપણા ટોળાના વસ્તીવાળા મુલકના પાંચ ભાગ કરી, દરેક ભાગની હદ બાંધિયે, અને એવો બંદોબસ્ત કરિયે કે હવે પછી કોઇપણ એક ભાગના અથોરનાનોએ બીજા ભાગમાં વસનારા બેહદીનો વગેરેનું ક્રિયાકામ કરવું નહિ. આ ઠરાવ મુજબની ગોઠવણ એવી થઇ કે—

૧—પાર નદીથી દંતોરાની નદી સુધી વસનારા બેહદીનોનાં રવાનો વગેરેનું કામ સંજાણા મુબદ સિવાય બીજા મુબદોથી થાય નહિ.

૨—પાર નદીથી વરિયાવની નદી સુધીના ભાગમાં વસનારા બેહદીનોનો સંબંધ નવસારીના મુબદો સાથ રાખવો.

૩—વરિયાવથી અંકલેશ્વર સુધી વસનારા જરતોસ્તીઓનો તાલુકો ગોદાવરા મુબદો સાથ રાખવો.

૪—અંકલેશ્વરથી ખંબાત સુધીનો હક ભરૂચના મુબદોનો રાખવો.

૫—ખંબાતથી ઉત્તરે વસનારા જરતોસ્તીઓ સાથનો તાલુકો ખંબાતના મુબદોનો રાખવો.

આ રીતની હદ મેહદુદ સર્વ પક્ષો વચે નકી થઇ, પણ તે કયારે થઇ તેનો ચોકસ સને જણાતો નથી.[1] કેટલીક મુદ્દત સુધી આમ ચાલ્યા પછી સંજાણમાં પ્રથમ ફિરંગીઓનો અને ત્યારબાદ મુસલમાનોનો દોર ચાલ્યાથી હિંદુ રાજાનો જે વસીલો ત્યાંના જરતોસ્તીઓને હતો તે જતો રહ્યો, અને તેઓ ઘણી ખરાબ હાલતમાં આવી પડયા, ત્યારે તેઓએ પોતાના પડોશી નવસારી વિભાગના મુબદોને અરજ કીધી કે અમને વલસાડ ખાતે પનાહ લેવા દેવી. આ અરજ કબૂલ રખાઇ અને વલસાડ ખાતે સંજાણા મુબદો ૨૦૦ વરસો સુધી રહ્યા.

---

૧ "પારસી પ્રકાશ," દફ્‌૦ ૧, સ૦ ૪, નોટ ૨.—ઉપલા મુબદના તેમજ બંદોબસ્ત કરનારા વળસાડા પાર્સીઓનાં નામો ઉપરથી જણાય છે કે આ વખતે તેમનાં ઈરાની નામો પાછલ 'જી' અક્ષર ઉમેરાવા લાગ્યો હતો. તેમજ અસલી ઈરાની પેહેલવાનોનાં નામોને બદલે તેઓ રામજી, ભીમજી, કહાનજી વગેરે હિંદુ વિરલાઓનાં નામો રાખતા હતા. જેમ આ હિંદુ નામો તેમજ ક્રિયાઓ પણ જરતોસ્તીઓમાં આ વેળા આમેજ થવા પામી હોય એ બનવાજોગ છે.

૨ જુઓ "દેસાઈ ખાનદાનની તવારીખ," સ૦ ૧૨ થી આગળ.

૧ નીચે આવતા દાખલા ઉપરથી જણાય છે કે આ કરાર ઇસ્વી ૧૪૧૪ પછી થયા હતા, કેમકે એ વરસમાં તો વલસાડ નવસારીની અંજુમનને તાબે આપોઆપ થઇ ચુકેલું હતું.

ફસલ ૨—સંજાણના આતશને નવસારી લાવવાનો સને.

હવે સંજાણની ખરાબી થયા પછી ત્યાંના પાર્સીઓ બહુ લાચાર થયા. જે ધર્મ રાજ્યમાં તેઓ પોતાના કેબલા અને દીનની જાળવણી કરી શકતા હતા તે રાજ્યનું શિતળ છત્ર તેમને માથેથી ગયાથી અને મુહમદિયાન દોરમાં તેઓ ઉપલી બંને બાબતોની જાળવણી કદી પણ કરી શકે એમ હતુંજ નહિ તેથી જેઓ બચ્યા હતા તેઓમાંના કેટલાક પોતાના પવિત્ર કેબલા સાથ ભિંગાયલી ચશમોથી સંજાણ સંસ્થાનને છેલી સલામ કરી આગળ ચાલ્યા. તેઓ કોઇ ચોર ન હતા, તોપણ ચોરની માફક તેમને ગૂપચૂપ ચોરી છુપાઇથી મંજલો કાપવી પડી, કેમકે તેઓ કને એક એવો બેમૂલો ખજાનો હતો કે જેને જીવની માફક—બલકે તે કરતાં વધારે કાળજીથી—સાચવવાની તેઓ ફરજ સમજતા હતા. તેઓ પોતાનાં કુટુંબો સાથ સંજાણથી બહાર એક ડુંગર તરફ ચાલ્યા. તે બાહરોતનો પહાડ હતો, જે સંજાણની ઉગમણે ૮ મૈલ ઉપર આવેલો છે. આ ડુંગરમાં એક જગા આરાસ્તા કરીને ત્યાં તેઓએ રોશન આતશને તખતનશીન કીધા,[1] અને અહીં તેઓ કેટલીક મુદત સુધી રહ્યા. પણ સંજાણથી તેઓ ક્યારે નિકળ્યા, અને બાહરોતમાં ક્યાં સુધી રહ્યા, તે ચોકસ થઇ શકતું નથી.[2] ગમે તેમ હોય, પણ આટલી વાત ખરી છે કે હિંદુસ્તાનમાં સંજાણ ખાતે સ્થાપેલા પોતાના પહેલવહેલા આતશને લઇને તેઓ ઘણે ઠેકાણે રઝળ્યા પછી અંતે તેમનો એ નૂરી કેબલો નવસારી ખાતે ઠર પડ્યો હતો.

આતશ બેહરામને નવસારી લાવી તખ્તનશીન કરવાનાં કામમાં **ચાંગા આશા** નામે એક માતબર બેહદીન અકાબરે મદદ આપી હતી. **ચાંગા આશા** નવસારીના પહેલા દેસાઇ હતા. તેમને પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં દેસાઇગરં મળ્યું હતું. આથી તેમનો લાગવગ અને સત્તા તે જમાના મુજબ મોટાં હતાં. તેમનીજ મદદ અને મહેનતથી ધર્મ સંબંધી માહિતગારીને માટે **નરીમાન હોશંગ** નામે ભરૂચના એક ખબરદાર બેહદીનને પહેલવહેલો ઇરાન મોકલ્યો હતો. અગરજે "કિસ્સે સંજાણ" મુજબ આતશબેહરામને નવસારી મધે ૧૪૧૯ માં લાવ્યા હોય તો એ માનવંત પાર્સી શેઠિયા એ મુદતમાં હયાત હોવા જોઇયે. પણ જેમ આ કિસ્સામાં તારીખો સંબંધી સઘળે ઠેકાણે ઘોંટાળો થયલો છે તેમ આ તવંગર બેહદીન જરતોસ્તીના જમાના બાબે પણ ગુચવાડો થયો છે. પણ એ ગુચવાડો તોડી શકાય એમ છે, અને તે જો ચોકસપણે તુટે તો નવસારીમાં આતશને લાવવાનું ક્યારે બન્યું તે પણ નકી થાય એમ છે. પણ એ સઘળું એટલી શરતે બને કે, જેમ જાહેર થયું છે તેમ આતશને વાંસદાનાં જંગલોમાંથી નવસારીમાં લાવી રાખવાનાં કામમાં એજ માતબર શેઠિયાએ મદદ આપી હોય. ઇરાન અને હિંદુસ્તાનના જરતોસ્તીઓ વચે પાછલથી ધર્મની બાબતો સંબંધી સવાલ જવાબો થયલા છે તેઓથી બનેલાં "રવાયત" નામનાં ફાર્સી દફતરોમાં આ સવાલ જવાબો ક્યારે ક્યારે થયા તેની તારીખો નોંધેલી છે, જે આપણે ખરી માનવી જોઇયે, કેમકે આ સવાલ જવાબો પત્રના આકારમાં થયલા છે, અને કાગજ પત્રોમાં જે તારીખ હોય તે અલબત સહી ગણાવી જોઇયે.

હવે આ રવાયતોમાં મજકુર **ચાંગા આશાનું** નામ યજદેજર્દી સને ૮૪૭ (ઇસ્વી

1 આ ડુંગરમાં એક ગુફા હજી સુધી મુસાફરોને દેખાડવામાં આવે છે, જેમાં આતશની જગા કીધેલી કહેવાય છે.

2 અહીં પાછો ગુચવાડો દાખલ થાય છે. કોઈ કહે છે કે ગુજરાતના પાદશાહ માહમુદ બેગડાની લૂટફાટ પછી ૧૨ વરસ બાહરોતના પહાડમાં ગુજારી પાર્સીઓ આતશને વાંસદાના જંગલમાં લઈ ગયા હતા, જયાં બીજાં ૧૪ વરસો ગુજર્યાં હતાં, અને એ પછી તેઓ તેને નવસારી ખાતે ઈસ્વી ૧૪૧૯ માં લઈ ગયા હતા. હવે માહમુદ બેગડાની લૂટફાંટ પછી આમ થયું હતું એમ તો મનાયજ નહિ, કેમકે આગળા બાબમાં જોઈ ગયા તેમ તેની તારીખતો ૧૪૫૮ થી ૧૫૧૩ ની નકી છે. અને ૧૨૯૧ માં અલફખાનની લૂટફાંટ પછી જો પાર્સીઓ આતશને લઈ ગયા હોય તો તેને નવસારીખાતે ઠરીઠામ કરવા આગમજ પહાડો અને જંગલોમાં તેઓએ એકશોથી વધારે વરસો ગુજારવાં જોઈએ. પણ એ વાતબી ખ્યાલમાં ઉતરતી નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

૧૪૭૮)થી તે ૮૮૧ (૧૫૧૨) સુધીનાં કાગજ પત્રોમાં ચાલુ આવ્યા કરે છે.[1] એ ઉપરથી જણાય છે કે નવસારીવાળા શેઠિયા **ચાંગા આશાનો** જમાનો ઇસ્વી ૧૪૫૦ થી ૧૫૨૫ સુધીનો હોઇ શકે; અને જ્યારે એમ છે ત્યારે અગરજો એજ બેહદીનના વખ્તમાં નવસારી ખાતે સંજાણવાળા આતશ બેહરામને લાવી તખ્તનશીન કીધા હોય તો તેમ કરવાની તારીખ ઇસ્વી ૧૪૧૯ ની તો ઠરેજ નહિ—યાતો આતશ **ચાંગા આશાના** જમાના આગમજ ૫૦-૬૦ વરસ ઉપર લાવ્યા હોય, અથવા તો **ચાંગાના** વખ્તમાં ૧૪૭૩ માં યાને ૧૪૧૯ પછી ૫૦-૫૫ વરસે લાવ્યા હોય. આમ અનુમાન કરવાનું એક કારણ એમ સંભવે છે કે ૧૪૧૯ ઇસ્વી તે ૭૮૯ યજદેજર્દી છે. હવે કિસ્સામાં અથવા આતશને નવસારી લાવવાનું વરસ પહેલીજવાર જણાવનાર પુસ્તકમાં ૭૮૯-નો આંકડો ૮૪૦ ને બદલે લખવાની ભૂલ થઇ હોય તો આ છેલાં વરસ સાથ ઇસ્વી ૧૪૭૩ મળતું આવે છે, અને એ વરસ **ચાંગા આશાના** જમાના અને અમલ સાથ પણ મળતું આવે છે. પણ આ અનુમાન અમારૂં છે,[2] અને ઉપલી તારીખ બાબે ઘણો મતફેર છે.[1]

ચાંગા આશા કોણ હતો? અને તેણે આતશને નવસારીમાં ઠરીઠામ કરવામાં શો ભાગ લીધો હતો? એ સવાલો આ ઠેકાણે અગત્યના છે. એવું જણાય છે કે સંજાણાઓ બાહરોતના પહાડમાં કેટલીક મુદત સુધી રહીને રખડતા રઝળતા, અને સાથે પોતાના નૂરી કેબલાને લેતા વાંસદાનાં જંગલમાં આવી ચહડયા, તે બાબેની ખબર વાંસદાના જરતોસ્તીઓને પડતાંજ તેઓ ૩૦૦ સવારો સાથે લઇને આતશ બેહરામ "પાદશાહ" ને એસ્તેકબાલ ગયા, અને તેને મોટાં માન અને મરતબા સાથે, અથવા "કિસ્સે સંજાણ" વાળા મુબદ સાહેબના શબ્દોમાં લખિયે તો, "શંકડો બોન્જેરગી સાથે શેહેરનાં દરમેઆનમાં લાવેઆ, જેથી વાંશદા શેહેર એક બાહારની મીશાલનું થાઇઉં." આ ઉપરથી જણાય છે કે વાંસદામાં પાર્સીઓની સારી વસ્તી હતી એટલુંજ નહિ પણ તેઓ ઘોડેસવાર થઇ ફરતા અને કદાચ હથિયારો પણ બાંધતા હતા. વાંસદામાં અને તેની આસપાસ આ રીતે પાર્સીઓની વસ્તી હતી માટે સંજાણાઓને પોતાનાં તેમજ કેબલાનાં રક્ષણ માટે ઝાઝી ધાસ્તી જેવું કાંઇ ન હતું. ચોતરફથી જરતોસ્તીઓ કેબલાને સેજદો કરવા વાંસદે જતા હતા, અને જેઓ તેની રખેવાળીમાં હતા તેમનું માતબર બેહદીનો વગેરેની આશોદાદ ઇત્યાદીથી ગુજરાન ચાલતું હતું.

---

૧ "પારસી પ્રકાશ," દફ્તર ૧, સફો ૫, નોટ ૨. એજ ઠેકાણે એક બીજી શાહદત એ ટાંકવામાં આવી છે કે બેહદીન નરીમાન હોશંગ ભરૂચી ઈરાનનાં શરફાબાદ શેહેર ખાતથી ઈસ્વી ૧૪૮૬ માં એક રવાયત હિંદુસ્તાનમાં લાવ્યો હતો, જેમાં એ૦ ખોરશેદ સંજાણાનું નામ જણાવી તેને નવસારીનો વતની કહેલો છે. હવે નવસારીખાતે આતશ બેહરામની ખેદમતમાં જે ત્રણ સંજાણા મુબદો આવ્યા હતા તેઓમાંનો એક આ એ૦ ખોરશેદ સંજાણા પણ હતો. એ ઉપરથી એમ ઠરે છે કે ઈસ્વી ૧૪૮૬ માં જો આ મુબદ હયાત હોય તો તેનાજ જમાનામાં આતશને નવસારીમાં લાવેલા હોવા જોઇયે, પણ ૧૪૧૯ માં તો નહિજ.

૨ અમારાં આ અનુમાનને છેલા સફાવાળી નોટમાં આપેલી એક તારીખ ઉપરથી આબાદ ટેકો મળે છે. અગર જો એ૦ ખોરસેદ સંજાણા આતશ જોડે નવસારી આવ્યો હોય, અને તે ત્યારબાદ ઈરાન જઈ ૧૪૮૬ માં એક રવાયત હિંદુસ્તાનમાં લાવ્યો હોય તો આતશને એ વરસની થોડીક મુદત આગમજ લાવેલા ઠરે છે. અમે ધારિયે છિયે એ મુદત માત્ર ૧૩ વરસ આગમજની હતી, યાને ૧૪૭૩ માં આતશને લાવ્યા હતા.

---

૧ વાંસદાના જંગલમાંથી આતશને નવસારી લઇ જવાનાં કામમાં ચાંગા આશાની મદદ હતી, એવું "કિસ્સે સંજાણ" ઉપરથી જણાતું નથી. એ મદદ જોઇએ પણ આપી હોય તો તે કોણે આપી હતી તે એ કિસ્સામાં જણાવેલું નથી. મી૦ કેંમ્બેલ આતશને નવસારી લઇ જવાની ૧૪૧૯ ની તારીખ કબુલ રાખતો જણાય છે, અને એ૦ ખોરશેદ કામદીનના સંબંધમાં એવો જવાબ આપે છે કે એ નામના એકથી વધારે મુબદો થઈ ગયા હશે,—Bombay Gazetteer, દફ્તર ૧૩, સફો ૨૫૨, નોટ ૨.

કિસ્સા મુજબ આતશને રોજ મારેસ્પંદ, માહ શેહેરેવર (યજદેજર્દી સનેને બદલે) સંવત ૧૪૭૫ ને દિને નવસારીમાં લાવ્યા હતા. આ તારીખ સાથ ઈસ્વી ૧૪૧૯-નાં જુન માસની તા૦ ૨૬ મીનો દિવસ મળતો આવે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તોપણ તે બીચારાઓની હાલત ખરેખર દયા આણવા જોગ હતી. તેઓએ પોતાના કેબલાને માટે વરસો થયાં જે હાડમારી ભોગવી હતી તેનું ઇનામ હજી તેમને મળ્યું ન હતું, પણ તેને બદલે તેઓ વધારે મુશ્કેલીમાં આવતા ગયા હતા. એવી હાલતમાં જ્યારે આતશને વાંસદે લાવ્યાને ૧૪ મું વરસ ચાલતું હતું તેજ વરસમાં **ચાંગા આશા**ની મહેનત અને દિલસોજીથી આતશને નવસારીમાં સ્થાપિત કરવાનો જાણવા જોગ બનાવ બન્યો હતો, જે બાબેતું વિગતવાર વર્ણન કરવાની આ જગા નથી.[1] એ વેળા **ચાંગા આશા**, જેઓ નવસારીમાં મોટા દરજ્જાવાળા અને માતબર બેહદીન ગણાતા હતા, તેવણનું દેસાઇગરૂં ચાલતું હતું તેની કુમક ઉપર તેઓએ ચોકસ શરતોથી કેબલાને નવસારીમાં તખ્તનશીન કરવાનું માથે લઇ તે પાર ઉતાર્યું. પણ ત્યારબાદ આતશવાળા આ સંજાણા અને નવસારીવાળા ભગરિયા મુબદો વચે ભાગલાગ અને ક્રિયા કામ સંબંધી મોટી ભાંજઘડ ઉઠી, મારામારી ચાલી, લડાઇમાં ખૂનો થયાં અને સુરતના નવાબ તરફથી ધરપકડ ચાલી. શેવટે ભગરિયાઓ તરફથી એક "ખોરશેદ" તલુ થયો, જેણે તેઓની આસપાસ ફરી વળેલો અંધકાર દફે કરવામાં ફતેહ મેળવી, સંજાણાઓ પોતાના આતશને ઇસ્વી ૧૭૪૨ માં પાછા ઉઠાવી નવસારી છોડી ઉદવાડે લઇ ગયા, અને તે કેબલાની ખાલી પડેલી જગા ઉપર તરત નવા આતશની સ્થાપના થઇ, અને તે મજકુર **ખોરશેદે**જ કીધી એમ અનેક શાહદતો ઉપરથી આજસુધી રોશન છે.[1] આ સૂર્ય કોઇજ નહિ પણ **દેસાઇ ખુરશેદજી તેહમુરજી** હતા, જેમની દસ્તુર **શાપુરે** જાબજા સ્તુતિ ગાઇ છે.

---

૧ વધારે વિગતો માટે જુઓ "દેસાઈ ખાનદાનની તવારીખ," સ૦ ૧૩ થી આગળ.

---

૧ વધુ વિગતને માટે જુઓ દસ્તુર શાપુર બિન માણક સંજાણાનો ફારસી રસાલો, નામે "કિસ્સે જરતોશતીઆને હિંદુસ્તાન". આ રસાલો બનાવનાર દસ્તુર દેસાઈ ખુરશેદજીના જમાનામાં હયાત હતા, અને તેવણના આતશ બેહરામને પરથવાની ક્રિયા વેળા હાજર હતા.—વળી જુઓ "દેસાઈ ખાનદાનની તવારીખ," સ૦ ૧૬—૧૮.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૪૭.

પરચુટણ સંસ્થાનો.

૧—સંજાણ સિવાયના સંસ્થાનો—બારિયા સંસ્થાનમાં પાર્સીઓની કતલ—ખંબાતના પાર્સીઓની ચહડતી પડતી—તેમનાં સંસ્થાનની તારીખ બાબે મતફેર—ખંબાતની મહમદ્દિયાન ફતેહ—વરિયાવનું સંસ્થાન—રતનપુરના રાજા સામેની લડાઇમાં પાર્સી બાનુઓની ફતેહ—વરિયાવના પાર્સીઓની નાશકારક કતલ—અંકલેશ્વર અને ભરૂચના પાર્સીઓ—મહમદ્દિયાન જુલ્માતથી પાર્સીઓની નાસભાગ—ગુજરાતમાં તેમનો ભરગારો—ચંદ્રાવતિ ખાતેનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન—૧૬ મી સદીનું સંજાણ.

૨—દખ્ખણના પાર્સીઓ—અનેરી કનેરીમાં ૧૭ પાર્સીઓનાં પેહલવી નામોનો લેખ—૧૦ પાર્સી નામોનો એક બીજો લેખ—ચૌલના પાર્સીઓ—થાણેથી કલ્યાણી ખાતે નાસભાગ—વસાઇ અને મુંબઇમાં પાર્સીઓની મોટાઇ—દોરાબજી નાનાભાઇ પટેલ.

ફસલ ૧—ગુજરાતનાં સંસ્થાનો.

હવે આપણુ બાકી રહેલા પાર્સી તાયફાઓની તવારીખ ઉપર આવિયે. સંજાણુ ખાતે ઇસ્વી ૭૭૫ પછી પાર્સીઓએ ૩૦૦ વરસોની મુદત ગુજારી તે દરમયાન તેઓ ત્યાં અને આસપાસ ઘણા પગભર થઇ પડયા હતા. તેઓ જેમ જેમ આસપાસ ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફ પોતાનો વેપાર વહેવાર વધારતા ગયા તેમ તેમ તેમની નજર ઉંઘડતી ગઇ, અને સંજાણુ સંસ્થાન તેમની વધતી જતી વસ્તીવાડીને માટે પુરતું નહિ જણાયાથી તેઓએ જ્યાં ફાવે ત્યાં વધી જઇ નવાં નવાં સંસ્થાનો વધારવા માંડયાં. તેઓ વેપારી દાખલ ઓળખાતા અને વખણાતા આવ્યા હતા, અને તેજ મતલબથી તેઓનાં સંસ્થાનો ઉત્તર તરફ નવસારી, વરિયાવ, ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાંક્રાનેર અને ખંબાત સુધી, અને દક્ષિણે મુંબઇ તથા થાણા જીલ્લામાં છેક ચૌલનાં બંદર સુધી વધવાની નોંધો મળે છે. પણ એટલુંજ નથી. કેટલીક શાહદતો ઉપરથી એવું જણાય છે કે ૧૦ મી સદીની શરૂઆતમાં પાર્સીઓ ઉત્તરે છેક સિંધમાં જણાયા હતા, અને મુલતાનની પડોશમાં તો તેમની વસ્તી એ કરતાં પણ વધારે જુના કાળની કહેવાય છે. પણ એ બાબે લખવાનું બીજી ફસલને માટે રાખી હાલ તો આપણુ ગુજરાત ખાતેનાંજ સંસ્થાનોની હકીકત તપાસીશું.

આજ નજદીક પોણીત્રણશો વરસોની વાત ઉપર થઇ ગયલા એક હિંદી મિશનરી મી૦ **હેનરી લૉર્ડે** પાર્સીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે સંબંધી કેટલીક વિગતો આપી છે તે મુજબ[1] ઇરાનથી નાસી આ દેશ ખાતે આવતી વેળા તેઓએ સાત બારકસો તૈયાર કીધાં હતાં, જેમાંનાં પાંચ જ્યારે સંજાણુ ખાતે ઉતર્યાં, ત્યારે બાકીનાં બેમાંનું એક સુરતની પડોશમાં બારિયા નામે ગામને કાંઠે લાગ્યું, જ્યાંના રાજાએ સંજાણુના રાજાના જેવાજ કોલકરાર કરીને પાર્સીઓને પોતાનાં ગામમાં ઉતરવા દીધાં. પણ જેમ સંજાણુમાં આખરે બન્યું હતું તેમ બારિયા ખાતે થોડીજ મુદતમાં એવું બન્યું કે એ ગામના રાજા ઉપર પડોશના એક બીજા રાજાએ ચહડાઇ લાવી તેને હરાવ્યો, અને તેની પાર્સી રૈયતોને રાજાના પક્ષકાર ગણીને કતલ કીધી. સંજાણુની પેઠે અહીં પણ પાર્સીઓ રાજા તરફથી લડયા હતા કે નહિ તે જણાતું નથી.

હવે પેલાં સાત બારકસોમાંનું છેલ્લું કાંઠે કાંઠે વધારે આગળ વધીને ખંબાત ગયું, જ્યાંના રાજાએ પણ તે માંહેલા પાર્સી પ્રદેશીઓને ઉપર જેવીજ શરતો કરીને ઉતરવા

---

૧ જુઓ "મુંબઇ સમાચાર," તા૦ ૧૯ મી મે ૧૮૯૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

દીધા. એક હિંદુ લખનાર[1] મી૦ **હેનરી લૉર્ડના** હેવાલમાં કેટલોક જાણવાજોગ વધારો કરે છે. તે ખંબાતના સંબંધમાં લખે છે કે પાર્સીઓ જ્યારે આ શેહર ખાતે આવ્યા ત્યારે તેનું નામ કુરૂક્ષેત્ર હતું. કુર્ક (કુમારેશ્વર)નું ત્યાં એક પવિત્ર દહેરૂં હતું અને તેની આસપાસ વસેલાં ગામને આ નામ મળ્યું હતું. પાર્સીઓએ આવીને એ ગામને સુધાર્યું અને મોટું કીધું. એમ કરતાં તેઓની ત્યાં એટલી બધી વસ્તી વધી ગઇ કે તેઓ ત્યાંના અસલ રહેવાસીઓ કરતાં પણ સંખ્યામાં વધી ગયા. પોતે વેપાર એકહાથ કરી લીધો અને (ઉપલા હિંદુ લખનાર મુજબ) "રહેવાસીઓને દુઃખ દેવા માંડયું, જેથી હિંદુઓ પોતાનાં ઘરબાર છોડી જતા રહ્યા, અને પાર્સીઓ પૂર્વે ખંબાતના ધણી થઇ રહ્યા." આ હિંદુઓમાં એક **કલ્યાણરાય** નામનો દશા લાડ વાણિયો હતો, જેની મા કને મોટી દોલત હોવાથી **કલ્યાણરાયે** પેલા "લૂટારા પાર્સીઓને હાંકી કહાડવાની યુક્તિ" આ રીતે કરી. તે પુરતું નાણું લઇ અણહિલપૂર પાટણ ગયો અને ત્યાં તે ખર્ચી ખંબાતની હાકમીની સનદ મેળવી સુરત આવ્યો અને ત્યાંના ધનાઢય ન્યાતિલાઓ, જેઓ ઝવેરીનો ધંધો કરી માતબર થયા હતા, તેમની જોડે મળી જઇ છુટે હાથે નાણાં ખર્ચી રજપૂતો અને કોળીઓને પોતાની નોકરીમાં લીધા, આ ઉચાઉચ ખંબાત ખાતે ઉતરી પડી રાતની વેળાએ પાર્સીઓનાં ઘરો ઉપર છાપો માર્યો, ઘણાઓને કતલ કીધા, તેમનાં ઘરબારને આગ લગાડી અને તેઓમાં એવો ત્રાસ બેસાડી દીધો કે બાકી રહેલા પાર્સીઓ નાસી ગયા. આ પછી તેણે પાર્સીઓનાં બાકી રહેલાં ખંડિયેરો ઉપર નવું શેહર બાંધ્યું, અને તેનું નામ ખંભાયત આપ્યું.

આ હેવાલમાં કેટલીક સચાઇ છે, પણ તેમ તેમાં કેટલુંક અધુરાપણું બી જણાય છે. ખંબાત ખાતે પાર્સીઓ સંજાણથી નિકળેલા જઇ વસ્યા હતા કે તેઓ તે આગમજના ત્યાં હતા, એ ચોકસ નથી. કેટલીક દંતકથાઓ મુજબ ખંબાત અને વરિયાવ ખાતેનાં સંસ્થાનો સંજાણ સંસ્થાન જેટલાંજ જુનાં હતાં. મી૦ **લૉર્ડના** હેવાલ ઉપરથી પણ એમ જણાય છે. મુંબઇ સરકારે પ્રગટ કરવા માંડેલા નવી ઢબના સરકારી દસ્તાવેજો મુજબ ખંબાત ખાતે પાર્સીઓ ઇસ્વી ૯૫૦ માં જઇ વસેલા જણાય છે, અને **એલ્ફીન્સ્ટન** મુજબ[1] ૧૧૦૦ માં તો તેઓ ત્યાં ઠરીઠામ થઇ ચુકયા હતા એ ચોકસ છે. આ ઉપરથી **કૅમ્બેલ**[2] અનુમાન કરે છે કે ખંબાતના પાર્સીઓને પંજાબના પાર્સીઓ જોડે સંબંધ હોવો જોઇયે, કેમકે ઇરાનનાં યજદ શેહર ખાતેથી હેરબદ **માહિયાર** નામે એક મુબદ વંદીદાદની એક નકલ પંજાબના પાર્સીઓને માટે ઉચ્છ અથવા ઉચ શેહર ખાતે ૧૧૮૪ થી ૧૩૨૩ ની વચે લઇ ગયો હતો તેની નકલો ખંબાતના પાર્સીઓ કને પણ હતી, એમ **વેસ્ટરગાર્ડ**[3] જણાવી જાય છે. મુંબઇ ઇલાકાનાં નાનાં દેશી રાજ્યોને લગતાં ઇતિખાબનાં એક સરકારી દફતરમાં[4] ખંબાતની અસલ તવારીખ આપતાં લફટનંટ **એચ. ડી. રૉબર્ટસને** સંસ્કૃત અને ફારસી ગ્રંથોને આધારે ખંબાતના પાર્સીઓની હકીકત ભેગી કીધી છે તે ઉપર જણાવ્યા જેવીજ છે. તે લખે છે કે સીજમ (સંજાણ)ની પડોશમાં પાર્સીઓ ઘણાંએક વરસો સુધી રહ્યા, જે પછી વેપાર વધારતા તેઓ ખંબાત જઇ પહોંચ્યા, જ્યાં પ્રથમ તો તેઓની સંખ્યા નાની હતી, પણ પાછલથી ત્યાં પોતાના ભાઇબંધોની આબાદી થતી જોઇને આસપાસથી બીજા સંખ્યાબંધ પાર્સીઓ એ શેહરખાતે આવી વસ્યા. આમ કરતાં પાર્સીઓની વસ્તી એટલીબધી વધી ગઇ કે ખંબાત શેહરનો વેપાર તેમનેજ હાથ આવ્યો. અંતે તેમને ઉપર જણાવ્યા મુજબ હિંદુઓ

૧ જુઓ "ગુજરાત મિત્ર," તા૦ ૩૦ મી ઑગસ્ટ, તથા તા૦ ૬ ઠી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૧.

૧ History of India, પુ૦ ૨, પા૦ ૧૬૪.

૨ Bombay Gazetteer, પુ૦ ૧૩, પા૦ ૧૨૪૯, નોટ ૬.

૩ Zend Avesta, પુ૦ ૧, પા૦ ૩, ૧૧.

૪ Historical Narrative of the City of Cambay, પા૦ ૫૨—૫૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સાથ ઝગડો ઉઠયો અને લડાઇ થઇ, જે પછી **કલ્યાણ રાયે** તેમને હાંકી કહાડી ખંબાતની હાકમી કેટલાંક વરસો સુધી ચલાવી. એ બાદ ૧૨૯૭ માં એ શેહેર દિલ્હીના પાદશાહ સુલતાન **અલ્લાહ** ઉદ **દીન** ખિલજીને હાથ ગયું. આ વાત જાણવાજોગ છે કે જે વરસમાં સંજાણ આજ પાદશાહના સરદાર **ઉલુગખાને** તારાજ કીધું તેજ વરસમાં ખંબાત એક બીજા સરદાર **નુસ્રતખાન ઝલેસરીએ** સર કર્યું હતું.

આ હકીકતોમાં ઘણી શહરાઘાત છે તે બાદ કરિયે તોપણુ આટલી વાત તો સિદ્ધ થાય છે કે ૧૩ મી સદીની આગમજ પાર્સીઓના હાથમાં ખંબાત શેહર હતું, જ્યાં તેમનું સંસ્થાન એટલું જબરૂં મચી ગયું હતું કે બીજાં શેહરો ખાતેના પાર્સીઓ ત્યાં આવી ઠરીઠામ થયા હતા. પણ તેમની જાહોજલાલીની કશી વિગતો મળતી નથી. જેમ ખંબાતમાં અને સંજાણમાં પાર્સીઓની ખુઆરી થઇ તેમ વરિયાવ સંસ્થાનમાં પણ તેઓ શત્રુઓના હાથ ઉપર કપાઇ મુઆ હતા. તેઓ ઉપર એક જબરી આફત ગુજરેલી જણાય છે, જેની ટુક નોંધ[1] આ મુજબની મળે છે. એવું જણાય છે કે તેઓ હિંદુ ગરાસિયાઓના હાથ ઉપર એક જબરદસ્ત આફતના ભોગ થઇ પડ્યા હતા. કહે છે કે સુરતની પડોશમાં કેટલાંક ગામો પાર્સીઓના હાથમાં હશે તે ઉપર રતનપૂરના રાજાએ દાવો કીધો. સુરત તરફ પાર્સીઓ ઠરીઠામ થયલા હતા માટે ચોકસ ગામો તેઓની માલકીમાં આવ્યાં હોય એ બનવા જોગ છે. આ ગામો તેઓએ રાજાને આપી દેવાની ના પાડી, જે ઉપરથી તેઓ સામે તેણે લશ્કર મોકલ્યું.

પાર્સીઓ હજી સુધી લડવે બાહદુર હતા માટે હથિયાર ભિડી રાજાની ફોજની સામે થયા. એક લડાઇ થઇ તેમાં રાજાનાં માણસો માર ખાઇને નાઠાં, પણ રાજાને તો આ શિકસ્તથી બહુ ક્રોધ ચહડયો. ફરીથી તેણે પાર્સીઓને છેડ્યા નહિ, પણ તેમનો નાશ કરવાનું તેનાં મનમાંજ હતું. કથા છે કે એક મોટાં જશનને દિને ખાઇ પીને મસ્ત બની પાર્સીઓ પડેલા હતા તે બાબેની છુપી ખબર મળતાંજ તે તકનો લાભ લઇ રાજાએ વરિયાવ ઉપર દરોડો પાડયો. ગરાસિયાઓનાં મનમાં એમ હતું કે આજે પાર્સીઓ લડી શકે એવી હાલતમાં નથી માટે તેમને સહેલથી તાબે કરીશું. પણ આ હુમલાની ખબર મળતાંજ વરિયાવની પાર્સી બાનુઓ પોતાના મર્દોને જગાડવાને બદલે તેમનાં સઘળાં હથિયારો સજી પોતે મર્દાનો લેબાસ લીધો અને શત્રુઓ સામે લડવા નિકળી પડી. કહે છે કે તેઓ એવી બળંતવારીથી લડી કે ગરાસિયાઓ માર ખાઇ નાઠા. દુશ્મનોને આમ ઉભી પુછડીએ નહાસતા જોઇને શૂરપર ચહડેલી પાર્સી બાનુઓએ તેમની પુઠ પકડેલી રાખી. આ વખતે જો એક હોનારત બની ન હોત તો રતનપૂરના રાજાની હાલત ઘણી બતંગ થઇ પડત. પણ પાર્સીઓનો દહાડો પડતોજ હતો. એતેફાક એવો બન્યો કે એક પાર્સી બાનુએ પહેરેલી કોલાહ નિકળી પડી અને તેણીના લાંબા કાળા કેશ ઉઘાડા પડ્યા. આ બનાવ એક રાહદારી બ્રાહ્મણે જોયો, જેણે દોડયો જઇ પેલા નાઠેલા ગરાસિયાઓને ખબર આપીકે "તમો તો બાયલા છો; સ્ત્રીને હાથ માર ખાઇ શિદને નાસો છો?" આથી ગરાસિયાઓ ખૂનપર ચહડી પાછા લડવા દોડયા, અને પુઠે આવતી છુટી છવાઇ પાર્સી સ્ત્રીઓને કાપી નાખી, એકદમ સંસ્થાન ઉપર હુમલો કીધો અને મસ્ત પડેલા પાર્સી મર્દો તેમજ તેમનાં નિરાધાર બચ્ચાંઓનો નિર્દયપણે જીવ લીધો, અને કહે છે કે એક પણ જીવડાને બાકી રાખ્યો નહિ. આમ હોવાથી આ પાર્સીઓની કતલ કયે દિને થઇ તે ચોકસ કહી શકતું નથી.[1]

નવસારી ખાતેનાં પાર્સી સંસ્થાનની સ્થા-

૧ "હાદેસા નાફ્રુ," સ૦ ૨૧૨—૧૩.

૧ આ દિવસ રોજ ૨૫ મો અને માહ ૧ લો મુકરર કરીને એ દિને સુરત શેહરના તથા રૂસ્તમપૂરાના તેમજ નવસારીમાં મલેસર ફળિયાના બેહદીનો આ માર્યા ગયલા જરતોશ્તીઓનો દહાડો કરે છે, અને એ દિવસ "વરિયાવા બેહદીનોનાં પરભ"ને નામે ઓળખાય છે.—"હાદેસા નાફ્રુ," સ૦ ૨૧૦, તથા ૨૧૩ વાળી નોટ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

૫ના ઇસ્વી **૧૧૪૨** માં થઇ હતી, જે પછી એક સદીમાં તેઓ આગળ વધી અંકલેશ્વર ગયલા જણાય છે. ઇસ્વી ૧૨૫૮ માં તેમનું એક સંસ્થાન એ કસ્બા ખાતે હોવું જોઇયે, કેમકે **વેસ્ટરગાર્ડ**ના જણાવ્યા મુજબ[1] એ વરસમાં "વીસ્પરદ" નામે અવસ્તાના એક ગ્રંથની ત્યાં નકલ કરવામાં આવેલી મળી આવી છે.

એ પછીનાં થોડાંક વરસોમાં પાર્સીઓ ભરૂચ જઇ વસેલા જાહેર થાયુ છે, અને ઇસ્વી ૧૩૦૦ માં તો તેમની વસ્તી ત્યાં ઘણી વધી ગયલી જણાય છે, કેમકે ૧૩૦૯ માં તો ભરૂચની પડોશમાં આવેલાં દેહગામ ખાતે એક દોખમુ પણ બંધાઇ ચૂક્યું હતું, અને વિજલપૂર નામે એક બીજા પડોશના કસ્બામાં તો એજ વખ્તે એક વધારે પુરાણું દોખમું હયાત હતું.

વાંકાનેર ખાતેનાં પાર્સી સંસ્થાનની તારીખ વરિયાવની માફક આપણે હાથ આવી નથી.

વલસાડમાં ઇસ્વી ૧૪૧૪ માં પાર્સીઓનાં ૨૬ ઘરોની ગણત્રી થઇ હતી, જે ઉપરથી એમ લાગે છે કે ૧૫ મી સદીની શરૂઆતથી—બલકે તેની આગમજથી—ત્યાં તેમની વસ્તી થઇ હતી.

આ રીતે ગુજરાતમાં ૧૩ મી સદીમાં પાર્સીઓની ઠેકાણે ઠેકાણે કતલ ચાલી ત્યારે તેઓને ત્યાં રહેવું ભારી પડ્યું અને વધારે ઉત્તર તરફ તેઓ આગળ વધતા ગયા. પણ ત્યાંબી ૧૪મી સદીમાં તેમને **તીમુર લંગ** નામના તુરાની ફતેહ કરનારથી ઘણું ખમવું પડયું, જેને લગતી વિગતો આપણુ આગળ ચાલતાં વાંચીશું. આ સખ્તદિલના હુમલો લાવનારે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઘણી ખરાબી કીધી, જેમાં પાર્સીઓનો જબરો કચરઘાણુ નિકળી ગયાથી જેઓ બચ્યા તેઓએ દક્ષિણે ગુજરાત તરફ કદમ લંબાવ્યાં. આ વેળા ગુજરાતના પાર્સીઓમાં ધર્મ સંબંધી નવું લોહી રેડાતું હતું, તો જોકે એજ ૧૪ મી સદીમાં ગુજરાતના પાર્સીઓ ઉપર જુદદીન રાજકર્તાઓનો જુલ્માત કાંઇ ઓછો ન હતો. એ પ્રાંત આ વેળા દિલ્હીના પાદશાહોને તાબે હતો, જેમની તરફથી ત્યાં સુબાઓ આપખુદ અમલ ચલાવતા હતા. એવા સુબાઓમાંના એ **મુજફ્ફરખાન** (૧૩૯૧ થી ૧૪૦૩) અને તેનો નબીરો **સુલતાન અહમદ** (૧૪૧૩ થી ૧૪૪૩) ગુજરાતમાં જોહાકી દોર ચલાવી ગયા છે, જેઓના જુલ્માતને લીધે એ પ્રાંતના ઉત્તર ભાગ તરફ ગયલા પાર્સીઓ દક્ષિણનાં સંસ્થાનો તરફ પાછા વળવા લાગ્યા હતા, તેજ વખ્તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં છેક પંજાબ અને કેશ્મીર તરફ વસતા પાર્સીઓ પણ **તીમુર**નો ખૂનખાર તાપ નહિ ખમી શકાયાથી આ દક્ષિણ સંસ્થાનો તરફ નાસી આવ્યા હતા.

આથી ગુજરાતનાં પાર્સી સંસ્થાનોને બેવડો ફાયદો થયો. તેમનાં ધર્મ સંબંધી જ્ઞાનમાં વધારો થવા લાગ્યો, અને તેમની વિખરાઇ પડેલી સંખ્યા પાછી એકઠી થવા માંડી. વળી એજ વખ્તે પાર્સીઓનાં દિલમાં એટલી બધી ઉલટ છુટી કે તેઓ પોતાની આસપાસ વસતા જુદદીનોને પોતાના મજહબમાં વટલાવવા લાગ્યા.[1] એ રીતે ગુજરાતના પાર્સીઓની હાલત પાછી સુધરતી ચાલી, અને નવી ૧૫મી સદીમાં એ રીતે તેમનો લાગવગ એટલો બધો મુસ્તકીમ પાયા ઉપર વધતો ચાલ્યો કે તે ત્યારબાદ આજ સુધી વધતોજ રહ્યો. ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં તેમને જે શક ભરેલું લાગતું તે બાબે તેઓ ઇરાન ખાતેના વિદ્વાન દસ્તુર દાવરોને પુછી મંગાવતા, અને એ રીતે પરપુછ કીધેલી બાબતોથી ભરાયલાં પુસ્તકો "રવાયત" ને નામે આજ સુધી મોજુદ છે.

આ રવાયતો ઉપરથી જણાય છે કે ૧૫ મી સદીની આખરી આગમજ નવસારી, ભરૂચ, અંકલેશ્વર, ખંબાત અને સુરત ખાતે પાર્સીઓનાં આબાદ સંસ્થાનો ઠરીઠામ થઇ ચૂકેલાં

૧ Zend Avesta, દફ્૦ ૧, સ૦ ૧૩.

૧ કંપેરઃ Bombay Gazetteer, દફ્૦ ૧૩, સ૦ ૨૫૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતાં; અને વળી એવું પણ જણાય છે કે પાર્સીઓનું એક સંસ્થાન એજ સદીની અધવચે આબુ પર્વતની પડોશમાં ચંદ્રાવતિ ખાતે પણ વસતું હતું, જ્યાંના પાર્સીઓ ૧૫ મી સદીની અધવચે અમદાવાદના પાદશાહને ખંડણી આપતા હતા, એમ એક લખનાર[1] જણાવી જાય છે.

એમ કરતાં ૧૬ મી સદીની આખરીએ સુરત ખાતે પણ પાર્સીઓનું એક મોટું સંસ્થાન વસ્તું જણાય છે. અલબત નવસારી ખાતે તો એ આગમજ ત્રણ ચાર સદીઓથી જરતોશ્તીઓ મોટી સંખ્યામાં વસી પોતાનો કાબુ કરી બેઠા હતા, જે બાબેનું વર્ણન આગળા સફાઓમાં આપણ વાંચી ગયા છિયે. એજ વખ્તે યાને ૧૬ મી સદીની આખરીએ (૧૫૯૦) પેલું ત્રણ સદીઓ ઉપર પડી ભાગેલું સંજાણ પાછું આબાદ હાલતમાં આવતું જતું હતું. તે દરિયા કાંઠે સારૂં બંદર હોવાંથી તેનો વેપાર છેલાં ૩૦૦ વરસો પછી હવે પાછો ખિલવા માંડયો હતો. આ વેળા તે મહમદિયાનોના નહિ પણ પોર્ટુગીજોના તાબામાં હતું, જેઓ તેને સેંટ જૉન (St. John)-ને નામે ઓળખતા હતા.[2] પણ એ વેળા ત્યાં પાર્સીઓ હતા કે નહિ, અને હોય તો કેવી હાલતમાં હતા, તેની કશી નોંધ મળતી નથી.

ફસલ ૨—દખણનાં સંસ્થાનો.

ગુજરાત મૂકીને હવે આપણ બીજી તરફ અને અગત્ય કરીને સંજાણની દક્ષિણ તરફ નજર કરિયે, અને જોઇયે કે દખણમાં પાર્સીઓ શરૂઆતમાં કયાં કયાં જઇ પુગ્યા હતા. અમે આગળ કહ્યું તેમ થાણા અને ચોલ સુધી તેમના તાયફાઓ ગયા હતા એવી નોંધ મળી છે. અનેરી કનેરીની ગુફાઓમાં કેટલાક પેહેલવી લેખો છે, જેઓ બાબે પ્રથમ એવો વેહમ હતો કે તેમાં જણાવેલી તારીખ જેટલા એ લેખો પુરાણા નથી, અને પાછલા જમાનામાં તેમની કોઇએ બનાવટ કીધી છે. પણ વધુ શોધ ખોળથી સિદ્ધ થયું છે કે આ લેખો ઇસ્વી ૯૯૯ માં કોરાયા હતા, અને તે ઉપલી ગુફા જોવા ગયલા જરતોશ્તીઓએ લખ્યા હતા. આ બિના તેમનાં અસલી પેહલવી નામો ઉપરથી પણ સાબેત થાય છે. આ લેખોમાં પ્રથમ યજદાનનાં નામથી શરૂ કરી નીચલી તારીખ તથા નામો લખ્યાં છેઃ—યજદેજર્દી ૩૬૮ (ઇસ્વી ૯૯૯)ના આવાં મહિનો અને મેહરરોજ. મતન અઇદબારનો ઇહાનપાનક, માહ અઇદબાર, માહ અઇદબારનો પંજબોખ્ત તથા પતરબોખ્ત, ખએરાદ બેહરામનો મર્દાનશાહ, મર્દાનશાહનો ખએરાદ બેહરામ, બેહરામપનાહનો મતન અઇદબાર, તથા મતન અઇદબારનો બેહરામપનાહ, આતુનમાહનો ફરખુજાદ તથા જાતઅફરામ, માહબાજદીનો નોહમાહ અને દીન બેહરામ અને બુજર્ગ આતુન અને ખએરાદમર્દ અને બેહજાત, મતન બંદાતનો બેહરામપનાહ, અને આવાનબંદાત મંદુનનો અનહોમા. આ ૧૭ જરતોશ્તીઓમાંના છેલાએ પથરમાં ઉપલો લેખ અને નામો કોત્રેલાં સંભવે છે.

ઉપલી તખ્તી કોત્રાયા પછી ૨૨ વરસ રહીને ઇસ્વી ૧૦૨૧ ના નવેમ્બર મહિનાની તા૦ ૫ મીએ ઉપલીજ ગુફા જોવા જરતોશ્તીઓની એક બીજી ટોળી ગઇ હતી, જેનાં નામો ત્યાં કોત્રેલાં છે–તે મુજબ સને ૩૯૦ યજદેજર્દીના મેહર મહિનોને દીન રોજે માહ ફરૂબગ અને માહ અદબાર, માહ અદબારનો પંજબોખ્ત, બેરાત બેહરામનો મર્તાનશાત, બેહરામ દીનઆવરનો ખવીતાબુત (?), માહ બાજદીનો બજોર્ગઆતન, બેરાદ ફરખુના માહ અદબાર અને બુનશાત, અએલાર માહનો (?)

---

1 સર એલેકઝાંડર બર્ન્સઃ "આબુના હેવાલનો હસ્ત લેખ"—Bombay Gazetteer, દફ્૦ ૧૩, સ૦ ૨૫૪, નોટ ૩. સર એલેકઝાંડર તો આબુનેજ ચંદ્રાવતિ લખે છે.

2 એજ રીતે યુરોપિયનોએ આપણાં ઘણાં શેહેરો, પ્રાંતો વગેરેનાં નામો બિગાડી નાંખ્યાં છે. ભરૂચનું Broach, મુંબઈનું Bombay, કાઠિયાવાડનું Kattywar, ખંબાતનું Cambay, ઇત્યાદી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

માહબંદાત,—એ રીતે ૧૦ જણ ગુફા જોવા ગયા હતા.

આ બિનાને બીજા લખનારાઓથી પણ ટેકો મળે છે. **મસોદી**ના જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૦ મી સદીની શરૂઆતમાં સિંધમાં તથા હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગો ખાતે પાર્સીઓનાં આતશખાનાઓ હતાં. ત્યારપછી ૫૦ વરસે (ઇસ્વી ૯૫૦ માં) **મિસાર બિન મુહલહીલ** નામે આરબ મુસાફર લખી જાય છે કે સૈમુર ખાતે પાર્સીઓનાં આતશખાનાંઓ હતાં, **કેંમ્બેલ** ધારે છે કે આ સૈમુર તે ચૌલ હશે.[1] ચૌલ ઉપરાંત વળી કોંકણના ઉત્તર ભાગમાં પણ પાર્સી સંસ્થાનો હતાં, પણ સંજાણની અફડાતફડી પછી તેઓનું શું થયું તે જણાતું નથી. તોપણ એટલું તો માલુમ પડે છે કે નારગોળ અને દાહાણું વગેરે ગામડાંઓ ખાતેના પાર્સીઓ ઉપર મહમદિયાન હાકમોનો ઝાઝો ત્રાસ નહિ હોવાથી ત્યાં તેઓ શાંતપણે રહ્યા હતા.

કલ્યાણી ખાતે પાર્સીઓ ક્યારે જઇ વસ્યા તેની નોધ મળતી નથી, પણ એટલું જણાય છે કે તેઓ અસલ થાણે વસતા હતા, અને પાછળથી જ્યારે થાણામાં ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવાનો દોર ચાલ્યો ત્યારે એ શેહરના પાર્સીઓ કલ્યાણી નાસી ગયા હતા. આ બનાવ ૧૬ મી સદીની શરૂઆતમાં બનવો જોઇયે, જે વખ્તે છાસ્ટી પોર્ટુગીજ લોકોએ જીતી લીધું હતું. વળી ૧૫૩૩ માં કલ્યાણી ખાતે ઈંટનાં દોખમાં બંધાયાની તારીખ મળે છે તે ઉપરથી પણ એ બિના સિદ્ધ થાય છે. થાણેથી આ રીતે ખ્રિસ્તી દોરને લીધે નાઠેલા પાર્સીઓ છેક ૧૮ મી સદીની આખરીએ પાછા ત્યાં જઇ વસેલા જણાય છે. ૧૭૭૪ માં થાણા બ્રિટિશ લશ્કરે ફતેહ કીધા પછી છ વરસે (૧૭૮૦માં) પાર્સીઓ થાણે પાછા ફરેલા જણાય છે.[1] આ વાત જાણવાજોગ છે કે થાણેના પાર્સીઓને પોર્ટુગીજોએ વટલાવવા માંડ્યાથી તેઓ જ્યારે કલ્યાણી નાસી ગયલા જણાય છે, ત્યારે મુંબઇમાં અને વસાઇમાં પણ એ વખ્તે પાર્સીઓની સારી વસ્તી હતી તે છતાં તેઓ ઉપર આ જાતનો જુલ્માત વર્સેલો જણાતો નથી. ત્યાં તો તેઓ સુખેથી રહ્યા હતા. મુંબઇના પાર્સીઓ તો રફતે રફતે એટલાબધા વગવસીલામાં વધી ગયા કે ૧૬૬૨ માં જ્યારે મુંબઇ ટાપુ પોર્ટુગીજ સરકારે બ્રિટિશ સરકારને આપી દીધો ત્યારે **દોરાબજી નાનાભાઇ પટેલ** નામે પાર્સી પોર્ટુગીજ અમલમાં મોટો અધિકાર ધરાવતા હતા. એવણ ૧૬૪૦ માં સુરતની પડોશનાં સુમાળી ગામથી મુંબઇ આવ્યા, જે વેળા એ ટાપુ પોર્ટુગીજોના હાથમાં હતો, અને પાર્સીઓમાં તેઓ પહેલાજ અતરે આવ્યા હતા. સુરત ખાતે પોર્ટુગીજો સાથ વહેવારમાં આવ્યાથી તેમને એ ભાષાનું સારૂં જ્ઞાન હતું, અને બીજી રીતે ઉપયોગી જણાયાથી એમને પોર્ટુગીજ સરકારે રાજદરબારી કામકાજના વડા ઠરાવ્યા, અને ૧૬૬૨ માં મુંબઇ ઈંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું ત્યારેબી એ સરકારે **દોરાબજી પટેલ**ને ઉપલાજ અધિકાર ઉપર કાયમ રાખ્યા હતા.[2]

1 Bombay Gazetteer, ઙ૰ ૧૩, સ૰ ૨૫૦.

1 Bombay Gazetteer, ઙ૰ ૧૩, સ૰ ૨૫૪.

2 "પારસી પ્રકાશ" સફે ૧૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૪૮.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પાર્સીઓ.

૧—સિંધ અને પંજાબના પાર્સીઓ—મહમદિયાનોના હાથ ઉપર પાર્સીઓની ચાલુ કતલ—ઉચ્છ સંસ્થાન—સિંધમાં પાર્સી અમલની નોંધ—ડેહેરાના પાર્સીઓ—તેમનાં સંસ્થાનની હકીકત—ઈબ્રાહીમ લોદી તેમનો કિલ્લો જીતે છે—ડેહેરા તે આજનું દાદર—દિલ્લી અને તેની આસપાસના પાર્સીઓ—રોહિલખંડ અને તઘલખપુરમાં વસતા ભૂલાઈ ગયલા પાર્સીઓ.

૨—તીમુર લંગની ખૂનરેજી—'ગબ્ર' તે કોણ?—તઘલખપોરનાં પાર્સી સંસ્થાનનો તીમુરે કરેલો નાશ—દિલ્લીના પાર્સીઓની ખરાબી—મીરતના પાર્સીઓની નાશકારક કતલ—કાશમીર, નગરકોટ અને જમુ ખાતેનાં પાર્સી સંસ્થાનોનો નાશ—ઉત્તરે પાર્સીઓ કયાં સુધી હતા?

ફસલ ૧—પંજાબ અને સિંધના તાયફાઓ.

ગુજરાતની ઉત્તરે પાર્સીઓ ક્યાં સુધી વધ્યા હશે—યાને સંજાણ સંસ્થાનમાંથી છુટા પડેલા જરતોસ્તીઓ ઉત્તર તરફ ક્યાં સુધી ગયા હતા—તે કહેવું મુશ્કેલ છે. તોપણ પંજાબ અને વાંબ્ય પ્રાંતોમાં તેમની વસ્તી જાહેર થઇ છે, અને સિંધમાં તેઓનાં આતશખાનાંની શાહદતો મળી છે, તેમાં કશો શક નથી. હવે એ સઘળે ઠેકાણેના પાર્સીઓ સંજાણથીજ ત્યાં ફરી વળ્યા હોય એમ માનવાનું આપણી કને કશું કારણ નથી. વધારે માનવાજોગ તો એ છે કે સાસાની અમલ વેળા કાઠિયાવાડ અને પંજાબ તરફ આવેલા પાર્સીઓના આ વંશજો હશે, જેઓ પાછલથી ઘણી ખરાબ હાલતમાં આવી ગયા હતા. પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં એજ વંશજોએ સંજાણવાળા પોતાના ભાઇબંધોના જેવી, બલકે તેઓ કરતાં વધારે, કેવી જવાંમર્દી દેખાડી છે તે નીચલા સફાઓ ઉપરથી માલુમ પડશે. જાણે કુદરતનો હુકમ એવોજ હોય કે સાસાની અમલની આખરી પછીથી પાર્સીઓએ ઇસ્લામીઓના હાથ ઉપર એક યા બીજા સબબથી જ્યાંબી હોય ત્યાં ચોકસ મુદત સુધી માર ખાયાજ કરવો, તેમ ઇરાનમાંથી નાસી આવેલા પાર્સીઓની પહેલી કતલ સંજાણમાં, અને ત્યારબાદ ગુજરાતમાં ઇસ્લામીઓના હાથ ઉપર ચાલ્યા બાદ, ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંબી અનેક જગા ઉપર એજ કોમના સરદારોના હાથ ઉપર તેઓએ ઘણી હાડમારી ભોગવવાની વિગતો તવારીખ પૂરી પાડે છે, અને તે સઘળી આ ફસલમાં વર્ણવવાની અમારી મતલબ છે.

વેસ્ટરગાર્ડ[1] જણાવે છે કે ૧૨ મી સદીની આખરી આગમજ સિંધુ નદીના કિનારાઓ તરફ પાર્સીઓની વસ્તી હોય એમ માલુમ પડે છે. ૧૦ મી સદીની શરૂઆતમાં સિંધમાં આતશખાનાં હતાં એમ **મસૌદી** જણાવી જાય છે. એજ વેળા સિંધુ નદી ઉપરનાં ઉચ્છ નામે શેહેરમાં પણ પાર્સીઓ વસતા હતા. અસલમાં એ શેહેર અસ્કંદ-ઉસને નામે ઓળખાતું હતું, અને તે બિયાસ નદીની પડોશમાં હતું. તે ઘણું પુરાણું શેહેર હોય એમ ત્યાંનાં ખંડિયેરો ઉપરથી જણાય છે. કહે છે કે પાદશાહ **કાઇરસે** હિંદુસ્તાન જીતવા માટે સિંધુ નદી ઉપરના મુલ્કમાં વસનારી ઑકિસદ્રેકૈ નામે જે પ્રજાને પોતાની મદદે બોલાવી હતી તે આ ઉચ્છમાં રહેનારી હતી. પણ આ અટકળ એમ ખોટી પાડવામાં આવી છે કે ઉપલી પ્રજા તો નદીની પશ્ચિમ બાજુએ વસતી હતી, અને ઉચ્છ શેહર તો પૂર્વ બાજુએ આવેલું છે. તોપણ આ વાત જાણવાજોગ છે કે નદીની આથમણુ

[1] Zend Avesta, દફ્‌૦ ૧, સ૦ ૩—૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાજુએ પણ ઉચ્છ નામનું એક શેહર હતું, જે આજે ખંડિયેર થઇ પડેલું છે. હવે ઉચ્છ શેહર, જ્યાં પારસીઓ વસી ગયલા જણાય છે, તે પંજાબમાં આવેલું છે. ત્યાંથી **માહિયાર** નામનો એક મુબદ ઇરાનમાં યજદ ખાતે દીન આઇન શિખવા ગયો હતો, તે છ વરસે ૧૧૮૪-માં પાછો ફર્યો ત્યારે પોતાની જોડે **અર્દશીર બહમન** નામે ઇરાનીને હાથની નકલ કીધેલી વંદીદાદના પેહલવી તરજુમાની એક ચોપડી હિંદુસ્તાન ખાતે લાવ્યો હતો. આ દેશ મધે વંદીદાદના તરજુમાની પહેલી નકલ આજ હતી એમ **વેસ્ટરગાર્ડ** જણાવે છે.

તાતારી સરદાર **તીમુર લંગ** હિંદુસ્તાન ઉપર ચહડાઇ લાવ્યો (ઇસ્વી ૧૩૫૮) ત્યાં સુધી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પારસીઓનો એક મોટો ટોળો વસતો હતો, જેમાં કેટલાક તો તે તરફ જરતોસ્તી મજહબમાં નવા દાખલ થયલા હતા. અહીં તેઓ કયારે આવી વસ્યા હશે તે ચોકસ કહી શકાતું નથી, પણ ૧૦ મી સદીની અધવચે ઇબ્ન **હૌકલ** નામે મુસાફર લખી ગયો છે કે સિંધ અને હિંદના કેટલાક ભાગોમાં ગબ્ર (પારસી) લોકોનો અમલ ચાલતો હતો, અને બીજા ભાગોમાં કાફર તથા મૂર્તિપૂજક લોકોનું રાજ્ય હતું.[1] એ પછી ઇસ્વી ૧૦૭૯ નાં સાલમાં ગિજનીવાળા **ઇબ્રાહીમ** પાદશાહે ડેહેરા નામે એક મજબૂત સિંધી કિલ્લો હાથ કીધો ત્યારે ત્યાં પારસીઓ મોટી સંખ્યામાં વસતા હતા. આ કિલ્લો ખુદ પારસીઓનોજ હતો એમ **ફીરીશતા**એ આપેલાં વર્ણન ઉપરથી જણાય છે. એ કિલ્લો ફતેહ કરતી વેળા સુલતાન **ઇબ્રાહીમે** એક લાખ પારસીઓને કાપી નાખેલા કહેવાય છે, જે વાત માનવાજોગ નથી.

એવું જણાય છે કે આ સુલતાન ગિજનીવાળા **ફરોખજાદ** સુલતાનનો ભાઇ હતો, અને ૧૦૫૮ ઇસ્વીમાં તખ્તે બેઠો હતો. તેઓ બંને **મસાઉદ** નામે આગળા સુલતાનના બેટા હતા. તખ્ત મળતાંજ **ઇબ્રાહીમે** એક ફોજ હિંદુસ્તાન ખાતે મોકલાવીને નજદીકનાં ઘણાંએક શેહરો અને કિલ્લાઓ હાથ કીધાં, અને એટલાંથી નહિ ધરાતાં ૧૦૭૯ માં તેણે જાતે આવીને બીજા મુલુકો જોડે ડેહેરા તાબે કીધું. પણ ડેહેરા કાંઇ સહેલથી તાબે થયું નહિ. **નિજામ-ઉદ-દીન અહમદ**[1] નામે એક તવારીખનવેશ લખી જાય છે કે આ સુલતાને તાબે કરેલા કિલ્લા અને શેહરોમાં એક ઘણુંજ વસ્તીવાળું હતું, જ્યાં ખોરાસાનીઓથી ઉતરેલી એક કોમ વસતી હતી, જેને **અફ્રાસિયાબે** તેના મુલ્કમાંથી હાંકી કહાડેલી હતી. વળી એજ ધણી લખે છે કે **ઇબ્રાહીમે** એ શેહર તાબે કરીને ૧૦૦૦૦૦ રહેવાસીઓને બંધવા પકડયા હતા. જ્યારે આ લખનાર શેહરનું નામ આપતો નથી ત્યારે "તારીખે અલ્ફી" ના બનાવનાર[2] મુજબ તેનું નામ ડેરાપુર હતું, જેને ઘણાએક મોટા શેહનશાહોએ તાબે કરવાની ફોકટ કોશેશ કીધી હતી. પણ આ અને બીજા મહમદિયાન તવારીખ નવેશો કરતાં સર્વથી વધારે વિગત "તારીખે **ફરીશતા**"-માં જોવામાં આવે છે.[3] તે લખે છે કે ખોરાસાનના રહેવાસીઓએ પોતાની સત્તા સામે વખ્તે વખ્ત બલવો ઉઠાવ્યાથી **અફ્રાસિયાબે** તેમને દેશનિકાળ કહાડયા, જેથી તેઓ પોતાનાં બચ્ચાં છોકરાં જાડે ડેહેરા ખાતે આવી પોતાનું એક નાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કરી વસ્યા હતા. તેઓ અને તેમના પાડોશીઓ વચે એક પર્વતની હાર આવેલી હોવાથી તેઓ આસપાસનાં લોકો સાથ નહિ ભેળાતાં પોતાની અસલી રાહ રસમ અને ધર્મ જાળવી શકયા હતા, અને પોતપોતામાંજ શાદી કરતા હતા. વળી તેમની આજુબાજુના પર્વતોમાંથી તેમનાં શેહેરમાં લશ્કરને ચહડાવી લાવવાનો માર્ગ પણ હતો નહિ. તોપણ **ઇબ્રાહીમે** કેટલીક મહેનતથી પર્વત ઉપર ચહડવાનો એક રસ્તો તૈયાર કીધો અને લશ્કર લઇ આગળ ધસ્યો. પણ એજ વેળા ચોમાસું બેસવાથી તેને ત્યાંજ ત્રણ મહિના

---

૧ આજ.લી: *Oriental Geography*, સ૦ ૧૪૬.

૧ સર હેનરી એલ્યટ: History of India, ફ૦ ૫, સ૦ ૫૫૮.

૨ તેજ.

૩ તેજ, સ૦ ૫૬૦

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ખોટી થવું પડ્યું. એ પછી તેણે ડેહેરાના લોકો ઉપર માંગણી મોકલાવી કે તેઓએ સુલતાનને તાબે થવું અને તેની દીન કબૂલ રાખવી. પણ આ હુકમ કબૂલ રાખવાની ડેહેરાના બાહદુર રહેવાસીઓએ ધિક્કાર સાથ ના પાડી, જે ઉપરથી હુમલો લાવનારી ફોજે કિલ્લા ઉપરનો ઘેરો જે અસાર આગમજનો નાખેલો જણાય છે તે ચાલુ રાખ્યો. એ પછીની થોડીક મુદતમાં બંને લશ્કરો વચ્ચે કેટલીક ઝપાઝપી થઇ, જેમાં બેઉ પક્ષોનાં ઘણાં માણસો માર્યા ગયાં. અંતે કિલ્લા ઉપર યાહોમ તુટી પડી શત્રુઓએ કેયામત જગાડી, અને એ વેળા ચાલેલી લડાઇમાં સુલતાનની ફોજની અતિ જબરી સંખ્યાને લીધે રહેવાસીઓ હાર્યા. **ફરીશ્તા** લખે છે કે કિલ્લામાંથી ઘણી દોલત મળી, તથા ૧૦૦૦૦૦ રહેવાસીઓને ગિજની ખાતે કેદ પકડી લઇ ગયા. આ છેલી બિનાને મહમદિયાન લખનારાઓની કુદરતી અતિષયોક્તિ ગણીનેજ પસાર કરીશું.

ડેહેરા ક્યાં આવ્યું હતું તે બાબે મતફેર છે. કોઇ લખનારાઓ તેને ડેરા ત્યારે કોઇ ડેરાપૂર લખે છે. **અફ્રાસિયાબ**ના જમાનાના ખોરાસાની રહેવાસીઓ અહીં આવી વસ્યા હોય એ બિના શક ભરેલી લાગે છે, તોપણ જો ઇરાનથી આવેલાજ કોઇ ટોળાથી ડેહેરા વસાયું હોય તો તે ઇરાનની પડોશનુંજ કોઇ સરહદ ઉપરનું શેહેર હોવું જોઇયે. હવે સિંધુ નદી ઉપર આ નામનાં અનેક શેહેરો છે, જેઓમાનું એક આજનું ડેહેરાધૂન **ફરીશ્તા**એ વર્ણવેલાં ડેરા સાથ ઘણી બાબતમાં મળતું આવતું **ઇલ્યટ** માને છે.[1] પણ ડેહેરાધૂનનો જો આ પાર્સી કિલ્લો હોય તો **ઇબ્રાહીમ**ને મોટી સિંધુ નદી પસાર કરવી પડે. અમને લાગે છે કે આ ડેહેરા કોઇજ નહિ પણ બલુચીસ્તાનનું એક શેહર હતું, જે આજે દાદરને નામે ઓળખાય છે. **કીથ જૉન્સ્ટનના** નક્ષાઓમાં દાદરને ડેહેરાને નામે પણ ઓળખાવ્યું છે, જે ઉપરથી જણાય છે કે ગિજનીની પડોશમાં દક્ષિણેજ આ કિલ્લો હતો, અને ડેહેરા નામના બીજા કસ્બાઓ કરતાં તે ખોરાસાનની વધારે નજદીકમાં હતો, તથા ગિજનીવાળાઓને તે હાથ કરવાની પહેલી લાલચ થાય એટલો તે તેમની પડોશમાં હતો.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં દિલ્લીની પડોશમાં **મહમદ તઘલખ** પાદશાહે વસાવેલાં તઘલખપૂર ખાતે તેમજ બીજાં આસપાસનાં શેહેરોમાં પાર્સીઓની મોટી વસ્તી હોય એમ જણાય છે. **તીમુર લંગ**ની ચહડાઇ વેળા અનેક ઠેકાણેના પાર્સીઓ પોતાના બચાવ માટે એ લૂટારા સરદાર સામે લડવા બહાર પડ્યા હતા તેનું વર્ણન અમે જુદું આપિયે છિયે, માટે આ ઠેકાણે એટલુંજ કહીશું કે **તીમુર**ની ખૂનખાર કતલ પછીબી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં છેક ૧૬ મી સદીની શરૂઆત સુધી પાર્સીઓની સારી વસ્તી ઠેકાણે ઠેકાણે હતી. ૧૫૦૪ માં **સેકંદર** નામે દિલ્લીના એક શેહનશાહે પાર્સીઓનાં આતશખાનાનો નાશ કર્યો હતો એમ **બદાઉની** નામે તવારીખનવેશ જણાવી ગયો છે. તોપણ એ પછીની અર્ધા પોણી સદીમાં ઉત્તર તરફથી પાર્સીઓની વસ્તી ઘણી ઓછી થઇ ગયલી અને જો કોઇ થોડા ઘણા રહ્યા હોય તો ધર્મ સંબંધી ખબરદારીમાં ઘણાજ પછાત રહેલા હોવા જોઇયે, એમ જણાય છે; કેમકે ૧૫૮૭ ઇસ્વીમાં શેહનશાહ **અકબરે** જુદા જુદા મજહબોની ખુબી જાણવા માંગી ત્યારે જરતોસ્તી મજહબ સમજાવવા માટે તેને નવસારી અને ઇરાન ખાતેથી ભણેલા મુબદોને નોતરવાની ફરજ પડી હતી.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આજેબી અસલી પાર્સીઓના વંશજો વસે છે, પણ તેમને પાર્સી દાખલ કોઇ ઓળખતુંબી નથી, કેમકે ધર્મનું જ્ઞાન કે અસલી રાહરસમ તેઓ સમૂળગી મૂકી બેઠા છે અને હલકા–બલકે નીચ પેશામાં જીંદગી ગુજારતા ગણાય છે. દાખલા તરીકે આજે રોહિલખંડમાં 'ગબ્બ' ને નામે, માલવામાં 'મગ્યાસ' ને નામે અને તઘલખપૂરમાં 'માઘ'-ને નામે જે ટોળાઓ બીજાઓથી અળગા વસે છે તેઓ અસલી પાર્સી ટોળાઓજ છે એવું

૧ History of India, દફ૦ ૫, સ૦ ૫૬૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પ્રો૦ **ડોસન**નું મત છે, તો જોકે આપણે ઉપર કહ્યું તેમ તેઓની ધર્મ સંબંધી રાહરસમ પાર્સી જેવી નથી. કપ્ટાન **વિલ્ફર્ડ**નાં મત મુજબ તઘલખપૂરના માઘ લોક **માનો** નામે જાહેર થયલા ઇરાની પેગામ્બરને માનનારા માની-ચ્યન લોકો છે. **કેંપ્બેલ** ઉપલી સઘળી વિગતો ઉપજાવીને શેવટનું મત એવું આપે છે કે હાલ જમાનામાં મળેલી પુરતી વિગતો મુજબ આ લોક અસલમાં આતશપરસ્ત યાને પાર્સી-ઓજ હતા.[1]

ફસલ ૨—તુરાની તીમુરને હાથ પાર્સીઓની કતલ.

કતલ, ખૂન, આગ અને લૂટના બનાવોથી આ ફસલ ભરપૂર જણાશે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હિંદુઓ ભેગા પાર્સીઓની ખરાબી જે જે મહ-મદિયાન ફતેહ કરનારાઓથી થઇ છે તેઓમાં **તીમુર લંગ** મૂખ્ય છે. તે કહી ગયો છે કે હિંદુસ્તાનમાંથી મૂર્ત્તિ પૂંજકોનો સમૂળો નાશ કરવા માટેજ તે ચહડાઇ લાવ્યો હતો. "મલ-ફુજાતે તીમૂરી" નામે એક કેતાબ, જે "તૂજકે તીમૂરી"ને નામે પણ ઓળખાય છે, તેને માટે કહે છે કે **તીમુરે** પોતાની ફતેહોનો હેવાલ પોતાને હાથે લખ્યો હતો તેજ એ કેતાબ છે. જગતૈ તૂર્કી ભાષામાં તે લખાયલો છે, જે ઉપરથી ૧૬૨૮માં **અબુ તાલીમ હુસેની** નામે ધણીએ તેનો ફાર્સી ભાષામાં તરજુમો કરી દિલ્લીના પાદશાહ (અને શાહ **અકબર**ના બેટા) **શાહ જેહાન**ને અર્પણ કર્યો હતો. એ તેમજ **તીમુર**નાં મરણ પછી ૩૦ વરસે તેના નબીરા **ઇબ્રાહીમ**ના હુકમથી **શરફ-ઉદ-દીન યજદી** નામે ધણીએ "જફ્ફર નામેહ" નામનો એક ગ્રંથ **તીમૂર**ની ફતેહોના સંબં-ધમાં લખ્યો હતો. આ બંને પુસ્તકોમાં **તીમુરે** ચલાવેલી હિંદી કતલના હેવાલો ઉપર-થી નીચલી હકીકત ઉપજાવી કહાડી છે. આ પુસ્તકોમાં પાર્સીઓ માટે જ્યાં જ્યાં લખવા-માં આવ્યું છે ત્યાં ત્યાં 'ગબ્ર' શબ્દ વાપર્યો છે, પણ જ્યારે 'ગબ્ર'ના અર્થમાં હિંદુઓનેબી ગણ્યા છે ત્યાં પાર્સીઓને આતશપરસ્ત કહ્યા છે. જ્યાં પાર્સીઓને 'ગબ્ર'ને નામે ઓળખ્યા છે ત્યાં હિંદુઓ બાબે ઇશારો કરવો પડયો છે તો તેમને મૂર્ત્તિપૂંજક કહ્યા છે અથવા તો તેમને 'હિંદુ' તરીકેજ ઓળખાવ્યા છે. ઘણે ઠેકાણે હિંદુઓને ગબ્રથી જુદા પાડી "હિંદુ-ઓ અને ગબ્ર" એમ લખ્યું છે, તે ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે છેલું નામ માત્ર પાર્સી-ઓને થકીજ વાપર્યું છે.

તીમુર મધ્ય એશિયાનાં વેરાનમાંથી પ્રથમ ઇરાન ઉપર અને ત્યારબાદ **હિંદુસ્તાન** ઉપર ચહડાઇ લાવ્યો હતો, જ્યાં લડાઇઓ અને ફતેહો કરીને રચેલા પોતાના ગ્રંથમાં પોતાની સરફરાજી દેખાડવા માટે થોડાંનું ઘણું કરી બતા-વવાને તે ચૂક્યો નથી. તેમાં તે લખે છે કે તે તો હિંદુસ્તાનમાં મહમદિયાન મજહબથી ઉલટા ચાલનારાઓનો નાશ કરવા માટેજ લડાઇ લાવ્યો હતો, અને તેથી પાર્સીઓ અને હિંદુ-ઓની કતલની વાતો તે બહુ હરખથી મરી મસાલા સાથ આપી ગયો છે. માટે નીચલા સફાઓમાં કતલ અને ખરાબીનું વર્ણન વાંચતાં વાંચનારે તે સર્વ બોલેબોલ ખરૂં માનવા આગ-મજ ખૂબ વિચાર કરવો.

હિંદમાં આવ્યા પછી દિલ્લી ઉપર ચહડાઇ લઇ જતી વેળા શું બન્યું તેનું બયાન આપતાં **તીમુર** લખે છે કે—"સામાના, કૈથલ, અને અસ્પંદીનાં લોકો સઘળાં મૂર્ત્તિ પૂંજક, કાફર, બેદીન અને બદકીસ છે......અસ્પંદીથી છ કોશ દૂર તઘલખપૂર નામે ગામ છે ત્યાં જઇ પુગીને મેં એજ નામના કિલ્લાની સામે છાવ-ણી નાખી, અને મારી ફોજને આવી પુગવા-ની ખબર સાંભળતાંજ કિલ્લાનાં લોકો તેને પડતો નાખી આસપાસના મુલુકોમાં વિખરાઇ ગયાં. મને મળેલી ખબરો ઉપરથી મારા જાણ્યા-માં આવ્યું કે આ લોકોને સનવી (આતશ પરસ્ત) કહેતા હતા. આ ઉંધો ધર્મ પાળનારા ઘણાકો એવું માને છે કે ખોદા બે છે. એકનું નામ યજદાન છે, અને જેથી કાંઇ ભલું તેઓને

1 Bombay Gazetteer, દફ૦ ૧૩, સ૦ ૨૫૩, નોટ ૪.

મળે છે તે તેના તરફથી આવતું તેઓ માને છે. બીજા ખોદાને તેઓ આહરેમન કહે છે, અને જેઓ પાપ અથવા ઘાતકીપણુંના તેઓ ગુનેહગાર થાય છે તેનો કર્ત્તા તેઓ આહરેમનને ગણે છે......આ કાફર લોકોનાં ઘરબાર સલગાવી મૂકવાનો, અને તેમના કિલ્લા તથા ઇમારતોને જમીનદોસ્ત કરવાનો મેં હુકમ આપ્યો."[1] આ મુજબ તઘલખપૂરનાં પાર્સી સંસ્થાનની માલમતાનો નાશ થયો હતો.

દિલ્લીના સુલતાન **માહમુદશાહ**ની પોતાના હાથ ઉપર શિકસ્ત થયા પછી એ નામીચાં શેહરમાં લૂટ કરવા અને કતલ ચલાવવાનાં કેટલાંક કારણો આપતાં **તીમુર** લખે છે કે[2]—"મને ખબર મળી હતી કે હિંદુઓ અને ગબ્ર (પાર્સી) લોકો મોટી સંખ્યામાં પોતાનાં બૈરાં છોકરાં તથા માલમતા અને જવેરાત લઇને આસપાસનાં મુલુકોમાંથી શેહેર (દિલ્લી)માં આવ્યા હતા, અને તેટલામાટે મેં થોડાક અમીરોને તેમનાં લશ્કર સાથ શેહરમાં મોકલાવીને એવો હુકમ આપ્યો હતો કે તેઓએ ત્યાંના (ઉપલા) રહેવાસીઓના કાલાવાલા તરફ કશું લક્ષ નહિ આપતાં આ નાસભાગમાં પડેલાં લોકોને પકડીને મારી આગળ લઇ આવવાં......હિંદુઓ અને ગબ્ર (પાર્સી) લોકો જેઓ શેહેરમાં નાસી આવ્યા હતા તેમને પકડવા જ્યારે સિપાહીઓ ગયા ત્યારે તેઓમાંના ઘણાકો પોતાની તલવાર ખેંચીને સામા થયા. આ રીતે લડાઇની આગ સલગી, અને જેહાનપનાહ તથા સીરીથી જુનાં દિલ્લી સુધી માર્ગમાં જે કંઇ મળ્યું તે સલગાવતી તે આખાં શેહરમાં ફરી વળી. જંગલી તુર્કીઓ ખૂન રેડવા અને લૂટફાંટ કરવા મંડયા. હિંદુઓએ પોતાનાં મકાનોને પોતાને હાથેજ સલગાવી મેળ્યાં અને તેમાં પોતાનાં બાયડી છોકરાંઓને ભસ્મ કરીને લડાઇમાં ધસ્યા અને માર્યા ગયા. શેહરના હિંદુ અને ગબ્ર (પાર્સી) લોકોએ લડાઇમાં ઘણી ચાલાકી અને બાહદુરી બતાવી." પણ અંતે તેઓ સર્વ કપાઇ ગયા હતા. આ દાખલો દેખાડે છે કે દિલ્લી શેહરમાં પણ પાર્સીઓ હતા અને તેઓ હથિયારબાંધી જાણતા હતા.

એજ રીતે મિરતમાં પણ પાર્સી લડવૈયાઓ હતા તે આ દાખલા ઉપરથી જણાય છે. એ શેહરનો કિલ્લો ફતેહ કરવાની બાબતમાં **તીમુર** લખે છે કે[1] એ કિલ્લો **ઇલ્યાસ** અફગાન અને તેના બેટા **મોલા અહમદ થાણેસરી**ના હાથમાં હતો, જેના બચાવમાં મદદ આપવા માટે **સફી** નામે એક ગબ્ર (પાર્સી) ગબ્ર લોકોની એક મોટી સંખ્યા સાથ એ કિલ્લામાં જઇ ભરાયો હતો. તેઓ કને વળી લડાઇનાં જથાબંધ હથિયારો અને બીજો અસબાબ હતો." **તીમુરે** લશ્કર મોકલાવીને કિલ્લાના રહેવાસીઓને કહેવાડયું કે તેઓએ તાબે થવું અને પોતાના જાનમાલ અને ઇજત એ ફતેહ કરનારનાં રક્ષણ હેઠલ મૂકવાં. પણ તેઓએ આમ કરવાની સાફ ના પાડીને કહેવાડયું કે **તર્મેશરીનખાન** જેવો સરદાર અસંખ્યાત ફોજ સાથ હુમલો લાવ્યો હતો તેબી અહીંથી નિરાશ થઇને પાછો ફર્યો હતો, માટે **તીમુર**નુંબી કાંઇ વળવાનું નથી. આ જવાબથી **તીમુર** પોતેજ ૧૦૦૦૦ ઘોડસ્વારો લઇને આ કિલ્લો તાબે કરવા ગયો, જે વેળા ચાલેલી લડાઇમાં પેલો ગબ્ર સરદાર[2] **સફી** માર્યો ગયો હતો, જે બહુ બાહદુરીથી લડયો હતો એમ **તીમુર** પોતે કબૂલ કરે છે. તે લખે છે કે "મારી ફોજના બાહદુર સિપાહીઓ કિલ્લેબંદીની દરેક જગા ઉપર ફરી વળ્યા અને તે જગાના સઘળાં ગબ્ર (પાર્સી) લોકો તથા રહેવાસીઓને

૧ "મલફુઝાતે તીમૂરી" માંથી. જુઓ ઇલ્યટઃ History of India, દફ૦ ૩, સ૦ ૪૩૧.

૨ "મલફુઝાતે તીમૂરી." જુઓ ઇલ્યટની History of India, દફ૦ ૩, સ૦ ૪૪૫—૪૬.

૧ ઇલ્યટ: History of India, દફ૦ ૩, સ૦ ૪૫૦—૫૧.

૨ આ સફી નામનો સરદાર ખરેખર પાર્સીજ હતો અને તેના ગબ્ર તે પાર્સી લોકોજ હતા, એમ "ઝફરનામા" ઉપરથી જણાય છે, જેમાં લખ્યું છે કે "જે આતશની તે ભૂલથી પરસ્તેશ કરતો હતો તેણેજ તેને સજા કીધી."—History of India, દફ૦ ૩, સ૦ ૫૦૬. "હબીબ-ઉસ-સીયર"વાળો પણ એમજ ચોકસ જણાવી ગયો છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મારી નાખ્યા, તેમનાં બૈરાં છોકરાંઓને કેદ પકડયાં, અને તેમની સઘળી માલમતા લૂટી લીધી......ગબ્ર (પાર્સી) લોકોનાં ઘરોને આગ લગાડી અને મોટી ઇમારતોને જમીનદોસ્ત કીધી."

હિંદુઓનાં આજનાં મોટાં પવિત્ર સ્થળ હર્દવાર તરફ કુતીલાની ખિણમાં પણ પાર્સીઓની વસ્તી આ વેળા હતી એમ જણાય છે. કેટલાક મહમદિયાન તવારીખનવેશો કુતીલાને કુપીલાને નામે પણ લખી ગયા છે, અને કુપીલા તે ગંગા નદી ઉપરનાં મજકુર હર્દવાર શેહરનું અસલી નામ છે. આ ઉપરથી કુતીલા તેજ હર્દવાર એમ માનવામાં આવે છે. આ નદીની ખિણમાં એકજ દિવસમાં **તીમુરે** ત્રણ લડાઇઓ ચલાવી ગબ્ર લોકોને વિણી વિણીને મારેલા જણાય છે, પણ તેઓ સઘળા પાર્સીઓજ હોય એમ માનવાની અમારી હિમત ચાલતી નથી. આ હેવાલ આપતાં **તીમુરે** ફક્ત 'ગબ્ર' બોલ વાપર્યો છે, અને તે માત્ર હિંદુઓને થકીજ હોય એમ લાગે છે, કેમકે જો એ નામ તેણે પાર્સીઓને થકી વાપર્યું હોય તો પોતાનાં તિર્થસ્થળના બચાવમાં હિંદુઓ કાં નહિ નિકળ્યા, એ સવાલ ઉભો થાય છે. એટલામાટે કુતીલાની ખિણની કતલનો હેવાલ પડતો નાખવો દુરસ્ત ધારિયે છિયે.

પણ કાશ્મીર તરફની કતલ આમ પડતી નખાય એટલી બધી અચોકસ નથી. શિવાલિક પર્વતોની લડાઇના સંબંધમાં **તીમુર** લખે છે કે આ ડુંગરોની ખિણમાં **બેહરૂજ** નામે એક રાય (રાજા)નું રાજ્ય હતું, જે પોતાની મોટી ફોજને લીધે, તેમજ પોતાનાં રાજ્યની ઉંચી, સાંકડી અને મજબૂતી ભરેલી જગાને લીધે ડુંગરોના સઘળા સરદારોમાં વડો ગણાતો હતો. પણ **તીમુરના** લખ્યા મુજબ તેની તુર્કી ફોજોને જોતાંજ "કાફર ગબ્ર લોકો" ગભરાયા અને નાસી ગયા હતા, અને "પવિત્ર લડાયકો" (યાને તુર્કી મુસલમાન સિપાહીઓ)એ તેમની પુઠ પકડીને કપાઇ ગયલાઓના ટેકરા બનાવ્યા હતા.[૧]

આ પછી **તીમુરને** ખબર મળી કે "કાંગરાની ખિણમાં નગરકોટ ખાતે હિંદુઓ અને ગબ્ર (પાર્સી) લોકોની એક મોટી સંખ્યા જમા થયલી છે, અને તે લડાઇને માટે પોકાર મારે છે."[૨] આ લોકોનો પણ નાશ કરી, તથા તેમનો અસ્બાબ લૂટીને **તીમુર** જમુ તરફ ચાલ્યો. તેની ધારણા એ શેહર ઉપર હુમલો કરવાની હતી, માટે તેની ફોજે આસપાસની જગાઓ હાથ કરી લીધી. આ ઉપરથી "દેવ જેવા જુસ્સાવાળા હિંદુઓએ પોતાનાં બાયડી છોકરાંઓને પોતાનાં ગામોમાંથી પહાડોને મથાળે મોકલાવી દીધાં, અને તે તેઓએ પોતાનાં ગામને મજબૂત બનાવ્યું. તેમનો રાજા પોતાના લડાયક ગબ્ર (પાર્સી) અને તાલીમબાજ હિંદુઓ સાથ ખિણમાં ઉભો હતો, જ્યાં તેઓ કહોલાંની માફક પોકાર મારતા હતા. મેં ફરમાવ્યું કે મારા એકપણ સિપાહીએ પહાડ તરફ જવું નહિ અથવા આ ગબ્ર લોકો સાથ લડવું નહિ, પણ જમુ શેહર અને (તેની પોડોશનાં) મનુગામ ઉપર હુમલો કરી લૂટ ચલાવવી." આ મુજબ થયું, અને પુષ્કળ લૂટ ચાલી. એ પછી બીજે દિને **તીમુરે** કેટલાક સરદારોને તેમની ફોજ સાથ જંગલોમાં છુપાવી રાખ્યા, અને પોતે લશ્કર સાથ વધુ ફતેહ કરવા આગળ વધ્યો. તેની મતલબ એવી હતી કે તેને આગળ વધેલો સમજીને છુપાઇ બેઠેલા પાર્સી અને હિંદુ લોકો તથા તેમનો રાજા **તીમુરની** ફોજની પુઠે દોડશે, જે વેળા પેલા છુપાઇ બેઠેલા તુર્કીઓએ તેમને

૧ "મલફુજાતે તીમુરી." જુઓ ઈલ્યટની History of India, ધ્ફ૦ ૩, સ૦ ૪૬૨.

૨ તેજ, સ૦ ૪૬૬.

ઘેરી લઇ મારી નાખવા. ખરેખર, આ મુજબજ સઘળું બન્યું, અને એ રીતે કાશમીરના પાર્સીઓની હિંદુઓ ભેગી કતલ ચાલી, અને જમુ ખાતેનું તેમનું સંસ્થાન નાશ પામ્યું.[1]

તીમુર લંગને હાથ ખુઆર થયલા પાર્સીઓનો આ કિસ્સો છે. પ્રો૦ **ડાસન** પાર્સીઓને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં છેક મીરત સુધીબી સંસ્થાન કરી પડેલા માનતો નથી,[2] અને **તીમુરે** તેમને માટે જે 'ગબ્ર' શબ્દ વાપર્યો છે તે સાધારણ રીતે ઇસ્લામી દીનની વિરૂધના સર્વ ધર્મવાળાઓને માટે વપરાયલો તે માને છે. અગર જો એમજ હોય તો **તીમુર** વખ્તેવખ્ત ગબ્રને હિંદુઓથી છુટા પાડે છે તે બને નહિ. બીજા હાથ ઉપર **તીમુરે** તઘલખપૂરવાળા ગબ્ર લોકોને સનવીનું હલકું નામ આપીને તેમને બે ખોદાને માનનારા જાહેર કીધા છે તેમજ તેમના જે "ખોદા"નાં નામો પણ આપ્યાં છે તે પાર્સી સિવાય બીજા કોઇપણ ધર્મપુસ્તકમાંથી મળી આવનાર નથી. બીજા હાથ ઉપર વળી **કેંપબેલ** તઘલખપૂર, માળવા, રોહિલખંડ વગેરે ઠેકાણે પાર્સીઓને ફરી વળેલા છેલી શોધખોળને આધારે જણાવી જાય છે.

૧ "મલફુ,જાતે તીમુરી" જુઓ ઇલ્યટની History of India, ઇ૨૦ ૩, સ૦ ૪૬૬ તથા ૪૭૧.

૨ તેજ, સ૦ ૫૦ ૬ તથા ૫૦૭ ની નોટ ૩.

બાબ ૪૯.

શાહ અકબર અને પાર્સીઓ.

૧—અકબરનો રૂડો અમલ—જરતોશ્તીઓ ઉપર તેની મેહેરબાનગી—જરતોશ્તી ઉપરથી ઉપજાવેલો તેનો નવો મજહબ—તે આગમજ તેણે ભરેલી જુદા જુદા મજહબવાળાઓની મેહફીલો—નવા મજહબમાં જરતોશ્તી મજહબનાં મુળતત્વો—આતશની બુજર્ગી બાબે બદાવનીએ આપેલો હેવાલ—રોશનીની મોટાઇને અકબરશાહ તરફથી મળતો મરતબો—આફતાબના ૧૦૦૧ નામો તે નામદાર ભણતો હતો—ખોરશેદની રોશનીના ફાયદાની મહમદિયાન સમજણ—ખોરશેદ અને આતશની પરસ્તેશ તરફ અકબરનો મોટો ભાવ—જનાનખાનામાં એક ખાનગી આતશખાનું—જરતોશ્તી રોજ માહ અને પર્વો અકબરે અખ્ત્યાર કરવાં—તેમની રાંમશની અને જીયારત—અસલી પાર્સીપણાં ઉપર પાણી.

દિલ્લીનાં તખ્ત ઉપર પેલો નામચીન મહાન મોગલ પાદશાહ મહાત્મા **અકબર** ૧૩ વરસની નાની વયે આવી બેઠો ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં પાર્સીઓ ચોતરફ ફરી વળેલા હતા. તોપણ આપણે આગળ જોયું તેમ સંજાણ, વરિયાવ, ભરૂચ અને પંજાબથી છેક કાશમીર સુધીમાં તેઓએ ઘણાં શંકટો ખમ્યાં હતાં અને મોટી મોટી સંખ્યામાં **અલફખાન** અને **તીમુરલંગ** જેવા ઘાતકીઓના હાથ ઉપર માર્યા ગયા હતા. સાસાની શેહેનશાહત પછી જેમ પોતાનાં વતન ઇરાનમાં તેમજ હિંદુસ્તાનમાં પણ પાર્સીઓને જ્યારેથી ખમવું પડતું ત્યારે માત્ર મહમદિયાન મજહબવાળાઓથીજ ખમવું પડયું હતું. પણ ઇસ્વી ૧૫૫૬ માં શેહેનશાહ **અકબર** એક એવો મહમદિયાન પાદશાહ થયો, કેજે ગોયા આ દુનિયામાં પોતાની કોમ તરફથી વખ્તેવખત પાર્સીઓએ ખમેલાં દુખોનો રૂડો બદલો આપવા થકીજ આવ્યો હોય તેમ તેણે જરતોસ્તી લોકો ઉપર ઘણી મેહેરબાનગી બતાવી, એટલુંજ નહિ પણ તેમના મજહબ અને રીતભાતના સંબંધમાં એવી તો આસ્થા દેખાડી કે અગરજો એ નામદાર પાદશાહ લાંબાં વરસ જીવ્યો હોત, અથવા એના વારેસો ધર્મ સંબંધી વિચારો એના જેવાજ ધરાવનારા નિવડત તો જરતોસ્તી મજહબનો ખોરશેદ ઇરાનમાં ગુર્બ થયલો એકબાર્ગી હિંદુસ્તાનમાં પાછો તલુ થવા પામત, એવી મિઠી ઉમેદ આપણાં મનમાં રહી ગઇ છે. ખરી વાત છે કે **અકબર** પોતાની પચરંગી પ્રજાને તેમના જુદા જુદા ધર્મમત મુજબ ચાલવાની છુટ બક્ષનારો પાદશાહ હતો, પણ જરતોસ્તી કોમ ઉપર તેની મેહેરબાનગી જુદીજ હતી. તેણે પોતાની જરતોસ્તી પ્રજાને તેનો અસલ મજહબ પાળવા દીધો, એટલુંજ નહિ પણ તે ધર્મમાંની કેટલીક બાબતો જે પોતાને બહુ સારી લાગી તે એ નામદારે પોતે અખ્ત્યાર કીધી તથા વળી પોતાના દરબારીઓ કને પણ અખ્ત્યાર કરાવી, અને આખાં રાજ્યની રૈયતોએ પણ તે અખ્ત્યાર કરવી જોઇયે એમ લાગ્યાથી **અકબર** શાહે એક ખાસ નવાજ મજહબની સ્થાપનાં કીધી, અને તેનું નામ "તોહીદે ઇલાહી" આપ્યું. વળી આ વાત પણ ખરી છે કે પાર્સીઓની માફક બીજાબી ધર્મોમાંથી જે કાંઇ પોતાને સારૂં લાગ્યું તે **અકબરે** પસંદ કીધું હતું. પણ તેના કાબેલ મહમદિયાન વજીર **અબુલ ફજલે** બનાવેલા "આઇને અકબરી" નામના મોટા કીમતી ગ્રંથમાં નવા મજહબનું જે પ્રથકરણ કીધું છે તે ખુલ્લું દેખાડે છે કે એ ઇલાહી ધર્મમાં જેટલું જરતોસ્તી તત્વ દાખલ કરેલું હતું તેટલું બીજા એકે પુરાણા મજહબનું તત્વ ન હતું. માત્ર એકજ કોમનો મજહબ સદાબરો પસંદ કરવાથી તેનેજ કબૂલ રાખવાનું આળ પોતાને માથે નહિ આવે એટલામાટે, તેમજ હજરત **મોહમદના** મજહબને છેક વિસારી દેવાથી મહમદિયાન પ્રજાનું દિલ પોતાની ઉપરથી ઉઠી નહિ જાય એટલામાટે, **અકબર** શાહે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એક નવોજ પંથ ઉભો કીધો હતો. તેનાં સઘળાં મૂળતત્વોનું વર્ણન કરવાની આ જગા નથી, તોપણ પાર્સીઓ સાથના તે નામદારના સંબંધની તવારીખ આપવાની મતલબથી જરતોસ્તી મજહબ સાથ મળતાં આવતાં—બલકે ખુદ એ મજહબ ઉપરથીજ લીધેલાં—મૂળતત્વો ક્યાં ક્યાં પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં, તેનીજ ટુક નોધ આ ઠેકાણે લઇશું.

જુદા જુદા ધર્મવાળાઓને ભેગા કરી તેમની મારફતે તેમના મજહબને લગતું જ્ઞાન મેળવવાની **અકબર**ની ઉત્કંઠા ભારી હતી. પોતાના અમલનાં ૨૪ માં વરસમાં નવો ધર્મ જાહેર કીધો તે આગમજ તેણે સઘળા ધર્મોના વિદ્વાનોને દેશ પ્રદેશથી બોલાવીને તેમની અનેક મેહફીલો ભરી હતી. આ મિજલસોનું બયાન **અબુલ ફ્જલ** આપી જતો નથી, પણ **અકબર** પછી થોડાંજ વરસ ઉપર થઇ ગયલા **બદાવની** નામે મહમદિયાન તવારીખનવેશે તે આપ્યું છે, તેમજ "દબેસ્તાને મજાહેબ" નામે કેતાબમાં પણ તે જોવામાં આવે છે. **બદાવની** લખે છે કે દેશેદેશથી આવેલા આલમાઓમાં ઇરાનથી **અર્દેશીર** નામે એક જરતોસ્તી વિદ્વાનને **અકબરે** નાણું મોકલાવીને બોલાવી મંગાવ્યો હતો.[1] એજ રીતે "ગુજરાતમાં નવસારી ખાતેથી પાર્સીઓ (? આતશપરસ્તો) પણ આવ્યા હતા, જેઓએ જરતોસ્તી મજહબની સચાઇ નામદાર પાદશાહ આગળ સાબેત કીધી હતી. આતશપરસ્તીને તેઓ 'મોટી પરસ્તેશ' કહે છે, અને તેઓએ શેહેનશાહ ઉપર એવીતો સરસ અસર કરીકે તે નામદાર તેઓ કનેથી અસલી પાર્સીઓના ધર્મને લગત્તા સબકો અને રેવાજો શિખ્યો, તથા **અબુલ ફ્જલને** ફરમાવ્યું કે અસલી પાર્સી પાદશાહોના રેવાજ મુજબ દરબારમાં રાત દહાડો પવિત્ર આતશને રોશન રાખવાની ગોઠવણ કરવી, જે પાદશાહોનાં આતશખાનાઓમાં સદા બળતો રહેતો હતો; કાંએકે આતશ જે છે તે ખોદાતાલા તરફની એક જાહેર નિશાની છે, અને 'તેનાં કિરણોમાંનું એક કિરણ છે.' તે નામદાર પોતાની જવાનીના વખ્તથીજ હોમ (એક જાતની આતશ પરસ્તી)-ની ક્રિયા કરતો આવ્યો હતો...પોતાનાં રાજ્યનાં ૨૫ માં વરસના નોરોજને દહાડથી તે નામદારે આફતાબ અને આતશને નમીને ખુલ્લી રીતે પરસ્તેશ કરવા માંડી, અને દરબારીઓને ફરમાવ્યું કે મેહેલમાં જ્યારે દીવાબતી થાય ત્યારે ઉઠીને ઉભા થવું."[1]

આ હેવાલ **બદાવની**એ આપેલો છે. હવે આતશ અને આફતાબની રોશનીના સંબંધમાં **અબુલ ફ્જલ** આ મુજબનો ખોલાસો આપે છે. તે "આઇને અકબરી"નાં પહેલાં દફ્તરની ૧૮ મી "આઇન," જે રોશનીના સંબંધમાંજ લખેલી છે, તેમાં જણાવે છે[2] કે આતશ અને રોશનીની પરસ્તેશ કરવી તે એક ધર્મની ફરજ બજાવ્યા અને ખોદાતાલાની સ્તુતિ કર્યા બરાબર છે એવો **અકબર** શાહનો અભિપ્રાય હતો. સૂર્યાસ્તની એક ઘડી આગમજ **અકબર** ઘોડસ્વાર હોય તો ઉતરી પડતો, અને ઉંઘેલો હોય તો જાગૃત થતો, અને સૂર્યાસ્ત થતાંજ ખિદમતગારો સોના રૂપાંની દીવીઓમાં ૧૨ સફેદ મીણબત્તીઓ સલગાવતા અને પાદશાહ આગળ લાવતા, એટલે એક ગવૈયો એક હાથમાં બતી લઇને ખોદાની સ્તુતિમાં મિઠે હલકે ગાનું લલકારતો, અને પાદશાહ ખોદા પાસ દરરોજ નવી નવી રોશનીની ખાહેશ કરતો.

બદાવની આફતાબી પરસ્તેશના સંબંધમાં આ રીતે લખે છે[3]:—"એક બીજું ફરમાન એવું હતું કે દહાડામાં ચાર વાર—સહવારે, સાંજે, બપોરે અને મધ્ય રાતે—ખોરશેદની નેમાજ કરવી. તે નામદારે સૂર્યનાં ૧૦૦૧ નામો ભેગાં કીધાં હતાં, જેમને તે સૂર્ય તરફ માનથી મહોડું કરીને દરરોજ ભણતો હતો." ખોરશેદના સંબંધમાં **અબુલ ફ્જલ** લખે છે[4] કે સૂર્યની પવિત્ર રોશનીના ફુવારામાંથીજ દરેક જવાળા જન્મ

૧ બ્લૉખમાન: Ain i Akbari, દફ્૦ ૧, સ૦ ૨૧૦

૧ બ્લૉખમાન: Ain i Akbari, દફ્૦ ૧, સ૦ ૧૮૪.
૨ તેજ, સ૦ ૪૮—૪૯.
૩ તેજ, સ૦ ૨૦૦.
૪ તેજ, સ૦ ૪૮.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લે છે. જો રોશની અને આતશ હયાત ન હોય તો આપણુ ખોરાકી અને દવા વિનાના થઇ પડિયે. જોવાની શક્તિ આંખને કશી ઉપયોગી થાય નહિ. ખોરશેદનો આતશ તે ખોદાતાલાની પાદશાહાતની મસાલ છે." ઉપર જે મીણબત્તી સલગાવવા બાબે કહ્યું છે તે તેમજ વપરાસનો બીજો સર્વ આતશ **અકબર** શાહના હુકમથી આ મુજબ તૈયાર કરવામાં આવતો હતો:— "મધબપોરે જ્યારે આફતાબ મેષ રાસીની ૧૯ મી ડીગ્રીમાં દાખલ થાય છે અને આખી દુનિયા તેની રોશનીમાં વિંટળાઇ જાય છે ત્યારે માણુસો એક સફેદ અને ચળકતા પથરનો ગોળ કકડો, જેને હિંદીમાં 'સૂરજક્રાંત' કહે છે, તેને ખોરશેદનાં કિરણોમાં ખુલ્લો મૂકે છે. પછી થોડોક રૂ તેની નજદીક ધરે છે, જે પથરની ગર્મીને લીધે સલગી ઉઠે છે. આ રીતે મળેલા આકાશી આતશને યોગ્ય ધણીઓની સંભાળ તળે આપવામાં આવે છે. બતી કરનારા, મશાલચીઓ અને બાવરચીઓ તેનોજ ઉપયોગ કરે છે, અને જ્યારે આખું વરસ ખુશી ખુશહાલીમાં પસાર થઇ જાય છે ત્યારે તેઓ એજ રીતે નવો આતશ મેળવે છે."[1]

અકબરે જુદા જુદા ધર્મવાળાઓની ભરેલી સભાઓમાં નવસારી ખાતેથી પણ **મેહેરજી રાણા** નામે મુબદ ગયા હતા, જેઓ દિલ્લીથી પાછા ફર્યા બાદ નવસારીના પહેલા દસ્તુર મુકરર થયા હતા.[2] હવે "આઇને અકબરી"માં એ મુબદ સાહેબનું નામ જણાતું નથી, તેમ **બદાવની**એ પણ તેમનું નામ પોતાના હેવાલમાં આપ્યું નથી. તોપણ એ ધણી એટલું તો જણાવે છે કે નવસારીથીબી ભણેલા મુબદો દિલ્લી ગયા હતા. તે લખે છે કે ગુજરાતમાં નવસારી નામે કસ્બો છે ત્યાંથી આતશપરસ્તો આવ્યા હતા તેઓએ **જરતોશત**નો મજહબ એકલોજ સાચો છે અને આતશપરસ્તી બીજી તમામ પરસ્તેશ કરતાં ઉત્તમ છે એમ જણાવ્યું; જે ઉપર પાદશાહે લક્ષ આપ્યું, અને તે નામદારને તેઓએ અસલી કેયાનીઓની ક્રિયા, માંથ્રવાણી અને રાહરવેશ શિખવ્યાં. આ ઉપરથી **અકબર** શાહે **અબુલ ફેઝલ**ને ફરમાવ્યું કે આતશને રોશન રાખવો, અને ઇરાનના પાર્સી પાદશાહો જેમ તેને રાત દહાડો આતશખાનાઓમાં સદા રોશન રાખતા અને કદી બુઝાવા દેતા નહિ તેમ કરવું, કેમકે આતશ પણ ખોદાતાલાનો એક કેબલો છે અને તે સાહેબની અનેક રોશનીઓમાંની એક રોશની છે.

ખોરશેદ અને આતશની પરસ્તેશને **અકબર** ખોદાનાં નૂરના કેબલા દાખલ માન આપતો હતો. તે નામદારે પોતાનાં રાજ્યમાં કોઇબી ઠેકાણે આતશખાનાંઓ બાંધ્યાં હોય એમ જણાતું નથી, પણ તેના ખાનગી ઉપયોગને માટે એક આતશખાનું મેહલમાં અને તેબી જનાનખાનામાં બાંધ્યું હતું.[1]

બીજી કોમવાળાઓ કરતાં **જરતોસ્તીઓ** તરફ **અકબર**ની ઢળણુ વધારે હતી તેનો આબી એક દાખલો છે કે એ કોમ પોતાના જે રોજ માહ વાપરે છે તેજ પાદશાહે પોતાનાં કામમાં એખ્ત્યાર કીધા હતા, એટલુંજ નહિ પણ પાર્સીઓ જે જે દિવસોને તેહવાર દાખલ મોટા કે પવિત્ર ગણે છે તેમને **અકબર** શાહેબી તેવોજ દરજ્જો આપ્યો હતો. આ તેહવારોના સંબંધમાં લખેલી **૨૨ મી** આઇનમાં[2] **અબુલ ફેઝલ** આ મુજબ લખે છે. "આગળા જમાનાઓના ઉત્તમ રેવાજો બાબે નામદાર પાદશાહ પરપુછ કરીને તે જમાનાના માણસો તરફ નેગાહ નહિ રાખતાં જે યોગ્ય લાગે તે અખ્ત્યાર કરે છે, તો જોકે તે માટે તે નામદારને મોટી કીમત આપવી પડે છે. જુદા જુદા વર્ગના લોકો ઉપર તે મેહરબાનગી ભરેલી નજર રાખે

૧ બ્લૉખમાન: Ain i Akbari, દફ૦ ૧, સ૦ ૪૮–૪૯.

૨ "પારસી પ્રકાશ"માં જણાવ્યા મુજબ મેહેરજી રાણા દિલ્લીમાં કેટલીક મુદત રહ્યા હતા, અને તેમને અકબરશાહ તરફથી ૨૦૦ વિંઘાં જમીન ઇનામ દાખલ મળી હતી. તા૦ ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૫૮૦ ને દિને તેવણને નવસારીની અનજુમનના વડા દસ્તુર ઠરાવ્યા હતા.—દફ૦ ૧, સફે ૯.

૧ બ્લૉખમાન: Ain i Akbari, દફ૦ ૧, સ૦ ૨૧૦, નોટ ૩.

૨ તેજ, સ૦ ૨૭૬.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

છે, અને તેઓ ઉપર નવાજેશ કરવા માટેની તક શોધે છે. એ રીતે જ્યારે જમશેદી લોકોના તેહવારો અને પાર્સી મુબદોનાં પર્વો બાબે તે નામદારને ખબર મળી ત્યારે તેણે તે અખ્ત્યાર કીધાં અને મેહરબાનગી દેખાડવાની તક દાખલ તેમને ઉપયોગમાં લીધાં. નીચલા સર્વેથી અગત્યના તેહવારો છેઃ—નોરોજ. જે દિને આફ્તાબ પોતાનાં પૂર તેજ સાથ મેષના બુર્જ તરફ જાય છે તે દિને આ નોરોજનો તેહવાર શરૂ થાય છે અને (ફરવરદીન) મહિનાના ૧૯ માં દિવસ (ફરવરદીન રોજ)સુધી ચાલુ રહે છે. આ મુદતમાંના બે દિવસ મોટી ખુશાલીના ગણાય છે, જે વેળા ઘણુંએક નાણું અને પુષ્કળ ચીજો ભેટ સોગાદ દાખલ બક્ષેશ થાય છે. આ બે દિવસોમાંનો પહેલો ફરવરદીન મહિનાનો પહેલો રોજ (હોરમજદ), અને બીજો એજ મહિનાનો ૧૯ મો રોજ (ફરવરદીન) છે, જે શરફનો ઐયામ છે. વળી અસલી પાર્સીઓ મહિનાનાં નામ સાથે મળતા આવતા દિવસો ઉપર જીયાફતો કરતા હતા તે રેવાજને પણ તે નામદારે બહાલ રાખ્યો."

આ પછી કયા કયા મહિનાનાં નામો સાથ રોજ મળતા આવે છે તે જણાવી આ પાદશાહી તવારીખનવેશ આગળ ચાલતાં લખે છે કે "આ સઘળા દહાડાઓમાંના દરેક રોજે ખરેખાત જીયાફતો થતી હતી. લોકો હરખમાં આવી જઇને અંદરખાનેથી ખુશહાલી જાહેર કરતાં હતાં. દરેક પેહરની શરૂઆતમાં નકારાં ઠોકાતાં હતાં, અને ગવૈયાઓ તથા ગાનારીઓ ગાણાં લલકારતાં હતાં. ઉપલા તેહવારોને પહેલે (નોરોજ) દિને ત્રણ રાત સુધી, અને બીજે (ફરવરદીન રોજનાં પર્વને) દિને એકજ રાત રંગીન બતીઓ કરવામાં આવતી હતી."

ઇરાનમાં અસલ આવોજ—બલકે એથી ઘણો ચહડતો મહિમા હોવો જોઇયે. અફસોસ! એવું આજે આપણામાં કાંઇ નથી. અસલ વહાલું વતન ઇરાન ગયું—અસલ બાહદુર નેયાગાનો ગયા—તેમની જોડે તમામ ઇરાનીપણું અને પાર્સીપણું પણ ગયું! અફસોસ!

પ્રિય વાંચનાર! અહીં અમારૂં કામ પુરૂં થાય છે. એક અજાણ્યા વગડામાં એક મુસાફર ભૂલો પડયા પછી જેમ ફાવે તેમ પોતાનો રસ્તો અતિ મુશ્કેલીઓ વચેથી શોધી કહાડવાને મથે છે, તેમ અમે આ આપણાં વહાલાં વતનની રસીલી તવારીખના કેટલાક મુશ્કેલ અને અંધારા માર્ગોના સંબંધમાં અમારી અદના શક્તિ મુજબ ચોકસ રસ્તો લેવાની નબળી કોશેશ કીધી છે, જેમાં જો અમે ફતેહ પામ્યા હોઇયે તો તે ખરો રસ્તો કુદરતના ખાવંદેજ અમને દેખાડયો છેઅને તેથીજ અમે સલામત બહાર આવવા પામ્યા છિયે, એમ તારે સમજવું.

દફતર ૨ જું સમાપ્ત.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

OPINIONS OF THE PRESS.

PARSEES AS THEY WERE.

A HISTORY OF THE SASSANIAN DYNASTY.*

(*The Bombay Gazette*, NOVEMBER 22, 1880.)

A WORK like this is an acquisition to the Gujrati language, in which it is written. The book has a decided merit in that, unlike most Gujrati, and indeed most Oriental works, the "History of the Sassanides" bears, from the first page to the last, unmistakable evidence of an intimate acquaintance on the part of the authors with the subject.

The apathy of intelligent Parsees in neglecting to look behind or before the immediate wants of the hour, and the priggishness of upstart school-boys, whom an ill-devised system of education prepares for no particular purpose in life save that of fancying themselves superior to their betters, have completely divested the community of all sympathy with that which was glorious and good in the empire of their ancestors. Even the traditional stories of their prowess and splendour are consigned to the care of idlers who believe themselves to be dramatists, and serve only to while away the leisure hours of the illiterate class. If utter absence of interest, in all that relates to the empire of their forefathers, may be taken as an indication of the estrangement of a people from their country, and consequently a mark of their fall as a nation, no people were ever so fallen as the Parsees os the present day. The name of Iran, for all practical purposes of an ennobling character, if not known amongst them. Her splendid traditions, the stories of her grandeur and of the valour of her children, the history of her empire and emperors, the exposition of the philosophy of which she was the birthplace and home, excite in their hearts no patriotic passion, no emotion. Neglect of their responsibility as a nation to hold fast by the obligations of the customs, habits, and religion handed down to them by their ancestry has deadened all their innate love of father-land. That which was begun in such neglect has been developed by an unsuited course of home and academic training: and the Parsee of the present day is content even to have for his native tongue a language which, matched with his mother-tongue, "is as moonlight unto sunlight and as water unto wine." It might be a reasonable expectation to entertain that under the fostering care and tolerant rule of our Government our Parsee friends would have found leisure and opportunities to inaugurate a revival and to work back towards those landmarks which defined the greatness of their fathers; but all signs of such revival that they have hitherto presented are comprised in a silly attempt to distort the European hat into an unseemly shape which they fancy to be Persian, and in perpetrating all manner of buffoonery on the stage, under the impression that they are fighting over again the battles which once their ancestors fought.

So long, however, as there are Parsees who think it worth while to spend their energy in writing histories like this, and so long as such histories will find readers, so long there is hope that the traditional and historical teaching with which the annals of the dynasties of Persian monarchs abound will not be lost to the community.

The book before us gives an elaborate history of the last Parsee dynasty that reigned in Persia. The Medians and the Parthians had been the avowed enemies of the Zoroastrian Empire, whose resources they had strained, and whose faith they had tainted by an admixture of idolatry. Cyrus had established the Persian monarchy on a firm footing by freeing his country of these foreigners; and with the "annihilation"

---

* *History of the Sassanides:* being a chronicle of the Monarchs of the Sassanian Dynasty of Ancient Persia; collated by Messrs. Burjorjee Palonjee Desai and Palonjee Burjorjee Desai, Bombay: Duftar Ashkara Press.

of the Parthians in the battle of Ormuzd, after three successive defeats suffered at the hands of the famous Ardeshir Babagan, in about 226 A.D., vanished the last trace of Parthian domination. Persia became free and unfettered, and under the wise and valiant sovereignty of the founder of the Sassanian dynasty she rose to be the first monarchy in the world, repeatedly defeating her Roman and Moslem rivals in the field. The decisive defeat of the Parthian king, Artabanus IV., left the Persian monarch leisure and opportunities to extend his power; and in the period of more than four centuries during which the sovereignty of the Sassanides prevailed in Iran, Ardeshir had a line of successors who not only maintained, but vastly developed, the dimensions and sway of the empire. The dynasty consisted of twenty-five monarchs, including the founder, most of whom have left their names on the roll of history. Shapur I., who made Valerian his prisoner, Shapur II., who reigned for seventy years and contended for supremacy with no fewer than ten Roman emperors; Nosherwan Adel, which name is even to the present day a synonym for unbending justice; Khoshru Parvez, who subjugated the empire of which Constantinople was the capital, are a few of the names which were at once the admiration and the terror of the world in their time. They created an empire which spread over one-and-a-half million of square miles and established suzerainty over inferior empires. Nor is the history of the dynasty the relation of a mere purposeless struggle. It records instances of good government at home, founded on broad principles and a far-reaching policy. Encouragement of sciences and the fine arts, development of agriculture and other industries, measures for averting famines and similar visitations, and numerous such acts of wise internal administration, combined with victorious exploits abroad, had enabled the Sassanian monarchs of Persia, up to within a brief period before the battle of Nahávand, to establish their domination on so unshakeable a base that, under present conditions, it is impossible to suppose such an empire would be suffered to be so thoroughly devastated as was that of Persia at the will and mercy of the conqueror of the hour. It is scarcely possible, even at this distance of time, to realise so sudden and complete a fall of so powerful and vast an empire. No decline preceded the fall, and no reverses worth speaking of had warned the Persians of the catastrophe which the series of Arab incursions culminating in the battle of Nahávand brought upon them about the middle of the seventh century A.D.

The authors of the "History of the Sassanides" make the reader acquainted with the chief features of the reign of each of the Sassanian kings, with his character, with his achievements, in fact with everything which makes the study of history instructive and interesting. With the help of Firdousi, and of Rawlinson in a greater degree, the Parsees have now given them, for the first time, a really good historical sketch of their mother-country and her Sassanian kings; and they might do worse than carefully study it. Though the last, it was, perhaps, the most powerful and the most enlightened dynasty of home rulers Iran has had, and its incomparable achievements abroad and masterly domestic policy make the relation of its history a work of no easy accomplishment. While the Gujrati history was being written, the appearance of Rawlinson's last great work threw so much new light on the events of the period that the authors had, we are told, to re-write parts of their narrative. This fact shows that they have shirked no pains to make the history complete, and they may be congratulated on the result.......For twelve hundred years, and more, the Parsees have repelled Gujrati, though it has become their native language; and they have made no effort to return to the incomparably superior language of Iran, their mother-tongue. Without a thorough acquaintance with that language, it would have been impossible to have produced such a work as the one before us; for the one striking characteristic of it is, that the tone, both of the thoughts and the language, the burden of the notes, the conclusions which the authors venture on certain prominent events, all smack of a genuine Persianism which neither the Hindooised, easy-going Parsee *paterfamilias* nor the so-called Europeanised "Young Parsee" may hope to attain.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

A NOBLE VERNACULAR HISTORY.

(*The Bombay Review and the Indian Advertiser*, AUGUST 7, 1880.)

No more hopeful sign can be adduced of the influence of Western thought on India than the publication of works of genuine history, of close research with critical investigation into the past, and of application of the experience, therein gathered, to the present and future. One notable work of this kind has been recently brought out at the *Duftar Ashkara* Press in the Vernacular Gujarati. It is a joint production, by Messrs. Burjorji Pallonji Desai and Pallonji Burjorji Desai, father and son, and is entitled 'Tavarikh-i-Sassanian' or History of the Sassanide Dynasty of Persia. This chronicle of about twenty-eight Perso-Zoroastrian monarchs is based on the works of Rawlinson, Firdousi, and other authorities, European and Oriental, and is fortified by use of the latest researches in Persia. The authors at first intended to give to their countrymen a fairly trustworthy account of the struggles, triumphs, and the ultimate reverses of their Sassanian ancestors, as pourtrayed in Firdousi's immortal verse. And who could inspire the sympathetic reader with greater confidence than Firdousi? Who has not heard of the circumstances under which the magic pen of this prince of Oriental epic poets created, at one continuous stretch, the history of the Shahs of Iran?.........

About the time our authors were sending their little sketch to the printer, they heard of the publication of Rawlinson's work on the Sassanide Dynasty. This was a golden opportunity, and though a good deal of what had been taken from Firdousi had to make room for the more recent and more authentic materials offered by Rawlinson, the authors did not shirk the fresh labour. The result is a volume of nearly 500 pages, containing most interesting information interspersed with valuable observations, and notes which are sure to engage the attention of the general reader, as well as the scholar and antiquarian. The work is divided into thirty-three chapters, the four introductory ones being, in our opnion, the most useful. The first chapter is devoted to a description of the country of 2,000,000 square miles, its soil, and products. Each considerable province of the Empire is faithfully and minutely described. In the second chapter we have what reads like a most accurate picture of social life of the period. The truthfulness of the people, their horror of indebtedness, their contempt of trade and commerce—unhappy foible,—their mild manners, moderation in living, the exposure of the wretched imputation of prejudiced Roman writers that the Zoroastrians of the Sassanian period practised pologamy and endogamy—this latter to an unnatural extent—their court dress and war dress and private dress, their national and other festivals, a view of the royal Zenana and their love of sport and game; above all, their administrative management, with a revenue of 56 crores,—all this has been placed before the reader in ample detail. In the third chapter the authors give an account of the language, literature, arts, &c., of the Sassanide Iranians. This, and the chapter following, on the Rise and Decline of their Religion, are really scholarly essays. In the first of the two is a discourse on the significance and scope of the national language and its many dialects. The names and description of the sacred books, most of them lost, the education of the various classes, their arts of peace and war, then follow in succession. The most important of the chapters is that on the Religion of the Nation. The authors have here sought to dispel many popular errors which have so long conspired to call in question the intrinsic excellence of the faith of Zoroaster. The gravest of these errors is the idea of the plurality of the Zoroastrian deity. The writers expose this long continued and generally accepted error, and show how it arose. With the limited space at our command it is impossible we can even characterise the the numerous religio-social questions discussed and settled by these authors in the light of latest researches.

The history proper of the Sassanides follows in twenty-nine chapters. This we can scarcely glance at. The Era commences with the valorous struggles of Ardeshir Babagan. Then follow the supremacy of the Sassanians; their triumphs over neighbouring races, over the Romans; their struggles with this great empire for supremacy in Asia; the popularity of their religion, its concordance and conflict with early Christianity; the pomp, splendour, wisdom, justice of Shapur the Great, Nowsherwan the Just, and others scarcely less illustrious. The imbecility, tyranny, and reverses of others, culminating in the heart-rending misfortunes of Yezdejard III., the fall of the Sassanian Empire and the triumph of Mahomedanism, are all described. At this point the authors leave us to reflect on the past and profit by the wisdom hat cometh of such meditations.

We heartily congratulate the Desais on the success of their literary achievement. It is an achievement of which they may well be proud. It is an achievement for which the Parsi Community will, we trust, be ever grateful to them. The preparation of the work must have cost them years of patient and laborious research. The formidable list of authorities quoted in the beginning, and the copious footnotes that accompany almost every page, these in themselves bear testimony to their zeal and industry. No one who reads the work can withhold

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

kindly appreciation of the study of the younger author and the excellent use to which he has applied it. No one can withhold his admiration of the father's labours, without which the book would perhaps have lacked that savour of ripe unassuming scholarship which is one of its most attractive characteristics. Father and son may well be proud of each other. We venture to express the hope that their Sassanian History will be accepted as a standard work by every Parsi family, scholar, and library; that it will be as great a favourite as Firdousi's Shah-Nameh and the everyday Prayer Book. It fully deserves to be so. Popular works of this superior order would soon arrest the downward career of the creed of Parseeism, as now interpreted by an ignorant and insincere priesthood. It is incumbent on every Zoroastrian to study Messrs. Desais' History. We cannot too strongly recommend it. To the heads of the Parsi community especially, to schools and madrasas and libraries, to the Director of Public Instruction in the Presidency, we appeal for support of this laudable enterprize. It would be a grievous disappointment to find that a work that must have cost so much labour and so much thought, should struggle to meet its printing charges. Can we be assured that the prospects of the *Twarikh-i-Sassanian* are not so gloomy? We hope so.

(*The Indian Spectator*, AUGUST 8, 1880.)

WE have been favoured with a copy of "Tawarikh-i-Sassanian" a neatly-bound quarto volume of nearly 500 pages. Knowing as we do what need there is for an authentic history of the Iran of yore—Persia of the time of Kayani Jamsheed down to Sassanian Yazdejard—we can safely say that a work like "Tawarikhe-Sassanian," teeming with interesting and reliable accounts gathered from researches up to date, is quite welcome. The authors, Messrs. B. P. and P. B. Desai seem to have taken great pains to collect and compare the opinions of different authors, as can be seen in the copious footnotes, a task of careful study and rigid perseverance. Messrs. Desai deserve the hearty thanks and support of the Guzarati public, and especially of the Parsis whom they have rendered really valuable service.

The book contains altogether 32 chapters, the first four of which are devoted to the description of the country, social customs and manners, the language and arts, religion, &c., of the ancient Persians. These chapters are, in no way, less interesting or important than those following—of the history proper. From these, our Parsi brothers will learn much to their advantage:— what made their fore-fathers a long, long time ago, brave, hardy, virtuous, patient, industrious and obedient, lovers of truth, and ever faithful to their promise; how and where educated, and with what excellent results that made them a formidable nation—this and a good deal more there is for the Parsees of to-day to learn and imitate. As an instance of the elaborate care the ancient Persians took to teach their children politeness and obedience, we give the following:—The great king Behram Goor, while a prince, one night got exhausted from standing in the presence of his father, king Yazdejard and fell dozing, for which implied disrespect the king sent him to prison! For, such was the reverence paid to age in those times, that it was customary for a son to keep standing, out of respect in the presence of his parents until ordered otherwise. Such rigid discipline had its beneficial effects. In after life, it made them patient, self-possessed and modest. Personal daring was greatly honoured, and even encouraged by the State. Every boy had to attend the Royal Gymnasium outside the city, where every manner of athletic exercise was taught. The ancients, on no account, entrusted their children to servants or nurses; nor allowed them to keep their company. We hope this fact may open the eyes of our Parsi friends, with whom it has become a fashion to put their children solely in the care of the low, vulgar Hindoo or Goanese women. Coming to the chapter on Religion, one finds much the same confusion and conjecture as to the probable date of a certain event or meaning of a certain word, as in other works on the subject. The age of Zoroaster and his writings has always been a much disputed point. Dr. Haug carried, at first, the age of Zoroaster to 1200 B. C.; and on this assumption he assigned different periods to his sacred writings, bringing the *Khordeh* or small Avasta as late as 450—350 B. C. Subsequently, on the strength of *further* study, he made Zoroaster older by eleven centuries, with a single stroke of his pen, and declared the probable date of his existence to be somewhere near 2300 B. C..........

Equally disputed is the identity of Zoroaster; for, no less than six different persons claim to represent the great Bactrian Prophet.

Of the many misunderstood doctrines of the Zoroastrian religion, perhaps that most misunderstood was about 'Ahurmazd,' the All-wise Creator. At one time He was mistaken for his good spirit or power, known as *Spentomainyu*, and hence its opposite spirit *Angremainyu*, as only created by him, was taken to be his rival and known as *Ahriman.* At another time *Jarwane Akarne*, Time without bounds, was thought to be the Supreme God and father of Ahurmazd. How these misconceptions arose, is very well shown in this book. Besides this there are many metaphysical points of importance, to which the general reader has no easy

Now begins the history proper of the Sassanian kings, who ruled over Asia for upwards of four centuries............

A fuller and more trustworthy history of Persia in Gujarati, we believe, has never been placed before the public; and we congratulate the authors equally with the public on the success of this memorable work. It is the duty, and ought to be the pleasure, of every Zoroastrian family to keep this history of their Sassanian forefathers side by side with their cherished Avesta. For the sake of well-directed religious zeal, of patient industry and of laborious research, we earnestly hope that Messrs. Desais' *Twarikh-i-Sassanian* will meet with all encouragement. We once more offer our congratulations to the authors, especially to the worthy old gentleman who has made such admirable use of his age, experience and fatherly care.

AN ANCIENT PERSIAN DYNASTY.

(*The Bombay Gazette*, August 17, 1889.)

Messrs. Burjorji Pallonji Desai and Pallonji Burjorji Desai, father and son, have published a History of the Achæmenides, the famous Persian Dynasty, which deserves more than a passing notice. It is a remarkable production in more ways than one. It is a history of a glorious dynasty of kings of Ancient Persia, which flourished for a period of more than two centuries, but whose very existence as such was not known till within the last fifty years. Their empire extended at one time from the Indus on the east to the Mediterranean on the west. They had brought many races and kingdoms to subjection; yet as a separate dynasty there was no historical record of its existence, and but for the labours and researches of European *savants* in deciphering cuneiform inscriptions, it would, in all probability, have never been rescued from oblivion. The work is in Gujerati; but it is not, like the generality of native publications, a mere slavish translation of an English book. Indeed, it cannot possibly be a translation, for this work is the first attempt at giving a connected history of the Achæmenian dynasty of ancient Iran, from materials scattered over numerous European and Oriental works. The authors justly claim for their joint production the merit of being something more than a simple compilation. In some important questions of historical interest they have been at the pains to advance their own theories after weighing probabilities and judging between conflicting evidence. If some of their speculations, tending to add to the lustre or to palliate the shortcomings of a really illustrious dynasty, appear to rest on a rather slender basis, it must be remembered that the authors are the descendants of the very race whose history they have written. But it must be also allowed that it is not quite owing to partiality to their ancestors that the authors complain, sometimes bitterly, against the prejudice and bias displayed by Greek writers in their accounts of the Persians, and notably of the invasions of Greece made by Darius Hystaspes and Xerxes. They have tried to show that historians like Herodotus and Xenophon have indulged in gross exaggerations, and even in fiction, in order to glorify their countrymen at the expense of their enemies; and the Parsi writers are supported in their contention, in some instances, by modern historians such as Bishop Thirlwall, Sir G. H. Cox, and George Rawlinson. It would appear, therefore, that the authors have good reason to deplore the absence of any independent historical record of those times, by disinterested contemporary historians, and one is disposed to sympathize with them when they pathetically exclaim—"The writer of a history of those days is helpless. We have with us only that which we have got from the Greeks. There is nothing else. What we had ourselves was destroyed by Alexander!"

However, even on such materials as may be gathered from historians, who were certainly not disposed to be over-friendly to the Persians, the Parsi authors find no little scope for the indulgence of racial pride in recounting the glories of the Achæmenian dynasty. Its founder, Cyrus the Great, commenced his reign in 550 B. C. as the ruler of a barren and sterile mountain soil, while towards its end he was supreme lord over many empires and peoples..........

The history is not devoted merely to a record of wars and of defeats and victories. Some of its most interesting chapters are those upon the Parsi religion and the manners and customs of the ancient Parsis. The Achæmenides are said to be the first Parsi kings to whom Zoroaster taught his religion. It was a pure monotheism at first, but it began by slow degrees to be corrupted by importations from other religions. Zoroaster taught that man has received six great gifts from Ahurmazd (the Great All-Knowing Existence), namely, good mind, truth the noblest of all virtues, wealth, faith and obedience, health and immortality. In the course of succeeding centuries these abstract principles were personified, and the religion came to be greatly influenced by Magi worship. With the extension of their empire, the Parsis had close intercourse with Medes, Assyrians, and Scythians, and the Parsis, great then as now in their power of assimilation, had no difficulty in picking up and intro-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ducing into their own system of religion anything that attracted them in the religions of their neighbours, provided it did not directly conflict with the principles expounded by Zoroaster. The reverence which the Parsis have, to this day, for fire—they do not worship it, as it is commonly supposed—was acquired by them from the Magi, who worshipped fire along with other natural objects. Their versatility and their faculty of adapting themselves to circumstances also influenced their manners and customs. But happily for them the foundation of some of the cardinal principles of life, laid in the ancient Parsis by Zoroaster, was too deep and strong to be shaken by any surrounding influences. Herodotus speaks of their scrupulous cleanliness, their love of truth, and their hatred of Ahreman, the Lord of Untruth. It will be interesting to know at the present moment that the ancient Parsis enforced the segregation of lepers. They were good sculptors and architects, and they knew how to build canals and bridges. We are also told that they had an organized postal arrangement of some sort.

The work is undoubtedly one of great merit and is very creditable to its authors. The style is clear and simple, and the descriptions are spirited and graphic. By their joint labour, the father and son have produced a book of which the Parsis may well be proud.

THE MOOLLAN-PHEROZE MADRESSA.

(*The Times of India*, February, 25, 1895.)

The annual distribution of prizes to the successful students of the above Madressa or College was held on Saturday afternoon at the hall of the Bai Bhikaijee Bengallee School, Sir Jamsetjee Jeejeebhoy, Bart., C.S.I., presiding.......Mr. Cowasjee Edaljee Kanga, the principal of the College, who is considered one of the best Oriental scholars among the Parsees, and who is the author of several learned productions in some of the ancient Persian dialects, was awarded the two prizes of Rs. 1,200 and Rs. 500 offered by Mr. Ardeshir Sorabjee Dustoor Kamdin for translating certain portions of the *Avesta* and the whole of the Gathas respectively in the Gujrati language, both works being examined and deemed qualified for the prizes by Mr. K. R. Cama, who is known for his Oriental scholarship both in India and in Europe. The third prize offered by Mr. Kamdin of Rs. 700 for a complete History of the Parsees was won by Mr. Pallonjee Burjorjee Desai, another distinguished scholar, whose historical productions have been considered standard works of the kind extant in the Gujerati language. Mr. Cowasjee Edaljee Kanga and Shums-ul-Ulama Jivanjee Jamsetjee Mody, who were requested to examine Mr. Desai's production, testified to the very great ability and research brought to bear by the author on his work.......The chairman, in presenting the prizes to Mr. Kanga and Mr. Desai, dwelt at some length on their respective scholarships and the quite and unpretentious manner in which they served the community and the cause of literature which flourished in Persia and its ever-widening dominions in Asia some two thousand years ago............

વર્ત્તમાન પત્રોનાં મત.

"તવારીખે સાસાનીઆન" વિષે.

એક આસરાને લાયક પુસતક 'સાસાની તબકાના પારસી પાદશાહોની તવારીખ' ની અમારા વાંચનારાઓને ભલામણ કરતાં અમોને ઘણી ખુશી ઉપજે છે. એક પુસતક બાહેર પડવા આગમજ તેની કાંઇ પણ ખબર લેવાનો અમારો ધારો નથી. પણ આ નવું પુસતક એ બંદીમાંથી બાતલ થવાનો ખાશ હક ધરાવે છે. એની જાહેર ખબર પોતેજ પોતાની પુરતી ભલામણ આપે છે, પણ કેટલીક ખાશ ભલામણ જે આ મ્હેદેહ નજરમાં પ્રગટ કરવાની લાયકી ગણાય નહી તે અત્રે અમારી તરફથી પ્રગટ નહી કરીએ તો અમારા ભાગ ઉપર લાયકી સરખું ગણાય નહી. એવી જે શીફારસના બે બોલ અમારે કહેવા છે તે એ પુસતકના કરતા સંબંધી છે. તેના કરતા દાખલ બે બાપ દીકરાની સાખ મદેહ નજરની તલીએ જોવામાં આવે છે, તેઓમાના પેહેલા શેઠ બરજોરજી પાહાલણજી દેસાઇનું નામજ એ પુસતકને માટે એક સરટીફીકેટ છે. નોસારીના વાકેફગાર સરવે લોકોએ તયાંના બરજોરજી દેસાઇ—"બાવાજી સાહેબ" અથવા "બાવા ભાઇ" નું નામ સાંભળયું હશે કે જેવણ નોસારીની મદરેસા ઉભી થઇ તયારથી આજ સુધીના તેના આગેવાન કારોબારી છે. એ સાદા ગ્રહસથની સાદી સમજ અને

સારી ખુધીને માટે લોકો સારૂં બોલે છે, પણ તેવણ એક ફારસી ખાં છે એને ફારસી વીદયા ભયાસમાં એટલો માહાવેરો ધરાવે છે કે સારી ફારસી બેત બનાવી શકે છે, જેમાની થોડીક બેતો આગલાં વરશો ઉપર અમે પ્રગટ કરેલી છે. નોસારીના જુના દેસાઇઓમાં લખનાર તથા અભયાસી તરીકે આ બુજરગ ગ્રહસથ પેહેલ વેહેલા છે. તેવણે ઇરાનના સાસાની તબકાના પાદશાહોની તવારીખનો જે ગ્રંથ છપાવવા માંડયો છે, તેને માટે એવણ લાયક એમ છે કે ઇરાનના પારસી પાદશાહોની એ સઉથી છેલી ઓલાદ ફારસી ભાશાના ભણતરમાં પુરેપુરી જળવાઇ રહી છે. ઇરાનની તવારીખમાં સઉથી ભરૂસા ભરેલો ભાગ સાસાની પાદશાહોનો છે અને તેના આવાં એક સીલસીલાબંધ ઇતીહાસની પારસીઓને ઘણી અગત છે. નામાંકીત માલકમે ફારસી આધાર ઉપરથી ઇંગ્રેજીમાં એ તવારીખ રચી છે ખરી પણ તયાર પછી બે જમાના ગુજરી ગયા છે, જે અરસામાં યુરોપીયન આલમાઓએ લેખોના તથા સીકાઓના ઉકલાણથી એ તવારીખ ઉપર મોટું અજવાલું નાખયું છે, તે સઘલી પાછલી શોધની પોતાના દીકરાની મારફતે મદદ લઇ શેઠ બરજોરજી આ તવારીખ 'સઉથી છેલી શોધને મળતી' બનાવે છે.— "રાસ્ત ગોફતાર," તા૦ ૧૮ મી મે ૧૮૭૯.

જરથોશતીઓની યાદગારીનું એક પુસતક.

પારસીઓને મગરૂર અને ખુશી થવા જોગ તથા દરએક પારસીએ અભયાસ કરવાજોગ એક પુસતક "તવારીખે સાસાનીઅન" હમણાજ બાહેર પડયું છે. એ પુસતક તેના બનાવનારાઓની મેહેનત અને અભયાસને જેબ દેનારૂં તથા તેમના જાતભાઇઓની પુરાતન જાહોજલાલીને પ્રકાશીત કરનારૂં છે. તેના બનાવનાર દેસાઇઓ બરજોરજી પાહાલણજી અને પાહાલણજી બરજોરજીને તેમની ફતેહને માટે મુબારકબાદી આપીયે છીયે. નોસારીના દેસાઇઓના હાલના નબલા વખતમાં તેઓમાંથી એક બુજરગ દેસાઇ જઇફીની ઉમરે આવું જોહેન અને અયાસીપણું વચે આટલો બધો અભયાસ બતાવે એ નવાઇની અને નોધી લેવા જોગ બીના છે. પારસી પાદશાહોમાં સાસાનીઅનો સઉથી છેલા હતા. તેમની તવારીખ છેક અતાર સુધી તદન અંધારામાં હતી. તેઓ વીશે જે કંઇ જાહેર હતું તે એક હાથ ઉપર રૂમીઓનાં એક તરફી લખાણોને લીધે અને બીજા હાથ ઉપર ફીરદોશીનું શાહનામું દંતકથા અને કીસ્સા ગણવાથી ઝાઝો વજન પામતું ન હતું. ફીરદોસીએ સાસાનીઅન બનાવોની કશી તારીખ આપી નથી. પણ તેટલા વાસતે તેના શાહાનામાનો સાસાની ભાગ માત્ર કથા ઠરતો નથી. તેમાં ખરી તવારીખ સમાવેલી છે અને કેટલેક ઠેકાણે જાંહાં રૂમીઓ ચુકયા છે અથવા વાંચનારને ચુકાવી ગયા છે તાહાં તેમની તે ચુક ફીરદોસી ઉપરથી જોઇ શકાય છે. આ "તવારીખે સાસાનીઆન"ના દેસાઇ બનાવનારાઓએ ફીરદોસી કરતાં એક વધારે કામ બજાવયું છે. સાસાની પાદશાહોની સતાવાર અને ભરૂસેદાર તવારીખનું મોટું દફતર નામાંકીત વીદવાન જયારજ રાલીનસને પ્રગટ કરયું છે, તેના આધાર ઉપર આ "તવારીખે સાસાનીઆન" પુસતક રચાયું છે, જેમાં તેના બનાવનારાઓએ ઘણાક ઇંગ્રેજી, ગુજરાતી અને ફારસી ગ્રંથોના મદદ લીધી છે. ઇ૦ સ૦ ૨૨૬ માં અરદેશર બાબેગાને ઇરાનનું સવતંત્ર રાજ સથાપયું તારથી તે ઇ૦ સ૦ ૬૫૧ માં એ દેશ ઇસલામીઓના હાથમાં ગયો તાંહાં સુધીના આશરે ૨૫ પારસી પાદશાહોની મોટાઇ, જાહોજલાલી અને બાહાદુરીના વરણનો આ ગ્રંથમાં સમાવયાં છે. વળી તેઓએ તવારીખ ઉપરાંત ઇરાન દેશનાં વરણન, ઇરાનીઓને રીતભાત, તેમની ભાશા તથા વીદયા હુનર અને શેવટે તેમના જરથોશતી ધરમ વીશે ચાર પ્રકરણો દાખલ કીધેલાં છે. શરૂઆતનાં આ પ્રકરણો તેમજ ખુદ તવારીખનાં ૨૯ મળીને ૩૩ પ્રકરણોમાં ૫૦૦ સફાનું આ મોટું પુસતક સમાપત કીધું છે. આવું એક દફતર ગુજરાતી ભાશામાં કદી પ્રગટ થયું નથી, માટે આ એક અગતની ખુટ આ ગ્રંથથી પુરી પડી છે. જે પારસીઓ પોતાના બાપદાદાઓની બાહદુરી અને જાહોજલાલી વીશે માન ધરાવતા હોય તેમને એ પુસતકનો અભયાસ કરવાની ફરજ છે. પારસીઓની સરવેથી ચોકસ અને વીગતવાર તવારીખ એટલી એજ જલવાઇ રહી છે. પણ "તવારીખે સાસાનીઆન" ના બનાવનારા બાપ દીકરા દેસાઇઓએ તો પોતાના ગ્રંથને નહી ફારસી કે નહી ઇંગ્રેજી એવો વચગાલેનો બનાવયો છે, અને ફારસીવાળાઓની શહરાઘાત છોડી દઇને જેમ સાસાની પાદશાહોને યુરોપીયનોની આંખમાં ગમતા દેખાડયા છે, તેમજ રૂમી-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઓએ એ પાદશાહોને જે ગેરઇનસાફ આપયોછે તેમાંથી તેમને મોકલા કરીને તેઓએ ઉગમણુ પ્રાંતના લખનારાઓને ઇનસાફ આપયો છે. ખરેખર રૂમીઓએ ઇરાનની તવારીખમાં ઘણી ઘાલમેલ ચલાવી છે. અને ખરી વાત છે કે જયારજ રાલીનસને સાસાની પાદશાહોને રૂમીઓનાં ઘણાં તોહોમતોમાંથી મોકલા કીધા છે. પણ રાલીનસન ફારસી ભાશાથી બેનસીબ છે. બાકી જો તેણે ફીરદોસીનાં શાહનામાના પાછળા ભાગનો અભયાસ કરયો હોત તો તેણે સાસાની તબકાના પારસી પાદશાહોને વધારે ઇનસાફ આપયો હોત. પણ જે કાંઇ રાલીનસને રેહેવા દીધું તેની ખુટ "તવારીખે સાસાનીયન" માં પુરી પાડી છે; તેમજ જે કાંઇ ફીરદોશીએ છોડી દીધું છે તે પણ સમાવયું છે અને એ રીતે એકગમથી રાલીનસન તથા બીજી ગમથી ફીરદોસીનો મુકાબલો કરીને આ કીમતી પુસતક શીખવે છે કે રૂમીઓ સાસાનીઓના મોટા હરીફ હતા, જેમની સાથની પોણી લડાઇઓમાં ઇરાનીઓની ફતેહ થઇ હતી; રૂમીઓ ઇરાનીઓને ખંડણી આપતા હતા; આજે મધય એશીયાનાં માલેકપણાને માટે જે હરીફાઇ લાંબાં વરસોની ઇંગ્રેજ અને રૂશીયન સરકારે, વચે બરપા થઇ છે તેવીજ લડાઇ આખા એશીયા ખંડના માલેકપણાને માટે રૂમ અને ઇરાન વચે ઉઠી હતી; એજ ફેસાદ ઉપરથી તેઓમાં ધરમની લડાઇઓ થઇ; અને આ સઘલી લડાઇઓનું શેવટ એ આવયું કે આ બંને નામદાર શેહેનશાહાતો ખોવાર થઇ ગઇ અને તેમની જગા તદન નવાજ હરીફે લીધી. શીક્કાઓ, તખતીઓ, લેખો, અને ચીતારોની સરવેથી છેલામાં છેલ્લી શોધોને આધારે આ "તવારીખે સાસાનીઆન" બનાવી છે, અને કીહો દેશહીતકારી પારસી બચો તે ખરીદ કરાવ અને વાંચવા વીના રહેશે?—"રાસ્ત ગોફતાર," તા૦ ૨૩ મી મે ૧૮૮૦.

પુર્વ દેશની તવારીખને મલેલો ઇનસાફ—ઈરાની સાસાનયન શેહેનશાહાતનું પુસ્તક.

ઇસવી સનેની સાતમી સદી સુધીમાં પુર્વ દેશોમાં જો કોઇબી રાજે મોટા અને અગતના બનાવોમાં ભાગ લીધો હોય તો તે ઇરાની શેહનશાહત હતું. સાસાનયન ટોલાના શેહેનશાહો તે વખતે રાજ કરતા હતા, અને તેઓ રોમન સરખાં બલવંત રાજ સાથ હરીફાઇ કરીને, કેટલીક વાર તેને જેર કરવાને પણ શકતીવાન થયા હતા......હમણાંજ મેશરસ બરજોરજી પાલનજી અને પાલનજી બરજોરજી દેશાઇએ, ગુજરાતીમાં એક સારાં કદનું પુસ્તક તે તવારીખ ઉપર રચીને વાંચનારી આલમ હજુર મેલ્યું છે.

ઇરાનમાં પારસી શેહેનશાહો સાતમી સદી સુધી ભારે જાહોજલાલીથી રાજ ચલાવી ગયા; તેમની તવારીખનું પુસ્તક એખલા પારસીઓને કાંમનું છે; એવું જો તેનાઉપરથી ધારવામાં આવે તો તે ઘણું ભુલ ભરેલું છે. તે સર્વે કોમને એકસરખુ ઉપયોગી અને અભ્યાસ કરવા લાયક છે......એશયાની તવારીખમાં એવી અગતની પુરણી કરનાર ભાગ ઘણી મુદતે પણ પુરો થયલો જોઇને ભારે સંતોશ ઉત્પન થાય છે. મેશરસ બરજોરજી અને પાલનજીએ પોતાનાં તે તવારીખનાં પુસ્તકથી ગુજરાતી વાંચનારાઓની ઘણી અછી સેવા બજાવી છે. તેઓએ જો કે મી૦ રાલીનસનનાં પુસતકનો મોટો આધાર ધર્યો છે, તોપણ ગુજરાતીમાં તેઓએ જે જાતનું પુસ્તક આપણને આપ્યું છે, તેમાં તેઓએ થોડું બજાવ્યું નથી. આજ ઘણાં પુસ્તકો ઈંગ્રેજીમાં અને બીજી ભાશાઓમાં ઘણી અગત ધરાવનારાં પડ્યાં છે, પણ ગુજરાતીમાં તેમની ખુટ જ્યાં સુધી પુરી પાડ્યામાં આવે નહી ત્યાં સુધી તે ખુટ જેવીને તેવીજ ગણાવવી જોઇયે. પણ સાસાનયન શેહેનશાહતનાં પુસ્તકથી તેટલીજ ખુટ પુરી પડી નથી. તેના બનાવનારાઓએ તેમાં પોતાની શકતી મુઆફક વધારો કરવાને પણ તસદી લીધી છે. મી૦ રાલીનસને પુષ્કલ નામીચાં પુસ્તકોનો આધાર લઇને પોતાની કીર્તીનો સ્થંભ ઉભો કર્યો છે, પણ તેમાં ફીરદોસીને તદન વીસારી મેલ્યામાં આવ્યો છે,......તે ફીરદોસીનો લંબાણથી મોહોલે કીધેલો તરજુમો પોતાના ઉપયોગમાં આણી શકતે. પણ તે ખુટ ગુજરાતી ગ્રંથ કર્તાઓ માટે પુરી પાડવાને રહી હતી, અને તે તેઓએ પુરી પાડી છે. જોકે તેઓએ ફીરદોસીને આશરે રહીને ઉપજાવેલો સાર સર્વેજ ઠેકાણે જોઇયે તેવો નથી, તોપણ તેઓએ જે પાયો રચી આપ્યો છે તે તેમને થોડી સાબાસી આપનારુ નથી. તેઓએ હાલના વખતમાં ઘણી સારી શરૂઆત કરી આપી છે. તેઓએ

ગુજરાતી વાચનારાઓ આગલ એક સારો જથો મેલ્યો છે, અને તેમને વીચાર કરવાની અને સારાંશ ઉપજાવવાની એક અછી જોગવાઇ કરી આપી છે.

આ પુસ્તકથી ગુજરાતીમાં ખરેજ એક મોટી ખુટ પુરી પડી છે. એશયાની તવારીખમાં, સાતમી સદી સુધીનાં પાંચસો વરસની તવારીખ, કોઇબી પુસ્તકથી પુરાતી નથી. ગીબન અને બીજા થોડાક લખનારાઓને આશરે જે કાંઇ થોડા કકડા બુકલાઓથી એક મોટા અને અગતના ભાગને પુરવાની તજવીજ થતી હતી, તે કેટલી નીરજીવ હતી તે રાલીનસનનાં અને આ પુસ્તકથી જણાશે. પણ બીજી ગુજરાતી વસ્તી કરતાં પાર્સીઓને આથી ઘણી મોટી મદદ થઇ પડશે. તેઓ પેશદાદયન અને કયાની પાદશાહોની તવારીખ સમજતા હોય એવું દેખાડતા આવ્યા છે, પણ સાસાનયનો વીશેનું તેમનું જ્ઞાન લગભગ કાંઇજ નહી હતું. તે ટોલાના પાદશાહોનાં નામ વટીક તેઓ કેટલીક ગુજરાતી રવાયતોને આધારે જાણતા હતા. કોબાદના વખતમાં મજદક નામે થયલા એક ધરમ સુધારકની હકીકત તેમને એટલી તો કંગાલ રીતે રવાયતમાં સમજાવ્યામાં આવી છે, કે તે આજ સુધી તેઓમાં જેટલો સમજીને નહી તેટલો માતર ઝનુનથી ધીકાર પામતો રહ્યો છે. પાર્સીઓના દસ્તુરો જેઓ પેહેલવી અને ફારસી પુસ્તકો સમજવાનું ડોલ ઘાલે છે, તેઓ આજ સુધી એક રતી ભારનું અજવાલું આ ભારે અગતની તવારીખના સંબંધમાં કરવાને શકતીવાન થયા નથી. જો તેઓએ કાંઇબી કર્યું હોય તો, ગુંચવાડાને વધારે ગુંચવ્યો છે. આગલા પાદશાહોના વખતમાં બનેલાં પુસ્તકોને નામે, ધરમ સંબંધી બાબતોમાં પાર્સીઓને જે ગુચવાડામાં નાખવામાં આવ્યા છે, તેનો ખોલાસો પણ આ તવારીખથી તેમને સારો મલશે. માત્ર બારસો કે ચૌઉદસો વરસો ઉપર તેમનો ધરમ તેમની શેહેનશાહતમાં કેમ ચાલ્યો હશે, તેનો ખ્યાલ સાસાનયન શેહેનશાહતનો હેવાલ વાંચતાં વાંચતાં તેમને સારી રીતે આવતો જશે.

એવી રીતે આ ગુજરાતી પુસ્તક ઉપયોગી છે......ગુજરાતી ગ્રંથ કર્તાઓએ જે મેહેનત લીધી છે, તેની કીમત કોઇબી રીતે ઓછી ગણાતી જોવા હમો ઇછતા નથી, એમ હમો હમારા વાંચનારાઓને ખોલું સમજતા જોવા માંગ્યે છઇયે.—"મુંબઇ સમાચાર," તા૦ ૧૩ મી જુલાઇ ૧૮૮૦.

તવારીખે સાસાનીઆન—બનાવનાર મુંબાઇ વાસી બરજોરજી પાહલનજી દેસાઇ તથા પાહલનજી બરજોરજી દેસાઇ. આ ગ્રંથ મોટો લગભગ પાંચસે પાનાનો, સુંદર છાપનો ને શોભીતા પુઠાનો છે. એમાં ઇરાનના પારસી રાજયનો સુમારે ૬૦ સનના ૨૦૦ થી ૬૧૫ સુધીનો વિગતવાર મનોરંજક હેવાલ છે. પુસતકના કુલ ૩૩ બાબ એટલે પ્રકરણ છે. એમાંના પહેલા ચાર બાબમાં ઇરાન દેશની અવસ્થા, લોકની રીતભાત, ભાષા, ધર્મ વગેરે છે ને બાકીનામાં આરબ મુસલમાનોએ દેશ જીતી લીધો ત્યાં લગીનો ઇતીહાસ છે. ગ્રંથ રચનાર પારસી હોવાથી ભાષામાં પારસી ગુજરાતીની છાયા ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે, પરંતુ આગલા વખતના પારસી લખાણ જોડે મુકાબલો કરતાં સુધારો ઘણો જોવામાં આવે છે અને તે ગુજરતના લોકથી સમજી શકાય તેવી છે. હરેક પારસી કુટુંબમાં રાખવા લાયક એ ચોપડી છે એટલુંજ નહિ પણ હિંદુઓને પણ મનોરંજક જ્ઞાન આપે એવી છે.—"બુદ્ધિ પ્રકાશ."

"તવારીખે હખામનીઆન."

પારસીઓની મગરૂરીમાં વધારો કરનારૂં એક પુસ્તક.

અંક ૧.

નોસારીના જે બાપ દીકરા દેસાઇઓએ "તવારીખે સાસાનીઆન"નું મોટું પુસ્તક રચ્યું હતું તેઓએજ આ "તવારીખે હખામનીઆન" નામનું બીજું મોટું પુસ્તક બાહાર પાડ્યું છે. "તવારીખે સાસાનીયન"ની પેઠે આ "તવારીખે હખામનીયન" પણ પારસીઓનાં ઇરાન વતનની અસલી પારસી પાદશાહાતનો એક મોટો ઇતિહાસ છે—પણ "તવારીખે સાસાનીયન" કરતાં "તવારીખે હખામનીયન" વધારે કીમતી અને મહાભારત પુસ્તક છે. કાંકે

પારસીઓની સાસાનીયન શાનસાહાત તો પાછળા વખતમાં, ઇસવી સને પછી ૨૨૫ થી ૬૫૧ નાં સાલ સુધીની પાદશાહાત થઇ ગઇ છે, ત્યારે હખામનીયન 'શાનસાહાતનો તો તે કરતાં ઘણા આગળા જમાનામાં ઇસ્વી સનેની અગાઉ ૫૫૦ થી ૩૩૦ નાં સાલ સુધીમાં દોર વહી ગયો છે. એ રીતે ઇરાનના પારસી પાદશાહોમાં સાસાનીયન કરતાં હખામનીયન દોર વધારે પુરાતન થઇ ગયો છે એટલુંજ નહી, પણ વધારે મોટો અને કીર્તિવાન એટલા માટે થઇ ગયો છે કે તે સર્વથી પેહલા પારસી અને જરતોસ્તી પાદશાહો હતા.....................

એવા જે પેહલવેહલાજ "પારસી" પાદશાહો થઇ ગયા તે આ હખામનીયન દોરના હતા, અને મીસ્યર્સ બરજોરજી પાહાલણજી તથા પાહાલણજી બરજોરજી દેસાઇઓએ આ તવારીખ રચી છે તે વધારે અગસની એટલા માટે છે કે પેહલવેહલાજ જે "પારસી" પાદશાહો થઇ ગયા તેમની એ તવારીખ છે. એટલું કેહવાથી આ મોટાં પુસ્તકની અગસતા વિષે જે કાંઇ કેહેવાનું છે તે પુરું થતું નથી, કાંકે વધારે મોટી અને જાણવાજોગ વાત એ છે કે આ હખામનીયન વંશની તવારીખ તદન ગુમ થયલી હતી, અને એ પારસી પાદશાહાત વિષે આપણુ તદન અજાણા હતા. આપણુ પેશદાદીયન ઓલાદના જમશેદ, હોશંગ અને ફરેદુન વિષે થોડુંજ જાણીયે છીયે, તે પછીની કયાની ઓલાદના કેખુશરો, કેકાઉસ અને કેગુસ્તાસ્પ વિષે થોડું વધારે જાણીયે છીયે, પણ આ હખામનીયન વંશ જે ત્યાર પછી થઇ ગયો છે તે વિષે આપણે એટલું પણ જાણુતા નહી હતા, તેમની ઓલાદનું નામ વટીક ગુમ થયું હતું અને જો કે તે વખતના યુનાનિઓ તેની નોંધ રાખી ગયા છે, પણ આપણી તવારીખો "હખામનીયન" નામથી પણ અજાણી હતી. માટે એ પારસી ઓલાદની તવારીખ જે માલમ પડી છે તે માત્ર પાછળા વખતની વિદ્યાની એક ફતેહ છે—એ માત્ર છેલી અડધી કે પોણી સદીમાં માલમ પડેલી નવી શોધ છે....................એ તવારીખ એટલી તો નવી છે કે ઇંગ્રેજીમાં હજી તો તેનું એકજ છુટું પુસ્તક, રાલીનસનવાલું, બન્યું છે, તો ગુજરાતીમાં આજ સુધી એ પુસ્તક બનેજ કયાંથી?

પારસીઓની એ મોટી ખુટ આ દેસાઇ ગ્રંથકર્તાઓએ પુરી પાડી છે. હખામનીયન ઓલાદના પારસી જરતોસ્તીઓનો આ પેહલવેહલોજ ઇતિહાસ તેઓએ બનાવ્યો છે, માટે એ પુસ્તક ખાસ અગસનું છે અને તેના બનાવનારા બાપ દીકરાઓએ એ પુસ્તકથી પોતાની કોમની એક કીમતી સેવા બજાવી છે. એ સેવાનો ખ્યાલ મનમાં ઉતારવાને આ દાખલો અગત્યનો છે કે યુનાની તવારીખનવેશોથી આપણા પારસી પાદશાહો વિષે જે જે ભૂલો ચાલતી આવી હતી તે ભૂલો આ નવી શોધથી દૂર થઇ છે. જેમ ઇરાનના સાસાનીયન વંશના વખતમાં યુરોપમાં રૂમી દોર ચાલતો હતો, તેમ આ હખામનીયન દોરના અમલ વખતે યુરોપમાં યુનાનીઓનું પ્રબળ હતું. પણ યુનાનીઓ, મુખ્ય કરીને તેમનો નામાંકિત તવારીખનવેશ હીરાડોટસ પોતાના જમાનાના ઇરાનીઓ વિષે જે ઘણુંક લખી ગયા છે તેમાંનું ઘણુંક ખોટું છે. અહીં યાદ આપવાની જરૂર છે કે હીરાડોટસ પુરાતન પારસીઓ વિષે શું શું કહી ગયો છે તેના તરજુમાની તથા તેના ખરા ખોટા ખોલાસાની કીમતી ચોપડી આ આ તવારીખના કર્તા મી૦ પાહાલણજી દેસાઇએ પોતેજ છપાવી છે તેની અમે જુદી તપાસ થોડુંક ઉપર લઇ ચુકયા છે. હવે યુનાનીઓ આ ઓલાદના ઇરાનીઓ વિષે ઘણુંક ખોટું લખી ગયા છે એટલુંજ નહી પણ આવી એક સત્તાવાર તવારીખની ગેરહાજરીમાં તે ખોટારું યુરોપમાં અને આપણામાં ઘણું સુધી ચાલ્યા કીધું છે. યુરોપીયન ગ્રંથકારો અલબતાં યુનાની તવારીખોના આધાર ઉપર લખતા રહ્યા છે, એટલે આજ સુધી સુધરેલાં દેશો તો ઇરાનીઓ (હખામનીયનો) ને યુનાની ચસમાથી જોતા રહ્યા છે—એટલે કે ઇરાનીઓ ઘણા ઉતરતા હતા અને યુનાનીઓ ચહડતા હતા એ ખ્યાલ આજ સુધી ચાલતો આવ્યો છે. આપણી પોતાની નિશાળોમાં પણુ એજ ભૂલ ચાલતી આવી છે. આપણી સ્કુલોમાં ઇરાનના કરતાં યુનાનનો ઇતિહાસ વધારે ચાલે છે, અને ઇરાનની તવારીખ માત્ર જેમ યુનાનીઓ કહી ગયા તેમ શિખવવામાં આવે છે. પણ હખામનીયન ઇરાનીઓની નવી અને સત્તાવાર તવારીખ, જે હમણાજ થવા માંડી છે અને જેનું સઘળું માન યુરોપીયન મુસાફરો અને ઓલમાઓના ઇરાની ખીલારોકા લેખોના ઉકલાણને ઘટે છે, તેથી આ ખોટારું દુર થયું છે; ઇરાનની તવારીખ યુનાનીને બદલે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સ્વતંત્ર સાહદતથી શિખવાના આપણને સાધન મળ્યા છે; ઇરાનીઓ કેવા હતા અને કેવા નહી હતા તે યુનાનીઓના ચશમાંથી નહી પણ આપણી પોતાની આંખ્યોથી જોવાને બની આવ્યું છે.

એ સઘળા આ નવી તવારીખના પ્રતાપ છે; અને એ સઘળું પારસીઓને માટે તેમની ગુજરાતી ભાષામાં એ દેસાઇ બાપ દીકરાઓએ રજુ કીધું છે. એ સેવા કેટલી અગત્યની છે, તે એકાદ બે દાખલાથી વધારે બતાવી શકાશે.............અલબત્ત યુનાનીઓએ સ્વદેશાભિમાનને થકી ઇરાનીઓ સાથની પોતાની સઘળી લડતોમાં ઘણી વેળા ગોથું ખવાડનારી વાતો લખવાની હિંમત કીધી છે તેમાંની આબી એક છે; અને આપણા દેસાઇ ગ્રંથકર્તાઓએ યુનાની તવારીખ નવેશોની આ ઠાલી દેશાભિમાનીના દાખલા જ્યાં જ્યાં બની આવ્યું છે ત્યાં ત્યાં દેખાડી આપવાની બનતી કોશેશ કીધી છે. આ હખામની તવારીખમાં આપણ જોઇયે છીયે કે બિશપ થર્લવૉલ અને સર જ્યૉર્જ કૉક્ષ નામે તવારીખનવેશો પોતાના યુનાનના ઇતિહાસોમાં આગળા વખતથી ચાલી આવતી કેટલીક ભૂલો દેખાડી આપવાને અચકાયા નથી. છેલો લખનાર હજી હૈયાત છે, જેણે પોતાનાં નવાં દફતરોમાં જર્કસીસની યુનાન ઉપરની ચડાઇની યુનાનીઓ તરફની હકીકતોને એક "કીસ્સા"નું નામ આપ્યું છે અને તેમાં યુનાનીઓ તરફથી ઘણી શહરાધાત થયલી તેણે વિગતવાર દેખાડી આપી છે. પણ થર્લવૉલે આ યુનાનીઓની જે એક મોટી ચોરી પકડી આપી છે તેની વિગતો તો "તવારીખે હખામનીઆન"ના બનાવનારાઓએ એક ચમત્કારીક વાર્તા વાંચતા હોઇયે તેવી ઢબમાં રજુ કીધી છે...........

આ બાબતમાં આટલું લંબાણ કરવાની અમારી મતલબ એટલીજ છે કે આપણા તવારીખનવેશ દેસાઇઓને તેમનાં માથે ઉઠાવેલાં કામમાં બહુ મુશ્કેલી નડી છે તેનો વાંચનારને કંઇક ખ્યાલ આપવો. તેઓનું કામ ઘણું મેહનત અને રંજભરેલું છે તોપણ તેઓ માત્ર બીજા ઇતિહાસ લખનારાઓ જે કંઇ કહી ગયા હોય તેમનેજ પગળે મુગે મોહડે ચાલવું કરીને પોતેબી તેમનુંજ લખાણ ઉતારી લેવાનું વહીત્રુ કીધું નથી પણ પોતાની તરફથી ઇતિહાસ લખનારને છાજતો વિચાર દોડાવીને તથા આસપાસની બાબતોનો પુખ્ત અભ્યાસ અને મનન કરીને તેઓએ પોતાથી બન્યું તેમ ખરી ખોટી વાતો છુટી અને જુદી પાડવાની તસ્દી લીધી છે. તેઓએ આમ ઘણા દાખલાના સંબંધમાં કીધું છે, જેનો ઉપલો માત્ર એક નમુનો છે. સાસાની તવારીખમાંબી રૂમી લખનારાઓ તરફના એવાજ ધોંતાળાના તેઓએ ઘણા દાખલા નોંધ્યા છે, પણ તે વેળા આપણા આ લખનારાઓને નામાંકિત ફિરદોસીનાં શાહનામાની અને બીજાં ફારસી લખાણોની મદદ મળી હતી; પણ આ હખામની તવારીખ લખવામાં ફિરદોસી કે બીજા કોઇ પણ ફારસી કે સ્વદેશી લખનારની મદદ મળી શકતી નથી. માત્ર એક દુશ્મન પ્રજાએ હખામની પારસીઓ માટે જે કંઇ લખેલું તેનોજ આધાર તેમને હતો, અને એવી મુશ્કેલી વચે આ બાપ બેટાએ જે કંઇ કીધું છે તે શાબાશી લાયક છે. પોતાની આ મુશ્કેલીઓ તેઓએ દિબાચામાં ખુલ્લી પાડી આપી છે, અને અમો કબુલ કરીયે છીયે કે તેઓએ હાથ ધરેલું કામ તેમની આગલી તવારીખ કરતાં વધારે દિકટ હતું, તોપણ મોટી ખુશી અને શાબાશીની વાત છે કે તે તેઓએ પાર ઉતારવામાં ફતેહ મેળવી છે. એ પુસ્તક મોટાં કદના નજદીક ૫૦૦ સફાનું જીણા હરફે ઠીસોઠીસ છાપામાં બન્યું છે, તે ઉપરથી એ પુસ્તકમાં કેટલું બધું સમાવ્યું છે તેનો વાંચનારને ખ્યાલ આવશે. આવું એક પુસ્તક દરએક પારસીએ આશ્રય આપવાજોગ અને અભ્યાસ કરવા જોગ છે. આપણા અસલી બાપદાદાઓની યાદગારી જેવી આ ૫૦૦ સફાઓમાં જાળવી રાખી છે તેવી કોઇ ગુજરાતી ગ્રંથમાં જળવાઇ નથી, અને જેબી પારસી બચ્ચો પોતાના પુરાતન બાપદાદાઓ વિષે કાંઇ પણ મગરૂરી ધરાવતો હશે તે આ પુસ્તકમાં નોંધેલી તે બાપદાદાઓની મહાભારત ફતેહો અને મોટાં પરાક્રમો વાંચીને મગરૂર અને મગ્ન થયા વિના રેહશે નહી.—"રાસ્ત ગોફતાર," તા૦ ૨૬ મી મે ૧૮૮૯

અંક ૨.

ગયા અંકમાં આપણે બતાવ્યું કે આ તવારીખ ઇરાનના જે પાદશાહો "પારસી" ને નામે પેહલવેહલા રાજ્ય કરવા લાગ્યા તેઓનો ઇતિહાસ આપે છે; વળી તે ઇતિહાસ જે દટાઇ ગયો હતો અને જે ખીલારોકા લેખોની શોધથી હમણાજ અજવાળાંમાં આવ્યો છે તે આ

તવારીખમાં સમાવેલો છે; તે "પારસી" પાદશાહો જે મહાભારત જાહોજલાલી ભોગવી ગયા છે તે જાહોજલાલીનું એ તવારીખમાં કીર્તિવાન વર્ણન કરેલું છે; તથા તે પાદશાહો વિષે યુનાની ગ્રંથકારો જે ખોટી ખોટી સહરાગાત ચલાવી ગયા અને જે સહરાગાત યુનાનીઓ ઉપરથી આજના યુરોપીયનોમાં બલકે આજના પારસીઓમાં પણ ચાલુ રહી છે તેમનું ખંડણ કરવાની અને અસલી પારસીઓને તેમના ખરા પ્રકાશમાં બતાવી આપવાની આ તવારીખમાં પેહલીજ વાર કોશેશ કીધી છે. એ રીતે આ પુસ્તક પોતાના પુરાતન નયાગાનો વિષે આજના પારસીઓને મગરૂર બનાવનારૂં છે અને દરએક પારસી બચો જે પોતાના પ્રથમ પુર્વજો વિષે માન ધરાવતો હોય તેનું દેશહિતકારીપણું આ કીમતી તવારીખને આશ્રય આપવા અને તેનો ફેલાવો કરવા માટે બાહાર પડશે એવી આશા બતાવીને આ પુસ્તકની ગઇ વેળાની તપાસ આપણે બંધ કીધી છે.

પણ એક પ્રજાની તવારીખ ફક્ત પાદશાહોના દાસ્તાનોથીજ સંપૂર્ણ થતી નથી. તે પ્રજાનાં લોકો, તેમના ધર્મ, તેમની ભાષા, તેમની રીતભાત, તેમના હુન્નરો વગેરે પણ એક તવારીખમાં વિગતથી આપવાં જોઇયે. અગત્ય કરીને હખામનીયન સરખા પાદશાહોના એક દટાઇ ગયલા વંશની તવારીખમાં તો તેમના જમાનાના પારસીઓને લગતું જે કાંઇ હતું તે દટાઇ ગયું હતું, માટે જે કાંઇ અજવાળામાં આવ્યું છે તે નવું છે. તેથી આ પેહલવેહલાજ પારસી પાદશાહોની પેહલવેહલીજ તવારીખમાં તે લોકોની હાલત કેવી હતી, ભાષા શી હતી, ધર્મ સંબંધી વિચારો કેવા હતા, એલમ હુન્નરો કેવા હતા તે સઘળું જાણવાની જીજ્ઞાશા થાય છે અને "તવારીખે હખામનીયન"ના કર્તા મી૦ પાહાલણજી બરજોરજી તથા મી૦ બરજોરજી પાહાલણજી દેસાઇઓએ વાંચનારની તે જીજ્ઞાશા તૃપ્ત કરવાને બનતું કીધું છે. પાદશાહોની તવારીખ તો છેક ૬ ઠાં પ્રકરણથી શરૂ થાય છે પણ તેની આગમચનાં પાંચ પ્રકરણો હખામનીયન ઓલાદના પારસીઓની ધર્મ સંબંધી તથા સંસારી હાલતના એ અગત્યના હેવાલથી ભર્યાં છે. ખુદ ઇતિહાસ બાબ ૬ ઠાથી શરૂ થાય છે અને ૩૦ મા બાબમાં તે ખતમ થાય છે. પણ તે સઘળાં પ્રકરણો જેમ તવારીખના શોકીનોને વાંચવા લાયક છે તેમજ પેહેલાં પાંચ પ્રકરણો વાંચનારને વિચાર કરવા માટે પુરતો ખોરાક રજુ કરે છે. અગત્ય કરીને ત્રીજાં, ચોથાં અને પાંચમાં પ્રકરણો એક સાધારણ વાંચનારને બદલે એક અભ્યાસીને અને એક શોધક બુદ્ધિના વાંચનારને માટે કિમતી છે. તેઓમાં તે ઘણું નવું જોશે અને કેથે નહી વાંચેલું એવું ઘણું તાજું વાંચશે.

પેહેલાં બે પ્રકરણોમાં હખામની પારસીઓ પોતે કોણ અને કેવા હતા અને તેમનો દેશ કેવી પ્રકારનો હતો તેની વિગતો આપી છે, અને બીજામાં તેઓના હુન્નર અને ઉદ્યોગનું વર્ણન ઉતાર્યું છે......................તેઓએ રજુ કરેલી દલીલો ઉપરથી જણાય છે કે હખામની પારસીઓની જે ભાષા હતી તે જરતોસ્ત પેગામ્બરની અથવા તેના શાગેર્દોની અવસ્તા ભાષાને ઘણી ઘણી રીતે મળતી આવતી હતી અને તે અવસ્તા ભાષા ઉપરથીજ નીકળેલી હતી—બલકે અવસ્તા ભાષા ઉપરથીજ અપભ્રંશ થયલી તે ભાષા હતી. એ બિના આપણા આ પારસી તવારીખ નવેશોએ જંદ ભાષાનાં અને હખામની ભાષાનાં વ્યાકરણોની સરખામણી વિગતે કરી તે સાબેત કરવા માંગી છે. આ પેહેલીજવાર આવી તજવીજ થયલી અમો જાણીયે છીયે, અને અમો જોઇયે છીયે કે આ સરખામણીમાં મેશર્સ દેસાઇઓ ફતેહ પામ્યા છે, કેમકે જે જે કાયદા અવસ્તાના છે તેજ હખામણી ભાષાના પણ છે. વ્યાકરણ ઉપરાંત વળી તેઓએ બંને ભાષાઓમાં એક ચોકસ વાક્ય ઉતાર્યો છે જે ઉપરથી પણ જણાય છે કે બંને ભાષાઓ એક બીજાને મળતીજ છે. આજ બાબ સાથ તાલુકો રાખનારી એક બીજી બીના હખામની પારસીઓનાં નામોને લગતી છે. યુનાનીઓ એ નામો ઘણા બિગાડી ગયા છે અને તે ઉપરથી આજ સુધી આપણુ તે બિગાડેલાંજ નામો વાંચીયે છીયે. સાઇરસ કે દારાયસ, ઝર્કસીસ કે આર્તા ઝર્કસીસ એ કંઇ ખરાં હખામની નામો નથી, માટે આ બાબમાં તે સઘળાં નામોનો એક નાનો જેવો કોશ ઉતારી લેવામાં આવ્યો છે અને તે નામોના વળી અર્થો આપવાની તજવીજ કીધી છે.

"જરથોસ્તી મજહબની તવારીખ" થી આખો ચોથો બાબ ભરાયો છે અને તેમાં ૪૦ સફા રોકાયા છે. આ પ્રકરણ પારસીઓમાં આજે નવી ચર્ચા તેમની બંદગીના સંબંધમાં ઉભી થઇ છે તેવા વખતમાં જરથોસ્તીઓને વાંચવા અને ગોર કરવા લાયક થઇ પડશે. તેમાં શરૂ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આતમાં જરતોશ્તી મજહબ પ્રથમ કેવો ખાલેસ અને સાદો હતો,—એકજ ઇશ્વરવાદી અને હારેમનના વિચારોથી મુક્ત હતો,—તેની વિગતો આપીને પછી એ સ્વછ ધર્મમાં બિગાડો કેમ દાખલ થયો તે દેખાડ્યું છે. આગળ ચાલતાં આપણા તવારીખ નવેશો પોતાની બીજા ધર્મોની શોધ ખોલ ઉપરથી એવું દેખાડવા માંગે છે કે અસલ મજહબમાં જે કંઇ બિગાડા દાખલ થયા છે તે જરથોશ્ત પછીના ઇરાનીઓના મિડિયા દેશ ખાતે તુરાની સિથિયનો અને સેમિ-ટિક એસીરિયનો સાથ સમાગમ થયાથી તેમના મજહબોમાંની ઘણી ઘણી બાબતો તેઓએ પોતાનામાં દાખલ કીધી અથવા દાખલ થવા દીધી હતી.

હિંદુસ્તાનમાં આવીને પારસીઓ જેમ હિંદુ અને મહમદિયાન રેવાજો અને વેહમોને આધિન થઇ પડયા તેમ મિડિયામાં તેઓ ત્યાંનાં અસલ રહિશ એસિરિયનો અને સિથિય-નોના રેવાજો અને રીતભાંતોને તાબે થઇ પડયા હતા, અને તે ઉપરથીજ તેમના સ્વછ ધર્મમાં નવા બિગાડા દાખલ થયા હતા તે આ પ્રકરણમાં દાખલા દલીલો સાથ બતાવવામાં આવયું છે. મિડિયામાં એસીરિયનો સાથના વસવાટને લીધે તેઓએ તેમના કેટલાક દેવતાઓને પોતાના મહજબમાં દાખલ કીધા હતા. દાખલા તરીકે "અર્દ્વિસુર અનાહિત" નામની સ્ત્રી ઇજદની ઉત્પતિ જરથોસ્તીઓ મિડિયામાં જઇ વસ્યા ત્યારેજ તેઓમાં એસીરિયનોની "એસ્ટાર્ટ" અને બીજી પ્રજાઓની "અનાહિત" નામે દેવી ઉપરથી થયલી જણાય છે. ગાથામાં એ દેવીનું નામ નથી; તે આગમજનાં વેદિક ધર્મના દેવતાઓમાં પણ એ નામની કોઇ દેવીને આરાધેલી જણાતી નથી. ત્યારે આ દેવી જરથોસ્તીઓમાં કયાંથી આવી? ખુદ તેના નામ ઉપરથીજ નહી પણ તેનાં કામો ઉપરથી પણ જણાય છે કે એ દેવી પારકા મજહબવાળા-ઓની હતી જેને જરથોસ્તીઓએ પાછળથી પોતાનાં ઇજદ મંડળમાં દાખલ કીધી હતી. એક "અનુ" નામનો દેવતા એસીરિયનોમાં જાણીતો હતો તે ઉપરથી કદાચ પાછળા જરથોશ્તી-ઓમાં "ગનામીનો"ની ઉત્પતિ થયલી આપણા ગ્રંથકરતાઓ અટકળે છે. કદાચ આ અટકળમાં તેઓ ભુળાવો પણ ખાતા હોય, તોપણ તેઓએ જે સરખામણીઓ આપી છે તે અભયાસીઓએ ધ્યાન આપવાજોગ છે.

અસલી જરતોશ્તી મજહબમાં લાશને ઠેકાણે કેમ પાડવી તેનું કશું વર્ણન નથી, પણ આજે પાર્સીઓમાં જે રીત જાયજ છે અને જે વંદીદાદના જમાનામાં પણ હશે એમ જણાય છે તેવીજ કોઇ રીત અસલી સિથિયનોમાં પણ હતી એમ હિરૉડોટસે આપેલાં સિથિયનોનાં વર્ણન ઉપરથી લાગે છે. તે ઉપરથી કદાચ એમ અનુમાન થઇ શકે કે મિડિયામાં જરતોશ્તી-ઓના જઇ વસ્યા પછી તેઓએ સિથિયનોની આ રીત પોતાનામાં દાખલ કીધી હશે. આતશ, પાણી, હવા અને જમીનને નસા અથવા નજીસાતથી ખરાબ નહી કરવાં એ તન-દરોસ્તી વિધાનાં અગત્યનાં ફરમાનો છે. તેવાં ફરમાનો વંદીદાદમાં જોઇને જરતોશ્તીઓ મગ્ન થાય છે. અને પોતાના ધર્મની બુજર્ગી માને છે. પણ તેમની એ મગરૂરીમાં અસલી સિથિય-નોનો પણ ભાગ રેહેવો જોઇયે—બલકે મિડિયા ખાતે જઇ વસેલા જરતોસ્તીઓએ તેઓ ઉપરથી આ સુધડાઇના કાયદાઓ હાંસલ કીધેલા લાગે છે. તવારીખનવેશોનું મત છે કે વંદી-દાદની એવા સુધડાઇના કાયદા ફરમાવનારી ઘણીએક પરગરદોની રચના મિડિયા ખાતેજ થઇ હતી. વળી "બર્સમ" નામે જે પીતળના તારો આજે જરતોશ્તીઓ વાપરે છે તેમની ઉત્પતિ પણ અસલી સિથિયનો ઉપરથીજ થયલી મનાય છે. ગાથામાં કે વેદિક ભજનોમાં આ બર્સમ વિષે કશું નથી. એ સઘળું પાછળથી વધ્યું છે અને તે મિડિયા ખાતેથી વધ્યું છે એમ લાગે છે. સિથિયન અને જરતોશ્તી ધર્મગુરૂઓ તે વખતે માજીનાં નામથી ઓળખાતા હતા અને તેઓ બનેના જે જે જુદા જુદા હેવાલો તવારીખનવેશોએ આપ્યા છે તે એટલા બધા તો એકમળતા જણાય છે કે અસલ જરતોશ્તી ધર્મગુરૂઓમાં પણ પાછળથી સિથિયન ધર્મગુરૂ (માજી) ઓથી ઘણો વધારો થઇ ગયો હોય તો તેમાં નવાઇ નથી. પણ આ સઘળી તકરારી બાબતો છે અને તેમાં ઉતરવાની હાલ અમારી મતલબ નથી. માટે ટુકમાં એટલુંજ કહીશું કે મેશર્સ બરજોરજી પાહલણજી અને પાહલણજી બરજોરજી દેસાઇઓએ પોતાના અભ્યાસથી અને શોધ ખોળથી આ સઘળું આપણી આગળ જાહેર કીધુ છે. છેલ્લે તેઓએ હખામની પાર્સી-ઓના જરતોશ્તી ધર્મ બાબે એક વિષય લખ્યો છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હવે અમે એકજ બાબત જણાવીને આ વિવેચન બંધ કરીશું. આજથી છેક ચાલીશ પચાશ વર્ષો ઉપર સર્વ કોઇ એમ માનતા હતા કે હખામની ટોળાના જે પાર્સી પાદશાહો તેજ શાહનામામાંના કયાની ટોળાના પાદશાહો હતા. પણ ખિલારોકી તખ્તીઓનાં ઉકળાણ પછી આ તર્ક ખોટો પડયો છે અને તે તર્ક ખોટો પાડવાની દલીલોથી તવારીખનો આખો ૬ ઠો બાબ રોકાયો છે. આપણા દેસાઇ કર્તાઓએ પ્રથમ બંને ટોળાના પાદશાહો વચેનો તફાવત દેખાડી આપીને પછી એક એવી વાત અજવાળામાં આણી છે કે જે જોકે તદન નવી નથી તોપણ તો તાજી થવાથી નવી જેવી લાગે છે. તેઓ બતાવે છે કે ફીરદોસીએ પાદશાહ બહમનથી દારા સુધીના પાદશાહોને કયાની વંશમાં ગણ્યા છે, પણ ખરૂં જોતાં તેઓ તો હખામની તખ્મક્રાના પાદશાહો છે. ખરેખર આ સઘળી તકરારો અને દલીલો ઘણી રસીલી છે, અને જાતે વાંચીને વિચાર કર્યાથીજ વાંચનારને રસ આપે એમ છે. અમે તો માત્ર તે બાબે ઇશારોજ કરવાને શક્તિવાન છીયે.—"રાસ્ત ગોફ્તાર," તા૦ ૨ જી જુન ૧૮૮૯.

ખરી મેહનતની કદરના બુજનારા સદા નિકલી આવે છે. "તવારીખે હખામનિયન" નામનો પારસીઓની તવારીખનો જે મહાભારત ગ્રંથ પેલા દેસાઇ બાપ બેટાઓએ બનાવયો છે તે પુસતકનો અભ્યાસ પારસીઓ થોડાજ કરતા દીસે છે. પણ જે ઘણી અભ્યાસ કરે છે તેને એ ગ્રથ ખરેખર કેવો લાગે છે તે એ ગ્રંથકર્તાઓ ઉપર પુણેથી આવેલો એક પત્ર બતાવે છે. એ પત્ર અમે હેઠલ ઉતારીયે છીયે:—

શ્રી પુણા, તા૦ ૮ મી જુલાઇ ૧૮૮૯,

જત આપ સાહેબોએ અથાગ મેહેનત લઈને "તવારીખે અખામનીઆન" નો તરજુમો ગુજરાતીમાં બનાવી પ્રશીધ કીધો તે ચોપડી વાંચી મજને ઘણો સંતોષ થયો છે. અલબતાં એ નામીચાં પુસ્તકને શંપુરણ કરતાં તમોએ જે જે પુરાના ગ્રંથોની મુખ્ય મદદ લીધી છે ને તે ઉપર લક્ષ આપી વીચાર દોડાવી જે જે યુનાની આથરોની એક તરફી ચડાવી આપવાના લખાણને કેટલેક દરજ્જે બેહુનદા દેખાડી આપયા છે તે ખચીત તમો સાહેબોની કોશેશને જેબ આપનાર થઈ પડે છે.

અગર હખામની શેહેનશાતની તે વખતની એકુબી ઈરાની જરથોશ્તી લખાનરની તવારીખ બચી હતે તો ગીરીક લખનારાઓનો મુકાબલો બીન દેહેશતે થાઈ સખતે. તોએ એ નામીચો ગ્રંથ રચીને તમોએ હાલની પારસી કોમમાં મોટો ઉપકાર કીધો છે અને તમામ જરથોશતીઓને મગરૂર રેહેવાને કારણ એથી મલે છે.

ઉમેદ છે જે હેવાંજ માહાભારત કામો ઉઠાવવાને હકતાલા તમો શાહેબોને તનદરોશતી સાથે સુખી રાખો આમીન ! આમીન !

સાહેબો હું છું તમારો, ખાકશાર શેવક,

જમશેદજી માણેકજી રતનજી.

"રાસ્ત ગોફ્તાર," તા૦ ૧૪ મી જુલાઈ ૧૮૮૯.

"તારીખે શાહાને ઇરાન" વિષે.

મુલ્લાં ફીરોજ મદ્રેસાનું "કાન્વોકેશન"—ગઇ કાલના મેળાવડામાં એક અસાધારણ બનાવ.

આ મદ્રેસાનો વાર્ષિક મેળાવડો ગઇ કાલે બહુ ઊલટ અને ખુશાલી વચે બરખાસ્ત થયો હતો. બે ઉમરે પુગેલા ગ્રહસ્થોને ત્રણ મોટી રકમનાં ઇનામો આપવાનું આગમજથી જાહેર થયલું હોવાથી દિવાનખાનું ચીકાર ભરાઇ ગયું હતું, અને એક ઇનામ મેળવનારે કહ્યું તેમ યુનિવર્સિટીનાં "કાન્વોકેશન" જેવો સનદો અને ઇનામો આપવા અને લેવાની ખુશાલીનાં જશનનો આ મેળાવડો હતો.........મી૦ અરદેશર કામદીનવાળું ત્રીજું ઇનામ રૂ ૭૦૦) નું જરથોસ્તી કોમની સંપુર્ણ તવારીખ બનાવવા માટેનું મી૦ પાહલનજી બરજોરજી દેસાઇને મલ્યું હતું.........

આ કામ ખલાસ થયા પછી મદ્રેસાની કારોબાર મંડળીના પ્રમુખ મી૦ ખરશેદજી કામાએ એરવદ કાવસજી કાંગા અને મી૦ પાહલનજી દેસાઇને પોતાની એકેક પાંખરીએ વળગાડી સર જમશેદજી આગળ રજુ કીધા, અને તેઓની તથા તેઓએ લખેલા ઇનામનાં રસાલાઓની ઘણીએક તારીફ કરી શેવટે તેમને ઇનામો આપવાની એલતેમાસ કીધી. આ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સઘળો વખત સભાજનોએ મોટી ખુશાલીના આવાજોથી મી૦ કામાજીના સખુનો વખતે વખત વધાવી લીધા, પણ જ્યારે સરનશીને ઊપલા બેઉ ગ્રહસ્થોને તેમનાં ઇનામોની રકમોનાં પડીકાં એનાયત કીધાં ત્યારે સર્વની ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહી. આ પછી એ બેઉ ગ્રહસ્થોએ પોતાની તરફથી સરનશીનનો તેમજ મી૦ અરદેશર કામદીનનો જુદો જુદો ઉપકાર માન્યો. મી૦ પાહલનજી દેસાઇએ મેળાવડાના આ અસાધરણ બનાવને મદ્રેસાનાં "કાન્વોકેશન" નું નામ આપ્યું, અને યુનિવર્સિટીના ગ્રાડયુએટોને નામદાર ગવરનરને હાથે ઇનામો મળવાથી જેટલી ખુશી પેદા થાય તેટલી સર જમશેદજીને હાથે પોતાને ઇનામ મળવાની ખુશાલી જાહેર કરતાં કહ્યું કે જેમ ગવરનર ઇલાકાના હાકમ છે તેમ સર જમશેદજી પારસી ટોળાના પસંદ કીધેલા વડા છે. આ પછી સર જમશેદજીએ ભાષણ કરતાં કેટલાક સારા વિચારો દર્શાવ્યા, જેમાં ઉપલા બંને ઇનામ મેળવનારાઓ સંબંધી નીચે મુજબના શુભ સખુનો કહ્યા હતા:— ....

"શેઠ અરદેસર સોરાબજી દસ્તુર કામદીનવાળું ત્રીજું મોટું ઇનામ આપણા ટોળાની સીલસીલાબંધ તવારીખ માટેનું છે અને જોવાને ખુશી ઉપજે છે કે તે પણ એ બાબતના એક કસાયલા કાબેલ હાથે મેળવ્યું છે. એ ઇનામ જીતનાર ગ્રહસ્થ શેઠ પાહલનજી બરજોરજી દેસાઇને એવણની ફતેહ માટે અમારે હાથે ઇનામ આપતાં અમોને ઘણી ખુશાલી ઉપજે છે અને તે માટે એવણને મુબારકબાદી આપતાં અમોને ફરીથી ખુશાલી ઉપજે છે, કારણ કે એ જુવાન ઉમંગી ગ્રહસ્થે પોતાના મરહુમ બુજોર્ગ ભણેલા પિતાજીની સાથે મળી પ્રગટ કરેલાં આગળાં તવારીખનાં પુસ્તકો સાથે તેવણે અમારૂં નામ જોડવાની મેહરબાની કીધી હતી. પોતાના પિતાજીની સાથે મળી શરૂ કીધેલું રૂડું કામ એવણે ચાલું રાખ્યું છે, તે ઘણું સંતોષકારક અને શાબાસી ભર્યું છે. આપણા ગુજરાતી વાંચનારાઓ માટે એરવદ કાવસજી કાંગાના તરજુમાઓની માળાની માફક એવણનાં તવારીખનાં પુસ્તકોની માળા ઘણું ક સુધી સત્તાવાર ગણાશે. એ બેઉ ભણેલા સાહેબોનાં પુસ્તકોને અમારા મરહુમ મુરબ્બીજીનાં નામવાળાં સર જમશેદજીના ત્રાન્સલેશન ફંડ ખાતેથી આશ્રો આપવાને અમોને અને અમારા હમશરીક ત્રસ્ટીઓને ઘણી ખુશી ઉપજી હતી અને તેઓના આ નવાં પુસ્તકોને પણ (જોકે હાલનાં સારાં ભાગ્યે આપણામાં અપણાં પુરાનાં સાહીત્યને લગતી બાબતોમાં ચપલતા વધવાને લીધે એ ફંડ ઉપર ઘણું દબાણ પડે છે તોપણ) બનતો આશ્રો આપવાને હમો અને હમારા હમશરીક તરસ્ટીઓ ખુશી થઇશું."—"રાસ્ત ગોફ્તાર," તા૦ ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૫.

જરતોશ્તી સાહિત્યને લગતાં મોટાં ઇનામ જીતનારાઓ—મુલ્લાં ફિરોઝ મદ્રેસાના વાર્ષિક મેળાવડા વેળા એરવદ કાવસજી એદલજી કાંગા અને મી૦ પાહલનજી બરજોરજી દેસાઇને ગાથાવાણીના ગુજરાતી તરજુમા, અવસ્તાવાણીની ફરહંગ, અને જરતોશ્તી કોમની સંપુર્ણ તવારીખ લખવા માટે અપાયલાં મોટાં ઇનામોના સંબંધમાં પ્રમુખ સર જમશેદજી જીજીભાઇએ કહેલા સખુનો અમે ગયા અંકમાં ઉતારી લીધાં હતા........મી૦ ખરશેદજી રૂસ્તમજી કામાએ તાલીઓના બહુ ઊલટભર્યા આવાજો વચ્ચે એરવદ કાવસજી એદલજી કાંગા અને મી૦ પાહલનજી બરજોરજી દેસાઇને પોતાની બંને બાંહ્યેએ પાંખડીવળગી ઉભા રાખી પ્રમુખ સન્મુખ રજુ કર્યા અને તેઓને મી૦ અરદેશર સોરાબજી દસ્તુર કામદીનનાં મોટાં ઇનામો આપવાની અરજ કરતાં જણાવ્યું કે ......"ત્રીજું ઇનામ અસલ ઇરાનની તવારીખનું છે, જે નવસારીના દેશાઇ ખાનદાનના એક નબીરા તે મારા ડાબા હાથ ઉપર ઉભેલા મી૦ પાહલનજી બરજોરજી દેસાઇએ મેળવ્યું છે (તાલીઓ). એવણના પિતા મરહુમ મી૦ બરજોરજી દેસાઇ નવસારીમા ફાર્સીના ખાં ગણાતા હતા અને નવસારીની મદ્રેસાના સેક્રેટરી તરીકે તેવણે કેટલોક વખ્ત કામ બજાવ્યું હતું જે દરમ્યાન તેવણે બજાવેલી સેવાની પિછાણ તરીકે તેવણ મરણ પામતાં તેવણની એક તસ્વીર ત્યાંની મદ્રેસાનાં મકાનમાં મેળાવી છે. મી૦ પાહલનજી દેસાઇ ઇતિહાસના અભ્યાસી છે. તેવણે સાસાનીયાન તથા હખામનીયાન તવારીખનાં પુસ્તકો આગળ પ્રગટ કરેલાં છે, અને શેઠ કામદીનનાં આ ઇનામથી તેવણને પોતાના અભ્યાસના વધારાને ઉત્તેજન મળ્યું છે."

એ બાદ તાલીઓના ચાલુ અવાજો વચ્ચે પ્રમુખે એરવદ કાંગા અને મી૦ દેસાઇને ઊપલી રકમોના "ચેક" આપ્યા હતા.—"રાસ્ત ગોફ્તાર," તા૦ ૩ જી માર્ચ ૧૮૯૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મી૦ અરદેશર સોરાબજી દસ્તુર કામદીનની રૂડી ઉલટ—પારસી ધર્મ તથા તવારીખ સંબંધી ઇનામના રેસાલા.

મુલાં ફીરોજ મદ્રેસાના ફતેહમંદ વીદ્યાર્થીઓને ઇનામ આપવાના છેલ્લા મેલાવડાનાં કોઇ પણ કામથી જો અમને વધારે ખુશાલી ઉપજી હોય, તો તે ઇનામના રેસાલાઓ માટે તે રેસાલા લખનારા ગ્રહસ્થોને અપાયલાં ઇનામો છે. આ ઇનામ, તે આપનાર, અપાવનાર અને લેનાર, એકસરખી રીતે પાર્સી ટોલાનાં માન અને વખાણને લાયક છે. ઇનામો રૂ ૧૨૦૦ તથા રૂ ૫૦૦ અને રૂ ૭૦૦ નાં મલી એકંદર ત્રણ છે, અને તેમને બદલે જુદી જુદી ત્રણ બાબતના રેસાલા લખાવવામાં આવ્યા હતા. એત્રડાં મોટાં ઇનામો આપી રેસાલા લખાવનાર ગ્રહસ્થ મી૦ અરદેશર સોરાબજી દસ્તુર કામદીન છે; અને રેસાલા લખનાર ગ્રહસ્થો એરવદ કાવસજી એદલજી કાંગા તથા મી૦ પાલનજી બરજોરજી દેશાઇ છે; તથા ઇનામો ઉપલા મેલાવડાના પ્રમુખ સર જમશેદજી જીજીભાઇ બારોનેટનાં મુબારક હાથે અપાયાં છે......ત્રીજું રૂ ૭૦૦ નું ઇનામ, જે પાર્સી ટોલાની સંપુર્ણ તવારીખ લખવાનું હતું, તે મેલવવાને મી૦ દેશાઇ ભાગ્યશાલી થયા છે. ઇનામના ત્રણે વીષયો બહુ વીકટ અને બોહલાં વાંચણ તથા ઉંડા અભ્યાસ સાથ તાલુકો રાખનારા છે; અને તેવા વીષયોપર રેસાલા લખી તેના કરતાઓ તપાસનારી કમીટીની નજરમાં ફતેહમંદ ઉતર્યા એ તેમને માટે મોટી ખુશીની વાત છે......મી૦ દેશાઇએ તવારીખને લગતાં પુસ્તકો પ્રગટ કરી વીખ્યાતી મેલવી છે. તેમની એ વીખ્યાતીમાં તેમના આ નવા રેસાલાઓથી મોટો ઉમેરો થશે, એમાં કશો શક નથી. તે માટે અમે તેમને મુબારકબાદી આપીએ છીએ; પણ તેજ વેળા અમારાં મનમાં સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે કે, આ જાતની બાબતમાં આપણા બીજા પાર્સી અભ્યાસીઓ યા વીદ્યાર્થીઓ આગળ કેમ પડતા નથી? આપણી યુનીવરસીટીએ તેમજ મદ્રેસાઓએ એવા ઘણા પાર્સી વીદ્યાર્થીઓ બાહેર પાડેલા છે, કે જેઓ એ જાતનાં કામ બજાવવાને લાયક ગણાય છે. એટલું છતાં, અવસ્તાનાં તરજુમાઓનાં ઇનામોમાં આગળ પડતા આપણે જ્યારે એર્વદ કાવસજી કાંગાનેજ જોઇયે છીએ, ત્યારે તવારીખ સંબંધી લખાણોની હરોલમાં મી૦ પાલનજી દેશાઇજ નજર પડયા કરે છે. એનું કારણ જો એજ હોય કે, બીજાઓ એવી કોશેશ કર્યા છતાં ઇનામ મેલવવાને નસીબવાન થતા નથી તો લાચાર; પણ જો ઇનામ મેલવવા માટે કોઇ કોશેશ કરતાજ નહીં હોય તો તે ઘણું દલગીરી ઉપજાવનારૂં ગણાવું જોઇયે. અમે જાણવાને આતુર છીજે કે, આ બે માંનાં ક્યાં કારણથી બીજા અભ્યાસીઓ ઇનામની હરીફાઇનાં મેદાનમાં ગેરહાજર દેખાય છે.—"સત્યમિત્ર," તા૦ ૩ જી માર્ચ ૧૮૯૫.

00066060

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

Digitized with financial assistance from

NSDL
Technology, Trust & Reach

on 16 November, 2018